

ISSN 2349-638x
Impact Factor 4.574

“Education through self-help is our motto”-Karmaveer

Rayat Shikshan Sanstha's,
Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya, Malkapur-Perid
Tal.-Shahuwadi, Dist.-Kolhapur- 415101
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
NAAC Reaccredited-'B'Grade (with CGPA-2.82)

A Special issue of
**Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal**

Special Issue- XXV ISSN –2349-638x
Impact Factor 4.574
www.aiirjournal.com

Editors

Dr.Anil Ubale Dr.Sidram Khot

Special issue No.25 Published by
**Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal**

UGC Approved Sr.No.64259 Impact Factor 4.574
website :- aiirjournal.com | email : aiirjpramod@gmail.com

Chief Editor : Pramod P.Tandale
Mob.No.9922455749

Rayat Shikshan Sanstha's

Prof. Dr. N. D. Patil, Mahavidyala, Malkapur (Perid)

One Day Interdisciplinary National Level Conference

• Arts •

**‘The Impact of Globalization on Languages, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports and Games’**

• Commerce •

‘The Impact of Globalization on Co-operative Societies’

• Science •

‘Role of Science in Conservation of Environment and Biodiversity’

MESSAGE

Globalization has had a tremendous influence on almost every aspect on the planet. It has its impact on Indian society, agricultural sector, economy, education sector etc. In this vein, it made me happy to know that Prof. Dr. N.D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid), Tal- Shahuwadi, Dist- Kolhapur is organizing three One Day National Conferences on different themes on 17th March 2018. The faculty of Arts is organizing One Day National Conference on 'The Impact of Globalization on Languages, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports and Games'. The theme of the conference to be held by Commerce faculty is 'The Impact of Globalization on Cooperative Societies'. And the theme of the conference organized by the faculty of science is 'Role of Science in Conservation of Environment and Biodiversity'.

I am sure that the deliberations during the event will mark their contributions on the theme of the conferences to the great extent. It will definitely enrich the academicians, researchers and our students. I wish the conference will be a milestone in the academics.

12-03-2018
Kolhapur

Prof. Dr. N.D. Patil,
Chairman,
College Development Committee

MESSAGE

It gives me immense pleasure to know that the Prof. Dr. N.D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid), Tal- Shahuwadi, Dist- Kolhapur is organizing three One Day National Conferences on different themes on 17th March 2018. The faculty of Arts is organizing One Day National Conference on 'The Impact of Globalization on Languages, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports and Games'. The theme of the conference to be held by Commerce faculty is 'The Impact of Globalization on Cooperative Societies'. And the theme of the conference organized by the faculty of science is 'Role of Science in Conservation of Environment and Biodiversity'.

I do hope that a large number of participants will actively take part and the conferences will serve as a platform for young researchers, faculty members and resource persons for exchange of innovative ideas in research.

I wish the proposed National conferences a grand success.

12-03-2018

Prin. Dr. Bhausahab Karale,
Secretary,
Rayat Shikshan Sanstha, Satara.

MESSAGE

It is a happy moment that our college is organizing three One Day National Conferences on different themes on 17th March 2018. The faculty of Arts is organizing One Day National Conference on 'The Impact of Globalization on Languages, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports and Games'. The theme of the conference to be held by Commerce faculty is 'The Impact of Globalization on Cooperative Societies'. And the theme of the conference organized by the faculty of science is 'Role of Science in Conservation of Environment and Biodiversity'.

It will definitely prove a very productive and fruitful activity in the academics. These three conferences will make a huge impact in the diverse fields of knowledge.

I wish a grand success for the conferences.

12/03/2018

Prin.Dr.Vijaysinh Sawant
Joint Secretary (H.Edu.)
Rayat Shikshan Sanstha, Satara.

CONVENER

It is a great moment in the history of our college that the college is organizing three One Day National Conferences on different themes on 17th March 2018. The faculty of Arts is organizing One Day National Conference on 'The Impact of Globalization on Languages, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports and Games'. The theme of the conference to be held by Commerce faculty is 'The Impact of Globalization on Cooperative Societies'. And the theme of the conference organized by the faculty of science is 'Role of Science in Conservation of Environment and Biodiversity'.

There has been an immense change in almost every aspect of human life after 1991 as the whole world accepted much wrought term 'Globalization'. It had its positive as well as negative consequences on the global transactions. The globalization had its impact not only on Trade, Commerce and World economy as a whole but also on Languages, Literature, Social sciences, Education and Environment. As a result a tremendous amount of research had been undertaken in view of Globalization. Therefore our college determined to hold Conferences on the said themes.

I am sure that these Conferences will enable the researchers to put their research ideas in the view of Globalization.

I hope these Conferences will definitely be a wonderful experience for the participants.

12/03/2018

Prin.Dr.Sunil Kamble

Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)

Our Patrons

Padma Vibhushan Hon.Shri.Sharad Pawar

(President, Rayat Shikshan Sanstha, Satara)

Hon.Dr.Anil Patil

(Chairman, Rayat Shikshan Sanstha, Satar)

Hon.Dr.N.D.Patil

(Member, Managing Council, Rayat Shikshan Sanstha, Satara)

Hon.Prin.Dr.B.K.Karale

(Secretary, Rayat Shikshan Sanstha, Satara)

Hon.Prin.Dr.V.S.Sawant

(Joint Secretary(H.E.), Rayat Shikshan Sanstha, Satara)

Prin.Dr.Sunil Kamble

Convener

Organizing Committee

Coordinator

Dr.Ubale A.P (Arts)

Prof.Sutar R.S. (Commerce)

Dr.Kamble N.K. (Science)

Organizing Secretary

Prof.Chavan S. N. (Arts)

Prof. Bansode S.P.(Commerce)

Prof.Kumbhar P.D. (Science)

Treasurer

Dr.Adnaik N.S. (Arts)

Prof.Bhoge D. B. (Commerce)

Prof.Smt.Shinde L. U. (Science)

Members (Arts, Commerce, Science)

❖ **Prof.Dr.Kesarkar N.V.**

❖ **Prof.Thorat V.S.**

❖ **Prof.Kalekar K.S.**

❖ **Prof.Patil N.M .**

❖ **Dr.Khot S.K.**

❖ **Prof.Smt.Phadtare S.S.**

❖ **Prof.Chikhalikar B.S.**

❖ **Prof.Ghatage D.A.**

❖ **Prof.Kharat K.R.**

❖ **Prof.Panade S.V.**

❖ **Prof.Wasave D.L.**

❖ **Prof.Lale B.N.**

❖ **Prof.Smt.Lavate S.N.**

❖ **Dr.Smt.Chavan R.B.**

❖ **Prof.Ranmale V.B.**

❖ **Prof.Pawar K.S.**

❖ **Prof.Patil S.R.**

❖ **Prof.Smt.Jadhav A.M.**

❖ **Prof.Smt.Zambare P.R.**

❖ **Prof.Wagh J.P.**

❖ **Prof. Patil M.N.**

❖ **Prof.Nakarde V.N.**

❖ **Prof.Miss.Dhekane S.S.**

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	डॉ. नारायण विष्णु केसरकर	वैश्वीकरण की मजबूरी और हिंदी कहानी (राजीव शर्मा के 'खाली कोना' कहानी संग्रह के संदर्भ में)	1 To 3
2.	प्रा. मारुफ मुजावर	मध्यकालीन संत साहित्य में वैश्वीकरण	4 To 6
3.	प्रा. डॉ. के. बी. भोसले	वैश्वीकरण और हिंदी कहानी (निर्मल वर्मा की कहानियों के संदर्भ में)	7 To 8
4.	डॉ. संजय चिंदगे	वैश्वीकरण से प्रभावित २१ वीं सदी के हिंदी उपन्यास	9 To 10
5.	डॉ. एस. के. खोत	वैश्वीकरण - बाजारीकरण और मीडिया	11 To 12
6.	डॉ. नाजिम शेख	नयी हिंदी कविता और भूमंडलीकरण	13 To 15
7.	डॉ. संजय चोपडे	आधुनिक हिंदी उपन्यासों में नारी के बदलते रूप (छिन्नमस्ता, अकेला पलाश, जहरबाद, भैरवी, मुझे चोंद चाहिए, आँवा के संदर्भ में)	16 To 19
8.	डॉ. दीपक रामा तुपे	वैश्वीकरण की भाषा हिंदी	20 To 22
9.	डॉ. भास्कर उमराव भवर	'डूब' उपन्यास : में सामाजिक विमर्श	23 To 25
10.	प्रा. संगीता विष्णु भोसले	वैश्वीकरण की समस्याएँ - 'दौड़' उपन्यास के संदर्भ में	26 To 29
11.	प्रा. बाबासाहेब तुकाराम साबले महेश संदिपान गोतसुर्वे	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में निर्मल वर्मा का कथा साहित्य	30 To 32
12.	प्रा. डॉ. संदीप जोतीराम किर्दत	'कायास्पर्श' उपन्यास में प्रतिबिंबित भूमंडलीकरण	33 To 36
13.	प्रा. अश्विनी महादेव जाधव	वैश्वीकरण और हिंदी कविता	37 To 39
14.	प्रा. शैलजा टिळे	भूमंडलीकरण के दौर में समकालीन हिंदी कविता	40 To 43
15.	सुश्री. छाया शंकर माळी	वैश्वीकरण और हिंदी भाषा	44 To 44
16.	प्रा. शिवराज शिंदे	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी	45 To 46
17.	प्रा. डॉ. अनिल प्रभाकर उवाळे	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य	47 To 50
18.	कु. मिनाक्षी मधुकर मुसळे डॉ. ए. डी. खोबागडे	इंटरनेटच्या युगात दिल्या जाणा या प्रचलित जागरूकता सेवा	51 To 54
19.	प्रा. कल्पना तबाजी रोकडे	अरुण काळे यांची कविता आणि जागतिकीकरण	55 To 57
20.	कु. श्रध्दा दत्तात्रय कदम डॉ. पी. बी. गेडाम	E-Learning Courses in India	58 To 62
21.	प्रा. डॉ. मानसी दशरथ जगदाळे	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य	63 To 66
22.	सौ. आशा चंद्रशेखर जिरगे	भारतातील ग्रंथालय व माहितीशास्त्र शिक्षण	67 To 70

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

23.	प्रा. डॉ. संजय दशरथ पाटील	मराठी ग्रामीण कवितेवरील जागतिकीकरणाचा परिणाम (इंद्रजित भालेराव, गोविंद पाटील, एकनाथ पाटील यांच्या ग्रामीण कवितांच्या अनुषंगाने)	71 To 74
24.	डी .डी .गुरव	माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर	75 To 77
25.	प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे	जागतिकीकरण आणि मराठी कविता	78 To 80
26.	प्रा.डॉ.शिवाजी महादेव होडगे	जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी	81 To 84
27.	प्रा .प्रकाश आ .हुलेनवर	जागतिकीकरण आणि कविता	85 To 87
28.	डॉ.रमेश सालुंखे	जागतिकीकरण आणि चित्रलिपीतील अनुभवविश्व	88 To 91
29.	डॉ. तानाजी ज्ञानदेव पाटील	जागतिकीकरण : भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे साहित्य	92 To 96
30.	श्री. अजितकुमार भिमराव पाटील	जागतिकीकरण: नागरी समुदायावरील परिणाम आणि आव्हाने	97 To 101
31.	प्रा.गुंडोपंत पाटील	जागतिकीकरणाचे चक्र भेदणारी उत्तम कांबळे यांची दलित कविता	102 To 105
32.	वंदना वसंत सोनवले	जागतिकीकरणाचा दलित व ग्रामीण कवितेवर झालेला परिणाम	106 To 109
33.	एल .डी . रेडेकर	स्त्रीवादी साहित्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम	110 To 113
34.	प्रा.अंकुश घुले	जागतिकीकरण आणि नव्यदोतर महानगरीय कविता	114 To 116
35.	प्रा. निलम पाटील	ग्रामीण साहित्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम	117 To 120
36.	डॉ.तानाजी रामचंद्र हवलदार	जागतिकीकरणाचा इतिहास लेखनावर झालेला परिणाम	121 To 122
37.	डॉ. रावसाहेब केराप्पा शेळके	जागतिकीकरणाचे उच्च शिक्षणावरील परिणाम	123 To 125
38.	डॉ. विजय जालिंदर देठे	जागतिकीकरण : राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाला एक आव्हान	126 To 127
39.	प्रा डॉ संतोष एन कदम	सौरशेती: जागतिकीकरणाच्या काळातील शेतीचा नवा मार्ग	128 To 133
40.	कु . दिपा सयाजी भोपते डॉ . ए .डी . खोब्रागडे	डिजिटायझेशनचे ग्रंथालयातील वाचन साहित्याचे संरक्षण व जतन करण्याच्या दृष्टीकोनातून महत्त्व	134 To 139
41.	प्रा .गणेश रमेश सिंहासने डॉ .गणेश शिवाजीराव सोळंके	प्लायोमेट्रिक आणि भार प्रशिक्षणाचा लांबउडी खेळाडूंच्या कार्य माणावर होणा या परिणामाचा एक अभ्यास	140 To 141
42.	कु. गीता दादासाहेब पाटील डॉ. ए.डी. खोब्रागडे	माहितीचे प्रसारण म्हणजे काय ते सांगून माहिती प्रसारणाच्या घटकाबद्दल चर्चा करा	142 To 144
43.	प्रा. भक्तराज घाळप्पा जाधव	शारिरीक विकासासाठी कबड्डी खेळाचे योगदान	145 To 146
44.	प्रा. रावसाहेब सटवा कांबळे	जागतिकीकरण आणि भारताचे बदलते आंतरराष्ट्रीय राजकारण	147 To 149
45.	प्रा.डॉ.चंद्रकांत शिवराम गिरी	जव्हारकर मुकणे व पेशवे संबंध	150 To 152
46.	प्रा. आर. एस. झरेकर	ऐतिहासिक दृष्टीकोनातील जागतिकीकरण	153 To 155
47.	डॉ.संगीता संपत पाटील	जागतिकीकरण व इतिहास लेखनाविषयीचा सबाल्टर्न दृष्टीकोन	156 To 158

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

48.	प्रा.डॉ. राजाराम महादेव थोरात	आम्ल पर्जन्य एक पर्यावरणीय समस्या	159 To 161
49.	प्रा .दत्त लक्ष्मण वासावे	जागतिकीकरणाचा कवड्डी खेळावर झालेला परिणाम	162 To 163
50.	डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे व डॉ. विद्या विजय नावडकर	जागतिकीकरणाचे ' नंतर आलेले लोक ' व ' तळ ढवळताना ' या कवितासंग्रहातून आलेले चित्रण	164 To 171
51.	Dr. S.I. Noorani	Culture-Clash in Chitra Banerjee Divakaruni's <i>Silver Pavements, Golden Roofs</i>	172 To 174
52.	Dr. N. P. Khavare	Ecological Issues Reflected in Anita Richmond Bunkley's <i>Balancing Act</i>	175 To 180
53.	Dr. Anil N. Dadas	Globalization and Multiculturalism in Masters' <i>Coromandel!</i>	181 To 184
54.	Dr. Ganesh Vijaykumar Jadhav	Multiple Identities in Sunetra Gupta's <i>Glass Blower's Breath</i>	185 To 187
55.	L.N. Shikalagar	Perplexed Self in 'The Mimic Men'	188 To 190
56.	Mr. Sachin Namdev Chavan	The Importance of Soft Skill in the Era of Globalization	191 To 192
57.	Dr. Sachin Gundurao Kamble	Middle Space and the Experience of the East – West Encounter	193 To 195
58.	Mr. Harichand Sugriv Shirsat	Women Writers Contribution in Nation Building	196 To 199
59.	Dr. Sarangpani Ramchandra Shinde	Impact of Globalization on Indian Society in Chetan Bhagat's Novels: a Critique	200 To 203
60.	Mr. Fulchand Sugriv Shirsat	Psychological Analysis of Virginia Woolf's Novel – Mrs. Dalloway	204 To 206
61.	Ms. Shubhangi Nivrutti Lavate	Cultural Conflict in Lahiri's Jhumpa's <i>The Namesake</i>	207 To 209
62.	Prof. Smt. Nafisa.N. Bagwan	Identity Crisis in <i>Difficult Daughter's</i> by Manju Kapur	210 To 211
63.	Dr Balkrishna Dada Waghmare	Globalization and Contemporary English Literature	212 To 213
64.	Prof. Arun Pandurang Katte	Impact of Globalization on Language and Indian Literature	214 To 219
65.	Mr. S. M. Chavan Dr. N. V. Nalawade	Globalization and the theme of Quest for Identity in the fiction of Graham Swift	220 To 222
66.	Dr. B.N. Ravan	Globalization in AravindAdiga's <i>The White Tiger</i>	223 To 227
67.	Prof. Shivaji T. Lokhande	User Orientation in Computerized Library	228 To 230
68.	Dr.Zunjarrao Kadam	A Study of Stress Management And Effective Relaxation Technique	231 To 235
69.	Dr. G. S. Pattebahadur	Impact of Globalization on Co-Operative Sugar Industries in India	236 To 237
70.	Prof. B.S.Chikhalikar	Use of Modern Technology in Library and Information Science	238 To 239
71.	Dr. Gangadhr Ramrao Bhuktar	Impact of Globalization on Rural And Urban Sector in India	240 To 243
72.	Dr. M. C. Sheikh	Articulation of Sustainable Development in Globalised Era by Indian Judiciary	244 To 248

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

73.	Sheetal Prasad Khateek	Green Library	249 To 249
74.	Prof. Kiran Sarjerao Pawar	Impact of Globalization: Especially on Balutedar Artisan	250 To 252
75.	Prof. S. R. Kshirsagar	Computerization to Digitization	253 To 256
76.	D. S. Randhir	Bauxite Deposits And Mining Activity Of The Western Maharashtra	257 To 260
77.	Smt. Bharati Santosh Shinde	The Geographical Study of Sacred Grove in Shahuwadi Tehsil of Kolhapur District	261 To 264
78.	Dr. D.B. Nalawade Dr. Namdeo Adnaik	Measurement of Cashew Crop Productivity By Jasbir Singh's Methods in South Konkan of Maharashtra	265 To 267
79.	Dr. S. B. Sangale	Economic Evaluation of Greenhouse for Rose Cultivation in Kolhapur District	268 To 274
80.	Mr. Pravin Bhanudas Kamble Mrs.Vandana Sandipan Shinde	The Impact of Globalization on Thermal Pollution	275 To 277

Special Issue On Role of Science in Conservation of Environment And Biodiversity

81.	Prin.Dr.S. D. Kamble	Ex-situ Conservation of Endangered Plants	278 To 279
82.	Prin.Dr.S. D. Kamble, B. B. Chougale	Occurrence of an Ascomycetous Fungus Didymosphaeria in the Aquatic Habitat of Western Ghats	280 To 282
83.	R.R.Patil	Analysis of Water Quality Parameters in Various Villages in Karad Tehsil	283 To 284
84.	Dr.Vikram. P. Masal	Allelopathic Effect of Gymnema Sylvestre (Retz.) Leaf Leachates on Germination And Growth of Trigonella-Foenum Garecum L.C.V.Lam Selection-1	285 To 287
85.	Prof. V.B.Ranmale Prof. V.N.Nakarde	Environmental Remediation: Advanced Approaches	288 To 290
86.	Dr.S. A. Vhanalakar Dr.D. V. Muley	Effect of Varying Levels of Asparagus Recemosus on Growth And Feed Utilization of An Indian Major Carp, Cirrhinus Mrigala (Ham)	291 To 293
87.	Shri.Rajaram Gundu Chougale	Modified Cross draft Gasifier	294 To 295
88.	Dr. N.K. Kamble	Studies on Physico-Chemical Parameters And Zooplankton Diversity of Manoli Dam, Tal-Shahuwadi, District, Kolhapur (Ms)	296 To 300
89.	Mr.Pramod D.Kumbhar	Green Nanotechnology: A Need of Time	301 To 303
90.	Mr. Vilas S.Thorat	Applications of Mathematical And Statistical Formulae In Biodiversity Analysis	304 To 305
91.	Dr.V.A.Kalantrea, Dr.B.S.Khandekar, Mr.A.S.Jagtapa,Mr.V.R.Kadama, Mr.A.R.Kamble	A Vertical And Horizontal Distribution Of Soil Parameters In Intensive Agriculture Zone At Catchment Area Of Krishna River And Effect On Fertility Of Cane	306 To 312
92.	Rahul S. Kamble*, Arjun D. Kumbhar*, Pradnya S. Mitake* and Sagar A. Vhanalakar**	Traditional Methods of Fishing In Kolhapur District, Maharashtra, India	313 To 315

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

93.	Dr.R. B. Chavan and Dr.D. K. Gaikwad	Estimation of chlorophyll and carotenoid content in two species of <i>Allophylus</i> - <i>A. serratus</i> and <i>A. cobbe</i> (family Sapindaceae)	316 To 320

Special Issue On Impact of Globalization on Co-operative Societies

94.	Mr. Digamber Bhagwat Bhoge	Problems And Prospectus Of Co-Operative Societies In India	321 To 325
95.	Prof. Dr. D. P.Gadhe	Globalisation Boon or Bane For Indian Economy	326 To 329
96.	Shashikant Patil	Demonetization and Its Impact on Cooperative Rural Economy	330 To 332
97.	Prof. S. A. Bhandare	The Impact Of Globalisation On Agriculture Co-Operatives In India	333 To 334
98.	Sachin V. Yadav	Role Of Co-Operative Marketing In Rural Development Of India (Special Reference To Regulated Market)	335 To 337
99.	Mr. R.S.Sutar	Non Agricultural Financial Needs and it's Sources of Farmers in Uchat Village,Through co-operative societies	338 To 341
100.	प्रा. सत्यवान पुंडलिक बनसोडे	जागतिकीकरणानंतर सहकारी चळवळी समोरील समस्या	342 To 344

Special Issue On Role of Science in Conservation of Environment And Biodiversity

101.	Kishor V. Gaikwad Sourabh R More , Chandrakant J. Khilare	<i>Cassia grandis</i> a simple and affordable source as a Natural Indicator for Acid-Base Titration.	345 To 347
102.	Prof. Kalunkhe B.N., Chavan B.S., Wandhekar D.A.	Hydrobiological Properties of Water From Different Part of Pravara River in Ahmednagar District	348 To 351
103.	S. V. Nipane V. M . Desai	Synthesis of Silver nanoparticle from Arka Plant flower extract as pro-fertilizer for seed germination of dicot seeds	352 To 358
104.	Ashish S. Sartape Shankar Shendage	Codiaeum Undulatum Leaves Extract Herbal Alternative to Synthetic Acid Base Indicator	359 To 362
105.	V. A. Jagtap, S. A. Vhanalakar and H. K. Bhagwan ²	Studies on New Species of Cestode Parasite <i>Flapocephalus Zugei</i> Sp. Nov. (Cestodea: <i>Lecanicephalidae</i> Braun, 1900) of <i>Trygon Zugei</i> From Mumbai Coast of Maharashtra	363 To 365
106.	V.M Desai, S.V.Nipane	Study of Physiochemical Properties and Cholesterol Content in Crude Sunflower and Groundnut Oil, collected from local farmers in the rural area from Kolhapur District in Western Maharashtra	366 To 371

Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education, Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

107.	Shri N. S. Warake	The Impact of Globalization on Literature: A Study of Chetan Bhagat's <i>What Young India Wants: Selected Essays and Columns</i> .	372 To 375
108.	Dr. Satish Govind Saykar	Sri Aurobindo on Poetry: A Study of The Sources of Poetry	376 To 377

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

109.	Dr. Dattaguru G. Joshi	Neo-Colonization in the Post-Colonial World: A Study of Ngugi WaThiongo's <i>Petals of Blood</i>	378 To 381
110.	Mr. Ganesh Jayvant Patankar	The Impact of Globalization on Multicultural Society of India	382 To 384
111.	Dr. Panchappa Ramchandra Waghmare	Globalisation and Degeneration of Life in Chetan Bhagat's One Night at the Call Center	385 To 389
112.	Dr. Sunanda Subhash Shelake	Reflections of Globalization in the Select Plays of Mahesh Dattani	390 To 392
113.	Dr. Anil K. Kate	Impact of Multiculturalism on Indian Diaspora Novels in English	393 To 396
114.	Mr.Amit Maruti Bamane	Cultural Hybridity In Chinua Achebe's Short Story – Uncle Ben's Choice	397 To 400
115.	S. D. Rajratna	The Impact of Globalization on Higher Education	401 To 404
116.	Smt. Bhadalkar Dhanshri S.	The Impact of Modern Globalization on Women	405 To 406
117.	Prof. Rajesh Mahesh Kale	Globalisation And Loss Of Human Values In Arundhati Roy's <i>The God Of Small Things</i>	407 To 412
118.	Prof. Ratnajyoti Devidas Shimpi	The Impact of Globalization on Indian English Literature With Reference to Aravind Adiga's the White Tiger	413 To 415
119.	Dr. D. K. Kamble	Impact of Globalization on Maya Angelou's Autobiography	416 To 418
120.	Dr. S. G. Patil Mr. A. G. Shinde	Study of Human Values in 'Colours of Magic' a Postmodern Fantasy Novel by Pratchett Terry	419 To 420
121.	Mr. Rajendra Tambile	Greg Egan's <i>Zendegi</i> : An Optimistic Vision of near-future Iran	421 To 422
122.	Mrs. Manjusha Nitin Suryawanshi	Impact of Globalization on the Environment	423 To 425
123.	Rajashree Jagannath Jawale	Milestones in Climate Change and Sustainable Developments	426 To 430
124.	Mr. Abhaykumar. A. Patil	Use of E-Resources By The Social Science Faculty Members Of Shivaji University, Kolhapur	431 To 436
125.	Dr. Nandkishor R. Motewar	Digital Library: Challenges and Concerns	437 To 440
126.	Mr. V.S. Waghare	A Study on Digital Library Services, Challenges and Opportunities of Academic Libraries in Digital Era	441 To 443
127.	Mrs. Smita Prakash Patole	Use of ICT in Libraries	444 To 446
128.	Anil Ananda Shirke	Knowledge Management & LIS Professional	447 To 449
129.	Mr. H.Y. Mane	Skills Required For Librarianship In 21 st Century	450 To 454
130.	Anil S. Kamble – Librarian	Digital Libraries: A Challenge For Librarian	455 To 458
131.	Mr. Kamalakar Madhukar Sawant	Digital Library	459 To 461
132.	Mr. Sudhir Pandurang More	Creating Digital Library Movement with Calibre : An Open Source Software	462 To 465
133.	Mr. M.S. Shirke	Digital Libraries: Functionality, Usability, and Accessibility	466 To 468
134.	प्रा.डॉ.मोहन मंगेशराव सावंत	जनसंचार माध्यम और हिंदी(समाचारपत्र, इंटरनेट और	469 To 470

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

		रेडिओ के संदर्भ में)	
135.	श्री. डी. ए.जगताप	आधुनिक पुस्तकालय और सामग्री व्यवस्थापन	471 To 473
136.	हिरामण देवराम टोंगारे	भूमंडलीकरण के दौर में हिंदी उपन्यास	474 To 476
137.	श्री. सुशील अशोक हुपरीकर	वैश्वीकरण और 'दौड़'	477 To 479
138.	सतीशकुमार जकाप्पा पडोळकर	वैश्वीकरण की आहट से परिचित आलोचक: डॉ. देवीशंकर अवरुथी	480 To 481
139.	श्री. सतीश कृष्णात पाटील-कोले	'जो है सो' कहानी में भूमंडलीकरण और बाजारवाद	482 To 483
140.	वर्षा गजानन पाटील	वैश्वीकरण और हिंदी भाषा	484 To 485
141.	शिवानी विनोद मुडे	वैश्वीकरण और हिंदी भाषा	486 To 486
142.	शहिदा नजीर अत्तार	वैश्वीकरण और हिंदी भाषा	487 To 490
143.	श्रीमती माधुरी परशुराम कांबळे	वैश्वीकरण के संदर्भ में 'एक ब्रेक के बाद' उपन्यास	491 To 493
144.	डॉ. कृष्णात आनंदराव पाटील	वैश्वीकरण और हिंदी भाषा	494 To 498
145.	श्री. नितीन हिंदूराव कुंभार	वैश्वीकरण और हिंदी भाषा	499 To 501
146.	डॉ.नानासाहेब शामराव यादव	जागतिकीकरण आणि कोकणातील कुणबी आणि कोळी बोली भाषा	502 To 504
147.	प्रा. सुखदेव नारायण एकल	जागतिकीकरणाचा स्त्रीवादी साहित्यावरील प्रभाव	505 To 507
148.	प्रा. एकनाथ शामराव पाटील	जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कादंबरी	508 To 510
149.	प्रा. सौ. निर्मला वसंतराव मोरे	जागतिकीकरण आणि समकालीन मराठी ग्रामीण कथा साहित्य	511 To 516
150.	प्रा. श्री. सचिन शिवाजी पाटील प्रा.कु.माधुरी शिवाजी धायगुडे	जागतिकीकरणाचा उच्च शिक्षणावर झालेला परिणाम	517 To 519
151.	प्रा.भीमराव जोतिबा शिंदे	जागतिकीकरणाचे स्वरूप आणि परिणामांची चिकित्सा	520 To 522
152.	प्रा. संध्या जयसिंग माने	जागतिकीकरण आणि स्त्रिया	523 To 525
153.	प्रा. डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	जागतिकीकरण आणि विज्ञानसाहित्य	526 To 533
154.	प्रा. एम.डी. माने	जागतिकीकरण आणि सार्वभौमत्वासमोरील आव्हाने	534 To 538
155.	प्रा. डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई	जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील परिणाम	539 To 541
156.	प्रा. अश्विनी अशोक देशिंगे	वैश्वीकरण और उपन्यास साहित्य	542 To 544
157.	प्रा. रोहिणी भगवान पाटील	जागतिकीकरणाने भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये झालेले परिवर्तन	545 To 547
158.	प्रा. डी.एच.नाईक	जागतिकीकरणाचा भारतीय लोकसंख्येवरील परिणाम	548 To 552
159.	युवराज आनंदराव पाटील	ग्रंथपालांची व्यावसायिकता	553 To 554
160.	कृष्णा अंबादास भानवसे	जोतीराव फुले यांच्या राजकीय विचारांचा अन्वयार्थ	555 To 558
161.	श्री. किरण सर्जेराव पवार	सबाल्टर्न इतिहास लेखनाच्या दृष्टिकोनातून घिसाडी जमातीचे चिकित्सक विवेचन	559 To 562
162.	जगन्नाथ बाबासो सावंत	भटक्या जमाती व बाबासाहेब आंबेडकर	563 To 568
163.	प्रा. गणेश शंकर विधाटे	अहमदनगर जिल्ह्यातील जमीन बळकाव लढा व कम्युनिस्ट पक्ष	569 To 574

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

164.	Rajaram Jagannath Gore	Impact of Globalisation on Indian Bank Sector: with special Reference to Scheduled Commercial Bank	575 To 577
165.	Prof. Dr. S.D. Gadhe	Role of Family, Teachers & Society in Value Education	578 To 581
166.	Dr. B.S. Jadhav Prof. Bharat Patil	Distribution of Co-Operative Lift Irrigation Scheme in Kolhapur District: A Geographical Analysis	582 To 587
167.	Ajinkya Sambhaji Hake Dr. Bharti Tukaram Sakekar	A Study of Globalization Impact on Gender Equality	588 To 591
168.	Dr. Nitin A. Kolekar	Social Perspectives in Dissociative Identity Disorder	592 To 595
169.	Dr. D. R. Dubal	Problem of Global Arms Race	596 To 597
170.	Prof. Sandip Haribhau Shirsath	Historical Globalization of India	598 To 601
171.	Badrinath D. Dhakne Yograj S. Firke	RFID Technology in Library	602 To 606
172.	Dr. Vijay Jaysing Mane	Stigmatized by Law and Excluded by Society; The Ramoshi Community of Maharashtra.	607 To 610
173.	Dr. Arun A. Patil Shri. Suresh. V. Ingale	Agriculture and Sustainable Development in Indian	611 To 615
174.	Mr. Somnath Gaikwad Dr. Atish Patil Mr. Ashok Koli	Development of Religious Tourism in Narsobawadi: A Geographical Analysis	616 To 620
175.	Vinay D. Takale	Globalisation and Social Change	621 To 623

Impact of Globalization on Co-operative Societies

176.	Mr. Lalit Chandrakant Velekar	Problems of Co – Operative Banks in India in The Era of Globalization	624 To 626
177.	Prof. Laxmikant Chandrakant Velekar	Consumer Co-operative Society Problems & Prospects	627 To 629
178.	Dr. Pandharinath Kadam	Challenges before Urban Cooperative Banks in Maharashtra	630 To 632
179.	प्रा. ए. एस. जाधव	जागतिकीकरण व सहकारी साखर उद्योग	633 To 634

Role of Science in Conservation of Environment and Biodiversity

180.	Mr. C.P. Bhagat	Carbon Sequestration Study of Teak from moist Monsoon Forest of Western Ghats	635 To 636

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण की मजबूरी और हिंदी कहानी
(राजीव शर्मा के 'खाली कोना' कहानी संग्रह के संदर्भ में)

डॉ.नारायण विष्णु केसरकर

हिंदी विभाग,

प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापुर।

प्रस्तावना :-

भारतीय संस्कृति 'वसुधैव कुटुंबकम्' का संदेश देती है। वह विश्व को एक परिवार मानती है। इस मान्यता के पीछे - सभी भेद-भावों को भूलकर मनुष्य परस्पर बंधुभाव से व्यवहार कर सबके साथ अपनी उन्नति करे - यही सद्भावना छिपी है। वैश्वीकरण तथा भूमंडलीकरण के समर्थक भी यही कहते हैं। उनके मतानुसार वैज्ञानिक प्रगति और सूचना क्रांति के परिणामस्वरूप संपूर्ण विश्व एक गाँव में बदल गया है। आज चारों ओर वैश्वीकरण का बोलवाला हो गया है। वैश्वीकरण को 'विश्ववाद' भी कहा जाता है। वैश्वीकरण के दो मूल तत्त्व हैं - साझी जीवनचर्या और मानवता का विस्तार। इन तत्त्वों के जरिए निर्देशित वैश्वीकरण का रूप बड़ा ही मोहक लगता है। परंतु उसका व्यावहारिक रूप बहुत ही विचित्र और जटिल है। क्योंकि इस वैश्वीकरण, भूमंडलीकरण, उदारीकरण की आड़ में पूँजीवाद सर्वग्रासी तांडव कर रहा है। इस सर्वग्रासी शक्ति का मुकाबला हमारी भाषा और साहित्य कर रहा है। सारा समाज वैश्वीकरण की मजबूरी से दब-सा गया है। इसका प्रतिबिंब हिंदी कहानी में विशेषतः राजीव शर्मा के 'खाली कोना' कहानी संग्रह में अपने यथार्थ रूप में दिखाई देता है।

'खाली कोना' कहानी संग्रह में वैश्वीकरण की मजबूरी :-

आज सारा विश्व वैश्वीकरण से प्रभावित है। आज हम वैश्वीकरण के सिकंजे में इतने जकड़ गए हैं कि आज हम अपना अस्तित्व बनाए रखने के लिए कुछ भी करने के लिए मजबूर हो जाते हैं। हमारी यह मजबूरी अनेक प्रकार से व्यक्त होती है। वैश्वीकरण की इस मजबूरी का जीताजागता दस्तावेज है - राजीव शर्मा का कहानी संग्रह 'खाली कोना।' इस कहानी संग्रह में कुल बारह कहानियाँ संकलित हैं। ये कहानियाँ मानव जीवन की जद्दोजहद को अभिव्यक्त करने में काफी सक्षम हैं। इस संग्रह की कहानियों में मानव जीवन की मजबूरी के अनेक पहलू उजागर हुए हैं। जैसे -

शिक्षा व्यवस्था में व्याप्त मजबूरी :-

प्राचीन भारत में शिक्षा को एक संस्कार समझा जाता था। परंतु वर्तमान युग में शिक्षा को व्यवसाय बनाया गया है। परंतु उसकी विडंबना राजीव शर्मा की 'तजुर्बा' कहानी में दिखाई देती है। कहानी का नायक नरेंद्र एम. कॉम., बी. एड. उत्तीर्ण होकर नौकरी के लिए दर-दर की ठोकरे खाता है और उसे नौवीं-दसवीं कक्षा की गणित पढ़ाने की नौकरी मिलती है। परंतु उसके प्राधान्याचार्य उसके श्रम का शोषण करते हैं। "समय की मार तो पत्थर को भी गोल और चिकना बना देती है। यही नरेंद्र आज ५०००/- रुपये पर हस्ताक्षर करके चुपचाप ३०००/- रुपये जेब में डाल लेता था। शायद अपनी कमाई का अवाज अंदर के क्रांतिकारी विचारों का दमन कर चुका था या फिर विद्रोही तेवर यह सब छिन जाने के भय से कहीं दबे या दुबके रह जाते थे।" नरेंद्र शादी होने तक आदर्श पर चलता था, परंतु शादी होने के बाद ट्यूशन लेने के लिए मजबूर हो जाता है। ग्रामीण तथा शहरी विद्यालयों में नौकरी करनेवाले शिक्षकों का यह हाल है, तो सवाल पैदा होता है कि लिपिक और सेवकों का हाल कैसा होगा ?

बुजुर्गों की मजबूरी :-

वैश्वीकरण के दौर में हर व्यक्ति की लाभ पर नजर रहती है। इस वृत्ति के कारण अपने ही घर में बुजुर्गों की उपेक्षा होती रहती है। 'सुपुत्र' कहानी में सेठ भागमल अपने तीनों बेटों को व्यवसाय सौंपकर अलग रहने लगते हैं। बहुत कभी-कभी फोन करके पूछताछ करती हैं, परंतु बेटे फोन तक नहीं करते हैं। इसलिए सेठ भागमल अपनी पत्नी के साथ रिश्ता में बैठकर बेटों से मिलने के लिए जाने लगते हैं। परंतु रास्ते में उनकी पत्नी कृष्णा बीमार हो जाती है और दो दिन के उपचार के बाद उसकी मृत्यु हो जाती है। तीनों बेटे पिता भागमल को हरिद्वार भेजना चाहते हैं। सेठ हरिद्वार जाने से मना करते हुए कहते हैं, "बेटा, इतनी दूर क्यों व्यवस्था कर रहे हो। उसी मकान में ही रहने दो। आखिर मरने के बाद मेरी शवयात्रा भी तो तुम लोग यही, इसी

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

घर से ही तो निकालोगे। व्यर्थ ही हरिद्वार आने-जाने में तुम्हारा समय नष्ट होगा।”² इस प्रकार इस कहानी में व्यंग्य के साथ आज की सच्चाई स्वाभाविक ढंग से अभिव्यक्त की है।

वेश्याओं की मजबूरी :-

राजीव शर्मा ने ‘रौनक’ कहानी में बालवेश्याओं से लेकर सुधारगृह तक की पोल खोल दी है। वेश्या की जिंदगी अच्छी या बुरी होती है ? लेखक के इस सवाल का जवाब देते हुए रौनक कहती है, “हमारी दुनिया में कोई आडंबर नहीं, सब कुछ नंगा है, हमारे जिस्म की तरह और इस दुनिया में पुलिस ने छापे में मुझे पकड़ा। कुछ रातें पुलिस वालों के यहाँ गुजारी। फिर अदालत ने मुझे सुधार गृह में भेज दिया। तब से हर रात किसी न किसी सफेद पोश के यहाँ गुजारती हूँ। शहर के सब नामी-गिरामी लोग, जो बाजार में नहीं जा सकते, हर रात बाजार को अपने यहाँ बुलाते हैं।”³

मदारियों की मजबूरी :-

राजीव शर्मा की ‘गिद्ध’ कहानी में स्पष्ट किया है कि पुलिस के कारण नटों और मदारियों का घंघा चौपट हो गया है। उन्होंने अपना व्यवसाय छोड़ दिया है और वे चोरी या डकैत करने लगे हैं। क्योंकि पुलिस वाले कभी भी उनको पकड़कर उनपर चालान लगाने की धमकी देते हैं तथा उनसे पैसे ऐंठते हैं। मदारी कहता है, “पार्क से बाहर निकला कि एक पुलिस वाले ने उसे पकड़ लिया और जानवरों को पार्क में ले जाने के जुर्म में चालान करने लगा। वह बहुत गिड़गिड़ाया, अपनी गरीबी की दुहाई दी। बहुत देर तक रोने, गिड़गिड़ाने के बाद पुलिस वाले का दिल पसीज गया और उसने चालान ना करने के बदले में ५० रुपये में मामला रफा-दफा कर दिया और दोबारा फिर कभी इधर ना आने की चेतावनी देकर छोड़ दिया।”⁴ इस कहानी में लेखक ने लोक जीवन के तमाम यथार्थ को स्वाभाविक ढंग से उद्घाटित करने का प्रयास किया है। पुलिस की धमकियों के कारण नट, मदारी, टोना-टोटका करनेवाले तथा बाइस्कोप वाले लोगों की रोजी-रोटी चली गई। वे कोई और घंघा करने लगे हैं या चोरी, डकैती एवं आतंकवादी गतिविधियों में संलग्न हो गए हैं।

इन्सानियत की मजबूरी :-

राजीव शर्मा अपनी ‘सहयात्री’ कहानी में इन्सानियत की मजबूरी को बखूबी ढंग से व्यक्त करते हैं। कहानी का नायक नरेश आंध्रप्रदेश एक्सप्रेस से दिल्ली से हैदराबाद जा रहा है। उसका टिकट प्रतिक्षा सूची के बदले आर. ए. सी. ए-३/२३ में आ जाता है। वह वहाँ पहुँचकर देखता है कि उस सीट पर एक महिला बैठी है। उसके बेटे की मृत्यु हो गई है। नरेश को यह जानकर सदमा लग जाता है। नरेश के साथ उस महिला का व्यवहार अच्छा नहीं है। उस महिला की भी मृत्यु हो जाती है। फिर भी नरेश उस महिला का पता लेकर उस स्थान पर जा पहुँचता है। कोई कहता है, “जी हाँ हमारे मार्केटिंग मैनेजर कुलभूषण जी का एक्सीडेंट हुआ था और कल सुबह ही वह चल बसे। इसलिए कल दफ्तर बंद था। नरेश से कुछ कहते ना बन रहा था। वह बड़ी मुश्किल से कह पाया, जी, कल सुबह ही ट्रेन में उनकी माताजी भी.....।”⁵ लेखक ने यह कहानी नाटकीय ढंग से लिखी है। यह कहानी इन्सानियत के बिंदुओं को उजागर करने में सक्षम है।

संवेदना की मजबूरी :-

आज समाज में बेटी बचाव आंदोलन जोरों पर है। इसलिए भ्रूणहत्या पर पाबंदी लगानेवाले कानून बने हैं। राजीव शर्मा ने ‘बेटी’ कहानी लिखकर एक अलग प्रकार की संवेदना पैदा करने का प्रयास किया है। शंकर और रत्ना की नन्ही नाम की बेटी है। अपने माता-पिता पर किए उपकार के कारण नन्ही चंद्र प्रकाश सेठ की भी बेटी बन जाती है। सेठ के तीन पुत्र हैं, परंतु तीनों विदेश में हैं। इसलिए सेठ जी रत्ना से कहते हैं, “अब तुम शंकर जी की ही बेटी नहीं हो, हमारी भी हो। यह घर तुम्हारा है। जब चाहे आओ। जिस चीज की आवश्यकता हो, अपना हक समझ के कह देना।”⁶ शंकर सेठ जी के साथ व्यवसाय की बात करना चाहता है। परंतु भावुक माहौल देखकर चुप रह जाता है। “शंकर अंदर ही अंदर शर्मिंदा हो रहा कि वह इन दोनों बुजुर्गों की भावनाओं से व्यवसाय का अवसर पाने की ख्वाहिश पाले हुए यहाँ आया था जब कि इन दोनों ने तो इससे कहीं अधिक उसकी बेटी के लिए उसकी झोली में डाल दिया था।”⁹

पुनर्विवाह की मजबूरी :- राजीव शर्मा ने ‘चुनरी’ कहानी में विधवा विवाह की समस्या को उद्घाटित किया है। कहानी के नायक राजेश की मृत्यु हो जाती है। उसका व्यवसाय बंद हो जाता है। इसलिए उसके पिताजी और चाचाजी चिंतित हो जाते हैं। राजेश

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

की पत्नी रंजना विधवा हो जाती है। राजेश का भाई राघव व्यवसाय संभालता है और रंजना के साथ शादी भी करता है। इसलिए हवन होते समय रंजना कहती है, “हो सकता है कि आज के दिन मेरी यह हरकत सबको कुछ अटपटी सी लगे मगर अतीत के घेरों से निकलकर, नई जिंदगी की शुरुआत करने के लिए मेरे पास इससे उपयुक्त अवसर नहीं होगा, इसलिए मेरी गुजारिश है कि पावन अग्नि के समक्ष मुझे यह चुनरी ओढ़ाकर स्वीकार करें।”^८

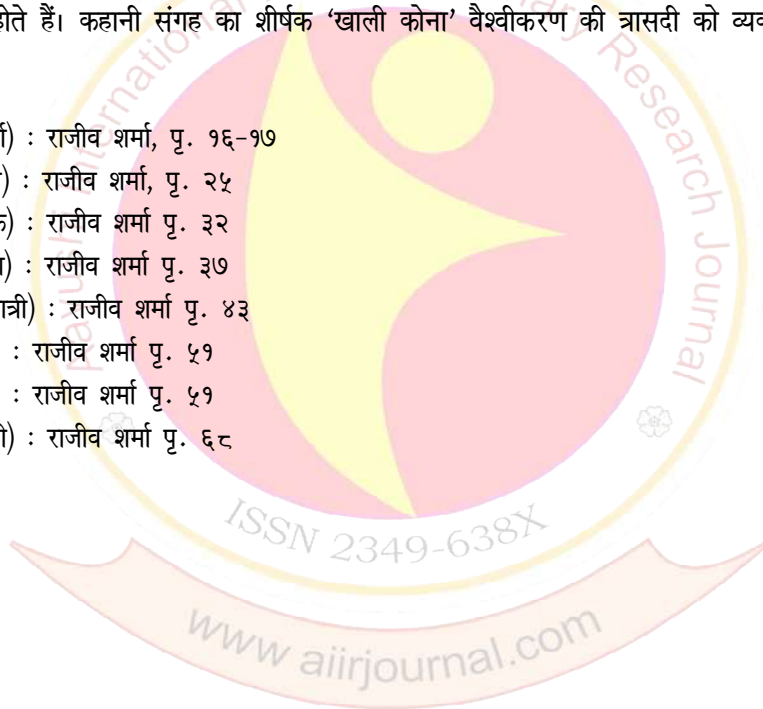
उपर्युक्त कहानियों के साथ ही मलंग बाबा, करवट, शतरंज के मोहरे, जन्म कुंडली, कबीर की माँ, खाली कोला आदि कहानियाँ भी लोक जीवन के नग्न यथार्थ को व्यक्त करती हैं। राजीव शर्मा ने लोक जीवन के यथार्थ को बड़ी सूक्ष्मता से टटोला, समझा और मार्मिकता से चित्रित भी किया है।

उपसंहार :-

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट होता है कि वैश्वीकरण के इस युग में भारतीय परिवार टूट रहा है। लगता है कि राजीव शर्मा ने ‘खाली कोना’ संग्रह की बारह कहानियाँ व्यक्तिगत, सामाजिक एवं सांस्कृतिक टूटन को लेकर लिखी हैं। प्रस्तुत कहानियाँ पढ़कर लगता है कि ये कहानियाँ हमारे पास-पड़ोस की हैं। ये कहानियाँ मानवीय संवेदना से युक्त हैं। इन कहानियों में वैश्वीकरण की मजबूरी के यथार्थ दर्शन होते हैं। कहानी संग्रह का शीर्षक ‘खाली कोना’ वैश्वीकरण की त्रासदी को व्यक्त करता है।

संदर्भ संकेत :-

१. खाली कोना (तुजुर्बा) : राजीव शर्मा, पृ. १६-१७
२. खाली कोना (सुपुत्र) : राजीव शर्मा, पृ. २५
३. खाली कोना (रौनक) : राजीव शर्मा पृ. ३२
४. खाली कोना (गिद्ध) : राजीव शर्मा पृ. ३७
५. खाली कोना (सहयात्री) : राजीव शर्मा पृ. ४३
६. खाली कोना (बेटी) : राजीव शर्मा पृ. ५१
७. खाली कोना (बेटी) : राजीव शर्मा पृ. ५१
८. खाली कोना (चुनरी) : राजीव शर्मा पृ. ६८

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मध्यकालीन संत साहित्य में वैश्वीकरण

प्रा. मारुफ मुजावर

अध्यक्ष, हिंदी विभाग

चंद्राबाई शांताप्पा शेडुरे कॉलेज, हुपरी जि.कोल्हापुर

निर्गुण संतों ने सामाजिक उत्प्रेरण और जाति प्रथा व बाह्याडंबर का विरोध किया है। कबीर ने कहा है कि सभी स्त्री-पुरुष जो इस जगत में निवास करते हैं, ईश्वर के सजीव प्रतिबिंब हैं। उनकी शिक्षा भी रही है कि केवल सत्य ही स्वाभाविक है। अपने हृदय में सत्य को खोजो, क्योंकि बाह्य धार्मिक आडंबरों में कहीं सत्य नहीं है। सत्य प्रेम और प्राणियों के प्रति दया में प्रकट होता है। घृणा पर विजय प्राप्त करो, समस्त मानव जाति के लिए अपने हृदय का प्रेम उड़ेल दो क्योंकि सभी प्राणियों में ईश्वर है। बाह्याडंबर व छुआछुत व्यर्थ है क्योंकि सभी मनुष्य अपनी प्रकृति व संरचना में समान हैं। इसलिए उन्होंने यह अवधारणा रखी थी -

“वैसनो भया तो क्या भया, बूझा नहीं विवेक
छाया तिलक, वनाई करि, दाध्या लोक अनेका
एके पवन एक ही पाणी, करी रसोई न्यारी जानी
पाटी सूं पाटी ले पोती, लागी कहो कहां छू छाते।”

भावात्मक एकता की दिशा में सूफी विचारकों व कवियों का योगदान उत्तर-दक्षिण के क्षेत्र में कम नहीं है, जा निर्गुण संतों के चिंतन की भावभूमि से अलग नहीं माने जाएंगे। मुल्ला दाऊद का ‘पंदायन’ और मलिक मुहम्मद जायसा हिंदी-उर्दू से भी निर्गुण भक्ति व सूफी साधना से भावात्मक एकता वाली साधना की अविस्मरणीय विरासत निजामी मसनवी कदमराव पदमराव), फिरोज (यूसुफनामा), अपरफ (नौसेरहार), गवासी (सेकुलमुल्क व बदी उज्जपा), वजही (कुतुब मुश्तरी), मुकीपी (चंदर बदन और पहिपार), नुसरती (गुलशने इश्क), हाशिपी (यूसुफ जुलेखा) आदि की कृतियों में देखने में देखने को मिलती है जिसका सपेक्ष विवेचन राहुल सांकृत्यायन व श्रीराम शर्मा ने “दक्खिनी काव्यधारा” और “दक्खिनी साहित्य : उद्भव ओर विकास” में किया है।

दक्षिण में जन्मे रामानुजाचार्य ने भावात्मक एकता एवं मनुष्य की स्थापना में प्रगतिशील भूमिका निभाई है। वे आलवारों की परंपरा में जन्मे थे और विश्णु की भक्ति का आधार लेकर निम्न जाति के लोगों को ऊँचा दर्जा दिया, सभी में मनुष्यत्व की स्थापना की और देशी भाषा में रचित “शठकोपाचार” के त्रितयल्ल प्रभूति भक्ति ग्रंथ को वैष्णवों का वेद कहकर समादृत किया। शूद्रों और अंत्य के साथ-साथ मुसलमानों को भी इन्होंने अपने शिष्य परंपरा में स्वीकारा। आलवारों का भक्तिवाद शास्त्रों का सहारा पाकर सारे भारत में फैल गया।

निर्गुण भक्ति की भावात्मक एकता और सुफियों की अनन्य प्रेम भावना व मनुष्यता का आधार एक ही है। कबीर के शिष्य दादू, जो राजपूताना के एक गरीब बुनकर के घर पैदा हुए थे, सूफी विचारों से प्रभावित हुए थे। अपने गुरु के समान उन्होंने हिंदुओं के एकतत्त्ववाद और सूफियों के रसलयवाद को भावों के स्तर पर एक ही समन्वय भावना का पर्याय पाकर कहा -

“तुम अलग-अलग संप्रदायों की मांग करते हो,
यह पृथ्वी और आकाश, जल और वायु, दिन और रात,
चंद्रमा और सूर्य, सदा ईश्वर की सेवा में लगे रहते हैं।
ये किस अदृश्य, उस सप्त सिंधु, उस ईश्वर के
होने के अतिरिक्त
और किसी संप्रदाय के नहीं।”

प्रेम, मातृत्व की भावना को प्रथम देते हुए दादू ने हिंदुओं और मुसलमानों को समान ही माना है।

वर्तमान युग के अस्पृश्यता विरोधी विचार की निर्माणकारी पृष्ठभूमि में, समस्त भारत के इन निर्गुण संतों की प्रभावशाली भूमिका को विस्मृत नहीं किया जा सकता। दक्षिण भारत में योगी वेमन्ना, सिद्धप्पा, तिरुवल्लुवर और सर्वज्ञाहु आदि ने भी निर्गुण भक्ति के भावनात्मक पक्षों पर जोर दिया है। योगी वेपन्न ने तीर्थ यात्रा व धार्मिक बंधविश्वासों पर हिंदू व मुस्लिम पतमतांतरों के विभेदों पर तार्किक अन्वेषण की दृष्टि से विवेचना की है -

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

“तिरुपती बोंव तुरक दासरि गाडु
काशी बोंव लंज दगरित गाडु
कृष्क सिंह मगुने, गोदावरिकि बोंव
विश्वदा भिरामा विनुरवेमा”

अर्थात् तिरुपति जाने से मुसलमान भगवान का भक्त नहीं बन जाता, काशी का तीर्थाटन करने से सूअर हाथो नहीं बनता और गोदावरी में स्नान करने मात्र से कुत्ता शेर नहीं बनता सारांश यह है कि भक्ति के बिना तीर्थाटन करना है। योगी बेमन्ना ने मुसलमानों की तीर्थ पात्राओं का खंडन इस प्रकार किया है।

“मक्क कु जनमेल मगुडु ता रनिल पेक पेन कर्स इंदु लेडा।
अन्नित परिपूर्ण, इल्ला महम्मदु
विश्वदा भिरापा विनुर वेमा।”

भाव यही है कि पक्का जाकर क्यों आते हा? जो परमात्मा वहाँ है क्या वह यहाँ नहीं है? जबकि सब में पूर्ण रूप से अल्ला मोहम्मद का नूर समाया हुआ है।

वेमन्ना की काव्य-सर्जना कबीर के समान ही सामाजिक चेतना के सुधार की प्रवृत्ति लेकर चलती है। उन्होंने सामाजिक वैषम्य, धार्मिक मतभेदों को लक्ष्य कर मानसिक तौर पर दिग्भ्रमित समाज को, अपने चिंतन व लेखन से भावात्मक एकता की सार्थक दिशा दी है। कबीर, वेमन्ना, सिद्धप्पा, तिरुवल्लुवर की परंपरा में सर्वज्ञाडु ने संत भावनाओं के अनुरूप जाति-पाँति के भेदभाव को लेकर आम जनता को फटकारा है-

“नडेव दोदे भूमि, कुडिवु दादे नीरु
मडुवग्नि मोदेतिरल
कुलगोत्र नडुवे व तंडू सर्वज्ञा।”

अर्थात् सभी मनुष्य एक ही वसुधा पर चलते हैं, एक ही पृथ्वी का पानी पीते हैं तथा अंत में एक ही प्रकार की अग्नि में जलते हैं तो जाति-पाँति एवं गोत्रादि का प्रश्न क्यों उत्पन्न होता है।

भावात्मक एकता की निर्गुण भक्ति संबंधी अवधारणा सपसामायिक सूफी कवियों को ही प्रभावित नहीं करती है बल्कि अपने परवर्ती रचनाकारों को भी अनुप्रेरित करती है। उदाहरण स्वरूप नजीर को निम्न पंक्तियों का भावालोकन कीजिए :

“झगड़ा न करो मिल्लतो, मजहब का कोई यां
जिस राह में जो आन पड़, खुश रहे, हर यां
जुन्नार गले या कि बगल बीच हो कुअआं
आशिक तो कलंदर है, न हिंदू न मुसलमां
काफिर न कोई साहबे इस्लाम रहेगा
आखिर वही अल्लाह का इक नाम रहेगा।

नजीर ने कबीर की परंपरा में न केवल निर्गुण ईश्वर का ही समर्थन और पाखंड का विरोध किया है बल्कि सूफी भावना में दीक्षित होने के बावजूद सगुण ईश्वर की वंदना भी की है। निर्गुण भक्ति भक्ति के विभिन्न साधकों के योगदान के कारण ही नीच, शूद्र समझी जानेवाली जातियों, श्रमिकों, किसानों-मजदूरों व आत्महीनता से भरे मनुष्य मात्र को गौरव से जीने का संबल व आत्मिक बल मिला है।

भक्ति आंदोलन को लोक-चेतना में अपेक्षित परिवर्तन लानेवाला आंदोलन स्विकारा जाता है, जिसने भारतीय अस्मिता को नवीन आधार दिया है, संक्रमणशील अवस्था में मानवतापरक दृष्टिकोण अपनाने की पहल की है, जहाँ अनपढ़ “संत” या साधारण विचारक को कोटि में स्वीकारे गए है। साधारण जीवनयापन के विधान को निर्गुण भक्तों-संतों ने भावात्मक एकता का नवीन परिप्रेक्ष्य दिया है। ये संत कवि भौतिक सुखों के प्रति उदासीन थे पर युग-निर्माता युग-द्रष्टा के रूप में महत्वाकांक्षी भी स्वीकारे जा सकते हैं। वेमन्ना के शब्दों में यह अवधारणा अभिव्यक्त हुई है :

“कामीगामी वाडुं कविकाडु रविकाडुं
कामीगाका मोक्षगामी काडुं

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कामी येन वाडे कवि योनु रवि योनु
विश्वदाभिरामा विनुरवेमा।”

अर्थात् जो व्यक्ति महत्वाकांक्षी नहीं है, वह न कवि बन सकता है, न रवि और न ही मुमुक्षु। महत्वाकांक्षी नहीं है, वह न कवि बन सकता है, न रवि और न ही मुमुक्षु। महत्वाकांक्षी व्यक्ति (विचारक, दार्शनिक, संत या भक्त) ही कवि बनता है या रवि बनता है।

निर्गुण भक्ति आंदोलन के भावात्मक पक्ष के प्रसार की सीमाएँ रही हैं आणि स्त्री-जीवन में चेतना का अभाव, नारी को माया का रूपक मानना, सदियों से चलो आ रही वर्ण-व्यवस्था, विजातीय शासन, आक्रमण व आतंक का परिवेश, कर्महीन जीवन की परलोकी भावना आदि कई सारे प्रसंग हैं जिनके कारण हमारे मध्ययुगीन भारत में पुनर्जागरण की प्रक्रिया तीव्र नहीं हो सकी। कै. दामोदरन् ने स्वीकारा है कि “भक्ति आंदोलन की अपनी सीमाएँ थी। यह सच है कि सामूहिक प्रार्थनाओं, नृत्यों और संकीर्तनों से संतों का व्यक्तिमत्त्व जनता की सृजनात्मक क्षमता को प्रेरणा प्रदान कर रहा था। उनके व्यक्तिमत्त्व एवं कृतित्व ने जता में एक नई चेतना जगाई और क्रियाशीलता के लिए विशाल जनसमुदाय में नई स्फूर्ति पैदा की उसने सामंतवाद के अंतर्गत फैले जातिवादी और धार्मिक अलगाव को भी खत्म किया और सामंतवाद विरोधी संघर्षों में जान फूँकी... आम जनता में जागृति ते पेढा की, किंतु वह सामाजिक और आर्थिक व्यवस्था में मौजूद विसंगतियों के वास्तविक कारणों को समझाने और मानव के दुखों और पीड़ाओं के नूतन समाधान प्रस्तुत करने में सफल नहीं हुआ।”

निर्गुण भक्ति आंदोलन के सम्यक् विश्लेषण के लिए विभिन्न भारतीय भाषाओं में परिव्याप्त सिद्धों-नाथों, सूफियों, संतों-भक्तों के मिले-जुले “पैटर्न” के विश्लेषण व विवेचन आवश्यक है जिससे हम अपने सांस्कृतिक व साहित्यिक पुनर्जागरण को प्रक्रिया से अवगत हो सकें। यह विपुल श्रम साध्य कार्य ऐतिहासिक संक्रमण का के दौर में विभिन्न भावाई व साहित्यिक गतिविधियों-प्रवृत्तियों को मूल्यांकनपर प्रस्तुति पर ही संभव है। केवल दो या तीन भाषा साहित्य के क्षेत्रों की तुलना व कार्य से हम अपनी सांस्कृतिक विरासत को पूर्णतः नहीं जान पाएँगे। कारण जिस समय उत्तरी-पश्चिमी प्रांतों में सिद्धों-नाथों का वर्चस्व था, उस समय दक्षिणी-पूर्वी क्षेत्रों में शैव व शाक्तों की टक्कर वैष्णवों से भी, और जिस समय निर्गुण भक्ति की लहर संतों व सूफियों के प्रभाव से उत्तर - पश्चिम व मध्य भारत में जागृत हो रही थी उस समय तमिल, तेलुगु, कन्नड़ व मलमालम साहित्य में कमोबेश रूप से उच्चवर्ग व निम्नवर्ग के बीच सांस्कृतिक सौमनस्य की भावना आलवार, नायनार व शैवधर्मी-निंगायत साधकों के कारण दौड़ रही थी।

यदि हम अपनी ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परंपरा पर विचार करें तो आभास होता है कि “भारत को महान सांस्कृतिक विरासत के मूल्य भारतीय समाज में परिवर्तन लाने के इच्छुक बुद्धिजीवी वर्ग को प्रेरणा देते रहे हैं।” चाहे उपनिषद का मूलमंत्र “चरैवेति-चरैवेति” हो या बुद्ध का “बहुजन हितया बहुजन सुखाय” सिद्धांत हो, अथवा सिद्धों-नाथों का मानव मात्र को समान मानने वाला सिद्धांत हो, अथवा नानक, कबीर, नामदेव, वेमन्ना, सर्वज्ञादु आदि संतों की करुणा और समतामूलक जनवादी, मानववादी, क्रांतिपरक वाणी हो या सूफी संतों व दक्खिनी हिंदी के साधकों की सांस्कृतिक एकता की भावात्मक आधार भूमि हो, या “वैष्णव जन तो तेणें कहिए जो पीर पराई जाणे रे”, ये सारी अभिव्यक्तियाँ भावात्मक एकता की भावना को जानने में सहाय्यक भूमिका ही प्रमाणित होंगी।

संदर्भ सूची

१. रामचंद्र शुक्ल / चिंतामणि
२. रोहिताश्रय : “कबीर एवं वेमना : एक अध्ययन” की भूमिका
३. कै. दामोदरन : भारतीय चिंतन परंपरा
४. शिवकुमार मिश्र : भक्ति काव्य और लोक-जीवन
५. हजारो प्रसाद द्विवेदी : हिंदी साहित्य की भूमिका
६. कै. दामोदरन : भारतीय चिंतन परंपरा
७. पूरनचंद्र जोशी : परिवर्तन और विकास के सांस्कृतिक आयाम

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और हिंदी कहानी (निर्मल वर्मा की कहानियों के संदर्भ में)

प्रा. डॉ. के. बी. भोसले
रा. छ. शाहू कॉलेज, कदमवाडी रोड, कोल्हापुर

प्रस्तावना :

आज का युग वैश्वीकरण का युग है। कोई भी देश सबसे अलग रहकर अपना विकास नहीं कर सकता। भारत भी इस ग्लोबलाइजेशन के दौड़ में शामिल है। वैश्वीकरण और स्त्री विमर्श का हिंदी साहित्य में अपना अलग एवं महत्वपूर्ण स्थान है। स्त्री का अस्तित्व कायम रखने के लिए एवं अस्मिता की पहचान के लिए विश्वसाहित्य में अनेक साहित्यकारों ने महत्वपूर्ण योगदान दिया है। प्रेमचंद, जयशंकर प्रसाद, उषा प्रियंवदा, राजेंद्र यादव, मन्नू भंडारी, निर्मल वर्मा, अमरकांत, अज्ञेय, कमलेश्वर, ममता कालिया, मालती जोशी, चित्रा मुदगल, ज्ञानरंजन, हरिशंकर परसाई, विष्णु प्रभाकर, धर्मवीर भारती, मिथिलेश्वर आदी। वैश्वीकरण के संदर्भ में डॉ. पंडित बन्ने जी ने लिखा है – “आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सीमाओं की मर्यादा को हटाकर लेन-देन नीति में जिन नियमों को बनाया गया था उसे निकलकर बाहरी खुली लेन-देन में राष्ट्रों की बीच के आर्थिक तथा व्यापारी निर्बंध के रूकावट को दूर करना वैश्वीकरण है।”¹ बन्ने पृ. 30. हिंदी कहानीकारों ने वैश्वीकरण के परिवर्तन के साथ-साथ स्त्री के राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक स्थिति के स्त्री की आत्मनिर्भरता, जागरूकता आदि को चित्रित किया है। वैश्वीकरण का अर्थ है – मानव को अपनी जाति, धर्म, संस्कृति तथा सभ्यता के मर्यादा का उल्लंघन कर विश्व मानव के रूप में विस्तार करना। परंतु भारतीय संस्कृति में वसुधैव कुटुंबकम की संकल्पना का महत्व अधिक है। इसका उद्देश्य यह है कि विश्व को परिवार के रूप में देखना, आपसी भेदों को त्यागना, भाईचारे की भावना रखना जिससे मनुष्य जाति की उन्नति एवं विकास हो जाए।

परंतु वैश्वीकरण, बाजारीकरण, जागतिकीकरण, उपभोक्तावाद की संस्कृति के परिणामस्वरूप नारी की स्थिति में काफी परिवर्तन आया है। नारी में आत्मविश्वास, चेतना, जागृति, अधिकार प्राप्ति के संघर्ष की भावना बढ़ रही है। हर क्षेत्र में पुरुष के साथ कार्य कर रही है। इसे कहानीकारों उस दृष्टि से नारी विमर्श को दर्शाया है। जिसमें संयुक्त परिवार का विघटन, पारिवारिक संबंधों में आया दरार, माता-पुत्र संबंध, भाई-भाई संबंध, अंतर्जातीय विवाह, विवाहेत्तर अवैध यौन संबंध, आतंक और हत्या आदि घटनाओं का चित्रण हुआ है। समाज में अंधानुकरण, हिंसा और सेक्स को बढ़ावा मिलने से सांस्कृतिक मूल्यों पर प्रश्नचिह्न निर्माण हुआ है। उपभोक्तावादी संस्कृति में हर आदमी किसी को छल रहा है। और स्वयं ही छला जा रहा है, कहानी साहित्य इन्हीं मूल्यों का दस्तावेज है।

निर्मल वर्मा की कहानियाँ इसी यथार्थ को स्पष्ट करती हैं। अंतर कहानी की नायिका बिना विवाह किए अपने प्रेमी के साथ रहती है। उससे प्रेम करती है और गर्भवती हो जाती है। वह आधुनिक नारियों की तरह मुक्त और आजाद जीवन जीना चाहती है। वह एबोर्शन करवाने के लिए शहर में आई है। उससे मिलने नायक आता है, नायिका को कुछ चीजें देता है, किंतु उसके चले जाने पर वे चीजें बाहर फेंक देती है। दोनों के प्रेम संबंधों में दरार उत्पन्न हुई है।

लवर्स कहानी में नायक निंदी और नायिका दो ही हैं। निंदी कथा-नायिका से विवाह करना चाहता है। वे दोनों एक रेस्टोरेंट में मिलने के लिए आते हैं। किंतु नायिका विवाह करने से हंकार करती हुई कहती है – “निंदी मू बंद इम तिपमदकेशे बंदश्जूम” वर्मा, 2003:17 हम दोनों अच्छे मित्र हैं, मित्र ही बने रहने का सुझाव देकर वापस लौट जाती है। निंदी बाहर आकर पत्रिका की दुकान से युवती का अर्धनग्न चित्र खरीदता है। फोटो में ही निंदी आत्मतृप्ति का अनुभव करता है।

डेढ इंच उपर कहानी में वृद्ध की पत्नी अपने पति पर विश्वास नहीं करती। क्योंकि वह शराबी है। उसे जेल जाना पड़ता है। नायक वृद्ध अपनी व्यथा कथावाचक के सामने कहता है कि मेरी पत्नी का मुझपर विश्वास नहीं था। पत्नी को गेस्टा पो पुलिस पकड़कर ले गई थी और पुलिस गैर कानूनी कागजात की ताक में थी। इसलिए पुलिस शराबी को पकड़कर ले जाती है। परंतु गैरकानूनी कागजात के बारे में पति को बिलकुल बताया नहीं था। शायद उसने पति को विश्वासपात्र नहीं समझा। वह मित्र को बताता है – “आपको तनिक आश्चर्य होगा कि सात वर्षों की वैवाहिक जिंदगी में पहली बार मुझे अपनी पत्नी पर संदेह हुआ था — मानो उसने कोई चीज मुझ से छिपाकर रखी हो, कोई ऐसी चीज जिसका मुझे कोई सरोकार नहीं था। बाद में मुझे पता चला कि गेस्टापो पुलिस बहुत दिनों से उसकी तलाश में थी.. पुलिस ने ये सब चीजें खुद मेरी पत्नी के कमरे से बरामद की थी।”³ वर्मा, 2004:98

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पिता और प्रेमी कहानी में नायिका विवाहोपरांत अपने प्रेमी से संबंध बनाए रखती है। कहानी में एक युवक और युवती बहुत दिनों के बाद अचानक मिलते हैं। दोनों के संवादों से बच्चे को मालूम होता है – “मुझे नहीं मालूम था, हम दुबारा मिलेंगे इस तरह। बच्चा चौंक गया। शायद माँ की हँसी सुनकर, क्यों कि उसने कभी उसे इस ढंग से हँसते नहीं देखा था। बहुत कम उम्र में भी बच्चे शायद अपने माँ की प्रेमियों को भाँप जाते हैं।... प्रेमियों को देखकर नहीं उनके प्रति अपनी माँ का रुख देखकर।”⁴ वर्मा, 2003:78

आदमी और लड़की कहानी में आदमी पत्नी से दूर शहर में रहता है और बीस वर्षीय लड़की के प्रेम में फँसकर रहता है, लड़की माँ बनती है। पत्नी की बीमारी के तार से पापबोध और लड़की के साथ संबंध के पाप एवं मृत्युबोध का शिकार बनता है। इससे पति-पत्नी के संबंधों में दुराव उत्पन्न होता है।

अंधेरे में कहानी में माँ, पोने और वीरेन चाचा के बीच प्रेम है। यह बाबूजी को पसंद नहीं है। वीरेन चाचा से प्रेम होने के कारण माँ शिमला से बाबूजी के साथ दिल्ली रवाना होने के लिए तैयार नहीं होती। माँ बाबूजी के संबंधों में तनाव उत्पन्न हो जाता है। बच्ची कहती है – “मुझे मालूम है माँ दिल्ली नहीं जाना चाहती, इसका कारण आज भी मुझे समझ में नहीं आता, किंतु एक बार उन्होंने यह बात वीरेन चाचा से कही थी।”⁵ वर्मा, 2004:66 प्रेमी के कारण परिवार उजड़ जाते हैं फिर जुड़ नहीं पाते।

जलती झाड़ी कहानी में पतझड़ के दिनों की शाम की घटना है। युवक की कथा है। प्रमाण होने पर भी सफाई पेश नहीं कर सकता। युवक नदी के किनारे घूमने चला जाता है। वहाँ एक वृद्ध मछली पकड़ने पत्थर पर बैठा था। वृद्ध के चले जाने पर युवक पत्थर पर बैठता है। कुछ देर बाद दो लड़के आते हैं, उसे वृद्ध समझकर एक भी मछली न पकड़ सकने पर व्यंग करते हैं।

झाड़ी में एक लड़का और लड़की घुसते हुए दिखाई देते हैं। काफी देर अंदर रहने के बाद लड़की कपड़े ठीक-ठाक करके बाहर आती है और –पत्थर पर बैठे युवक के पास बैठती है। लड़की झाड़ी में जो युवक था उसे वही समझकर बातें करती है। युवक कोई जवाब नहीं देता। उस रात शराबघरों में भटकता हुआ आत्महत्या के बारे में सोचता है परंतु वह जान लेता है कि मरने के लिए आत्महत्या जरूरी नहीं है।

निष्कर्ष में कहते हैं कि वैश्वीकरण ने स्त्रियों के लिए कई दरवाजे खोल दिए। वह शिक्षा अर्जित कर रही है। ज्ञान बढ़ाती है। स्त्री-पुरुष भेद मिटकर मैत्री संबंध बन रहा है। नगरों एवं महानगरों में बॉय-फ्रेंड या गर्ल-फ्रेंड होना सभ्यता का लक्षण माना जा रहा है। युवतियाँ पुरुष मित्रों पर भरोसा करती हैं लड़कियों को मोहजाल में फँसाते हैं और ऐसे बिंदू पर छोड़ देते हैं जहाँ भटकन और घूटन है। वैश्वीकरण के कारण नए मूल्य स्थापित हो रहे हैं। विवाहेत्तर संबंध को बढ़ावा मिल रहा है। दाम्पत्य विघटन हो रहा है। वैश्वीकरण ने पूरे विश्व को विश्वग्राम बना दिया है। वर्तमान काल में वैश्वीकरण के प्रभाव से बनते बिगड़ते इन सभी मूल्यों के दस्तावेज प्राप्त होते हैं जो नगरीय-महानगरीय स्त्रियों को सोचने के लिए मजबूर करते हैं।

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. पंडित बन्ने, आधुनिक हिंदी साहित्य : विविध परिदृश्य.
2. वर्मा, निर्मल: दस प्रतिनिधि कहानियाँ, नयी दिल्ली: 2003
3. वर्मा, निर्मल: मेरी प्रिय कहानियाँ, दिल्ली 2004

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण से प्रभावित २१ वीं सदी के हिंदी उपन्यास

डॉ. संजय चिंदगे

दे.आ.ब.नाईक कॉलेज, चिखली

वर्तमान समय में हिंदी साहित्य पर वैश्वीकरण का प्रभाव लक्षित हो रहा है। इससे हिंदी उपन्यास के सामाजिक, आर्थिक, पारिवारिक जीवन अधिक प्रभावित है। उपन्यासों में पारिवारिक रिश्ते नाते, पारिवारिक संबंध संवेदनापर इसका अत्यधिक प्रभाव पड़ रहा है।

उच्च, मध्यम और निम्न वर्ग इन तीनों वर्गों में महानगरों ने एक ऐसी समस्या को जन्म दिया है, जिसमें पारिवारिक विघटन होकर संकुचित परिवारों का जन्म हुआ है। जिसमें पति-पत्नी और बच्चों तक ही परिवार सिमित हो गये है। नगरों में जगह की कमी और उनकी बढ़ती किंमतों ने आर्थिक दृष्टि से इस समस्या को बढ़ाया है। दूसरी तरफ पैसा कमाने की होड़ में एक दूसरे के लिए समय नहीं। नगरों में वृद्धाश्रम खुल रहे हैं। और जो अपने बच्चों के पास रहते हैं, उनकी भी बहुत बुरी हालत है। बुजुर्गों के इसी समस्या तथा नगरीय जीवन पर प्रकाश डालनेवाला चित्रा मुदगल का गिलिगडु उपन्यास है। गिलिगडु की भूमिका में ही बुजुर्गों की समस्या पर प्रकाश डालने वाले इस उपन्यास के बारे में लिखा है। गिलिगडु चित्रा जी का आकार में छोटा किंतु संवेदनशीलता में कहीं गहरा उपन्यास है। इस उपन्यास में सेवानिवृत्त बुजुर्ग की एकरेखीय कहानी नहीं जीवन के रंग बहुआयामी प्रयोगों में उभर कर आए हैं।

आज के समय में गाँव भी भौतिक रूप से समृद्ध हो रहे हैं तथापि नगरों में द्रुत गति से हो रहा भौतिक विकास नगर को गाँव से अलग करता है। नगरीय संस्कृति भौतिकता के इर्द-गिर्द ही घूमने लगी है। नित्य नये विद्युत उपकरणों का प्रयोग, बहुमंजिली इमारतों का निर्माण, विभिन्न प्रकार की सुख-सुविधाओं का प्रचलन एवं आमोद-प्रमोद के साधनों का नवीनीकरण आदि नगरीय भौतिक विकास का परिचायक हैं।

वैश्वीकरण से प्रभावित नगर अपनी चमक-दमक के कारण जाने जाते हैं। नगरों के ऐसे जादूई शक्ति से 'लेकिन दरवाजा' का पात्र नीलांबर भी अभिभूत नजर आया है। उसी के शुरु में - "दिल्ली बहुत खुबसूरत है। विशेषकर इंडिया गेट के आसपास का इलाका। ऐसा लगता है, आप का इंद्रजाल देख रहे हो।"^१ स्वयं को सुधारते हुए वह आगे कहाँ है, "दिल्ली नहीं, नयी दिल्ली!.... उस पर भी वह हिस्सा जो एडविन ल्युटिन्स ने बनवाया था।"^२ यहाँ का विकास तेज गति से होता है। वह अपने दोस्त देवेन को दिल्ली नगर की तेज गति से सामंजस्य स्थापित करने के लिए प्रेरित करता रहता है। उसके मुताबिक नगर में लोग दो साल में प्रगति के अनेकानेक सोपान पार कर जाते हैं इसलिए यहाँ ठहर कर सोचने के बजाय निरंतर दौड़ते रहना चाहिए। एक जमीन अपनी का पात्र हरीद्र मुम्बई की समृद्धता को लक्ष्य कर कहता है, "यह शहर तनिक जिद्दी प्रकृति का है अंकिता जी जल्दी किसी से घुलता-मिलता नहीं लेकिन जब किसी को यह अपना लेता है अपने रंग और तेवरों से उसे ऐसा सम्मोहनबद्ध करता है कि उष्मारहित प्रतीत होने लगते हैं।"^३

नगर में रहनेवाले लोगों की समृद्धता भी वहाँ के लोगों को मानसिक एवं आत्मिक शांति देने में असमर्थ प्रतीत होती है। सर्व प्रथम तो व्यक्ति नगरीय चमक-दमक की ओर आकर्षित होता है। उसके बाद वह जल्द से जल्द सब कुछ पा लेना चाहता है। किन्तु विडम्बना यह है कि इच्छित भौतिक समृद्धि को पाकर भी वह खालीपन से उदासीन हो जाता है। ऐसी स्थिति में उसके व्यवहार में कृत्रिमता आ जाती है। 'लेकिन दरवाजा' के पात्र नीलांबर में भी ऐसे ही बनावटीपण की झलक देखने को मिलती है। प्रसिद्धि, प्रतिष्ठा, सम्मान, पैसा आदि प्राप्त करने के बावजूद नीलांबर बेचैनी का अनुभव करता है। देवेन के शब्दों में - मैंने उसके चेहरे पर नजर डाली। सम्पन्नता ने एक चमक ला दी थी - जैसी अक्सर प्लास्टिक के गुड्डों में होती है। इस चमक के बावजूद उसकी आँखें अधसीसी के मरीजों सी बचैन मँडराती रहती थी। दमकीले चेहरे पर कुल मिलाकर कुछ इस तरह का एक जाल फैला था,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जिसके पारदर्शी तानों को गोरे चेहरे पर पहली नजर में पकड़ पाना बिलकुल असंभव था। इसी प्रकार नीलांबर की पत्नी सुमन घर के आर्थिक अभाव के दौरों में भी स्वयं को सम्पन्न दिखाने में लगी रहती है। वह बड़े घर की बेटी होने कारण बस में सफर नहीं करती। सब्जी खरीदने के लिए भी 'स्कूटर टैक्सी' में जाती है। नगरीय व्यक्ति पर व्यंग्य करते हुए 'शाल्मली' उपन्यास की नायिका शाल्मली कहती है, "नाच-गाना, शराब और मस्ती! इतनी खुशी एका एक कहाँ से लाते हैं ये लोग! यहाँ तो चार बार मुस्काराना पड़ जाए तो मुँह दुखने लगता है और यह गंभीर लोग सबकुछ भूलकर ...!"⁴ शाल्मली इस उपन्यास की नायिका पात्र को ऐसा लग रहा है कि यहाँ के लोग तो इतने कृत्रिम हो गए हैं कि उनके पास खुद के लिए वक्त नहीं कहते मगर वह नाचगाने आदि के लिए वह भाग दौड़ करते हैं। इस उपन्यास की नायिका को यह कहना है कि नगरों के लोगों के पास स्वयं के लिए वक्त है मगर अन्य लोगों के लिए वह अपना वक्त नहीं देते इसलिए नगरों के लोगों में उदाशीनता आ रही है।

इस तरह 'छिन्नमस्ता' की कस्तुरी देवी और नरेन्द्र दिखावे में विश्वास करते हैं। प्रिया के पिता साँवरमल जी गुप्ता की मृत्यु होने घर की ही आर्थिक हालत कमजोर हो चुकी थी। किन्तु कस्तुरी देवी झूठी शान-ओ-शौकत दिखाने के लिए एक-एक करके अपने गहने बेच रही थी ताकि कोई यह न कह सके कि 'गुप्ता परिवार' में रुपये पैसे की कमी है। आवश्यकता और सामर्थ्य न होने पर भी घर में प्रत्येक सदस्य के लिए नौकर रखा गया था जिसे सम्भवतः नगरीय परिवेश में समृद्धता का प्रतीक माना जाता है। नरेन्द्र भी झूठी शान दिखाने के लिए साल में एक-दो बार विदेश जरूर जाना चाहता था "शॉपिंग करने, आराम करने, दोस्तों में शान बघारने।"⁵ किन्तु विदेशी कारण वह एक्सपोर्ट का धन्दा करने के बारे में सोचता है। अपनी व्यस्तता के चलते प्रिया को यह कार्य करने की स्वीकृति देते हुए कहता है, "मैं सोच रहा हूँ अपने यहाँ भी एक्सपोर्ट का धन्दा होता। वह साला प्रमोद है न, दिन-रात उठते बैठते विलायत की डींग मारता है।"⁶ नगरीय लोग अपना जीवनमान उच्चा दिखाने के लिए घरों में काम करने के लिए नौकर रखना बड़े बड़े मॉल में वस्तुएँ खरीदना विदेश जाने की बातें करना आदि में महानता समझ बैठते हैं।

नगरों में उच्च वर्ग की नकल करने में मध्यवर्ग अपना सर्वस्व खो बैठता है। खुदको उच्च वर्ग से सम्बन्धित दर्शाने हेतु वह उसी वर्ग की उतरन का प्रयोग करता है। 'आवा' की पात्रा नमिता की माँ भी इसी प्रवृत्ति की शिकार है जो स्वयं तो अपनी नवधनाढ्य बहन कुंती की उतरन पहनकर गर्व महसूस करती ही है, नमिता को भी ऐसा करने के लिए बाध्य करती है। 'दिल्ली दरवाजा' उपन्यास में चित्रित किया गया है कि संभवतः नगर अपने बाशिंदों से "यही उम्मीद रखता था कि वे खुलें नहीं। वे अपने अर्धसत्य को जाहिर होने दे। जो है वे, वही न दिखें। अपने होने के अतिरिक्त चाहे जो दिखें।"⁷ इसी प्रकार ममता कालिया का दौड़ उपन्यास भी प्रभावित है।

संदर्भग्रंथ सूची :

- लेकिन दरवाजा - पंकज बिष्ट - पृ. २८१ - २८२
- लेकिन दरवाजा - पंकज बिष्ट - पृ. २८२
- एक जमीन अपनी - चित्रा मुदगल - पृ. ७२
- लेकिन दरवाजा - पंकज बिष्ट - पृ. १०१ - १०२
- शाल्मली - नासिरा शर्मा, पृ. १३९
- छिन्नमस्ता - प्रभा खेतान - पृ. १३४
- छिन्नमस्ता - प्रभा खेतान - पृ. १३४
- दिल्ली दरवाजा - ज्ञान प्रकाश विवेक - पृ. ४२

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण – बाजारीकरण और मीडिया

डॉ. एस. के. खोत
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
प्रा. एन.डी. पाटील महाविद्यालय,
मलकापुर, जि. कोल्हापुर

वर्तमान युग भूमंडलीकरण तथा प्रौद्योगिकी का युग है। सूचना प्रौद्योगिकी की पीढ़ी ज्ञानेयिक है। आज सारा विषय गॉव में तब्दिल हुआ है। आज पलक झपकते ही दुनिया की सारी जानकारी उपलब्ध होती है। वैश्वीकरण के युग में जीवनमूल्यों में बहुत मात्रा में बदलाव देखने को मिल रहा है। वैश्वीकरण के केंद्र में अर्थव्यवस्था ही है। आज समाज की सोच भी वैश्विक हो रही है। असल में आज मानवीय रिश्तों की उष्मा ही ठंडी पड़ने लगी है। वैश्वीकरण के कारण बाजार और व्यापार में बदलाव जरूर देखने को मिल रहा है। यह हमें मान्य करना होगा कि भूमंडलीकरण, नीजीकरण, बाजारवाद, नागरीकरण और उपभोक्तावादी संस्कृति का बोलबाला सभी ओर देखने को मिलता है। आज का जमाना फॅशन, फैंड, फूड और पॉप का है। समय और स्थान का अंतर खत्म हुआ है।

विज्ञान और तंत्रज्ञान के युग में विश्व तेजी से प्रगति कर रहा है। सत्य यह है कि मीडिया के जितने प्रकार हैं उतने प्रकार की भाषा का प्रयोग भी हो रहा है। जनसंचार के विभिन्न माध्यम मनुष्य की जिंदगी का अहम हिस्सा बन गए हैं। समाचार पत्र-पत्रिकाएँ, कंप्यूटर और पैंपलेट्स आदि शब्दसंचार माध्यम या मुद्रण माध्यम हैं। रेडियो, ऑडियो, कैसेट, टेपरिकॉर्डर आदि श्रव्य-संचार माध्यम हैं। दृश्य-श्रव्य संचार माध्यमों में दूरदर्शन, वीडियो, कैसेट फिल्म का नाम आता है। पाक्षिक, साप्ताहिक, मासिक और वार्षिकांक का समावेश मुद्रित माध्यमों आता है।

साहित्य अधिकांश मात्रा में समाजपयोगी बनाने के हेतु साहित्यकार ने नई विधाओं को जन्म दिया। असल में मीडिया की तेज रफ्तार, तत्कालीनता और प्रभावात्मकता से प्रभावित रचनाकार ने मनुष्य जीवन में आया हुआ बदलाव अंकित किया है। अफसोस की बात है कि समाचार पत्रों से साहित्य गायब हो रहा है। सही मायने में देखा जाए तो समाचार पत्र मानवजीवन की गतिविधियों को प्रस्तुत करने का महत्वपूर्ण माध्यम है। आज समाचार पत्रों में बाजार केंद्रित विषयों पर विशेष ध्यान दिया जा रहा है। मनुष्य को जीवनयापन करने के लिए वायु, पानी और भोजन की आवश्यकता होती है उसी तरह मनुष्य को पत्र-पत्रिकाओं की आवश्यकता पड़ रही है। 'पत्रकारिता का क्षेत्र व्यापक होने और दायित्व के बढ़ते जाने से स्वाभाविक है कि राष्ट्रहित की दृष्टि से कुछ अन्य आदर्श उनके सामने रहें। घटनाओं, विचारों तथा लोकहित के कार्यों की सम्यक आलोचना करके पत्रकार सुधी वर्ग का नेतृत्व करता है और उनकी विचारसरणी में एक संतुलन लाता है। इस दृष्टि से पत्रकारिता समाजसेवा है।'¹

अपार वैभव और समृद्धि का प्रतीक विज्ञापनों को माना जाता है। विज्ञापन के कारण वस्तु का चयन करके खरीदने का मौका मिलता है। चयन के कारण धन बचता है और उपभोक्ता को समाधान मिलता है। समाचारपत्र-पत्रिका, रेडियो, दूरदर्शन, पोस्टर, होर्डिंग, सिनेमा, मेले लोकगीत, लोककथा, इंटरनेट, ई-मेल, साईन पोस्ट, सार्वजनिक स्थलों, दीवार पर लिखाई और बस, रेल, खेल के मैदान आदि के द्वारा विज्ञापनों को लोकप्रियता मिली है।

कंप्यूटर और इंटरनेट ने पूरे संसार को एक सूत्र में बाँधने की कोशिश की है। आजकल इंटरनेट, ईमेल की सुविधा मोबाईल फोन पर भी उपलब्ध है, जिसे संसार का कोई भी मनुष्य समूचे संसार के संपर्क में सदैव बना रह सकता है। मनोरंजन, खेल, प्रकाशन, व्यवसाय, अव्यवस्थित गणकों का डेटा, सूचना संग्रह, एकाउंटिंग, वैज्ञानिक अनुसंधान तथा विकास पुस्तकालय, व्यवसाय, उत्पादन, ऑफिस, बैंक सेवा, मौसम पूर्वानुभव, यात्रा सेवा आदि में कंप्यूटर उपयोगी साबित रहा है। दूरदर्शन जनसंचार का सबसे बेहतरीन माध्यम है। दूरदर्शन पत्रकारिता ने व्यक्ति के जिंदगी में एक नई क्रांति का सूरज उगाया है। दूरदर्शन का यथार्थ उद्देश सामाजिक हितों को मजबूती प्रदान करना रहा है किंतु दुर्भाग्य से आज समाचार का सैद्धांतिक ढाँचा ध्वस्त होने की ओर जा रहा है। भूमंडलीकरण के दौर में समाचार मूल्य की अवधारणा पर ही प्रश्नचिह्न लगा दिया है।

वैश्वीकरण के दौर में सिनेमा की भूमिका महत्वपूर्ण है। हम आजकल देख पाते हैं कि सिनेमा कलाकार का संबंध वैश्विक बाजार से जुड़ा है। गौरव की बात है कि हिंदी सिनेमा का नाम समूचे दुनिया में है। सिने, कलाकार, विज्ञापन के द्वारा उपभोक्ता वर्ग तैयार करते हैं। हिंदी भाषा, हिंदी सिनेमा और कलाकार पर प्रेम करनेवालों की संख्या भारत तथा भारत के बाहर बड़े पैमाने पर है। हिंदी भाषा ने बाजार की राह सुलभ कर दी है। रेडियो ध्वनि तरंगों का श्रव्यमाध्यम है। 'आधुनिक विस्मयकारी संचार उपकरणों ने समाचार संकलन, संपादन मुद्रण, प्रतिशोधन, प्रकाश तथा

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रसारण के क्षेत्र में अद्भूत क्रांति उत्पन्न कर दी है। समाचार पत्रों के क्षेत्र में जो क्रांतिकारी परिवर्तन हुए हैं, उनमें रेडियो (आकाशवाणी) तथा टेलीविजन (दूरदर्शन) की भूमिका भी अनदेखी नहीं की जा सकती, रेडियो तथा दूरदर्शन पत्रकारिता इसी की देन है।²

आज के युग में वीडियो पत्रकारिता की विकासोन्मुखी नजर संपूर्ण जगत में फैली है। वीडियो पत्रकारिता का समाज पर जैसा अच्छा प्रभाव पड़ता है, उसी तरह बुरा प्रभाव भी पड़ सकता है। वैश्वीकरण के युग में डाक विभाग का महत्त्व घट रहा है। आज के तकनीकी युग में टेलीग्राफ दूरसंचार प्रणाली महत्त्वपूर्ण साबित हुई है। टेलीप्रिंटर एक्स्चेंज का संक्षिप्तकरण टेलेक्स होता है। टेलीप्रिंटर तथा डायलॉग युनिट ऐसे टेलेक्स के दो भाग होते हैं। समाचारपत्र, डाक, मौसम और उद्योग क्षेत्रों में टेलेक्स का प्रयोग किया जाता है। ध्वनि को दूर भेजना याने टेलीफोन होता है। यह महत्त्वपूर्ण तथा आवश्यक आधुनिक युग की सेवा है। इंटरकॉम से आप कहीं पर भी बैठकर एक दूसरे से संपर्क स्थापित कर सकते हैं। सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थानों में इंटरकॉम का प्रयोग अधिक मात्रा में होता है। कार्डलेस टेलीफोन द्वारा निश्चित दूरी में संवाद किया जाता है। यह टेलीफोन तार विहित होने के कारण किसी भी स्थान पर जाकर इस्तेमाल किया जा सकता है। पेजर इतना छोटा-सा होता है कि यात्रा करते समय जेब में रखकर घूम सकते हैं। यह उपकरण पत्रकारों के लिए बहुत उपयोगी है। वॉकी टॉकी यंत्र को सेल्यूलर मोबाइल कहते हैं। सेल्यूलर फोन को आज के युग में मोबाइल फोन कहा जाता है। फैक्स संचारप्रणाली सस्ती है। फैक्स के माध्यम से लिखित संदेशग्राफ चित्र तथा आकृति सामग्री एक स्थान से दूसरे स्थान भेजी जाती है। एस.टी.डी. और आई.एस.डी. से भी संपर्क स्थापित किया जाता है।

वैश्वीकरण के युग में मीडिया ने समाज, संस्कृति साहित्य, भाषा और राजनीति को न सिर्फ प्रभावित किया बल्कि उसे पूरी तरह से अपनी चपेट में ले लिया है। "मीडिया खुद बाजारीकरण की प्रक्रिया में बाजारू हुआ है। बाजारीकरण के इस युग में मीडिया नवी समाज रचना का विधान कर रहा है।"³ जाहिर-सी बात है कि आज का युग मीडिया और उसके विभिन्न माध्यमों का युग है। बहुराष्ट्रीय कम्पनियों की विशेष रुचि मीडिया में है। "आज के युग में मीडिया और उसके विभिन्न संचार माध्यमों के अविष्कारों और आधुनिक मनुष्य की जीवन शैली ने उसे विभिन्न संचार माध्यमों की ओर मोड़ दिया है।"⁴ आज का मीडिया हर क्षेत्र को बाजार के रूप में प्रस्तुत कर रहा है। भारतीय मीडिया भी दर्शकों को अनेक बार गुमराह करता हुआ नजर आ रहा है। बाजार और जनसंचार माध्यम मानव से जुड़ी हुई व्यवस्था है।

संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि वैश्वीकरण के युग में मीडिया के कारण बाजार की गतिविधियाँ उपभोक्ता सही तरह से जानता है। सच्चे अर्थों में आज के युग में मीडिया का योगदान सराहनीय है। अंत में इतना ही कहना उचित होगा कि मनुष्य उसका उपयोग सोचकर करे तो उसकी भलाई ही होगी। वैश्वीकरण तथा मीडिया के कारण संस्कृति भाषा और सभ्यता पर प्रहार न हो जाए इसकी भी चिंता करना काल की बहुत बड़ी माँग है।

संदर्भ-संकेत

1. मोम गुप्ता, पत्रकारिता और कानून, पृ. 77
2. डॉ. गोविंद प्रसाद, अनुपम पांडे, पृ. 255
3. संपादक प्रो. डॉ. माधव सोनटक्के, प्रो. डॉ. अंबादास देशमुख, वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में भाषा और साहित्य, पृ. 130
4. वही, पृ. 62

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

नयी हिंदी कविता और भूमण्डलीकरण

डॉ. नाजिम शेख

अध्यक्ष, हिंदी विभाग

श्री. विजयसिंह यादव कला एवं विज्ञान महाविद्यालय,

पेठ-वडगाव जि. कोल्हापुर.

वर्तमान का युग भूमण्डलीकरण का युग है। सोवियत युनियन के विघटन के पश्चात पूरे विश्व में पूंजीवादी नई व्यवस्था को जन्म दिया। पूंजीवाद ही मनुष्य के जीने का साधन माने जाने लगा। पूरे विश्व में खुली अर्थव्यवस्था को स्वीकारा गया। इसे ही ग्लोबलाइजेशन कहा गया, यह पूंजीवादी आर्थिक तंत्र का ही एक नया रूप था जिसे विश्व के आर्थिक विकास के रूप में स्वीकारा गया। उदारवाद के रूप में इस तंत्र ने पूरे विश्व की आर्थिक व्यवस्था को अपने कब्जे में लेना शुरू किया। बाजारवाद भी एक नई अवधारणा पूरे विश्व में पूरी गति से विकसित हुई। पूंजीवादी इस व्यवस्था ने अर्थव्यवस्था के साथ-साथ सभी देशों की सांस्कृतिक, सामाजिक तथा नैतिक मान्यताओं को भी प्रभावित किया। देशों की अपनी-अपनी पहचान मिटती गई तथा पूरी दुनिया एक 'ग्लोबल विन्टेज' के रूप में सामने आई। पूंजीवादी इस नई व्यवस्था से भारत अछ्युता नहीं रहा। देखते ही देखते हमारे देश से रीति-रिवाज, खान-पान, वेशभूषा, तीज-त्यौहार, उत्सव आदि पर इसका गंभीर रूप से प्रभाव दिखाई देने लगा। कुछ ही दिनों में हमारी सांस्कृतिक पहचान समाप्त होने लगी और पूरी दुनिया एक रूप में दिखाई देने लगी।

साहित्य समाज से प्रभावित हुए बिना नहीं रह सकता। समाज में होनेवाले परिवर्तन का असर साहित्य पर भी दिखाई देने लगा। समकालीन कविता पर भी इस नए आर्थिक बदलाव, उदारवादी खुली अर्थव्यवस्था, बाजारवाद, उपभोगतावाद का सीधा असर हुआ। इस कविता में भारतीय जन-जीवन को अत्यंत सकारात्मक रूप से अभिव्यक्ति मिली। एक ओर भूमण्डलीकरण से हो रहे फायदों को भी सकारात्मक रूप से प्रस्तुत किया गया तो दूसरी ओर इस से आम आदमी के हुए नुकसान का भी पर्दाफाश किया गया। विश्वगुरु खरे, नरेश सक्सेना, भागवत रावत, चंद्रकांत देवताले, लीलाधर जगूडी, अशोक वाजपेयी, राजेश जोशी, मंगलेश डबराल, उदय प्रकाश, आदि कवियों ने वर्तमान भी इस समस्या पर अपनी कविताओं के माध्यम से गहरी चोट की।

समकालीन हिंदी कविता में अपने आस-पास के जीवन को सूक्ष्मता से रेखांकित किया गया। आजादी के साठ वर्ष के पश्चात भी जब सामाजिक वर्गीकरण के ढांचे में कोई सुधार इन कवियों ने नहीं देखा तब भला इन कवियों की लेखनी कैसे चुप रह सकती है -

अंधी है वह
जिह्वा मगर
गूंगी नहीं है व्यवस्था
बोलती बहुत है
वाचाल
लच्छेदार, मुगध करनेवाली भाषा
वाक्यशक्ति से ही तो
नियंत्रित की जाती है जनशक्ति।”

(एकांत श्रीवास्तव - नागकेसर का देश यह पृ. ५०)

राजनेताओं ने और वर्तमान की बनी व्यवस्था ने भूमण्डलीकरण को और बढ़ावा दिया। इस का गलत अर्थ में प्रचार और प्रसार किया। समकालीन हिंदी कविता में वर्तमान समाज की सही संवेदना को भी अभिव्यक्त किया गया। तत्कालीन परिस्थिति का ब्योरेवार चित्रांकन इस में दिखाई देता है। भागवत रावत लिखते हैं -

“जब से भूमण्डल नहीं रहा भौगोलिक
चढ़ गया है भूमण्डलीकरण का बुखार
जब से गायब होना शुरू हुई उदारता

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

फैला प्लेग की तरह उदारतावाद
जब से उजड़ गये गांवों-कस्बों और शहरों के
खुली मैदानों के बाजार
घर-घर में घुस गया नकाबपोश
बाजारवाद”

(भागवत रावत-देश एक राग है- पृ. २३)

कवि वैश्वैकरण को समाज का बुखार मानते हैं जो कि आर्थिक साम्राज्यवाद के ताप का परिणाम है। इसी के कारण हमारे देश के गांव, कस्बे और शहर उजड़ गए हैं। हर घर में आज बाजारवाद दिखाई देने लगा है, मानव भी मानो एक प्रोडक्ट ही बन कर रह गया है। रामप्रकाश कुशवाह लिखते हैं -

बाजार में आदमी बिकता ही है अपने लिए
या फिर बचाने के लिए अपने को
अपनों की जगह
कभी कभी तो वह सपने खरीदने के लिए
सपने बेच रहा होता है”

(रामप्रकाश कुशवाह - हंस-मई २०१० पृ. ५३)

वर्तमान की इस बाजारवादी व्यवस्था के कारण मनुष्य की सोच भी बाजार बन गई है। वर्तमान का मनुष्य बाजार में मानों बिकता जा रहा है। वह अपने-आप को बेचकर भी अपने को बचाए रखने का प्रयास कर रहा है। उसके लोभ ने उसे बाजार बना दिया है। संवेदनाएं मानों खत्म हो चुकी हैं। मदन कश्यप लिखते हैं -

“खरीद फरोख्त के इस युग में
निष्ठाएं और प्रतिबद्धताएं ही नहीं
आत्माएं और संवेदनाएं भी बिक रही हैं
सस्ते में बिक गई जम्हूरियत
हम अब और क्या-क्या बेचेंगे
क्या-क्या खरीदेंगे”

(मदन कश्यप - नीम रोशनी में निर्बल पाखंडी पृ. ७७)

वर्तमान का मानव इतना संवेदनहीन हो गया है कि न जाने वह क्या-क्या बेच डालेगा। कवि कहते हैं बाजारवादी व्यवस्था ने हमें अपनी निष्ठाएं एवं प्रतिबद्धताओं को तक बेचने पर मजबूर किया है साथ ही हमारी आत्माएं और संवेदनाएं भी बिक रही हैं। हमारे जनतंत्र को भी मानों हम ने बेच दिया है। और आनेवाले युग में हम न जाने क्या क्या बेचने और खरीदने वाले हैं। कवि ने मनुष्य की उस प्रवृत्ति को उद्घाटित किया है जिस में सही अर्थ में वह बाजारवादी बन गया है। दुनिया मानों गांव में सिमट गई है निर्मला गर्ग लिखती हैं -

“अब जब कि
दुनिया एक गांव बनने जा रही है
और एक विश्व बाजार है जिस में
हम सब बिला जाएंगे
कितना जोखिम भरा शब्द हो गया है भरोसा
और उससे भी बड़ा जोखिम है उसे बचाना”

(निर्मला गर्ग - सफर के लिए रसद)

भूमण्डलीकरण के कारण जन-सामान्य की सोच में तेजी से परिवर्तन आ रहा है। मनुष्य की भावनाएं एवं मूल्य भी इस के गिरफ्त में हैं। पूरी दुनिया का गांव में तबदील होना यह मनुष्य के छोटे बनने की निशानी है। आज के इस युग में कोई किसी

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पर भरोसा नहीं कर रहा है हर एक अपने आप को बचाने की फिक्र में है। निर्मला गर्ग जी की यह पंक्तियाँ वर्तमान भारतीय समाज के यथार्थ स्थिति को रेखांकित करती है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि भूमण्डलीकरण के इस युग में सामाजिक अवमूल्यन, संवेदनहीनता निरंतर बढ़ती जा रही है। मनुष्य की संवेदनाएं ही खत्म होती जा रही हैं, मानवीय रिश्तों की ऊष्मा ही थंडी पड़ने लगी हैं तथा पूंजीवाद और उदारीकरण के बीच वर्तमान का मानव पीस रहा है। एक ओर बाजारवाद की चकाचौंध भरी दुनिया है तो दूसरी ओर दो वक्त की रोटी को तड़पता, अपने-आप को बेचनेपर तुला मनुष्य दिखाई दे रहा है। समकालीन हिंदी कवियों ने समाज के इन दोनों पक्षों का चित्रांकन अत्यंत सटिकता से अभिव्यक्त किया है। बाजारवाद के इस दौर में अपने आप को सभी संकटों से बचाते मनुष्य का, उस की जिजीविषा का, उस के जीने की जद्दोजहद का सही और सूक्ष्म चित्र इस कविता में अंकित हुआ है। सामाजिक विषमताएँ, राजनीतिक हातकंडे, महानगर की भयानकता, युवकों की बेकारी, रोज बढ़ती सांप्रदायिकता, धर्मांधता आदि का पर्दाफाश इन कवियों ने तिखे व्यंग्य के माध्यम से किया। भूमण्डलीकरण की विद्रुपता को इन कवियों ने अत्यंत ईमानदारी से अभिव्यक्त किया है। कहा जा सकता है समकालीन हिंदी कविता समाज में एक नई उम्मिद, नया विश्वास, मनुष्यता और मानवीय प्रेम को नए सिरे से उजागर करती है।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आधुनिक हिंदी उपन्यासों में नारी के बदलते रूप
(छिन्नमस्ता, अकेला पलाश, जहरबाद, भैरवी, मुझे चोंद चाहिए, आँवा के संदर्भ में)

डॉ. संजय चोपड़े

‘अक्षर लेख’, 140/ब,
प्लॉट नं. 10, ओमसाई कॉलनी, पाचगाव,
ता. करवीर, जि. कोल्हापूर 416013, महाराष्ट्र

शोध सारांश

आदिकाल में नारी जीवन को महत्व था। परंतु उत्तर वैदिक काल में नारी को सामाजिक बंधन में जकड़ दिया। अंग्रेजों के बाद नारी सुधार आंदोलन ने नारी को साक्षर बनाने में मदद की। उसके सती प्रथा पुरुष शोषण, बालविवाह कुप्रथा के विरोध आवाज उठाया। स्वातंत्रोत्तर काल के बाद समाज का नारी के प्रति दृष्टिकोण बदल गया। हिंदी साहित्य में भी अबला नारी, घूटन पीड़ित नारी, विधवा नारी, बेरोजगारी नारी के स्थान पर आज आर्थिक क्षेत्र को महत्व देनेवाली नारी करीअर को महत्व देनेवाली, कार्यव्यस्त, दबंग, उत्साही नारी का चित्रण हिंदी साहित्य में होने लगा है। सुरेंद्र वर्मा, प्रभा खेतान, चित्रा मुदगल, अब्दूल बिस्मिलाह, रामचंद्र थोरात जैसे साहित्यकारों ने नारी विमर्श पर जोर देते हुए नारी के दोनों पक्षों का विवेचन किया है। विधवा की मानसिकता और उसका अंतरंग के साथ भ्रष्टाचार के विरोध निष्पक्ष रूप में खड़े रहनेवाली नारी का चित्रण भी है। आदर्शवादी, विद्रोही नारी के साथ-साथ खुलकर असंबंध रखनेवाली नारी भारतीय संस्कृति को उतना ही महत्व देती हुई नजर आती है।

इस जीव सृष्टि में नर नारी को अनन्य साधारण महत्व है। दोनों के बीना संसार अधूरा है। आदिकाल से नारी को महत्व दिया है। हिंदी साहित्यिका महादेवी वर्मा अपने ‘दीप शिखा’ काव्य की भूमिका में लिखती है “नारी केवल मासपिंड की संज्ञा नहीं है। आदिकाल से आज तक विकास पथ पर पुरुष का साथ देकर उसकी यात्रा को सरल बनाकर, उसके अभिशापों को स्वयं झेलकर और अपने वरदानों से उसके जीवन में अक्षय शक्ति भरकर मानव में जिस व्यक्तित्व चेतना और हृदय का विकास किया है, उसी का पर्याय नारी है।”¹ इतना महत्व पाकर भी उसे उत्तर वैदिक काल में नारी के अधिकार पर बंधन डाले गये। यह काल तो नारी पतन का काल था इस काल में नारी अपना अधिकार अस्तित्व खोकर पुरुष की छाया बन गई थी। डॉ. व्होरा इस संदर्भ में कहती है – “बहु पत्नी प्रथा और अनुलोभ विवाह प्रथा के कारण स्त्री का दर्जा और हीन हो गया।”² इस काल में विवाह आयु में घट कि गई। विधवा विवाह पर प्रतिबंध लगने का प्रारंभ हुआ। नारी का प्रमुख गुण कर्तव्य, पति सेवा से पति आज्ञा पालन हो गया। अर्थात् इसे नारी के पतन का प्रारंभिक काल कहे तो अतिशयोक्ति न होगी। मातृसत्ताक, पितृसत्ताक समाज में पूर्णतया परिवर्तित हो चुका था। तथा नारी अपना अस्तित्व खोकर पुरुष की छाया मात्र बन चुकी थी।”³ यही स्थिति पौराणिक काल में भी रही। महाभारत काल में नारी का जितना पतन हुआ उतना विकास भी हुआ है यह परिलक्षित होता है। बौद्ध और जैन काल में नारी को थोड़ा बहुत सम्मान मिला है परंतु मध्य काल में फिर सतीत्व की रक्षा, धर्मसुरक्षा के लिए नारी को सामाजिक बंधन में जकड़ दिया। 19 वीं शताब्दी पूर्व भारत में नारी की दुर्बलता अंतिमचरम तक पहुँची थी। अंग्रेजों के शिक्षा और प्रचारने अज्ञानी समाज को हिला दिया और देश में सुधार आंदोलन का सूत्रपात हुआ। लोगों का ध्यान नारी के हीन अवस्था पर गया घर की चार दिवारों में बूटन पीड़ित नारी को सुधारने का समाजने ध्यास लिया। नारी साक्षरता के साथ सती प्रथा, पुरुष शोषण, बाल विवाह जैसी पद्धतीपर विरोध आवाज उठाया गया।

स्वातंत्रोत्तर काल के बाद समाज का नारी के प्रति दृष्टिकोण बदल गया। “स्वतंत्र भारत की नारी ने अपने चतुर्दिक विकास से सिद्ध कर दिया है। कि सभी क्षेत्रों में पुरुष के समान और कई क्षेत्रों में उससे भी अधिक योग्यता और उत्तरदायित्व से काम कर सकती है।”⁴ यह सिद्ध हुआ चाहे नारी विदेशी हो या भारतीय उनके अंतरंग एक ही होते हैं। उनके बदलते अंतरंग पर हिंदी साहित्यकारों ने बड़ी तन्मयता से ध्यान दिया। हिंदी साहित्य में अबला नारी, घूटन पीड़ित नारी, अकेलापन, विद्रोही, प्रेमळ, शोषित, स्वाभिमानी तलाक पीड़ित विधवानारी,, बेरोजगारी नारी के साथ आर्थिक क्षेत्र को महत्व देनेवाली नारी के चित्रणपर ध्यान दिया गया। करिअर को महत्व देनेवाली नारी अभावग्रस्त जीवन को स्वीकारनेवाली नारी, मातृत्व को नकारनेवाली नारी, कार्यव्यस्त, दबंग परोपकारी नारी, उत्साही, सहनशील नारी, आदि के रूपों पर विचार विमर्श होने लगा।

स्वातंत्रोत्तर काल में समाज परिवर्तन के साथ नारी का रूप बदल गया है। आज वह खुले पुरुषों के साथ अर्थोपजन करने लगी है। “आज आवश्यकता न होने पर भी कई विवाहित – अविवाहित महिलाएँ नौकरी करना चाहती हैं। कई नारियाँ विवाहोपरांत आर्थिक दृष्टि से संपन्न होते हुए भी नौकरी करना चाहती हैं। मध्यमवर्गीय महिलाएँ परिवार की मूलभूत आर्थिक आवश्यकताएँ पूरी करने के लिए नौकरी करती हैं।”⁵ आज की नारी

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

नौकरी व्यवसाय में अग्रेसर होकर अपने आत्मसम्मान को पहचानने लगी है। नारी विमर्श को समर्थन देनेवाली स्त्रीवादी लेखिका प्रभा खेतान लिखती है – “स्त्री की मूकता उसके आर्थिक दृष्टि से स्वावलंबी होने में है”⁶ उनके ‘छिन्नमस्ता’ उपन्यास कि नायिका प्रिया नौकरी के लिए पति से संघर्ष करती हैं। और प्रतिभा संपन्न सशक्त संकल्प से उंची स्थान पर पहुँचती हैं। उसकी उन्नति पति को बर्दास्त होती नहीं है। मालती आदवानी के बारे में कहती है – “प्रिया उर्जावान बनकर, मनुष्य बनकर पारिवारिक दमन शोषण के विरुद्ध स्वयं आवाज उठाती है। दूसरों को भी प्रेरित करती है।”⁷ प्रिया की तरह वृंदा भी ब्यूटी क्लिनिक चलाती है। इसी उपन्यास की नारी पात्र नीना भी प्रिया के साथ काम करती है। प्रभा खेताजी के ‘स्त्री पक्ष’ उपन्यास की नारी सुनिता, ‘अग्निसंभव’ उपन्यास की ‘आइवी’ ब्रंच मैनेजर बनती है। लेखिका प्रस्तुत उपन्यास द्वारा नारी विमर्श पर अधिक ध्यान देती है। ‘अकेला पलाश’ उपन्यास की नायिका ‘तहमीना’ नौकरी के बहाने घर से दूर रहती है। दरसल घर में पति से यौन तृप्ति में वह असंतुष्ट हैं। लेखक स्पष्ट रूप में लिखते हैं – “पति भी उदासिनता से व्यथित होकर नौकरी करने को बाध्य होती है।”⁸ यह उपन्यास नारी के अंतरंग में छुपी कई रहस्य को खूला करने का प्रयास करता है। ‘मुझे चोंद चाहिए’ उपन्यास में नारी विमर्श का चित्रण देखने को मिलता है। इस उपन्यास की होशियार दिव्या कत्याल कॉलेज की प्राध्यापिका के रूप में सामने आती हैं। छात्राप्रिय दिव्या उनके लिए छात्रों के घर जाकर उनके माता पिता से तर्क संगत बातें करती है। छात्रा वर्षा के घर जाकर उनके पिताजी से मनाती कहती है – “सबसे पहले मैं आपसे माफी माँगी हूँ कि आपके घरलू मामले में हस्तक्षेप करने की धृष्टता कर रही हूँ। इस बार मेरा थोड़ा सा अधिकार बनता है कि मैं आपके सामने अपना दृष्टिकोण रख सकूँ... इस प्रक्रिया में कोई ऐसा कारण नहीं जिससे वर्षा की सामाजिक बदनामी का डर हो”⁹ उसके बिनती के कारण छात्र का मार्ग नाटक में काम करने के लिए सरल बनता है। इस उपन्यास में दिव्या, वर्षा, सतवंती शिवानी, चंद्रिका जैसी महिला नौकरी पेक्षा करती है और अपने जिम्मेदारी को अच्छी तरह निभाती है। सुरेंद्रजी ने नारी के अनेक पहलू का चित्रण प्रस्तुत उपन्यास में किया है। जयप्रकाश कर्दम का ‘छप्पर’ उपन्यास में नारी पर हुआ शोषण सामने आता है गाँव के लोग दलित सुंदर कमल पर बलात्कार करते हैं। कुंवारी माता बनी कमला अपने सौंदर्य को दोष देती कहती है – “मेरा दोष यही था कि मेरा रंग दूसरी लड़कियों से कड़ा साफ सुथरा और नाक नक्शा दूसरी लड़कियों से थोड़ा अच्छे थे। काश! मैं बदसूरत होती तो कम से कम मेरा जीवन तो बरबाद नहीं होता”¹⁰ यह पहला उपन्यास है जो नारी खूद के सौंदर्य को दोषी मानती है। अब्दुल बिस्मिल्लाह का उपन्यास ‘जहरबाद’ में फुलझर पर हुआ अत्याचार सामने आता है। जिस सावकर से कर्ज लिया था। उसके व्याज के बदल उसका विवाह अर्धे उम्र के सावकार से किया जाता है। वह हर रोज उसपर संदेह करके जानवर की तरह पीटता है। वह रोती हुई अपनी पीठ ‘मैं’ को दिखाती है। “उसकी पीठ पर डंडों के लाल निशान इस प्रकार लगे थे जैसे किस ढोर को गर्म सलाखों से दाग दिया गया हो और घाव पक गए हो।”¹¹ नारी शोषण के पहलुओं को उजागर करने का काम इस उपन्यास द्वारा हुआ है। ‘बवंडर’ उपन्यास द्वारा प्रमुख पात्र कमला का चरित्रचित्रण आदर्शवादी नारी के रूप में हुआ है। कमल गाँव के अमीर दादा पटेल की बेटी है। वह सुंदर हसमुख है। वह बचपन के साथी किसनू से प्यार करती है। मगर वह मर्यादा उल्लंघन करती नहीं है। किसनू को गाँव से शहर भेजने के लिए मदद करती है।

उसे आर्थिक मदद के साथ भावनात्मक सहारा देखकर उसका भविष्य उज्ज्वल बना देती हैं। किसनू गाँव से शहर जाना नहीं चाहता है। तब से भरोसा देते बताता है – “तुम नहीं जानते किसनू मुझे तुम्हारी यादों कितनी सताती है। तुम आगे बढ़ते चलो यही मैं कोशिश करूँगी।”¹² यहाँ कमल का आदर्शवादी चित्रण सामने आता है। वह अपने प्यार को तितांजली देकर किसनू का जीवन बनाती हैं। आज हम इतने आधुनिक हो गए हैं। परंतु रूढ़ी परंपरा को नजर अंदाजी नहीं कर रहे हैं। ‘छिन्नमस्ता’ उपन्यास की कस्तूरी जब अपने चौथी बेटी को जन्म देती है। तब उसकी साँस उसे देखने हॉस्पिटल नहीं जाती है। बेटी पैदा होना उसे अच्छा लगाता नहीं है। बेटे को सावध करते कहती है – “साँवर भाया तेरा तो सारा रुपिया लूगाई के उप्पर खर्च होवे जाव। म्हे भी तो सात सात पैदा किया इकई ज्यादा नखरो हूँ ति जिन्तो सहारणे बिल्लो ही या नखराली नार तने नचावेगी।”¹³ उसका रवैया तडफन रूढ़ी परंपरा को बढ़ाने वाली है। वह घर में ‘करवा चौथ’ रखने के लिए सोना को मजबूर करती हैं। इसी उपन्यास कि पद्मावती बहू-बेटे की मिलन न हो इसलिए सांवर के बच्चे को हमेशा हमेशा के लिए बाहर भेजती हैं। इसी उपन्यास की प्रिया का अवैध संबंध पर प्रकाश डाला है। वह प्रा. मुखर्जी के साथ संबंध रखती है। पुरुष स्पर्श अपनानेवाली प्रिया खुद-ब-खुद उसके बाहों में अपना शरीर सौंप देती हैं। उसके साथ यौन संबंध प्रस्थापित करती हैं। वह सिर्फ बाईस सालकी है, और प्रा. मुखर्जी उससे दुगने साल के हैं। फिर भी प्रोफेसर के कमर में हाथ डालके वह बिनाधास्त कहती है – “मैं तुमसे प्यार करती हूँ केवल तुमसे।”¹⁴ वह हर बार उसके साथ सोती है। उसके असलीयत का पता चलता है कि प्रोफेसर शादीशुदा है तब भी वह यही हरकतें करती हुई नजर आती हैं। इसी प्रकार शिवानी का उपन्यास ‘भैरवी’ में विधवा राजेश्वरी का चित्रण है। राजेश्वरी पति के मृत्यु के बाद समाज कार्य में कार्यरत रहती है। उसके चित्रण द्वारा लेखिका अन्य विधवा के जीवन को नया संदेश देती है। उसका वर्णन करते लेखिका लिखती है – “विधवा होने पर अपने ही साहस से अपने पैरों पर खड़ी थी। वैधव्यरिफु को उन्होंने

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पूरी शक्ति लगाकर धकेला था, संपूर्ण रूप में पराजित और धराशाई कर दिया। एम ए एल टी कर अब प्रधानाध्यापिका थी।¹⁵ इसी प्रकार 'छिन्न मस्ता' द्वारा विधवा नारी की मानसिक स्थिति, उसका निरुत्साहित जीवन, उसका चिड़चिड़ापन का सुक्ष्मता से विवेचन मिलता है। स्वयं को कष्ट देती है। प्रिया अपने अम्मा का वर्णन करते कहती है – “वैधव्य से स्त्रियों में हिनभाव तो आता है अम्मा दिन पर दिन चिड़चिड़ी तथा कुंठित होती जा रही थी।”¹⁶ इसी प्रकार लेखिका विधवा नारी के अंतरंग को छुती हुई अनेक प्रसंगों का वर्णन करती है। जिससे विधवा की मानसिकता समाज के सामने आती है। आधुनिक हिंदी उपन्यासकारों ने नारी के अनेक विभावों को चित्रित किया है। जब नारी को तलाक दिया जाता है। उस पर क्या बितती है। अपने संतान के लिए वह जीवित रहती है। वह कैसे आत्मनिर्भर बनकर अपना चरित्रार्थ कैसे चलाती हैं। इसका जवाब 'मुझे चॉद चाहिए' उपन्यास में मिलता है। सतवती तलाक होने के बाद पिता के घर रहती हैं परंतु घर में सौतेली माँ उस पर जूलूम करती है। इसलिए बाहर टायपिंग करके आर्थिक स्थिति में आत्मनिर्भर बनती है। अपने जीवन के मकसद के बारे में कहती है – “मैं कभी की कुँ में कूद जाती पर अभागी पिंकी का मूँह देखती हूँ।”¹⁷ तो खुद का दुःख छोटा लगता है। नारी का स्वाभिमान ही उसे जिंदा रखने के लिए कामयाब होता है। खुद की किंमत रखनेवाली यह नारी समय पर पुरुष संस्कृति का विरोध भी करती हैं। 'अपने अपने कोणार्क' उपन्यास की कुणी खुद के विवाह में दहेज का विरोध करके शादी से इन्कार कर देती हैं। वह कहती है – “पहली बार अपने भीतर आत्मसम्मान जैसी चीज को उगते देखा और कहाँ “नहीं मैं बिकाऊ नहीं हूँ मेरा मोल नहीं लगेगा।”¹⁸ वह अंत तक कुंवारी रहती हैं। इसी तरह उसके संघर्षशील स्वभाव का दर्शन और चित्रण मिलता है। आधुनिक हिंदी उपन्यासों में नारी विद्रोही विमर्श का चित्रण सामने आ रहा है। सदियों से पीड़ित बलात्कारी, रुढ़ी परंपरा का शिकार हुई नारी अपने अस्तित्व के प्रति सजग हुई है। शिक्षा के कारण निडर हुई सामने आती है। रामविनोद सिंह सही और सत्य लिखते हैं – “वह हर परिस्थिति में नारी सामाजिक नैतिक बोध की परिधि में कैद होने को तैयार नहीं होती बल्कि वह सामाजिक बंधन के विरोध संघर्ष करती है।”¹⁹ चित्रा मुदगल के 'आँवा' उपन्यास कि नमिता समाज, धर्म और रुढ़ी प्रथा के विरोध जाकर अपने पिताजी को मुखाग्नी देती है। जब शास्त्री उसे रोकता है तब स्मशान में कहती है– “जो कभी हुआ नहीं वह हो ही नहीं सकता। जरूरी नहीं। रुढ़ी टूटनी चाहिए। बालविवाह करते थे पहले। लड़कियाँ घर में होती ही नहीं थी। उपर से उन्हे पराया मान लिया जाता था। कमजोर भी। बस, हो गया स्त्रियों के लिए मुखाग्नी देन वर्जित शास्त्रों ने लिखा दिया, पोगा पंडितों ने लगा दिया ठप्पा! इतना तो हो सकता है। विधी-विधान में छोटे भाई के संग बड़ी बहन खड़ी रहें तो उसमें भी आपको आपत्ति है पंडीतजी?”²⁰ नमिता का यह विद्रोह लेखिकाने उत्तम रूप में चित्रित करते आधुनिक नारी विमर्श की नई विचार धारा को पलवित्त किया। यह नारी अपने पति के विरोध में विद्रोह करती हुई नजर आती हैं। अब वैश्वीकरण के युग में नारी अपने कर्तव्य, शिक्षा, अधिकार के प्रति सजग हुई है। अंधश्रद्धा, प्रथा, रुढ़ी को त्यागकर नई समाज रचना को बनाने में अग्रसर हैं। 'विश्रामपूर का संत' उपन्यास में सुशिला सच्ची देश प्रेमी, स्वतंत्र विचारधारी, स्पष्टवादी नारी है। भुदान के नामपर हो रहे भ्रष्टाचार में उसके पति शामिल है, देखकर वह उसे छोड़ देती है। पति पर आरोप लगाते कहती है – “वह वहाँ आश्रम बैठकर सोच रहे हैं कि उसने अपने पुराने पाप का प्रायश्चित्त कर दिया है। पर उसे मालूम तो हो कि उसके पाप की ज्वाला कितनी दूर तक फैल गयी है और आज भी किस किस को जला रही है।”²¹ आधुनिक विचार शैली सुशिला पति के विरोध विद्रोह करती है और अंत में उसे सजा देकर समाज से भ्रष्टाचार को तितांजली देने का प्रयास करती है। प्रस्तुत उपन्यास द्वारा नारी के अंतर्भूत पैलुओं का दर्शन होता है। उसकी प्रामाणिकता, काम करने की पद्धती, न्यायप्रविष्टता देखने को मिलती है। श्रीलाल शुक्लजी ने भ्रष्टाचार के खिलाफ आवाज उठानेवाली सुशिला समाज के प्रति किस प्रकार कर्तव्यनिष्ठ है, यह दिखाते हैं।

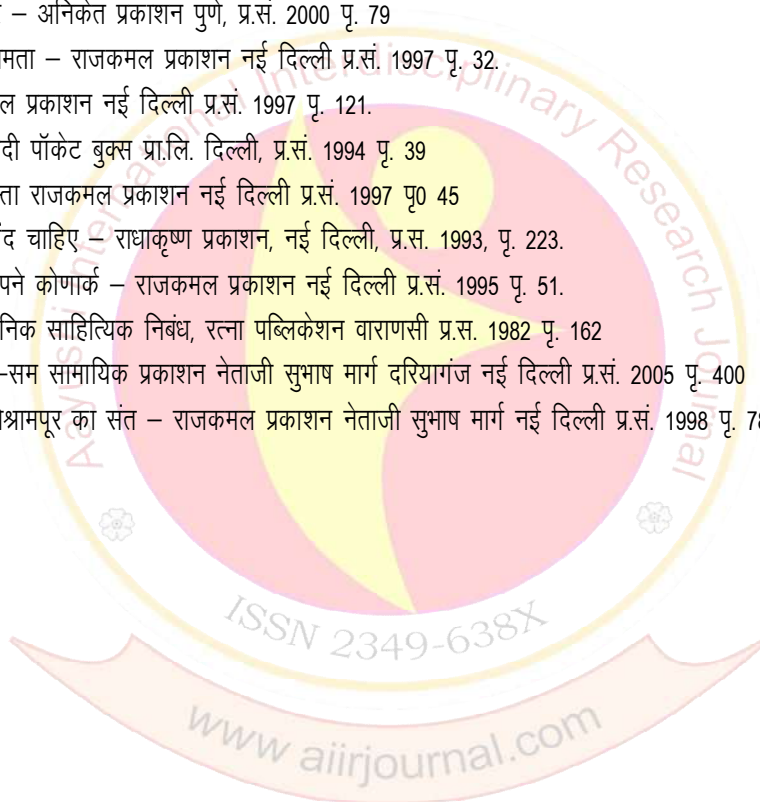
उपर्युक्त उपन्यास के अध्ययन के बाद हम यह कह सकते हैं कि प्राचीन काल में नारी को जितने अत्याचार हुए हैं। उतने अत्याचार अन्याय 21 वी सदी में कम हुए हैं। इसका महत्वपूर्ण कारण यही है, कि नारी शिक्षित हुई है। वह स्वयंम अर्थोजन कर रही हैं। विधवा या तलाक पीड़ित होकर भी आज वह खुद को संभाल रहीं हैं। अंधश्रद्धा का विरोध कर रहीं हैं। आज वह एक आदर्श और सत्वशील रूप में समाजमुख हो रही हैं। साथ में रुढ़ी परंपरा को टूटकर कर पुरुष संस्कृति के विरोध खड़ी हो रही है। पाश्चात्य विचारधारा से प्रभावित होकर भी भारतीय संस्कृति के प्रति सजग हैं। आधुनिक उपन्यासमें नारी विमर्श के अनेक पहलुओं को साहित्यिकार बढीं खुबीसे चित्रित करते हुए उसके आदर्शवादी रूप के साथ-साथ अवैध संबंध की भी चर्चा करते हैं। संक्षिप्त में हम यह कह सकते हैं कि नारी विमर्श के हर पहलुआकों सुक्ष्मतासे अवलोकन निरीक्षण और चित्रण हिंदी उपन्यास की देन हैं।

संदर्भ

- 1) महादेवी वर्मा – दीपा शिखा भूमिका भारती भांडार प्रकाशन इलाहाबाद सं. 1977
- 2) डॉ. आशाराणी व्होरा – भारतीय नारी दशा और दिशा, नेशनल पब्लिशिंग हाउस नई दिल्ली, प्र.सं. 1983, पृ. 5.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 3) डॉ. सावित्री डाग्रा – आधुनिक हिंदी मुक्तक काव्य में नारी – देवनागर प्रकाशन जयपूर प्र.स. 1977, पृ. 14.
- 4) उमेश माथूर – आधुनिक युग की हिंदी लेखिकाएँ – दिग्दर्शन चरण जैन वभचरण एवं संसति – दिल्ली,प्र.सं. 1975, पृ. 42.
- 5) डॉ. रोहणी अग्रवाल – हिंदी उपन्यासों में कामकाजी महिला पृ. 60.
- 6) परवीन मलिक प्रभा खेतान और उनका साहित्य पृ. 281
- 7) प्रभा खेतान – छिन्नमस्ता – राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली प्र.सं. 1996 पृ. 123.
- 8) महेरुनिसा परवेज 'अकेला पलाश' वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.सं. 1993 – पृ. 132
- 9) सुरेंद्र वर्मा मुझे चॉद चाहिए – राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली प्र.सं. 1997, पृ. 34.
- 10) जयप्रकाश कर्दम, 'छप्पर', संगीता प्रकाशन, नई दिल्ली 1994, पृ. 50
- 11) अब्दुल बिस्मिलाह – जहरबाद राजकमल प्रकाशन, प्र.स. 1987, पृ. 67.
- 12) रामचंद्र थोरात बवंडर – अनिकेत प्रकाशन पुणे, प्र.सं. 2000 पृ. 79
- 13) प्रभा खेताना – छिन्नमता – राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली प्र.सं. 1997 पृ. 32.
- 14) छिन्नमता – राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली प्र.सं. 1997 पृ. 121.
- 15) शिवानी 'भैरवी' – हिंदी पॉकेट बुक्स प्रा.लि. दिल्ली, प्र.सं. 1994 पृ. 39
- 16) प्रभा खेताना छिन्नमस्ता राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली प्र.सं. 1997 पृ. 45
- 17) सुरेंद्र वर्मा – मुझे चॉद चाहिए – राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.स. 1993, पृ. 223.
- 18) चंद्रकांता – अपने अपने कोणार्क – राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली प्र.सं. 1995 पृ. 51.
- 19) डॉ. त्रिभूवनसिंह आधुनिक साहित्यिक निबंध, रत्ना पब्लिकेशन वाराणसी प्र.स. 1982 पृ. 162
- 20) चित्रा मुगदल आँवा –सम सामायिक प्रकाशन नेताजी सुभाष मार्ग दरियागंज नई दिल्ली प्र.सं. 2005 पृ. 400
- 21) श्री लाल शुक्ल – विश्रामपूर का संत – राजकमल प्रकाशन नेताजी सुभाष मार्ग नई दिल्ली प्र.सं. 1998 पृ. 78

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण की भाषा हिंदी

डॉ. दीपक रामा तुपे

स्नातक तथा स्नातकोत्तर हिंदी विभाग,
दत्ताजीराव कदम आर्ट्स, साइंस एंड कॉमर्स कॉलेज, इचलकरंजी

भूमंडल हिंदी का पुराना शब्द है। अंग्रेजी के 'ग्लोबलाइजेशन' शब्द का हिंदी अनुवाद 'भूमंडलीकरण' शब्द कुछ ही साल पहले प्रचलन में आया। आज ग्लोबल होती हिंदी की चर्चा सर्वदूर हो रही है, जो किताबी भाषा से बाहर निकलकर आम बोलचाल का रूप ग्रहण कर चुकी है। स्थानीय, क्षेत्रीय वस्तुओं या घटनाओं को वैश्विक पटल पर प्रस्तुत करने की प्रक्रिया है-वैश्वीकरण। वैश्वीकरण का प्रभाव आज आर्थिक, सामाजिक, तकनीकी, राजनीति, बाजार, भाषा, लिपि आदि क्षेत्रों में दिखाई देता है। वर्तमान संदर्भ में भूमंडलीकरण का अर्थ व्यापक तौर पर बाजारीकरण, निजीकरण, उदारीकरण, विकेंद्रीकरण है। अमरेश दविदेदी अपने 'ग्लोबल गांव में हिंदी' आलेख में लिखते हैं- "भूमंडलीकरण की जो सैद्धांतिक है वो एकरूपता के पक्ष में जाती है। वो मानती है कि अगर एक भाषा होगी तो भूमंडलीकरण के विस्तार में मददगार साबित होगी।"¹

मनुष्य समस्त प्राणियों में सर्वश्रेष्ठ है क्योंकि उसके पास मस्तिष्क है। इस मस्तिष्क में विचारों की प्रक्रिया होती है। इन विचारों की अभिव्यक्ति के लिए माध्यमों की आवश्यकता होती है। वैसे देखा जाए तो मौन भी मुखर माध्यम होता है, किंतु अभिव्यक्ति के स्तर पर भाषा ही वह माध्यम है, जिससे विचार, भाव और अनुभव मूर्त रूप धारण करते हैं। इतना ही नहीं, भाषा व्यक्ति की पीड़ा, उल्लास और संवेदनाओं की अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम है। भाषा वैचारिक और व्यक्ति के मानस पटल पर उद्बलित भावनाओं का प्रतिबिंब है। आज विश्व में अनेक भाषाएँ बोली जाती हैं। शायद सभी भाषाएँ संवेदना के स्तर पर आपसी जुड़ाव रखती हैं, लेकिन हिंदी भाषा अपनी लचीलेपन और सहजता की वजह से इस संवेदनशीलता के अत्यंत निकट है। हिंदी शब्द भारतीयता और भारत के संबंध का द्योतक था, जो कि अभारतीयों के द्वारा प्रयुक्त किया जाता था; जो लोग भारत में आए हैं वे भारतीय है और उनकी बोली को हिंदवी कहा जाता था। तदोपरांत हिंदवी शब्द हिंदी प्रदेश की बोलियों और उपभाषाओं के लिए प्रयुक्त होने लगा था। हिंदी भाषा का इतिहास हजारों सालों पुराना है। हिंदी भाषा गतिशील नदी की तरह निरंतर कठिनाता से सरलता की ओर बहती है। उसकी प्रक्रिया के संदर्भ में साहित्यकार राजेंद्र यादव का कहना है कि- 'भाषा कभी बनती, बिगड़ती या बदलती नहीं बल्कि विकसित होती है।'

आज जिस समृद्ध, संपन्न हिंदी का बोलबाला है उसके विकास की अपनी एक कहानी है। शैशवावस्था में हिंदी अपभ्रंश के निकट रही। 1000 से 1100 ई. तक हिंदी का ऐसा ही मिलाजुला रूप रहा। हिंदी का व्याकरण भी अपभ्रंश के अनुरूप था। परिवर्तन के कई पाड़ाव पार कर अवधी और ब्रज के सान्निध्य में रही हिंदी की 1500 ई. तक स्वतंत्र पहचान बन चुकी थी। हिंदी का मध्यकाल (1500-1800) आक्रमणकारियों का काल रहा। इसी कारण हिंदी में विदेशी आक्रमणकारियों की भाषा के शब्द आए। इसमें तुर्की, फारसी शब्दों का समावेश हुआ। व्यापार के कारण देश का संपर्क बढ़ने लगा और पुर्तगाली, स्पेनी, फ्रांसीसी और अंग्रेजी भाषा के शब्दों का प्रवेश हिंदी भाषा में हुआ। इस दौरान पिंगल, मैथिली, ब्रजभाषा और खड़ीबोली में भी साहित्य सृजन हुआ। मुगल काल में उर्दू के शब्द हिंदी भाषा में रच-बस गए। भारत जैसे विविधतापूर्ण देश में हिंदी की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। हिंदी भाषा वह भाषा है जिसने पराधीनता के काल में आजादी की अलख जगाने अर्थात् सेतु के रूप में कार्य किया। आजादी प्राप्ति के बाद अंग्रेजों की बनी बनाई व्यवस्था में अंग्रेजी की प्रधानता और अभिजात्य वर्ग में अंग्रेजी का बोलबाला होने के कारण 22 बोलियों से युक्त हिंदी भाषा को राजभाषा का दर्जा दिया गया।

वैश्वीकरण का असर वर्तमान हिंदी साहित्य पर ही नहीं बल्कि हिंदी उपन्यासों पर भी दिखाई देता है। हिंदी उपन्यास के शीर्षक पर भी वैश्वीकरण का असर दिखाई देता है। जैसे-उपन्यास साहित्य-नीत्रेश रघुवंशी का 'एक कस्बे के नोट्स' (2012), शशिकांत मिश्र का 'नॉन रजिडेंट बिहारी' (2015), विनोद भारतदवाज का 'सेप्पुक' (2015), अलका सरावगी का 'जानकीदास तेजपाल मैनसेन' (2015), सुधीश पचौरी का 'मिसकाऊ: एक लव स्टोरी' (2017); नाट्य साहित्य-हेनरिक इब्सन का 'मास्टर बिल्डर'; कविता संग्रह-राजकमल चौधरी का 'ऑडिट रिपोर्ट' आदि। इन शीर्षकों पर गौर करने पर पता चलता है कि अंग्रेजी भाषा का प्रभाव हिंदी साहित्य पर दिखाई देता है, जिसके कारण उपन्यास, नाटक एवं कविता संग्रहों के शीर्षक हिंग्रेजी बनते जा रहे हैं। इस संदर्भ में हिंदी की सुप्रसिद्ध लेखिका अलका सरावगी के मतानुसार-"यह सच है कि अंग्रेजी का वर्चस्व बढ़ता जा रहा है। लेकिन साथ ही भाषा के स्तर पर एक नई शब्दावली का भी गठन हो रहा है; जो आज के जीवन यथार्थ को पकड़ने में मददगार हो रही है और इस तरह हिंदी एक समृद्ध भाषा बन रही है।"² आज हिंदी मातृभाषा, संपर्क भाषा, राजभाषा, जनभाषा जैसे विभिन्न रूपों में उभर रही है। वर्तमान समय में बहुभाषिक देश को एकता के सूत्र में पिरोने का कार्य हिंदी भाषा पूरे सिद्ध के साथ कर रही है।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रिंट माध्यमों की भाषा जहाँ एक ओर सरल, स्पष्ट, सहज, सूचनात्मक, संप्रेषणीय और मानक नजर आती है तो दूसरी ओर वैश्विक स्तर पर हिंग्लिश बनती हुई दिखाई देती है। चर्चित समाचार पत्र दैनिक 'भास्कर' में प्रकाशित समाचार के शीर्षक यहाँ द्रष्टव्य है—'सीलिंग की धीमी रफ्तार से कमेटी नाराज', 'मेट्रो कमर्शियल और रेजिडेंशियल प्रोजेक्ट अटके', 'नो मेकअप सेल्फीज से भी चलता है कॉन्ट्रोल गर्ल का जादू', 'वेंटिलेशन का अभाव', 'ट्रेन लेट है', 'मोबाइल का बढ़ता क्रेज' आदि। इन शीर्षकों से विदित होता है कि समाचार पत्रों की भाषा में अंग्रेजी का प्रभाव दिखाई देता है। इतना ही नहीं, विभिन्न पत्र-पत्रिकाएँ, पाक्षिक, मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, अर्द्धवार्षिकी, वार्षिकी, द्वैवार्षिकी, त्रैवार्षिकी, विशेषांक, ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथों की भाषा दिन-ब-दिन बदलती जा रही है। प्रिंट माध्यमों पर अंग्रेजी भाषा का प्रभाव कुछ ज्यादा ही नजर आ रहा है, जिसके कारण इन माध्यमों की भाषा हिंग्लिश बनती जा रही है।

इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों की भाषा पर भी वैश्वीकरण का असर दिखाई देता है। रेडियो, दूरदर्शन और फिल्म की भाषा में परिवर्तन नजर आ रहा है। रेडियो की भाषा इन दिनों संप्रेषणीय, सूचनापरक, जनप्रचलित, सहज, सरल, रोचक, आकर्षक, सुबोध, मुहावरे और कहावतों से युक्त दिखाई देती है। इसके अलावा अंग्रेजी तथा अन्य भाषाओं के शब्दों का आगमन भी रेडियो की भाषा में दिखाई देता है। दूरदर्शन एवं विभिन्न चैनलों की भाषा हिंग्लिश, खिचड़ी, नाटकीय, चित्रात्मक, दृश्यात्मक, आम बोलचाल की, स्पष्ट, सरल, सर्वसहज, आकर्षक, प्रभावी और लोकअभिरुचि के अनुरूप होती है। फिल्मों की भाषा भावपूर्ण बिंबों-प्रतिबिंबों एवं संकेतों की भाषा होती है। ध्वनि के साथ संगीत तथा संकेतों का प्रयोग फिल्मी भाषा में दिखाई देता है। हिंदी फिल्मों की भाषा चित्रात्मक, जनभाषा, स्पष्टता, आवाज में आरोह-अवरोह, स्वरों का उतार-चढ़ाव से युक्त दिखाई देती है। आज फिल्मों में हिंग्लिश शब्दों का प्रयोग अधिकांश मात्रा में नजर आ रहा है। यहाँ हिंदी फिल्मों के शीर्षकों के उदाहरण द्रष्टव्य हैं; जैसे—'स्लमडॉग मिलेनियर', 'टॉयलेट एक प्रेम कहानी', 'मिस्टर इंडिया', 'थ्री इडिट्स', 'सन आ'फ इंडिया', 'गैलमबर', 'मदर इंडिया', 'ब्लैक कैट' आदि। ये फिल्म हिंदी तो है, मगर शीर्षक हिंग्रेजी में दिए हुए हैं; जो वर्तमान समय की जनप्रचलित भाषा है। गीतों की भाषा एक ओर मानक तो दूसरी ओर हिंग्लिश नजर आ रही है। जैसे—'वन टू का फोर, फोर टू का वन माय नेम इज लखन ...', 'विश्वबंधुत्व का नारा है सारे जहाँ के हैं हम, सारा जहाँ हमारा विश्व बंधुत्व का यह है नारा, विश्व है परिवार भारत घर हमारा है।' इसमें पहले गीत की भाषा हिंग्रेजी और दूसरे गीत की भाषा मानक एवं जनप्रचलित दिखाई देती है।

वेब माध्यमों अर्थात् अंतरजाल की भाषा समय के साथ कदमताल करती है। हिंदी भाषा का बदलता रूप आज अंतरजाल पर नजर आ रहा है। जालस्थल की भाषा मानक दिखाई देती है; जैसे—'वसुधैव कुटुंबकम्' के संकल्प को आगे बढ़ता भारत: प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी', 'वैश्विक व्यापार में भारत का योगदान', 'नैतिक मूल्य मानवता की पहचान होते हैं।' जालस्थल पर प्रकाशित में ये शीर्षक जनप्रचलित खड़ीबोली हिंदी में हैं। जालस्थल की भाषा का बदलता रूप इस प्रकार है—'वॉक पर नेर कैलोरी का भी हिसाब', 'बदला मेंस वॉर्डरोब का अंदाज', 'ई-वे बिल ने पहले ही दिन जाम किए ट्रकों के पहिए'। जालस्थल की भाषा हिंग्लिश बनती जा रही है। सोशल मीडिया पर भी हिंदी का प्रभाव दिनोदिन बढ़ता जा रहा है। लेकिन वहाँ तो वाक्य हिंदी में पुकारा जाता है और लिखा रोमन लिपि में जाता है।

मीडिया और विज्ञापनों में हिंदी भाषा का प्रयोग ज्यादा मात्रा में परिलक्षित हो रहा है। विज्ञापन की भाषा जनप्रचलित, आकर्षक, विश्वसनीय, स्मरणीय, पठनीय, प्रभावोत्पादक, सहज, सरल और बोधगम्य नजर आती है। जैसे—'दिल नहीं, बिल छोटा कीजिए', 'जिंदगी के साथ भी, जिंदगी के बाद भी', 'दिल मांगे मोर रे', 'ठंडा मतलब कोका कोला', 'शान की सवारी हीरो होंडा', 'पति घर पर पत्नी छुट्टी पर वाइफ बिना लाइफ', 'प्राकृतिक कोमलता से गोरा बनाए कि सभी देखते रह जाएं', 'कोई भी ब्रांड इतने फीचर्स नहीं दे सकता और वो भी इस अविश्वसनीय कीमत पर' आदि।

विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी की भाषा में बदलाव नजर आ रहा है। जैसे एटीएम (स्वंचालित निकासी यंत्र), तकनीकी (प्रौद्योगिकी), इंटरनेट (अंतरजाल), वेबसाइट (जालस्थल), कम्प्यूटर (संगणक), ब्लॉग (चिट्ठा) आदि। विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी की भाषा में अंग्रेजी शब्दों की भरमार नजर आती है। मौखिक भाषा से शुरू हुई परंपरा लिखित से होते हुए फोनेटिक लैंग्वेज तक पहुँच गई है। हाल ही में संगणक कोड मिक्सिंग भाषा भी समझने लगा है अर्थात् संगणक हिंदी और अंग्रेजी दोनों एक साथ लिपिबद्ध करने लगा है। इसमें जबलपुर की छात्रा आयुषी पांडे ने जॉन हॉपकिंस यूनिवर्सिटी, अमेरिका में "फोनेटिकली बैलेंस्ड कोड मिक्सड हिंदी-इंग्लिश रीड स्पीच कोर्पस फॉर ऑटोमेटिक स्पीच रिकग्नेशन" नाम से शोध कार्य किया है; जिसके तहत हिंदी और अंग्रेजी भाषा का उच्चारण एक साथ लिपिबद्ध होगा। वैश्वीकरण के युग में हिंदी जनप्रचलित भाषा होगी।

वैश्वीकरण के प्रभाव स्वरूप और सूचना प्रौद्योगिकी के युग में हिंदी सॉफ्टवेयर की भाषा बन गई है। देश-विदेश की भाषाओं के तमाम शब्द हिंदी भाषा में घुल-मिल चुके हैं। वे अन्यान्य भाषाओं के होने के बावजूद दूसरी भाषा के नहीं लगते। वैश्वीकरण के कारण हिंदी भाषा गाँव के हाट तक पहुँच चुकी है। फिल्मों के बढ़ते प्रभाव के कारण हिंदी का प्रचार-प्रसार देश-विदेश में हो चुका है। डॉ. जयंतीप्रसाद नौटियाल ने वर्ष 2012 में किए गए भाषा शोध अनुसंधान रिपोर्ट के तहत आज दुनिया में सबसे ज्यादा बोली और समझी जाने वाली भाषा हिंदी है। चीनी न्यूज एजेंसी

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सिन्हुआ की रिपोर्ट के अनुसार केवल 70 फीसदी चीनी ही मदारिन बोलते हैं, जबकि भारत में हिंदी बोलने वालों की संख्या 78 फीसदी है। डॉ. नौटियाल ने लिपि के आधार पर भाषा का अध्ययन किया और हिंदी भाषा की देवनागरी लिपि ने चीनी भाषा की मंदारिन लिपि को पीछे छोड़कर विश्व में अव्वल स्थान पा लिया है।

निष्कर्षत :

कहा जा सकता है कि सूचना प्रौद्योगिकी के कारण विश्व सीमट रहा है, जिसका सीधा असर हमारी भाषा पर हो रहा है। इस दौर में देश बदल रहा है और समय बदल रहा है। ऐसे परिवर्तकारी युग में अगर हिंदी भाषा बदल रही है तो इसमें परेशान होने वाली कोई बात नहीं है, जबकि खुश होना चाहिए। भाषा की फितरत ही है बदल जाना। बदलाव न हो तो पानी भी सड़ांध मारता है और बदबूदार पानी किसी भी काम का नहीं रहता। इसलिए भाषा को भी जिंदा रहने के लिए समय के साथ बदलना होगा। जब तक भाषा नहीं बदलेगी तब तक विकास असंभव है। विभिन्न भाषा-भाषियों के बीच हिंदी संवाद-सेतु का कार्य करती है। वैश्वीकरण के इस दौर में भारतीय बाजार की ताकत जैसे-जैसे बढ़ेगी वैसे-वैसे हिंदी भाषा की ताकत बढ़ेगी। देश-विदेश की करोड़ों जनता तक हिंदी भाषा ने अपनी पहुँच बनाई है क्योंकि हिंदी सूचनापरक एवं संप्रेषणीय भाषा है। रही बात हिंदी भाषा के हिंग्लिश रूप की, इसमें ध्वनि, शब्द, पद, वाक्य, अर्थ के साथ-साथ उच्चारण, वर्तनी, लिपि एवं व्याकरण का मानकीकरण होगा तो आने वाले समय में यह समस्या भी हल होगी; इसमें कोई संदेह नहीं।

संदर्भ संकेत:

1. https://www.bbc.com/hindi/india/2012/09/120912_globalisation_hindi_akd&hl=en-IN
2. https://www.bbc.com/hindi/india/2012/09/120912_globalisation_hindi_akd&hl=en-IN

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

‘डूब’ उपन्यास : में सामाजिक विमर्श

डॉ. भास्कर उमराव भवर

हिंदी विभाग प्रमुख,

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय गारगोटी. ता.भुदरगड

उपन्यास के इतिहास पर यदि हम दृष्टि डालते हैं तो प्रेमचंद ने उपन्यास के क्षेत्र में एक क्रांति उपस्थित कर दी थी। उनके उपन्यास यथार्थवादी और आदर्शोन्मुख है। इसी परंपरा में ‘डूब’ उपभोक्तावाद, भूमंडलीकरण और उत्तर-आधुनिकता का दर्दनाक आख्यान प्रस्तुत करता है।

उपन्यास ‘डूब’ आज के मनुष्य की कहानी है जो बाजार के दबाव - समूह, उनके परोक्ष - अपरोक्ष मारक तनाव आक्रमक और निर्ममता तथा मनुष्य के जिंदगी में आये खतरों को उजागर करती है। आर्थिक उदारीकरण ने भारतीय बाजार को शक्तिशाली बनाया लेकिन ग्रामीण युवकों के सपनों को एक नई दिशा देने का प्रयास किया। परंतु आर्थिक विकास के साथ लोगों को अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ा। वीरेंद्र जैन का ‘डूब’ उपन्यास उत्तर - आधुनिकता का एक उत्तम उदाहरण है। आजादी के बाद हमारी अपनी सरकार का शासन शुरू हुआ। इस देश में लोक तांत्रिक शासन प्रणाली का स्वीकार किया गया और संविधान बनाया गया। उसमें लोगों के कल्याण के लिए सरकार ने नई-नई योजनाएँ बनाकर कार्यवाही शुरू की। इन योजनाओं और प्रकल्पों में नगरों के साथ-साथ ग्रामों के विकास को भी विशेष महत्व दिया गया। पंचवार्षिक योजनाओं की विकास यात्रा ग्रामों तक नहीं पहुँची बल्कि पे कागज पर ही रही। सरकार केवल ग्रामों और खेती के विकास के बारे में नारे लगाती है, किंतु कुछ नहीं हो रहा है, इसलिए ग्राम अविकसित रहे हैं।

आज औद्योगिकरण की हवा ग्रामों तक पहुँच चुकी है। ग्रामों में नए-नए उद्योग, कारखाने शुरू किए जा रहे हैं। महानगरीय एवं नगरीय औद्योगिकरण के कारण ग्रामों में चलनेवाले छोटे-छोटे व्यवसाय बंद होने लगे हैं। इसलिए पढ़े-लिखे युवक शहरों की ओर जा रहे हैं फिर वापस गाँव नहीं जा रहे हैं।

वीरेंद्र जैन के ‘डूब’ उपन्यास के अँधरे कक्का को उनके बेटे गाँव में अकेला छोड़कर शहर बस जाते हैं। पिताजी द्वारा किये गए पालन-पोषण को, उन्हें बड़ा बनाते समय ली गई मेहनत को भूल जाते हैं। इस पर लेखक की प्रतिक्रिया देखिए - “उस अधसच्चे का बाकी आधा सच ही उजागर नहीं हुआ, अँधरे कक्का के सामने तो जग के रिश्ते भी उजागर हो गए, आँखे जाते ही अँधरे कक्का ने कैसे उनकी घरवाली, यहाँ तक कि अपने शरीर के अंश बच्चे भी उन्हें अकेला छोड़कर जा बैठे ननिहाल में। यहाँ अँधरे कक्का रह गए अकेले।”¹ अँधरे कक्का को उनकी पत्नी भी अकेला छोड़कर चली जाती है। अँधरे कक्का जो भी कुछ मिले उससे अपना जीवन यापन करते हैं।

आज वैश्वीकरण के कारण समाज, परिवार में झगडा हो रहा है। भाई-भाई के संबंधों में दरार पड़ गयी है। वीरेंद्र जैन के ‘डूब’ उपन्यास में इसका यथार्थ चित्रण दिखाई देता है।

उपन्यास के बड़े साब का बेटा अपने पिताजी की मृत्यु होने के बाद गाँव आकर अपने तीनों भाईयों में बँटवारा करता है। अपने हिस्से एक सतलडा हार रखते हुए दुसरे दिन ही बाजार में जाकर हार को बेच देता है। उस पैसे से गाँव में एक धर्मशाला बनवाता है। धर्म की शिक्षा देने के लिए भी महावीरजी एक विद्यालय से एक विधवा मास्टरनी को ला बिठाते हैं। बदले में समाज के लोग उनका पालन-पोषण करते हैं। इस काम पर प्रतिक्रिया व्यक्त करते हुए मास्साव कहते हैं, “अपने बापू का नाम अमर करने की इतनी ही तमन्ना थी तो छोटे भइयन से वैसी बात करता। वे क्या न कर देते। अब खुद तो चलता बना, इधर दोनों में फूट डाला गया। बँटवारा ही असल में फुट की जड है। अब दोनों एक-दुसरे के कट्टर पतिद्वन्दी हो गए हैं।”²

बड़े साब का बड़ा बेटा भाईयों में बँटवारा करके भाईयों में झगडा लगाता है। ये भाई आत्म केंद्रित बनकर आपस में लड़ते हैं।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वीरेंद्र जैन के 'डूब' उपन्यास में जातिगत भेदभाव का चित्रण भी सफल रूप में किया है। जातिगत भेदभाव के कारण आदमी - आदमी के बीच भेदाभेद की खाइयाँ निर्माण हो रही है। इस भेदाभेद के कारण ग्रामांचलो में दलितों को या पिछड़े लोगों को कुँए पर पानी तक भरने नहीं दिया जाता है। उच्च जाति के लोग दलितों या निम्न जाति के लोगों की हत्या तर करने से नहीं डरते। हमने तो कभी कल्पना नहीं की थी कि - "भारत के जिन गाँवों को सादगी और प्राकृतिक सौंदर्य के लिए वर्षों से सराहा जा रहा है। वह दलितों की दुर्दशा का मूल कारण हो सकता है।"³ आज परिवर्तित युग के कारण कुछ मात्रा में जातिवाद कम हुआ दिखाई देता है। 'डूब' उपन्यास के सुरेश साव तुलसी नाई की निम्न जाति का होने के कारण पिटाई करता है। उन पर अत्याचार करता है। अपनी दाढ़ी मुड़वाने के लिए तुलसी को घर बुलाने पर तुलसी द्वारा इंकार करने के कारण सुरेश साव उसके घर जाकर उसे गालियाँ देते हुए कहता है, "गुलाम नहीं तो क्या हुआ। खवास तो है कि नहीं? फिर हमारी दाढ़ी मुँहने क्यों नहीं आया अब तक।"⁴ तुलसी द्वारा साव के अत्याचार के विरुद्ध आवाज उठाने के उपरांत उसे जातिवाचक गालियाँ देकर उसकी उपेक्षा की जाती है।

वीरेंद्र जैन के 'डूब' उपन्यास में ग्रामीण किसान, मजदूर लोगों पर सेठ, साहुकारों द्वारा अत्याचार किया जाता है। उसके विरुद्ध वे लोग संघर्ष करते हुए दिखाई देते हैं। उपन्यास के ठाकूर देवीसिंह गरीब किसान मजदूरों पर अत्याचार करता है। उपन्यास का आदर्श पात्र रामदुलारे को बहुत लोगों के अन्याय - अत्याचार को सहना पड़ता है।

'डूब' उपन्यास में ग्रामीण समाज के उत्पादन के विभिन्नस्त्रोतों का चित्रण मिलता है। मानव समाज को अपनी जीविका चलाने के लिए छोटे-मोटे व्यवसाय करने पड़ते हैं। वीरेंद्र जैन के डूब उपन्यास में ग्रामीण अंचल में बसे छोटे किसान लोग अपने छोटे-छोटे खेती के पट्टे में खूद मेहनत करत है। साथ ही बनियाँ, बामनों और ठाकुरों की जमीन में चारा काटने का काम भी करते हैं। कुछ ग्रामीण शिक्षित - अल्पशिक्षित युवक नौकरियाँ भी करते हैं। रामदुलारे, मास्साब और रघुसाव के छोटे बेटे पवन साव शहर में नौकरियाँ करते हैं। एक दिन परदेसी बाबू से पता चलता है कि "आपके गाँव का एक लडका हमारी बीडी कंपनी में काम काता है। हमारी बीडी कंपनी सागर में है। हम वही से आए हैं। उस लडके ने हमें बताया था कि उसके गाँव में तेंदुपता होता है। हम वही देखने यहाँ आए थे। हमने देखा है कि यहाँ तो बहुत तेंदुपता हैं इस पत्ते से हम बीडी बनाते हैं।"⁵ परदेसी बाबू की इन बातों से ग्रामीणों में उत्साह भर आता है। क्योंकि उन्हें और एक-दूसरा काम मिल जाने की आशा है। ग्रामीण लोग विविध प्रकार के व्यवसाय करके पैसे कमाते हैं।

'डूब' उपन्यास में सरकार द्वारा ग्रामीण किसान, जनता का शोषण होता है। सरकारी नीति पर लोग आक्रोश व्यक्त करते सरकार द्वारा इस गाँव के जीवन को उजाड़ देना, विकास के नाम पर सुख-चैन में रहनेवाले ग्रामीणों की जिंदगी को उखाड़ फेंकना, किसानों की खेती हड़प करके अभयारण्य बनाना, किसानों को मजदूर बनाना आदि अनेक प्रकार से शोषण होता है।

प्रस्तुत उपन्यास में बाँध परियोजना की चपेट में आयी जमीन का किसानों को मुआवजा देते समय भी सरकार द्वारा उनपर अन्याय होता है, "सरकार ने सिंचित असिंचित भूमि के नाम से यहाँ की जमीनें दो हिस्सों में बाँट दी है। असिंचित भूमि का मुआवजा तय किया है। प्रतिबीघा छः सौ रूपया और सिंचित का सौलहसौ। अब जैसा कि तुमने देख ही लिया है, अपने यहाँ की ज्यादातर जमीनें दिखाई है असिंचित। यह बिल्कूल गलत बात है। मगर सवाल यह है कि सरकार से झगड़े कौन? उसे हकिकत बतलाएँ किस विधि से।"⁶ इस प्रकार किसानों द्वारा सरकार पर नाराजगी व्यक्त की जाती है। सरकार द्वारा बाँध परियोजना शुरू होती है। उसमें इस परियोजना का फायदा कई लोगों को होता है परंतु इस फायदे के लिए गरीबों को उजड़ जाना पड़ता है।

निष्कर्ष :-

प्रगतिशील विचारधारा के साहित्यकार वीरेंद्र जैन जी का उद्देश्य केवल स्थानिका किसान, मजदूर के शोषण का चित्रण करना नहीं बल्कि होनेवाले शोषण के प्रति किसान-मजदूरों को सचेत करना है। जैन जी के अधिकतर उपन्यासों में भूमिधर किसान भूमिहीन होते हैं और ठाकुर, जमींदार एवं महाजन-साहूकार भूपति बनते हुए नजर आते हैं। यह बात उद्घाटित करने के पीछे लेखक का एक ही मकसद है कि "भूमि उसकी होनी चाहिए जो भूमि जोतेगा।" जैन जी कुछ उपन्यासों के द्वारा यह बताना

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

चाहते हैं। कि ग्राम जीवन की अनेक योजनाओं द्वारा सामूहिक विकास होने की बजाय ग्राम में चंद लोगों का ही विकास होता है। इस व्यक्ति - विकास का वे अपने साहित्य द्वारा खंडन करते हैं। इसी के साथ वे आर्थिक विपन्नता में जी रहे ग्रामीण युवक की दुःख गाथा को यथार्थ ढंग से अभिव्यक्त करते हैं। 'डूब' उपन्यास में बाँध परियोजना से विस्थापित लोग और विकास के नाम पर लूटे गए किसानों एवं मजदूरों के संघर्ष को चित्रित किया है।

संदर्भग्रंथ सूची

- १) वीरेंद्र जैन - डूब पृ. १३०
- २) वीरेंद्र जैन - डूब पृ. ५५
- ३) बुद्ध शरण 'हस'- आंबेडकर मिशन पत्रिका पृ. ३
- ४) वीरेंद्र जैन - डूब पृ. १७१
- ५) वीरेंद्र जैन - डूब पृ. १३१
- ६) वीरेंद्र जैन - डूब पृ. २३१

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण की समस्याएँ - 'दौड' उपन्यास के संदर्भ में

प्रा.संगीता विष्णु भोसले

वसुंधरा कॉलेज, जुले सोलापुर, सोलापुर ।

प्रस्तावना

'वैश्वीकरण' शब्द अंग्रेजी के ग्लोबलाइजेशन का हिंदी पर्याय है। जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण, बाजारीकरण इन शब्दों का सीधा संबंध वैश्वीकरण से है। इसे ही एलपीजी नाम से संबोधित किया जाता है (L-Liberalization, P-Privatization, G-Globalization)। एलपीजी ने वर्तमान राजनीति, समाज, संस्कृति और अर्थनीति को प्रभावित किया है। भारतीय संस्कृति 'वसुधैव कुटुंबकम्' पर आधारित है और वैश्वीकरण के मूल में 'जहाँ आय वहाँ ठाय' की धारणा निहित है। यह पूँजीवादी संस्कृति बहुराष्ट्रीय कंपनियों के माध्यम से विश्व में फैलती जा रही है। कृष्णदत्त पालीवाल के अनुसार, "बाजारवाद का सीधा संबंध पूँजीवाद तथा नवपूँजीवाद से है। नवपूँजीवाद का एक ही धर्म है अधिकाधिक मुनाफा कमाना। इसलिए भूमंडलीकरण के नाम पर जो बाजार तीसरी दुनिया के देशों में फैल रहा है वह गरीबों की स्थिति को सुधारने वाला नहीं है।" भारत की सत्तर प्रतिशत जनसंख्या गरीबी रेखा के नीचे जीवनयापन करने वाली है। वैश्वीकरण समय और स्थान की सीमा को लांघकर परस्पर संबंध निर्माण करनेवाली प्रक्रिया है। बाजारवाद की चरम परिणति 'उपभोक्तावादी संस्कृति' है।

वित्तमंत्री मनमोहन सिंग ने भारत को तत्कालीन कमजोर स्थिति से उभरने के लिए सन् १९९१ में खुली अर्थनीति का अवलंब किया था। वैश्वीकरण की प्रक्रिया इतनी तेज गति से हो रही है कि विगत २८ वर्षों में देश में अनेक परिवर्तन हुए हैं। वैश्वीकरण के बारे में अभयकुमार दुबे लिखते हैं, "आधुनिक भूमंडलीकरण का पहला और प्रधान अर्थ है एक अर्थतंत्र और विश्वबाजार का निर्माण। जिससे प्रत्येक राष्ट्र की अर्थव्यवस्था को अनिवार्य तौर से जोड़ना होगा। इसका दूसरा मतलब है दुनिया की राजनीति को इसी अर्थतंत्र और बाजार की जरूरतों के हिसाब से संचालित करने की परियोजना। इसका तीसरा मतलब है कम्प्यूटर, इंटरनेट और संचार के अन्य आधुनिकतम साधनों के जरिए दुनिया में राष्ट्रों, समुदायों और व्यक्तियों के बीच फासलों का कम से कम तर होते चले जाना और इसका चौथा मतलब है उपग्रहिय टेलीविजन की मदद से एक भूमंडलीय संसति की रचना करना।" वैश्वीकरण के युग में एक राष्ट्र विशेष के प्रभुत्व में राष्ट्र अधीन होता जा रहा है। विश्वव्यापार संगठन, आंतराष्ट्रीय अर्थनीति और विश्व बैंक जैसी संस्थाएँ वैश्वीकरण के लिए कारक बन चुकी हैं। व्यापार की दृष्टि से भारत एक बहुत बड़ी भूमी है। इसलिए समृद्ध देश भारत की ओर आकर्षित हो रहे हैं। पाश्चात्य विचारों की हवा भारतीय जनजीवन को प्रभावित कर रही है।

दौड उपन्यास : समाज में संस्कार और संस्कृति प्रधान माने जाते हैं। हिंदी साहित्यकारों ने वैश्वीकरण की विभिन्निका को सृजन का विषय बनाकर समाज के प्रति अपनी प्रतिबद्धता को साबित किया है। ममता कालिया ने 'दौड' उपन्यास में वैश्वीकरण के विभिन्न पहलुओं पर प्रकाश डालते हुए युवा वर्ग की त्रासदी को नये आयाम दिए हैं। 'दौड' उपन्यास का छठा संस्करण 'वाणी प्रकाशन' से २०१४ में प्रकाशित हुआ है। धीरेन्द्र अस्थाना दौड पर विचार व्यक्त करते हुए कहते हैं, "इस बाजार में महत्वकांक्षाएँ हैं, भारी भरकम वेतन प्राप्त करने की लालसाएँ हैं, खुद को साबित करने का जुनून है और है क्षण में जीने की जिद। प्रतिस्पर्धा से प्रतिस्पर्धा की तरफ जाती इस अंधी दौड में रिश्ते नाते, मानवीयता, संवेदना, शहर, सपना, लगाव, परम्परा सबका सब अर्थहीन, दकियानूस और बीता हुआ उच्छवास भर है। यहाँ रिश्ते बहुत व्यवहारिक, रस्मी और सतही हैं। यहाँ शहर का अर्थ केवल रोजगार में खुलता है। यहाँ स्मृतियाँ एकदम व्यर्थ हैं और सपने सिर्फ तरक्की से जुड़े हैं। इस बाजार ने वह सबकुछ ले लिया है जो मनुष्य को मनुष्य बने रहने की ताकत देता है।" वैश्वीकरण के दोष को नकारा नहीं जा सकता है। मनुष्य पूरी तरह से भैतिकवादी बन गया है। नैतिक मूल्य नष्ट होते जा रहे हैं। पारिवारिक विघटन हो रहा है।

वैश्वीकरण की समस्याएँ :

तार्किक जीवन प्रणाली : हमारी भारतीय संरचना भी वैश्वीकरण के चपेट से बच नहीं पायी है। समाज रिश्तों के अहसास पर जीवित रहता है। भारत में संयुक्त परिवार पद्धति के स्थान पर विभक्त पद्धति का प्रचलन बढ़ रहा है। संयुक्त परिवार पद्धति में

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

तीन पीढ़ियाँ एक परिवार में रहती थी। आज 'हम दो हमारे एक' को ही परिवार कहा जाता है। परिवार में बुजुर्गों के अभाव में सांस्कृतिक मूल्य नष्ट होते जा रहे हैं। खानपान की आदतें, तीज—, त्यौहार और उत्सव का स्वरूप बदलता जा रहा है। जन्मदिन, शादी—ब्याह जैसे अवसर पर होटलों में भीड़ बढ़ती जा रही है। समय और अर्थ की बचत हेतु सामुदायिक विवाह पद्धति का अवलंब बढ़ रहा है। पारिवारिक जीवन में आत्मीयता, समर्पण, औदार्य और कर्तव्य की भावना को तिलांजलि दी जा रही है। पवन और स्टैला नौकरी के व्यस्तता में शिबिर में विवाह करते हैं। पवन और सघन को माता पिता के प्रति जरा भी अहमियत नहीं है। युवा वर्ग को नयी जगह पर मात्र समझौता करना पड़ता है।

प्रतिभा पलायन : वैश्वीकरण की समस्या है प्रतिभा पलायन। यह नव पश्चिमीकरण है। इसमें युवा पीढ़ी पूर्व से पश्चिम की ओर भाग रही है। क्योंकि उन्हें पश्चिमी समृद्धि से मिलने वाले दैनिक आराम में जीवन का सार नजर आता है। इसलिए वे जीवन की सभी सुख सुविधाएँ प्राप्त करना चाहते हैं। 'जहाँ वेतन मिले वही गाँव, शहर, देश अपना' यह प्रवृत्ति पनपति जा रही है। पवन कहता है, "सच तो यह है पापा जहाँ हर महीने वेतन मिले वही जगह अपनी होती है और कोई नहीं।"³ स्पर्धा के दौड़ में आज युवा वर्ग के लिए कैरियर सबसे ज्यादा महत्वपूर्ण हो गया है। पवन के माथे पर आधुनिक होने का भूत सवार है। वह नौकरी में पदोन्नति और वेतन वृद्धि को अधिक महत्व देता है। इसलिए भाईलाल कंपनी को छोड़कर चैनई के मैल कंपनी में नौकरी करना पसंद करता है। वह पिता राकेश से कहता है, "पापा मेरे लिए शहर महत्वपूर्ण नहीं है, कैरियर है। अब कलकत्ते का लजिए कहने को महानगर है पर मार्केटिंग की दृष्टि से एकदम लहदड़ा। कलकत्ते में प्रोड्यूसर्स का मार्केट है, कंज्यूमर्स का नहीं। मैं ऐसे शहर में रहना चाहता हूँ जहाँ कल्चर हो न हो कंज्यूमर कल्चर जरूर हो। मुझे संस्कृति नहीं उपभोक्ता संस्कृति चाहिए। तभी मैं कामयाब रहूँगा।"⁴ भूमंडलीकरण ने उपभोक्ता संस्कृति को जन्म दिया है। यहाँ डॉ. माधव सोनटक्के का कथन उल्लेखनीय है, "जरूरी चीजों की अपेक्षा गैरजरूरी चीजों का बोलबाला ज्यादा होता है। झोपड़ी में भी ज्वार गेहूँ की अपेक्षा टि.व्ही. और टि.व्ही. पर दिखाई देती रंगीन चीजें जीवन के लिए ज्यादा जरूरी लगने लगती हैं। पेट की भूख की अपेक्षा तन और मन की आरोपित भूखजन्य भोग हमें उपभोक्ता बना रहा है और बाजार के स्वामी हमारी उसी भूख को बढ़ाकर अपना उल्लू सीधा कर रहे हैं।"⁵ सघन ताइवान की साफ्टवेयर कंपनी में नौकरी करता है।

आदर्शों का खोखलापन : जिस उम्मीद से माता—पिता और बच्चों के रिश्ते बंधे हैं वह विश्वास खत्म होता जा रहा है। पवन घर के संस्कारों को त्याग देता है। राकेश को बेटों के आदर्शवादी बन जाने का डर था। इसलिए वे पवन से एम.बी.ए. करवाते हैं। परंतु पवन का एथिक्स संस्कृति का उपभोक्ता बनना उन्हें अखरने लगता है। इस पर रेखा के द्वारा यथार्थ सामने आ जाता है। वह कहती है, "पहले तुम्हें भय था कि बच्चे कहीं तुम जैसे आदर्शवादी न बन जाए इसलिए उसे एम.बी.ए. कराया। अब वह यथार्थवादी बन गया तो तुम्हें तकलिफ हो रही है। जहाँ जैसी नौकरी कर रहा है, वही के कायदे कानून ग्रहण करेगा।"⁶ आदर्शों का खोखलापन मनुष्य की जड़ता को साबित करता है। कंपनी में काम करने वाला युवा वर्ग स्वच्छंदता से जी नहीं सकता है। क्योंकि उसके जीवन की बागडोर कंपनी के हाथ में है। "सिद्धि इस दुनिया में एक चार पहिया दौड़ है जिसमें स्टियरिंग आपके हाथ में है पर बाकी सारे कंट्रोल कंपनी के हाथ में हैं। वही तय करती है आपको किस रफ्तार से दौड़ना है और कब तक।"⁷ नई पीढ़ी को संस्कार पिछड़ेपन की निशानी लगते हैं। उनमें अहंकार पनप रहा है। इसलिए वे माता पिता का वर्चस्व सहन नहीं कर पाते हैं।

नैतिकता का —हास : उद्योग व्यवसाय में नैतिकता एवं सच्चाई का कोई महत्व नहीं रहा है। बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ मुनाफा कमाने की होड़ में सामान्य लोगों को फसाने से कतराती नहीं हैं। दूसरों के उत्पाद का उपयोग करके झूठे विज्ञापन दिखाए जाते हैं। नैतिकहिन दृश्योद्धार दर्शकों को आकर्षित किया जाता है। राजुल अपने असुरक्षित भावना को व्यक्त करते हुए विज्ञापन के झूठे दावे को गलत ठहराती है। पवन राजुल को समझाता है कि, "दरअसल बाजार के अर्थशास्त्र में नैतिकता जैसा शब्द लाकर तुम सिर्फ कन्फ्यूजन फैला रही हो। मैंने अब तक पाँच सौ किताबें वो मैनेजमेंट और मार्केटिंग पर पढ़ी होगी। उसमें नैतिकता पर कोई चैप्टर नहीं है।"⁸ सामाजिक व्यवस्था में नैतिकता का अवमूल्यन देश के सामाजिक अवनति का कारण बन जाता है।

स्त्री की स्थिति : युगों से प्रताड़ित नारी विश्व स्तर पर विभिन्न समस्याओं से संघर्ष कर रही है। डॉ. सुर्यनारायण रणसुभे के शब्दों में, "इस देश में स्त्री विमर्श की दो परस्पर विरोधी परंपराएँ रही हैं एक परंपरा सीता की रही है जो पुरुषप्रधान समाज को

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शतप्रतिशत स्वीकार करके जीती है। जो किसी प्रकार के प्रश्न नहीं उठाती। हर अन्याय और अत्याचार को चुपचाप सहती रहती है। उसके शील पर प्रश्न उठाया जाए तो वह वह विवाद नहीं करती। अपितु अग्नि परीक्षा के लिए तैयार हो जाती है। गर्भवती अवस्था में उसे जब देश से बाहर निकाल दिया जाता है तब वह चुपचाप निकल जाती है। एक ऐसी स्त्री जो पुरुष के द्वारा किए गये प्रत्येक अन्याय को चुपचाप सहते हुए पुरुष सत्ता को दुहाई देती है। एक ऐसी स्त्री जो घुट-घुटकर मरना पसंद करती है। परंतु प्रतिरोध नहीं करती न पुरुष से किसी भी प्रकार से प्रश्न करती है। एक दूसरी परंपरा द्रोपदी की रही है जो परंपरा पर प्रश्न उठाती है। अपने स्वाभिमान का परिचय देती है। जो पुरुष की नपुंसकता को धिक्कारती है और उसके नपुंसकता को ललकारती है। भरे दरबार में स्थित बुद्धिजीवियों से अत्यंत चुनौतिपूर्ण प्रश्न पूछती हैं। जो पाँच पतियों की पत्नी होते हुए भी पवित्र है, आदरणीय है। स्त्री और पुरुष इन दोनों में से न कोई श्रेष्ठ है न कोई कनिष्ठ है ऐसा मानती है। ...द्रोपदी अन्याय को सहेगी नहीं घुट-घटकर मरेगी नहीं, पुरुष के साथ चलेगी।⁶ रेखा जैसी कर्तव्य का पालन करते हुए जिम्मेदारी निभाने वाली नारी मानसिक ताण-तनाव से गुजर रही है, तो स्टैला जैसी आधुनिक विचारों वाली स्त्री सदियों से जड़ जमाये पितृसत्ताक सामंतशाही व्यवस्था के विरुद्ध खड़ी है। वह पुरुष के साथ —साथ चलने में विश्वास में रखती है।

स्त्री दुनिया को अपने नजरिये से देखना चाहती है। जीवन का अर्थ समझने के लिए चार दिवारों के बाहर निकल रही है। प्रभा खेतान कहती है, “भूमंडलीय अर्थ व्यवस्था में आर्थिक रूप से पुरुष की तुलना में स्त्री को ज्यादा नुकसान हुआ है। क्या भूमंडलीकरण से स्त्री की स्थिति में आर्थिक सुधार हुआ है? या पहले की अपेक्षा वह कमजोर हुई है? इसका उत्तर निर्भर करता है हमारे अपने सवाल पर। आखिर हम किस औरत की चर्चा कर रहे हैं? भारत जैसे देश में ६० प्रतिशत स्त्री गरीबी की सीमारेखा से नीचे है। वहाँ केवल ५ या १० प्रतिशत स्त्री का सबलीकरण होने से आखिर कितना फर्क पड़ेगा। इस पर जरा गौर किया जाना चाहिए।⁷ वैश्वीकरण में स्त्री की सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक भागिदारी बढ़ती जा रही हैं। इसलिए केवल आत्मनिर्भरता पर्याप्त नहीं है। ‘दौड़’ उपन्यास में रेखा भारतीय परंपरा का निर्वाह करने वाली आत्मनिर्भर स्त्री के रूप में चित्रित हुयी है। इसके विपरीत स्टैला परंपरागत बहु की तरह अपना जीवन रसोई में व्यर्थ करना नहीं चाहती है। उसमें आधुनिक युग के गुण विद्यमान है। वह आधुनिक युग की व्यस्थता में जीन्स और टॉप पहनती है। पुरुष के बराबर काम करने वाली स्त्री में स्त्रियोचित गुणों की अपेक्षा क्यों की जाती है? “वर्तमान अर्थयुग की एक महत्वपूर्ण उपलब्धि है नारी की आर्थिक स्वावलंबिता। आज नारी आर्थिक दृष्टि से अपने पैरों पर खड़ा रहना पसंद करती है।⁸ भूमंडलीकरण के दौर में घर परिवार और नौकरी की जिम्मेदारी निभाने वाली स्त्री के सम्मुख आर्थिक, सामाजिक और दांपत्य जीवन की समस्याएँ खड़ी हैं।

भौतिक सुख सुविधा को जुटाने के लिए अर्थ प्राप्ति करना जीवन का लक्ष्य बन गया है। इस ध्येय पूर्ति के लिए नौकरी के पीछे दौड़ने वाले पुरुष से स्त्री की उपेक्षा की जाती है। परिणाम स्वरूप पत्नी को पति का वियोग सहना पड़ता है। पवन किसी एक जगह टिक नहीं पाता है। शादी के पंद्रह दिन के बाद वह पूर्ववत् नौकरी छोड़कर चैन्नई के मैल कंपनी में नौकरी करने के लिए स्टैला को छोड़कर चला जाता है। वह स्त्री-पुरुष समानता का समर्थन करने वाला है। पत्नी स्टैला पर किसी प्रकार की पाबंदी लगाना नहीं चाहता है। उनका दांपत्य जीवन सेटलाइट और इंटरनेट से चलेगा यह बात रेखा और राकेश को अखरने लगती है। यहाँ दो पीढ़ियों को अंतराल वास्तव में दो संस्कृतियों का अंतराल है। पवन कहता है, “मेरे हर काम में आप क्या एथिक्स मोरैलिटी जैसे भारी भ्रकम पत्थर मारते रहते हैं। मैं जिस दुनिया में हूँ वहाँ एथिक्स नहीं प्रोफेशन एथिक्स की जरूरत है। चीजों को नये नजरिए से देखना सीखिए।...आप जनरेशन गैप पैदा करने की कोशिश कर रहे हैं। इससे क्या होगा आप ही दुखी रहेंगे।⁹ युवा वर्ग के लिए आत्मीयता से बढ़कर एथिक्स ज्यादा जरूरी बन गया है।

आधुनिक युग में नौकरीपेशा नारी के विचारों में काफी परिवर्तन आया है। प्राचीन युग की घर का चुल्हा फुंकनोवाली स्त्री आत्मनिर्भर होकर स्वयं को प्रेरित करने लगी है। रेखा जैसी आध्यापिका को घर और ऑफिस के बीच कसरत करनी पड़ती है। वह न घर में आजाद है न नौकरी की जगह पर। इसके विपरीत स्टैला विचारों से स्वतंत्र और स्वावलंबी है। उसे समस्या के निरसन में दिलचस्पी है। उसे प्रतिवाद पसंद नहीं। वह आधुनिक तरीके से रेखा का आदर करती है। पुराने रीति रिवाजों का पालन करना, परिवार को बनाये रखना, फर्ज निभाना आदि बातें उसके लिए दकियानूसी हैं।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

लिव इन रिलेशनशिप : वैश्विकरण से हमारा जीवन सुख-सुविधापूर्ण अवश्य हुआ है। साथ ही ऐसे मूल्य भी स्वीकार किए जा रहे हैं जो अपचनीय हैं। लिव इन रिलेशनशिप ने भारतीय संस्कृति के विवाह संस्कार पर आक्रमण किया है। सुप्रीम कोर्ट ने लिव इन रिलेशनशिप को मान्यता दी है। विवाह संस्था को नकारने वाले, अपनी आजादी को सामाजिक रीति-रिवाज और नियम-कानून से महत्वपूर्ण मानने वाले, आत्मनिर्भर युवा-युवतियाँ इसका स्वीकार कर रहे हैं। पवन और स्टैला बिजनेस पार्टनर, लाइफ पार्टनर और रूम पार्टनर हैं। गिरीश मिश्र के अनुसार, "वैश्विकरण सांस्कृतिक विविधता को नष्ट कर देगा और ऐसी दुनिया बनायेगा जिसमें अमरीकी जीवनशैली और संस्कृति का राज होगा। उसमें तीसरी दुनिया की लोक संस्कृति और अमरीकी संस्कृति के घालमेल के फलस्वरूप एक अपसंस्कृति उभरेगी।"^{१२} विवाह स्त्री और पुरुष का ऐसा सम्मिलन है जिसे संस्कार संपन्न करके स्वीकृति दी जाती है। वैश्विकरण का विवाह संस्था पर गहरा प्रभाव पड़ा है। पाश्चात्य सभ्यता और नवीन सामाजिक चेतना के विकास से प्राचीन भारतीय मान्यता में परिवर्तन होता जा रहा है।

अकेलेपन की समस्या :

स्पर्धा के युग में दोड़ने वाले बेटों के माता-पिता अकेलेपन की समस्या से ग्रस्त हैं। वे बच्चों के भविष्य के लिए इच्छा और आकांक्षा को त्याग देते हैं। आत्मनिर्भर बनने के बाद बच्चों को माता पिता के सहारे की आवश्यकता नहीं रहती है। नोकरी के कारण वे अलग-अलग जगहों पर रहने लगते हैं। वहाँ के ऐशो आराम की आदत के कारण उन्हें अपना घर जेल लगता है। रेखा और राकेश के जेसी ही हालत कॉलोनी के अन्य लोगों की है। लेखिका इसे 'बुढ़ा-बुड़ी कॉलोनी' कहती है। बुढ़े माता-पिता असुरक्षा से लड़ने के लिए भजन-किर्तन में मन लगाते हैं। घर के सामान की चर्चा करते हैं। उन्हें घर का सूनापन घेरे रहता है।

निष्कर्ष :

वैश्विकरण के युग में पारिवारिक संबंधों में अजनबीपन की भावना बढ़ती जा रही है। मानसिक तनाव, संघर्ष, संवेदनहीनता, उदासी और अलगाववाद आदि समस्याएँ निर्माण हुयी हैं। आत्मीयता का स्थान अर्थ ने लिया है। रिश्ते व्यवहारी और सतही बन गये हैं। समय की तेज रफ्तार में विचारों की गति धीमी है। परंपरागत विचारों से मुक्ति पाने के लिए नई पीढ़ी के साथ दौड़ आवश्यक है। अतः 'दौड़' उपन्यास जीवन की वास्तविकता को उजागर करता है।

संदर्भ :

१. अभयकुमार दुबे — भारत का भूमंडलीकरण ,पृष्ठ ४३९-४४०
२. ममता कालिया — दौड़, पृष्ठ ८७
३. वही, पृष्ठ ४५
४. वही, पृष्ठ ४०
५. डॉ.माधव सोनटक्के — संचारिका, अप्रैल —मई —जून २००६
६. डॉ.सुर्यनारायण रणसुभे, राष्ट्रीय संगोष्ठी ,भारतीय साहित्य: स्त्री विमर्श १७-१८ मार्च २००६, पृष्ठ ४८
७. प्रभा खेतान— भूमंडलीकरण और स्त्री के प्रश्न, पृष्ठ ५०
८. महेंद्रकुमार जैन —हिंदी उपन्यासों में पारिवारिक चित्रण, प्राक्थन से
९. ममता कालिया — दौड़, पृष्ठ ६०
१०. वही, पृष्ठ ४१
११. वही, पृष्ठ २०
१२. गिरीश मिश्र —भूमंडलीकरण और लोक संस्कृति पृष्ठ ४
१३. ममता कालिया — दौड़, पृष्ठ ३९

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में निर्मल वर्मा का कथा साहित्य

प्रा.बाबासाहेब तुकाराम साबले
हिंदी विभागाध्यक्ष,
कला वाणिज्य महाविद्यालय, वडुज

महेश संदिपान गोतसुर्वे
श्री हनुमानगिरी ज्युनि.कॉलेज, पुसेगाव

वैश्वीकरण का वास्तविक अर्थ भिन्न-भिन्न है। अंग्रेजी भाषा में उसे ग्लोबलाइजेशन कहते हैं। हिंदी भाषा में मात्र उसे बाजारीकरण, व्यापारीकरण, औद्योगिकीकरण, वैश्वीकृत और भुमंडलीकरण इत्यादि शब्द पाए जाते हैं। वैश्वीकरण का तात्पर्य सामान्यता विश्व के तमाम देशों एवं विभिन्न समाजों और अर्थ-व्यवस्थाओं के सामाजिक संबंध अथवा व्यवसायिक समन्वय प्रस्तावित करना है। तथा विश्व के संपूर्ण समाज व्यवस्था एवं आर्थिक व्यवस्था में एकीकरण प्रस्तापित करना है। इसके अलावा विश्व के संपूर्ण उत्पादों, विचारों दृष्टिकोणों तथा विभिन्न सांस्कृतिक पहलुओं में आपसी विनिमय हो अथवा अपनी देश की जनता की आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए अन्य देशों की सहायता लेकर आवश्यकतों की पूर्ति हो। इस महान उद्देश से वैश्वीकरण की निर्मिती हो चुकी है। वास्तव में वैश्वीकरण स्थानीय अथवा क्षेत्रीय वस्तुओं अथवा घटनाओं के संपूर्ण विश्व में रुपांतरीय प्रक्रिया है। जिसके द्वारा संपूर्ण विश्व के लोग एक साथ मिलकर एक संस्कृति एवं एक समाज की स्थापना कर सके। तथा सभी देश मिलकर समाज हित के लिए कार्य करते रहें। तथा ऐसा भी माना जाता है कि, वैश्वीकरण यह एक प्रक्रिया है, जिसमें आर्थिक सामाजिक, राजनितिक तथा तकनीकी ताकतों का एक व्यवहारिक संयोजन है।

वैश्वीकरण का उपयोग सामान्यतः आर्थिकता के संदर्भ में ही जोड़ा जाता है। परंतु वैश्वीकरण सामान्यतः आर्थिकता के साथ सामाजिक जीवन के साथ भी जोड़ा जाता है। वैश्वीकरण सामान्यतः विश्व के विभिन्न व्यापार, विदेशी व्यवहार, प्रत्यक्ष निवेश, पूंजी, प्रवाह, प्रवास तथा औद्योगिकी के प्रचार-प्रसार के माध्यम से राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था का अंतरराष्ट्रीयस्तर पर अर्थ व्यवस्था में एकीकरण प्रस्तापित करना है।

वैश्वीकरण का इतिहास बिल्कुल लम्बा है। सन १६८० के आस पास वैश्वीकरण का उपयोग सर्वप्रथम अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोण से किया गया। हालांकि १६६० के दशक में मात्र इसका उपयोग सामाजिकस्तर पर किया गया। सन १६८० के दशक से १६६० तक के दशक तक वैश्वीकरण की अवधारणा अधिक मात्रा में विकसित नहीं रही। बल्कि उसके बाद मात्र धीरे-धीरे उसमें लोकप्रियता बढ़ती रही। वैश्वीकरण का प्रारंभिक रूप वास्तव में रोमन साम्राज्य के समय में पाया जाता है। उसके बाद मुस्लीम राजाओं ने भी आपसी व्यापार के दृष्टिकोण से विश्व के अर्थव्यवस्था की लम्बी प्रक्रिया स्थापित करने के उद्देश से वैश्वीकरण की भूमिका निभायी थी। जिसके परिणाम स्वरूप ग्लोबलाइजेशन का विस्तार हो गया। जिससे व्यापार, ज्ञान और औद्योगिकीकरण में विकास होता रहा।

मुस्लिम साम्राज्य के साथ-साथ मुगल साम्राज्य में भी अपेक्षाकृत अधिक मात्रा में तथा व्यापक संदर्भ में व्यापारीकरण या वैश्वीकरण का बोला-बाला रहा है। १६ वीं शताब्दी में स्पेन में विशेष रूप से अर्थव्यवस्था एक और वैश्वीकरण के साथ जोड़कर सांस्कृतिक का विस्तार करके सभ्यता के विकास पर नजर रखने का प्रयास किया। ताकि मुस्लिम साम्राज्य में व्यापारीकरण को विशेष महत्त्व प्राप्त हो गया था। व्यापार व्यापक दृष्टि से विश्व के कोने कोने तक फैलाने के उद्देश से वैश्वीकरण को अर्थव्यवस्था में विशेष महत्त्व दे दिया।

वैश्वीकरण व्यवसाय में उभरी हुई प्रवृत्तिके साथ-साथ मानव जीवन से संबंधित बदलती परस्थिती के अनुरूप प्रवृत्तियों में भी परिवर्तन होता रहा। वैश्वीकरण सकारात्मक और नकारात्मक प्रभाव पर निर्भर रहता है। वैश्वीकरण विभिन्न देशों के लोगों बीच अंतर्क्रिया और एकीकरण की एक प्रक्रिया है जो आंतरराष्ट्रीयस्तर निवेश द्वारा संचालित करता है। वैश्वीकरण में इन्फॉर्मेशन टेक्नोलॉजी काफी सहायता प्रदान कर रही है। जिसके कारण पर्यावरण, संस्कृति, रहन-सहन, बदलती वैश्वभुषा, राजनैतिक व्यवस्थाओं

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

का आर्थिक विकास का परिणाम समाज पर होता रहा। खास तौर पर मानवों के भौतिक जीवन पर वैश्वीकरण का प्रभाव पड़ता रहा। इसलिए विदेशी परिवेश का देशी परिवेश में वैश्वीकरण के कारण प्रभाव का विशेष उल्लेख मिलता है।

पाश्चात्य साहित्य में विशेषकर वैश्वीकरण पर आधारित मानव जीवन की सभ्यता तथा संस्कृति का परिणाम दिखाई देता है। पाश्चात्य, रहन-सहन, व्यवहार, आचार-विचार, खान-पान, अनास्था, कुंठा, अकेलापन इत्यादि प्रवृत्तियों का परिणाम ही वैश्वीकरण का प्रभाव से संबंधित है। अधिकतर साहित्यकारों ने अपने साहित्य में वैश्वीकरण के परिणाम का ही चित्रण किया है। जिसमें निर्मल वर्मा के कथासाहित्य में वैश्वीकरण का विशेष उल्लेख मिलता है।

निर्मल वर्मा का कथा साहित्य : वैश्वीकरण का परिणाम

निर्मल वर्मा एक ऐसे कथाकार हैं कि, जिन्होंने लगभग गद्य साहित्य में कथात्मक और संवेदनात्मक दृष्टिसे संपूर्ण साहित्य चिंतन और विश्वव्यापी बना है। निर्मल वर्मा का कथा साहित्य भारतीय परिवेश कम मात्रा में और अंतराष्ट्रीय परिवेश को अधिक प्रभावित करता है। निर्मल वर्मा जी केवल जन्म से भारतीय लेखक हैं परंतु विदेशी परिवेश से प्रभावित होने के कारण उनके लेखनी में विशेषतः विदेशी या अंतराष्ट्रीय परिवेश का समावेश होता है।

आधुनिक लेखन परंपरा में निर्मल वर्मा का साहित्य एक ओर पौराणिक परंपराओं को उजागर करने का प्रयास करता है तो दूसरी ओर निर्मल वर्माजी का साहित्य पाश्चात्य परंपराओं को स्पर्श करता है। बल्कि दोनों परंपराओं को केंद्र में रखकर बदलते समाज के तेवर को कथात्मक शैली में प्रस्तुत करने का सफल प्रयास करता है। निर्मल वर्मा जी विशेषकर बहुआयामी व्यक्तित्व और बहुमुखी प्रतिभा संपन्न साहित्यकार होने के कारण उन्होंने कथानक में सोच समझकर वैश्वीकरण को साहित्य का एक अविभाज्य अंग माना है।

निर्मल वर्मा को व्यक्तित्व बहुआयामी होने के कारण उनकी लेखनी विदेशी प्रवास और भारत वापसी का ही वर्णन मिलता है। निर्मल वर्मा का कथासाहित्य सामान्यतः पहाड़ों की दुनिया को स्पर्श करता है तो कभी कभी पहाड़ी, धूप उदासी और अकेलेपन को उजागर करती है। वास्तव में उनके कथा साहित्य में वैश्वीकरण ही समावेश मिलता है। क्योंकि उसमें बदलते परिवेश के अनुरूप भारतीय तथा युरोपीय देशों की सभ्यता का अधिकतर समावेश करते हैं।

निर्मल वर्मा एक ऐसे रचनाकार हैं जिसमें हिंदी जगत को एक विश्व के कोने कोने तक पहुँच देते हैं। उनकी अभिव्यक्ति वास्तव में उनके उपन्यास के कथासाहित्य से परिचित होती है। बल्कि उन्होंने शायद कथानक के स्वरूप को ही बदलकर एक नया शिल्प का उपयोग किया है। जिसे पश्चिमी धरातल और भारतीय संस्कृति का समन्वय मिलता है। उनके उपन्यास अधिकतर आधुनिक चेतना और संवेदना अथवा मानवी जीवन बोध को स्पर्श करते हैं। मानवीय संबंधों के संपर्क से मनसिकता में काफी बदलाव नजर आ रहा है। जीवन यथार्थ की अंतरिक पकड़ भोंगे हुए क्षणों की अनुभूति और आधुनिकतक जीवन की दौड़-धूप विश्लेषण ही है।

निर्मल वर्मा के वे दिन, लाल टीन की छत, रात का रिपोर्टर, एक चित्रा सुख, अंतिम अरण्य इत्यादि पांच उपन्यासों में विदेश परिवेश को लेकर तथा महानगरीय जीवन को केंद्र में रखकर आत्मकथात्मक शैली में पाश्चात्य और भारतीय सभ्यता का एकीकरण करके वैश्वीकरण को स्पष्ट किया है। उन्होंने भारतीय परिवेश में विदेशी परिवेश का सहज और स्वाभाविक रूप में समावेश कर रहे हैं। जिसमें मृत्यु बोध अजनबी पर परायण आदि का चित्रण सफलता से करते हैं। वे दिन उपन्यास में उन्होंने जीवन और प्रेम की गंध का समावेश करते हैं। और अजनबीपन को तोड़ने की एक सार्थक कोशिश करते हैं। वास्तव में वे दिन उपन्यास विदेशी परिवेश को स्पर्श करता है। युद्धग्रस्त बंजर हृदय भूमिपर प्रेम और जीवन का एक समन्वय प्रस्तापित करते हैं। निर्मल वर्मा ने अधिकतर सामाजिक विशेष के बदले में व्यक्तिगत और मनोवैज्ञानिक विषयों को महत्त्व दिया है।

समकालीन हिंदी कथाकारों में निर्मल वर्मा एक ऐसे कथाकार हैं कि जिन्होंने पश्चिम के देशकाल के धरातल पर भारतीयता की परख करते हैं। और एक ऐसे कथालोक का निर्माण करते हैं कि जो कथा पड़ते हैं। उन्हें बहुत आश्चर्य जनक लगता है। जैसे कि एक भारतीय लेखक हिंदी भाषा के माध्यम से एक वैश्विक परिवेश चित्रित कर रहा है। वास्तव में निर्मल वर्मा की लेखनी कभी पौराणिकता को उजागर करती है तो कभी अंग्रेजी संस्कृति को एक ऐसे दुनिया के पास रखती है। जो आधुनिक संसार की

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ओर ले जाती है। निर्मल वर्मा के सारे पात्र कभी पहाड़ी कसबों में तो कभी अंग्रेजों की आरामदायी गिरिजा घर में तो कभी पहाड़ी ढलाणे या बर्फ की सुनिपण की बीज में जिंदगी का मर्म खोजते हुए नजर आते हैं।

निर्मल वर्मा मुलतः कथाकार हैं परंतु उन्होंने लम्बी लम्बी कहानी लिखकर भी आज के मानव जीवन की संभावनाओं की खोज की है। इसमें अंतरराष्ट्रीय धरातल पर लम्बी डायरी ही महसूस होती है। संगीत और पश्चिम के काव्यमय संसार का भी समावेश करते हैं। उनके अनेक कहानी और नाटकों का अनुवाद अंग्रेजी साहित्य में प्रकाशित हुआ है। निर्मल वर्मा ने संपूर्ण कथा साहित्य में संवेदना मृत्युबोध यथार्थ प्रति नया दृष्टिकोण टुटते संबंधों का आलेखन व्यक्तिगत सातंत्राको संमर्थन जिजीविषा महानागरी जीवन पिढियों का संघर्ष मध्यम वर्गीय परिवार आधुनिकता संस्कृतियों का द्वंद्व पश्चिमी समाज का जीवन संवेदना के विविध पहलु युद्धोत्तर समाज जीवन व्यक्ति के बनते बिघडते संबंध इत्यादि विदेशी परिवेश को भारतीय संस्कृति और समाज जीवन में परखना चाहते हैं। निर्मल वर्मा जी ने हिंदी उपन्यासों में अंग्रेजी शब्दों का या पुरे वाक्यों का समावेश करते हैं। इसलिए उनके पात्र अंग्रेजी नामों से ही परिचित होते हैं। इसतरह निर्मल वर्मा ने हिंदी साहित्य में अंग्रेजी करण का विशेष उल्लेख करके कथा साहित्य में वैश्वीकरण प्रस्तापित करने का प्रयास करते हैं।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

‘कायास्पर्श’ उपन्यास में प्रतिबिंबित भूमंडलीकरण

प्रा. डॉ.संदीप जोतीराम किर्दत
सहायक प्राध्यापक ,हिंदी विभाग,
चंद्राबाई-शांताप्पा शेंडुरे कॉलेज,हूपरी

प्रस्तावना -

अंग्रेजी ढसवइंसप्रंजपवद का हिंदी रुपांतर भूमंडलीकरण है। हिंदी में अंग्रेजी ढसवइंसप्रंजपवद के लिए भूमंडलीकरण के साथ वैश्वीकरण, विश्वायन, जगतीकरण जैसे शब्दों का प्रयोग भी किया जाता है। भूमंडलीकरण के संदर्भ में संतोष डेहरिया के विचार स्पष्ट हैं-‘वैश्वीकरण विश्व स्तर पर क्रियाशील एक ऐसी प्रक्रिया है जो समय और स्थान की सीमाओं को तोड़ते हुए व्यक्तियों को अन्योन्याश्रितता और अन्तर्परस्परिक संबंधों में बाँधती है। यह वैश्वीक स्तर पर आंदोलनों एवं घुलन मिलन की एक प्रक्रिया है।’¹ डेहरिया जी के विचार भूभाग की सीमा लौंघकर किए जानेवाले व्यवहार का संकेत करते हैं। भूमंडलीकरण के संदर्भ में मेरी विनम्र धारणा है कि हर दायरे से ऊपर उठकर मनुष्य का आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आदान-प्रदान वैश्वीकता का प्रमुख स्वर है। बाजारवाद का स्वीकार कर हर संभव अन्य देशों की अर्थव्यवस्था से जुड़ने की प्रक्रिया भूमंडलीकरण है। इसमें अन्य देशों से जुड़ने के लाभ कम हैं और हानियाँ अधिक हैं। हानि का सुस्पष्ट स्वरूप अधिकतर मूल्य विघटन के स्तर पर दृष्टिगोचर होता है। भौतिक सुख के चक्कर में मोहभंगित और पथभ्रष्ट पीढ़ी भूमंडलीकरण की देन है। भारतीय समाज में नजर आते वैश्वीकरण के परिणामों के संदर्भ में डॉ.अनु मेहता जी के विचार दृष्टव्य हैं- “वस्तुतः ऐसा बाजार जन्म ले चुका है। जिसके केंद्र में घोर स्वार्थ व्यक्तिवादिता तथा अर्थकेंद्रिता है।...समाज की संरचना में बहुत बड़ा विघटन आया है।”² भारत में वैश्वीकरण की संभावना १९८० में शुरू हुई; जो १९९१ में भारत सरकार ने स्वीकृत की खुली अर्थव्यवस्था के कारण उसे अधिक गति प्राप्त हुई। वैश्वीकरण के साथ दुनिया में जो कुछ परिवर्तन की लहर आई है उससे भारतीय समाज जीवन भी अछुता नहीं रहा है। साहित्य क्षेत्र भी इसे अपवाद नहीं है। अर्थकेंद्रित व्यवहार, भौतिक सुखों की लालसा, यंत्रवत जीवन, जीवन-मूल्यों की अपेक्षा बाहरी ताकझाक को महत्व आदि जैसे भारतीय समाज जीवन में नजर आते परिवर्तन हिंदी साहित्य के विषय बने हैं। अतः प्रस्तुत प्रपत्र में द्रोणवीर कोहली कृत ‘कायास्पर्श’ उपन्यास में प्रतिबिंबित भूमंडलीकरण का विवेचन-विश्लेषण किया है।

‘कायास्पर्श’ उपन्यास में प्रतिबिंबित भूमंडलीकरण -

उपन्यासकार द्रोणवीर कोहली का सन १९८७ में राजपाल एंड संज से प्रकाशित लघु-उपन्यास ‘काया स्पर्श’ है। बाजारीकरण का प्रभाव हर क्षेत्र पर हुआ है। हर चीज बेचने की और खरीदने की बनी है। मानव सेवा, रिश्ते-नाते की अपेक्षा रूपया महत्वपूर्ण बना है। परिणामतः भौतिक साधनों के धकापेल में जीवन मूल्यों का विघटन चिंता एवं चिंतन का विषय बना है। एक जमाना था जब मनुष्य स्वास्थ्य तथा परिवार को जीवन की अमूल्य पूंजी मानता था। आज मात्र दिखावाभरा प्रेम दृष्टिगोचर होता है। विज्ञान तकनीकी और खुली अर्थव्यवस्था से दुनिया नजदीक आ गई है; पर मनुष्य के बिच आपसी प्रेम की गरीमा कम हुई है। विशेषतः अमीरों की रूपयों की दुनिया में प्रेम शेष नहीं रहा है। रोगी की सेवा तो दूर की बात पर रोगी को मानसिक आधार देने के लिए भी व्यक्ति के पास समय नहीं है। ‘काया स्पर्श’ उपन्यास के व्यवसायी सुगति के पास परिवार के सदस्यों के लिए समय नहीं है। सुगति का छोटा लड़का होस्टल में पढ़ता है तो पारिवारिक प्रेम के अभाव में मंझला लड़का इच्छु मनोरुग्ण बना है। वह अपने कमरे में पड़ा रहता है। विमाता मृणाल इच्छु को बोझ मानती है। अमीर सुगति डॉ. कुलश्रेष्ठ के निर्देशन के अनुसार इच्छु की केस डॉ. काया को सौंपते हैं। उनके हृदय में बेटे के प्रति प्रेम नहीं है। डॉ. काया सुगति की कोठी पर मनोरुग्ण इच्छु को मिलने जाती है तो सुगति की भौतिक साधनों से लैस कोठी देखकर चकित होती है। काया देखती है कि इच्छु के पास पामोलियन कुत्ते के सिवा कोई नहीं है। परिवार से अधिक व्यवसाय को महत्व देनेवाले सुगति बेटे का इलाज रूपयों के बुते करना चाहते हैं। वे इच्छु का केस सँभालनेवाली डॉ. काया को प्रति घंटा अस्सी रुपये देते हैं। डॉ. काया यथायोग्य इलाज के लिए इच्छु का पूर्व इतिहास जानना आवश्यक मानती है। मात्र सुगति डॉ. काया की बात अनसूनी कर डॉ. काया की फीस बढ़ाने की बात करते हैं।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अपमानित डॉ. काया संयतता से कार्य करती है। डॉ. काया सुगति को समझाती है कि इच्छु को दवा की अपेक्षा प्रेम और सहानुभूति की आवश्यकता है। इच्छु के मामा से पता चलता है कि इच्छु के माता-पिता ने प्रेमविवाह किया है और कोई रिश्तेदार उनकी कोठी पर नहीं आते। धीरे-धीरे इच्छु डॉ. काया के अनुराग पर विश्वास कर सामान्य व्यवहार करने लगता है। डॉ. काया अपने प्रयासों की सफलता पर खुश होती है, तो सुगति सौदेबाजी पर उतरते हैं-“आखिर कुछ तो बताओ। यह तो नदी में पैसा झोंकनेवाली बात हुई---हफ्ता ? महीना ? दो महीने ? छह महीने ? कोई तो टाइम शैड्यूल होना चाहिए!”² बाजारवाद में ग्राहक और क्रेता के बिच सौदा होता है। खर्च किए रूपों का अपेक्षित परिणाम नहीं आता तो ग्राहक जबाबतलब करता है। सुगति जी का व्यवहार ऐसा ही स्वार्थी है। विश्वास की कमी और स्वार्थ भूमंडलीकरण की एक विशेषतः है। प्रस्तुत उपन्यास में भारतीय डॉक्टर और अस्पताल की सेवा पर अविश्वास दिखानेवाले धनाढ्यों की मानसिकता का चित्रण है। डॉ. काया अनुभवी डॉ. कुलश्रेष्ठ की सलाह मानती है और इच्छु के मन की मनोग्रंथियों दूर करती हैं। किंतु इच्छु की विमाता मृणाल जब इच्छु को बताती है कि उस पर प्रति महीना लगभग पंद्रह हजार रुपये खर्च हो रहा है तब विश्वास टूट इच्छु डॉ. काया को पिताजी के रुपये वापस देने की जिद करता है। डॉ. काया रुपये वापस करने का वादा करती है। डॉ. काया के आत्मीय व्यवहार तथा सुसंवाद के परिणामस्वरूप इच्छु बाते करने लगता है। विमाता मृणाल तथा बंगाली आया से शोषित इच्छु डॉ. काया के घर आता-जाता है। वह डॉ. काया की ओर आकर्षित होता है। इच्छु छोटे भाई विकास का डॉ. काया के प्रति का लगाव बर्दाश्त नहीं करता। इच्छु की विमाता मृणाल मतलबी है। मृणाल इच्छु से पींड छुड़ाने हेतु इच्छु और डॉ. काया के विवाह का प्रस्ताव डॉ. काया तक पहुँचाती है। अनपेक्षित प्रस्ताव नकारनेवाली डॉ. काया दिल्ली छोड़कर न्यूयॉर्क चली जाती है। निराश इच्छु बंबई के अस्पताल की छठी मंजिल से छल्लोंग लगाकर आत्महत्या करता है। अर्थात् भूमंडलीकरण में व्यक्ति दूसरों का विचार ही नहीं कर रहा है। सामनेवाले की इच्छा की अपेक्षा अपना स्वार्थ महत्वपूर्ण माननेवाली पीढ़ी जीवन से हारी नजर आती है।

प्रस्तुत उपन्यास में भूमंडलीकरण के युग में विवाह संस्था के ढोंचे पर हो रहे आघातों का चित्रण मिलता है। व्यक्ति और परिवार का रिश्ता नाभीय होता है। इस कारण ही व्यक्ति परिवार से अधिक लगाव रखता है। परिवार एक ऐसी संस्था है, जो व्यक्ति की मानसिक तृष्णा की परिपूर्ति करती है। इस कारण व्यक्ति परिवार के बिना अधूरापन महसूस करता है। किंतु जहाँ पारिवारिक सदस्यों में अर्थकेंद्रित एवं आपमतलबी व्यवहार दिखाई देता है, वहाँ टूटते परिवार एवं रिश्ते की समस्या परिलक्षित होती है। प्रस्तुत उपन्यास में चित्रित स्त्री डॉक्टर ऋतु पारिवारिक जीवन आपसी झगड़े, मारपीट एवं अनबन के कारण अशांत परिलक्षित होता है। ‘काया स्पर्श’ की युवा महिला डॉक्टर ऋतु पारिवारिक विडम्बनाओं में फँसती, उभरती एवं हलाहल होती है। अनाथ ऋतु को माता-पिता का सुख तो नहीं मिलता पर उसे ताई-ताऊ, छोटे भाई-भाभी तथा पहली पत्नी ने छोड़ा है यह पता होने पर भी विश्वास करके शादी किए पति से प्रेम की अपेक्षा प्रताड़ना एवं दुःख ही मिलता है। काया के पति स्वराज तथा सास-ससुर डॉ. काया का शारीरिक एवं मानसिक शोषण करते हैं -“एक दिन उसने खर्च के लिए कुछ पैसे माँगे तो स्वराज ने अपने पालतू कुत्ते उस पर छोड़ दिए। काया गर्भवती थी। वह रोई तो स्वराज ने बंदुक निकाल ली और नली उसके पेट पर रखकर धमकाया। काया चीख मारकर बेहोश हो गई और उसका गर्भ गिरा।”³ उक्त उद्धरण से अर्थकेंद्रित व्यवहार करनेवाले पति के कारण दूभर हुए डॉ. काया के पारिवारिक जीवन की त्रासदी विदित होती है। डॉ.काया के पति तथा सास-ससुर वहम रखते हैं कि डॉ. काया ने जायदाद के लिए शादी की है। डॉ. काया का छोटा भाई और भाभी काया के पति स्वराज के बातों में आकर काया को घर छोड़ने को मजबूर करते हैं। परिवार से टूटी काया मनोविज्ञान की ज्ञाता होने के बावजूद भी मानसिक द्वंद्व में फँसती है। इच्छु का केस सँभालकर वह अपने को सँभालने का प्रयास करती है; पर इच्छु के पिता का रवैया देखकर पुनः बिखर जाती है। आदर्शवादी डॉक्टर बनने का संकल्प करनेवाली डॉ. काया व्यसन से दूर रहती है। किंतु आपमतलबी पति, सास, भाई, भाभी के दुर्यवहार से त्रस्त और रोगियों के रिश्तेदारों से ऊब चुकी डॉक्टर काया अमरिका के हैंडरसन नामक व्यक्ति से शादी करती है और खुलेआम शराबपान करती है -“मगर घोर अचरज की बात तो यह थी कि वह होठों से सिगरेट लगाए बियर का पाइंट पकड़े खड़ी थी।”⁴ उक्त उद्धरण से स्पष्ट है कि साइकलॉजिस्ट डॉक्टर काया अपने मन की रंजीश तथा तान-तनाव से मुक्ति पाने हेतु व्यसन करती है तथा अनमेल विवाह करती है। परिणामस्वरूप वह उन्मुक्त जिंदगी पंसद करती है।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वर्तमान काल विज्ञान,तकनीकी एवं अनुसंधान का काल है। सेवाभाव तथा मानवतावाद का सूत्र पकड़कर जीवनयापन करने का इतिहास होनेवाले वैद्यकीय व्यवसाय में विज्ञान,तकनीकी ने क्रांति की है। स्वतंत्रतापूर्व काल की तुलना में भारतवर्ष में डॉक्टरों तथा अस्पतालों की तादायद बढ़ी है। वैद्यकीय व्यवसाय करनेवाले डॉक्टर उच्च-वर्ग में आते हैं। भारतीय समाज डॉक्टरों को सम्मान देता है। मात्र भूमंडलीकरण के इस युग में वैद्यकीय व्यवसाय सेवा का नहीं रहा है। वैद्यकीय शिक्षा दीक्षा पूर्ण होने के बाद डॉक्टरों को शपथ दी जाती है कि डॉक्टर की प्रथम प्राथमिकता रोगी है। किंतु आज मूल्य-विघटन के कुचक्र में फँसे वैद्यकीय व्यवसाय में आज पूँजी लगाओ और नोट गिनो का व्यापारी तत्व खुलेआम परिलक्षित होता है। इस कारण वैद्यकीय क्षेत्र में मानवतावाद से जुड़ा सेवाभाव का चित्र धूमिल और अर्थकेंद्रित सेवाभाव का फलक विस्तृत हो रहा है। 'काया स्पर्श' उपन्यास की साइकलॉजीस्ट युवा डॉ. काया मनोरोगी ईश्वरकु उर्फ इच्छु का इलाज करने के लिए विविध प्रयोग करती हैं। डॉ. काया का इच्छु के साथ का मानवतावादी व्यवहार चिकित्सा पद्धति का एक अंग है। अपितु प्रति घंटा अस्सी रुपये की फीस लेनेवाली डॉ. काया का व्यवहार अर्थकेंद्रित ही है। इच्छु की सौतेली माँ का कथन -“तुम समझती हो, तुम पर वह औरत कृपा करके यहाँ आती है, या तरस खा कर ?अस्सी रुपय फी घंटा चार्ज करती है।”⁴ डॉ. काया इच्छु के साथ खेल खेलने की जिम्मेदारी अपनी दोस्त श्यामला और कर्नल गुप्ता पर सौंपाती है और बदले में इच्छु के पिताजी से उन्हें प्रति महीना एक-एक हजार रुपए देती है। इससे स्पष्ट होता है कि डॉ.काया रोगी की सेवा अधिकाधिक फीस लेकर करती है।

भारतीय जन-जीवन पर उपभोक्तावादी संस्कृति के अच्छे-बुरे परिणाम हुए हैं। भारतीय संस्कृति और उपभोक्तावादी संस्कृति में अंतर है। उपभोक्तावादी संस्कृति व्यक्तिगत स्वतंत्रता को सर्वोपरि मानकर ऐश्वर्यामी जीवनयापन को ही सुखकर मानती है, तो भारतीय संस्कृति व्यक्ति की स्वतंत्रता परिवार, समाज, और देशहित में सीमित एवं संयमित मानती है। तुलना में वर्तमान काल का बौद्धिक वर्ग उपभोक्तावादी संस्कृति में अधिक फँसा है। वह नैतिक अनैतिक का विचार नहीं करता। विज्ञान शाखा के अंतर्गत आनेवाला शास्त्र वैद्यकशास्त्र है। विभिन्न रोगों के इलाज हेतु तथा परिणामकारक दवा-दारु एवं चिकित्सा पद्धति में सुलभता लाने हेतु वैद्यकीय क्षेत्र में विभिन्न प्रकार का अनुसंधान चलता है। डॉक्टरों से यह अपेक्षा की जाती है कि वे केवल पदवीग्रहण के समय तक प्राप्त किए ज्ञान के बूते चिकित्सा करने के बदले कालसापेक्ष विकसित हुई पद्धतियों एवं दवा-दारु का प्रयोग कर मरीजों की सेवा करें। किंतु कई डॉक्टर आधुनिक वैद्यकीय तकनीकी से संपृक्त नहीं रहते। वे अध्ययन एवं अनुसंधान को फुहड़ मानकर वैद्यकीय ज्ञान से संपृक्त रहने की अपेक्षा पद, पैसा, सम्मान एवं नारी-देह में उलझते हैं। कई डॉक्टर अनुसंधान एवं आधुनिक ज्ञान की आवश्यकता ही नकारते हैं। विशेषतः डॉक्टर सेवा की अपेक्षा धन बटोरते हैं। कुछ चुनिंदा कर्तव्यकठोर डॉक्टर वैद्यकीय क्षेत्र में आई नई तकनीकी एवं अनुसंधान से जुड़े रहते हैं। 'काया स्पर्श' उपन्यास में आधुनिक वैद्यकशास्त्र का ज्ञान न होनेवाले मनोरोगी डॉक्टर इच्छु पर मेगाविटामिन थैरपी तथा ई.सी.टी. करवाते हैं। इच्छु के पिता हृदय सुगति जब डॉ. काया को संबंधित इलाज करने के बाद भी अपेक्षित लाभ न होने की बात बताते हैं तब डॉ. काया संबंधित इलाज पद्धति करनेवाले डॉक्टरों के अज्ञान पर चकित होती है -“इनमें से अनेक दवाइयों का प्रयोग घोर मायूसी को दूर करने के लिए या उत्तेजित मरीजों को शांत करने के निमित्त किया जाता था। थोराजीन जैसी चीज़ तो व्यक्ति को दुलमुल बना देती है कि वह अवश्य निःसहाय-सा पड़ा रहता है।”⁵ इससे विदित होता है कि आज के भूमंडलीकरण के युग में फँसाना आम बात हो गई है। आधुनिक ज्ञान से असंपृक्त रहनेवाले डॉक्टर यथायोग्य इलाज-पद्धति का प्रयोग नहीं करते। कई डॉक्टर नई तकनीकी जानते नहीं हैं, पर कहे सूने ज्ञान के आधार पर नई चिकित्सा पद्धति का प्रयोग करते हैं; जिसके परिणाम रोगी के शरीर पर होते हैं।

निष्कर्ष :-

हर दायरे से ऊपर उठकर मनुष्य का आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आदान-प्रदान वैश्वीकता का प्रमुख स्वर है। विश्वबाजारवाद का स्वीकार कर हर संभव अन्य देशों की अर्थव्यवस्था से जुड़ने की प्रक्रिया भूमंडलीकरण है। भूमंडलीकरण में अन्य देशों से जुड़ने के लाभ कम हैं और हानियाँ अधिक हैं। हानि का सुस्पष्ट स्वरूप अधिकतर मूल्य विघटन के स्तर पर दृष्टिगोचर होता है। भौतिक सुख के चक्कर में मोहभंगित और पथभ्रष्ट पीढ़ी भूमंडलीकरण की देन है। 'काया स्पर्श' उपन्यास में

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अमीरों का अर्थकेंद्रित व्यवहार और भूमंडलीकरण के वैद्यकीय व्यवसाय पर हुए परिणामों का चित्रण मिलता है। अमीरों की रूपयों की दुनिया में प्रेम शेष नहीं रहा है। भूमंडलीकरण में व्यक्ति दूसरों का विचार ही नहीं कर रहा है। सामनेवाले की इच्छा की अपेक्षा अपना स्वार्थ महत्वपूर्ण माननेवाले लोग जीवन से हारे हुए नजर आते हैं। प्रस्तुत उपन्यास में भूमंडलीकरण के युग में विवाह संस्था के ढाँचे पर हो रहे आघातों का चित्रण मिलता है। वर्तमान काल का बौद्धिक वर्ग उपभोक्तावादी संस्कृति में अधिक फँसा हुआ तथा नैतिक अनैतिकता का विचार न करता हुआ परिलक्षित होता है। वैद्यकीय क्षेत्र में मानवतावाद से जुड़ा सेवाभाव का चित्र धूमिल और अर्थकेंद्रित व्यवहार का फलक विस्तृत नजर आता है।

संदर्भ संकेत -

१. सं. डॉ. ललिता राठोड, २१वीं शती का वैश्वीक हिंदी साहित्य, (विद्या प्रकाशन,कानपुर,प्रथम संस्करण २०१२),पृ. १३१
२. सं. डॉ. शैलेजा भारद्वाज,हिंदी साहित्य में युगीन बोध, (चिंतन प्रकाशन,कानपुर,प्रथम संस्करण २०११),पृ. ५४१
३. डॉ.द्रोणवीर कोहली, कार्या स्पर्श, (दिल्ली, ज्ञान-विज्ञान प्रकाशन, प्रयुक्त संस्करण २०१२), पृ.४६
४. वही, पृ.१२४
५. वही, पृ.१२८
६. वही,पृ.१०३
७. वही,पृ.३०

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और हिंदी कविता

प्रा. अश्विनी महादेव जाधव
प्रा. डॉ. एन्. डी. पाटील महाविद्यालय,
मलकापुर, जि. कोल्हापुर

प्रस्तावना :-

आज इक्कीसवीं सदी में संपूर्ण समाज भूमंडलीकरण से प्रभावित हुआ है। वैसे भारत में भूमंडलीकरण की प्रक्रिया का प्रारंभ सन १६०० से ईस्ट इंडिया कंपनी की स्थापना से भी हम मान सकते हैं। अंग्रेज व्यापार की दृष्टि से आए और संपूर्ण भारत पर अपना अधिकार स्थापित किया इसी बीच स्वतंत्रता आंदोलन चल रहा था। ऐसी स्थिति में भूमंडलीकरण की प्रक्रिया धीमी गति से चल रही थी। जैसे-जैसे परिस्थितियाँ बदलने लगी वैसे-वैसे वैश्वीकरण ने अपनी जगह बना ली। वैश्वीकरण का प्रभाव आज मनुष्य के हर क्षेत्र पर हो रहा है। साहित्य, समाज, संस्कृति, शिक्षा, आचार-विचार सभी क्षेत्र वैश्वीकरण से परिचित है।

वैश्वीकरण और हिंदी कविता :-

साहित्य की सबसे संवेदनशील विधा कविता है। कवि अपनी आस-पास की परिस्थिति को कविता में रेखांकित करता है। समकालीन कविता पर भी इस नए आर्थिक बदलाव, उदारवादी खुली अर्थव्यवस्था, बाजारवाद, उपभोक्तावाद का शीघ्र असर हुआ। इस कविता में सामान्य जन जीवन को अत्यंत सकारात्मक रूप से अभिव्यक्त किया गया है। कविता में वर्तमान समाज की सही संवेदना को भी अभिव्यक्त किया गया है। तत्कालीन परिस्थिति का यथार्थ चित्रण किया है। भागवत रावत लिखते हैं -

“जब से भूमंडल नहीं रहा भौगोलिक
चढ़ गया है भूमंडलीकरण का बुखार
जब से गायब होना पुरु हुई उदारता
फैला प्लेग की तरह उदारमतवाद
जब से उजड़ गए - गावों - कस्बों और शहरों के खुली मैदानों के बाजार
घर घर में घुस गया नकाबपोश
बाजारवाद”^१

वर्तमान की इस बाजारवादी व्यवस्था के कारण मनुष्य की सोच भी बाजार बन गई है। उसके मन में लोभ की भावना बढ़ गई है। उसकी समाज के प्रति संवेदना खत्म हो गयी है। इस पर मदन कष्यप लिखते हैं -

“खरीद फरोख्त के इस युग में
निष्ठाएँ और प्रतिबद्धताएँ ही नहीं
आत्माएँ और संवेदनाएँ भी बिक रही हैं
सस्ते में बिक गई जम्पूरियत
लम अब और क्या-क्या बेचेंगे
क्या-क्या खरीदेंगे।”^२

भारत वर्ष का अधिकतर समाज ग्रामीण क्षेत्र में रहता है इसपर भी भूमंडलीकरण रोजगार के मोह से आम आदमी रोटी, कपड़ा, मकान और रोजगार के मोह से रोटी, कपड़ा, मकान की अपेक्षा पूर्ण करने के लिए शहर आता है। पर यहाँ पर भी उसका अपेक्षाभंग होता है -

एक खामोश सील की तरह मैं
रहना चाहता था।
नगरों की चीख जहाँ मुझे हिला सकती थी।
हँसना था अपवाद स्वरूप
तो अंदर से कौपता रहता था।”^३

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण के कारण मनुष्य के जीवन में परिवर्तन आया है। उसकी मानसिकता बदल गई है। समाज में समानता की भावना को ठेस लगी है। आज दिन-रात काम करनेवाला मजदूर रात को भूखा सोता है। इस पर कवि कृष्णकुमारजी ने इन्सान की भयावह स्थिति का अंकन किया है -

“निगल जाती है होती मछलियों
को हर बड़ी मछली
नियम कानून सब लागू
यहाँ जंगल के होने है।”^४

वर्तमान का मानव आज इतना संवेदनहीन हो गया है कि न जाने वह क्या-क्या बेच डालेगा। वैश्वीकरण ने मनुष्य अपनी निष्ठाओं तक बेचने के लिए तैयार हुआ है। हमारे जनतंत्र को भी मानों हम ने बेच दिया है। दुनिया मानों गाँव में सिमट गई है। निर्मला गर्ग लिखती हैं -

“अब जब कि
दुनिया एक गाँव बनने जा रही है
और एक विश्व बाजार है जिसमें
हम सब बिला जाएँगे
कितना जोखिम भरा शब्द हो गया है भरोसा
और उससे भी बड़ा जोखिम है उसे बचाना”^५

भूमंडलीकरण के युग में मानव के बीच के पारंपारिक प्रेम में बुजुर्ग पीढ़ी की निस्वार्थी ममतामयी गरिमा नहीं परिलक्षित होती। आज परिवार में रिश्तों की कड़वाहट पैदा हुई है। पति-पत्नी के बीच विश्वास और प्रेम इस यंत्रमयी दुनिया में खोया है। मानवी रिश्तों में कृत्रिमता का एहसास दिलाती रहती है। इस संदर्भ में कवि राजेश जोशी लिखते हैं -

“और उस तरह के किस्से अब कहीं सुनने को नहीं मिलते
कि फला लडकी और उसके प्रेमी के प्रेमपत्र एक दिन उसके घरवालों ने पकड़ लिए
प्रौद्योगिकी से मिली निजता ज्यादा सुरक्षित थी।
और ज्यादा जटिल
उसमें ताक-झोंक करना आसान नहीं था
उसके अपने कूट संकेत थे।”^६

भारत कृषिप्रधान देश है मगर बढ़ते भूमंडलीकरण के कारण भारत की अर्थव्यवस्था धोखे में आ रही है। भूमंडलीकरण के कारण प्रदूषण की समस्या बढ़ रही है। हवा, पानी, जगह की समस्या निर्माण हुई है। मनुष्य अपनी प्रगति कराने के काम में पर्यावरण को हानि पहुँचा रहा है -

कई लोग इसी तरह खो जाते हैं एक दिन
उनके नए पते किसी को पता नहीं होते
कई लोग और कई शहर के शहर इसी तरह
खो गए हमारी धरती से
पेड़ों पशुओं और, परिंदों की जाने कितनी प्रजातियाँ
विलुप्त हो गईं न जाने कब
अब तो कोई उनकी स्मृति भी बाकी नहीं।”^७

भूमंडलीकरण का प्रभाव सभी मानव-जाति पर हो रहा है। मनुष्य का मानसिक और सामाजिक स्वास्थ्य बिगड़ रहा है। बढ़ते वैश्वीकरण से मनुष्य-मनुष्य के बीच अंतर निर्माण हो रहा है। रिश्तों की नाजूक कड़ियों टूट गई हैं। वैश्वीकरण से व्यापारी और उद्योगपति की जीवनधारा समृद्ध हो गई है मगर गरीब, मजदूर अभी भी उसी हालात में जी रहे हैं। वास्तविक वैश्वीकरण का प्रभाव सभी पर पड़ा है चाहे वह समाज हो या साहित्य।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

निष्कर्ष :-

निष्कर्ष के रूप में कहा जा सकता है कि भूमंडलीकरण आज का एक आवश्यक अंग बन गया है। आज साहित्य कि कोई भी विधा भूमंडलीकरण के प्रभाव से बची नहीं है। उपव्यास, कहानी, कविता हर क्षेत्र में भूमंडलीकरण दिखाई देता है। कविता के विषय भी कवि ने सामाजिक विषमताएँ बेरोजगारी, महानगरों की स्थिति, बदलते मानवी रिश्ते, पर्यावरण, प्रदूषण आदि से चुने हैं। भूमंडलीकरण से आज समाज में प्रगति हो रही है मगर मनुष्य के आचार-विचारों में भी विसंगतियाँ निर्माण हो रही है। इसी का चित्रण कवियों ने बड़ी ईमानदारी से किया है। इस प्रकार भूमंडलीकरण का काव्य पर प्रभाव दिखाई देता है।

संदर्भ-संकेत

१. भागवत रावत, देश एक राग है, पृ. २३
२. मदन कश्यप, नीम रोशनी में निर्बल पाखंडी, पृ. ७७
३. असज जैदी, बहनें और अन्य कविताएँ, पृ. २०, २१
४. कृष्णकुमार, नाज, पृ. २६
५. निर्मला गर्ग - सफर के बिगर रसद, पृ. २५
६. राजेश जोशी, चौद की वर्तनी, पृ. ५७
७. राजेश जोशी, चौद की वर्तनी, पृ. १७

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भूमंडलीकरण के दौर में समकालीन हिंदी कविता

प्रा. शैलजा टिळे

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
श्रीमती के. आर. पी. कन्या महाविद्यालय, इस्लामपुर

पृष्ठभूमि —

‘विष्व हमारी मुठ्ठी में’ या ‘विष्वग्राम की कल्पना’ को लेकर आया भूमंडलीकरण आज हमारे जीवन एवं साहित्य का प्रधान विषय बन गया है। सूचना—प्रौद्योगिकी — तंत्रज्ञान के महाविस्फोट से आयी वैश्वीकरण की प्रक्रिया ने व्यापार, अर्थव्यवस्था, राजनीति, उद्योग, व्यवहार यहाँ तक की हमारी सभ्यता को भी प्रभावित कर दिया है। आज पूरे जगत् का कोई भी क्षेत्र इस प्रक्रिया से अछूता नहीं है। भूमंडलीकरण के इस दौर ने हमें इस तरह प्रभावित कर दिया है, कि आज पैसा एवं भौतिक सुविधाओं की प्राप्ति ही जीवन का लक्ष्य बन चुका है। लोग पैसे के पीछे लगातार दौड़ रहे हैं। पैसा कमाना ही जैसे जीवन का एकमात्र उद्देश्य बन गया है, जिसके प्रभाव में आज हम जीवन का सुख, चैन, स्वाभाविक खुशियाँ ही गवाँ बैठे हैं।

साहित्य को समाज का दर्पण कहा गया है। वह अपने समय का पुख्ता हस्ताक्षर भी है। समय की आहट साहित्य में ही अनुगूँजित होती है। समकालीन हिंदी कविता भला इस दौर से कैसे अछूती रहेगी? वह २० वीं शती के अंतिम दशक से ही भूमंडलीकरण के अलग—अलग प्रभावों को अंकित कर रही है। “सन उन्नीस सौ अस्सी के दौर में हमारे देश ने जो आर्थिक व राजनीतिक नीतियाँ अपनाई थी, वे इक्कीसवीं सदी के इस पहले दशक में भी अपनी पूरी विभीषिकाओं के साथ सामने आ रही है तो हिंदी की वर्तमान कविता में इनका अपने तरीके से प्रतिरोध भी दर्ज हो रहा है।”^१ जीवन, सभ्यता, रिश्ते, भावनाएं, दृष्टिकोण, जरूरतें यहाँ तक कि हमारी मानसिकता पर भी भूमंडलीकरण का गहरा असर हो चुका है। विश्व मानवता की संस्कृति से हटकर उपयोगितावाद की संस्कृति ने जन्म लिया है। रिश्तों का मूल्य अब पैसे के बलपर आँका जा रहा है। मनुष्य—मनुष्य के बीच रिश्तों की मुस्कुराहट बेजान पड़ने लगी है। उपयोगिता अहं बन गयी है। रिश्ते उखड़ रहे हैं। पारिवारिकता ढह रही है। इस उपभोक्ता संस्कृति ने हमारी भारतीय जीवनप्रणाली को ही लील लिया है। यह पारिवारिक टूटन आज की भयंकर विभीषिका है। अनामिका जी की कविता ‘वृद्धाएं धरती का नमक है’ इसी की पैनी अभिव्यक्ति है। भौतिक सभ्यता का दिन—प्रतिदिन बढ़ता आकर्षण, बढ़ रही धनलिप्सा, बढ़ रही आवश्यकताओं ने आज पति—पत्नी दोनों का ही कमाना अनिवार्य कर दिया है। घर एवं बच्चों की देखभाल दादी माँ के जिम्मे सौंप, माता—पिता पैसे के पीछे पड़े हुए हैं। जिस दादी माँ के हाथों हम देश की उभरती संवरती पीढ़ी सौंप निश्चित है वह घर की चार दीवारी में महज एक वस्तु बनकर रह गयी है। जो हमारे बच्चों को अपनी प्राचीन विरासतें, महान परम्परा, लोकजीवन—सभ्यता से परिचित कराती है, उन्हें संस्कारों का पाठ पढ़ाती है उसका हमारी भौतिकवादी पारिवारिक संस्कृति में वस्तुकरण होना बड़े खेद की बात है। जैसे वे इस घर में अनाधीकृत हो।

‘रहती है वृद्धाएं,

घर में रहती है लेकिन ऐसे,

जैसे अपने होने की खातिर हो क्षमाप्रार्थी’

अनामिका जी इस स्थिति से आगे बढ़कर उनका महत्व अंकित करती है, कि वृद्धाएं घर की रौनक है। भोजन में नमक के होनेवाले महत्व के समान उनका भी स्थान परिवार में लाजमी है। अन्यथा पूँजीवादी सभ्यता हमारी पारिवारिक एकता को, संस्कारों की धरोहर को लीलने का खतरा नकारा नहीं जा सकता है। जिसे बचाने का संकेत यह कविता देती है।

भूमंडलीकरण के बढ़ते दौर में हम अपनी मूल पहचान छोड़ आधुनिकता को ओढ़ रहे हैं। आज बढ़ती जा रही सुविधाभोगिता के परिणामस्वरूप हमारे गाँवों की पहचान भी मिटने लगी है। गाँव शहर बन रहे हैं। कच्चे मकानों की जगह शहरों की सीमेंट संस्कृति ने ले ली है। चुल्हा—चौकी वाला रसोई घर किचन—रूम में परिवर्तित हो गया है। कवयित्री ज्योति व्यास की कविता ‘बहुत याद आता है’ इसकी सशक्त अभिव्यक्ति है। अब गाँव में पनघट पर हँसी की फुँहारे, चूड़ियों की सहज खनखनाहट नहीं

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सुनायी पडती, न पडता है सुनायी संवाद गाँव के चौराहे पर पुरवासियों का। सब कुछ ही बदल गया है। आधुनिकता के प्रभाव में जैसे हमने अपना स्वत्व ही खो दिया है।

‘सीमेंट और काँक्रीट में मेरा गाँव कहीं खो गया,
बुलडोजर की खडखडाहट में चिर निद्रा में सो गया,
मन की क्वारियों में, यादों में बो गया,
आँखों से हो ओझल, दे गया एक हरा घाव’ १

पूँजीवादी सभ्यता के युग में पुरानी वस्तुएं नाकाम हो रही हैं। वृद्ध माता-पिता की पीढ़ी का फर्निचर, कृषक-कर्म के औजार, रसोईघर के बर्तन, वस्तुएं काल की परिधी में अनुपयोगी, पुरानी साबित हो रही हैं। बेमतलब चीजों की तरह पुरानी पीढ़ी का बेमतलब होने का डर भविष्य की राह पर दस्तक दे रहा है।

‘इन बेमतलब की चीजों की चलते
पुरखे याद आ जाते हैं अकसर
धीरे-धीरे कैसे
चीजों में ढल जाते हैं पुरखें
मुझे नहीं पता
अपने बच्चों को
कौन-कौन सी चीजों के चलते
आया करूँगा याद मैं’ २

इससे भयंकर हादसे और क्या हो सकते हैं, कि मनुष्य की पहचान चीजों में ढल रही है।

वैश्वीकरण से उपजी आधुनिक सभ्यता ने पर्यावरण-सुरक्षा को तो हाशिये पर ही टंगा दिया है। प्रकृति से जुड़ी मानवीय भाव-भावनाओं, संवेदनाओं का खयाल तो बड़ी दूर की बात है। आज आधुनिकता के नामपर बस सब कुछ प्रदर्शनीय बनता जा रहा है। नई इमारतें बनती हैं तो पुराने छायादार-फलदार वृक्षों को हट जाना पडता है और हट जाती है उस वृक्ष से जुड़ी मानवीय रिश्तों की स्नेहमयी यादें, लोकजीवन की हार्दिक तमन्नाएं, गाँव का अपना माहौल, अपनी सभ्यता, अपना प्राकृतिक सौंदर्य। सबकुछ आज नूतनता बनाम प्रदर्शनीयता में तबदील हो रहा है। कवि सुरेश सेन निशान्त ‘जामुन’ कविता में यह तस्वीर खींचते हैं। जो जामुन का पेड़ सावन में खूब फलकर पूरे गाँव को अपनी रसमाधुरी से तृप्त कराता है, जो सभी के स्नेह का आकर्षण बना हुआ है, जिसकी सुखद छाया में पथिक सकुन पाते हैं — वह पूरे गाँव का पेड़ ‘जामून’ ‘आलिशान’ मंदिर बनवाने की खातीर तोड़ा जाता है और टूट जाते हैं ग्रामजनों के दिल, जो उसके सुख-सहवास में पलकर बड़े हो गए हैं। ‘जामून’ से जुड़ी यादें खंडहर की तरह मन को उद्विग्न बनाती हैं।

‘अब सालों बाद सावन में गाँव आना हुआ
तो नहीं था वहाँ वह जामुन का पेड़
वहाँ था खड़ा हँसता एक आलिशान मंदिर’ ३

बर्फीले इलाकों में सीमेंट की नयी फैक्टरीयाँ खुल रही हैं। पहाड़ीयों का सौंदर्य तबाह हो गया है। मुक्त बाजार की नीति ने हमारी प्रकृति पर लगातार धावा बोल दिया है। प्राकृतिक विनाश से त्रस्त मानवी जीवन एवं मन पर हुए गहरे आघातों को सुरेश सेन निशान्त की ‘बर्फ’ कविता बखूबी अंजाम देती है।

‘बाहर से आया मेरा दोस्त
बर्फ के बारों में पूछ रहा है
जबकि इस समय इन पहाड़ों पर
आसमान से भीषण गर्मी झर रही है

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सूरज इतना ज्यादा तप रहा है,
कि हमें चाँद याद आ रहा है
हमें बारिशें याद आ रही हैं
कटे हुए पेड़ों की ठण्डी छाँव
याद आ रही है'। ४

मुक्त व्यापार प्रणाली आज के दौर का नया मुहावरा है। 'पैकेज' के लिए आज की युवा पीढ़ी अपनी जड़ से कटती जा रही है। पूँजीवादीता के प्रभाव में पैसा ही सर्वस्व बन गया है। जहाँ आकर्षक बढ़िया पॅकेज वहाँ हर उच्च कोटी का टॅलेंट बिकने लगा है। किसी भी कंपनी के साथ प्रतिबद्धता नहीं, न ही किसी देश के साथ। अपनी मिट्टी अपने लोगों से उखड़कर पैसों के पीछे उँची उड़ान लगाती यह युवापीढ़ी अपने 'अर्थ' भरे सपनों का विस्तार कर रही हैं — वहीं दूसरी ओर भारत में वृद्धाश्रमों की संख्या बढ़ती जा रही है। कोहरा भरा बुढ़ापा, बस नैसर्गिक मृत्यु के इंतजार में किसी तरह समय काट रहा है। कवि प्रमोद त्रिवेदी इसे इस कदर वाणी देते हैं—

'किन्हीं के न्यूयॉर्क—बोस्टर में
तो किन्हीं के दुबई—शारजाह में।
पुणे—चैन्नै, गुडगाँव, बंगलूर, मुंबई, हैदराबाद में
भरमार की तो पूछो मत!
अपने —अपने आकाश में मस्त,
अपने पैकेज में
और उँचे आकाश में उड़ने को आतुर
न ही सीमा,
इनके सपनों के विस्तार की
बस, वृद्धाश्रमों से ही नहीं जाती कोई राह
वृद्धाश्रमों से बाहर कहीं। ५

युवकों के पॅकेज बढ़ते—बदलते गए, वृद्ध एवं वृद्धाश्रमों के हालात नहीं बदले। यह कितना कचोटनेवाला यथार्थ है।

वैश्वीकरण बनाम पूँजीवादीता का संकट हमारे अस्तित्व पर ही हावी हुआ है। आज हमारी सुरक्षितता भी धोखे में आ गयी है। आतंकवाद का चेहरा समस्त विश्व को ही अपनी गिरोह में जकड़ता जा रहा है। इस आतंकवाद को पूँजीवादीता, जैसे बढ़ावा दे रही है। अमरिका की शस्त्र—उत्पाद नीति इसी के बलपर तो विकसित हो रही है, और अमरिका युध्दनीति की पक्षधर है। बम विस्फोट की घटनाएं तो आम हो चुकी हैं। तीन—चार वर्ष पहले हुयी 'पेशावर' की बाल हत्याकांड की घटना इसी नासुरी दहशतवाद का पुख्ता सबूत है, कि आखिर हम क्या हासिल कर रहे हैं? कहाँ जा रहे हैं? यदि हम इस पूँजीवादीता बनाम वैश्वीकरण के बढ़ते कदमों को रोकने की कोशिश न करेंगे तो पूँजीवाद का बढ़ता दायरा हमारी मनुष्यता को तहस—नहस कर डालेगा। इन हालातों में गुलजारजी के शब्द सच साबित हो रहे हैं।

'मेरे दिल के किसी कोने में
एक मासूम—सा बच्चा
बड़ों की देखकर दुनिया,
बड़ा होने से डरता है।'

निष्कर्ष :-

आज भूमण्डलीकरण हमारे जीवन के सभी क्षेत्रों में प्रवेश कर चुका है। विस्थापन, भौतिकवाद, 'अर्थ' के लिए लगातार दौड़, मानवीय रिष्ठों की टूटन, अकेलापन, वृद्धाश्रमों की बढ़ती, निराशा का बढ़ता दायरा, पर्यावरण की हानि, पांति के कारगर उपायों

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

की अपेक्षा षष्ठनिर्माण में वृद्धि, परिणामतः आतंकवाद का बढ़ावा आदि के रूप में वैष्णीकरण के विघातक परिणाम आज स्पष्ट हैं। इस स्थिति में समकालीन हिंदी कविता का दायित्व और भी बढ़ जाता है, वह कह उठती है,

‘बचाना है, नदियों को नाला हो जाने से,
हवा को धुआँ हो जाने से,
खाने को जहर हो जाने से,
बचाना है — जंगल को, मरुस्थल हो जाने से,
बचाना है — मनुष्य को जंगल हो जाने से’

इस विचार एवं आचार की गहरी पैठ के लिए समकालीन हिंदी कवि कुँअर नारायण, अनामिका, ज्योति व्यास, परमिंदर जीत, प्रमोद त्रिवेदी, सुरेश सेन, निषान्त के प्रयास निःसंदेह सराहनीय हैं। मगर विश्वसाहित्य के स्तर पर यह विद्रोही स्वर और भी बुलंद होना चाहिए। व्यवस्था की बुनावट ही फिर से, नये सिरे से करनी होगी इसके लिए जरूरी है, सभी का सम्मिलित प्रामाणिक प्रयास।

‘उठो कि इस दुनिया का सारा कपड़ा
फिर से बुनना होगा
और मेरे उलझे हुए धागों उठो उठो,
कि बुनने का समय हो रहा है।’

(केदारनाथ सिंह — समय हो रहा है।)

संदर्भ एवं सहायक ग्रंथ सूची

- १) डॉ. बाबू जोसफ — भूमण्डलीकरण और हिंदी कविता पृ.क्र. २३२— अमन प्रकाशन, कानपुर
- २) परमिंदर जीत — ‘चीजें और पुरखें’ पृ.क्र. १२३ समकालीन भारतीय साहित्य पत्रिका नवंबर,दिसंबर २०१३
- ३) सुरेश सेन निषान्त — ‘जामुन और पुरखें’ पृ.क्र. ८७ वागर्थ, अक्टूबर २०१४.
- ४) सुरेश सेन निषान्त — ‘बर्फ’, पृ.क्र. ८७ वागर्थ, अक्टूबर २०१४.
- ५) प्रमोद त्रिवेदी — ‘वृद्धाश्रम—२’ पृ.क्र. १४८, समकालीन भारतीय साहित्य पत्रिका नवंबर—दिसंबर २०१३.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा

सुश्री. छाया शंकर माळी,
शोधछात्रा,
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर।

भारत विश्वभर में सर्वाधिक विविधताओं वाला देश है। बहुभाषिकता की दृष्टि से भी यह तथ्य पूर्णरूपेण सत्य है। हमारे देश में हजारों मातृभाषाएँ अनेक वर्षों से बोली जाती रही हैं। इन्हीं भाषाओं में से कुछ ने देश को एकता के सूत्र में पिरोने का काम किया है, पुरातन समय में जो काम संस्कृत कर रही थी, वही आज हिंदी कर रही है। हिंदी आज समाचार पत्रों, संचार माध्यमों में अपना वर्चस्व स्थापित कर रही है। यह भाषा अनुवाद तथा मौलिक लेखन जैसी सचेतन दृष्टि से आगे बढ़कर प्रसाद की 'उल्का लेकर अमर शक्तियाँ, खोज रही ज्यों खोया प्रांत' पंक्ति का अनुसरण करती दिखाई दे रही है।

“ हिंदी है साधन आत्माभिव्यक्ति का
सुरों के नाम का, धूतों की तान का
ईश्वर तक पहुँचने का मार्ग है हिंदी
भावनाएँ व्यक्त करने का मार्ग है हिंदी ”

इससे स्पष्ट होता है कि हिंदी भाषा भी स्वयं एक असाधारण व्यक्तित्व ओत-प्रोत है, जो अपने गुणों से सभी के दिलो-दिमाग में छा चुकी है। अतः हिंदी एक ऐसी भाषा है जो हर शब्द को भावनाओं से जोड़ती है। यदि देखा जाए तो संस्कृत के बाद हिंदी ने ही लोगों को प्रभावित किया है और समय के बढ़ने के साथ-साथ बोलनेवालों की संख्या भी दुगुनी बढ़ गई। जनसंचार माध्यम की भाषा भी सशक्त और प्रभावशाली होना चाहिए। आज के बाजारोन्मुख दौर में “प्रोफेशनल कम्युनिकेशन एक अनिवार्यता होगी। व्यापक जनसमुदाय को संबोधित करने के लिए व्यावसायिक प्रयत्न में आज बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ अपने विज्ञापन-होर्डिंग राजमार्गों पर नहीं, कस्बों और छोटे शहरों तक पहुँचा रहे हैं।”¹

संचार माध्यम अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। क्योंकि यह माध्यम भाषा को उसी जनमानस के रूप में तथा मुहावरों में अनुकूल बनाया जाता है। विज्ञापन भी इसका प्रमुख और प्रभावशाली माध्यम है। आज भले ही इन विज्ञापन कंपनियों का उद्देश्य पैसा कमाना हो परंतु भाषा को विविध जनसमुदाय के रूप में ढालकर वहाँ तक पहुँचाने का काम यही तो करती है। यही कारण है कि आज हिंदी वैश्वीक रूप धारण कर रही है। हिंदी के महत्व और प्रासंगिकता को आज विश्व पटल पर अनेक देश स्वीकार कर चुके हैं। अमेरिका जैसे संपन्न राष्ट्र में भी हिंदी के महत्व को मानते हुए शिक्षा की व्यवस्था की है। विश्व में संगणक के क्षेत्र में क्रांति मचानेवाले बिल गेट्स ने हिंदी में सॉफ्टवेयर बनाये हैं।

“भूमंडलीकरण के इस दौर में संसार सिमट गया है। संचार क्रांति और सूचना-क्रांति ने सपनों को साकार करने की दिशा में क्रांतिकारी कदम उठाया है। और यही कारण है कि इस सारी स्थिति का सर्वाधिक लाभ उठाया है हिंदी ने।”² हिंदी अंतर्राष्ट्रीय भाषा बन गई है। देश-विदेश टी.वी. चैनलों से खबरों का लगातार सिलासिला हिंदी में चलता है। जिसे घर बैठे देश के विविध कोनों की जानकारी हमें प्राप्त होती है। यदि निकट भविष्य में बहुध्रुवीय विश्व व्यवस्था निर्मित होती है और संयुक्त राष्ट्र संघ का लोकतांत्रिक ढंग से विस्तार करते हुए भारत को स्थायी प्रतिनिधित्व है तो वह यथाशीघ्र इस शीर्ष की विश्वसंस्था की भाषा बन जाएगी। और अगर ऐसा नहीं हुआ तो भी यह बहुत शीघ्र वहाँ पहुँचेगी। वर्तमान समय भारत और हिंदी के तीव्र एवं सर्वोन्मुखी विकास का द्योतन कर रहा है और हम सब यह अपेक्षा कर रहे हैं कि हम ही जहाँ भी हैं, जिस क्षेत्र में भी कार्यरत हैं वहाँ इमानदारी से हिंदी और देश के विकास में हाथ बटाएँ। सारांश यह कि हिंदी विश्वभाषा बनने की दिशा में उत्तरोत्तर अग्रसर है।

संदर्भ :-

1. (संपा.) नमिता सिंह, वर्तमान साहित्य (मासिक), सितंबर, २०१०, पृ. ५१
2. वहीं, पृ. ५२

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी

प्रा. शिवराज शिंदे

बीसवीं शताब्दी के अंतिम दशक में वैश्वीकरण का प्रारंभ हुआ। वस्तुतः आर्थिक जगत से संबंधित प्रक्रिया मानव के हर क्षेत्र से जुड़ी है। वैश्वीकरण का प्रभाव भाषा से अछूता नहीं है। संसार के सभी देशों में उदारवादी अर्थ व्यवस्था का स्वीकार किया। भारत ने भी इसे अपना लिया। यहाँ से वैश्वीकरण का प्रभाव प्रारंभ हो जाता है। हिंदी पर इसका सकारात्मक प्रभाव पड़ेगा। हिंदी भाषा विश्वभाषा बनने की हकदार होगी।

वैश्वीकरण के इस दौर में हिंदी की स्थिति पर चर्चा की जाती है।

कठिन तर्क :-

हिंदी भाषा के बारे में नकारात्मक दृष्टिकोण वाले व्यक्तियों की कमी नहीं है। सरकारी प्रयासों के बावजूद हिंदी की उपलब्धियाँ नगण्य रही हैं। यदि निरपेक्षता से देखा जाए तो बीसवीं सदी की हिंदी भाषा का राजभाषा के रूपे विकास यात्रा का पड़ाव है। जहाँ से हिंदी अनेक धाराओं में बँटकर देश-देशांतर तक फैली है।

अनेक विचारक मानते हैं कि हिंदी की अधिकतम पत्रिकाएँ बंद हो रही हैं। जैसे - धर्मयुग, साप्ताहिक हिंदुस्थान, दिनमान आदि। लेकिन हिंदी में आज अनेक साहित्यिक, व्यावसायिक पत्र - पत्रिकाएँ निकल रही हैं। यह सबसे बड़ी उपलब्धि है। चिकित्सा, अभियांत्रिकी और अन्य विशिष्ट क्षेत्र में भी हिंदी का प्रयोग बढ़ रहा है। इन विषयों में पुस्तकें लिखी जा रही हैं। कुछ सेवाभावी संघटन हिंदी की सेवा में निरंतर कार्यरत हैं।

भारतीय संविधान ने हिंदी को राजभाषा का ओहदा प्रदान किया है। प्रशासनिक स्तर पर इसे राजभाषा घोषित करने के बावजूद इसे लागू करने की नीति में परिवर्तन लाया जा रहा है। राजभाषा अधिनियम 1963 के तहत भाषा नीति की अस्थायी व्यवस्था है। जबकि संविधान के अनुच्छेद 343 (9) ने स्थायी व्यवस्था का प्रावधान किया है। आज अनेक न्यायविद राजभाषा हिंदी का समर्थन करते नजर आ रहे हैं।

वैश्वीकरण और हिंदी :-

हिंदी आज वैश्वीकरण के दौर में दुनिया में अपना परिश्रम फैला रही है। परिवर्तन समाज का नियम है। सूचना प्राद्योगिकी के आगमन से पूरे संसार का काया पलट हो गया है। वैश्वीकरण के दौर में परिवर्तन इतने तेजी से हो रहा है कि कोई भी क्षेत्र अछूता नहीं रहा है। सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक क्षेत्र में तेज रफ्तार बदल नजर आ रहे हैं। भाषा क्षेत्र में भी इसका असर पड़ने लगा है। उपभोक्तावादी वृत्ति के कारण भावी भाषा की भूमिका में परिवर्तन आया है। वैश्वीकरण के दौर में हिंदी भाषा की आवश्यकता अधिक होगी। दुनिया में सशक्त लोकतंत्र के रूप में उभर रहा अपना देश वैश्वीकरण का प्रमुख केंद्र बन रहा है और हिंदी प्रमुख भाषा बन रही है।

आज हिंदी के विकास में भारतीय सरकार जितनी जागरूक नहीं, उतनी विदेशी कंपनियाँ अधिक सजग हैं। बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ भारत में हिंदी भाषा का प्रचार-प्रसार कर रही हैं। क्योंकि भारतीय जनमानस तक पहुँचने का साधन हिंदी भाषा प्रमुख है। आज शहरों की अपेक्षा ग्रामीण क्षेत्र में आबादी अधिक है। इसलिए व्यापार के लिए शहर से ज्यादा गाँव अनुकूल हैं। आज की बाजार व्यवस्था को नए ढाँचे में ढालना होगा। इसलिए विदेशी लोग भारत में भारतीय परंपरानुसार विवाह कर रहे हैं। जब संस्कृति स्वीकार्य होती है। तो भाषा भी उसमें शामिल हो जाती है।

विदेशों में हिंदी भाषा अध्ययन पर विशेष जोर दिया जाने लगा है। क्योंकि वैश्वीकरण के युग में हिंदी जैसी विश्व भाषा सीखना अनिवार्य बन गया है।

हिंदी भाषा की सक्षमता का मानदंड अब राष्ट्रीय नहीं अंतर्राष्ट्रीय बन गया है। विश्व की अपेक्षाओं पर हमें खरा उतरना होगा। तब हम भाषा जगत में टिक पाएँगे। हमें केवल हिंदी का अस्तित्व नहीं बनाना है, उसे नए स्वरूप और शैली में ढालना है।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण ने व्यापार तथा अनेक लोगों को चौराहे पर लाकर खड़ा किया है। यह सही वक्त है कि अपनी व्यापारिक भाषिक क्षमता को पहचाने और विश्व पर हावी हो जाए ।

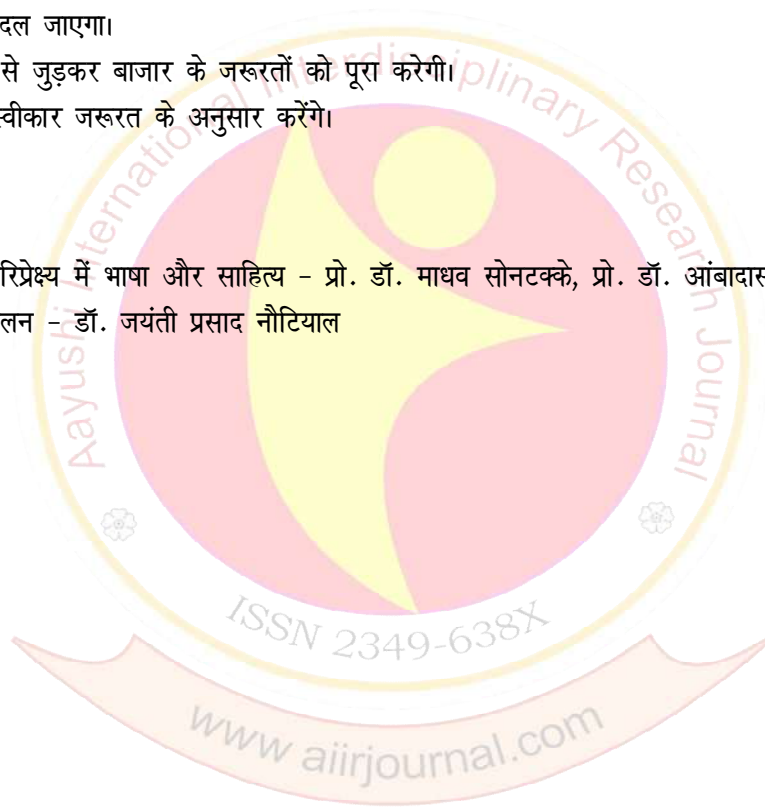
उपसंहार :-

वैश्वीकरण दौर में हिंदी भाषा का भविष्य अत्यंत उज्ज्वल है -

१. विज्ञापन की भाषा के रूप में विश्व स्तर पर उपयोगी होगी।
२. संपर्क भाषा भाषा की मान्यता मिलेगी।
३. विश्वभर में हिंदी सम्मान के पात्र होगी।
४. मनोरंजन और व्यापार की भाषा स्वेच्छा से उपयोग आएगा।
५. नई पीढ़ी में हिंदी का महत्त्व बढ़ जाएगा।
६. हिंदी का रूप बदल जाएगा।
७. बाजार व्यवस्था से जुड़कर बाजार के जरूरतों को पूरा करेगी।
८. सभी हिंदी का स्वीकार जरूरत के अनुसार करेंगे।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में भाषा और साहित्य - प्रो. डॉ. माधव सोनटक्के, प्रो. डॉ. आंबादास देशमुख
२. राजभाषा अनुशीलन - डॉ. जयंती प्रसाद नौटियाल

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य

प्रा.डॉ. अनिल प्रभाकर उबाळे

मराठी विभागप्रमुख

प्रा.डॉ. एन.डी. पाटील महाविद्यालय

मलकापूर परीड

आज जागतिकीकरणाची चर्चा संपूर्ण जगभर मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे. कारण याचा परिणाम सर्वच क्षेत्रावर जाणवू लागला आहे त्यामुळे साहित्यही याला अपवाद असू शकत नाही. कोणत्याही सामाजिक चळवळीचा परिणाम हा समाजाबरोबर साहित्यावर होतो. मानवीजीवन याला अपवाद असू शकत नाही. कोणतेही साहित्य हे काळाचे अपत्य असते. ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना जुन्या काळापासून चालत आलेली आहे. त्यात जी सांस्कृतिक अराजके निर्माण होतात ती साहित्यिक अराजकाला समांतर असतात असे म्हटले जाते. जग हे एक मोठे खेडे आहे हा विचार पुढे येताना स्पष्ट जाणवतो. कारण या जागतिकीकरणामुळे खेड्यातील समाजजीवन ढवळून निघाले आहे. लोक भांबावून गेले आहेत. मोटाचे खळगे भरण्यासाठी शहराकडे लोकांचा कल वाढत आहे. यात राजकीय नेते स्वतःचे घर भरण्यातच मग्न आहेत. सततचे उघडकीस येणारे भ्रष्टाचार वाढती महागाई गुंडगिरी दहशतवाद नैसर्गिक आपत्ती यामुळे लोकमानस पूर्णपणे भांबावून गेले आहे. अशावेळी जागतिकीकरणाची चर्चा समाजात सुरू होते. याला सशक्तपणे सामोरे जाण्यासाठी साहित्याची भूमिका महत्वाची ठरते.

'जागतिकीकरण' हा शब्द आज परवलीचा बनला आहे. पण ग्रामीण साहित्य हे कृषिसंस्कृतीशी निगडित आहे. भारतातील शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे. त्यामुळे ग्रामीण माणूस हा निसर्गसन्मुख व अंधश्रद्धाळू बनला आहे. अडाणी सासू व शिकलेली सुन यांच्यातील संघर्ष जातिव्यवस्था कोलेजमध्ये जावून फॅशनला बळी पडलेली व्यवसनाधीन बनलेली तरुण मुले व मुली शेतकडे न वळणारी तरुण पिढी मोठ्या उद्योगधंद्याचा -हास, भ्रष्टाचार, माणूसकीचा -हास, स्त्रीयांची होणारी कुचंबणा, स्त्री-पुरुषांचे अनैतिक संबंध, शेतक-यांच्या आत्महत्या, दारिद्र्य, अज्ञान, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी, शेती मालाला हमीभाव नसणे, इ. अनेक बाबी आज समाजात मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. स्मार्ट सिटी लोबल व्हिलेज या संकल्पनेने तर समाज सैरभैर झालेला दिसतो. एकूणच ग्रामीण माणसाचे भावविश्व उध्वस्त झाले आहे. जागतिकीकरणाच्या चर्चेत उदारीकरण व खाजगीकरण हे शब्द वापरले जातात. पण हे 'उदारीकरण' म्हणजे काय दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची प्रगती व्हावी म्हणून काही योजना आहेत का सर्वांना आर्थिक धार्मिक व सांस्कृतिक पातळीवर समानतेच्या स्तरावर आणणे म्हणजे जागतिकीकरण आहे का मग 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती' असे म्हणणारे कोण होते. तर 'खाजगीकरण' म्हणजे सरकारने प्रत्येक गोष्टीतून अंग काढून घेणे होय. म्हणजे शाळा-महाविद्यालये लोकांनी काढावीत व भरपूर फी घेवून चालवावीत वैद्यकीय सेवा ज्यांची त्यांनी मिळवावी नाही तर मरावे यालाच 'खाजगीकरण' असे म्हणतात. हे ग्रामवास्तव आज समजून घेण्याची क्षमता आजच्या किती साहित्यिकांच्यामध्ये आहे आविषयी शंका वाटते. यावरच ग्रामीण साहित्याचा पुढील प्रवास अवलंबून आहे.

१९९०च्या आसपास आपला देश या प्रसिद्धीत सामील झाला. याचा उद्देश काय तर सर्व देशांनी मिळून मुक्त व्यापार करायचा. परंतु भारतात उत्पादनांना सबसिडी दिली जात नाही तर परदेशात सबसिडी दिली जाते. यातून फायदा कोणाचा होणार हे उघड आहे. भारतीय समाज हा शेतीवर व शेतीशी निगडित व्यवसायावर अवलंबून आहे. एकाचवेळी शोषण व सहकार्य या तत्त्वावर ही समाजरचना आधारित असल्यामुळे एकदम व्यापार व व्यवसाय यांना सामोरे जाताना स्थानिक व्यवसाय मोडकळीला आले नव्हे तर बंदच पडले. ग्रामीण साहित्याचा विचार करताना फक्त शेतीचाच विचार करून चालत नाही तर शेतीबरोबर अठरा पगड जातींचा विचार करावा लागतो. कारण या सर्वांनी मिळून ग्रामीण जीवन आकाराला येते. जागतिकीकरणाच्या काळात इंग्रजी शाळा वाढल्या आहेत. प्रत्येकाला आपला मुलगा इंग्रजी शाळेत शिकावा असे वाटते. यामुळे मुलांचे मराठी ज्ञान विकसित होणार नाही. तर यासाठी मराठी माणसाने मराठी शब्द वापरले पाहिजेत. एखादा शब्द नाहीसा झाला की दुसरा नाहीसा होतो. उदा. आज कंडक्टरला वाहक

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कोणी म्हणत नाही. असे अनेक शब्द मराठीत आले आहेत. या सर्व गोष्टींचा प्रभाव मराठी ग्रामीण साहित्यावर पडलेला दिसून येतो. यात कथा, कादंबरी, कविता अशा प्रकारांचा समावेश होतो.

जागतिकीकरण आणि मराठी कथा :-

सन १९९० नंतर ग्रामीण समाजजीवनात खूप झपाट्याने बदल होऊ लागला. त्याचे परिणाम साहित्यावर उमटलेले दिसतात. यात वास्तव समाजजीवनाचे चित्रण येऊ लागले. अशा प्रकारचे लेखन करणा-या साहित्यिकांमध्ये रा. रं. बोराडे, भास्कर चंदनशीव, मनोहर तल्हार, सुदेव मुलाटे, दानंद देशमुख, प्रतिमा इंगोले, श्रीराम गुंदेकर, बाबाराव मुसळे, गणेश आवटे, भास्कर बडे, दादा गोरे अशा अनेक साहित्यिकांचा समावेश होतो.

१९९४ मध्ये रा. रं. बोराडे यांचा 'कडवा आणि कणस' हा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. यातील 'पोतेरा' या कथेत सहकारी साखर कारखाना, भ्रष्टाचार, अधिकारीवर्ग, राजकारण, फसवणूक याचे वास्तव चित्रण केले आहे. १९९४ मधील मनोहर तल्हार यांचा 'कॅन्सल' हा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. यात सामान्य कुटूंबातील ताणतणाव, खेड्यातील मुस्लिम कुटुंबाचे संघर्ष, प्रेम, क्रिह याचा अचूक वेध घेतला आहे. खेड्यातील दारिद्र्याचे भयावह चित्रण त्यांच्या कथातून आले आहे. याच काळात दानंद देशमुख यांचा 'लचांड' हा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. यात विना अनुदानित शिक्षणसंस्था, समाजकंटक, नोकरशहा, शिक्षणाच्या माध्यमातून होणारा भ्रष्टाचार याचे वास्तव चित्रण येते. तसेच खेड्यातील पाणी प्रश्न, गावातील धर्मकारण, राजकारण, अर्थ कारण यांनी ग्रामीण भागात धुडगुस घातला आणि परिवर्तनावरोबर काही नव्या समस्या उभ्या राहिल्या. यातून ग्रामीण पिढी आधुनिकतेचे अनुकरण करायला लागलेली दिसते. देशमुखांच्या कथेतून वर्तमान ग्रामीण वास्तव ताकदीने आलेले दिसते. याच काळात उत्तम बावस्कर यांचा 'इस्कोट' हा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. यात शेतक-यांचे शोषण, भ्रष्टाचार याचे वास्तव चित्रण केले आहे.

याच काळात संजय ठोकळ यांचा 'आभाळाचे हात' हा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. यात जागतिकीकरणाच्या काळात खेड्याचा होणारा विकास हे अभासी चित्र तर दुसऱ्या बाजूला खेड्यातील अठरा पगड जातींचा होणारा विनाश यांचे हृदयद्रावक चित्रण आले आहे. म्हणजे या काळातील कथा कल्पनेच्या पातळीवर न राहता ती वास्तवाला भिडलेली दिसते. जागतिकीकरणाचा साहित्यावर झालेला परिणाम ही कथा समर्थपणे मांडते.

जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी :-

ग्रामीण जीवनात जागतिकीकरणाचा परिणाम आज सर्वत्र जाणवू लागला आहे. याविषयीचे चित्रण कादंबरीमध्येही आलेले आहे. त्यात आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, गननाथ पठार, अरुण साधू, विींद्र शोभणे, दानंद देशमुख, मोहन पाटील, कृष्ण वंडू तुपे, कृष्णात खोत, राजन गवस, महेंद्र कदम, प्रतिमा इंगोले अशा अनेक कादंबरीकारांच्या चित्रणात जागतिकीकरणातून बदलत्या ग्रामवास्तवाचे चित्रण ठळकपणे आले आहे. आज प्रामुख्याने महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ह्या सर्वत्र दिसत आहेत. याला बेभरवशाचा पाऊस, दुष्काळ, बाजगी सावकारांचा पाश, कृत्रिम वी, वीयाणे, शेतीमालाचा प्रश्न अशा अनेक बाबी कारणीभूत आहेत. या सर्वांचे चित्रण समर्थपणे कादंबरीतून पहावयास मिळते.

या सुमारास भीमराव वाघचौरी यांची 'रानखळगी' ही कादंबरी प्रकाशित झाली. यात दामाच्या कुटूंबाची दुष्काळामुळे होणारी वाताहत चित्रित केली आहे. तसेच दामाच्या शिक्षणात गावकऱ्यांनी निर्माण केलेले अडथळे व त्यातून त्याच्या कुटूंबाची झालेली वाताहत मांडण्यात आली आहे. दुर्दैवाच्या गराड्यात अडकलेल्या शेतकऱ्यांच्या शोषणाची वास्तव दाहकता मांडली आहे. १९९० नंतरची कृष्णात खोत यांची 'गावठाण' ही महत्त्वाची कादंबरी आहे. यात आनंदीसारख्या ग्रामीण स्त्रीचे जीवन कसे हाल, अपेष्टांनी भरलेले असते हे सांगण्यात लेखक यशस्वी झाले आहेत. आनंदी विधवा होईपर्यंतचा प्रवास यात आहे. संघर्ष करून स्त्री कसे जीवन जगते हे यात आहे. तिच्या दुःखाचे वेगवेगळे पदर उलगडण्यात लेखक यशस्वी झाले आहेत. पण याला जागतिकीकरण कसे कारणीभूत आहे हे ही यातून पटण्यास मदत होते.

आज शंकर सखाराम यांच्या 'एस ई झेड' या कादंबरीचा विचार करावा लागतो. शहरीकरण व कारखानदारी या वरवंट्याखाली ग्रामीण माणूस कसा पिळला जातो याचे दाहक वर्णन यातून आले आहे. सेझ च्या रूपाने शेतकऱ्यांच्या जमिनी कशा

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

काढून घेतल्या जातात याचे चित्रण आले आहे. शहरीकरणाच्या नावाखाली ग्रामीण समाज उखडला जातो. याचे भान राज्यकर्त्यांना दिसत नाही. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात शेती करणे किती अवघड आहे हा आशय यात आलेला आहे. गणेश आवटे यांची 'भिरूड' ही कादंबरी ग्रामीण भागातील राजकारणाचा होणारा खोस यात शिरलेल्या जातीय संघटना व त्यातून होणारे शोषण असा विषय मांडण्यात लेखक यशस्वी झाले आहेत.

आज जागतिकीकरणामुळे जमिनीला सोन्याचे भाव आले आहेत. यातून खेड्यातील विचारसरणी मानसिकता आणि मूल्यव्यवस्था रसातळाला चालली आहे. खेड्यातले राजकारण आधुनिकतेचा परिणाम आणि जागतिकीकरणाचा प्रभाव कादंबरीतून मांडण्यात लेखक यशस्वी झाल्याचे दिसते.

जागतिकीकरण आणि मराठी कविता

१९९० नंतर ग्रामीण जीवनात कमालीचा बदल झाला. त्याचे दाहक चित्रण कवितेतून आले आहे. सामान्यपणे जागतिकीकरण याचा अर्थ 'हे विश्वची माझे घर' अशा उदात्त मूल्यांना अनुसरून घ्यावा लागतो. या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेविषयी एन.डी.पाटील एके ठिकाणी म्हणतात की 'जिवसाप्रजात्यावर जो आपल्या लोकशाहीला सर्वात मोठा धोका आहे त्याचे नाव जागतिकीकरण होय. 'हया दृष्टिकोनातून कवींनी कवितेचा विचार केला आहे. अनेक नवीन प्रश्न आज माणसांसमोर उभे आहेत. त्यात अर्थकारण, राजकारण, भ्रष्टाचार, जातीयता, धर्माधता, आवकारी, कर्जवाजारीपणा, दुष्काळ, अंधश्रद्धा, जापिकी, बिघडलेले नातेसंबंध, अस्मानी व सुलतानी संकटे, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या अशा अनेक कारणांनी ग्रामजीवन ढवळून निघाले आहे. या काळात इंद्रजीत भालेराव, आरायण सुमंत, ज्ञानेश्वर कोळी, श्रीकांत देशमुख, प्रदीप पाटील, अरूण काळे, कल्पना दुधाळ, महू कानडे, गोविंद पाटील, प्रकाश होळकर, संतोष पवार, एकनाथ पाटील इ. कवींचा उल्लेख करावा लागेल.

१९९० नंतर ग्रामीण भागात झपाट्याने बदल झालेला दिसतो. त्याचे ज्वलंत चित्रण कवितेमध्ये आले आहे. शेती शेतकरी हा ग्रामीण भागाचा कणा समजला जातो. पण आज शेतकरी हा फक्त कष्ट करण्यासाठी जीवित आहे तिथेच आहे. फक्त रावण व दारिद्र्यात जीवन कटणे एवढेच त्याच्या हाती आहे. यामुळे तो निराशेने ग्रासला आहे व व्यसनाधीन बनत चालला आहे. संसाराची राखरांगोळी होताना त्याला उघडया डोळ्यांनी पहावे लागते. तरीही तो काही करू शकत नाही. याचे चित्रण इंद्रजीत भालेरावांच्या 'आम्ही कावाडाचे धनी' या काव्यसंग्रहातून येते. यासंदर्भात ते लिहितात

' कापसाचा भाव आज
उतरला एकाएकी
सारी काढून उचल
आडत्याची हाय बाकी '

आयुष्यवर रावून शेतकऱ्यांच्या वाटयाला येणारे दुखी जागतिकीकरणाच्या परिणामामुळे वाचकाला अंतर्मुख बनवते.

आज नोकरीच्या निमित्ताने अनेक लोक शहरात राहतात. त्यामुळे त्यांचे गावापासून तुटणे जिवेवाईकांपासून दूर जाणे हे ओघाने येते. गावाकडे गेल्यास गाव आपला वाटत नाही. मन कशात रमत नाही. एकटेपणाची भावना खायला उठते ही खंत एकनाथ पाटील आपल्या 'शहर एक उदास पोकळी' या कवितेतून व्यक्त करतात. ते असे

' मुळासकट उपटून टाकावं एखादं झाड
तसाच मी फेकलो गेलो
गरजेपोटी गावातून शहराकडं '

ही जागतिकीकरणातून निर्माण झालेली उपरेपणाची खंत वाचकाला अस्वस्थ करून जाते.

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात आज प्रत्येक गोष्ट सामान्य माणसापासून दूर जात आहे. भारतीय बाजारपेठ सर्व देशांसाठी खुली केल्यापासून एक नवीन स्पर्धा सुरू झाली. आपला कोण परका कोण समजेनासे झाले. यातूनच एकटेपणाची भावना अपराधीपणाची भावना मनात घर करून बसली. याचा प्रत्यय अरूण काळे यांच्या 'नंतर आलेले लोक' या कवितेतून व्यक्त होते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

' हवा पाणी राहिले नाही सर्वांचे
रस्ते वाटा राहिल्या नाही सर्वांच्या
जगाचं ग्लोबल गाव केलय ना

तर प्रेमाचे होऊ द्या ना बाबा जागतिकीकरण 'मंतर आलेले लोक पृ. ४१

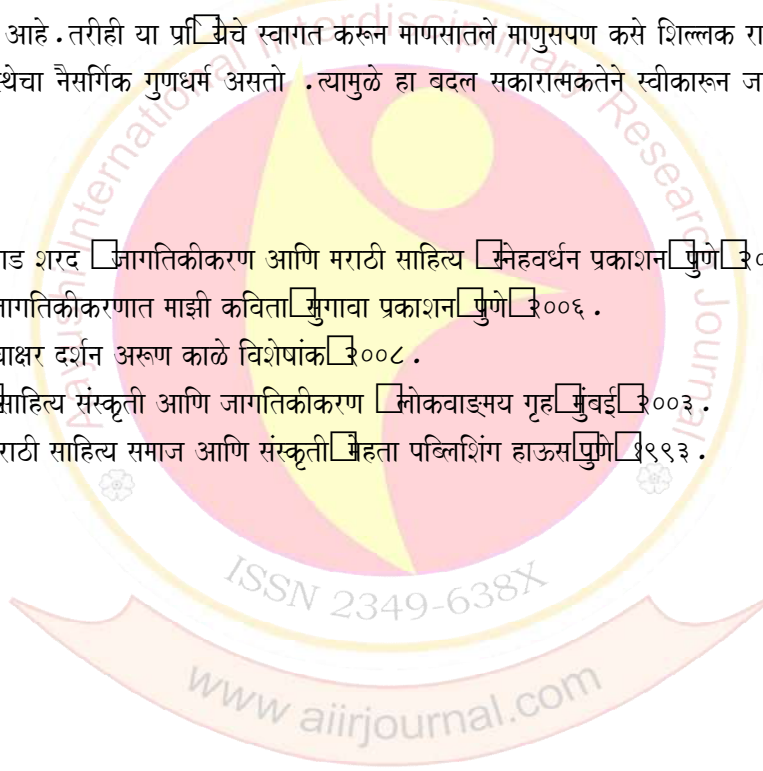
यातून कवी जागतिकीकरणाच्या मूल्यांची मांडणी करताना सामान्य माणूस मात्र या प्रक्रियेतून बाहेर पडला आहे हे वास्तव मांडताना दिसतात .

समारोप

वरीलप्रमाणे ग्रामीण साहित्यावर जागतिकीकरणाचा सखोल परिणाम होताना दिसतो .या सर्व व्यवस्थेमध्ये सामान्य माणसाचा वाली कोणीही नाही ही भावना प्रबळ बनते .आणि या प्रवाहाचे निखळ स्वागत करावे या कल्पनेला धक्का बसतो .जागतिकीकरणामुळे चंगळवादाचे प्रमाण वाढले आहे .तरीही या प्रक्रियेचे स्वागत करून माणसातले माणुसपण कसे शिल्लक राहिल हे बघावे लागेल .कारण बदल हा कोणत्याही व्यवस्थेचा नैसर्गिक गुणधर्म असतो . त्यामुळे हा बदल सकारात्मकतेने स्वीकारून जागतिकीकरणाला सामोरे जावे लागेल असे वाटते .

संदर्भ ग्रंथ

१. संपा .डॉ. गायकवाड शरद जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य मेहवर्धन प्रकाशन पुणे २००९ .
२. कांबळे उत्तम जागतिकीकरणात माझी कविता मुगावा प्रकाशन पुणे २००६ .
३. शिंदे रणधीर जवाक्षर दर्शन अरुण काळे विशेषांक २००८ .
४. नेमाडे भामचंद्र साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण लोकवाङ्मय गृह मुंबई २००३ .
५. यादव आनंद मराठी साहित्य समाज आणि संस्कृती मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे १९९३ .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

इंटरनेटच्या युगात दिल्या जाणा या प्रचलित जागरूकता सेवा

कु.मिनाक्षी मधुकर मुसळे

एम.लिव.विद्यार्थिनी

यशवंतराव चव्हाण इन्स्टिट्यूट सायन्स सातारा

डॉ.ए.डी.खोब्रागडे

गंधपाल

यशवंतराव चव्हाण इन्स्टिट्यूट सायन्स सातारा

सार :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्रथम आपण प्रस्तावना दिली आहे व त्यामध्ये इंटरनेटच्या शोधामुळे माहिती सेवा देण्याच्या पद्धतीमधील झालेला बदल थोडक्यात दिलेला आहे. प्रचलित माहिती सेवेची व्याख्या दिली आहे. नंतर प्रचलित जागरूकता सेवा उदाहरणासहित स्पष्ट केली आहे.

प्रस्तावना :

आजच्या तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे व याचश्या ग्रंथालयातील विशेषतः शैक्षणिक अभियांत्रिकी व संशोधन ग्रंथालयातील माहिती सेवा देण्याच्या पद्धतीमध्ये आमूलाग्र बदल होत आहे. संगणककम्प्युटर डिस्कमिडिया यांसारख्या तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयातील माहिती सेवांमध्ये व त्यांच्या पद्धतीमध्ये तीव्र बदल घडून आली आहे. ब्रिटन आणि अमेरिकासारख्या प्रगत देशातील ग्रंथालयांनी माहितीचा प्रसार करण्याकरीता तसेच इतर ग्रंथालयीन सेवा देण्याकरीता याआधीच नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला आहे. काही वर्षांपूर्वी कल्पना करता न येण्यासारख्या सेवा देणे आता यांना शक्य झाले आहे. भारतातील ग्रंथालयाचा विचार करता संगणकइंटरनेटच्या माध्यमातून दिल्या जाणा या सेवा कम्प्युटर डिस्क व इतर इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे यांचा वापर आता काटे सुरु झाला आहे व या सेवांना मोठ्या प्रमाणावर संशोधकांमार्फत विद्यार्थी यांच्याकडून चांगला प्रतिसाद मिळत आहे आणि ही ग्रंथालये सध्या एका संज्ञावस्थेतून जात आहे.

इंटरनेटच्या माध्यमातून माहितीचा शोध अतिशय वेगाने व तितक्याच सहजतेने घेता येतो. आधुनिक युग हे तंत्रज्ञान व दूरसंचाराचे युग आहे. या युगाने पारंपारिक ग्रंथालयीन स्वरूप पालटून टाकले आहे. आपले कर्तव्य पार पाडण्यासाठी ग्रंथालयांनी अनेक आधुनिक तंत्रांचा समावेश करून उपयोजकांना नवनवीन सेवा देण्यास सुरवात केली आहे. ग्रंथालय सेवांच्या या प्रगतीने या सेवांचे माहिती सेवा हे पर्व सुरु झाले आहे.

आजच्या ग्रंथालयाचे मॅन्युअल ते इलेक्ट्रॉनिक असे स्थित्यंतर झाले आहे. ग्रंथालयावर इंटरनेटचा प्रभाव दिवसेंदिवस वाढत आहे. अनेक ग्रंथालयामध्ये पत्रतालिकेची जागा ऑनलाइन तालिकेने घेतली आहे. अशाच संपूर्ण ऑनलाइन सिस्टिममुळे ग्रंथोपार्ज नमूदलीकरीकरणे इत्यादी सर्व कामे सोपी सुटसुटीत झाली आहेत. इंटरनेटच्या युगात माहितीचे प्रसारण अतिशय वेगाने होत आहे व ती माहिती वाचकांना शोधकांना त्वरित उपलब्ध करून देणे इंटरनेटच्या माध्यमातून शक्य होत आहे. त्वरित उपलब्ध होणारी सेवाक्षेत्राभरात आंतरराष्ट्रीय स्तरावरून मिळणारे ज्ञान व माहितीक्षेत्राभरात साधता येणारा संपर्क इंटरनेट खरेदीची उपलब्धता इत्यादी अनेक सोयीमुळे इंटरनेटची मागणी ही सतत वाढत आहे.

व्याख्या :

‘A service which provides the recipient with information on the latest developments within the subject are as I which he or she has a specific interest or need to now.’(Hamilton)

हैमिल्टन म्हणतात की प्रचलित जागरूकता सेवा ही अशी सेवा आहे की जी वाचकांना किंवा संशोधकांना त्यांच्या अभ्यास विषयातील ताज्या घडामोडीची माहिती देते. ती माहिती वाचकांच्या कुतूहलाची असते किंवा त्यांना त्या माहितीची गरज असते.

प्रचलित जागरूकता सेवा :

आधुनिक ग्रंथालये आणि माहितीकेंद्री संशोधन आणि विकास यांना उत्तेजन देऊन विविध नवीन प्रलेखन आणि माहिती सेवा देण्यास सुरवात केली आहे. जगच्या कानाकोप यातून वेगवेगळ्या भाषांमध्ये विशेष विषयांची व संशोधनाच्या निष्पत्तीविषयक लेखांची विविध प्रकाशनांची झपाट्याने वाढ होत आहे. झपाट्याने वाढणा या प्रकाशित साहित्यामुळे संशोधकांना विषयावरील विषयातील प्रचलित स्थान मिळवण्यात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. म्हणून ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रे यांना नवीन

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सुधारीत पध्दतीची माहिती सेवा देण्याची गरज निर्माण झाली.या दोन सेवा म्हणजे प्रचलित जागरूकता सेवा आणि निवडक माहितीचे प्रसारण होय.

निवडक माहितीचे प्रसारण ही प्रचलित जागरूक सेवेची शाखाच समजली जाते.ही सेवा प्रचलित माहितीलाच फक्त देते असे नाही तर ती वाचकांना हवी असलेली इतर ही माहिती देते.संगनकाच्या आगमनामुळे आणि दूरसंप्रेषणाच्या सोयीमुळे सेवा मध्यवर्ती केंद्रावरून वाचकांना कमी खर्चात ऑनलाईनद्वारे जलद रितीनप प्राप्त करता येते.आपण या शोधनिबंधामध्ये इंटरनेटच्या युगात दिल्या जाणा या प्रचलित जागरूकता सेवांची उदाहरणांसहित चर्चा करणार आहोत.

माहिती मागण्याचे प्रकार :

१ दैनंदिन दृष्टीकोनातून मागतलेली माहिती :

वाचकाला कोणत्या माहितीची गरज आहे.हे पुष्कळदा तो कोणत्या हेतुसाठी माहिती शोधत आहे ह्यावर अवलंबून असते.

उदाहरणार्थ : एखादा वाचक एखाद्या वस्तुचे वा साहित्याचे गुणधर्म शोधत असेल ही माहिती त्याला प्रयोगकरण्यासाठी हवी असेल किंवा मोजमाप करण्यासाठी हवी असेल तर अश्या माहिती मागण्याच्या प्रकाराला दैनंदिन दृष्टिकोन अशी संज्ञा दिली आहे.

२ व्यापक किंवा परिपूर्ण दृष्टीकोनातून मागीतलेली माहिती :

वाचकाला एखाद्या विषयावरील प्रकाशित झालेली सर्वच माहिती पहायची असेल.

उदाहरणार्थ : भुईमुगावर पडणा या किडीवर कृत्रीम रोग निवारण प्रक्रिया किंवा संशोधनासाठी योजना आखायची असेल.हेतु कोणताही असला तरी अश्या प्रकारच्या माहिती मागण्याच्या पध्दतीला माहितीचा व्यापक किंवा परिपूर्ण दृष्टिकोन अशी संज्ञा आहे.

३ प्रचलितदृष्टीकोनातून मागतलेली माहिती :

प्रचलित दृष्टीकोनातून वाचक आपल्या विषेश व्यासंग असलेल्या विषयांतील किंवा तत्सम विषयातील जे काही नवीन ज्ञान प्रकाशित होत असते.ते अद्यावत ज्ञान मिळवण्याची त्याची इच्छा असते.सतत नवीन साहित्याची माहिती करून घेतल्यामुळे वाचक शास्त्रज्ञाभियंते व्यवस्थापक शिक्षक इत्यादीना नवीन पध्दतीची स्पष्टीकरणाची सिद्धांतांची सुधारीत मॉडेल्स विषयी मिळवून शोधाची मिळवून उत्पादनासंबंधी माहिती मिळते.माहितीचा प्रचलित दृष्टिकोन हा सतत प्रचलित राहणारा दृष्टिकोन आहे.प्रचलित दृष्टिकोन वाचकाला परिश्रमाची पुनरावृत्ती आणि अडथळे टाळण्यास मदत करणारे साधन आहे.

आधुनिक जिवनविन अद्यावत माहिती मिळवण्यातील समस्या :

शास्त्रीय व तांत्रिक माहिती यांचे प्रकाशन अतिशय वेगाने होऊ लागले आहे.त्याच्या परिणामामुळे शास्त्रज्ञाभियंते व्यवस्थापक तंत्रज्ञ यांना आद्यावत माहिती मिळवताना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.त्यातील काही समस्यांचे परिक्षण आपण येथे करूया.

- नविन माहिती इतक्या वेगाने प्रकाशित होत आहे की संशोधकाला आपल्या विषयामधील एका लहान उपविषयावरील नविन ज्ञान मिळविणे अवघड जात आहे.
- संशोधक गटागटाने वेगवेगळ्या विषयात संशोधनाचे काम करीत आहेत.त्याचा परिणाम असा झाला की एका विषयातील सर्पक माहिती दुस या विषयांच्या नियतकालिकांमधून प्रसिध्द झालेली आढळते.
- आज पर्यंत नियतकालिके ही नविन माहिती देणारी मुख्य माध्यमे होती.तरी सुध्दा गेल्या ४० वर्षात इतर बरीच नविन माहिती देणारी माध्यमे उदयास आली आहेत.

उदा.: परिपदांतील निबंध तांत्रिक प्रतिवृत्ते प्रिंटस प्रबंध आणि मानके इ.संशोधकाला उपयुक्त अशी माहिती वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रलेखात येऊ शकते.माहिती आणि प्रलेखन केंद्रांनी संशोधकाला वेगवेगळ्या प्रकारच्या माहिती सेवा देऊन वर नमूद केलेल्या त्यांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे.त्यांच्यापैकी एक प्रचलित जागरूकता सेवा म्हणून ओळखली जाते.

प्रचलित जागरूकता सेवेची विशेष लक्षणे :

१. ही सेवा बहुधा प्रकाशनाच्या पत्रिका बुलेटीन स्वरूपात असते.
२. ही सेवा वाचकाला हव्या असलेल्या कोणत्याही विशिष्ट प्रश्नाचे उत्तर शोधून देत नाही.
३. ही सेवा लेखांच्या सुचीच्या स्वरूपात साराविरहीत दिलेली असु शकते.
४. काही वेळा ही सेवा पेटंटस किंवा एखाद्या साहित्य प्रकारापुरती मर्यादित असते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

५. या सेवेमुळे वाचकाला नवीन काय प्रसिध्द झाले समजले व आपल्याला हव्या असलेल्या लेखांचीमूळ प्रत वाचण्यासाठी तो शोध घेऊ शकतो. ही सेवा आता इलेक्ट्रॉनिक बुलेटीन बोर्डामार्फत सुध्दा दिली जाते.
६. ही सेवा एका विशिष्ट विषयावर किंवा एका उपविषया पूर्ती बहुदा मर्यादीत असते.

प्रचलित जागरूकता सेवेचे फायदे :

- वापरकर्त्याला अदयावत ठेवणे
- वेळ वाचविणे
- नवीन कल्पना निर्माण करणे
- जर्नलच्या खर्चावर बचत
- कागद प्रवाह कमी करणे [गोळी]

प्रचलित जागरूकता सेवेची गरज व आवश्यकता :

- वेगवेगळ्या भाषांतील व विषयांवरील निर्माण होणारी महत्त्वपूर्ण प्रकाशने
- जे लोक संशोधन आणि विकास कार्यामध्ये गुंतलेले आहेत त्यांना आपले ज्ञान अदयावत राखणे अवघड जात असते.
- वेगाने प्रकाशित होणा या प्रचलित माहिती सेवा मिळणे कठीण असते. त्याऐवजी सुची [निर्देश] या सेवा प्रचलित माहिती बरोबर देतात.

प्रचलित जागरूकता सेवेचे प्रकार :

१. नियतकालिक अनु[अ]णिका सेवा :

या सेवेमध्ये प्रलेखन केंद्राचे ग्रंथालय किंवा धंदेवाईक प्रकाशक हे संशोधा नियतकालिकांच्या अनु[अ]णिका पृष्ठाची छायाचित्रे काढतात आणि या सर्व छायाचित्रांचे एक मासिक साप्ताहिक करून छापतात.

उदाहरण : करंट कन्टेन्ट्स लाईफ सायन्सेस ते अमेरिकेमधील [यू.एस.ए. इन्स्टिट्यूट ऑफ सायंटिफिक इन्फर्मेसन यांनी प्रकाशित केले आहे.

फायदे :

१. नियतकालिक ही नवीन माहितीचे संप्रेषण करणारी प्रमुख माध्यमे असल्याने वाचकांना नियतकालिकांतून येणा या लेखांची किंवा संशोधनाची माहिती नियमितपणे दिली तर त्यांना त्यांच्या आवडत्या विषयावरील लेखांची निव्वन घडामोडीची माहिती मिळू शकते.
२. नियतकालिकांच्या अनु[अ]णिका सेवेमुळे वाचकांना त्यांच्या आवडीच्या विषयांचे शीर्षक असलेले लेख चटकन मिळणे शक्य होते. नियतकालिक अनु[अ]णिका सेवा ही स्वस्त आणि वेगाने देता येणारी प्रचलित जागरूक सेवा आहे.

तोटे:

१. वाचकाला उपयुक्त माहिती शोधण्यासाठी अनेक अनु[अ]णिका चाळाव्या लागतात.
२. जेव्हा या प्रकारची सेवा फक्त लेखांचे नाव देऊन उपलब्ध केली जाते. तेव्हा पुर्ण लेखांचे परीक्षण न करता तो लेख किती उपयुक्त आहे हे ठरविणे अवघड आहे.

२. प्रलेखन पत्रिका किंवा प्रचलित जागरूकता लेखसुची :

ग्रंथालय किंवा प्रलेखन केंद्रे आपल्या ग्रंथालयात येणा या नियतकालिकांची तपासणी करतात आणि वाचकांना उपायोगी पडतील अशा लेखांच्या नोंदी तयार करतात. त्यामध्ये लेखाचे नाव [लेखनाम] नियतकालिक नाव [खंड] वर्ष [लेखाचा पृष्ठ] [आंक] आणि विषय याची नोंद करण्यात येते.

१५ दिवसांनी किंवा महिन्यांनी या नोंदीची विषयाप्रमाणे अथवा वर्गाका प्रमाणे यादी केली जाते. या याद्यांच्या प्रती सायक्लोस्टाईल करून अथवा छापून वाचकांना वाटल्या जातात.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

विषयवार यादीमुळे तसेच अनुक्रमिकेमुळे वाचकांना आपल्या विषयावरील अथवा उपविषयासंबंधी लेखांची माहिती चटकन शोधता येते. लेखांचे सार मुळ लेखाविषयी अधिक माहिती पुरवत असल्याने काही याद्यांमध्ये महत्वाच्या लेखांचे सार पण दिलेले असते. ग्रंथालयाच्या बरोबरच धंदेवाईक प्रकाशक संस्था प्रलेखन केंद्रे आंतरराष्ट्रीय आणि व्यापारी संघटना वाचकांच्या संशोधकांच्या मागणीप्रमाणे लेखांच्या विषयावार याद्या तयार करतात. व्यवसायिक संघटनांनी निर्माण केलेल्या प्रचलित जागरूक याद्या.

उदा. केमिकल टायटल्स ऑफ दी केमिकल अब्स्ट्रॅक्ट्स आणि करंट केमिकल पेपर ऑफ दि केमिकल सोसायटी यू.के.
(Chemical Titles of the chemical abstract service and current chemical papers of the chemical society U.K.)

३. संशोधन प्रगती पत्रिका :

संशोधन प्रगती पत्रिकेमुळे वाचकाला नवीन संशोधन प्रकल्पाची आणि चालू असलेल्या संशोधन प्रकल्पाच्या प्रगती विषयी नवीन माहिती नजरेस आणून देण्याचे कार्य केले जाते. अशा प्रकारच्या प्रचलित जागरूकता सेवेला एकाच विषयात किंवा तत्संबंधी विषयावर सारखेच संशोधन करणाऱ्या एक किंवा अधिक संस्थांच्या एकत्रित कामाची साधरणतः गरज असते.

एखादी अर्थसहाय्य करणारी पालकसंस्था संशोधन प्रगती पत्रिका तयार करू शकते.

उदा. सी.एस.आय.आर. आय.सी.ए.आर. इन इंडिया

या संस्थेच्या सहाय्याने वेगवेगळ्या प्रयोगशाळा किंवा संशोधन केंद्रे या पत्रिकेद्वारे संशोधन साहित्य उपलब्ध करू शकतात.

उदाहरण :

- युनायटेड स्टेट्स डिपार्टमेंट ऑफ अग्रिकल्चर्स [यु.एस.डी.ए. सर्हिस निर्मित करंट रिसर्च इन्फॉर्मेशन सिस्टीम [सी.आर.आय.एस. CRIS ही संगणक आधारित सेवा आहे. ही सेवा संशोधन प्रयोजनावरील माहिती मिळविण्यासाठी तसेच प्रचलित जागरूकता उद्दिष्टांसाठी उपयोगी पडते.
- आंतरराष्ट्रीय व्यापारी असलेले करंट अग्रिकल्चर रिसर्च इन्फॉर्मेशन सिस्टीम CARIS ही फूड अँड अग्रिकल्चर ऑर्गनायझेशनने (FAO) तयार केलेली पद्धत होय. यु.एस.डी.ए. च्या सी.आर.आय.एस. पद्धतीसारखे संशोधन प्रगतीचे अनेक डाटबेस नवीन योजना तयार करण्यापुर्वी भूतकालिन साहित्य शेधासाठी आणि ववीन संशोधनाची माहिती मिळविण्यासाठी उपयोगात आणतात.

४ वृत्तपत्र कात्रण सेवा :

वृत्तपत्रे राजकीय, समाजिक, वैज्ञानिक व प्रादेशिक आघाडीच्या आर्थिक क्षेत्रातील नवीन घडामोडींच्या बातम्या देतात. काही वृत्तपत्रे ही राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील माहिती देणारी असतात. तर काही स्थानिक प्रादेशिक भाषांत व विषयांतील असतात. काही वृत्तपत्रे ही अर्थशास्त्र किंवा वित्तीय वृत्त उद्योग, व्यापार, प्रतपेढी, विणिज्य अशाविशेष विषयांतील असतात.

वृत्तपत्रावर आधारित माहिती सेवा उपलब्ध करून देण्याचे कार्य अनेक ग्रंथालये आणि प्रलेखन केंद्रे करीत असतात. अशा प्रकारची सेवा म्हणजे वृत्तपत्र कात्रणसेवा होय. वृत्तपत्र कात्रण सेवेत ग्रंथालये आपल्या ग्रंथालयात येणाऱ्या वृत्तपत्रातून महत्वाची व वाचकांच्या गरजांचा विचार करून तेवढी बातमी कापून ते कात्रण दुसऱ्या जाड कागदावर चिटकवतात. नंतर अशा कात्रणांना विषय शिर्षके देऊन ही कात्रणे वाचकांपर्यंत पोहोचवली जातात. मोठ्या संस्थांमध्ये वृत्तपत्र कात्रणाच्या नोंदी करून त्या टिप्पणीसहीत किंवा टिप्पणीविरहीत परिचलित केल्या जातात. नंतर कात्रणे उभ्या किंवा लटकल्या फाईलमध्ये पुढील उपयोगासाठी लावली जातात. ज्या कात्रणांचा उपयोग नाही अशी कात्रणे कालांतराने नष्ट केली जातात.

संदर्भसूची :

- यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ [बी.लिब. अभ्यास] पुस्तिका [IB 006, माहितीसेवा पुस्तक दुसरे] माहितीसेवा आणि तंत्रे
- प्रा.डॉ. नमिता खोत [श्री.आर.डी.वर्वे] एम.लिब विद्यार्थी युजर स्टडी आणि युज स्टडीचे ग्रंथालयीन इपयोजन [ज्ञानगंगोत्री : डिसेंबर] जानेवारी [फेब्रुवारी २०१०] [२०११] [२०११]
- M.G. Joshi, G. J. Narayana. Current Awareness Service-What it is? Institute of Armament Technology Girinagar, Poona-25, Vol. 19, No.4, Des 1972
- S.R. Shimray, Current Awareness Service, Pondicherry Central University, <https://www.slideshare.net>

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अरुण काळे यांची कविता आणि जागतिकीकरण

प्रा. कल्पना तबाजी रोकडे

शरदचंद्रजी पवार महाविद्यालय
जेजुरी ता. पुरंदर, जि. पुणे

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अलिकडे म्हणजे 1990 नंतर सुरु झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे समाजाच्या विकासाबरोबरच त्याचे बरेवाईट परिणामही सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनावर झालेले दिसतात. या खुल्या अर्थ व्यवस्थेमुळे भारत देशात अमुलाग्र बदल झालेले आहेत. मराठी साहित्यातही या जागतिकीकरणाचा परिणाम झालेला दिसतो. 1990 नंतरच्या मराठी कवितेतही अभिव्यक्त होताना दिसतो. या जागतिकीकरणाचे वारे शहर व महानगरांपर्यंत मर्यादित न रहाता खेड्यापाड्या पर्यंत पोहचले आहे. त्यामुळे आजच्या कवितेच्या आशय अभिव्यक्तीत बदल झाला असून आजची कविता महानगरीय, ग्रामीण, दलित कृषीवादी अशी कपेबंद न रहाता तिच्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल होताना दिसत आहे. त्यासाठी जागतिकीकरणाचे स्वरूप समजावून घेण्याची गरज आहे. साहित्यिक आणि समीक्षक यांना या प्रक्रियेपासून दूर राहून चालणार नाही.

जागतिकीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्थेला खुलेपणा आणणे होय. जागतिकीकरणाची व्याख्या एवढीच मर्यादित नाही. ती अत्यंत गुंतागुंतीची आहे. खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे भारताच्या सामाजिक सांस्कृतिक, राजकीय आर्थिक घडामोडींवर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडत आहे. त्यामुळे उदारीकरण, खाजगीकरणाचे नकारात्मक परिणामही दिसून येत आहेत. सामाजिक बांधिलकी सामाजिक न्याय दुर्लक्षिला जात आहे. लघुउद्योजकांना उतरती कळा आली आहे. चंगळवादी, भोगवादी प्रवृत्ती वाढली आहे. माणसातील संकुचित स्वार्थी विचार वाढत आहे त्यामुळे समाज मानवतेपासून दूर जात आहे. जातिव्यवस्था आणखी दृढ होत आहे. या सर्व गोष्टींचा प्रभाव मराठी साहित्यावर पर्यायाने 1990 नंतरच्या दलित कवितेवरही पडलेला दिसतो. वेदना विद्रोह ही मुल्ये जपणारी दलित कविता समकालिन वर्तमानाचा परिघाच्या पारंपरिक मर्यादा ओलांडून सामाजिकतेच्या नव्या आर्थिक बदलांच्या बदलत्या संस्कृतीचा वेध घेताना दिसते.

20 व्या शतकाच्या मध्यावर साम्राज्यवादी शक्तीच्या विळख्यातून मुक्त झाल्यानंतर त्याच शतकाच्या शेवटच्या चरणात आपला देश एका वेगळ्या म्हणजे जागतिकीकरणाच्या वासाहातिक सापळ्यात सापडला आहे. 'जागतिकीकरण' नावाचा एक प्रगत भांडवलदार वर्ग आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेचे फलित एक समस्या बनून या नवशतकात सामान्य माणसाचे जीवन त्यांची भाषा संस्कृती गिळंकृत करू लागला आहे.

खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण, 'खासग्या' या धोरणाची चर्चा आपल्याकडे सुरु झाली आहे. या जागतिकीकरणाच्या भल्याबुऱ्या परिणामांचा विचार आज देशावर होत आहे.

जागतिकीकरण संकल्पना:- स्वरूप व व्याप्ती

जागतिकीकरण ही भिन्न भिन्न आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रवाहांना सामावून घेणारी संज्ञा आहे. जागतिकीकरण ही अवस्था आहे आणि सिध्दांतही आहे परंतु वर्तमान काळात जागतिकीकरण या शब्दाचे अर्थ म्हणून आर्थिक, उदारमतवाद, मुक्त बाजारपेठ, पश्चिमीकरण आणि अमेरिकीकरण इंटरनेट क्रांती, जागतिक एकात्मता हे प्रतिशब्द वापरले जातात (डॉ. वसंत आ. डहाके)

साधारणतः जागतिकीकरण हा शब्द अधिक प्रमाणात ऐकू येतो तो रशियन महासत्ता कोसळल्यानंतर रशियन महासत्ता विघटीत होण्यापूर्वी जग स्थूल मानाने दोन प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये विभागले होते. एक भांडवलदारी अर्थव्यवस्था, दुसरी साम्यवादी भारतामध्ये 'मिश्र' अर्थव्यवस्था राबविण्याचे प्रयत्न चालू होते. असे जरी असले तरी सरकारी उद्योग कसे हाणून पाडावेत अशी कटकारस्थाने चालू होती या धोरणानुसार सर्व केंद्र व राज्य सरकार आपला व्याप कमी करू इच्छित होते. सरकारने सगळ्या गोष्टीतून अंग काढून या सगळ्या गोष्टी ज्यांना करता येत असतील त्यांनी त्या कराव्यात यालाच "खाजगीकरण" म्हणतात. कोठलेही क्षेत्र असो ते खाजगी मालकाच्या ताब्यात दिले पाहिजे असा जागतिकीकरणाचा अर्थ आहे. (डॉ. नागनाथ कोतापल्ले)

सामान्यपणे जागतिकीकरण याचा अर्थ वैश्विक होणे प्रांत राष्ट्र यांच्या सीमा रेखा नष्ट होऊन विश्वात्मक होणे ही उदात्त मानवी मूल्यांची आणि संस्कृतीची आदर्श कल्पना आहे म्हणूनच 'हे विश्वची माझे घर' 'वसुधैव कुटुंबकम्' विश्वग्राम किंवा विश्व पुष्टग्रामे अस्मिन् अनानुरम्' हे ऋग्वेदातले वचन आपल्या प्राचीन वैश्विकते संबंधीच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकणारे आहे. या संकल्पनेमागे समस्त मानवी जातीचे कल्याण, प्रेम, सोहार्द करूणा, मानवता इ. उदात्त अशी धरणा आहे. पण या क्षणी जागतिकीकरण ही संज्ञा ज्या संदर्भात विचारात घेत आहोत त्याचे रूप स्वरूप फार भिन्न स्वरूपाचे आहे.

आज जागतिकीकरण ही संकल्पना विशुद्ध रूपातील आर्थिक संज्ञान बनली आहे. त्यातही भारताच्या संदर्भात त्याचा विचार करताना असे म्हणावे लागेल की, भारतीय अर्थ व्यवस्थेवर, भारतीय बाजारावर, भारतीय विपणन व्यवस्थेवर सशक्त बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी उदारीकरणाच्या धोरणाचा आधार घेत कब्जा मिळवला आहे. भारताची बाजारपेठ संपूर्ण जगासाठी मुक्त करून दिली म्हणजे आमचे एकप्रकारे जागतिकीकरण झाले माध्यम क्रांतीने ही प्रक्रिया अधिक गतिमान केली "ग्लोबल व्हीलेज" या संज्ञेत तात्काळ भारताचाही समावेश झाला. (डॉ. सतिश पावडे)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अरुण काळे यांची कविता

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे बदललेल्या समाज जीवनाचे चित्रण अनेक लेखक कवनींनी समग्रतेने आपल्या कलाकृतीतून रेखाटले आहे. 1990 नंतरच्या दलित कवींमधील महत्वाचे कवी अरुण काळे यांच्या नावाचा उल्लेख करावा लागेल. 'रॉक गार्डन' 1993 'सायरनचे शहर' 1997, 'नंतर आलेले लोक' 2006 ग्लोबल गावकुस या कवितेची सर्वच पातळीवर मोठ्या प्रमाणात चर्चा झाली. विज्ञान तंत्रज्ञानाचा बदललेला चेहरा मोहरा प्रसारमाध्यमे, मोबाईल क्रांती, शेअर बाजार, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, आदिवासीचे लोंढे या सगळ्यांचे चित्रण त्यांच्या कवितेत येत दैहिक जाणीव, उच्च मध्यमवर्गीय जाणीव, पराभूतेची जाणीव या जाणीवाही कवितेत दिसतात याच बरोबर एक वेगळा आशय, वेगळी अभिव्यक्ती, वेगळा विषय, वेगळी भाषा, वेगळ्या उपमा, प्रतिमा, असा वेगळ्या प्रकारचा ठसा या मराठी कवितेवर उमटविला, अरुण काळेची कविता समकालीन जाणिवा व्यक्त करणारी आहे.

'हे युध्द सर्व जाती धर्माच्या

लोकांसाठी खुले आहे.

हे युध्द उतरले आहे रणभूमीवरून

रस्त्यान या शतकान – सहस्त्रकान

हे रेडियल टायवर बसून येणारे

कोट टायरवाले सैनिक

हे टायर फाटलेले फुटपाथी पायदल"

(अर्थयुध्द प्रकट)

कोट-टायरवाले सैनिक आणि फुटपाथी पायदल मधील युध्द या शतकात येऊन ठेवले आहे. याचा विचार अरुण काळे यांनी या कवितेत मांडला आहे. 'अर्थयुध्द' या कवितेत कविने वास्तव मांडले आहे. भारतीय बाजारपेठ सर्वासाठी खुली केल्यानंतर स्वतःला महासत्ता बनविण्यासाठी एक नवी स्पर्धा सुरू झाली. या स्पर्धेमुळे नव्या युध्दाचा उदय झाला आहे. या युध्दालाच कवी 'अर्थयुध्द' असे नावे देतो. ही कविता अत्यंत संवेदनशील व परिणामकारक असल्याने ती वाचकांच्या मनाला भिडेल.

अरुण काळे यांच्या कवितेत समाज वास्तव एक चिंतात्मक व चिंतन प्रवृत्त करावयास लावणाऱ्या कविता आहेत. कवि या कविता समपर्क शब्दात व्यक्त करताना दिसतात.

जागतिकीकरणाच्या युगात 'माणूस' हा केंद्रस्थानी नसून 'पैसा' केंद्रस्थानी मानण्यात आलेला दिसतो.

'नंतर आलेले लोक' या कवितेत अरुण काळे म्हणतात.

हवा पाणी राहिले नाही सर्वांचे

रस्ते वाटा राहिल्या नाही सर्वांच्या

जगाच ग्लोबल गाव केलंय ना

तर प्रेमाचे होऊ द्या ना बाबा जागतिकीकरण

(नंतर आलेले लोक प्र.क. 41)

कामगारांचे प्रश्न मिडीयामधून वाद होत आहेत. भांडवलशाही सेक्स, अंधार वाटते आहे. नंतर आलेल्या लोकांचे अर्थयुध्द या वर्तमान कवीला सीताराम मास्तरांचे आगतिकीकरण दिसते. बारकोडींगवाल्या मुली भेटतात, रिकाम्या बाटलीसारखा वापर झाल्यानंतरचा कार्यकर्ता भेटतो. अरुण काळे म्हणतात.

'हे ग्लोबल गाव आसल

हे नोबल गाव नाहय

जुन्या बाटलीतील जुनी दारू

नव्या लेबलला चिटकवलेली'

(सनातन मोडस ऑपरेंडी, प्र.क्र. 12)

जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत जगाच ग्लोबल गाव झालाय ना, तर प्रेमाच बाजारीकरण झाले आहे असे कविला या शतकामध्ये दिसते. रविंद्र किंबहुने अरुण काळेबद्दल असे म्हणतात सामान्य माणसाच्या बिगर जगण्याचे व्याकूल चिन्हशास्त्र समर्थपणे मांडतात. एकूणच आजचे हे समकालीन वर्तमान सर्वसामान्यांच्या हिताचे नाही, त्यांचा विचार करणारे नाही याची अस्वस्थता कवीच्या कवितेतून व्यक्त होताना दिसते.

अरुण काळे यांच्या 'नंतर आलेले लोक' या कविता संग्रहातून आशयाच्या प्रयोगशिलतेचा परिहा प्रदीर्घ विस्तारलेला दिसतो.

हवा-पाणी राहिले नाही सर्वांचे

रस्ते वाटा राहिल्या नाही सर्वांच्या

जगाच ग्लोबल गाव केलंय ना

तर प्रेमाचे होऊ द्या ना बाबा जागतिकीकरण

(नंतर आलेले लोक, प्र.41)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

‘खिडकी उर्फ विंडो 2000: 2’ या कवितेत ते लिहितात ही एक खिडकी योजना, हे काय खर काय खोट, दारातून नाव गाव विचारलं जाई, खिडकीतून विचारतात पासवर्ड, दार खिडक्यांशी ज्याचा संबंध नाही, असे किती लोक झोपतात उघडयावर कोण बघतो त्यांना ओझोन मिळतो की नाही” या कवितेत कविने अत्यंत वास्तव चित्रण केले आहे. दलितांना ही खिडक्या दारे तरी माहित का? की जे रस्त्यावर झोपतात. दलितांच्या दयनीय दुःख दरिद्र्याचे चित्रण केले आहे.

काळे यांचा कवितेतील दृष्टीकोन व्यापक आहे. त्यांनी समाजाचे सखोल चिंतन केलेले दिसते. त्यांच्या कवितेला स्वतंत्र रूप प्राप्त झालं आहे. जागतिकीकरणातून समोर आलेल्या वास्तवाला कवी मूळापर्यंत भिडताना दिसतो पुढे ते म्हणतात.

‘तिकडे रंगात सूट नाही
ते रेड इंडियन हे आदिम
ते जिप्सी हे भटके
तिकडे तृच्छता, इकडे अस्पृश्यता
अर्थात: मनात
तिकडे कुंपण इकडे गावकूस
अर्थात: अदृश्य

वर-वर डंके खुल्या समुद्राचे गेट नंद नेमके (पृष्ठ 12) इकडे-तिकडे या शब्दातून अन्यायाची वैश्विकता दाखवतात. अमेरिकेतील रेड इंडियन व भारतातील दलितांचे दुःख व त्यांच्यावर अन्याय करणाऱ्या वर्गाची क्रूर मानसिकता यामध्ये दर्शविली आहे. या कवितेत कविचे चिंतन आणि समाजवास्तवाची तळमळी वास्तवाची जाणीव दिसते. सद्यस्थितीला जोडलेले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक साहित्यिक परीघ बदलतो आहे. त्या बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचा वेध घेण्यासाठी अरुण काळेंची कविता महत्वाची वाटते. मराठी कवितेला नविन वळण देण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या कविता महत्वाच्या वाटतात. सद्यस्थितीही दलितांना कसे वागवले जाते. वर्षानुवर्षे अन्याय, अत्याचारावर वाचा फोडण्याचे काम अरुण काळे यांची कविता करते. दलित आजच्या काळात आंबेडकरांचे विचार कसे प्रेरणादायक ठरतात, त्यांचे विचार कसे प्रभावी ठरतात त्यांच्या प्रेरणेने जग कसं बदललय हे त्यांच्या कवितेतून साहित्यातून दिसते. बदलत्या सांस्कृतिकीकरणाचा वेध त्यांच्या कवितेने घेतला आहे.

संदर्भग्रंथ व टिपा :-

1. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य संपादक- डॉ. शरद गायकवाड प्रा. सुनिल शिंदे
2. ढाले राजा, ‘रॉक गार्डन’ लोकवाडमयगृह मुंबई 1993, पृ 1.3
3. सांगोलेकर अविनाश, दलित साहित्य, उगम आणि विकास, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 2010 पृ. 48
4. शिंदे रणधीर, ‘नवाक्षर दर्शन’ अरुण काळे विशेषांक, एप्रिल 2008, पृ. 45
5. कांबळे उत्तम, जागतिकीकरणात माझी कविता, सुगावा प्रकाशन, पुणे- 2006 पृ. 09

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

E-Learning Courses in India

कु.श्रद्धा दत्तात्रय कदम

एम.लिव.विद्यार्थिनी

यशवंतराव चव्हाण इन्स्टिट्यूट सायन्स सातारा

डॉ.पी.बी.गेडाम

ग्रंथपाल

सातारा आझाद कॉलेज ऑफ ऑफ एज्युकेशन सातारा

सार :

आजच्या आधुनिक काळात माहिती संप्रेषण व तंत्रज्ञानाचे महत्त्व जसे वाढत गेले तसेच ई-लिनिंगचे महत्त्व सुद्धा उत्तरोत्तर वाढत गेले. त्यामुळे उपाभोक्त्यांच्या ज्ञानात मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन ज्ञान संपादन करण्यास वेळ आणि काळाची मर्यादा राहिलेली नाही. उपाभोक्त्यांना ज्ञान संपादन करण्यास केवळ ग्रंथालयाचा वापर न करता इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या विभिन्न माहितीपर ई-बुक्स, ई-जर्नल्स व वेबसाईट यांचा वापर करून ज्ञान अर्जित करता येते. त्यामुळे ई-लिनिंगचे महत्त्व मोठ्या प्रमाणात वाढले असून शैक्षणिक क्षेत्रात त्यामुळे प्रगती झाली आहे. त्यामुळे दूरसंचार नियंत्रित दळणवळण व इतर संपर्क साधने सर्वसामान्यांच्या खिशात आली आहेत. भारतात ई-लिनिंगचे वेगवेगळ्या विषयांत ऑनलाईन कोर्सेस उपलब्ध आहेत. त्यामुळे गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण हे आता कोठेही आणि केव्हाही घेता येऊ शकते.

प्रस्तावना :

प्राचीन काळात राजांच्या राजदरबारी ग्रंथालये होती. परंतु त्याच्या वापरावर अतिशय बंधने होती. राजदरबारात ज्या व्यक्तीला विद्वान म्हणून मान्यता मिळाली असेल अशाच व्यक्तीला त्या ग्रंथालयात प्रवेश होता. सर्वसामान्य माणसांना ग्रंथालयातील ग्रंथ लांबून पाह्यावयास मिळणे देखील कठीण होते. राजदरबारी असलेले ग्रंथ सतत बंदोबस्तात ठेवलेले असत. ज्या खोलीत हे ग्रंथ ठेवलेले असत त्या खोलीला वाहेरून कुलुप लावले जाई व त्या खोलीबाहेर एक रक्षक ठेवला जाई. ग्रंथालयाचे रक्षण करणे हे त्याचे काम असे म्हणून ग्रंथाचे रक्षण करण्या याला ग्रंथपाल असे संबोधतात.

१७ व्या शतकात छपाई या यंत्राचा शोध लागला त्यामुळे ग्रंथनिर्मितीस थोडासा वेग आला. त्यानंतर ग्रंथ चळवळ ग्रंथालय कायदे यामुळे ग्रंथालयाचा विकास होण्यास मदत झाली. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला वर्गणी भरून का होईना ग्रंथालयात प्रवेश मिळायला लागला. कोणीही ग्रंथाचे वाचन करावे, ज्ञानार्जन करावे अशी ग्रंथालयाकडून व्यवस्था होवू लागली व या सर्वांचा परिणाम म्हणून ग्रंथालये वाढू लागली. थोडक्यात असे म्हणता येईल की पूर्वीच्या काळी शिलालेख, लिपि, ताम्रपत्र, भूर्जपत्रे ही ज्ञान साठवून ठेवण्याची माध्यमे व साधने होती. कालांतराने कागदाचा शोध मिळवित लिपीतील सुधारणा, आपांमधील संस्करण व छपाई यंत्राचा शोध वैगेरे टप्प्या पार करता करता ग्रंथालये व ग्रंथ प्रकाशन या सा यांचाही विस्तार होऊ लागला. ग्रंथालयाचे स्वरूप बदलू लागले. नवनवीन तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर होऊ लागला. व आजच्या काळात ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण होऊ लागले. ग्रंथालयाचे कामकाज संगणकीकृत झाले. संगणकाच्या वापरामुळे अनेक अवघड आणि वेळखाऊ कामे सुलभ झाली आहेत. माहिती तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप आपल्या लक्षात येते. आधुनिकतेची जोड देऊन विविध माध्यमातून आधिकाधिक सेवा उपलब्ध करून देणे हे आजच्या ग्रंथालयाचे उद्दीष्टे झाले आहे. माहिती तंत्रज्ञान विश्वात नवनवीन माहिती येत असते. त्यामुळे वाचकांच्या गरजा वाढल्या आहेत. त्याचा फायदा ग्रंथालयाना होऊन वाचकांना त्याची मदत होत आहे.

उद्दीष्ट :

- १ ई-लिनिंगचे अभ्यास करून त्याचे ग्रंथालयातील महत्त्व समजून घेणे.
- २ भारतात उपलब्ध असलेले विविध ई-लिनिंगचे कोर्सेस देणा या संस्था याबद्दल माहिती मिळवणे.

आधुनिक ग्रंथालय :

आजच्या कालखंडात ग्रंथाच्या संगणकीकरणामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात प्रगती झाली आहे. त्यामुळे कोणते क्षेत्र यापासून अलिप्त राहिले नाही. त्यामुळे ग्रंथालय कार्यपद्धती त्यांचा अवाढव्य पसारा वाचकांच्या मागण्या माहिती निर्मितीचा वेग वाढला आहे. माहिती तंत्रज्ञान यामध्ये संशोधन झाल्याने, माहितीचा स्फोट होऊ लागला. त्यामुळे ग्रंथालये आधुनिक बनत आहे. ई-मेल, इंटरनेट, ई-मुद्रिका प्रचलित जागरूकता सेवा, दूरध्वनी व मोबाईल साधनांचा वापर ग्रंथालयात होऊ लागला व वेळेची बचत होऊ लागली. त्या सर्व साधनांचा वापरत आधुनिक ग्रंथालयात केला जातो. आधुनिक ग्रंथालय असे ग्रंथालय आहे की ज्याच्यात डिजिटल ऑब्जेक्टचा संग्रह

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आहे . ज्यात मजकूर विद्युत्सामुग्री ऑडिओ मटेरीआल सामुग्री इलेक्ट्रॉनिक माध्यम स्वरूपात संग्रहित करून ठेवली जाते . व ती माहिती संगणक नेटवर्कद्वारे दुरस्थपणे मिळवली जाऊ शकते .

ईलिनिंग म्हणजे काय :

शिक्षण घेणे अथवा शिकविण्याच्या प्रक्रियांचा अधिक विस्ताराने विचार करावयाचा झाल्यास प्रामुख्याने तीन घटक लक्षात घेतले जातात .

१ . स्वरूप :

पारंपारिक दूरस्थ विशेष कौशल्य आत्मसात अथवा वृद्धिंगत करण्यासाठी आत्मानंदासाठी

२ . माध्यम अथवा पद्धती :

खंडूफळा पद्धत दृक्श्राव्य संगणकाच्या सहाय्याने इंटरनेटद्वारे गुरुकुल पद्धत

३ . विद्यार्थी उपभोक्ता :

कुशल अर्धकुशल प्रामुख्य ज्ञान असलेला संपूर्णतः अकुशल सर्व साधारण शिक्षित उच्चशिक्षित या बरोबरच एक सर्वसमावेशक असा चौथा घटक वेगाने पुढे येऊ पाहत आहे आणि तो म्हणजे ईलिनिंग ज्यामध्ये वरील सर्व बाबींचा समावेश होतो . शैक्षणिक व सामाजिक बांधिलकी जपत तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने प्राप्त केलेले ज्ञान म्हणजे ईलिनिंग

ईलिनिंग म्हणजे फक्त संगणक किंवा इंटरनेट याचाच वापर नसून वेगवेगळ्या तंत्रांचा एकत्रित किंवा सुटे सुटेपणाने उपयोग करून घेणे CD-ROM, DVD, VIDEO TAPES, इंटरअॅक्टिव्ह TV यासारख्या विविध इलेक्ट्रॉनिक अथवा साठवण माध्यमांचा उपयोग करून शैक्षणिक उद्दीष्टांची पूर्तता करणे . ज्यायोगी शिक्षण हे निव्वळ पुस्तकी न राहता प्रयोगशील बनविण्यास उद्युक्त करते ते ईलिनिंग . ईलिनिंग संकल्पना दूरस्थ व मुक्त अध्ययन पद्धतीला जवळची आहे .

ईलिनिंग प्रसारणाची साधने :

ईलिनिंग ज्ञानप्रसारण करण्यासाठी प्रामुख्याने दोन तऱ्हेची साधने वापरली जातात ती म्हणजे १ ऑथरिंग टुल्स २ डिलिव्हरी टुल्स व यानंतर अ Synchronous Learning आ Asynchronous Learning या साधनांचा वापर केला जातो .

१ . ऑथरिंग टुल्स :

ही एक तऱ्हेची ऑप्लिकेशन सॉफ्टवेअर असतात ज्याचा उपयोग प्रामुख्याने शिक्षणासाठी केला जातो . ऑथरिंग टुल्स ही HTML, XML किंवा DHTML प्रकारात उपलब्ध असतात .

अतिशय आकर्षक व तंत्रशुद्ध साधने वापरून कल्पकतेने याचा वापर करता येतो .

२ . डिलिव्हरी टुल्स :

उपभोक्ता विद्यार्थ्याला कुठल्या पद्धतीने अथवा साधनाद्वारे शिक्षण हवे आहे तसेच तो Online वा Offline पद्धतीने शिक्षण घेणार आहे . यावर Delivery Tools चे स्वरूप ठरते . ऑडिओ टेप्स विडिओ टेप्स संगणकीय फाईल्स ई प्रिंट्स केबल टिव्ही वेगेर सारखा माध्यम व साधनाद्वारे दूरस्थ पद्धतीने प्रगत संगणक आज्ञावली वापरून ईलिनिंग द्वारा शिक्षण प्राप्त केले जाते .

३ . Synchronous Learning :

यामध्ये विद्यार्थी व शिक्षक एकाचवेळी स्वतंत्रपणे दोन वेगवेगळ्या संगणकांद्वारे नेटवर्कच्या सहाय्याने एकमेकांशी संवाद साधून चॅट रूम व्हिडिओ कॉन्फरेंसिंग विडिओ टेलिकॉन्फरेंसिंग पद्धतीने परंतु Online संवाद साधत असतात . शेअर्ड व्हाईट बोर्डचा उपयोग करून एक शिक्षक एकाच वेळी अनेक विद्यार्थ्यांशी संपर्कात राहू शकतो .

४ . Asynchronous Learning :

यामध्ये शिक्षकाने तयार केलेला अभ्यास विद्यार्थी स्वतःच्या सोईने आपल्या वेळात Offline पद्धतीने वेबफोरम्स लीस्ट सर्व्हर ऑनलाईन वेबसाईट वेगेरद्वारे शिकू शकतो .

ईलिनिंग पद्धतीचे फायदे व मर्यादा :

- विद्यार्थी केंद्रित शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्याला स्वतःच्या सोईने वेळविकाषण निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळते

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- शिक्षण पद्धती पुरेशी लवचिक आहे.एकाच वेळी स्वतःच्या आवडीचे वेगवेगळ्या विषय शिकवण्याची विद्यार्थ्याला मुभा असते.
- इंटरनेटचा वापर केल्यास Hyperlink द्वारे एकाच संगणकावरून एकाच वेळी विविध त हेचे वाचन साहित्य उपलब्ध होऊ शकते.
- दृक्श्राव्य माध्यमे प्रभावशाली असल्यामुळे अवघड विषय समजण्यास सोपा होतो.तसेच अवघड भागाचे परत परत पुनर्वि लोकन करणे शक्य असते.
- प्रवासाचा वेळ प्रिंटाच्या तसेच छापिल पुस्तके विकत घेणा या खर्चात बचत होऊ शकते.
- अतिशय उत्तम प्रगत व खात्रीशीर संगणक व्यवस्था सतत उपलब्ध असणे अत्यंत जरूरीचे आहे.खंडित वीजपुरवठ्यामुळे यंत्रणा नादुरुस्त होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.
- ईलिनिंगसाठी उपयुक्त ठरेल अशा पद्धतीने अभ्यास लिहणारे सक्षम मनुष्यबळ अत्यावश्यक आहे. व तशा त हेचे प्रशिक्षण मिळण्याची सुविधा उपलब्ध होणे जरूरीचे आहे.
- ईलिनिंग हे अर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर असेलच असे खात्रीशीर सांगता येणार नाही ते खर्चिकही असू शकते.

ईलिनिंगचे ग्रंथालयातील स्थान व महत्त्व :

२१ साव्या शतकातील आधुनिक ग्रंथालये नव्या स्वरूपात जगासमोर येत आहेत.शाळा,महाविद्यालयीन ग्रंथालये,ब्रिद्यापीठे,सरकारी व इतर लहान सहाय कार्यालये,अगदी दुकानामध्ये सुध्दा संगणकाचा वापर नित्याचा व अनिवार्य झाला आहे.त्याचबरोबर दूरसंचार नियंत्रित दळणवळण व इतर संपर्क साधनाद्वारे अनेकविध सेवा सर्वसामान्यांच्या आढोख्यात आल्या आहेत आणि नेमका याचा उपयोग ग्रंथालयांनी करून घेतला आहे. यासाठी योजनापूर्वक नियोजन करणे आवश्यक आहे.

ईलिनिंगच्या वापरामुळे याचे महत्त्व वाढू शकते व त्यासाठी ईलिनिंगसाठी लागणा या सुविधा आधुनिक ग्रंथालयात उपलब्ध असतात.उदा.पुरेशा संख्येने संगणक व त्यासाठी आवश्यक असणारे केबलींग व नेटवर्किंग,वीज पुरवठ्याची सोय,ऑपरेटिंग सिस्टीम वेगळे.या साठी सर्व यंत्रणा सुयोग्य रितीने कार्यक्षमतेने चालू ठेवण्यासाठी पुरेसे प्रशिक्षित मनुष्यबळ व अडचणी दूर करण्यासाठी यंत्रणेची उभारणी आधुनिक ग्रंथालयामध्ये केलेली असते.

आधुनिक ग्रंथालयामध्ये स्वतःच्या ग्रंथालयाची वेबसाईट करून त्याद्वारे इतर शैक्षणिक वेबसाईट व वाचन साहित्याशी जोडणी (Hyper linking) करण्याचा प्रयत्न केल्यास व त्याद्वारे अधिक विस्तृत साहित्य उपलब्ध करून दिल्यामुळे वाचक वर्गाला त्याचा निश्चितच उपयोग होतो.वाचक वर्ग घरबसल्या ईलिनिंग द्वारे या वाचन साहित्याचा उपयोग करू शकतो.तसेच वेगवेगळे विश्वकोश,शब्दकोश,संदर्भग्रंथ,इस्तपुस्तिका,औद्योगिक माहिती,सरकारी नियम,अॅक्ट्स,माहितीचा अधिकार,कायदे,भौगोलिक माहिती,संशोधनपर अहवाल अशा असंख्य त हेच्या माहितीचा खजिना इंटरनेटच्या महाजालात उपलब्ध आहे.या सा यांची अथवा निवडक साहित्यांची आपल्या वाचकांच्या नुसार वर्गवारी करून त्या त्या Websites ची एक संगतवार तयार यादी करून ती विद्यार्थ्यांना संगणकावर उपलब्ध करून दिली जाते.त्यामुळे वाचक वर्गाला त्याचा मोठा फायदा होतो.

ऑनलाईन शोध सेवेद्वारे निवडक माहितीचे संकलन करून त्याची एक तयार सुची करून वेळोवेळी ईमेल द्वारे वाचकापर्यंत नेण्याचे काम केल्यास ग्रंथालयाची प्रतिमा उंचावण्यास मदत होते.इंग्रजी व मराठी भाषेतील अभिजात साहित्य,उत्तमोत्तम ग्रंथसाहित्याची माहिती आता संकेत स्थळावर उपलब्ध आहे.तसेच काही ग्रंथालयाच्या तालिका इंटरनेटवर पाहता येतात. याविषयी सातत्याने नवनविन माहितीचा वेध घेऊन वाचकही या प्रक्रियेत सामील होतो.त्याचबरोबर विद्यार्थी आता ईबुक,ईजियतकालिक,ईजर्नल्स व ईप्रकाशने इंटरनेटवर पाहतात किंवा वाचतात,. ईप्रकाशने यांचा अभ्यास,ज्ञात समावेश झाल्यास विद्यार्थी व शिक्षक या दोहोंचा ग्रंथालयाशी संपर्क वाढेल व यामुळे वाचनसंस्कृती विकसित होण्यास मदत होईल.शिक्षण ग्रंथालयाभिमुख होईल.उच्चशिक्षणातील संशोधनात ग्रंथालयांचा अधिक उपयोग होईल.उदा. Drexel University, USA तील अभियांत्रिकी ग्रंथालयाच्या www.library.Drexel.edu/resources या वेबसाईटच्या आधारे अभियांत्रिकी शाखेशी निगडीत असणारे माहितीसंग्रह वाचकापर्यंत उपलब्ध होतात.अशा प्रकारे विद्यार्थी एका Click वर संगणकावर अभ्यासासाठी आवश्यक असणारे वाचन साहित्य मिळवू शकतो.

ईलिनिंगचे महत्त्व व आधुनिक युगातील त्याचे स्थान आधोरेखीत करताना ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात.या शिक्षण पद्धतीला पूरक अशी एक पाठवळ देणारी यंत्रणा या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास ग्रंथालयाचे महत्त्व अबाधित आहे. शिक्षणाच्या सर्व घटकांना स्पर्श करण्या या ग्रंथालयांचा आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत देखील तितकाच महत्त्वाचा वाटा आहे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतात ईलर्निंग कोर्सेस देणा या संस्था :

- NPTL : नॅशनल प्रोग्रॅमिंग ऑन टेक्नॉलॉजी अँड व्हॉल्स लर्निंग ही आयआयटी बॉम्बे दिल्ली गुवाहाटी कानपूर खिडकपूर मिर्झास आणि रूरकी आणि इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स बंगलोर ही सात भारतीय तंत्रज्ञान संस्था मिळून बनली आहे . ही संस्था वेगवेगळ्या विषयावर ऑनलाईन कोर्सेस व सर्टीफिकेट देते . ज्यांना मुळात रूची व उत्साह आहे त्यांच्यासाठी असे ऑनलाईन कोर्सेस तयार करण्यात आले असून त्यांचे शिक्षण कुठेही आणि केव्हाही घेता येते . असे कोर्सेस सर्वासाठी मोफत असून सर्टीफिकेटसाठी नाममात्र फी विद्यार्थ्यांना कडून घेतली जाते . विद्यार्थ्यांना वेब व व्हिडिओच्या सहाय्याने शिक्षण दिले जाते . एनपीटीएल वेबसाईटवर ९२३+ वेब आणि व्हिडिओ कोर्स उपलब्ध आहेत .
- COMMLAB INDIA : कॉम्बे इंडिया ही कंपनी सन २००० सालापासून जगभरातील लोकांना व्यवसायासाठी सक्षम बनविण्याच्या दृष्टीने ईलर्निंग कोर्सेस आयोजित करते . जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध असलेल्या कॉम्बे इंडिया या कंपनीचा उद्देश तंत्रज्ञान सक्षम समाधान शिक्षण देण्याचा आहे . ही संस्था त्यांच्या कार्यवाह्यांना प्रशिक्षित करण्याच्या उद्देशाने ईलर्निंग कोर्सेस तयार करते . कॉम्बे इंडियाचे परस्पर संवादी ऑनलाईन अभ्यासकर्ते माय ईलर्निंग खेळ आधारित शिक्षण आणि व्हिडिओ सारख्या सर्वोत्कृष्ट प्रशिक्षण धोरणाचा वापर करतात आणि नविनतम लेखनाची साधने वापरून विकसित केले जातात . कॉम्बे इंडिया चाळीस भाषांमध्ये ईलर्निंग सेवा देतात .
- IIBM : आयआयबीएम इन्स्टिट्यूट ऑफ बिझनेस मॅनेजमेंट हा जागतिक पुरस्कार विजेत्या ऑनलाईन व्यवस्थापन शिक्षण प्रशिक्षण आणि प्रमाणपत्र प्रदाता आहे . आयआयबीएम इन्स्टिट्यूट विविध सर्टीफिकेट कोर्स देतात . ज्यात स्टडीद्वारे व्यवस्थापनाची संकल्पना शिकवितात . आयआयबीएम इन्स्टिट्यूट इच्छूक विद्यार्थ्यांना शिकविण्याच्या खुल्या आणि लवचिक दृष्टीकोनातून पारंपारीक शिक्षण पद्धतीचा प्रवेश नसलेल्या विद्यार्थ्यांना उत्कृष्ट संधी देते . आयआयबीएम इन्स्टिट्यूट ही ऑनलाईन शिक्षणात वेगाने प्रगती करणारी उत्कृष्ट संस्था आहे . आयआयबीएम इन्स्टिट्यूट आपल्या विद्यार्थ्यांना उच्च दर्जाचे शिक्षण देण्यासाठी अधिक प्रेरित करते . ज्या प्रशिक्षणार्थींना व्यवस्थापन कौशल्य संपादन माध्यमातून त्यांच्या कारकिर्दीत पुढे जाण्याची इच्छा आहे . आयआयबीएम इन्स्टिट्यूट ही संस्था २००८ मध्ये स्थापन झाल्यापासून चार सदस्यांची संघटना यशस्वीपणे सुरू झाली . आता आयआयबीएम इन्स्टिट्यूट १५०+ उच्च प्रशिक्षित कर्मचारी आणि नवी दिल्ली भारत येथे आधारित सुसज्ज पायाभूत सुविधासह उभी आहे . आयआयबीएम इन्स्टिट्यूटला ऑनलाईन प्रशिक्षण देण्याचा उत्कृष्ट पुरस्कार मिळालेला आहे . आजच्या स्पर्धात्मक युगात नाविन्यपूर्ण प्रशिक्षण देणारी ही संस्था आहे .
- MOOC : MOOC हा एक ओपन ऑनलाईन कोर्स आहे . MOOC चा अर्थ Massive Open Online Course असा आहे . MOOC असलेले ऑनलाईन कोर्सेस हे विनामूल्य आहेत . हे कोर्सेस विविध विषयावर उपलब्ध आहेत . हे कोर्सेस शीर्ष विद्यापीठे व महाविद्यालयांप्रमाणे आहेत . शीर्ष विद्यापीठे व महाविद्यालये ज्याप्रमाणे मुकचे कोर्सेस आयोजित करतात . मूक ही एक वेगवेगळ्या विषयावर उपलब्ध असलेली डिरेक्टरी आहे . Enroll In course या बटनावर जाऊन कोर्सेसला रजिस्टर करावयाचे असते . याद्वारे मिळणारे सर्टीफिकेट आयोजित करणा या शीर्ष विद्यापीठे व महाविद्यालये यांच्याकडून दिले जाते . यामध्ये कोर्सेस हे मोफत असतात मात्र सर्टीफिकेटसाठी नाममात्र फी भरावी लागते . मूकद्वारे प्राप्त होणा या जगातील कुठल्याही युनिव्हर्सिटीद्वारे विद्यार्थी शिक्षण घेण्यासाठी सक्षम होतो .
- SWAYAM : मानव संसाधन विकास मंत्रालय भारत सरकारद्वारे स्वयंमची वेबसाईट सुरू करण्यात आली असून हा कोर्स ऑनलाईन मोफत दिला जातो . स्वयंमचा महत्वाचा उद्देश अध्ययन व अध्यापनातील उत्कृष्ट संसाधने सर्वापर्यंत पोहोचवणे हा आहे . शिक्षणाची धोरणे उदा . प्रवेश इन्क्वीटी आणि दर्जा ही ३ मुख्य तत्त्वे साध्य करण्यासाठी स्वयंम हा भारत सरकारद्वारे सुरू करण्यात आलेला कार्य आहे . डिजिटल लिटीपासून जे लोक आज खंडीत राहिलेले आहेत आणि ज्ञानाच्या अर्थ व्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात सामिल होण्यासाठी सक्षम नाहीत अशा वंचित विद्यार्थ्यांसाठी डिजिटल डिवाईसद्वारे जोडण्याचा प्रयत्न स्वयंमद्वारे करण्यात आलेला आहे . स्वयंमही भारतातील विद्यार्थ्यांना मोफत असून देशातील सर्वोत्कृष्ट शिक्षकांनी देशभरातील हजारोपेक्षा अधिक मुख्य निवडलेल्या विद्याशाखा आणि शिक्षक या अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून दिले आहेत . स्वयंमचे असे एक IT व्यासपीठ आहे की तिथे इयत्ता ९ वी पासून ते पदवीपर्यंत विद्यार्थ्यांना शिकविले जाते . स्वयंमद्वारे चालविले जाणारे अभ्यासका ४ विभागात विभागले आहेत १ व्हिडीओ व्याख्यान २ विशेष तयार केलेले वाचनसाहित्य डाऊनलोड व प्रिंट करता येऊ शकते ३ परिक्षणे आणि QUIZ च्या माध्यमातून स्वतःची मूल्यांकन परिक्षा आणि ४ ऑनलाईन चर्चा मंचा का निरसन . ऑडिओ व्हिडीओ मल्टीमीडिया आणि कला अध्यापन शास्त्रक्रांतंत्रज्ञानाचा

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वापर करून शिकविण्यासाठी महत्वपूर्ण पावले भारत सरकारने स्वयंमच्याद्वारे उचलली आहेत. कमीतकमी शुल्क देऊन यशस्वीपणे अभ्यासपूर्ण झाल्यानंतर प्रमाणपत्र दिले जाते .

- NIBOSH : व्यवसायिक आपल्या कर्मचा यांचे ज्ञान वाढविण्यासाठी आणि त्यांना सक्षम बनविण्यासाठी नेबॉश ईलॅरनिंग कोर्सेस सध्या माध्यमातून स्वस्थ आणि सुरक्षिततेच्यासंबंधी माहिती व्हावी यासाठी नेबॉश ईलॅरनिंग कोर्स उपलब्ध आहे . १९७९ मध्ये नॅशनल एज्युकेशनल बोर्ड ऑफ ऑक्युपेशनल सेफ्टी हेल्थची स्थापना झाली . ही सर्व स्तरावरील कामाच्या आरोग्यसुरक्षा आणि पर्यावरणीय व्यवस्थापन गरजा भागविण्यासाठी तयार केलेल्या जागतीक स्तरावरील मान्यता प्राप्त योग्यतेची व्यापक श्रेणी तयार करतो . नेबॉशच्या पात्रतेसाठी पात्र असलेल्या अभ्यासकांचे दरवर्षी सुमारे ५०००० उमेदवार आकर्षित होतात . ६०० पेक्षा जास्त अभ्यासकांचे प्रदात्याकडून ते देऊ करतात . जगभरातील १२० देशांमध्ये घेतल्या जाणा या २०१४ मध्ये इंटरनॅशनल ट्रेड मध्ये नेबॉशच्या उत्कृष्ट कामगिरीसाठी ब्रिटनच्या व्यापारीक यश इंटरनॅशनलसाठी क्विन अँवार्ड सर्वोच्च वहाल करण्यात आला .

भारतात ईलॅरनिंगचे नेबॉश इंटरनॅशनल जनरल सर्टीफिकेट आणि नेबॉश इंटरनॅशनल डिप्लोमा हे नेबॉशचे कोर्सेस उपलब्ध आहेत . परिक्षा परिक्षेसाठी निवडलेल्या ठिकाणांना मार्च/जून/सप्टेंबर आणि डिसेंबर महिन्यात घेतली जाते . परिक्षा शुल्क युनायटेड स्टेट्स डॉलरमध्ये मोजले जाते .

- SYMBIOSIS Centre For Distance Learning Distance Education, India
सिम्बॉयसिस सेंटर फॉर डिस्टन्स लर्निंग एससीडीएल भारतातील सर्वात मोठी स्वायत्त अंतर शिक्षण शिक्षण संस्था आहे . सिम्बॉयसिस सेंटर फॉर डिस्टन्स लर्निंग एससीडीएल २००१ मध्ये सुरु झाल्यापासून अनेक विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी जलद गतीने निर्माण झाली आहे . यामुळे भारतातील काही मोठ्या आणि सर्वांगीण शिक्षणपद्धतीपैकी एक बनली आहे . विद्यार्थ्यांना शिकविण्याची लवचिकता कुठेही कुठल्याही वेळी प्रदान करणे हे सिम्बॉयसिस सेंटर फॉर डिस्टन्स लर्निंग एससीडीएल चे मिशन आहे . गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यासाठी एससीडीएल ने शिक्षण मुल्यापन ईलॅरनिंग आणि सेल्फ मॅनेजमेंट इन्स्टिट्युशन्स तसेच इंडस्ट्रीद्वारे स्वयंशिक्षण सामुग्री तयार करण्यासाठी उत्तम शैक्षणिक स्रोत मिळविले आहेत . एससीडीएलने सर्व प्रोग्रामसाठी मिश्रित शिक्षण पद्धतीचा परिचय म्हणजे शिक्षणाचे तीनही प्रकार एकत्र करणे म्हणजे प्रकाशितक्रमद्वारे शिकणे साहित्यिक पुस्तके डिजिटल ईलॅरनिंग आणि फॅक्लटी संवाद चॅट सत्रे आणि ऑनलाईन वर्ग सुविधा सुरु केली .

निष्कर्ष :

ईलॅरनिंग ही शैक्षणिक क्षेत्रातील फार मोठी क्रांती आहे . त्यामुळे कोणालाही कोठेही आणि केव्हांही गुणवत्तापूर्ण शिक्षण घेणे सोपे झाले आहे . त्यामुळे अध्ययन व अध्यापनातील वेळ आणि काळाची मर्यादा राहिलेली नसून उत्तम दर्जाचे शिक्षण वयाच्या कुठल्याही वर्षी घेता येते . उपलब्ध असलेले ईलॅरनिंग कोर्सेस हे शिकणा यांना विविध विषय शिकण्याची संधी उपलब्ध करून देतात . त्यामुळे भारतातच नव्हे भारताच्या बाहेरही शिक्षण घेणे अधिक सोपे झाले आहे .

संदर्भसूची:

१. डॉ. प्रतिभा गोखले ईलॅरनिंगचे ग्रंथालयातील स्थान ज्ञानगंगोत्री त्रैमासिक जून/जुलै २०११ प्र. २२
२. प्रा. मधुवन्ती भागवत विचन साहित्याचे नवे स्वरूप ई प्रकाशने ज्ञानगंगोत्री त्रैमासिक मार्च/एप्रिल मे २००७ प्र. ४
३. Rajendra Kumbhar, use of E-Learning in library and information science education, DESIDOC journal of library and information technology, Vol. १ No.१ January २००९
४. डिजिटल लायब्ररीच्या माहितीसाठीची वेबसाईट www.wikipedia.com, १५/०१/२०१८
५. <http://onlinecourses.nptel.ac.in>, (Last Accessed date on १५/०१/२०१८)
६. <http://www.iibmindia.in>, (Last Accessed date on १५/०१/२०१८)
७. <http://www.astutisinternational.com>, (Last Accessed date on १५/०१/२०१८)
८. <http://www.scdl.net>, (Last Accessed date on १५/०१/२०१८)
९. <http://swayam.gov.in>, (Last Accessed date on १५/०१/२०१८)
१०. <http://www.mooc.in>, (Last Accessed date on १५/०१/२०१८)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य

प्रा. डॉ. मानसी दशरथ जगदाळे
आदर्श कॉलेज, विटा

जागतिकीकरण संकल्पना :

‘जागतिकीकरण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यापार करणारी मुक्त अर्थव्यवस्था होय.’ नव्वदनंतर जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण या संकल्पना निर्माण झाल्या. आज जागतिकीकरणामुळे खेड्यांचे नागरीकरण झाले आहे, त्यामुळे ग्रामीण जीवनामध्ये प्रचंड बदल झालेला दिसतो. आज माहिती-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे जग जवळ आले असले तरी माणसे दुरावत आहेत. भांडवलदारांची कुटील नीती आणि त्यांच्या विविध परिणामांमुळे जग वेगळ्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. याला अपवाद ग्रामीण संस्कृती किंवा ग्रामीण साहित्यही राहिले नाही. या जागतिकीकरणामुळे मोबाईल, इंटरनेट, फेसबुक, व्हाट्सअप यांचे प्रमाण वाढले आहे. उच्च शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण आणि रोजगार निर्मितीचा गाजावाजा केला जातोय. इमारती, प्लॅट आणि प्लॉटसाठी जमीन विक्री होत आहे. अशा या जागतिकीकरणात माणसांचे शांतपणे शोषण होत आहे.

जागतिकीकरणाच्या परिणामाने भारत सुखी आणि समृद्ध होईल, शेतकऱ्यांची उत्पादने जगाच्या बाजारपेठेत जाऊन सगळीकडे आनंदीआनंद होईल अशी स्वप्ने पाहणाऱ्या शेतकऱ्यांची भ्रमनिराशा झाली आहे. जागतिकीकरणाच्या परिणामांचा विचार करताना समाज आणि संस्कृती यासारख्या घटनांचा विचार करावा लागतो. भारतीय समाज हा शेतीवर आणि शेतीशी निगडित असणाऱ्या व्यवसायांवर अवलंबून आहे. या समाजाची रचना शोषण आणि सहकार्य या तत्वांवर आधारलेली असल्यामुळे जेव्हा हा समाज जागतिकीकरणाला सामोरा गेला तेव्हाच त्याच्या नाशाला प्रारंभ झाला होता. येथील लोकांचे बहुसंख्य पारंपरिक व्यवसाय मोडकळीस आल्यामुळे सुतार, लोहार, चांभार, कुंभार यांचे व्यवसाय हळूहळू उद्ध्वस्त होऊ लागले. यांचे उद्योगव्यवसाय जसे बुडाले, त्याप्रमाणे शेतीही हळूहळू संपुष्टात येऊ लागली. वारंवार पडणारे दुष्काळ आणि कुणाचाही मदतीचा हात न मिळणे ही भारतीय शेतीची परंपरा आहे. जागतिकीकरणाचा सर्वात जास्त परिणाम कोणावर झाला असेल तर तो ग्रामीण भागावर. आजही ग्रामीण भागात वीज, पाणी आणि शिक्षण या मूलभूत गरजांची पूर्तता होत नसेल, तर आमचा शेतकरी जगाच्या बाजारात टिकणार कसा ? त्यातच शेतीमालाला योग्य हमीभाव मिळत नसल्यामुळे शेतकरी अधिकच उद्ध्वस्त होत आहे. ग्रामीण भागात सुशिक्षित बेकारांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे, शिवाय खेड्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवनातही कमालीचा बदल झालेला आहे. या बदलाचे चित्रण भास्कर चंदनशीव, सदानंद देशमुख, प्रवीण दशरथ बांदेकर, बाबाराव मुसळे, कल्पना दुधाळ, अजय कांडर या लेखक, कवींनी आपल्या साहित्यात केले आहे.

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण संस्कृती :

ग्रामीण समाज हा कृषीकेंद्रित असल्यामुळे ग्रामीण साहित्यात त्याचे चित्रण येणे अपरिहार्य आहे. तसेच अलुतेदार आणि बलुतेदार हे सर्वच घटक ग्रामसंस्कृतीशी बांधलेले असतात. आज जागतिकीकरणामुळे या सर्व घटकांमध्ये बदल झालेला दिसतो. पूर्वीच्या काळी बलुतेदार शेतातील ठराविक हिस्सा घेऊन कार्य करीत, परंतु आज जागतिकीकरणाचा परिणाम झाल्यामुळे सर्व व्यवहार पैशाच्या स्वरूपात झालेला आहे. पूर्वी खेड्यामध्ये ब्युटीपार्लर दिसत नव्हते, हल्ली प्रत्येक खेड्यामध्ये ब्युटीपार्लर चालू आहे. हा बदल जागतिकीकरणामुळे झालेला आहे. यंत्रे आणि आधुनिक सोयी ग्रामीण भागात पोहोचलेल्या आहेत. या सर्व गोष्टींचा स्विकार ग्रामीण भागामध्ये होत आहे. ग्रामीण भागाचा विकास झपाट्याने होत आहे. (मूलभूत गरजा सोडून) पूर्वी उत्पादन क्षेत्रे आणि आर्थिक केंद्रे ज्यांच्याजवळ होती, आजही ती त्यांच्याजवळच आहेत. ग्रामीण संस्कृतीतील जातीव्यवस्थेमध्ये फारसा बदल झालेला दिसत नाही, उलट जातीयुद्धे न संपता तीव्रतेने वाढत आहेत. उत्पादनसंबंध आणि सत्तेतील हितसंबंध यांच्या झगड्याचे प्रत्यंतर मराठी समाजात तीव्रतेने दिसते. याचे चित्रण ग्रामीण कथेमध्ये दिसून येते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आज ग्रामीण भागातील तरुणवर्ग राजकारणाच्या आहारी गेल्यामुळे बिघडलेला आहे. परमिटरूम, बियरबार, ढाबे, हॉटेल, देशी दारू दुकाने यांमुळे गांवातील शांतता व सुरक्षा संपुष्टात आली आहे. सुशिक्षित बेरोजगार तरुणवर्ग नोकऱ्या नसल्यामुळे बेकार फिरत आहे. नोकरी मिळत नसल्यामुळे शेती केली तर शेतकऱ्याला लग्नाच्या बाजारात काहीच किंमत मिळत नाही. मुलगा शेती करतोय म्हटले की स्थळाला नकार दिला जातोय, साहजिकच तरुणांच्या लग्नाचे वय वाढत आहे. 30-35 वर्षे वय झाले तरी तरुणाचे लग्न होत नाही, त्यामुळे ताण वाढतो, परिणामी व्यसनांचा आधार घेतला जातो. भ्रष्टाचाराने ग्रामीण अर्थव्यवस्था पोखरली आहे. आजही कांही खेड्यांमध्ये आणि वाडीवस्त्यांवर अंधार दिसतो. भारनियमन तर अमर्याद असते. आजही ग्रामीण भागातील जनतेला वीज, पाणी, रस्ते यांसारख्या प्राथमिक गरजांसाठी संघर्ष करावा लागतो. ग्रामीण भागातील सुशिक्षित युवापिढीची मानसिकता बदलली आहे. ही युवाशक्ती खूप कमी प्रमाणात वडिलोपार्जित शेतीमध्ये लक्ष घालत आहे. इतर तरुणवर्ग पांढरपेशी प्रवृत्तीशी जोडलेला असल्यामुळे नोकरीच्या पाठीमागे लागलेला दिसतो. पात्रता असूनही शासनाच्या भरतीबंदी आदेशामुळे त्यांची अवस्था 'ना घर का ना घाट का' अशी झाली आहे.

आज इंटरनेटची सोय प्रत्येक खेड्यापर्यंत पोहोचलेली आहे. संगणक साक्षरता आणि तंत्रज्ञान साक्षरता याविषयीही जागृती होताना दिसत आहे. ग्रामीण संस्कृतीवर पाश्चिमात्य संस्कृती आणि तिच्यातील जीवनशैलीचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. हा परिणाम प्रसारमाध्यमे, मोबाईल, इंटरनेट, फेसबुक इ. च्या माध्यमातून होत आहे. अधिक सुखासीन, चंगळवादी आणि भोगवादी जीवन जगण्यासाठी पाठ्यांचे आयोजन होत आहे. 'मॉल्स' संस्कृतीमुळे छोट्या दुकानदारांना तोटा सहन करावा लागत आहे. तसेच लग्नसमारंभ, स्वागत समारंभ व इतर कार्यक्रमांतील जेवणाखाण्याच्या पदार्थात आणि पद्धतीतही बदल झालेला आहे. कपडे, पेहराव यामध्येही बदल झालेला आहे.

मल्टिनेशनल कंपन्या ग्रामीण भागात आल्यामुळे या कंपन्यांद्वारे ग्रामीण भागात पवनचक्क्या उभारण्यासाठी जमिनी विकत घेतल्या जातात. या कंपन्यांचे करार इंग्रजी भाषेत असल्यामुळे त्यामध्ये नेमके काय लिहिले आहे हे अशिक्षित शेतकऱ्यांना समजत नाही. साहजिकच शेतकऱ्याला या कंपन्या फसवितात. दुष्काळामुळे हतबल झालेला शेतकरी या मल्टिनेशनल कंपन्यांच्या जाळ्यात अडकतो.

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कविता :

ग्रामीण जीवनात जागतिकीकरणाचा परिणाम किती खोलवर झाला आहे याचे चित्रण अनेक ग्रामीण कवितांमध्ये आले आहे. याविषयी डॉ. मधुकर मोकाशी म्हणतात, "आज ग्रामीण भागातील अनेक गांवे आपले गावपण हरवून बसली आहेत. गावाच्या बाजूने एखादा महामार्ग जात असेल तर तेथील जमिनींना सोन्याचा भाव येतो, त्या गांवाचे शहरीकरण होते, साहजिकच कारखानदारी आणि औद्योगिकीकरण वाढते. त्यामुळे आज शेती करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी झाले असून एजंट, बांधकाम व्यावसायिक, राजकीय पुढारी आणि कार्यकर्ते यांचे प्रमाण वाढले आहे." कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेत शेतकऱ्यांच्या जीवनात जागतिकीकरणाची लाट कशी येते याचे चित्रण आले आहे. भेसळयुक्त कृत्रिम दूध, मॉल्स, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आणि कर्जमाफी यांसारख्या शब्दांच्या माध्यमातून जागतिकीकरणाचा परिणाम कृषीसंस्कृतीवर आणि ग्रामीण संस्कृतीवर कसा झाला आहे याचे चित्रण त्यांनी आपल्या कवितेतून केले आहे. त्यांच्या कवितेच्या नांवातूनच जागतिकीकरणाच्या परिणामांची जाणीव होते. उदा. 'सिझर कर म्हणजेच माती' इ. आज ग्रामीण संस्कृतीवर जागतिकीकरणाचा परिणाम झाल्यामुळे कृषीसंस्कृती आणि व्यवसाय संस्कृतीत नवीन अवजारांचा वापर होताना दिसतो. त्यामुळे शेती आणि शेती व्यवसायासाठी लागणारे पशुधन मोठ्या प्रमाणावर कमी झाले आहे. नागपंचमी, होळी यांसारखे सांस्कृतिक वारसा जपणारे सण कमी प्रमाणात साजरे होताना दिसतात. याचे चित्रण अजय कांडर यांनी आपल्या कवितेत केले आहे. एकीकडे सांस्कृतिक वारसा जपणाऱ्या सणांचे सादरीकरणाचे प्रमाण कमी दिसत आहे, तर दुसरीकडे जागतिकीकरणाच्या परिणामामुळे घरोघरी टी.व्ही., डिश एन्टेना यांचे आगमन झाले आहे, याचे चित्रण नारायण सुमंत यांनी आपल्या कवितेत केले आहे. आज ग्रामीण भागातील माणसांना अनेक अडीअडचणींना तोंड द्यावे लागते. महासत्ता होण्याचे स्वप्न पाहणाऱ्या भारत देशातील खेड्यांची स्थिती भारनियमनामुळे कोलमडली आहे. महानगरांमध्ये दिव्यांचा झगमगाट सर्वत्र दिसतो, तर खेडी पूर्णपणे अंधारात असतात. या सर्व समस्येचे चित्रण

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

नारायण सुमंत यांनी आपल्या 'भारनियमन' या कवितेत केले आहे, तर कवी लहू कानडे यांच्या 'तळ ढवळताना' या काव्यसंग्रहातील 'सोपे सिद्धान्तवाले' या कवितेत ते म्हणतात –

“ सोप्या सिद्धान्तवाल्यांनी
भुकेल्यांसाठी घोषित केले
अधिक संपत्ती निर्माण केली की गरिबी दूर होईल
भांडवलाचा होईल झगमगाट सर्वत्र
मग अंधार इथे कसा राहील ? ”²

कवी म्हणतो, जागतिकीकरणाच्या समर्थकांनी सोपा सिद्धान्त मांडला आहे, तो म्हणजे अधिक संपत्ती निर्माण केली की गरिबी दूर होईल. या सोप्या सिद्धान्तवाल्यांनी जमीन, समुद्र, वारा आणि गुराढोरांचा चारा देखील गिळंकृत केलाय. गरीबी हटविण्यासाठी हे अयशस्वी प्रयोग केले जातात. देश हायटेक झाल्याची घोषणा ते करतात. कवी लहू कानडे पुढे म्हणतात –

“ मॉल आले पॉल आले
हरेकाच्या खिशात कॉल आले.”
किंवा

“ सोपे सिद्धान्तवाले आता खूप फास्ट झालेत
त्यांना वेळ नाहीय इथलंच रडणं रडण्यात
ते ग्लोबल झालेयत
त्यांना नोबेल खुणावतंय ”³

कवीने आपल्या कवितेत जागतिकीकरणामुळे झालेल्या बदलांचा वेध घेतला आहे आणि जागतिकीकरणाचं समर्थन करणाऱ्या मंडळींचा खरपूस समाचारही घेतला आहे. आज वस्तूंचे जागतिकीकरण झाले तसेच प्रेमाचे, माणुसकीचेही जागतिकीकरण व्हावे असे कवी अरुण काळेंना वाटते. 'प्रेमाचे होऊद्या ना जागतिकीकरण' या कवितेत कवी म्हणतो –

“ हवा-पाणी राहिले नाही सर्वांचे
रस्ते वाटा राहिल्या नाहीत सर्वांच्या
जगाचं ग्लोबल गांव केलंय ना,

तर प्रेमाचे होऊ द्या ना बावा जागतिकीकरण ”⁴

कवी म्हणतो, जागतिकीकरणामुळे हवा, पाणी एवढेच काय पण रस्ते आणि वाटा देखील सर्वसामान्य लोकांच्या राहिल्या नाहीत. या सर्वांचे जागतिकीकरण झाले आहे. निसर्गाच्या सान्निध्यात साधे जीवन जगून स्वतःची संस्कृती निर्माण करणाऱ्या ग्रामीण माणसांच्या व्यथा ग्रामीण कवितेत व्यक्त केल्या आहेत.

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबरी :

आज महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही केवळ विदर्भाची किंवा मराठवाड्याचीच समस्या राहिली नाही, तर आर्थिकदृष्ट्या प्रगत असलेल्या पश्चिम महाराष्ट्रातही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत आहेत. याचे कारण बेभरवशाची शेती, दुष्काळ, अतिवृष्टीची भीती, खते-बी बियाणे यांचा अनिश्चित पुरवठा, शेतमालाला भाव नसणे, खाजगी सावकारांचा पाश, यातून नैराश्याने ग्रासलेल्या शेतकऱ्यांचे आत्महत्या करण्याचे प्रमाण वाढले आहे. 'एस् ई झेड' या कादंबरीत शंकर सखाराम यांनी 'सेझ'च्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या जमिनी लाटण्याचे प्रकार कसे घडतात याचे चित्रण केले आहे. तर, विश्वास पाटील यांच्या 'पांगिरा' कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि गांवातील राजकारण यातून शेतकऱ्यांच्याच वाट्याला दुःख कसे येते, याचे चित्रण केले आहे. राजन गवस यांच्या 'ब-बळीचा' या कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या शोकांतिकेचे आणि बदलत्या खेड्याचे चित्रण आले आहे. उदा. "गांव वाढत नाही, बदलत गेलेला, अर्धी घरं काँक्रीटची झाली, जवाहर योजनेतून गटारं झाली; पण गटारात गांवाचं सांडपाणी तुंबलं, नव्या जातीचे डास आले, गटारीवरून दोन गटात वाद पेटलाय – – – माणसं पैशाला पासरी, उरली नाही आता घरावर खापरी, गांव वाढला नाही; फक्त सुजला, सूज तर रोगाचं लक्षण"⁵ राजन गवस यांनी ब-बळीचा या कादंबरीतील कल्लापा कोणकरी, आडव्याप्पा, तायव्या अशा व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून वर्तमान ग्रामजीवनाचे तपशीलवार आणि परिणामकारक चित्र व्यक्त केले आहे. तर, बाबाराव मुसळे यांच्या 'हाल्या हाल्या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

दूधू दे' यासारख्या कादंबरीमधून विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची पार्श्वभूमी स्पष्ट होते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात शेतकऱ्यांना शेती करणे किती अवघड आहे, याचे चित्रण या कादंबरीत केले आहे. तर, माधव कोंडविलकर यांच्या 'कातळवाडी' या कादंबरीमधून एन्नच्या विरोधी झालेल्या आंदोलनाचे चित्रण येते. अशोक कौतिक कोळी यांच्या 'पाडा' या कादंबरीत जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतकरी कसा सपाट होत आहे, याचे दर्शन घडते. प्रवीण बांदेकर यांच्या 'चाळेगत' या कादंबरीत नव्वदच्या दशकात उदयाला आलेली खुली अर्थव्यवस्था, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या संकल्पनेने सर्वसामान्यांचे जगणे तळापासून ढवळून काढणारी समस्या निर्माण झाली आहे.

ग्रामीण संस्कृतीवर जागतिकीकरणाचा परिणाम कसा झाला याचे चित्रण ग्रामीण साहित्यकार सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' आणि 'तहान' या कादंबऱ्यांनी उत्तम प्रकारे केले आहे. जागतिकीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था, दैवाधीन शेती व्यवसाय आणि त्यातील बेभरवसा यामधून फक्त शेतकरीच कसा भरडला जातो याचे उत्तम चित्रण 'बारोमास' या कादंबरीत आले आहे. नवीन तरुण पिढीला शहरीकरणाचे असलेले आकर्षण अलका आणि मधूच्या रूपाने दिसते. शेतकऱ्यांची मुले-सुना शहरात राहण्यास उत्सुक आहेत, एकनाथसारख्या सुशिक्षित बेकार तरुणाला बायकोशी जुळवून घेणे अवघड जाते, या सर्वांचे अनुभव या कादंबरीत आले आहेत. डॉ. मधुकर मोकाशी या कादंबरीविषयी म्हणतात, "आज महाराष्ट्रामध्ये सहकारी कारखाने, औद्योगिकीकरण, शिक्षण, बाजार-व्यवसाय-आधुनिकीकरण-जागतिकीकरण यामुळे परिसर थोडासा बदललेला वाटतो. तरीही त्याचा स्पर्श तळागाळातील शेतमजूर-श्रमिक-शोषित, अर्धपोटी, उपाशी राहणाऱ्या शेतकऱ्याला झालेला फारसा दिसत नाही. दुष्काळासह, वीज-पाणी यांचा अभाव अजूनही हा प्रश्न शेतकऱ्यांना भेडसावतो. निरनिराळ्या विकास योजना, सरकारी-निमसरकार, खासगी योजना त्यांच्यापर्यंत पोहोचतच नाहीत. त्यामुळे होणारे दुष्परिणाम शेतकऱ्यांनाच भोगावे लागतात; सामान्य गरीब, भूमिहीन शेतमजूर, शेतकरी यांची होणारी ओढाताण, गळचेपी, जीवनावर होणारे आघात-बदलत्या जागतिकीकरणाने शेती-शेतकरी यांच्यावर होणारे बरे-वाईट परिणाम यांचे बोलके चित्रण हे 'बारोमास' या कादंबरीचे मध्यवर्ती आशयसूत्र आहे, ते अतिशय वेधक आणि प्रत्ययकारी उतरले आहे. ग्रामीण शेतकऱ्यांचे समग्र जीवनदर्शन टिपण्यात लेखक यशस्वी झाले आहेत." सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' या कादंबरीत दुष्काळी वातावरणाला जागतिकीकरणाच्या दाहकतेचा स्पर्श होऊन समाजातील ढासळत चाललेली अर्थहीन मूल्यव्यवस्था, स्वार्थीवृत्ती आणि भौतिक सुख यांचा उदय होताना दिसतो.

आज जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील सगळ्या विचारसरणींची, मानसिकतेची, नात्यांची आणि मूल्यव्यवस्थांची पायमल्ली होऊ लागली आहे. आज भूमीला विक्रीमूल्य आहे, त्यातून आर्थिक उत्पादन मिळू शकते हे नवीन व्यावहारिक भान जागतिकीकरणामुळे आले, यातूनच आपणांस प्राणापेक्षाही प्रिय असलेल्या काळ्या आईला बाजारात आणून तिची किंमत कवडीमोल केली आहे, याचे चित्रण सिताराम सावंत यांच्या 'भुई भुई ठाव दे' या कादंबरीत केले आहे.

समारोप :

जागतिकीकरणाच्या स्विकारामुळे ग्रामीण संस्कृतीवर दुष्परिणाम होत असले तरी त्याचा स्विकार करणे अपरिहार्य आहे. काळाबरोबर बदल करावाच लागणार आहे. श्रीमंत राष्ट्रांनी आपल्या स्वार्थासाठी 'खाऊजा' संकल्पना आणली.यामध्ये विकसनशील आणि अविकसित राष्ट्रे भरडली जातात. सेझमुळे भारतीय शेती आणि शेतकरी संकटात सापडला आहे. जागतिकीकरणामुळे चंगळवादाचे प्रमाण वाढले आहे. भारतात एकीकडे खूप गरीबी, तर दुसरीकडे खूप श्रीमंती असे चित्र पहायला मिळत आहे. भारत कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो, परंतु जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण जीवनातील सर्व आदर्श जीवनमूल्ये उद्ध्वस्त होत आहेत. आज ग्रामीण भागामध्ये मोबाईलधारकांची संख्या प्रचंड वाढली आहे. एकवेळ घरात शौचालय नाही किंवा त्याची फारशी गरज वाटत नाही, परंतु मोबाईल, दूरदर्शन ही साधने प्रत्येक घरामध्ये दिसतात. ग्रामीण महिला दूरदर्शनवरील मालिकांच्या आहारी गेलेल्या दिसतात. दूरदर्शन, मोबाईल, इंटरनेट, फेसबुक आणि व्हॉट्सअॅपच्या प्रचंड वापरामुळे ग्रामीण भागात नको ते अश्लील प्रकारही घडत आहेत. हा सर्व जागतिकीकरणाचाच परिणाम म्हणता येईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ.मधुकर मोकाशी-जागतिकीकरणात मराठी पाऊल,पृ. 124
२. लहू कानडे-तळ ढवळताना, पृ. 87
३. लहू कानडे-तळ ढवळताना, पृ. 87
४. अरुण काळे-नंतर आलेले लोक, पृ. 41
५. राजन गवस-ब-बळीचा, पृ. 49-50
६. डॉ. मधुकर मोकाशी-ग्रामीण दलित साहित्य चळवळ आणि समीक्षा, पृ. 452

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतातील ग्रंथालय व माहितीशास्त्र शिक्षण

सौ. आशा चंद्रशेखर जिरगे

ग्रंथपाल,

सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, सातारा.

सार-

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाची सुरुवात अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठात डॉ. मेलविल ड्यूई यांनी केली. भारतामध्ये सर्वप्रथम बडोदा राज्यात सन १९११ साली डब्ल्यू. सी.बोर्डन यांच्या मार्गदर्शनाखाली ग्रंथालय प्रशिक्षणास सुरुवात झाली. सन २०११ मध्ये भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाची १००वर्षे पूर्ण झाली. मागील १०० वर्षांमध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र प्रशिक्षणामध्ये वेगवेगळे बदल अनुभवयास आले. कोणत्याही देशाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकासामध्ये ग्रंथालयांचे योगदान महत्वाचे असते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या शिक्षणक्रमांमध्ये बदल कशाप्रकारे घडत गेला याचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

शोध संज्ञा- स्वातंत्र्यपूर्व काळ प्रशिक्षण, स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रंथालय शिक्षण, डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचे योगदान, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणक्रम पुनर्रचनेसाठी समित्या.

प्रास्ताविक-

समाजाभिमुख कार्य करणारी ग्रंथालय ही एक सामाजिक संस्था आहे. भारतामध्ये या संस्थेचा उदय मध्ययुगीन काळापासून झाला आहे. परंतु ग्रंथालय प्रशिक्षणाला सुरुवात मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर झाली. प्राचीन भारतात अयोध्या, काशी, कांची, उदंतपुरी, तक्षशीला, नालंदा अशी अनेक विद्यापीठे अस्तित्वात होती. तसेच अनेक राजे महाराजे यांच्या दरबारी किताबखाने होते. यावरून प्राचीन काळापासून भारतामध्ये ग्रंथालये अस्तित्वात होती हे दिसून येते. त्या अनुषंगाने अशा ग्रंथालयांची देखभाल, निगा, संरक्षण आणि संप्रेषण हे अत्यंत महत्वाचे होते. त्यादृष्टीने ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथपाल हे असल्याशिवाय परिस्फोटित ज्ञानाचे योग्य प्रकारे वितरण अशक्य आहे. भारतात ग्रंथालये अस्तित्वात असली तरी ग्रंथपालनाचा अभ्यासक्रम सुरू करण्याचा पहिला प्रयत्न स्वातंत्र्यपूर्व काळात बडोदे संस्थानात झाला.

व्यापार करण्याच्या हेतूने येऊन राज्यकर्ते झालेल्या ब्रिटीशांना सुशिक्षित नोकरदारांची गरज निर्माण झाली. या गरजेतून त्यांनी अनेक शैक्षणिक संस्थांची निर्मिती भारतामध्ये केली. सन १७८९ मध्ये वॉरेन हेस्टिंग्स यांनी कलकत्ता, मद्रास व जोनाथन डुकन यांनी १७९२ मध्ये बनारस संस्कृत कॉलेजची स्थापना केली. भारतात विद्यापीठीय पातळीवर शिक्षणाची व्यवस्था १८५७ मध्ये कलकत्ता, मुंबई व मद्रास या विद्यापीठांच्या स्थापनेने झाली. ही सर्व विद्यापीठे स्थापन झाली तरी त्यांच्या ग्रंथालयांच्या निर्माणाला बराच काळ गेला. १८७३ मध्ये कलकत्ता विद्यापीठ ग्रंथालय, १८७९ मुंबई विद्यापीठ ग्रंथालय, १९०७ मध्ये मद्रास विद्यापीठ ग्रंथालय स्थापन झाले. १९०४ मध्ये भारतीय विद्यापीठ कायदा झाल्यामुळे विद्यापीठ व महाविद्यालयातील ग्रंथालयांना महत्त्व प्राप्त झाले. या कायद्याने विद्यार्थ्यांना ग्रंथ देवघेवीची सुविधा उपलब्ध झाली.

● स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रशिक्षण-

बडोदा संस्थानचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांनी आपल्या राज्यात ग्रंथालये उत्तम चालावी व ग्रंथालय प्रशिक्षणाची व्यवस्था व्हावी यासाठी अमेरिकन ग्रंथपाल डब्ल्यू.सी.बोर्डन यांना १९११ साली आमंत्रित केले. १९१२ साली पंजाब विद्यापीठाने ए.डी. डिकन्सन यांना लाहोर येथे ग्रंथालय प्रशिक्षणासाठी बोलाविले. त्यांनी १९१५ साली विद्यापीठ पातळीवर ०३ महिन्यांचा ग्रंथालय प्रशिक्षण कोर्स सुरू केला. डिकन्सनने पंजाब विद्यापीठाची तालिका तयार करून संपूर्ण ग्रंथालय प्रशासनाची व्यवस्था पाहून विद्यापीठीय पातळीवरचा ग्रंथालयशास्त्राचा पहिला शिक्षणक्रम भारतात सुरू केला. १९२० मध्ये आंध्र व १९२९ मध्ये मद्रास येथे ग्रंथालय प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम सुरू केला.

विद्यापीठांतर्गत प्रमाणपत्र स्वरूपाचे ग्रंथालय शास्त्राचे शिक्षणक्रम मद्रास विद्यापीठ (१९३१), आंध्र (१९३७), बनारस (१९४१), मुंबई विद्यापीठ (१९४४) यांनी सुरू केले. मद्रास विद्यापीठाने १९३७ मध्ये प्रमाणपत्र शिक्षणक्रमाचे रुपांतर १ वर्षांच्या पदविका शिक्षणक्रमात केले. या धर्तीवरच मुंबई व बनारस विद्यापीठांनी पदविका शिक्षणक्रम सुरू केले. मुंबई विद्यापीठाचा शिक्षणक्रम अर्धवेळेचा होता. व त्या कोर्ससाठी सेवेत असणाऱ्या ग्रंथालय सेवकांनाच प्रवेश देण्यात येई.

कलकत्ता व दिल्ली विद्यापीठाने अनुक्रमे १९४६ व १९४७ ला पदविका शिक्षणक्रम सुरू केला. ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणक्रमामध्ये वर्गीकरण, तालिकीकरण, ग्रंथसूची, ग्रंथनिवड आणि संदर्भ सेवा, संघटन आणि सामान्यज्ञान या तात्विक विषयांचा तर वर्गीकरण, तालिकीकरण, ग्रंथसूची, ग्रंथनिवड या प्रात्यक्षिक विषयांचा समावेश होता. या शिक्षणक्रमासाठी प्रवेश घेण्याकरिता प्री-डिग्री किंवा मॅट्रिक उत्तीर्ण अशी प्रवेश पात्रता ठेवण्यात आली होती.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

● **स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ग्रंथालय शिक्षण-**

दिल्ली विद्यापीठाने पहिला पदव्युत्तर डिप्लोमा पदवी शिक्षणक्रम १९४८ मध्ये सुरू केला. १९४९ मध्ये दोन वर्षांचा सेवांतर्गत प्रशिक्षण डिप्लोमा कोर्स सुरू केला. १९४९ नंतर दिल्ली विद्यापीठाने १ वर्षांचा B.Lib व M.Lib, व Ph.D. असे कोर्स सुरू केले. भारत सरकारने १९५३ साली ग्रंथपाल प्रशिक्षण कोर्स सुरू केला. १९४९ साली सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या ग्रंथपालासाठी दिल्ली विद्यापीठाने प्रशिक्षण सुरू केले. १९५१ मध्ये अलिगढ मुस्लिम विद्यापीठ, १९५६ मध्ये एम.एस. विद्यापीठ, बडोदा, नागपूर विद्यापीठ, विक्रम विद्यापीठ, उज्जैन यांनी ग्रंथालयशास्त्राचे शिक्षणक्रम सुरू केले. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये फक्त ५ भारतीय विद्यापीठे ग्रंथालयशास्त्रचे प्रशिक्षण देत होती. १५ ऑगस्ट १९४७ पर्यंत २०४ विद्यापीठे ग्रंथालय शिक्षण देण्यासाठी कार्यरत होती तर त्यापैकी १०५ विद्यापीठांमध्ये ग्रंथालयशास्त्र पदविका अभ्यासक्रम, ७८ विद्यापीठांमध्ये ग्रंथालयशास्त्र निष्णात अभ्यासक्रम, २१ विद्यापीठांमध्ये संयुक्त अभ्यासक्रम, १० विद्यापीठांमध्ये विद्यावाचस्पति अभ्यासक्रम व २ विद्यापीठात डी.लिट. पदवी देण्याची सोय झालेली आहे.

● **डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचे योगदान-**

भारतामध्ये ग्रंथालय व माहितीशास्त्राचे प्रशिक्षण योग्यप्रकारे मिळण्यासाठी ज्या लोकांनी प्रयत्न केले त्यामध्ये डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचे नाव अग्रक्रमाने घेण्यात येते. मद्रास विद्यापीठामध्ये गणित व भौतिकशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून काम करीत असताना त्यांना मद्रास विद्यापीठात ग्रंथपाल म्हणून नेमणूक मिळाली. ग्रंथालयशास्त्रासंबंधीचे आवश्यक प्रशिक्षण नसल्याने व भारतात या प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध नसल्याने १९२४ मध्ये त्यांना इंग्लंडला पाठविण्यात आले. ग्रंथपालनाचे शिक्षण मिळावे व तेथील ग्रंथालयाचे कामकाज पाहता यावे हा दुहेरी हेतू त्यामागे होता. आपल्या नऊ महिन्यांच्या वास्तव्यात त्यांनी १०० पेक्षा जास्त ग्रंथालयांच्या कामकाजाचे निरीक्षण केले. इंग्लंडमधील ग्रंथालये ही समाजाभिमुख व सर्व स्तरावरील लोकांना समान व उत्तम ग्रंथालय सेवा देण्यास प्रयत्नशील होती. या उलट परिस्थिती भारतामध्ये होती. भारतामधील ग्रंथालयांना समान तत्वे नसल्याने ती आपल्या वैशिष्ट्यानुसार विकसित होत नव्हती. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी सर्व ग्रंथालयांना मार्गदर्शक ठरतील अशी तत्वे त्यांनी १९३१ साली प्रकाशित केलेल्या आपल्या **Five Laws of Library Science** या पुस्तकात मांडली. आज भारतातच नव्हे तर जगामध्ये ग्रंथालयशास्त्राच्या संदर्भात हे पुस्तक मार्गदर्शक ठरले आहे. त्यानंतर १९३३ मध्ये **Colon Classification** आणि १९३४ मध्ये **Classified Catalogue Code** ही त्यांची महत्वपूर्ण पुस्तकेही प्रकाशित झाली.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात सुसुत्रता आणण्यासाठी १९६१ मध्ये विद्यापीठ अनुदान आयोगाने डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक खास निरीक्षक समिती नेमली. त्याचा अहवाल १९६५ मध्ये प्रसिध्द करण्यात आला. यामध्ये ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणक्रमाची उद्दिष्टे, अभ्यासक्रम, प्रवेश पात्रता, B.Lib., M.Lib. व Ph.D. शिक्षणक्रमसंदर्भातील अन्य शैक्षणिक बाबींचा विचार करण्यात आला.

● **UGC ने ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या शिक्षणक्रमाच्या पुनर्रचनेकरिता नेमलेल्या समित्या-**

दिल्ली विद्यापीठाने १९७३ व १९७७ मध्ये ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणावर दोन चर्चासत्रे आयोजित केली होती. या चर्चासत्रातून ग्रंथालयशास्त्रासंबंधी केलेल्या शिफारशीवर विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या ग्रंथालय समितीने १७ व १८ डिसेंबर १९७९ रोजी चर्चासत्र घेतले. यामध्ये अभ्यासक्रम पुनर्रचनेच्या दृष्टीने पुढील चार महत्वाच्या शिफारशी करण्यात आल्या.

१. B.Lib.Science व M.Lib.Science हे एक वर्षाचे अभ्यासक्रम उपयुक्त आहेत. परंतु दोन वर्षांचा संयुक्त M.Lib.Science अभ्यासक्रम असावा.
२. ग्रंथालयशास्त्राच्या अध्यापनासाठी स्वतंत्र विभाग असावा, व तो इतर विषयांच्या समकक्ष असावा.
३. ग्रंथालयशास्त्राच्या अभ्यासक्रमाचे नाव ग्रंथालय व माहितीशास्त्र शिक्षणक्रम असे असावे.
४. ग्रंथालयशास्त्र विभागात संशोधनाची सुविधा असावी.

ग्रंथालयात संगणकाचा वापर, माहितीचा संग्रह आणि प्रतिप्राप्ती अशा स्वरूपाच्या विषयांचा समावेश करण्याबाबत शिफारशी केल्या.

नागपूर विद्यापीठाने २३ ते २६ सप्टेंबर १९८३ या काळात विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या सहकार्याने ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राचे राष्ट्रीय धोरण या विषयावर राष्ट्रीय चर्चासत्र आयोजित केले. या चर्चासत्रात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाचा सर्वांगीण विचार होऊन त्या शिफारशी युजीसीकडे पाठविण्यात आल्या.

● **कौला कमिटी-**

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने १९९० मध्ये प्रा.पी.एन.कौला यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयासाठी पाठ्यक्रम विकसन समिती स्थापन केली. या समितीचा अहवाल १९९२ मध्ये Report of the Curriculum Development Committee on Library and Information Science या नावाने प्रसिध्द झाला. या अहवालामुळे भारतातील सर्व विद्यापीठांमध्ये बी.लिब. व एम.लिब. शिक्षणक्रमाच्या अभ्यासक्रमामध्य एकरूपता आली. यामध्ये दोन वर्षे कालावधी असलेल्या शिक्षणक्रमाच्या आराखडा हा पदवी आणि पदव्युत्तर

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अभ्यासक्रमाचा एकत्रित विचार करून ठरविण्यात आला आहे. संशोधनासाठी अभ्यासक्रम उद्दिष्टे, गुणविशेष आणि कार्यपद्धती सुचविलेली आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या उजळणी वर्गाची उद्दिष्टे आणि कार्यप्रणालीही या अहवालात नमूद करण्यात आली आहे.

कौला कमिटीच्या अहवालात प्रथमच राष्ट्रीय स्तरावर अभ्यासक्रमातील सर्व पैलूंचा विचार करून वर्गीकरण, तालिकीकरण, संदर्भसेवा, व्यवस्थापन अशा महत्त्वाच्या बाबींवर भर दिल्यामुळे ग्रंथालयातील प्रत्येक कामाचे ज्ञान, ग्रंथालय पदवीधरास मिळणे शक्य झाले. प्रत्येक अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे स्वतंत्रपणे देऊन, आवश्यक त्या संदर्भपुस्तकांची शिफारस करण्यात आली. या अहवालात काही उणिवाही दिसून आल्या आहेत. ऐच्छिक अभ्यासक्रमापैकी किती अभ्यासक्रम निवडायचे हे सांगितले नसून प्रात्यक्षिक व तात्विक परिक्षा किती गुणांची असावी हे स्पष्ट करण्यात आलेले नाही. राष्ट्रीय पातळीवर सुसूत्रता आणण्याचा प्रयत्न या अहवालाच्या रूपाने करण्यात आला आहे.

● करिसिद्धपा कमिटी-

१९९७ मध्ये डॉ.सी.आर.करिसिद्धपा यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम विकसनासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने एक समिती नेमली (सी.डी.सी).या समितीने शिक्षणक्रम राबविणाऱ्या संस्थांकडून प्रश्नावलीच्या अधारे माहिती घेऊन आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभाव लक्षात घेऊन अहवाल तयार करून त्यामध्ये ग्रंथालयशास्त्राचा पदवी (B.Lib & I.sc) आणि पदव्युत्तर (M.Lib & I.sc) या द्विस्तरीय शिक्षणक्रमाऐवजी दोन वर्ष कालावधीचा एकत्रित पदव्युत्तर (Integreated M.Lib & I.sc) शिक्षणक्रमाची शिफारस करण्यात आली. या समितीने सुचविलेला अभ्यासक्रम लवचिक (Modular) स्वरूपाचा आहे. या शिक्षणक्रमात स्थानिक परिस्थितीनुसार २०% बदल करण्याची मुभा देण्यात आली. ग्रंथालयात साधनसुविधेच्या संदर्भात प्रात्यक्षिकांसाठी वर्गीकरणाची सारणी, विषयशीर्षके यादी आणि शब्दकुलकोश इत्यादी दोन विद्यार्थ्यांस १ संच या प्रमाणात (२:१) ग्रंथालयात मुद्रित व अमुद्रित साहित्य तसेच संगणक प्रात्यक्षिकांसाठी माहिती तंत्रज्ञानाची सुसज्ज अशी कार्यशाळा असावी व पाच विद्यार्थ्यांसाठी एक संगणक असावा असे सुचविण्यात आले.कौला कमिटीचा अहवाल आणि डॉ.रंगनाथन कमिटीचा अहवाल (१९६५) हा आधारभूत पाया धरून शिक्षकांची संख्या असावी असेही अहवालात नमूद करून माहिती-तंत्रज्ञानाच्या अनुषंगाने वाढीव मनुष्यबळाची गरजही प्रतिपादीत केली आहे.

सीडीसीचा हा अहवाल दूरशिक्षण देणा-या संस्थांसाठीही लागू असून सुचविलेला अभ्यासक्रम त्यांनी सवडीनुसार लागू करावा असे सुचविण्यात आले आहे. परिषदेने (DEC) १९९६ मध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणक्रमासाठी जी नियमावली तयार केली आहे. ती थोड्याफार फरकाने जशीच्या तशी सीडीसीमध्ये स्वीकारण्यात आली आहे.

● ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणक्रमाची सद्यःस्थिती-

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र हे सामाजिकशास्त्र म्हणून मान्यता पावले असल्याने त्याच्या विकासाचा वेग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. जगामध्ये माहितीचा परिस्फोट होत असल्याने अशी माहिती संचय करणे, त्याची योग्य काळजी घेणे, वाचकांना माहिती पुरविणे ही संपूर्ण जबाबदारी ग्रंथालयांवर येऊन पडलेली आहे. त्यामुळे प्रशिक्षित सेवकवर्ग निर्माण होणे गरजेचे ठरत आहे. भारतातील जवळजवळ सर्व विद्यापीठांमध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राचे पदवी, निष्णात व विद्यावाचस्पति शिक्षणक्रम चालू आहेत. त्याबरोबरच दूरशिक्षणाच्या माध्यमातून इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, दिल्ली, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक यांच्यामार्फतही हे शिक्षणक्रम चालविले जातात.

गेल्या ३०-३५ वर्षात ग्रंथालयशास्त्र शाखेत आमूलाग्र बदल झालेला आहे. या काळात माहिती तंत्रज्ञानाचा मोठा प्रभाव ग्रंथालय कामकाज आणि सेवांवर झालेला दिसतो. हा प्रभाव इतका प्रकर्षाने जाणवतो की, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ग्रंथालय माहिती तंत्रज्ञान ही शाखा आज अस्तित्वात आलेली आहे. अशा अभ्यासक्रमाची गरज लक्षात घेऊन नवीन पनवेल येथील पिल्लई सेंटर फॉर अँडव्हान्सेस इन लायब्ररी इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी अँड रीसर्च या या संस्थेने वर्ष २०१२-१३ साठी ग्रंथालय माहिती तंत्रज्ञान (Library Information Technology) विषयक पदव्युत्तर पदविका अभ्यासक्रम सुरू केला आहे. या अभ्यासक्रमात ग्रंथालय माहिती तंत्रज्ञान विषयासंबंधी पुढिल उपविषयांचा सामावेश करण्यात आला आहे. प्रगत माहिती तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर, सर्व्हर आणि नेटवर्किंग, क्लाऊड कॉम्प्युटिंगचा ग्रंथालयात वापर, इंटरनेट व प्रगत इंटरनेटचा कामकाज व सेवात वापर, डेटाबेस मॅनेजमेंट सिस्टम, डेटा मारनिंग व मेटाडेटाचे ग्रंथालयात महत्त्व, ओपन सोर्स सॉफ्टवेअर्स आणि तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर अशा व इतर तंत्रज्ञानाचा अभ्यासक्रम या कोर्समध्ये शिकविला जाणार आहे. या अभ्यासक्रमाचा कालावधी एक वर्षाचा असून त्यात तीन पेपर्स व दोन प्रात्यक्षिक सत्रांचा समावेश असणार आहे.

सारांश -

भारतामध्ये ग्रंथालय प्रशिक्षणास सुरुवात होऊन १०० वर्षे पूर्ण झाली. या शंभर वर्षात वाचनसाहित्याचा विकास हा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, शास्त्रीय विकासाबरोबर होत गेलेला आढळतो. आज ग्रंथालयामध्ये पारंपारिक पद्धतीबरोबरच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून वाचकांना सेवा दिल्या जात आहेत. पॅपर्स वरील ग्रंथाची जागा आता सीडी रोम, बुक रिडर अशा आधुनिक तंत्रज्ञानाने घेतली आहे. व्यवस्थापनशास्त्रातही अनेक नवनवीन संकल्पना उदयास येत आहेत. बदलेल्या वाचनसाहित्याचे स्वरूप व वाचकांच्या बदलत्या गरजा यांची सांगड ग्रंथालय व्यवस्थापनात घालावी लागत आहे. यासाठी चांगल्या प्रशिक्षणाची व प्रशिक्षित सेवकांची गरज निर्माण झालेली आहे. या सर्व बदलाला सामोरे जाताना ग्रंथालयशास्त्राच्या शिक्षणक्रमामध्येही वेळोवेळी योग्य ते बदल होत गेल्याचे वरील विवेचनावरून दिसून येते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

संदर्भसूची

१. नरगुंदे, रेवती.(२००२). ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास.पुणे:युनिव्हर्सल प्रकाशन,पृ.२३-२४.
२. त्रिपाठी, एस.एम.(२००१). ग्रंथालय एवं सूचना विज्ञान.दिल्ली:इएसएस प्रकाशन,पृ.४१२-४१४.
३. सातारकर,सु.प्र.(२००२).ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पुनर्रचना-२००२.ज्ञानगंगोत्री,३(१),पृ.२३-३२.
४. शेवाळे,मधुकर.(२०११).ग्रंथपालनाचा इतिहास:आधुनिक काळ.ज्ञानगंगोत्री,१२(१वर), पृ.४-२१.
५. वीर, धर्मराज.(२००३).भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण.ग्रंथपरिवार,६,पृ.१७-१९
६. <http://www.loksatta.com>.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मराठी ग्रामीण कवितेवरील जागतिकीकरणाचा परिणाम
(इंद्रजित भालेराव, गोविंद पाटील, एकनाथ पाटील यांच्या ग्रामीण कवितांच्या अनुषंगाने)

प्रा. डॉ. संजय दशरथ पाटील,
मराठी विभाग,
दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री (मौनिनगर),
ता. कागल जि. कोल्हापूर 416208

जागतिकीकरण ही संज्ञा आज फारच व्यापक अर्थाने घेतली जाते. मुळात ही संज्ञा व्यापार, उद्योग आणि आर्थिक क्षेत्राशी निगडित आहे. परंतु जागतिकीकरणाचा आज सर्वच क्षेत्रांवर प्रभाव पडलेला दिसतो. याला साहित्यक्षेत्रही अपवाद राहिले नाही. जागतिकीकरणाचा विचार विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या व एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या दशकात झालेला दिसतो. जागतिकीकरणाच्या जोडीने खाजगीकरण आणि उदारीकरण या संज्ञांचाही विचार करावा लागतो. यालाच आपण 'खाऊजा' असे संबोधतो.

मराठी ग्रामीण कवितेवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडलेला दिसतो. नवे तंत्रज्ञान, शहरीकरणाचे आक्रमण, झपाट्याने बदलणारा गावगाडा, उद्ध्वस्त एकत्र कुटुंबपद्धती, गाव-गुंडांचे स्वार्थी राजकारण, त्यात पिचलेला गरीब शेतकरी, मजूर, स्त्रिया इत्यादी गोष्टींचा परिणाम ग्रामीण कवितेत दिसतो. मराठी ग्रामीण कवितेतून हे सर्व मोठ्या ताकदीने व्यक्त झालेले आहे. वर्तमान वास्तवाला भिडण्याचे सामर्थ्य ग्रामीण कविंच्या ठिकाणी दिसते. यामध्ये प्रामुख्याने इंद्रजित भालेराव (पीकपाणी, टाहो), गोविंद पाटील (गावकीर्तन, धूळधाण), एकनाथ पाटील (सत्वशोधाच्या कविता, खुंट्यावर टांगलेली दुरूख), लहू कानडे (टाचाटिभा, तळ दवळताना), श्रीकांत देशमुख (बळीवंत, आषाढमाती), संतोष पवार (पिढी पेस्तर, प्यादेमात), ऐश्वर्या पाटेकर (मुईशास्त्र), अजय कांडर (आवान ओल), वीरधवल परब (दरसाल दर शेकडा), प्रकाश होळकर (कोरडे नक्षत्र) इत्यादी कवींचा उल्लेख करावा लागेल. याशिवाय महाराष्ट्राच्या कानाकोपर्यातून कवी आणि कवयित्रींनी जागतिकीकरणामुळे झालेल्या खेड्यांच्या बदलाचे प्रभावी चित्रण आपल्या कवितांमधून केलेले आहे. येथे आपण इंद्रजित भालेराव, गोविंद पाटील व एकनाथ पाटील यांच्या कविताधारे मराठी ग्रामीण कवितेवर जागतिकीकरणाचा झालेल्या परिणामांचा विचार करणार आहोत.

इंद्रजित भालेराव यांनी प्रामुख्याने ग्रामसंस्कृतीची, शेतकऱ्यांची, कष्टकऱ्यांची कविता लिहिली. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात ग्रामसंस्कृती, ग्रामव्यवस्था पूर्णपणे उद्ध्वस्त झाली. शेतकरी, शेती व त्यांच्यावर अवलंबून असणारे बलुतेदार यांना जागतिकीकरणाने मुळापासून उखडले. शेतकऱ्याच्या मालाला योग्य भाव न मिळाल्याने, दुष्काळ व नापिकीने तो कर्जाच्या कात्रीत सापडून आत्महत्या करताना दिसतो. गरीब, सामान्य माणूस गुदमरताना दिसतो. हा शोध घेताना जागतिकीकरणाच्या दुष्परिणामाच्या कविता कवी लिहितो. 'टाहो' या कवितासंग्रहात जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने भालेरावांच्या पाच कविता आहेत. सामान्य माणसाचे अस्वस्थपण चित्रित करताना कवी लिहितो-

"जागतिकीकरणाच्या एन्डीनचा डबा
कुणी धुतला माझ्या निर्मळ गंगेत
निरागस विहार करणार्याच्या नाकात
कुणी आणून कोंबला अचानक आकांत" (पृ. क्र. ३१)

कारण जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने खेडेगावाचा संपूर्ण गावगाडाच मोडकळीला आला आहे. जागतिकीकरणाच्या नावाखाली सामान्य माणसाला लुबाडणार्या भांडवलदारांना,

"जखमात चोची खुपसणार्या
डोमकावळ्यांची जात आहे यांची" (पृ. क्र. ४१)

अशी कवी उपमा देतात. गावगाड्यावर आक्रमण झाल्यामुळे ग्रामसंस्कृतीतील पारंपरिक व्यावसायिक सुतार, चांभार, लोहार, सोनार, न्हावी, अत्तार इत्यादींचे व्यवसाय बंद पडून त्यांच्या धंद्यावर कुरहाड कोसळली. ते आणि त्यांच्यावर अवलंबून असणारे शेतकरी निराधार झाले. ग्रामसंस्कृतीत शेतकरी व बलुतेदार यांना एकमेकांच्या आधाराशिवाय, सहकार्याशिवाय पर्याय नाही. यासंदर्भात कवी लिहितो,-

"त्यांचे येतील उंट आपणाला करतील खुरटं
त्यांच्या येतील मेंढ्या आपल्या बांधतील पेंढ्या
बायांचे पाहून गोंडे आपले सुटतील लोंढे
गाफील राहिलो आपून तर सगळच नेतील कापून" (पृ. क्र. ३२)

जागतिकीकरणाच्या विळख्यातून एकही गाव सुटला नाही. या जागतिकीकरणाने गावाचा इतिहास, वैभवशाली परंपरा, भाकरी शोधण्याचा मार्ग गमावला. गावच्या परंपरागत, सुसंस्कृत गढ्या उद्ध्वस्त झाल्या. जागतिकीकरणातील फसव्या घोषणा, खोटी स्वप्ने गावच्या नाशास कारणीभूत झाली. या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सर्वातून सावध राहण्याचे, जागरूक राहण्याचे कवी आवाहन करतो. जागतिकीकरणाबरोबर आलेले भांडवलशाहीरूपी उंट आणि मेंढ्या गावाला आणि माणसांना जमीनदोस्त करतील व आपल्या हाती काहीच राहणार नाही याचे भान इंद्रजित भालेराव येथे आणून देतात.

कवी गोविंद पाटील यांनी आपल्या कवितांतून जागतिकीकरणाच्या विषारी वार्याचे वर्णन केले आहे. जागतिकीकरणाचे हे विषारी वारे अगदी मनोरंजनाच्या गोष्टीपर्यंत पोहचले आहे. पाश्चात्य संस्कृतीच्या अंधानुकरणातून महाराष्ट्रातील कला परंपरेचा, संस्कृतीचा र्हास होतो की काय अशी शंका यायला लागते. पाश्चात्य संस्कृतीचे हे अंधानुकरण खेड्यातील तरुण-तरुणी पासून ते आबालवृद्धांपर्यंत पोहचले आहे. ते सर्वांना आपलेसे करते आहे. आजच्या या पिढीला आई-आजीच्या अंगाई गीतापेक्षा पाश्चात्य संगीत आणि तोकड्या कपड्यातल्या नायक-नायिकांची वेशभूषा, केशभूषा आणि गाणी गोड वाटतात. परंतु कवी गोविंद पाटील लिहितात,-

"मला वेढाळत नाहीत

जगाचे मादक सूर

पाय थिरकायला लावणारा ताल

पॉप रॅपचा निरर्थक हंगामा" (गावकीर्तन पृ. 48)

या सगळ्यांचा कवी धिक्कार करतो. श्रमजीवींची, कष्टकर्यांची, शेतकर्यांची कविता कवी लिहितो. शिवाय,-

"मला वेढाळतात गळाभर

त्यांच्या वाटणीचे माझे प्राक्तन

मी गातो छाती फुगवून

अभिमानाने जोरदार

तेव्हा माझ्या पोटातून उगवते

भूपेनदा

तुझे.....घामाच्या वासाचे

गीत सनातन....." (गावकीर्तन पृ. 49)

जागतिकीकरणाच्या झळीत मराठी संस्कृतीबरोबर मराठी भाषाही सापडलेली आहे. भारतातून इंग्रजांना हाकलले परंतु इंग्रजी भाषेची गुलामगिरी अजूनही आहे. शासनाच्या सुपीक डोक्यातून इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांचे पेव फुटलेच शिवाय मराठी माध्यमांच्या शाळेत पहिलीपासून इंग्रजी सुरु केले. परंतु त्याची नीट अंमलबजावणी होताना दिसत नाही. याचे उपहासात्मक चित्रण कवी करतो. आपल्या मुंबईच्या मित्राला-जानुदाला कवी गावाकडच्या इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणाच्या बदलाबाबत सांगतो. आता मुंबईच बांबे झाल. प्रोब्लेम, टेबल, डोअर, फादर, मदर, गर्ल, बॉय, वॉटर, ब्रेड, बफेलो, डॉग, बेड, टीवी हे शब्द तर रुळलेच शिवाय 'हिकरी डीकरी डॉक' म्हणून प्राथमिक शाळेतील मुले नाचत्यात, टाळ्या वाजवित्यात पण इंग्रजी भाषेची गती याच्या पुढे जात नाही. यावर कवी ग्रामीण रुखवतातून मित्राला सांगतो,-

"मराठीच्या गळ्यामंदी

इंग्रजीचा गळा

तूबी थोडी शिक गड्या

इंग्रजीची शाळा" (गावकीर्तन पृ. ४७)

या उपहासातून कवी ग्रामीण भागातील शिक्षणाची दुरवस्था सूचित करतो.

बदलत्या खेड्याचे चित्रण कवी करतो. परंपरागत गावचे समूहपण, सामूहिक भावना, एकोपा आता नष्ट होत चालला आहे याची खंत कवी प्रकट करतो. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात जग जवळ आले पण माणूस माणसापासून तूटत चालला आहे. या स्पर्धेच्या जगात प्रत्येकजण पळतोच आहे. प्रत्येकाला विनासायास, कष्ट न करता पैसा आणि आराम हवा आहे. मग त्यासाठी कोणाचेही पाय चाटण्याची, लाचारीची सवय लागली तरी चालेल अस त्यांना वाटते. बुद्धिला बटीक करून, स्वाभिमान विकून पेशासाठी समाजशिक्षकही लाचार होऊ लागले. ही लाचारी जाणीवपूर्वक भिनवली जातेय. अणुबॉम्बचा धाक दाखवून षंडत्व निर्माण केले जातेय. आजच्या युगाचा पैसा हाच धर्म आहे. उष्ट्या शितासाठी, स्वार्थासाठी माणुसकी गहाण ठेवणारी जमात निर्माण केली जातेय. बदलत्या खेड्यांचे वास्तव डोळे उघडे ठेवून आणि आत्मा जागा ठेवून बघा असे कवी आवाहन करतो. आताच्या खेड्यात सामूहिक भावना संपूष्ठात येवून गरीब-श्रीमंत, उच्च-निच असा भेदभाव सुरु झाला आहे. खेड्यात आज जाणवण्याइतपत दारिद्र्य, वैचारिक अपरिपक्वता, निसत्त्वपणा, दुष्काळ, वैरभाव दिसतो आहे, याबद्दल कवी लिहितो,-

"पूर्वी खेडे सारे एक

सण उत्सवात होते

खेडे रगतात न्हाते

रोज आता" (गावकीर्तन पृ. ३३)

पुण्याई कमी होऊन पाप वाढले, यंत्राच्या आहारी जाऊन माणूस जात्यावरच्या ओव्या विसरला, माणुसकी संपून रितेपण आल्याने खेड्यातील जगण्यात आता 'राम' राहिला नाही अशी खंत कवी प्रकट करतो. देवळात सज्जन माणसापेक्षा मंबाजींची दाटी झाल्याने लोक एकमेकांचा केशाने गळा

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कापायला लागलीत. लाजलज्जा सोडून, कासेच्या लंगोट्या सोडून लोक पार्टी करू लागलेत. हे वागणे विचार करायला लावणारे आहे. यंत्रयुगामुळे खेड्यातील तत्सम व्यवसाय बुडाले. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, लोकशाही नी समाजवाद यांना तिलांजली देऊन, घटना बदलण्याचे डावपेच आखून देशाचे कंपनीकरण सुरू झालेय, हा विश्वोत्सव नाही तर देशद्रोह, आहे असे कवी स्पष्ट शब्दात सुनावतो. कोरडा जीवनव्यवहार माणसाला माणसापासून पारखा करतो आहे. व्यापारी जगात स्वार्था शिवाय, रूक्ष व्यवहाराशिवाय काहीच नसते. याच्यविरुद्ध तुम्ही सत्य बोललात तर तुमच्या जिभा हासडल्या जातील, लेखण्या कलम केल्या जातील अशी महाकाळाची भिती सर्वत्र आहे. याची जाणीव करून देताना कवी लिहितो,

"माणसे तोडीत चाललेत ते बिनधास्त मित्रा

रक्तात दुश्मनी पेरीत चाललेत बघतोयस ना ?" (धूळधाण पृ. १७)

अशा मुडदेफरास जमावाला ओळखण्याची ताकद आपल्याजवळ असायला हवी. उरात माणुसकी हवी अशी आशा कवी व्यक्त करतो. निव्वळ शहरीकरणाच्या नादी लागून गावेच्या गावे आज उद्ध्वस्त होत चालली आहेत. -

"विश्वनागरीक स्पर्धेत पळण्याच्या मिषाने

शहराच्या मागे लागले गावाचे पोर" (धूळधाण पृ. २८)

गाव, गावची संस्कृती टिकली पाहिजे, मानवता हे मूल्य टिकले पाहिजे यासाठी कवीची कविता अवतरते आहे. जागतिकीकरणात धूळधाण झालेली ग्रामसंस्कृती, शेती आणि शेतकऱ्याची व्यथा-वेदना कवी वास्तवबद्धतेने प्रकट करतो.

कवी एकनाथ पाटील नोकरीच्या निमित्ताने शहर गाठतो. त्यांची ओढ मात्र खेड्याकडे, गावच्या मातीकडे आहे. शहरातील घुसमटलेपण आणि खेड्याचे निर्मळपण तो आपल्या कवितेतून व्यक्त करतो. जागतिकीकरणाच्या झपाट्यात फरफटणारा कवी 'शहर रू एक उदास पोकळी' या कवितेत लिहितो,-

"पाय तर असे अधू झाल्यागत

आणि गावान मला सामावून घेण्याच्या सगळ्या शक्यताही मावळल्या आहेत

गाव तर कुठंच सोडून आलोय दूरवर नजरेपल्याड

आता वळताही येत नाही पाठीमाग

माझ्या गावापासून तुटलेला मी

आणि हे शहरही मला सामावून घेत नाही आपल्यात." (पृ. ३७)

असे हे अस्वस्थपण कवी वारंवार व्यक्त करतो. आपली नाळ खेड्याशी जुळलेली आहे शहराशी कदापिही नाही हे सांगताना कवी 'शोधयात्रा' या कवितेत लिहितो,

"मुळांसकट उपटून टाकाव एखाद झाड

तसाच मी फेकला गेलो

गरजेपोटी गावातून शहराकड." (पृ. ३८)

खेड्याचे निर्मळपण, माणुसकी शहरात नाही. शहरातील फसवेपणा, वरवरचे जगणे, मतलबी दुनिया कवीला वैताग आणते. म्हणून कवी सतत खेड्याशी जोडून घेण्याचा प्रयत्न करतो. लिहितो,-

"व्यवहाराच्या चाकोर्या झुगारून वळतो गावपांढरीच्या दिशेन जेव्हा...

तेव्हा मला सहन होत नाही गावाच हातपाय पोटाशी दुमडून बसण

सहन होत नाही माझंच माझ्या गावापासून पारखं आणि पोरकं होण

आणि अस्वस्थावस्थेतच मी फिरतो भ्रमिष्टासारखा पुन्हा पुन्हा

उद्ध्वस्त शहराच्या बकाल रस्त्यांवर अपरिहार्यपणान

गावठाणाच्या असंभव खुणा शोधत अजूनही....." (पृ. ३९)

जागतिकीकरणामुळे आलेली भोगवादी वृत्ती, भौतिक सुख माणसातील नैतिकता घालवून बसली. माणूस पैशाच्या नादी लागून संवेदनशून्य आणि व्यसनांध बनला. कवी लिहितो,-

"घरोघरी कशा मातीच्याच चुली

द्वापल्या पोरी गावभर

सोसवेना इथ वासनेचा भार

देवळाच दार झाकलेल (पृ. १४)

तर खेड्यातील माणुसकी संपून खेडी आपली चांगली संस्कृती हरवून बसली. कवयित्री बहिणाबाई माणसाला 'माणूस' बनण्याची आर्त हाक घालते तद्वतच कवी लिहितो,-

"माणसांनी इथ सोडलाय ताळ

जीवाची आबाळ गावाच्याही

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

माणसात नाही राहिला माणूस
विधवा भाणूस चुलीविना" (पृ. १५)
सत्ता आणि संपत्तीच्या नादात माणूस माणुसकी विसरला आणि गावही तसेच वागू लागते.
"पेटली शिवार पेटलाया गाव
अंधाराला वाव सारीकडे
अंधारात आता आंधळाच देव
नागवला गाव पुढार्यांनी." (पृ. ११)
म्हणून कवीला अशा या बदलू पाहणार्या गावच्या भविष्याबाबत चिंता वाटते. कवी लिहितो,-
"गावाचे आता काही खरे नाही
भविष्य बरे नाही उद्याचेही." (पृ. २०)

जागतिकीकरणाच्या कचाट्यात सापडलेल्या आणि फरफटणार्या गावाचे चित्रण कवी 'काळजात रुतून बसलेला गाव' या कवितेत करताना लिहितो,-

"शहर घुसत गेले खोलवर गावाच्या आत
सार्या ताकदीनिशी गावाला करता नाही त्याच्या अतिक्रमणावर मात
आधुनिकीकरणाने गावदृशहरातले जसे अंतर झाले कमी
तशी गावात माणसांच्या स्वयंभू जगण्याची कमी झाली हमी" (पृ. ५२)

अशाप्रकारे जागतिकीकरणाने शहर-खेडे यातल अंतर कमी झाले परंतु माणसां-माणसांतील अंतर वाढून दुरावा निर्माण झाला. खेड्यातील भूमिपुत्राची 'स्वयंभू' जगण्याची, स्वाभिमानाची जीवन संपून गावेच्या गावे ओस पडून शहरे फुगू लागली. शहराची मानसिकता खेड्यात आली. गाटागटामध्ये माणस विभागली गेली. माणुसकीचा ओलावा आटत चालला. हे चित्र संवेदनशील मनाच्या कवीला अस्वस्थ करू लागले. कवी लिहितो,-

"साचताहेत गावावर जागतिकीकरणाचे ढग
आणि शहरातून येणार्या वार्याची गावाला सोसत नाही धग" (पृ. ५२)

याबरोबर पाश्चात्य संगीतातील धांडडधिंगा, रिमिक्सचा जमाना, चायनामेड वस्तू, हायब्रीड बियाणे अशासारख्या परदेशी आक्रमणाने ग्रामसंस्कृती गुदमरताना दिसते. 'पडझडीच्या काळात' या कवितेत कवी मित्राबरोबर संवाद साधतो. जागतिकीकरणात सगळ्याच वैश्विकीकरण होतेय. संत तुकारामांचे, शेतीचे जागतिकीकरण होणार आहे. तुझ्या शेतीचे सिलीकॉन वॅलीमध्ये रुपांतर होणार आहे. गावातला अडाणी माणूस ग्लोबल होईल. भेद-भावाच्या सगळ्या रेषा पुसल्या जाऊन गाव आणि शहर एक होईल आणि या रेट्यात जागतिकीकरणाला विरोध करणारी तुझी कविता टिकणार नाही. तेंव्हा कवी आपल्या मित्राला सांगतात,-

"अगदी सगळ नष्ट झाल तरी चालेल
पण मातीत राबणारा माणूस जगला पाहिजे या पडझडीच्या काळात
आणि म्हणूनच तुकारामासह माझी कविता घेऊन मी उभा आहे
जागतिकीकरण आणि सामान्य माणूस यांच्या दरम्यानच्या जाळात" (पृ. ५३)

अशाप्रकारे कवी एकनाथ पाटील आणि त्यांच्या कविता खेड्याविषयी, शेतकऱ्याविषयी आणि सामान्य माणसाविषयीचा कैवार घेताना दिसते.

वरीलप्रमाणे मराठी ग्रामीण कवितेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम दिसून येतो. जागतिकीकरणाच्या लाटेत खेड्यातील शेतकऱ्याची, सामान्य माणसाची होणारी कुचंबणा, कुत्तरओढ, एकाकीपण, त्याचबरोबर भौतिकसुखाने वाढलेला चंगळवाद, भोगवाद याचे वास्तव चित्रण हे ग्रामीण कवी करताना दिसतात. बदल हा निसर्गाचा नियम आहे. परंतु माणूस जो समाज, संस्कृती निर्माण करतो, नाते संबंध जोपासतो त्याला तडे देण्याचे काम जागतिकीकरणाने केले आहे. जागतिकीकरण ही प्रक्रिया अटळ आहे. त्यापासून अलिप्त राहणे शक्य नाही. परंतु शेवटी माणसाचे 'माणूसपण' टिकावे, शिल्लक राहावे एवढी माफक अपेक्षा या कवींची आहे. जागतिकीकरणाच्या या प्रचंड रेट्यातही शेतकरी, कष्टकरी, सामान्य माणूस, स्त्रिया यांचा स्वाभिमान 'स्वत्व' जोपासणार्या या कविता आहेत आणि म्हणूनच या कविता आणि हे कवी मला महत्वाचे वाटतात.

संदर्भ .

1. भालेराव, इंद्रजित . टाहो, प्रतिभास प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २००२.
2. गायकवाड, शरद . जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य, पुणे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, २००९
3. पाटील, गोविंद . गावकिर्तन, श्रीरामपूर, शब्दालय प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, जुलै २००९
- ४ पाटील, गोविंद . धूळधाण, मुंबई, अक्षर चळवळ प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, १६ फेब. २०१४
- ५ पाटील, एकनाथ . सत्वशोधाच्या कविता, अष्टा, क्रांतीदर्शी प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, जाने. २०१४
- ६ पाटील, एकनाथ . खुंट्यावर टांगलेली दुरुखे, मुंबई, पॉप्यूलर प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, जाने. २००९.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर
(Use of ICT in Library)

Mr. D. D.Gurav

Librarian

Patpanhale College, Shringartali
Tal. Guhagar, Dist. Ratnagiri

गोषवाराः

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाने मानव विकास व समाजातील सर्व क्षेत्रावर आपला प्रभाव पाडला आहे . यामध्ये बँकिंग, आरोग्य, वाहतूक, शिक्षण व ग्रंथालय यासारख्या सेवा उपक्रमांच्या बाबतीत माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा प्रभाव अधिक प्रकर्षाने दिसून येतो . त्यामुळे साहजिकच पारंपारीक सेवांना आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे . ग्रंथालय व ग्रंथालयाच्या माध्यमातून वाचकांना देण्यात येणा-या सेवांमध्ये माहिती व संप्रेषणाच्या वापरामुळे आमूलाग्र बदल झाला आहे . हा बदल ग्रंथपाल व ग्रंथालय क्षेत्राशी संबंधित सहाय्यकारी व्यक्ती यांनी आत्मसात करणे गरजेचे आहे . अन्यथा वाचक व समाजच आपल्याला बदलून टाकेल ही भीती ग्रंथालय व्यावसायिकांकडून व्यक्त केली जात आहे . यासाठी माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा सुयोग्य वापर करून वाचकांना आधुनिक सेवा सुविधा पुरविणे हे ग्रंथालयाचे महत्वाचे उद्दिष्ट झाले आहे .

संकेत शब्दः माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान, इंटरनेट, ओपॅक, ग्रंथालय व्यवस्थापन सॉफ्टवेअर, ई पुस्तके, ई मासिके, ई संदर्भ सेवा, संस्थात्मक रिपॉझिटरी, सोशल मिडीया नेटवर्क इ .

प्रास्ताविक :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाने आपला ठसा जगावर उमटविला आहे . साहजिकच पारंपारीक सेवांना आधुनिक व तत्पर सेवांचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे . त्यामुळे ग्रंथालय क्षेत्रावरही याचे गुणात्मक परिणाम दिसू लागले आहेत . जगभरातील ग्रंथालयांच्या सेवांचे पारंपारीक स्वरूप बदलून आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे . या बदलास आधुनिक समाज व वाचक सरसावला आहे . साहजिकच ग्रंथालये व ग्रंथालयीन कर्मचा-यांनी या बदलास आत्मसात करणे कमप्राप्त झाले आहे . कारण आधुनिक युगात सर्वाधिक अद्ययावत माहिती ही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात नोंदविली किंवा प्रकाशित केली जाते . ग्रंथपालाच्या जबाबदा-या म्हणजेच माहिती सूचिवध करणे, संदर्भ सेवा, देवघेव सेवा, ग्रंथालय व्यवस्थापन व नियंत्रण इ . साठी माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाने महत्वाचे योगदान दिले आहे .

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे ग्रंथालयांना व ग्रंथालयीन कर्मचा-यांना आपल्या पारंपारीक सेवांमध्ये बदल करून आधुनिक सेवांवर भर देणे गरजेचे आहे . कारण या तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने दिवसाचे २४ तास सेवा देण्याकरीता ग्रंथालये उपलब्ध होऊ लागली आहेत . त्यामुळे या सर्व प्रक्रियेत ग्रंथालय कर्मचा-यांची भूमिका ही मध्यस्थ ते सहाय्यकारी मदतनीस अशी बदलत चालली आहे . या बदलास सक्षमपणे सामोरे जाऊन ग्रंथालय व्यावसायिकांनी आपल्यात हा बदल आत्मसात केला पाहिजे .

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालय सेवांमध्ये वापर :

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रंथालयांना खालील विविध प्रकारच्या आधुनिक सेवा सुविधा वाचकांना पुरविणे शक्य झाले आहे .

1. ग्रंथालयाची वेबसाईट :

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या आधारे ग्रंथालय आपल्या वाचकांसाठी ग्रंथालयाची वेबसाईट निर्माण करून त्याद्वारे ग्रंथालयाची माहिती, विविध उपक्रम, सभासदत्व, संदर्भसेवा, सूची सेवा तसेच स्वयं मदत साधने आणि ग्रंथपालांना आपल्या प्रश्नांची उत्तरे वाचक विचारू शकतात . अशाप्रकारच्या माहितीचे आदान प्रदान दिवसाचे २४ तास करू शकतात . यासाठी वाचकाला ग्रंथालयात प्रत्यक्षात उपस्थित राहण्याची गरज भासत नाही .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2. ग्रंथालय व्यवस्थापन सॉफ्टवेअर :

ग्रंथालयांनी आपले दैनंदिन कामकाजात आधुनिकता आणावी यासाठी बाजारात सध्या ग्रंथालय व्यवस्थापनाकरीता विविध प्रकारची सॉफ्टवेअर्स उपलब्ध आहेत . यामध्ये प्रत्यक्ष व्यावसायिक तत्वावर खरेदी केली जाणारी तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून मोफत ग्रंथालय आज्ञावली उपलब्ध आहेत . उदा . सीडीएस/ आयएसआयएस, सोल, कोहा, ई ग्रंथालय इ . आज्ञावलीच्या वापरामुळे ग्रंथालयांना आपल्या वाचकांना तत्पर व सक्षम सेवा पुरविणे शक्य झाले आहे .

3. ओपॅक :

ऑनलाईन पब्लिक ॲक्सेस कॅटलॉग म्हणजेच ओपॅक . ओपॅक हे ग्रंथालयाच्या तालिकीकरणाची संगणकीकृत आवृत्ती किंवा ग्रंथालय होल्डींगचे डेटाबेस आहे . ओपॅक च्या सुविधेमुळे वाचकांना तात्काळ आपल्या ग्रंथालयातील वाचन साहित्याचा शोध घेता येतो . परिणामी वाचक व ग्रंथालय कर्मचा-यांचा वेळ वाचतो . ओपॅक हे स्थानिक इंटरनेट, एक्स्ट्रा नेट व इंटरनेटवर वेब ओपॅकच्या माध्यमातून वाचकांना उपलब्ध होते . त्यामुळे घरवसल्या वाचकांना व इतर वापरकर्त्यांना ग्रंथालयातील वाचन साहित्याची माहिती मिळविणे शक्य झाले आहे .

4. ई ग्रंथालय :

ई ग्रंथालय हे माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाने ग्रंथालयांना दिलेले वरदान आहे . या माध्यमातून ग्रंथालयातील सर्व वाचन साहित्य डिजिटायझेशन करून ते वाचकांना ई ग्रंथालयाच्या माध्यमातून उपलब्ध करून देता येते . त्याचबरोबर डी स्पेस, ग्रीन स्टोन इ . सहाय्याने डिजिटल ग्रंथालयाची निर्मिती करता येते . तसेच अनेक आभासी ग्रंथालये इंटरनेटच्या माध्यमातून वाचकांना उपलब्ध होत आहेत .

5. ई संदर्भ सेवा :

ग्रंथालयामार्फत माहितीचे निवडक प्रसारण सेवा आणि वर्तमान जागरूकता सेवा तसेच आभासी संदर्भ सेवा, ग्रंथपालांना प्रश्न विचारणा, ई मेल इ . माध्यमातून प्रभावी संदर्भ सेवांचा वापर करण्यास सहाय्य होत आहे .

6. संस्थात्मक रिपॉझिटरी :

रिपॉझिटरीच्या माध्यमातून संस्था किंवा ग्रंथालये आपल्या कडील व्याख्याने, अहवाल, पेटंट, कॉन्फरन्स व सेमिनार पेपर्स यांचे संवर्धन करून वाचकांना रिपॉझिटरीच्या माध्यमातून सेवा उपलब्ध करून देत आहेत .

7. सोशल मिडीया नेटवर्क :

फेसबुक, ट्विटर, हॉटस अप, लिंकडइन इ . सामाजिक माध्यमांचा वापर करून ग्रंथालये आपल्या वाचकांना ग्रंथालयीन सेवा देत आहेत . काही आंतरक्रियाशील इंटरनेट सेवा आहेत जे सध्या ग्रंथपाल आणि त्यांचे वाचक यांच्यासाठी संचार मंच म्हणून सेवा पुरवित आहेत . अशाप्रकारचे चर्चा गट व समुदाय ग्रंथालयाच्या सेवा अधिक सक्षमपणे पुरविण्यास सहाय्य करीत आहेत .

8. ई पुस्तके :

छापील स्वरूपातील पुस्तके किंवा वाचन साहित्याच्या वापराबरोबरच ई पुस्तकांचा वापर व प्रसार मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे . यासाठी ॲमेझॉन, फ्लिपकार्ट, बुक गंगा डॉट कॉम यासारख्या ई पुस्तके विक्रीत अग्रस्थानी असलेल्या वेबसाईटच्या माध्यमातून ई पुस्तकांची खरेदी वाचकांना घरवसल्या करता येऊ लागली आहे . तसेच ई बुक रिडर, किंडल इ . माध्यमातून ई पुस्तके हाताळणे वाचकांच्या दृष्टीने सोपे व सोईचे झाले आहे .

9. ई मासिके :

ग्रंथालयांना छापील मासिके विकत घेणे, त्यांचे वितरण याबाबतीत समस्या उदभवत असल्याकारणाने आणि आधुनिक युगात ई मासिके अधिक प्रमाणात प्रकाशित होत असल्याने ग्रंथालये व वाचक यांची पसंती ई मासिकांना मिळत आहे . साठवणुकीच्या समस्येमुळे इंटरनेटच्या माध्यमातून मोफत तसेच काही ई मासिके खरेदी करून वाचकांना तत्पर सेवा ग्रंथालये पुरवित आहेत .

10. इलेक्ट्रॉनिक प्रबंध किंवा साधने :

युजीसीच्या इम्प्लीमेंट या केंद्राच्या माध्यमातून शैक्षणिक क्षेत्रातील ग्रंथालयांना शोधगंगा, शोधसिंधू ,युजीसी इन्फोनेट, एन लिस्ट तसेच नॅशनल डीजिटल लायब्ररीच्या माध्यमातून विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक यांना इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रबंध, पुस्तके, मासिके लेख इ .चा वापर अभ्यासासाठी व संशोधनासाठी प्रभावीपणे करणे शक्य झाले आहे .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

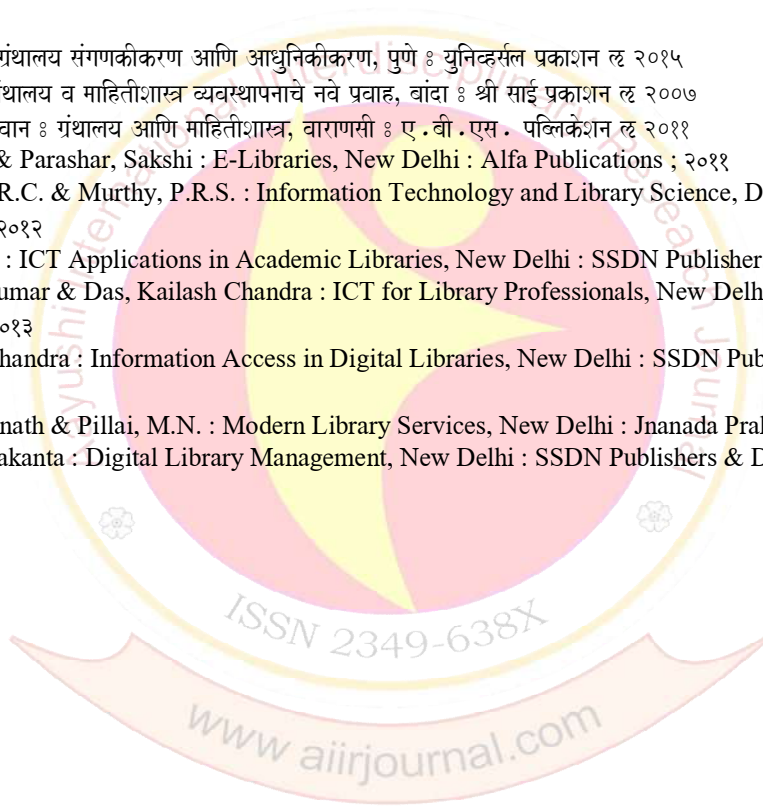
सारांश :

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या ग्रंथालयातील वापरासाठी ग्रंथालयांना काही आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे . उदा . माहिती व संप्रेषण सेवा पुरविण्यासाठी अपु-या निधीची कमतरता, अनियमित वीजपुरवठा, अपुरी बॅन्डविथ, ग्रंथालय कर्मचा-यांमधील तांत्रिक माहितीचा अभाव तसेच कॉपीराइट व बौद्धिक मालमत्ता अधिकार व्यवस्थापन इ . आव्हाने ग्रंथालयांसमोर आवासून उभी आहेत .

परंतु या सर्व आव्हानांना यशस्वीपणे तोंड देऊन ग्रंथालये आपल्यापरीने वाचकांना तत्पर व प्रभावीपणे सेवा देत आहे . परिणामी ग्रंथालयांच्या सेवांचे आधुनिक स्वरूप वाचकांना ग्रंथालयांकडे वळविण्यामध्ये यशस्वी होत आहे . यासाठी ग्रंथालय व्यावसायिकांनी ग्रंथालय अधिक समृद्ध करण्यावर व ग्रंथालयांचे मानवी विकासातील स्थान व महत्व यावर भर देणे गरजेचे आहे .

संदर्भसूची :

१. फडके, द . ना . : ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन ल २०१५
२. बुवा, जी . ए . : ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवस्थापनाचे नवे प्रवाह, बांदा : श्री साई प्रकाशन ल २००७
३. सुतार, धनंजय भगवान : ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र, वाराणसी : ए . वी . एस . पब्लिकेशन ल २०११
४. Taneja, Vikas & Parashar, Sakshi : E-Libraries, New Delhi : Alfa Publications ; २०११
५. Chakravarthy, R.C. & Murthy, P.R.S. : Information Technology and Library Science, Delhi : Pacific Books International ; २०१२
६. Thanuskodi, S. : ICT Applications in Academic Libraries, New Delhi : SSDN Publishers & Distributors ; २०१३
७. Jene, Sudhir Kumar & Das, Kailash Chandra : ICT for Library Professionals, New Delhi : SSDN Publishers & Distributors ; २०१३
८. Das, Kailash Chandra : Information Access in Digital Libraries, New Delhi : SSDN Publishers & Distributors ; २०१२
९. Pandey, Raghunath & Pillai, M.N. : Modern Library Services, New Delhi : Jnanada Prakashan ; २०११
१०. Swain, Chandrakanta : Digital Library Management, New Delhi : SSDN Publishers & Distributors ; २०१४

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा

प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे

विभाग प्रमुख –मराठी
म.ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी,
ता. गगनबावडा, जि. कोल्हापूर.

प्रास्ताविक

एकविसावे शतक हे भारतीय समाजाच्या आर्थिक आणि भौतिक विकासाचे शतक आहे. इतिहासात यापूर्वी केव्हाही झाला नाही इतक्या झपाट्याने विकास या शतकात माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात होत आहे. जागतिकीकरण हा शब्द गेल्या दोन- अडीच दशकापासून आपल्या कानावरती यायला लागला आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण, ग्लोबल व्हिलेज, ग्लोबल वॉर्मिंग यासारखे शब्द ही आपल्या कानावर येत आहेत. या शब्दांच्या संकल्पना, व्याख्या याबरोबरच याच्या स्वरूपाचे महत्त्व सांगणारे ग्रंथही बजारात उपलब्ध आहेत. ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात नवनवीन ध्येय- धोरणे उराशी बाळगली जात आहेत. इतकेच नाही तर मानवी जीवनाला व्यापून टाकणाऱ्या इतर सर्वच क्षेत्रांत देखील अमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण वैश्विक अर्थकारण हे सर्व घटक आज मानवी जीवनावर प्रभाव टाकीत आहेत. आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक बदलातून निरनिराळे प्रश्न किंवा आव्हाने निर्माण होत असतात. अशा या बदलास कारणीभूत असणारी प्रक्रिया म्हणून जागतिकीकरणाकडे पाहिले जाते. साहित्यावरही जागतिकीकरणाचे परिणाम दिसून येतात. जागतिकीकरणाचा विविध देशांच्या साहित्यावर जसा इष्ट अनिष्ट परिणाम होत आहे तसाच तो मराठी साहित्यावरही होत आहे.

जागतिकीकरण संकल्पना

जागतिकीकरणाची संकल्पना ही अर्थातच बहुपदरी आणि बहुधर्मी स्वरूपाची संकल्पना आहे. आज जागतिकीकरण या संकल्पनेला समजावून घेणे तसेच समजावून सांगणे ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया झाली आहे. अभ्यासकांनी आणि विचारवंतांनी जागतिकीकरणाचे कधी स्वागत केल्याचे तर कधी विरोध केल्याचेही पहावयास मिळते. जागतिकीकरणाने संपूर्ण मानवजातीला व्यापलेले दिसते. जागतिकीकरण आज मानसाच्या जगण्याच्या अस्तित्वाला ते भिडलेले आहे. जगातील प्रत्येक व्यक्तीला याचा काहीतरी फायदा किंवा तोटा तरी सहन करावा लागत आहे. सुरुवातीला उद्योग, व्यापार, अर्थकारण यांच्याशी संबंधीत असणारी ही संकल्पना जीवनाच्या सर्वच अंगाना व्यापणारी ठरली. गेल्या दोन दशकांतील माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील वेगवान प्रगतीमुळे जग फारच जवळ आलेले आहे.

व्याख्या

1. सी.पी.खेर- यांच्या मते "जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, विदेशी स्थलांतर, पर्यावरण, राहणी, शासन, समाजव्यवस्था, संस्कृती अशा सर्व क्षेत्रातून होत राहणारे रुपांतर होय."
2. उत्तम कांबळे -यांच्यामते "सांस्कृतिक देवाणघेवानीच्या नावाखाली भांडवलदार देशातील संस्कृती पद्धतशीरपणे लादणे म्हणजे जागतिकीकरण तसेच गरीबांना त्यांच्या इतिहासातून संस्कृती पासून दूर करणे, स्थानिक भाषा, लोकभाषांना श्रद्धांजली वाहणे म्हणजे जागतिकीकरण होय."

जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा

भाषा हे विचारविनिमयाचे साधन आहे. विचार, कल्पना, भावना, अनुभव, ज्ञान व कला अभिव्यक्त करण्यासाठी भाषा हे माध्यम वापरले जाते. पिढ्यान्पिढ्या भाषेच्या माध्यमातून सर्व व्यवहार चाललेले आहेत. दर बारा कोसावर भाषा बदलते. नवनिर्मित आणि जीवंत उत्कट अविष्कार हे भाषेचे मोठे वैशिष्ट्ये आहे. भाषेतून सामाजिक, सांस्कृतिक भाषिक संचित व्यक्त होते.

महाराष्ट्रात मराठी भाषा प्रामुख्याने बोलतात. मराठवाडी, खानदेश, वऱ्हाडी, कोकणी, अहिराणी या मराठीच्या बोली आहेत. जागतिकीकरणाचा मराठी भाषेच्या भवितव्याशी संबंध आहे. मराठी भाषेच्या भवितव्यासंदर्भात समकालीन लेखक-कविना काय वाटते हे महत्वाचे आहे. महाराष्ट्रात ठराविक अंतरावर बोली भाषेचे स्वरूप बदलते. त्यामुळे या बोली भाषांचे स्वरूपही बहुअंगी असे आहे. मराठी भाषेवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडू लागल्यामुळे मराठी भाषेचे स्वरूपही बदलताना दिसत आहे. सांस्कृतिक जीवनाचा परिणामही भाषेवर होत असतो. मराठी भाषेला विविध भाषांची जवळीक असल्यामुळे मराठी भाषेत अनेक शब्दांची भर पडून मराठी भाषेची वृद्धी होत असलेली दिसून येते. आज जागतिकीकरणामुळे अनेक परदेशी शाळा व महाविद्यालये आपल्याकडे सुरु होऊन मराठीवर आक्रमण होत असलेले दिसून येत आहे. त्यामुळे मराठी भाषा अडचणीत सापडते की काय? असा प्रश्न निर्माण झाला आहे. महाराष्ट्राची मातृभाषा मराठी असूनही आज काही लोक मुलांना इंग्रजी शाळेतून इंग्रजीतूनच शिक्षण देत आहेत. इंग्रजी भाषेच्या प्रभावामुळे व

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

इंग्रजीच्या आकर्षणापोटी मराठीत बोलणे मराठी माणसांला कमीपणाचे वाटू लागले आहे. परिणामी मराठी माणूस इंग्रजी शिकताना दिसत आहे. आज मराठी शिकलेली माणसेच आपल्या मुलांना इंग्रजी शाळेतूनच शिकविताना दिसत आहे.

इंग्रजी भाषेला आंतरराष्ट्रीय भाषेचा दर्जा मिळाला आहे. त्या इंग्रजीचा बोलबाळा सर्वत्र मोठ्या प्रमाणात सुरू झाला आहे. या जागतिकीकरणाच्या काळात तर इंग्रजीचे महत्त्व वाढू लागले आहे. ज्यांना इंग्रजी बोलता व लिहिता येते त्यांना नोकरीच्या संधी आहेत. असा समज झाला आहे. त्यामुळे शहराबरोबरच खेड्यातूनही इंग्रजी शाळांचा पेव सुरू झाला आहे. हे एक मराठी भाषेसमोर आव्हानच आहे. याचा विचार करून आज आपण मराठी माणसाची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. अनेक शिक्षण तज्ञानीही मातृभाषेतील शिक्षणाचाच पुरस्कार केलेला आहे. यासाठी आपल्या सरकारने सर्वच क्षेत्रात मराठी भाषा सक्तीची करणे गरजेचे आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आदिवासी भटक्या जाती जमातीच्या बोलीवरही परिणाम होत आहे. त्यांना मुख्य प्रवाहात आणतांना त्यांच्या भाषा लोप पावत चालल्या आहेत. अशा भाषांची होणारी हानी मानवतेची हानी बनली आहे. यासाठी प्रादेशिक भाषांना ज्ञानभाषा बनविणे गरजेचे आहे. म्हणजेच तिचे अस्तित्व अबाधित राहिल. प्रादेशिक भाषेतून शिक्षण घेणाऱ्यांना नोकरी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्यास भाषेचे जतन होईल. शासकीय यंत्रणेने धोरणात्मक बदल करून प्रादेशिक भाषेची जपणूक केली पाहिजे. मराठी भाषेला महाराष्ट्रात राजभाषेचा दर्जा आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील शासनस्तरावरचे सर्व कामकाज मराठीतूनच व्हावे अशी अपेक्षा आहे. तसेच शासनाशिवाय इतर व्यावसायिक, उद्योजक, नित्यव्यवहारातले संवाद मग ते प्रत्यक्षात असो अगर माध्यमाद्वारे असो मराठी भाषेचा वापर संवादामध्ये वाढणे आवश्यक आहे.

आपली सकाळची सुरुवात ळवक ळवतदपदह आणि रात्रीचा शेवट ळवक छपहीज ने होतो. तसेच दिवसभर भाषिक संदेशन करताना सर्वासपणे इंग्रजी शब्द वापरतो. सर्वात महत्वाचे म्हणजे आम्ही भाषिक संदेशन करताना दिवसभर जे शब्द वापरतो ते शब्द मराठी भाषेत इतके एकरूप झालेले आहेत की ते आम्हाला मुळचे मराठीतीलच वाटतात. उदा. गुड मॉर्निंग, गुड नाईट, वेलकम, कॉन्ग्रेच्युलेशन, बाय, टेक केअर, सॉरी, एक्सक्युज मी, लाईट, टाईम, टेबल, ग्लास, रोड, स्टेशन, स्टँड, डायव्हर, फ्रीज, कलर, रेडिओ, टी.व्ही., कॉलेज, लायब्ररी, टिचर, मॅडम, सर, हेअर कटिंग, हॉस्पिटल, पेशंट, पॅसेंजर, बोर्ड, स्टडीरूम, डिपार्टमेंट, ऑफिस, पोस्टर, स्टेशनरी, मार्केट, मेडिकल, डॉक्टर, नर्स, ड्रेस, युनिफॉर्म, डिनर, लंच, टिफीन, शर्ट, पॅट, रूम, मशीन, फोटो, पिक्चर, कॅमेरा, शुटींग, मनीऑर्डर, पेपर, न्यूज, चॅनेल, डॅडी, मम्मी, अंकल, अंटी यासारखे आणखी किती तरी शब्द दुसऱ्या भाषेतून मराठीत आलेले आहेत. हा जागतिकीकरणाचा प्रभाव म्हणता येईल.

वरील शब्द जसे मराठी भाषेची सद्यःस्थिती दर्शवितात तशाच प्रकारे अलिकडे कॉम्प्युटर, मोबाईल सारख्या इतर भौतिक साधनांच्याव्दारे देखील कितीतरी इंग्रजी शब्द मराठीत येऊन दाखल झालेले आहेत. उदा. मोबाईल, एस.एम.एस., मेमरी, फोल्डर, यु.एस.बी. रॅज, बॅल्स, बॅटरी, मेमरीकार्ड, सीमकार्ड, चार्जर, फेसबुक, ब्राउजर, व्हॉट्सअप, सॉफ्टवेअर, वायफाय, डिसप्ले, विंडो, रिंगटोन, किबोर्ड, सी.पी.यू., मॉनिटर, विंडो, ऑडीओ, व्हिडिओ, लॅपटॉप, कॉम्प्युटर, हार्डडिस्क, माउस, इंटरनेट, वेबसाईट, इमेल, डॉटकॉम, स्कॅनिंग, प्रोजेक्ट अशा शब्दांचा भरणा मराठीत झालेला आहे.

“जागतिकीकरणातून नवभांडवलशाही संपूर्ण जगावर अधिस्तता प्रस्तापित करत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था, प्रसारमाध्यमे, अत्याधुनिक माहिती तंत्रज्ञान या घटकामधून नवभांडवलशाही प्रणित एक भाषा एक अर्थव्यवस्था यासारख्या कल्पना प्रत्यक्षात आणल्या जात आहेत.”³

सध्याच्या युगात विज्ञानाचा प्रचार आणि प्रसार इतक्या झपाट्याने होत आहे. की आजच्या तरुणाला माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षणानंतर नेमके कोणत्या क्षेत्राकडे जावे याबाबत व्दिधा स्थितीत असतो. नवीन पिढी जागतिकीकरणाच्या विळख्यात सापडल्यामुळे पालकांनाही आपल्या पाल्याविषयी प्रश्न पडू लागला आहे. मुलाला इंग्रजी यायला हवं, त्याने इंग्रजी बोलावं म्हणून त्याला प्रथमपासून इंग्रजी शाळेत टाकलं जात. यामुळे पालक मुलांना सुरुवातीपासूनच मराठी भाषेपासून दूर ठेवतात.

माझा मराठाचि बोलू कौतुके
परि अमृतातेही पैजा जिंके
ऐसी अक्षरे रक्षिके
मेळविन

मराठी भाषेबरोबर जगातील कोणत्याही भाषेची शर्यत लावली तर गोडीची शर्यत अमृताशी जरी लावली तरी मराठी भाषाच जिंकेल यात शंका नाही. असे असले तरी जागतिकीकरणाच्या काळात मात्र तिची वाईट अवस्था निदर्शनास येत आहे. मराठी भाषेच्या अवस्थेविषयी कुसुमाग्रज म्हणतात. “डोक्यावर सोनेरी मुकुट पण अंगावर फाटके कपडे या अवस्थेत मराठी मंत्रालयाच्या दाराशी उभी आहे.” ही कुसुमाग्रजांची खंत आज कायम असल्याचे दिसून येते.

मराठी विषय घेऊन मराठी माध्यमातून शिक्षण घेणाऱ्यांना बाजारात मागणी कमी आहे. हा समज चुकीचा आहे. रेडिओ, दूरदर्शन आणि वाहिन्या या माध्यमांमध्ये मराठी भाषेचे अभ्यासक आपले करिअर, वर्चस्व निर्माण करू शकतात. जाहिरात क्षेत्रातही भाषा अभ्यासकांची गरज भासते. मराठी वाहिन्या, रेडिओ चॅनेल यांचे वाढते प्रमाण हे मराठी भाषेचा न्हास न दर्शविता उलट मराठीचा चाहता वर्ग किती मोठा आहे. हेच दर्शवितो आजदेखील संपूर्ण महाराष्ट्र इंग्रजी वृत्तपत्रापेक्षा मराठी वृत्तपत्रेच जास्त आहेत. यावरून लक्षात येते की, मराठी भाषा मरणप्राय नवकीच नाही. मराठी भाषेला खऱ्या अर्थाने समृद्ध, संपन्न करावयाचे असेल तर साहित्य हे वाढःमयाचीच भाषा न राहता आर्थिकदृष्ट्या, सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्धी साधण्यास सहाय्यक ठरणारी भाषा झाली पाहिजे. मराठी भाषेवर अनेक संकटे जरी आली तरी मराठी भाषा आपले अस्तित्व टिकवूनच आहे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

समारोप

जागतिकीकरणाचे समाजातील सर्व घटकांवर परिणाम होतात. भाषेवर सुद्धा त्याचे सुक्ष्म परिणाम होतात. आपली मातृभाषा जगवायची, वाढवायची असेल तर प्रत्येकाने भाषा वाचविण्यासाठी जागतिकीकरणाला विरोध केला पाहिजे. जागतिकीकरणाला थोपवून देशी भाषा, परंपरा टिकवून ठेवण्यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. काळाच्या बरोबर चालता चालता परंपरेला धक्का बसणार नाही. याची काळजी घेणे महत्वाचे आहे. जागतिकीकरणाचे लोण शहरापासून ते ग्रामीण भागातील समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत जाऊन पोहोचले आहेत. या जागतिकीकरणात मराठी भाषेचे अस्तित्व टिकवून ठेवणे महत्वाचे आहे. यासाठी शाळेतून, महाविद्यालयातून विद्यार्थ्यांच्यासाठी मराठी नियतकालिके, वृत्तपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, चांगली पुस्तके अशा प्रकारे सोय केली पाहिजे. जेणेकरून विद्यार्थ्यांला मराठी भाषा वाचण्याचा मोह व्हावा. तसेच इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेतून इयत्ता पहिली पासून मराठी विषय सक्तीचा केला पाहिजे. मराठी भाषेची ही गळचेपी थांबवायची असेल तर जागतिकीकरणात मराठी भाषेचा संवादभाषा, ज्ञानभाषा, माहितीभाषा अशा विविध दृष्टिकोनातून विकास होणे महत्वाचे आहे.

संदर्भ :

1. खरे सी. पी., 'जागतिक समस्या आशय आणि अनुभव' दिकिपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे, 2008 दु. आ. पृ-10
2. कांबळे उत्तम 'आमची श्रावणी' अंक 2 (लेख) प्रकाशक-का.स.वाणी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, (2008-2009) पृ-89
3. अरुण शिंदे, नवअनुषटुभ, (2011) आधुनिकीकरण व जागतिकीकरणाचा बोली भाषावरील परिणाम.
4. नेमाडे भालचंद्र, साहित्य, संस्कृती आणि राजकारणे, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई-2003.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी

प्रा. डॉ. शिवाजी महादेव होडगे

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख, मराठी विभाग,
सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड
ता. कागल, जि. कोल्हापूर.

जागतिकीकरणाचा प्रभाव एकूणच मराठी साहित्यावर अलिकडच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर पडलेला दिसून येतो. मराठी ग्रामीण कादंबरीवरही प्रभाव दिसून येतो. १९९० साली गॅट करारावर भारताने सही केली तेव्हापासून जागतिकीरणची प्रक्रिया अधिक गतिमान झाली. या जागतिकीकरणाच्या परिणामाने येत्या काही वर्षात भारत सुखी आणि समृद्ध होईल, शेतकऱ्यांची उत्पादने जगभर जाऊन सर्व काही अलबेल होईल. अशी स्वप्नमय चित्रे रंगविताना काही लोक दिसतात. उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या नावाखाली भांडवलदारांच्या माध्यमातून अमेरिका, जपान, चीन, रशिया या राष्ट्रांना सर्व जगावर सत्ता गाजवायची आहे. जागतिक स्तरावरील व्यापार-अर्थकारण, संस्कृती, राजकारण, दहशतवाद यासारख्या घटकांशी सर्वसामान्य माणसाचे रोजचे जगणे, मरणे, विचार करणे, प्रतिक्रिया देणे वा काहीच न करता निष्क्रिय होणे किंवा एकूणच आपले सगळे अस्तित्व यांच्याशी अधिक तीव्रपणे जोडले गेल्यामुळे या कालखंडाचा प्रभाव जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांवर पडलेला जाणवतो. या वर्तमानाचे भान राखून आजच्या या गोंधळाच्या, विस्कळीत झालेल्या नव्या वास्तवाची मांडणी करणारी कादंबरीकारांची एक पिढी या दोन अडीच दशकांत पुढे आलेली दिसून येते. या काळातील बदलांचे मूल्यसंवेदन हे त्यांचे सामान्य माणसांच्या दैनंदिन सामाजिक व सांस्कृतिक जगण्यावर होणारे बरेवाईट परिणाम आस्थेवाईकपणे समजावून घेऊन मराठी कादंबरीकारांनी आपल्या लेखनातून मांडलेले दिसून येते. प्रस्तुत ठिकाणी जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी या अनुषंगाने विवेचन केले जाणार आहे. यासाठी प्रामुख्याने मराठीतील ग्रामीण कादंबरीचा विचार केला जाणार आहे. या शोधनिबंधाचा विचार करत असताना प्रारंभी मराठी ग्रामीण साहित्याची पार्श्वभूमी, परंपरा याचा थोडक्यात परामर्श घेऊ-

१९६० नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण, दलित, स्त्री, आदिवासी असे सकस साहित्यप्रवाह मराठीत उदयास आले. अर्थात त्याची पार्श्वभूमी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस शोधता येते. प्रत्येक साहित्यप्रवाहाच्या संज्ञा, शब्दकोश, संकल्पना, विशेष वाटचाल या गोष्टी परिपूर्ण आहेत. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. जवळपास ७० टक्के लोक आजही कृषिव्यवसायात आहेत. या ग्रामीण जीवनावर होणारे शहरीकरणाचे परिणाम आनंद यादव यांनी ग्रामसंस्कृती या पुस्तकातून दिग्दर्शित केले आहेत. १९६० पूर्वीची गावाची, खेड्याची रचना आणि संस्कृती पाहावयाची झाल्यास राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची 'ग्रामगीता', त्रिं. ना. अत्रे यांची 'गावगाडा', गा. नो. चाफेकर यांचे 'आमचा गाव बदलापूर', वि. म. दांडेकर आणि जगताप यांचे 'गावरहाटी' ही पुस्तके उल्लेखनीय आहेत. म. फुले यांनी शेतकऱ्यांची स्थिती आपल्या लेखनातून समाजासमोर मांडली. त्यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड', 'गुलामगिरी', 'तृतीयरत्न' नाटक अशा पुस्तकांमधून तत्कालिन ग्रामरचना, ग्रामसंस्कृती, शेतकऱ्यांच्या समस्या यांचे चित्रण केले त्यामुळे ग्रामीण साहित्याची पायाभरणी म. फुले यांनी केल्याचे लक्षात येते. मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी म्हणून आनंद यादव धनुर्धारी यांची 'पिराजी पाटील' या कादंबरीचा उल्लेख करतात तर नागनाथ कोत्तापल्ले, कृष्णराव भालेकर यांच्या 'बळीबा पाटील' या कादंबरीचा उल्लेख करतात. म. गांधी यांची 'खेड्याकडे चला' ही घोषणा इत्यादी ग्रामीण साहित्याच्या प्रारंभीच्या वाटचालीतील ठळक नोंदी आहेत.

जागतिकीकरणाच्या काळातील वास्तववादी चित्रण करणाऱ्या काही प्रतिनिधिक कादंबरीचा उल्लेख प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे. रा. रं. बोरडे यांच्या 'पाचोळा' या कादंबरीत मराठवाड्यातल्या एका खेड्यातील गंगाराम आणि पारबती या शिंपी कुटुंबांची शोकांत कहाणी आहे. 'बरं चाल्लं व्हतं, कुनाचं एक न्हवतं का दोन न्हवतं' हे पारबीच्या तोंडचे पहिलेच कादंबरीतील वाक्य सूचक आणि वातावरणनिर्मितीचा फापटपसारा न मांडता सरळ कथेवरच लक्ष केंद्रित करते. लातूरच्या शिंप्याकडून फॅशनेबल कपडे शिवून मागविणारा गरड पोरकरवी गंगारामकडे जुने धोतर दंड घालायला पाठवितो. हे काम नाकारतो आणि संघर्षाची ठिणगी पडते. 'गावत दुसरी मशीन आणीन, तवाच दंड घालून धोतर नेसन.' या इर्षेने गरड दुसरा शिंपी आणून अधीच डबघाईला आलेला गंगारामचा व्यवसाय पूर्ण उद्ध्वस्त करतो. आनंद यादव यांच्या 'गोतावळा' कादंबरीत नारबा नावाच्या शेतमजुराची व्यथा यादव मांडतात. 'कोल्हापूरचा पाव्हाणा आला आणि मालकाच्या डोक्यात खूळ घालून गेला.' एवढा गोतावळा (म्हशी, बैल, पाडस, बकरी सारखे सर्व पाळीव प्राणी) बाळगण्यापेक्षा ट्रॅक्टर घ्या. ज्या दिवशी मालकाच्या शेतात ट्रॅक्टर आला त्याच दिवशी नारबाला दिलेली

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भाकरी ट्रक्टर ड्रायव्हरने खाऊन टाकली. यादवांनी सूचकपणे ट्रक्टर आल्यामुळे कृषिसंस्कृतीचा चास कसा झाला हे सांगितलेले दिसून येते. यांत्रिकीकरणामुळे सामान्य माणसांचा संसार कसा उद्ध्वस्त झाला या पोटसमूहांचे वास्तव चित्रण बोरडे, यादव करतात.

राजन गवस हे मराठी साहित्यातील संवेदनशील लेखक वर्तमान समाजवास्तव वास्तवदर्शीपणे आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये चित्रित करणारे महत्वाचे कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. जागतिकीकरणामुळे समाजजीवन कमालीचे बदलून गेले. चळवळींचा चास, भौतिक साधनसुविधांची निर्मिती, विज्ञानाचा अविवेकी वापर, सत्ता स्पर्धा, माणसामाणसामधील संवेदनहीनता, यामुळे सर्वसामान्य माणूसच काय पण सर्व समाजच नैतिकतेला पारखा आणि परात्म बनू लागला, दुभंगून गेला. संवेदनशील माणसाची कुचंबना होत गेली. अशा या गरगरत्या समाजवास्तवाला भिडायचे कसे असे प्रश्न कलावंतांच्या मनात निर्माण झाले अशा गरगरून टाकणाऱ्या वास्तवात, साऱ्या समाजालाच एक प्रकारच्या दिशाहीनतेने ग्रासू लागले. अशा प्रकारचे अत्यंत अस्थिर आणि असुरक्षित वास्तव शब्दांकित करणारे जे मोजके मराठी लेखक आहेत त्यातीलच आघाडीचे नाव म्हणजे डॉ. राजन गवस हे होय. 'चौडक', 'भंडारभोग', 'कळप', 'तणकट', 'धिगाणा', 'ब-बळीचा' या त्यांच्या गाजलेल्या महत्वाच्या कादंबऱ्या. गेल्या दोन शतकांत समाजकारणातील, राजकारणातील दिशाहीनता, मूल्यभ्रष्टता, अंधश्रद्धा यांचे वर्णन त्यांनी आपल्या कादंबरीतून केले आहे. निखळ स्वार्थाच्या एकलक्षी पूर्तीसाठी लागणारी अविचारी आक्रमकता आणि मूल्यविवेकाच्या जोपासणीतून जन्मणारी असहायता यातील चिरंतन चिंतन द्वंद्व बाळासाहेब शेडबाळे आणि कबीर या व्यक्तींरेखा 'तणकट' या कादंबरीत जिवंतपणे साकारतात. या कादंबरीतून कागदी प्रसिद्धीच्या आधुनिक तंत्रातून निर्माण झालेल्या बेगडी नेतृत्वाची निरंकुश सत्तालोलुपता गवस यांनी दाहकपणे चित्रित केली आहे.

ब-बळीचा या कादंबरीच्या माध्यमातून राजन गवस यांनी अनेकपदरी आशय व्यक्त केला आहे. जागतिकीकरणानंतर नवा मध्यमवर्ग उदयाला आला. शिक्षण, नोकरी, शहरी जीवनशैली यामुळे तो आपल्या गावापासून गावच्या माणसापासून तुटला. त्याचे शेतीशी परंपरेने चालत आलेले नाते तुटले, श्रममूल्य कमी झाले, श्रमाची आणि शिक्षणाची फारकत झाली. माणसाचा भौतिक विकास झाला. जगणे चकचकीत पॅलिश केल्यासारखे झाले, पण असुरक्षित आणि भयाने ग्रासलेल्या शहरी मनाला सुख, समाधान, शांतता, प्रेम, करुणा अशा मूल्यांना तिलांजली द्यावी लागली. परिणामी जगणेच भेसूर झाले. गरीब शेतकऱ्यांचे जगणे असाहाय झाले. शिक्षणाने आपल्या समाजाची प्रगती होईल असे वाटले होते. ते झालेच नाही. शिवाय हरितक्रांती शेतीला विज्ञानाची जोड अशा बाबीमुळे परंपरेने चालत आलेला शेतीचा गाडा ओढणाऱ्या गरीब शेतकऱ्यांची कामकऱ्यांची उन्नती होईल असे वाटले होते. तेही झाले नाही. जागतिकीकरणामुळे भांडवलशाही व्यवस्थेने माणसाचे अवघे जीवनच अभावग्रस्त, ताणतणावाचे करून टाकले. राजन गवस यांनी 'ब-बळीचा' या कादंबरीतील कल्लापा कोणकरी, आडव्यापा, तायवा अशा पात्रांच्या माध्यमातून वर्तमान ग्रामजीवन तपशीलवार आणि परिणामकारपणे व्यक्त केले आहे. कादंबरीतील आशय डायरी, पत्रे, नोंदी, चित्रपटाची पटकथा अशा माध्यमांच्या आधारे व्यक्त केला आहे. आजच्या समाजव्यवस्थेत शेतकरी किंवा नोकरदार, कोणीही असला तरी संवेदनशील, मूल्यनिष्ठतेने राहणाऱ्या माणसाला प्रस्थापित व्यवस्थेत कसे बळी जावे लागते. सर्व पातळ्यांवर त्यांचे शोषण कसे केले जाते, आणि शोषणाला बळी पडून ही माणसे कशी परागंदा होतात, परात्म होतात. याचे प्रातिनिधिक चित्रण राजन गवस यांनी ब-बळीचा कादंबरीत केले आहे.

जगण्याच्या प्रत्येक क्षेत्रात सर्वसामान्यांना कराव्या लागणाऱ्या रोजच्या संघर्षाबाबत मराठी कादंबरीकार सामान्य माणसाच्या जगण्यावर आधुनिकीकरणामुळे होणाऱ्या बऱ्यावाईट परिणामाकडे मानवतावादी दृष्टिकोनातून पाहू शकत आहेत. रंगनाथ पठारे (रथ, चक्रव्यूह, ताम्रपट), दिनानाथ मनोहर (रोबो, मन्वंतर), विश्वास पाटील (झाडाझडती), शेषराव मोहिते (धूलपेरणी), नामदेव कांबळे (राघववेळ), जी. के. ऐनापूरे (अभिसरण, रिबोट), सदानंद देशमुख (तहान, बारोमास), पुरुषोत्तम बोरकर (मेड इन इंडिया), शांता गोखले (रीटा वेलीणकर), कविता महाजन (ब्र), रमेश इंगळे उत्रादकर (निशाणी डावा अंगठा, सर्व प्रश्न अनिवार्य), कृष्णात खोत (गावठाण, रौंदाळा, झड-झिंबड), आनंद विंगकर (अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट) या कादंबऱ्यांमधून शिक्षण व्यवस्था, शेतीसंस्कृती, सहकार, जातीसंस्था, प्रशासन, इत्यादी समाजव्यवस्थांशी शोषक घटकांच्या डावपेचांमुळे मेटाकुटीला आलेल्या सर्वसामान्य लोकांचे दैनंदिन जगणं जगताना चाललेला संघर्ष याचे चित्रण दिसून येते.

सिद्धार्थ रामटेके यांची 'भारत सेल होताना' या कादंबरीत 'एन्रॉन' प्रकल्पाच्या निमित्ताने पत्रकारिता स्वार्थासाठी कोकणचा कॅलिफोर्निया होणारे असे अतिशयोक्तीपूर्ण वर्णन करित असते. विरोधी पत्रकारिता, कंपन्यांचे व राजकीय स्वार्थाचे पितळ उघड पाडत असते. समकालीन ग्रामीण वास्तव सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान, बारोमास' या कादंबऱ्यातून आले आहे. संजय जोशी कार्पोरेट जगतातील संघर्ष, अनंत सामंत 'एम टी आय वा मारु' बोटीवरील समुद्री खलाशांचे साहसी व मुक्त स्वरूपाचे जीवन, अरविंर रे 'दसे वाया गेलो' विद्यापीठातील तरुणांचे विश्व, कुमार अनिल 'भडास' दलित वर्गाचे होणारे शोषण, जी. के. ऐनापूरे 'रिबोट' महानगरातील गिरणी कामगारांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, लैंगिक व्यवहार, रफिक सुरज 'रहबर' ग्रामीण भागातील नवसाक्षर

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मुस्लिम समाजाची मानसिकता, राही अनिल बर्वे यांची -आदिमायेचे उच्चभ्रू वर्गाचे मुक्त व्यवहार, विश्राम गुप्ते 'नारी डॉट कॉम' सेक्स वर्क्स स्त्रियांचे विश्व, कैलास दौंड, अशोक कोळी कापूस, केळी पिकवणाऱ्या शेकऱ्यांच्या समस्या, प्रा. शंकर सखाराम यांची 'एसईझेड' सेझ या कादंबरीत ग्रामसंस्कृतीत गळा घोटायला निघालेला भांडवलदार त्यांना साथ देणारी राजकारणी व भ्रष्ट अधिकारी सामूहिक उत्तर देणारा गावगाडा, दरिद्री व अडाणी भूमिपूत्रांची केली जाणारी गळचेपी, बलुतेदार व मजूर कामगार यांच्यापुढे उभा राहणारा जीवन मरणाचा प्रश्न आणि एकूणच 'सेझ' म्हणजे ग्रामजीवन गिळंकृत करणारा महाराक्षस असून 'सरकार' हे खलपात्र आहे. जिवंत प्रश्नावरची अत्यंत संयमाने आणि कलात्मकता जपत लिहिली गेलेली ही कादंबरी आहे. यासारख्या कादंबऱ्यामधून वेगवेगळ्या पोटसमूहांचे जागतिकीकरणाच्या काळातील वास्तववादी चित्रण दिसून येते.

जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावर परिणाम झाला आहे किंवा नाही? या संदर्भात समीक्षकांनी असमाधान व्यक्त केले आहे. अविनाश सप्रे यांनी '१९८० नंतरची मराठी कादंबरी' (खेळ, दिवाळी अंक, २००७) या लेखात जागतिकीकरणाचा मानवी जीवनावर संस्कृतीवर होत असलेला परिणाम समजून घेऊन सृजनशील लेखनात त्याचे रूपांतर करणारा कादंबरीकार दिसत नाही असे म्हटलेले आहे. हरिश्चंद्र थोरात यांनीही गेल्या पंधरावीस वर्षांतील मराठी कादंबरीचे स्वरूप (युगांतर, दिवाळी अंक, २००८) या लेखात भोवतालच्या वेगवान परिस्थितीत मराठी कादंबरी कशी सामोरी जाते आहे. या प्रश्नाचा वेध घेतला आहे. त्यांच्या मते जागतिकीकरणामुळे आपल्या संस्कृतीवर झालेले आक्रमण या दृष्टीने पाहिले जाऊ लागले त्यातून भूतकाळ कुरवाळणारे कादंबरीलेखन उत्पन्न झाले. कालबाह्य सामाजिक, सांस्कृतिक संरचनांच्या संदर्भात प्रश्न उपस्थित केले जात नाहीत. त्याचप्रमाणे कादंबरीकडे जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन असावा लागतो याचीही जाणीव नाही. सप्रे आणि थोरात यांचे असमाधान योग्यच आहे. तथापि येथे विजय तेंडुलकर (कादंबरी २), श्याम मनोहर (कळ), रंगनाथ पठारे (नामुष्कचे स्वगत), दिनानाथ मनोहर (मन्वंतर), मकरंद साठे (अच्युत आठवले आणि आठवण, ऑपरेशन यमू), राजन गवस (तणकट, कळप, ब-बळीचा), सदानंद देशमुख (तहान, बारोमास), कृष्णात खोत (गावठाण, रौंदाळ, झड-झिंबड, धूळमाती) इत्यादी कादंबरीकार आर्थिक बदलाच्या पार्श्वभूमीवर खेड्यातील जगण्यातील स्थित्यंतरे कृषिसंस्कृतीची पडझड, रूढी परंपरामुळे होणारे शोषण, मूल्यांचा ऱ्हास सखोल आणि गंभीर अन्वयार्थ मांडू पाहणारे दिसतात.

डॉ. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात त्याप्रमाणे गेल्या दोनतीन दशकांतल्या सामाजिक स्थित्यंतरामुळे झपाट्याने कोलमडू लागलेली समग्र जीवनव्यवस्था सगळ्या समाजाच्या अंतःस्तरावरच्या सगळ्या जाणिवानिशी कवेत घेणारी बृहद कादंबरी निर्माण होणे ही काळाची गरज आहे, त्यासाठी समकालीन राहून डोळसपणे केलेल्या सामाजिक व राजकीय निरीक्षणांबरोबरच समाजशास्त्र, इतिहास, मानववंशशास्त्र, अर्थशास्त्र, विज्ञान व तंत्रज्ञान इत्यादी पुरक विद्याशाखांचा चिकित्सक अभ्यासही आवश्यक आहे. यातूनच भविष्यात जागतिकीकरणाच्या समग्र परिणामांचा वेध घेणारा एखादा महत्त्वाचा कादंबरीकार मराठीला मिळू शकतो असे म्हणता येईल.

जागतिकीकरणाचा मराठी कादंबरी प्रतिनिधिक स्वरूपात धावता आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतला आहे. ग्रामीण भागातील दुःख आणि दारिद्र्य यांनी पिचलेल्या तळागाळातल्या माणसांचे कण्हणे कादंबरीत ऐकू येवू लागलेले दिसते. सहकार क्षेत्रातील उच्चपदस्थ, शासकीय यंत्रणा व अधिकारी, राजकीय नेते यांचा वावर वाढलेला दिसतो. गावाबाहेरच्या भटक्या जमाती आणि ग्रामीण जीवनाची सूत्रे हाती बाळगणारे सत्ताधारी अशा दोन्ही टोकांकडे यांत्रिकीकरणामुळे कादंबरीचे लक्ष वेधलेले दिसून येते. दुष्काळ, शेतकऱ्यांची आंदोलने, राजकारणाचे बदलते रंग, निवडणूकांच्या चित्तरकथा, नवजागृत समाजाची शिक्षणाची ओढ, नवशिक्षितांची ओढाताण, बेकारी, सहकारक्षेत्रातील भ्रष्टाचार, माणूस आणि माती यांची ओढ जागवून सामूहिक नेणिवेला स्पर्श करणे, ग्रामजीवनातील निसर्गाचे स्थान, परिसर प्राधान्य, नवश्रीमंताकडून होणारे भूमिहीन मजुरांचे शोषण फास्टफूडच्या वाढत्या गर्दीत बर्गर, पिझ्झाचा विकास आणि भाकरीचा विनाश, बदलेले ग्रामीण जीवन, अर्थव्यवहारातील महत्त्वाचे घटक असलेल्या कार्पोरेट कंपन्या, त्यांच्यातील आपापसातील जीवघेण्या स्पर्धा, अनैतिक व्यवहार, आजच्या गुंतागुंतीच्या काळात जगणाऱ्या माणसाच्या दुभंगलेपणाचे आकलन, प्रसारमाध्यमे अशा कितीतरी गोष्टींमुळे जागतिकीकरणाच्या (ग्लोबलच्या) नावाने सामान्य माणूस नागवला जात आहे. अरिष्टग्रस्त भांडवलशाहीच्या हितसंबंधाने जगाच्या अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याची प्रकिया चालू झाली आहे असे दिसून येते.

संदर्भ-

१. कोल्तापले नागनाथ : 'साहित्याचा अन्वयार्थ', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, प्र. आ. १९९६.
२. ठाकूर रवींद्र : 'मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा', दिलिपराज प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. २००७.
३. ठाकूर रवींद्र : 'मराठी ग्रामीण कादंबरी', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, प्र. आ. १९९३.
४. कोल्तापले नागनाथ(संपा) : 'साहित्य आणि समाज (गो. मा. पवार गौरवग्रंथ)', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. २००७
५. बांदेकर प्रविण : '१९८० नंतरची मराठी कादंबरी'(समाज प्रबोधन पत्रिका, ऑक्टोबर-डिसेंबर २०१३)
६. नेमाडे भालचंद्र : 'साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण' (जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य ग्रंथातील लेख)

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

७. डहाके वसंत आबाजी : 'जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा व साहित्य', (जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य ग्रंथातील लेख)
८. नलगे चंद्रकुमार : 'ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास', अजब पब्लिकेशन, कोल्हापूर, प्र. आ. २००९.
९. खोले विलास (संपा) : 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी' लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्र. आ. २००२
१०. गवस राजन : 'तणकट', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितियावृत्ती, २००२.
११. गवस राजन : 'ब-बळीचा', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. २०१२.
१२. मोरे नंदकुमार : 'समाजभाषाविज्ञान आणि मराठी कादंबरी', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
१३. नेमाडे भालचंद्र : 'साहित्याची भाषा', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
१४. नेमाडे भालचंद्र : 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि कविता

प्रा. प्रकाश आ. हुलेनवर

मराठी विभाग प्रमुख

विश्वासराव नाईक कला विभाग आणि बाबा नाईक विज्ञान महाविद्यालय, शिराळा

घोषवारा

या शतकात आंतरराष्ट्रीय धोरणे झपाट्याने बदलत आहेत. माणसावर दूरगामी परिणाम करणाऱ्या गोष्टी प्रचंड वेगाने घडत आहेत. ज्ञान विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड प्रगतीमुळे ज्ञानस्फोटाचे प्रचंड हादरे जगाला बसत आहेत. नवे प्रश्न भेडसावत असताना दुसरीकडे जूने प्रश्न कायम आहेत. नव्वदच्या दशकात मराठीतील कथा कविता क्रादंबरी नाटक या वाङ्मयप्रकारातून जागतिकीकरणाचे वास्तव समाजापुढे आले असले तरी अन्य वाङ्मयप्रकाराच्या तुलनेने कविता या वाङ्मयातून अनेक कविनी जागतिकीकरण अधिक प्रभावीपणे मांडले आहे. सामान्य माणसावर या जागतिकीकरणाचा काय परिणाम झाला याचे विदारक चित्र आले आहे. मूठभर जागतिकीकरणाच्या समर्थकांनी सामान्य माणसाला गोड बोलून दिले करून प्रसंगी फसवून सेवा वस्तूची सक्ती केली आणि भूलथापा लावून अर्थात अफवा पसरवून जागतिकीकरणाच्या समर्थकांनी त्यांच्या सोयीचा सिध्दांत मांडला. नव्याचे आकर्षण असल्याने वस्तू काय किंवा माणूस काय सर्वत्र वापरा आणि फेका असे वस्तू व माणसाला सारखेच मूल्य प्राप्त झाले आहे. लुटण्याचे नवे मार्ग विकसीत केले जात आहेत. कवी अशा परिस्थितीत नव्या पिढीला सावधानतेने ज्ञानाला सामोरे गेले पाहिजे असा इशारा देतो. जागतिकीकरणाच्या कवितेतून कवितेचा आशय विषय व इंग्रजी शब्दांच्या भरण्यामुळे भाषेमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाला. खाऊजा संस्कृतिमुळे बाजारसंस्कृती विज्ञानवाद वाढल्याचे चित्रण कवितेतून येऊ लागले. समाजावर पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव भारतीय जनतेवर किती मोठ्या प्रमाणावर पडला हे दिसून आले. जागतिकीकरणाचा विषय बहुसंख्य आणि विशेषता बहुजन कविनी रेखाटला. आजवर अन्याय होणारा वर्ग साहित्यातून आपले गावले गात होता तसाच गंभीर अन्याय झालेला शेतकरी मजूर सुशिक्षित बेकार आणि एकूणच सामान्य माणूस यांचे हाल धावपळ आर्थिक चणचण राजकीय दबाव याला वाचा फोडण्यासाठी अनेक कविनी कविता लिहिल्या. कविता या वाङ्मयातून जागतिकीकरणाचे समकालीन वास्तव नेमकेपणाने आणि चांगल्या वाईट परिणामासह अनेकांनी मांडले आहे. शेवटी लहू कानडेना प्रश्न पडतो तो महत्वाचा. नव सहस्रक दारात आलंय त्याच्या हातावर काय ठेवू. दवात न्हालेलं उमलतं फूल की भूकेने तडफडून मेलेले उपाशीपोटी मूल. जागतिकीकरणाच्या या भयावहस्थितीचा प्रश्न या देशातल्या नागरिकांना पडला आहे हे अनेक कविनी वास्तव मांडले आहे.

२१ वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचं शतक म्हणून ओळखले जाते. या शतकात आंतरराष्ट्रीय धोरणे झपाट्याने बदलत आहेत. माणसावर दूरगामी परिणाम करणाऱ्या गोष्टी प्रचंड वेगाने घडत आहेत. ज्ञान विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड प्रगतीमुळे ज्ञानस्फोटाचे प्रचंड हादरे जगाला बसत आहेत. तंत्रज्ञानाचा त्यावर फार मोठा प्रभाव राहिला आहे. जागतिकीकरणाची सुरुवात साधारणतः १९९१ साली झाली. जागतिकीकरणाच्या स्पर्धला उतरण्यासाठी प्रचंड पैसा गुंतवणारे ठरावीक लोकच पुढे सरकू लागले. केवळ शिक्षणाचा विचार केला तरी शिक्षणातही समान संधी मिळाल्या नाहीत. सामान्य विद्यार्थी आता कुठे शिक्षण घेऊ लागले तो पर्यंत त्यांचे नोकरीचे रस्ते बंद होत आहेत. नवे प्रश्न भेडसावत असताना दुसरीकडे जूने प्रश्न कायम आहेत. खासगी शिक्षण संस्था आणि देणगी संस्कृती वाढली आहे. शिक्षणक्षेत्रातील या गोंधळाला आपण विकास म्हणू लागलो आहोत. या जागतिकीकरणात सामाजिक स्वास्थ्य टिकविण्याबरोबरच देशाच्या आरोग्याचा प्रश्न आहे. कोणत्याही क्षेत्रातील भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी यांत्रिकपणा नियम कायदे कानूनपेक्षा मूल्यपेराणीची आवश्यकता आहे. या सर्व प्रश्नांना कवेत घेऊन साहित्य जागतिकीकरणाचे चांगले वाईट परिणाम विविध वाङ्मयप्रकारातून मांडत जात आहेत.

नव्वदच्या दशकात मराठीतील कथा कविता क्रादंबरी नाटक या वाङ्मयप्रकारातून जागतिकीकरणाचे वास्तव समाजापुढे आले असले तरी अन्य वाङ्मयप्रकाराच्या तुलनेने कविता या वाङ्मयातून अनेक कविनी जागतिकीकरण अधिक प्रभावीपणे मांडले आहे. या वाङ्मयप्रकारात आशय विषयातही खूप बदल होत गेला. सुरुवातीस लिहिलेल्या कवितांचे वर्गीकरण पाहता निसर्ग किमगारजीवन स्त्रीजीवन क्लित कविता ग्रीष्म कविता विदोही अशा गटांच्या विषयांच्या प्रश्नांना प्राधान्य देणाऱ्या कविनी किंवा विशिष्ट भूमिका ठेवून लिहिणाऱ्या कविनी जागतिकीकरणाने सामाजिक बदलावर भाष्य करणे गरजेचे वाटले आणि जागतिकीकरणाचा गंभीर प्रश्न अनेक कविनी तो आपल्या कवितेतून मांडू लागला. जागतिकीकरणाचा सामान्य माणसावर आणि मानवी मूल्यव्यवस्थेवरही त्याचे खोलवर आणि दूरगामी परिणाम झाले.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आपण जागतिकीकरणाच्या विश्वात कधी प्रवेश केला हे कळायच्या अगोदर त्याचा अवकाश खूप मोठा झाला आहे . माहिती तंत्रज्ञानामुळे सुखसमृद्धीचा जागतिक संपन्नतेचा ओघ वाढला आहे . खाऊजा संस्कृतिने माणसाला नवे आयाम दिले आहेत . नव्याचे आकर्षण असल्याने वस्तू काय किंवा माणूस काय सर्वत्र वापरा आणि फेका असे वस्तू व माणसाला सारखेच मूल्य प्राप्त झाले आहे . सामान्य व अतिसामान्य माणसाचे या जगात कोणालाच काही देणे घेणे नाही . मी आणि माझा मी या संस्कृतीने एकटेपणाची भावना वाढीस लागली आहे . अशा पाश्चात्य संस्कृतीच्या आकर्षणाने व मानसिकतेचे जग यंत्रवत होते आहे . सगळेच व्यवहार आर्थिक व्यवहाराला प्राधान्य देणारे ठरत असल्याने . सामाजिक, सांस्कृतिक धार्मिक आणि साहित्य क्षेत्रालाही परिवर्तनास भाग पडते आहे . जागतिकीकरणाचा बराबरीट परिणाम विकसनशील देशाबरोबर विकसीत देशावर तेथील अर्थव्यवस्थेवरही होतो आहे .

कोणत्याही गोष्टीचे पडसाद साहित्यात तात्काळ उमटतात . माणसाच्या जीवनावर जागतिकीकरणाचे हे पडसाद रंगनाथ पठारे यांच्या कादंबऱ्यांविदा करंदीकर, असंत आबाजी डहाके, भालचंद्र नेमाडे, अरुण काळे, लहू कानडे, प्रज्ञा पवार, वर्जेश सोळंकी, हिमंत दिवटे, श्रीकांत देशमुख यांनी जागतिकीकरणाचे वरील अनेक विषय प्रखरपणे कविता या वाङ्मयप्रकारातून मांडले आहेत . वर्जेश सोळंकी यांच्या कवितेतून आजच्या जगाची म्हणजेच आयकॉन, बिलक, डिस्क, बिईट्स, सॉफ्टवेअर, ग्लोबल अशा शब्दातून जागतिकीकरणाची भाषा कवितेतून आली आहे . सलील वाघ यांच्या कवितेतून पारंपरिक भक्ताचे नवससायास आधुनिक भाषेतून कवी घडवतो . तो जागतिकीकरणाच्या भाषेत जप करतो, निवस करताना तो म्हणतो

मी तुझ्या नावाचे एकशेएक एसएमएस करीन

मी तुझ्या नावाचे एकशेएक ईमेल करीन

अगदी भक्ताचे द्रवाचेही परिवर्तन जागतिक भाषेत कवी घडवतो . कवितेची ही जागतिकीकरणाची भाषा केवळ भाषाच नाही तर मूल्यवस्थाच कशी बदलते आहे हे कवी सांगतो .

अनिल धाकू कांबळे यांच्या दिवसभरात या कवितेतूनही महानगरीय वास्तवाचा आणि जागतिकीकरणाचा परिणाम नाते संबंधावर कसा झाला आहे हे कवितेतून मांडले आहे . आपल्या आईवडिलांना मर्सीडेश देण्यास कवी सांगतो यातून समाजातील लहानमुलांपासून मोठ्यापर्यंतच्या समाजाच्या बोथट झालेल्या भावना आणि संवेदनाशून्य माणूस असे मूल्यहिन परिवर्त झाल्याचे दिसते .

लहू कानडे यांच्या कांतीपर्व, टाचा टिभा, तळ ढवळताना या कविसंग्रहातून समाजावरील प्रेम, स्त्रियांच्यासाठीचे स्वातंत्र्य, समता, बिंधूता याविषयची तळमळ त्यांच्या कवितेतून व्यक्त होते . शिवाय सामान्यांच्या जीवनमूल्यांचा आदर ही त्यांच्या काव्यनिर्मीतीची प्रेरणा आहे . त्यांच्या कवितेतून सामान्य माणसावर या जागतिकीकरणाचा काय परिणाम झाला याचे विदारक चित्र आले आहे . मूठभर जागतिकीकरणाच्या समर्थकांनी सामान्य माणसाला गोड बोलून, द्विग करून, प्रसंगी फसवून सेवा वस्तूची सक्ती केली आणि भूलथापा लावून अर्थात अफवा पसरवून जागतिकीकरणाच्या समर्थकांनी एक सोपा सिध्दांत मांडला आहे . कवी म्हणतो

भांडवलांचा होईल पाझरत झगमगाट सर्वत्र

मग अंधार इथे कसा राहिल

अधिक संपत्ती निर्माण केली की गरीबी दूर होईल या अफवेने संपत्ती कशाही प्रकारे मिळवा हा आजचा जागतिक मंत्र आहे . जागतिकीकरणाचा निकाली प्रश्न सोडविण्यासाठी मूठभरांची स्पर्धा सुरू आहे . अधिक पैसा निर्माण झाला की इथली गरीबी दूर होईल . या जागतिकीकरणामुळे अनेक व्यवसाय निर्माण होतील आणि आणि कुणीही कुपोषित राहणार नाही किंवा कुणीही तडफडून मरणार नाही असा सोपा सिध्दांत मांडणाऱ्याची कवी टर उडवितो . या मूठभर भांडवलदारांच्या कुटील नितीने समाज भांडावला आहे . त्याचे विविध पातळ्यावरील शोषण अनेक कवींनी मांडले आहे .

शिक्षणव्यवस्थेकडेही पैसे मिळविण्याचे साधन म्हणून पाहण्याची संस्थापक भांडवलदारांची प्रवृत्ती वाढल्याने व मागणी तसा पुरवठा हे तंत्र कोणत्याही गोष्टीला लावल्याने माणसाचे नैसर्गिक जगणे त्याच्या ठिकाणी असणारी संवेदनशीलता, सामाजिक भावना, माणूसकी, आधार, आश्रय, आपलेपणा ही मूल्ये संपूष्ठात येत आहेत . व्यवसाय शिक्षण व रोजगार देण्यासाठी गाजावाजा केला जातोय . गरीबी हटविण्याचा त्यांचा प्रयोगही अयशस्वी होतोय . हा सामान्य माणसातील जीवघेण्या जागतिकीकरणातील बदल कवी मांडतो . या कुठल्याही स्पर्धेत नसताना अडचणीत आलेला शेतकरी कर्जातून मुक्त होण्यासाठी जमीन विकायला काढतो आहे . ती घेण्यासाठी जागतिकीकरणाचा फायदा घेणारे मूठभर टपून बसले आहेत . यातून शेतकरी आत्महत्या करतोय, सुशिक्षित आत्महत्याचे इशारे देतो आहे . अशाप्रकारची चंगळवादी संस्कृती अस्तीत्वात आल्याने स्त्रीयांवरती अत्याचार होत आहेत . हे जागतिकीकरणाने निर्माण केलेले नवे प्रश्न कविनी आपल्या कवितेत शब्दबद्ध केले आहेत . खरेतर जागतिकीकरण कोणाचा विचार करणारे आहे या प्रश्नाचे वस्तुनिष्ठपणे उत्तर द्यावयाचे झाल्यास ते मूठभर लोकांचा पाच पन्नासांचाच हे वास्तव सांगताना लहू कानडे म्हणतात

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

श्रीमंत लोकांच्या गरीब देशातीलकसोप्या सिध्दांतवाल्यांना दिसत नाही काय कलोकशाहीच्या महावस्त्रातीलकपुन्हा किंगज वनू बघणारी रोलमॉडेल क मॅनेजमेंट गुस्खनी आरंभलेले यज्ञयाग क अन् आहुतीमध्ये टाकले जाणारे कअसंख्य आसराप जीव

नव्या रूपात□सोंग घेऊन आलेले हे जागतिकीकरण सामान्य माणसांचा विविध पातळ्यावर बळी घेत आहे .या ढोंगी प्रवृत्तीवर कवी लहू कानडे सात्त्विक संतापाने आसूड ओढतो आहे .

माहितीच्या पसा□यात अडकलेल्या तरुणांशी संवाद साधताना लेकरानो या कवितेत कवीने म्हटले आहे की□□आता अद्यावत टेक्नॉलॉजी आणली जात आहे .त्यामुळे जग जवळ आले आहे हे भासवले जातेय .नव तरुणांना तर जागतिकीकरणाचे हे मायाजाळ अडचणी आणत आहे .लुटण्याचे नवे मार्ग विकसीत केले जात आहेत . कवी अशा परिस्थितीत नव्या पिढीला सावधानतेने ज्ञानाला सामोरे गेले पाहिजे असा इशारा देतो .या जागतिकीकरणाचा परिणाम सरकारी कार्यालयातील दफ्तरदिरंगाई□प्रशासनाची अनास्था खाऊजा संस्कृती व माहिती तंत्रज्ञान याबद्दल सजग करताना कवी म्हणतो□

उमजून असा हा भुलभुलैया क नेट इंटरनेटच्या मुखातील विश्वदर्शन मायावी

नेमके निवडून घ्या ज्ञान क जे कमवावे लागते कष्टाने जे होते

चोख्या□मुक्याची ओवी □अभंग जग भारातील बदलांचा वेध घेत आपले स्वत्व व सत्त्व टिकवण्याचे मुल्यभान ही कविता देते .

अरूण काळे यांच्या नंतर आलेले लोक या कवितासंग्रहातूनही जागतिकीकरणाची भाषा आली आहे .त्यांच्या कवितांची नावे तू मदर बोर्ड माझ्या संगणकाचा □लहानीवाई लार्जन ढॅन लाईफ या कवितेतून स्त्रीचे बोल्लड असे व्यक्तिमत्त्व होणे तिचे विनधास वागणे किंवा मेमरी□संगणक□प्रोग्रॅम अपडेट या शब्दातूनही नव्या उपमा प्रतिमांची भाषेतून जागतिकीकरणाचेच रूप दिसून येते .

नव्यदोतर कवितेची लक्षणे मोहन कुंभार यांच्या जगण्याची गाथा या कवितासंग्रहातून जागतिकीकरणाने बदललेले ग्रामीण वास्तव आणि मूल्ये तीव्रपणे मांडली आहेत .या जागतिकीकरणाने हरविलेल्या जगाविषयी वाटणा□या हरपलेपणाचा हताशस्पर्श आहे .गावचे शहरीकरण होताना त्यातल्या अनेक सुंदर गोष्टी हरवून गेल्या .आजच्या तंत्रज्ञानाने प्रभावित झालेल्या जीवनाचाही अन्वय लावण्याचा प्रयत्न ही कविता करते .कवी म्हणतोय □मी पडतोय बाहेर घामेजलेल्या चेह□यानं क आउट आउट साईन आउट क्लिक होत नाही कर्सर क उखळला माउस क होतोय मी हॅंग अशी संगणकीय भाषेतून व्यक्त होतो .अनेक कविनी जागतिकीकरणाच्या पडसादाच्या कविता लिहिल्या

एकूणच काय तर लहू कानडे यांच्या बाप्पा जिझ्या सहस्रका या कवितेमधून सामान्य माणसाची जागतिकीकरणाची नेमकी कोंडी त्यांच्या पुढील ओळीतून अधिक लक्षात येते . नवं सहस्रक दारात आलंय □याच्या हातावर काय टेवू .दवात न्हालेलं उमलतं फूल की □भूकेने तडफडून मेलेले उपाशीपोटी मूल . लहू कानडे यांच्या कवीतेतील या ओळी भारतातील जागतीकरणाची नेमकी स्थिती स्पष्ट होते .

समारोप

जागतिकीकरणाच्या कवितेतून कवितेचा आशय□विषय व इंग्रजी शब्दांच्या भरण्यामुळे भाषेमध्ये मोठया प्रमाणत बदल झाला .खाऊजा संस्कृतिमुळे बाजारसंस्कृती चंगळवाद वाढल्याचे चित्रण कवितेतून येऊ लागले .समाजावर पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव भारतीय जनतेवर किती मोठया प्रमाणावर पडला हे दिसून आले .जागतिकीकरणाचा विषय बहुसंख्य आणि विशेषता बहुजन कविनी रेखाटला .आजवर अन्याय होणारा वर्ग साहित्यातून आपले गा□णजे गात होता तसाच गंभीर अन्याय झालेला शेतकरी□मजूर□मुशिक्षित बेकार आणि एकूणच सामान्य माणूस यांचे हाल □भावपळ □आर्थिक चणचण□जकीय दबाव याला वाचा फोडण्यासाठी अनेक कविनी कविता लिहिल्या . कविता या वाडमयातून जागतिकीकरणाचे समकालीन वास्तव नेमकेपणाने आणि चांगल्या □वाईट परिणामासह अनेकांनी मांडले आहे .

संदर्भ □

१. शोभणे □विंद □सेपा : वांदेकर प्रविण दशरथ : जागतिकीकरण आणि मराठी कविता विजय प्रकाशन □जगपूर
२. वागले□भाकर : तळ ढवळताना : एक अन्वयार्थ
३. कानडे□लहू : तळ ढवळताना लोकवाडमय गृह
४. काळे□अरूण : नंतर आलेले लोक□लोकवाडमय गृह

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि चित्रलिपीतील अनुभवविश्व

डॉ.रमेश साळुंखे

(मराठी विभाग)

देवचंद महाविद्यालय, अर्जननगर जि.कोल्हापूर.

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात आपल्या एकूणच भारतीय सामाजिक सांस्कृतिक आणि धार्मिक स्थितीगतीचा विचार साहित्याच्या परीघात करण्याचा प्रयत्न केला; तर आपणास अनेक गोष्टींचा उलघडा सहज होऊ शकतो. साहित्यकृती ही समाजाचे अपत्य असते. समाजाच्या स्थितीगतीचा प्रवास लेखक-कलावंत संवेदनशीलतेने रेखाटत असतात. साहित्याच्या सर्वच प्रकारांमध्ये हे दृगोचर होत असते. एखाद्या संवेदनशील कवीची कविता जरी वाचली तरी आजच्या वर्तमानाचा काहीएक अदमास आपणास बांधता येतो. या अनुषंगाने आपणास १९८० नंतरच्या दशकातील एक महत्त्वाचे कवी वसंत आबाजी डहाके यांच्या *चित्रलिपी* या काव्यसंग्रहात जागतिकीकरणाच्या आपल्या स्वीकारातून समाजव्यवस्थेची पर्यायाने या व्यवस्थेत जगणाऱ्या माणसांची कशी परवड झाली आहे; हे पाहता येते. या काव्यसंग्रहाच्या सुरुवातीच्या कवितेपासूनच हा कवी अस्वस्थ एकटा एकाकी परात्म असल्याची जाणीव होत राहते. त्यामुळे आपल्या या अशा अवस्थेत साहित्य, कलादी गोष्टी आपले मन रमवू शकत नसल्याची जाणीव हा कवी करून देतो. म्हणूनच 'पाखरांच्या गाण्यांऐवजी हे असले कवीतेचे जाडेभरडे गोणपाट विणल्याची' स्पष्ट कबूली हा कवी देतो. या अशा अस्वस्थतेचा प्रत्यय हा काव्यसंग्रह वाचताना उत्तरोत्तर अधिकच गडद होत जातो.

समाजाच्या स्थितीगतीबरोबरच कलाकृतीची निर्मिती होत असते. अर्थातच समाजातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, वैचारिक इत्यादी प्रवाह कळत-नकळत संवेदनशील कलावंतांवर आणि त्याने निर्माण केलेल्या कलाकृतींमधून आविष्कृत होत असतात. प्राचीन असो अथवा अर्वाचीन त्या त्या समाजवास्तवात बऱ्या वाईट घटना, प्रसंग, विचारप्रवाह अव्याहत वाहत असतात. यातूनच कलावंत कोणती वा कोणाची बाजू घेतो, आपल्या कलाकृतीतून कोणते समाजभान व्यक्त करतो, हे महत्त्वाचे असते. हे काम करत असताना प्राप्त परिस्थितीचा किती तपशिलात जाऊन, व्यापक अथवा समग्रपणे तो विचार करतो; याला महत्त्व प्राप्त होते. अगदी दृष्यरूपाने डहाके नेमकेपणे कोणाची बाजू घेतात हे जरी स्पष्टपणे या कवितांमधून अधोरेखित होत नसले तरी आजच्या या समाजव्यवस्थेत संवेदनशील माणसांच्या त्याच्या जगण्याच्या भोगण्याच्या बाजूने डहाके उभे असल्याचा प्रत्यय येत राहतो. आपल्या आजूबाजूचे वास्तव रेखाटण्यात आपली लेखणी कमी पडते असल्याची खंत डहाके यांच्या कवितेत येत राहते.

आपण आणि हा अफाट अवकाश.

हेच असतं लिहिणं

जे मला वाचता येत नसतं.

कारण कलावंताने निर्मिलेली कलाकृती समाजजीवनाचा एक घटक असते. अल्पांशाने का होईना पण समाजात ती कलाकृती काही विचार मांडण्याचा प्रयत्न करते. माणसाच्या स्वातंत्र्याची, समानतेची आणि बंधुतेची शिकवण देण्याचा प्रयत्न कलाकृती करत असते.

इतिहासाच्या अनुषंगाने विचार करू जाता माणसाचा जसजसा बौद्धिक, शारीरिक, आध्यात्मिक, सामाजिक, भौतिक, वैज्ञानिक अशा सर्वच पातळ्यांवर विकास होत गेला तसतसा माणसाच्या स्वातंत्र्यावर अधिक बंधने येत गेली. शोषणाची केंद्रे, रूपे, रीती बदलत गेल्या पण माणूस पराधीन, परतंत्र बनत गेला; हे इतिहासाने सिध्द केले आहे. समकालीन वास्तवाशी झगडा करताना सर्वसामान्य माणसांना क्षणाक्षणाला अनेक प्रश्नांची उत्तरे द्यावी लागतात. अशा अनेक प्रश्नांचा गुंता वसंत आबाजी डहाके यांनाही अर्थातच सोडविता येत नाही. प्रश्न पडतात त्याचे काय करायेचे हा मूलभूत प्रश्नच डहाके यांना सतावतो आहे. जात, धर्म, आरोग्य, राष्ट्र, संस्कृती, दहशतवाद, अयोध्या-गुजरात, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, असुरक्षितता, बेकारी, सरकारी धोरणे, नीतिमत्ता, राजकारण अशा अनेक प्रश्नांचा भुंगा कवीचं डोकं पोखरू लागतो. या प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरं मिळत नाहीत, हे वास्तव आहे. त्यामुळे अस्वस्थ आणि हतबलतेनं हा कवी अखेरचा प्रश्न विचारतो,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

तर हे देवा, प्रश्न विचारणाऱ्यांच्या, उत्तरं न देणाऱ्यांच्या देशात
मला पुन्हा पुन्हा जन्माला घालशील काय ?

कवीची ही हतबलता अर्थातच कुणा एका वसंत आबाजी डहाके यांची एकट्याची राहात नाही. तर ती संवेदनशील व्यक्तींच्या-समष्टीची ही कविता होते. त्यामुळे प्रश्नांचा हा अनुभव कवीचा केवळ आत्मनिष्ठ अनुभव होत नाही तर तो साऱ्यांचाच होतो. या वैशिष्ट्यामुळे ही कविता महत्त्वाची ठरते.

चित्रलिपी वाचत असताना आपणास सदैव हे जाणवत असते की हा कवी सतत आपल्या भवतालाविषयी वर्तमानाविषयी गांभिर्याने बोलतो आहे. काही मूलभूत प्रश्न उपस्थित करत असतो. कोणतं जग आपण निर्माण करीत आहोत आणि त्याचं उत्तरदायित्व कुणावर आहे

याची कुणाला जाणीव नाही

हा कवीने मांडलेला विचार अस्वस्थ करणारा आहे. कारण खाजकीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या गोंडस नावाखाली भांडवलशाहीने सुखेनैव आपला संसार थाटला आहे. अशा वृत्तीला बळ देण्यात राजकीय मंडळी स्वतःचा गौरव समजत आहेत. विकासाच्या नावाखाली शेतकऱ्यांच्या जमीनी बळकावण्याचे उद्योग राजरोस सुरू आहेत, सेझ आणि बिझनेस झोन अशा बाबींनी डोके वर काढले आहे. लवासा सारखी शहरे वाढली पाहिजेत अशी मागणी जोर धरू लागली आहे. पर्यावरणाची हेळसांड सोयिस्कररित्या दुर्लक्ष केली जाते आहे, मॉल संस्कृतीने चंगळवाढाला जागा करून दिलेली आहेच, आता तर प्रसारमाध्यमांनीही सत्ता आणि संपत्तीने खिशात घालायला सुरुवात केली आहे.

सगळीच मेंढरं सुरीखाली आहेत आणि घाईघाईनं
हिरवा चारा चजळून घ्यावा असं आहे की काय, असं वाटतं

या साऱ्या विदारक वास्तवात आपण काहीच करू शकत नाही. वास्तवाची पडझड सावरू शकत नसल्याची खंत कवी व्यक्त करत राहतात, आता या वर्तमानाचा, आणि त्याआधीच्या भूतकाळाचा विचार करून आपण केवळ भुसभुशीत मातीचा ढीग होऊन जाऊ की याय, असं वाटतं कारण आपले स्वत्व हा प्रकार आता आपल्या समाजव्यवस्थेतून जवळपास हद्दपारच झालेला आहे. माणसाच्या आविष्कार स्वातंत्र्यावर बंधने आलेली आहेत. तथापि या सर्वानाच विकास संबोधून त्याची पाठराखण करणाऱ्या विद्वानांची संख्या वाढते आहे. विचार, कृती आणि विवेक यात कधी नव्हते तेवढे अंतर पडले आहे.

आपल्या वर्तमान भवतालाचे एकूणच समाजवास्तव झपाट्याने बदलते आहे. समाजकारण, राजकारण, धर्मकारण, शिक्षण, जातीवास्तव आदी सर्वच क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडू लागले आहेत. भौतिकाचा अती हव्यास आणि चंगळवाढामुळे मानवी मूल्ये म्हणून काही असतात, आणि अशा मूल्यांमुळेच समाजाचे भरणपोषण होत असते. असा विचार करायलाही कुणाला उसंत नाही, असा काळ आपल्या दाराशी येऊन उभा ठाकला आहे. इतकेच नव्हे तर तो आपल्या जगण्याचा अविभाज्य घटक ठरू पाहतो आहे. डहाके म्हणतात,

मी जेव्हा मागं वळून पाहतो
या मावळत चाललेल्या शतकाकडे,
तेव्हा बाजारबुणग्या लोकांचे दंगे पचवून
सुस्त पडलेल्या राजवटीची वेटोळी दिसतात
विध्वंसनाची एकसारखी पिकं काढून
नापीक केलेली पृथ्वी दिसते.

कसलं फुंकर टाकल्यासारखं हे शतक उगवलं म्हणणारी,
या हातावर कमवून त्या हातावर पोट भरणारी
माणसं दिसतात.

समाजधार्जीना विचार मांडणारी आपल्या भोवती जी माणसे आहेत; ती अल्पसंख्य आहेत आणि त्यांचेही बोलणे लिहिणे अरण्यरूदन ठरावे अशी अवस्था आपल्या एकूणच समाजाला प्राप्त झाली आहे. सत्ता, संपत्ती आणि अनिर्बंध महत्त्वाकांक्षेचा राक्षस दिवसेंदिवस अधिकच विक्राळ रूप धारण करतो आहे. 'विचार संपत नाही तर विचारवंतालाच संपवा' हे सनातन राजकारण आजच्या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

घडीलाही अधिक उग्रपणे समाजासमोर भले मोठे प्रश्नचिन्ह घेऊन उभे ठाकले आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा शब्द हृद्यपार करण्याचे प्रयत्न अहमहमिकेने होत आहेत. श्रमाची लाज, सत्ता संपत्तीची हाव, वासनेचे थैमान, बुवाबाजी, चमत्कारांवरचा विश्वास, कर्मकांडावरची अंध भक्ती, निसर्गाशी फटकून वागणे, भौतिक सुखाचा हव्यास, या सर्व अनिष्ट गोष्टी कोणतीही किंमत देऊन हिसकावून प्रसंगी ओरबाडून घेण्याची वृत्ती, कोणताही विधिनिषेध न पाळता आत्मरत होऊन जगण्याच्या निर्लज्जवृत्तीचे प्रदर्शन हे सारे एकूणच मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग बनू पाहते आहे. या अशा अस्वस्थ वातावरणात वावरताना कवीचा जीव घुसमटून निघतो. इच्छेविरुद्ध जगायचा शापच जणू वाट्याला आल्याची भावना होत राहते,

तुझं हे शहर

मला आवडलेलं नाही.

माझा श्वास घुसमटतो तुझ्या उंच इमारतींमध्ये

आणि मला जीव गोळा करून चालावं लागतं

तुझ्या गल्लीबोळांमधून

कारण या गूढ शहरांचे चेहरे दडलेले असतात आणि अशी शहरे इमाने इतबारे जगणाऱ्या माणसांचे सारे सत्वच शोषून घेत असतं. त्यामुळे ही शहरे कवीला आपलीशी वाटत नाहीत. माणूस माणसांपासून, समाजापासून निसर्गापासून तुटून एकटा, एकाकी पडून संवादहीन बनत चालला आहे. तो कमालीचा परात्म होतो आहे. ही सार्वत्रिक जाणीव डहाके यांना सातत्याने होत असल्याचा प्रत्यय या कवितांमधून येत राहतो. सर्वत्र जीवघेण्या स्पर्धेचे वातावरण असून त्यात टिकून राहण्यासाठी त्याची कमालीची घालमेल होते आहे. त्याची विचारशक्तीच क्षीण होते आहे. सगळी मानवजातच आपली अंकित बनावी अशी पद्धतशीर व्यवस्था तयार केली जाते आहे. शत्रू समोर दिसत नसून आपल्यावर नेमके कोण अधिराज्य गाजवितो आहे; हेच कळेनासे होऊन माणूस असुरक्षित आणि भयग्रस्त होतो आहे.

इतिहास आणि परंपरेचे भान असणे, त्याचबरोबर समाजजीवनातील क्रांतीकारी व्यक्तिमत्त्वांचे त्यांच्या विचारांचे स्मरण असणे, या विचाराला आपल्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग बनवणे हा माणसाच्या जगण्याचा एक न टाळता येणार भाग असतो. यावरच व्यक्तीचे आणि समाजाचे एकनिष्ठ आणि संवादी नाते निर्माण होत असते. तथापि आजच्या समाजात इतिहासाचे-ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्वांचे त्यांच्या विचारांचे वेगाने विस्मरण होत आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा झपाट्याने झालेला विकास, भौतिक समृद्धी, चंगळवादीवृत्ती, श्रमाची लाज, पैशासाठी, ऐषआरामी जीवनशैलीसाठी कराव्या लागलेल्या तडजोडी, मूल्यहीन जगणे अशा गोष्टींमुळे माणूसच माणसापासून झपाट्याने दूर जाऊ लागला आहे. त्याच्यातील संवादच हरपला आहे. नातीगोती कमालीची स्वार्थी बनत चालली आहेत. त्यामुळे या अशा सत्तेत जीव रमत नसल्याची / करमत नसल्याची भावना कवीच्या जीवनजाणीवेलाच व्यापून उरते,

करमत नाही या गॉथिक इमारतीत

एका शतकाचा अंधार साठवलेल्या,

उंच आढ्यांवर घुमणाऱ्या कबुतरांच्या,

लांबच लांब पसरलेल्या मृतप्राय प्राण्यासारख्या

टेबलाच्या काठाशी ओठंगणाऱ्या चेहऱ्यांच्या,

म्हणून मी निघतो बाहेर हुरहूर पोटात घेऊन

आजच्या आपल्या एकूणच राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणात त्या विचारांची यथार्थता अधिकच प्रकर्षाने जाणवते आहे. बाहेर पडूनही कवीच्या मनातली तगमत शमत नाहीच.

चालता चालता रस्त्यातच एखाद्या थकलेल्या जनावरासारखं बसून राहावंसं वाटतं.

शहरी संस्कृतीच्या विदारक वास्तवाचा प्रत्यय डहाके यांच्या अनेक कवितांमधून सतत डोकावताना दिसतो. सामाजिक मूल्यांची खुलेआम होत असलेली पायमल्ली, सत्तेचा आणि पदाचा अतिरेकी हव्यास, एक देश म्हणून, एक राष्ट्र म्हणून समग्रतेच्या विचाराचे दुर्भिक्ष, परराष्ट्रनीतीचा सावळागोंधळ, सारा समाज खाजगीकरण, उदारिकरण आणि जागतिकीकरणाच्या नावाखाली भयग्रस्त करणे, बोलण्यात आणि कृतीत महदंतर असणे, सत्तेच्या हव्यासापोटी जाती धर्मांमधील तेढ वाढविणे, जाणिवपूर्वक समाजाला हिंसेच्या खाईत लोटून देणे, स्त्रियांना केवळ एक उपभोगाची वस्तू मानणे, त्यांच्या शीलाची आणि पावित्र्याची विटंबना

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

करणे, कोणत्याही प्रकारचा विधिनिषेध न बाळगता स्वतःच्या बेजबाबदार कृत्याचे निर्लज्ज समर्थन करणे, विचाराची लढाई शस्त्राने संपविण्याचा प्रयत्न करणे, प्रसंगी विचारवंतालाच संपविणे, जनतेला दिलेली आश्वासने सोयिस्करपणे विसरणे, खऱ्या इतिहासाचे दमन करून खोटा इतिहास समाजात दृढ करण्याचा प्रयत्न करणे ही अशी संवेदनशील माणसाला अस्वस्थ करणारी यादी आजच्या वर्तमान वास्तवात वाढतेच आहे. याचा परिणाम आपल्या समाजव्यवस्थेवर अर्थातच अतिशय घातक होऊ लागल्याचे चित्र प्रकर्षाने दिसू लागले आहे. माणसामाणसांमध्ये आलेली संवेदनशून्यता, संवादहीनता, भयग्रस्तता, एकटेपणा, पोरकेपणा, चिंताग्रस्तता इत्यादींमुळे ओढवलेली समाजविन्मुखता असे दिशाहीन वास्तवाचे दर्शन केवळ देशपातळीवरच नव्हे; तर जगभर दिसू लागले आहे. त्यामुळे भरकटल्या वास्तवाला केवळ पाहात बसण्याशिवाय पर्यायच उरला नसल्याची विदारक जाणीव डहाके व्यक्त करीत राहतात.

मी कलंडतो आणि विखरून जातो

भुसा भरलेल्या पक्ष्याप्रमाणे.

अशी हतबलता कवी व्यक्त करीत राहतात. वास्तवाची मांडणी करत असताना हा कवी भाबडा आशावाद व्यक्त करीत नाही. कारण दिशाहीन वास्तवात आशावादाला कुठे जागाच सापडत नाही. केवळ समाजापासूनच नव्हे तर आपण आपल्यापासूनही दूर गेल्याची भावना कवींना छळताना दिसते. आपल्या आजच्या समाजाचे भागधेय आहे असे म्हटले तर ते वावगे ठरू नये. माणूस हा एक स्वतंत्र आणि विचारशील प्राणी आहे. हे वाक्य केवळ शाळा महाविद्यालयांच्या पुस्तकांच्या पानात छापलेले आणि ते तिथेच रूतून बसल्याचे चित्र सर्रास दिसते आहे. आम्ही म्हणतो तसाच विचार माणसाने केला पाहिजे; आणि त्याबरहुकूम अशीच कृती केली पाहिजे. अशी प्रत्यक्ष अपत्यक्ष हुकूमशाहीची भाषा समाजात रूढ होते आहे. मानवी नातेसंबंध आपल्या इतिहासात कधी नव्हते इतके वर्तमान वास्तवात उद्धवस्थ होऊ घातलेले आहेत.

वसंत आबाजी डहाके यांची चित्रलिपी या काव्यसंग्रहातील कविता वर्तमान जागतिकीकरणाच्या प्रभावाचा संवेदनशीलतेने रेखाटलेला लेखाजोखा आहे. हा लेखाजोखा मांडताना डहाके कुठेही आक्रस्ताळे होत नाहीत. प्राप्त परिस्थितीतील वातावरणाशी संघर्ष करीत असताना जगण्या-भोगण्याचे संदर्भ किती संयमाने व्यक्त करता येतात याचा वस्तूपाठच ठरावा असा हा काव्यसंग्रह आहे. वर्तमान वास्तव समरसून पण पुरेशा तठस्थपणे अनुभवल्याच्या खुणा या काव्यसंग्रहात जागोजागी उमटल्याचा प्रत्यय येत राहतो. त्यामुळे एक महत्त्वाचा दस्तऐवज म्हणून चित्रलिपीचा निश्चितच उल्लेख करावा लागेल.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण : भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे साहित्य

डॉ. तानाजी ज्ञानदेव पाटील,

सौ. मंगलताई रामचंद्र जगताप

महिला महाविद्यालय, उंब्रज जि. सातारा.

जागतिकीकरणाचा भटक्या विमुक्त जाती-जमातींच्या एकूणच साहित्यावर परिणाम झालेला दिसून येतो. १९६० साली गॅट करारावर भारताने सही केली तेव्हापासूनच जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अधिक गतीमान झाली. या जागतिकी करणाच्या परिणामामुळे येत्या काही वर्षात भारत सुखी आणि समृद्ध होईल, नंतर शेतक-यांची उत्पादने जगभर जाउफन सर्व काही अलबेल होईल अशी स्वप्नमय चित्रे रंगविताना काही लोक दिसतात. उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या नावाखाली भांडवलदारांच्या माध्यमातून अमेरिका, जपान, चीन, आणि रशिया या राष्ट्रांना जगभर सत्ता गाजवयाची आहे.

जागतिक स्तरावरील व्यापार, अर्थकारण, राजकारण, रोजचे जगणे-मरणे, विचार करणे, प्रतिक्रिया देणे वा काहीच न करता निष्क्रिय होणे. एकूणच आपले सगळे अस्तित्वच यांच्याशी अधिक तिव्रपणे जोडले गेल्यामुळे या कालखंडाचा प्रभाव कळत-नकळतपणे जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर पडलेला जाणवते. या वर्तमानाचे भान राखून आजच्या या गोंधळाच्या विस्कळीत झालेल्या नव्या वास्तवाची मांडणी भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींचे लेखन करणा-या साहित्यिकांची एक पिढी या दोन-अडीच दशकात पुढे आलेली दिसून येते. या काळातील बदलांचे मूल्य संवेदन सामान्य भटक्या, विमुक्त जातीतील माणसांच्या दैनंदिन, सामाजिक, सांस्कृतिक जगण्यावर होणारे बरे-वाईट परिणाम समजावून घेऊन भटक्या-विमुक्त जाती -जमातींच्या साहित्य लेखन करणा-या लेखकांनी आपल्या विविध साहित्यातून त्यांच्या जगण्याचे प्रश्न, परंपरा, रूढी, व्यवसाय, आचार-विचार विषयक समजुती, लोकभ्रम, शाप, स्वप्न, भूतपिशाच समजुती, वावरजत्रा, लग्न, देवक, भक्ती-श्रद्धा-अंधश्रद्धा व श्रमपरिहार इत्यादी अनेक अंगानी लेखन केलेले दिसून येते.

विविधतेने नटलेल्या भारत देशामध्ये अनेक जाती धर्माचे लोक राहतात. त्यांचा एकमेकांशी व्यवहारही होत असतो. असे असले तरी, प्रत्येक जाती समूहाने आपले परंपरागत स्वतःचे वेगळेपण आजही जपून ठेवलेले दिसते. धनगरांची गीते समूहमनाची निर्मिती आहे. समूहाच्या जीवनाशी त्यांच्या आचार-विचारांचे तसेच धर्माबद्दल प्रेम, प्रांजळपणा, अंधश्रद्धा आणि उदात्तता इत्यादी गुण त्यांच्या गीतांतून प्रत्ययास येतात. श्रेष्ठ वाङ्मयाचे गुण धनगर गीतांना एक वेगळेपण प्राप्त करून देतात. धनगर गीतांतील जीवन-चित्रण, त्या जीवनातील सुख-दुःखाच्या भाव-भावना, आचार-विचार आणि त्यांनी जोपासलेल्या विविध श्रद्धा व त्या श्रद्धेतूनच धनगर लोक आनंदाने जीवन जगतात. त्यांचे निसर्गाशी असलेले अतूट नाते आणि या नात्यातूनच त्यांचे जीवन घडत असते. आणि त्यातूनच जीवनातील अनेक सुख-दुःखांना ते समोरे जात असतात. एकूणच धनगर समूहमनाचा आणि जीवनाचा अविष्कार धनगर गीतांतून होत असल्यामुळे धनगर समाजाचे वास्तव रूप त्यांच्या गीतातून प्रगट होताना दिसते. त्यांचे अनेक विधी उदा. सण, समारंभ, उत्सव, यात्रा, जत्रा आदि विष्वत्त्वाने नटलेली धनगरी गीते लोकजीवनाचा अनमोल असा ठेवा आहे. धनगरी गीतांची निर्मिती कृषिसंस्कृती आणि सतत राबणारी संस्कृती या संयोगातून झालेली आहे.

धनगरांच्या वाङ्मय जीवन दर्शनाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व असते. जे अनुभवले, जगले, पाहिले, जे-जे वाट्याला आले त्याचाच अविष्कार प्रामुख्याने धनगर गीतांतून स्पष्ट होतो. धनगर गीतांतून व्यक्त होणारी सुख-दुःखे, स्त्रीजीवनातील घटना प्रसंग, व्यक्ती, स्वभाव आणि परिसर तसेच सामाजिक जीवन, कौटुंबिक नातेसंबंध आणि स्त्रियांच्या श्रद्धा, त्यांच्या आवडी-निवडी, रूढी, प्रथा, परंपरा आणि संस्कृती यांचे नितळ प्रतिबिंब धनगर गीतांमध्ये पडलेले दिसून येते. धनगरी लोकसाहित्यातून व्यक्त होणारे समाजजीवन आणि समाजमन वैशिष्ट्यपूर्ण असून; सामाजिक जीवनाचे अनेकविध पैलू त्यामध्ये पहावयास मिळतात. धनगर जातीच्या वैशिष्ट्यासह आचार-विचार, रूढी, परंपरा, लोकगीते, लोककथागीते इत्यादीमधून धनगरी जीवन अविष्कृत होत असते. धनगरांची गीते धनगर लोकजीवनाचा अमूल्य ठेवा आहे. धनगरांच्या लोकसंस्कृतीचे जिवंत व ठसठसीत चित्रण गीतांतून स्पष्ट होताना दिसते. धनगरांची गीते आणि संगीत यांच्यामध्ये एकप्रकारचे अतूट नाते असते. या संगीतामुळेच ती अधिक श्रवणीय व रंगतदार बनतात. यांचे कंठसंगीत अकृत्रिम असून ते स्वाभाविकपणे या गीतांबरोबर येते. गीतांतील भाषा बोलीभाषा आहे. गीतांतील शब्द धनगर लोकजीवनाचे विशेष घेऊन येतात. जात्यावरच्या ओव्यातून दिसणारा जिह्वाळा, देवादिकांच्या गीतांतून व्यक्त होणारी श्रद्धा आणि सण-उत्सवाप्रसंगी गायिल्या जाणाऱ्या गीतांतून दिसणारा आनंद हा अप्रतिमच आहे.

धनगरी गीते समाजजीवनाला नवी प्रेरणा देताना दिसतात. त्यांची गीते अंतःकरणातून स्फुरत असल्याने ती मनाला भावतात, आणि मन आनंदी होते. धनगरांची गीते ऐकावयाची असतात, गावयाचीही असतात आणि पहावयाचीदेखील असतात. या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

गीताला लाभलेल्या सामूहिकतेतून प्रयोगात्मता प्रत्ययास येते. या गीतांचा प्रयोग विधीसापेक्ष असतो. ती गीते क्रियासंबंध असल्यामुळे त्यांना प्रायोगिक मूल्ये लाभलेली असतात. धनगरांच्या गीतांची निर्मिती कोणत्याही एका माणसाची नसते. म्हणजेच एका विशिष्ट काळी प्रेरणा घेवून या गीतांची निर्मिती झाली असावी. मौखिक परंपरेमुळे या गीतांमध्ये लवचिकपणा आलेला असतो. या गीतांतील आकृतिबंध आणि आशय परंपरेने चालत आलेला असतो आणि त्यामध्ये प्रत्येक पिढीमध्ये भर पडत असते. नव-नवीन योजना आणि अभिव्यक्तीची पारंपरिकता धनगरी गीतांना प्राप्त होत असते. धनगरांच्या गीतांची भाषा संपन्न व समृद्ध आहे. ती लोकांची बोलीभाषा असल्यामुळे या गीतांना वेगळेपण लाभलेले आहे. गीतांतील शब्द चालते-बोलते आहेत. त्यामुळे धनगरी गीते सदैव प्रवाही राहतात. प्रत्येक जीवनाच्या अनुभवातून आलेले हे शब्द आहेत. त्यांना जीवनानुभवाचे अनेक संदर्भ आहेत.

धनगर लोकसाहित्यातील लोकगीतांमध्ये धनगर स्त्रियांच्या गीतांचा मोठा वाटा आहे. धनगर स्त्री मुळातच परंपरा प्रिय आणि भाविक वृत्तीची असल्याने परंपरेने चालत आलेल्या रूढी, प्रथा, विधी, कुलाचार आणि धर्माचरण इत्यादी या गीतांचा घनिष्ट संबंध जोडलेला असतो. स्त्रीजीवनात धनगर गीतांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. लग्नविधीतील हळद लावणे, रूखवत तयार करणे, लग्नाचे साहित्य तयार करणे, पुत्रजन्म, जावळाचे कार्यक्रम, सटवायिचा पूजा विधी, आसरा, स्त्रियांच्या श्रद्धा, यामध्ये नामस्मरण, तुळशीपूजा, सूर्यनमस्कार, उपवास, परडी भरणे आणि गंगा ओलांडणे; तसेच विविध सण-समारंभ, कुलाचार इत्यादींचा संबंध स्त्रियांशी अत्यंत जवळचा असतो आणि या सर्वांमधूनच स्त्रीगीतांची निर्मिती व जडण-घडण होताना दिसते. धनगर स्त्री ही जन्मतः कष्टाळू व श्रद्धाळू आहे. तिच्या मनातील अत्यंतिक स्वरूपाचा भक्तीभाव आहे. उदा. शंकर-पार्वती, विष्णू-लक्ष्मी, खंडोबा-बाणाई, खंडोबा-म्हाळसा, राम-सीता, विठ्ठल-रुक्मिणी, श्रीकृष्ण, गणपती या देवाबरोबरच सोनुबाई, कालुबाई, लक्ष्मीबाई, मरीआई, मुंजा, आसरा, बिरोबा, धुळोबा, भिवया, मसोबा, अशाही देव-देवतांना धनगर स्त्रियांच्या जीवनात श्रद्धेचे स्थान आहे. देव-देवतांची भक्ती केल्याने किंवा उपासना केल्याने त्यांचा कृपा-प्रसाद मिळून जीवन सुखी आणि समृद्ध बनते. या सर्व श्रद्धेतूनच देवदेवता विषयीची गीतांची निर्मिती झालेली दिसते. धनगर स्त्री गीतांतील स्त्रीजीवनाचे वेगळेपण व त्यांच्या अनुभूती या गीतांमधून दिसून येतात. स्त्री जीवनाचे सामाजिक दर्शन आणि स्त्री समूहाच्या वैविध्यपूर्ण मनोवृत्ती व भाववृत्ती त्यांच्या अढळ स्त्रीगीतांतून व्यक्त होतांना दिसते. धनगर स्त्री श्रमपरिहारासाठी गीते म्हणताना दिसून येते. शेतीतील कामे करताना, जात्यावर दळण दळताना ती सहजरित्या गीते म्हणत असते. शेतामध्ये काम करताना कंटाळा येवू नये आणि आहे ते काम लवकर व्हावे यासाठी बी-बियाणे निवडणे, पेरणीस मदत करणे, खत विस्कटणे, टोकणी करणे, भांगलणी, खुरपणी, काढणी, मळणी, उफळणी, रगडणी, साठवणी ते अगदी कापूस वेचणीपर्यंतची विविध प्रकारची कामे करताना धनगर स्त्रिया अगदी सहजरित्या गीते म्हणत असतात किंबहुना गुणगुणतात. बाळंतीण झालेली धनगर स्त्री आपल्या बाळाचा पाचवीचा विधी अत्यंत भावपूर्ण वातावरणात पार पाडीत असते. सटवीचा बाळावर कोप होवू नये, बाळाच्या नशिवाची अक्षरे तीने चांगली लिहावीत म्हणून पाचवीचा विधी उत्साहाने केला जातो. नामकरण विधीप्रसंगी धनगर स्त्रिया पाळणा या माध्यमातून राम, कृष्ण, शिवाजी, मल्हारराव, खंडेराव तसेच सोनुबाई, कालुबाई, मळाई, जानाई, यमाई आणि अहिल्याबाई इत्यादींची वर्णनपर गीते म्हणतात. लग्नविधीत अनेक विधिप्रसंगी धनगर स्त्रिया गीते म्हणताना दिसून येतात. उदा. वधू-वराचे गुणवर्णन, भाऊ-बहिणीचे अंतरिक प्रेम, आई-मुलगी यांचा आत्मिक जिझाळा अशा अनेक प्रसंगांच्या गीतांतून अभिव्यक्त होतो.

अशारितीने धनगर स्त्री आपल्या विविध ओवीगीतांतून स्वतःच्या कुटूंबातील घटना-प्रसंग, भाव-भावना, सासर-माहेरबद्दलचा जिझाळा, रूढी, परंपरा या सर्वांचा सहजरित्या उलगडा करीत जाते. त्यामुळे तिच्या कौटुंबिक जीवनातील नकळतपणे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक बाबींचा अविष्कार गीतांतून प्रकट होतो. धनगर स्त्रिया बाणाई, म्हाळसा, खंडोबा आणि बिरोबा यांची उपासना करतात. या उपासनेत विविध प्रकारची भक्तीपूर्ण गीते म्हणत असतात. यामध्ये विठ्ठल-रुक्मिणी, राम-कृष्ण, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम यांची वर्णनपर गीते म्हणतात. यावरून धनगर लोकजीवनावर वारकरी संप्रदायाचा प्रभाव प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष दिसून येतो.

उदा.

" साऱ्या घडनि मिळूनी
चला आळंदी गावाला
माझ्या मनीचं सर्व सुख
सांगू ज्ञानोबा भावाला....
"इठ्ठला-इठ्ठला, कधी येताना माझ्या घरां
माझ्या घरी शेळ्या-मेंढया
तुमच्या घरी पताका दिंड्या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

इठठला-इठठला, कधी येताना माझ्या घरां
माझ्या घरी दाळीदुळी
तुमच्या घरी वनमाळी.

वरील गीतांतून धनगर समाजानुभूतीची धार दिसून येत असल्यामुळे धनगर समाजजीवनाचे दर्शन अशा प्रकारच्या गीतांतून होतांना दिसते. धनगर स्त्रिया भजनांमध्ये संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, यांचे लिखित अभंग म्हणत नाहीत; तर लोकपरंपरानी चालत आलेली लोकसंस्कृतीतील गीते म्हणताना दिसतात. 'धनगरी गीते' आणि 'नृत्य' यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. नृत्यातून गीताला प्रेरणा मिळते आणि हीच प्रेरणा गीताच्या वाढीस महत्त्वाची ठरते. प्रसंगानुरूप गीते तयार करून ती ताला-सुरात म्हटली जातात. यातूनच पुढे समाजजीवनाचा उलगडा होत राहिला. धनगर लोकसाहित्यातील बालकांची गाणी आणि बडबडगीते उल्लेखनीय आहेत. धनगर समाजातील लहान मुली फुगडी, टिकल्या-पानी खेळतांना गीते म्हणतात. या गीतांना शारीरिक हालचाली आणि पायाचा ठेका किंवा टाळी याची साथ असते. फुगडी खेळताना मुली जी गीते म्हणतात; ती ओवीगीतासारखीच असतात. उदा.

“फुगडी खेळताना बुगडी मोडली,
सख्या सोनाराची किरडी मोडली....”

“देवाच्या देऊळीत देव राजा
फुलांच्या बागेत बंधू माझा.....”

अशाप्रकारच्या गीतांतून मनोरंजन, विनोद आणि सामाजिकता इत्यादी गुण दिसून येतात. फुगडीची गिरकी आणि शब्दांचा ठेका यामध्ये सुसंगतपणा दिसून येतो. धनगर मुलीमध्ये भुलाबाई, टिकल्यापाणी, सूरपारंब्या इत्यादी खेळ खेळतांनाचीही गीते मनोरंजक वाटतात.

धनगरांच्या गजीनृत्य गीतांतून धनगर समाजाच्या आचार-विचारांचे, चाली-रीतीचे, श्रद्धा-स्थानाचे, परमेश्वर भक्तीचे, अपत्य प्राप्तीचे अनेक संदर्भ समजून येतात. मल्हारी देवाने धनगरांच्या पोट-पाण्यासाठी, जगण्यासाठी मेंढपाळी करायला लावली म्हणून, शेळ्या-मेंढ्यासाठी तो रानोमाळ हिंडतो. आयुष्यभर भ्रमंती करतो. शेळ्या-मेंढ्याचे पोट तो महत्त्वाचे मानतो. सणाच्यावेळी त्यांना आदरपूर्वक पूजतो. त्यातूनच त्याचे पशूविषयी असणारे आंतरिक प्रेम दिसून येते. हा व्यवसाय व भटके जीवन मल्हारी देवानेच आपल्याला दिले आहे; याचा आपण स्वीकार केला पाहिजे. या एकाच निष्ठेने तो जीवन जगत राहतो. आधुनिक युगाच्या वाटचालीत कितीही प्रलोभने निर्माण झाली तरी, त्या प्रलोभनाला हा समाज बळी पडलेला नाही. धनगरांच्या बरोबर असलेल्या काळ्या कुत्र्याचे सहकार्यही तो विसरत नाही. मेंढ्याच्याबरोबर असणारा काळा कुत्रा त्याचा सहकारी असतो तो म्हणतो. उदा.

“कुरळप गावचा धनगर राजा
काळा कुत्रा त्याचा सोनार पती
खायला लागती पन्नास भाकरी
ईळभर तो मेंढ्याभोवती.”

देवाला नवस करून पोटपाणी पिकण्यासाठी मेंढा बळी देण्याची प्रथाही तो प्रमाणिकपणे पाळतो. जेजुरीला जाणे, गोंधळ घालणे, ढोल झांजावर गजीनृत्य करणे, नाच करणे हे सारे तो नवस फेडण्यासाठी करित असतो. पूर्वीचा धनगर समाज कितीही मुले झाली तरी त्यांचा योग्य सांभाळ करित असे. याचाही उल्लेख अनेक पुरुष गीतांतून आढळतो.

“पट्टणकोडोली गावच्या धनगर राजानं,
पोराच्या पायी नवस केला.....
पोरं झाली बारा, पोरी झाल्या तेरा;
कबऱ्या केसाचा मेंढा कापिला....”

धनगर समाज जन्मतः अंधश्रद्धाळू, साधा-भोळा आणि भाबडा असल्यामुळे त्याने देवाला केलेले नवस अत्यंत प्रमाणिकपणे फेडतो. आर्थिक परिस्थिती नसताना देखील उसनवारी किंवा कर्जबाजारी होऊन नवस वेळेत फेडतो. या गीतांतून कल्पकता, घटना प्रसंगाचे औचित्य जसे आकर्षक आहे, तशी त्याची अभिव्यक्ती स्वाभाविक आहे. त्यामुळे काळाचा कितीही ओघ लोटला तरीही ही लोकगीते अभंग राहिली आहेत.

धनगर लोकसाहित्यातील लोकगीतांमध्ये धनगर पुरुषांच्या लोकगीतांचे दालन समृद्ध आणि वैभव संपन्न आहे. इतर समाजापेक्षा धनगर पुरुषांचे हे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. मराठी लोकसाहित्यामध्ये स्त्रीगीतांचा अभ्यास वैविध्यपूर्ण झाला आहे. परंतु पुरुषांच्या लोकगीतांकडे म्हणावे तितके लक्ष लोकसाहित्य अभ्यासकांनी दिलेले दिसून येत नाही. तथापि, लोकसाहित्यामध्ये पुरुषांची लोकगीतेही महत्त्वपूर्ण असलेली दिसतात.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

धनगर पुरुष ढोलाच्या साथीने विविध प्रकारची गीते म्हणत असतो. त्यांचे उपासना दैवत म्हणजे बिरोबा. बिरोबाच्या उपासना विधीतील 'सुंबरान' आणि 'हुईक' सारखी कथागीते सादर करतात. याचबरोबर अनेक पारंपारिक गीतेही त्यांच्यामध्ये आजही प्रचलित आहेत. धनगर पुरुष प्रामुख्याने 'हुईक,' 'जागरण' आणि 'सुंबरान' तसेच 'श्रमविषयक,' 'सण-उत्सव प्रसंगी' गीते म्हणत असलेले दिसतात.

“सुंबरान मांडिलागा; सुंबरान मांडिलं
सुंबरान मांडिलं; बिरुबा गा देवाचं;
धरतरी मातेचं; मेघराया पित्याचं
चंदसूर्या बंधूचं; चांदसूर्या दोघाचं“

'हुईक' हा बिरोबाच्या उपासनेचा विधी भगताच्या दीक्षाविधी स्वरूपाचा असतो. यावेळी धनगर भगत बिरोबाबरोबर इतर देव-देवतांना हुईकास बोलावतात. त्यावेळी त्या त्या देवतांची वर्णने गीतांतून करतात. धनगर लोकजीवनात हुईकाप्रमाणेच जागरणही महत्वाचे आहे. आपल्या घराण्याचा कुलाचार म्हणून जागरण घातले जाते. धनगर भगत आणि भक्त किंवा वाघ्या-मुरळी जागरणामध्ये विविध प्रकारची गीते म्हणत असतात. खंडोबा-बाणाई यांचे प्रेम, बाणाई-म्हाळसा यांचा सवती मत्सर, खंडोबा माहात्म्य, सामाजिक वर्णनपर नाट्यात्मक गीते इत्यादी विषयी जागरणात गीते म्हणत असतात.

महाराष्ट्राच्या धनगर लोकजीवनात 'सुंबरान' या धनगरी आख्यानामध्ये स्वतःचे असे आगळे-वेगळे स्थान आहे. 'गाणं' 'नाचणं' आणि 'वाजविणं' या तिन्ही कलांचा सुमेळ सुंबरानमध्ये दिसून येतो. महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात पहावयास मिळणाऱ्या धनगर या जाती समूहातील एक विशेष गायन प्रकार म्हणून 'सुंबरान' हे आख्यानकाव्य आजही ओळखले जाते. ओवीच्या छंदातील या रचना प्रकाराला मराठी लोकगायनातील 'महाकाव्य' म्हटली जातात. ती प्रदीर्घ अशा कथेवर आधारित असतात. ही कथा लोककथेच्या जातकुळीतीलच असते. ही आख्याने गद्य-पद्य स्वरूपात गायली जातात. लोककथा, नाट्य आणि संवाद यांच्या साह्यानेच 'सुंबरान' आकार घेत असते. धनगर मेंढपाळ जरी अडाणी असला तरी; त्याला संगीताच्या नादब्रह्माची ओळख आहे. धनगरी ओवी ही पैलू नसलेल्या अनघड हिन्यासारखी असून 'भक्ती' व 'मनोरंजन' हे तिचे प्रमुख अंग आहे!

धनगर समाजाची श्रद्धा, जीवनपद्धती, सुख-दुःख, आचार-विचार, नृत्य आणि मेघाप्रमाणे गर्जत राहणारे ढोल आणि या साऱ्या जीवनपद्धतीत आधारभूत असलेल्या हालत्या मेंढराच्या कळपाचा चैतन्यदायी जीवनस्वर यांची विलक्षण शब्दचित्रे सुंबरानमध्ये आढळून येतात. दिवाळी सणाविषयी धनगर लोक गाई-गुरांची, शेळ्या-मेंढयांची पूजा करतात. पशुपालन हा व्यवसाय धनगर लोकांचा प्राचीन काळापासून चालत आलेला असून गुरे-ढोरे, शेळी-मेंढी आपली लक्ष्मी, धनदौलत आहे असा त्यांचा अढळ विश्वास आहे. म्हणून दसरा आणि दिवाळी या सणादिवशी त्यांची पूजा करतात. त्यांना ओवाळतात आणि प्रसंगी त्यांच्यावर गीतेदेखील म्हणतात.

“पडीतो मेघराजा पड तपल्या मनमानी
शेळ्या-मेंढयाच्या दैवनी...
“ मेंढया का कातरल्या
कातत्रीकऱ्याला दूध भात
मेंढयाबायांनी दिला हात...“

लग्नकार्यामध्ये धनगर पुरुष मंडळी 'बाण्या म्हणतात. या बाण्याचा भाव चेष्टेचा व शृंगारिक असतो. गावांतील लोकांचे उपहासात्मक विनोद, बिडंबनात्मक वर्णन बाण्यामधून केला जातात. विनोद, चेष्टा, मस्करी, मनोरंजन, शृंगारिक इत्यादी भाव गीतांतून अभिव्यक्त होतात. नवरदेव, वरमाई, करवल्या, वरबाप, वऱ्हाडी आणि नवरीमुलगी इत्यादी विषयीचे विडंबनात्मक व उपहासात्मक वर्णने मनोरंजक असलेली दिसतात. लग्न कार्य किंवा आनंदाच्या उत्सवाच्या प्रसंगी पंगतीला बसल्यानंतर धनगर पुरुष श्लोक किंवा गीते म्हणताना दिसतात. या श्लोकातून पौराणिक दृष्टांत देवून आध्यात्मिक ज्ञानाबरोबर लोकजीवनातील लोकमनाचे दर्शन घडते. भोजन करताना म्हटले जाणारे श्लोक लोकनिर्मिती असतात.

'होळीचा सण' हा धनगर लोकजीवनामध्ये श्रद्धेचे स्थान आहे. या दिवशी मोठ्याने बोंबलून शिव्या देण्याचा प्रकार आढळून येतो. या शिव्या यमक अनुप्रासामध्ये, पद्यामध्ये दिल्या जातात. या दिवशी शिव्या देणे, बोंबलणे माफ असते, असा आजही समज आहे. होळीच्या दुसऱ्या दिवशी धुळीवंदन साजरे केली जाते. यादिवशी घरोघरी मांसाहाराचे जेवण केले जाते. प्रसंगानुरूप काही ठिकाणी या दिवशी मद्यप्राशनही केले जाते. धनगरांची गीते मराठी लोकसाहित्याला गवसलेले एक धन आहे.

अशारितीने, मेंढीपालन आणि कृषि संस्कृतीचे विशेष जतन करणारा हा धनगर जरी अनेक अडचणींना तोंड देत असला तरीदेखील तो आज ख-या अर्थाने संस्कृती जतन करताना दिसून येतो. त्यांची मौखिक गीते आजही सामान्यजनांनाच नव्हे तर

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

एकूण समाजला प्रेरणदायी ठरतात. त्याचबरोबर आजच्या प्रगतीशील युगामध्ये धनगरांचे बाह्य जगाशी ओळख होऊन प्रचलित राहणीमान, आचार-विचार आणि व्यवसायामध्येही बदल होत आहे. तरी त्यांच्या जीवनातील यात्रा-उत्सवाचे महत्व आजही कमी झालेले दिसत नाही. आजचा धनगर आठ-आठ दिवस आपल्या देव-देवतांची जत्रा मोठ्या उत्साहाने भरवून निरनिराळे विधी उत्सव करताना दिसतात. या सर्वांतून त्यांचा समाजिक वेगळेपणा दिसून येतो.

विज्ञानाने प्रगती केल्यामुळे या जागतिकीकरणामध्ये धनगर समाजाची मुले-मुली थोडीफार शिकलेली आहेत. त्यामुळे या रुढी, परंपरा, चालीरिती, अंधःश्रद्धा, देव-धर्म, लोकभ्रम, कुत्र्यांची पूजा, तळी उचळण्याच विधी, गणीनृत्य, हेडाम, भाकणूक आणि शुभ-अशुभ या सर्वांना फाटा देऊन विवेकवादी दृष्टिकोण ठेवून हे लोक आनंदाने जगताना दिसतात.

संदर्भ :-

१. 'धनगरांच्या देवता, धुलोबा-भिवाया' बाळासाहेब बळे सविता प्रकाशन, औरंगाबाद
२. 'धर्म आणि लोकसाहित्य' दुर्गा भागवत पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे
३. 'धनगर समाज आणि परिवर्तन' - होमेश भुजाडे
४. भटक्या - रामनाथ चव्हाण
५. 'धनगरी ओव्या' - द. ता. भोसले
६. 'धनगरांची ओळख' - तु.स. गायके
७. 'धनगरांची गाणी एक अभ्यास,' ज्ञानेश्वर गवते
८. नगरांची मेंढर! सुंवरान मांडिल' -य.ल. कारंडे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण: नागरी समुदायावरील परिणाम आणि आव्हाने

श्री. अजितकुमार भिमराव पाटील
संशोधक विद्यार्थी जेजेटीयु रजि.नं. 27817066

प्रास्ताविक :

जगातील सर्व देशांत साधारणतः 1985 नंतर उदारीकरण व जागतिकीकरण या संकल्पना महत्वाच्या मानल्या जातात. कै. आचार्य विनोबा भावे यांचे 'जय जगत' हे केवळ स्वप्न राहिले नसून ते प्रत्यक्षात येत आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर यूनो, गॅट, नाणेनिधी, जागतिक बँक इत्यादी जागतिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या. या सर्वांचा उद्देश जगातील विविध देशांनी कोणत्याही अडथळ्याविना विविध प्रकारचे व्यवहार एकमेकांत करावेत. त्यांनी जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू केली. जागतिकीकरणाचा परिणाम जगातील सर्व देशांवर होत आहे. बहुसंख्य कंपन्यांचा विस्तार होऊन विदेशात त्यांची गुंतवणूक वाढत आहे. जागतिकीकरणाने विविध देशांत निरनिराळ्या प्रकारचे व्यवहार कोणतेही अडथळे न येता पार पाडले जातील. सारांश, जागतिकीकरण हा 20 व्या शतकाच्या अखेरीचा व 21 व्या शतकाच्या प्रारंभीचा परवलीचा शब्द बनला आहे.

जागतिकीकरणाची उद्दिष्ट्ये :-

1. भारतातील जागतिकीकरणाचा आव्हानांचा अभ्यास करणे.
2. जागतिकीकरणाचा समाजावरील होणारा चांगला परिणाम अभ्यासणे.
3. जागतिकीकरण व धोरणांचा समाजासाठी उपयोग रकणे.
4. जागतिकीकरण देशाच्या प्रगतीसाठी कसे फायदेशीर आहे याचा अभ्यास करणे.
5. जागतिकीकरणाचे दोष व उपाय शोधणे.

अभ्यासाची गृहितके :-

1. जागतिकीकरणाच्या प्रगतीमुळे समाज व देशाचा विकास होतो.
2. राष्ट्रां-राष्ट्रांमधील जागतिकीकरण धोरणांच्या अभ्यासामुळे शब्दांचा सर्वांगीण विकास होतो.
3. जागतिकीकरणामुळे राजकीय, सांस्कृतिक यांचा जवळचा संबंध आहे.
4. समाजातील आव्हाने व परिणाम यांचा देशासाठी फायदा होतो.

अभ्यास पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधनात वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे. तसेच माहिती मिळवण्यासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. मासिके, संदर्भ पुस्तके, विविध लेख, नियतकालिके, इंटरनेट यांचा अभ्यास करण्याच्या हेतूने हा शोधनिबंध तयार केला आहे.

जागतिकीकरणाची संकल्पना :-

अनेकांना जागतिकीकरणाचा अर्थ वेगवेगळा वाटतो. तथापि, या शब्दाचा सोप्या भाषेत असा अर्थ सांगितला जातो की, 'जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या राजकीय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार करणे होय.' यानुसार जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे एकत्रीकरण समाविष्ट आहे. यावरून विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे परस्पर अवलंबन स्पष्ट होते. अर्थात, हे परस्पर अवलंबन किती राहिल हे सांगणे कठीण आहे. म्हणजेच जागतिकीकरण ही आर्थिक एकीकरणाची प्रक्रिया आहे. पुढील महत्वाच्या व्याख्यांवरून जागतिकीकरणाची संकल्पना अधिक स्पष्ट होईल.

जागतिक बँक :-

जागतिकीकरण म्हणजे अ) उपभोग्य वस्तूंच्या समावेशासह सर्व वस्तूवरील आयात नियंत्रणे हळूहळू रद्द करणे. ब) आयात जकातीचे दर कमी करणे. क) सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे खाजगीकरण करणे होय. (Globalisation means a) Gradual abolishment of import control over all items including consumption goods. b) Reducing the rate of import duty. c) Privatising - The World Bank)

माल्कॉम एस्. अडिसेशियह 'अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण याचा अर्थ जागतिक अर्थव्यवस्था उत्क्रांतीचे (विकासाचे) जागतिक मापन होय.' (Globalisation of the economy means the global dimension of the evolving world economy - Malcolm S. Adisehiah)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रो. सी.टी.कुरियन 'जागतिक अर्थव्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थांचा समूह होय. ज्यामध्ये निरनिराळ्या कार्यक्रमाने जे एकमेकांशी विविध मार्गांनी परस्परांवर क्रिया करतात आणि अशा रीतीने कालांतराने त्याच्या वृत्तीत बदल करतात. ;The Global economy must be viewed as a collection of heterogeneous units with different agendas interacting with one another in a variety of ways and thus changing its character over autime - Prof. C.T. Kurien)

जागतिकीकरणाचे मुद्दे :- 1) मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार. 2) अर्थव्यवस्थेवरील सरकारने लादलेली नियंत्रणे कमी करणे. 3) सरकारी उपक्रमांचे खाजगीकरण. 4) अर्थसहाय्य बंद करून सरकारी खर्चात कपात. 5) विदेशी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या गुंतवणुकीला सर्व क्षेत्रात मुक्त प्रवेश देणे. त्यांच्याशी स्पर्धा करण्यासाठी देशांतर्गत उद्योगांना खास मदत वा संरक्षण न देणे. 6) अयातीवरील बंधने काढणे. 7) निर्यातीला उत्तेजन देणे. 8) चलनाची किंमत चलन बाजारातील चढ-उताराप्रमाणे ठरविणे. 9) देशाची अर्थव्यवस्था स्वयंपूर्ण न करता जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिकाधिक जखडणे. असे स्वरूप जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने सांगितले होते.

जागतिकीकरणाचे गुण व दोष :-

जागतिकीकरणाच्या अवस्था व विकासाचे स्वरूप याची माहिती घेतल्यानंतर यांच्या फायद्या-तोट्याची चर्चा अपेक्षित आहे. सध्या जगातील अनेक देशांनी या धोरणाचा विस्तृत प्रमाणावर स्वीकार केला आहे. अलीकडे या धोरणाचा भारतानेही स्वकार केला आहे. तेव्हा या धोरणाचे जगातील विविध देशांच्या व भारताच्या अर्थव्यवस्थेवरील इष्ट-अनिष्ट परिणामांची चर्चा करणे आवश्यक ठरते.

जागतिकीकरणाचे फायदे :-

सध्या जगातील विविध देशांनी या धोरणाचा अवलंब केल्याने त्यांना पुढील प्रकारचे महत्वाचे फायदे प्राप्त झालेले दिसून येते.

- **आर्थिक विकासाचा प्रेरणा :-**

जागतिकीकरणाच्या धोरणाने मुक्त व्यापार आणि गुंतवणुकीने जगातील सर्व देशांच्या आर्थिक विकासाचा प्रेरणा प्राप्त होईल. विशेषतः अविकसित देशांनाही फायदा मिळेल. तेथील लोकांचे जीवनमान सुधारण्यास मदत मिळेल. अर्थात, भारतासह अनेक देशांनी जागतिकीकरणाच्या नावाखाली बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या प्रभावाखाली न येता तंत्र व विज्ञान, उत्पादन, आर्थिक व्यवस्था यामध्ये स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारून आर्थिक विकास साधणे योग्य ठरेल.

- **जागतिकीकरणामुळे जग जवळ येईल :-**

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने जगातील सर्व देश एकमेकांच्या अधिक जवळ येत आहेत. दूरसंचार क्षेत्रातील क्रांतिकारक बदलाने हे स्पष्ट झाले आहे. नवे तंत्रज्ञान स्वीकारून उद्योगांचे आधुनिकीकरण सत्वर व सुलभ होईल. सर्व क्षेत्रांची उत्पादकता व कार्यक्षमता वाढेल. पीटर ड्रकर यांच्या मते, भावी समाज हा ज्ञानांशी समाज आहे. दूरसंचार, पेजर्स, इंटरनेट, कॉम्प्युटर्स, ई-मेल यांनी माहिती तंत्रात क्रांती केली. या क्रांतीने ज्ञान जगाच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात सत्वर पसरते. जग अत्यंत जवळ येत आहे. देशांच्या सीमा ढासळत आहेत. बहुराष्ट्रीय उद्योग-व्यापार निगमांचे जाळे सर्वत्र पसरत आहे. हा प्रवाह थोपविणे कठीण आहे.

- **जागतिकीकरणामुळे निगमांचा विस्तार :-**

जागतिकीकरणाच्या धोरणाने जगात बहुसंख्य कंपन्यांचा वेगाने विस्तार होतो, त्यांची गुंतवणूक वाढते. सन 1995 अखेर जगात 40,000 बहुराष्ट्रीय कंपन्या होत्या आणि त्यांच्या संलग्न कंपन्या 2.5 लाख होत्या. त्यांची विदेशातील गुंतवणूक 2600 अब्ज डॉलर्स होती. 1992 मध्ये त्यांची जागतिक विक्री 5200 अब्ज डॉलर्स होती. सन 1991 अखेर भारतात 187 बहुराष्ट्रीय निगम होते व त्यांच्या संलग्न कंपन्या 926 होत्या. 1994 अखेर भारतातील त्यांची गुंतवणूक 362 कोटी डॉलर्सची होती. 3800 कंपन्या 21 विकसनशील देशांत कार्यरत होत्या. या कंपन्या नव्या वस्तू, भांडवल व तंत्रज्ञान आणतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या कायम गुंतवणूकीने उद्योग, बांधकाम, व्यापार या व्यवसायांना चालना मिळते. सारांश, जागतिकीकरणाने विशेषतः भांडवलाची कमतरता असणाऱ्या विकसनशील देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्या भांडवल आणतात. त्यांच्या आर्थिक विकासाचा चालना मिळते.

- **जागतिक एकत्रीकरण :-**

जागतिक व्यापार संघटनेच्या आकृतीबंधात सर्व देशांना एकत्रित आणणारी जागतिकीकरण ही इच्छा अदभूततरम्य आहे. अनेक अर्थशास्त्रांच्या मते, ही संकल्पना म्हणजे सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या 'तुलनात्मक खर्च लाभाच्या सिध्दांताचे' नवीन प्रतिमान आहे. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा हा सैध्दांतिक पाया आहे. जागतिकीकरणाच्या समर्थकांच्या मते, अयात-पर्याय व्यापारी धोरणाची जागा निर्यातीभिमुख वाढीची पध्दती घेत आहे. 18, 19 व 20 व्या शतकात साम्राज्यवादी देश त्यांच्या वसाहतीत भांडवल व तंत्रज्ञानाचा प्रवाह मुक्तपणे नते असत. ते राज्यकर्ते असल्याने सक्ती करीत. या ऐतिहासिक वस्तुस्थितीवरून असे दिसते की, व्यापार, भांडवल व तंत्रज्ञान यांच्या मदतीने वसाहतीतील गरीब देशांची साधनसामग्री लुबाडीत या वसाहती बनत. पण जागतिकीकरणाने हे दोष टाळून जगातील देशांचे एकत्रीकरण करता येते. जागतिकीकरणाने विशेषतः विकसनशील देशांचा आर्थिक विकास करता येतो. जागतिकीकरणाने जगाची पुनर्रचना होऊन विकास होईल. जागतिक व्यापारात अडथळे येणार नाहीत. जागतिक सहकार्य वाढीस लागेल.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- **जागतिकीकरणामुळे स्पर्धाशक्ती वाढते :-**

जागतिकीकरणाच्या धोरणाने विकसनशील देश आपली स्पर्धाशक्ती सुधारण्यास समर्थ बनतात. त्यांना जलद वाढीच्या कालखंडात आणते. परिणामी विकसनशील देशांना विविध प्रकारच्या मृदू व कठीण दबावापासून जागतिकीकरणापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न होतो. उदा. भारतात 1991 पासून आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील बंधने व नियंत्रणे दूर करण्याची प्रक्रिया सुरू होती. शेवटी भारताला वस्तू, भांडवल व तंत्रज्ञानाच्या मुक्त प्रवाहाला मान्यता द्यावी लागली. अशा प्रकारे जागतिकीकरण हे देशांना स्वतःचा विकास करण्यासाठीच ब्रकवान विकासासाठी योग्य लाभदायक वातावरण निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहन देते.

- **आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढतो :-**

जागतिकीकरणाच्या धोरणाने कोणत्याही देशाच्या आयाती-निर्यातीत वाढ होते. सन 1998-99 च्या जागतिक व्यापार अहवालानुसार सन 1990 मध्ये एकूण जागतिक व्यापारातील निर्यातीतील भारताचा हिस्सा 0.56 टक्के होता. तो 1996 मध्ये 0.60 झाला. याच कालावधीत चीन, द.कोरिया व ब्राझील या देशांच्या हिस्श्यांत अनुक्रमे 1.95 टक्क्यांवरून 2.78 टक्के, 2.03 टक्क्यांवरून 2.30 टक्के आणि 0.83 टक्क्यांवरून 1.76 टक्के वाढ झाली. सन 1990 ची तुलना करता ही वाढ भारत 79.9 टक्के, चीन 141.7 टक्के, द. कोरिया 91.9 टक्के व ब्राझील 256.4 टक्के होती. याचा अर्थ जागतिकीकरणाने विविध देशांच्या निर्यातीत वाढ झाली आहे. याच कालावधीत जागतिक निर्यातीत 35.7 टक्के वाढ झाली. मात्र चीन, द.कोरिया, ब्राझील यांच्याशी तुलना करता भारताची निर्यात फारशी वाढली नाही. वाढती निर्यात ही विकासासाठी प्रेरक ठरते.

- **उत्पादनक्षमतेचा योग्य वापर :-**

जागतिकीकरणाने देशातील अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादनक्षमतेचा पुरेपूर वापर होण्याची शक्यता वाढते. कारण या धोरणाने विविध देशांतील उत्पादने बाजारपेठेत येतात. त्यांच्याशी स्पर्धा करण्यासाठी कार्यक्षमता वाढवावी लागते. उत्पादनक्षमतेचा पूर्ण वापर करून घ्यावा लागतो. त्याविना स्पर्धेत टिकाव धरता येत नाही. यातूनच मोठया प्रमाणावरील उत्पादनांच्या बचती प्राप्त होतात.

- **लोकांच्या प्रवृत्तीत बदल:-**

जागतिकीकरणाने देशातील लोकांच्या प्रवृत्तीत बदल होतात. पाश्चिमात्य देशांतील विविध वस्तूंच्या आयातीने भारतातील अनेक लोकांच्या आयुष्यक्रमात बदल झाला आहे. अनेक नवीन वस्तू आल्याने जुन्या वस्तू कालबाह्य ठरतात. चीनसारख्या साम्यवादी देशातील स्त्री-पुरुष पाश्चिमात्य कपड्यांचे अनुकरण करू लागतात. विदेशी वस्तू वापराचे फॅड निर्माण होते. इतकेच नव्हे तर यामुळे देशांतील कामगारांच्या वागण्यात बदल होतो. सारांश, जागतिकीकरणाने देशाच्या अर्थव्यवस्थेत सकारात्मक सामाजिक बदल घडवून आणला जातो. जागतिकीकरणाने देशाच्या विदेशी चलनांचा साठा वाढतो. जगातील विविध देशांतील आधुनिक तंत्रज्ञान सहज उपलब्ध होते. देशातील उत्पन्नाच्या वितरणातील विषमता कमी होते. उद्योगांच्या व्यवस्थापन कौशल्यात सुधारणा होते. अशा प्रकारचे विविध गुण जागतिकीकरणापासून प्राप्त होतात.

जागतिकीकरणाचे तोटे

सध्या जागतिकीकरण म्हणजे जगाच्या आर्थिक उत्क्रांतीचा परमावधी असे मानले जाते. तथापि, या धोरणाचे अनेक तोटेही दिसून येऊ लागले आहेत. विशेषतः अमेरिकेला जागतिक अर्थव्यवस्थेवर पकड बसविता येईल. अमेरिकेतील बड्या 300 बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रभुत्व व हिसंबंध या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्त होते. जागतिक व्यापार संघटनेच्या 1995 च्या स्थापनेनंतर जागतिकीकरणाने मूर्त स्वरूप धारण केले. श्रीमंत देशांनी जी-7 गट स्थापन केला. जगातील 1/6 लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करणारे हे देश 21 व्या शतकात सर्व जगाचे नेतृत्व करणार आहेत. त्यांच्या धोरणाचा जगातील 5/6 लोकसंख्येच्या जीवनावर काय परिणाम होईल याची दखल घेतली जात नाही.

- **कर्जबाजारीपणा :-**

सन 1980 नंतर अविकसित देश कर्जबाजारी झाल्याने कर्जाच्या सापळात सापडले. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी नाणेनिधी जागतिक बँक याकडे धाव घेतली. या संस्थांनी मदत देताना कर्जबाजारी देशांनी अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेचा कार्यक्रम स्वीकारला पाहिजे अशी अट घातली. याचा अर्थ अशा कार्यक्रमासाठीच कर्ज देणे हा बँकेचा मुख्य कार्यक्रम झाला. कर्जबाजारीपणाचा पहिला धक्का लॅटिन अमेरिकेतील मेक्सिकोला 1982 मध्ये बसला. त्यानंतर ब्राझील, चिली, अर्जेंटिना या देशांची स्थितीही अशीच झाली. मेक्सिकोवरील गंडातरानंतर दोन वर्षात 30 देशांना जागतिक बँकेकडून मदत घ्यावी लागली व त्या बदल्यात आर्थिक पुनर्रचनेचा कार्यक्रम हाती घ्यावा लागला. सन 1991 मध्ये भारतावरही तीच परिस्थिती ओढवली. सारांश, वेगवेगळ्या देशांच्या परिस्थितीचा फारसा विचार न करता जागतिकीकरणाने सर्व देशांना आर्थिक पुनर्रचनेच्या माध्यमाने जखडून टाकले. तसेच सन 1982 ते 91 या काळात अविकसित देशांनी कर्जावरील व्याजापोटी 1493 अब्ज डॉलर्स विकसित देशांना द्यावे लागले. म्हणजेच दरमहा 12 अब्ज व्याजापोटी द्यावे लागत होते.

- **बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी :-**

बँकिंग, विमा, माहिती, तंत्रज्ञान, दूरसंचार सेवा, कायदा, वैद्यकीय सेवा, पर्यटन, जाहिराती, लेखापरीक्षा इत्यादी विविध क्षेत्रांत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना राष्ट्रीय कंपन्यासारखी वागणूक द्यावी लागेल. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा अटळ परिणाम म्हणून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी प्रस्थापित

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

होण्याचा धोका आहे. यापुढे मुक्त व्यापाराने हानिकारक व विषारी रासायनिक पदार्थांच्या आयातीवर बंधने घालता येणार नाहीत. त्याचा फायदा बहुराष्ट्रीय कंपन्या घेतील. या कंपन्या देशाच्या व्यवहारतोलाची समस्या निर्माण करतील. जगातील 50 श्रेष्ठ कंपन्यांची संपत्ती 2300 अब्ज डॉलर्स आहे. त्यांच्या मक्तेदारी जनतेचे शोषण होईल. यातून या कंपन्यांचे आर्थिक साम्राज्य निर्माण होईल. त्यावर कोणताही देश बंधने घालू शकणार नाही. गेल्या काही वर्षात अमेरिका, जपान व पश्चिम युरोपमधील 500 बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जगात सर्वत्र अधिराज्य निर्माण केले आहे. या कंपन्या 70 टक्के जागतिक व्यापार करतात. विलीनीकरणाच्या माध्यमातून या कंपन्या आपली शक्ती व आकार सातत्याने वाढवित आहेत. प्रचंड जाहिरातबाजीतून आपल्या मालाचा उसा ग्राहक मनावर उमटवितात.

उदा. कोका कोला, पेप्सी, सिटी बँक यांनी दूरदर्शन यांनी प्रचार माध्यमावर ताबा घेतला आहे.

● **विकसनशील देशांचा तोटा :-**

जागतिकीकरणाने आयात-निर्यातीवरील कर खूपच कमी झाले. औद्योगिक वस्तूंचे आयातीवरील कर 47 टक्क्यांवरून 38 टक्के एवढे घटले. जागतिक व्यापार वाढला पण त्यामध्ये अविकसीत देशांचा वाटा नगण्य आहे. जगाच्या 5/6 लोकसंख्या असलेल्या अविकसित देशांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील हिस्सा केवळ 0.3 टक्के आहे. त्यांच्या वस्तूंना मिळणाऱ्या किमती सातत्याने घसरत आहेत. 1970 पासून त्यांच्या वस्तूंच्या किमती 50 टक्क्यांनी घटल्या आहेत. प्रगत देशांच्या उद्योगातील वस्तूंची स्पर्धा करणे कठीण होते. त्यांच्या उद्योगांना मार बसतो. अविकसित देशांतून विकसित देशांकडे होणाऱ्या निर्यातीवर मूल्यमापनात विरोधी कोटा, पर्यावरण, मजूर कल्याण इत्यादी अनेक कारणांनी अडचणी आणल्या जातात. विकसनशील देशांना जागतिकीकरणाने तोटाच सहन करावा लागतो. प्रचंड बेकारी निर्माण होण्याचा धोका आहे.

● **नैसर्गिक संपत्तीचा न्हास :-**

जागतिकीकरणाने विविध देशांतील नैसर्गिक संपत्तीचा न्हास मोठ्या प्रमाणात होतो. जागतिकीकरणाने विषुववृत्तीय वनसंपदेचा 55 टक्के भाग नष्ट झाला. 1,68,000 चौरस किलोमीटर क्षेत्रावरील वनसंपत्तीबरोबर 5000 जीवजाती दरवर्षी संपुष्टात येतात. जैविक विविधतेचा नाश होतो. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून आर्थिक प्रगती साध्य करताना प्रगत देशांना याची काळजी घेण्याचे भान नसते. नैसर्गिक संपत्तीच्या न्हासाने मानवी संस्कृतीला धोका निर्माण होणार आहे. प्रामुख्याने ही जबाबदारी विकसित देशांची आहे. कारण जागतिक लोकसंख्येच्या 20 टक्क्यांपेक्षा कमी लोकसंख्या असणारे हे प्रगत देश 70 टक्के ऊर्जा जीवमानासाठी वापरतात. परिणामी सन 1990 मध्ये तापमान गेल्या 100 वर्षांपेक्षा अधिक होते. कारण वातावरणात हे देश कार्बन डाय-ऑक्साईड, नायट्रिक ऑक्साईड, मिथेन वायू सोडतात. औद्योगिक कचऱ्याचे ढीग अविकसित देशात हलवितात. यासाठी प्रगत देशांनी असीमित भोगवाढाला बळी न पडता नैसर्गिक संपत्ती व पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी घेतली पाहिजे.

● **शेतीवर होणारे अनिष्ट परिणाम :-**

जागतिकीकरणाचा एक महत्वाचा आविष्कार म्हणजे बहुराष्ट्रीय कंपन्या संविदा कृषिव्यवस्था स्थापण्याच्या प्रयत्नात आहेत. म्हणजे एका बाजूने बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके यांच्या पुरवठ्यावर तर दुसऱ्या बाजूने जागतिक शेती उत्पादन बाजारावर पूर्ण नियंत्रण ठेवणे होय. या नवीन व्यवस्थेत शेतकऱ्यांनी आपण सांगू त्या पिकाचे सांगितलेल्या पद्धतीने व ठरविलेल्या भावाने उत्पादन करावे. या कृषी जागतिकीकरणाच्या नवीन व्यवस्थेत भारतासारख्या 80 टक्के लहान शेतकरी असणाऱ्या देशात त्याचे अस्तित्वच नष्ट होईल. किफायतशीर उत्पादनाच्या दिशेने शेतीची वाटचाल सुरू झाल्यास अन्नधान्य उत्पादनातील स्वयंपूर्णता नष्ट होईल. देशाला अन्नधान्याच्या आयातीवर अवलंबून राहावे लागेल. हे परावलंबित्व अत्यंत धोकादायक ठरेल. जैविक विज्ञानाने ऊती संवर्धनाच्या उत्पादन होऊ लागल्याने शेती आता प्रयोगशाळेत बंदिस्त होईल. संगणिकीकरणाच्या सार्वत्रीकरणाने शेतीचे कारखानदारी होईल. उदा. सध्या इस्त्राईल या दिशेने जात आहे. व्हॅनिला या पिकाचे मादागास्कर या देशात 98 टक्के उत्पादन होते. जैविक तंत्रज्ञानाने ते तयार करण्यात यश आल्यास व्हॅनिलाची शेती नष्ट होईल. यांत्रिकीकरणाने बेकारी वाढेल. जागतिकीकरणाचा फार मोठा तोटा अनेक देशांना सहन करावा लागेल.

● **सांस्कृतिक विविधतेवर होणारा परिणाम :-**

जागतिकीकरणाचा सांस्कृतिक विविधतेवर अनिष्ट परिणाम होत आहे. खानपान, वेषभूषा, संगीत, जीवनपद्धती, जीवनमूल्ये या सर्वांवर या धोरणाचा परिणाम होतो. पारंपारिक जीवनपद्धती व मूल्ये नष्ट होत आहेत. विशेषतः विकसनशील देशातील तरुण वर्ग आपल्या समृद्ध सांस्कृतिक परंपरांना पारखा होत आहे. अनिष्ट चालीरीतीच्या अधीन होत आहे.

● **विकासाची असमानता :-**

जागतिकीकरणाने विकासाची असमानता मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्याचे दिसून येते. एखाद्या अर्थव्यवस्थेत विकास असममित झालेला आपण पाहतो. विकासातील या विषमतेचा पुन्हा विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरणाने प्रगत देशांचा अधिक विकास होतो. पण त्यामानाने विकसनशील देशांचा विकास झालेला दिसून येत नाही. विकासाचा विचार राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न यांच्या संदर्भात न करता विकासाने मनुष्याच्या क्षमतेत वाढ झाली का? आपल्या क्षमतेचा त्याने पूर्ण वापर केला का? या आधारावर केला पाहिजे. विकसनशील देशातील दारिद्र्यरेषेखाली जगणाऱ्या लोकांच्या जीवनात जागतिकीकरणाने कोणताही फरक पडलेला नाही. उलट अविकसित देशांच्या गरिबी निर्मूलन प्रकल्पासाठी मोठी फी देऊन जागतिक बँक विदेशी तज्ञ पाठविते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

निष्कर्ष :-

1. जागतिकीकरणामुळे सर्व राष्ट्रांचे व नागरिकांचे हित झाले पाहिजे.
2. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय धोरण ठरविताना विकसनशील देशांनी चर्चेत भाग घ्यावा.
3. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय अग्रगत राष्ट्रांवर जे परिणाम होतात त्यांचा विचार करावा.
4. सर्व राष्ट्रांचे प्रश्न तांत्रिक समानतेने सोडवावेत.
5. जग सर्वांना समान पातळीवर निर्णय प्रक्रियेत समान स्थान घ्यावे.
6. प्रत्येक देशाचे वेगळेपण व सांस्कृतिकता टिकण्यास संधी देण्यात यावी.
7. जागतिकीकरणामुळे एकमेकांच्या देवाण-घेवाणीतून ज्ञानात वाढ व्हावी.
8. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारे जे राष्ट्र उभे राहू शकते त्यास मदत करावी.
9. नव्या उद्योगांना भांडवल पुरवून प्रोत्साहन द्यावे.
10. जे उच्च शिक्षित परदेशात जातात त्यांना तेथेच राहण्यास मदत करावी.
11. जे उच्च शिक्षित भारतात परत येवून विकासाला हातभार लावतात त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.
12. नवेज्ञान व तंत्रज्ञान यामधील अडथळे दूर करून त्यांना अधिक संधी द्यावी.
13. जागतिक आव्हान स्विकारणेसाठी संस्थांचा वापर करावा.

सारांश :-

जागतिकीकरणाला आजमितीला जवळजवळ 33 वर्षे पूर्ण झाली आहेत. अलीकडे जागतिकीकरणाच्या दुसऱ्या पिढीविषयी मंडळी चर्चा करीत आहेत. मागील सोळा वर्षात या प्रक्रियेने काय चांगले-वाईट केले आहे, याचे परिणाम दिसत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला थांबविणे आता आपल्या हाती राहिलेले नाही. जागतिकीकरणाच्या परिणामांचा आढावा घेतला तर, काही लोक खूप आहेत तर बहुतांशी लोक नाखुश आहेत. असे का? या बाबतीत असे म्हटले जाते की, लोकांना जागतिकीकरणात रस नसला, तरीपण जागतिकीकरणाला लोकांत खूप रस आहे. ही प्रक्रिया केवळ आर्थिक स्वरूपाची नसून तिने आधुनिक समाजाच्या सर्व बाजूस प्रवेश केला आहे. दा. संस्कृती, राजकारण, स्टेट व दैनंदिन व्यवहार छवू जीमत्तम पे दव चवसपजपबंस हवअमतदंदबम इनज वितचवतंजम हवअमतदंदबम असे म्हटले जाते. जागतिकीकरण हे स्तरीकरण व असमानता वाढविण्याचे काम करीत आहे. आपल्या देशात जातीच्या आधारावर स्तरीकरण आहे हे सर्वज्ञात आहे. या स्तरीकरणात नवीन भरीत भर म्हणून नवीन 'स्तर' समाजात निर्माण झाले आहेत. जागतिकीकरणास आदर्श खेडे असे संबोधण्यात येते. सर्व जग हाकेच्या अंतरावर आहे तसेच सर्वांचा संपर्क होऊ शकतो असे भासविले जात आहे. आदर्श खेडयात 'संस्कृती व अस्मिता' या संदर्भात एकसारखेपणा/आपलेपणा निदर्शनात येत नाही असेच चित्र आहे. म्हणून जागतिकीकरणाचा विचार केला असता, नागरी समुदायावर होणारे परिणाम यांचा विचार करणे गरजेचे असते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १- कसबे, रावसाहेब. शिक्षणाची आव्हाने, सुगावा प्रकाशन: पुणे.
- २- वास्कर, आनंद. वास्कर, पुष्पा. (1996) भारतीय शिक्षणाचे बहुजनीकरण, नित्य नूतन प्रकाशन: पुणे.
- ३- जोशी, अंजली. (2014) विवेकी पालकत्व. शब्द प्रकाशन: पुणे,
- ४- देसाई, लिमये. (2006) ग्रामीण समाजशास्त्र. फडके प्रकाशन: कोल्हापूर.
- ५- कोंडेकर, ए.वाय. (2000) समाजशास्त्राची मूलतत्वे. फडके प्रकाशन: कोल्हापूर.
- ६- वंचितांचे शिक्षा धोरणासाठी पथदर्शी कार्यक्रम (2016).
- ७- भारताची जनगणना अहवाल (2011).
- ८- महाराष्ट्र प्राथमिक परिषदेची वेबसाईट.
- ९- The Global Media - The New Missionaries of Corporate by - S. Hensman and Robert W. Maccheusky Publishers Madhyam Book, New Dellhi (1998).

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचे चक्र भेदणारी उत्तम कांबळे यांची दलित कविता

प्रा.गुंडोपंत पाटील.
न्यू कॉलेज,कोल्हापूर.

साधारणतः भारतात 1991 च्या आर्थिक अरिष्टानंतर आर्थिक सुधारणा घडवून आणल्या. विदेशी भांडवल गुंतवणूकीसाठी बंधने शिथिल केली. तेव्हा खऱ्या अर्थाने भारतात जागतिकीकरणास सुरुवात झाली. जागतिकीकरण ही सामाजिक,सांस्कृतिक,राजकीय आणि महत्वाचे म्हणजे आर्थिक अशा पातळीवर अंतःबाह्य बदल घडून आणणारी जागतिक प्रक्रिया आहे.जगभरातील माणसां-माणसांमध्ये व्यापारी हेतूने परस्पर संबंध प्रस्थापित करण्याची ती प्रक्रिया आहे.या प्रक्रियेचा आर्थिक लाभ मिळविणे हा प्रमुख हेतू आहे.तसेच राजकीय महत्वाकांक्षा साध्य करणे दुसरा महत्वाचा हेतू आहेत.या प्रक्रियेत लाभाचा हेतू हा प्रधान हेतू असतो. क्वचित प्रसंगी मिळणारे लाभ हे अनेक जोखमी आणि समस्यांसह असतात.जागतिकीकरण म्हणजे भांडवली बाजारपेठ.कोणीही कोठेही व्यापार करण्यासाठीचे खुले धोरण.ग्रामीण भाग हा त्यांच्या व्यापाराचे मुख्य केंद्र असते.विकसनशिल देशांची बाजारपेठ मिळविण्याचा अधिक प्रयत्न विकसित देशांकडून केला जातो.परिणाम घडून येतात.दरिद्र्य निर्मूलनाचा वेग मंदावतो.प्रादेशिक विषमता गभीर होते.लाभ खालच्या वर्गापर्यंत पोहोचत नाहीत.जागतिकीकरणाचा परिणाम देश आणि राज्य अशा दोन्ही पातळीवर विभिन्न स्वरूपाचा असतो.

जागतिकीकरणाचा परिणाम देश आणि राज्य अशा दोन्ही पातळीवर विभिन्न स्वरूपाचा असतो.विवेकी जागतिकीकरण तंजपवदंस ळसवइंसपेंजपवद होण्या ऐवजी आज आंधळे जागतिकीकरण ठसपदक ळसवइंसपेंजपवद केले जाते.या विकासी धोरणापेक्षा भकासी राक्षसी धोरणांमुळे देशाच्या सार्वभौमत्वाला धोका उत्पन्न होतो. जागतिकीकरणाचे व्यवहार हे जागतिक स्तरांवरचे असतात.माध्यमांद्वारे मूल्ये आणि संस्कृतीचे प्रामाणीकरण होत असले तरी दुसरीकडे आपली पारंपरिक संस्कृती आणि मूल्ये परंपरा,श्रद्धा,संस्कृती,स्वातंत्र यांचा न्हास होतो. त्यामुळे प्रादेशिकच्या अस्मितेवर आघात होतात. श्रीमंत भांडवलदारांचे हित जोपासले जाते.व गरीबांच्या हितसंबंधाकडे दुर्लक्ष होते.त्यामुळे दारिद्र्य बरोजगारी,आर्थिक विषमता वाढत जाते.आणि राष्ट्रीय ऐक्य,बेकारी, उपासमार,महागाई,सुरक्षितता अनेक प्रश्न,समस्या उद्भवतात. त्या पुढे गंभीर रूप धारण करतात. जागतिकीकरणाने माणुस बदलला साहजिकच त्याच्या अंतःरंगाबरोबर बाहयांगामध्येही बदल घडून आला. त्याचा आशय विषय,भाषा बदलली,वेशकेशभूषा बदलली.तो आणि त्याच्या सभोवतीचे पर्यावरणच बदलले तर त्याला बदलणे अपरिहार्यच.समाजाचे प्रश्न हे साहित्याचे प्रश्न विषय होत असतात.त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या दुष्परिणामांना सामोरे जाण्यासाठी मराठी साहित्यही अपवाद राहिले नाही. समकालीन स्थितीगतीचे चित्रण साहित्यांत येत असतेच.त्याप्रमाणे मराठीत साहित्यांत ग्रामीण दलित,स्त्रिवादी,आदिवासी अशा सर्व साहित्य प्रवाहामध्ये जागतिकीकरणाचे वास्तवदर्शनी चित्रण झाले आहे.

जागतिकीकरण देशाच्या वाटचाली प्रमाणे मानवी जीवनाच्या वाटचालीतील एक महत्वाचे वळण आहे. जागतिकीकरण,उदारीकरण,खाजगीकरण आणि स्पर्धेचे नवे जग प्रचंड विकास आणि प्रचंड भकासी हे जग आहे. या जगाने माणसाला आतुन आणि बाहेरून पार बदलून टाकलं आहे.समुहसमाज माणसातुन त्याला बाहेर काढून त्याला उपभोग्य वस्तुवादी बनवलं आहे. त्यामुळे माणुस आणि वस्तु, माणुस आणि यंत्र यांच्या लढाईत काय होणार...विकासाच्या ऋतुबरोबर आलेला माणसांचा ऋतू कसा पचविणार...या सर्वांचे मराठी साहित्यात आणि विशेषतः दलित कवितेमध्ये जागतिकीकरणाचं सर्वात प्रथम ठळक प्रतिबिंब दिसले ते उत्तम कांबळे यांच्या जागतिकीकरणात माझी कवितेमध्ये.त्यांची कविता जागतिकीकरणाच्या शोषण यंत्रणेचे चक्र भेदणारी कविता आहे.

मराठी साहित्यात उत्तम कांबळेच्या जागतिकीकरणावरील कवितांचे स्वागत झाले.नंतरची नाशिक तू एक सुंदर कविता, पाचव्या बोटंवरचं सत्य, खूप दूर पोहोचलोत आपण, किणाऱ्या वरचा कालपुरुष ही उत्तम कांबळे यांची मौलिक काव्य संपदा नाविण्यपूर्ण विषयांनी भारलेली आहे.परंतु जागतिकीकरणात माझी कविता या कवितासंग्रहाने मराठी कवितेच्या विश्वातही उत्तम कांबळे सन्मानाने एक सर्जनशील कवी म्हणून उदयाला आले आहेत. त्यांच्यानंतर अरुण काळे,लहू कानडे या दलित कवींनीही ग्लोबल जगतावर कविता लेखन केले आहे.जागतिकीकरण आणि माझी कविता संग्रहामध्ये ती आणि तिची पिलं,अशी का वागताहेत झाडं, सहा डिसेंबर 1992 पासून,कोणत्या गावात जावे मुक्कामाला,हें नारायणा ! या दीर्घकविता आजच्या ग्लोबल वस्तुस्थितीचा यथातथा वस्तुनिष्ठ परिणाम दर्शवितात.

साठोत्तर मराठी दलित कविता देान प्रवाहांची होती. एक डॉ. बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान नाकारून त्यांच्या विषयी भाबडेपणा, प्रेम व्यक्त करणारी कविता आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कांतीचे जडवादी तत्वज्ञान हे कवितेचे प्राणतत्त्व मानणारी दुसऱ्या प्रवाहीची मराठी दलित कवितेने मूलभूत स्थित्यंतर घडून आणले.दलित कवितेला खऱ्या अर्थाने चळवळीचे आणि समकालीन जागतिकीकरणाला भिडण्याचे खरे सामर्थ्य दिले ते कवी उत्तम कांबळे सारख्या प्रतिभावंत कवींच्या विचारी प्रवाहाने."आंबेडकरांच्या जडवादी तत्वाच्या गाम्भ्याला भिडणारी कविता आणि विशुद्ध सदासर्वदा त्या तात्वीक उंचीवर राहणे सर्वच कविनां जमतेच असे नाही.पण ते धनुष्य समर्थपणे उत्तम कांबळे यांनी पेलले."असे डॉ.यशवंत मनोहर यांनी सार्थ उद्गार काढले आहेत. मानवी मनांवर आर्थिक पर्यावरणाचा संदर्भ खोलवर परिणामी करीत असतो.त्यांतूनच पुढे समकालीन युगप्रवर्तनाचा आवाज घुमू लागतो. संवेदनशील कवी कलावंत या युगाच्या अंतरंगात जावून युगपरिवर्तनाची एक भूमिका असतो.

उत्तम कांबळेची 'जागतिकीकरणात माझी कविता'ही कवीच्या संवेदनशीलतेची अद्यावत अशी उत्तर आधुनिकता साकारणारी कविता आहे. जागतिकीकरणाने प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे मूलभूत मानवी अधिकारांना सामाजिक न्यायाच्या तत्वाला आणि मैत्री,करुणा या सहजीवनाच्या सुंदर मूल्यांना कसे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

बाजूला फेकून दिलेय त्याचे गांभीर्याने चित्रण आले आहे.येथे शेतीच्या बांधावरून अश्रू ढाळत कर्जाच्या ओझ्यामुळे जीव देणाऱ्या बळीराजांची संख्या मोजते

त्यांच्या डेडबॉडीवर

कफना ऐवजी

राजकारण पांघरलंय....

त्यावर राजकारण करणाऱ्या विरोधकांचा समाचारही ही कविता घेते.कोरड्या पडलेल्या विहीरी आणि गावाचे खोले गेलेले डोळे बघते. शिक्षणातील डोनेशनची तलवार बघते. गावात आलेल्या टी व्हीवर बॅबाट उघड सोडून बर्धा चड्डीत येणाऱ्या बायका बघून तोंडातून लाळ गळणारे गडी पाहते.त्रिशूल विकणाऱ्या गाड्या पाहाते.वेगवेगळ्या धर्माची मूलतत्त्वे शिकवणारी शहाणी माणसे पाहते.खेडी रिकामी पाहते.शहराने ओळखी पुसून टाकलेली माणसे पाहते.शहरातील मजुरांचा बाजार आणि त्यांच्यावरील अनैतिक अत्याचार पाहते.वैश्विक खेडे पाहण्याचा प्रयत्न करते.या अदृश्य खेड्यात जाण्यासाठी धनवंतांची आणि बुद्धिवंतांची झालेली गर्दी पाहाते.संगणक क्रेडिट कार्ड पासपोर्ट,फॉरेन करन्सी, एक्सपोर्ट, इम्पोर्ट, एटीएम,ऑनलाईन सर्व्हिस असे खूप खूप काही पाहते.या सर्व वैश्विक खेड्यात सारे जग जवळ आले आहे.असे म्हटले जाते.पण इथे

माणसं माणसांपासून

दूर धावताहेत

रोबोटच्या गळ्यात

गळा घालताहेत

माणसांऐवजी यंत्रावर

विश्वास टाकताहेत"

असे सगळे उलटेपालटे होत आहे.लोक फ्लॅटमध्ये काळीज ठेवून फिरताहेत.या गदारोळात मूल्यांचे वाटोळे व्हायला लागलेले आहे.भांडवलशाही आणि फॅसिझम यांची जागतिक पातळीवर सर्वविनाशी युती झालेली आहे.या दोन्ही शक्तींचा एकच नारा आहे.की गरीब संपेपर्यंत दुनियेतल्या गोरगरिबांना मरणे वाटणे हा त्यांचा अजेंडा आहे. उदारिकरणासाठी जागतिकीकरणाने या प्रकियेला प्रदेशच वाटून दिला आहे.तेव्हा त्यांनी समतेच्या आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्वाला अमानुष हरताळ फाला आहे.ज्यामुळे जगातला समाजवाद हतबल असला तरी मेला मात्र नाही.अजुन या दुनियेला तिसऱ्या दुनियेचे स्वप्न सकार होईल असे वाटते.

अशी का वागताहेत झाडं या कवितेत उत्तम कांबळे यांनी जागतिकीकरणापूर्वीच खेडे गांव.आणि नंतरच्या बदलत्या खेडयामधील परिणामांचे चित्र मांडले आहे.कालपरवा पर्यंत ही झाडं अंगाखांद्यावर घेत होती.असंख्य घरट्यांना जागा अन् मायेची उब देत होती.अंगावरची वस्त्रे काढून देत असायची.गजबजलेले गाव होवून जगायची एकमेकांची सावली होवून जगायची.रहायची.कित्येक दिंडया,चिंतने,कीर्तने झालीत.थोरामोठयांचा आदर्शाचे पालन व आदर करीत

झाड उदात्त, संयमी, त्यागी

झाड शांत, निगर्वी आणि योगी

परंतु आता या झाडांनी नवा रंग, नव रूप धारण केलं. आणि एवढंच नव्हे तर त्यांनी स्वार्थ आणि कौर्याची सिमा ओलांडली.तेथे माणसुकीची ओरबाडून खाली.परवा तर विपरीतच घडलं...

एका झाडान

असंख्य पक्षांची

घरटीच खावून टाकली.

तेव्हा पक्षीणीने कोवळ्या पिलांसह तिने जमविलेल्या अन्नासह किती टाहो फोडला.पण झाडांना तो ऐकू गेलाच नाही.एका झाडानं तर आपल्या खांद्यावरील

भूकेल्या पक्षांकडं

चक्क खंडणीच मागितली !

मुकाट्यांन खंडणी दे,अन्यथा

खंडणी बहादुरांची गुंडबाजी निर्माण झाली.सामान्यांकडे ती बळजरीने वसूल करतात.हे नारायणा ! या कवितेत कवीने तत्वनिष्ठ कामगार कार्यकर्त्याला आश्वासित करण्याचा प्रयत्न करताना जागतिकीकरणाची स्थित्यंतर चित्रित केली आहे.

काही जण उजवे झाले

मार्क्सबाबाला सोडून

काही जण उदारमतवादी

तर काहीजण बिनमतवादी झाले

काही जण घुसले सत्तेच्या घरट्यांत

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

तर काही जण
म्हणूनच युगप्रवर्तक कवी उत्तम कांबळे तिस-या दुनियेची निर्मिती करू पहात आहेत.

आम्ही दोघांनीच
सुरू केलाय प्रवास
जग बदलण्याचा

त्यासाठी तो युग प्रवर्तकांची फळी उभा करू पहात आहे.सोबत घेवून त्यांना जात आहे.जगातील भांडवलदार आपल्या मूळ देशी संस्कृतीवर घाला घालत आहेत.गिधाडे होवून ती मांसाचे लचके तोडत आहेत.सत्य, अहिंसा,त्यागाचा संदेश देणा-या महात्मा गांधींच्या देशाला आता ओरबाडत हिंसा घडून आणत आहेत.ती आणि तिची पिलं कवितेमध्ये जागतिकीकरणाने केवळ भांडवलदारच निर्माण केले नाहीतर चंगळवादही पोसला.कित्येक बेरोजगार जीव पोटासाठी देहविक्रय करून लागले. कंत्राटदार एकेक माणूस निवडतो.एकीच्या रूपाकडे पाहून म्हणतो ...

तू असं कर
दिवसाचा रोजगार घे
आणि रात्री माझ्याकडे ये

अशा प्रकारे शोषकांची कहाणी मांडते रस्त्यांवरील उंचउंच इमारतीमधील तिचे गिन्हाईकांनी तिची लुटमार केली.वयाच्या दहा वर्षापासून अजाणांच्या वयात देहविक्री करण्याची वेळेने जिथंतिथं गर्भ सांडत गेली.आणि नंतर ते सर्व गर्भ माणसांची पिल उगवली. तिच्या भोवती गोळा झाली आणि तिलाये माय,आमचा बाप कुठाय सांग? विचारू लागली.माय क्षणभर गोंधळून सावरत चौकातुन येणा-या जाणा-याकडं बोट करत

"त्यांच्यापैकी प्रत्येकजण
त्यांनी मानलं तर
तुमचा बाप
नाही तर
तुमच्यासाठी

युगायुगाचा एक शाप !"

नंतर तिची खंडीभर पिल निघाली बाप शोषायला जिकडतिकडं.तर माय मात्र अंधा-या झोपडीत हिरमुसून बसलेली व शब्द जुळवून

अंधारा अंधारा ये ये
भाकरीचा घास दे दे
पोरांना बाप दे दे

अशी आर्तता व्यक्त करते.मुलांना भाकरीचा घास आणि त्यांना बाप तेवढा दे व स्वतःला मात्र लवकर ने अशी तिची आर्तता व्यक्त होते. चंगळवादाचे फोफावणारे पिक आप्णिसामान्यांना जगण्यासाठी करावी लागणारी देहविक्री व उंचउंच इमारतीमध्ये आलीशान जीवन जगणारे त्यांचे शोषक आहेत.सहा डिसेंबर 1992 पासून या कवितेमध्ये धर्मस्थळे सुध्दा सुरक्षित राहिलेली नाहीत. तेथेही शस्त्रांनी सज्ज बंधूकधारी उभा राहिलेत.

कबुतरांच्या सात बारावर
वर्षानुवर्षे धर्मस्थळे होती
आता गिधाडांनी

सात बाराची डायरीच नाकारली ...

शांती,समतेचा,त्यागाचा संदेश देणारी धर्मस्थळांच्या छाताडावर गिधाडे बसलेली आहेत.त्यांच्यावरही आता त्यांनी वर्चस्व निर्माण केलय.कोणत्या गावात जावे मुक्कामाला या कवितेत शांतता नाही.ऐक्य नाही. माणुसकी प्रेम नसलेल्या कोणत्या गावात आता जायचे असे गावच आता राहिले नाही. सर्व गावांना जागतिकीकरणाच्या गिधाडांनी गाढले पछाडलेले आहे. गावपण नसलेला गाव.माणुसपण नसलेली माणसे.

कोणत्या गावात जावे
आता मुक्कामाला
काही कळत नाही,अंधारात
हरवलेल्या गावांकडे
पाय काही वळत नाही

गावाकडे कवीला जाण्यासाठी त्याचे पाय का वळत नाहीत. गावपण संपलेली गाव विकासाच्या नावाखाली भकास झालीत. गिधाडांनी बळकावलेत माणसांची गावे.एकेकाळी तेथे समतेची गाणी !गायली जात होती. कधी रंग कधी जाती,कधी देव, कधी धर्माच्या नावाने धुमसतात,पेटून उठतात गावे.त्यामुळे कुठे जावे सावलीसाठी? कोणचा आधार घ्यावा,कोणाचे प्रेम घ्यावे, कोणाचा आदर्श घ्यावा.काही कळत नाही.काही शोध घेउनही सापडत नाही.हतबल होवून हा कवी म्हणतो,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कोणत्या मैलाच्या दगडाजवळ थांबावे

काही कळत नाही.

सारेच दगड बनलेत मायावी

पाय काही थबकत नाही.

खेडी आता ग्लोबल व्हिलेज झालेत.सगळेच आता संदर्भ बदलत आहेत.उद्याच्या खेड्याचे आता काय होणार? असा कवीला येथे प्रश्न पडला आहे.जग बदलण्यास आलो मी या कवितेत कवी तिसरी दुनिया बनविण्यासाठी आलेलो आहे.तो परिवर्तनाचा प्रवर्तक असल्याची आस आणि साक्ष देतो आहे.

मी जन्मलो नाही

नुसताच जगण्यासाठी

जग बदलण्यासाठी

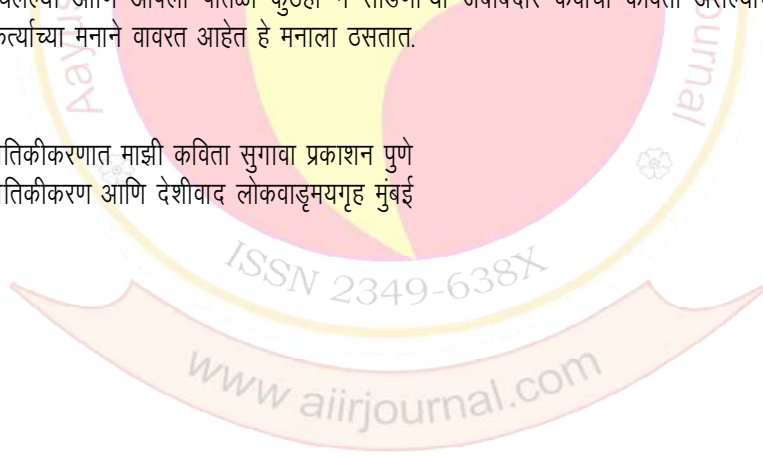
आलो मी.... प्रकाशयुग होण्यासाठी

नवा इतिहास घडविणेसाठी आलो मी पाहिली कित्येक जंगले मी,माणसांमधल्या श्वापदांची,धर्मांधविषवल्लींची मनातल्या विषमतेची त्यामुळे माझी कोण दखल घेवो अथवा न घेवो पण मी आता नवा गाव निर्माण करण्यासाठी आलेलो आहे.असे कवी सांगत आहे.

उत्तम कांबळेची कविता अशी स्वप्नशून्यतेतून स्वप्नांकडे जाणारी कविता आहे.ती समकालीन जीवनातील गुंतागुंतीत आणि दलदलीत शिरते. या कवीच्या पाठीशी परिवर्तनाची दीपमाळेचे कवी सुंदर स्वप्नांला वास्तव म्हणून प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करता आहे.सांस्कृतिक पर्यावरणाच्या संदर्भबंधात या ताकदीने प्रथमच घडत आहे.हे उत्तम कांबळेच्या कवितेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य होय.जागतिकीकरणामुळे सर्वच कवींपुढे आता नव्या जबाबदा-या उभ्या ठाकल्या आहेत. या जबाबदा-यांशी एवढ्या धीटपणाने,अत्यंत समृद्ध प्रतिमांच्या भाषेतून प्रथमच ही कविता बोलली आहे.परिवर्तनांवर या कवितेची अत्यंत निष्ठा आहे.आणि परिवर्तनाच्या पायाभूत तत्वांशी कोणत्याही सबबींवर ही कविता तडजोड वा बेईमानी करायला तयार नाही.हे तिचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय.ही कविता संपूर्ण दुनियेतील शोषणांशी आपले नाते जोडते.तिच्या महानायकांचे बोलणे तिने काळजीपूर्वक समजावून घेतले आहे.सांस्कृतिक उंचीवर पोहोचलेल्या आणि आपली पातळी कुठेही न सोडणाऱ्या जबाबदार कवीची कविता असल्याचा समजते.भाष्य आणि भाषामध्ये जबाबदार आणि नैतिक कार्यकर्त्याच्या मनाने वावरत आहेत हे मनाला ठसतात.

संदर्भ

1. कांबळे उत्तम जागतिकीकरणात माझी कविता सुगावा प्रकाशन पुणे
2. पठारे रंगनाथ जागतिकीकरण आणि देशीवाद लोकवाङ्मयगृह मुंबई

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचा दलित व ग्रामीण कवितेवर झालेला परिणाम

वंदना वसंत सोनवले

अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर

प्रास्ताविक :

माणसाच्या सुखदुःखाचे, कृतिउक्तीचे, स्वभावाचे, वर्तनव्यवहाराचे चित्रण साहित्यातून उमटत असते. स्वातंत्र्योत्तर काळात या कवितेचे स्वरूप बदललेले दिसते. बदलती नवी साहित्यदृष्टी म्हणजेच बदलते वाङ्मयीन मूल्य हे वाङ्मयीन स्वरूपाचे कारण वाङ्मयीन निर्मितीचे सांगता येते. बदलते जीवन, बदलता संदर्भ, बदलत्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक घडामोडी ही वाङ्मयवाहय स्वरूपाची कारणेही आहेत. ह्या बदलत्या जीवनात जगत असणाऱ्या प्रयोगशील साहित्यिकांना हे बदलते जीवन साहित्यात मांडावेसे वाटले.

१९९१ साली भारताने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला. जग हे ग्लोबल खेडे म्हणून ओळखले जाऊ लागले. परदेशी कंपन्यांना भारतातील बाजारपेठ खुली झाली. जागतिकीकरणाचे परिणाम फक्त बाजारपेठ अर्थशास्त्र इत्यादीमध्ये निर्माण झाले नाहीत तर साहित्यसामाजिक भाषा संस्कृती इ. अनेक घटकांवरही त्याचे दूरगामी परिणाम झाले. त्यामध्ये साहित्य आणि समाजघटक यांचे परिणाम विशेष उल्लेखनीय आहेत.

जागतिकीकरणा अगोदर भारतीय संविधानात उल्लेख केली गेलेली कल्याणकारी राज्य संकल्पना आता मागे पडून त्याजागी खुली बाजारपेठ खुली स्पर्धा अशा गोंडस नावांनी बाजारीकरणाचं समर्थन सुरू झालं. शासनही मोठ्या प्रमाणात कल्याणकारी सेवांमधला आपला सहभाग हळूहळू कमी करू लागलं त्यामध्ये आरोग्य शिक्षण जीवकीरी इ. घटक होते. ज्याचा की थेट संबंध शोषितांच्या जगण्याशी होता. नव्वदच्या दशकात जन्माला आलेली जागतिकीकरण खाजगीकरण आणि उदात्तीकरण यांची त्रिमूर्ती स्वीकारल्यानंतर शोषणाची एक नवी प्रणाली भारतात तयार झाली. सरकारी खाजगी सहभाग अशा गोड नावाखाली खाजगीकरण समाजावर लादलं जाऊ लागलं. त्यासोबतच कल्याणकारी सेवांचं एनजीओ करणही होऊ लागलं. जागतिकीकरणा अगोदर भारतीय अर्थव्यवस्था ही मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जात होती. आता ती भांडवलशाही म्हणून ओळखली जाऊ लागली. उद्योगपतींच्या हातात नफ्याचे राजकारण गेले. नफा कमविणे हे भांडवलशाही व्यवस्थेचे सर्वात मोठे उद्दिष्ट असते. त्याचा परिणाम शोषित घटकांवर जास्त होतो.

दलित साहित्य हा शोषणाविरुद्धचा एल्गार आहे. जातव्यं किंग व्हीदास या विरोधात दलित साहित्याने नेहमी आवाज उठविला आहे. दलित कवितेने या शोषणाचा नेहमीच विरोध केला आहे. बाबुराव बागूल ज्ञानदेव ढसाळ विमल कर्डक विष्णू काळे रविचंद्र हडसनकर दिवा पवार इ. कवींनी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून शोषणाविरोधात आवाज उठविला आहे. त्यापैकी वामनदादा कर्डकांची

सांगा आम्हाला विर्ला वाटा टाटा कुठाय ओ

सांगा आम्हाला आमच्या धनाचा वाटा कुठाय ओ

अशा कवितेतून तत्कालिन उद्योगपतींच्या नफेखोरीवर आणि शासनाच्या उद्योगपतीधार्जिण्या धोरणांवर टीका केली आहे. नव्वदनंतरच्या कवितांमध्ये जागतिकीकरणाची झळ जास्त प्रमाणात जाणवते. नव्वदनंतरच्या कविंच्या पंक्तीत डॉ. सुनिल अवचार वैभव छाया सुदाम राठोड धीरा राठोड इ. अनेक नवकवींचा उदय झाल्याचे आपणास दिसते. या कवितांमध्ये संगणकयुगाच्या आगमनाचाही उल्लेख जाणवतो. या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे मानवाचे भावविश्व बदलून गेले. मानवी भावजीवनातले हे सगळे बारकावे कवी सुनिल अवचार यांनी पुढील काव्यपंक्तित अचूकपणे मांडलेले आहेत.

या ग्लोबल वर्तमानात

भावना झाली आहे जाहिरात

आणि मेंदूचे झाले आहे कॅम्प्युटर

तत्वज्ञान झाले Use & Throw

संस्कृती झाली आहे रखेल

लोकशाहीर संभाजी भगतांच्या गाण्यांमधून किंवा कवितांमधून शोषणाचा विरोध दिसून येतो.

बया पहाटंच्या गं पारी कुणी नव्यानं गाणं गातो

धक्का चावडीला देतो गं माझे माय

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

नव्वदोत्तर दलित कवितेत जातीय शोषणाबरोबरच वर्गीय शोषणाचाही मोठ्या प्रमाणात विरोध केला आहे. श्रमिक मजूर अल्पभूधारक शेतकरी शेतमजूर हे मुख्यत्वेकरून दलित आदिवासी प्रवर्गातील असल्याने त्यांच्यावर या जागतिकीकरण धोरण प्रणालीचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेला आहे. त्या सगळ्या गोष्टींचा परिणाम आपल्याला दलित कवितेत पहायला मिळतो. खाजगीकरणातील कंत्राटी कामगार पद्धतीमुळे शिक्षण घेऊनही मिळालेले काम टिकेलच याची शाश्वती नसलेल्या हताश दलित युवकाची व्यथा संभाजी भगत आपल्या एका कवितेत मांडताना दिसतात

त्या गं हाफिसाच्या बाहेर उभा
त्या गं फॅक्टरीच्या बाहेर उभा
काम हाताला धुंडित उभा
ऊन पाऊस झेलीत उभा
तुजं काम कुणी चोरलं गं बाई
मले पुसत राही

या कविता शोषित विचारांचं प्रतिनिधित्व करतात. या शोषणाचं मूळ भांडवलशाही व्यवस्था आहे. हे मान्य करताना नवोदित दलित कवी त्यावर मोठ्या प्रमाणात ताशेरे ओढताना दिसून येतात.

जनसामन्यांचा मूलभूत प्रश्न सोडविले असे व्यावसायिक शिक्षण हे आज महत्त्वाचे ठरले आहे. कॉर्पोरेट ग्लोबल अशा तथाकथित शिक्षण व्यवस्थेमध्ये सामाजिक जाणिवांचा संवेदनांचा विचारांचा कोणताच संबंध दिसून येत नाही. सामाजिक परिघाच्या बाहेर राहणारे लोक ह्याच जगणं यासारख्या प्रश्नांशी या काहीही संबंध नाही असे दिसून येते. त्यांचा मेंदू मनाचा विचार आणि देह भांडवलदारांच्या तिजोरीत बंदिस्त होतात. सुंदर जग निर्मिण्याचे माणसाचे एक स्वप्न असते. नामदेव ढसाळांनी हे स्वप्न आपल्या कवितेतून चित्रित केले आहे.

नंतर उरल्या सूरत्यांनी कुणालाही गुलाम करू नये.
काळा गोरू म्हणू नये तू ब्राह्मण तू क्षत्रिय
तू वैश्य तू शूद्र असे हिणवू नये

जागतिकीकरणाचा ग्रामीण जीवनावर मोठा परिणाम झाला. शेती व्यवसाय, उत्पादन तंत्र, शेती मालाला बाजारपेठ मिळविणे, शेतीमालाची किंमत ठरविणे इ. मध्ये जागतिकीकरण आले. जाहिरात स्पर्धा, दर्जा बरोबरच दिखाऊपणा यालाही महत्त्व आले. शेतीमालाचे उत्पादन, शेतीमालावरील प्रक्रिया उद्योग, विक्री यामध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्या आल्या. आकर्षक पॅकिंगमध्ये गहू, तांदूळ, चटणी, मसाले, पापड यासारखी उत्पादने बड्या भांडवलदारांनी विकत घेतली आणि भरमसाठ किंमत मोजून उच्चभूवर्ग ती विकत घेत आहेत. ग्रामीण भागातील उच्चप्रतिभा माल असूनही विकला जात नाही. आधुनिकतेच्या नावाखाली भांडवली महासत्ता दुबळ्यांचे शोषण करीत आहेत याचे चित्रण ग्रामीण साहित्यातून उमटू लागले.

खेड्यातला झोपाळा, झिम्मा, ओवी, त्यातलं लोकसंगीत, माणसांमाणसांमधला जिव्हाळा, सण-उत्सव, खेड्यातला सामूहिक आनंदोत्सव विसरून सांस्कृतिक खेडे आज विस्कटून चाललेले दिसते. असे बदललेले खेडे ना. धो. महानोरांच्या कवितेतून आलेले आहे.

ऋतूमान बदलत चालले पाऊसपाण्याचे
पिकांचे झाडा झुडपांचे चैतन्य ओसरून चालले.

विसाव्या शतकात तर या खेड्याचे सर्वच रूप पालटले. आपला देश जागतिकीकरणाच्या विळख्यात सापडला. याच्या मुख्य प्रेरणा आर्थिक आहेत. वर्णवर्चस्व आणि भांडवलदारवर्गाच्या माध्यमातून कष्टकरी, शेतकरी वर्गाचे शोषण होते आहे. सामान्य माणसाचे जीवन, त्याची संस्कृती, त्याची भाषा तो गिळंकृत करीत आहे. २१ व्या शतकात तर याने आपले रूप खूपच भयानक केले. ग्लोबल वार्मिंग मध्ये सामान्य माणूस भरडून निघत आहे. सेझ सिटी मुळे तेथील अल्पभूधारक शेतकरी कंगाल होत आहे.

खेड्यांचे गळे घोटून शहरांची सूज वाढत चालली आहे. नांदत्या घरादाराला कडीकुलूप लागले आहे. निवडणूकांचे राजकारण आणि आधुनिक म्हणवल्या जाणाऱ्या सुधारणांचा वाटा मोठा आहे. डोंगरदऱ्यातील झाडांनो या कवितेत ओसाड खेडी पाहून कवी सोपान हाळमकर म्हणतात -

कर्णांच्या शोधात परागंदा झालेली पाखरे
पुन्हा आपले घरे शोधत येतील

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

तेव्हा तेव्हाच हे ओसाड गाव गोकुळ होईल .

शेतकरी ,शेतमजूर, भूमिहीन बेरोजगार ,दारिद्र्य रेपेखालील सामान्य माणूस ,निरक्षर जनता या जागतिकीकरणात होरपळून निघत आहे .दारिद्र्य ,उपासमार, निरक्षरता, अज्ञान, जातीयवाद ,धर्मांधता ,दहशतवाद, स्त्रीभूषण हत्या ,व्यसनाधीनता या समस्यांनी भारतीय समाज गासलेला आहे आणि हे भांडवलदार जागतिकीकरणाचे स्वप्न सामान्य जनतेपुढे उभे करतात .अशाश्वतता आणि असुरक्षितता यांनी माणूस भयभीत झालेला आहे त्याची जीवनशैलीच बदलली आहे .माणसापासून तो दुरावत आहे .भांडवलदारी अर्थ व्यवस्था असणारा अमेरिका देश आपला आदर्श आहे .महाग खर्च, बी - बियाणे ,वीज आणि वेभरवशाचा पाऊस यामुळे जे धान्य पिकते ते धान्य व्यापारवर्ग शेतकऱ्यांकडून कमी किमतीत विकत घेऊन तेच धान्य जास्त किमतीत विकतो .इथे मात्र शेतकरी भरडला जातो .

शेतात रावणारे शेतकरी केवळ संघटीत नसल्यामुळे स्वार्थी व नफेखोर दलाल ,पुढारी हे त्याचे शोषण करतात अशा शेतकऱ्याला कवी इंद्रजित भालेराव हक्कासाठी लढ बावा, मागू नको भीक अशा शब्दात हक्काची आणि संघर्षाची जाणीव करून देतात .त्याचप्रमाणे घेतलेली कर्जे सारी बुडवायला शीक असा बंडखोरीचा सल्लाही देतात .आणि आजच्या आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याला उंटावरून शेळ्या हाकणाऱ्या सरकारला उलथवून टाकणारी कांतीकारी बीजे भालेराव आपल्या कवितेतून शेतकऱ्याच्या मनात पेरतात .

भारतीय समाज शेतीवर व शेतीशी निगडित असणाऱ्या व्यवसायावर जगत होता .हळूहळू सुतार, लोहार, कुंभार, चांभार यांचे व्यवसायही उद्ध्वस्त झाले .एकंदरीत जागतिकीकरणामुळे खेड्यातला माणूस अधिकच परावलंबी झाला याचे चित्रण नवसाहित्यिकांनी केले आहे .

प्रफुल्ल शिलेदार महापूर या कवितेत लिहितात -

या महापूरानं
आपण जगत आलेल्या
पिढीजात त्रिज्येतल्या आपल्या भूगोलाचा
चिखल चिखल केलाय

टी .व्ही . , इंटरनेट, मोबाईल, कम्प्युटर यामुळे परकीय देश आपल्याजवळ आले .परंतु शेजारचा एकमेकांना परका होत चाललेला आहे .जागतिकीकरण आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक या साऱ्याच प्रवाहांना समाविष्ट करून घेते आहे .खेडयामध्येसुद्धा टी .व्ही . ,मोबाईल ,कम्प्युटर ही साधने आली .पाश्चिमात्य देशांची संस्कृती भारतात आली .फास्टफूड, पेप्सी, कोको कोला सर्वत्र आढळतात .घरातल्या रूचकर पदार्थांची जागा पिझ्झा, बर्गर यांनी घेतली .शीतपेये ,वेगवेगळी सौंदर्यप्रसाधने ,साबण यांचे कारखाने भारतात आले .मुंबईसारख्या महानगरीय बाजारपेठांमध्ये परकीय वस्तूंची अनिर्बंध आयात होते आहे .टेलिकम्युनिकेशन, मिडीया, डिजिटल कम्प्युटरर्स या गोष्टींनी सरहद्दी ओलांडल्या .शिक्षणामध्येही इंग्रजी भाषेला महत्त्व आले .अरूण काळे यांच्या तू मदरबोर्ड माझ्या संगणकाचा , माहितीचे माहितगार याकवितेतून जागतिकीकरणाचे चित्रण येते .

माहितीचे माहितगार या कवितेत ते लिहितात .

हे कोळी महाजालावर माहितीच्या तरंगणारे
विणतात जाळी आपापली
वारसदार पूर्वापार
माहितीवाल्या वाली

सर्वसामान्य माणूस केंद्रस्थानी ठेवून जागतिकीकरण व त्याचे दुष्परिणाम मांडले आहेत . खिडकी उर्फ विंडो २००० : २ या कवितेत ते लिहितात

ही खिडकी योजना
हे काय खरं काय खोटं
दारातून नाव गाव विचारलं जाई
खिडकीतून विचारतात पासवर्ड .

अरूण काळे यांनी रॉक गार्डन , सायरनचे शहर , नंतर आलेले लोक आणि ग्लोबलचं गावकूस हे कविता संग्रह लिहिले .त्यांच्या कवितेला जागतिकीकरणाचा व्यापक संदर्भ आहे .समाजवास्तव आणि भविष्याचा वेध घेणाऱ्या कविता त्यांनी

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

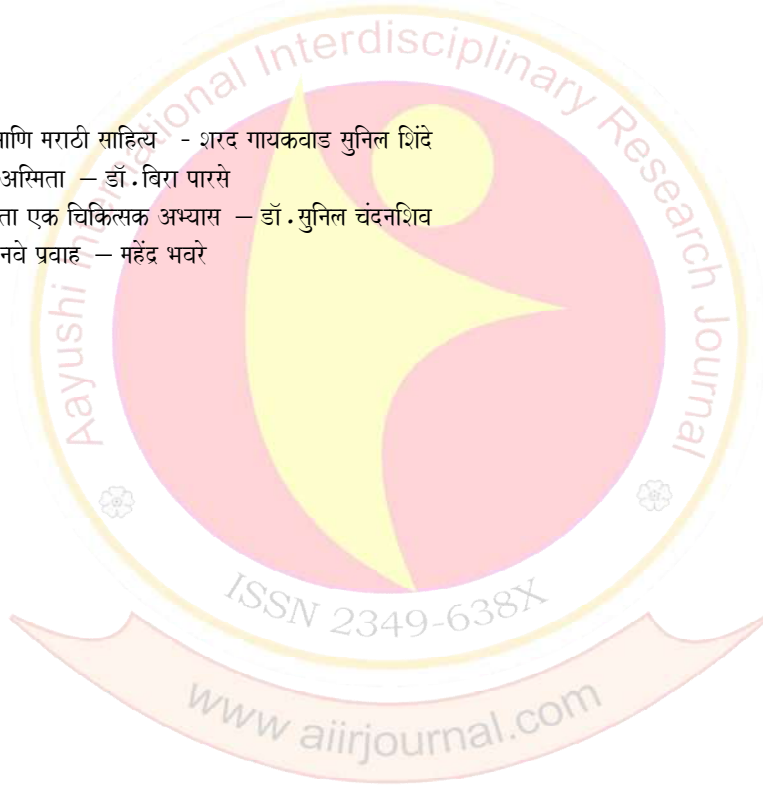
लिहिल्या.अर्थव्यवस्थेमुळे बदललेले समाजवास्तव ते अत्यंत परिणामकारकतेने मांडतात.अर्थव्यवस्थेने नवे भेद निर्माण केले आहेत.नव्या पिढीची संवेदना ते आपल्या कवितेतून लिहितात.समाजाच्या बदललेल्या गरजा, माहिती -तंत्रज्ञानाचा झालेला विस्तार, भिन्न भाषिकांशी येणारा संपर्क यामुळे बोलीभाषाही जागतिकीकरणामुळे आकाराला येते आहे .

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात जागतिकीकरणामुळे वी-वियाणांचा उद्योग, कीटकनाशकांचा वाढता वापर आणि वाढत चाललेली कर्जे, निराशा आणि यातून लहान शेतकऱ्यांच्या आत्महत्ये या गोष्टी घडतात.निर्यातीला प्राधान्य असल्यामुळे निर्यात होणारी पिकेच शेतकरी घेत आहे .

आज जागतिकीकरणामुळे भारतातही सर्वत्र आयटी क्षेत्र पसरले आहे .त्यात नवीन पिढी रात्रंदिवस आपली बुद्धीमत्ता वापरून कर्तृत्वाने पुढे जात आहे.यातील बाबा ला वेळेची मर्यादा न पाळता अखंड काम करावे लागत असल्याने ऐहिक ऐश्वर्य आले पण कुटुंब ,पत्नी, मुलं यांना तो वेळ देऊ शकत नाही.मुलांना जवळ घ्यावे, कौतुक करावे ,गोंजारवे असे वाटले तरी त्याला ते करता येत नाही हे अपुरेपण, ही खंत संदीप खरे सारख्या अगदी अलिकडच्या प्रसिद्ध कवीने थकलेल्या बाबाच्या कहाणी तून व्यक्त केली आहे .

संदर्भ ग्रंथ

१. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य - शरद गायकवाड सुनिल शिंदे
२. दलित कवितेतील अस्मिता — डॉ.विरा पारसे
३. मराठी दलित कविता एक चिकित्सक अभ्यास — डॉ.सुनिल चंदनशिव
४. दलित कवितेतील नवे प्रवाह — महेंद्र भवरे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

स्त्रीवादी साहित्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम

एल.डी. रेडेकर
संशोधक विद्यार्थीनी
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

मानवी समाज हा स्त्री आणि पुरुष ह्या भेदाने दोन वर्गांमध्ये विभागला गेला आहे. पण साहित्याचा इतिहास पाहिला तर साहित्यानिर्मितीच्या क्षेत्रातील या दोन वर्गांच्या योगदानाच्या प्रमाणात व्यस्तता दिसते. या व्यस्त प्रमाणामुळेच स्त्रियांच्या साहित्याचा स्वतंत्र विचार प्रस्तुत आणि समर्थनीय ठरतो. स्त्री पुरुष विषमतेची कारणमीमांसा हा वेगळा विषय होईल. स्त्रीत्वाचे भान ठेऊन लिहिल्या गेलेल्या साहित्याची परंपरा मराठीत तशी जुनी असली तरी स्त्रीवादी साहित्य हा प्रकार नवा आहे. स्त्रीवाद ही विचारधाराच नवी आहे. या विचारधारेचा अभ्यास करताना काही मुद्दे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. स्त्रीवाद ही एक वैश्विक भूमिका असल्यामुळे त्याचा मराठीपणाशी काय संबंध आहे. स्त्रीवादी कवितेवर जागतिकीकरणाचा कसा परिणाम झाला. याचा थोडक्यात अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात विचार मांडणे अभिप्रेत वाटले.

कवयित्रीच्या आत्मभानाची पहाट होण्यासाठी एक निमित्त घडले १९७५ मध्ये युनोने आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर केले. त्यावेळी बरेच विचारमथून घडले गेले. या सांस्कृतिक पर्यावरणाचा कळत नकळत परिणाम आपल्या कवयित्रीवरही होत गेला. जगातील सर्व स्त्रियांचे प्रश्न सारखेच असतात ही जाणीव जागतिक परिषदेने करून दिली. स्त्री कोणतीही असो ती तळागाळातील असो किंवा उच्च वर्गीयांमधील असो. जिकरी करणारी असो किंवा घरकाम करणारी असो. सुशिक्षित किंवा अशिक्षित असो. ती जीवनाच्या कोणत्याही टप्प्यावर असुरक्षित असते. ही जाणीव निर्माण झाली. अशी स्व ची जाणीव निर्माण झाल्याने ती आपल्या व्यथा वेदना, अन्याय, अत्याचार लेखणीद्वारे परखडपणे मांडू लागली. त्यातच जागतिकीकरणाने जोर धरला. जागतिकीकरणात सापडलेला सामान्य माणूस आणि त्याची वाजारपेठेतील एखाद्या गृहाकासारखी झालेली स्थिती मोठी शोचनीय आहे. जागतिकीकरणाचे प्रचंड वारे वाहू लागले. मृगजळामागे धावण्यासारखी भौतिक सुखासाठीची सुरु झालेली तळमळ, प्रचांग, क्लेडर, तारीख अशा शब्दातून स्त्रीने स्वतःला गुंतवून घेतल्याचे दिसते. हे सर्व सांभाळताना होणारा त्रास, मानहानी, समाजाची स्त्रीविषयी झालेली बोथट कल्पना, आसारख्या अनेक घडामोडीनी ती कोलमडली जाते. जागतिकीकरणाच्या या पसाऱ्यात स्त्री ही एक भोगवस्तू मानून तिचा हवा तसा हवा तेव्हा वापर करून घेणारे अनेकजण असतात. समाजव्यवस्थेच्या उतरडीमध्ये स्त्रियांचे व्यवस्थापन केले जाते. कुंटुब सावरण्यासाठी शरीर नावाच्या भांडवलाला जवळ धरून कोणी प्रतिष्ठा सांभाळून कोणी नाईलाजास्तव कोसळणाऱ्या छताला टेकू देण्यासाठी ती हातोहात फसली जाते, विकली जाते. हे सांगताना नीलम माणगावे म्हणतात

व्यवस्थापकीय व्यवस्थेतून

सोलवतून निघताना

तिचा झाला ऊस

रस पिणारे

दुसरेच

किंवा तिसरे

कधी कधी

चौथे पाचवे सहावे वेगळेसुद्धा

स्त्री जीवनाशी निगडित असणारे हजारो प्रश्न अनुभव स्त्रीवादी कवितेतून पाहायला मिळतात. जागतिकीकरणामुळे खेड्यातील, आड्यावस्त्यातील गरजू लोक कामधंद्यासाठी शहराकडे धावू लागली. आधुनिकतेचे हे वारे दिवसेंदिवस बदलणारे आहे. झपाट्याने बदलणारी संस्कृती मानवी जीवनावर परिणाम करते. हा परिणाम संवेदनशील वृत्तीच्या कवयित्रींच्या कवितेवरही झालेला दिसते. सभोवतालची परिस्थिती, समाजजीवन, सामान्यपणे जगणे, कुटुंब आणि आनंद यांचे पडसद, राजकरण, अर्थकारण, धर्मकारण, दैनंदिन धावपळीचे जीवन, उदयोग, व्यवसायापासून ते जन्म, मृत्यूपर्यंतचे सगळ्या विश्वाला जागतिकीकरणाने कवेत घेतले आहे. या सर्व पसाऱ्यातून स्त्री ही सुटली नाही. समाजातील वास्तवाचा शोध घेणारी आणि स्त्रियांच्या प्रश्नांना हात घालणारी मल्लिका

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अमरशेखर याची कविता आहे . समाजाने बहिष्कार टाकलेली स्त्री म्हणजे वेश्या अनेक घटकापासून वंचित असणारी स्त्री अशा नानविध प्रकारच्या स्त्री दुखाचे विदारक चित्र त्यांनी आपल्या कवितेतून व्यक्त केले आहे . शोषित स्त्रीचं सत्वहीन जीवन सांगताना मल्लिका अमरशेखर म्हणतात

स्वातंत्र्य हे अजून कुठल्यातरी साखळीचं नाव असतं
न नात्याचं अजब विल्ले लटकावून
स्त्रीत्व हिंडत या खोलीतून त्या खोलीत
प्रत्येक चुलीवर शिजवली जातात
कंटाळयाची कालवणं

जागतिकीकरणामुळे मानवी जीवनच पूर्णपणे बदलून गेले . आधुनिक यंत्रसामुग्रीने सर्व क्षेत्रावर कब्जा केला . आपला भारतदेश कृषीप्रधान देश आहे . पूर्वी पारंपारिक पद्धतीने शेती केली जात होती . पण आता सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र बदल झाला . खते वी विद्येने यांच्यावर जागतिकीकरणाचा खोलवर परिणाम झाल्याचे दिसते . स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून ग्रामीण प्रतिकाचा वापर करून स्त्री जन्माची दुखा मांडताना कल्पना दुधाळ म्हणतात

मी टाकलेली मेथी आणि कोंथिवीर
मागतेय माझ्याकडे
युरियाचा खाऊ
आणि लुसलुशीत व्हायचं स्पेंअर
खरखरीत झाडांच्या सालीनं
माँझ्वरायझराचा हट्ट धरलाय
आणि माती अडून बसलीय
सिझर कर म्हणत मी काय करू

विश्वातील मादी घटकाचे जीवन एकसारखे असते . ते सजीवस्वरूपात असो किंवा निर्जिव स्वरूपात असो मातीला बाजूला सारकल्याशिवाय त्यातून तरारून कोंब बाहेर येणार नाही . म्हणजेच दुसरा जीव तयार होणार नाही . हे निसर्ग निर्मित वास्तव कल्पना दुधाळ मांडताना दिसतात .

तर आधुनिकतेची नस पकडून निसर्गशी असणारा संवाद ही तुटला हा खेद व्यक्त करताना संवेदनशील मनाच्या सुनंदा भोसेकर म्हणतात

माझ्यावेळी दिवस असताना
आईच्या ओटोत
शहराने सेकंद काटे घातल्याचे
मला रेल्वेलायनी शेजारच्या चाफ्यानेच सांगितले .

जागतिकीकरणाने शांतता नष्ट झाली . सर्वत्र कलकलाह ऐकण्यास येतो त्यातून समस्या वाढतात . प्रदूषण कोलाहल सिमेंटची वाहणारी जंगले कलस मातृत्वाच्या भूमिकेला पोहचणारा धोका मी दारे खिडक्या बंद करते इत्यादी स्त्री धर्माच्या संदर्भातील संवेदना खूप अर्थपूर्ण ठरतात . पर्यावरणीय प्रदूषण ही सांस्कृतिक प्रदूषणाचे कारण ठरते . अशा काळानुसार बदलत चाललेल्या समस्यांचा वेध स्त्रीवादी कवितेत दिसतो . स्त्री जीवनाचा आलेख मांडताना सामाजिक बांधिलकी सुद्धा जपताना कवयित्री दिसतात . त्याचबरोबर लोप पावत चाललेली माणुसकी दुखाने बधीर झालेली वृत्ती माणुसकीला काळीमा लावणारी कृत्यं अशी अपराधी भावना प्रज्ञा लोखंडे यांना अस्वस्थ करते . त्या म्हणतात

मी कुठल्या जातीची आहे अन् धर्माची
काळी आणि गोरी
कॉस्मो की अ महानगरी
यावरून केले गेलं माझं मोजमाप

जागतिकीकरणामुळे जाहिरातींचा भडकपणा निघूनव्या बदलांची नोंद भडकपणा जाहिराती मिजासगिरी व दिखवेपणा यासारख्या गोष्टींना सौंदर्यावती स्त्रीचा बाजार मांडला जातो . या मल्टी मिडियाच्या युगात भटक्यांची देवाण घेवाण चालू आहे .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रेमाला माणुसकीला देवळात डांबून एक्सचेंज ऑफर म्हणून छेपच मिळतो . हे वास्तव स्विकारले जाते . तेव्हा माणूस आंतर्वाहय फाटून जातो . अशी कोंडी नीलम माणगावे व्यक्त करताना म्हणतात

जगण्याची कोंडी
फोडता येत नव्हती
भूकेंची आग
पाठ सोडत नव्हती

पुरुषाशिवाय बाईच जीवन परिपूर्ण होऊ शकते . अशा स्व सामर्थ्याचा प्रत्यय स्त्रीला आला . परंपरेने दिलेली दुय्यमत्वाची भावना स्वतःची संघर्षात्मक ठरू लागली . पतीचे देवत्व संपल्याचा उदघोष करताना व जुन्या वाटा पळवाटा सोडून ती आता विस्तीर्ण मैदानावर आल्याचे सांगताना जगण्याच्या सनातन प्रवासाचे चित्र कवितेच्या माध्यमातून रेखाटण्याची धडपड करताना श्रद्धा पराते म्हणतात

वेलीवरून गळणारी फुले
पानगळ
अन काळाच्या पकडीतून
निसटताना प्रत्येक क्षण
आपल्यासा वाटायला
लागला आहे

स्त्रीयांना आपल्या स्व ची जाणीव झाल्याने त्यांची विचार करण्याची प्रवृत्तीही बदलली . त्यामुळे मातृत्व आदर्श पत्नी आदर्श गृहीणी अशा नात्याकडे ती गांभीर्याने पाहत नाही मी माणूस आहे ही तिची भूमिका ठाम आहे . हे सांगताना नीरजा म्हणतात

ती वयात येते तेव्हा
पांढऱ्या शुभ्र पातळावर
लाल किनार पेटून उठते .

जागतिकी राजकारणातील कांही व्यक्ती व घटनांचीही कवयित्री दखल घेताना दिसतात . अनुराधा साळवेकरांची नेल्सन मांडेला विषयाची कविता या दृष्टीने महत्वाची आहे . भोवतालचे वास्तव वेगवेगळ्या धार्मिक राजकिय कारणांनी युद्ध ग्रस्त बनते तेव्हा त्याचा फटका स्त्रीला अधिक बसतो . वेगवेगळ्या प्रकारे स्त्री युद्धाची शिकार बनते . याचेही भान एखाद्या कवयित्रीला नेमकेपणाने व्यक्त करता येते . सिसिलिया कार्वालो आता मध्ये लिहितात

मी आता समजू शकते
तिच भर रस्त्यातून वणवण भटकणं
गर्भाच्या मालकाच्या चेहऱ्याच्या शोधत
मी समजू शकते आता

सरहद्दीवरील सैनिकांनी ओलांडलेल्या
वासनांच्या सीमा
आणि रक्तलंछित कौमार्यांचे आक्रोश
अवकाशाची ओसाडी भेदून टाकणारे

बीजिंग येथे १९९५ मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत शैला लोहिया या कवयित्रीना सहभागी होता आले . त्यावेळी स्त्रीला सन्मानाचे क्षितिज जवळ येत असल्याचा अनुभव त्यांना आला . त्या लिहितात

भैत्रिणी मीरे

तू

त्याही वाटेवर भेटलीय

न थांबता

न थकता

न वाकता

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आजच्या वैज्ञानिक युगात विज्ञानाच्या उपयोगाने स्त्रीचे अदृश्यीकरण होत असल्याच्या समस्येवर शैला लोहियांची कविता बोट ठेवते. गर्भपाताची समस्या त्यांना भेडसावते. त्या क्लोनिंगच्या साहाय्याने काय घडू शकेल हे चित्र समोर रेखाटून इशारा देतात. त्या म्हणतात□

क्लोनिंग किरणातून उगवत राहतील
कोटी कोटी सुर्यपूत्र

मग परवा

कदाचित

एककावनाच्या शतकात

धोडोळावे लागले

स्त्री □मुक्त

१९८० नंतरच्या कवयित्रीच्या कवितेतील स्वर पोटतिडकीचा आहे. स्वतःतील बदल संयत पण ठामपणे व्यक्त करणारी सुरेखा भगत यांची बदल ही कविता लक्षात राहते. त्या म्हणतात□

काचेरी वस्तू म्हणून की काय
काचेच्या बांगड्याचे तिच्यावर बंधन आहेत
काय घरातल्या मॉडेल सारखं राहणं आलं
हे तिला कळून चुकलं

काचेच्या बाहेर पाहायला लागल्यापासून . . □

तर संध्या रंगारी यांची जात कविता ही वाचताना त्यातील आईचे बोल वास्तवाचे भान आणून देतात. त्या म्हणतात□

पेरी

त्या दगडाच्या देवामोर

सारं आयुष्य वहिलं

तरीबी त्याले पाझर फुटत न्हाई

त्यापरीस माझं जातं वरं

ते कधीच चार दाण्याशी बेडमान होत न्हाई

चंगळवादी सामाजिक वास्तवात स्त्रियांचे कप्पेबंद जगणे कवयित्रींना अस्वस्थ करते .

समारोप □□

जागतिकीकरणाने सर्व विश्वला व्यापून टाकले आहे. त्याचा परिणामही स्त्रीवादी साहित्यावर झाल्याचे दिसून येते. स्त्रीवादी कवितेच्या अंगाने विचार केल्यास या कवयित्री स्त्री मुक्तीच्या व स्त्री शक्तीच्या पुरस्कार करणाऱ्या आहेत. जागतिकीकरणामुळे बदलणारी सर्व सामाजिक, राजकीय, आर्थिक स्थित्यंतरे यांच्या परिणाम त्यांच्या लेखनावर झाल्याचे दिसून येते. स्त्रियांच्या चळवळी, संघटना, आरक्षण, त्यांना दिलेली खास सवलती, स्त्री सवलतीकरणासाठी केलेले प्रयत्न यासारख्या अनेक गोष्टींचा प्रभाव स्त्रीवादी कवितेतून दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे कळत नकळत स्त्री सुद्धा परखडपणे आपल्या भावना व्यक्त करू लागली. त्याच्या ही परिणाम स्त्रीवादी कवितेतून दिसून येतो.

संदर्भ □□

१. जाधव रा. ग. □ आधुनिक कवयित्रीच्या कविता □ प्रतिमा प्रकाशन □ प्रथमवृत्ती १ सप्टेंबर १९९६
२. गुंडी निलिमा □ लाटांचे मनोगत □ प्रदीपमागंधा प्रकाशन □ पुणे १० फेब्रुवारी २००८
३. पराते श्रद्धा □ अरण्यपथ □ अंबिका प्रकाशन □ जागपूर १९९२
४. नाईक शोभा □ भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद □ स्त्रीवादी समीक्षा आणि उपयोजन लोकवाङ्मय ग्रंथ गृह □ पहिली आवृत्ती □ जून २००७
५. संगवाई विजया □ पै शिरीष □ सेपा . आम्हान □ सिवडक स्त्री कविता कॉन्टिनेंटल प्रकाशन □ प्रथमावृत्ती १९९० □ द्वितीयावृत्ती २००४ .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तर महानगरीय कविता

प्रा.अंकुश घुले
संशोधक विद्यार्थी,
सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

प्रस्तावना

सातशे वर्षांची परंपरा असलेली मराठी कविता सातत्याने बदलत आलेली आहे. समकाळात तिने आपले स्वतंत्र रूप सिध्द केले आहे. कधी प्रबोधन तर कधी निखळ रंजन असेही तिचे स्वरूप राहिले आहे. आधुनिक कालखंडात इंग्रजीच्या संपर्काने मराठी कवितेचे रूप पूर्णपणे बदलून गेले आहे. पद्याऐवजी ती गद्याकडे (मुक्तछंद) अधिक झुकलेली आहे. त्यातूनच हळूहळू कवितेत वेगवेगळे प्रयोग सुरू झाले. केशवसुतांची कविता आणि मर्ढेकर, कोलटकरांची कविता वेगळ्या धाटणीची ठरली. याचा परंपरेला विरोध करत तर कधी संवादी राहत नव्वद नंतरच्या कवींनी आपली स्वतंत्र कविता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मराठी नागर कवितेच्या क्षेत्रात नव्वदोत्तरी कालखंड महत्वाचा मानला जातो. कारण या कालखंडाची सुरुवात जागतिकीकरणाने झाली. यामुळे या कालखंडातील कवितेला एक वेगळीच उर्जा मिळाली. याचा कालखंडात जागतिकीकरणाबरोबरच खाजगीकरण आणि उदारीकरण यांचाही प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर महानगरीय जीवनावर पडला. महानगरातील वाढती लोकसंख्या, तंत्रज्ञानाचा प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर वापर, बेकारी हे सर्व विषय नव्वदोत्तरी नागर कवितेतून दिसून येतात. याचबरोबर महानगरांच्या ठिकाणी वाढती गुन्हेगारी, भाषिक सरमिसळीमुळे बदलती भाषाशैली, लैंगिकता आदी विषय नव्वदोत्तरी नागर कवितेत ठळकपणे जाणवतात. याच पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत निबंधातून जागतिकीकरणाचा महानगरीय कवितेवरील प्रभाव पाहता येईल.

खाऊजा संकल्पना :

नव्वद नंतर आलेल्या खाऊजा या धोरणाचा फार मोठा परिणाम हा नागर जीवनावर झाला. कारण याच्या केंद्रस्थानी सुरुवातीच्या काळामध्ये ही महानगरे होती. त्यामुळे याचे प्रतिबिंब आपणास या महानगरीय कवितेतून दिसून येते. 1990 च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. या जागतिकीकरणामुळे सुधारणेचे वारे वाहू लागले. स्थानिक वस्तुली किंवा घडामोडीला जागतिक दर्जा प्राप्त झाला. आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी आणखीन वाढली. तंत्रज्ञानात प्रगती झाली, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आली. यांत्रिकीकरणाला गती मिळाली. या सर्वांचा परिणाम नव्वदोत्तर कवितेवर झालेला आपणास दिसतो.

खासगीकरणामुळे सहकारी संस्था नष्ट होऊन खाजगी संस्था प्रस्थापित झाल्या. अशाप्रकारचे खाजगीकरण प्रत्येक क्षेत्रात निर्माण झाले. सरकारी नियंत्रण नसल्यामुळे खाजगी मालकांचे वर्चस्व वाढू लागले. त्यामुळे कामगार आणि मालक असा संघर्ष निर्माण झाला. खाजगीकरणामुळे संधीची असमानता, नोकरीत अस्थिरता, शिक्षणाचे बाजारीकरण, गुणवत्ता ढासळली आदी परिणाम झाले.

जागतिकीकरण आणि खाजगीकरणबरोबरच उदारीकरणही नव्वदनंतर आले. उदारीकरणामुळे व्यापाराला चालना मिळाली. उदारीकरणामुळे सरकारी नियंत्रण कमी झाले. त्यातूनच देशादेशातील व्यापाराला चालना मिळाली. व्यापारामुळे वेगवेगळ्या देशांच्या संस्कृतीशी संबंध येऊ लागला. इतर देशातील संस्कृतीविषयी आकर्षण वाढू लागले. त्यातूनच सांस्कृतिक देवाण-घेवाण झाली. त्यामुळे संस्कृती संक्रमण मोठ्या प्रमाणावर झाले. याचाही परिणाम नव्वदोत्तरी कवितेवर दिसून येतो.

नव्वदनंतर माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती झाली. मोबाईल, टी.व्ही., संगणक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे प्रमुख स्रोत आहेत. याचा प्रभाव नव्वदनंतरच्या सामाजिक जीवनावर मोठ्या प्रमाणावर पडला. त्यामुळे नव्वदोत्तर अनेक कवींच्या कवितेवर प्रभाव जाणवतो. किंबहुना याच जाणिवेतून अनेक कवींनी कविता लिहिल्याचे दिसते.

नव्वदोत्तरी संकल्पना :

नव्वदोत्तरी कवितेवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव पाहण्याअगोदर नव्वदोत्तरी संकल्पना समजून घेणे महत्वाचे आहे. 1990मध्ये भारताने गॅट करारावर सही करून मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. यातूनच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना मिळाली. देशात व्यापाराच्या निमित्ताने सांस्कृतिक संक्रमण झाले. 'खाऊजा'चा परिणाम येथील समाजव्यवस्थेवर झाला. विज्ञान-तंत्रज्ञानामुळे प्रचंड प्रगती झाली. छोटे उद्योग बंद पडू लागले. परदेशी कंपन्यांचे आकर्षण वाढू लागले. तंत्रज्ञान घराघरापर्यंत पोहोचले. जाहिरातबाजी मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागली. सत्ता स्पर्धा वाढू लागली. लोकांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली. महानगरांच्या लोकसंख्येत झपाट्याने वाढ होऊ लागली. लोकसंख्यावाढ व तंत्रज्ञानाची प्रगती यामुळे बेकारी वाढली. बहुसंस्कृतीकरणामुळे भाषिक व सांस्कृतिक सरमिसळ झाली. असे काही दखल घेण्याजोगे बदल नव्वदनंतरच्या साहित्यातून आपणास पहावयास मिळतात.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

निवडक नव्यदोतरी महानगरीय कवी :

नव्यदोतरी कालखंडात अनेक महानगरीय कवी काव्य लेखन करू लागले. त्यांच्या कवितेतून महानगरीय जीवन, तंत्रज्ञानाची प्रगती, माणसांचे यंत्रवत होणे, वाढती लोकसंख्या मेट्रोपॉलिसिज, माहितीचा प्रचंड स्फोट, लोकांची जगण्यासाठीची धडपड, हरवलेली संवेदनशीलता, भाषिक संक्रमण, जाहिरातबाजी आदी विषय आलेले आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने, रमेश इंगळे उत्रादकर, प्रज्ञा दया पवार, प्रणव सखदेव, महेश लोंढे आदी नावे प्रातिनिधिक स्वरूपात सांगता येतील. यांच्याबरोबर इतरही अनेक कवींच्या काव्यातून जागतिकीकरणावर भाष्य आले आहे.

जागतिकीकरण व महानगरीय कविता :

नव्यदोतरी महानगरीय कवितेवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव जाणवतो. अनेक कवितांतून जागतिकीकरणाच्या जाणिवा आल्या आहेत. उदा. कवी हेमंत दिवटे हे जागतिकीकरणातून आलेल्या विफलतेचे वर्णन जागतिकीकरण आणि माझी कविता या कवितेतून करतो,

‘सारं जग जवळ आलंय म्हणतात
पण माणसं-माणसांपासून दूर धावतायेत
रोबोटच्या गळ्यात गळा घालताहेत’

माणसांऐवजी कुत्र्यांवर कुत्र्यांऐवजी यंत्रांवर विश्वास टाकताहेत. या कवितेतून कवींना महानगराच्या ठिकाणचे वास्तव साध्या सोप्या भाषेत मांडले आहे. जागतिकीकरणाने जग जवळ आले आहे. असं सर्वजण म्हणतात. पण माणसांतील संवेदना हरवली आहे. तो संवेदनाशून्य झाला आहे. रोबोट नावाचा यंत्रमानव आज प्रत्येक ठिकाणी आहे. जीवंत माणसापेक्षा या यंत्रावरच लोकांचा विश्वास जास्त आहे. हे वास्तव या ठिकाणी कवींनी मांडलेले आहे.

नव्यदोतरी कवितेतून अनेक महानगरीय जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. या जाणिवा त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित आहेत. या महानगरीय कवितेविषयी दा.गो.काळे म्हणतात, ‘नव्यदोतरी कवितेचा विचार करताना ‘खारुजा’ संस्कृतीच्या पहिल्या जाणिवेच्या संवेदनांचा हुंकार महानगरीय कवितेतून पाहावयास मिळतो. या जागतिकीकरणाच्या विचारव्युहाला, भावविशवाला शब्दरूप देण्याचे कार्य महानगरीय कवितेने केले आहे. माणसांच्या बाजारशरण मानसिकतेला अभिव्यक्तीच्या पातळीवर आणून माणसांचं वस्तुकरण होण्याचा काळ चित्रित झाला आहे. हे नाकारता येत नाही. आता तर संपूर्णपणे रूजलेल्या या संस्कृतीची सुक्ष्मतेच्या स्तरावर होणारी चिकित्सा कवितेतून येत आहे.’ (नव्यदोतरी नागर कविता : सर्वधारा मार्च 2017)

संजीव खांडेकरांच्या कवितेतून जागतिकीकरणाचे प्रभावी चित्रण आले आहे. उदा.

आणि उद्याला जिथे जायचे
तिथेच आता आधी पोचलो
हिरवे बुंधे मुळे खोलही
आणि ओडका वाट पाहतो
गतशतकांचे सगळे टिंबर
ढीग उशाला, मिटले डोळे
बेंबीमधून तरी उगवले
कमळ गुलाबी हेलिकॉप्टर

नव्यदोतरी कवितेतून भाषाविषयक जाणिवा, लैंगिक जाणिवा, अस्तित्ववादी जाणिवा अतिशय प्रखरपणे येताना दिसतात. यांत्रिकीकरणाच्या युगात माणूस स्वतःला हरवत चालला आहे. त्याला स्वतःचे भान राहिलेले नाही. अशा अवस्थेत तो यंत्रासारखा वावरत आहे. त्यांचे जीवन यंत्रासारखे साचेबद्ध झालेले आहे. या सर्वांचे चित्रण कवितेतून येते. माणूसपण हरवत चाललेल्या या कालखंडात आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न प्रत्येकजण करत असतो. असे म्हणता येईल. हेमंत दिवटे यांची कविता अस्तित्ववाद प्रकट करते.

मी सरपटतोय, मी गुदमरतोय
आणि पलंश करतोय,
भरून आलेलं मन
आपण म्हणजे ब्रेडची स्लाईस आहोत
आणि आपल्याला मसका लावून
नागवलं जातंय सगळीकडून
(मोहन बोरसे, रिसाकलिंगची वेळ झाली)

प्रस्तुत कवितेतून कवी आपल्या अस्तित्वाचा शोध घेताना दिसतो. या धावपळीच्या युगात आपले नेमके अस्तित्व काय आहे असा प्रश्न कवीला पडतो.

जागतिकीकरणाने क्रांती झाली, तंत्रज्ञानाचा विकास झाला. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना मिळाली. यातून छोटे व्यापारी, उद्योग भरडून निघाले. बहुराष्ट्रीय कंपन्या व भांडवलदार यांचा धंदा तेजीत होऊ लागला. यातून गरीब अधिकच गरीब होत चाललाय. चंगळवादी संस्कृतीचा उदय झाला. महानगरांच्या ठिकाणी सतत होत असलेली आंदोलने, जाळपोळ, लुटालुट यामुळे सर्वसामान्य माणसाला एक प्रकारची असुरक्षितता वाटू लागते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

महानगरांच्या ठिकाणची गर्दीसुद्धा भीतीचे सावट निर्माण करते. वर्जेश सोलंकी यांच्या 'ततपप' या कवितासंग्रहातील कवितेत माणसांच्या असुरक्षिततेची भावना प्रकट केली आहे. कवी म्हणतात,

'तुम्ही घाबरून बंद केलेला असेल घरचा दरवाजा
बहेर फाटलेली असेल दहशतीने शहराची त्वचा
शहर लोंबकळत असेल विजेच्या
तरांवर कावळा होऊन
तुमच्या दिशेने भरधाव येत असेल
एखादं जळकं टायर (ततपप)

प्रस्तुत कवितेच्या ओळीतून महानगरातील भयावह वास्तव आपल्यापुढे येते.

1990नंतर जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर महानगरीय कवितेतून अनेक विषय आलेले आहेत. जागतिकीकरणानंतरची बदलती महानगरीय संवेदनशीलता या कवितेतून आलेली आहे.

महानगरीय कवितेची वैशिष्ट्ये :

1. नव्वदोत्तरी कवितेने महानगरातील समस्यांचे प्रभावी चित्रण केले आहे.
2. नव्वदोत्तरी कवितेतून जागतिकीकरणावर प्रभावी भाष्य केले आहे.
3. नव्वदोत्तरी कवितेतील प्रतिमा प्रतिके ही जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून आलेली आहेत.
4. नव्वदोत्तरी कवितेने महानगरीय लोकांची बदलती संवेदनशीलता स्पष्ट केली आहे.
5. महानगराच्या ठिकाणची वाढत चाललेली फॅशन, अनुकरण, चंगळवाद, संवेदनशुन्यता, बाजारपण, वासनांधता, कृत्रिमपणा आदींवर प्रभावी भाष्य नव्वदोत्तरी महानगरीय कवितेतून आले आहे.
6. एकंदरीत नव्वदोत्तरी महानगरीय कवितेतून जागतिकीकरणानंतरचे बदलते महानगरीय जीवन प्रभावीपणे आले आहे.

समारोप :

नव्वदोत्तरी महानगरीय कवितेतून अनेक नवनवीन विषय आलेले आहेत. या कवितेतून अनेक महानगरीय जाणिवा आल्या आहेत. नव्वदनंतर आलेल्या 'खाऊजा' धोरणाचा प्रभाव हे या कवितेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य सांगता येईल. औद्योगिकरणाने प्रगती झाली व माणसाचे जगणे यंत्रवत झाले. त्यामुळे माणूस माणसापासून तुटत चालल्याची भावना घ्या कवितातून आल्या आहेत. त्याचबरोबर जाहिरातबाजीमुळे माणसाचे स्वतःचे अस्तित्व नष्ट होत आहे. ही भावना अनेक कवींनी व्यक्त केली आहे. या कवितेची भाषाही जागतिकीकरणाची भाषा आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभाव ही या कवितेवर आहे. कवितेतील अनेक प्रतिमा-प्रतिके ही माहिती तंत्रज्ञानातील असल्याचे दिसते. म्हणून नव्वदनंतरच्या महानगरीय कवितेवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर असल्याचे जाणवते.

संदर्भ ग्रंथ :

- १- अतिरिक्त : संपा.दा.गो.काळे, दिनकर मनवर, मार्च 2013
- २- सर्वधारा : 'नव्वदोत्तर नागर कविता', दा.गो.काळे, मार्च 2017

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ग्रामीण साहित्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम

प्रा. निलम पाटील
संशोधक विद्यार्थी
मराठी विभाग
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

जागतिकीकरण ही खूप व्यापक संज्ञा आहे. अर्थकरण, समाजकारण, सांस्कृतिकरण, राजकारण, इत्यादी सर्वच घटकांचा समावेश जागतिकीकरण या संकल्पनेत दडलेला आहे. जागतिकीकरण याला पर्यायी शब्द म्हणजे आर्थिक उदारमतवाद, मुक्त बाजारपेठ, इंटरनेट क्रांती, जागतिक एकात्मता इत्यादींचा वापर दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे सर्व जग जवळ येत आहे. जणू आपण एका 'ग्लोबल व्हिलेज' मध्ये राहत आहोत. विद्युत तंत्रज्ञानामुळे, वाहतुकीची गतिमान साधने, इत्यादीमुळे भौगोलिक अंतर कमी करणे शक्य झाले आहे. जागतिकीकरणामध्ये भौगोलिक सीमेपलीकडे दळणवळण सुलभ झाले कारण जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत तंत्रज्ञानामध्ये मोठी क्रांती होत आहे. संगणक, इंटरनेट प्रसारमाध्यमे, दूरचित्रवाणी, विविध वाहिन्या, भ्रमणध्वनी इत्यादीमुळे जगातील सर्व कोपरे एकमेकांना जोडले गेले आहेत. टेलिकम्युनिकेशन, डिजिटल कॉम्प्युटर्स, ऑडिओ व्हिड्युअल मीडिया या सगळ्यांमुळे ते शक्य झाले आहे. जागतिकीकरणामध्ये मुक्त व्यापाराला, बाजारपेठेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या प्रक्रियेमध्ये खाजगीकरण, उदारीकरण या घटकांचा समावेश होतो. जागतिकीकरण म्हणजे जगातील इतर विविध देशांमधील आपापसातील आर्थिक बंधने काढून अर्थव्यवस्थेचे एकत्रीकरण करणे होय.

जीवनातील सर्वच घटक आता जागतिकीकरणाच्या विळख्यात आडकलेले आहेत. भाषा ही त्यातीलच एक होय. जागतिकीकरणाच्या अंतरक्रियेत इंग्रजी सारख्या एकाच भाषेत ज्ञानव्यवहार होत असेल तर इतर भाषांचे आणि त्या भाषांचे भवितव्याबद्दल महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. इंग्रजीचे वाढते वर्चस्व त्यामुळे राष्ट्रीय भाषा, प्रादेशिक भाषा, बोली भाषा इत्यादींच्या अस्तित्वाबद्दल धोका निर्माण झालेला दिसतो. जगातील एक तृतीयांश लोकांना इंग्रजी भाषा समजते. २०५० पर्यंत अर्धे जग ही भाषा बोलेल असा अंदाज आहे.

जागतिकीकरणामुळे सामाजिक बदलांना सामोरे जावे लागते. वेगवेगळ्या राष्ट्रातील लोक, पर्यटन, उद्योग व्यवसाय, नोकरी, शिक्षण या निमित्ताने परदेशी जाऊ लागले. काही कालांतराने तेथेच वास्तव्य करू लागले त्यामुळे परदेशी संस्कृतीचे आदानप्रदान वाढले. याचे प्रतिबिंब आपण सामाजिक स्तरावर पाहतो. संगीत, खेळ, चित्रपट, कपडे या सर्वांमध्ये समानता दिसू लागलेली जाणवते. यासंदर्भात संस्कृती व कला या गोष्टी विक्रीच्या वस्तू बनलेल्या दिसून येतात.

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशावर जागतिकीकरणाचा गंभीर परिणाम दिसून येतो. शेतीसाठी लागणारे बी बियाणे यांचे केंद्रीकरण, जागतिक व्यापार कंपन्यांचा कृषिव्यवसायात प्रवेश, कीटकनाशकांचा अवास्तव वापर, सतत वाढणारी कर्जे, निराशा त्यातून अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची आत्महत्या हा प्रश्न गंभीर चिंतेचा बनला आहे. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात औद्योगिक कृषिव्यवस्था रूजविली जाते त्यामुळे लहान शेतकरी टिकून राहणे अशक्य होते. कृषिव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणात निर्यातीला प्रधान असल्यामुळे गरजेपुरते अन्नधान्य पिकविणारा शेतकरी आता कापसाचे पीक काढू लागला. पाहिजे तितके उत्पन्न न झाल्यामुळे कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेला शेतकरी आत्महत्या करतो. विदर्भातील सर्वाधिक आत्महत्या कापूस पिकविणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या झालेल्या आहेत असे दिसते. दलित, भटक्या, विमुक्त- आदिवासी, बेरोजगार, निरक्षर, शेतकरी कामगार, श्रमिक इ. सामान्य तळागाळातील माणसाचे अस्तित्व जागतिकीकरणाच्या रेट्यात टिकणे केवळ अशक्य आहे. त्याचबरोबर भारतीय संस्कृती संस्कार इ. मूल्ये पायदळी तुडवली जाताना आपण पाहतो. जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे भारत एक महासत्ता, ग्लोबल इंडिया, ग्लोबल खेडी, सेझ सिटी, ग्लोबल कंपनी, ग्लोबल वॉर्मिंग या सगळ्या बदलांमुळे भारतीय समाजमनाचे स्थित्यंतर व संक्रमण होत आहे. या संदर्भात जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य या संपादित ग्रंथात डॉ. शरद गायकवाड म्हणतात "स्वातंत्र्योत्तर अर्धशतकानंतर खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण म्हणजेच 'खाऊजा' या धोरणाची चर्चा आपल्याकडे सुरू झाली २१ व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात जागतिकीकरणाचे भयावह रूप दिसू लागले. सारांश, बुद्धापासून भारतीय संस्कृतीचे, स्थित्यंतर व संक्रमण होत आले. गेल्या अडीच हजार वर्षात भारतीय समाजाचे स्थित्यंतर होत आले. त्यात ज्या ज्या काळात पुनरुज्जीवन झाले त्या त्या काळात 'सामान्य माणसाचे संवर्धन व संस्करण' हा प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू होता. सामान्य बहुजन वर्ग केद्रवर्ती होता असे आढळते."१

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांमध्ये प्राथमिक गरजेसाठी कोट्यवधी जनता जीवघेणी संघर्ष करत आहे. जगण्यासाठी धडपड आणि जागतिकीकरणाचा रेटा यात माणूस भरडून निघत आहे. जिथे मूलभूत गरजा पूर्ण होत नाही तिथे भांडवलदार सत्ताधारी, व्यापारी कंपन्या, सेझसिटीवाले जागतिकीकरणाच्या नंदनवनाचे स्वप्न गरीब जनतेपूढे निर्माण करीत आहेत.

दारिद्र्य, वाढती लोकसंख्या, जातीयवाद, दहशतवाद, अंधश्रद्धा, व्यसनधीनता अशा अनेक समस्यांमुळे भारतीय समाज ग्रासला गेला आहे. कसाबसा तो धडपडत आपले अस्तित्व टिकवण्याचा प्रयत्न करीत आहे

ग्रामीण साहित्यातील सर्वच प्रकारांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम दिसून येतो. आपल्या व्यथा, वेदना आपल्या भावना, मत विचार इत्यादीनां शब्दशब्द करण्यासाठी लेखनीचा साहित्यिक चळवळ जन्म घेत असते. जसे की ग्रामीण दलित, स्त्रीवादी इत्यादी. ग्रामीण साहित्याच्या संदर्भात विचार करताना इथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की ग्रामीण साहित्य म्हणजे केवळ कृषीप्रधान साहित्य नव्हे तर ग्रामीण भागातून विखुरलेली अठरापगड जाती व बारा बलुतेदार यांच्या समावेश यामध्ये होतो यामध्ये समावेश असणाऱ्या सर्व जातीव्यवसाय व त्या व्यवसायावर होणारा जागतिकीकरणाचा परिणाम या दृष्टीने इथे विचार केला पाहिजे. या संदर्भात गो. म. कुलकर्णी म्हणतात "ग्रामीण जीवन हे कृषीप्रधान असले तरी गावगाड्यात कृषीशी साक्षात संबंध नसलेले इतरही घटक असतात."²

जागतिकीकरणाच्या वास्तवाचा विरोध करणारे आणि त्याच्या स्वीकार करून स्वागत करणारे अशा दोन्ही भूमिका आपल्या समाजिक स्तरातून दिसून येतात कारण की एकीकडे डिजिटल इंडिया, स्मार्ट सिटी यासारख्या सुधारणावादी संकल्पना राबविले जात असताना मात्र एकीकडे अजूनही महाराष्ट्रांमध्ये आपण पाहतो. खेडेगावातून जातीव्यवस्था घट्ट पाय रोवून उभी आहे. खेडे गावातील जातीव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, राजकारण, सत्ताव्यवस्था यांचा प्रभाव दिसून येतात. यातूनच अस्वस्थ करणारे काही प्रश्न निर्माण होतात आणि या व्यथित मनाला मुखरित होण्यासाठी लेखनीचे माध्यम स्वीकारावे लागते त्यामाध्यमातून प्रश्न मांडले जातात. शेतकरी शेती, शेतकरीजीवन त्यांच्या व्यथावेदना, शेतीतील बदल आणि होणारे परिणाम त्यांच्या भावभावना-संवेदना आधुनिकीकरणाच्या रेट्यात विस्कळीत झालेल्या नात्यासंबंधावर जातीव्यवसायात अडकलेल्या कामगारांची गाऱ्हाणी बेकारी त्यातून स्त्रीयांची होणारी विविध प्रश्न असा मोठा पट साहित्यातून मांडला जातो. साहित्य हे समाजमनाचे प्रतिबिंब असते. तसेच दिशादर्शकाचे कामही करते. समाजमनाला चेतवण्याचे काम करत असते. ग्रामीण साहित्याची व्याख्या करताना आनंद यादव म्हणतात, "ग्रामीण साहित्य.....ग्रामीण मनाचा, समाजाचा, अनेक ताणतणावांसह शब्दरूप झालेला एक सांस्कृतिक ठेवा असतो."³ आज जागतिकीकरणाविद्ध साहित्यातून आवाज उठवणे खाजगीकरण जागतिकीकरण या विरोधात या विरोधात लोकमत तयार करणे अत्यावश्यक बाब बनली आहे. असे काही ग्रामीण साहित्यातून दिसून येणारे प्रतिबिंब पुढील प्रमाणे

आनंद यादवांच्या आतापर्यंत 'एकलकोंडा, गोतावळा, नटरंग, माऊली, झोंबी, नांगरणी, आणि घरभिंती हया सात कांदबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या त्यापैकी जागतिकीकरणाचा परिणाम जाणवणारी 'गोतावळा' ही कांदबरी होय. कांदबरीतील नायक नारबा हा रामू सोनवाडा या अण्णाच्या शेतीवाडीची व गुराढोरांची जिवापाड सांभाळ करीत असतो. त्यातूनच गुराढोरांबद्दल त्याला लळा निर्माण होतो नारबा आपल्या जीव, भावना प्राण्यामध्ये गुंतवतो

नारबा ज्या गुराढोरांमध्ये जगत असतो त्यामध्ये चंपी नावाची कुत्री, नाम्या कुत्रा आहे. मालकासाठी राबराब राबणारी शिवलिंग्या व म्हालिंग्या ही बैलजोडी आहे. पाडया, पाडं, राम्या-भिम्या ही रेडकं आहेत. त्याचबरोबर म्हैस, शेळी, कोंबडीची पिलावळ, कोंबडा, घोडा विहिरीतील कासव इ. सर्व प्रकारची प्राणी आहेत. नारबा हा आपल्या सर्व गोतावळ्या बरोबर मालकासाठी रात्रनंदिस राबत असतो पण मालकाच्या मनात वेगळेच विचार चालू असतात. शेतीतून भरपूर उत्पन्न मिळावे व ती फायदेशीर ठरावी यासाठी रामू अण्णा टॉक्टर आणतो आणि त्यासाठी मात्र रामू अण्णा एक एक जनावर विकू लागतो नारबाला थकलेल्या म्हात्या एक एक जनावरांविषयी कृतज्ञता वाटत असते. पण मालकाला मात्र या निरूपयोगी जनावरांना पाणी, भरडा, पेंड, हिरवा चारा, खाऊ घालणे पटत नाही. म्हणून एक एक करून सर्वच्या सर्व जनावरांना मालक विकून टाकतो अखेर नारबा मनातून तूटून जातो हा बदल त्याला पचत नाही तो गळून जातो त्याला चक्कर येते. तो काहीही करू शकत नाही हतबल आणि अगतिक अवस्थेत मळा सोडून शिवेवर जातो व तेथेच तो उदध्वस्त मनःस्थितीत तळमळत राहतो.

नारबाच्या मनावर एकूणच कृषिसंस्कृतीचा प्राण असलेल्या गुराढोरांच्यावर जागतिकीकरणाचा स्पष्ट परिणाम दिसून येतो. यंत्रसंस्कृतीच्या प्रवेशासाठी गुराढोरांना हद्दपार केले जाते. त्याची जणू विल्हेवाट लावली जाते. या संदर्भात नारबाचे चित्रण करताना डॉ. कोत्तापल्लेयांची व्याख्या विचारात घ्यावी लागेल खेडेगावाचे रूप काही प्रमाणात बदलले तरी तेथील खेडूतांची मानासिकता अजूनही बदललेली नाही या संदर्भात डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, "कृषिकेंद्रित, निसर्गसन्मुख आणि आदिमतेशी संवाद साधू पाहणारी स्वतंत्र अशी व्यवस्था म्हणजे ग्रामीण व्यवस्था."⁴

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आनंद यादव यांची नटरंग ही कादंबरी म्हणजे नाच्चाची शोकांतिका होय. परंतु कलावंत ही एखादी कला अत्यंत मनापासून जीव ओतून ती सादर करित असेल त्यातून मानवी संवेदना जागृत करण्याचा प्रयत्न करित असला तर त्या कलावंताची कला समजून घेणे गरजेचे असते. परंतु त्या कलेतील वाईट गोष्टीच सर्वांना दिसू लागतात अशाच विधा अवस्थेत सापडलेला नटरंग या कादंबरीतील गुणा नावाप्रमाणेच अत्यंत गुणी कलावंत घरदार सोडणारा हा कलाकर परंतु समाजाकडून उपेक्षा,मानहानी अपमान सोसावा लागतो.एकुच समाज आणि कलावंत यांच्यातील विरोध यादव प्रस्तुत कादंबरीत मांडतात समाज कलेकडे कोणत्या दृष्टीने पाहतो याबद्दल विवेचन आलेल आहे.

तमाशात वग लावा आणि आपल्या कलेने लोकांना मंत्रमुग्ध करावे हे गुणाचे स्वप्न असते. परंतु दुर्दैवाने त्याला नाच्चाची ही भूमिका पार पाडावी लागते पण त्याला ती भूमिका नेहमीच कायमचं त्यांच्या निशिबी येते तेथूनच गुणाची कथा शोकांतिकेकडे वळते कारण गुणा समाजाकडून नागवला जातो. डॉ. एस. एम. कानडजे आपल्या 'आनंद यादव साहित्य आणि जीवन'या ग्रंथात लिहितात." यांत्रिकीकरणाच्या रेट्याने उजाड झालेला मांगवाडा, त्या मांगवाड्यातील गुणा नावाच्या कलावंताने उभा केलेला तमाशाचा फड, विकृत दृष्टीच्या 'रशिक' पब्लिकने त्याची केलेली परवड, त्यात त्याच्या भावजीवनाची आणि कलाविश्वाची झालेली वाताहत 'नटरंग' मध्ये कलात्मकतेने शब्दांकित झाली आहे. कला आणि व्यवहार, कलावंत आणि समाज, कलाप्रीती आणि स्वार्थीवृत्ती, समाजाचे निष्ठुर प्रहार आणि कलावंताचे मूक आक्रंदन यांच्या द्वंद्वात्मक रूपबंध साकार करणारी ही एक महत्त्वाची कलाकृती आहे."५

रा. रं .बोराडे हे मराठवाड्यातील ग्रामीण जीवन रेखाटणारे कथाकार बोराडे ज्या खेडेगांवतल्या सामाजिक स्तरात जन्मले वाढले त्या स्तरावरील लोकांचे सामाजिक जीवन त्यांनी मराठी वाडःमयात आणले. पाचोळा ही त्यापैकीचे एक कादंबरी स्वातंत्र्योत्तर काळात दळणवळणाच्या साधनात वाढ झाली खेडी शहराच्या जवळ आली आणि स्वयंपूर्ण होऊ लागली त्यामुळे खेड्याचे झपाट्याने यांत्रिकीकरण होत गेले त्यातूनच खेड्यातील पारंपरिक व्यवसाय नष्ट होऊ लागले यांत्रिकीकरणाच्या रेट्यात चिरडलेला गंगारामच्या जीवनावर प्रकाश टाकतात 'पाचोळा' या कादंबरीच्या निमित्ताने शहरीकरणाने ढासळणारा ग्रामीण व्यावसायिक म्हणून पाचोळ्यातील 'गंगाराम' शिंपी आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो. गराडाच्या पोराशी किरकोळ भांडण होतं आणि गरड गावात नवीन मशीन व ते शिवणारा मशीनवाला घेऊन येतो. मात्र गंगारामच्या अपयशाची कारणे केवळ यांत्रिकीकरण नाही तर त्याचा हट्टी व दुराग्रही एककल्ली स्वभाव ही आहे. मशीनवाल्याच्या रूपाने शहरीकरण जणू गंगारामच्या दारात येऊन थांबते नव्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी गंगाराम आपल्या पोराला - भानाला - शिक्षण थांबवून मशीनकामाला गुंतवू पाहतो आणि इथे पुन्हा नव्या तणावाला त्याला सामोरे जावे लागते. ग्रामीण व्यवसायाच्या शहरीकरणाच्या रेट्यात गंगाराम, बायको, व मुलगा यांच्यापासून तूटत जातो. स्वतःबरोबर गंगाराम आपल्या कुटुंबाला विनाशाकडे ओढत नेतो. मोडत जाणाऱ्या संसाराला सावरू पाहणारी गंगारामची पत्नी पारबतीची धडपड अधिक केवळवाणी वाटू लागते एका बाजूला गंगारामसारखा हट्टी व तापट नवरा व दुसरीकडे भाना सारखा तसाच मुलगा या दोघांशी झुंज देत देत पारबतीची कथा ही एका कुटुंबाची दुःखकथा बनते. या सगळ्या परिस्थितीशी टक्कर देणारे पारबतीचे आयुष्य पाचोळ्यासारखे उधळले जाते आणि ती आपोआपच कादंबरीतील निवेदनचा व जीवनवाट्याचाही केंद्रबिंदू बनते.

यांत्रिकीकरण आणि शहरीकरण या कात्रीत सापडलेल्या गंगारामच्या कुटुंबाची वाताहत होताना दिसते माणसाला अकारण भोगाव्या लागणाऱ्या दैवनियत दुःखाचा प्रत्यय ही कादंबरी देते आणि हाच जागतिकीकरणाचा ग्रामीण साहित्यावरील परिणाम होय शहरीकरणाने ढासळत जाणारे ग्रामीण व्यावसायिक याचे चित्रण पाचोळा या कादंबरीतून दिसून येते.

रा. रं बोराडे यांची 'आमदार सौभाग्यवती' हे नाटक म्हणजे नवराच्या विरोधात जाणारी त्यांच्या पराभवासाठी उभी असणाऱ्या स्त्रीचे दर्शन घडवते.

नवऱ्याच्या आधाराने जगणारी खेडे गावातील एक साधी निरक्षर स्त्री पती हाच परमेश्वर मानणारी त्याच्यासाठी देवाकडे प्रार्थना करणारी अशी स्त्री नवऱ्याविरुद्ध सूडाने पेटून उठते अशाप्रकारचे चित्रण बोराडेनी केले आहे. समाजात स्त्रीला नेहमीच दुय्यम स्थान, घर, पोर सांभाळणारी खानदानी स्त्री जी सतत घरात राहिली पाहिजे. इतकीच तिच्याकडून अपेक्षा असते परंतु स्त्रीच्या सुदैवाने आणि दुसरा पर्याय नाही म्हणून तिला राजकारणात प्रवेश करण्याची संधी मिळाली तर मग स्त्री काय करू शकते तिच्यात कशाप्रकारे परिवर्तन होत जातात. याचे चित्रण प्रस्तुत नाटकात दिसून येते. राजकारणात मिळालेल्या पदामुळे संधीचा लोकांच्या कल्याणासाठी उपयोग करावा असं ठरवणारी बाई जेव्हा तिच्या लक्षात येतं की आपल्या नवऱ्याला आपलं राजकारणातलं आस्तित्व नको आहे तो स्वतः त्या पदासाठी आसूसलेला आहे तो सत्तेशिवाय दुसरा काही विचारच करीत नाही. बायको, मुलं, नाती संबंध हे सगळे त्याला आपल्या राजकारणातील अडसर वाटू लागतात. आणि तो बायकोला पदावरून हटवण्यासाठी वाईट मार्ग अवलंबतो तिला दुसऱ्या माणसाकरवी फोन करून घाणेरडे व अश्लील भाषेत धमकी देतो. नवराच्या हा सर्व प्रताप तिच्या लक्षात

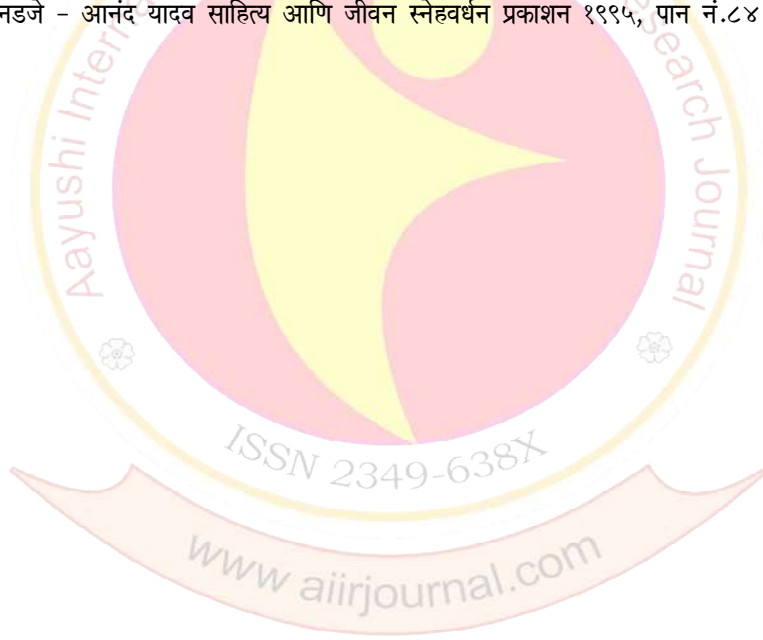
Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

येतो आणि मग ती सूडाने पेटून नवऱ्याच्या विरुद्ध उभी राहते अशा प्रकारचे स्वत्वाचे भान आणि अस्मितेची जाण स्त्रीच्या मनामध्ये निर्माण होते. राजकीय पेचप्रसंगातून निर्माण झालेली कौटुंबिक समस्या मांडणारे हे एक प्रभावी नाटक.

जागतिकीकरणाचा होणारा परिणाम ग्रामीण साहित्यातून कशाप्रकारे दिसून येतो या संदर्भात वर नमूद केलेल्या काही कादंबऱ्या पाहिल्या याशिवाय इतर काही साहित्यकृतीतून ग्रामीण वास्तवाचे दर्शन दिसून येते. या मध्ये उद्धव शेळके यांच्या 'धग' या कादंबरीतून यंत्रामुळे एखाद्या कुटुंबाची झालेली वाताहत, उद्धवस्तपणा यांचे चित्रण हृदय हेलावणारे आहेत. सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' आणि 'बारोमास' या कादंबऱ्या मधून ग्रामीण जीवनाचे झालेले परिवर्तन दिसते. तर सहकार क्षेत्रातील वास्तव दृश्य 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' या वासुदेव मुलाटे यांच्या कादंबरीतून दिसून येते. विश्वास पाटलांची 'झाडाझडती,' 'पांगिरा' इत्यादी. सर्व कादंबऱ्यातून जागतिकीकरणामुळे होणारे ग्रामीण जीवनातील स्थित्यंतराचा परिणाम स्पष्टपणे दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ

- १- डॉ. शरद गायकवाड, प्रा. सुनिल शिंदे जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य (संपा) स्नेहवर्धन प्रकाशन २००९, पान नं.१०
- २- प्रा. गो म.कुलकर्णी मराठी साहित्य परिसर आणि प्रवाह मेहता प्रकाशन पुणे १९९९ पान.१०
- ३- डॉ. आनंद यादव.- ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या मेहता प्रकाशन पुणे,१९९३ पान.नं.१४३
- ४- डॉ. नागनाथ कोल्हापळे ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध मेहता प्रकाशन पुणे,१९९८ पान.नं.४
- ५- डॉ. एस.एम. कानडजे - आनंद यादव साहित्य आणि जीवन स्नेहवर्धन प्रकाशन १९९५, पान नं.८४

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचा इतिहास लेखनावर झालेला परिणाम

डॉ.तानाजी रामचंद्र हवलदार

संशोधक, इतिहास विभागप्रमुख,
विश्वासराव नाईक कला, वाणिज्य आणि
बाबा नाईक विज्ञान महाविद्यालय, शिराळा

जागतिकीकरणावर अलिकडच्या कालखंडात मोठ्या प्रमाणात चर्चा होवू लागली आहे. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया मानवाच्या विविधांगी बाबींवर परिणाम करताना दिसून येते. इतिहास लेखनावरही जागतिकीकरणाचा परिणाम झाला आहे. प्रत्येक कालखंडात इतिहासाचा एक वेगळा आयाम असतो, विशिष्ट गोष्टीचा प्रभाव असतो. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात वेगवेगळ्या घडामोडी घडत असतात त्याचा परिणाम इतिहास लेखनावर पडत असतो. आधुनिक इतिहास हा जागतिकीकरणाचा एक भाग आहे. ज्याप्रमाणे रोमन इतिहासलेखनाची कथा लिखी, साल्स्ट व टॅसिटस या वाडमयीन भाषणाने किंवा ख्रिश्चन इतिहास लेखनाद्वारे नैतिक धडे आणि ईश्वरी हस्तक्षेपाने भरलेली होती. त्याचप्रमाणे आज आधुनिक इतिहासलेखनावर जागतिकीकरणामुळे बदललेल्या विविध गोष्टींचा प्रभाव पडू लागला आहे.

प्राचीन, मध्ययुगीन व मराठा कालखंडातील इतिहास हा राजकीय व शेती व्यावसायाशी निगडित होता. मात्र आधुनिक कालखंडात त्याची कक्षाच बदलून गेली आहे. जागतिकीकरणामुळे सर्वात मोठा फटका भारतातील शेती आणि शेतकरी वर्गाला बसला आहे. भारत हा शेती प्रधान देश आहे. भारतातील 70 टक्के जनता आजही शेतीवर अवलंबून आहे. शेती हा देशाचा आर्थिक कणा आहे असे सांगितले जाते. मात्र जागतिकीकरणामुळे शेतीला फारसे महत्त्व राहिले नाही असे लक्षात येते. शेती आणि खेड्यांचे शोषण करून उभारलेल्या महानगरांना मात्र विकासाच्या धोरणात कमालीचे महत्त्व आले आहे. अडचणीत असणारी शेती खुल्या आर्थिक धोरणामुळे अजून अडचणीमध्ये आली आहे. शेतक-यांच्या जमिनी काढून घेवून त्या उद्योगांना दिल्या जात आहेत. शेती पिकत नाही आणि विकूही शकत नाही अशी परिस्थिती शेतक-यांची झाली आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कालखंडात शेतक-यांना शेती कसण्यासाठी अगाऊ कर्ज (तगाई कर्ज) दिले जात होते. मात्र आजची शेती सावकारांच्या विळख्यात अडकली आहे. निसर्गाचाही फटका शेतीला मोठ्या प्रमाणात बसतो आहे. शेतीला पूरक धंदे निर्माण होणे आवश्यक होते मात्र आज शेतीलाच परके केले जात आहे.

जागतिकीकरणामुळे विज्ञान क्षेत्रात मोठी क्रांती झाली आहे. संपर्क यंत्रणा वाढली व माणसाच्या खिशात सर्व जगाची माहिती इंटरनेटमुळे आली. फेसबुक व व्हॉट्सअप ने माणसा माणसामधील संपर्क वाढला मात्र माणूस भावनिकदृष्ट्या दुरवला जावू लागला आहे. संपर्कयंत्रणेसाठी उभारलेल्या टॉवरने माणसाचे आरोग्य बिगडून गेले आहे.

पूर्वीच्या कालखंडात गुरुकुल शिक्षण पद्धती होती. गुरुला आदराचे स्थान होते. जागतिकीकरणामुळे शिक्षण क्षेत्रात मोठी क्रांती झाली. मात्र उच्च शिक्षण घेतलेला तरुण वर्ग भारत सोडून परदेशात जाताना दिसतो ही बाब विचार करायला लावणारी आहे.

जागतिकीकरणामुळे राजकारणामध्ये डिजिटलचे युग आले आहे. एका रात्रीत नेता बनू लागला आहे. धार्मिक, आर्थिक, प्रादेशिक प्रश्नांचे भांडवल करून निवडणुका जिंकता येतात हे राजकारणामध्ये ब्रिद झाले आहे. लोकांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी नेता हा इतिहास बदलून आपल्या श्रीमंतीचे व गुंडगिरीचे प्रदर्शन करण्यासाठी नेता असे स्वरूप बदलले आहे. याला काही अपवाद असेल ते नाकारता येत नाही.

मराठा कालखंडात गावगाडा पद्धती होती. सर्व गुण्या गोविंदाने राहत होते. मात्र जागतिकीकरणामुळे पैसा हे जिवनाचे साध्य बनले आहे. गावगाड्याला तिलाजली दिली गेली आहे. छ.शिवाजी महाराजांनी पर्यावणाचा संदेश दिला होता. मात्र आज संपूर्ण जग एकत्र येवूनही वाढती उष्णता, प्रदूषणाचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. जंगली औषधी वनस्पतीचे महत्त्व मोठे होते मात्र आज त्याच नामशेष होवू लागल्या आहेत. इको व्हीलेज च्या नावाखाली ज्यांचा काही उपयोग नाही अशी झाडे मोठ्या प्रमाणात खर्च करून लावली जात आहेत. शिवकाळात शेतकरी हा राजा होता पण, आज त्याच शेतक-यांच्या आत्महत्या होवू लागल्या आहेत. उद्योगासाठी लागणा-या पाण्यासाठी शेतीचे पाणी बंद केले जात आहे. इमारत बांधकामाकरीता वाळूसाठी उत्खनन करून मोठ्या प्रमाणात जमिनीतील पाणीसाठ्याला धक्का लावला जात आहे.

जागतिकीकरणाच्या युगात दुरचित्रवाणीवर जाहीरातीला महत्त्व आले आहे. चॅनेलचा टीआरपी वाढविण्यासाठी चारित्र्याचे हनन करणारे कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात लावले जातात. याचा परिणाम तरुण वर्गावर होवून बलात्कार, विनयभंगाच्या केसेसमध्ये वाढ झाली आहे. भौतिकदृष्ट्या माध्यमाद्वारे जग फारच जवळ आले. परंतु माणुसकी, मानसिक आरोग्य याला मात्र क्षेद गेला आहे. नैराश्य, अपयश पचविण्यासाठी सक्षम मानसिक आरोग्य लागते ते राहिले नाही व छोट्या छोट्या घटनांमुळेही आत्महत्याचे प्रमाण वाढले आहे. जागतिकीकरणामुळे मानवतावादाला तिलाजली मिळाली आहे. लोकांचे वैचारिक परिवर्तन करणा-यांचा धर्मांध शक्तीकडून हत्या होवू लागल्या आहेत. डॉ.नरेंद्र दामोदकर, डॉ.गोविंद पानसरे, डॉ.एम.एम.कलबुर्गी इ. मंडळी बळी पडू लागले आहेत. जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणजे घटस्पोटांचे प्रमाण वाढले आहे. स्त्रीयांचे स्थान कमकुवत झाले आहे. एकत्र कुटुंब पद्धत लोप पावून छोटे व विभक्त कुटुंब पद्धती आली आहे. शहरी भागात विवाहाचे वय वाढले 21 वरून 30 वर्षे झाले आहे आणि याचा परिणाम मानसिक आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणावर होवू लागला आहे. वाढती व्यसनाधिनता हा एक गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

एकूणच इतिहास लेखनावर जागतिकीकरणाचा मोठ्या प्रमाणात प्रभाव आहे. इतिहास हा प्रत्येक युगाचा आरसा असतो आणि तो कालखंडानुसार बदलत असतो. आधुनिक इतिहास लेखन म्हणजे जागतिकीकरण, जागतिकीकरण म्हणजे जगभरातील वस्तू, सेवा आणि लोकमुक्त चळवळ आहे. जागतिकीकरणामध्ये जगातील विविध देशांमधील व्यापार वाढीचा विचार केला जातो. जागतिकीकरणामुळे विविध देशातील कंपन्यांना आपल्या देशात आकर्षित करणे व परकीय भांडवल जास्तीत जास्त आपल्या देशात आणणे होय. पूर्वी ज्या देशांनी व्यापार व परकीय गुंतवणुकीसाठी बंदी घातली होती त्यांनी बंदी उठवली आणि ते जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी झाले. जागतिकीकरणामुळे व्हिसा नियम आणि कार्यपद्धती बदलून पर्यटनाकरीता विविध देशातील लोकांना आपल्या देशात आकर्षित केले गेले. त्याचे भारतीय संस्कृतीवर चांगले वाईट परिणाम झाले. जागतिकीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेवर तसेच गरीब, मध्यमवर्गीय लोकांच्या जीवनावर परिणाम घडून आला आहे. शेवटी जागतिकीकरणामुळे सकारात्मक व नकारात्मक असे दोन्हीही परिणाम मानवी जीवनावर घडत असतात व त्यांचे प्रतिबिंब इतिहासामध्ये उमटत असते.

संदर्भ:-

1. <https://mr.wikipedia.org/s/25v>
2. <https://www.loksatta.com/career-vrutannta-news/globalisation-process-1193743/>
3. <http://patilrajesh143.blogspot.in/2013/02/globalization.html>
4. <https://www.loksatta.com/navneet-news/curiosity-globalisation-and-india-1061858/>
5. <https://www.misalpav.com/node/7639>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=3sbMp2YIYt0>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=RnMpp2rZPJg>
8. सी.प.खेर, जागतिकीकरण समस्या: आशय आणि अनुभव, दिलीपराज प्रकाशन

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचे उच्च शिक्षणावरील परिणाम

डॉ. रावसाहेब केराप्पा शेळके

सहाय्यक प्राध्यापक

आचार्य जावडेकर शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी
ता. भुदरगड जि.कोल्हापूर , शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सारांश (Abstract)

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. त्यामुळे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रांमध्ये स्थानिक पातळीपासून ते जागतिक पातळीपर्यंत सातत्याने बदल होत असतात. काही वेळा बदलांची गती ही कमी अधिक प्रमाणात असते, विशेषतः पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिकपातळीवर घेतले जाणारे निर्णय हे एकूणच मानवजातीच्या कल्याणासाठीचे असावेत यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. या निर्णय प्रक्रियेत अधिकाधिक देशांचे प्रतिनिधित्व असावे असा प्रयत्न केला जातो. तरी सुद्धा विकसित राष्ट्रांकडून अविकसित राष्ट्रांवर अन्याय होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. आज निर्मितीला भारत या देशाची जागतिक महासत्ता होण्याच्या दृष्टीकोनातून वाटचाल सुरु आहे. या वाटचालीमध्ये अनेक टप्पे भारताला पार करावे लागले. त्यामधील एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे (GATS) गॅट करार General Agreement on Trades and services यावर जेव्हा भारताने स्वाक्षरी केली तेव्हापासून भारत हा देश जागतिकरणामध्ये सहभागी झाला व शिक्षण हे क्षेत्र सेवेमध्ये समाविष्ट झाले. त्यामुळे जागतिककरणाचे होणारे चांगले अथवा वाईट परिणाम हे शिक्षण या सेवा क्षेत्रावर होऊ लागले. प्रस्तुत सैद्धांतिक पेपरमध्ये जागतिककरणाचे उच्च शिक्षणावर झालेले परिणाम. संधी व आव्हाने या स्वरूपात मांडले आहेत. तसेच या जागतिकरणामुळे उच्च शिक्षणाचे मूल्यमापन, अर्थ पुरवठा, दर्जा, शिक्षक प्रशिक्षण, अनुदेशन, परिक्षण अभ्यासक्रम, प्रवेश, उच्च शिक्षणाची ध्येये, संस्था, महाविद्यालये, विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या वर होणाऱ्या परिणामाचा चिंतन पातळीवर लेखा-जोखा मांडला आहे यामध्ये चांगल्या व वाईट दोन्ही परिणामाची मीमसा केली आहे.

कळीचे / परवलीचे शब्द (key words) जागतिकीकरण, उच्च शिक्षण, जागतिकीकरणाचे परिणाम इत्यादी.

प्रस्तावना -

जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरण हे आज परवलीचे शब्द झाले आहेत. विशेषतः हे शब्दप्रयोग जागतिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणात वापरले जातात. मी आणि माझा देश या बरोबर आज मी 'वैश्विक खेड्याचा' 'वैश्विक नागरिक' या नात्याने आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य राखणे प्रत्येक नागरिकांबरोबर प्रत्येक देशासाठी गरजेचे बनले आहे. आपल्या देशाची आस्मिता सांभाळत जागतिकपातळीवर आपले स्थान भक्कम करणे गरजेचे आहे कारण आपल्या क्षमतांना मर्यादित न ठेवता त्यांना विस्तारण्याची संधी देणे गरजेचे झाले आहे. 'ताकदवान घोडा हा शक्तीहीन घोड्याचे चणे फस्त करतो' हे जगमान्य आहे अविकसित राष्ट्रांचे शोषणहोण्याची शक्यताही नाकारता येत नाही. म्हणून सर्वच राष्ट्रांनी मानवतेच्या दृष्टीकोनातून प्रत्येकाला विकासाची संधी देणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टीने प्रयत्न सुद्धा सुरु आहेत उदा जागतिक नाणे निधी गरजूवंत राष्ट्रांना दिला जातो .वैश्विक पातळीवर आपले वर्चस्व / क्षमता सिद्ध करण्यासाठी देशातील नागरिक हे कौशल्य प्राप्त असलेले उच्च शिक्षित व सामाजिक मूल्ये आत्मसात केलेले असावेत म्हणून प्रस्तुत सैद्धांतिक पेपरमध्ये जागतिककरणाचे उच्च शिक्षणावर झालेले व होणारे परिणाम याविषयी माहिती सादर केली आहे. त्यासाठी प्रथम जागतिकीकरणाच्या काही व्याख्या खालील प्रमाणे.

- १) 'राष्ट्र राज्यांच्या भौगोलिक सीमांपलिकडे जाऊन आर्थिक व्यवहारांचा झालेला विस्तार म्हणजे जागतिकीकरण होय.' - डॉ. दिपक नायर
- २) 'जागतिकीकरण म्हणजे सर्व राष्ट्रांची एक बाजारपेठ निर्माण करणे आणि त्या बाजारपेठेत जगातील साधन सामुग्री आणि भांडवालाचे सुलभ परिचलन निर्माण करणे होय' - श्रवणकुमार सिंग
- ३) 'जागतिक अर्थव्यवस्थेची निर्मिती होत असताना तिला मिळालेले जागतिक परिणाम म्हणजे अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण होय'. माल्कम आदिशेष्य

“The process by which businesses or other organization develop international influence or start operating on an scale”.

“The act or process of globalizing the state of being globalized especially: the development of an increasingly integrated global economy market especially by free tale. Free flow of capital and the tapping of cheaper foreign labor markets- webcaster

Globalization is the free movement of goods service and people across the word in a seamless and integrated manner.

वरील व्याख्यावरून जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये वस्तू , सेवा, व्यक्ती यांना कोणत्याही त्रासाशिवाय व्यापार ,उद्योग व सेवा देण्याची प्रक्रीया चळवळ होय.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचे उच्च शिक्षणावरील परिणामः

जागतिकीकरणाचे उच्च शिक्षणावर चांगले अथवा नकारात्मक वाईट परिणाम उच्चशिक्षणावर झाले आहेत, होत आहेत व होणार आहेत. उच्च शिक्षण म्हणजे शिक्षणाच्या आकृतीबंधानुसार १०+ २+३ यामधील + ३ चा स्तर हा उच्च शिक्षण समजला जातो. यामध्ये पदवी,पदव्युत्तर ,पदवी यांचा समावेश होतो. यालाच महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षण असे आपण संबोधत आहोत.

१) अभ्यासक्रमावरील परिणाम -

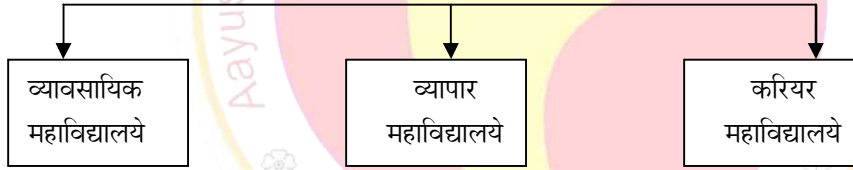
देशाची गरज लक्षात घेऊन उच्च शिक्षणाची ध्येये ठरविली जातात व ध्येयसाध्यतेसाठी अभ्यासक्रमांची स्तरानुसार निर्मिती केली जाते. त्यामुळे जागतिकरणामध्ये उच्च शिक्षणाची ध्येय खालील प्रमाणे सांगता येतील.

- १)आर्थिक विकासात योगदान देणारे उच्चशिक्षित पदवीधर तयार करणे.
- २) सामाजिक न्यायाचा आदर व स्वीकार करणे.
- ३) जागतिक /वैश्विक विविधतेचा स्वीकार करणे.
- ४) जागतिक समुदायाविषयी सहानुभूती बाळगणे.
- ५) आंतरसहसंबंध व परसंपरावलंबित्वाची भावना जाणीपूर्वक जोपासणे.

वरील ध्येय साध्यतेसाठी उच्च शिक्षणातील अभ्यासक्रमात 'बहुसांस्कृतिकतावाद' स्वःताच्या देशाबरोबर इतर देशातील विविधता व वेगळेपण वैश्विक नागरिकत्व बहुविद्याशाखीय व आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम अभ्यासक्रम, उपक्रम, विद्यार्थी यांच्यामध्ये लवचिकता निर्माण करावी लागेल, या बाबींचा समावेश उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात करताना स्वराष्ट्राचा विसर पडणार नाही याचीही दक्षता घ्यावी लागेल.

२) उच्च शिक्षणसंस्थांची विभागणी

उच्च शिक्षण संस्था या जागतिकरणामध्ये आर्थिक नफा कमावण्याच्या हेतुनेच कार्यरत असणार आहेत त्यांचे विभाजन खालील प्रमाणे करता येईल.

वैश्विक नागरिक या नात्याने जागतिक गरजा लक्षात घेऊन महाविद्यालये व विद्यापीठे कार्यरत होतील. आर्थिक नफा कमावण्याच्या हेतूमुळे सामाजिक मुल्ये, स्थानिक परंपरा यावर अतिक्रमण होण्याचा धोका टाळता येत नाही.

३) मूल्यमापन-

जागतिकीकरणाच्या सर्वात महत्वाचा परिणाम मूल्यमापनावर होणार आहे. कारण मूल्यमापनाचे निकष हे जागतिक दर्जाचे असावे लागणार आहेत. एखाद्या पदवीची समकक्षता ही जागतिक पातळीवर टिकणारी असावी याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे जागतिक पातळीवरील निकषांमुळे विद्यार्थ्यांवर ताण येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

४) अर्थ पुरवठा

शिक्षणाचा समावेश हा सेवेमध्ये केल्याने खाजगी संस्था, कंपन्या या नफेखोरीसाठी अर्थपुरवठा करतील, या क्षेत्रातील गुंतवणूक ही पर्यायाने फायदाद्याचा हेतू ठेवून केल्याने उच्च शिक्षण महाग होईल व सर्वसामान्य नागरिकाला ते घेणे परवडणार नाही.

५) मूल्यांकन -

सध्या भारतामध्ये उच्च उच्च शिक्षण संस्थांचे मूल्यांकन हे नॅक, NBA,QCI यांच्यामार्फत केले जात आहे. या मूल्यांकन संस्था या राष्ट्रीय पातळी वरील आहेत. जागतिकीकरणामुळे Word Education Services, International Credential Evaluation Service या किंवा अशा संस्थाकडून मूल्यांकन करावे लागेल. जागतिक टॉप ५०० विद्यापीठांमध्ये भारतातील सध्याच्या विद्यापीठांची संख्या हाताच्या बोटावर मोजण्या इतकी आहे. ही बाब जागतिकीकरणामध्ये गंभीर व विचार करायला लावणारी अशी आहे.

६) दर्जा -

वरील मुद्दा क्रमांक ५ ला अनुसरून जागतिकीकरणामध्ये उच्च शिक्षण संस्थांना आपला गुणवत्तेचा दर्जा हा टिकवून ठेवावा लागेल. कारण उच्च शिक्षण संस्थांचा दर्जा पाहून विद्यार्थी प्रवेश घेतील त्याप्रमाणे फी देतील सुमार दर्जाच्या संस्था चालविणे कठीण होणार आहे.

७) शिक्षण प्रशिक्षण -

वैश्विक नागरिक तयार करण्याची जागतिकीकरणामध्ये शिक्षकांची जबाबदारी असणार आहे. कारण ज्ञानाधारीत अर्थव्यवस्था व या अर्थव्यवस्थेसाठी कुशल कामगार / नागरिक यांची आवश्यकता असणार आहे, ती पूर्ण करण्याची जबाबदारी शिक्षकांची होईल म्हणून

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शिक्षकांना प्रशिक्षण देणा-या संस्थांचे अभ्यासक्रम व त्यामधील प्रशिक्षण हे जागतिकीकरणाला पोषक असे द्यावे लागेल. वैश्विक शिक्षकांची भूमिका पार पाडावी लागेल.

८) अनुदेशन -

जागतिकीकरणामध्ये अभ्यासक्रमानुसार व त्यातील विषयानुसार अनुदेशन निर्मिती होईल सर्वाधिक वापराच्या भाषेतील अनुदेशन साहित्याची निर्मिती करणे काळाची गरज बनेल. विशेषतः माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर अनुदेशन निर्मितीत अधिक होत आहे. आंतरराष्ट्रीय भाषा म्हणून इंग्रजी भाषेचे महत्त्व वाढणार आहे. तरी सुद्धा अनुदेशन साहित्य हे विविध भाषांमध्ये भाषांतरित करावे लागणार आहे.

९) विद्यार्थी -

विद्यार्थ्यांना जागतिकीकरणामध्ये अनेक संधी व आव्हानांचा सामना करावा लागणार आहे. वैश्विक नागरिकतत्त्व अपरिहार्यपणे का असेना स्वीकारावे लागणार आहे. पारंपरिक रुढ पदव्यांपेक्षा जागतिक पातळीवर मागणी असणा-या अभ्यासक्रमांना प्राधान्य द्यावे लागेल. एकदा मिळालेली पदवी काही कालावधीनंतर कालबाह्य होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. विद्यार्थ्यांमध्ये स्वदेशाच्या परंपराबरोबर इतर देशातील चांगल्या रुढी व परंपरांचा स्वीकार करताना संघर्ष होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्यामुळे 'बहुसांस्कृतिकता' स्वीकारणे गरजेचे आहे. त्यामुळे सातत्याने अद्यावत अभ्यासक्रम, कला, कौशल्यांचा, अभ्यास विद्यार्थ्यांना करावा लागेल. एकूणच काय तर 'आजन्म विद्यार्थी' ही भूमिका पार पाडावी लागेल. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना अस्थिर परिस्थितीला सामोरे जावे लागण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

१०) शिक्षक -

शिक्षकांना जागतिकीकरणामध्ये 'Global Expert' ची भूमिका पार पाडावी लागेल. अद्यावत ज्ञान कौशल्य आत्मसात करावी लागतील. नोकरीची ठिकाणे सातत्याने बदलावी लागतील. जे अधिक पगार देतील तेथे काम करण्याची संधी मिळेल. एखाद्या विषयातील तज्ञ ते ऐवजी अधिक विषयांमध्ये तज्ज्ञता प्राप्त असणा-यांना अधिक संधी मिळेल कदाचित कुटूंब, मुलांचे शिक्षण यावर विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

समारोप-

जागतिकीकरणाचा उच्च शिक्षणावरील परिणामांचा विचार केला असता नकारात्मक परिणामांपेक्षा सकारात्मक परिणाम जास्त दिसून येतात. कारण जागतिकीकरण हे वैश्विक सत्य बनले आहे. त्यातून माघार घेणे कोणत्याही देशाला शक्य नाही. पर्यायाने प्रत्येक देशातील शिक्षण पद्धतीला याचा स्वीकार करणे अपरिहार्य आहे. त्यामुळे अनेक आंतरराष्ट्रीय शिक्षण संस्था आपल्या भारत देशामध्ये सुद्धा कार्यरत झाल्या आहेत. जागतिकीकरणाचा स्वीकार मनापासून करून त्याप्रमाणे वाटचाल करणे हेच उच्च शिक्षणासाठी शहाणपणाचे ठरणार आहे असे मला वाटते.

संदर्भ -

१. म.रा.मा.व.उच्च शिक्षण मंडळ (२०१३) सामाजिक शास्त्रे भाग १ इतिहास व राज्यशास्त्र इयत्ता १० वीचे पाठ्यपुस्तक : पुणे.
२. शेळके, रावसाहेब (२०१५) जागतिकीकरणाचे मानवी हक्कावरील परिणाम. २१ व्या शतकातील मानवी हक्क आणि शिक्षण , १७५-१७८.
३. Census data revisited.(n.d.)Retrieved March ६, २०१८, from Algeria ,The Impact of Globalization <http://dspace.univ-tlemcen.dz/bitstream/११२/७८६५/१/snouci-abdelhadi.pdf>
४. Census data revisited.(n.d.)Retrieved March ६, २०१८, from Kenya ,The Impacts of Globalization on Higher Education Curriculum: Implications For Educational Practices http://ueab.ac.ke/BIRJ/download/birj_articles_२०१५/२०१५_CONFERENCE_७.pdf

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण : राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाला एक आव्हान

डॉ. विजय जालिंदर देते

सहा. प्राध्यापक, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

जागतिकीकरणाच्या बदलत्या युगात क्षणोक्षणी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात बदल घडून येत आहेत. या प्रक्रियेमुळे जगातील प्रत्येक राष्ट्रासमोरील आव्हानेही बदलत आहेत. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने राज्यसंस्थेवर झालेल्या परिणामांची चर्चा करणारे साहित्य मोठ्या प्रमाणात निर्माण होताना दिसत आहे. या साहित्यामध्ये प्रामुख्याने राज्यसंस्थेसमोरील आव्हाने व तिचा होत चाललेला न्हास ;कमबसपदम वी'जंजमद्ध आणि राज्यसंस्थेच्या क्षमतांचे सातत्य ;ब्वदजपदनमक'जतमदहजी वी'जंजमद्ध या मुद्यांवर जगभर चर्चा होताना दिसते. याच विषयाच्या अनुषंगाने प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये 'जागतिकीकरण : राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाला एक आव्हान' या विषयावर लिखाण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे काय?

सोव्हिएत युनियनच्या विघटनानंतर जागतिकीकरणाचा जो नवा प्रवाह उदयाला आला आहे. त्या प्रवाहात लष्करी संघटनेची जागा व्यापारी संघटनांनी घेतली असे दिसते. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संबंधाचे राष्ट्रांच्या सीमा ओलांडून झालेले एकात्मिकरण म्हणजे जागतिकीकरण होय. आज जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही केवळ आर्थिक बाबीपुरतीच सीमित राहिलेली नाही तर तिने राजकीय, सैनिकी व सुरक्षा ही क्षेत्रेसुद्धा कवेत घेतली आहेत. जागतिकीकरण म्हणजे केवळ उत्पादन सेवा, भांडवल व लोक एवढ्यापुरतीच मर्यादित नसून त्यामध्ये सामाजिकीकरणाचा समावेश करण्यात आलेला आहे. व्यापारी संघटना आर्थिक संघटना, बँकांची स्थापना करून केवळ नफा मिळवणे हा उद्देश त्यात नव्हता तर विकसनशील आणि गरीब राष्ट्रांचे मानवी अधिकाराच्या संरक्षणाची हमी घेणे हाही त्यात उद्देश होता. परंतु विकसित राष्ट्रांसह विकसनशील राष्ट्रे व मागास राष्ट्रासमोर त्यांच्या राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाचा प्रश्न निर्माण झालेला दिसतो. जागतिकीकरण झालेले जग आणि सार्वभौम राज्यसंस्था या अनुषंगाने जागतिकीकरणाचे अनेक परिणाम स्पष्टपणे आपणाला दिसून येत आहेत. जागतिकीकरणाचा सार्वभौम राज्यसंस्थेवर कशाप्रकारे परिणाम झाला ते पुढील वेगवेगळ्या मुद्याच्या आधारे पाहता येईल.

1) सार्वभौमत्व :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा सर्वात अधिक परिणाम राष्ट्रीय सार्वभौमत्वावर झाला आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने निर्माण झालेल्या नवीन पर्यावरणाशी जुळवून घेताना राष्ट्रांना अनेक अडथळ्यांना सामना करावा लागत आहे. प्रत्येक राष्ट्राचा सर्वोच्च गुणविशेष म्हणजे त्या राष्ट्राचे सार्वभौमत्व होय. सार्वभौमत्वाची ही संकल्पना अविभाज्य ;प्वेचमंतइसमद्ध आहे. परंतु जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या नव्या व्यवस्थेत राष्ट्राच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये हस्तक्षेप केलेला आहे. परिणामी राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाच्या गुणविशेषावर मोठे प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

2) सार्वभौमत्वाची स्वायत्तता आणि अधिकार :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने स्वायत्तता आणि अधिकार यांच्या मुळाशी घाव घातला आहे असे म्हणले तर वावगे ठरणार नाही. कारण जगातील प्रत्येक राष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली आहे. अशा वातावरणात आपल्या अर्थव्यवस्थेची स्वायत्तता व अधिकार टिकविणे अशक्य झालेले दिसते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत राष्ट्रांमधील परस्परावलंबित्व वाढले आहे. परिणामी जगातील प्रत्येक राष्ट्राला आपली अर्थव्यवस्था इतरांसाठी खुली करावी लागत आहे. वाढत्या परस्परावलंबित्वामुळे स्वायत्ततेच्या घटकाचा प्रभाव कमी झाला. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्रासमोर आपल्या राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेची स्वायत्तता टिकविणे एक मोठे आव्हान होऊन बसले आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे निर्माण झालेल्या नवीन व्यवस्थेमध्ये राष्ट्रांना प्रत्येक क्षेत्रात अधिकाराची अविभाज्यता टिकविणे अवघड बनले आहे. पारंपरिक सार्वभौमत्वाच्या संकल्पनेत अधिकार हा घटक अविभाज्य होता. परंतु नव्या व्यवस्थेत अधिकार घटक कमकुवत बनला आहे. कारण बहुराष्ट्रीय कंपन्या, प्रादेशिक व्यापार संघटना आणि बिगर शासकीय संघटना यांचा जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील वाढत्या प्रभावामुळे आणि भूमिकेमुळे अधिकाराच्या घटकाला मोठ्या प्रमाणात आव्हान मिळालेले पहावायस मिळते.

3) राजकीय सार्वभौमत्व :

जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या सत्तेत वृद्धी झाली. सुझान स्ट्रेन्ज यांच्या मते, 'अंतिम सत्तेचा केंद्रबिंदू सार्वभौम राज्यसंस्थेकडून बहुराष्ट्रीय कंपन्याकडे गेलेला दिसतो.' त्यामुळे राज्यसंस्थेचे राजकीय सार्वभौमत्व अनेक आव्हानांना सामोरे जाताना दिसते. जागतिकीकरणाच्या व्यवस्थेत विकसित झालेल्या आणि प्रभावी बनलेल्या राजवटींनी मानवी सुरक्षा, मानवी हक्कांचे संरक्षण पर्यावरणाचे संरक्षण, बालकामगारांची प्रथा, शस्त्रास्त्र कपात व निशस्त्रीकरण इत्यादी विषयी अनेक नियम आहेत. असे नियम जगातील प्रत्येक राष्ट्रावर बंधनकारक आहेत. हे नियम देशांच्या अंतर्गत राजकारभारात

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

हस्तक्षेप करतात. परिणामी त्या राष्ट्राचे राजकीय सार्वभौमत्व लोप पावते. भारत व पाकिस्तान या दोन राष्ट्रांनी 1998 साली केलेल्या अण्वस्त्र चाचणीमुळे या राष्ट्रावर आर्थिक निर्बंध लादण्यात आले. अण्वस्त्र प्रसारबंदी करारामुळे अनेक देशांना आर्थिक बहिष्काराचे धक्के सहन करावे लागत आहेत. जागतिकीकरणामुळे जगातील प्रत्येक देशाच्या राजकीय सार्वभौमत्वाला कमी-अधिक प्रमाणात झळ बसलेली पहावयास मिळते.

4) आर्थिक व व्यापारी सार्वभौमत्वावर मर्यादा :

आर्थिक व व्यापारी जागतिकीकरणाने स्वतंत्र सार्वभौम राज्यव्यवस्थेच्या अंताचे पर्यवसन राज्यसंस्थेच्या न्हासात होऊन राज्यसंस्थेचे महत्त्व कमी होत आहे. अशी जगभरातील अनेक विचारवंताकडून वैचारिक मांडणी झालेली पहावयास मिळते. उदा. 1996 साली जमदपबीरे विउंड व 'नॅउ' जतंदहम या विचारवंतांची मांडणी. आर्थिक जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून बाजारव्यवस्थेने राष्ट्र-राज्य व्यवस्थेवर विजय प्राप्त केला आहे आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेवर आता देशांचे नियंत्रण राहिलेले नाही.

आयातीवरील जकात देशाने किती ठेवावी हा अधिकार पूर्वी प्रत्येक देशाला होता. पण जागतिकीकरणाच्या व्यवस्थेमध्ये जकातीचा नियम राष्ट्राला/देशाला ठरवता येत नाही. त्या देशाला जागतिकीकरणाचे नियम पाळावे लागतात. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आर्थिक व व्यापारी क्षेत्रात देश आणि व्यापारी संघटना यांच्यामध्ये अधिकाराची विभागणी झाली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, प्रादेशिक व्यापारी संघ आणि बिगर शासकीय संघटना यांचा जागतिकीकरणामध्ये प्रभाव व शिरकाव मोठ्या प्रमाणात झालेला आहे. त्यामुळे प्रत्येक संघटनांच्या सदस्य राष्ट्राला जागतिकीकरणाचे नियम पाळावे लागतात. उदा. भारत हा जागतिक व्यापार संघटनेचा सदस्य देश आहे. त्यामुळे भारताचे चीन व पाकिस्तान बरोबर राजकीय प्रश्नावरून (सीमावाद) मतभेद असले तरी आर्थिक व व्यापारी क्षेत्रामध्ये भारताला या दोन देशाबरोबर संबंध निर्माण करावेच लागतील आणि ही बाब चीन व पाकिस्तानलाही लागू पडते. कारण जागतिक व्यापार संघटनेची जी घटना आहे त्यामध्ये बंधनकारक कलमे आहेत. त्यामुळे राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वावर गदा येताना दिसते.

5) देशांपेक्षा अराजकीय संघटनांची भूमिका श्रेष्ठ :

अराजकीय संघटना म्हणजे छवदैजंजम।बजवते होय. याचाच अर्थ प्रादेशिक व्यापारी संघटना, व्यापारी संघटना यांचा समावेश अराजकीय संघटनांमध्ये होतो. अशा संघटनांची निर्मिती राष्ट्रांमधील औपचारिक करारामधून झालेली आहे. अशा संघटनांच्या निर्मितीत राष्ट्रांची अधिमान्यता आहे. जागतिक स्तरावर देशा-देशांमधील सहकार्य वाढविण्यात आणि जागतिक एकीकरणाच्या प्रक्रियेत ही नवी व्यवस्था किंवा संघटना महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, राष्ट्रांनीच आपल्या फायद्यासाठी विभागीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अशा अराजकीय संघटना निर्माण केलेल्या आहेत. त्याचा परिणाम राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाला आव्हान निर्माण झाले आहे.

6) नववसाहतवाद :

नववसाहतवाद ही शोषणाची अशी रचना आहे, ज्यामध्ये राजकीयदृष्ट्या एखादा देश स्वतंत्र असतो, मात्र अर्थव्यवस्थेची संपूर्ण सुत्रे दुसऱ्या देशाच्या किंवा संघटनांच्या हातात असतात. आफ्रिका, आशिया व लॅटिन अमेरिका या खंडांतील अनेक राष्ट्रे ही नववसाहतवादी शोषणाला बळी पडली आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेकडे नववसाहतवादाचे साधने म्हणून पाहिले जात आहे. अशा या व्यवस्थेमुळे भांडवलशाही व्यवस्थेच्या आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या जागतिक प्रसारासाठी अनुकूल अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. त्यामुळे राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वावर मर्यादा येताना दिसतात.

सारांश :

जागतिकीकरण ही एकीकरण आणि परस्परवलंबित्वाची एक आंतरराष्ट्रीय प्रक्रिया आहे. ती सर्वच क्षेत्रात दिसून येते. माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांती आणि भांडवली बाजारपेठांच्या वाढीमुळे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान बनली आहे. परिणामी जागतिक पातळीवर सत्तेची समीकरणे बदलली आहेत. जगाचा प्रवास एक ध्रुवी विश्वरचनेकडून बहुध्रुवी विश्वरचना असा झाला आहे. कारण राष्ट्रांनीच आपल्या फायद्यासाठी म्हणजेच, संरक्षणासाठी, आरोग्यासाठी, आर्थिक बाबींसाठी निर्माण केलेली व्यवस्था आहे. परंतु या व्यवस्थेने राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाला फार मोठे आव्हान निर्माण केले आहे. या आव्हानांना विरोध न करता यातून समन्वयाचा मार्ग प्रत्येक राष्ट्राने काढणे गरजेचे व त्यांच्या हिताचे आहे. कारण कोणत्याही देशामध्ये कोणत्याही प्रकारची राजकीय व्यवस्था अस्तित्वात असली तरी जागतिकीकरणाला तो देश विरोध करू शकत नाही. याचा परिपाक म्हणजे प्रत्येक सार्वभौमत्वाच्या घटकाला जागतिकीकरणाचे मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे.

संदर्भ :

1. The End of the Nation State : The Rise of Regional Economics, Ohmae, Kenichi, London, १९९५.
2. Globalisation : What's New? What's Not?, Ohmae, Kenichi, २०००.
3. Globalization & the Nation State, Robert, Holton, New York, १९९८.
4. State in Society : Studying How States & Societies Transform & Constitute one Another, Migdal, Joel - Cambridge University, २००१.
5. आंतरराष्ट्रीय संबंध, डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपूर, औरंगाबाद, सप्टेंबर 2011.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सौरशेती: जागतिकीकरणाच्या काळातील शेतीचा नवा मार्ग

प्रा डॉ संतोष एन कदम

व्यवसायीक अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
सं.भी. पाटील महाविद्यालय, मंद्रूप (सोलापूर)

ऊर्जाक्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये योगदान देणारे एक महत्त्वपूर्ण क्षेत्र आहे. नव्वदीच्या दशकात संपूर्ण जगात ऊर्जाविषयक अनेक उपयोगीतांचा वापर व व्यापार या दृष्टिकोनातून बाजारव्यवस्था खुली झाली. या पार्श्वभूमीवर मागील काही दशकांमध्ये विजेच्या वाढत्या वापरामुळे जगभरातील पेट्रोलियम व इतर नैसर्गिक संसाधनांच्या भविष्यकालीन राखीव साठ्याच्या संपूर्ण वापराबाबत एकप्रकारची भीती निर्माण झाली आहे. भारतातील ऊर्जेची मागणी व ऊर्जेची निर्मिती यातील मोठे अंतर पाहता शासनाद्वारे किंवा खासगी सहभागातून आणखीन ऊर्जा निर्मिती वाढविणे (विशेषतः अपारंपारिक/नूतनशील ऊर्जेची निर्मिती) ही काळाची गरज मानली जात आहे.

जैवइंधनावर आधारित ऊर्जानिर्मितीतून पर्यावरणावर होणारे दुष्परिणाम विचारात घेता अपारंपारिक ऊर्जा साधनांद्वारे विजेच्या निर्मितीचे महत्व वाढत आहे. कोळसा आधारित ऊर्जानिर्मितीमुळे (विशेषतः निकृष्ट कोळसा वापरामुळे) हवेतील प्रदूषणात वाढ होत आहे. अर्थव्यवस्थेतील एकूण कार्बनमध्ये ऊर्जा क्षेत्राचा वाटा निम्मा आहे. यासाठीच देशातील मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असणाऱ्या नूतनशील ऊर्जा साधनांचा वापर करून ऊर्जा निर्मिती करणे हिताचे ठरते. यामध्ये बायोमास ऊर्जा, सौरऊर्जा, पवनऊर्जा इत्यादी मार्गांचा समावेश होतो.

भारतामध्ये उत्तर-पश्चिमेकडील प्रदेशात वर्षातील 3300 ते 3700 तास तीव्र सौरप्रकाश उपलब्ध असतो. संपूर्ण देशात दर दिवसा कमाल 7.5 किलो वॅट तर किमान 4.5 किलो वॅट (महिना कमाल 210 किलो वॅट व किमान 140 किलो वॅट) इतकी सौरऊर्जा उपलब्ध होते. राजस्थान सारख्या राज्यात किमान 740 कि.वॅ. तर आसाममध्ये 840 कि.वॅ. इतकी सौरप्रकाशाची तीव्रता आढळते. याशिवाय संपूर्ण देशभरात वर्षातील 250 ते 300 दिवस सूर्यप्रकाश असतो. तसेच भारतातील सरासरी वार्षिक तापमान 25 ते 27.5 अंश सेल्सियस इतके असते. याच पार्श्वभूमीवर जगातील औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत देश सौरऊर्जा निर्मितीच्या क्षेत्राच्या विकासात भारताने संपूर्ण जगाचे नेतृत्व करावे, अशी विनंती करत आहेत.

सौरशेतीचा अर्थ

सौरऊर्जा म्हणजे सूर्यप्रकाशाचे ऊर्जेत रूपांतर करणे होय. तर सौरशेती म्हणजे जमिनीच्या पृष्ठभागावर सोलर पॅनल स्थापित करून सौरऊर्जा निर्मिती करून ती ग्रीडला जोडणी करत तीचे वितरण व्यापारी पध्दतीने करणे होय. आणखी एका व्याख्येनुसार सौरशेती म्हणजे असा एक शेतीचा प्रकार ज्यात पाण्याच्या वापराशिवाय शेतीविषयक कार्ये केली जातात व त्यातून तयार होणारी वीज विकेंद्रीत केली जाते. थोडक्यात मोठ्या प्रमाणावरील सपाट शेतजमिनीवर पाण्याचा वापर न करता व शेतीविषयक कामे कमी करून त्यावर सूर्यप्रकाशाद्वारे सफलता निर्माण करून देणारा एक आर्थिक पर्याय म्हणजे सौरशेती होय. म्हणजेच सौरशेती हा पाणी विरहित शेतीचा असा पर्याय आहे जो परंपरागत शेतीला फाटा देतो व ज्यातून जमिनीखालील पाण्याचा अतिरिक्त वापर थांबवला जातो. पाण्याच्या अशाश्वत वापराला एक पर्याय म्हणून सौरशेतीचा विचार केला जातो.

सौरऊर्जेचे स्वरूप:

सूर्यप्रकाशाचे ऊर्जेत रूपांतर करण्याचे दोन मार्ग सांगितले जातात. एक म्हणजे जमिनीवर सौरऊर्जा युनिट बसवून त्याद्वारे सौरऊर्जा तयार करणे. दुसरा म्हणजे इमारतीच्या छतावर सोलर पॅनल बसवून त्याद्वारे सौरऊर्जा तयार करणे. सध्या इमारतीच्या छतावरील सौरऊर्जा निर्मितीचा वाटा एकूण सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये जमिनीवरील सौरऊर्जा निर्मितीपेक्षा जास्त आहे.

सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये इमारतीच्या छतावर, कॅनॉलवर, राष्ट्रीय महामार्गावर, सौरपार्क, सौरशेती इत्यादी वेगवेगळे पर्याय उपलब्ध होत आहेत. सौरशेतीमध्ये कोणत्याही धोकादायक परिणामांशिवाय नापीक व कोरडवाहू जमिनीवर खतांच्या वापराशिवाय दररोज पीक घेता येते. कारण विपुल प्रमाणातील सूर्यप्रकाशामुळे जगातील लोकांच्या ऊर्जेची गरज पूर्ण होऊ शकते. आपण विचारही करू शकत नाही, असा सौरऊर्जेचा पर्याय संपूर्ण जगभरात उपलब्ध आहे. मानव वास्तवास असलेल्या पृथ्वीवर असा सूर्यप्रकाश फुकट उपलब्ध आहे. यातून मिळणारी ऊर्जा ही स्वस्त, स्वच्छ व कोणत्याही प्रकारचा टाकझणा नसलेली आहे. ही फुकट स्वरूपात उपलब्ध असलेली ऊर्जा घरामध्ये, व्यवसायात तसेच उद्योगात वापरता येते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सौरशेतीचे स्वरूप:

सौरशेतीतून तयार होणाऱ्या ऊर्जेची ग्रीडला जोडणी होणे गरजेचे आहे. त्यातून शेतकऱ्यांना पुढील 20-25 वर्षासाठी खात्रीशीर गुंतवणुकीची शाश्वती मिळू शकते. सौरशेतीतून तयार होणाऱ्या विजेची सरकारने विशीष्ट दराने खरेदी करण्याचा करार संबंधित शेतकऱ्यांबरोबर करणे गरजेचे आहे. जिरायत, पडीक, नापीक, क्षारपड व खडकाळ जमिनीचा पूर्ण क्षमतेने वापर करून या जमिनीतूनही मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळविण्यासाठी सौरशेती महत्वाची मानली जाते.

थोडक्यात ज्याप्रमाणे शेतकरी आपल्या शेतात पिकांची लागवड करत असताना उभ्या किंवा आडव्या सऱ्या घालतो व त्यातून पिकाचे उत्पन्न प्राप्त करतो, त्या प्रमाणे शेतजमिनीवर सोलर पॅनल उभ्या किंवा आडव्या पध्दतीने उभारले जातात व सूर्यप्रकाश त्यावर पडून त्यातून वीज तयार होते यालाच सौरशेती असे म्हणतात. सौरशेती ही विजेचा भविष्यकाळ आहे असे म्हणता येईल.

सामूहिक सौरऊर्जा निर्मितीसाठी सोलर पॅनल पाच एकर जमिनीवर स्थापित केले असता यातून किमान 200 घरांना वीजपुरवठा करता येईल इतकी ऊर्जा (1मे.वॅ.) निर्मिती केली जाते. सर्वसाधारणपणे मोठ्या प्रमाणात (हजारो एकर जमिनीवर) सौरऊर्जा निर्मिती करणाऱ्या प्रकल्पांना सौरशेती म्हटले जाते तर कमी प्रमाणात (काही एकर जमिनीवर) सौरऊर्जा निर्मिती करणाऱ्या ठिकाणास सौरऊर्जा प्रकल्प किंवा सौर गार्डन असे म्हटले जाते.

सौरशेतीचे प्रकार:

- 1) स्वतःच्या उत्पादक किंवा अनुत्पादक शेतजमिनीवर सौरशेती :
- 2) स्वतःच्या अनुत्पादक शेतजमिनीवर सौरशेती :
- 3) खंडाने घेतलेल्या शेतजमिनीवरील सौरशेती :
- 4) शेतीत सौरपंपाचा वापर :

सौरशेती मध्ये सुपीक व लागवड केल्या जाणाऱ्या शेतजमिनीवर सौरऊर्जा निर्मितीसाठी जमीनीपासून 5 मीटर उंच अंतरावर सोलर पॅनल उभारून त्या पॅनलच्या खाली जमिनीवरील मोकळ्या जागेवर पिकांची लागवड करून एकाच वेळी सौरऊर्जा निर्मिती व पिकांचे उत्पादनही घेता येते. म्हणजेच शेतजमिनीचा वापर एकाच वेळी सौरऊर्जा उत्पादनाबरोबरच परंपरागत पिकांच्या उत्पादनासाठीही करता येतो. एका अभ्यासानुसार असे आढळून आले आहे की, जमिनीच्या विशिष्ट क्षेत्रावर सौरऊर्जा तयार करतानाच पिकांची लागवडही केली असता त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या एकूण उत्पन्नात 30 टक्केने वाढ होते. म्हणजेच एकाच वेळी पिकांची लागवडही करता येणे व त्याच जमिनीवर सौरऊर्जाही तयार करता येणे यालाच सौरशेती असे म्हणतात. सौरशेतीसाठी किमान एक हेक्टर शेतजमिनीची गरज असते ज्यावर किमान 1 मे.वॅ. वीज तयार होते. शेतजमिनीवर वीज तयार करणाऱ्या शेतकऱ्यास सौरऊर्जा उत्पादक म्हटले जाते.

सौरशेतीची जागतिक सद्यस्थिती :

सद्याची जगाची स्थापित सौरऊर्जा क्षमता 300 गे.वॅ. इतकी आहे. स्थापित सौरऊर्जा क्षमतेमध्ये चीन देशाचा सर्वात पुढचा क्रमांक (34.5 गे.वॅ.) असून, त्याखालोखाल अमेरिका (14.5 गे.वॅ.), जपान (10.2 गे.वॅ.) व त्यानंतर भारताचा चौथा क्रमांक (5 गे.वॅ.) लागतो. सद्या अमेरिकेतील 900 मिलीयन एकर क्षेत्रावर सौरशेतीचा प्रयोग सुरु झाला आहे.

सौरशेतीची भारतातील प्रगती :

भारतात गुजरातमध्ये सन 2012 मध्ये उभारलेले पहिले सौरऊर्जा पार्क हे जगातील सर्वात मोठी सौरऊर्जा निर्मिती क्षमता असलेले पार्क ठरले. सौरऊर्जेबाबत भौगोलिकदृष्ट्या विचार करता राजस्थान, गुजरात व महाराष्ट्रात जास्त प्रमाणात सौरऊर्जा निर्मिती केंद्रे स्थापन होत आहेत. सूर्यप्रकाशाबाबत जागतिक नकाशात भारताचे स्थान विचारात घेता राजस्थान, उत्तर गुजरात व लडाख प्रदेशाच्या काही भागात सूर्यप्रकाश सर्वात जास्त प्रमाणात उपलब्ध होतो. तर आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र व मध्यप्रदेशातही चांगल्या प्रमाणात सूर्यप्रकाश उपलब्ध होतो.

भारतात सन 2010-11 पासून सौरऊर्जा विकास व तिच्या वापराला वेगाने सुरुवात झाली. सन 2016 पर्यंत एकूण 3763 मेगा वॅटइतकी सौरऊर्जा क्षमता साध्य करण्यात यश आले. तर मार्च 2017 पर्यंत स्थापित सौरऊर्जा क्षमता 12.2 गे.वॅ. इतकी असून, त्यात केंद्र सरकार, राज्य सरकार व इतर घटकांचा सहभाग आहे. या स्थापित सौरऊर्जा क्षमतेत आंध्रप्रदेशचा वाटा सर्वात जास्त (2 गे.वॅ.) असून त्याखालोखाल राजस्थानचा क्रमांक (1.8 गे.वॅ.) लागतो. तर तामीळनाडू, तेलंगणा, गुजरात, कर्नाटक व पंजाब या राज्यातील स्थापित सौरऊर्जा क्षमता विकसीत करण्यात राज्य सरकारचा वाटा

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

खूपच जास्त असल्याचे दिसून येते. थोडक्यात सन 2017 मध्ये तामीळनाडू, आंध्रप्रदेश व तेलंगणा ही राज्ये सौरऊर्जा उत्पादनात सर्वात वेगाने प्रगती करत आहेत. त्यांचा एकूण सौरऊर्जा क्षमतेतील वाटा 60 टक्केच्या जवळपास आहे.

गुजरात हे असे एकमेव राज्य आहे की ज्यांनी सर्वात आगोदर आपले सौरऊर्जा धोरण जाहीर केले. शिवाय याच राज्याने सर्वात प्रथम म्हेसाना व वडोदरा येथे कॅनॉलवर आधारित असा नावीन्यपूर्ण सौरऊर्जा प्रकल्प सुरू केला. जानेवारी 2015 मध्ये 10 मे.वॅ. क्षमतेचा कॅनॉलवर आधारित सुमारे 3.6 कि.मी. लांबीच्या सौरऊर्जा प्रकल्प उभारला आहे. कॅनॉलच्या टॉपवर सौरऊर्जा तयार करण्याच्या नावीन्यपूर्ण कल्पनेमुळे केवळ जमिनीच्या भागाचीच बचत होत नसून, पाण्याचे वेगाने होणारे बाष्पीभवनही थांबणार आहे.

राज्यनिहाय स्थापित सौरऊर्जा क्षमता :

भारताची एकत्रित स्थापित सौरऊर्जा क्षमता मार्च 2017 मध्ये 12,288.83 मे.वॅ. इतकी असून, यापैकी केवळ 2016-17 या वर्षात 5525.98 मे.वॅ. इतकी सौरऊर्जा क्षमता स्थापित झाली आहे.

सन 2017 मध्ये आंध्रप्रदेश राज्याची सौरऊर्जा स्थापित क्षमता देशात सर्वात जास्त असून त्याखालोखाल राजस्थानचा क्रमांक लागतो. याशिवाय तामीळनाडू, तेलंगणा, गुजरात व कर्नाटक या राज्यांनीही 1000 मे.वॅ. पेक्षा जास्त सौरऊर्जा क्षमता निर्माण करण्यात यश मिळवले आहे. याच वर्षात महाराष्ट्र राज्याची स्थापित सौरऊर्जा क्षमता केवळ 452.37 मे.वॅ. इतकी आहे.

भारताला सन 2022 पर्यंत 99533 मे.वॅ. (100 गे.वॅ.) सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष साध्य करावयाचे असून, सध्या त्याच्या केवळ 22.47 टक्के लक्ष साध्य झाले आहे. अर्थातच हे लक्ष साध्य करण्यासाठी देशातील विविध राज्यांची भूमिका महत्त्वाची राहणार असून, राज्यांनाही सन 2022 चे सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राज्याला देशाचे सौरऊर्जा निर्मितीचे 100 गे.वॅ. चे लक्ष साध्य करण्यामध्ये मोठा वाटा (देशाच्या 11.98 टक्के) उचलण्याची संधी मिळणार आहे. त्याखालोखाल उत्तरप्रदेश राज्याला संधी (10.75 टक्के) असणार आहे. याशिवाय आंध्रप्रदेश (9.88), तामीळनाडू (8.93), गुजरात (8.26), राजस्थान (5.79) व कर्नाटक (5.72) या राज्यांना घटत्या क्रमाने योगदान देता येणार आहे.

असे असले तरी डिसेंबर 2017 पर्यंत देशातील राज्यांनी सन 2022 चे लक्ष साध्य करण्याच्या पार्श्वभूमीवर स्थापित केलेली सौरऊर्जा निर्मिती क्षमतेचा विचार करता राजस्थान राज्याचा क्रमांक सर्वात वरचा आहे. या राज्याने आतापर्यंत 61.03 टक्के इतके लक्ष साध्य केले आहे. त्याखालोखाल अंदमान निकोबार या केंद्रशासित प्रदेशाचा क्रमांक लागतो. तर मध्यप्रदेश, झारखंड व तामीळनाडू या दोन राज्यांनी आपले लक्ष अनुक्रमे 33.77, 32.00 व 31.22 टक्के इतके साध्य केल्याचे दिसते. याशिवाय सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये सतत अग्रेसर असणाऱ्या गुजरात व कर्नाटक राज्यानेही अनुक्रमे 29.32 व 28.75 टक्के इतके लक्ष साध्य केले आहे. महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता या राज्याने केवळ 7.55 टक्के इतकेच लक्ष साध्य केले आहे.

राज्यनिहाय सौरपंपाच्या संख्येतील वाढ :

सौरऊर्जेवर आधारित सौरपंपाचा वापर शेतीमध्ये करणे, ही काळाची गरज बनत आहे. जगातील कॅलिफोर्निया, जॉर्डन यासारख्या देशांमध्ये शेतीत सौरपंपाचा वापर वाढत आहे.

भारतात सन 2009-10 ते 2014-15 या कालावधीत सौरपंपाची संख्या जवळपास 166 टक्क्यांनी वाढली आहे. ही एक प्रकारे देशातील शेतीसाठी मोठी समाधानाची बाब आहे असे म्हणता येईल. राज्यनिहाय सौरपंपाच्या संख्येतील बदलाचा विचार करता राजस्थानमध्ये सर्वात जास्त वेगाने (4000 टक्के) सौरपंपाचा वापर वाढला असून, त्याखालोखाल त्रिपुरा राज्याचा क्रमांक (504 टक्के) लागतो. याशिवाय मनीपूर (233.3 टक्के), उत्तरप्रदेश (79.49 टक्के) व छत्तीसगड या राज्यातही सौरपंपाच्या वापरात होणारी वाढ चांगली व समाधानकारक असल्याचे दिसते. असे असले तरी सौरपंपावर तयार होणारी वीज जेव्हा विक्री करता येईल तेव्हा शेतकऱ्यांसाठी आर्थिकदृष्ट्या सौरपंप ही फायद्याची बाब ठरून सौरपंपाचा वापरही मोठ्या प्रमाणात वाढण्यास मदत होईल.

सौरशेतीचा भविष्यकाळ :

आंतरराष्ट्रीय ऊर्जा एजन्सीच्या मते, सन 2060 पर्यंत जागतिक ऊर्जेची मागणी पूर्ण करता येईल इतकी सौरऊर्जा तयार होईल तर एकुण उर्जेची उपलब्धता आजच्यापेक्षा चारपट जास्तीची असेल. सन 2035 पर्यंत जागतिक नूतनशील ऊर्जा क्षेत्र किमान 60 टक्क्यांनी म्हणजेच आजच्यापेक्षा दुपटीने वाढेल. याच संदर्भात सौरऊर्जा निर्मिती व विकास या क्षेत्रात जागतिक नेतृत्व करावे, अशी विनंती जगातील औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत देश भारताला करत आहे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सन 2014 ची सौरऊर्जा निर्मितीची स्थापित क्षमता विचारात घेता सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष सर्वात जास्त वेगाने भारताला 2022 पर्यंत (दरवर्षी 55 टक्के) गाठायचे आहे. त्याखालोखाल कॅनडा व चीन देशाला (अनुक्रमे दरवर्षी 24 व 23 टक्के दराने) प्रयत्न करावे लागतील. सौरऊर्जा निर्मिती क्षेत्रातील नेतृत्व करणारा देश म्हणून सध्या जर्मनीकडे पहिले जाते. या देशाला आपले 52 गे.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष्य सन 2020 पर्यंत गाठण्यासाठी केवळ दरवर्षी 5 टक्के वेगाने प्रयत्न करावे लागणार आहेत.

अंतराळात सौरऊर्जा तयार करणे ही एक प्रकारची उत्कंठा वाढविणारी कल्पना आहे. परंतु जपान देशाने हा प्रयोग यशस्वी केला आहे. त्यानुसार चार चौ.कि.मी. अंतराचे सौरऊर्जेचे पॅनल जमिनीपासून 36000 कि.मी. उंच अंतरावर बसविले आहेत. अवकाशात होणारी सौरऊर्जा निर्मिती ही पृथ्वीवर तयार होणाऱ्या सौरऊर्जा निर्मितीपेक्षा 10 पट जास्त असते. अमेरिकेमध्ये महामार्गाचा वापर वीज निर्मितीसाठी करण्याचा प्रकल्प हाती घेतला जात आहे.

भारतातील 40 टक्के भाग आजही पॉवर ग्रीडला जोडला गेलेला नाही आणि अमेरिकेतील राष्ट्रीय नूतनशील ऊर्जा प्रयोगशाळेच्या अहवालानुसार भारतातील विजेची मागणी 12.7 टक्केने पुरवठ्यापेक्षा जास्त आहे. हा गॅप भरून काढत असतानाच देशाला ऊर्जा विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करणे जरा कठीणच वाटते, असेही या अहवालात नमूद केले आहे. यातूनच देशाच्या विकासदरावरही याचा परिणाम होऊ शकतो, असे जागतिक आर्थिक फोरमचे म्हणणे आहे.

राष्ट्रीय सौरऊर्जा संस्थेने सन 2014 मध्ये केलेल्या पूर्वानुमानाप्रमाणे भारतात उपलब्ध असणारी सौरशक्ती व तिचा डिसेंबर 2017 पर्यंत केलेला वापर याची टक्केवारी विचारात घेतली असता असे दिसून येते की, डिसेंबर 2017 पर्यंत एकूण नैसर्गिक सौरशक्तीच्या केवळ 2.99 टक्के सौरशक्तीचा वापर भारतात केला गेला आहे. तर राज्यनिहाय विचार करता सर्वात जास्त प्रमाणात (45.62 टक्के) नैसर्गिक सौरशक्तीचा वापर पंजाब राज्याने केल्याचे आढळून येते. त्याखालोखाल तामीळनाडू (15.70 टक्के) व तेलंगणा (15.18 टक्के) या राज्यांचा क्रमांक लागतो. याशिवाय आंध्रप्रदेश (7.05 टक्के), गुजरात (6.74 टक्के), कर्नाटक (6.63 टक्के), हरियाणा (4.54 टक्के), दिल्ली (3.49 टक्के), मध्यप्रदेश (3.11 टक्के) या राज्यांचा घटत्या क्रमाने नंबर लागतो. महाराष्ट्र राज्याचा विचार या राज्याने नैसर्गिक सौरशक्तीच्या केवळ 1.40 टक्के इतकी क्षमता वापरली असल्याचे स्पष्ट होते.

नैसर्गिक साधनसामग्रीची उपलब्धता व तिच्या वापरासंदर्भात नैसर्गिक संसाधनाच्या अर्थशास्त्रात काही संकल्पना सांगितल्या जातात त्यामध्ये...

- 1) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा वापरच होत नसणे किंवा
- 2) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा चुकीचा वापर होत असणे किंवा
- 3) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अपुरा वापर होत असणे

नैसर्गिक साधनसामग्रीच्या वापरासंबंधीच्या वरील प्रकाराबाबत विचार केला असता भारतात उपलब्ध असलेली सौर शक्ती ही नैसर्गिक साधनसामग्री आपण अपुऱ्या प्रमाणात वापर करत आहोत, हे स्पष्ट होते. कारण राष्ट्रीय सौरऊर्जा संस्थेने सन 2014 मध्ये केलेल्या पूर्वानुमानाप्रमाणे भारतात एकूण 748.98 गे.वॅ. इतकी सौरऊर्जा निर्मिती क्षमता असल्याचे स्पष्ट होते. तथापि या उपलब्ध नैसर्गिक क्षमतेपैकी केवळ 2.98 टक्केच क्षमता अतापर्यंत वापरात आणली गेली आहे. वास्तविकपणे कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशात नैसर्गिक साधनसंपत्ती किती प्रमाणात उपलब्ध आहे व तिचा वापर किती प्रमाणात केला जातो यावरच खऱ्या अर्थाने अवलंबून असतो.

सन 2022 साली भारताच्या स्वातंत्र्याला 75 वर्षे पूर्ण होत असल्याने या वर्षापर्यंत भारतातील सौरऊर्जा उत्पादन 100 गे.वॅ. पर्यंत वाढविण्याचे लक्ष निश्चित केले आहे. याचवेळी सन 2022 पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पटीने वाढविण्याचा निर्धार केलेला आहे. ही दोन्ही लक्ष्य एकाच वेळी साध्य होण्यासाठी सौरशेतीची मदत घेतली जाणार आहे. गुलाटी व सैनी यांनी केलेल्या अभ्यासानुसार भारतातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सन 2003 ते 2013 पर्यंत केवळ 3.5 टक्केने वाढले आहे. ते आता सन 2022 पर्यंत दुप्पटीने वाढविणेसाठी सौरशेती हा एक योग्य पर्याय पुढे आणला गेला आहे. म्हणजेच सौरऊर्जा निर्मिती 100 गे.वॅ. इतकी साध्य करतानाच शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात दुप्पटीने वाढ करण्याबाबतची व्यूहचरणा यशस्वी करण्यासाठी सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये स्पर्धात्मकता, सर्वसमावेशकता (लहान शेतकऱ्यांच्या सहकार्याने सौरऊर्जा निर्मिती करणे), पर्यावरणपूरकतेसह शाश्वतपणा आणि प्रमाणशीर प्रयत्नांचा आधार घेतला जाणार आहे.

म्हणूनच सौरऊर्जा निर्मितीसाठी भारत सरकारने खासगी क्षेत्र, शेती, उद्योग, सेवा क्षेत्र, शाळा, कॉलेजेस, मॉल्स, हॉटेल्स इत्यादी ठिकाणच्या इमारतींच्या छतावर सौरऊर्जा निर्मिती करण्याचे धोरण स्वीकारले आहे. याशिवाय भारतात सन 2015 मध्ये कोचीन येथील विमानतळावर सौरऊर्जा निर्मिती करण्याचा जागातील पहिला प्रयोग केला आहे. पहिला तरंगता सौरऊर्जा प्रकल्प (10 कि.वॅ. क्षमतेचा) कलकत्ता राज्यात स्थापित झाला असून यासाठी केवळ 0.01 हेक्टर जमीनीचे क्षेत्र वापरले गेले आहे. तसेच आंध्रप्रदेश, केरळा व लक्षद्वीप या राज्यांनी प्रत्येकी 10 मे.वॅ. क्षमतेचे सौरऊर्जा निर्मितीचे प्रकल्प

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जाहीर केले आहेत. हरियाणा सरकारने घर, शाळा, कॉलेजेस तसेच सरकारी इमारतींच्या छतावर सौरऊर्जा निर्मिती यंत्रणा बसविणे बंधनकारक केले आहे. सन 2015 मध्ये चीन बरोबर ज्या एकूण 26 करारांवर सहया झाल्या आहेत, त्यात 4 करार सौरऊर्जा क्षेत्रातील आहेत.

सौरऊर्जा निर्मितीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या यंत्रसामग्रीच्या किमतीत सातत्याने घट होत असल्याने ती बाब भारतातील भविष्यकालीन सौरऊर्जा निर्मितीसाठी आशादायक मानली जात आहे. यातूनच ऊर्जातज्ज्ञांच्या मते, भारतामध्ये 2030 नंतर केवळ नूतनशील ऊर्जेच्या माध्यमातूनच वीज निर्मिती केली जाईल तर 2050 पर्यंत आताची सर्व प्रकारची वीज नूतनशील ऊर्जास्त्रोतांमध्ये रूपांतरित होईल.

सन 2008 साली 3 मे.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीपासून झालेली सुरुवात डिसेंबर 2017 मध्ये 22 गॅ.वॅ. सौरऊर्जा निर्मिती क्षमता निर्माण करण्यापर्यंतचा प्रवास सौरऊर्जा क्षेत्राच्या प्रगतीचा आलेख उंचावत असल्याचे दाखवतो.

भारताचे सन 2022 चे 100 गॅ.वॅ. इतकी सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष साध्य करण्यासाठी त्यातील 41.23 टक्के इमारतींच्या छतावर तर जमिनीवर 58.76 टक्के सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताच्या सौरऊर्जा निर्मितीचा विचार करता भारताने खऱ्या अर्थाने सन 2010-11 पासून सौरऊर्जा निर्मितीचा वेग वाढवला आहे. भारताने डिसेंबर 2017 पर्यंत 22 गॅ.वॅ. इतकी सौरऊर्जा निर्मिती केली आहे. म्हणजेच 2017-18 चे सौरऊर्जा निर्मितीचे जे लक्ष होत त्यापेक्षा जास्त सौरऊर्जा निर्मिती करण्यात आपणाला यश आले आहे. असे असले तरी पुढील पाच वर्षात भारताला उर्वरित 78 गॅ.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष दरवर्षी सरासरी 15.6 गॅ.वॅ. इतक्या क्षमता निर्मितीने गाठावे लागणार आहे. अर्थात भारत सरकारचे अनुकूल सौरऊर्जा धोरण व पायाभूत सुविधा याच्या आधारे सन 2022 पर्यंतचे सौरऊर्जा निर्मितीचे वर्षनिहाय लक्ष विचारात घेतले तर नक्कीच ते अशक्य नाही असे दिसते. परंतु एक बाब येथे आपण विचारात घेतली पहिली ती म्हणजे पुढील पाच वर्षात इमारतींच्या छतावरील सौरऊर्जा निर्मितीला पुढील पाच वर्षात चांगले दिवस नक्कीच असणार आहेत असे दिसते.

सन 2022 पर्यंत 100 गॅ.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष भारताला साध्य करावयाचे असून, त्यात अपयश आले तर त्याचा नकारात्मक परिणाम भारताच्या जागतिक प्रतिमेवर होऊ शकतो. सौरऊर्जा निर्मितीचा प्रसार करणे व त्याची ग्रीड जोडणी करणे हे दीर्घकालीन वीजपुरवठ्याच्या व्यूहरचनेतील महत्त्वाचा भाग ठरणार आहे. सौरऊर्जेचे वेगळेपण विचार घेता भारताची दीर्घकालीन ऊर्जेची पूर्ण गरज सहज भागवू शकेल इतकी क्षमता सौरऊर्जा क्षेत्रात आहे. अर्थात ही मोठी खर्चिक बाब असणार आहे. असे असले तरी सौरऊर्जेबाबतचे योग्य धोरण व सौरऊर्जा प्रकल्पांची योग्य कार्यवाही व यामुळे क्षमतेइतकी ऊर्जा उत्पादन होण्यास मदत करू शकतात.

भारतात आजही अशी अनेक खेडी आहेत जेथे खूप मोठ्या प्रमाणात सूर्यप्रकाश उपलब्ध आहे पण तेथे वीज पोहोचलेली नाही. माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहनसिंग यांच्या मते, सौरऊर्जेमुळे देशातील ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात सामाजिक आर्थिक बदल होऊ शकतील.

नूतनशील ऊर्जा क्षेत्रातील जागतिक सल्लागारांच्या मते, भारत हा सौरऊर्जा क्षेत्रातील क्रांतीसाठी जगातील एकमेव अनुकूल व योग्य देश आहे. त्यातच अलीकडच्या काळात सौरऊर्जा उपकरणांच्या किमतीत सातत्याने घट होत असल्याने त्याचा फायदा निश्चितच भारतासारख्या देशाला मोठ्या प्रमाणात मिळणार आहे.

समारोप:

भारत व जगातील विजेची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी तसेच परंपरागत उर्जा निर्मितीच्या प्रक्रियेतील दोष दुर करण्यासाठी नूतनशील ऊर्जा निर्मितीच्या साधनांमध्ये सूर्यप्रकाशाच्या सहाय्याने सौरऊर्जा निर्मिती हा भविष्यकाळाचा विचार करता एक चांगला व शाश्वत पर्याय उपलब्ध आहे.

भारताचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी 2022 पर्यंत देशात 100 गॅ.वॅ. सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष समोर ठेवतानाच देशातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुपटीने वाढविण्याचेही लक्ष समोर ठेवले आहे. अर्थात ही दोन्ही लक्ष्य साध्य करण्यासाठी राज्यांची भूमिका तितकीच महत्त्वाची असणार आहे. परंतु सौरऊर्जा निर्मितीचे लक्ष्य साध्य करून संपूर्ण जगात सौरऊर्जा निर्मितीमध्ये नेतृत्व करण्याची संधी यातून भारताला मिळणार आहे. दुसऱ्या बाजूला सौरऊर्जा निर्मितीचे हे लक्ष साध्य करण्यासाठी मोठा हातभार लागणार आहे तो म्हणजे देशातील शेतकरी व त्यांच्याकडे असलेल्या शेतजमिनीचा. यासाठीच सौरशेतीचा प्रयोग मोठ्या प्रमाणात देशभरात राबविले जाईल. यातूनच भारतातील शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पन्न वाढविण्याची संधी प्राप्त होणार आहे.

सौरऊर्जा निर्मितीसाठी शेतीजमिनीचा आधार घेत असताना त्यामागे खर्च बचत, सर्वसमावेशकता, प्रमाणबद्धता आणि शाश्वतपणा या चार घटकांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग असणार आहे. यासाठी देशातील मोठ्या शेतकऱ्यांपासून छोट्या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांपर्यंत सर्वांना सौरशेतीद्वारे सौरऊर्जा निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत भाग घेता येईल व सन 2022 साली भारताला सौरऊर्जा क्षेत्रात जगाचे नेतृत्व करण्याच्या संधी मिळण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी असल्याचा आनंदही उपभोगतील, अशी अपेक्षा व्यक्त करायला नक्कीच मोठा वाव आहे.

संदर्भग्रंथांची यादी:

1. Khaparde S. A. & other (२०१०), Indian Initiatives in Development of Renewable Sources of Energy, Paper Presented in १६th National PowerSystems Conference, Held at University of College of Engineering, Osmaniya University, Hyderabad.
2. Atul Sharma (२०१०), A Comprehensive Study of Solar Power in Indian and World, Renewable And Sustainable Energy Reviews, PP-१७६७ to १७७६
3. Irene M Xiarchos & Brain Vick (२०११), Solar Energy Use in U.S. Agriculture: Overview & Policy Issues, Dept of Agriculture, United States.
4. Geoffrey Jones & Loubna Bouamane (२०१२), Power from Sunshine: A Business History of Solar Energy, Working Paper १२-१०५, Harvard Business School, May १२.
5. N. K. Sharma & Others (२०१२), Solar Energy in India: Strategies, Policies, Perspectives & Future Potential, Renewable & Sustainable Energy Reviews, Vol: १६, Pp: ९३३-९४१.
6. Swami P. S. & Surat P. S. (२०१३), Solar Energy & Its Future Role in India, International Journal of Electrical, Electronics & Computer Sciences, Vol:४, No:३, Pp: ८१-८८.
7. Govt of India (२०१४). Notification on Statewise Estimated Solar Power Potential in the Country, Ministry of New & Renewable Energy.
8. वार्षिक अहवाल (2014-15), महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोग, मुंबई
9. Peter Philips (२०१४), Environmental and Economical Benefits of Building Solar in California, Donald Vial Center on Employment in the Green Economy, University of California, Berkeley
10. T. Harinaryana & K. Vasavi (२०१४), Solar Energy Generation Using Agricultural Cultivated Lands, Smart Grid & Renewable Energy, Vol: ५, PP: ३१-४२.
11. S. Basu & Others (२०१५), Growth of Solar Energy in India: Present Status & Future Possibilities, International Journal of Electrical, Electronics & Computer Sciences, Vol:३, No:५, Pp: २७-३२.
12. Govt of Punjab Report (२०१५), Green Growth and Renewable Energy in Punjab, Dept of Science, Technology & environment.
13. Peter Marro & Natalia Bertsch (२०१५), Making Renewable Energy a Success in Bangladesh: Getting the Business Model Right, Asian Development Bank, Working Paper-४१
14. Shukri Halaby & Dr. L. Quaidar (२०१५), Solar Energy Farming In the Azraq Basin of Jordan, Deutsche Gesellschaft, GIZ, Germany.
15. Ashok Gulati & Others (२०१६), Harvesting Solar Power in India, a Working Paper ३२९, Indian Council for Research on International Economics Relations, New Delhi
16. Rachit S. & Vinod KG (२०१६), Solar Power- Current Status, Challenges & Policies in India, Research & Reviews: Journal of Engineering and Technology, Vol:५, Issue:२, Pp: १८-२२.
17. Renewable २०१६, Global Status Report.
18. Bridge to India Energy Pvt Ltd (२०१७), India Solar Handbook, New Delhi
19. Farzaneh Nia & Hossein Niavand (२०१७), Impact of Renewable Energy consumption on Economics In India, International Journal of Energy Engineering, Vol:७, No:१, Pp:३२-३८.
20. Report on Performance of Solar Plants in India, Submitted to Central Electricity Regulatory Commission, New Delhi.
21. http://www.mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Energy_Statistics_२०१७r.pdf.pdf
22. https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/IndiaEnergyOutlook_WEO२०१५.pdf
23. <http://solarfarmsales.com/history-of-solar-farms/>
24. <http://solarfarmsales.com/benefits-of-solar-farming/>
25. <http://solarfarmsales.com/solar-farming/>
26. <http://solarfarmsales.com/how-solar-farms-work/>
27. <http://solarfarmsales.com/designing-a-solar-farm/>
28. <http://solarfarmsales.com/land-for-solar-farms/>
29. <http://solarfarmsales.com/commercial-solar-farms/>

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

डिजिटायझेशनचे ग्रंथालयातील वाचन साहित्याचे संरक्षण व जतन करण्याच्या दृष्टीकोनातून महत्त्व

कु. दिपा सयाजी भोपते

एम. लिब. विद्यार्थीनी

डॉ. ए.डी. खोब्रागडे

यशवंतराव चव्हाण इन्स्टीट्यूट ऑफ सायन्स सातारा

सार

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्रथम प्रस्तावना दिली आहे व त्यामध्ये डिजिटल ग्रंथालया विषयी थोडक्यात माहिती दिली आहे. डिजिटल ग्रंथालयाच्या काही व्याख्या दिल्या आहेत. नंतर डिजिटल ग्रंथालय तंत्रज्ञानाचा विकास ग्रंथालयाचा बदलता चेहरा डिजिटल ग्रंथालयाची गरज डिजिटल ग्रंथालय आज्ञावली डिजिटल ग्रंथालयाचे साहित्यस्रोत डिजिटल ग्रंथालय आंतरस्रोत व्यवस्थापन याबद्दल माहिती दिली आहे.

प्रस्तावना

दुसऱ्या महायुद्धानंतर ग्रंथालये अशी वाचकाभिमुख झाली त्याचप्रमाणे ग्रंथालयाकडे येणाऱ्या वेगवेगळ्या स्वरूपातील साहित्याचा ओघही वाढत गेला. गुटेनबर्गच्या १४५२ च्या दरम्यान छापखान्याच्या शोधानंतर छपील साहित्याचा ओघ वाढला. पुढे अनेक नवनवीन माध्यमांचा शोध लागला. उदा. मायक्रोफॉर्मस, ध्वनिकीय ध्वनिमुद्रण चलचित्र प्रकाशीय व शेवटी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या प्रवाहातही वेगवेगळे प्रवाह आपण पाहिले. त्यात ई-जर्नल ई-स्रोत ई-इंटरनेट ई. विविध प्रकारांचा समावेश होतो. मुद्रण व प्रकाशन तंत्रज्ञानाची प्रगती वाढीचा वेग पाहता असे वाटले होते की भविष्यकालीन ग्रंथालये पुस्तकशिवाय (Paperless) असतील का मग ती काशी असतील परंतु ग्रंथसंदर्भग्रंथ व नियतकालिके असे छपील साहित्याचे प्रकाशन त्याच किंवा त्यापेक्षा जास्त वेगाने होत आहे. त्याचप्रमाणे इतर स्वरूपात प्रकाशीत होणाऱ्या साहित्याचा व त्याच्या निर्मितीचा वेगही वाढत आहे. ग्रंथालयातील साहित्यसंग्रहाचे स्वरूप त्यामुळे बदलत आहे. संगणकाच्या वापरने तसेच इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या प्रभावाचा ग्रंथालयाला अलीकडच्या काळात झालेल्या विकासावर खूप परिणाम झालेला दिसतो. त्याचा परिपाक म्हणून इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये १९७० च्या दशकात क्षितिजाविना ग्रंथालये (Library without Boundaries) Virtual Library ऑनमिशन तंत्रज्ञानसह जवळजवळ पूर्ण इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाचा अभास निर्माण करणारी ग्रंथालये अशा नवनवीन तांत्रिक संकल्पना (Concepts) उदयास आल्या आणि सरते शेवटी डिजिटल ग्रंथालय या नवीन तंत्रज्ञानाच्या संकल्पनेचा उदय झाला. ग्रंथालयाचा भविष्यकाळ डिजिटल स्वरूपाचा असेल यावर अनेक ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत व होत आहेत.

डिजिटल ग्रंथालय संकल्पना

डिजिटल ग्रंथालय नक्की कशास म्हणावे या बाबत मतांतरे आहेत. त्यासाठी पुढील परिभाषिक संज्ञांचा मोघम उल्लेख केला जातो.

- पूर्ण स्वरूपातील डिजिटल स्वरूपातील साहित्यसंग्रह.
- स्कॅनरच्या साहाय्याने परावर्तित छपील मजकूर प्रतिमा फोटोग्राफ डिजिटल ध्वनिमुद्रित प्रकार Video प्रकारचे साहित्य वापरण्याची सोय.
- वैज्ञानिक डेटा समूह.
- ऑनलाईन माहितीस्रोत (Online Database) व सी डी रॉम क डी व्ही डी स्वरूपातील माहितीस्रोत ज्यात मल्टिमिडिया व इंटरॲक्टिव्हिडिओ तंत्रज्ञानाचा सहभाग पूर्ण डिजिटल स्वरूपातील ग्रंथ किंवा तत्सम साहित्य प्रकार.
- सॉफ्टवेअर आज्ञावलीचे ग्रंथालय.
- डेटाबेस व ग्रंथालयाच्या तालिका OPAC ज्या इंटरनेटद्वारे पाहता येतात असे स्रोत.
- डिजिटल ऑडिओ व्हिडिओ तुकडे (Clips) किंवा पूर्ण स्वरूपातील डिजिटल माध्यमात परावर्तित चित्रपट.

खरे पाहता हे सर्व प्रकार डिजिटल ग्रंथालय या संकल्पनेत येत नाहीत थोडे खोलवर जाऊन डिजिटल ग्रंथालयाची संकल्पना पूर्णपणे समजावून घेणे आवश्यक आहे. जेणे करून डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे काय त्यात काय काय समाविष्ट असते याची स्पष्ट कल्पना येईल. Association of Research Libraries (ARL) ने १९९५ साली मांडलेली डिजिटल ग्रंथालयाची संकल्पना.

- डिजिटल ग्रंथालय ही एकच एक वस्तू नाही त्यास विविध अंगेही आहेत.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- डिजिटल ग्रंथालयात अनेकविध माहितीस्रोत एकमेकांशी जोडण्यासाठी प्रगत संगणक व दळणवळण माहिती ☐ तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते .
- माहितीस्रोत जोडणा या जोडण्या पारदर्शी असतात .
- डिजिटल ग्रंथालये व माहिती ☐ सेवांचा लाभ सवेकश स्वरूपात असतो .

❖ डिजिटल ग्रंथालय व्याख्या ☐

1. Deegan Marilyn and Simon Tanner यांच्या अनुभवावरून डिजिटल ग्रंथालयाची व्याख्या पुढील चार भागांमध्ये सांगता येईल .
 - डिजिटल ग्रंथालय हे शास्त्रीय पद्धतीने व्यवस्थापित केलेला डिजिटल साहित्यसंग्रह होय .
 - डिजिटल साहित्यसंग्रह निर्माण करताना तांत्रिक तसेच शास्त्रीय तत्वे वापरली जातात .
 - ग्रंथालयातील इतर साहित्याप्रमाणेच डिजिटल ग्रंथसंग्रह सुलभतेने वापरण्यासाठी योग्य ती तांत्रिक व्यवस्थाक्रसोय उपलब्ध असते .
 - डिजिटल ग्रंथालयातील साहित्य हे ग्रंथालयात सतत टिकेल याकडे लक्ष दिले जाईल . त्यातील माहिती दर्जेदार ☐ सतत शिल्लक राहील यासाठी तांत्रिक व्यवस्था केलेली असते .
2. आर्मस् यांच्या मते डिजिटल ग्रंथालयाच्या ठिकाणी साहित्यसंग्रह हा डिजिटल स्वरूपात साठविलेला असतो व नेटवर्कच्या माध्यमातून तो वारता येतो ☐ असे ग्रंथालय वापरण्यासाठी संग्रह व माहितीसेवांचे व्यवस्थापन केलेले असते .
3. डिजिटल ग्रंथालयाचा संग्रह केवळ याच्या तालिकेपुरता मर्यादित नाही . ज्यामध्ये छापील स्वरूपात कधी उपलब्ध झाले नसतील अशा डिजिटल स्वरूपातील साहित्यप्रकारही समविष्ट असतील .
4. टेरेन्स स्मिथच्या मते डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे ☐

शास्त्रशुद्ध पद्धतीने तयार केलेले व डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून व्यवस्थित मांडणी करून ते वापरण्यासाठी विविध पद्धतीचे व विविध अंगांनी वापरण्याजोग्या मार्गासहित उपलब्ध डिजिटल साहित्यसंग्रह .

❖ डिजिटल ग्रंथालय तंत्रज्ञानाचा विकास ☐

साधारणत ☐ गेल्या ४० वर्षातील ग्रंथालय आणि माहिती ☐ तंत्रज्ञान यांच्या एकत्रित सहभागाने माहिती ☐ तंत्रज्ञानाच्या ग्रंथालयातील वापरासंबंधी वेगवेगळे स्तर विकसित होत गेले आहेत . त्याचा संक्षिप्त आढवा

माहिती ☐ तंत्रज्ञानाची प्रगती	ग्रंथालयाच्या विकासवर प्रभाव
<u>Trend of (IT) Technology Change</u> Magnetic Media Optical Media Computer Technology Computer software's Internet Online Information Resources Scanners & OCR Digital Library	Impact on Development on library Reading Material in Magnetic Form Addition of Compact Discs to library (Online and reference sources) Office Automation Library Computerisation OPAC on Extranet Web OPAC, Library Webpage E-Journals, E-Resources, Portals, Vortals & Subject Gateways Digitization of Documents Building Digital library

ग्रंथालयाचा बदलता चेहरा ☐

ग्रंथालयाचे अस्तित्व २५ शतकांपूर्वीचे आहे असे मानले जाते . ग्रंथालयाचे महत्त्व हे सर्वसामान्य आहे . ती एक सामाजिक संस्था आहे . ज्यात ज्ञानाचे पेव दडलेले आहे . ग्रंथालयास संस्कृतीचे मंदिर असेही म्हटले जाते . दुस या महायुद्धानंतरच्या औद्योगिक क्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर जेव्हा छापखान्याचा शोध लागला तेव्हापासून ग्रंथालय या संस्थेचा विकास झपाट्याने झाला .

पुराणकाळाची ग्रंथालये ही समाजातील उच्च सुशिक्षित अशा छोटयाश्या समूहासाठीच उपलब्ध होती . मध्यकाळातील विद्यापीठ ग्रंथालये ही Chained Books साखळदंडाने बांधलेल्या ग्रंथसंग्रहासाठी प्रसिद्ध होती . १९ व्या शतकात सार्वजनिक

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ग्रंथालय चळवळ अस्तित्वात आली आणि ग्रंथालयाचा खऱ्या अर्थाने वाचकाभिमुख प्रवास सुरू झाला तालिकेच्या आधारे शोधलेले ग्रंथ काऊंटरपलीकडून दिले जाऊ लागले. २० व्या शतकात मुक्तद्वार पद्धतीचा स्वीकार ग्रंथालयांनी केला.

आजच्या घडीस आपण डिजिटल ग्रंथालयाच्या उंबरठ्यावर उभे आहोत. माहितीच्या कांतीमुळे व माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे माहितीच्या हाताळणीत तांत्रिक अश्वशक्ती उपलब्ध झाली आहे. शिवाय माहिती साठवण व्यवस्थापन व शोध यासाठी अनपेक्षित मागणी निर्माण झाली. माहिती साठवणीसाठी केवळ औत्सुक्य न वाटणारी पण शाश्वत व परवडणारी माध्यमे निर्माण झाली. जर माहिती हे ज्ञानाचे चलन असेल तर डिजिटल ग्रंथालय हे त्या चलनासाठी बँक आहे. इतके महत्त्व डिजिटल ग्रंथालयास आज प्राप्त होत आहे.

एक काळ ग्रंथालयांच्या भव्य इमारती राष्ट्रीय ग्रंथालये यांनी गाजविली. त्यानंतर विविध साहित्यप्रकारांची उपलब्धता उदा. ग्रंथनियतकालिके संदर्भसाहित्य व छापील ग्रंथेतर साहित्य इ. त्यानंतर अमुद्रित माध्यमे उदा. मायक्रोग्राफी मुंबकीय व त्यानंतर उदयास आलेल्या प्रकाशीय माध्यमांमुळे नवनवीन साहित्यप्रकार उपलब्ध झाले. त्यापुढील काळ हा त्यातील दर्जात्मक सुधारणेचा काळ म्हणावा लागेल.

ग्रंथालयात वापरण्याची साधने ही त्याच प्रमाणात विकसित होत गेली. प्रथम पुस्तकरूपी तालिका संगणकीकृत तालिकांचा उदय झाला. इंटरनेटच्या शोधाने तालिकेस वर्ल्ड वाईट वेबमध्ये नेऊन बसविले. इंटरनेटच्या माध्यमाने ईजर्नल ईबुक्स यासारखे डिजिटल स्रोत ग्रंथालयात उपलब्ध झाले. ग्रंथालये ही छापील ते इलेक्ट्रॉनिक अशा जोड माध्यमांमध्ये संकरित स्वरूपात निर्माण होऊ लागली.

आज ग्रंथालयात पूर्वीप्रमाणेच छापील स्वरूपातील साहित्यप्रकार आहेत त्यांची संगणकीकृत तालिका उपलब्ध आहे. ग्रंथालयाच्या संकेतस्थळाच्या माध्यमाने संगणकीकृत ग्रंथालय तालिका उपलब्ध होते आहे. संकेतस्थळावर याव्यतिरिक्त ईजर्नल व डिजिटल स्वरूपातील स्रोतही उपलब्ध होतात पण याहून वेगळे डिजिटल ग्रंथालय हळूहळू निर्माण होऊ पहात आहे. डिजिटल ग्रंथालयाची निर्मिती पूर्णपणे ग्रंथालय करित असते. त्यांचे व्यवस्थापनही शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केले जाते. शास्त्रशुद्ध पद्धतीने डिजिटल स्वरूपातील साहित्यनिर्मिती तिचे व्यवस्थापन व ते वापरण्याच्या सोयी या विविध अंगाने त्याची निर्मिती होत असते.

डिजिटल ग्रंथालयाची गरज

भविष्यकाळात ग्रंथालयांना व पर्यायाने ग्रंथांना डिजिटल स्वरूपात माहिती निर्मिती तसेच ग्रंथालयाकडे असलेल्या विविध छापील साहित्याचे डिजिटल स्वरूपात परिवर्तन व डिजिटल स्वरूपातल्या माहितीस्रोतांचे जतन व संरक्षण या बाबींकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. डिजिटल ग्रंथालयाची निर्मिती ही भविष्यकाळाची गरज आहे. डिजिटल ग्रंथालयाची कारणे व डिजिटल ग्रंथालयाची गरज पुढील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होईल.

१. छापील माध्यमाची मर्यादा

ग्रंथालयात छापील स्वरूपातील साहित्याचा भरण आणखी आपल्याला आढळतो. असे साहित्य टिकविण्यात कागदाच्या मर्यादित आयुष्यामुळे अडचणी येतात कालांतराने हे साहित्य नष्ट होण्याची भीती असते. अशा संग्रहामध्ये अमूल्य स्वरूपाचे दुर्मिळ ग्रंथ असू शकतात. असे छापील साहित्य ते नष्ट होण्यापूर्वीच योग्य त्या माध्यमात परावर्तीत करणे आवश्यक होते. ग्रंथ परावर्तीत करण्यासाठी मायक्रोफिल्मिंग फोटोकॉपी यांसारखे तंत्रज्ञान उपलब्ध असले तरी असे परावर्तीत साहित्यप्रकार टिकावण्यावर मर्यादा असतात. तसेच असे परिवर्तन कायमस्वरूपी होऊ शकत नाही. इतर माध्यमांच्या या मर्यादा लक्षात घेता सद्यस्थितीत डिजिटल किंवा प्रकाशीय हे एकमेव माध्यम उपलब्ध असून कायमस्वरूपीय होऊ शकते.

२. ग्रंथालयतालिकेची व्याप्ती वाढविणे

ग्रंथालयतालिकाचा उपयोग ग्रंथाचे नेमके स्थान शोधण्यासाठी केला जातो. तालिकेमध्ये ग्रंथावद्दल सूचिवद्द माहितीचे वर्णन असते. परंतु या व्यतिरिक्त ग्रंथावद्दल कोणतीही अतिरिक्त माहिती तालिकेमध्ये नसते. उदा. ग्रंथाचे प्रत्यक्ष चित्र अनुक्रमणिका प्रस्तावना विषयसूची इत्यादींची माहिती जर तालिकेत समाविष्ट केली तर ग्रंथालय तालिकेची व्याप्ती वाढण्यास मदत होईल.

३. वेगवेगळ्या स्वरूपातील साहित्य जतन

ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रहात ग्रंथनियतकालिके संदर्भ ग्रंथकोष प्रिंटिंग प्रतिकृती छायाचित्रे इ. गोष्टी समाविष्ट असतात तेव्हा असे सर्व ग्रंथेतर साहित्य टिकविण्यासाठी ग्रंथालयाला अथक प्रयत्न सदैव करावे लागतात. अशा सर्व

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

साहित्याची माहिती विशिष्ट माध्यमात परावर्तीत करून ती कायमस्वरूपी टिकविणे हे ग्रंथालयाचे कर्तव्य आहे . डिजिटल ग्रंथालया निर्मितीच्या प्रक्रियेतून अशी माहिती साठवणे शक्य आहे .

४ . विविध भाषेतील माहिती वापरण्याची एकत्र सोय

भारतासारख्या विविधभाषिक देशात विविध भाषांमध्ये मोठ्या प्रमाणत साहित्यनिर्मिती होत असते . अशा विविध भाषेतील उपलब्ध साहित्यचे जतन करताना डिजिटायझेशन सारखे तंत्रज्ञान वापरता आणून परावर्तीत साहित्य वाचकांना डिजिटल ग्रंथालयाच्या माध्यमातून उपयोगी ठरते .

५ . इंटरनेट माध्यमातील प्रसारित माहिती वापरण्यातील तांत्रिक अडचणी

इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध प्रकारची डिजिटल स्वरूपातील माहिती उपलब्ध होत असते . उदा . ई-जर्नल्स ई-ब्रॉडकास्टिंग ई-बुक इ . वरिल सर्व प्रकार मुख्यत्वेकरून व्यापारी तत्वावर उपलब्ध होत असतात . तसेच ते वापरण्यामध्ये अनेक अटीच्या मर्यादा असतात . तसेच त्यांची सततची उपलब्धता अनेक तांत्रिक गोष्टींवर अवलंबून असते . नेटवर्क गसारख्या तंत्रज्ञानातील छोट्याश्या विघाडाने अशा माहितीचे प्रसारण कधीही बंद होऊ शकते . त्यामुळे संशोधनात अडथळे येण्याची शक्यता असते . हि अडचण लक्षात घेता डिजिटल माध्यमातून उपलब्ध होणा या माहितीचे स्थानिक पातळीवर जतन करण्याची संरक्षण प्रसारण उपलब्धतेची सोय या सर्व बाबी डिजिटल ग्रंथालयनिर्मितींतर्गत येतात .

डिजिटल ग्रंथालय आज्ञावली (Digital Library Software)

डिजिटल ग्रंथालय निर्मितीच्या दृष्टिकोनातून बरेच पोषक वातावरण तयार झालेले आहे डिजिटल ग्रंथालय फेडरेशन नावाची संस्था डिजिटल ग्रंथालयासाठी मार्गदर्शक तत्वे उपलब्ध करून देते . डिजिटल ग्रंथालयनिर्मितीस उपयुक्त आज्ञावली उपलब्ध आहेत . उदा . D-space – Greenstone

यापैकी ग्रीनस्टोन आज्ञावलीसंबंधी संक्षिप्त माहिती

न्युझिलॅंडस्थित वार्डकाटो विद्यापीठातील न्युझिलॅंड डिजिटल लायब्ररी प्रोजेक्ट अंतर्गत ग्रीनस्टोन नावाच्या आज्ञावलीची निर्मिती झाली . सदर सॉफ्टवेअर नि:शुल्क स्वरूपात www.greenstone.org या संकेतस्थळावरून उपलब्ध होऊ शकते . ग्रीनस्टोन हे एक पूर्णस्वरूपातील कार्यक्षम वापरण्यास सोपे असे डिजिटल लायब्ररीसाठीचे (Ready to use) सॉफ्टवेअर आहे . याद्वारे माहितीचे योग्य व्यवस्थापन करून ती इंटरनेटवर ठेवणे शक्य होते . ज्यामध्ये हजारां जाग्वी डॉक्युमेंट्स होऊ शकतात . यामध्ये मजकूर आकृत्या फोटो ध्वनिमुद्रित माहिती किंवा व्हिडिओ यांचा समावेश होतो . म्हणजे माहिती कुठल्याही माध्यमात किंवा स्वरूपात असली तरी चालते या सॉफ्टवेअरच्या आधारे माहिती सर्वसाधारणपणे इंटरनेटवर ठेवण्याच्या पद्धतीपेक्षा खूप वेगळ्या पद्धतीने हे काम केले जाते . यातील साहित्यसंग्रह विशिष्ट व्यवस्थापनेद्वारे तो शोधण्यासाठी व वापरण्यासाठी योग्य अशा पद्धतीने पुन्हा बांधला जातो आणि हे सर्व काम आज्ञावलीच्या आधारे आपोआप होत असते . कुठलीही माहिती समाविष्ट करतेवेळी एका विशिष्ट आराखड्यात ती बसविली जाते . शोधण्याची सोय ही प्रत्यक्ष डेटा व मेटाडेटा यांच्या आधारे उपलब्ध केली जाते . ज्यामध्ये संक्षिप्त शोध ते पूर्ण स्वरूपातील पाहणे या दोन्ही पद्धतीचा उपयोग केला जातो . ग्रीनस्टोन हे General Public Licence पद्धतीने नि:शुल्क उपलब्ध होते तसेच ते Open Source Software प्रणालीतील असल्याने त्यामध्ये सुधारणा करणे शक्य होते व त्यांचे स्वागत होते . सध्या ग्रीनस्टोन सॉफ्टवेअरचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात खासकरून युनायटेड नेशन्सच्या निगडित संस्थांमार्फत केला जातो आहे . ग्रीनस्टोन प्रणालीतील वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे

- १ . इंटरनेटच्या web browser वरून माहिती उपलब्ध होते .
- २ . विण्डोज युनिक्स व Linux दोन्ही पायाभूत आज्ञावलीवर चालू शकते .
- ३ . संक्षिप्त तसेच पूर्ण स्वरूपातील माहिती उपलब्ध होते .
- ४ . वाचकांच्या सोयीनुसार शोधप्रक्रियेत बदल करता येतो .
- ५ . माहितीच्या उपलब्धतेची तालिका आपोआप तयार होते .
- ६ . उपलब्धत मेटाडेटाचा पूर्णपणे वापर करता येतो .
- ७ . क्षमता मागणीनुसार वढवता येते .
- ८ . जगातील कोणत्याही भाषेतील माहितीचा समावेश होऊ शकतो व अशी माहिती शोधताना आतील तांत्रिक व्यवस्था जमवून घेते .
- ९ . छापील मजकूर चित्र ध्वनिमुद्रित व चलचित्र स्वरूपातील माहितीचा समावेश होतो .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- १० . माहिती साठवण्याची क्षमता गिगाबाईटच्या पटीत असते .
- ११ . माहिती वापरतांना योग्य त्या सुरक्षित पद्धतीने उपलब्ध केली जाते . त्यासाठी User Login व Password व्यवस्थापन पद्धती वापरली जाते .
- १२ . नवीन माहिती स्वीकारणे व जुनी रद्द करणे शक्य होते
- १३ . यांतील संग्रह CD – ROM मध्ये प्रकाशित करणे शक्य होते
- १४ . एकावेळी विविध मार्गानी वापर वापर शक्य .
- १५ . यातील माहितीच्या मालकीहक्काची चिंता नको .

डिजिटल ग्रंथालयाचे साहित्यस्रोत

डिजिटल ग्रंथालय निर्माण करताना प्रथम करण्याच्या गोष्टी व्याप्ती ठरविणे देश लक्षात घेणे आणि त्यात माहिती समाविष्ट करण्याच्या दृष्टीने काही मार्गदर्शक तत्वे ठरविणे . त्यानंतर प्रश्न येतो डिजिटल ग्रंथालयासाठी माहिती स्रोत कुठून येणार या बाबत पुढील तीन प्रकार लक्षात घेणे आवश्यक आहे .

- १ . प्रत्यक्ष ग्रंथालयातील उपलब्ध साहित्य डिजिटल स्वरूपात परावर्तित करणे .
- २ . ग्रंथालयास काही माहिती दुसरीकडून उपलब्ध होते असेल तर आहे तिचा डिजिटल ग्रंथालयात समावेश करणे .
- ३ . इंटरनेटवरील यादीस उपलब्ध माहिती डिजिटल ग्रंथालयात समाविष्ट करणे .

❖ उपलब्ध ग्रंथसाहित्याचे परिवर्तन

ग्रंथालयातील उपलब्ध सर्व साहित्यप्रकार लक्षात घेता अशा कामाचा आवाका प्रचंड असणार हे निश्चित . असा निर्णय घेण्यापूर्वी त्याची कितपत गरज आहे याचा विचार करणे गरजेचे आहे . प्रत्यक्ष पाहता ग्रंथालयातील सर्व छापील साहित्यप्रकाराचे डिजिटल स्वरूपात परिवर्तन करणे ही निश्चित खर्चिक बाब आहे . त्यासाठी काही अग्रक्रम ठरविणे आवश्यक आहे . अग्रक्रम ठरविताना एकंदरीत ग्रंथसंग्रहाचे तीन मुख्य गट करता येतील .

- १ . विशेष संग्रहा . दुर्मिळ ग्रंथ .
- २ . जास्तीत जास्त प्रमाणात वापरले जाणारे साहित्यप्रकार .
- ३ . तुलनेने कमी वापरले जाणारे

खर्चाच्या दृष्टिकोनातून पहिल्या दोन गटांना प्राधान्य देता येईल . या प्रकारच्या अग्रक्रमानंतर बौद्धिक किंमत असणारे साहित्य त्याचप्रमाणे शैक्षणिक महत्त्व असणारे साहित्य यांचाही विचार करता येईल . सर्वात शेवटी दुर्मिळ पण हाताळण्याजोगे नसलेले साहित्यप्रकाराचाही विचार होऊ शकतो .

❖ नविन साहित्यनिर्मिती

व याचवेळा उपलब्ध छापील साहित्यप्रकाराचे परिवर्तन करण्यापेक्षा नवीन साहित्यनिर्मिती केल्यास ग्रंथालयाच्या दृष्टीने फायदेशीर बाब ठरते . अशी साहित्यनिर्मिती करताना बौद्धिक महत्त्व तसेच शैक्षणिक साहित्यनिर्मितीला मोठा वाव असतो . हे करत असताना बौद्धिक मालकी हक्काच्या अडचणी येत नाहीत .

डिजिटल ग्रंथालयासाठी साहित्यनिर्मिती करताना आणखी एक लक्षात ठेवण्याची बाब म्हणजे जे साहित्य डिजिटल ग्रंथालयात समाविष्ट करावयाचे आहे ते आज घडीस जर इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात उपलब्ध असेल तर त्याचा समावेश करणे अधिक सोपे असते . कारण त्यासाठी डिजिटायझेशनच्या प्रक्रियेतून जाणे आवश्यक नसते . केवळ माहिती मेटाडेटा तयार केला की काम भागते .

❖ इंटरनेटवरील उपलब्ध माहिती डिजिटल ग्रंथालयात समाविष्ट करणे

डिजिटल लायब्ररिच्या माध्यमातून इंटरनेटवरील उपलब्ध माहिती प्रसारित करता येते . अशा संकल्पनेस Virtual Library असे म्हटले जाते . हे करत असताना उपलब्ध संकेतस्थळावरील माहिती शोधून त्यातील उपयुक्त पाने त्यावर प्रक्रिया करून म्हणजेच ती संपादित करून व त्याबाबत मेटाडेटा तयार निर्माण करून डिजिटल ग्रंथालयात समाविष्ट करणे शक्य होते .

❖ सूचिबद्ध माहितीचे व्यवस्थापन

सर्वसाधारण ग्रंथालयामध्ये साहित्य शोधण्यासाठी तलिका उपलब्ध असतात . ज्या योगे ग्रंथनाम लेखक आवृत्ती प्रकाशक इ . गोष्टींचा उल्लेख असतो . साहित्य शोधतांना वाचकांना या गोष्टी ब याच प्रमाणात पुरेशा पडतात .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

डिजिटल ग्रंथालयात साहित्य शोधताना शोधप्रक्रियेची माहिती व प्रत्यक्ष साहित्य या दोन्ही गोष्टी उपलब्ध असल्याने साहित्यशोधप्रक्रिया व्यापकपणे उपलब्ध असते .

❖ शोध माध्यम

ग्रंथालयाच्या तुलनेने डिजिटल ग्रंथालयामध्ये माहिती मिळेविण्याचे मार्ग अनेक असतात . वाचकास ग्रंथालयाकडे जाण्याची आवश्यकता न भासता ग्रंथालयाचा वाचकांकडे प्रवास होतो .बहुतांशी डिजिटल्स ग्रंथालय इंटरनेटच्या माध्यमातून उपलब्ध होतात . मग तुम्ही कोठेही असाल तुम्ही वापरण्याचे अधिकारी असाल व तुमच्याजवळ माहिती तंत्रज्ञान असले की झाले . नियमाप्रमाणे तुम्हास मिळणारी माहिती कुठूनही मिळणार . त्यासाठी त्याच्या तंत्रज्ञानात CORBA (Common Object Request Broker Architecture Protocol) नियमावलीचा अंतरभाव केलेला असतो .

असे ग्रंथालय वेबच्या माध्यमातून उपलब्ध असले तरी परवानगी असलेल्या वाचकाशिवाय ते वापरण्यावर मर्यादा असतात .नियंत्रित योग्य वापराप्रमाणेच त्यातील वेकायदा माहितीप्रसारणावर नियंत्रण असते . त्यासाठी Digital Watermarking पद्धतीचे तंत्रज्ञान वापरले जाते .

डिजिटल ग्रंथालय आंतरस्रोत व्यवस्थापन

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रा क्षेत्रातील प्रगत काळात विविध व्यवस्थापन पद्धती व तंत्राचा वापर केला जात आहे . त्यात Total Quality Management, Knowledge Management (KM) सारख्या नवनवीन व्यवस्थापन पद्धतींचा उपयोग ग्रंथालय व्यवस्थापन अधिकाधिक करण्यात झालेला आहे .

डिजिटलग्रंथालय निर्मिती व व्यवस्थापनाच्या विषयाशी आजकाल निगडित अशीच संज्ञा म्हणजे आंतरस्रोत व्यवस्थापन किंवा आंतरघटक व्यवस्थापन होय . माहिती हाताळण्यासंदर्भात वापरले जाणारे तंत्रज्ञान खूप वेगाने बदलते आहे . माहिती जमा करणे ती अद्ययावत ठेवणे वा ती प्रसारित करणे वा वेगवेगळ्या स्वरूपात ती सादर करणे या प्रक्रियेसाठी Document Management तसेच Information Management यासारख्या संज्ञा वापरात आल्या व कालांतराने त्या जुन्या झाल्या . डिजिटल ग्रंथालयातील माहिती हाताळण्याच्या संदर्भात आंतरस्रोत व्यवस्थापन ही संकल्पना सध्या वापरात व चर्चेत आहे .खरेतर हे काम पूर्वीही केले जात होते परंतु त्यासाठीचे तंत्रज्ञान आज बदलले आहे तसेच माहितीची स्वरूपेही बदललेले आहेत एवढेच .

डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापनात डिजिटायझेशन टोअरेज शोध या प्रक्रिया तयार करून अस्तित्वात आणल्या जातात आणि मग त्या प्रत्यक्षपणे वापरात आणल्या जातात . ग्रंथपाल तसेच ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यावसयिकानी ज्ञानाची साधने पूर्वीपासून हाताळली आहेत . परंतु १९६० च्या दशकानंतर संगणक तंत्रज्ञानातील झालेल्या प्रगतीमुळे त्यांना माहिती आंतरस्रोत व्यवस्थापन या नव्या पद्धतीकडे वळण्याची गरज निर्माण झाली आहे .

निष्कर्ष

आजच्या युगामध्ये ग्रंथालय डिजिटायझेशनला खूप महत्त्व प्राप्त झाले असून हि काळाची गरज आहे . छापील स्वरूपातील दुर्मिळ वाचन साहित्य जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी विविध भाषेतील माहिती वापरण्यासाठी ग्रंथालय ग्रंथालय तालिकेची व्याप्ती वाढविण्यासाठी डिजिटायझेशन गरजेचे आहे . तसेच यासाठी विविध अज्ञावली सध्या उपलब्ध आहेत .

संदर्भ

- १ . Deegan, Marilyn and Simon Tanner. (2002):Digital Futures: Strategies for the information age, London, Library Association Publishing.
- २ . Smith, Terence R.(1997): Meta-Data Information Environment of Digital Libraries, D-Library Magazine.
- ३ . फडके . ना . २००८ ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण पुणे युनिव्हर्सल प्रकाशन .
- ४ . जगदाळे सिद्धी २०१७ २१ व्या शतकातील ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप दिल्ली टेक्नो वर्ड प्रेस .
- ५ . डॉ . कुंभार राजेंद्र डिसेंबर २००६ फेब्रुवारी २००७ डिजिटायझेशन कार्यातील विविध घटकांच्या जबाबदा या व योगदान ज्ञानगंगोत्री .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्लायोमेट्रिक आणि भार प्रशिक्षणाचा लांबउडी खेळाडूंच्या कार्यमाणावर होणा-या परिणामाचा एक अभ्यास .

प्रा .गणेश रमेश सिंहासने
विद्यार्थी संशोधक

डॉ .गणेश शिवाजीराव सोळंके
संशोधन मार्गदर्शक

सारांश :

प्रस्तुत संशोधनाचा हेतू लांबउडी खेळाडूंचेर प्लायोमेट्रिक आणि भार प्रशिक्षण पध्दतीचा अवलंब करून कार्यमान सुधारणा होते किंवा नाही याचा अभ्यास करून या प्रशिक्षण पध्दतीचा परिणाम अभ्यासने होय .यामध्ये जनसंख्या तासगाव तालुक्यामधिल २ शाळेतील १४ ते १७ वयोगटातील विद्यार्थी असून एकूण ४० न्यादशांची यादृच्छिक पध्दतीने निवड करण्यात आली .प्लायोमेट्रिक व भार प्रशिक्षण दिलेल्या गटांची लांबउडी पुर्व चाचणीची सरासरी अनुक्रमे ४.०८१५ मी. २.९४ इतकी असून प्रशिक्षण कार्य राबविल्यानंतर दोन्ही गटाची उत्तरचाचणी घेतली असता प्लायोमेट्रिक गटाची लांबउडी उत्तर चाचणी सरासरी ४.१४३ मी व भार प्रशिक्षण गटाची लांबउडी उत्तरचाचणी सरासरी ४.२७०५ आहे .

महत्वाचे शब्द : प्लायोमेट्रिक प्रशिक्षण भार प्रशिक्षण लांबउडी कार्यमान

प्रस्तावना :

शरीर माध्यम खलु धर्म साधनम् असे संस्कृत वचन आहे याचा अर्थ निरोगी शरीर मानवधर्म पाळण्याचे एक महत्वाचे साधन आहे म्हणूनच शरीराची काळजी घेतली पाहिजे . चांगल्या शारीरिक क्षमतेवर संपूर्ण भावी जीवनात मिळणारी सुखे भोगण्याची व दुःख झेलण्याची क्षमता अवलंबून असते . शारीरिक क्षमता ही शारीरिक शिक्षणातील सर्वात महत्वाचा घटक आहे .

टेबल १			टेबल २		
प्लायोमेट्रिक प्रशिक्षण गट			भार प्रशिक्षण गट		
अ.क्र.	पुर्व चाचणी	उत्तर चाचणी	अ.क्र.	पुर्व चाचणी	उत्तर चाचणी
१	४.१५	४.३८	१	४.२	४.३१
२	३.९	४.१	२	४.०२	४.१२
३	४.०५	४.२७	३	३.९१	४.१९
४	४.२७	४.४२	४	४.३२	४.४१
५	४.१२	४.५२	५	४.१९	४.२७
६	३.९८	४.१५	६	४.०५	४.१७
७	३.७	४.०२	७	३.७४	४.०१
८	४.१७	४.२९	८	४.२६	४.३२
९	४.२२	४.३४	९	४.१५	४.२१
१०	४.३७	४.४८	१०	४.२७	४.३९
११	४.२८	४.५७	११	४.३३	४.४१
१२	३.९१	४.२१	१२	४.११	४.२८
१३	४.०१	४.३७	१३	४.१९	४.२६
१४	३.९६	४.१३	१४	४.०३	४.१७
१५	४.१४	४.२६	१५	४.२४	४.३६
१६	४.२९	४.३३	१६	४.३६	४.४७
१७	४.३१	४.५९	१७	४.४३	४.५२
१८	३.८७	४.०२	१८	४.०७	४.२१
१९	३.७४	४.०७	१९	३.९७	४.०९
२०	४.१९	४.३६	२०	४.०२	४.२४
सरासरी	४.०८१५	४.२९४	सरासरी	४.१४३	४.२७०५

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अॅथलेटिक्स हालचालीमध्ये शरीरातील प्रत्येक स्नायू कार्यक्षम असावा लागतो . स्नायुंचे पेशी बळकट होण्यासाठी प्लायोमेट्रिक व्यायामाचा उपयोग होतो . ताकद वेग आणि शक्ति या क्षमता वाढविण्यासाठी प्लायोमेट्रिक प्रशिक्षणाचा सद्या उपयोग केला जात असताना दिसतो . प्लायोमेट्रिक प्रशिक्षणाचा सद्या उपयोग केला जात असताना दिसतो . प्लायोमेट्रिक प्रशिक्षण या पद्धतीची तंत्राची सुरुवात अमेरिकेतील ट्रॅक आणि फिल्डचे एक प्रगत िडा मार्गदर्शक फेड विल्ड यांनी १९७५ साली केली . त्यांनी हे तंत्र किंवा पद्धती अॅथलेटिक्ससाठी प्रथम वापरली गेली . फेड वेल्ट माजी ऑलिंपिक खेळाडू असून अमेरिकेतील परड्यू या विद्यापीठात महिला खेळाडूंचे मार्गदर्शक आहेत .

भारतामध्ये सुद्धा मैदानी िडा प्रकारामध्ये अॅथलेटिक्स वेगाने प्लायोमेट्रीक व्यायामाच्या प्रशिक्षणाचा वापर केला जात असल्याचे दिसून येते . म्हणून संशोधकाने प्लायोमेट्रीक आणि भार प्रशिक्षणाचा लांबउडी खेळाडूंच्या कार्यमानावर होणा या परिणामांचा तुलनात्मक अभ्यास आवश्यक वाटल्याने ही समस्या निवडली आहे .

माहिती विश्लेषण :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सरासरी $\bar{X}$ या संख्या शास्त्रीय साधनाचा वापर केला आहे . संशोधनातील माहितीचे संख्या शास्त्रीय विश्लेषण खालील प्रमाणे .

अर्थनिर्वचन :

प्लायोमेट्रिक प्रशिक्षण गटाची लांबउडीची २० खेळाडूंची पुर्व चाचणी सरासरी गुणांकन $\bar{X}$.०८१५ पेक्षा उत्तर चाचणीचे सरासरी गुणांकन $\bar{X}$.२९४ जास्त अलेले असून प्लायोमेट्रिक प्रशिक्षण पद्धतीचा अवलंब केल्यास लांबउडीच्या खेळाडूंच्या कार्यमानात सुधारणा होते हे वरील विश्लेषणा व्दारे समजते

भार प्रशिक्षण गटाची लांबउडीची २० खेळाडूंची पुर्व चाचणी सरासरी गुणांकन $\bar{X}$.१४३ पेक्षा उत्तर चाचणीचे सरासरी गुणांकन $\bar{X}$.२७०५ जास्त अलेले असून भार प्रशिक्षण पद्धतीचा अवलंब केल्यास लांबउडीच्या खेळाडूंच्या कार्यमानात सुधारणा होते हे वरील विश्लेषणा व्दारे समजते .

निष्कर्ष

१. प्लायोमेट्रिक प्रशिक्षण दिलेल्या लांबउडीच्या खेळाडूंच्या कार्यमानात सकारात्मक बदल दिसून आला व त्याच्या लांबउडीच्या कार्यमानात सुधारणा झाली .
२. भार प्रशिक्षण दिलेल्या लांबउडीच्या खेळाडूंच्या कार्यमानात सकारात्मक बदल दिसून आला व त्याच्या लांबउडीच्या कार्य मानात सुधारणा झाली .

संदर्भ

१. Willam H. (१९८०) *Physical Education and Sports in changing society*. Delhi : Surjeet Publication, PP. १२-१३
२. जेम्स जे.ए. [१९८७] *वेट ट्रेनिंग आणि प्लायोमेट्रिक प्राशिक्षणाचा अभ्यास उंचउडी उभ्याने लांबउडी आणि ४० मीटर स्प्रॉट यावर होणारा परिणाम अभ्यास* .
३. डोंबी डी.डी. [१९६९] *कंडिशनिंग कार्य* िडाचा महाविद्यालयीन टेनिसपटू युक्तीच्या काही विशिष्ट टेनिस कौशल्य आणि हृदयनाडी क्षमतेवर होणारा परिणामाचा अभ्यास .
४. कांगणे एस. ए. [२०००] *प्लायोमेट्रिक प्रशिक्षणाचा टीम हॅण्डबॉल खेळाडूंच्या निवडक कोशल्या कार्यमानावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास* अप्रकाशित एम फिल . शारीरिक शिक्षण संशोधन प्रबंध पुणे विद्यापीठ पुणे .
५. कदम चा.व. [१९६१] *शैक्षणिक संख्याशास्त्रीय संशोधन व्दितीय आवृत्ती कोल्हापूर वंदना प्रकाशन*
६. Kansal, D.K. (१९९६) *Test and Measurement in Sport and physical education* New Delhi : D.V. S. Publication.
७. Gambetta, V. (१९८९) *Principles of Plyometrics training. Track technique*, ९७३०९९-३९०४ .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

माहितीचे प्रसारण म्हणजे काय ते सांगून माहिती प्रसारणाच्या घटकाबद्दल चर्चा करा

कु. गीता दादासाहेब पाटील

एम.लिब.विद्यार्थिनी

य. च. इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, सातारा

डॉ. ए.डी. खोब्रागडे

ग्रंथपाल

य. च. इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, सातारा

सार -

ग्रंथालयीन शास्त्र विषयातील अभ्यासाचं जग आज जुन्या पारंपारिक अभ्यासपद्धतीकडून (नियतकालिके, ग्रंथालय वाचन) आधुनिकतेकडे (इंटरनेट, डिजीटल लायब्ररी) वळले आहे. आणि माहिती मिळविण्याचे ते आवश्यक सोयीस्कर असे साधन आहे. विविध क्षेत्रातील, तज्ञ, कायदेतज्ञ, वैद्यकीय, अभियांत्रिकीय तसेच कला, वाणिज्य अशा सर्वच स्तरांवर संशोधनासाठी माहिती प्रसारणासाठी अत्याधुनिक साधने ही डिजीटल ग्रंथालयात उपलब्ध झालेले आपणास पाहायला मिळतात. एकूणच ICT आणि ग्रंथालय याचा अभ्यास हा सर्वापर्यंत पोहचवणे आवश्यक आहे आणि यासोबत इंटरनेटचे फायदे तोटे व कायदायुक्तील तरतूदी बरोबर Intellectual Property Law, Cyber Law, Copy Right हे सुद्धा अभ्यासक्रमात समाविष्ट करून माहितीचे प्रसारण आणि संक्रमण याची पडताळणी, तफावत, उपयुक्तता समजून घेणे आवश्यक आहे आणि त्याचबरोबर त्याच शिक्षण आणि प्रसारण याची जागृती होणे सुद्धा गरजेचे आहे.

प्रस्तावना -

प्राचीन काळापासून ते सध्याच्या आधुनिक युगापर्यंत कोणत्याही प्रकारची माहिती ही मानवाच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. मग तो विकास आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय कोणत्याही स्वरूपाची असो.

माहितीची संकल्पना ही घटना, निरीक्षण मुलभूत माहिती, ज्ञान, अनुभव इ.शी संबंधित आहे. या संकल्पना म्हणजे माणसांच्या मनातील विचार होय. हे विचार, या संकल्पना काही ठरावीक गोष्टी सततचा अनुभव आणि अभ्यास यामुळे घडत असतात त्या अनुभवावरून काही निष्कर्ष काढले जातात. हे सर्व विशिष्ट पद्धतीने एकत्रित केले जातात. व त्या आवश्यकतेनुसार पुरविले जातात. याला माहिती असे म्हणतात. माहिती हा शब्द दोन लॅटीन या शब्दापासून आला आहे "Forma" आणि "Formations" या दोन्ही शब्दापासून एकच अर्थ प्रतीत होतो. ज्ञान, बातमी आणि गोष्टी इ.

माहिती म्हणजे अनेक मुद्याचे एकत्रिकरण करून त्यांचे आकलन करून इतर साधनावर त्यांची नोंद करून देवाणघेवाण पद्धतीसाठी सुलभ पद्धतीने मांडणी केली जाते.

माहिती व ज्ञान यांच्या वापरामुळे समाज विकासामध्ये फार मोठा बदल घडून येत आहे. माहिती ही संकल्पना डेटा या शब्दाशी संबंधित आहे. हा शब्द डेटम या लॅटीन शब्दापासून आला आहे. याचा अर्थ कोणतीही दिलेली माहिती मग ती आकडेवारी, घटना, शब्द व आलेख ज्यांच्यामुळे कल्पनेचे सादरीकरण स्पष्ट होते अशी कोणतीही गोष्ट .

मानवाकडून संप्रेषण, स्पष्टीकरण अथवा प्रक्रियेत उपयुक्त ठरतील अशा औपचारीक पद्धतीच्या घटना, संज्ञा अथवा सूचना म्हणजे डेटा होय.

आजकाल माहिती ही सर्वांच्या निकडीची बाब बनली आहे. शैक्षणिक आणि संशोधन कार्यासाठी माहितीची आवश्यकता भासते. विद्यार्थी, शिक्षक, संशोधक, व्यावसायिक उद्योजक व शासकीय कार्यालये हे सर्व माहितीचे उपभोक्ते आहेत.

संशोधक तर सर्वात मोठे उपभोक्ते आहेत त्यांना नेहमी प्राचीन व आधुनिक काळातील कोणत्याही माहितीची निकड भासते. त्यातूनच नवीन संशोधन जन्म घेते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासाला उपयुक्त माहिती लागते. शिक्षकांना शिकवायला उपयुक्त अशी माहिती लागते. संशोधकांना सतत त्यांच्या संशोधनाला उपयोगी पडेल अशा नव्या माहितीची गरज असते.

वैद्यकीय क्षेत्रातही नवीन संशोधन सतत होत असतात याची माहिती डॉक्टरापर्यंत पोहचवणे गरजेचे असते. अशा प्रकारे प्रत्येक क्षेत्रातील लोकांना त्यांच्या आवश्यकतेनुसार माहिती पुरविणे अत्यंत आवश्यक असते.

राष्ट्राची गुणवत्ता वाढविणे आणि योग्य निर्णय घेणे यासाठी अचूक माहितीची निकड भासते. अचूक माहिती योग्य वेळेत मिळाली नाही तर पैसा, साधने व श्रम यासर्वांचा उपयोग होत नाही. यासाठी माहितीचे संघटन, वितरण, प्रसारण योग्य रितीने सुलभ व वेळेत होणे खूप आवश्यक आहे. आजच्या युगात माहितीचा विस्फोट झाल्यामुळे माहिती शास्त्रात ही बदल होत गेले. सीडी, डीव्हीडी, इंटरनेट व मोबाईल ही दळणवळणाची साधने या सारख्या उपग्रह सुविधांनी माहिती शास्त्राचे महत्त्व निश्चीतच वाढवले आहे. वाचकांना व उपभोक्त्यांना कोणत्याही प्रकारची माहिती कमी वेळेत देणारी माहिती केंद्रे निर्माण झाली, वेगवेगळ्या माहितीच्या प्रणाली निर्माण झाल्या या माहिती केंद्रातून फार मोठ्या प्रमाणावर माहितीचे वितरण व प्रसारण होत आहे.

माहितीचे प्रसारण -

“माहिती वेगवेगळ्या रितीने व पद्धतीने लोकांपर्यंत पोहचवणे म्हणजे माहितीचे प्रसारण होय.”

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

माहितीची सर्व स्तरांवरील आवश्यकता पहाता माहितीचे प्रसारण योग्य रितीने होणे खुप गरजेची बाब झाली आहे. प्राचीन काळापासुन माहितीचे वितरण किंवा प्रसारण खुप वेगवेगळ्या पद्धतीने होत आहे. आणि आधुनिक काळात त्यात खुप बदल झाले आहेत.

माहिती प्रसारणाचे घटक -

वृत्तपत्रे, नियतकालिके , पुस्तके , ग्रंथ ,अहवाल, टेलिव्हिजन ,आकाशवाणी , ई- बुक, ई-जर्नल, शब्दकोश, ज्ञानकोश, संशोधनपर अहवाल, इंटरनेट, मोबाईल, नकाशे, ग्रंथसूची, माहिती पुस्तिका व वर्ल्ड वाइड वेब अशा भरपूर पद्धतीने माहितीचे प्रसारण होत आहे.

१) वृत्तपत्रे व नियतकालिके -

जगातल्या ताज्या, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घडामोडी आणि बातम्या उपभोक्त्यापर्यंत रोजच्या रोज पोहचवण्याचे काम वृत्तपत्रे करतात. प्रत्येक क्षेत्रात नविन घडणाऱ्या घडामोडी लोकांपर्यंत सहज पोहचविणे यामुळे सोपे होते. यामध्ये साप्ताहिके, पाक्षिके, मासिके यांचाही समावेश होतो.

२) ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रह -

प्रत्येक ग्रंथालयात सर्व प्रकारचे , सर्व विषयांचे ग्रंथ, पुस्तके, पाठ्यपुस्तके, वृत्तपत्रे , कात्रणे, वेगवेगळ्या विषयावरील माहिती पुस्तके संग्रहित केलेली असतात. संशोधक संबंधित प्रबंध , अहवाल व नियतकालिके अशा सर्व गोष्टी संग्रहित केलेल्या असतात.

३) संशोधन अहवाल-

हे माध्यम संशोधन विकास संस्थांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. एखादा प्रयोग, एखादा संशोधन, पाहणी किंवा चौकशी यांच्या प्रगतीच्या विकासाचा किंवा निष्कार्पाचा आढावा म्हणजे अहवाल होय. असे प्रसिद्ध केलेले अहवाल पुढील संशोधनासाठी फार महत्वाचे असतात.

४) संदर्भ साधने -

प्राथमिक प्रलेखातील निवडक माहिती एकत्र करुन आणि ती सोयीस्कररीत्या मांडणी करुन संदर्भ ग्रंथ तयार केले जातात. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणीमुळे हवी ती माहिती संदर्भ ग्रंथात कोठे दिली आहे ते पटकन शोधता येते.

संदर्भ ग्रंथाचे सर्व परिचित प्रकार म्हणजे ज्ञानकोश २) शब्दकोश ३) विश्वकोश ४) हस्तपुस्तक व संख्यात्मक माहितीसंग्रह

५) भौगोलिक संदर्भसाधने -

नकाशे, पृथ्वीगोल, भौगोलिक कोश व मार्गदर्शक पुस्तिका यातून भौगोलिक क्षेत्राची माहिती प्रसारित करणे सोपे जाते. मार्गदर्शक पुस्तिकांमध्ये प्रदेशाची, शहराची सर्व माहिती असते. तेथे जाण्याचा मार्ग , हवामान , प्रादेशिक व सांस्कृतिक सर्व माहिती आपल्याला त्यामध्ये मिळू शकते.

६) इलेक्ट्रॉनिक साधने -

विकसित देशांमध्ये सध्या माहितीच्या विस्फोटामुळे माहितीचे प्रसारण कमी वेळात अचुकतेने होण्याचे साधन म्हणजे संगणक , इंटरनेट, मोबाईल, प्रिंटर इ. होय. हे माहिती विभाग संगणकीय जाळे, वर्ल्ड वाइड वेब, ई-जर्नल, ई-मेल इ. ऑनलाईन माहिती संच व सीडी रॉम यांच्याशी जोडलेले असतात. इंटरनेटमुळे जगातील कोणत्याही कानाकोप-यातील माहिती ज्या त्या उपभोक्त्याला कोणत्याही क्षणी कोणत्याही ठिकाणी कमी वेळात मिळू शकते. ई-बुक्स म्हणजे यांत्रिक ग्रंथ, यासाठी कागदाची आवश्यकता नसते. हे संगणकावर टंकलिखित केलेले असतात. मात्र हे वाचण्यास संगणकाची आवश्यकता असते. याचा फायदा म्हणजे ही माहिती चोरी होऊ शकत नाही किंवा हरवली जाऊ शकत नाही व कमी वेळात उपलब्ध होते. माहितीचा विस्फोट आणि संगणकाच्या वापरामुळे ऑनलाईन माहितीचा वापर खुप वाढला आहे. उपयोजकाला हवी असलेली माहिती कोणत्या वेबसाईटवर साठविलेली आहे ती माहिती उपयोजक मिळवू शकतो. इंटरनेट जगातील अगणित प्रलेख सामावलेले आहेत. प्रत्येक पान हे दुसऱ्या पानाशी साखळी ने जोडलेले असते. ब्राउजिंग हे इंटरनेटद्वारा दिली जाणारी सेवा आहे. उपभोक्त्याला कोणत्याही क्षेत्राची माहिती हवी असली तरी त्या माहिती संदर्भतील वेबसाईट म्हणजे Address link यामध्ये टाकून हवी ती माहिती काही क्षणांतच उपभोक्त्याला मिळू शकते.

७) ई -मेल , व्हॉटस अप, फेसबुक -

सध्याच्या युगात माहितीची देवाण-घेवाण करण्याचे सर्वत्र सहज उपलब्ध होणारे साधन म्हणजे ई-मेल, व्हॉटस अप व फेसबुक झालेले आहे. सध्या सर्व स्तरातील लोक स्मार्ट फोनचा वापर करतात. त्यामध्ये इंटरनेटवर ई-मेल, फेसबुक व व्हॉटस अप द्वारा माहितीचे प्रसारण अतिशय जलद गतीने कोणत्याही ठिकाणाहून व्यक्ती करू शकतो. यामध्ये छायाचित्रे, माहिती, सांख्यिकीय माहिती इ. अनेक प्रकारची माहिती आपण कोणत्याही ठिकाणी आपण पाठवू शकतो.

८) दुरदर्शन व आकाशवाणी केंद्र -

दुरदर्शन व आकाशवाणी केंद्रावरून लोकांना रोजच्यारोज नविन घडलेल्या घटना घडामोडी रोजच्यारोज कळत असतात. माहिती प्रसारित करण्याचे हे सर्वात उत्तम व प्रत्येकाकडे उपलब्ध असलेले साधन आहे. विविध क्षेत्रातील माहिती, खेळ, शेतीविषयक,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राजकिय, आर्थिक, सामाजिक आणि मनोरंजन अशा सर्व प्रकारची माहिती याद्वारे प्रसारित होते आणि ती सर्व स्तरांतील लोकांपर्यंत सहज सुलभ पोहचवली जाऊ शकते.

समारोप -

आजची प्रिंट मिडीया म्हणजे वृत्तपत्रे , नियतकालिके , ग्रंथ व प्रतिलिपी आणि डिजीटल मिडिया म्हणजे संगणक मोबाईल व प्रिंटर इ. अनेक साधनांमुळे माहितीचे प्रसारण अधिक जलद गतीने व सोयीस्कररीत्या बनले आहे.

संदर्भसूचि -

१. थोरात, लक्ष्मण (२००७), ग्रंथालय माहितीशास्त्र
२. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, बी.लिब. अभ्यासक्रम पुस्तिका, LIB006, माहितीसेवा
३. बाहेती एस. आर. (२०१०-११), ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणक्रम संशोधन प्रकल्पाचे महत्त्व ज्ञानगंगोत्री.
४. रामदासी, नागनाथ रा. (२०११-१२), केवळ महत्त्व माहितीलाच : भारतामध्ये ई-गव्हर्नससाठीची आव्हाने , ज्ञानगंगोत्री.
५. गोखले, प्रतिमा (२०११), ई-लर्निंगचे ग्रंथालयातील स्थान, ज्ञानगंगोत्री.
६. रामदासी, नागनाथ रा. (२०११-१२) केवळ महत्त्व माहितीलाच (भाग ६): बदलते समाजजीवन, ज्ञानगंगोत्री.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शारिरीक विकासासाठी कबड्डी खेळाचे योगदान

प्रा. भक्तराज घाळप्पा जाधव

शारिरीक शिक्षण संचालक,
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला
महाविद्यालय, सात रस्ता, सोलापूर.

शतकांची परंपरा असलेला आणि या दशकात ज्या खेळाला ख-या अर्थाने पुन्हा नवसंजीवनी मिळाली तो खेळ म्हणजे कबड्डी. संत तुकारामाच्या एका अभंगा मध्ये 'हमामा व हुमरी' या खेळाचा उल्लेख आहे. " हुतूतू " हमरी वर्जे "वाकुडे खेळा तेथे हरि संगे " त्यावरून हा खेळ त्या काळाच्याही आदिपासून खेळला जात असल्याचे निश्चितपणे सांगता येते अगदी 'हमामा रे पोरा हमामा' या सारखे कांही लोक गीते देखील त्यावरच घेतली आहेत. हा खेळ भारतीय उपखंडातील प्रत्येक प्रांतामध्ये व राज्यामध्ये वेगवेगळ्या पद्धतीने खेळला जात असे. अगदी शतकाच्या अखेरच्या टप्प्यातही महाराष्ट्रात कांही ठिकाणी " हुतूतू " तर कांही ठिकाणी " कबड्डी " असे म्हणतच खेळला जायचा. मात्र या शतकाच्या प्रारंभा पासूनच नियमावलीमध्ये सुस्पष्टता आणण्याचे काम अधिक वेगाने सुरू झाले. आणि " प्रो कबड्डी " आय पी एल लिग मुळे आता राष्ट्रीय स्तरावर कबड्डी म्हणूनच रूढ होऊ लागला आहे. "हुतूतू" चे कबड्डीत रूपांतर झाल्यानंतर आता आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

- १) **तांत्रिक पद्धती-** या खेळात वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग केला जातो. जसे वेगाने चढाई करणे. वेगाने चढाई करून हाताने खेळाडू बाद करणे पाय उंचावून गडी बाद करणे पाय पकडणे (चौडा काढणे), चैन मारणे , ब्लॉक करणे , डॅश मारणे , असे अनेक कौशल्य या खेळाचे केंद्रबिंदू आहेत.
- २) **क्रीडागण-** कबड्डी या खेळासाठी मोठ्या मैदानाची आवश्यकता नसते. हा खेळ छोट्याशा मैदानात ही खेळला जातो. कबड्डी खेळामुळे आपणांस शारिरीक , मानसिक व बौद्धिक विकासात वाढ होण्यास मदत होते.
- ३) **तांत्रिक कौशल्य-** वयाच्या बाराव्या वर्षापासूनच आपण हा खेळ खेळण्यास सुरुवात केली पाहिजे. या आधारावरच वयाच्या १८ व्या वर्षापर्यंत आधुनिक तंत्राचा वापर केला पाहिजे. शाळा कॉलेज मधील विद्यार्थी या खेळास वेगळ्या अंगाने , वेगळ्या दृष्टीकोनाने पाहतात. शारिरीक वाढ, चपळता, गती-ताकद या कौशल्य गुणांचा विकास करणे जरूरीचे आहे.
- ४) **आधुनिक खेळ-** या खेळात खेळाडू उंचीने लांब , चपळता आणि अनुभवपूर्ण असतात. त्यांचे शारिरीक क्षमतेत वाढ झालेली असते. त्यामुळे खेळाडू विरूद्ध संघाच्या खेळाडूस पारखण्याची क्षमता त्यामध्ये येते. यावरच न राहता स्वतःचा खेळ आणि विरूद्ध संघाच्या खेळाडूस पारखण्याची क्षमता त्यामध्ये येते यावरच न राहता स्वतःचा खेळ आणि विरूद्ध संघातील खेळाडूंची क्षमता ओळखण्याची कौशल्य असणे जरूरीचे आहे.
- ५) **शालेय स्तर आणि कबड्डी-** शालेय जीवनातच खेळाडूस वेगवेगळ्या कौशल्याचे ज्ञान दिले जाते. त्यांना दैनंदिन अद्यापन व प्रशिक्षण देणे जरूरीचे असते. प्रशिक्षण व अध्यापन यांच्यात फरक आहे.
 १. अध्यापन म्हणजे शारिरीक व मानसिक क्षमतेमध्ये अमूलाग्र बदल.
 २. प्रशिक्षण म्हणजे एखाद्या खेळाडूचे स्वतःच्या कौशल्याचे प्रदर्शन होय.
 ३. या खेळात विद्यार्थ्यास वेगवेगळ्या तांत्रिक पद्धतीचे ज्ञान मिळवावे लागते त्याचे दृष्टीकोन, पोजीशन, अंगवळण या सर्व बाबी खेळाडू आपल्या कौशल्यात भर टाकणे गरजेचे आहे. हे सर्व तत्वज्ञान वयाच्या १८ व्या वयातच आत्मसात करणे गरजेचे असते.
- ६) **कबड्डी खेळाची आवश्यकता-**
 - (१) हा खेळ अतिशय चपळाईचा व उत्साहवर्धक आहे.
 - (२) या खेळामध्ये होणा-या हालचाली झटपट सर्व गुणसंपन्न असतात.
 - (३) मोठ्याप्रमाणात चपळता , समन्वयकता, लवचिकता, या खेळात येते.
 - (४) या खेळात आक्रमकता आणि सहनशिलता याचे ज्ञान येते.
 - (५) मानसिक सदृढता महत्वाची असते.
- ७) **महत्त्वाची तंत्रे (टेक्नीक्स)-** यामध्ये महत्त्वाची प्रमुख तीन तंत्रे आहेत.
 - १) वैयक्तिक तंत्र- या मध्ये खेळाडू वैयक्तिक कला गुणांचा वापर करून येणा-या कठीण परिस्थितीचा सामना करतो व यश मिळवतो.
 - २) समुह- या मध्ये दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक डिफेंसरक्षक खेळाडू एकसारख्या कृतीत भाग घेऊ शकतात.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- ३) सांघिक तंत्रे- यामध्ये पुर्णसंघ एक कृतीमध्ये भाग घेत असतो. प्रशिक्षणात चांगली क्षमता, समन्वयक आणि स्थिरता महत्वाची असते. अशा प्रकारे अध्ययन आणि प्रशिक्षणामध्ये खेळांडूची क्षमता वय, लिंग यांचा विचार करून मार्गदर्शन केले जाते. त्यामुळे शाळा, विद्यालय, राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चांगले कबड्डी खेळाडू तयार होऊ शकतात.

संदर्भ ग्रंथ-

१. क्रिडा विश्व मैदान.
२. स्मरणिका- सोलापूर महानगरपालिका.
३. महापौर चषक कबड्डी स्पर्धा.
४. क्रिडा ज्ञानकोष.
५. किमयागार (कबड्डी)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि भारताचे बदलते आंतरराष्ट्रीय राजकारण

प्रा. रावसाहेब सटवा कांबळे

राज्यशास्त्र विभाग,

विशासराव नाईक कला, वाणिज्य आणि बाबा नाईक विज्ञान महाविद्यालय शिराळा

विनापरवाना व्यवसाय पद्धतीला उदारीकरण हे नाव आहे. या बाबतीत विविध वस्तुंच्या आयातीबाबत विशेष सुट, सीमा शुल्कांमध्ये विशेष वजावट, विदेशी भांडवलाला गुंतवणुकीला परवानगी, सेवा क्षेत्रातील विशेषतः बँकींग व विमा या बाबत भांडवली गुंतवणुकीला विशेष सुट व रूपयाचे पूर्ण परिवर्तन अशी अनेक वैशिष्ट्ये उदारीकरणाबाबत दिसून येतात. उदारीकरणामुळे फक्त अर्थिक क्षेत्र प्रभावित होत नाही तर सामाजिक क्षेत्रात देखील मुक्त, खुल्या समाजाचे समर्थन उदारमतवादामध्ये केले जाते. म्हणजे व्यक्ती वाटेल तसे व्यवहार करू शकते. या शिवाय समाजातील विविध क्षेत्रात उदारमतवाद खुल्यापणाचे समर्थन करतो. हाच उदारवाद समाजाच्या राजकीय क्षेत्राबाबत खाजगीकरणाचे समर्थन करतो आणि राष्ट्रीयकरणाला विरोध करतो. उदारमतवादाचा परिणाम लहान स्तरावर पण होतो आणि मोठ्या स्तरावर पण होऊ शकतो. उदारमतवाद ज्यावेळी मोठ्या प्रमाणात पसरतो म्हणजेच त्याचा विस्तार जागतिक स्तरावर होतो त्यावेळी जग एक बाजार तयार होतो. अशा वेळी त्या देशाच्या बाजाराची तुलना जागतिक बाजारपेठेबरोबर केली जाते. त्या एका देशाच्या अर्थव्यवस्थेची तुलना जागतिक अर्थव्यवस्थेशी केली जाते. यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारात आलेली मंदी व महागाई संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करते. यालाच जागतिकीकरण असे नाव दिले जाते. थोडक्यात उदारमतवादाचे व्यापक स्वरूप म्हणजे जागतिकीकरण आहे. या जागतिकीकरणात उदारमतवादाची विविध वैशिष्ट्ये दडलेली आसतात. महत्वाची बाब अशी की उदारमतवाद व जागतिकीकरण दोन्ही भांडवलवादी राष्ट्रांची शस्त्रे आहेत. या दोन्ही शस्त्रांचा उद्देश जगावर भांडवलवादी राष्ट्रांचे प्राबल्य राहिले पाहिजे हा आहे.

सर्वसाधारणपणे आंतरराष्ट्रीय संबंध हे आर्थिक राजकारणावर टिकलेले दिसून येतात. जगातील कोणत्याही देशाची शक्ती अथवा क्षमता त्या देशाचे इतर देशांबरोबर कसे संबंध आहेत विशेषतः अर्थिक संबंध कीती देशांबरोबर आणि कसे आहेत यावरून ओळखले जाते. अशा जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची संकल्पना बदलली आहे. आज पर्यंत आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शक्तीचे प्रदर्शन याला महत्व होते. सद्यस्थितीला तो देश आंतरराष्ट्रीय राजकारणात कीती भागीदार आहे. यावरून त्या देशाची सुरक्षितता व क्षमता ठरते आहे. अर्थिक राजकारणावर आधारलेल्या जगात विचारधारेला ही महत्व राहिले नाही. एके काळी ज्या देशात तत्वज्ञान मांडणारी, धार्मिक विचार मांडणारी त्याचबरोबर मानवी मूल्य मांडणारे विचारवंत होते त्या देशाचे व त्या विचारवंताचे महत्व त्या काळी होते. आजच्या घडीला जागतिकीकरणामुळे अशा आदर्श विचारसरणीचाही अंत झाल्याचे दिसून येते. आजच्या स्थितीला या जागतिकीकरण प्रक्रीयेतून कोणताही देश बाजुला राहू शकत नाही. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात आंतरराष्ट्रीय मूल्यांच्या संरक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाची निर्मिती झाली. परंतु जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेमध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाचे महत्व कमी होऊन आंतरराष्ट्रीय मुद्राकोष, जागतिक व्यापार संघटना आशा संघटनांचे महत्व वाढले आहे. भारताच्या बाबत विचार केला तर विचारसरणीच्या आधारावर रशिया बरोबर जुळणारा धागा झीजला जाऊन अमेरिकेबरोबरचे वाढते हितसंबंध बदलत्या जागतिक राजकारणाचे धोतक आहे.

स्वातंत्र्यकालिन स्थिती आणि जागतिकीकरणाचे नवे वळण :

स्वातंत्र्याच्यावेळी जागतिक परिस्थिती शीतयुद्धाने प्रभावित होती. त्यामुळे तत्कालीन भारताचे निर्णय परराष्ट्र धोरणाबाबत बरोबर होते. त्यानंतर जागतिक पातळीवर आंतरराष्ट्रीय संबंधाबाबत अनेक बदल झाले. त्यामध्ये महत्वाचे म्हणजे ६० च्या दशकात चीन आणि रशियामधील संघर्षमय स्थिती त्याचबरोबर पश्चिमी राष्ट्रांच्या बाबतीत वाढती स्पर्धात्मक युद्ध स्थिती, त्याचवेळी तेल उत्पादक राष्ट्रांचे वाढते महत्व, त्याचवेळी काही क्षेत्रीय शक्तींचा उदय झाला. १९८५ मध्ये सत्तेत आलेल्या मिखाईल गोर्बाचेव्ह याच्या साम्यवाद व सुधारणावादामुळे सत्तेची चक्रे बदलत गेली. १९८९ व १९९० मध्ये युरोपमधील साम्यवादाचा अंत आणि जर्मनीचे एकीकरण या पार्श्वभूमीवर दोन महासत्तांची समीकरणे या कालखंडात बदलली होती. महत्वाचे म्हणजे महासत्तांनी औपचारिक स्वरूपात शीतयुद्ध समाप्तीची घोषणा याच काळात केली. बदलेल्या परिस्थितीत अमेरिकेच्या नेतृत्वात नाटोनेही इराकवर हल्ला केला. त्यामध्ये इराकचा पराजय होऊन संयुक्त राष्ट्र संघात अमेरिकेची वाढती हूकुमशाही चिंतनीय विषय बनला. या सर्व घटनांचे कारण जागतिकीकरणाच्या परिणामातून सोवियत संघाचे विघटन हेच आहे. आभ्यासकांच्या मते, जर सोवियत संघाचे विघटन झाले नसते तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आशी अराजक परिस्थिती आली नसती. म्हणजेच स्वातंत्र्योत्तर काळातील जगाची स्थिती आणि

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणानंतरची देशाची स्थिती यामध्ये मोठी तफावत दिसून येते. त्यामुळे जागतिकीकरणापुर्वीचे भारताचे परराष्ट्रीय धोरण जागतिकीकरणानंतर बदलने गरजेचे वाटते.

जागतिकीकरणाचा केंद्रबिंदू आसलेल्या आमेरिकेच्या संशयी हालचाली :

भारताच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मोठ्या प्रमाणात बदल करण्याची गरज आहे. अमेरिकेसारखा देश जागतिकीकरणाच्या परिणामातून आपल्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भूमिकेबाबत बदल करताना दिसून येत आहे. या बदलातून अमेरिका आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताशी संबंध वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या मागे नक्की अमेरिकेचा स्वार्थ आहे. तज्ञांच्या मते, अमेरिका आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताशी संबंध वाढविण्याच्या मागे हे कारण आहे की, अमेरिका भारताला मोठी बाजारपेठ म्हणून बघत आहे. भारताचे व अमेरिकेचे संबंध दोन मुद्द्यांवर दिसतात. एक काश्मिर प्रश्न तर दुसरा अण्विक प्रश्न होय. या प्रश्नांबाबत अमेरिका आपली भूमिका बदलताना दिसत आहे. हा बदल अनेक राजकीय कारणाने होत आहे. काश्मिर प्रश्नाबाबत १९७३ पासून अमेरिका संयुक्त राष्ट्र संघाच्या माध्यमातून काश्मिर मधील लोकांचे मतदान घेऊन प्रश्न सोडविला पाहिजे अशी पाकिस्तानची बाजू घेत होता. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून हा प्रश्न विपक्षीय करारातून सोडविला पाहिजे याचे समर्थन करून भारताची बाजू घेताना दिसत आहे. एवढेच नव्हे तर एकेकाळी मित्र आसलेल्या पाकिस्तानवर अमेरिका आतंकवादाच्या सहकार्याबाबत सारखा दबाव टाकत आहे. भारताच्या आर्थिक दिवाळखोरीवेळी अमेरिकेने आपल्या अधिकारात असलेल्या मुद्राकोष व जागतिक बँकेच्या माध्यमातून कर्ज उपलब्ध करून दिले. त्याचबरोबर श्रीलंकेत शांतीसेना घुसविने व मालदिव बाबतच्या कारवाई बाबत अमेरिकेने समर्थन केले आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून अमेरिकेने भारताबाबत बदललेले धोरण विचारात घेऊन भारतानेही परराष्ट्रीय धोरणाबाबत पुनर्विचार करणे गरजेचे आहे.

जागतिकीकरणाला विचारात घेऊन अण्विक धोरणाबाबत बदल करणे आवश्यक :

भारताच्याबाबत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अण्वस्त्र प्रसार बंदी करार हा विषय एक चर्चेचा दिसून येतो. संयुक्त राष्ट्र संघाने अण्वस्त्रांचा धोका ओळखून अण्वस्त्र प्रसार व निर्मिती बाबत एन.पी.टी. हा करार प्रस्ताव मान्य केला. या कराराला मान्य करून आतापर्यंत १३० हून अधिक देशांनी या कराराला मान्यता देऊन यावर सहया केल्या आहेत. परंतु भारत मात्र या कराराला भेदभावपूर्ण मानत आजपर्यंत विरोध करीत आला आहे. फ्रांस सारख्या देशानेही या कराराला विरोध करीत शेवटी मान्य केला आहे. चीननेही या भेदभावपूर्ण नीतीबाबत पुनर्विचार करण्याचे मागेच कबूल केले आहे. सद्या या कराराला विरोध करण्यामध्ये भारत, पाकिस्तान व इस्त्रायल हे देश आहेत. इस्त्रायलचा विचार केला तर तो देश जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे अमेरिकेच्या आवाक्यात आहे. पाकिस्तान मात्र भारत जोपर्यंत सही करणार नाही तोपर्यंत आडून होती. हा करार पाकिस्तानने मान्य करणे अवघड नव्हते. कारण अमेरिका पाकिस्तानवर दबाव तंत्राचा केव्हाही उपयोग करू शकत होती. या पार्श्वभूमीवर जागतिकीकरणाने केंद्रबिंदू असलेल्या अमेरिकेच्या व अखिल जगाच्या बदलत्या अण्विक धोरणाच्या पार्श्वभूमीवर आपले परराष्ट्रीय धोरणाबाबत पुनर्विचार करणे गरजेचे आहे.

जागतिकीकरणाच्या परिणामातून सोवियत संघ ही दिशा बदलोय :

जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून सोवियत रशियाच्या बदलत्या आंतरराष्ट्रीय धोरणाला डोळ्यापुढे ठेऊन भारतानेही आपल्या धोरणाबाबत पुनर्विचार करणे गरजेचे आहे. भारताचे सोवियत रशियाबरोबर आनेक दशकांपासून संबंध आहेत. हाच रशिया जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून आपली वाट बदलत आहे. त्यामुळे रशियाच्या जागतिक हालचालीवर लक्ष ठेवणे गरजेचे आहे. आभ्यासकांच्या मते रशिया आणि भारताचे पाश्चिमात्य देशांच्या साम्राज्यवादाविरुद्ध एकमत होते. परंतु ही साम्राज्यवादी संकल्पना समाप्त झाली असून रशियातील हूकुमशहा येल्तसिन सारख्यांचा उदय या नुसार भारताने पुनर्विचार करणे गरजेचे आहे. येल्तसिन सारख्या नेतृत्वाचा उदय ही एक समस्या होऊ शकते. यामुळे शस्त्र व सैन्य सामग्री बनविणाऱ्या नविन कंपन्या व देशांबरोबर संबंध स्थापित करणे गरजेचे झाले आहे. भारताची सद्यकालीन समस्या सैन्य व युद्ध सामग्रीची कमतरता ही आहे. पुर्वी भारताची युद्ध सामग्री साहित्य खरेदी साम्यवादी राष्ट्रांच्या मान्यतेने होत होती. आज तर साम्यवादी राष्ट्रच भांडवलवाद्यांचा रस्ता चोखंदळत आहेत. या पार्श्वभूमीवर असे वाटते की साम्यवाद्यांबरोबरची मैत्री सोडून नविन भांडवलवाद्यांबरोबर मैत्रीचे संबंध वाढविले पाहिजेत.

जागतिकीकरणाबाबत चीनचे वाढते महत्व यानुसार भारताचे धोरण :

जागतिकीकरणाच्या पुर्वी पंचशील धोरणाला मोडीत काढत १९६२ साली चीनने भारतावर आक्रमण केले तेव्हापासून चीन भारतासाठी चिंतेचा विषय बनला आहे. असे असले तरी सोवियत संघाच्या पतनानंतर जागतिकीकरणामुळे वाढलेल्या उद्योगधंद्यामुळे अशियामध्ये चीनचे महत्व वाढत आहे. त्यामुळे इतिहास विसरून चीन बरोबर भारताचे संबंध सुरळीत होणे गरजेचे आहे. असे नाही झाले तर औद्योगिक नुकसान होईल. अशा संबंधाचा फायदा पाकिस्तान आपल्या फायद्यासाठी घेऊ शकेल. कारण

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आतंकवाद्यांना सहकार्य पाकिस्तानने करणे हा विषय जुनाच आहे. चीन बरोबरचे शत्रुत्वाचे संबंध आतंकवादाबाबत त्रासाचे ठरणार आहेत.

या शिवाय जागतिकीकरणामुळे उद्योग, व्यवसाय व तंत्रज्ञानामध्ये युरोपमध्येच नव्हेतर अखिल जगात एक शक्ती म्हणून उदयाला आलेल्या जर्मनीबरोबर संबंध सुधारणे गरजेचे आहे. जर्मनी फक्त अर्थिक नव्हेतर तंत्रज्ञानात्मक मदत करू शकणारा मित्र मिळू शकतो. या शिवाय आशीच एक शक्ती आसलेल्या जपानकडेही आपण कानाडोळा करू शकत नाही. कारण जागतिकीकरणानंतर जर्मनी बरोबर उद्योग, व्यवसाय व तंत्रज्ञानामध्ये जागतिक पातळीवर उदयास आलेली एक शक्ती म्हणजे जपान हे राष्ट्र ओळखले जाते. जागतिकीकरणामुळे उदयास आलेल्या शक्तींचे महत्व ओळखून भारताने पारंपारिक परराष्ट्रधोरणात बदल करणे गरजेचे आहे.

भारताने बदलत्या जगा बरोबर आपले परराष्ट्रीय धोरण बदलल्यामुळे देशाचे हीत तर साधले जाईलच शिवाय याच्या परिणामातून भारत एक जागतिक शक्तीच्या रूपाने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उदयास येऊ शकते. महत्वाची बाब आशी की कोणत्याही देशाबरोबर संबंध प्रस्थापित करीत आसताना आपले राष्ट्रीय हीत आपल्या विचारधारेला अनुसरून असले पाहिजे.

निष्कर्ष :

१. सर्वसाधारणपणे आंतरराष्ट्रीय संबंध हे जागतिकीकरणावर टिकलेले दिसून येतात. कोणत्याही देशाची शक्ती अथवा क्षमता त्या देशाचे इतर देशांबरोबर कशा प्रकारचे संबंध आहेत. अशा देशांचे अर्थिक संबंध कीती देशांबरोबर आणि कसे आहेत या वरून ओळखले जाते. बदलत्या जगाबरोबर आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची संकल्पना बदलली आहे.
२. जागतिकीकरणापुर्वीची जगाची स्थिती आणि जागतिकीकरणानंतरची जगाची स्थिती यामध्ये मोठी तफावत दिसून येते. त्यामुळे जागतिकीकरणापुर्वीचे भारताचे परराष्ट्रीय धोरण जागतिकीकरणानंतर बदलने गरजेचे वाटते.
३. जागतिकीकरणाच्या परिणामातून अमेरिकेसारखा देश आपल्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भुमिकेबाबत बदल करताना दिसून येत आहे. अमेरिका आंतरराष्ट्रीय राजकारणात या बदलातून भारताशी संबंध वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मोठ्या प्रमाणात बदल करण्याची गरज आहे.
४. साम्राज्यवादी संकल्पना समाप्त होण्यापुर्वी रशिया आणि भारताचे पश्चिमी देशांच्या साम्राज्यवादाविरुद्ध एकमत होते. आज तर साम्यवादी राष्ट्रच भांडवलवाद्यांचा रस्ता चोखंदळत आहेत. या पार्श्वभूमीवर भारताने या बाबत पुनर्विचार करणे गरजेचे आहे.
५. १९६२ साली चीनने भारतावर आक्रमण केले आणि जागतिकीकरणाच्या पुर्वीच पंचशील धोरणाला मोडीत काढले. तेव्हापासून चीन भारतासाठी चिंतेचा विषय बनला आहे. असे असले तरी जागतिकीकरणामुळे सोवियत संघाच्या पतनानंतर वाढलेल्या उद्योगधंद्यामुळे अशियामध्ये चीनचे महत्व वाढत आहे. त्यामुळे इतिहास विसरून चीन बरोबर भारताचे संबंध सुरळित होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. राजीव शिकरी, भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा पुनर्विचार : आव्हाने आणि निती, सागे पब्लीकेशन प्रा. ली., २०१७
२. वसंत रायपूरकर (डॉ.)आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर
३. कल्याण गडकर, जागतिकीकरण आणि भारत, चिन्मय प्रकाशन
४. रंगनाथ पठारे, जागतिकीकरण आणि देशीवाद, लोकवाडमय गृह प्रकाशन
५. ना.य. डोळे (डॉ.), परराष्ट्र धोरण जागतिक संबंध, ग्रंथाली प्रकाशन.
६. जयंत गडकरी, मार्क्सने सांगितलेला मार्क्सवाद आणि जागतिकीकरण, सुगावा प्रकाशन
७. सी.पं. खरे, जागतिक अर्थकारणाचे बदलते संदर्भ, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जव्हारकर मुकणे व पेशवे संबंध

प्रा.डॉ.चंद्रकांत शिवराम गिरी
चंद्राबाई शांताप्पा शेड्वरे कॉलेज,हूपरी

प्रस्थावना

जव्हार संस्थानचा मूळ संस्थापक देवराम उर्फ जयबा मुकणे हा एक आदिवासी राजा होता. त्याला धुळबाराव व होळकरराव अशी दोन मुले होती. जयबा मुकणेचा मृत्यू इ.स. १४०० मध्ये झाला. जयबाच्या मृत्यूनंतर त्याचा ज्येष्ठ पुत्र धुळबाराव राजा झाला. श्री. सदानंद महाराज धुळबास आपला धर्मपुत्र मानीत असत. जयबा मुकणे यांची दोन्ही मुले अत्यंत शूर होती. त्यापैकी धुळबाराव राजा झाला.

मोगलांनी उत्तर कोकणातील मुकणे घराण्याचे अधिपत्य मान्य केले. दि. ६ जून १३४२ रोजी दिल्लीच्या बादशहाने मुबारक खिलजीने धुळबाराव मुकणेस 'राजा' ही पदवी बहाल करून नेमशहा या नावाने त्याला जव्हारच्या गादीवर बसविण्यात आले. धुळबारावाच्या काळात जव्हारच्या ताब्यात बावीस किल्ले होते. त्यापैकी पाच किल्ले हे अहमदनगर जिल्ह्यातील होते. त्याची हद्द पेठ, धरमपूर ते हरीचंद्रगडापर्यंत होती. जव्हारच्या राज्याचा त्यावेळचा एकूण वार्षिक महसूल नऊलक्ष रुपये इतका होता.^१ यावेळी महमंद तघलक हा दिल्लीच्या तख्तावर राज्य करीत होता. त्याने आपल्या साम्राज्याचा विस्तार करण्याचे प्रयत्न सुरू केले होते. तेव्हा त्याने दक्षिण भारतावर स्वारी करण्याचे ठरवून इ.स. १३४३ मध्ये उत्तर कोकण प्रांतातील जव्हार संस्थानावर स्वारी केली. उत्तर कोकणातील माहिम, जव्हार आणि संगमेश्वर ही लहान हिंदू राज्य देवागिरीच्या यादवाच्या पाडावानंतरही काही काळ टिकून होती.^२ सहयाद्रीच्या आश्रयाने जव्हारचे राजे सुलतानाच्या अफाट फौजांशी झुंज देत होते.

धुळबाराव उर्फ नेमशहा राजाने आपल्याकडे असलेल्या साधन सामुग्रीनिशी व आपल्या सैन्याच्या जोरावर महमंद तघलकाशी निकराचा लढा दिला होता. परंतु दिल्लीच्या प्रचंड सैन्यापुढे धुळबाराव उर्फ नेमशहा याच्या सैन्यास अखेर हार खावी लागली. महमंद तघलकाने धुळबास कैद करून तघलखाबादच्या किल्ल्यात नजर कैदेत ठेवले. महमंद तघलकाबरोबर झालेल्या संघर्षात जव्हार संस्थानचे फार मोठे नुकसान झाले. विस्कळीत झालेल्या जव्हार संस्थानची घडी त्यांचे धाकटे बंधू होळकरराव यांनी बसविण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या ज्येष्ठ बंधूला पकडून नेल्यानंतर निराश न होता आपल्या संस्थानावर आलेल्या कठीण प्रसंगाला होळकररावांनी खंबीरपणे तोंड दिले. होळकरराव आपल्या ज्येष्ठ बंधूच्या नावाने राज्य करीत असले तरी त्यांचे मन जव्हारच्या राज्यकारभारात मुळीच रमत नव्हते.

आपल्या ज्येष्ठ बंधूची सुटका कोणत्या मार्गाने करावी या संधीची होळकरराव वाट पहात होते. एक दिवस संधी साधून नाशिकच्या परिसरात राहणाऱ्या महमंद तघलकाच्या सुभेदारावर आपल्या सैन्यासह स्वारी करून त्याला त्रास देण्यास सुरुवात केली व आपल्या ज्येष्ठ बंधूची त्वरीत सुटका करा अशी मागणी केली.^३ होळकररावाचा हा त्रास नाशिकच्या महमंद तघलकांच्या सुभेदारास सहन होत नव्हता. कारण महमंद तघलकाचा सुभेदार मातब्बर खान सय्यद हा एक अरब सरदार कल्याणास वस्ती करून राहिलेल्या एका कुटुंबातला होता. तो प्रथम नाशिक जिल्ह्याचा ठाणेदार असून मावळे, आदिवासी कोळी, भिल्ल इत्यादी लोकांत लहानपणापासून मिसळणारा असल्यामुळे त्याला त्या (जव्हारसारख्या) डोंगराळ प्रदेशाची चांगली माहिती होती.^४ तेव्हा सुभेदाराने महमंद तघलकास खलीता पाठवून धुळबारावाचा कनिष्ठ बंधू होळकरराव आपणांस सदैव त्रास देत असून मला जव्हार व नाशिक सारख्या डोंगर दऱ्यांच्या नद्यानाल्याच्या जंगलव्याप्त प्रदेशात बंदोबस्त ठेवणे फार अवघड व अत्यंत कठीण झाले आहे. तेव्हा आपल्या नजरकैदेत असलेल्या धुळबाराव उर्फ नेमशहास आपल्या नजरकैदतून सोडून दिलेतर आपल्या सैन्याला होणारा त्रास कमी होईल असे त्याने महमंद तघलकास कळविले होते. जव्हार व नाशिक प्रदेशाची भौगोलिक परिस्थिती महमंद तघलकास माहित होती. म्हणून नाशिकच्या सुभेदाराने पाठविलेल्या खलित्यावर विचार करून त्याच्याशी दोस्तीचा तह करणे योग्य आहे असे त्याला वाटले म्हणून ५ जून १३४३ रोजी महमंद तघलक व धुळबाराव उर्फ नेमशहा यांच्यात एक तह झाला.^५ धुळबाराव उर्फ नेमशहा यांना याच दिवशी महमंद तघलकाने 'शहा' हा किताब दिला. जव्हार व अहमदनगर जिल्ह्यासह २२ किल्ले व नऊ लाख रुपये वार्षिक वसुलीचा मुलूख तोडून दिला^६ आणि त्यास स्वातंत्र्य दिले. त्याची जव्हार संस्थानात सन्मानाने रवानगी केली ही गोष्ट जव्हारच्या इतिहासात फार महत्वाची मानली जाते. तेव्हा पासूनच या महादेव कोळी घराण्यात 'शहा' हा किताब लावला (महमंद तघलकाने धुळबारावास दिलेला ताम्रपट हा पार्शियन भाषेत असून त्यावर महमंद तघलकाची सही आहे. तो ताम्रपट जव्हार राजघराण्याकडे आजही आहे.) तेव्हा पासून धुळबाराव उर्फ नेमशहाने जव्हार संस्थानात आपला एक स्वतंत्र 'शक' सुरू केला. शालिवाहन राज्याच्या स्मृतीप्रित्यर्थ असलेल्या शाहल वाहन शकाप्रमाणे हा 'जव्हार शक' सुरू झाला. त्याचा वापर संस्थानच्या कागदोपत्री होऊ लागला.जव्हारचे राजे आपल्या नावापुढे 'शहा' हे बिरुद लावत होते. गादीवर बसतांना पायात सोन्याचा तोडा घालून सर्व राजचिन्हे उपभोगित, नऊ तोफांची सलामी घेण्याचा अधिकार त्यांना होता.

जव्हार संस्थानात पहिला राजवाडा इ.स. १७५० मध्ये तिसरे कृष्णशहा (अकरावे वंशज १७४२-१७५८) यांनी जव्हार येथे बांधला परंतु दुदैवाने हा राजवाडा अवघ्या ७२ वर्षांनी म्हणजे इ.स. १८२२ मध्ये अग्नीनारायणच्या भक्षस्थानी पडला.^७ जव्हारच्या गादीच्या वारसा हक्कासंबंधी राज्यात फार मोठी बंडाळी माजली होती. याच वादातून बंडखोरांनी तिसरे कृष्णशहांनी बांधलेला राजवाडा जाळला. त्यामुळे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जव्हारच्या राजवाड्यात असलेली पूर्वीची संपत्ती महत्वाचे करार, दानपत्रे पूर्वीची ऐतिहासिक कागदपत्रे जळून खाक झाली. या बहुमोल वास्तूबरोबर राज्याच्या इतिहासाचे केवळ जोते शिल्लक असून त्या जोत्यावरील दगडावरील पुरातन नक्षीवरून या राजवाड्याची भव्यता सहज लक्षात येते. त्यामुळे इतिहास संशोधकांना जव्हार संस्थानचा पूर्वीचा इतिहास सखोलपणे अभ्यासता येत नाही. अशा जव्हार संस्थानात इ.स.१३४३ ते १९४८ पर्यंत १९ राजे होऊन गेले. त्यातील शेवटचे राजे श्रीमंत यशवंतराव मुकणे हे होते. जव्हार संस्थानचे पोर्तुगीज, मुघल, शिवाजी महाराज, पेशवे, इंग्रज यांच्याबरोबर वेगवेगळ्या कारणांसाठी संबंध आले होते.

उत्तर कोकणातील वसईचा किल्ला हा पोर्तुगीज सत्तेचे प्रबळ ठाणे होते. इ.स.१७३९ मध्ये चिमाजी आप्पाने पोर्तुगीजांच्या ताब्यात असलेल्या वसईच्या किल्यावर स्वारी केली तेव्हा चिमाजी आप्पाने जव्हारकरांकडे सैन्याची व इतर साधन सामुग्रीची मागणी केली होती. त्याप्रमाणे जव्हारच्या राजांनी सैन्य व मदत पाठवून वसईचा किल्ला जिंकण्यासाठी पेशव्यांना मदत केली होती.^८ पेशव्यांच्या पोर्तुगीजांवरील विजयामुळे उत्तर व दक्षिण कोकणावर मराठ्यांची सत्ता प्रस्थापित झाली. वसई व ठाणे ही महत्वाची ठाणी मराठ्यांच्या ताब्यात आली. पेशव्यांच्या मदतीच्या वेळी जव्हारच्या राजाकडे वसई, दमण, भिवंडी पर्यंतचा प्रदेश असून त्यात १० किल्ले व साडेतीन लाखांचा मुलूख होता.जव्हारचे राजे पेशव्यांचे मांडलिक बनले इ.स. १७३९ ते १७६० या काळात जव्हार राज्य पेशव्यांच्या ताब्यात होते/ गेले पेशव्यांनी जव्हारच्या राजावर 'बाबती' व 'सरदेशमुखी' हे कर बसविले.^९ सुरगाणा प्रांत हा जव्हारच्या राज्याच्या शेजारी होता. इ.स.१७५०-५१ मध्ये सुरगाणा प्रांत हा महादेव कोळी लोकांच्या ताब्यात होता. सुरगाणा प्रांतातील १४ महाल व त्यातील किल्ले पेशव्यांनी खालसा केले. तसेच इ.स. १७६० ते १७६९ या काळात महादेव कोळी या आदिवासी जमातीच्या ताब्यात असलेली सत्ताही पेशव्यांनी काढून घेतली या पेशव्यांच्या राजकीय आक्रमणाला उत्तर देण्यासाठी जावजी बांबळे नावाच्या नाईकांनी महादेव कोळ्यांची एक राजकीय संघटना स्थापन केली होती. तेव्हा महादेव कोळ्यांना वठणीवर आणण्यासाठीच जव्हार आणि डांगच्या सरहद्दीवर सुरगाणाला पेशव्यांनी कोकणा जमातीच्या पवार देशमुखाची नेमणूक केली होती.

जावजी बांबळे याने जव्हार व शिवनेरीच्या (जुन्नर व मंचर) परिसरातील महादेव कोळी या आदिवासी जमातीला एकत्र केले. परंतु आदिवासाच्या राजकीय संघटनेचे कार्य सुरु होण्या आगोदर सरदार रामजी सावंत याने जावजी बांबळे सह सात प्रमुख महादेव कोळी नायकांना पकडून त्यांचा शिवनेरी किल्यावरून कडेलोट केला. महादेव कोळी जमातीला पेशव्यांची ही गोष्ट आवडली नाही. म्हणून महादेव कोळी लोकांनी इ.स.१७६२ मध्ये पुन्हा पेशव्यांविरुद्ध बंड केले. त्यामुळे पेशव्यांना महादेव कोळी जमातीपुढे माघार घ्यावी लागली.^{१०} जव्हारचे राजे महादेव कोळी असूनही ते पेशव्यांच्या बाजूने होते. हे महादेव कोळ्यांचे बंड दुसऱ्या पतंगशहाला थांबविता आले नाही. म्हणून पेशव्यांनी जव्हारच्या दुसऱ्या पतंगशहाला दर साल १००० रुपये नजराना द्यावयास लावला होता.^{११} इ.स.१७४२ मध्ये विक्रमशहाचे निधन झाले. त्याच्या पहिल्या विधवा पत्नीने (सई कुवारबाई) हिने दत्तक घेतलेल्या मुलास विक्रमशहाच्या धाकट्या पत्नीने (कुवारबाई) हिने ठार मारले. हे प्रकरण पेशवे दरबारी गेले. तेव्हा पेशव्यांनी तिसऱ्यांदा म्हणजे इ.स.१७५८ ते १७६१ मध्ये जव्हार राज्याची सर्वसत्ता आपल्या हाती घेतली होती.^{१२} इ.स.१७८२ मध्ये पेशव्यांनी जव्हारच्या राजाबरोबर तह करार करून त्यांना १५ ते २० हजाराच्या उत्पादनाचा मुलूख पुन्हा जव्हारकरांच्या ताब्यात दिला.^{१३} पेशव्यांनी इ.स.१७९५ मध्ये निजाम अली विरुद्ध मोहीम काढली तेव्हा निजाम अली विरुद्धच्या खड्यांच्या लढाईत परशुराम भाऊ पटवर्धन यांच्याबरोबर जव्हारच्या कोळी सेनेने ही सहभाग घेतला होता. या मोहिमेत निजामाचा पूर्ण पराभव झाला. पेशव्यांना विजय मिळाला. विजयी घेऊन सर्वसेना पुण्यात आल्यानंतर विजयी विरांचा गणेश महालात सन्मान करून त्यांना निरोप देऊन पुन्हा जव्हार राज्यात पाठविण्यात आले.^{१४} इ.स. १७९८ मध्ये पतंगशहाचे निधन झाल्यावर त्याचा मुलगा विक्रमशहा (तिसरा) हा पेशव्यांच्या सहकार्याने जव्हारच्या गादीवर आला. पेशव्यांच्या सहकार्याबद्दल विक्रमशहाने (तिसरा) तीन हजार रुपये नजराणा पेशव्यांना देऊन त्र्यंबकेश्वरच्या मामलेदारांच्या सहाय्याने जव्हारचे राज्य करण्याचे मान्य केले होते.^{१५} इ.स.१८०५ मध्ये भिल्ल जमातीच्या आदिवासी लोकांनी रामनगर या कोळी राज्यात दंगल/ बंड केल्याने पेशव्यांनी तिसऱ्या विक्रमशहास आपल्या लष्करी अधिकाऱ्यांच्या देखरेखखाली ठेवले होते. तेव्हा सर्व जव्हार राज्य/ संस्थान हे पेशव्यांच्या नियंत्रणाखाली गेले. पेशव्यांनी जव्हारच्या आदिवासी कोळी राज्यावर आपला अंमल प्रस्थापित केला होता.

संदर्भ

१. Gazetteer of the Bombay Presidency (Fuccimile Reproduction Thane originally printined in १८८२), Volume XIII, Part II, P.४४०
२. पुरंदरे बाबासाहेब, राजा शिवछपत्रपती, भारतीय संस्कृती संवर्धन मंडळ, सांगली २००३, पृ.४५
३. मुकणे दयानंद, जव्हार दर्शन, साहित्य कॉर्नर जव्हार, २००४, पृ.२५
४. गर्गे, स.मा. (संपादक), मराठी रियासत, सरदेसाई गोविंद सखाराम, खंड-२, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, १९८९, पृ.१०१
५. चौधरी (डॉ.) के.के., गॅझेटिअर ऑफ दि बॉम्बे प्रेसिडेन्सी ठाणे, खंड-१३, भाग २, पृ.७०३
६. Transactions of the Bombay Geographical Society from 1836 to 1838, Bombay American Mission Press T Graham Printer, P.240
७. केतकर श्रीधर व्यंकटेश, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोष (ज.), पृ.१९९
८. गारे (डॉ.) गोविंद, सहाय्यीतील आदिवासी : महादेव कोळी आदिम साहित्य पुणे, १९७४, पृ.६३

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

९. चौधरी (डॉ.) के.के., गॅझेटिअर ऑफ दि बॉम्बे प्रेसिडेन्सी ठाणे, खंड-१३, भाग २, पृ.७०४
१०. गारे (डॉ.) गोविंद, सहाय्यद्रीतील आदिवासी : महादेव कोळी आदिम साहित्य पुणे, १९७४, पृ.६८
११. जोशी तर्कतीर्थ श्री लक्षणशास्त्री (संपा), मराठी विश्वकोश खंड-६, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, १९७७, पृ.३५१
१२. चौधरी (डॉ.) के.के., गॅझेटिअर ऑफ दि बॉम्बे प्रेसिडेन्सी ठाणे, खंड-१३, भाग २, पृ.७०४
१३. दिमोटे गंगाधर अण्णाजी (वकिल ज.संस्थान) कै.श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब जव्हार संस्थान यांचे चरित्र, १९१९, पृ.५
१४. मुकणे दयानंद, जव्हार दर्शन, साहित्य कॉर्नर जव्हार, २००४, पृ.४१
१५. दिमोटे गंगाधर अण्णाजी (वकिल ज.संस्थान) कै.श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब जव्हार संस्थान यांचे चरित्र, १९१९, पृ.७

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ऐतिहासीक दृष्टीकोनातील जागतिकीकरण

प्रा. आर. एस. झरेकर

इतिहास विभाग प्रमुख,
एस.एस.जी.एम.कॉलेज, कोपरगांव.

प्रस्तावना :

दुसरे जागतिक महायुद्ध संपुष्टात आल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात रशिया व अमेरिका या दोन देशांमध्ये शीतयुद्ध सुरू झाले. भांडवलशाही गटाचे नेतृत्व अमेरिकेकडे व साम्यवादी गटाचे नेतृत्व रशियाने स्विकारले. तसेच आशिया व आफ्रिका खंडातील नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांना आपआपल्या गटात ओढण्याचा प्रयत्न केला. यातूनच रशिया व अमेरिकेत शीतयुद्ध सुरू झाले. परंतु 20 व्या शतकाच्या शेवटी शीतयुद्ध संपुष्टात आले. त्याचवेळी रशियाचे व साम्यवादी गटाचे वर्चस्व (1991) नष्ट झाले. त्यामुळे अमेरिका व भांडवलशाही राष्ट्रे यांना प्रतिस्पर्धी न राहिल्यामुळे जागतिक सत्तेचे ध्रुवीकरण झाले. एक जागतिक महासत्ता म्हणून अमेरिकेचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणात उदय झाला. तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघटनेवरही अमेरिकेने वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. अमेरिकेने विकसनशील देशात प्रचंड भांडवली गुंतवणूक करून (Dollar-Diplomacy) आपले आर्थिक वर्चस्व निर्माण केलेले आहे. जगातील जास्तीत जास्त देशावर आपले आर्थिक वर्चस्व असावे असा अमेरिकेचा प्रयत्न आहे. त्यासाठी सर्व देशातील व्यापार, उद्योग, शेती उत्पादने, विक्री, सेवा, बँका, तंत्रज्ञान, दळणवळण प्रसारमाध्यमे व एकूण अर्थव्यवस्थेवरच आपले वर्चस्व निर्माण करण्याचा अमेरिका प्रयत्न करीत आहे. त्या अमेरिकेच्या नवीन आर्थिक साम्राज्यवादाचा 'जागतिकीकरण' (Globalisation) असे म्हणतात.¹ जगातील इंग्लंड, फ्रान्स, जपान, जर्मनी, इटाली इ.राष्ट्रांनी जागतिकीकरणास मान्यता दिली आहे. या देशांनी अर्थनीती, अर्थव्यवस्था व आर्थिक व्यवहार आपणास पाहिजे त्या पद्धतीने सुरू केले आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघटना, नाणेनिधी, जागतिक बँक व जॅक या माध्यमातून अमेरिका, आशिया-आफ्रिका खंडातील देशांवर वेळोवेळी दडपणे आणून आपले वर्चस्व निर्माण करीत आहेत.

जागतिकीकरणाची संकल्पना प्राचीन आहे. भारतीय संस्कृतीने 'वसुधैवकुटुम्बकम्' आणि संत ज्ञानेश्वरांनी 'हे विश्वची माझे घर' या संकल्पना जगाच्या कल्याणासाठी मांडली आहे. पहिल्या जागतिक महायुद्धात अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष विड्रो विल्सन यांनी 14 तत्वे मांडली. त्यातील 14 कलमानुसार जागतिक शांतता व सहकार्याचा आग्रह धरला व नंतर राष्ट्रसंघाची 10 जानेवारी 1920 रोजी स्थापना झाली.

त्यानंतर खऱ्या अर्थाने जागतिक ऐक्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू झाले. परंतु जगातील महासत्तांनी राष्ट्रसंघ, मानवतावाद, वैश्विकता व उच्च मुल्यांचा गैर वापर करून जगात आपले वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. हे तंत्र शीतयुद्धात वापरण्यात आले. परंतु त्यानंतर बदललेल्या परिस्थितीवर 'जागतिकीकरणाचा' फार्मूला त्यांनी अंमलात आणला. हे जागतिकीकरण म्हणजे नवा आर्थिक साम्राज्यवाद होय. कोणत्याही देशाला समाजाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष दुखापत न करता त्यांचे आर्थिक शोषण करत आहे. हा एक प्रकारचा सांस्कृतिक साम्राज्यवाद आहे. आधुनिक जागतिकीकरणात राजकीय व सामाजिक ऐक्याऐवजी "आर्थिक वैश्विकीकरणावर" भर दिलेला आहे. अमेरिका व श्रीमंत देशांचे आर्थिक हितसंबंध त्यात गुंतलेले आहेत. अमेरिका व इतर राष्ट्रांना जागतिकीकरणाच्या नावाखाली संपूर्ण जगाची आर्थिक लूट करावयाची आहे. आर्थिक वर्चस्व निर्माण करावयाचे आहे. खऱ्या अर्थाने जागतिक ऐक्य, सामाजिक ऐक्य, समाजकल्याण व लहान मोठ्या राष्ट्रांचे हित यात त्यांना रस नाही. केवळ स्वतःला फायदेशीर ठरणारे आर्थिक जागतिकीकरण करावयाचे आहे.

जागतिकीकरणाचा पूर्वइतिहास व स्वरूप पाहत असतांना जागतिकीकरणात खाजगीकरण, उत्पन्नअंजंजपवदद्ध उदारीकरण (Liberalisation) व मुक्त अर्थव्यवस्था (Free economy) या आर्थिक संरचनेला (Infrastructure) प्राधान्य असते. जगात 20 व्या शतकात भांडवलशाही मुक्त अर्थव्यवस्थेचा (औद्योगिक क्रांतीनंतर) व साम्यवादी अर्थव्यवस्थेचा उदय झाला. जागतिकीकरण मुक्त खाजगी अर्थव्यवस्थेचे प्रतिक होते. परंतु 20 व्या शतकाच्या शेवटी मुक्त अर्थव्यवस्थेला महत्व प्राप्त झाले आणि यातून जागतिकीकरण प्रक्रियेला सुरुवात 1980 नंतर झाली.²

1. औद्योगिक क्रांतीचा विस्तार आणि व्यापारी वसाहतवादाचा उदय.
2. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोपची आर्थिक दुरावस्था व त्यांना आर्थिक साहाय्य करण्याची गरज. आशिया व आफ्रिकेत नव स्वातंत्र्य विकसनशील राष्ट्रांचा उदय आणि या राष्ट्रांना श्रीमंत राष्ट्रांच्या मदतीची आवश्यकता.
3. रशियाच्या साम्यवादी अर्थव्यवस्थेचा उदय, तिचा जागतिक विस्तार व या अर्थव्यवस्थेला आणि सरकारी उद्योगांना आलेले अपयश व त्यातील त्रुटी.
4. अमेरिकेने पहिल्या महायुद्धापासून सुरू केलेली द्रव्याधिष्ठीत नीती, तिचा विस्तार, फायदे व तिला मिळालेले यश.
5. पश्चिम युरोप, अमेरिका व अन्य राष्ट्रांचे मुक्त अर्थव्यवस्था व भांडवलशाहीला मिळालेले प्रोत्साहन व त्यांचे एकत्रित प्रयत्न.
6. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेनंतर जागतिक एकीकरणाचे प्रयत्न.
7. शीतयुद्धातील सत्ता स्पर्धा, शीतयुद्धाचा अंत व सत्तेचा नवा समतोल आणि जगात आर्थिक वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न.³

अमेरिकन विचारवंत पीटर डुकर याने 1969 साली आपल्या 'The Age of discontinuity' या ग्रंथात प्रथम 'Privatation' खाजगीकरणाची संकल्पना मांडली आणि उदारीकरण, शिथिलीकरण व जागतिकीकरणाच्या मुक्त अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट केले. त्यानंतर 1977 साली

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

इंग्लंड, 1986 साली फ्रान्स, न्युझिलंड, चीन व 1991 साली रशियाने खाजगीकरणाला सुरुवात केली. अमेरिका व जपान सुरुवातीपासून खाजगीकरणाला पुरस्कर्ते होते. 1991 मध्ये भारताचे अर्थमंत्री मनमोहनसिंग यांनी खाजगीकरणाच्या राष्ट्रीय अर्थनीतीला भारतात प्रारंभ केला. याचवर्षी वॉशिंग्टन या ठिकाणी नवी जागतीक आर्थिक निती तयार करणारी सर्व राष्ट्रीय परिषद भरविण्यात आली. त्यात वॉशिंग्टन सहमतीची (Washington Consensus) योजना आपआपल्या देशात राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने 'General Agreement on Tariff and Trade' ph (W.T.O.) ची स्थापना केली. अमेरिकेने नवा पेटेंट कायदा पास करून जगातल्या उत्पादनावर (कडुनिंब, हळद, आले इ.) वर आपले वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. याचवेळी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने मानवी विकास अहवाल (Human Development report-UNDP) 1996 मध्ये प्रसिध्द केला. त्यात अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर दुष्परिणाम झाल्याचे व आर्थिक प्रगती साधण्यासाठी मुक्त अर्थव्यवस्था, खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाचा अमेरिका व बड्या राष्ट्रांनी आग्रह धरला आणि त्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात आले. या देशांनी मागासलेल्या दरिद्री राष्ट्रांसमोर नव श्रमितीचे कायनिक चित्र उभे करण्यात आले. त्याचे आशिया व आफ्रिकन देशांना आकर्षण वाटू लागले. अमेरिका व भांडवलशाही राष्ट्रांनी सहमतीने व दडपशाहीच्या मार्गाने जागतिकीकरणाची अर्थनिती कार्यान्वित करण्याचा प्रयत्न केला. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर अमेरिकेने या धोरणाला गती दिली.⁴

या नव्या आर्थिक धोरणात व जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भांडवलशाही मुक्त अर्थव्यवस्था, खाजगीकरण, शिथिलीकरण, उदारीकरण, वैश्वीकरण या गोष्टींना प्राधान्य देण्यात आले. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीयकरण, सरकारी नियंत्रणे, सार्वजनिक हितसंबंध, स्वावलंबन व स्वदेशीकरणाला व साम्यवादी अर्थव्यवस्थेला येथे थारा नाही. उलट भोगवाद, संपन्नता, पाश्चात्यीकरण व आत्मकेंद्रितपणाला भरपूर वाव आहे. सार्वत्रिक मानवी कल्याणाऐवजी वैयक्तीक श्रमितीला आणि राष्ट्रहितापेक्षा आर्थिक फायद्याला जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत महत्वाचे स्थान आहे. या अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केलेला असून आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेची प्रगती साधण्याचे सूत्र अंमलात आणलेले आहे. या नवीन अर्थनितीत खाजगीकरण हा केंद्रबिंदू आहे. देशातील उद्योगधंदे, व्यापार, शेती, बँक, शेअर्स बाजार, दळणवळणाची साधने, विज्ञान, तंत्रज्ञान, शक्ती साधने, प्रसार माध्यमे, वृत्तपत्रे, सार्वजनिक सेवा-सुविधा, शिक्षण, आरोग्य पर्यटन व विविध प्रकारच्या व्यावसायिक कंपन्यांचे खाजगीकरण व्हावे; वैयक्तिक स्पर्धा सुरु करावी. बहुराष्ट्रीय आयात-निर्यात व्यापार व औद्योगिक विस्ताराला प्रतिबंध करू नये. कोणत्याही देशातल्या कोणत्याही कंपनीने कोणत्याही देशात जाऊन आपल्या उद्योगधंद्यांचा विस्तार करावा. त्यास कोणीही प्रतिबंध करू नये. शासनाने स्वतःच्या मालकीचे उद्योगव्यवसाय सुरु करू नयेत आणि खाजगी उद्योग व्यापारातील नियंत्रणे हटवावीत. सर्व देशांनी परदेशी भांडवल गुंतवणूकीला व उद्योग व्यवसायाला प्रोत्साहन द्यावे. स्वदेशीचा आग्रह धरू नये. प्रसार माध्यमे व जाहिरातीचा मुक्त व्यापार करावा. या अर्थव्यवस्थेला पोषक ठरणारी अर्थनिती व कायदे संबंधीत देशांनी अंमलात आणावेत. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, आंतरराष्ट्रीय बँक, ण्जळ व पेटेंटपद्धती यांच्या नियमांचे कठोर पालन करावे. याच संस्थांकडून व अमेरिकेसारख्या महासत्तांकडून राष्ट्रीय कर्जे घ्यावीत अशा नव्या नीतीत ही अपेक्षा आहे. कारण संयुक्त राष्ट्र संघटनेवर अमेरिकेचे वर्चस्व आहे. आणि अनेक राष्ट्रांवर दडपणे आणून ण्जळ ला मान्यता देण्याची सक्ती करून आर्थिक प्रभुत्व प्रस्थापीत करण्याची संधी मिळवत आहे. नवोदीत राष्ट्रांना कर्ज पुरवठा करून श्रमिती व चंगळवादाचे आकर्षण निर्माण करून टी.व्ही., चॅनल, सौंदर्य स्पर्धा आणि पाश्चात्य संस्कृतीचे अंधानुकरणाच्या प्रवाहात ढकलून जागतिकीकरणाचे प्रयोग चालू आहेत. तरुण पिढी, भ्रष्टाचारी राज्यकर्ते यास बळी पडत आहेत.⁵ उच्चभू वर्गाच्या संस्कृतीचा पगडा निर्माण होवून बेकारी, आर्थिक दारिद्र्य वाढत आहे. सार्वजनिक व सामाजिक प्रगतीकडे दुर्लक्ष होत आहे. सर्वजण जागतिकीकरणाच्या व संपन्नतेच्या स्वप्नात वावरत असल्यामुळे जगाला भविष्यकालीन संकटांची जाणीव झालेली नाही. अधूनमधून संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचे अहवाल, विविध संस्थांचे संशोधनात्मक निष्कर्ष व सूझ विचारवंत या संकटांची कल्पना देत असले तरी त्याकडे गांभीर्याने पाहिले जात नाही. वास्तविक हे विधायक आर्थिक संकट महायुद्धे व शीतयुद्धाइतकेच भयंकर आहे. नवे जागतिकीकरण या स्वरूपाचे आहे.⁶

जागतिकीकरणाचे परिणाम जगावर झालेले दिसून येतात.

1. सुरुवातीला रशिया व अमेरिका यांच्यात शीतयुद्ध चालू होते. परंतु 1990 पासून रशिया दुबळा बनल्यामुळे अमेरिकेकडे जागतिक सत्तेचे ध्रुवीकरण झाले. परंतु चीन, अलिप्त देश व इस्लामी राष्ट्र अमेरिकेच्या अधिसत्तेचा प्रतिबंध करू शकतात.
2. जागतिकीकरणामुळे जगावर आर्थिक परिणाम झालेले आहेत. लहान व मोठ्या राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्था परावलंबी व कर्जबाजारी होत आहे. श्रीमंत व गरीब राष्ट्रांतील दरी वाढत आहेत. सर्वसामान्य समाज सार्वजनिक क्षेत्रे, मानवी कल्याण, स्वदेशी व राष्ट्रहिताकडे दुर्लक्ष होत आहे. नवीन अर्थव्यवस्था संपन्नतेचे स्वप्नंजन करीत असली तरी अमेरिका व संपन्न राष्ट्रांच्या आर्थिक साम्राज्यवादाचा प्रचंड धोका निर्माण झालेला आहे.
3. विज्ञान, तंत्रज्ञान, खाजगीकरण, शिक्षण, चालीरिती, अर्थव्यवस्था राहणीमान, प्रसार माध्यमे, मनोरंजन, जाहिराती, सार्वजनिक सेवा-सुविधा, भौतिकवादी विचारसरणी आणि साहित्यशास्त्र, कला व तत्वज्ञानाच्या माध्यमातून या महासत्ता पाश्चात्य संस्कृतीचा भोगवाद व चंगळवादाचा झपाटयाने जगप्रसार करत आहेत. आर्थिक व सांस्कृतिक माध्यमातून अनेक देशांच्या अंतर्गत बाबतीत हस्तक्षेप करीत आहेत. सांस्कृतिक आक्रमणामुळे देशाची संस्कृती नष्ट होण्याच्या मार्गावर असून जगाचे पाश्चात्यीकरण सुरु झालेले आहे. स्वदेशी, राष्ट्रनिष्ठा, स्वसंस्कृती व अस्मिता गमावून बसलेली नवीन पिढी जगात निर्माण होत आहे. पाश्चात्यांचे अंधानुकरण करण्यात (वेषभूषा, भाषा, चालीरिती) सर्वजण धन्यता मानत आहेत.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

4. एकोणीसाव्या शतकापासून विज्ञान व तंत्रज्ञानात प्रगती केलेली आहे. विज्ञानाने मानव जातीसमोर भयंकर समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. विधायक विज्ञानाचा गैरवापर करणाऱ्या दुष्ट मानवी प्रवृत्तीचा अणुवस्त्र प्रादुर्भाव झालेला आहे. विज्ञानांमुळे मानव जातीची उन्नती व अधोगती होत आहे.
5. जगातल्या राजकीय, आर्थिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक घडामोडीचा प्रभाव संपूर्ण मानवी जीवनावर पडलेला आहे. मानव जातीची प्रगती, उन्नती व संपन्नता निर्माण होत असतानाच परावलंबन, कर्जबाजारीपणा, पाश्चतीकरण, भय, चिंता, मानसिक तणाव व महासत्तांच्या दडपणाखाली संबंध समाज वावरत आहे.⁷

संदर्भ ग्रंथ :-

१. जागतिकीकरण परिणाम आणि पर्याय-गजानन खाते-पृ.6.
२. जागतिकीकरण समस्या, आशय आणि अनुभव-सी.पं.खेर, पृ.18.
३. जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने-प्रा.जगन कराडे-पृ.41.
४. विसाव्या शतकाचा इतिहास-प्रा.पी.जी.जोशी, पृ.372.
५. समकालीन जगाचा इतिहास-प्रा.डॉ.जालिंद भोसले, पृ.262.
६. 20 व्या शतकातील जगाचा इतिहास-डॉ.एन.एस.तांबोळी-पृ.251.
७. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास-प्रा.एन.एल.चव्हाण, पृ.399.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण व इतिहास लेखनाविषयीचा सबाल्टर्न दृष्टीकोन

डॉ.संगीता संपत पाटील

कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सांगली पलूस, जि.सांगली

प्रास्ताविक

इतिहासलेखन ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. “इतिहास म्हणजे भूतकाळ व वर्तमान काळ याचा कधीही न संपणारा संवाद असतो” असे इ.च.कार म्हणतात. वर्तमान काळाचा परिणाम इतिहास लेखनावर होत असतो. कारण इतिहासकार हा वर्तमान काळात इतिहास लिहीत असतो. जागतिकीकरणाच्या युगात इतिहासाचा नवा दृष्टीकोन अभ्यासणे गरजेचे आहे. कारण घटनांना बोलते करून त्याचा अर्थ लावून त्याच्यापासून निष्कर्ष काढण्याचे काम इतिहासकाराला करावे लागते. आधुनिक काळात इतिहास लेखन प्रक्रियेत नव नवीन विचार प्रवाह आलेले आहेत. पूर्वी इतिहासलेखनात वसाहतवादी , साम्राज्यवादी पौराण्यवादी, राष्ट्रवादी , मार्क्सवादी इ.प्रवाह प्रचलित होते. या पारंपारिक इतिहास लेखनास छेद देवून सबाल्टर्न इतिहासकारांनी इथल्या राष्ट्रवादाचा व उदारमतवादी लोकशाहीकरणाचा प्रकल्प आणि भारतातील भांडवल शाहीचे स्वरूप वर्गसंघर्षाच्या शक्यताविषयीच्या साम्यवादी धारणा याबद्दलची एक विशिष्ट अशी वैचारिक भूमिका मांडली. पारंपारिक इतिहास लेखन प्रवाहाबरोबर सबाल्टर्न लेखन प्रवाहाच्या आधारे इतिहासातील घटनांचे पुनर्लेखन आणि नव्याने विश्लेषण करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली.

जागतिकीकरणाच्या युगात सबाल्टर्न ह्या संज्ञेने प्रसिद्धीस आलेला इतिहासलेखन प्रवाहाने परंपरागत इतिहास लेखनाला छेद देवून ह्या क्षेत्रात नवी आव्हाने उभी केली. इतिहासलेखनासाठी नवी क्षितीजे खुली केली. व भारतीय इतिहासलेखनाला नवी दिशा व नवा आयाम देवून नव्या पर्वाचा प्रारंभ केला. म्हणूनच या शोधनिबंधात जागतिकीकरणाच्या युगात वंचित, शोषित घटकांचा इतिहास लेखनाच्या प्रवाहाचा छोटसा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सबाल्टर्न संकल्पनेचा उदय व स्वरूप

विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या वीस वर्षात सबाल्टर्न या संज्ञेने प्रसिद्धीस आलेला इतिहास लेखन प्रवाह भारतात प्रचलित झाला. सबाल्टर्न या शब्दाचा अर्थ शब्दकोशात “निम्न दर्जाचे लोक”. असा आहे. त्यामुळे सबाल्टर्न इतिहास म्हणजे समाजाने ज्यांना खालचा दर्जा दिला आहे.त्यांचा इतिहास ठरतो. “सबाल्टर्न” याला मराठीमध्ये “वंचित” असा शब्दप्रयोग रूढ झाला. सबाल्टर्न इतिहासासाठी दुय्यम समूहांचा इतिहास, वंचितांचा इतिहास, , नैसर्गिक अधिकारापासून वंचित असलेले गट, लोक यांचा समावेश यामध्ये करता येतो. सबाल्टर्न हा काही फक्त शब्द नसून ती एक व्यापक विचार देणारी संकल्पना आहे. सबाल्टर्न इतिहास लेखनात तंत्र आणि साधना एवढेच तंत्राच्या मुळाशी असलेल्या सैध्दांतिक भूमिकेला आहे. राष्ट्रवादाचा व उदारमतवादी लोकशाहीकरणाचा प्रकल्प आणि भारतातील भांडवलशाहीचे स्वरूप व वर्गसंघर्षाच्या शक्यताविषयीच्या साम्यवादी धारणा याबद्दलची एक विशिष्ट अशी वैचारिक भूमिका सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचा पाया आहे.

इटालियन कम्युनिस्ट पक्षाचा संस्थापक अध्यक्ष, तत्वज्ञ अन्तोनिओ ग्रामची याने सबाल्टर्न ही संज्ञा पुढे आणली. सबाल्टर्न ही संज्ञा लष्करातील निम्न स्तरीय श्रेणींना उद्देशून तसेच दिलित, पीडीत लोकांसाठी वापरलेला आहे. सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचा उदय सर्वप्रथम इंग्लंड मध्ये भ्जेजवतल तिवउ इमसवू या लेखन प्रवाहाने झाला. ब्रिटीश इतिहासकार इ.पी. थॉमसन यांनी १९६६ साली टाईम्स या नियतकालिकात लिहलेल्या लेखात आपली इतिहास दृष्टी मांडताना भ्जेजवतल तिवउ कवूद इमसवू असा शब्दप्रयोग केला होता. शोषितांचा इतिहास , उपेक्षितांचा इतिहास, बहुजनांचा इतिहास इ. नावाने सबाल्टर्न हा नवीन विचार इतिहास लेखनात रूढ झाला. ग्रामची ने आपल्या लिखाणात वंचितांच्या इतिहासासंबंधी आपली सबाल्टर्न इतिहासाची संकल्पना मांडली आहे. ग्रामची यांनी आपल्या विश्लेषणात्मक चौकटीत या संज्ञेचा कल्पक उपयोग केला. सबाल्टर्न ही संकल्पना धुरीणत्व नसलेल्या गटांना किंवा वर्गांना लागू केली. वर्गभान नसलेले शाषित -अंकित समूह असाही अर्थ यातून ध्वनित होतो.

प्रत्येक युगातील अधिराज्य गाजविणारे विचार हे सत्ताधीश वर्गाचे विचार असतात. जो वर्ग समाजावर भौतिक दृष्ट्या सत्ता गाजवितो. तोच वर्ग त्याच्यावर बौद्धिक दृष्ट्याही सत्ता गाजवितो. हजारो वर्षांपासून इतिहास लेखन प्रक्रिया ही वर्चस्व गाजविणा-या गटाने आपल्या हाती घेवून इतिहास लेखनात श्रेष्ठ व्यक्तीच्याच गटाला महत्व दिले. समाजावर बौद्धिक सत्ता गाजविणारे विचार किंवा मूल्ये हे सत्ताधिकांच्या भौतिक हितसंबंधाचा अविष्कार असतात. मार्क्सच्या ह्या विधानाचे विशदीकरण करताना ग्रामची त्याचा सुप्रसिध्द झालेला हेजिमनीचा (प्रभुत्व) सिध्दांत मांडतो.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ग्रामचीने प्रतिपादित केलेल्या हेजिमनीच्या सिध्दांताचा आशय असा की प्रत्येक युगात सत्ताधीश अंकित वर्गावर आपले वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी दोन मार्गांचा अवलंब करतात. पहिला मार्ग दमनाचा तर दुसरा संमतीचा अगर मान्यतेचा असतो. शास्ता वर्ग आपले नियंत्रण कसे कायम ठेवतो. या संबंधात ग्रामची वर्चस्व व प्रभुत्व असे दोन भिन्न शब्द वापरतो. दमन मार्गांनी कायदा, दण्डयंत्रणा, पोलीस यंत्रणा इत्यादींनी वर्चस्व स्थापित केले जाते. तर अंकिताच्या बौद्धिक, मानसिक व सांस्कृतिक जाणीवांना सोयीस्करपणे प्रभावित करून आपल्या शासनाला त्यांची मान्यता मिळवली. केवळ पाशवी दमन मार्गांचा वापर सातत्याने केल्यास सत्ता फार काळ टिकत नाही. त्यासाठी अंकित वर्गाची उत्स्फूर्त मान्यता मिळणे निकडीचे असते. अशी मान्यता मिळविण्यासाठी शास्ता वर्ग आपल्या हितसंबंधाना पोषक ठरतील असे विचार श्रद्धा, मूल्ये, प्रस्तुत करून अंकितांच्या जाणीवाना अंतर्बाह्य परिवर्तन घडवून आणतो. यातून नवे जीवनदर्शन, नवी संस्कृती निर्माण करतो व ती संस्कृती अंकित वर्गाला आपलीच संस्कृती आहे असे वाटू लागते. ती इतकी खोलवर रुजविली जाते की, समाजाला ती मूल्ये चिरंतन वैश्विक मूल्ये आहेत असे वाटू लागते. अंकित वर्गावर बौद्धिक व सांस्कृतिक प्रभाव प्रस्तापित करण्याचे कार्य शासक वर्ग समाजातील काही विचारवंताना हाताशी धरून करून घेतो. त्यांच्या मार्फत शिक्षण धर्म, साहित्य, सामाजिक संस्था यांच्या माध्यमातून शासकांना हितकारक असणारी मूल्ये रुजविली जातात.

परंतु समाजात अशा विचारवंताप्रमाणे सेंद्रिय बुद्धीवंतांचा लहान गट ही असतो. सर्वसामान्य लोकांना प्रचलित मूल्ये घातक आहेत. अन्यायकारक आहेत, शोषक आहेत. हयाची जाणीव होऊ लागताच सेंद्रिय बुद्धीवंतांचा वर्ग अंकितांना हे पटविण्याचा प्रयत्न करतो. शासकांच्या अन्याय धोरणाची जाणीव झालेल्यांच्या उठावांना, त्यांच्या प्रतिकाराच्या अभिव्यक्तीला हा वर्ग वैचारिक बैठक देतो, नवी सांस्कृतिक मूल्ये निर्माण करतो. अशा प्रकारे प्रभुत्वाच्या स्थापनेनंतर काही काळाने प्रतिप्रभुत्वाचा उदय होतो. प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेला प्रतिसंस्कृती आव्हान उभे करते व त्या संघर्षातून नव्या वैचारिक युगाचा प्रारंभ होतो.

ख-या अर्थाने सबाल्टर्नचा विचार हा तळागाळातील जनसामान्य लोकांच्या प्रेरणा, भावभावना, इच्छा-आकांक्षा, स्वाभिमान, अस्मिता जागविले हा होतो. आपण जर इतिहासाच्या कालपटाकडे पाहिले तर आपल्याला दिसेल की सामान्यांच्या वाटचालीत ख-या अर्थाने बुद्धीजीवी अभिजनवादी वर्गाकडे प्रचंड संपत्ती व उत्पादनाची साधने असल्यामुळे ते जनसामान्यांकडून पाहिजे तशी कामे करून घेतात व त्यांच्या कर्तृत्वाचे श्रेय ते लाटताना दिसतात. अनादि काळापासून हे असेच घडत आले आहे.

शास्त्रांनी निर्माण केलेल्या संस्कृतीचे शोषक रूप ध्यानात येताच त्याला प्रतिरोध करणारे विचार ग्रामची ने मांडले. भांडलशाही उलथून पाडण्यासाठी श्रमिक वर्गाला केवळ संघटित होवून अन्यायाच्या, शोषणाच्या जाणिवेने संघटित होवून भागणार नाही तर पर्यायी प्रभुत्वाची निर्मिती करावी लागेल. प्रतिसंस्कृती निर्माण करावी लागेल. तरच त्यांना क्रांती घडवून आणता येईल.

इतिहासाचा अभ्यास हा नेहमीच वरच्या स्तरातून केलेला दिसतो. अशा प्रकारचा अभ्यास केल्यामुळे आपल्याला वर्चस्व गाजवणा-या प्रभावी घटकांचीच वाटचाल दिसते. थोडक्यात, आजवरच्या इतिहासकारांनी लिहलेला इतिहास एकांगी आहे, पक्षपाती आहे, वास्तवाचे दर्शन न घडविणारा व म्हणून अनैतिहासिक आहे. समाजाच्या निम्न स्तरावरील गटांना जनसमूहांना त्यांच्या इतिहासातील वाजवी स्थानापासून हया इतिहासाने वंचित ठेवले आहे. ही उणीव भरून काढणे हे सबाल्टर्न इतिहासप्रवाहाचे उद्दीष्ट आहे. कोणत्याही सामूहिक कार्यात, चळवळीत, उठावात भिन्न समाज गटांचा सहभाग महत्वाचा असतो. परंतु या मोलाच्या सहभागाच्या श्रेयापासून ते वंचित ठेवले जातात. त्यांच्या कार्याचा निर्दोषही केला जात नाही. ग्रामचीचा हा विचार डॉ. रणजीत गुहा यांनी स्वीकारला आणि तो इतिहासाच्या अध्ययनाला लागू केला समाजातील वंचित समूहाचा किंवा गटांचा इतिहास अभ्यासणा-या इतिहासप्रवाहाचे सबाल्टर्न असे नामकरण केले.

भारतीय इतिहास लेखनाला नवी दिशा व नवी दृष्टी देणारे इतिहासकार डॉ. रणजीत गुहा हे, इतिहास हा राज्यशासन व महान व्यक्ती यावर केंद्रित झाला. ही परंपरागत इतिहासलेखनाची चौकट मोडून इतिहासकारांनी नव्या दिशेने इतिहास लेखन करण्याची गरज ते प्रतिपादन करतात. म्हणजेच सर्वसामान्य गट हाच इतिहासाचा खरा मालक आहे. निर्माता आहे असे ते मांडतात. अभिजन ही संज्ञा प्रभुत्व गाजविणा-या गटाची निदर्शक आहे. मोठ्या चळवळीत व उठावात ते खरे कर्ते असतात. म्हणून त्यांना केंद्रस्थानी ठेवून इतिहास लिहणे आवश्यक आहे. वंचित, शोषित गटांचा इतिहास लिहताना त्यांची कृतीमागील मानसिकता, अंतःप्रेरणा, जीवनपद्धती, जीवनमूल्ये, अनुभव यांचा विचार महत्वाचा आहे. या गटावर अभिजन प्रभाव गाजवितात. त्यांचे शोषण करतात. हे इतिहासाने स्पष्ट करणे गरजेचे आहे. म्हणूनच इतिहास लिहताना सबाल्टर्न विचार प्रवाहानुसार नेते, अभिजन वर्ग आणि जनसामान्य लोक या दोन्ही वर्गांच्या कृतीचा व विचारांचा एकत्रीत विचार केला जावून इतिहास लेखन होणे हे न्यायाचे आहे. म्हणून हया दृष्टीने समाजातील अधिसत्ता गाजविणा-या वर्गाने नैसर्गिक अधिकारापासून वंचित ठेवलेल्या समाज गटांच्या कृतीचा, त्यामागील प्रेरणांचा तसेच अधिसत्ता व वंचित गटातील संबंधाचा, त्यातील सत्ताकेंद्राचा व त्यांच्या क्रिया-प्रतिक्रियांचा अभ्यास हा सबाल्टर्न अभ्यास विषय होय.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सबाल्टर्न इतिहास लेखनाने ब्रिटीश शासन काळातील शेतकरी , कामगार, आदिवासी इ. चे उठाव ,विद्रोही भूमिकांचे विश्लेषण करण्यावर भर दिला. त्याचबरोबर अंकितत्व , प्रभुत्व , प्रतिरोध ,राष्ट्रवाद, जमातवाद, धर्मनिरपेक्षता, राजकीय व धार्मिक झुंडशाही अशा अनेक मूलभूत संकल्पनांचा सबाल्टर्नच्या मूलभूत धारणेच्या अनुषंगाने ते उहापोह करतात. डॉ. सुमार्त सरकार इतिहास लेखनामागील आपली भूमिका स्पष्ट करताना म्हणतात, इतिहास विषयाची कक्षा व्यापक असावी व नेतृत्वावर लेखन केंद्रित न करता शेतकरी, कामगाराप्रमाणे आदिम जमाती , गिरीजन महिला यांचाही अभ्यास करण्याची गरज ते प्रतिपादित करतात. म्हणजेच वंचितांचा,शोषितांचा, जनसामान्यांचा इतिहास व्यवस्थित लिहीत नाही, तोपर्यंत देशाच्या जडणघडणीत त्यांच्या योगदानाचे कर्तृत्व उलगडणार नाही. इतिहास म्हणजे थोरा-मोठ्यांचा इतिहास ही मानसिकता बदलण्यातील आणि भारतीय इतिहासातील अनेक दुर्लक्षित पैलूंविषयी जागरूकता निर्माण करण्यातील सबाल्टर्न इतिहासकारांचे इतिहासलेखनातील त्यांचे योगदान निर्विवादपणे महत्वाचे आहे हे नाकारता येत नाही.

सारांश -

इतिहासलेखनातील अभिजनवादाला झुगारून शोषित -अंकितांच्या जाणीवेचा इतिहास लिहण्याची योजना जागतिकीकरणाच्या युगात सुरू झाली. सबाल्टर्न इतिहास लेखनाची चिकित्सक समीक्षा केल्यास परंपरागत इतिहास लेखनाहून वेगळा असलेल्या त्या इतिहास लेखनाला आव्हान देणा-या, वैशिष्ट्यपूर्ण वैचारिक धारणेतून जन्माला आलेल्या हया इतिहासलेखन प्रवाहाचे स्वरूप निश्चितच मौलिक आहे. सबाल्टर्न हा इतिहास लेखन प्रवाह इतिहासाच्या अभ्यासातील नवीन प्रवाह आहे.आजवर दुर्लक्षित राहिलेल्या विषयांकडे अभ्यासकांचे लक्ष त्याने आकर्षित केले व दुर्लक्षित समाज गटांना इतिहासात स्थान मिळवून दिले आहे. समाज गटांचा तसेच लहान प्रदेशातील घडामोडींचा इतिहास शब्दबद्ध केला. समाजातील अंतररचनेत दडपलेल्या शक्ती प्रवाहांचा सत्ताकेंद्राचा त्यांच्या सामाजिक जीवनावरील प्रभावाचा विचार सबाल्टर्न ने केला. सबाल्टर्न इतिहास प्रकल्पाने शोषित अंकिताबाबतच्या इतिहासलेखनाचा अवरुद्ध प्रवाह खुला केला शोषित अंकितांच्या जाणीवेतील “स्वायत्त” पणा अधोरेखित केला. प्रयोगशील रीतीने नवनव्या अभ्यासपध्दतीचा अवलंब करून शोषित -अंकितांच्या प्रतिकाराचे विवेचन केले.

जनसामान्य माणसांना इतिहासाच्या अभ्यासात स्थान मिळवून दिले. त्यामुळे जनसामान्यांचा आत्मविश्वास वाढीस लागून समाजाच्या विकासाला पाठबळ मिळाले. सबाल्टर्न गटाच्या इतिहास लेखनामुळे इतिहासाला नवी दिशा, दृष्टी मिळाली. तसेच वंचित , दुर्लक्षित , पीडीत इ.ना न्याय मिळवून देणे व समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे ही आज काळाची गरज आहे.

इतिहासाची बांधिलकी वर्तमानाला असते. आज समाजस्थिती काय आहे याचा जाणीवपूर्वक विचार इतिहास अभ्यासक आणि अध्यापक यांनी करावयाचा आहे. हिंसाचार , भ्रष्टाचार, मूल्यभ्रष्टता हे आजचे वास्तव आहे. आज इतिहासातला सामान्य माणूस हरवून बसले. म्हणूनच गरज आहे. ती इतिहासाच्या पुर्नमांडणीची , पुनर्लेखनाची नव्हे इतिहासाची पारंपरीक आणि प्रस्थापित संकल्पना बदलावी लागेल. इतिहास स्वप्नाळू असणार नाही. कारण तो सामान्यांचा तुमचा आमचा इतिहास असले हेच सबाल्टर्न इतिहासाने समाजाला दाखवून दिले. आज जागतिकीकरणाच्या जगात सबाल्टर्न इतिहास लेखन प्रकल्पाच्या योगदानाची योग्य चिकित्सा करून शोषित -अंकितासंबंधीच्या इतिहास लेखनाचा प्रवाह विस्तारला पाहिजे कारण ती आज काळाची गरज आहे.

संदर्भ :-

१. कोठेकर शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान , श्री. साईनाथ प्रकाशन , नागपूर २००५
२. बगाडे उमेश - सबाल्टर्न स्टडीज व भारतीय इतिहासलेखनातील स्थित्यंतर - इतिहासलेखन मीमांसा, समाजप्रबोधन पत्रिका आणि सेंटर फॉर स्टडीज इन कल्चर सोसायटी , लोकवाड:मय गत्रह मुंबई, २०१०
३. देव प्रभाकर, इतिहास एक शास्त्र, कल्पना प्रकाशन, नांदेड , १९९७
४. बगाडे उमेश, महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजातीप्रभुत्व, सुगावा प्रकाशन , पुणे २००६
५. रेडकर चैत्रा, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लीकेशन्स, पुणे, २०१४
६. गाठाल एस.एस इतिहासाचे तत्वज्ञान, कैलाश पब्लीकेशन, औरंगाबाद, २००५

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आम्ल पर्जन्य एक पर्यावरणीय समस्या

प्रा.डॉ. राजाराम महादेव थोरात

भूगोल विभाग प्रमुख

द.ग.तटकरे महाविद्यालयतळा, जि.रायगड.

प्रस्तावना :-

आम्ल पर्जन्यहा हवाप्रदुषणाचा परिणाम असून ती एक पर्यावरणीय गंभीर समस्या आहे. आम्लपर्जन्याचा शोध 1852 साली रॉबर्ट स्मिथ्यांनी मॅचेस्टर येथील हवामान अभ्यासावरून लावला आहे. आजहे ठिकाण आम्लपर्जन्याचे सूचना व मार्गदर्शन केंद्र म्हणून ओळखले जाते. या स्थळाची स्थापनासन 1984 मध्ये करण्यात आलेली आहे. युरोपियनदेशांपुढेआम्लपर्जन्य ही सर्वातमोठी पर्यावरणीय समस्या निर्माण झालेली आहे. सर्वसाधारणपणे पावसाच्या पाण्यात नेहमीच काही प्रमाणात आम्ल असते. कारण वातावरणातील कार्बनडायऑक्साईड हा वायू काही प्रमाणात पावसाच्या पाण्यात मिसळून कार्बनीआम्ल तयार होते. वहे आम्ल पावसाच्या पाण्याबरोबर जमिनीवर येते| परंतु नेहमीच्या पावसाच्या पाण्यात असलेले आम्लफारसे हानिकारक किंवा घातक नसते. परंतु जेव्हा पावसाच्या पाण्यात आम्लाचे प्रमाण फारच वाढते तेव्हा मात्र तेपर्यावरणाच्या दृष्टीनेघातक सिध्द होते. सर्वसाधारणपणे ज्या पावसाच्या पाण्यात नेहमीपेक्षा जास्त आम्ल असते त्या पावसाला आम्ल पर्जन्य असे म्हणतात. आम्ल पर्जन्याची व्याख्या पुढील प्रमाणे देखील केली जाते“ज्या पर्जन्याचे पाणी सामान्य पाण्यापेक्षा जास्त आम्लयुक्त असते. त्या पर्जन्याला आम्ल पर्जन्य असे म्हणतात”. आम्ल पर्जन्याच्या पाण्याचे P.H.मूल्य ५.६ पेक्षा कमी असते. सर्वसामान्यपणे पर्जन्याच्या पाण्याचे PH मूल्य ६.५ ते ८.५ असे असते.

आम्ल पर्जन्याची निर्मिती :-

वातावरणातील दुषित हवेतमिसळलेल्या सल्फर डायऑक्साईड, सल्फरट्राय ऑक्साईड, नायट्रोजनचीविविध ऑक्साईड व कार्बन डायऑक्साईडयांच्या संयुगाचा बाष्प व ऑक्सिजनशीसंयोग होऊन निरनिराळी आम्ले तयार होतात. ही आम्ले पावसाच्या पाण्याबरोबर जमिनीवर येतात.अशा पर्जन्याला आम्ल पर्जन्य असे म्हणतात.

● सल्फ्युरिकआम्लपर्जन्य :

ज्याआम्ल पर्जन्यामध्ये सल्फ्युरिक आम्ल आढळते. त्या आम्लपर्जन्याला सल्फ्युरिक आम्ल पर्जन्य असे म्हणतात. या आम्ल पर्जन्याची निर्मिती पुढील प्रमाणे होते. दुषितहवेतील सल्फर डायऑक्साईडचा (SO_2) ऑक्सिजनशी(O_2) संयोग होऊन सल्फर ट्राय ऑक्साईड(SO_3) तयार होते. या सल्फर ट्राय ऑक्साईडचा वातावरणातीलबाष्पशी(H_2O) संयोग होऊन सौम्य सल्फ्युरिक आम्ल (H_2SO_4) तयार होते . हे आम्ल जेव्हा पावसाच्या पाण्याबरोबर जमिनीवर येते तेव्हा त्याला सल्फ्युरिकआम्ल पर्जन्य असे म्हणतात.

● नायट्रिक आम्ल पर्जन्य :-

ज्या आम्ल पर्जन्यामध्येनायट्रिक आम्ल असते. त्या आम्ल पर्जन्याला नायट्रिक आम्ल पर्जन्य असे म्हणतात. या आम्ल पर्जन्याची निर्मिती पुढील प्रमाणे होते. दुषित हवेतील नायट्रोजन ऑक्साईडचा(NO) ऑक्सिजनशी(O_2) संयोग होऊन नायट्रोजन ट्राय ऑक्साईड(NO_3) तयार होते. नायट्रोजन ट्राय ऑक्साईडचा हवेतील बाष्पशी (H_2O) संयोग होऊन नायट्रिकआम्ल तयार होते. हे आम्ल जेव्हा पावसाच्या पाण्याबरोबर जमिनीवर येते तेव्हा त्या पर्जन्याला नायट्रिक आम्ल पर्जन्य असे म्हणतात.तसेच डाय नायट्रोजन पेटाँक्साईड (N_2O_5) यानायट्रोजनीय ऑक्साईडचाबाष्पा बरोबर संयोग होऊन नायट्रिक आम्लतयार होते.

● कार्बनिक आम्ल पर्जन्य:-

ज्या आम्ल पर्जन्यामध्ये कार्बनिक आम्ल असते. त्या आम्ल पर्जन्याला कार्बनिक आम्ल पर्जन्य असे म्हणतात.हवेतील कार्बन डाय ऑक्साईडचा(CO_2) बाष्पाशी(H_2O) संयोग होऊन कार्बनिक आम्ल तयार होते. हे आम्ल जेव्हा पावसाच्या पाण्याबरोबर जमिनीवर येते तेव्हा त्या पर्जन्याला कार्बनिक आम्ल पर्जन्य असे म्हणतात.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आम्ल पर्जन्याची कारणे :

आम्ल पर्जन्याची कारणे म्हणजे आम्ल पर्जन्य निर्मितीस कारणीभूत ठरणाऱ्या वायुरूप प्रदूषकांच्या निर्मितीची कारणे होय. साधारणतः आम्लपर्जन्याच्या निर्मितीस सल्फर डाय ऑक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साईड आणि हायड्रोकार्बन्स या वायुरूप प्रदूषकांचे योगदान फार महत्वाचे आहे. या वायुरूप प्रदूषकांची निर्मिती पुढील कारणांमुळे होते.

- ज्वालामुखीउद्रेक,विघटन किंवा कुजण्याची क्रिया आणि जंगल वणवे यासारख्या नैसर्गिकप्रक्रियामधूनमोठयाप्रमाणात सल्फरची ऑक्साईड व नायट्रोजन ऑक्साईडस या वायुरूप प्रदूषकांची निर्मिती होते. हि वायुरूप प्रदूषके हवेत मिसळून त्यांचा बाष्प व ऑक्सिजनशी संयोग होऊन आम्ल पर्जन्य निर्माण होतो.
- औष्णिकविद्युत् तंत्रे, औद्योगिक बॉयलर आणि धातू निर्माण उद्योगातून नायट्रोजन ऑक्साईड व सल्फर डाय ऑक्साईड बाहेर पडून हवेत मिसळतात. नंतर या वायूचा ऑक्सिजन व बाष्पाशी संयोग होऊन आम्ल पर्जन्यनिर्माण होते.
- जीवाश्म इंधनाच्या (कोळसा, पेट्रोल, खनिजतेल) अपूर्णज्वलनाच्या वेळी सल्फर व नायट्रोजन ऑक्साईडयांची निर्मिती होते. हि वायुरूप प्रदूषके वातावरणात मिसळतात व नंतर त्यांचा वातावरणातील ऑक्सिजन व बाष्पाशी संयोग होऊन आम्ल तयार होतात. हि आम्ले पर्जन्याबरोबर जमिनीवर येतात. असा पर्जन्य आम्ल पर्जन्य म्हणून ओळखला जातो.आम्ल पर्जन्याला कारणीभूत ठरणाऱ्या वायूमध्ये सल्फरची ऑक्साईड वनायट्रोजनचीऑक्साईडप्रमुख आहेत सध्या जगाच्या विविध भागात होणाऱ्या आम्ल पर्जन्यापैकी सुमारे ६० ते ७० टक्के पर्जन्य सल्फरच्या विविध ऑक्साईडमुळे निर्माण होतो.याचे प्रमुख कारण म्हणजे वातावरणात उत्सर्जित होणाऱ्यावायूमध्ये सल्फरच्या ऑक्साईडचे प्रमाण अधिक असते केवळ ३० ते ४० टक्केआम्लपर्जन्य नायट्रोजनच्या विविध ऑक्साईडमुळे पडतो.

आम्ल पर्जन्याचे परिणाम

आम्लपर्जन्याचा पर्यावरणावर विविध प्रकारे परिणाम होतो. सर्वसाधारणपणेआम्लपर्जन्यामुळे वनस्पती जीवन, प्राणीजीवन, मृदा, विविध वस्तू व वास्तुशिल्प आणि मानवी आरोग्यमोठया प्रमाणात प्रभावित होते.

● वनस्पती जीवनावरील परिणाम :

आम्ल पर्जन्याचा सर्वात जास्त परिणाम वनस्पती जीवनावर होतो. आम्ल जलाची संहारक प्रवृत्ती वनस्पतीचे अधिक नुकसान करते. आम्ल पर्जन्याच्या पाण्यामुळे वनस्पतीची पाने पिवळी पडतात.त्यामुळे वनस्पतीमध्ये हरीतद्रव्ये तयार करण्याच्या प्रक्रियेवर विपरीत परिणाम होतो. म्हणजेच वनस्पतीमध्ये हरीतद्रव्याचे प्रमाण कमी होते. हरीतद्रव्याचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे वनस्पतीच्या प्रकाश संश्लेषणक्रियेवर विपरीत परिणाम होऊन वनस्पती आपले अन्न तयार करू शकत नाही.अन्ना अभावी वनस्पतीच्या पानांचा हिरवेपणा नष्ट होऊन हळूहळू पानेगळून पडतातव त्यामुळे क्लोरोफिल वनस्पती नष्ट होते.अल्फाफा, कापूस,पालक इत्यादी वनस्पतीवर आम्ल पर्जन्याचा सर्वाधिक प्रभाव पडतो. तसेच सफरचंद, चीड, नासपती, सिडार यासारख्या वनस्पतीवर देखील आम्ल पर्जन्याचा फार मोठा प्रभाव पडतो.

स्वीडन, संयुक्त संस्थाने,कॅनडा, जर्मनी, जपान, झेकोस्लोव्हाकीया इत्यादी देशामध्ये आम्ल पर्जन्यामुळे जंगले वेगाने नष्ट होत आहेत. उदा. स्वीडनमधील एका पाहणीनुसार तेथील एकूण २४४ नष्ट झालेल्या जंगलापैकी सुमारे १३७जंगले आम्लपर्जन्यामुळे नष्ट झालेली आहेत. १९८२ मध्ये स्वीडन मधील ३४ टक्के वृक्ष आम्ल पर्जन्यामुळे नष्ट झालेली आहेत १९८२ मध्ये स्वीडनमधील ३४ टक्के वृक्ष आम्ल पर्जन्यामुळे नष्ट झाले होते जपानमध्ये आम्ल पर्जन्यामुळे टोकीओच्या उत्तरेला कांटो मैदानी प्रदेशात ५,००० चौ.कि.मी. प्रदेशातील सिडार वृक्ष पूर्णतः नष्ट झाले आहेत.

● प्राणीजीवनावरीलपरिणाम:-

आम्ल पर्जन्याचा पाण्यात राहणाऱ्याप्राणीजीवनावर फार मोठाविपरीत परिणाम होतो. आम्ल पर्जन्यामुळे जेथे आम्लयुक्त पाणी तयार होते तेथे जलपरीसंस्थेवर विपरीत परिणाम होऊन जलजीवन नष्ट होते. आम्लयुक्त पाण्यातील मासे मरतात. सर्व साधारणपणे पाण्यातील मासे पाण्याची आम्लता ५.५ पी.एच.एवढी झाली तरी मरतात. आम्ल पर्जन्यातील पाण्यामुळे आम्लता बऱ्याचदा ४ पी.एच.पेक्षा कमी असते तसेच आम्लयुक्त पाण्यामुळे माशांची पुनरुत्पादनाची प्रक्रिया बंद पडते त्याच प्रमाणे आम्लयुक्त पाण्यामुळे माशांना आवश्यक असणाऱ्याप्लवंग सारख्या वनस्पतीची वाढ होत नाही. परिणामी खाद्यान्नाअभावी देखील मासेमृत्युमुखीपडतात. माशांशिवायपाण्यातील इतर सजीवांवर विविध दुष्परिणाम होतात आम्ल पर्जन्यामुळे नद्या,नाले, ओढे, तळी व सरोवरे यातील पाण्याचे दुष्प्रतिक्रण होते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

त्यामुळे यासर्व ठिकाणी असलेल्या सजीवांवर विविध दुष्परिणाम होतात स्वीडन मध्ये १९८५ साली केलेल्या सर्वेक्षणानुसार स्वीडनमधील मधील ८५,००० सरोवरांपैकी १५,००० सरोवरे आम्ल पर्जन्यामुळे प्रभावित झालेली आहेत.या प्रभावित सरोवरामधील सजीव सृष्टीवर फार मोठा दुष्परिणाम होऊन सजीव सृष्टी नामशेष होण्याच्या मार्गवर आहे. नार्वे या देशात देखील २२६ तळी व सरोवर आम्लयुक्त बनली आहेत.

● **मृदेवरीलपरिणाम :**

आम्ल पर्जन्यामुळे जमिनीचे आम्लीकरणहोते अशा आम्लीकरणामुळे मातीतील कॅल्शियम, पोटॅशियम, लोह आणि इतर मूलद्रव्ये मुक्त होतात व यामुळे माती अधिकच आम्लीय बनते आम्लयुक्त पाणी जमिनीत झिरपताणा त्याचे कॅल्शियम,पोटॅशियम, लोह आणि इतर मूलद्रव्यांशी रासायनिक मिलन होते. व त्यामुळे हि द्रव्ये आम्लजन्य पाण्याबरोबर खालच्या थरात सरकतात. परिणामी वनस्पतींना आवश्यक असणारी पोषक द्रव्ये जमिनीतून प्राप्त होत नाहीत. त्यामुळे वनस्पतींची वाढ चांगल्या प्रकारे होत नाही. मातीतील सूक्ष्म जीवांदेखील आपल्या क्रिया व्यवस्थित प्रकारे करू शकत नाही.आम्लपर्जन्यामुळे जमिनीतील नायट्रोजन निर्मिती करणाऱ्या सूक्ष्मजीवजंतूंची जीवसंख्या घटते परिणामी जमिनीतील नायट्रोजनची निर्मिती कमी प्रमाणात होते. यामुळे जमिनीची प्रत खालवते व जमिनीची सुपीकता कमी होते आम्ल पर्जन्यामुळे पश्चिम युरोपमध्ये सुमारे १८,००० हेक्टर जमीन निरुपयोगी ठरली आहे. या जमिनीची प्रत एवढ्या प्रचंड प्रमाणात खालवलेली आहे की तेथे पिकांचे उत्पादन घेणे अशक्य झाले आहे.

● **मानवी आरोग्यावरील परिणाम :**

आम्ल पर्जन्याचा मानवी आरोग्यावरपरिणाम होतो. आम्लयुक्त पाणीपिण्यात आल्यास मानवाला विविध आजार होतात. आम्लयुक्तपाण्यामुळे श्वासनलीकेचे व पोटाचे विकार होतात. तसेच त्वचा रोग निर्माण होतात त्याच बरोबर रक्ताचा कर्करोग होतो.

● **वास्तुशिल्पावरीलपरिणाम :-**

आम्ल पर्जन्याचा विविध वास्तुशिल्पावर दुष्परिणाम होतो आम्ल पर्जन्यात सल्फ्युरिक आम्ल असते ते फार क्रियाशील व सहारक आहे.एखादा धातू अशा पाण्याच्या संपर्कात आल्यास त्याची हानी होऊन सल्फेटची संयुगे बनतात उदा. लोहा पासून निळे लोह सल्फेट , तांब्या पासून हिरवे कोपर सल्फेट बनतात पोलाद व जस्तावर देखील आम्लयुक्त पाण्याचापरिणाम होतो. त्याच बरोबर इमारतीवर प्रतीकुल परिणाम होतो. उदा.चुना, संगमरवर,स्लीट, इ.साहित्यावर प्रभाव पडतो.उदा. आग्रा येथील ताज महालाची आम्ल पर्जन्यामुळे हानी होऊन तो काळवंडत आहे. ताज महालाच्या दगडचे विदारण होत आहे. भारतातील औद्योगिक क्षेत्राच्या ठिकाणी आम्ल पर्जन्याचे प्रमाण वाढत आहे. उदा. कोलकाता, हैद्राबाद, चैनई, मुंबई या महानगरात आम्ल पर्जन्याच पी.एच. मूल्य ५.९० असे असून हैद्राबाद – ५.८० , चैनई – ५.९०, दिल्ली – ६.२५ आणि मुंबई ४.९० असे पी.एच मूल्य आढळते. आम्ल पर्जन्याचे परिणाम आज भारतात देखील दिसू लागले आहे.

संदर्भग्रंथ :-

1. Environmental Science – B.J.Nebel
2. Fundamentals Of Ecology – M.C.Dash
3. Fundamentals Of Air Pollution – B.S.N. Raju
4. पर्यावरण प्रदुषण – डॉ.व्ही.के.तिवारी
5. पर्यावरण शास्त्र – डॉ.टी.एन.घोलप

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचा कबड्डी खेळावर झालेला परिणाम

प्रा.दत्तु लक्ष्मण वासावे

शारीरिक शिक्षण संचालक

प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील महाविद्यालय मुक्तकापुर

प्रस्तावना :

कबड्डी हा खेळ प्राचीन काळापासून खेळला जातो.या खेळाला वेगवेगळ्या प्रदेशातील भाषेवार प्रांतानुसार नावे देण्यात आली महाराष्ट्र व मध्य प्रदेश येथे हुतुतू,किरलमध्ये वंदिकली,किर्नाटक व तामिळनाडूमध्ये चाडू गाडू,बंगालमध्ये दो-दो आणि पंजाबमध्ये झवर गगनेया नावाने खेळ खेळला जायचा.पुर्वीच्या काळात विशिष्ट असे मैदानाचे मोजमाप नव्हते.व संघात कितीही खेळाडू असायचे आणि कोणत्याही खर्चाविना खेळ खेळला जायचा.आणि कुठल्याही प्रकारचा गणवेश घालून खेळत असे. फावल्यावेळेचा सदुपयोग करण्यासाठी याचा मनोरंजन म्हणून खेळ खेळू लागले.एका खेळाडूने मध्य रेषापर करून कबड्डी म्हणत जायचे आणि समोरच्या खेळाडूला बाद करण्याचा प्रयत्न करायचे.अशा प्रकारे खेळला जायचा. १९१५-१६ साली पुण्याच्या डेक्कन जिमखान्याने या खेळाचे नियम तयार केले. महिला व पुरुषांसाठी वेगवेगळी मैदाने तयार केली आणि प्रत्येक संघात प्रत्यक्ष ७ खेळाडू व राखीव ५ असे एकूण १२ खेळाडू हे नियम बनविले आणि सामने भरविण्यास सुरुवात केली.

सार :

कबड्डी खेळाचे जागतिकीकरण झाल्यामुळे हा खेळ महाराष्ट्र व भारतापुरता मर्यादित न राहता जगभर पोहचविण्यास मदत झाली. भारताच्या शेजारील देशात पाकिस्थान,बंगलादेश,श्रीलंक,यू.ए.ए.बरोबर आशिया,युरोप,आफ्रिका खंडात या खेळाचा प्रचार आणि होऊन खेळाला चालना मिळाली.कबड्डीला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लोकप्रिय करण्याचे काम बुवा साळवी या महान कबड्डी खेळाडू संघटकाला दिले जाते.

विविध स्पर्धांची नावे :

- कबड्डी विश्व कप
- आशिया कबड्डी स्पर्धा
- कॅनडा विश्व कप स्पर्धा
- साऊथ आशियन गेम
- राष्ट्रीय कबड्डी
- प्रो-कबड्डी लीग

प्रो-कबड्डी लीग :

प्रो-कबड्डी लीगमध्ये हा जागतिकीकरणाचा सर्वात मोठा परिणाम आहे.भारतामध्ये या स्पर्धेची सुरुवात २६ जुलै २०१४ रोजी झाली.पूर्ण व्यावसायिक असणारी ही लीग आहे.यामध्ये आठ संघ सहभागी असतात १.बंगाल वॉरियर्स २.बंगाल बुल्स ३.पुणेरी पलटन ४.तेलुगु टायटन्स ५.यु मुम्बा ६.पटना पायरेट्स ७.जयपूर पिंग पॅथर्स ८.दबंग दिल्ली

कबड्डी हा खेळ भारतापुरता मर्यादित ठेवायचा नाही तर त्याचे जागतिकीकरण करायचे आहे., खेळामुळे कबड्डीची गुणवत्ता मोठ्या प्रमाणात विकसित होत आहे.सर्वसामान्यांचा खेळ अशी ओळख निर्माण करत आहे.या मधुन खेळाडूंना मानधन स्वरूपात बोली लावून करारबद्ध केले जाते.वरील विविध संघ मालक खेळावर खर्च करून प्रशिक्षण देत आहेत. यामध्ये जगभरातील खेळाडूंना एकत्र करून खेळाचा प्रसार करण्याचे काम करत आहेत.

कबड्डीचे फायदे :

- खेळाचा प्रचार आणि प्रसार होतो
- सहकार्याची भावना वाढीस लागते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- नव तरुणाना खेळाची आवड निर्माण होते .
- निर्णय क्षमतेत वाढ होते .
- शरीर सुदृढ व निरोगी राहते .

भैदाने :

पुरुषासाठीच्या भैदानाची मोजमाप :

- क्रीडांगणाची लांबी १३ मीटर . व रुंदी १० मीटर
- मध्यरेषा ६ . ५० मीटर असते .
- राखीव क्षेत्र दोन्ही बाजुस १ मीटर असते .
- सिटींग वॉक्स ८ मीटर □ १ मीटर असुन तो अंतिम रेषेपासुन २ मीटरवर असतो .

महिलांसाठी भैदानाची मोजमाप :

- क्रीडांगणाची लांबी १४१ मीटर . व रुंदी ८ मीटर
- मध्यरेषा ५ . ५० मीटर असते .
- राखीव क्षेत्र दोन्ही बाजुस १ मीटर असते .
- सिटींग वॉक्स ४ मीटर □ १ मीटर असुन तो अंतिम रेषेपासुन २ मीटरवर असतो .

कबड्डी खेळाची कौशल्य :

चढाईपटूची कौशल्य

१ . दम घालणे २ . पाठलाग करणे ३ . जंप मारणे ४ . पायाने गडी वाद करणे ५ . खेळाडूच्या अंगावर उडी मारून गडी वाद करणे .

बचावा कौशल्य :

१ . साखळी लावणे २ . पाय पकडणे ३ . हात पकडणे ४ . ब्लॉक करणे .

अशा प्रकारे जागतिकीकरणाचा कबड्डीच्या खेळावर शारीरिक क्रियांचे कौशल्य वाढविणे ., आणि शारीरिक बौद्धिक □ भावनिक □ समाजिक विकास घडवून आण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात बदल होताना दिसुन येतो . आणि खेळाडूना नव नविन तंत्रज्ञानाविषयी माहितीची आणि नियमांची देवाणघेवाण होण्यास मदत होते .

संदर्भ ग्रंथ -

- १ . क्रीडाज्ञानकोश
- २ . क्रीडाविश्व
- ३ . दै . लोकसत्ता
- ४ . शारीरिक शिक्षण

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचे 'नंतर आलेले लोक' व 'तळ ढवळताना' या कवितासंग्रहातून आलेले चित्रण

डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे व डॉ. विद्या विजय नावडकर

डी. पी. भोसले कॉलेज, कोरेगाव, ता. कोरेगाव, जि. सातारा.

गोषवारा –

१९९० च्या कालखंडात जागतिक पातळीवर जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली विकसित राष्ट्रे व विकसनशील राष्ट्रे यांच्यात झालेल्या करार-मदारानुसार जागतिक स्तरावर फार मोठ्या आर्थिक घडामोडी घडल्या. या आर्थिक घडामोडींचा सामाजिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक आदी क्षेत्रात हस्तक्षेप वाढला. त्याचे चित्रण साहित्यातून दिसू लागले २००० सालानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेवरती जागतिकीकरणाचे ठळक परिणाम जाणवण्यास सुरुवात झाली. जागतिकीकरणाने भारतीय अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था फार गतीशील झाली. या गतीशीलतेने भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये प्रचंड स्वरूपाचे बदल घडून आले. या बदलाचे चित्रण मराठी साहित्यामध्ये ठळक स्वरूपात दिसू लागले कथा, कादंबरी, नाटक या साहित्यप्रकारांपेक्षाही कवितेतून हे चित्रण अधिक प्रभावीपणे आढळते एकविसाव्या शतकात मराठी कवितेमध्ये अरुण काळे यांच्या 'नंतर आलेले लोक' व लहू कानडे यांच्या 'तळ ढवळताना' या काव्यसंग्रहाने जागतिकीकरणाचे चित्रण अतिशय प्रभावीपणे मांडले आहे. उभय कवी दलित कवी म्हणून ओळखले जात असले तरी देखील त्यांच्या कवितेने जागतिकीकरणाचे व्यापक संदर्भ स्वीकारलेले दिसतात. या दोन कवितासंग्रहातून चित्रित झालेले 'नाहीर' वर्गाचे जीवन या शोधनिबंधातून मांडलेले आहे जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण यामुळे निर्माण झालेली 'खाउजा' संस्कृती, भारतीय अर्थव्यवस्थेत झालेले बदल, शिक्षण क्षेत्रातील आव्हाने, स्त्री जीवनावर झालेला परिणाम इ. चा शोध प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतलेला आहे

प्रास्ताविक

भारत हे विकसनशील राष्ट्र आहे. भारताचा लोकसंख्येत जगात दुसरा क्रमांक लागतो भारत ही जगातील फार मोठी बाजारपेठ आहे. हे लक्षात घेवून W.T.O. ने अर्थात जागतिक व्यापार संघटनेने भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर दबाव वापरून भारतातील नागरिकांच्या इच्छेशिवाय 'जागतिकीकरण' प्रक्रियेत भारताला ओढून घेतले. भारत हा पूर्वापार विषमतावादाचे संचलन करणारा देश असून येथील जात धर्म, पंथ, भाषा, संस्कृती आदी भेदांमुळे येथील संस्कृती एकसंघ नाही श्रीमंत- गरीब, उच्च – नीच, सवर्ण – दलित हा भेद प्रामुख्याने मानला गेला आहे. परिणामी अनेक साधू संत व समाजसुधारकांनी या देशातील समाजव्यवस्था सुधारण्यासाठी खूप उच्च कोटीचे तत्त्वज्ञान वापरले. भारतात शिक्षणाचा अभाव असल्याने व भारताच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक आदी क्षेत्रात उच्च वर्णियांचे प्राबल्य असल्याने येथे सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने येथील मिश्र अर्थव्यवस्था कोलमडून टाकण्याचे काम केले आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने भारतातील बाजारपेठ जागतिक भांडवलदारांना खूली झाली पाश्चात्य देशातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाने विकसित झालेली अनेक इलेक्ट्रॉनिक साधने भारतीयांना स्वस्त दरात उपलब्ध झाली. त्यामुळे भारतीय मालाला बाजारात उठाव राहिला नाही. त्यामुळे भारतीय लघू व कुटीर उद्योग कमजोर बनले परिणामी जागतिकीकरणाचा भारतातल्या शेती, उद्योग, व्यापार, शिक्षण आदी घटकांवर थेट परिणाम झाला. भारतीय समाजव्यवस्थेसमोर अनेक प्रश्न नव्याने निर्माण झाले. भारताच्या आर्थिक कमजोरीचा फायदा परकीय उद्योगपती व भांडवलदारांना मोठ्या प्रमाणात होत आहे मात्र या स्पर्धेत भारतातील सामान्य जनता टिकेल का ? अशा स्वरूपाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात आणि संस्कृतीच्या पातळ्यांवर होणारे हे बदल मराठी साहित्यातून आविष्कृत होवू लागले आहेत या बदलांची आश्वासक मांडणी अरुण काळे व लहू कानडे यांच्या कवितासंग्रहातून ठळकपणे व्यक्त झाली आहे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण : संकल्पना व स्वरूप

साधारणपणे एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी 'जागतिकीकरण' हा शब्द प्रभावीपणे व्यवहारात वापरला जावू लागला. १९९० ला भारताने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभाग घेतला. इंग्रजीतील Globalization या शब्दाचे देवनागरीतील रूप म्हणून 'जागतिकीकरण' हा शब्द वापरात आला. जागतिकीकरण हा शब्द 'आर्थिकतेशी' संबंधीत आहे अनेकवेळा कांही लोक 'वैश्विक जाणीव' या अर्थाने हा शब्दप्रयोग करतात. याला डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांनी तीव्र आक्षेप घेतला आहे. त्याविषयीची भूमिका व्यक्त करताना ते म्हणतात की, "जागतिकीकरण म्हणजे वैश्विक जाणीव. माणूस उन्नत क्षणी विश्वाशी तद्रूप पावण्याचा प्रयत्न करतो जगभरातील पीडितांशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करतो. विश्वचैतन्याशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करतो. माणसाची ही अवस्था म्हणजे मानवाचे उन्नत रूप होय. हे 'विश्वची माझे घर' ऐसी मती जयाची स्थिर।' असे जे संत ज्ञानेश्वर म्हणतात, ती एक उन्नत मानवी अवस्था होय. एखाद्या संस्कृतीला ही असे उन्नत रूप प्राप्त होवू शकते. ही अवस्था म्हणजे जागतिकीकरण मात्र नव्हे" हे विधान आपणास 'वैश्विक जाणीव' व जागतिकीकरण यातील फरक समजून देण्यास पुरेसे आहे 'वैश्विक जाणीव ही' हा भावनिक पातळीवरचा अतिशय उच्च असा स्तर आहे. तर जागतिकीकरण हा 'व्यापारी करार' आहे.

जागतिकीकरण ही संकल्पना समजून न घेता अनेकजण याला प्राचीन काळापासून चालत असलेली गोष्ट आहे असे म्हणतात. त्यांचे हे म्हणणे मला पटत नाही कारण जागतिक व्यापारात देशांतर्गत घडामोडीमध्ये हस्तक्षेप करण्याचे परकियांना अधिकार नव्हते मात्र जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये भारताने केलेला सहभाग हा स्वेच्छेने केलेला नव्हता तर अमेरिकासह भांडवलदार राष्ट्रांनी भारतावर दबाव टाकून त्यांना 'जागतिकीकरण' स्विकारण्यास भाग पाडले. त्यामुळे भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांनी जागतिकीकरणात सहभाग घेताना त्यांचे दोन्ही बाजूंनी अपरिमीत नुकसान होत असते एकीकडे त्यांना आपला कच्चा माल कवडीमोलाने विकावा लागतो. तर दुसरीकडे त्यांच्या पक्क्या मालाला बाजारपेठ उपलब्ध करून द्यावी लागते. विकसित राष्ट्रात यांत्रिकीकरण मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे कमी उत्पादन खर्चात तयार झालेला माल बाजारातील स्पर्धामध्ये स्वस्तात विकला जातो. परकिय भांडवलदारी देशांपुढे आपल्या देशातील सुमार दज्जी निर्मिती करणारे व जास्त उत्पादन खर्च केलेल्या वस्तू तुलनेने बाजारात त्यांना किंमत भेटत नाही

भारताची अर्थव्यवस्था ही मिश्र स्वरूपाची होती. कांही उद्योग शासन स्वतः ऊभारत असे, तर कांही उद्योग खाजगी स्वरूपात निर्माण करण्यास प्रोत्साहन दिले जात असे. 'कल्याणकारी राज्य' ही भारतीय लोकशाहीतील आदर्श बाब होती. मात्र १९९० नंतरच्या कालखंडात हा शब्द भारतीय लोकांच्या विस्मृतीत गेला आहे त्याचबरोबर 'समाजवाद' हा शब्द सोईस्करित्या वापरला जातो. त्यामुळे जागतिकीकरणामुळे 'कल्याणकारी राज्य' व 'समाजवाद' या दोन्हीही संकल्पनांना तडे गेले आहेत.

जागतिकीकरणासंबंधीची चर्चा लक्षात घेता असे म्हणता येते की "जागतिकीकरण म्हणजे जगभरातील सर्व देशांच्या बाजारपेठा उद्योगपतींसाठी, व्यापाऱ्यांसाठी आणि भांडवलदारांसाठी विनाअट खुल्या करून देणे होय" डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांनी केलेली ही व्याख्या लक्षात घेतली तर अमेरिकेसारख्या समृद्ध राष्ट्रातील भांडवलदार व उद्योगपतींना अमेरिकेसारख्या विकसित राष्ट्रात विकासाला वाव न राहिल्याने विकसित राष्ट्रांमध्ये विकासाच्या नावावर मुबलक प्रमाणात संपत्ती कमविण्यासाठी व कमविलेल्या संपत्तीतून आर्थिक व राजकीय समृद्धी निर्माण करणे. या हेतूने ही जागतिकीकरणाची प्रक्रिया राबविली जाते जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून जगभरातील भांडवलदारांचे जगावर साम्राज्य निर्माण करण्यासाठी स्विकारलेले धोरण म्हणजेच जागतिकीकरण होय असेच म्हणावे लागेल. जागतिकीकरणामुळे शेतामध्ये पेरले जाणाऱ्या धनधान्यापासून ते देशाच्या संरक्षण क्षेत्रापर्यंत सर्व प्रकारच्या वस्तू उत्पादनावर भांडवली राष्ट्रांची निरंकुश सत्ता होय

जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

भारत हा विषमतावादी देश आहे. भारतामधील विषमता ही जागतिकीकरणानंतर अतिशय तीव्र स्वरूपाची बनली आहे. जातनिहाय असलेले व्यवसाय औद्योगिकीकरणाने तर मारलेलेच आहेत. त्याशिवाय जागतिकीकरणानंतर भारतात बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. परंतु शेती व्यवसाय फारसा फायदेशीर राहिला नाही खतांच्या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वाढलेल्या किंमती, बी-बियाणांमधील फसवाफसवी, बियाणांची न परवडणारी किंमत पाण्याचा अनियमित पुरवठा, भांडवलाला अपुरा पुरवठा, गारपीठ, अपुरा व अनियमित वीजपुरवठा शेत मजुरांचा तुटवडा शेतमजुरांची अमाफ रोजंदारी शेतीमालाला हमी भाव नाही यासारख्या असंख्य प्रश्नांनी शेती व्यवसाय धोक्यात आला आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढलेल्या आहेत त्यामुळे शेती आधारित व्यवसाय ही बसले आहेत. खेड्यांमध्ये रोजगार उपलब्ध नाहीत. मोठ्या शहरांमध्ये नवनवीन समस्या आहेत सरकारी नोकऱ्यांमध्ये भरती बंदी असते. खाजगी क्षेत्रात खूप राबवून घेतले जाते त्याप्रमाणे रोजगार मिळत नाही. भांडवलदारी समाजव्यवस्थेचा परिपाक म्हणून समाजजीवनात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार बोकळला आहे.

जागतिकीकरणाने शिक्षण व्यवस्थेवर फार मोठा परिणाम घडवून आणला जात आहे. जागतिकीकरणाने इंग्रजी भाषेबद्दल अवास्तव महत्त्व वाढवून ठेवले आहे. त्यामुळे शासनाच्या असलेल्या शाळा विद्याथी संख्येअभावी बंद होत आहेत तर खाजगी शाळांमध्ये फीच्या नावावरती अमाफ रक्कम वसूल केली जाते. शिक्षण हे केवळ नोकरी समोर ठेवून दिले किंवा घेतले जाते त्यामुळे त्यातून गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळत नाही. शिक्षणाप्रति शासनाचे उदासिन धोरण असल्याने शिक्षणावरील खर्च शासनाने खूप कमी केला आहे. शिक्षणावरील कमी केलेला खर्च शासन देव, दैवते, तीर्थक्षेत्र आदिंचे स्तोम माजविण्यासाठी वापरते आहे. टी.व्ही., सिनेमा आदी माध्यमातून मठ, महाराज व मंदीर यांचे स्तोम माजविले जाते 'धर्म ही अफुची गोळी आहे' हे कार्ल मार्क्स ने केलेले विधान जगजाहिर आहे. मात्र सामान्य लोकांना धर्माच्या नावावरती भडकविण्याचे काम शासन पातळीवर चाललेले दिसते.

शिक्षणाबद्दल समाजजीवनात अनास्था पैदा करण्यामध्ये येथील शासन व्यवस्था यशस्वी झालेली दिसते. इलेक्ट्रॉनिक्स साधनांच्या मुबलकतेमुळे टी.व्ही. चॅनेल वरून चाललेल्या विविध कार्यक्रम व जाहिरातीमधून स्त्री ही उपभोगाचे साधन आहे स्त्री ही सुंदर असलीच पाहिजे. तिच्या सौंदर्य वाढीच्या जाहिराती व त्यासाठीची प्रसाधने यांचे बिभत्स दर्शन घडविले जाते. त्यामुळे पुरुषी वासना भडकविण्याचे काम जाहिरातीच्या माध्यमातून केले जाते. त्यामुळे समाजजीवनात स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारात वाढ झाली आहे

'खा, प्या व मजा करा' ही चंगळवादी संस्कृती जागतिकीकरणाने मोठ्या प्रमाणात बोकळली आहे बदलत्या अर्थव्यवस्थेचा आर्थिकता व सामाजिक मूल्ये यांच्यावर थेट परिणाम घडून येतो. आर्थिक व्यवस्थेच्या दृष्टीने पाहू गेलो तर प्रत्येक वस्तू विक्रेय वाटते. त्यातून जीवनमूल्ये निष्प्रभ ठरताना दिसतात जीवनमूल्ये बदलल्याने समाजव्यवस्था कृत्रिम बनते. जीवनमूल्यांमध्ये नैतिकता व चारित्र्य यांचा समावेश होतो. जागतिकीकरणात नैतिकतेच्या व चारित्र्याच्या संकल्पना बदलल्या गेल्या आहेत. त्यातून भारतीय आदर्श असणारी संस्कृतीमधील ही मूल्ये बदलत आहेत

जागतिकीकरण व मराठी साहित्य

जागतिकीकरणाच्या परिणामाने मराठी साहित्य प्रभावित झालेले दिसते. याबद्दल राजन खान यांनी दिलेली प्रतिक्रिया अतिशय बोलकी आहे. ते म्हणतात "जागतिकीकरण येत होतं तेव्हा मी पत्रकारिता करत होतो. तेव्हा वाटलं, या जागतिकीकरणात देशातली जातव्यवस्था, धर्मव्यवस्था नष्ट होईल. दारिद्र्य संपेल कुटुंबव्यवस्था समपातळीची होईल. समाज सुसंस्कृत होईल पण झालं भलतंच ! अर्थव्यवहार फोफावला, पण दारिद्र्यही वाढलं. माणसामाणसात सहानुभूतीच्या ऐवजी जीवघेणी स्पर्धा वाढली आणि या स्पर्धेसाठी जात, धर्म, लिंग, संप्रदाय, अंधश्रद्धा, प्रदेश या गोष्टी जास्तच वापरल्या जाऊ लागल्या. समाज अधिकच भेदांमध्ये आणि टोळ्यांतून विभागला गेला. शिक्षण, आरोग्य, पाणी, वीज, घरं या मूलभूत सुविधांचा धंदा अनाचाराला पोहोचलामाणसाचं-खेड्यातल्या आणि शहरातल्याही – जगणं अनिश्चित झालं. स्पर्धेमुळे एकमेकांतली आस्था संपली विश्वास संपला. माणसं शिक्षित झाली; पण ते शिक्षण पैसाकेंद्री असल्यानं माणसाचं ज्ञानी आणि समंजस होणं राहून गेलं माणसं डोक्यानं आणखीन मागास झाली, अन् त्यातून विकृती वाढल्या या आणि अशा असंख्य कंगोऱ्यांचे साहित्य मुख्य प्रवाह म्हणून अजून उभं राहत नाही' राजन खान यांनी मांडलेली भूमिका अतिशय रास्त आहे या भूमिकेत आदर्शवाद आहे तो असलाच पाहिजे. समाजजीवनात आदर्शांशिवाय इतर असलेल्या बाबींना तेवढी किंमत असत नाही.

१९८० नंतर मराठीत येणारे साहित्य जात, धर्म, संप्रदाय याच्या कप्प्यात निर्माण होवू लागलं साहित्याच्या कसोट्यातून निर्माण होण्याऐवजी साचेबंदपणात निर्माण होवू लागलं. मराठी साहित्यात जागतिकीकरणाने खूप कांही येणं गरजेचं आहे परंतु तितक्या तीव्रपणे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अजून ते उतरू शकले नाही. याबद्दल राजन खान यांनी खंत व्यक्त केली आहे त्यांनी केलेले हे चित्रण अधिक बोलके आहे. “.....जुन्याच विषयावर कविता, कथा, कादंबऱ्या, नाटकं, चित्रपट असं चालू आहे मराठी साहित्य म्हणजे जातीय, धार्मिक, वैचारिक, लैंगिक, प्रादेशिक विभागण्यासह स्मरणरंजनाचा भूतकालीन खेळ होवून बसला आहे त्यात विषयांच्या आशयाच्या आणि मांडणीच्याही बाजूनं तोच तोचपणा आहे. मांडणीचीही मोडतोड कुणी करत नाही.. त्यामुळे नव्या काळाची नवी भाषाही जन्माला येत नाही.”^४ असे जरी असले तरी मराठी साहित्यात अनेक साहित्यिकांनी नव्या स्वरूपाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मराठीतील इतर साहित्य प्रकारापेक्षा मराठी कविता ही जागतिकीकरणाविषयीची प्रतिक्रिया अतिशय तीव्रपणे मांडताना दिसते जागतिकीकरणाने जातीय अहंकार, धार्मिक उन्माद, स्त्रियांकडे पाहण्याची वाढती भोगवादी दृष्टी, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, दलितानांच्या निघून हत्या हे जागतिकीकरणानंतरचे भिषण वास्तव आहे शहरे अधिक बकाल झालेली आहेत. हे ही वास्तव आहे. या वास्तवाची दाहक अनुभूती अरुण काळे लहू कानडे, श्रीकांत देशमुख इंद्रजित भालेराव, संतोष पवार, श्रीराम गव्हाणे, कल्पना दुधाळ पी. विठ्ठल, पृथ्वीराज तौर, अशोक कोतवाल, महेंद्र भवरे, महेंद्र गायकवाड, लोकनाथ यशवंत, दीपध्वज कोसोदे, उत्तम कांबळे, प्रज्ञा दया पवार इ. कवींच्या कवितेतून येते.

‘नंतर आलेले लोक’ मधील जागतिकीकरणाचे चित्रण

अरुण काळे यांनी ‘रॉक गार्डन’ (१९९३), ‘सायरनचे शहर’ (१९९७), ‘नंतर आलेले लोक’ (२००६) आणि ‘ग्लोबलचे गावकूस’ (२००८) हे कवितासंग्रह प्रकाशित केले आहेत त्यांच्या २००० नंतरच्या कवितासंग्रहातून जागतिकीकरणाचे संदर्भ येतात ‘नंतर आलेले लोक’ हा कवितासंग्रह समकालीन जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील विषमता, शोषण, स्वार्थ निर्मिती, रंजनपरता, स्पर्धा, हेवेदावे, चंगळवाद इत्यादी गोष्टी उपरोधाच्या पातळीवर चित्रित करतो. अरुण काळे यांनी अर्थक्षेत्रीय स्वार्थी व्यवस्थेत माणसाच्या माणूसपणाला त्याच्या भावभावनांना किंमत नाही या गोष्टी विषयीचा राग कवितांमधून निवेदकाच्या रूपाने व्यक्त केला आहे

जागतिकीकरणासोबत खाजगीकरण व उदारीकरण ही येते. यालाच अलिकडे ‘खाउजा’ असे म्हंटले जाते जागतिकीकरणाने पाश्चात्य भांडवलदारांना देशातील बाजारपेठ खूली झाली सरकारने आपल्या कारभारातून ‘लोककल्याणकारी राज्य’ ही संकल्पना काढून टाकली. भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारत हा खेड्यांचा देश आहे भारतीय खेडी ही समस्यांनी बरबटलेली आहेत. रस्ते नाहीत. पिण्याला पाणी नाही. वीज नाही. रोजगार नाही. भौतिक साधने नाहीत. अशा परिस्थितीत परकिय भांडवलदारांनी मुबलक प्रमाणात या देशातील कच्चा माल नेला आहे. पक्क्या वस्तूंनी भारतीय बाजारपेठा खचाखच भरल्या गेल्या. एक प्रकारचे ‘अर्थ युद्ध’ निर्माण केले गेले. या बदललेल्या सामाजिक स्थितीमध्ये नवी आव्हाने कशी स्विकारावीत याविषयी प्रश्न निर्माण झाला आहे. याचे सुंदर चित्रण ‘अर्थयुद्ध’ या कवितेत कवीने केले आहे.

‘हे युद्ध सर्व जाती-धर्माच्या
लोकांसाठी खुले आहे’

असे सांगून या युद्धाची तीव्रता कवी अधिक गडद करतात

‘हे रेडियल टायर्सवर बसून येणारे
कोट- टायवाले सैनिक
हे टायर फाटलेले फुटपाथी पायदळ
हे बाटलीक पेयांचे शीत-युद्ध
हे घट्टे पडलेले कटिबंध उष्ण-
पाण्याचे प्लास्ट-टिनपॉट वाहून साहून’^५

या काव्यपंक्तीतून कवींनी सामान्य भारतीय लोक आणि भांडवलदार लोक यांच्यातील संघर्ष मांडला आहे या संघर्षात हे उद्योगपती भांडवलदार जिंकणार आहेत कारण येथील राजकिय पुढाऱ्यांनी भांडवलदार उद्योगपतींच्या हितासाठीच निर्णय घेतलेले आहेत

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाने भारतीय समाजातील नैतिकमूल्यांचं अधपतन सुरु झाले आहे. यापूर्वी आजच्या इतकी असंवेदना समाजजीवनात कधीही निर्माण झालेली नव्हती. आज स्त्री ही केवळ उपभोगाचे साधन बनली आहे. जागतिकीकरणाने तिच्याकडे पाहण्याची दृष्टीच बदलून टाकली आहे. खेड्यापाड्यातील मुली खूप संसार थाटण्याचे स्वप्न पाहतात हे स्वप्न सत्यात उतरविण्यासाठी त्यांना पैसा हवा असतो. खेडी ओस पडल्याने माणसांना रोजगार उपलब्ध होत नाही. गावाकडे असणाऱ्या आई वडिलांसाठी त्या शहरात येतात. माणसांचा महापूर असलेल्या शहरात त्यांना रोजगार कोण देणार त्या शरीर विक्रीचा व्यवसाय पत्करतात. स्वतःचे शरीर श्रृंगारून ग्राहकांना आकृष्ट करतात. स्वतःचा जीव मारून या धंद्यात येतात. हा धंदा कसला तर नुसती नरकपुरी आहे याचे वास्तव चित्रण कवीने 'बारकोडींगवाल्या मुली' या कवितेत केले आहे.

‘बाजारात बसून मुलींच्या झाल्या
रोगट म्हातान्या’^६

या ओळीतून या जगातले भीषण वास्तव कवी व्यक्त करतात.

‘कधी कधी होत नाही बोव्हनीसुद्धा
पैसे फेकले की कुणाशीही होतात पॉझिटिव्ह
भोर भये पनघटवर जाण्याऐवजी
त्या आंबलेली आंगं घेऊन परतताहेत पहाटे
उदयाचली मित्राचा त्यांचा संबंध तुटलाय
प्रसन्न सकाळी त्यांची गडद रात्र होतेय सुरु’^७

वेश्यावस्तीतील भयाण वास्तव कवीने आपल्या कवितांमधून व्यक्त केले आहे. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेचा यांच्याकडे पाहण्याचा कलुषित दृष्टीकोन कवितेतून चित्रित झाला आहे. वेश्या व्यवसाय पूर्वापार चालत आलेला आहे. या व्यवसायाचे उदात्तीकरण करणारे अनेक महाभाग येथे आढळतात. ‘सेक्सवर्कर’ हा शब्द प्रयोग यासाठी मुद्दामहून केला जातो. वेश्या व्यवसायातील अनिश्चितता, भयानकता, अप्रतिष्ठा, असुरक्षितता या सर्व बाबींचे चित्रण यातून येते. ‘वर्कर’ हा शब्द कामगार यांच्या साठी येतो. इंडस्ट्री, कामाचे नेमके तास, समान वेतन कायदा, सिक लिव्ह, निवृत्ती वेतन व शेवटी नोकरीवालीला लमनासाठी प्राधान्य या कोणत्याच गोष्टी घडत नाहीत. वेश्या व्यवसायाच्या समर्थकांना कवींनी दिलेली चपराक ही रास्त स्वरूपाची आहे.

या व्यवसायात येणाऱ्या मुली अगतिकतेने येतात. ही अगतिकता सर्वव्यापी दिसते. ती मांडताना कवी म्हणतात,

“दारुड्या बापाला पक्षघात झालोय
आई टी.बी.ने खोकत रक्त ओकतेय, किंवा
गरीब दुबळे मनीऑर्डरची वाट पाहत बसलेत
पहाडात, जंगलात आणि गावात दूर तिकडे
उत्तरेकडे आणि दक्षिणेकडे
पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे
दहाही दिशा कमीच पडतील तिकडे
त्या म्हणताहेत आम्ही बर्बाद झालो चालेल
आई, बाप, भाऊ भिकारी नको व्हायला”^८

कवी अरुण काळे यांनी या जागतिकीकरणामध्ये ज्या पद्धतीने वस्तू व सेवांचे बाजारीकरण होते त्यांना मूल्य प्राप्त होते याचे चित्रण मांडताना ‘प्रेमाचं होऊ द्या ना जागतिकीकरण’ या कवितेतून अपेक्षा व्यक्त केली आहे. जागतिकीकरणाने संपूर्ण जग एका खेड्यात

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

रुपांतरित केले आहे. संगणकाच्या क्लिक वर तुम्हाला हवं ते उपलब्ध करण्याची किमया विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने घडवून आणली माणसांचा नवा समाज निर्माण करण्याचे काम जागतिकीकरणाने केले आहे.

“एका माणसाचा झाला एक समाज
दोघांचे दोन समाज, शंभरांचे शंभर
प्रेमाच्या भरून येत नाहीत ट्रक्स
ट्रेन, विमानं आणि जहाजं
जगाचं ग्लोबल गाव केलय ना
तर प्रेमाचं होऊ द्या ना बावा जागतिकीकरण”^९

जागतिकीकरणात माणसांच्या वाट्याला आलेलं उपरेपण कवींनी सुक्ष्मपणे मांडले आहे अरुण काळे हे चळवळीतले कार्यकर्ते असल्याने त्यांच्या लेखणीला वास्तवाचे भान लाभले आहे. कविता ही केवळ अक्षर सुधारण्यासाठी नसते. तर कवींनी समाजातल्या प्रश्नावर गांभीर्यपूर्वक लिहिले पाहिजे ही अपेक्षा ते व्यक्त करतात. त्यांची ही भूमिका व्यापक स्वरूपाची आहे

‘तळ ढवळताना’ मधील जागतिकीकरणाचे चित्रण

लहू कानडे यांनी ‘क्रांतिपर्व’ (१९९३), ‘टाचा टिभा’ (१९९६) व ‘तळ ढवळताना’ (२०१२) हे कवितासंग्रह प्रकाशित केले आहेत. गेल्या चाळीस वर्षांपासून कानडे कविता लिहित आहेत. सर्वहारा समाजातून ते शिक्षणाच्या बळावर पुढे आलेले कार्यकर्ते असून त्यांची समाजाप्रती बांधिलकीची भावना अद्यापही दृढ आहे. त्यांनी अस्मितादर्श, लोकमत, परिवर्तन, संवेदना, चारचौघी, खेळ, लोकसंस्कृती विकास, आपले वाडमय वृत्त, उर्मी, अनुष्टुभ, परिवर्तनाचा वाटसरू आदी नियतकालिकातून काव्यलेखन केले आहे. मराठी साहित्यवर्तुळात त्यांचा खास वाचक वर्ग ही तयार झाला आहे त्यांच्या ‘तळ ढवळताना’ या कवितासंग्रहातून त्यांची कविता प्रामुख्याने ‘जागतिकीकरणा’नंतरच्या समाजजीवनाचे चित्रण येते. या कवितासंग्रहात ‘बाप्पा, नव्या सहस्रका....!’ ‘नवा डाव’, ‘मी नाकारतोय...’, ‘कवितेचा मृत्यू’, ‘टाकून दे जुना गाडा’, ‘नामी यंत्र’, ‘चौकोनी खोके’, ‘लेकरांनो’ आणि ‘सोपे सिध्दांतवाले’ या कविता जागतिकीकरणाच्या आहेत.

संजामशाही व्यवस्था, जातींमध्ये निर्माण झालेली प्रचंड तेढ आणि एकूण व्यवस्थेमध्ये येत असलेले प्रचंड अपयश हे जागतिकीकरणानंतरचे व्यापक अनुभव लहू कानडे यांनी ‘तळ ढवळताना’ मधून शब्दबद्ध झाले आहेत नव्या आर्थिक नीतीच्या परिप्रेक्षात लहू कानडे यांनी या सर्व जाणिवा आपल्या कवितेत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. २००० सालानंतर भारतीय समाजजीवनात नव्या आर्थिक नीतीच्या परिप्रेक्ष्यातून जग बदललं तसं खेडंही बदलले आहे समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व सामाजिक न्याय नाकारणारी व्यवस्था समाजात दिसते. याचे चित्रण ‘बाप्पा नव्या सहस्रका’ या कवितेतून ठळकपणे आले आहे जागतिकीकरणाच्या पातळीवर प्रगतीची व विकासाची मोठी चर्चा केली जाते. मात्र हा विकास अतिशय पोकळ स्वरूपाचा असून यामध्ये सर्वांगीण विकासाचे तत्त्व नसल्याची जाणीव कवी अतिशय ताकदीने मांडतात. जागतिकीकरणाच्या नावाने झालेल्या प्रचंड स्वरूपाच्या औद्योगिकीकरणाने निसर्गनिष्ठ जीवन जगणाऱ्या आदिवासींच्या जीवनाचा घोट घेतलेला आहे. मुठभर लोकांच्या स्वार्थासाठी कंदमुळावर जगणाऱ्या आदिवासींना बेघर केलेले दिसते

जागतिकीकरणाच्या बाह्य परिणामांनी व त्याला नादावलेली नवी पिढी कवीने समर्थ शब्दात उभी केलेली दिसते. ‘मल्टी मिडिया’, ‘सॅटेलाइट्स’, इ च्या उपयोगातून आजच्या तरुण पिढीचं जगणं च‘हँग’ झालेलं आहे. असे कवी सांगतो. खरं तर भांडवलशाहीने निर्माण केलेल्या शोषितांवरील अन्यायाविरोधात पेटून उठत असताना कवी नव्या सहस्रकाच्या हातावर एक आशावादी भविष्यदेवू पाहतो

“तुला खरचं देऊ इच्छितोय मी
दवात न्हालेलं पहाटेचं फुल अन
माणूस नावाच्या महान सृजनाचं
नुकतंच उपजलेलं निरागस मूल”^{१०}

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

समुद्र असलेला गाव' या दीर्घ कवितेमध्ये कवीने जागतिकीकरणानंतर बदललेल्या महानगरीय संवेदनेचा स्वतंत्र विचार मांडलेला आहे. भारतासारखी एक खूप मोठी बाजारपेठ जगासाठी खूली झाल्यानंतर बदलेल्या व्यापार नीतीचा मानवी जीवनावर परिणाम झालेला दिसतो. बदलत्या वर्तमान पडझडीचे कवीने संवेदनशील चित्रण प्रस्तुत कवितेत मांडलेले दिसते खूप मोठी स्वप्ने घेऊन दाखल झालेला मायानगरीतील प्रत्येक माणूस नफ्या तोट्याच्या भोवत्यात भेलकांडत जातो. ही जाणीव कवीने मांडलेली आहे. तत्त्वनिष्ठ जीवन जगत असताना समाज आपल्याकडे कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहतो. नफ्या तोट्याच्या बाजारात आपलंही मूल्य ठरवतो ही जाणिव मांडताना कवी म्हणतो.

“ जेव्हा त्यांनी ओळखलं मी सोडत नाही हट्ट
तेव्हा कुजबुजले आपापसात
आणि त्यांनी जाहिर केलं निदान
नफ्यातील उद्योग हा तोट्यात नेईल ”^{११}

जागतिकीकरणानंतर समाज जीवनात निर्माण झालेल्या भुलभुलैयाची व्यापक मांडणी कवीने 'सोपे सिध्दांतवाले' तसेच 'चौकोनी खोके' या कवितेत केले आहे. २००० नंतरच्या कालखंडात जागतिकीकरणाच्या परिणामातून ज्ञानाच्या क्षेत्रात एक प्रचंड स्वरूपाचा दिवाळी निर्माण झाला आहे. नेट- इंटरनेटच्या काळात एका क्लिकवर भाराभर मिळणाऱ्या माहितीच्या अस्तित्वाबद्दल कवीने साशंकता निर्माण केलेली दिसते. हे मांडताना कवी म्हणतो,

“उमजून असा भुलभुलैया
नेट – इंटरनेटच्या मुखातील विश्वदर्शन मायावी
नेमके निवडून घ्या ज्ञान
जे कमवावे लागते कष्टाने जे होते
चोख्या – तुक्याची ओवी – अभंग ”^{१२}

'सोपे सिध्दांतवाले' या कवितेत कवीने शिक्षण क्षेत्रात जागतिकीकरणानंतर जेबदल घडून आले त्याचे प्रभावी चित्रण केलेले दिसते. जागतिकीकरणाच्या परिणामातून निर्माण झालेल्या खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेतून शिक्षण क्षेत्र सुटलेले नाही खाजगी विद्यापीठे देशात दाखल झाली. शालेय तसेच उच्च शिक्षण क्षेत्रात अमूलाग्र स्वरूपाचे बदल झाले वेगवेगळ्या नुदानातून शैक्षणिक इमारती उभा राहिल्या. नेमणूक करताना शिक्षक- प्राध्यापकांचे भाव ठरवले गेले. तरी जीवन जगण्याचे सोपे सिध्दांत मात्र या स्वार्थी लोकांनी बनविले. ही जाणिव कवीने मांडलेली आहे. अन्नदाता शेतकरी आज कंगाल झाला आहे. एक तर तो काळी माय विकतोय नाही तर स्वतःचा जीव घालवतो आहे. स्वार्थाच्या नावावर या भांडवलशाही संरंजामशाही व्यवस्थेने सारा देश गिळंकृत केला आहे हे सांगताना कवी म्हणतो –

“ सोपे सिध्दांतवाले आता खूप फास्ट झालेत
त्यांना वेळ नाहीय इथलंच रडणं रडण्यात
ते ग्लोबल झालेत
त्यांना नोबेल खुणावतय ”^{१३}

'चौकोनी खोके' ही लहू कानडे यांची कविता 'ग्लोबल' जगण्याचं चित्रण करणारी आहे. कॉम्प्युटर्स व टीव्हीच्या रुपाने मानवी जीवनात दाखल झालेल्या चौकोनी खोक्यांनी सर्वसामान्यांच्या जीवनात घडलेल्या बदलांचे चित्रण कवीने मांडले आहे आदिवासींच्या पाड्यावर देखील डिजिटल स्कूल आणि झोपडपट्टीतील फॅशन ही नजरेत भरणारी आहे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

निष्कर्ष

१. जागतिकीकरणानंतर भारतीय राज्यव्यवस्थेतून 'लोककल्याणकारी राज्य' व 'समाजवाद' या दोन संकल्पना नष्ट झालेल्या आहेत
२. भारतातील विविध स्वरूपाच्या विषमतेच्या घटकांमध्ये जागतिकीकरणानंतर वाढ झालेली आहे
३. जागतिकीकरणाने लोकांच्यातील जीवनमूल्ये नष्ट होवून त्याला बाजार स्वरूप प्राप्त झाले आहे
४. मराठी साहित्यातून जागतिकीकरणाचे चित्रण अजून तीव्रपणे आलेले नाही
५. मराठी कवितेने जागतिकीकरणाचा विषय स्पष्टपणे मांडण्यास सुरुवात केली आहे
६. अरुण काळे व लहू कानडे यांची कविता पूर्ण ताकदीने जागतिकीकरणाचे स्वरूप कवेत घेते
७. जागतिकीकरणाचा विपरित परिणाम देशातील सर्वच घटकाला भोगावा लागणार आहेत.
८. जागतिकीकरणामुळे होणारे देशातील निसर्गाचे अपरिमित नुकसान कवितांनी मांडले आहे
९. जागतिकीकरणामुळे देशातील तरुण पिढी व वयोवृद्ध लोक यांच्यात तात्त्विक भेद निर्माण झाले आहेत.
१०. जागतिकीकरणामुळे देशातील स्त्री जीवनात अमुलाग्र स्वरूप बदल घडून आला आहे

संदर्भ

१. वले (डॉ.) वासुदेव (संपा.) 'जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावरील प्रभाव', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव., प्रथम आवृत्ती नोव्हेंबर २०१४, पृ. क्र. VIII.
२. तत्रैव, पृ. क्र. X.
३. खान राजन, 'वास्तव ..मराठी साहित्याचे, दै. लोकसत्ता, दि. २९ मे, २०१६.
४. तत्रैव.
५. काळे अरुण, 'नंतर आलेले लोक', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, दुसरी आवृत्ती फेब्रुवारी २००८, पृ. क्र. ८
६. तत्रैव. पृ. क्र. ५२
७. तत्रैव. पृ. क्र. ५२
८. तत्रैव. पृ. क्र. ५३.
९. तत्रैव. पृ. क्र. ४९.
१०. कानडे लहू, 'तळ ढवळताना', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, तिसरी आवृत्ती मार्च २०१४, पृ. क्र. ५.
११. तत्रैव, पृ. क्र. ५३.
१२. तत्रैव, पृ. क्र. ८६.
१३. तत्रैव, पृ. क्र. ८८.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Culture-Clash in Chitra Banerjee Divakaruni's *Silver Pavements, Golden Roofs*

Dr. S.I. Noorani,

Associate Professor and Head,
D.K.A.S.C. College, Ichalkaranji

Abstract

Chitra Banerjee Divakaruni explores the issues of the conflicting cultures through her short story Silver Pavements, Golden Roofs in the debut collection Arranged Marriage (1995). We are going to analyze the cultural conflict in this short story of the first collection that has the immigrant edge. This story exhibits the clashing cultural issues of Indian Bride and a girl in America. At the same time, it also depicts the effect of the changing times on Indian Institution of arranged marriage in the host land. Chitra Banerjee Divakaruni also brings to light more positive aspects of freedom and self-expression on many levels due to migration of the married life.

Key words: migration, immigrant, arranged marriage, culture-clash etc.

Chitra Banerjee Divakaruni explores the issues of the cultural conflict through her short story *Silver Pavements, Golden Roofs* in the debut collection *Arranged Marriage* (1995). We are going to analyze these issues of clashing cultures in the present short story of the first collection that has the immigrant edge. This story exhibits the issues of Indian Bride and a girl in America who had arranged marriage. At the same time, it also depicts the effect of the changing times on Indian Institution of arranged marriage in the host land. Chitra Banerjee Divakaruni also brings to light more positive aspects of freedom and self-expression on many levels due to migration unlike Bharati Mukherjee, who is keen to show the 'bleak' sides of the immigrant lives in her short story collections – *Darkness and The Middleman and Other Stories*.

Divakaruni exposes the ground breaking reality of arranged marriage in the present collection. Her diasporic experiences not only provide the readers the insight into the lives of various immigrant brides from young, newly bride to the old but one can understand the process and various aspects of culture-clash faced by these women protagonists. It also depicts the constant and contradictory oscillation of race, culture, time and geography. The result of that is culture-clash which is the inevitable fate of immigrants. In American surrounding, the Indian women develop an altered consciousness in order to relate them to Indian culture. Women of Divakaruni's texts are caught between the traditional customs of India from which they have emigrated and their present experience with the more westernized culture of America. While facing the culture-clash, these protagonists experience the uncertain nature of 'alien' land and as a result, they move towards more complex condition. The complex condition is the plight of these characters and at the same, their search for identity. They don't know that they will fit in American society. This stress leads them to culture-clash which these protagonists face in an alien land.

Divakaruni speaks through these stories the same vicissitude of Indian married woman. It suggests marital relationship as they are seen in India is the practice or liberty to take decision for suitable match of their father in arranged marriage. The daughter or woman is only scapegoat of this tradition. This practice or tradition is questioned by Divakaruni in the present short stories. On the other hand in the 'alien' land, women face the contradictory situation like decision making; independence and working outside the home make them to respond differently to the marital situation.

Women protagonists of this collection struggle between the culture of India and America. Their struggle can be seen in various ways such as struggle between traditional world which symbolizes their home land, while, modern world represents 'host' land. The traditional culture requires specific duties of woman and strict norms of morality, while the modern world demands from them frankness and individual liberty.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

This struggle creates a chaotic condition of culture-clash for them in the present collection. NeelamMulchandani in her essay, "*Chitra Banerjee Divakaruni : Multiple Consciousness and South Asian Diasporic Identity Formation*" points out that,

"The home is the locus of tradition for South Asian Diasporic families and within this domain traditional gender roles often endure while outside the home, there is a dramatic shift in the nature of cultural expectations." (P.4)

In the story, "*Silver Pavements, Golden Roofs*", Chitra Banerjee Divakaruni focuses the bitter reality after immigration. She also brings to light the illusionary American dream and the shattering of the dream through the protagonist Jayanti. The title of the story is nothing but the metaphor used by Chitra Banerjee for Jayanti's dream. Jayanti is upper middle class girl of Calcutta. She has attraction for American life. She gets opportunity to go at Chicago for education. She migrates from Calcutta to Chicago to live with aunt Pratima and uncle Bikram.

She is excited to go to America. She feels something different when she boards the plane for Chicago. She feels sorry for her Indian friends – Prema, Vaswati and Sabitri – who will never see any of this. Her heart fills with exuberant America. She thinks,

"I am going to land the Almond Roccas, I remind myself. The American chocolate melts in my mouth, just as sweet as I thought it would be." (P.36)

When she reaches at aunt Pratima's house, she suffocates. Her illusory dream of America shatters. The apartment of the aunt is nothing but 'disappointment' for her. It is not at all like 'American home' which she had seen in photos. This apartment, she smells of stale curry. It is crowded with faded, overstuffed sofas and rickety tables. She makes a comparative analysis of her life in Calcutta and the horrors of existence in Chicago. In disappointment, she admits,

"My monogrammed leather cases are an embarrassment in this household. I push them under the bed in the tiny room I am to occupy it is the same size as my bathroom at home." (P.41)

She finds nothing new and exciting in "America like" in uncle Bikram's family. He faces the bitter reality of immigrant life. He confesses,

"Things aren't as perfect as people at home like to think we all thought we'd become. But it's not so easy." (P.43)

Uncle Bikram exhibits his sadness. His tone becomes bitter and revengeful. Divakaruni reflects on the insecurity of Indian immigrants who survive with inferiority in America. They feel that their existence is burden on American people. Through Bikram's character, Divakaruni represents this agony,

"The Americans hate us. They're always putting us down. Because we're dark skinned foreigners, Kala admi, blaming us for the damn economy, for taking away their jobs." (P.43)

Drinking beer is not immoral in American culture. Jayanti shocks to realize that Bikram drinks beer everyday at night at home. She thinks that it is a bad habit. She also thinks that it is immoral in Indian culture.

".....an am shocked to realize he's drinking beer. At home in Calcutta none of the family touches alcohol, not even cousin Ramesh, who attends St. Xavier's college and sports a navy blazer and a british accent. Mother has always told me what a disgusting habit it is, and she's right." (P.43)

Jayanti thinks that American culture isolates and protects her. But she soon realizes that she is wrong. In one afternoon, Jayanti and her aunt Pratima walk around their neighbourhood. A group of young American boys comments on Jayanti and her aunt. They call both women "nigger" on noticing the skin colours,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

“.....chanting it in high singsong voices that have not broken yet, nigger, nigger, until I want to scream or weep or laugh, because can't they see that I'm not black at all an Indian girl of good family.” (P.50-51)

She is not able to fathom the shifting conditions from India to America and how the small, simple passage through a door can create an entirely new racial identity. She comes to know that she is a minority in America and on another side; she is an upper class Indian girl. She sees herself in dilemma of two cultures or an in between the two cultures. With this humiliation Jayanti feels suffocated and restless to go back to home. She gets a new vision of American life. She calls America damn country like a dain or a witch. It pretends to give and then snatches away. She cries out,

“Home, I whisper desperately home, home, home. I want my room in Calcutta where things were so much simpler.” (P.55)

We find the opposite ideas of cultures between East and West in the story. The binary of glamour and reality is the gist of the present story. Indian people like Jayanti think that America is a land of fortune, satisfaction, and luxury but the reality is different as Jayanti experiences. Reflecting on this aspect of the story, MitaliPati comments,

“The conflict in the social and cultural codes of East and West, the old and the new shows the hopeless binary nature of all human desire.....symbolizes the anarchy of self.”(Mitali :P.198)

Works Cited:

1. Divakaruni, Chitra Banerjee, *The Unknown Errors of Our Lives*: United States: Anchor Books, 2001, Print.
2. Abrams, M. H. *Glossary of Literary Terms*, Bangalore: Eastern Press Private Ltd., 7th edition, 2007, P.286.
3. Agarwal, Beena. *CHITRA BANERJEE DIVAKARUNI: A New Voice in Indian English Fiction*: New Delhi: Authorspress, 2016, Print.
4. Agarwal, Gunjan and Gunjan Kapil. “The Representation of Woman in Chitra Banerjee Divakaruni's *Doors, Affair and Meeting Mrinal*.” *The Criterion: An International Journal in English*,(ed.) Dr. Vishwanath Bite.ISSN 0976-8165, Vol.5, Issue.VI, Dec.2014,P.77- 85.
5. Barman, Goutam. “Diamensions of Diaspora Consciousness in Chitra Banerjee Divakaruni's “*The Unknown Errors of Our Lives*.””, *Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)* ISSN 2321-3108, Vol.3, Issue.3; July – Sept.2015 p.43-50.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Ecological Issues Reflected in Anita Richmond Bunkley's *Balancing Act*

Dr. N. P. Khavare

Assitant Professor and Head,
Department of English
Hon. Shri. Annasaheb Dang Arts,
Commerce and Science College,
Hatkanangale. Dist- Kolhapur

The present research paper deals with the fiction of Anita Richmond Bunkley which focuses on major ecological issues and welfare of the society. Environmental degradation is the deterioration of the environment through depletion of resources such as air, water and soil; the destruction of ecosystems and the extinction of wildlife. The man, heavily drunken and forsaken with unbearable memories of tragic death of his wife, Rosalia, drives a pickup truck at the site of Galveston Bay with highest speed to forget the wails, the cries, and the god awful shrieks. He drives his truck very fast towards the front gate of a secured warehouse complex. With a hiss, the firestorm skyrockets upward, arching like a ragged comet, then plunges down into the next sleek building, setting it aflame. The yellow serpent speeds through the complex, racing madly, claiming in its path. The man inside the pickup truck screams loudly but the inferno takes the life of man.

Elise Jeffries gets information about the shocking massive explosion at the ScanTron security complex at the Tide County location from her boss, John Farren that makes her dumb and shattered. She rushes to the place. She is devastated to see the tall columns of black smoke are rising in the distance and the fire is out of control. The two-hundred acres site, the heart of ScanTron's creative operation, is now an absolute inferno. The fire spreads quickly in the part of Texas County's isolated flats. In this critical situation, she decides to remain intact while facing the barrage of reporters and news cameras that have probably already descended at the devastated complex. She flinches as an unexpected surge of tears brim her eyes. It is a nightmarish scene. The warehouse complex is turning to ashes before her eyes.

Taking in to consideration the situation, Elise evaluates that ScanTron is in deep trouble and the perpetual coastal wind whips the fire into a wall of hungry flames that jump into road, spreading north and east, searing everything in its path. It has already leveled the first block of bungalows in Flatwoods. Now refineries and huge petrochemicals industries snap up every bit of available acreage in the County and build their storage tanks, warehouses, and testing units as close as twenty feet away from the local residents' houses. Elise faces a loud cheer erupts from the crowd making their life in danger in this situation. With the exception of her friend, Damita, most of the residents of Flatwoods leaves the county or moves closer to town, like her parents. Al Patterson is in charge of the coastal complex, an independent, free-wheeling manager. She does not like Al's behavior of putting pressure only because she is an African American. Al is angry with John Farren for sending Elise because he thinks that he is able to handle any situation with confident without Elise. Al tells Elise that there are three channels and KKLX Radio are broadcasting live from the helicopter and in addition to that the environmentalists are already mouthing off. She asks him whether there is any hazardous thing in these warehouses and he informs her that there is nothing toxic. She asks the reason for the fire that every building in the complex is on fire. The people are demanding compensation for it.

Elise decides to defend the residents of Flatwoods; who are hardworking, honest and deserving of respect as it is her hometown. She wants to prove that she is the daughter of the Flatwoods and can easily calm the residents but when she looks at the disaster and devastated condition of the people, accepts that ScanTron has to compensate millions of dollars to the residents who have filed the claims. But Al says:

"Like vultures, ready to pounce. This is gonna cost us plenty. Those –" He stopped in mid- sentence,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

nervously eyes Elise, then continues. *“Those folks over there are experts at filing claims, pretending like they got all kind of health problems. And property damages! Jesus! They’ll try to break us. Watch.”* (22) Elise gets information about the mishap that two kids are burned pretty badly and admitted to League City’s burn unit. The people are sobbing like graveside mourners, totally mute and are stunned into silence by the horror of seeing their possessions go up in flames. Some people are shouting in venomous protest, hurling angry threats at ScanTron. Elise controls even though she is terrified by the pain and agonies of the people.

The crowd grows restless and starts agitation against the ScanTron Company. They are homeless and may be inhaling poisonous smoke right now. Mr. Carlos, a reporter, wants immediate answer to the problems the people face because all houses are burned. A woman, one of the sufferers from the fire, asks Elise what about their property damages and health claims. She tells to fill up the forms and first file their claims to the insurance company then they should file the damage estimates to the ScanTron office. Our company accepts the claims and gives immediate help to get things back normal. Still she tells him that the ScanTron Security International is a responsible company that cares much about preserving the environment and protecting neighbors. The company plans to do everything possible to minimize the discomfort that the residents of Flatwoods. The terrifying sight of Flatwoods turning to ashes touches her more deeply. Elise gets irritated and tells them,

“I’m not simply mouthpiece for the company. I’ve been trained to represent the company and present the facts of situation as they become available. It’s just too early to start drawing conclusions about any of this, and I’d like you to know that I’m concerned as you are getting to the truth.”(53)

Blake is shocked. He is sure that it would surely bring an investigation by the EPA (Environmental Protection Agency). Al does not care about the environmental and social ramifications of the fire. Elise tells Al as she is going to face the press release, provide the information about the report of EPA so she can deal with the public. Al gets angry with Elise and asks her what she is talking about. Elise tells him with courage that she is in need of reports of water, air and soil. She is drastically waiting for these reports because the people are frightened. She knows that he is ruthless because he does not care at all about the people’s emotions and their security.

Elise hears the news anchorwoman tells that there is a hot spot flared overnight in the rubble of the burned-out ScanTron Security research and warehouse complex in Tide County and firefighters once again on the scene. Forty-eight people have been hospitalized so far. Though a spokesperson for ScanTron Security insists that no hazardous material is stored in their complex, the residents of nearby Flatwoods are demanding what the contents are. Farren, the boss of ScanTron tells her to go to the clinic immediately and handle the situation. Elise goes to the office and takes information about the people who are hospitalized. The doctor tells her that only two children and a woman are serious otherwise the situation is under control. Yusef Kirk, the social-activist and internationally renowned lawyer, tells Elise that the people of Flatwoods are against the construction of these warehouses but they are woefully wronged and their concern is not taken seriously by the company. He says,

“I truly hate to say this but it appears to me that what we have here in Tide County is a conspiracy. A terrible conspiracy against the poor, disadvantaged, hard-working residents of Flatwoods. This is a case of environmental racism if I’ve ever been, and believe me, I’ve seen many. These people have been taken advantage of by the medical, industrial, and political power brokers who are only concerned with themselves.” (110)

He tells the crowd that such type of conspiracy has many forms; life threatening health conditions that ought to be taken more seriously. He demands real information about the material that is kept in these warehouses. Elise tells him that she is waiting for the result of soil, air and water samples and then ScanTron is free to

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

discuss the repercussions in detail. But he blames her as a enemy of her own people. Elise goes to the League City Hospital and meets Damita who is undergone a major surgery as she is suffering with the breast cancer. She is upset and helpless. Justin Snyder tells Elise that he finds the traces of benzene and arsenic in the samples. Elise is shocked to know it. She fears that if it flashes into the newspaper, it would create a lot of chaos in the community because these chemicals can cause cancer and people may be interested in getting answer about the use of these chemicals. Justin also tells her that these are preliminary results and the detailed information regarding soil test is still incomplete. So he requests her to give suggestion to the people to destroy garden vegetables exposed to the smoke and if the water tastes odd, they should contact them. He tells her that it is common to find the chemicals like benzene and arsenic in this area because there are so many chemical and crude oils refineries concentrated. The substances are hazardous but not deadly in these quantities and these toxins are usually associated with petrochemical refining. It is not with ScanTron but it is with Global Oil and the pipeline has gone through ScanTron. Al says:

"When ScanTron was negotiating for the land where the warehouse complex was to be built Global tried to outbid us but failed. Eventually, a compromise was reached- a long-term lease agreement granting Global Oil a pipeline right-a way. Twenty feet wide. It runs beneath the ScanTron facility it must be leaking. And it is Global's responsibility to maintain it, not ours." (139)

Elise is relaxed to hear Al that ScanTron is not responsible for the chemical finds in the soil. Al tells her that now the focus should be on Global Oil and not ScanTron.

Elise reads on the front page of *Houston chronicle* that Global has found no corrosion, faulty welds or other defects that might have caused a leak in its underground pipeline. It is in a tip-top shape. There are also updates of the hospital and the news, about the angry people, who are going to file lawsuit against ScanTron and Global. A woman is suing the Tide County Clinic, charging misdiagnosis and deliberate neglect based on racial bias. Yusef Kirk charges the both companies are guilty of conspiring against the community and are committing blatant environmental racism. Elise is worried about the fire department's delay in investigation of arson. She doubts that now people again will turn their attention from Global to ScanTron.

Damita's health is deteriorating day by day. Elise worries about Damita because she knows that cancer has made her helpless. She tells Elise that the properties that are on sold due to the taxes of the properties is doubled. But there is no one to buy it. Some people are burning their properties since the warehouses are built. Damita tells about the ditch near the construction of ScanTron from where the vapour is coming up. Due to that people have been suffering from the dangerous diseases like stomach cancer, lungs problems. Elise doubts whether something toxic is lurking under Flatwoods. Could ScanTron unknowingly harming, even killing its neighbour? She is ready to jeopardize her job for the people of Flatwoods.

While searching the files in her office room, Elise finds a file of Tide County Project where there is a record of the names of the contractors, builders and designers along with the news paper clippings of the short-lived protest staged by Tide County residents on the controversial decisions to build the research facility in their backyard is made. She reads with interest and understands the anger of her parents in that protest. She also finds very important memorandum from Al Patterson to John Farren, describing the prospective clients of ScanTron that ought to be concentrated.

Elise tells Al that it is good to get the results as early as possible because many people are anxiously waiting for the truth. Al tells her to discuss the matter of the investigation with the team, but without his permission, she should not discuss the issue of Global Oil. Elise, without considering the threats given by Al, continues her work very confidently with Roger York, from ATF. Roger demands the blueprints of the complex and some records. But Al tells him these papers are in the administrative building that is destroyed and there is no record to investigate. So Elise meets Carlos who shows her the papers of ScanTron that gives

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

her guidelines about major sewage, water, and electrical installations at the complex. He shows her the drawing of pipelines of Global Refinery and ScanTron and indicates that a single pipeline runs through the middle of the ScanTron's property and ends at the plant where hydrodesulphurization occurs and from where high levels of sulfur is extracted from the crude and the other pipeline that is headed towards to Flatwoods where the ScanTron builds its complex that belongs to ScanTron and not Global. There is not any investigation is done form that side and Elise is ready to spend fifty thousand dollars donated by Damita to investigate and stop the deterioration of Flatwoods. Carlos supports her to go the roots of the real story behind the ScanTron fire. She has also a doubt about that the foreign company, Puro Corporation that wants to make investment at the side of Flatwoods.

The EPA department does not find any leakage of Global Oil's pipeline but Elise would like to go to the roots of the mystery of the fire at ScanTron so she requests Darrel Grimes to investigate the samples of soil, air and water of the shallow gully running through Flatwoods. Al is shocked to know about another investigation is going on at the gully of Flatwoods by Darrel Grimes. He is of the opinion that all African American are only trouble on the staff. He tells her that the future of Darrel Grimes, as the staff member of ScanTron, will be finished. He is sorry for meeting the woman like Elise Jeffries and she has to pay price for the reinvestigation which she undertakes on private basis.

Elise is told by Yusef Kirk that the Tide County Administration Office confirm his suspicions because the plans are moving forward to have Flatwoods condemned. Elise is shocked with the news because it is said that there is no sufficient fire damage for the county to take such dramatic action. First the plan is to be condemned and then demolished the abandoned houses. Yusef tells her that she is aware of the fact that at least thirty percent of the properties in Flatwoods is now unoccupied because County considers the houses as safety as health hazards. Yusef tells her that the fifty percent of the structures are officially condemned and the rest of residents will be settled with cash to move out. Elise tells them in this way all the community will be vanished. Carlos tells that some quick action should be taken before it happens.

In this typical situation, she decides to meet Farren and get some solution to her problem. Yusef criticizes her for her childishness and repents that he misjudges her. Elise is angry with him. Yusef tells her that it is not right that she is withdrawing from the place when she is needed mostly to save her community. She says:

"I'm not deserting my people! And who the hell are you to pass judgement on me?" Shaking, she withdrew, lowering her voice. "I need to be careful. Responsible. You seem to forget that some people might even consider me as a part of the problem. I won't let you set me up. You want me go out there and be crucified, don't you? You want to embarrass me? No way, Mr. Kirk." (332)

Elise also leaves the room with irritation and admits that she should not sacrifice her job to satisfy a traitor like Yusef. She knows that people know that she cares for them.

Darrel Grimes discovers Zephron, a pervasive, silent killer, reported in the United States in West Texas. He learns that it is used recently as a chemical warfare agent by Middle Eastern terrorists and the theory behind the victims, a Bedouin settlement deep in the Arabian Desert is exposed to Zephron when tainted barrels of cooking oil and lamp fuel are brought into the town by an undercover trader. When the poisonous fumes drift from the stoves and the lamps of those living in the remote desert camp, over half of the unsuspected souls die in within twenty-four hour period. She is shocked to read that using Zephron is deadly, illegal and if it goes to wrong hands it can destroy a nation. She thinks that someone manages to devise the hideous poison that cause the rash of illness is now sweeping Flatwoods. The EPA tests prove its existence, and why it is kept secret.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Elise is attracted towards a feathered parrot. She translates the Spanish words *Su aceite mata* as *your oil kills*. She remembers that the symbol of the black oval with the bird in the centre is seen by her at the time of her high school yearbook. She has a photograph in which there is a metal barrel on the porch of the house, with two seams through its middle; with a large black oval painted on the front; inside is a parrot. Elise thinks about the barrel, where it comes from. Or does it carry some type of oil? Carlos tells her that the bird is not parrot but a quetzal, an exotic South American bird, the national symbol of Guatemala and the logo for a brand of fuel oil sold in Mexico called Tecal and it is owned by the Puro Corporation.

Here Al is tense due to the investigation of Elise and Darrel and makes planning to get rid of them. He tells Farren that he does not allow Elise to take charge of ScanTron otherwise she will ruin the reputations of the company. While checking the further records, he sees a woman, from Vargas family, comes into the office and tells him to stop Elise and Carlos from exploring ScanTron rubbles at Flatwoods tonight to save himself. Carlos and Elise are in time at the warehouses. She takes risks of losing her husband and her job at ScanTron. They enter into ScanTron complex from the rear into the administration building to find the company records maintained from last forty years. They enter into the annex building through darkness and debris. The place is like a bomb-blast wasteland. They come to the record room find the file entitled Construction of Tide County Complex.

Here Al drives a pickup truck filled with gasoline cans and comes at the site where Elise and Carlos are exploring the rubble. He threatens Darrel that his private investigation is dangerous to the company and he is getting rid of him on the next day at present he is going to get rid of Elise. Al is angry by looking at Elise and Carlos are approaching towards administrative annex, he wants to get rid of them and it is the proper time. He thinks that Farren has made mistake by appointing her as a media spokesperson rather than him. He says:

"No one at the main office had ever cared about what Al had had to put up with at the isolated facility. All the board cared about was the money he generated and the world wide recognition his operation brought. The fact that Elise had been kept on the staff despite her criminal record was appalling. Who else would have been given such special treatment? And why this nobody Elise Jefferies? Was it because she was a woman? Because she was black? Or was it because Farren feared a discrimination lawsuit if he dared remove her from her position?" (377)

He retorts to himself that the damn government quotas are going to ruin this country. He has decided to close the case of ScanTron explosion by making it hit and run case but Elise's poking around the case of ScanTron brings him into trouble. He says the crazy truck driver's suicide mission provides the perfect cover to his lucrative but played out deal with Tecal. He squeezes every dollar from the Vargas deal and hoping for a way out of the dangerous liaison. It would have ended perfectly if Elise is not sent to speak for him. Now he has Carmela Vargas on his tail. He wants to stop the business of Elise and Carlos. So he opens the gasoline can and spreads the gas on the ground where they are searching for the information and fires it with match.

Elise sees a smoke coming from their back and she tells Carlos to be careful. In a fraction of seconds the smoke transfers into the flames. They are blocked inside the annex and are difficult for them to get out. Elise feels that it is a deliberate plan of killing them because someone does not like the ongoing investigation. They find that all ways are blocked. Carlos gives his jacket to Elise and tells her to fling from the flaming window and she flings and runs until the safe place is available. Blake arrives at the site and saves her. She requests him to save the life of Carlos who is still inside the annex building. Blake takes the risks and saves the life of Carlos by putting him on his back. Elise tells Carlos that they are successful in their mission. Al Patterson is captured by Yusef Kirk while running away from the ScanTron annex with his pickup van. Later on he is arrested by police. The people of Flatwoods congratulate Elise and Carlos as real heroes. Carlos

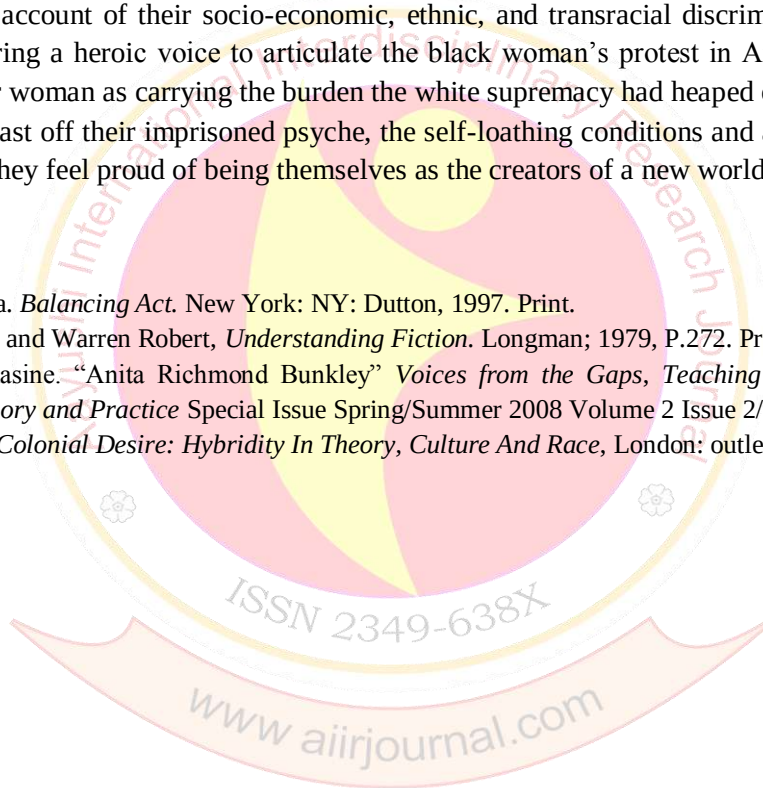
Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

thanks Blake for saving his life in spite what he has done to the family. Blake takes Elise home and kisses by saying happy wedding anniversary.

Balancing Act is a story based on an environmental incident that affected a small Texas town. Elise Jeffries, the protagonist and a spokesperson at ScanTron, has to struggle a lot to maintain the balance between her private interests and those interests of the company. Bunkley narrates a tale of a woman's dual dilemma for keeping her job and to be loyal to her family and community. Elise does not bother to make compromises which otherwise might result in the loss of her job and marriage as well. Bunkley succeeds in placing and portraying her protagonist who is never worried about her personal worries, trials and tribulations surpassing the stereotype allegations leveled against her. The black American writers define racial conditions that are responsible for their socio-cultural degradation in the conspiring world of the white people. Her novels portray the black consciousness and African American identity. She lays emphasis on the deterioration of African American people on account of their socio-economic, ethnic, and transracial discrimination. She is the first woman novelist offering a heroic voice to articulate the black woman's protest in America. She rejects the idea of portraying her woman as carrying the burden the white supremacy had heaped on her back. Her radiant female protagonists cast off their imprisoned psyche, the self-loathing conditions and advance straightforward towards their aims. They feel proud of being themselves as the creators of a new world.

References

1. Bunkley, Anita. *Balancing Act*. New York: NY: Dutton, 1997. Print.
2. Brook Cleanth and Warren Robert, *Understanding Fiction*. Longman; 1979, P.272. Print.
3. Glover, Thomasine. "Anita Richmond Bunkley" *Voices from the Gaps, Teaching American Literature: A Journal of Theory and Practice* Special Issue Spring/Summer 2008 Volume 2 Issue 2/3
4. Young R.J.C. *Colonial Desire: Hybridity In Theory, Culture And Race*, London: outledge, 1995. Print.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalization and Multiculturalism in Masters' *Coromandel!*

Dr Anil N. Dadas

Head, Dept. of English,
Dahiwadi College Dahiwadi (MS)

Abstract

A prolific storyteller, John Masters, lived for most of his life in India. He was a British-Indian-American eminent writer in English. He was a writer who had an association with India for many generations. His father was in the Indian Army and had retired as a Lieutenant Colonel. Later he opted to join the Fourth Prince of Wales Gurkha battalion of the Indian army. He certainly excelled in bringing the period of the Raj alive with his pen after he left India and the army in 1947. He was extremely hard-working and meticulously well-organized both as a soldier and a novelist. He had written several novels set in India in the 50s and 60s. His books are mostly adventures but without deep themes. The books are all based on India, and the heroes are British. Each book is set at a different time, across the few hundred of years that the British traded with and ruled India. Two of the books are set during very significant events in British-India: the 1857 Mutiny and 1947's Independence. Jason Savage, the protagonist, is portrayed as a young adventurer who runs away from home in the Renaissance England and lands at the Coromandel coast in search of Golden Fleece. As Columbus dreamt of gold, Jason believed he had found the source of treasure in India. Masters looks at the history of India in the pre-British Raj through the adventures of illiterate British adventurer Jason Savage, a restless and ambitious youth. The present paper aims at analyzing the encounter different cultures in the form of Jason, the Occident and many natives, the Orient.

Key words: Globalization, Multiculturalism, cultures etc.

Indians and Westerners may torment each other, but neither can do without the other in British India. The behaviour of the British who came to India was guided by their social status and social priorities. Most of the Anglo-Indians never bothered to study the history and culture of India, because they considered India to be heathen and barbaric. According to Fanon, colonialism forces the colonized to constantly ask the question: 'who am I in reality?' The colonist and the colonized are old acquaintances. McLeod (2000:4) states: in Orientalism, East and West are positioned through the construction of an unequal dichotomy. The West occupies a superior rank while the Orient is its 'other', in a subservient position. This makes the relation between East and West a symmetrical. Indeed, the East-West encounter is the major theme of colonial novels where it acts as catalyst which causes both the Indians and Western to reveal and understand them. Amur (1984:83-84) seeks to present his views on the East-West encounter:

While the Westerner, disillusioned with the West, makes the India the object of his or her passion, the Indian himself (or herself), sensing a vague unease with life in India, sees the Westerner as a potential liberator, a symbol of high living and high romance, of the freedom of London, the cultural excitement of Paris, or the bright lights of New York. Thus one kind of stronger climate comes in contact with another; the passion of each side, the Indian and the Western, for what it thinks the other represents, blinds each to the reality of the other.

In majority of Anglo-Indian novels the dominant role has always been given to the Englishman and the Indians appear as a variety of servants. In *The Ravi Lancers*, Masters presents cultural differences. The thought of marriage with Krishana puts her (Diana) in mind of what she would do to realize her ideals in his little kingdom. For her the act of love is a mere curiosity which vanishes at the realization of East-West difference in culture. Crane (1992:26) points out the comparison between Farrell and Masters regarding East-West encounter:

During the course of *The Siege of Krishanapur* few Indian characters are developed to any great degree. In one respect this reflects Farrell's own lack of knowledge of Indians compared to Masters' wealth of

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

experience. More importantly, in terms of portraying history through fiction, it reflects the gulf which existed between British and the Indians at this time.

Edward Thompson offers an amusing vignette of East-West phenomenon in *Other Side of the Medal* when he describes how India has been treated as:

When all their compatriots have turned into 'swarthy devils' these splendid fellows have stopped bullets and knife-thrusts meant for their masters and have died murmuring, 'It all right, sahib. I happy-dying for master'. And the sahibs, pausing ere they pass on to renewed slaughter of the treacherous villains in front of them, wipe away a manly tear and say, 'Poor Gopal! He was a fellow, though he did worship false gods. (qtd. in. Morey Peter's *Fictions of India*)

According to Hemenway (1975:141), Orwell's analysis of East-West differences is overshadowed by Forster's similar treatment, but there are a few places where Orwell's sharper vision shows originality. *Burmese Days*, like *A Passage to India*, lays much of the blame for disastrous East-West relation on the shoulders of the flagrantly racist British residents. Again Godden's works (for example, *Black Narcissus*) are "softer" than *A Passage to India* and *Burmese Days* because they are totally devoid of East-West political matters and almost free of derogatory racial references, even though both take place in pre-Independence India. For instance, in Godden's *Kingfishers Catch Fire*, Sophie is not 'alike most Europeans, who spoke to the Kashmiris as if they were other creatures, not people'.

Most of the protagonists in Anglo-Indian novels has colonizers attitude towards Indians. But the protagonists of Masters are liberal minded. They don't have colonizer-colonized relations with Indians. Jason Savage, the protagonist, is the only Anglo-Indian character in this novel. Most of the protagonists of other novels of Masters are educated but Jason is illiterate. His encounter with many natives reveals his relations and attitude towards the India and the Indians. In his autobiography *Pilgrim Son: A Personal Odyssey* (1971:310), Masters has made his intention clear to write *Coromandel!* on the beginning of East-West relation:

I had decided I would tackle the first arrival of the British in India, in about A D 1600. ... The golden coasts of Malabar and Coromandel. Coromandel! The name itself was hung with sea-born pearls. ... but of the sand and the palms on the Coromandel coast.. *Coromandel!*

As Masters writes, Jason, the first Englishman to set foot on the Indian soil, comes in search of the Golden Fleece in 1628:

So they crossed the bar ten o'clock of a burning June day in the year of Our Lord 1628, and dropped anchor in the muddy stream of Coromandel, opposite the sprawling city of Manairuppu, half a mile from the sea. (109)

It shows that the East India Company at that time was mainly a trading organization and the British who came to India did not have thorough knowledge of India. They were in awe of the princes and kings of this country and their main intention was to win favour with them and set trading concession. Jason Savage was one of them.

The condition of Indian people in seventieth century was not good and even they had no clothes to wear. When Jason saw the land – Coromandel, he saw two naked Indians came out of a house. At first, on the Coromandel coast Jason came across Simon, the pearl fisher whom he wanted to help. The condition of pearl fishers in Coromandel was very bad. They told Jason that he must never say how or where he had got the pearls. The king's price was so bad that they had to spend most of their time fishing for food rather than for pearls. Jason had a plan to help Simon and wanted to bring reformation for poor people.

Secondly, Jason met the king of Manairuppu who appointed Jason as his ambassador to the three kings. Jason had the seal of the king. He had to peruse the three kings to join with him in the alliance. Jason

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

wanted to develop a system of alliances and treatise with the native independent princes and powers to protect territories like Tiruvadi, Ponpalamai, Krishnapatti and Manairuppu in Coromandel. The embassy was over and he had won. The four kings i.e. Tiruvadi, Ponpalamai, Krishnapatti and Manairuppu would be allied. Jason's king had given him an estate of a hundred acres along the river. He could hardly count the jewels the three kings had given him on his embassy. Jason didn't like politics played by his king because he wanted reform in it. He was appointed as deputy chamberlain. But he didn't like king's politics to attack on three guest kings arrived there.

Thirdly, Jason came across Parvati, a devadasi, the Princess of Manairuppu. Beautiful, desirable and mysterious Parvati enchanted Jason and Jason realized that she was the product of a peculiar Indian ethos or climate. While describing the relationship between Jason and Parvati, Masters writes: She joined her palms before her face in the universal gesture of greeting, and said, 'I am your servant.' Her flute hung from a silver cord about her waist. (145) Jason said, 'Parvati, I don't mind that you are a – devadassi. I love you. I'll marry you and take you away from it all.' (148) Though Parvati was working as a servant, she had nice philosophy about life. Masters has presented her views:

Parvati said, 'Is beauty only on the skin, like the boom on a peach? Or only in the shape, like the curve of a mango?' She moved slightly, tuening the scabs on her cheek towards him. (189-190)

Parvati thought of the welfare of Jason. But sometimes Jason took it other way round. Once Parvati asked him to marry Catherine who was his half. What she suggested was good and possible. But Jason cried, 'God's blood, you are mad! Women are mad. ...' (193)

Fourthly, in the court of the Great King, the Mogul Emperor, Shah Jehan, Lord of the World Jason was treated well and Ishmael was asked to help him regarding the interpretation of map which was the only destination of Jason.

Fifthly, Jason encountered Tendong, the chief abbot of Tsaparang Monastery misunderstood Jason as the Twentieth Lama of Tsaparang Gumpa. But Jason told Tendong the truth that he was not the Twentieth. Otherwise Jason had great opportunity to colonize all the monks and rule over them as Twentieth Lama. Jason said, 'They gave me something better still – two presents Catherine – and myself, for her to find a use for!' (314) Jason followed Ishmael's advice and did not treat him (as an imperialist) in a imperial manner.

Lastly, Jason had equally good relations with ruler a rajah, the king of Kishanpur called the Rawan. Ishmael, the king's librarian, a funny old man but wise was asked to help Jason by the Rawan, a rajah of Kishanpur. Ishmael spoke as Voy sometimes used to, so that his words took the power of wings, and Jason rose with him. While listening to the story of Jason, the old man's enthusiasm knew no limits. As Ishmael knew a little Tibetan, he worked as a mediator. Ishmael asked Jason to go slow on mountain as he was not young as he ought to be. He was very hopeful about Jason's attempt to reach on the top of Meru. Masters writes about Ishmael's attitude towards Jason:

'We might. You might!' Ishmael said. 'If not you, then your son, your grandson – someone you've never heard of, any more than the first person to draw your map had heard of you. You must make a map, boy, a better map. Make it and keep it. One day someone will reach Meru. You must leave wonders for other people as well as using the wonders others have left for you.' (318)

The whole journey of Jason led by Ishmael is a quest for spiritual realization. It clearly shows that Jason was only interested in the treasure and not to colonize the Indians. Jason thought of 'the Coromandel coast' as 'The City of Pearl'. He didn't have imperialistic view towards India and Indians. On the other hand, Jason always wanted to help Indians in general and Coromandelian in particular by hook or by crook. Here we should note that Masters examines the India of 1627 in this novel.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Jason always thought of welfare of the Indians without having any imperialistic intention. Masters points out:

Even now, if four kings of Coromandel patched up their quarrels, they could, by acting together, easily throw out the Portuguese, and each of them would be better off than before. (160)

To sum up, Jason had friendly relations with Indians from every stratum – multicultural relations. He wanted to do something good for Simon, a Hindu, and Simon had trust in him. So he said, 'We do, Lord Jason. How can we not trust you? You are our star.' (169) Jason had no colonial attitude towards Sugriva, a small dark man, his cook. Food given by Sugriva made Jason's mouth watered. Jason treated Ishmael in a similar way, the old man of sixty-nine, the king's librarian who helped him as a mediator in Tibet. Similarly, Jason behaved in proper way with many kings and only thought of welfare of them. He worked as an embassy and thought: if the four kings of Coromandel patched up together, easily threw out the Portuguese. Though the novel is written in postcolonial period (1955) and about colonialism, Masters deals with the relations between natives and non-natives in early period and has revealed White Man's Burden through Jason. Thus, it falsifies the view the Occident as superior and Orient as the 'other' portraying the East, the Orient and the West, the Occident on equal footing. It means multiculturalism is still accepted in globalized era.

Works Cited

1. Amur, G S and Desai S K. ed. *Colonial Consciousness in Commonwealth Literature*. Bombay: Somaiya Publications, 1984. Print.
2. Crane, Ralph J. *Inventing India: A History in English Language Fiction*. London: Macmillan, 1992. Print.
3. Hemenway, Stephen I. *Anglo-Indian Novels after 1924*. Vol. I. Calcutta: Writers Workshop, 1975. 155-163. Print.
4. Masters, John. *Coromandel!*. 7th impr. London: Michael Joseph, 1971. Print. (All the quotes are from this edition).
5. ---. *Pilgrim Son: A Personal Odyssey*. London: Michael Joseph, 1971. Print.
6. McLeod, John. *Beginning Postcolonialism*. Manchester: Manchester University Press, 2000. Print.
7. Morey, Peter. *Fictions of India: Narrative and Power*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000. Print.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Multiple Identities in Sunetra Gupta's Glass Blower's Breath

Dr. Ganesh Vijaykumar Jadhav

Head, Department of English,
D.P. Bhosale College, Koregaon,
Dist: Satara

Abstract:

*In the present scenario diasporic literature is developing branch in the new literatures in English. Migrancy, Immigration and transgression are the common or routine matters of today's citizens. They cross the borders with various intentions. Some go for education, others for scholarship and many other for the sake of survival. Though the objectives of these people are different, yet the resultant effects on their personalities are the same. Ultimately they become the element the phenomenon of immigration. They are forced to accept certain inevitable issues. Due to their shifting they create multiple identities which are transforming in nature. Some identities are self created and some are labeled to them in the course of time by the surrounding environment. These identities are created due to loss of home land and the shifting to the host land. The home gives the person a separate identity at the same time the host land gives another which is different and sometimes forced on the person. The person tries to define his or her self in the new environment with his own past experiences. At the same time he is also defined by the society in which he lives and the working place where he is a part of an institute. At the same time his friends, relatives are also other parameter which define his identity. Present papers tries to highlight the multiple identities created by the characters in Sunetra Gupta's *The Glasblower's Breath* (1993).*

Keywords: Multiple Identity, Diaspora, Homeland, Hostland, Immigration,

In the present scenario diasporic literature is a developing branch in the new literatures in English. Migrancy, Immigration and transgression are the common or routine matters of today's citizens. They cross the borders with various intentions. Some go for education, others for scholarship and many other for the sake of survival. Though the objectives of these people are different, yet the resultant effects on their personalities are the same. Ultimately they become the element the phenomenon of immigration. They are forced to accept certain inevitable issues. Due to their shifting they create multiple identities which are transforming in nature. Some identities are self created and some are labeled to them in the course of time by the surrounding environment. These identities are created due to loss of home land and the shifting to the host land. The home gives the person a separate identity at the same time the host land gives another which is different and sometimes forced on the person. The person tries to define his or her self in the new environment with his own past experiences. At the same time he is also defined by the society in which he lives and the working place where he is a part of an institute. At the same time his friends, relatives are also other parameter which define his identity. Present papers tries to highlight the multiple identities created by the characters in Sunetra Gupta's *The Glasblower's Breath* (1993).

The diasporic characters create their identities on the multiple level which is rightly put by the scholar Meenakshi Thapan in her article "Making Incomplete: Identity, Woman and the State" as:

In the context of migration not only does the ethnic dimension of identity gain significance, it becomes critical to account for the way it is perceived in terms of selfhood, personhood and constructed in public image and representation. In different contexts, identity takes on a new meaning for the immigrant women who no longer want to be identified merely in terms of their traditional domestic roles but assert their identity in multiple roles in the public sphere(29).

The Glassblower's Breath is a novel which underlines the anonymous female protagonist's encounter with the world. Throughout the novel the protagonist is addressed as 'You'. Sunetra Gupta wants to portray

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

through the character of the protagonist that she is not only a single woman getting these kinds of experiences from the world but the representative of those innumerable women who are getting these experiences. The protagonist undergoes varied experiences at different places like Calcutta, London and New York which is the result of her displacement and the dislocation from her mother land. Her first displacement is her wish to follow the love of cousin Avishek, the second one is to follow the butcher Daniel with whom she had enjoyed physical love and the third displacement is due to the attraction to her university friend Jonathan Sparrow. In connection with every character, the protagonist tries to identify herself. Her search is not only for the sexual experiences but for the sake of defining herself in the different circumstances. In fact, it is a kind of search for the self. Beyond the marriage construct in the Indian context, the protagonist tries to explore herself in order to define herself by maintaining relations with the remaining three major characters. It has been noticed that due to her relations with different male characters the marriage structure is not followed by her in the course of her journey. In fact, her encounter with different males is the result of the emotional vacuum in her life and the scarcity of love, which she wanted to replace in company of those characters. The present novel is a hierarchal map of the protagonist from the childhood to adolescence and further to adulthood.

Alexander, the narrator of the novel, in the very beginning of the novel portrays the displacement of his wife from the homeland in the following way. This female character has identity in the home land as a wife. But later on it shifts according to the time and space.

He had given you toilet seat covers for wedding along with a pair of iguana earmuffs and several copies of *The Plain Truth*, where was he now, swallowed by that vast mass of land, deep, thick, heavy land, that you left, five years ago, promising never, never to return.(6)

The narrator focuses on the first journey undertaken by the protagonist, which is her first attempt to leave the homeland. But he brings to notice the fact that she departs from this land never to come back. She wants to fulfil her repressed desire. Her leaving of the homeland is her sincere attempt to define herself in the large panorama of the world.

She has an emotional and psychological attachment with that house where she has in fact, spent her childhood and adolescence. Therefore, though she is at Hounslow Central, the underground railway station in London, she remembers her home because of the letter of her father. But she laments because the home is sold and to be collapsed for creating a huge mansion at that place. Though she has created her new identity in London still she is not ready to forget her old identity at her homeland. She can't forget her father, home and homeland too which shows that some identities are deep and firm. These identities cannot be changed totally in the course of time.

You have come a long way, my love, a long way from home, you have found your way into a houseful of mirrors that each tell you tale, but none as well as you might have, if you had looked within, instead of among your myriad reflections, for the shape of your destiny. For mirrors have their own memories, my love, old shadows that fill new outlines. (42-43)

The narrator expresses the psychological condition of the protagonist that she has departed from the homeland and reached to the imaginary land but her past can't be washed out because the past is at the basis of her present. Instead of looking at the images in the mirrors the narrator asks her to introspect in her own self which will give her own picture of the self. This is, In fact, a sense of loss in the host land. The image in the mirror is a reflection of her identity. Her minute observation of the image is nothing but the retrospection of her identity.

The protagonist who is anonymous throughout the novel, is presently in New York, however she is unable to forget her old identity which is given by her home town Calcutta. Home in the memory of the protagonist occupies certain place which is highlighted by the following quotation:

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

My friend Jon Sparrow, you tell him, went through a phase where he ate nothing but chick peas, but that was only for a week. Is this the friend who left for New York this morning? He asked greedy for the opportunity to mention paradise. What is it like, there, in New York, is it like they say it is?

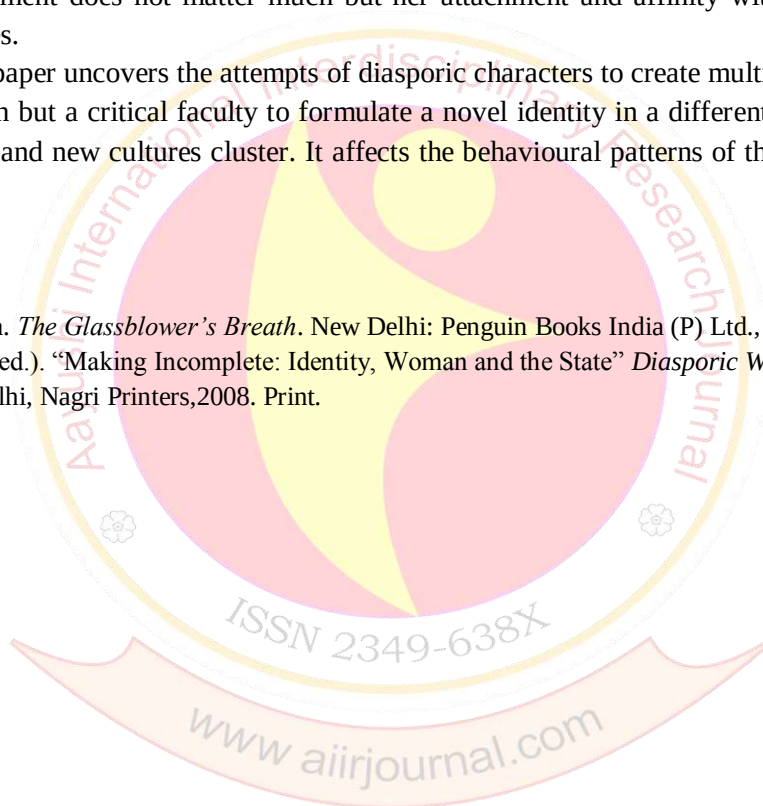
New York, you say, recovering from the wine's sudden swift back-kick, ties with Calcutta for my second most favourite city in the world. (105)

Here the narrator asks the protagonist which place she likes most. Then she replies that New York is the place which she likes most but she could not forget her homeland that is Calcutta. Though she is under the influence of the wine she immediately replies that 'Calcutta for my second most favourite city in the world' (105). It reveals that in her unconscious mind there is certainly the concrete place for her homeland. In fact, her physical displacement does not matter much but her attachment and affinity with the homeland can be seen in the above lines.

Inshort, this paper uncovers the attempts of diasporic characters to create multiple identities. It is not a common phenomenon but a critical faculty to formulate a novel identity in a different land. It also shows the amalgamation of old and new cultures cluster. It affects the behavioural patterns of the characters and people around him/her.

References:

1. Gupta, Sunetra. *The Glassblower's Breath*. New Delhi: Penguin Books India (P) Ltd., 1993. Print.
2. Singh, Neera.(ed.). "Making Incomplete: Identity, Woman and the State" *Diasporic Writing: The Dynamics of Be/longing* Delhi, Nagri Printers,2008. Print.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Perplexed Self in 'The Mimic Men'

L.N. Shikalagar,
Associate Professor,
Devchand College,
Arjunnagar, Nipani.

A Nobel Prize winner, Vidiadhar Surajprasad Naipaul is a British Writer of Indo-Trinidadian ethnicity and Hindu Ancestry from Gorakhpur in Eastern Uttar Pradesh, India. Naipaul himself is rootless, exiled displaced person. He felt the pangs of alienation, loneliness, homelessness and perplexed self. His dilemma and various socio-economic-political problems of post-colonial characters are reflected in his fiction and nonfiction. 'The Mimic Men' is also about his dilemma and self disorientation. The present research paper focuses on the disorientation of "self" in the light of protagonist, Ralph Singh in political, social and domestic situations. It will also focus on the meaning of self, perplexed self and the causes of the disorientation of self.

A dictionary meaning of 'self' is a person as an individual or his essential individual nature. Generally, 'self' is awareness about our own existence. If we are talking about perplexed self, and then there should be oriented self. It is equilibrium of conscious and unconscious. It gives stable mind and stable life. If there would not be a fusion of the conscious and the unconscious, self gets divided and balance is not achieved. It is the disorientation of self. Naipaul's characters suffer the same due to their painful, unproductive past, future is confused and complex and present is disturbed. So his characters are fragmented and perplexed. The inner world of dreams and outer world of socio-economic and political problems stretch the gap between ideal and original self. So an ideal self is not achieved. It results into a stress, tension and anxiety. The characters get trapped in an exile, loneliness and schizophrenia. The typical postcolonial characters of Naipaul suffer from displacement, rootlessness, tension and frustration. So they get disorientation on physical, mental, social, political, intellectual, psychological and cultural levels. All these disorientations lead the character to disorient at the centre of its existence. Thus 'the self' is called 'perplexed self'. We see that this perplexed self is reflected in Ralph Singh, the protagonist of "The Mimic Men".

In the present paper, we will discuss the disorientation of Ralph Singh on following levels.

1. Disorientation of self in Domestic situations.
2. Disorientation of self in Political situations.
3. Disorientation of self in Social situations.

Disorientation of self in Domestic situations.

While discussing the disorientation of self of Ralph Singh in domestic situations, we have to understand what is meant by family and how a "domestic self" is made. Family denotes a group of people affiliated by common ancestors, affinity or co-residence and blood relationships. We are born into families and even die with family around. Having family is a very comforting sense to anyone. Family members like father, mother, sister, brother, wife and children etc. develop the sense of togetherness and family as a whole. It is the family which gives encouragement, understanding, hope, comforts, advice, morals, ideas, love, trust and a sense of security. All these things help to make a 'domestic self'. This is lacking in Ralph Singh's family.

Since the beginning we come to know that Ralph never admired his father's family but that of mother's because that was among the richest and father was a poor 'school teacher'. The important thing is that Ralph does not want to be a poor and even to remain a poor in future life. He was dissatisfied with his familial status in the island. His first disappointment is with his family and home which leads him towards disorientation. Even in school also he is frustrated. He says.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

“We denied the landscape and the people, we could see out of open doors and windows, we who took apples to the teacher and wrote essays about visits to temperate farms. Whether we dissected a hibiscus flower or recited the names of Isabellian birds, school remained a private hemisphere.”(p.95)

Ralph's disappointment with Isabella and the tensions created by Isabellians lead him to develop illegal relationship with Sally. Actually, first it gives a mental and emotional support but unfortunately later it becomes barren and fruitless. He finds a refuge in this secrete relationship. It is this relationship that defines all his other relationships with women. In every other relationship he experiences either triumph or humiliation but never mutual experience.

We observe in the story that, in London, Ralph fails in love with an English girl, Sandra and gets attracted towards her sense of sureness and precision. We come to know that Ralph's marriage with Sandra creates drama only. They never satisfy each other mentally, emotionally or physically. He again feels extreme loneliness and starts to have extra marital relationships but remains dissatisfied and totally broken. At last, Sandra wrote a note insults him for his race. He comes to realize that past cannot be erased. The past is nothing but of oppression, exploitation, marginality and of selfless beings. Singh bursts into tears and Naipaul shows through this incident that the basic causes of disorientation of self, carried out from generations to generations, is nothing but a racial difference, a sense of marginality and inferiority given by white masters. All these dissatisfactions lead him to the inner frustration and disorientation.

Disorientations of self in Social Situations

We discuss now the term society and how a social self is made. Society comes into existence by individuals. Man is a social animal. Man prefers to live in society rather than alone. Human beings live under the control of one society or another. A society is a group of humans characterized by the patterns of relationships between individuals that share a distinctive culture and institutions. Broadly a society is an economic, social and industrial infrastructure made up of a varied multitude of people. The word society may also refer to a system of people for religious, cultural, political, patriotic and other purposes. We are born, live and die into some kind of social structure. Society has norms, rules, customs, values, ethics and morals. No one can break social rules and regulations because no one can live alone or out of society. Social responsibilities, expectations, norms, prestige, self respect decorates 'social self' which each one has to carry till death. Ralph Singh, the protagonist of the novel, lacks all these things.

Isabella is Ralph's motherland but still Ralph Singh always feels a disgrace towards his birth- place and people there. Singh confesses that he has been painfully aware of his ambiguous world background. “To be descended from generations of idlers and failures, an unbroken line of the unimaginative, unenterprising and oppressed, had always seemed to me to be a cause for deep, silent shame.”(P.83)

He always feels placeness in Isabella and so remains a rootless being. He changes his name from Ranjeet to Ralph. His shift to London as we observe, he feels totally lost in London. He expressed his disillusionment in London. He says,

“ I come to London. It had become the centre of my world and I had worked hard to come to it. And I was lost. London was not the centre of my world. In the big city I confined to a smaller world then of had ever Known”.

In London also, he feels rootlessness, loneliness and lack of identity which leads him to disorientation.

Disorientations of self in Political Situations

When we discuss post colonial novels, it's necessary to understand politics and how every citizen has become an inseparable part of Third World politics. Politics is the process by which groups of people make decisions and society is controlled, handled by politics. In Third World nations, politics has become a basic

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

source of right and power. Politics affects the individuals and society. Being aware of this is a political self. Politics is a mob-power for the people and by the people. In the present story, Ralph Singh suffers from disorientations in political situations.

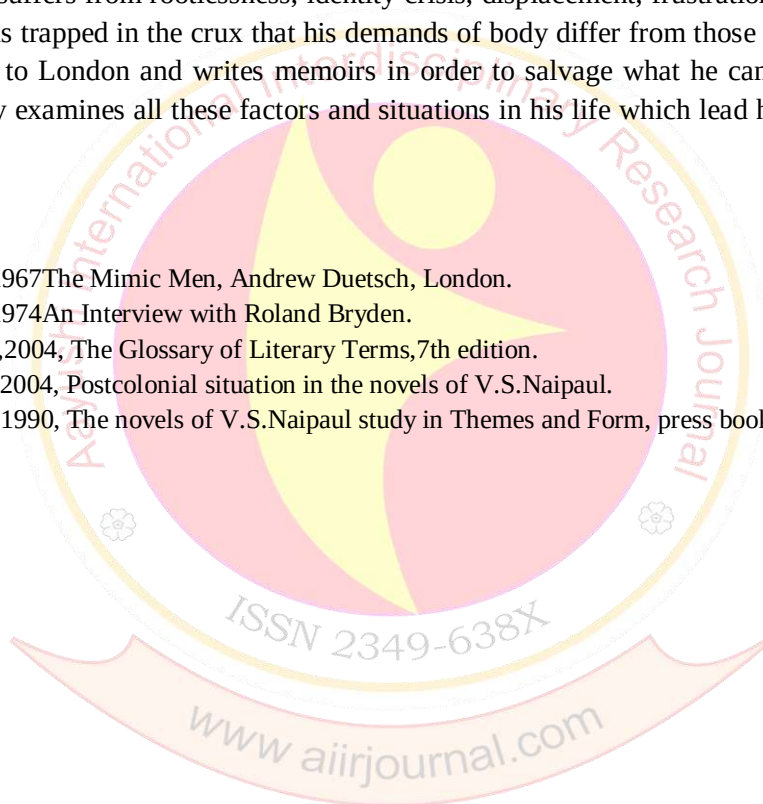
By writing an article on his father's movement Ralph and Browne launch their political party. Ralph becomes cabinet minister. Singh becomes a public figure of the land which he once himself had rejected. He turns towards society to avoid his personal disorientations. But he fails to do so his duty towards people. We find that Ralph Singh gets defeated in a political career also. In depressed mood he writes.

"The career of a colonial politician is short and ends brutally. We lack order. Above all, we lack power, and we do not understand that we lack power. We mistake words and the acclamation of words for power; as soon as our bluff is called, we are lost" (P.8)

Ralph Singh suffers from rootlessness, identity crisis, displacement, frustration, loneliness and lack of familial warmth. He is trapped in the crux that his demands of body differ from those of mind. The story ends when he again shifts to London and writes memoirs in order to salvage what he can, from his shipwrecked life. Naipaul critically examines all these factors and situations in his life which lead him to the disorientation of self.

References:

1. Naipaul V.S.,1967The Mimic Men, Andrew Duetsch, London.
2. Naipaul V.S.,1974An Interview with Roland Bryden.
3. Abrams M.H. ,2004, The Glossary of Literary Terms,7th edition.
4. Mohan C.Rao,2004, Postcolonial situation in the novels of V.S.Naipaul.
5. Kamra Shashi,1990, The novels of V.S.Naipaul study in Themes and Form, press books, New Delhi.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Importance of Soft Skill in the Era of Globalization

Mr. Sachin Namdev Chavan,

Head and Assist. Professor,

Department of English,

Rayat Shikshan Shanstha's

Prof. Dr. N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur- Parid

Introduction:

Globalization is the trend of increasing interaction between people on a worldwide scale due to advances in transportation and communication technology. With increased interaction between nation, states and individuals came the growth of international trade, ideas, and culture. Globalization is primarily an economic process of integration that has social and cultural aspects.

Today's age is the age of science, computer and technology. In the age of Globalization and technology, there is constant increasing demands of skillful society, and individuals wants to meet the requirement of the corporate world, multinational companies, educational institutes and many other important fields and sectors. In order to make the skillful and capable society and individuals one needs to learn the soft skills for effective performance in the workplace, companies, technical and for the analytical skills. In fact, there is the need of soft skills in the era of globalization.

"Soft skills refer to the cluster of personality traits, social graces, facility with language, personal habits, friendliness, and optimism that mark people to varying degrees. Soft skills complement hard skills, which are the technical requirements of a job"(Wikipedia,2007)

In the simple word, soft skills are the skills of learning, how to be nice, how to play together, when and where to use our manners, development of social graces, how to resolve the crises, learning to say thanks, please, excuse me. Moreover, soft skills help to develop the personality of the students, employee or people. It helps to improve the potentials of human being by giving the proper training program.

Soft skills are all about how people learn and think. There are two parts of soft skills. First part of soft skill which involves developing attitudes and attributes, and the second part which involves fine tuning communication skills to express attitudes, ideas and thoughts well.

There are ten important soft skills. Communication skill is one of the crucial soft skills.The present research paper analyses the importance of effective communication skills, its types scope and process.

As communication plays an important role in the human life, the need to impart communication skills has required greater significance.

Communication is essentially a social affair and its function is to enable men to associate with one another and to work together cooperatively for the common good.

According to Webster's new world Dictionary the word 'communication' is a noun from 'communicate' and it has come into English from Latin 'communicare' or 'communico' which means to impart, to share or to make common. Thus 'communication' is the act of transmitting or giving or exchanging of information, signals or messages by talk, gestures, writing ets.

William Newman and Charles Summer define communication as an exchange of facts, ideas, opinions or emotions by two or more persons.

As Colin Cherry says, "communication is essentially a social affair." Its function is to enable men to associate with one another and to work together cooperatively for the common good. We have come to realize that more knowledge is not enough to get ahead in this world; one must also be able to think clearly, to speak effectively, and to listen sensitively.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Effective communication helps us better understanding a person or situation and enables us to resolve differences, build trust and respect, and create environments where creative ideas, problem solving, affection, and caring can flourish.

Scope of communication:

Communication is a willingness to listen, an honest attempt to put oneself in another's place in an effort to understand him. It is a habit of looking to the advantages, benefits, and possible effects of proposals before arriving judgments on their merits. It is also a deep interest in talking with people rather than at or to them. It is a feeling for and an understanding of the dignity of each person as an individual, and a concern for his welfare. Hence, a prime pre-requisite to communication between man and man is an emphasis on humaneness.

The Process of Communication:

There is no doubt that communication has got very crucial importance in the modern world and has got great significance to the individual and to society. However, we are still quite ignorant about the process of communication. Fundamentally, communication may be interpreted to mean simply 'that information is passed from one place or person to another, and whenever communication occurs, the component parts involved in the transfer of information comprise a communication system.' This is true of speech-communication which is a continuous, two-way, on-going process, and may be defined as follows: "Speech-communication is a transactional process in which the communicator, speaker interacts with communicator-listener(s) in the attempt through words and signs to influence behavior."

The Essentials of Good Communication:

Usually one thinks of communication as a single step: transmitting an idea. Actually, communication starts with clarifying an idea in one's own mind, possibly with the help of other; then transmitting it to persons concerned; and finally, motivating these persons to take action. These are, in fact, essentials of good communication which is the life-blood of organizations. It takes many forms such as speaking, writing, and listening, though its purpose is always to convey a message to recipients. One should, therefore, use it to handle information and improve relationship. It is always a two-way process- there are always at least two parties involved in any communication, each of whom may have different wants, needs, and attitudes. There are generally three objectives of communication: (a) to present information, (b) to introduce, strengthen or change belief or attitude, and (c) to call for some kind of action. These goals are not mutually exclusive; they may appear singly or in combination. The three rules that govern good communication are all associated with clarity:

- Be clear in your own mind about what you want to communicate;
- Deliver the message succinctly;
- Ensure that the message has been clearly and correctly understood.

Conclusion:

Undoubtedly, soft skill has got very importance in the era of globalization as it helps to develop the personality of the people and it is also of high importance for everyone to acquire adequate skills beyond academic or technical knowledge.

Bibliography:

1. Prof. Anthony Thomas, Prof. Ramesh Prasad Saxena, *Communication Skills*, Technova Educational Publications, Pune.
2. Prin.R.A.Kulkarni, *A Handbook of Communication Skills*, Phadke Prakashan, Kolhapur, 2001.
3. Krishna Mohan and Meera Banerjee, *Developing Communication Skills*.
4. Webster's *New World Dictionary*.
5. Longman *Dictionary of Applied Linguistics*.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Middle Space and the Experience of the East – West Encounter

Dr. Sachin Gundurao Kamble

Assistant Professor,
Arts and Commerce College, Vaduj
Satara - 415506

Abstract

'East-West Encounter' is the gist of diasporic writing. Indian immigrants in different parts of the world differ from each other in their attitudes towards India, Indian region and culture. This attitude is related to their psychology of dislocation and displacement. Culture-clash in Diasporic literature involves an idea of attachment to homeland, tradition, and culture of their country and ethnic group, religion and language which conflict with the culture, tradition, language, religion of host land. The immigrants due to east west encounter face many difficulties such as alienation, nostalgia, racial discrimination and rootlessness. Bharati Mukherjee pinpoints the same pathos in her second short story collection – The Middleman and Other Stories. (1988) which is the major focus of the present paper.

The Middleman and Other Stories (1988) is the second short story collection of Bharati Mukherjee which gathers the protagonists from all over the world that broadens the scope by emphasizing the variety of third world immigrants to the U.S.A. and also pictures the dilemmas, traumas, difficulties, and culture-clash faced by them. This collection also focuses on the Diasporic imagination and political – cultural implications of the late 20th century migrations from the third world countries to the United States. Mukherjee in the present collection speaks about the protagonists who choose America as their new home and at the same time, they occupy the 'middle space' between home and host culture. They are in America because they encounter political unrest which upset their lives in the native land. Their attraction towards better life makes them to drift into a situation details the lives of her protagonists in America. Their culture is in the back seat as they are in America or trying to adjust to American culture. The basic theme of all stories is the struggle of the immigrants and their encounter with the alien culture and their adjustment in U.S. for earning the livelihood. Christine Gomez comments on these short stories,

"The theme of these stories is immigration and the reciprocal effect of the immigrants and American life on each other. In these stories which deal with energetic immigrants, there is a definite movement away from expatriates who were marginal men and women to immigrants who are middlemen in more sense than one. They are not only brokers or go betweens in various deals but people who are in the middle of where action is." (From Expatriation to Immigration P.139-40)

The titular story *'The Middleman'* is about a man Alfie Judah, an Iraqi Jew, widely travelled person who occupies middle space in his life in the story. The story sets in unnamed American country where Alfie becomes involved in the guerilla war. His story is the story of uprooted man who is in search of satisfaction. He confesses at the beginning of the story that woman is his weakness. He has been forced to do illegal works in the war which is dangerous also. His U.S. citizenship is in jeopardy and he tries to adjust to American life. His adventurous adjustment in U.S. is at the core of the story. His journey is from Baghdad to Bombay, India to U.S. He confesses,

"...There are aspects of American life. I came too late for and will never understand." (P.5)

The title 'middleman' is of course for Alfie Judah and it works on two levels. First, he works as a middleman in his profession. He has a connection with the underworld and supplies arms and ammunition. We see that he works between the manufacturer and buyers of the war material. On the other hand, in his life

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

also, he is a middleman. At the same time, his master T. Ransome uses him between his wife Maria and her lover 'Bud'. Maria tells Alfie,

"Clovis wanted a cut of Bud's action. But Bud refused and that got Clovis mad. Clovis even offered money but Bud said no way. Clovis pushed me on him so he took that he still didn't budge. So-----" (P.16)

In the next story, 'A Wife's Story,' Mukherjee speaks about the Indian woman's entry in the United States where she experiences the conflict of cultures between her home and host land which represent tradition and modernity. Tradition represents India while modernity stands for America. The present story is a story of Panna whose past and present oscillate between the homeland and the host land that shows her shattered immigrant life in America. She shifts to the U.S. for educational purpose and meets a Hungarian fellow Imre. When she goes out with Imre to watch play, she compares the men from India and Hungarian Imre in the U.S.

"So, I hug Imre instead Then he catches me, we walk arm in arm to the bus stop. My husband would never dance or hug a woman on Broadway, nor would my brothers." (P.28)

In 'Orbiting,' the next story of *The Middleman and Other Stories*, in which Mukherjee shows the cultural encounter of the immigrant from two different continents. Renata is a girl of Italian origin. Renata is her Italian name. But now, she is Rindy in America which shows her acceptance of American culture. She belongs to the third generation of immigrant and Italianness is now a metaphor. Her present lover is Roshan from Kabul, Afghanistan. She calls him 'Ro'. He flees from his country under Russian occupation.

Manners and Etiquettes is the gist of European culture. However, Renata's family is Italian, they value manners and etiquettes in which Ro lacks. At Thanksgiving dinner, when 'Ro' enters in Renata's home without knocking, Ro's dress is wrong for the occasion, and of course his manners. He stands in an un-American way and speaks with heavy accent. All his behavior at Renata's home, her Italian-American father takes him wrong or mistakes with his timidity. The members of Rindy's family have no idea about Ro's country in Asia stereotype him and his culture. But Rindy has no problem. She knows,

"Each culture establishes its own manly posture different ways of claiming spate." (P.70)

She loves him and his emotionality. She appreciates his way. She realizes her love for him. She decides to teach him American way of life.

"I shall teach him how to walk like an American, how to dress like Brent but better how to fill up the room as Dad does instead of melting and blending but sticking out in the Afghan way." (P.74-75)

Thus, in this story, we find that Rindy is American with unbound love for 'Ro,' who accepts him as a lover. She also thinks that it is her duty to Americanize him. So, he can survive there. But her family members do not understand Ro's culture and his Afghani life style. They are not ready to accept him as Rindy's husband.

In 'Fighting for the Rebound,' we meet Blanquita, a woman from the Eastern world who responds to the 'emotionless', 'soulless' practicality of the American culture. Blanquita is a young aristocrat immigrant. She is from the Philippines and wants to be an American. She takes a crash course in making nice to Americans. She speaks six languages including Tagalog, Spanish, and American. She is struggling for success in the American society. At the same time, she is aware of the difference between cultures.

"I should never have left Manila" she says. She does same very heavy, very effective sighing. "Pappy was right. The East is east and the West is west and never the twain shall meet." (P.80)

We find the empty or emotionless practicality of American culture is the major facet of this story. Blanquita has the American lover Griff who is the first person narrator of this story. The institution of marriage is not so strong in America which we have in south Asian countries. It doesn't have the emotional love bond between husband and wife. The young couple prefers only 'live in' relations. In America, love is

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

the face and sex is the base. We find the same in the relations of Blanquita and Griff. She realizes that there is only the desire of 'sex' in the name of love or liberation. So, she complains,

"Not just you Griff," she scolds in that eerily well-bred, Asian convent-schooled, voice. " You're all emotional cripples. All you Americans, you just worry about your own measly little relationships, you don't care how much you hurt the world." (P.85)

She feeds up with the 'soulless practicality of the American lover Griff. It upsets Blanquita. She says to him,

"I can't stand it anymore, Griff. It's got to stop". (P.85)

At the end of the story, we notice that the immigrant like Blanquita is in anguish and full of pain due to east west encounter.

In a nutshell, Mukherjee's *The Middleman and Other Stories* focuses on the social, political and historical incidents that causes to suffer the immigrants who occupy the middle place because the clash between the home and the host culture. The East West encounter brings the conflict in the manners and etiquettes of the east and west, responses to the soulless practicality of Americans and alienates the protagonist with rootlessness and search for roots. Some stories speak about the shattered illusory American dream of money making, racial discrimination and betterment of the immigrant protagonist.

After the discussion of her short stories we find that she deals with the problems, difficulties, and predicaments of the Diasporic characters in the transnational world in a realistic manner. She portrays the shuttling or straddling of the characters in the alien land due to the conflict between the culture of homeland and the culture of host land. She realistically brings out the character's failure to occupy space in the host land. Due to the displacement, her characters undergo the chaos of the cultural dissonance that they face in the alien land at the same time they also undergo the crisis of identity.

Work Cited:

1. Mukherjee, Bharati, *The Middleman and Other Stories*: New York: Grove Press, 1988, Print.
2. Abrams, M. H. *Glossary of Literary Terms*, Bangalore: Eastern Press Private Ltd., 7th edition, 2007, P.286.
3. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin, *Key Concepts in Post Colonial Studies*: London and New York: Routledge, 1998, Print.
4. Asnani, Shyam M. *"Identity Crisis of Indian Immigrants: A Study of Three Novels," Writers of the Indian Diaspora: Theory and Practice* (ed.) Jasbir Jain, New Delhi: Rawat Publications, 2011, pp.73-81.
5. Brewster, Anne. *"A Critique of Bharati Mukherjee's Neo Nationalism," Bharati Mukherjee: Critical Perspectives*, (ed.) Somadatta Mandal, New Delhi: Pencraft Books, 2010, pp.38-47.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Women Writers Contribution in Nation Building

Mr. Harichand Sugriv Shirsat

Shripatrao Chougule Arts & Science College, Malwadi-Kotoli,
Tal.Panhala, Dist.Kolhapur

Abstract:-

Indian Women have an important role in the development of nation. Woman is the beautiful creation of god with given the power of adjustability tolerance, mother nature etc. She is companion of men gifted with equal nature at mental, physical expected at biological level. The role of women in a society reflects its culture and mentality of the people. Mahatma Gandhi, Pandit Nehru and Dr. Rajendra Prasad had given better platform to women during India's national struggle. They realized that women of the country were not granted equal status with men in all walks of life as political social, economic, domestic, educational etc. Unless they would not get freedom in that area, Indian society would not progress nor any significant advance. Indian Women had proved themselves with men as equal as them. They are facing problems for equality in the society even in modern age. Besides this Indira Gandhi our late prime-minister held in high status in the world. Vijayalakshmi Pandit established a record by becoming the first woman president of the United Nations. It shows that women proved to be dynamic, sincere and perfect in every field. They have proved a nobility to establish strong building of nation: That is proven that women are capable to create their own world on their power.

The present paper will take survey of women writers for building nation strong. The paper deals with presenting social and literary contribution of women writers. Here, some well-known women writers have been selected to point out their role for nation building as Arundati Roy and Sudha Murthy. Arundati Roy's 'The God of Small Things', booker prize winning novel in Indian English literature whereas Sudha Murthy's symbolic and remarkable fiction 'Bakula', 'Dollar Bahu' have been selected to detail studies with pointing on nation building. These novels based on national spirit, shows Indian culture and morality social customs and also unity in diversity etc. This paper is going to depict these themes and commenting on it.

Key words: - Women Civilization, Cultural Attainment Equality among Men and Women, Nation Building Strong etc.

Introduction of Sudha Murthy's Life And Work

Sudha Murthy was born on 19 August 1950, in Shiggaon, Karnataka, India. Her identity is well-known as a writer in Kannada and English. She began her career as a computer scientist and engineer. At present, she is the Chairperson of the Infosys Foundation, several orphanages participated in rural development efforts, supported the movement to provide all Karnataka government schools with computer and library facilities. Her contribution to literature in Karnataka and English. Sudha Murthy's books are based on her own experience throughout her eventful life. The power of writing lies not only the extraordinary, but in her simple approach that is not at all pretensions.

Contribution in Nation Building Strong

Her novel 'Bakula' is simple story which told the depth of her characters and the complexities of their relationships. The present paper is going to analysis of the book in the effect of nation building strong. The 'Bakula' is the story of Shrikant and Shrimati who belong to two hostile communities. Shrikant is the smarter one and slowly as the two get to know each other. They fall in love. But despite the disagreement from their family they get married and shift to Mumbai for Shrikant's job. Shrimati found and give up her career to make her husband's career and progress. She don't realize that so peace and happiness elude her. Much later, an encounter with her old professor results in Shrimati analyzing her life and questioning her choice.

The present story depicts national, culture, tradition of India. The story reflects simple plot and focuses on the two main characters only. Shrimati is an epitome of sacrifice and becomes the face of many Indian women are facing this problems, without a moment of hesitation, given up their dreams for the sake of

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

their husbands. The best part of the book is that the depth of characters. Shrimati who is an extra-ordinary young woman and dragged into the mandane life a housewife after her marriage she willingly given up her dreams is one kind of woman adjustment and honesty sacrificed everything for others. Her plight reflects the similarity, among young women and it is this close association with reality of Indian tradition where women are treated as secondary and a follow some inequality among men and women. Sudha Murthy's writing hits home system where many of us seen this happening around us. The beauty of her writing closely connected to make social awareness among the women and try to show Indian social-system. Another point shows her writing that is simple to understand, it bring her characters to life. The passion with which she writes about the places and the culture serves as her own love reflected to show her own culture. In this book Bakula flower to convey such intense emotions is nothing if not beautiful. She transforms Bakula with such ease and finesse that it is reality difficult to imagine any other title for this book. The climax is ordinary and comes as no surprise. In the conclusion, as intense as this one is rarely about the ending. 'Bakula' stands for all Indian women who have strong potentiality. It is one of the women's powers of Nation. The another selected book for analysis nationality with the help of Sudha Murthy's another text that is '**Dollar Bhau**' that translated into Marathi, Telugu, Tamil, Hindi, Malayalam, Gujarati etc. Sudha Murthy is the wife of Narayan Murthy, the software industrialist and the founder and chief mentor of Infosys Technologies. She is a prolific writer in English and recipient of several awards for her literary activities including the Padma Shri in 2006.

In the story 'Dollar Bahu', she pointed an Indian family where Shamanna, the head of the family is a Sanskrit earning modest salary and a sensible and contented man. Gouramma his wife worked hard to keep the domestic expensive within the budget but she was extremely ambitions and dreamed of gold jewelry, cars, a big house, and servants. But Shamamma's priorities are different from his wife's. He wanted his children ChandaShekhar, Girish and Surabhi to have good education. The elder son, Chandra Shekhar moved to the USA on work and became enamoured of the comforts, decided to live in USA till he got the green card. The second son Girish worked as a clerk in a bank and was happy and contented with his lot. Vinutha marries Girish and starts living with his family in Bangalore. She adjusts in new family, looking after all family members. The problem starts when Girish's elder brother Chandru decided to get marry being on NRI, he is flooded with marriages proposals and finally marries 'Jamuna' who is from rich family. Vinutha has to listen to the constant comparisons made between her and Chandru's wife, the 'Dollar Bahu' whose husband earns the valuable dollars that has the family its recent problems vinutha loses her peace and health slowly. Then Souramma decides to visit her USA based son and daughter-in-law for her maternity care. Once, there she sees how liberating the life can be and saw the world from a different perspective, but she also begins to understanding that were dollars can't buy love and repeat that she gets as her back in India. Sherealist stupidity to Jamua's evil mind and wealth regarding her rude attitude. Gouramma returned to India and no USA fantasy land for her when she realized that Vinutha and Girish had shifted to Dharwad the reason being as Gouramma's arrival to India. Vinutha was worried that after a yearlong stay in America. She can never be a good daughter in law in Gouramma's eyes.

Critical Study of the Book

The author has vividly survey and but across the typical story witnessed in many houses with engineers after the software boom where every house wants its daughter married to an NRI. There have been contrasts and the story be it with the contrasting nature of the two bahus and contrast of the east meets west. The author maintains balance between any culture or contrast of the two countries and proved that one can't have the best of both's world. At the ending part it shows that money corrupts the way people look at each other.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

With the help of selected two books, it is reflected that Sudha Murthy depicted Indian social custom where she tried to the contrast misbeliefs and wrong ways that makes obstacle to make nation strong. In the last story that is based on current situation where its holder person will prefer to job abroad. That is one kind of mentality where we losted our national identity with the ending it can be cleared east is greater than west. Money is not everything the national identity of a person makes matter everywhere. With this study, it can be said that Indian women are suffered and not free from social burden even they proved them as great as men at certain extent.

Arundati Roy's Life and Work

This paper also evaluate Arundati Roy's unities in terms of nation building development. The selected novelist is very grateful to show Indianess, culture, caste system, mentality, benefits, traditions etc. throughout literature. Arundati Roy was born in Shilling, Meghalaya, India. When she was two years. Her parents divorced and went to mother in Kerala for living. She attended school at corpus Christ kottayam in Tamil Nadu. She learned architecture, Delhi where she met architect gerarddacunha. Who became her husband? She collaborated on a television series on India's independence movement and on two films Annie and Electric Moon.

Early career-

Early in her career, Roy worked for television and movies wrote the screenplays for in which Annie Gives it Those ones(1989). She performed in Electric Moon(1992) and She criticized on 'Bandit Queen' film which was based on Phoolan Devi. Her first novel the god of small things in 1992, completing in 1996 the book is semi-autobiographical and a major part captures her childhood experience in Aymanam. The publication of the 'God of small things' captured by Roy to international fame. It received the 1997 booker prize for fiction. 'The God of Small Thing' was Roy's first book and only novel, until the 2017, published of "The Ministry of Utmost Happiness" twenty years later. She began writing the manuscript. It was published the following year. The story is based on communism, the caste system and the Christian life-style. It starts with temporal setting shifts back in 1969 where fraternal twins Rahel and Estha are seven years old. In 1993, when the twins are reunited at the age 31. It located in 'Ayemenem' now it is part of Kottayam district in Kerala, India. Novelist has been used Malayalam words in conjunction with English.

Ammu Ipe desperated from ill-tempered father pappachi and long suffering mother Mammachi because of lacking sufficient dowry to marry. She marries a man who helps manage a tea estate, she later discovered that he is an alcoholic and physically abuses, her tried to pimp her to his boss for saving his job. She leaves her husband with twins Rahel and Estha in 'Ayemenem' to live with her father, mother and brother chacko. chacko returned to India from England where he want to run a business of pickle after his divorce from an English woman, Margaret, and subsequent death of 'Pappachi'. Navomi Ipe is sister of Pappachi as a young girl, fell in love with father Mulligan who is young Irish Priest come to Ayemenem to study Hindu Scriptures. She converted to Roman Catholicism and joined a convent against her father's wishes. After some months, she realized that her vows brought her no closer to the man she loved. Her father rescued her from convent sent to America for obtaining a diploma in Ornamental gardening. She remained unmarried for the rest of her life as misfortunes of others and constantly manipulates events to bring down ealamity on Ammu and the twins. The death of Margaret's second daughter in a car accident when chacko invited his daughter Sophie and Margaret to spend Chiristmas in 'Ayemenem'. They were attacked when returning from theatre by communist group, forcing wave red flag and chant communist slogan. The another point reflects on caste centric approach where Roy wanted to focus and oppose this discrimination. Here it is clear that she protests dalits and Indian culture oppose to casticism in the society.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

When this multilingual family attacked by communist where Rahelassested that she saw velutha who is servent for the family pickle factory among the protesters.Velutha is an untouchable dalit and his family has seved the Ipes for generations. He is gifted as carpenter, mechanic, that make him indispensable at the pickle factory. But draw resentment and hostility from other untouchable factory worker. RahelAndEstha twins bond with Veluthaunknowhighly, come to love him despite his caste.Ammu and Velutha begin a short lived affair that culminated in tragedy for the family. Twins are blamed for Ammus misfortune and calls them 'Millistones around her nest'.Their cousin, Sophie Mol and twins decided run away at that night Sophie was drowned when their boat capsizes. Where Baby Kochamma accuses Velutha of responsible for sophie's death. She claimed Velutha tried to rape Ammu, threaten the family, kidnapped her children with this policeman beatedVelutha and arrest him on brink of death.This event shows that caste make an identity of person rather than as being human.The twins reveal the truth to the chief of police that they ran away by choice and Sophie's death was an accident. Velutha's arrest and beating were wrongful; it will cause unrest among local communist.

After a turbulent childhood and adolescence in India, Rahel gets married and goes to America. She discovers before returning to Ayemenem after several years of working dead end jobs. Rahel and Estha now31. The age their mother was when she died. They reunited for the first time since they were children.They have been haunted by their guilt and their grief ridden pasts. Estha is perpetually silent and Rahel has a haunted look in her eyes.Roy has pointed on Indian caste system where Velutha suffered by this cause even he has no fault. That is the central idea of the novel. In this way she has established an ideal role as Indian novelist where she make her great contribution to make awareness among Indian against casticism. Thus both literary writers pointed some problems and tried to suggest the spirit of nationality among men and women. Indian culture has a long great history even though we have not free from the gender discrimination in the society. That issues need to be defined broadly to making awareness among Indians.

References –

- 1) Hodge Nathan- (2011) Armed Humanitarians- The Rise of the Nation Builders, New York City- Bloomsbur USA.
- 2) James Paul- (2006) Globalism Nationalism, Tribalism, bringing Theory Back in valuem 2, Indian sage pub.
- 3) Roy, Arundhati, The God of Small Things, IndiaInk-P-37.
- 4) Eder, Richard (1 June 1997) As the world turns: rev. of 'The God of small things', Los Angeles Times.
- 5) Sudha Murthy: Humility Personalized Business- standard.com.
- 6) Sudha Murthy- Women should believe in themselves, The Hindu(17 July 2011)..
- 7) Sudha Murthy's book Bakula is Marathi Translation of English book And Gently Fall TheBakula, published by Mehata Publishing House Pune.
- 8) Sudha Murthy's The Million- dollar name behind Dollar Bhau Tribute India- 2001.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Globalization on Indian Society in Chetan Bhagat's Novels: a Critique

Dr. Sarangpani Ramchandra Shinde

Assistant Professor,
Amdar Shashikant Shinde Mahavidyalay, Medha

Abstract:

Globalization has a wide role to play worldwide. It has left back its footprints at every sphere of life. Not only in India, but the interchange of world views and ideas has resulted in a major transformation of the lifestyle and living standard of people globally. Indian culture is no bar to this transformation process. Our deep rooted traditions and customs have loosened up their hold with the emergence of globalization. India has a rich cultural background and pride of its culture is famous throughout the world. Globalization has not only inculcated the westernization in India, but conversely the Indian culture has also spread its impact globally. Culture and traditions of any geographic region hold a special significance with respect to its uniqueness and that is the differentiating factor for a population within a geographic boundary from the other. This uniqueness has been disturbed to the varying degrees in lieu of globalization. Such an impact is very much pronounced when they hit a developing country like India. This paper seeks to present how Chetan Bhagat through his fictional works cited in the title depicts the changing urban realities in India in this globalized world.

Key Words: culture, globalisation, India.

Introduction:

Globalization has a wide role to play worldwide. It has left back its footprints at every sphere of life. Not only in India, but the interchange of world views and ideas has resulted in a major transformation of the lifestyle and living standard of people globally. Indian culture is no bar to this transformation process. Our deep rooted traditions and customs have loosened up their hold with the emergence of globalization. India has a rich cultural background and pride of its culture is famous throughout the world. Globalization has not only inculcated the westernization in India, but conversely the Indian culture has also spread its impact globally. Culture and traditions of any geographic region hold a special significance with respect to its uniqueness and that is the differentiating factor for a population within a geographic boundary from the other. This uniqueness has been disturbed to the varying degrees in lieu of globalization. Such an impact is very much pronounced when they hit a developing country like India.

“Globalization has many meanings depending on the context and on the person who is talking about (Malik).” In Indian context, this implies removing constraints and obstacles to the entry of MNCs; providing facilities to FDIs to invest in different fields of economic activity in India, allowing Indian companies to enter into foreign collaborations.

Flowing with globalisation, India is shining in nearly every prospect. But besides opportunities certain challenging issues regarding culture, tradition, and ethnicity are also rising in the recent decades of the 21st century due to globalisation. Hence, the modern Indian English Literature considers the trends that have emerged in Indian society by thematically focusing on the challenges faced by the Internationalised Indian lives.

One of the dominant thinkers of the new millennium, Chetan Bhagat's writings has created a new philosophy for a modernised young India. This paper through examining the novels of the young writer Chetan Bhagat aims at evaluating what comes next for Indian writing—the new beginnings—the new trends which are emerging from the intertwining of the current global, cultural, economic, and political scene with writing technologies. Donald Greenless has claimed that, “Chetan Bhagat might not be another Vikram Seth,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Salman Rushdie or Arundhati Roy, but he has authentic claims to being one of the voices of a generation of middle class Indian (New York Times).”

The secret of his success lies in his thought provoking ideas, usage of simple English, and in-depth analysis of the effects of globalisation on Indian society. He has authored six— *Five Point Someone: what Not to Do at IIT* (2004), *One Night @ the Call Center* (2005), *The 3 Mistakes of My Life: A Story about Business, Cricket and Religion* (2008), *2 States: The Story of My Marriage* (2009), *Revolution 2020: Love. Corruption. Ambition* (2011), *What Young India Wants: Selected Essays and Columns* (2012) and *Half Girlfriend* (2014) — literary pieces and each of his discusses both the constructive and destructive nature of globalisation in India.

His *Five Point Someone – What Not to Do at IIT*, the first novel to win the hearts of the young, deals with the lives of – Hari, Ryan and Alok – exam-oppressed students who compete to get into the Indian Institute of Technology, Delhi and then rebel against the stultifying ambience of academic procedures of “continuous mugging, testing and assignments. Where is the time to try out new ideas (FPS 25).” He questions, the Indian educational system, “of relative grading and overburdening the students... where is the room for original thought? Where is the time for creativity? It is not fair (Ibid 35)...

And this IIT system is nothing but a mice race. It is not a rat race, mind you, as rats sound somewhat shrewd and clever. So it is not about that. It is about mindlessly running a race for four years, in every class, every assignment and every test. It is a race where profs judge you every ten steps, with a GPA stamped on you every semester... what have IITs given to this country? Name one invention in the last three decades (Ibid, 100).

This novel is both an attack on the darker sides of the emergence of Technology in India and the problems of young generation, also sternly criticises the mechanical life style of Indians in the globalised nation.

Another aspect of globalisation is call centre culture. Call center jobs are hot picks for India’s youth brigade at present as it seems to be a non-risky job and requires minimum educational qualification. The story of *One Night @ the Call Center* which is regarded as romantic comedy revolves around a six bored young Indians who are working for Ashwani Rana Call Centre in India to resolve the mindless inquiries of Midwestern American Technophobes to sell home appliances to US. It pictures how the modern youngsters choose to work for different reasons mechanically through the characters – Shyam, Sam, Esha, Vroom, Radhika, Priyanka; Bad-boss, the employer and Military Uncle. For betterment, satisfaction, contentment and settlement they are striving. But their efforts, struggle and hard work for survival go in vain as there is panic and chaos everywhere. The night shift of their job also implies bewilderment, restlessness and timeless in their life.

The inclusion of the spiritual interlude in the novel is noteworthy. During that particular night the God’s call surprises the receivers. The phone call encourages the survivors to settle account with their boss, to risk their job for the welfare of the thousands of the employees. Here, Bhagat by using a new twist that God speaking in English over phone to advise his devotees symbolically refers to the call from the within their will to do or live. The divine voice advises the survivors to ponder over two things –one, “Think about what you really want” and two, “what you need to change in your life to get it”. It motivates the six to such an extent that they get ready to face their problems with utmost determination and motivation.

His third creation *The 3 Mistakes of My Life: A Story about Business, Cricket and Religion* discusses the religious and political discrepancies and other cultural devastations such as celebration of pre-marital sex, marital infidelity, youth’s fickle mindedness that are prevailed in the modernised India. It focuses on the various aspects of young lives – family relationship, friends, sentiment, romance, love, social problems,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

business life, religious upheavals and of course cricket – at the juncture of globalisation. The story which is presented through Govind's eyes centres on the lives of three friends who are struggling to decide their goal – Ish, Omi, and Govind himself. Govind, a brilliant student of mathematics, who brims with high ambitions, tries to commit suicide for making the three mistakes in his life. However, he is saved and rejoins with his friend at the end.

This novel attempts to unite the individuals of different cultures and religions under the identity of Indian. He has consciously developed the characters as follows, Ish to reflect the secular and broadmindedness of Indian youth; Govind to represent the flavor of the entrepreneurial spirit among the Indian youth; Lastly, Omi to paint the picture of the Indian youths who often get seduced by trivial temptations but are capable of overcoming those bad instincts and of possessing a heart of gold and flings to action without worrying about their own lives or remaining in the territory of selfishness. Although Omi endorses in his Mama's religious and political sentiments of Hinduism, as a true modern Indian he erased all the trivial inhibitions off his mind and dares to save the life of an innocent Muslim boy sacrificing his own life.

Semi-autobiographical novel of Bhagat *2 States: The Story of My Marriage* unfurls multicultural realities that affect the modern generation of the new millennium. It discusses about the importance of inter-caste, inter-religious marriages in reaching unity in diversity. This is the story of Bhagat's Love and marriage with Anusha. Bhagat found that his own marriage had scope for integrating Indian minds. And he suggests the multiple ways of convincing the parents to accept one's spouse from different caste, religion, and culture by discussing his own experience in convincing his Panjabi parents to accept his Tamilian wife. So, there are jokes about Punjabis and Tamilians in this book.

The storyline of *Revolution 2020: Love. Corruption. Ambition and Half Girlfriend* are nearly similar as they deal with triangle love. As correctly regarded by the critics, "*Half Girlfriend* is old wine in new bottle" Bhagat has used included different aspects of *Revolution 2020* in the making of *Half Girlfriend*. *Revolution 2020* is about the lives of three childhood friends – Gopal, Raghav and Aarti. Gopal wants to be a rich man, Raghav aspires to change the world and Aarti desires to become an air hostess. Here, Bhagat discusses the most prevailing social upheavals such as corruption in education, politics, business, economy etc.

Revolution 2020 is an attempt to bring to the fore the inherent corruption rooted in India's education system and to bring out the anomaly of non-profit organizations and commercialization of education. Through the character, Shuklaji, the MLA the author depicts the role of politicians who are not very literate but still holds the courage of opening an insatiate of higher education. And Bhagat's *Half Girlfriend* is a rural – urban love story of Madhav, a Bihari boy and Riya a reluctant Delhi girl. Madhav loves Riya but she marries Rohan, her childhood friend neglecting him. After getting divorce from her husband she visits Madhav who tries to help his mother in running the old school in his village.

An opportunity comes when Ojha, the MLA informs him of Bill Gates' visit to some schools in Bihar. Madhav tries his best to convince Gates to fund his schools' development. And Riya helps him in preparing a speech for Bill Gates. The two are successful in their fundraising, but, after the speech, Riya moves to New York to become a singer leaving a letter stating that she has lung. And after three years of separation, Madhav rejuvenates his love with Riya and marries her. Through Madhav's character Bhagat discusses the importance of English fluency in the urbanised India.

Ultimately, *what young India Wants: Selected Essays and Columns* enumerate the various issues and their impact on the lives of the Indian. Bhagat "analyses some of the complex issues facing modern India, offers solutions and invites discussion on them (Blog)". He questions the corrupt social set up and encourages the young to change this. Thus he by presenting the problems of modernised multi-cultural, multi-linguistic, multi-ethnic and pluralistic society, expects to change the attitude of young modern minds and to elevate their

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

lives. "Though India is getting a global recognition and slowly moving towards to become a major economic and political strength, still many basic problems like rural poverty, corruption and political instability remained unsolved (Chaterjee)." So this is mandatory on our part and predominant duty to work for integrated development of our Nation. The Y and Z generation through destroying the prevailing cultural inhibitions, religious hegemonies and gender bias should pave the way to create united India.

References:

1. Bhagat, Chetan. *Five Point Someone: what Not to Do at IIT*. New Delhi: Rupa, 2004. Print.
2. *One Night @ the Call Center* New Delhi: Rupa, 2005. Print.
3. *The 3 Mistakes of My Life: A Story about Business, Cricket and Religion* New Delhi: Rupa, 2008. Print.
4. *2 States: The Story of My Marriage* New Delhi: Rupa, 2009. Print.
5. *Revolution 2020: Love. Corruption. Ambition* New Delhi: Rupa, 2011. Print.
6. *What Young India Wants: Selected Essays and Columns* New Delhi: Rupa, 2012. Print.
7. *Half Girlfriend* New Delhi: Rupa, 2014. PDF.
8. Editor. "Literature should deal with challenges of millennium." *Hindu*. 13 Mar. 2009. Web. 18 Jan 2015. <http://www.thehindu.com/todays-paper/tp-national/tp-tamil_nadu/literature-should-deal-with-challenges-of-millennium/article331074.ece>.
9. Chatterjee, Subhankar. "Globalization in India: Effects and Consequences." Web. 19 Jan. 2015. <<http://www.daldrup.org/University/International%20Management/Globalization%20in%20India.pdf>>.
10. Malik, Tanveer. "Impact of globalization on Indian economy- An overview." Web. 20 Jan 2015. <<http://www.fibre2fashion.com/industry-article/8/738/impact-of-globalization1.asp>>.
11. Rana, Ashwani. "'Problems and Aspirations of Youth' As Highlighted in the Novels of Chetan Bhagat." *International Journal on Arts, Management and Humanities*. 27 Dec 2013. 66-72. Web. 21 Jan 2015. <<http://researchtrend.net/ijet42/11%20ASHWANI%20RANA%202.pdf>>.
12. Greenlees, Donald. "Investment banker becomes best-selling author in India." *New York Times*. 14 Mar. 2008. Web. 17 Jan 2015. <http://www.nytimes.com/2008/03/14/world/asia/14iht-writer.2.11084160.html?pagewanted=all&_r=0>.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Psychological Analysis of Virginia Woolf's Novel – Mrs. Dalloway

Mr. Fulchand Sugriv Shirsat

Assit. Prof. of English

Department of English

Chhatrapati Shivaji College, Satara

Abstract

This research paper focuses on psychological analysis of Mrs. Dalloway, a modern novel wherein, she points out many issues like mentality, social classes, attitude, economical condition, human sensibility, feminism, and homosexuality of the contemporary European society.

After World War- I the contemporary European society's mentality or human sensibility was reflected through various characters, circumstances, situations etc. in the novel. In other words, it is related to human psychology of the concerned society. The research aims that to analysis their mentality i.e. psychology. This is a core part of the research paper.

Introduction

Psychology means in general, the scientific study of human behavior or actions. This human behavior, actions or sensibilities are depicted by the novelist in her novel *Mrs. Dalloway* specially, after World War – I of the contemporary European society.

Virginia Woolf, the English novelist, critic, and essayist, was born on January 25, 1882 and died on 1941. Her novels are as:

- The Voyage Out, Woolf's first novel, was published in 1915.
- Mrs. Dalloway, (1925)
- To the Lighthouse, (1927)
- Orlando, (1928)
- A Room of One's Own, (1929)
- The Waves, (1931)
- Moments of Being, (1941) her autobiographical collection of essays.

Mrs. Dalloway is a modernist novel. It takes place all in one day . It also uses stream of conscious techniques (like *Ulysses*). This novel reflected contemporary European society's mentality, social classes, attitude, economical condition, human sensibility, feminism, homosexuality and psychological approaches by the novelist very skillfully.

The contemporary European society's life style was very complex due to World War – I. *Mrs. Dalloway* centers on the efforts of Mrs. Clarissa Dalloway, middle – aged society woman, who is a host to organize a party and invited to the many guests. The party starts late night and ends early in the morning at 3 a.m.

This novel focuses on commonplace tasks, such as shopping, throwing a party, and eating dinner, showed that no act was too small or too ordinary for a writer's attention. With the help of these tasks, the research study analysis on human sensibility that is psychological analysis for its findings.

Overview on the Plot of Mrs. Dalloway

Part 1: From the opening scene, in which Clarissa sets out to buy flowers, to her return home. Early morning–11:00 a.m.

Part 2: From Clarissa's return from the shops through Peter Walsh's visit. 11:00 a.m.–11:30 a.m.

Part 3: From Peter leaving Clarissa's house through his memory of being rejected by Clarissa. 11:30 a.m.–11:45 a.m.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Part 4: From little Elise Mitchell running into Rezia's legs to the Smiths' arrival on Harley Street. 11:45 a.m.–12:00 p.m.

Part 5: From Septimus's appointment with Sir William Bradshaw to lunchtime at half-past one. 12:00 p.m.–1:30 p.m.

Part 6: From Hugh Whitbread examining socks and shoes in a shop window before lunching with Lady Bruton through Clarissa resting on the sofa after Richard has left for the House of Commons. 1:30 p.m.–3:00 p.m.

Part 7: From Elizabeth telling her mother she is going shopping with Miss Kilman through Elizabeth boarding an omnibus to return home to her mother's party. 3:00 p.m.–late afternoon

Part 8: From Septimus observing dancing sunlight in his home while Rezia works on a hat through Septimus's suicide. Late afternoon–6:00 p.m.

Part 9: From Peter Walsh hearing the sound of an ambulance siren to his opening his knife before entering Clarissa's party. 6:00 p.m.–early night

Part 10: From servants making last-minute party preparations through the end of the party and the appearance of Clarissa. Early night–3:00 a.m.

Selected Scenes with the Psychological Analysis

- ❖ Opening scene of the novel is that Mrs. Clarrisa Dalloway goes to buy flowers at the Victoria Street for the party early in the morning. At that time that atmosphere made her romantic because she was feeling very young like teen age girl even though she is above 50 of her age at the present time.

Here, Mrs. Clarrisa feels romantic experience with the atmosphere. It is also reflected her sensibility or mentality.

- ❖ One more scene is that Peter Walsh enters into the party and leaves Clarrisa's house through his memory of being rejected by Clarrisa.

Here, Peter Walsh enters into the party and glanced on the host that is Mrs. Clarrisa Dalloway and immediately remembered his college life that is before 25 years ago from their present age. At that time Peter and Clarrisa were felt in love with each other. Peter, who was very handsome and famous among the college students; wherever he goes girls and boys gathered around him. Once, Peter puts a proposal of marriage in front of Clarrisa. She gets some humour about Peter that is Peter went to India and married an Indian girl and settled there forever. Clarrisa marries Richard Dalloway instead of Peter Walsh only thinking about Richard Dalloway as a reliable person. This scene shows Peter Walsh and Clarisa's sensibility with the past and present time.

- ❖ In another scene is that Elizabeth telling her mother she is going shopping with Miss Kilman through Elizabeth boarding an omnibus to return home to her mother's party. 3:00 p.m.– Late afternoon.

Here, Elizabeth, who is teen age girl having bold views about love. She thinks that boys are mad because they don't know how to love. So, Clarrisa being a mother of Elizabeth worries about the company between her daughter and tutor, Miss Kilman. Clarrisa thinks that Miss. Kilman instead of teaching History to Elezabeth she might be talked on how to do love and so on. So, Clarrisa hates Miss. Kilman, who is frustrated woman and lost her job as a school teacher during World War-I. This is reflected pschological approaches of love of Elizabeth.

- ❖ Septimus Warren Smith, a working class veteran who has returned from the World War- I having a terrible experience, commits suicide.

Here, Septimus Warren Smith was participated in World War- I during the war a bomb attack was made on his very close friend. In which, his friend died very badly and the death was eyed by Septimus Warren Smith which he can't forget. It always makes him mental torture because of this terrible/ horrible

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

experience. He became totally mental fatigue. Hence, his married life was not satisfactory even with his second Italian wife, Rezia. Finally, he commits suicide and finds the way to escape from the mental fatigue. Septimus Warren Smith's mental fatigueness is close to the complexity in the life of common man which brings out the result death.

Findings

The novel, *Mrs. Dalloway* is a psychological novel. The scenes selected for the psychological analysis are really indicated the human's sensibilities or mentality through the characters of the contemporary European society after World War- I.

The novel ends with a clear sense of failure in the life of both Clarissa and Septimus Warren Smith i.e. Virginia Woolf. Clarissa appears happy and contented with her wealth, but she has a vivid awakening to the serious inadequacy of her life. Septimus Warren Smith's life ends by committing suicide.

Virginia Woolf herself committed suicide in 1941 by putting stones in her jacket and jumping into the river. Because, in her life she (Virginia Woolf) married thrice but her marriage life was not become success. Hence, she could not take one more chance of marriage and it was hidden fear in her mind. Virginia Woolf thinks that it would be again failure then This thought makes her mental torture and she wants to escape from it. Hence, Virginia Woolf committed suicide and finds the way to escape from the mental torture or her mental fatiguenss. *Mrs. Dalloway* also reflects the cause that is the absence of ideals and values which war has destroyed

References

Books:

1. Woolf Virginia, (1925), *Mrs. Dalloway*, Oxford University Press, Oxford.
2. Lyndall Gordon, (1991), *Virginia Woolf : A Writer's Life*, New York , Norton
3. Daiches David, (1997), *A Critical History of English Literature Vol. 1 and 2*, New Delhi, Allied

Website:

1. www.wikipedia.com
2. www.yorknotes.com

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Cultural Conflict in Lahiri's Jhumpa's The Namesake

Ms. Shubhangi Nivrutti Lavate

Assistant Professor, Dept. of English,
Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur-Perid.

Abstract

The present paper focuses on the life and works of Lahiri's Jhumpa, a major contemporary diasporic Indian - American writer and her debut novel, The Namesake. The major themes of the novel are – Quest for Identity, Cultural Conflict and Death. The present paper reflects cultural conflict in this novel. The novel represents both Indian and American culture. Ashima Ganguli is a representative as a typical traditional Bengali, Indian Woman on the other hand, Gogol dislikes Indian culture. He appreciates an American culture.

Gogol and Sonia both become victims of cultural conflict. Though they live in America, they follow Indian life-style, traditions and customs in their home. Outside the home they are American. They feel difficulties when they are in American society. The clashes in their minds about two cultures are presented deeply in this paper. So the present paper describes cultural conflict in a novel The Namesake as major theme through various incidents.

Key Words: Globalization, Cultural Conflict,

Lahiri Jhumpa (1967) is a major contemporary diasporic Indian – American writer, whose real name is Nilanjana Sudeshna, was born in London. She is the daughter of Bengali Indian immigrants. She was brought in South Kingston, Rhode Island. When she began kindergarten in Kingston, Rhode Island, Lahiri's teacher decided to call her by her pet name, Jhumpa because it was easier to pronounce than her "good name". Though Lahiri's mother heritage and her family often visited relatives in Calcutta (now Kolkata). Lahiri considers herself an American. Lahiri's *Interpreter of Maladies* was released in 1999. The stories address sensitive dilemmas in the lives of Indians or Indian Immigrants with themes such as marital difficulties, miscarriages and disconnect between first and second generation United States Immigrants. *Interpreter of Maladies* received pulitzer prize for fiction. In 2003, Lahiri published her novel *The Namesake*. A film adaptation of *The Namesake* was released in March 2007, directed by Mira Nair and starring Kal Penn as Gogol and Bollywood stars Tabu and Irfan Khan as his parents. Lahiri's second collection of short stories *Unaccustomed Earth* was published in 2008. After its publication *Unaccustomed Earth* achieved the rare distinction of debuting at number 1 on the New York times best seller on list. She has published a number of her short stories, mostly fiction, and a few non-fiction including *The Long Way Home*, *Cooking Lesson*. Lahiri received many awards for her short story collections. In 1991 *The Interpreter of Maladies* got O Henry Award and PEN/ Heming way Award for short story. Her second collection of short stories, *Unaccustomed Earth* received Frank O' conner International short story Award in 2008 and Asian American Literary Award in 2009.

The novel describes the struggles and hardships of a Bengali couple who immigrate to the United States to form a life outside of everything they are accustomed to. The story begins as Ashoke and Ashima leave Calcutta, India and settle in Central Square, in Cambridge, Massachusetts. Through a series of errors, their son's nickname, Gogol, become his official birth name, an event that will shape many aspects of his life in years to come. Ashima Ganguli is a young bride about to deliver her first child in a hospital in Massachusetts. It is 1968, and her husband, Ashoke, is an Engineering student at the Massachusetts Institute of Technology (MIT). New to America, Ashima struggles through language and cultural barriers as well as her own fears as she delivers her first child alone. Had the delivery taken place in Calcutta, she would have had her baby at home, surrounded by family. The delivery is successful, and the new parents are prepared to take their son home they learn they cannot leave the hospital before giving their son a legal name.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The traditional naming process in their families is to have an elder give the new baby a name, and the new parents await a letter sent by Ashima's grandmother. The letter never arrives, and soon after, the grandmother dies. Bengali culture calls for a child to have two names, a pet name to be called by family, and a good name to be used in public. Ashoke suggests the name of Gogol, in honor of the famous Ukrainian author Nikolai Gogol to be the baby's pet name, and they use this name on the birth certificate. As a young man, Ashoke survived a train derailment with many fatalities. He had been reading a short story collection by Gogol just before the accident, and lying in the rubble of the accident he clutched a single page of the story "the Overcoat" in his hand. With many broken bones and no strength to move or call out, dropping the crumpled page is the only thing Ashoke can do to get the attention of medics looking for survivors. Though the pet name has deep significance for the baby's parents, it is never intended to be used by anyone other than family. Entering kindergarten, the Ganguli inform their son that he will be known as Nikhil at school. The five-year-old objects, and school administrators intervene on his behalf, sending him home with a note pinned to his shirt stating that he would be called Gogol at school, as was his preference. By the time he turns 14, he starts to hate the name. His father tries once to explain the significance of it, but he senses that Gogol is not old enough to understand. As Gogol progresses through high school, he resents his name more and more for its oddness and the strange genius for whom he was named. When he informs his parents that he wishes to change his name, his father objects to the idea but reluctantly agrees. Shortly before leaving for college, Gogol legally changes his name to Nikhil Gogol Ganguli.

This change in name and Gogol's going to Yale, rather than following his father's footsteps to MIT, sets up the barriers between Gogol and his family. The distance, both geographically and emotionally, between Gogol and his parents continues to increase. He wants to be American, not Bengali. He goes home less frequently, dates American girls, and becomes angry when anyone calls him Gogol. During his college years, he smokes cigarettes and marijuana, goes to many parties, and loses his virginity to a girl he cannot remember. While taking a train home for the summer, Gogol's train is suddenly stopped and temporarily loses electricity. A man had jumped in front of the train and committed suicide, and the wait for the authorities causes a long delay. Ashoke, who is waiting at the train station for Gogol, becomes very concerned when he calls the train company and hears of this incident. When they pull into the Ganguli's driveway, Ashoke turns off the car and finally explains the true significance of Gogol's name. Gogol is deeply troubled by this news, asking his father why he didn't tell him this earlier. He starts to regret changing his name and his identity. After graduating from Columbia, Gogol obtains a very small apartment in New York City, where he lands a job in an established architectural office. He is rather stiff personality-wise perpetually angry or else always on the lookout for someone to make a stereotypical comment about his background. At a party, Gogol meets a very attractive and outgoing girl named Maxine, with whom he begins a relationship. Maxine's parents are financially well off and live in a four-story house in New York City, with one floor occupied entirely by Maxine. Gogol moves in with her, and becomes an accepted member of her family. When Maxine's parents visit her grandparents in the mountains of New Hampshire for the summer, they invite Maxine and Gogol to join them for a couple of weeks. Gogol introduces Maxine to his parents. Ashima dismisses Maxine as something that Gogol will eventually get over. Shortly after this meeting Ashoke dies of a heart attack while teaching in Ohio. Gogol travels to Ohio to gather his father's belongings and his father's ashes, and in attempting to sort out his emotions, Gogol gradually withdraws from Maxine, eventually breaking up with her. He begins to spend more time with his mother and sister, Sonia. Later, Ashima suggests that Gogol contact Moushumi, the daughter of one of her friends, whom Gogol knew when they were children, and whose intended groom broke up with her shortly before their wedding. Gogol is reluctant to meet with Moushumi because she is Bengali, but does so anyway, to please his mother. Moushumi and Gogol are

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

attracted to one another and eventually are married. However, by the end of their first year of marriage, Moushumi becomes restless. She feels tied down by marriage and begins to regret it. He also feels like a poor substitute for Graham. Eventually, Moushumi has an affair with Dimitri, an old acquaintance, the revelation of which leads to the end of their marriage. With Sonia preparing to marry her fiancé, an American named Ben, Gogol is once again alone. He is nonetheless comforted by the fact that Ashoke, prior to his death, finally told his son why he had chosen that name for him. Gogol comes to accept his father had given him as a birthday present many years ago. Ton. Out exactly where Calcutta is and what the exact mileage is from Calcutta to Boston.

References:

1. Jhumpa Lahiri. *The Namesake*, Houghton Mifflin: 2003. Print.
2. Hiral, Joseph Macwan, "Identity Crisis in Jhumpa Lahiri's *The Namesake*", *International Journal of English Language, Literature and Humanities* ISSN: 2321- 2365

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Identity Crisis in Difficult Daughter's by Manju Kapur

Prof. Smt. Nafisa.N. Bagwan
Arts and Commerce College, Pusegaon

Abstract: -

Manju Kapur is one of the prolific writers. The present paper is a sincere and humble effort for the readers to understand the journey of Indian women. It will help the readers to understand that how women are growing conscious about their rights and how they are coming out of their limited world and acquiring new positions in the contemporary society. It will also provide new insight and new way of looking at the lives of the women. It will change the mentality of the traditional people who believe that the women should be within the house. The present research work is significant in making society aware of women's demands and in providing a medium for self-expression. The study will throw light on the life and status of women.

Introduction: -

Women have made remarkable contribution to fiction in Indian English Literature. In fiction, there is ample scope for the expression of feminine sensibility. Women have inspired literature and feminist approach has become a major theme in the literature. Woman is the cause of all action. Composition of poetry, song, drama is merely because of woman. Nobody can think a life without woman in this world. But they are still struggling, striving, revolting to achieve their rights, freedom and gain justice. It will create great awakening in the society about the plight of the woman and compel the society to think of woman as equal to man. The present research will contribute to bring about woman empowerment. It will help the readers to look at the novel from different perspective.

Manju Kapur is herself a creator of literature. In India, since ages, a woman's role in life was as a daughter, a wife or a mother. In all these roles she had no separate identity as a human being. In common with women all over the world, Indian woman is also voicing her desire to be emancipated, to get rid of the unjust restrictions imposed on her and the discriminations made against her. The very expression 'Quest for Identity' has become a fashionable term in literary and other studies.

Manju Kapur's protagonists undergo a struggle to find their real self, which they had lost, because of the pressures of anxieties. These characters strive to find a 'substitute' for their lost self. Each wants to guard his identity so that he remains meaningful to himself and is able to see himself as someone significant. The theme of *Difficult Daughters* is the struggle of a woman against tradition, which continues even today. The theme of marriage was emphasized through heroine Virmati who considered marriage as the journey's end. It is a cry for freedom. The very title of the book is assertive. By placing the adjective 'difficult', before daughters, the author sends a signal that the characters in the novel are not soft and pliable.

In *Difficult Daughters*, the author reveals the response of the heroines subjected to uncaring and willfully negligent attitude of their family members to look beyond vistas. They strive for their liberty and equality undergoing immense difficulties and gain them at the end. In *Difficult Daughters* the turmoil on the political front corresponds with the turmoil in the lives of the individuals. Virmati does not put questions to herself and she does not evolve as an individual. Virmati's humble and heroic suffering, in order to secure her love and marriage with the professor, who is already married to Ganga and has a child, stands as a symbol of her assertiveness and the idea of the emancipated woman. Some of Kapur's characters are vitally alive.

Her novels tackle the identity problems faced by the educated Indian Woman. These novels symbolize a fight against social restrictions and manmade code of conduct in a traditional society. In patriarchal culture marriage is seen as a compromise. Her novels are a story of struggle for freedom and search for an identity at various levels, to free themselves from the shackle of tradition and various prejudices. The central character of novel, rebels against tradition. The title of the novel *Difficult daughters* is an indication to the message that

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

woman, who strives in search for identity, is branded as difficult daughter by the family as well as society. Difficult daughters present the women who try to establish their own identity.

The novel begins with the death of the protagonist, Virmati. Ida, her daughter explains the story of her dead mother. The novelist describes the nature of the protagonist and her desire and attitude after her death. She says when I die I want my body donated, my eyes, my heart, my kidneys, any organ that can be of use. That way someone will value me after I have gone.

Virmati was brought up in a traditional Indian family. She was bold and aggressive woman, who fought against evil customs of the society. She was in search of her identity amongst the conventional and traditional Indian society. Virmati a traditional woman engaged in household duties loses her identity tackling the family responsibilities. Virmati is representative of typical Indian woman, a puppet in the hands of male dominating society. Veermati was the eldest daughter and hence had to shoulder the family responsibilities losing her childhood. She was told by her mother that marriage is the ultimate fate of woman.

Manju kapur tries to show the place of a woman in her house. In nearly all of her novels she is supposed to be inferior to man. Manju kapur tries to show the facts of traditional Indian family. Shakuntala, a cousin of Virmati, who studied at Lahore, is leading a modern life. But family members of Virmati are against the modernization of female. They are not ready to accept the change in the life of woman. Virmati wishes to lead the free life like Shakuntala. Shakuntala is advanced and educated, determined and bold enough to take her own decisions but Virmati stands in contrast to her who has no right to dream no desires to express no right to seek education, very submissive and entangled in the traditional life style. The nation changed during the freedom struggle but the plight of women remained unchanged. There is difference between dream and reality.

Shakuntala thinks that education means the realization of freedom and having a new outlook. There is endless argument between 'education versus marriage'. But nobody pays attention to it. Virmati wants to seek education but her mother refuses. Her marriage is final with Inderjit, which is later on postponed because of the death of his father. She does not think of marriage and child only but wishes to join college, where she falls in love with a professor Harishchandra, who is already married. Virmati rejects the proposal of marriage as she was expected to stay at home. This bold step by her upsets everybody in the family. This act of her has brought disgrace to the family and ruined her chances of marriage, according to her family members. She wanted to become independent.

The writer shows that she has no right to take her own decision in such male dominating society. Disappointment in love causes her to make an attempt to commit suicide. Finally the family members lock her in the godown and her younger sister is married to Indrajit. Unfortunately Virmati's quest for freedom from the patriarchal moulds of tradition remains unfulfilled, she gets caught in the net of family responsibilities. Virmati is committed to continue her study at Lahore.

Conclusion: -

Manju kapur's female protagonists are the representatives who long to be free from social customs and traditions. Her female protagonists are mostly educated. Their education leads to independent thinking, for which their family and society become intolerant towards them. The struggle between tradition and modernity is seen. Their efforts are to carve identity for themselves as qualified women. Manju Kapur explores the loneliness of human psyche in Virmati and Ida. But it stays in the reader's heart for a much longer time, as it effectively speaks on the theme of Quest for Identity.

References:-

1. Kapur, Manju *Difficult Daughters*. New Delhi: Penguin, 1998
2. *Daughters* by Manju Kapur. *European Journal of Scientific Research*, Vol. 70. 2012
3. Ramnavmivale, M C. "Identity Crisis in *Difficult Daughters*" *Cyber Literature*. 23.1 (Jun 2009): 17-24.
4. Nayak, Bhagabat. "Feminist Assertions in Manju Kapur: A Socio-Ethical perspective." *The Indian Journal of English studies*, Vol. XII, 2003. Print.
5. Kapur, Manju. *Home*. New Delhi: Random House, India, 2006, p-53.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalization and Contemporary English Literature

Dr Balkrishna Dada Waghmare

Head, Department of English
K. G. D. Bapu Lad Mahavidyalaya, Kundal
(Affiliated to Shivaji University Kolhapur)

Abstract

Present paper aims at providing an overview of globalization and tries to explore its effects on contemporary literature. The era of globalization is typically defined as a time in which the sovereignty of nation states declines and modes of exchange operate with increasing ease and speed across national boundaries, producing configurations of power that exceed the boundaries of the nation-state. It further elaborates the impact of globalization impact on literature in both positive and negative associations. Themes of hybridity, multi-rootedness and expressions of the subjective experience of globalization are prevalent in contemporary literary texts. The paper concludes with discussion of effect of globalization on shaping new literary forms.

Key words: Literature, globalization, impact

The word 'globe' is derived from the Latin word, 'globus', which means the shape of a sphere; but the adjective 'global' means 'universal', and it is an antonym to the word 'local'. The term 'globalization' was emerged in the 1950s, during the cold war and of many "third world" national liberation struggles, both of which the current era of globalization has supposedly superseded. In the political scenario this term can easily been seen as how "globalization" was initially perceived in opposition to local or national forms of sovereignty. The economic view regards globalization as "integration of national economies into the international economy through trade, foreign direct investment (by corporations and multinationals), short-term capital flows, international flows of workers and humanity generally, and flows of technology" (Bhagwati, *Defense of Globalisation* 03). The advocates of globalization is that such a process need not be viewed as a threat, but, in fact, might be welcomed by the developing world. According to Ismail Shariff, "globalization is the worldwide process of homogenizing prices, products, wages, rates of interest and profits" (163-178). Sheila L. Croucher argues that, "globalization can be described as a process by which the people of the world are unified into a single society and function together. This process is a combination of economic, technological, socio-cultural and political forces" (*Globalization and Belonging* 10).

The era of globalization is emerged after 1989 with the fall of the Berlin Wall and, subsequently, in 1991 with fall of the Soviet Union and in the 1990s, with the rise of the United States as lone remaining superpower. According to some critics, this era is defined as a period in which the sovereignty of nation states has declined. As a result, modes of exchange - of money, technology, products, and people - operate with increasing ease. Another thing, this period is also intimately connected to the phenomenon of modernity.

From literary point of view, the impact of globalization on contemporary literature is pervasive. In 1989, Salman Rushdie's *The Satanic Verses*, announces the emergence of global concerns in the literary sphere. His half-mad character Gibreel Farishta sings a little patriotic song:

"O, my shoes are Japanese / These trousers English, if you please / On my head, red Russian hat - /
My heart's Indian for all that" (05).

These lines were also popular in a black-n-white Hindi movie, *Mera Nam Joker*. If we recognize the allegorical meaning in Gibreel's tune, we come to know that even before its recent wholehearted embrace of economic globalization and before India's getting modernized and adopting modern technology; India was already politically and culturally linked to the outside 'modern' world and simultaneously maintained its local identity. We can give another example of this impact. Jeffrey Eugenides, in his novel *Middlesex* (2002),

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

portrays a hermaphrodite raised in Detroit whose grandparents were Greeks from Turkey, but who himself now lives in reunified Berlin. He, through this narrator, explains how globalization in fashion makes discerning ethnic distinctions ever more difficult. The narrator says, "You used to be able to tell a person's nationality by the face. Immigration ended that. Next you discerned nationality via the footwear. Globalization ended that. Those Finnish seal puppies, those German flounders - you don't see them much anymore. Only Nikes, on Basque, on Dutch, on Siberian feet" (*Middlesex* 40). So here writer criticizes through foot-wears.

We can also see the portrayal of themes such as hybridity, exile or alienation and capitalism in contemporary fiction. Ngugi's fourth novel, *Petals of Blood* (1977) reflects the change in Ngugi's work from portraying the colonial era to reflecting the exploit and corruption in post-independent Kenya. This novel offers a scathing critique of capitalism and accuses wealthy landowners and bureaucrats who exploit the poor and working classes. Ngugi tries to propagate his ideas about capitalism as "this system of capitalism and capitalistic democracy needed moral purity if it was going to survive" (*Petals of Blood* 334) through this novel. It also warns that people will "no longer let others reap where they never planted, harvest where they never cultivated, take to their banks from where they never sweated" (126). In 1980, Ngugi published the first modern novel written in Gikuyu, *Caiaani mutharaba-Ini (Devil on the Cross)*. The novel here records the exploitation of worker's and peasant's class and also sexual exploitation of African girls by foreigners. Ngugi wa Thiong'o, criticizes capitalism through these novels. He sees it as an evil brought by globalization and responsible for destruction of traditional life. Hybridity and alienation or exile are the direct byproducts of globalization. We see the sufferers because of this modern world created out of Globalization.

The more complex question needs to be answered is what globalization has to do with forms of contemporary literature. Prominent writers like Proust, Kafka, Joyce, Woolf, Eliot, and Beckett expressed a state of the modern world in the very shapes of their sentences or poetic lines. They, thereby, pressed against the frontiers of knowledge and historical and geographic memory. The contemporary era's most powerful writers like W. G. Sebald, J. M. Coetzee, and Ben Okri shun the low-affect irony associated with postmodernism. They tried to convey the import of globalization as both multilateral ethical conundrum and horizon of promise.

To conclude, it can be said that by exploring the limits of self-reflection and creating new forms of expression, contemporary writers tried to create the impact of globalization on the lives as well as on their lands in positive as well as in negative way. It can be seen as threat to weaker nations and at the same time an opportunity to utilize the best of them.

Works Cited:

1. Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994. Print.
2. Bhagwati, Jagdish. *In Defense of Globalization*, New York: Oxford University Press, 2004. Print.
3. Croucher, Sheila L. *Globalization and Belonging: The Politics of Identity a Changing World*, Maryland: Rowman & Littlefield, 2004. Print.
4. Eugenides, Jeffrey. *Middlesex*, London: Macmillan, 2002. Print.
5. Hardt, M. and A. Negri, *Empire*, Cambridge: Harvard University Press, 2000. Print.
6. Hoogvelt, A. *Globalization and the Postcolonial World: The New Political Economy of Development*, 2nd ed., Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. Print.
7. Jameson, F., "Postmodernism, Or, The Cultural Logic of Late Capitalism," *New Left Review*, 146 (July-August, 1984), pp. 59-92.
8. Ngugi wa Thiong'o. *Devil on the Cross*. London: Heinemann, 1980. Print.
9. _____. *Petals of Blood*. London: Heinemann, 1977. Print.
10. Rushdie, Salman. *The Satanic Verses*, Dover, Delaware: Consortium, 1992. Print.
11. Shariff, Ismail. "Global Economic Integration: Prospects and Problems." *An International Journal of Development Economics, Development Review*, Vol.1, No.2, (2003): pp.163-178.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Globalization on Language and Indian Literature

Prof. Arun Pandurang Katte
Arts and Commerce College, Pusegaon
Tal – Khatav, Dist – Satara

Abstract

Globalization is a widely-used term that can be defined in a number of different ways. It can be described as a process by Globalization is not a new phenomenon. It began in the late nineteenth century, but its spread slowed during the period from the start of the First World War until the third quarter of the twentieth century, which the people of the world are unified into a single society and function together. When we think of globalization and forms of entertainment, we immediately think of the Internet, social media, movies, or television shows. But, contrary to popular belief, literature also holds an important place in the flow of entertainment media that is coursing through the veins of public consumption in our globalized world. The technological advances that are connecting people worldwide through shared information are also serving as a medium to disseminate books across national and cultural boundaries. The present study Analyses the relationship between post-colonialism and globalization, Being Global means a change in one's view of looking at life, Values, Culture & Language.

Key Words: Globalization, literature, Internet, Entertainment, and Post- colonialism.

Introduction

Globalization is a concept very difficult to define, especially because the term or concept has come to refer to the various interlocking and trends so much so that once the term 'Globalization' is mentioned it evokes a lot of passion and emotion. Whereas the perception of globalization dominant in Western Europe and North America is the existence of extensive opportunities for economic development of the world and significant contribution to make better the people's condition of existence. We can say that globalization, Integrating and fragmenting the world, uniformity and localization, increased material prosperity and deepening misery and homogenization, is a complex process and phenomenon of and dialectics.

A language becomes global only because it has the ability to adapt and blend with other cultures and can give and take from the. Globalization also means the intensification of literary relations and of communication, i.e., literary communication and production."

Ernst Grabovszki first coins his own as "globalization also means the intensification of literary relations and of communication including that of artistic, i.e., literary communication and production."

Globalization and the New Media

Ernst Grabovszki deals with the various aspects of communication and scholarship in the humanities in the context of social processes resulting from globalization and the impact of new media. Grabovszki proffers that the process of communication, the process of creativity, and the study of literature and the changes these areas are now experiencing due to the impact of globalization and new media should be studied contextually, from a systemic and empirical point of view. Moreover, an exposition of changes we observe regarding the traditional model of literary communication contrasted with the new possibilities offered by the internet.

The role and function of literary institutions:

The regional densities of literary institutions such as publishers, libraries, bookstores, distributors, etc. mean that the circulation and knowledge of literature depend on the existence and function of the said institutions. In consequence, we must pay attention of the how of these institutions in their appropriate context. Our Eurocentric notion where literature is more often than not equated with the written and/or printed

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

text will not serve us well here. Literature, clearly, is not only the printed text and there are parts in the world where oral literature has a much broader tradition as well as social and cultural importance.”

The problems of the development of electronic media and the cultures of information with regard to their technical and content development in their global and regional settings.

This point is again suited for making us realize that literature is not only bound up with the book as its traditional medium but that it is also perceived and functions as an oral form. Thus we have to draw our attention to such media which are dominant in a certain region such as certain parts of Africa and Asia. In the technologically advanced countries of the world, the role of the internet as a medium of communication between distributors and customers is still insignificant, the content of the media taken into consideration has to cover the ways and manners literature is dealt with in its different manifestations.

The following questions can be posed:

- How is literature discussed?
- What rank does literature hold within the program of a radio or TV station or within literature - related sites on the World Wide Web?
- Which literature is discussed (high-brow, trivial literature, etc.)?
- Is there also foreign literature that receives attention or only literature in the national language(s) and if yes, is it dealt with in its original language or in translation?

Especially radio or audio media allow to present literature in an authentic way. Audio books, for instance, may intensify the authenticity of literature by presenting a text read by its author in the original language.

English Language

Among large numbers of living languages in the world, English is the most popular language. As a matter of fact Modern English, sometimes described as the first dominant international language in science, business, communications, mass media and diplomacy. English is spoken as a first language by more than 300 million people throughout the world. While it is not an official language in most countries, English is currently the language most often taught as a second language around the world. The geographical spread of English is unique among the languages of the world. Countries using English as either a first or a second language are located on all continents, and the total population of these countries amounts to about 45% of the world's population.

English is an official language of the United Nations and many other international organizations. It is believed that English is the most widely published language; the availability of books, magazines, and newspapers written in English in many countries around the world is a good proof.

The power of global English has raised worldwide concerns. We can define global English as part of globalization. It is part of the process, and the product of globalization.

In order to develop some models for the reading and analysis of fiction that is both a product of and engaged with the forces of globalization, Paul Jay then selects and reviews seven texts which are produced in the context of globalization. The literary texts studied in the book are:

- ArundhatiRoy's The God of Small Things (1997),
- VikramChandra's Red Earth and Pouring Rain(1995),
- MohsinHamid's Moth Smoke (2000),
- KiranDesai's The Inheritance of Loss (2006),
- ZakesMda's The Heart of Redness(2000),
- ZadieSmith's White Teeth(2000), and
- JunotDíaz's The Brief Wondrous Life of Oscar Wao(2007).

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Flowing with globalization, India is shining in nearly every prospect. But besides opportunities certain challenging issues regarding culture, tradition, and ethnicity are also rising in the recent decades of the 21st century due to globalization. Hence, the modern Indian English Literature considers the trends that have emerged in Indian society by thematically focusing on the challenges faced by the Internationalized Indian lives.

One of the dominant thinkers of the new millennium, Chetan Bhagat's writings has created a new philosophy for a modernised young India. The novels of the young writer Chetan Bhagat aims at evaluating what comes next for Indian writing—the new beginnings—the new trends which are emerging from the intertwining of the current global, cultural, economic, and political scene with writing technologies. Donald Greenless has claimed that, "Chetan Bhagat might not be another Vikram Seth, Salman Rushdie or Arundhati Roy, but he has authentic claims to being one of the voices of a generation of middle class Indian."

The secret of his success lies in his thought provoking ideas, usage of simple English, and in-depth analysis of the effects of globalization on Indian society. He has authored six books—

- Five Point Someone: what Not to Do at IIT (2004),
- One Night at the Call Center (2005),
- The 3 Mistakes of My Life: A Story about Business, Cricket and Religion (2008),
- 2 States: The Story of My Marriage (2009),
- Revolution 2020: Love. Corruption. Ambition (2011),
- What Young India Wants: Selected Essays and Columns (2012) and
- Half Girlfriend (2014) — literary pieces and each of his discusses both the constructive and destructive nature of globalization in India.

His Five Point Someone – What Not to Do at IIT, the first novel to win the hearts of the young, deals with the lives of – Hari, Ryan and Alok – exam-oppressed students who compete to get into the Indian Institute of Technology, Delhi and then rebel against the stultifying ambience of academic procedures of "continuous mugging, testing and assignments. Where is the time to try out new ideas (FPS 25)." He questions, the Indian educational system, "of relative grading and overburdening the students... where is the room for original thought? Where is the time for creativity? It is not fair ...

And this IIT system is nothing but a mice race. It is not a rat race, mind you, as rats sound somewhat shrewd and clever. So it is not about that. It is about mindlessly running a race for four years, in every class, every assignment and every test. It is a race where professors judge you every ten steps, with a GPA stamped on you every semester... what have IITs given to this country?

This novel is both an attack on the darker sides of the emergence of Technology in India and the problems of young generation, also sternly criticizes the mechanical life style of Indians in the globalised nation.

Another aspect of globalization is call centre culture. Call center jobs are hot picks for India's youth brigade at present as it seems to be a non-risky job and requires minimum educational qualification. The story of One Night at the Call Center which is regarded as romantic comedy revolves around a six bored young Indians who are working for Ashwani Rana Call Centre in India to resolve the mindless inquiries of Midwestern American Technophobes to sell home appliances to US. It pictures how the modern youngsters choose to work for different reasons mechanically through the characters – Shyam, Sam, Esha, Vroom, Radhika, Priyanka; Bad-boss, the employer and Military Uncle. For betterment, satisfaction, contentment and settlement they are striving. But their efforts, struggle and hard work for survival go in vain as there is panic and chaos everywhere. The night shift of their job also implies bewilderment, restlessness and timeless in their life.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The inclusion of the spiritual interlude in the novel is noteworthy. During that particular night the God's call surprises the receivers. The phone call encourages the survivors to settle account with their boss, to risk their job for the welfare of the thousands of the employees. Here, Bhagat by using a new twist that God speaking in English over phone to advise his devotees symbolically refers to the call from the within their will to do or live. The divine voice advises the survivors to ponder over two things –one, "Think about what you really want" and two, "what you need to change in your life to get it". It motivates the six to such an extent that they get ready to face their problems with utmost determination and motivation.

His third creation *The 3 Mistakes of My Life: A Story about Business, Cricket and Religion* discusses the religious and political discrepancies and other cultural devastations such as celebration of pre-marital sex, marital infidelity, youth's fickle mindedness that are prevailed in the modernized India. It focuses on the various aspects of young lives – family relationship, friends, sentiment, romance, love, social problems, business life, religious upheavals and of course cricket – at the juncture of globalization. The story which is presented through Govind's eyes centres on the lives three friends who are struggling to decide their goal – Ish, Omi and Govind himself. Govind, a brilliant student of mathematics, who brims with high ambitions, tries to commit suicide for making the three mistakes in his life. However, he is saved.

Globalization has a wide role to play the world over. It has left its footprints in every field of life. The interchange of world views and ideas has resulted in a major transformation of the lifestyle and living standards of people globally. Indian culture is no exception to this transformation process. With the emergence of globalization, our deep rooted traditions and customs have loosened up their hold. India has a rich cultural background which is famous throughout the world. Globalization has not only helped in the westernization of India, but conversely, the Indian culture has also spread its impact globally. Culture and traditions of any geographic region hold a special significance with respect to their uniqueness and that is the differentiating factor for a population within a geographic boundary. This uniqueness has been disturbed in varying degrees in lieu of globalization. Such an impact is very much pronounced when they hit a developing country like India.

Globalization has both positive and negative impacts throughout the globe. Widespread effects ranging from environmental challenges, climatic influence, air, water, soil pollution to Cybercrimes etc., are apt examples of the negative effects of being Global. All areas be it business, trade, and work exposure or the economic and financial status of the country, no field is beyond the reach of globalization.

The effect of Globalization can be seen in the Literatures of the World too, Indian Literature being one of them. With its advent, Contemporary Indian dramatists attempted to cross cultural boundaries across time, going back to the past in a metamorphic sense to retrieve ancient traditions by creating them in their dramatic productions. The last few decades have also undergone translations from regional languages in English. This increases the quality of writing drama in totality. The epics and classics when translated in English become an important part in Indian English literature. Translated texts when taught to the students, increase their creativity and English translations popularize the Indian tradition among the scholars. Translations of regional drama also serve as a pillar for the emergence of national theatre into which the streams of theatrical art seem to converge. The translations have forged a link between the east and west, north and south and they contributed to the growing richness of contemporary creative consciousness. Some notable playwrights and directors such as Badal Sircar, C.T. Khanolkar, Sadanand Rege, Amol Palekar, Vijay Tendulkar, Satish Alekar etc. contributed much to the growth and development of play scripts and trans historical inter culturalism. They also juxtaposed various strands of Indian culture simultaneously in their works. One of these Playwrights is Girish Karnad whose Play, "The Fire & the Rain" can be studied in the light of the theory of Globalization.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Born on May 19, 1938, in Matheran, Maharashtra, Girish Karnad has become one of India's brightest shining stars, earning international praise as a playwright, poet, actor, director, critic, and translator. As a young man studying at Karnataka University, Dharwar, where he earned a Bachelor of Arts Degree in Mathematics and Statistics in 1958, Karnad dreamed of earning international literary fame, but he thought that he would do so by writing in English. Upon graduation, he went to England and studied at Oxford where he earned a Rhodes scholarship and went on to receive a Master of Arts Degree in Philosophy, Politics and Economics. He would eventually achieve the international fame he had dreamed of, but not for his English poetry. Instead, Karnad would earn his reputation through decades of consistent literary output on his native soil. Reading Girish Karnad's 'The Fire and the Rain' is like reliving an age-old myth even as its multi-faceted characters, which transcend time, play out its inevitable end. It is derived from 'The Myth of Yavakri' — a part of the renowned epic Mahabharata, which recounts the tale of two brothers while exploring the themes of power, love, lust, sacrifice, faith, duty, selfishness and jealousy.

An Old Legend:

Parvasu is the eldest son of the great sage Raibhya. For seven long years he has performed the mahayagya (fire sacrifice) to appease the gods and get rains for the drought-ridden land. He has forsaken his wife — Vishakha, his brother — Arvasu and all worldly pursuits. His exalted position of Chief Priest of the sacrifice creates discord and animosity within his own family, from his father Raibhya to his cousin Yavakri. Yavakri, Parvasu's arch-rival, returns home triumphant after ten years of meditation, armed with the boon of eternal knowledge bestowed upon him by the Lord Indra himself. The resentful Yavakri embarks upon a scheme for ultimate revenge at any cost. Parvasu's younger brother — Arvasu, is in love with a tribal girl — Nittilai, is all set to defy his upper caste Brahmin norms and marry her. But his Brahmin upbringing does not allow him to escape the manipulations of his brother Parvasu, his cousin Yavakri, and his father Raibhya. Unwittingly embroiled in their battle for supremacy, he is eventually forced to choose between love and duty. In a desperate attempt to assert his position, his dominance in the Brahmin community, Yavakri seduces Vishakha — his past lover and now Parvasu's abandoned wife. Raibhya — Parvasu's father, wreaks his own vengeance on Yavakri by unleashing upon him a demon — the Brahmarakshas. The appearance of Lord Indra at the end is testament to Arvasu's essential goodness and faith. His dialogue with the God leads him towards the path of duty and spiritual growth, through sacrifice. The purity of his love for Nittilai triumphs as the parched land is granted rain and its people salvation.

The Play has in its side-line many instances which depict the effects of Globalization on a large scale.

Marriage Values:

With the coming of Globalization the sacred institution of Marriage seems to be losing its value. It is very much evident from the increasing number of divorce cases and the extra-marital affairs reported every now and then. Marriage used to be considered as bonding of the souls which will be linked even after the death; but today marriage is like a professional bond or a so-called commitment to share life without compromising their self-interests. The ego factor into the Indian youth is again a product of globalization. This factor is depicted amply in the Play. We get the first glimpse of it in the Speech of Vishakha, when she meets Yavakri after a span of ten years and tells him this about her sexual life which she has had with her husband, — "I let my body be turned inside out as he did his own. I had a sense he was leading me into something. Mystical? Spiritual? We never talked."

Adultery:

Both the genders were kept at a distance, with lot many restrictions and limitations to the approach for ages in our culture. With the emergence of globalization and western culture, youth have start mixing up well with each other. The friendly approach and the socializing feature are not worth appreciable. But the total

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

breakout of restrictions has adulterated the Indian mindset, playing up with the physical relationship. This has given birth to new relationships in India like live-in relationships. Also the increased cases of rape and sexual abuse cases are a result of the perverted mind which again the imported values very much alien to our mother culture. In the Play, Puravasa's wife having found her ex-lover Yavakri and having been deprived of sexual pleasures from her husband for a long time, gets sexually intimate with him and never even once, thinks about the repercussions or feels guilty of cheating on her husband, — "I'll give you the knowledge Indra couldn't give you. My body-It's light with speech now," she says.

The Concept of Adultery also would incorporate the open-mindedness of the people & characters in the play. Topics concerning Physical Intimacy & Relations between a husband and wife are freely being talked about by Nittilai. Andhaka, Yavakri's servant and a blind man, also takes part in these discussions without restraint. This is best depicted when Arvasu says, — "To chew upon, you mean? Your women can be more lewd than your men". More shocking is the reply from Nittilai when she says, — "It's their prerogative....."

Respect for elders:

This is one of the regions where Globalization has played its most wicked role. As a result of lives becoming modernized and people becoming busy, they have forgotten the basic age old Custom that we adhered to. Yavakri goes on to have sexual intercourse with his sister-in law who has been regarded as a mother figure in Indian Vedic Scriptures. One is reminded here of an episode in the Indian Epic of Ramayana- the dialogue between Sri Rama and his younger brother Lakshman when they were hunting for a lost Sita. When asked whether a particular set of jewels belonged to Sita, that Lakshman could say was that he does not recognize them, as while talking to her he always looked down at her feet. Such was the respect that the ancient men gave to women.

That people have loose morals and that the Sanctity of the institution of marriage is not upheld is made evident also through another statement by Nittilai,— "These high caste men are glad enough to bed our women but not to wed them."

Globalization can be called a slow spreading risk factor that has covered almost the entire Play with its severity. Notwithstanding its positive effects, it has had its impact on the various Characters and situations in the Play which gives us a very grim picture of the Reality of Life and People in general. Thus, 'The Fire and the Rain' can be studied in the light of this Concept and its various related terminologies.

Conclusion

The term globalization term has been in increasing use since the mid-1980s. Many researchers explore works of literature so as to find reflections of diverse globalization themes within the texts and contexts and also to verify the realities of globalization through literary forms. Other literature /literary studies are developed into a platform for evoking supporting and interpreting different social, political, literary, and cultural concepts within the region of globalization.

Websites Cited & Referred:

1. Karnad, Girish. The Fire &The Rain, New Delhi: Oxford University Press, ed. 2004.
2. <http://www.indianruminations.com/about-us/globalization-and-indian-english-writing>.
3. http://shodhganga.inflibnet.ac.in:8080/jspui/bitstream/10603/3832/8/08_chapter.
4. Ernst Grabovszki, "The Impact of Globalization and the New Media on the Notion of World Literature."
5. <http://www.englishlanguageguide.com/english>

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalization and the theme of Quest for Identity in the fiction of Graham Swift

Mr. S. M. Chavan

Research Scholar,
Shivaji University, Kolhapur

Dr. N. V. Nalawade

Principal,
The New College, Kolhapur

Abstract:

The present paper throws light on Globalization and the theme of Quest for Identity in the fiction of Graham Swift. Literature is the mirror of society. Any literature portrays the social issues in the magnificent way. Literature has helped in shaping mankind and its civilization. Globalization had a great impact on literature. The theme of Quest for Identity is dominant in the literature of globalization. The seeds of its emergence found in the 19th century. Post Modern Literature has been emerged after Second World War. Graham Swift is one of the major contemporary British authors. The theme of Quest for Identity is found in some of his novels. The present theme depicts the struggle of the main characters trying to find their own identity. The characters of Swift like Prentis, Bill, and Jack are busy in identifying their own self. The devastating two world wars and its ill effects is a major concern in the loss of the identity of the characters.

Keywords: Globalization, Quest for Identity, Second World War, Post Modern Literature etc.

Literature is a reflection of the society and it is a fact that has been acknowledged widely. Any literature is a reflection of a society and social happenings. It highlights values and virtues in the society for people to follow. Every action of the society is inculcated in literature. Great writers have produced an excellent literature that a common reader can correlate their lives to the characters portrayed. Literature has helped in shaping mankind and its civilization. Many themes are present in the literature like alienation, violence, hunger, betrayal, crisis, struggle, family, sacrifice, love, death etc. and many more. Quest for Identity is one of the major themes in post modern literature. The literature which has been written after Second World War is considered as post modern literature broadly. The devastation after Second World War was the main reason for the writers to comment or write in their works of art.

As per the view of Wikipedia, Globalization is the trend of increasing interaction between people on a worldwide scale due to advances in transportation and communication technology, nominally beginning with the steamship and the telegraph in the early to mid-1800s. With increased interactions between nation-states and individuals came the growth of international trade, ideas, and culture. Globalization is primarily an economic process of integration that has social and cultural aspects. Globalization had its impact on all sectors of life. It had an immense impact on languages, literature, education, social sciences, library science, environmental science, sports and games etc. the present paper throws light on Globalization and its impact on literature; more specifically Globalization and the theme of Quest for Identity.

The theme of quest for identity is commonly used in all literary works. It is found in novels, in dramas and in poems as well. It depicts the struggle of the main characters trying to find the identity of themselves. The quest for identity exhibits a basic human need, the need to structure one's personal identity in relation to others, to identify oneself with what lies outside the self, to find roots and establish connections to the past as well as to the future. Many contemporary writers used this theme beautifully in their literature. The theme of quest for identity is found in four major novels of Graham Swift. The novels are *Shuttlecock* (1981), *Ever After* (1992), *Last Orders* (1996) and *Wish You Were Here* (2011). Graham Swift is a contemporary British novelist, short story writer and story teller. He was born in London on 4th may, 1949. He is the fellow of the Royal Society of Literature and the recipient of numerous prizes and honors. His *Waterland*, which was nominated for the prestigious Man Booker Prize, won the 'Guardian Prize' for 'Best English Novel in 1983'. He won the prestigious 'Man Booker Prize' in 1996 for his novel *Last Orders*. As he is the contemporary author and novelist, contemporary issues are best reflected in his novels. He writes in his novels about

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

complex and familial relationships, the emotional stress and cost of family bonds, the relationship between the past and present, the nature of historical enquiry, sexuality, adultery, extra marital affairs resulting in conflict, and ill effects of the devastating two World Wars. In his every novel the reference of war occurs. Many of his characters belong to the war.

Shuttlecock, which was published in 1981, is the story of Prentis. Who is struggling to establish his own independent identity as well as the identity of his father, who was busy in the adventures as a spy in World War II. The second part of the novel has been presented in the form of an autobiography written by Prentis's father, entitled '*Shuttlecock: The Story of A Secret Agent.*' The protagonist of the novel Prentis, works as a senior clerk in the 'Dead Crimes' department of the London police. In his thirties, he is seen as a family man with a wife, Marian, and two sons, Martin and Peter. Two years earlier to the novel's actual action, Prentis's father suffered a sort of breakdown which left him speechless and restricted to a mental institution. His son, Prentis, pays him regular visits. He is engaged in three different struggles, which are interrelated with each other. At home, he tries to claim his mastery over his wife and kids by acting the family dictator. In his office, he is hopeful to get the supremacy over his boss Quinn. His boss is busy all the time by giving Prentis critical tasks with inadequate information, which seems hard to solve. The third struggle is, as the son of a hero of World War II, Prentis is plagued by feelings of inferiority and inadequacy. During the war, his father- a handsome, successful, happily married and socially well-connected engineer had been active as a secret agent in France. His father later wrote about his war experiences in a book entitled *Shuttlecock*. Prentis as a protagonist is busy all the time to search his own identity.

Ever After was published in 1992. Bill Unwin is the protagonist of the novel and his search for the life of one of his ancestors to reveal his own identity is the main concern of this novel. The novel concerns Bill Unwin, a professor who is recovering from a failed suicide attempt. Unwin has survived from the deaths of his actress-wife, parents, and rich, American stepfather. He is indulged throughout the novel about his own paternity, identity, and the reasons for his father's suicide. *Ever After* is a reworking of many of the themes and motifs of Swift's earlier novels. The whole essence of the main plot of the present novel lies in his loss of identity. As he has lost his identity, he is busy in search of it. *Ever After* has two main narrative layers. The first layer, starts from chapter one to chapter twelve, which corresponds to the external layer and the second one, ranging from chapter seventeen to the end of the novel, symbolizes the primitive text. In chapter twelve, the narrator learns from Sam Ellison who his real father was. The next four chapters express the collapse of the spiritual crisis which destroys the Pearces, the 19th century family, and the narrator's complete loss of identity. In the four interlinking chapters, all the plots gather and merge so as to give birth to a new novel.

The novel presents a narrator who personally links the telling of his story with 'history'. Bill edits the diary of a far-away relative, the Victorian Matthew Pearce. Matthew's religious fears are paralleled by Bill's crisis of identity. Again, the concern with and the narrating of history is connected with critical events.

Last Orders is Graham Swift's sixth novel, for which he received the Booker Prize in 1996. The novel's title refers to the *Last Orders* or last wish of Jack Dodds, a London butcher. The novel slowly reveals painful truths which forces the main characters into evaluation of their lives and relationships. The use of history in his writing is remarkable and the concern with places, region, religion and 'Englishness', in which narrow-mindedness of the characters and concepts of national identity are questioned. Swift's narrators are busy in identifying an awareness of crisis or loss, which is the starting point for storytelling. The search for identity and continuity is presented as a weak and contested process in *Last Orders*. The four major narrators in a novel constantly worry about the metaphysical survival of identity. They are also seen doing worry of existence of God and plan to the Universe.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Wish You Were Here was published in 2011. It is about death and the different impacts that death have on those left behind. The irony in the title can be seen here. The story focuses on the Luxton family. Two brothers of the family fought in World War I and both are killed in the same battle. In the 1990s Tom, one of the brother runs away from home at the age of 18 to join the army while Jack, another one stays at home to look after the farm after their father Michael's suicide.

Works Cited:

1. Abrams M.H., Harpham G.G., *A Handbook of Literary Terms*, New Delhi, Cengage Learning, 2009, Print.
2. Banville, John. "*That's Life*", Review of *Last Orders*. 1996, New York Review of Books, 4 April, 8-9, Print.
3. Drabble, Margaret. *Oxford Concise Companion To English Literature*, 2003, London, Oxford University Press, Print.
4. Forster, E.M., *Aspects of the Novel*, 1927, London, Edward Arnold, Print.
5. Ghent, Dorothy Van, *The English Novel: Form and Function*, 1953, New York, Harper, Print.
6. Swift, Graham. *Last Orders*, 1996, London, Picador, 1996, Print.
7. Swift, Graham. *Ever After*, London, Picador Edition, 1992, Print.
8. Swift, Graham. *Shuttlecock*, New York, Washington Square Press, 1985, Print.
9. Swift, Graham. *Wish You Were Here*, London, Picador Edition, 2011, Print.

Weblography:

1. www.victorianweb.org
2. www.Bookrags.Com
3. www.enotes.Com
4. www.gurdian.Co.uk
5. www.Literature.britishcouncil.uk

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalization in Aravind Adiga's *The White Tiger*

Dr. B.N. Ravan,

Asst. Professor &
Head, Department of English
Shripatrao Chougule Arts and
Science College,
Malwadi-Kotoli, Tal. Panhala,

Globalization has brought so many changes in human lives. Globalization opened up many avenues for the people of the world, especially to the Eastern and Third World countries. This aspect motivates the people to migrate to the Western Countries in search for good employment and Lifestyle. Globalization has been defined as the process of rapid integration of countries and happening through greater foreign trade and foreign investment. Globalization offers so many economic opportunities and luxurious benefits but it affects on the lives of the people. In the present time educational, economic and political affairs, the globalization is major issue and almost in all fields, it is at the center of the discussion. There is always a close relationship between literature and contemporary social-political economical situations.

Today no country in the world, including India, can afford to isolate from the process of globalization. It is not an easy rite of passage. It is difficult process and one has to take very hard efforts for survival. There is too much competition, each and everyone is very badly forcing others. Only strongest can survive in this critical situation. As the Director General of the Council of Scientific and Industrial Research and the Secretary of the Department of Scientific and Industrial Research, Dr. R.A.Mashelkar said in his convocation address at the SNDT Women's University, Mumbai:

The meaning of globalization, for a country in stark terms is global competition and in a competitive world one who comes second is not good enough. One has to be at the top to count. The tool that will take a country to a pre-eminent position is knowledge. It gives the country the competitive edge.¹ (Mashelkar 1998,15)

To become successful in the globalized competitive world, India has to produce qualitative and profitable knowledge. There are so many institutions in the country they are specially known for research and development. They have produced so many scholars in all fields. Its the prime duty of these scholars to solve, suggest best remedies on the problems of the country and give better life to people. Unfortunately after achieving knowledge and their degrees, for the sake of money they join the multinational companies and go abroad. They never think about the progress of the country. In an article called "Globalization": Imperatives for Indian Education Sector," Dr. M. Mukhopadhyay, a Senior Fellow at the National Institute of Educational Planning and Administration, has discussed the middle class origins and collusions of globalization and argued the education has a "determining role" in this process. The advantage of India in the globalized context is that its cost of production is less, but the disadvantage is that its quality of production is low. This problem is applicable to all sectors; including education. He adds: "In the absence of minimum acceptable standards both in school, higher and professional education, India loses out of quality of manpower." He laments that the Indian Scientific manpower does not have the necessary "Knowledge, skills and scientific attitude."²(Mukhopadhyay,1997;1)

To overcome on the challenges of globalization quality education is the best weapon on it. Globalization may be thought of as an effect of improved communication resulting from technological advance that links remote and inaccessible places. Thomas Larsson in *The Race to the Top: the Real Story of Globalization* States that:

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalization is the process of world shrinkage of distances getting shorter, things moving closer. It pertains to the increasing ease with which somebody on one side of the world can interact, to mutual benefit, with somebody on the other side of the world.³

Aravind Adiga is a contemporary novelist who has given a new direction, new thought to Indian Fiction in English by writing, *The White Tiger*. It was first published in 2008 and won the 40th Man Booker Prize in the same year. The novel projects two India-India of Light and India of Dark. One cannot neglect that when the whole world is in the process of globalization, India cannot remain untouched. Thus the impact of globalization can be clearly seen in the character of the protagonist Balram Halwai; Adiga has powerfully presented character of Balram Halwai. The novel presents very effectively, India's class struggle in a globalized world, through a narration from protagonist Balram. He is the son of rickshaw puller Vikram Halwai. The novel highlights Balram's struggle for existence so that he may have an identity of his own. Even he struggled for his name. His family members have no time even to name him. His teacher names him Balram. He proves quite different from other students before the inspector who is so much impressed by his intelligence and scholarly dialogue that he names him, 'the white tiger'. *The White Tiger* is the best response that the inspector gets from him for the questions: "Which is the rarest animal in the jungle?" Like the white tiger Balram is also the rarest among the all students. Later in his life he proves that in the real sense he is the white tiger. When we think about his identity, his identity changes, his way of thinking, talking, all changes. He is too much conscious of his identity right from the beginning of the novel to the end. The village cannot stop him. He breaks the boundary of his village, where darkness was too much and comes to the light Delhi and Bangalore. He breaks the image of Halwai, only to prepare sweets. He is very much interested to learn driving and becomes a driver. He took very hard efforts for getting a job and succeeds. His transformation from Munna-Balram Halwai to White Tiger-Ashok Sharma is the blue print for the rise of underclass. Adiga has presented very powerful character Balram, he is the strongest voice of underclass in which jobless youths, poor, auto and taxi drivers, servants, prostitutes, farmers, beggars etc. comes. He murders his master and steals the red bag, full of money. With this money, he returns to Bangalore and gets him settled as entrepreneur. In a nation proudly shedding a history of poverty and underdevelopment, he represents, as he himself says, 'tomorrow'. Here we can say that the globalized world has not only changed the country but the inhabitants as well and thus we find, through the example of Balram India in the grip of globalization transforming itself thus imparting a new look to the modern India. India has been affected by globalization and the change can be seen in the story of Balram Halwai.

The story of Balram's emergence is the story of how a half-baked fellow is produced. Balram Halwai is a freedom loving man. He loves the nations like China, Afghanistan and Abyssinia the countries that were never ruled by any foreigner. He finds future with China and considers that he is tomorrow. He finds himself a suitable person who can let Premier Jiabo know the truth about Bangalore and the entrepreneurship. He thinks that India is not one but two-India of darkness and India of light. He belongs to the darkness i.e. the village Laxmangarh. He presents the real picture of the river the Ganga and calls it the river of death. Adiga presents dark India. It is dotted with poverty unemployment, illiteracy, zamindari practice, social taboos, rigid caste discrimination, caste conflict, corrupt politicians, economic disparity, superstitions, corrupt education system, health services, clever entrepreneurs, mall culture etc. contribute to the sufferings of underclass. Illiteracy is the basic reason for the trouble of the common people. Landlords gave too much trouble to them. They treat poor people as animals. Even corruption and exploitation is too much. Bureaucratic system also gave too much trouble to poor people. The facilities provided to them are available only in papers. No one have a daring to ask them. There is nothing except darkness. So many cases takes place because of dowry system. Because of this dowry poor people takes loans from the landlords. These landlords never think about the poor

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

people. Rich become richer and poor becomes poorer is the condition. Only fittest can survive. Judicial system is also not in the favour of poor people. Health services are available, but not provided properly. Balram talks about the death of his father, who could not get proper treatment because of the hospital, where no doctor was available. Doctors are present only in the register. Doctors are also corrupted, they bribe the officers and do not go to the government hospital. Welfare Schemes do not work on ground level though they do work better only in papers. No one is giving proper information. The poor people, needy people have need of job or any work they go to the cities in search of employment. The novel presents miserable life of the poor people. These people are deprived from basic facilities and amenities of life. He also points out loopholes of the democratic system. Because of the too much pressure on the voters, voters votes without seeing the inside of a booth. Even fake voting deprives the poor people from the right of voting. Here the politicians with bad reputation that is of rape, murder, and smuggling are elected. Balram is surprised to see his childhood hero Vijay in the new role of politician. Moneybags, muscle power, police, strategic alignment of various factions and power to woo the underclasses sure the victory in the political game. Even BalramHalwai is a sincere man who gives his vote in election without seeing the inside of the booth. Adiga points out that we are lagging behind China because of this system (parliament democracy). This dirty system has created new distinctions and classes. In the old days there were thousands castes and destinies in India now just two castes: "Men with Big Bellies and Men with small Bellies." And only two destinies : eat-or get eaten up."

Capital is responsible for creating economic disparities. A man with capital is a human being otherwise his life is no better than an animal. A poor man is not allowed to enter a mall, because he is not a human being from capitals angle. In the past decade, India has had one of the fastest booming economies, specifically Americanization in India has played its role in the plot, since it provides an outlet for Balram to alter his caste. To satisfy Pinky's want for American culture Ashok, Pinky and Balram move to Gurgaon instead of back to America. Mr. Ashok does not want to return to America as he finds that things have changed in India. Globalization has assisted in the creation of an American atmosphere in India. Ashok justifies this move by explaining:

Today it's the modernist suburb of Delhi.

American Express, Microsoft, all the big American companies have offices there. The main road is full of shopping malls-each mall has a cinema inside! So if Pinky Madam missed America, this was the best place to bring her.⁴

Ashok is even convinced India is surpassing the USA.

There are so many more things I could do here than in New York now---- The way things are changing in India now, this place is going to be like America in ten years.

In the novel, Balram is always observed by his master. Balram's whole life is an open book before his master. Here Foucauldian concept of panopticism operates throughout the novel.

The little rectangular mirror inside the car, Mr. Jiabo-has no one ever noticed before how embarrassing it is? How every now and then, when master and driver find each others eyes in this mirror, it swings open like a door into a changing room, and the two of them have suddenly caught each other naked.....

The Tigers eyes met my eyes, like my masters eyes have met mine so often in the mirror of the car.

Adiga very powerfully presents the boom in outsourcing - Bangalore's gleaming call-centres- is the idea that India is making itself the servant of European and American companies.

When we think about the relationship in the novel, which seems to be a failure in every aspect -be it the relationship of master servant personal or any.BalramHalwai is the servant who works in the Stork Family and does everybody's work-be it of Mr. Ashok or Mr. Mukesh or Pinky Madam or the Stork. Masters

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

language in the novel is very important. Masters uses rough, strict language. In the master servant relationship, the dominant group imposes their will on the subordinate group through the help of language. Through the words of blessings, insults, counsel, threats and professions of love the dominant masters subordinate their servants. In the novel, English is used as the language of masers. The novel begins with effective words, these words suggests the superiority of English. Balram writes to Jiabo, "Neither you nor I speak English but there are some things that can be only be said in English."

Like other relationships, personal relationship is also a failure. The relationship of Mr. Ashok with his family is tense and not natural. The family rejected, neglected, failed to accept Pinky Madam who was different from them in religion, caste and class. Even the marriage of Mr. Ashok with Pinky Madam is completely failure. It reveals the clashes of culture to the extent that Pinky Madam often reminds. Mr. Ashok of returning to America right from the day she comes to India.

ArvaidAdiga presents globalization through the yellow crane, and satirizes the very big constructions in urban areas He writes:

It was a monster sitting at the top of the pit with huge metal jaws alternately gorging and disgorging immense quantities of mud. Like creatures that had to obey it, men with troughs of mud on their heads walked in circles around the machine, they did not look much bigger than mice. Even in the winter night the seat had made their shirts stick to their glistening black bodies.

Globalization very badly affected on culture. It destroyed native culture. It has destroyed privacy in all fields. It created consumerist culture. People gave importance to westernization. Using western things are fashion. Globalization replaces the native culture by consumerist culture. Consumerist culture destroy all emotional things.

In *The White Tiger* Adiga has also commented on commodification. In the postmodern era, everything-person, thing or relation –is in the grip of commodification. Meaning and Values have become meaningless and valueless. Catherine Burgass thinks that, "In the postmodern era, commodification has apparently short-circuited both meaning and value."⁵(350). We give importance to women, but in the post modern period there is no importance to human being. Women are treated as a commodity. In the society so many women's are doing prostitution. For the sake of living Life they have to sell their body and earn money, this is the major source. Society gave bad treatment to such a type of women. They are helpless /unable to marry. They have no status. Women are degraded as objects for male sexual gratification. Even human being is treated as a commodity. The Stork considers BalramHalwai only a commodity when he comes to him for the job of a driver. His parts of the body are taken into consideration while making a decision of the job.

The effect of technology and globalization has created a small America in India where one can watch the movie for a hundred and fifty rupees and enjoy all other things like beer and girls. This money minded attitude is responsible for the decline of the moral values.

Now PVR Saket is the scene of a big cinema, which shows ten or twelve films at the same time, and charges over a hundred and fifty rupees per film-yes, that's right, a hundred and fifty rupees! That's not all: you've also got plenty of places to drink beer, dance, pickup girls, that sort of America in India.

There are also adverse effects of globalization on village. Mark clearly exposes the reality of an Indian village where the decline in values is visible:

A little before sunset, a man circled around the tea shop three times, ringing his belly loudly -A stiff cardboard-backed poster for a pornographic film was tied to the back of his cycle-what traditional

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Indian village is complete without its blue-movie theatre, sir? A cinema across the river showed -----
----- and went to see one of these films!

The White Tiger presents a very grim picture of India exposing the feudal system, exploitation, degeneration of moral values and at the success at the cost of ethics and human values. Throughout the novel Adiga portrays the effect of Globalization in the Indian scenario.

References:

1. Mashelkar, R.A. 1998, "The Meaning of Globalization." University News 36:5(February 2):14-16
2. Mukhopadhyay, M.1997, "Globalization: Imperatives for Indian Education Sector." University News 35:18 (May5):1-2 and 8
3. "Globalization" 19 October 2012 (<http://www.en.wikipedia.org/wiki/Globalization>)>
4. Adiga Arvind, The White Tiger, Free Press, 2008. (Here after all text lines quoted from this book.)
5. Burgass, Catherine, "Postmodern Value". Postmodern Literary Theory An Anthology Ed.Niall Lucy. Massachusetts, USA: Blackwell Publishers, 2000, Indian rpt.2002 print.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

User Orientation in Computerized Library

Prof. Shivaji T. Lokhande,

Librarian,

Rayat Shikshan Sanstha's Chhatrapati Shivaji College, Satara.

Abstract

Knowledge of information handling concepts is of great importance for students, faculty and research workers. Number of users are spending number of aimlessly hours for locating the information. In order to fulfill the second law of Library Science librarian has to play a vital role regarding to orient the system of retrieval of information in computerized library. To utilize the growing range of web resources, faculty and students have to acquire and practice the skills necessary to exploit them. Organizing user orientation program is became essential need to train the user to seek the required information and then only users are able to consult directly to the necessary source of information.

Keywords : User Orientation web resources practice skill, Role, Computer, Instruction, Plan

Introduction.

In order to meet the demands of the user libraries built their own database with the help of the computer and the user-friendly software. Database of various reading materials is computerized by putting the effects of the library professionals. The aim of computerization is to provide the timely service to the user. Once the library is fully computerized, role of librarian began to orient the users of the library for consulting and locating the required piece of information. Number of users and available equipments is to be considered while planning the user education. If librarian of the institute of higher learning is not planned for the user orientation program then the entire efforts taken by the institute will no importance. In a institute librarian have to organize such type of orientation programs as & when required for the optimum use of the reading material acquired by the library.

Traditional catalogues are replaced by the online public access catalogue (OPAC). If orientation programs regarding OPAC is organized then only students & faculty are able to search the information properly. User Orientation Program is never ending process in libraries. In fast growing era of information, user orientation becomes worthwhile. There should have well developed plan to improve the awareness of user to locate the relevant document & retrieve the necessary information. "The growth of Information Technology particularly in terms of memory and power of computers has made the storage of information easier to handle. Now we can store vast amount of information, the hard copies of which might have occupied a more space on the selves. But while doing so, we have to pay much more attention for organizing and retrieval of information." ¹

Why user orientation?

Searching the information stored in digital format or in computerized library needs orientation program to the user, because it is more difficult than finding the printed material in traditional library without the proper orientation. Users wasting their valuable time before seating the computer & they find it difficult to retrieve the information. In this context user orientation becomes necessary need to acquaint the users to seek the required information of his/her interest. The information available on the internet can overwhelm the students who lack the skills for verifying the quantity of information available online. Arora (2005)

Elements involved in user orientation

Computerized library enable many users to use the modules involved in a system & to know the what each module contains. Users have been, by and large deeply rooted in traditional methods and have not seen some difference in them that they are not experts in automation.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

In this connection following elements should have to be considered by librarian while providing the user orientation program .

1. Information & its handling.
2. Sources of Scientific, Technical and Industrial information
3. Organizational communication

Apart from above considerations librarian should not assume that the user have the knowledge of following advances in information technology i.e.

1. Online access to database.
2. Electronic Journals.
3. Electronics Knowledge Book.
4. Direct document delivery
5. Teletext.
6. Teleconferences.
7. Other multimedia

Instead having the awareness of the above advances user caused for increased complexity in finding & selecting the useful information. Therefore, it is the prime function of librarian to orient the user for above advances and then only users are able to get the absolute advantage of the computerized/Technology enabled library. So for librarians first task is to motivate user to get trained for computer based library services. In brief user should be provided necessary and proper skill to retrieve the stored information stored in various kinds of information.

User Orientation & Librarian

Librarian should do keen observation of user information seeking behavior. Librarian and faculty can form a partnership to situate the teaching of information literacy skills of students. As soon as students/users enters the higher learning institution librarian should have a plan of user orientation program & accordingly he have to implement it effectively. The librarian needs to develop benchmark for students information orientation competency.

Wang and Arteo (2505), "Information literacy training has been considered the sole domain of librarians. Nevertheless, a multidisciplinary approach is the most effective way to play an active role in this process. It requires joint efforts from librarians and faculty to interpret information literary across the curriculum."²

User orientation is necessary for users as they access, evaluate, organize and use of information from a variety of source, select the appropriate terminology that translates the concept or subject for formulating a search strategy, analyze the data collected for value relevancy quantity and suitability. Therefore, librarian has to put his efforts to improve the information literacy skills in the modern world due to the explosion of information available from sources such as internet.

"Information systems are complex and information resources are many and varied. Without instruction, obtaining desired information can be arduous and time consuming. Librarians are both educators and experts in the use of information technology. It is their role to foster information literacy in partnership with faculty and teaching assistants."³

User Orientation Plan :

It is important that all times there is an obvious indication of what is being shown & what should be done with it. It is also important that user is given a simple way of finding what is the system and how to get it out and a clean indication of any action which could make permanent change in the data or system operation. While forming the plan of user education following factors have to be taken in to account.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

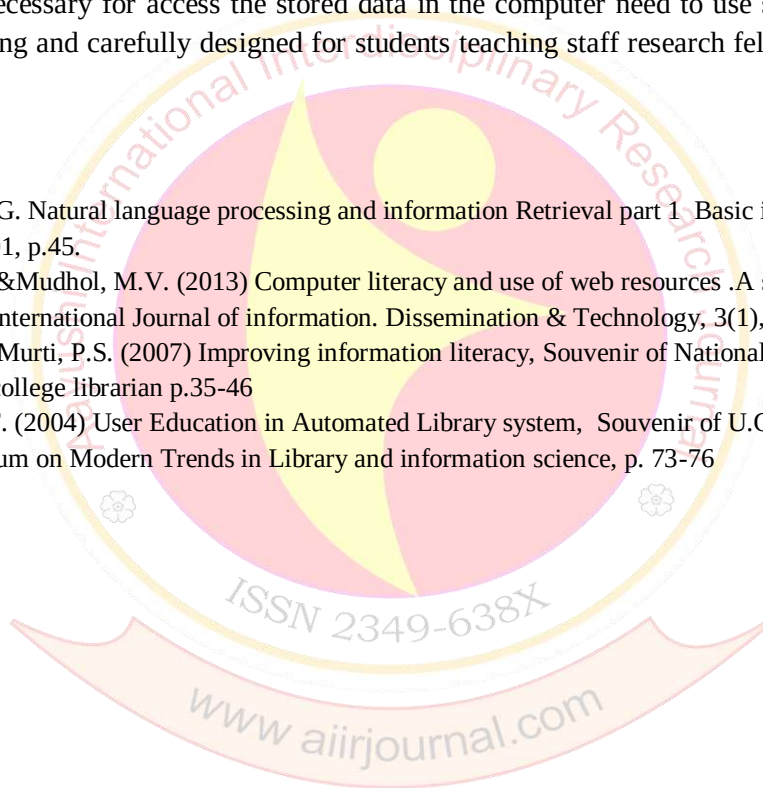
1. The different levels for which training is required.
2. The variety of methods required to train user in locating the information.
3. The user Education plan must be of short duration.

Conclusion :

When computerizing library a information system, it should be considered how it affects the user operator. The computer is being used only to serve and extend its capabilities, as such it may be wise for management to automate all possible tasks with due consideration of the effect, it will have the correct allocation of tasks to machines and human being is essential for users general wellbeing and overall performance. User may not vary in their mental characteristic but also in qualitativensness and quantitativensness also. Obviously, these differences must be considered when designing equipment, environment and tasks. User orientation is necessary for access the stored data in the computer need to use skills, be oriented to all users of higher learning and carefully designed for students teaching staff research fellows both by initial and containing education.

References

1. Choudhari, G.G. Natural language processing and information Retrieval part 1. Basic issues, IASLIC Bulletin Vol, 36(2) 1991, p.45.
2. Baikdy, M.R. &Mudhol, M.V. (2013) Computer literacy and use of web resources .A survey on medical faculty and students. International Journal of information. Dissemination & Technology, 3(1), 27-32.
3. Savale, V.I. &Murti, P.S. (2007) Improving information literacy, Souvenir of National Level seminar on best practices for college librarian p.35-46
4. Lokhande, S.T. (2004) User Education in Automated Library system, Souvenir of U.G.C. Sponsored State level Symposium on Modern Trends in Library and information science, p. 73-76

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study of Stress Management And Effective Relaxation Technique

Dr.Zunjarrao Kadam

Dept.of Psychology

Chanadrabai Shantappa Shundure College, Hupari, (Kolhapur)

Abstract

Stress is many faced process that occurs in reaction to events or situation in our environment. An interesting feature of stress is the wide range of physical and psychological reactions. Many kind of diseases created by various kind of stress like hart- attack, blood- pressure ulcer etc., stress is a fact of everyday in tile. Many people suffering from anxiety, emotional disorder, behavioral problem, human relation are interrupted.

This papers deals with basic concept of stress, types of stressors. and various types of stress reliving techniques like yoga, music, naturopathy. Imaginary and cognitive stressors. Everyone see situations differently and has different coping skills.

Keywords: Stress, sources of Stress, Relaxation techniques, stress management

Introduction

Stress is a fact of everyday life. When people reach out for help, they are often dealing. With circumstances, situations, and stressors in their lives that leave them feeling emotionally and physically overwhelmed. Many people feel that they have very little resources or skills to deal with the high levels of stress they are experiencing.

Some may interpret and event as stressful, whereas others simply take it in stride. Moreover, a particular person may react quite differently to the same stressor at different points in time.

The information in this manual has been compiled to provide information and education about stress, the effects of stress, and the most popular stress management and relaxation techniques that are being used today. This information could be helpful for people who want to learn how to reach to stress in a more constructive, proactive way. The basic premise of this manual is that the benefits of stress reduction and relaxation techniques can be best noticed regularly over a period of time.

Stress: What is it?

- Stress can come from any situation or thought that makes you feel frustrated, angry or anxious;
- Is an automatic physical response to any stimulus, such as traffic, argument with Spouse, illness, heat or cold, toxins, or physical trauma that requires you to adjust to change
- Stress is the body's automatic response to any physical or mental demand placed on it.
- Adrenaline is a chemical naturally produced in our body as a response to stress.
- Fight or Flight response is illicit. Our response to events that disrupt, or threaten to disrupt, out physical or Psychology functioning.

Sources of Stress:- We can experience stress from four basic sources.

The Environment – The environmental stressors include weather, noise, crowding pollution, traffic, unsafe and substandard housing, and crime.

Social Stressors- The social stressors include deadlines, financial problems, job interviews, presentations, disagreements, demands for your time and attention, loss of a loved one, divorce, andco-parenting.

Physiological- The physiological stressors include rapid growth of adolescence, menopause, illness, aging, giving birth, accidents, lack of exercise, poor nutrition, and sleep disturbances.

Cognitive Aspect- The Cognitive Aspect includes Critical weakness, behavior, moods, thoughts, physical symptoms, perception and mental task.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Types of Stressors:-

The wide range of stimuli that can potentially produce stress, it appears that can potentially produce stress, it appears that many: events we find stressful share several characteristics:

- 1) They are so intense that they produce a state of overload – we can no longer adapt to them.
- 2) They evoke incompatible tendencies in us, such as tendencies both to approach and to avoid some object or activity.
- 3) They are Uncontrollable – beyond our limits of control.
- 4) Situations, activities, and relationship that cause “trama” to one’s physical, emotional or psychology self.

Types of Stressors:-

Positive stress has the following characteristics:

- Motivates, focuses energy
- Is short-term
- Is perceived as within our coping abilities
- Feels exciting
- Improves performance

In contrast, Negative stress has the following characteristics:

- Causes anxiety or concern
- Can be short or long-term
- Is perceived as outside of our coping abilities
- Feels unpleasant
- Decreases performance

However, by generalizing, we can compile a list of stressors that are typically experienced as negative or positive to most people, most of the time.

Examples of Negative personal stressors can include:

- The death of a partner.
- Filing for divorce
- Losing contact with loved Ones
- The death of a family member.
- Conflict in interpersonal relationships

Examples of positive personal stressors might include:

- Receiving a promotion at work
- Starting a new job
- Marriage or commitment ceremony
- Buying a home
- Having a child

Source of Stress:-

- **The Enviroment:-**
 - The environment stress includes weather, noise, pollution, traffic, unsafe and crime.
 - Social stress include deadline, finical problems job interviews, loss of a loved one and divorce.
 - **Physiological** - Roped growth of adolescence, menopause aging,poor nutrition and sleep disturbances.
 - **Cognitive aspect:** Critical weakness, Behavior, Moods, Thoughts, Physical symptoms, perception, and mental task.

In short, the related research provide evidence for the important in shaping our response to stress.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Stress Relieving Techniques:-

- **Mindfulness:-**
Meditation that cultivates mindfulness can be particularly effective at reducing .
- **Effect of Stress :-**
Stress can have direct effect of physical problem, emotional, neurological disorders like:
- **Health problems like :-**
 - Heath attacks
 - Stroke
 - Allergic Skin, Reaction
 - High blood pressure
- **Emotional problems like:**
 - Depression
 - Anxiety
 - Mental Stress
 - Hypotension
 - Immune System Disturbance stress, anxiety, depression, and other negative emotions.

Mindfulness is the quality of being fully engaged in the present moment, without over-thinking or analyzing the experience.

Rather than worrying about the future or dwelling on the past, mindfulness meditation switches the focus on what is happening right now.

Effective Relaxation Techniques:-

Relax Your Body at Work :-

One of the most common questions asked about stress is, “What can I do to de-stress during a busy day?” Fortunately, there is something you can do for yourself when you need to

Release tension and stiffness or simply refocus your mind.

The following body-centered exercises work well in an office setting, as all you need to do is sit forward on a chair with your feet flat on the floor. You may increase the number of Repetitions, as your body grows stronger and more flexible.

Yoga:-

Yoga is very good for stress. It offers gentle *asanas*, relaxation, *pranayama*, *meditation*, shat kriyas and hand mudras. The complete breath exercise, can be done at your desk, in the car or anywhere else when you start to feel stressed out. Meditation helps calm your mind, teaching you to relax at will you a quick mental vacation whenever you need one. And daily practice of three or four yoga poses will help ease knotted muscles. Try varying the poses daily to keep your interest high and to strengthen different parts of your body- Swami shivpremananda's book, “yoga for stress Relief” He introduce

- (1) Nadi- Sodhana (alternate nostril breathing)'
- (2) Sarvangasana (shoulderstand).
- (3) Setu Bandhasana (bridge pose),
- (4) Paschimottanasana (seated forward bend).
- (5) Salabhasana (locust),
- (6) Vyghrasana (cat),
- (7) Dhanurasana (bow),
- (8) Ardha-matsyendrasana (simple twist),
- (9) Kapalabhati (cleansing breath),
- (10) Meditation and keep relaxation.

Guided Imagery

Guided imagery is a convenient and simple relaxation technique that can help you quickly and easily manage stress and reduce tension in your body. It is virtually as easy as indulging in a vivid daydream and, with practice, this technique can help you to ease the tension and stress that you feel. When used as a

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

relaxation technique, guided imagery involves imagining a scene in which you feel at peace, free to let go of all tension and anxiety.

Tips : You may want to use ambient sounds that accompany your imagery. You may feel more immersed in your environment.

- **Music Therapy :-**

Listen to the music that you feel comfortable. Sitting down and forcing yourself to listen to relaxation music that you don't like may create stress, not alleviate it. Music has always been a great healer. Music is a significant mood-changer and reliever of stress, working on many levels at once. Music can be one of the Listening to music does wonders to alleviate stress. Please note that everyone has different tastes in music. Choosing what will work for any individual is difficult, most will choose something they 'like' instead of what might be beneficial. In doing extensive research on what any given piece of music produces in the physiological response system many unexpected things were found. Many of the so called Meditation and Relaxation recordings actually produced adverse EEG PATTERNS, JUST AS BAD AS Hard Rock and Heavy metal. The most profound finding was Any music Performed Live and even at moderately loud volumes even if it was somewhat discordant had very a beneficial response. Whenever the proper sounds were experience an amazing right left brain hemisphere synchronization occurred. The entire human energetic system is extremely influenced by sounds, the physical body and chakra centers respond specifically found to reduce heart rates and to promote doing relaxation therapy alone, playing or creating music themselves.

- **Naturopathy :**

Naturopathy is excellent for treating stress, including psychotherapy, relaxation techniques, herbal and homeopathic support, and osteopathic soft Supplements of vitamins and minerals may be advised as these are used up more quickly when the body is under stress.

- **Nutrition**

Balanced nutrition is essential to maintaining overall good health, but it also can effect your capacity to cope with stress. When you are going through a period of stress, you need more of all nutrients, particularly the B vitamins, which affect the nervous system, and calcium, which is needed to counteract lactic acid your tense muscles produce. Likewise, if you are lacking nutrients, your body will not be equipped to handle stress effectively. Eat a variety of foods to ensure that you consume all of the forty to sixty nutrients you need to stay healthy. These include vitamins, minerals, amino acids (from proteins), essential fatty acids (from vegetable oil and animal fat), and energy from carbohydrates, protein, and fat.

- **Cognitive Aspects of Stress and Anxiety**

Anxiety is a feeling that we commonly experience when faced with stressful life events. Called "fear or nervousness". Common reactions to anxiety include:

Physical Symptoms:

- Sweaty palms
- Muscle tension
- Flushed cheeks
- Light headedness

Behaviors:

- Avoiding situations where experiencing anxiety might occur
- Leaving situations when feelings of anxiety begins to occur
- Trying to do things perfectly or trying to control events to prevent danger

Moods:-> Nervous.> Irritable .> Anxious

Thoughts:

- Overestimation of danger
- Underestimation of your ability to cope
- Underestimation of help available
- Worries and catastrophic thoughts

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conclusion

The aim of the present study to stop the stress response. All the above effective techniques are uses in routine life, Exercise and alternative therapies are now commonly prescribed stress-related complaints and illness. Research indicates that relaxation techniques will provide effective relief of stress, anxiety and any kind of Physiological, Psychological, Sociological and Conitive disorders. In short, you will normally enjoy Healthy and Fruitfully life.

References :-

1. Davis, M., Robbins Eschelman, E., & McKay,
2. M. (1195). The Relaxation & Stress Reduction Workbook 4th ed. New Harbinger Publications.
3. Oakland, CA.
4. Greenberger, D., & Padeshy, C. (1995)
5. Mind Over Mood. Change How You Feel by A study of yoga and Stress Response By Ellen Serber
6. Music therapy, stress, and stress Relief stress management,
7. Naturotherapy.
8. Allen, R.D. & Hitt N.A. (1982) : "Occupational Stress & Perceived organizational
9. Effectiveness in Formal Group." Personal Psychology, Summer: P.P.359-70
10. Budhdev Paravina V. (1999): The Effects of Frustration & Occupation Stress on job Satisfaction of Female Teachers 5th International & 36th Indian Academy of applied Psychology Conference, Vallabhvidyanagar.
11. Carpal (1964) : Mental Hygiene: The Dynamics of Adjustment. Printice Hall, New York. 4th Edition. 6-11.
12. Karn Hawser (1965) : A Physical Problems differences in student Mental Health Journal of Psychology, 12(4), 227-281.
13. Lamonica, Jane (2000) : Occupational Stressors and the Psychological well-being of Women in welfare work program. Fordham University. DAI- A 61/62, P-769, August.
14. Luthans F.(1986) : "Organizational Behavior" 4 th Edition.
15. Lu, H:While, AE;Barriball, KL, Kings Coll London, Florence Nightingale Sch Nursing & Midwifery, London WC2R 2LS, England, Peking Univ, Sch Nursing, Beijing, Peoples R China.
16. Michael R., Motowidlo, Stephan J., Packard, John S. (1986) American Psychological Association, Inc. Journal of Applied Psychology
17. Robert A. Baron: Social Psychology, 8 th Edition, Donn Byrne, P-533 & 534
18. Pastanjee (1992). Stress and Coping, Indian Express-II Edition.
19. Mishra G. (1999). Psychological perspectives on stress & health.
20. Kothari C.R.Research Methodology.
21. Fazali Ahmed & Anish Ahemd (2009): Occupational stress and some biographical variable as predictors of organizational change. "A studies of bank employees"
22. 10th international and 44 national conference
23. Rachana Srivastav (2009) "Stress and Health Problems among the Employees working in a telephone industry". 10th International and 44th National Conference.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Globalization on Co-Operative Sugar Industries in India

Dr. G. S. Pattebahadur

Assistant Professor,
Balasaheb Desai College, Patan Dist.Satara

Introduction-

Indian economy is mainly agro based economy. Sugarcane is one of the widely grow crop in India. Government sugar policy significantly affects the sugar economy. After globalization the sugar industry showed lower grown rate due to many reason. The sugarcane industry is the backbone of the India's agrarian economy and rural employment. It is a fact that many cooperative sugar industries today are not in a position to pay a reasonable and fair price to farmers for sugarcane. The inability of securing adequate and timely credit, rising debt, interest on sunk investments bulky labor force, non-upgraded technology, inadequate diversification of byproducts, and unprofessional management of the industry, all contribute to the increased cost of production. The production cost of sugar in India is much higher than other counties.

Research of Methodology-

The present research paper is based on secondary data. While preparing the various references, journals, Reports, Internet websites Government report and books have been used.

World Sugar Trade –

India is leader in the world sugar production after Brazil. Globalization of the world sugar economy has been started but the extent of it remains limited as compared to the manufactured goods. Sugar industry has been regarded as one of the most regulated agro industries in the world. The Indian sugar industry plays a leading role in global sugar market. India is the world's second largest producer. It is producing nearly 15 and 25 % global sugar and sugarcane, respectively. India has 453 sugar mills those constituting 252 mills from the co-operative sector and 134 mills from the private sector.

India is the largest sugar consumer and second largest produces of sugar in the world. Indian sugar industry has total turnover of Rs 500 billion per annum. Sugar industry is second after the Textile industry in India. The sugar industry currently has 453 operating sugar mills in the country. Today nearly 50 million sugarcane farmers and a large number of agricultural laborers are involved in sugarcane cultivation. Sugar mills have been established in large sugarcane growing states like Maharashtra, uttar Pradesh, Karnataka, Gujarat, Tamil Nadu and Andhra Pradesh.

National federation of co operative sugar factories limited

National federation of co operative sugar factories limited was established in 1960 to coordinate and facilitate the working of the affiliated co operated sugar factories and state federations of co operative sugar factories and to assist in the promotion and organization of new co operative sugar factories.

Employment

Indian sugar industry has created employment in rural India. The cultivation of sugarcane employs about 4.5 core farmers. The sugar industry today provides about 2 million skilled workers and from the rural areas.

Price of sugarcane -

While on the one hand, the Centre Government fixes FRP as the minimum price, which is also used for arriving at the price of levy sugar. On the other, many States have intervened in sugarcane pricing with State Advised Price (SAP) to strengthen the farmer interests. SAP has typically been higher than FRP. Farmers and millers on the one hand, and CACP and states on the other, have held divergent views on which is a price fair to both farmers and millers.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Trade policy for sugar –

Depending on mill-wise monthly production and stocks, local production levels and world market conditions, quantitative controls on both exports and imports are common in the sector. This is an avoidable source of uncertainty for the industry.

Impact of Globalization on Indian co - operative sugar industries

Sugar and sugarcane are notified as essential commodities under the Essential Commodities Act, 1955. India is the largest consumer of sugar and the second largest producer of sugar in the world. The Indian sugar industry is required to concentrate on number of important areas so as to make it more cost effective as well more competitive at the global level

- 1) Need to bring down the cost of sugar production
- 2) Need to rationalize sugarcane prices.
- 3) Need to concentrate on high sugar content and high yielding varieties of sugarcane.
- 4) Need to improve the quality of sugar.
- 5) Need to promote the production and export of raw sugar.

Conclusion

Now the globalization has created obvious challenges for those cost of production is higher and benefiting to those whose cost of production is low. India stands third increasing order in the cost of sugar production. The world sugar market is now open under WTO. On this basis Indian co-operative sugar industry has to rearrange and strengthen its position very carefully so as to make it more competitive in the world market.

References

1. Economic and Political weekly-Vol LII No 8 February 24, 2018
2. Girdhari D.G, (2002), Globalization and Indian economy Issues, Strategies& Perspective, Apratim Publication, Aurangabad.
3. Jahagirdar Mukta, (2003), Post Economic Reforms Scenario of Indian Economy, Centre of Economic and Social studies, Amravati.
4. Gupta K.R, (1995), Liberalization and Globalization of Indian economy, Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi.
5. Economic Survey of Maharashtra -2017-18
6. www.indianmirror.com

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Use of Modern Technology in Library and Information Science

Prof. B.S.Chikhalikar

Librarian

Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur

Abstract

Library gives information for daily routine task. The latest device for ICT has circulated rapid knowledge. Various research institutes of library services have improved changes in ICT. Now modern library has opened a new way of collecting information with technical view. Finally librarians should research how to update their knowledge experience in ICT. It will be responsible for validating ICT centers as well as knowledge network for society.

Key words: modern technology, ICT, web-based resources etc.

Introduction

Libraries must improve themselves update ICT knowledge. For efficient services for library needs ICT knowledge and procedures to maintain the library. The changes in the library need to keep in this current Web environment. The information have made centers with ought wall and virtual information centers to exist where data knowledge can be communication all area of the globe.

ICT Parts in Library and Information Science:

The ICT has changed the way information centers. Today ICT plays very major role in library disciplines changes in to computerized operations. Which means applied ICT techniques in libraries and provide better service to users. As a result librarians have in cooperated new ICT skills. The computer networking atmosphere has needed library science professionals to appropriate basic ICT knowledge and training skills. These skills can help the librarian to achieve advanced ICT skills and ability in area such a way, development in libraries. This tendency has lead to important changes in library science field.

Modern Techniques Used in Libraries:

Today is a Technical era. There are so many changes in the library. Dr. S. R. Ranganathan says that to push the write information and make it easy to the write person at the right time, which is the motto of any modern library. Internet has become more favorable for web portal.

ICT in Information Centers:

ICT make knowledge constructions in electronic approaches and file transfer possible. The ICT are in crevasses the level of digital learning. First the library should connect with the core collection and also provide the world wide knowledge and be virtual. ICT techniques are used by libraries are found in circulation, a main task for library services which can save a lot of time for users as well as library staffs. With the help of the web user can search information from anywhere. Users can be easily search library resources trough apps like IOS, Android, and RFID. It can help to protect the resources from the theft. Various tools can use for library operations like OCLC, World CAT, Classification Web, The catalogue, Calculator and others.

Entry to Web-based Resources:

I) E-Book-E-Book –has explained as a text corresponding to a book that in a electronic form on a computer screen. E-Book can be read just like a paper book

II) E-Journals: E-Journals can use via internet from any web of personal computers e-journals provides the librarians a options to these issues without changing the service levels.

III) Electronic Theses and Dissertations: Theses and Dissertations at universities are effective source of knowledge for further research. A number of universities have transferred the Dissertations collection in to electronic libraries and made theme available on the Net.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Digital Library:

Library gives information about owned publication like Manuscript, Rare books, Maps, Photograph, Painting. Archives are part of library system in research and development organization.

Subject Gateways:

Libraries have subject guides and ways are separate assignments for librarians. The most useful ways to discover believable resources in particular subject is to use.

Modern Tools in Libraries:

ICT provides libraries with new technologies to advanced their resources and services. Now the libraries are changing paper into digital. Computers, Printers, Pen drive, DVD, CDROM, Digital Camera, Web OPAC Modern Scanner, Animation Technology, Email, E-Group, Fax, Internet, Mobile and Video Conferencing these tools are used for the libraries. These tools help to increase information literacy in the use of ICT among library professions.

Impression of ICT on Librarians:

The impression of ICT is on different level of librarians. There is improvement the extensive use of ICT result in electronic information sources. ICT gives and makes new rolls for librarians. It is effective source for information centers.

To Come Out ICT Technologies for Library Services:

ICT Technologies have been used by many of the research and development libraries in India. Approach by touch- disseminate library services cellular technology ,Talking computer library ,Robot Social Networking, RFID and Smart Card, CDROM searching Online Networking, Photostat, Online Information services, News Clipping Scanning services ,Online Reservation services, Database searching services, Audio Visual services ,Internet Access, E-Query services ,E-Journals, Books Lists, Barcode Printing Technology, Web-Rings, Digital Archives, Bulletin Boards, Web- Exhibitions, Virtual Help Desks. Use of ICT tools and to provide and collect knowledge has been slovenly accepted in number of libraries. Libraries should invest in ICT Technologies.

Conclusion:

Libraries have to accept technologies with time to time. Library Science professions have to keep themselves updating by using ICT tools. Profession should use all possible tools available to them at their disposal with commitment to professions. Library staff should use technology in libraries and successful in the work satisfaction.

References:

1. Thomas, L.C. (2011). Libraries, Librarians and mobile services, *Bulletin of the American Society for information science and technology* 38(1), 8-9, Web.
2. Lancaster, E.W. & Sandore, B. (2001) *Technology and Management in Library and Information Services*. London, Library Association. 24-28 p.p.
3. Shongwe, M. D.Ocholle (2012). *The IT Factor in LIS Jobs: A South African Perspective*, World Library and Information Congress, 78th IFLA Genral Conference and Assembly, Helsinki. 11-18 pp.
4. Galhotra, Mohan Kumar. *Information Technology in Library and Information Services*, New Delhi, Ess. Pub. 2008
5. Kamble ,Mahesh (ed.) : *Recent Trends in Library and Information Science*, Sangli, Bahari Publication, 2014

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Globalization on Rural And Urban Sector in India

Dr. Gangadhr Ramrao Bhuktar

Assistant Professor, Head of Business Economics

Vishwasrao Naik Arts, Commerce & Baba Naik Science Mahavidyalaya, Shirala

Introduction

In the present era globalization has gained an enormous importance especially in the last 15 years. Globalization is perhaps the topic of the age. The modern world is seen as the world without geographical boundaries and any kind of barriers. Globalization has been the major force behind this. In the basic sense, the word globalization refers to the adoption of liberalization of foreign exchange restrictions, open and unfettered trading markets, etc. As a result the world is considered as a global village. Globalization is relatively a new term used to describe a very old process. It is a historical process that began with our human ancestors moving out of Africa to spread all over the globe. Globalization is the integration of the world economy and exchanging the ideas, products, technologies etc. It was, however, adopted not as a solution to deteriorating Indian economy but to enable itself to get further foreign exchange loans from World Bank as its foreign exchange reserves were reduced to mere 3 weeks outflow. To rectify its ailing financial health, Government simultaneously decided to amend its economic policies and go for privatization & liberalization of its economy. These decisions had immediate positive effect. However, globalization has proved to be a double edged weapon. It did help government temporarily meet its emergent need of foreign exchange but it has, as a by-product, caused some permanent damage to Indian Economic system and Indian social structure. The process of globalization is an inevitable phenomenon in human history which has been bringing the world closer since the time of early trade and exploration, through the exchange of goods, products, information, jobs, knowledge and culture. Globalization is the process of integration of the world into one huge market. It provides several things to several people with removal of all trade barriers among countries. Globalization happens through three channels: trade in goods & services, movement of capital and flow of finance. Globalization in India is generally taken to mean integrating the economy of the country with the world economy.

Objectives

1. To study and understand the Impact of globalization on Rural Sector in India.
2. To study and understand the Impact of globalization on Urban Sector in India.

Defining Of Globalization

HIRST (2008) describe that globalization is nothing new, that it refers to an old process that began more than 100 years ago. The beginning of these processes can be related to the second half of the nineteenth century, when thanks to technical and technological innovation, industrial revolution, the importance of transportation, costs were drastically reduced and when it came to the first major trade liberalisation.

HILL (2009) argues that globalization refers to the shift toward a more integrated and interdependent world economy, citing the decline in barriers to the free flow of goods, services and capital since the end of World War II and the wave of technological change as key factors.

CERNY (2011) defined globalization as a set of economic and political structures and processes deriving from the changing character of the goods and assets that comprise the base of the international political economy - in particular, the increasing structural differentiation of those goods and assets.

STIGLITZ (2012) defines globalization as the closer integration of the countries and peoples of the world brought about by the enormous reduction of costs of transportation and communication, and the breaking down of artificial barriers to the flows of goods, services, capital, knowledge, and (to a lesser extent) people across borders.

Impact of Globalization on Rural Sector in India

Globalization is held responsible for unemployment, cultural degradation and difficulties of competition. As per a report of ILO (2004).The lives of the educated and the rich had been enriched by globalization. The IT sector was a particular beneficiary. But the benefits have not yet reached the majority

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

and the new risks have cropped up for the losers, the socially deprived and the rural poor. Western perceptions which dominated the globe media, are not aligned with local perspectives, they encouraged consumerism in the midst of extreme poverty and posed a threat to cultural and linguistic diversity.” In other words, It seems that benefits of globalization are mainly absorbed by the urban population of India. The following points show that the villages have been neglected from the sweet fruits of globalization-

1. The farmers are still living in Kuccha houses made of mud etc.
2. Due to globalization some countries specially developed countries, have become industrial hubs covering the global demand. This has decreased entrepreneurial activities in developing countries which leads to unemployment.
1. Rural population is still suffering from unemployment as rural labour is mostly uneducated and unskilled. Machines and latest technologies have reduced the number of manpower a lot.
2. Electrification of villages have not yet been completed by the govt. Adding further the villages having electricity get on an average only 3-4 hours of supply daily.
3. Toilet system in Indian villages are otherwise lacking or of poor standards.
4. Though the govt. has made the primary education compulsory, but many villages lack in educational facilities. Children have to cover a long distance to get to their schools.
5. Study material available to rural children and mid-day meal is of sub-standard quality.
6. Globalization has caused intermingling of cultures. Though it has curtailed narrow-mindedness of humans, but it has caused cultural degradation also specially in India. Western ideas and culture has started killing the social ethics of Indian mass. More and more people have become ignorant about social, ethical and moral values.
7. Indian villages lack in facilities of technical education and it is not always possible for everyone to get access to urban areas for technical education. That is why rural labour remains unskilled.
8. As most of the villages don't have adequate electricity and modern means of communication, so the knowledge-base in rural Indian mass becomes weak.
9. Govt. has not done satisfactory work for promoting of small-cottage industries in villages. So educated rural youth remains unemployed and migrates to urban areas.
10. Indian rural population is still conservative. Culture and social values are preferred more. Tradition is still more important than science.
11. Imports make the farmers' position worse as they are not able to compete with imported goods in terms of price and quality.
12. The position of artisans is also bad in villages. They are also not able to compete with machine-made goods.
13. As life standards have risen up significantly so the wants are increasing day by day but the resource generation is not increasing with a significant speed. So globalization is increasing the numbers of poor citizens having a long list of requirements.
14. As the competition has become global, so it has become quite difficult for small, cottage, handicraft & medium industries to maintain constant continuity and development track.
15. Countries especially developing countries have assumed Foreign Capital as a perfect medicine for economic development. But it has created several hurdles in free and successful functioning of entrepreneurial activities. Also excessive use of foreign capital is also harmful for the political survival of the country.
16. As it is human nature that evils are grasped hurriedly not the merits. So in the context of globalization, it has changed the cultural values of Indian mass & due to this villages have suffered a lot.

Impact of Globalization Rural Life in India

Rural development primarily concerned with uplifting people out of poverty. The impact of globalization on rural societies, there economy, environment must therefore be viewed through this perspective. The present paper, therefore is an attempt to what impact globalizations having on rural areas. Major aspects of globalization that relate to rural life or its development which includes the commercialization of agriculture and expansion of agro-industries, the liberalization of international trade and marketing for food and other agricultural products, the intensification and internal labour migration, the increasing privatization of resources and services and the wider use of information and Communication and technologies. Thus, the

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

wave of globalization hit India at the end of the last century which results in all the spheres life. Labour migration to cities from rural areas in search of employment was a common phenomenon. This was for various reasons especially for luxurious life, handsome salary and for numerous job opportunities. Earlier there was a 'minimum wage act' and now equal wage for all is provided. Today the percentage of village people attending the call of nature in open fields is reduced. The good roads restrict make them successful to sale agricultural products from villages to goods markets in cities & towns. As a result they can earn good price of their product. Life in rural India was in the nature and pattern of urban growth. Economic and spatial structures of cities have begun to reflect the changing composition of the global regional markets. New townships with high quality infrastructure have sprung on the periphery of large cities. The emergence of the software and services outsourcing in India as one of the most visible outcomes of globalization on land and housing markets. For making local economies competitive, the cities are in the process of improving city image and quality of life through infrastructure and other projects. The pattern of urban life in India is characterized by continuous concentration of population and activities in large cities. Nearly 30% of the total population lives in urban areas along with population pressure with the fulfilment of their needs. Every step of movement towards economic, political and cultural modernization, taken by the state in India, is responded to by the people with an enhanced sense of self consciousness and awareness of identity. The linkages both visible and invisible, defining the cultural interdependence among communities and regions in India which have existed historically, reinforce instead of threatening the national identity. These bonds seem to become stronger as India encounters the forces of modernization and globalization. Flowing with globalization, India is shining in nearly every prospect. India is getting a global recognition and slowly moving towards to become a major economic and political strength.

The Impact of Globalization on Urban Sector in India

Being a diverse country, India is rapidly urbanizing along with the density of the population. The implications of globalization for a national economy are many. Globalization in India has intensified interdependence and competition between economies in the Indian market. Changes have taken place in the last two decades especially in the nature and pattern of urban growth. Economic and spatial structures of cities have begun to reflect the changing composition of the global regional markets. New townships with high quality infrastructure have sprung on the periphery of large cities. The emergence of the software and services outsourcing in India as one of the most visible outcomes of globalization on land and housing markets. For making local economies competitive, the cities are in the process of improving city image and quality of life through infrastructure and other projects. The pattern of urban life in India is characterized by continuous concentration of population and activities in large cities. Nearly 30% of the total population lives in urban areas along with population pressure with the fulfilment of their needs. Every step of movement towards economic, political and cultural modernization, taken by the state in India, is responded to by the people with an enhanced sense of self consciousness and awareness of identity. The linkages both visible and invisible, defining the cultural interdependence among communities and regions in India which have existed historically, reinforce instead of threatening the national identity.

Globalization and Urban Indian business

1. India has a consumer base of 1.14 billion people.
2. India is the 3rd largest global telecom market. The mobile subscriber base has grown from 0.3 Million in 1996 to over 900 million in 2013.
3. India is likely to add over 200 shopping malls in 2010 and 715 malls in 2015.
4. India is the worlds: 2nd largest two-wheeler market.
5. 4th largest commercial vehicle market.
6. 11th largest passenger car market.
7. 7th largest automobile market by 2016.

Technological Impact Of Globalization In India

1. Access to television grew from 20% of the urban population (1991) to 90% of the urban population (2009). Even in the rural areas satellite television has a grown up market.
2. Scientific and technological innovations have made life quite comfortable, fast and enjoyable.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

3. People are less worried for government jobs as MNC's are offering more lucrative jobs.
4. In the cities internet facility is everywhere. Extension of internet facilities even to rural areas
5. Global food chain /restaurants have already found a huge market in the urban areas of India.
6. Lavish Multiplex movie halls, big shopping malls and high rise residential are seen in every cities.
7. Telecommunication and Software Industries are booming in India.
8. Entertainment sector in India has a worldwide market. Bollywood movies are distributed and accepted worldwide. Big international companies (Walt Disney, 20th Century Fox, Columbia Pictures) are investing on this sector.
9. Famous International brands (Armani, Gucci, Nike, Omega etc.) are investing in the Indian market with the changing of fashion statement of Indians.
10. In place of old cinema halls, multiplex theatres are coming up.
11. Old restaurants are now replaced by Mc. Donalds.
12. In India, land-line or basic phone was a prestige symbol few years back but now you find people riding bicycle with a mobile in hand, talking or listening music.

Conclusion

The impact of globalization on Indian and rural life has a tremendous influence which is both positive as well as negative. The Indian urban and rural life is viewed as the two faces of the same coin. They are mutually interdependent and both have a greater impact of globalization. The impact of globalization on Indian rural economy has given new face to modern India. There is a rapid and positive progress towards society. Rural economy is the pillar of through its agricultural activities. The impact of globalization has changed India as one the global superpowers. However rural India must tread cautiously on the path of globalization as its negative effects can prove to be catastrophic. Thus, India is getting global recognition and slowly moving forward to become a major economic and political strength. Thus, the paper clearly elucidates that globalization is a complex phenomenon. It has a very profound impact on both Indian rural and urban life. India's globalization, urbanization and rural development have shown remarkable growth.

1. It is clear that the liberal policies adopted by Indian government has played a dominant role in development of agriculture in India.
2. But the main problem is that the basic issues of rural poverty, corruption, still remain and are in fact, getting worse in some aspects.
3. In the long run globalization is going to play key role in development and advancement in the field of agriculture resulting in all the fields directly or indirectly getting the benefit from it.
4. India is getting a global recognition and slowly moving towards to become a major economic and political strength.
5. It is a common belief that globalization plays a role just at international levels of trade and commerce but the fact is that it has played an important role in making our lives much more comfortable too

Reference

1. Hirst, S. (2008). Globalization, Democratization and Multilateralism. International Political Economy Series. Palgrave Macmillan.
2. Hill, C.W.L. (2009). International Business: Competing in the Global Market Place. McGraw.
3. Cerny.P.G. (2011). "Globalization and the Changing Logic of Collective Action," International Organization vol. 49 (4), autumn 1995, p. 596.
4. Stiglitz, J. E. (2012). Globalization and Its Discontents. New York: Norton & Company.
5. Palaniturai, G., Ramesh, R. "Globalization and Rural Development", New Delhi, 2010.
6. Rahaman, Md. Mizanur. "Impact of globalization on rural development", Thailand-2013.
7. Ashutosh, Kumar "Effect of globalization on Indian society", 2013.
8. Liberalisation and globalization of Indian economy : Kulwantrai Gupta.
9. Burr, C. (2011). Globalization and its impact. International Research Journal of Business Research, Vol. 1(3), pp. 20-24.
10. Mahadevan, R. (2011): Productivity Growth in Indian Agriculture: The Role of Globalization and Economic Reform. Asia Pacific Development Journal 10 (2), P- 59.
11. Reardon, T., Barrett, C.B., Berdegue, J.A. and Swinnen, J.F.M. (November 2011) Agrifood Industry Transformation & Small Farmers in Developing Countries World Development 37(110): 1717-1727.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Articulation of Sustainable Development in Globalised Era by Indian Judiciary

Dr. M. C. Sheikh

(Asstt.Prof)

B.Sc., LL.M., NET, M.B.A., PGADR, DCL, Ph.D. (Law)
Shahaji Law College, 1090'E', Shahupuri, Kolhapur-416001

The global consciousness towards protecting the environment cannot be seen in isolation. Man has a fundamental right to freedom, equality and adequate conditions of life, in an environment of a quality that permits a life of dignity and well being, and he bears a solemn responsibility to protect and improve the environment for present and future generations. So far Indian perspective on right to environment is concerned traditionally and culturally, India has been alive to the issue of environment protection. For other countries environment protection is a matter of right but in India it could be perceived from duty-right relationship.¹

Development involves a progressive transformation of economy and society. A development path that is sustainable in a physical sense could theoretically be pursued even in a rigid social and political setting. But physical sustainability cannot be secured unless development policies pay attention to such considerations as changes in access to resources and in the distribution of costs and benefits. Even the narrow notion of physical sustainability implies a concern for social equity between generations, a concern that must logically be extended to equity within each generation. Thus the goals of economic and social development must be defined in terms of sustainability in all countries - developed or developing, market-oriented or centrally planned. Interpretations will vary, but must share certain general features and must flow from a consensus on the basic concept of sustainable development and on a broad strategic framework for achieving it. The essential needs of vast numbers of people in developing countries for food, clothing, shelter, jobs - are not being met, and beyond their basic needs these people have legitimate aspirations for an improved quality of life. A world in which poverty and inequity are endemic will always be prone to ecological and other crises. Sustainable development requires meeting the basic needs of all and extending to all the opportunity to satisfy their aspirations for a better life.

Living standards that go beyond the basic minimum are sustainable only if consumption standards everywhere have regard for long-term sustainability. Yet many of us live beyond the world's ecological means, for instance in our patterns of energy use. Perceived needs are socially and culturally determined, and sustainable development requires the promotion of values that encourage consumption standards that are within the bounds of the ecological possible and to which all can reasonably aspire.²

International Efforts

The Earth Summit or United Conference on Environment and Development (UNCED) was held at Rio de Janeiro, Capital of Brazil, from June 3 to June 12, 1992. It was the largest International conference in the history of International relations and International Law. It was attended by 178 nations. More than 20, 000 participants attended the conference. The plenary session was attended by 130 heads of State and Government.

The Earth Summit is the culmination of series of UN conference beginning with the Stockholm Conference on Human Environment in 1972. Industrialized countries degrade the environment by insatiable consumption of resources and intense production of wastes, while high fertility and rapid population growth in many developing countries put damaging pressure on the planet combined, such human demands are undermining the world's natural resources base, land, water, and air upon which all development depends. These issues are, therefore, not only environmental but also economic.

The United Nations Conference on Environment and Development, held in Rio de Janeiro in 1992, provided the fundamental principles and the programme of action for achieving sustainable development. As defined by the Brundtland Report, sustainable development means "Development that meets the needs of the present without compromising the ability of the future generations to meet their own needs".³

The Earth Summit or United Conference on Environment and Development (UNCED) was held at Rio de Janeiro, Capital of Brazil, from June 3 to June 12, 1992. It was the largest International conference in

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

the history of International relations and International Law. It was attended by 178 nations. More than 20, 000 participants attended the conference. The plenary session was attended by 130 heads of State and Government.

The Earth Summit is the culmination of series of UN conference beginning with the Stockholm Conference on Human Environment in 1972. Industrialized countries degrade the environment by insatiable consumption of resources and intense production of wastes, while high fertility and rapid population growth in many developing countries put damaging pressure on the planet combined, such human demands are undermining the world's natural resources base, land, water, and air upon which all development depends. These issues are, therefore, not only environmental but also economic.

Some of the main issues confronting the Earth Summit or UNCED were finances (i.e. who will pay for the cleaning of the world); technology transfer, institutional framework, climate change, forests biological diversity and sustainable development. Six issues on which North and South expressed divergent views were Greenhouse gas emission. Forests population, Technology transfer, Finance and Degradation. Besides the main issue of funding environmental programmes outline in Agenda 21, other major achievements of the UNCED include a convention on Biodiversity, a convention on climate change, a convention on forestry, and Earth Charter or Rio-Declaration.

Rio-Declaration contains 27 principles or points concerning almost all countries of the global community and enlisting general rights and obligations on environment protection. The more important of the principles of Rio-Declaration are as follows :

Human beings are at the centre of concerns for sustainable development. They are entitled to healthy and productive life in harmony with nature. States have, in accordance with the charter of the United Nations and the principles of International Law, the sovereign right to exploit their own resources pursuant to their own environmental policies and the responsibility to ensure that activities within their jurisdiction or control do not cause damage to the environment of other States or areas beyond the limits of national jurisdiction (Principle 2).

Following the Earth Summit, the UNCED, in pursuance of the decision of the United Nations General Assembly, established the, United Nations Commission on Sustainable Development (UNCSD) to fulfill a range of functions. These functions broadly fell into the following three categories.

In 1992, the first United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), commonly referred to as the Rio Conference or Earth Summit, succeeded in raising public awareness of the need to integrate environment and development. The conference drew 109 heads of state to Rio de Janeiro, Brazil, to address what were dubbed urgent problems of environmental protection and socio-economic development. The Earth Summit influenced subsequent UN conferences, including Rio+20 and set the global green agenda. "The World Conference on Human Rights, for example, focused on the right of people to a healthy environment and the right to development; controversial demands that had met with resistance from some Member States until the Earth Summit."

At its eleventh session in 2003, the Commission decided on a multi-year work programme consisting of review and policy years. Since its establishment in 1992, the Commission has greatly advanced the sustainable development agenda within the international community.

At the United Nations Conference on Sustainable Development (Rio+20), Member States agreed to establish a high level political forum that will subsequently replace the Commission on Sustainable Development.

The United Nations Conference on Sustainable Development (UNCSD), also known as Rio 2012, Rio+or Earth Summit 2012 was the third international conference on sustainable development aimed at reconciling the economic and environmental goals of the global community. Hosted by Brazil in Rio de Janeiro from 13 to 22 June 2012, Rio+20 was a 20-year follow-up to the 1992 Earth Summit / United Nations Conference on Environment and Development (UNCED) held in the same city, and the 10th anniversary of the 2002 World Summit on Sustainable Development (WSSD) in Johannesburg.

The ten day mega-summit, which culminated in a three-day high-level UN conference, was organized by the United Nations Department of Economic and Social Affairs and included participation from 192 UN member states — including 57 Heads of State and 31 Heads of Government, private sector companies, NGOs

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

and other groups. The decision to hold the conference was made by UN General Assembly Resolution A/RES/64/236 on 24 December 2009. It was intended to be a high-level conference, including heads of state and government or other representatives and resulting in a focused political document designed to shape global environmental policy.

The concept of sustainable development has become increasingly popular since it was employed and explained in the report of the World Commission on Environment and Development(WCED). Essentially it means “development that meets the needs of the present without comprising the ability of future generations to meet their own needs”⁴

The right to development must be fulfilled so as to equitably meet developmental and environmental needs of present and future generations, according to the Rio-Declaration (the Earth Summit). It has been stated in the declaration in the Principle that : “Man has the F.R. to freedom, equality and adequate conditions of Life in an environment of a quality that permits a life of dignity and well being and he bears a responsibility to protect and improve the environment for the present and future generations.”⁵

The Supreme Court Contribution

In developing countries like India, exploitation of natural resources is essential for economic progress through industrial development.⁶ With an ever increasing population and corresponding requirement of economic growth, a certain amount of compromise with environment is inevitable. However, this compromise should not be so extensive that it overrides the protection of environment altogether. It is at this juncture that the concept of ‘Sustainable Development’ comes into picture. Sustainable development is essentially a policy and strategy for continued economic and social development without detriment to the environment and natural resources on the quality of which continued activity and further development depend.⁷ Sustainable development means what type or extent of development can take place which can be sustained by nature/ecology with or without mitigation.⁸ Treating ‘Sustainable Development’ as a part of Article 21, Constitution of India, 1950, Supreme Court, in N.D. Jayal v. Union of India,⁹ held that:

"Therefore, the adherence to sustainable development principle is a sine qua non for the maintenance of the symbiotic balance between the rights to environment and development. Right to environment is a fundamental right. On the other hand, right to development is also one. Here the right to “sustainable development” cannot be singled out. Therefore, the concept of “sustainable development” is to be treated as an integral part of “life” under Article 21."

However, if without degrading the environment or minimising adverse effects thereupon by applying stringent safeguards, it is possible to carry on development activity applying the principles of sustainable development, then such activity can be carried out.¹⁰ It should also be noted that, while applying the concept of “sustainable development”, one has to keep in mind the “principle of proportionality” based on the concept of balance.¹¹

The concept is required to be implemented taking a pragmatic view and not on *ipse dixit* of the court.¹² Court should follow the principle of sustainable development and find a balance between the developmental needs and environmental degradation.¹³ Adherence to the principle of sustainable development is now a constitutional requirement.¹⁴

Supreme Court, in *Karnataka Industrial Areas Development Board v. C. Kenchappa*,¹⁵ while considering the need to maintain environment during land acquisition, held that: [The concept of ‘sustainable development’ was extensively discussed in this case]

“.....before acquisition of lands for development, the consequence and adverse impact of development on environment must be properly comprehended and the lands be acquired for development that they do not gravely impair the ecology and environment.”

The much discussed ‘precautionary principle’ and ‘polluter pays principle’ are part of sustainable development.¹⁶ The concept of ‘Sustainable Development’, which also emerges as a fundamental duty from Article 51-A of the Constitution, dictates the expansion of population being kept within reasonable bounds.¹⁷

“Precautionary Principle” and “Polluter Pays Principle”, which have immensely affected the environmental jurisprudence in India. Referring to the importance of these two principles, Justice Kuldeep Singh, in *Vellore Citizen’s Welfare Forum v. Union of India*,¹⁸ held that:

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

*"In view of the above-mentioned constitutional and statutory provisions we have no hesitation in holding that the **Precautionary Principle** and the **Polluter Pays Principle** are part of the environmental law of the country."*

Vellore Citizen's Welfare Forum has been a landmark judgement for broadening and explaining the importance of these principles. Section 20 of the National Green Tribunal Act, 2010 ("NGT Act"),¹⁹ specifies that the Tribunal, while passing orders, shall apply the precautionary principle and polluter pays principle. The enactment of NGT Act is preceded by an inclination of the Supreme Court of India ("Supreme Court") towards these two principles which, in effect, have become part of the law of the land.²⁰

In *Karnataka Industrial Areas Development Board v. Sri. C. Kenchappa and Ors.*, Supreme Court, while explaining that 'precautionary principle' and 'polluter pays principle' are part of the law of land, referred to some foreign sources.²¹ For instance, it referred to the Article 7 of the Bergen Ministerial Declaration on Sustainable Development in the ECE Region, Australian Conservation Foundation etc. Precautionary principle requires anticipatory action to be taken to prevent harm.²² That is, in view of the precautionary principle as defined by the Supreme Court, the environmental measures must anticipate, prevent and attack the causes of environmental degradation.²³ In *Narmada Bachao Andolan Vs. Union of India and Others*,²⁴ Supreme Court held that:

"the 'precautionary principle' and the corresponding burden of proof on the person who wants to change the status quo will ordinarily apply in a case of polluting or other project or industry where the extent of damage likely to be inflicted is not known."

In other words, if one, who seeks to change status quo of the environment, provides insufficient evidence to alleviate concern about the level of uncertainty, then the presumption should operate in favour of environmental protection.²⁵ Precautionary principle, along with polluter pays principles, is also part of the concept of "sustainable development" and has to be followed by the State Governments in controlling pollution.²⁶ Supreme Court has also held that these principles flow from the core value in Article 21 of the Constitution of India.²⁷

Another innovation has been the development of the "Absolute Liability" Principle in the case of *M. C. Mehta v. Union of India*²⁸ where Justice Bhagwati laid down a stricter principle of law than the principle of strict liability in the sense that all the exceptions to the *Rylands v. Fletcher*²⁹ rule were not held applicable in this particular principle applicable to enterprises engaged in hazardous activities and the size of the industry determined the amount of compensation payable by it. The transition has been said to be constitutionalism of the tort law.³⁰ The concept of sustainable development has been introduced in the Indian judicial scenario by the judges of the Supreme Court including such international principles in the context of the development that was necessary in the view of the developing economy that India was and to a certain extent still is. In *M. C. Mehta v. Union of India*³¹, the Supreme Court even went so far as to say that life, public health and ecology is entitled to 32 a priority over unemployment and rural poverty. One of the earliest cases where the Supreme Court dealt with the concept of inter-generational equity was in the case of *Rural Litigation and Entitlement Kendra, Dehradun v. State of Uttar Pradesh*³³ where the question that arose was regarding illegal and unauthorized mining damaging and destroying the local environmental system and causing ecological imbalance. The Apexcourt held that some assets are permanent and should not be exhausted in one generation and also opined that environmental protection and maintaining ecological balance should be placed on the same standing as economical development of the economy.

The Court after much deliberation ordered the mining work to stop and held that although this would cause economical loss to the laborers but this was a price that had to be paid for protecting and safeguarding the rights of the people to live in a healthy environment with minimal disturbance of the ecological balance and without avoidable hazard to them and to their cattle, homes and agricultural land and undue affection of air, water and environment. Of the judges who constituted the so-called 'Green Bench' in the Supreme Court at that period of time, notably mention might be made of Justice Kuldeep Singh who delivered the judgement in the *Vellore Citizens Forum v. Union of India*³⁴ whereby the concept of sustainable development was applied for the first time in an Indian case.

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

In Focus

Thus the responsibility lies on the Supreme Court and High Courts to deal with these cases with utmost caution. Then only, we will achieve our goal i.e. to secure a pollution free developed country for our next generation. For achieving the consciousness at the grass roots level it is imperative to spread information and educate the public at large of the concerned environmental laws, constitutional rights and obligations as well the landmark judgments given by the Supreme Court to expand the scope of environmental jurisprudence in India. Let's begin with "*we are the debtor of next generation*"

References:

1. Alok Krishna Agarwal (Feb.2013 Issue), Lawz editorial page
2. Our Common Future, Chapter 2: Towards Sustainable Development from A/42/427. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development
3. 1987 report of the World Commission on Environment and Development (Brundtland Report) [Report of the Commission chaired by the then Prime Minister of Norway, Ms G.H. Brundtland]
4. WCED, Our Common Future (1987), Prior to this, the concept had been used in the Stockholm Conference on the Human Environment 1972
5. Kuljit Kaur (April 2007), Nyaya Deep The Official Journal of NALSA, Vol. VIII, Issue 2, p.16
6. Dr.N.Maheshwara Swami(2008)Textbook on Environmental Law, Asia Law House Hyderabad,p.96
7. T.N. Godavarman Thirumulpad v. Union of India, (2002) 10 SCC 606, 630
8. Narmada Bachao Andolan v. Union of India, (2000) 10 SCC 664, 727
9. N.D. Jayal v. Union of India, (2004) 9 SCC 362; Also see Atma Linga Reddy v. Union of India, (2008) 7 SCC 788; Glanrock Estate (P) Ltd. v. State of T.N., (2010) 10 SCC 96; Tirupur Dyeing Factory Owners Assn. v. Noyyal River Ayacutdars Protection Assn., (2009) 9 SCC 737
10. M.C. Mehta v. Union of India, (2004) 12 SCC 118
11. Research Foundation for Science Technology & Natural Resource Policy v. Union of India, (2007) 15 SCC 193
12. Susetha v. State of T.N., (2006) 6 SCC 543
13. Intellectuals Forum v. State of A.P., (2006) 3 SCC 549, 574; Bombay Dyeing & Mfg. Co. Ltd. (3) v. Bombay Environmental Action Group, (2006) 3 SCC 434; H.P.v. Ganesh Wood Products, (1995) 6 SCC 363 at page 389
14. T.N. Godavarman Thirumulpad (104) v. Union of India, (2008) 2 SCC 222
15. Karnataka Industrial Areas Development Board v. C. Kenchappa, (2006) 6 SCC 371
16. Delhi Transport Deptt., Re, (1998) 9 SCC 250, 251; Research Foundation for Science Technology National Resource Policy v. Union of India, (2005) 10 SCC 510, 518; M.C. Mehta (Taj Trapezium Matter) v. Union of India, (1997) 2 SCC 353; M.C. Mehta v. Union of India, (2002) 4 SCC 356; Tirupur Dyeing Factory Owners Assn. v. Noyyal River Ayacutdars Protection Assn., (2009) 9 SCC 737
17. Javed v. State of Haryana, (2003) 8 SCC 369, 389
18. Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India and others, (1996) 5 SCC 647
19. Act No. 19 of 2010
20. S. Jagannath v. Union of India and others, (1997) 2 SCC 87; Tirupur Dyeing Factory Owners Association Vs. Noyyal River Ayacutdars Protection Association and Ors., (2009) 9 SCC 737
21. Karnataka Industrial Areas Development Board v. Sri. C. Kenchappa and Ors (2006) 6 SCC 371
22. M.C. Mehta Vs. Union of India (UOI) and Ors., (2004) 12 SCC 118
23. M.C. Mehta Vs. Union of India (UOI) and Ors, AIR 1997 SC 734
24. Narmada Bachao Andolan Vs. Union of India and Others, (2000) 10 SCC 664
25. A.P. Pollution Control Board (I) v. Prof. M. V. Nayudu (1999) 2 SCC 718
26. In Re Suo Motu Proceedings, Delhi Transport Department, (1998) 9 SCC 250; M.C. Mehta Vs. Union of India (UOI) and Ors, (2005) 10 SCC 217; Karnataka Industrial Areas Development Board Vs. Sri. C. Kenchappa and Ors., (2006) 6 SCC 371
27. Court on Its Own Motion Vs. Union of India (UOI) and Ors., 2012 (6) SCALE 607; Govt. of A.P. and Ors. Vs. Obulapuram Minig. Company P. Ltd. and Ors. etc., (2011) 12 SCC 491; Glanrock Estate (P) Ltd. V. The State of Tamil Nadu, (2010) 10 SCC 96
28. (1987)1 SCC 395
29. (1868)LR 3H.L. 330
30. P.Leelakrishnan(2005),Environmental Law In India,LexisNexis,Butterworths,p.39
31. (1987)1 SCC 395
32. AIR 1965 SC 652
33. AIR 1996 SC 2718

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Green Library

Sheetal Prasad Khateek

Assistant Prof. In Library and information Science
Govt. Degree College Talbehatalitpur U P

Abstract

Green library means libraries, built with the intent to protect the environment and community. Environmental protection is a practice of protecting the natural environment on individual, organizational or governmental levels, for the benefit of both the natural environment and humans. Green Libraries can serve in the way libraries have always served as landmarks in their communities. Green Libraries give pleasant environment to the user community.

Keywords: Green Library, Environmental protection, Environment Quality, Energy Efficiency, Panchamahabhutas, Sustainable Development.

Introduction:

Green library refers to library that contributes towards maintaining the natural ecological balance in the environment, and preserving the planet and its natural systems and resources. Green Library has many meanings, including preserving natural resources for the future, living in a carbon-neutral way, and meeting the needs of the community. For the purpose of this task is as living and working in a practical and environmentally responsible manner, to ensure the protection of the world's resources for future generations. It also improved day to day operations and procedures of the library, as well as educating the community about responsible environmental practices. Libraries are in a unique high profile position which enables them to be community role models by implementing sustainable strategies.

Green Library:

The Online Dictionary of Library and Information Science (ODLIS) defines green/sustainable libraries as A library designed to minimize negative impact on the natural environment and maximize indoor environmental quality by means of careful site selection, use of natural construction materials and biodegradable products, conservation of resources like water, energy, paper, and responsible waste disposal recycling, etc.

Benefits of Going Green:

As Green Libraries give pleasant atmosphere to the users, readers will be attracted towards the library. Libraries can serve for the information needs of the users as well as the present & future of the users by saving environment.

- Beautiful & Pleasant World
- Better Quality of Life
- Better Health
- Saving Earth for Future Generation
- Improve mental health

Conclusion:

The current important issue of the world is environment issue that is to save earth & save life of the earth. Libraries can take good initiative to inspire people, individuals to work towards environment protection. Change can be possible when change comes from mind. Libraries can be inspiration for this change. Libraries are in an excellent position to be both an ecological operator and promoter of environmental awareness.

References:

1. <http://www.libraries.vic.gov.au> http://en.wikipedia.org/wiki/Green_library .
2. <http://www.all-recycling-facts.com/benefits-of-going-green.html>.
3. Kevin Greene, "Greening Your Library: WHAT YOU CAN DO" , Reaching Forward South Conference Springfield, Illinois, 2007.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Globalization: Especially on Balutedar Artisan

Prof. Kiran Sarjerao Pawar
Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya, Malkapur

India's economic history is very characteristic and equally attractive to study. Also, the history of the village financial system is very important. In India the village community was self-sufficient. The Rural Artisans such as potters, carpenters, weavers, cobblers, blacksmith, tailors, goldsmiths, plumbers etc. helped rural economy sustain on its own. In the earlier time they most often adopted their forefather's vocations; their role was significant in maintaining rich cultural life. Consequently, this enclosed self-sufficient life-style paved the way to rich cultural traditions and practices. In self-sufficient isolated villages. After the harvesting operations were over pleasant household used to give a traditionally determined share out of their output to craftsmen and artisans and other. Due to progress of market economy this age-old bond of community living was destroyed and the artisans and craftsmen started getting payments for their service in rupees, right at the time of doing the work. Due to increasing magnetization of trade in rural areas enterprising artisans started to go out of their village in the search of customers.

After independence in India, Village artisans have, historically been an important element in the village communities as they are used to supply commodities produce by them to the village people. The comparative self-sufficiency of the village is a well-known fact. The artisan such as cobblers, blacksmiths and Carpenters, continue even today, to give service required by villages in return of allotment of food grains at the harvest time and perhaps on some cash remuneration. 'Bara Balutedar', the village artisans, who held rent free land in village, served in sphere of economic and social needs of the society. They were assistants to the patil in the various social and festival ceremonies in the village,¹ also rendered valuable services to the whole village in its economic activity and growth.

Place of Balutedar in village administration

Generally, the division of villages in the Maratha period was held in three areas, that is 1) Pandhari (Residential Land) 2) Kali (Cultivable Fermland) and 3) Gavthan (Gairan). Large village were called 'Gram', 'Dehe', 'Mouja' and the small village was called 'Majara', 'Wadi', 'Padi or Khari'. As well as a village that was connected to a large village called 'Khurd' and main village was called 'Budruk'.² During the Maratha period there was a class that governed the village administration, the class was the Vatandars. Patil, Kulkarni, Deshmukh, Deshpande and Chaugula were the traditional vatandars of villages financial and administrative planning. Also, balutedar was a working class helping the vatandars. In essence, vatandar and balutedars played an important role in the village administration of the Maratha period.

The balutedar was a traditional official class in the village. According to Dr. Sen, "Balutedar of the village played an important role in Maharashtra. Therefore they were received to hereditary right in the village."³ Also according to Dr. Balkrishna, "the origin of the balutedar system of Maharashtra is seen in the 13th century."⁴ Generally, in the balutedar class, 12 tribes were included. Grand Duff in his book 'The History of Mrathas' has included 12 tribes, this is Mahar, Mang, Cobber, Potter, Carpenter, Blacksmith, Barber, Parit, Gurav, Joshi and Mulani. In addition, Jungam, Weaver, Gardener, Taral, Oil Seller, Gosavi, Tamboli, Ramoshi, Gondhali, Ghadashi etc. peoples had included in Alutedra class.⁵

The Balutedr class was divided into 3 classes. The first is the artisan class, second is servant class and third is religious ritualist class. Carpenter, blacksmith, Potter, Parit, Cobber had the artisan class in the village. As well as Mahar, Mang, Taral, Ramoshi had the class of servers and also village guard. The classes of Gurav, Joshi and Jungam are always ready for religious rituals in the village. That means, in the economic, social and religious activities of the village, Balutedras played a very important role. The village administration had assigned all these to their work, ex. the blacksmith and the carpenters made the agriculture used tools, Cobber made of slippers and leather water bag etc. for the village. Taral was working to bring and to reach the message at the same time. The mahar, the mang and Ramoshi had the responsibility of protecting village and to investigate the theft. Because of the villages full knowledge, in the agriculture dispute mahar was very important in village.⁶ Also, decide the dates of farming by looking in the almanac,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

child naming function hair cutting also known as 'Jawal' etc. work Joshi was doing in village, as well the Gurav and Jungam were doing the work of worship in the temple. Mulani was doing religious of work muslim religious peoples. In short, the administration of villages was impossible to walk without help of the Balutedar class.

At the time Balutedar was a secondary vatandar in village. Therefore, it was important to get them paid for their work. They were getting wages of work in form of rupees and grain, this known as 'Balut'.⁷ The rate of balutas is different in various places, but it is definitely fixed. Besides Baluta, at the time of festivals farmers was giving them extra grain, oil, money, salt and sweet. On the occasion of the wedding ceremony, the people of Parit, Barber and Carpenter had a great heart and at that time for them were getting meal and honorary turban. Since the income of baluta is permanent, so balutedar was a permanent resident of the village. The village system was based on the behavioral methods, and Balutedar was a also secondary benefactor known as Vatandar. As well as balutedari was a traditionally phase. Mahar, Cobber, Potter were traditionally given some rights, but there are fights among castes to gate the right of the sake of conquest of Balutedari. Naturally, these controversies have to be judged. Ex. in Indapur it seems to be a dispute between mahar and mang for claim of a Vatan, and that time the synod of Paithan had decided that 'Do not interfere in the traditional rights of mahar by mang. This right is only for mahar community.'⁸ From this it seems that, Balutedar claimed his rights as a conventional and occasionally claim on the right of the other balutedar. In such a situation, the judiciary has to intervene in these arguments and claims of vatandar and balutedar.

Impact of Globalization

Impact of Globalisation on Rural Artisans Balutedar:

The rural balutedar artisans, conduct their activities at their own residence and mostly the family labor is employed and their market does not extant beyond the locality. They also utilize local raw materials, local skills and produce articles to meet local demand. Among the several artisan enterprises the business of only blacksmiths, carpenters, cobblers etc. is in existence today and some deteriorating day by day. In order to through light on the vulnerable economic conditions of such village artisans.

Some artisan community most affected by globalization i.e. Blacksmith, Goldsmith Carpenter, Cobber etc. Blacksmiths produce small iron articles like frying pans, scarpers, spoons and chhanis. They repair buckets and iron tools like knives, sickles, scythes and horseshoes and agricultural implements like ploughs etc. The numbers of artisans engage in the industry. There are some lohars who did the work of carpenters in addition to their usual work. They repaired agricultural implements like bullock carts. A goldsmith is a metalworker who specializes in working with gold and other precious metals. Historically, goldsmiths also have made silverware, platters, goblets, decorative and serviceable utensils, and ceremonial or religious items, but the rising have curtailed the making of such items to a large degree. Goldsmiths must be skilled in forming metal through filing, soldering, sawing, forging, casting, and polishing metal. The has very often included jewellery-making skills, as well as the very similar skills of the silversmith. Traditionally, these skills had been passed along through apprenticeships; however, more recently jewellery arts schools specializing solely in teaching goldsmithing and a multitude of skills falling under the jewellery arts umbrella are available. This is the impact of globalization on artisan community.

Technical change, especially in the field of information and communication technology, has facilitated the process of globalization by creating conducive atmosphere. The visible and rapid increase in economic and political power and mobility of capital and skilled labour at the global level on one hand and increased unskilled labor round the world on the other, has drastically changed the character and the course of development indifferent countries. This trend is witnessed, more especially, in recent years. 'This phenomenon of globalization has led to the emergence of significant features. There are in the form of technical change, which is a part of globalization although biased in favour of capital and skilled labour of advanced countries, increased economic risks for developing countries, and transfer of economic power towards more mobile factor of production. The gain from free trade, as witnessed by the countries, established the fact that the opening up an economy leads to all gains in efficiency, even though there may be distributional consequences.

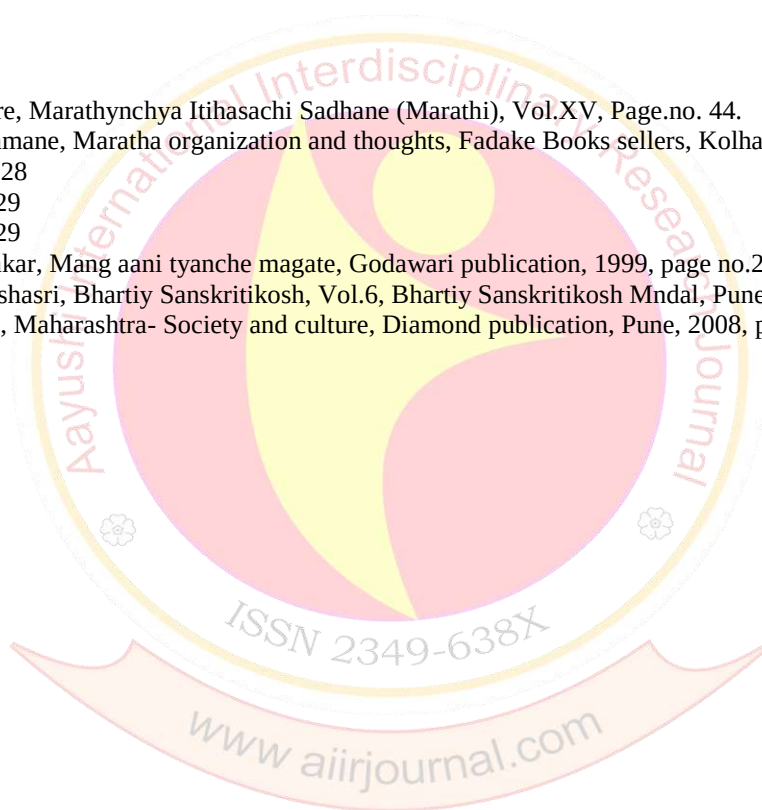
Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conclusion

The new economic policy of India i.e. Liberalization, Privatization and Globalization (LPG) has created a number of opportunity and challenges before the balutedar artisans. The role of artisans in the era of LPG has become more vital. There is a vast scope for entrepreneurs in agricultural industries and service sectors. Tremendous opportunities are available in industries such as infrastructures, tourism, information technology, hoteling, entertainment, electronic, computers, non-conventional energy, automobile, banks, insurance, financial services, retail trade, basic industries etc. The village artisans have to improve the quality of their product and services to the global level, control costs and achieve some competitive advantage in order to survive in the face of global competition. 'Village artisans are part and parcel of rural life and community. The idea of making village self-sufficient economy without them cannot be entertained. Any means or efforts that better the life of village artisans indirectly improve the quality of village life. The positive efforts need to be made to better the life and standard of living of this balutedar artisan community.

Reference

1. K.V., Purandere, Marathynchya Itihasachi Sadhane (Marathi), Vol.XV, Page.no. 44.
2. Sardesai, Hanamane, Maratha organization and thoughts, Fadake Books sellers, Kolhapur,1982, page no.221.
3. ibid, page no.228
4. ibid,page no.229
5. ibid,page no.229
6. Mnade, prabhakar, Mang aani tyanche magate, Godawari publication, 1999, page no.24
7. Joshi, Mahdevshasri, Bharti Sanskritikosh, Vol.6, Bharti Sanskritikosh Mandal, Pune, 1970, page no.76
8. Kulkarni, A.R., Maharashtra- Society and culture, Diamond publication, Pune, 2008, page no.7

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Computerization to Digitization

Prof. S. R. Kshirsagar

Librarian

Arts & Commerc College, Pusegaon, Tal.- Khatav

Abstract

Information and Communication Technology has revolutionized the concept of libraries. Each and every library is slowly getting digitized. A 'digital Library' comprises digital collections, services and infrastructure to support lifelong learning, research, scholarly communication as well as preservation and conservation of our recorded knowledge. It is also a process of democratization of information. This article will discuss the factors that will necessitate the traditional libraries to get digitized, as well as the definition, need, advantages and disadvantages of digital libraries, the requirement for building a digital library etc. The emphasis is also put to describe the role of librarian in the new environment!

Introduction

We are in the age of a networked society where IT in addition to its use in all spheres of human activity has been used extensively to record, store, and disseminate the information in the digital form. IT has almost converted the world into a global village. The revolution in the IT sector is influencing the information industry also. Libraries are also changing to meet the demand put on them. The new generation whose demand for information is never met is always demanding that traditional libraries should be developed as a well equipped and interconnected as digital libraries. If we consider that the information is for use and for all then why not libraries for all? Why not libraries become universal' open for all those who seek for information. By considering this view a number of large organizations in USA and Europe have already more or less switched over to digital mode. They are making digital images of periodicals which are not available in electronic form and there after no new procurement are being made on print media if a digital version is available. Examples of such organizations are University Micrographic Inc. (UMI of USA), National Institute of Scientific and Technical Information (INIST of France) etc. and also The term Digital Library has a variety of potential meanings, ranging from a digitized collection of material that one might find in a traditional library through to the collection of all digital information along with the services that make that information useful to all possible users. As there are many definitions of a "digital library," terms such as "electronic library" and "virtual library" are often used synonymously. A digital library is nothing but a large database for the people who are working on hypertext environment. It is an environment, which supports the full life cycle of creation, storage, preservation, dissemination and use of data, information and knowledge.

According to Arms a digital library is a managed collection of information with associated services where the information is stored in digital library as: Digital libraries are organizations that provide the resources, including the specialized staff, to select, structure, offer intellectual access to, interpret, distribute, preserve the integrity of, and ensure the persistence over time of collections of digital works so that they are readily and economically available for use by a defined community or set of communities. A digital library is an organized collection of digitized material or it's holding in the digital form, which can be accessible by a computer on the network by using TCP/IP or other protocol.

The Digital Library is:

1. Organized collection of multimedia and other types of resources.
2. Resources are available in computer process able form.
3. The function of acquisition, storage, preservation, retrieval is carried out through the use of digital technology.
4. Access to the entire collection is globally available directly or indirectly across network.
5. Support users in dealing with information objects
6. Helps in the organization and presentation of the above objects via electronic/digital means etc.

Requirement for digital libraries

The Internet and World Wide Web provide the impetus and technological environment for the development and operation of a digital library. The Internet provides the TCP/IP and or its associated protocol

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

for accessing the information and web provide tools and technique for publishing the information over Internet. In the digital environment it is reasonable to say that a central back up or archive should be created at the national level, which will store information output of the region as well as information from outside the country. Some of the requirements for digital libraries are:

1. **Audio visual:** Color T.V., V.C.R., D.V.D., Sound box, Telephone etc.
2. **Computer:** Server, P.C. with multimedia, U.PS. Etc
3. **Network:** LAN, MAN, WAN, Internet etc.
4. **Printer:** Laser printer, Dot matrix, Barcode printer, Digital graphic printer etc.
5. **Scanner:** H.P. Scan jet, flatbed, Sheet feeder, Drum scanner, Slide scanner, Microfilming scanner, Digital camera, Barcode scanner etc.
6. **Storage devices:** Optical storage device, CD-ROM, Jukebox etc.
7. **Software:** Any suitable software, which is interconnected and suitable for LAN and WAN connection. PC Panda

Resources of a digital library

The resources of a digital are those, which the computer can store, organized, transmit and display without any intervening conversion process. It includes both print and electronic or digital material. The digital material may be of multimedia types or any other i.e. only digital audio, video, full text information, photograph, Drawing, digitized sound, e-book, v-book, electronic tax, map, image, 3D representation etc. The collection may also include structured/unstructured text, scanned images, graphic audios, video recording etc.

Off line resources:

1. C.D-ROM, Jukebox etc.
2. Audio visual aid etc.

A shift from traditional library to virtual library

The development is already taking place. The traditional closed access libraries shifting towards open access library. The open access libraries are shifting towards automated library, the automated one towards the electronics, the electronics to digital and finally end in Digital library and its different aspect/bad an barman virtual library. Is it really true? The truth is that nobody knows what will be the future of libraries. In the following Para an attempt has been made to categorize the different types of libraries based on the technology used. It's the best time to mention that there is no strict line of demarcation between the latter four type's libraries.

1. **Traditional library:** The collection of the traditional libraries is mostly print media, manuscripts etc and are not well organized. The documents are deterioration at rapid rate, the collection information is not easy to locate and so does not easily reach to user, Again the traditional libraries are confined itself within a physical boundary.
2. **Automated library:** A library with machine-readable catalog, computerized acquisition, and circulation OPAC are called as automated library. The holding of this type of libraries are same as that of traditional libraries.
3. **Electronics library:** When automated libraries goes for LAN (Local Area Networking) and CD-ROM networking and started procuring E- journal and other similar kind of publication then it is known as electronic library. The resources of the electronic libraries are in both print and electronic form. The electronic Medias are used for storage retrieval and delivery of information.
4. **Digital library:** It is a later stage of electronic library. In digital library high speed optical fiber are used for LAN and the access is over WAN and provide a wide range of Internet based services i.e. the computer readable form and also acts as a point of access to other on line sources.
5. **Hybrid library:** The libraries, which are working both in electronic or digital and print environment, are known as hybrid library, actually it is transitional state between print and digital environment. It is estimated that in near future libraries will be of hybrid nature, some of the very strong point in favor of this view are centuries old reading habit of paper, convenience of handling and reading a paper document then the digitized

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

one (in case of digitized some equipment are must needed to read the document), incompatible standard of electronic product, different display standard of digital product and its associated problem etc.

Factors of change to digital libraries:

The limited buying power of libraries, complex nature of recent document, storage problem etc are some of the common factor which are influencing to change digital mode, some other factors are-

1. Information explosion
2. Searching problem in traditional libraries
3. Low cost of technology: When we consider the storage capacity of digital document and its maintained then it can be easily realize that the cost technologies is much more less than that of traditional libraries.
4. Environmental factor: the use of digital libraries is the cleanest technologies to fulfill the slogan "Burn a
5. New generation needs

Advantages of the Digital Library:

Digital library is not confined to a particular location or so called building it is virtually distributed all over the world. The user can get his/her information on his own computer screen by using the Internet. Actually it is a network of multimedia system, which provides fingertip access. The spoken words or the graphical display of a digital library is again having a different impact from the words that are printed. In the new environment owing a document will not be problem for the library because the user will pay for its uses.

1. No physical boundary: The user of a digital library need not to go to the library physically, people from all over the world could gain access to the same information, as long as an Internet connection is available.
2. Round the clock availability: Digital libraries can be accessed at any time, 24 hours a day and 365 days of the year
3. Multiple accesses: The same resources can be used at the same time by a number of users.
4. Structured approach: Digital library provides access to much richer content in a more structured manner i.e. we can easily move from the catalog to the particular book then to a particular chapter and so on.
5. Information retrieval: The user is able to use any search term bellowing to the word or phrase of the entire collection. Digital library will provide very user friendly interfaces, giving click able access to its resources.
6. Preservation and conservation: An exact copy of the original can be made any number of times without any degradation in quality.
7. Space: Where traditional libraries are limited by storage space, digital libraries have the potential to store much more information, simply because digital information requires very little physical space to contain them. When the library had no space for extension digitization is the only solution.
8. Networking: A particular digital library can provide the link to any other resources of other digital library very easily thus a seamlessly integrated resource sharing can be achieved.
9. Cost – The cost of maintaining a digital library is much lower than that of a traditional library. A traditional library must spend large sums of money paying for staff, book maintains, rent, and additional books. Digital libraries do away with these fees.

Disadvantages of the Digital Library:

The computer viruses, lack of standardization for digitized information, quick degrading properties of digitized material, different display standard of digital product and its associated problem, health hazard nature of the radiation from etc. makes digital libraries at times handicap.

1. **Copyright:** - Digitization violates the copy right law as the thought content of one author can be freely transfer by other without his acknowledgement. So One difficulty to overcome for digital libraries is the way to distribute information. How does a digital library distribute information at will while protecting the copyright of the author?
2. **Speed of access:** - As more and more computer are connected to the Internet its speed of access reasonably decreasing. If new technology will not evolve to solve the problem then in near future Internet will be full of error messages.
3. **Initial cost is high:** - The infrastructure cost of digital library i.e. the cost of hardware, Software; leasing communication circuit is generally very high.
4. **Band width:** - Digital Library will need high band for transfer of multimedia resources but the band width is decreasing day by day due to its over utilization.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

5. **Efficiency:** - With the much larger volume of digital information, finding the right material for a specific task becomes increasingly difficult.
6. **Environment:** - Digital libraries cannot reproduce the environment of traditional library. Many people also find reading printed material to be easier than reading material on a computer screen.
7. **Preservation:** - Due to technological developments, a digital library can rapidly become out-of date and its data may become inaccessible.

Role of librarian in digital environment:

Though the digital environment is built as a system, which can be used by its ultimate end user directly from their desktop pc, the role of librarian cannot be overlooked. In digital environment also the librarian and information scientist will be needed for packaging and repackaging of information, for electronic publishing, for reference purpose, to advise the user about the strategy to identify relevant electronic sources etc. thus the librarian will be more or less a hypertext engineer. In the new environment it will be very difficult for the librarian to decide what should be organized? How to give citation? How to organize the collection? Etc because the new environment will be really challenging one for the librarian to decide who are author who are publisher and who are user? In the new environment anyone who has access to the network of digital libraries can be a publisher by merely posting messages to an online discussion group or by other means. A virtual environment is really open for all. In some cases, librarians have the opportunity to digitize unique material in their libraries' collections, which can then be made accessible to users of the World Wide Web at large. Some US libraries have done this with local history collections; see, for example, <http://www.orange.lioninc.org/local.htm>; <http://www.orange.lioninc.org/local.htm>;

<http://www.pequotlibrary.com/rarebook/southporpics.html>.

Conclusion :

Digital libraries are not going to replace the physical existence of document completely but no doubt to meet the present demand to satisfy the non local user digitization must be introduced so that at least libraries becomes of hybrid nature. The initial cost of digitization is high but experiment shows that once digitization is introduced then the cost to manage this collection will be cheaper than that of any traditional library. Day by day the cost of digitization is decreasing, the online publication is increasing, the needs of user are shifting towards a different environment so it's needless to say that after one or two years my library or your library will go to be digitized so it's the pick time to all informational and library professional that they geared themselves to take the challenge.

References :

1. An sari, Mehta Alma (2003) Digital libraries: needs, technology and benefit, ILA Bulletin, 38(3), Pp22-26.
2. Bannerji, Swapna and Chakraborty, Biplab(1999), Digital Libraries: some issues and perspective, ILA Bulletin34(3-4), October 1998 to March 1999, Pp.60-63
3. Cyric, Jiji, Deshmukh, G.R. and Rajalakshmi(2002), Digitizationof Libraries:in modern era, ILA bulletin 38(3) Pp.68-73
4. Dhaka, R.P.S. and Arora, Kamlesh(1995), Electronic libraries: A myth or reality, Annals of Library science and documentation.42(4).Pp.152-59
5. Khan, Shakeel ahmad, Khayat, roshan and Yunus, Mohad (2003), Digitallibraries: the Present scenario, ILA Bulletin 39(2)Pp.3-7.
6. Koteswara rao, M (2003), Digital Libraries: Challenges, Opportunities and Implications, paper Presented at SIS-2004 conference 22-23 January 2004, Madras.
7. Kumar, Bhuvan and Reddy, V.Sreenivas (2003), Digital library use: a case study of NIT Library, Waraangal, ILA Bulletin 39(2)Pp.40-45
8. Ravichandra Rao I.K. and Suma P. (1996, Bangalore, (Eds) T.B. Rajasekhar, I.K. Ravichandra Rao and N.V.Satyanaryana, Pp.185-95.
9. http://en.wikipedia.org/wiki/Digital_library
10. http://scholar.lib.vt.edu/DL12/define_DL.html
11. <http://www.clir.org/pubs/issues/issues04.html#dlf>
12. <http://www.dlib.org/metrics/public/papers/dig-lib-scope.html>
13. http://www.firstmonday.org/issues/issue6_lynch/#12
14. <http://www.kmentor.com/socio-tech-info/archives/ooo694.html>

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Bauxite Deposits And Mining Activity Of The Western Maharashtra

D. S. Randhir

Assistant Professor, Department of Geography,
S.S.G.M. College Kopargaon, Dist. - Ahmednagar (M.S.) India.

Introduction

Bauxite is basically an aluminous rock containing hydrated aluminium oxide as the main constituent and iron oxide, silica and titania in varying proportions. Hydrated aluminium oxides present in the bauxite ore are diasporite and boehmite, $\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot \text{H}_2\text{O}$ (Al_2O_3 -85%; Al-45%); gibbsite or hydrargillite, $\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ (Al_2O_3 -65.4%; Al-34.6%), and bauxite (containing colloidal alumina hydrogel), $\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ (Al_2O_3 - 73.9%; Al-39.1%). The iron oxide in bauxite ore is present as hematite or goethite, silica as clay and free quartz, and titania as leucosene or rutile. Bauxite is an essential ore of aluminium which is one of the most important non-ferrous metals used in the modern industry. It is also an essential ore for refractory and chemical industries. The country has abundant resources of bauxite which can meet both domestic and export demands. (Indian Minerals Yearbook 2013)

The world bauxite reserves are estimated at 28 billion tonnes and are located mainly in Guinea (26%), Australia (21%), Brazil (9%), Vietnam (8%), Jamaica (7%), Indonesia (4%) and Guyana & China (3% each). The world production of bauxite was estimated at 248 million tonnes in 2012. Australia continued to be the major producer and accounted for about 31% share in total production, followed by China (16%), Brazil (14%), Indonesia (12%), Guinea (7%) and India (6%).

Resources of bauxite in the country as on 1.4.2010, as per UNFC system are placed at 3,480 million tonnes. These resources include 593 million tonnes reserves and 2,887 million tonnes remaining resources. By grades, about 84% resources are of metallurgical grade. The resources of refractory and chemical grades are limited and together account for about 4%. By States, Odisha alone accounts for 52% of country's resources of bauxite followed by Andhra Pradesh (18%), Gujarat (7%), Chhattisgarh & Maharashtra (5% each) and Madhya Pradesh & Jharkhand (4% each). Major bauxite resources are concentrated in the East Coast bauxite deposits in Odisha and Andhra Pradesh (Indian Minerals Yearbook, 2013).

Bauxite ore is the most important raw material in the production of high - grade aluminium products. It extracted mostly in open – cast mines. In Maharashtra bauxite deposits are found in western districts of Kolhapur, Raigad, Ratnagiri, Thane and Satara. The most important mining areas of Maharashtra are in the districts of Kolhapur, Raigad and Ratnagiri.

Material and Method

This study is depends on Secondary data available on Government offices. Mining activity identified actually field visit. Information of bauxite deposit obtained through geological society of India which was available on web site. Latitude and Longitude Location of the mines identified on Google earth images.

Result and Discussion

A. Bauxite Deposits in Maharashtra

Bauxite reserve in the state is of the order of 102.88 million tonnes which is approximately 3.38% of the country's reserve. Important bauxite deposits are located in Kolhapur, Kolaba, Ratnagiri, Satara districts. The occurrences are confined to the top of different plateaus of Western Ghats. The deposits are associated with laterites which rest on Deccan Trap basalt. Bauxite occurs between 1000 m – 1100 m above MSL in Kolhapur and Satara districts and at 150 m – 200 m above MSL in Ratnagiri and Kolaba districts. In Kolhapur the bauxite is blanket type deposit, in other areas it is pockety and lensoid type. The thickness of bauxite ranges from 0.3 m to a maximum of 10.6 m.

District wise descriptions of a few important deposits are given below:

1. **Kolhapur District:** The bauxite deposits are confined to the plateau tops at about 1000 m – 1100 m elevation, forming parts of Western Ghats. The deposits are confined to the western part of the district.

Important Bauxite Deposits in Kolhapur

- **Kasarsada – Nagartswadi Group:** Kasarsada deposit is located at Chandgad Tehsil and is situated 9 km SSE of Nagartswadi. The thickness of bauxite ranges from 3 m – 9 m (average 4.9 m). The thickness

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

of over burden is 3 m. The average chemical analysis is Al_2O_3 52% and SiO_2 2.6%. A major part of the deposit is under leasehold of M/s. INDAL. The total reserve in the area is 4.97 million tonnes.

- **Dhangarwadi – Penhala Group:**

A cluster of deposits namely Dhangarwadi, Girgaon, Rangewadi are situated close to Kolhapur – Ratnagiri Highway. The deposits lie on a plateau, 10 km in length and 1.6 km in width. The plateau is highly dissected. The thickness of profile varies from 0.9 m to 14 m with an average thickness of 3.5 m. A major part of the deposit is without overburden. Over 5962 hectares of the deposit is leased out to BALCO. GSI estimated a reserve of the order of 16.10 million tonnes.

- **Udgiri:**

The deposit is about 1 km NW of Udgiri ($17^{\circ}05' - 17^{\circ}08' : 73^{\circ}48' - 73^{\circ}55'$). Here bauxite forms a saucer shaped continuous body of variable thickness below the laterite overburden. The deposit comprises 4 plateaus with average thickness of bauxite of 5 m. The deposit is the leasehold of BALCO. The reserve is 9.5 million tonnes. Computed average analytical value is Al_2O_3 53%, SiO_2 1.93%, Fe_2O_3 10.49% and TiO_2 5.09%.

2. Kolaba District:

The main bauxite deposits of the coastal districts of Maharashtra are in Kolaba, Ratnagiri and Thana. They are associated with laterite forming plateaus and extending parallel to the coast for about 48 kms in Murad and SrivardhanMahals. Of the several laterite cappings only about 25 are found to contain conspicuous bauxite horizons. Bauxite deposits are clustered around :

Important Bauxite Deposits in Kolaba

- Pargaon** – Saigaon area ($18^{\circ}21'$ to $18^{\circ}30' : 72^{\circ}51'$ to $72^{\circ}59'$). The individual prospects are Pargaon, Chikalgaon, Kashod, Nandgaon, Supegaon, Usroli.
- Madgarh** – Jivana Bandar area. The individual prospects are Madgarh, Gavaliwadi, Khejari, Dandgiri, Kondivili, Wakalgarh, Shekhadi, Asuf, Huneveli, Devkhol, Punirkherdi, Jivana Bandar.
- Kurwadi, Adidharwali, Kariwanearea** : Bauxite occurs as irregular pockets in laterite, average thickness 3 m.

3. Ratnagiri District:

The bauxite deposits are contiguous with the deposits of Kolhapur district, Maharashtra. The deposits occur at an elevation of about 150 m above MSL. The deposits are located at Dapoli taluka and Madangarmahal. In Dapoli taluka deposits are found in Anjarle, Chikalgaon, Kavdoli, Umbershet and in few other places.

Important Bauxite Deposits in Ratnagiri Kavdoli:

Bauxite occurs over a small rectangular plateau capped by laterite. Significant reserves of all grades are available in this deposit. GSI has estimated a reserve of 2 million tonnes (proved) of bauxite having 58.19% of Al_2O_3 and 2.06% of SiO_2 .

4. Satara District:

Important Bauxite Deposits in Satara

The bauxite deposits of this district are confined to high plateau ridges of the Western Ghats capped by thick blanket of laterite. The deposits are restricted to a narrow strip of 10 km in width and 80 km in length covering western portion of Wai, Mahabaleswar, Javil and Patantalukas. The deposits are found at Eruli in Waitaluka, Ambral, Khangral, Rajpuri in MahabaleswarMahal. The deposits occur on Deccan basalt at an elevation of 1000 m to 1100 m. Bauxite occurs in the form of lenses and pockets, thickness ranging from 3 m to 6.3 m. The reserve estimated by GSI in Khangral – Rajpuri sector is of the order of 1.32 million tonnes. In Koyna valley area between Kolghar in Javlitiluka to the north and Kalamba village of Patantaluk to the south over a distance of 26 kms there are several isolated deposits, the reserve of these deposits is estimated at 4.11 million tonnes of bauxite. The deposits are Alevadi, Chikhli, Deur, Jhamba, Ghatmatha, Kati, Ninaywadi etc.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

B. Bauxite Mining Activity in Maharashtra

Bauxite deposits are found in western part of Maharashtra. Government has sanctioned the lease of following mining companies. The details of company and number of sanctioned mining lease has given in the table

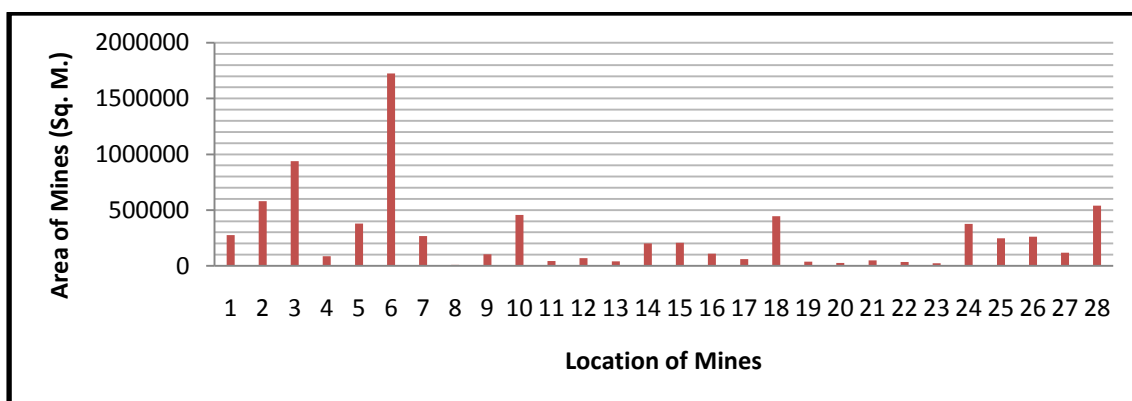
Table1
Area of Mines in Maharashtra

Sr. No.	Name of Mine	Area (sq. m.)
1	MincheBudruk Bhudargad Kolhapur	276363
2	Bhogoli-Pilani Chandgad Kolhapur	580324
3	Kanurkhurd-Pundra-Dhamapur-Latgaon-Awandi-Ajra Chandgad Kolhapur	938476
4	KitvadeHajgoli Chandgad Kolhapur	86687
5	Durgamwadi-Padsali Radhanagari Kolhapur	379212
6	Karanje-Ramanwad-Patpanhali Radhanagari Kolhapur	1724172
7	Burambal-Panundre-Ringewadi Shahuwadi Kolhapur	267547
8	Dhangarwadi Shahuwadi Kolhapur-1	7994.5
9	Dhangarwadi Shahuwadi Kolhapur-2	103465
10	Girgaon Shahuwadi Kolhapur	457219
11	Manoli Shahuwadi Kolhapur	42572
12	Niwale Shahuwadi Kolhapur	67976
13	Pandharepani Shahuwadi Kolhapur	39241
14	Udgi Shahuwadi Kolhapur-1	200843
15	Udgi Shahuwadi Kolhapur-2	206910
16	Yelwanjugai Shahuwadi Kolhapur	109373
17	Mahalmirya Dongar Pen Raigad	60315
18	Bagmandala-Danda Shrivardhan Raigad	443606
19	Dandguri-Khujare Shrivardhan Raigad	36227
20	Deokhol Shrivardhan Raigad	26530
21	Kudgaon-Harvit Shrivardhan Raigad	47913
22	Kurawade-Maral Shrivardhan Raigad	33517
23	Meghare Shrivardhan Raigad	21894
24	Kavadoli Dapoli Ratnagiri	374679
25	Rowale Dapoli Ratnagiri	246135
26	Umbarshet Dapoli Ratnagiri	262329
27	Gudheghar Mandangad Ratnagiri	116223
28	Sakhari-Velas, Dighi Mandangad Ratnagiri	539334

(Source: Bhuvan, Google Earth)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Figure1 : Bar Graph of Area Occurred by Mines in Maharashtra

Conclusion

Kolhapur district is having largest bauxite resources in the state of Maharashtra. It is about 60.625 million tonnes. Karanje-Ramanwad-Patpanhali Radhanagari Kolhapur is the largest bauxite mine in the state of Maharashtra. Its area is 1724172 sq.mt. Out of 28 bauxite mines 16 mines are located in Kolhapur, 7 in Raigad and 5 in Ratnagiri districts. Annual bauxite production of Maharashtra state in the year of 2012-2013 is 1,969,843,000 tonnes.

References

1. Detailed Information on Bauxite In India: Geological Survey of India 1994
2. <http://mahadgm.gov.in/InternalPage.aspx?Antispam=IcgGHR6ckkL&MineralInformationID=6&MyAntispam=NNMCCqOzQel>, Directorate of Geology and Mining, Nagpur
3. Indian Minerals Year Books

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Geographical Study of Sacred Grove in Shahuwadi Tehsil of Kolhapur District

Smt. Bharati Santosh Shinde.

Assistant Professor of Geography,
Shripatrao Chougale Art's and Science College,
Malwadi –Kotoli, Tal.-Panhala, Dist.-Kolhapur(M.S.)India.

Introduction:

Sacred does means the holy person, place or thing having blessed by Gods, whereas, grove is a conglomeration of different species of plants incorporating trees, shrubs and grass. It is also called as an orchard or wood. Simply sacred grove does means forest of God or Goddess therefor any untoward activity like cutting of woods, Killing any animal or living creature in sacred forest is strictly prohibited.

The significance of sacred groves has been convinced by many scholars in various streams of life science and geography. The western ghats being the biodiversity hot spot of the world offer several sacred groves. The Kolhapur district has about 225 sacred groves which are acting as gene banks. It is well felt fact that there are various factors affecting positively as well as negatively on conservation of sacred groves. The Shahuwadi tehsil is comes into western ghat consequently number of sacred grove are located into the tehsil with variety of natural vegetation

Objectives:

1. To study of the mythological / Historical background of the sacred groves in the study region.
2. To study of the flora and fauna of the sacred groves in the study region.
3. To examine the present status of the sacred groves in the study region.

Study Area:

The Shahuwadi tehsil is selected for the present study and which is located into the southern part of the Maharashtra. The Shahuwadi tehsil is lays between 16° 56' to 16° 93' north latitude and 73° 55' to 74° 92' east longitude. The study region covers a total area about 1,025.27 Sq.km. The tehsil has covered 21 percent under the forest and the height of the study area is 586 meter. The annual rainfall of the tehsil is 1805mm.

Database and Methodology:

The whole data of the present study have collected through intensive field work and field survey. Interview of the local people had conducted to clarify the principal motive of the sacred grove. Secondary data also collected from the books, journals and newspapers.

Mythological And Historical Background Of The Sacred Grove:

1. Ambeshwar (Amba):

Tehsil Shahuwadi is blessed with beautiful and bountiful nature. It is famous for rich natural beauty in Kolhapur district. In Tehsil Shahuwadi, the village Amba is famous as a place of cold atmosphere. Approximately the village is a place of twelve mansions. The village is really blessed by God for heavenly beauty. In this village Amba, the sacred grove of Ambeshwar can be seen still rich in its natural beauty in today's modern world of fast development.

We can see an arch, as soon as we enter the sacred grove of an Ambeshwar. An arc is built by villagers of Amba to welcome the visitors. Previously, there was an ancient temple of an Ambeshwar. But now we can see newly built temple instead. We can come across the reference of the temple in the book Karveer Mahtmaya. According to that, it is said that when Goddess of Karveer, Shri Mahalxmi Ambabai, while travelling from Konkan to Kolhapur, had to fight demons. At that time, King Ambeshwar fought from her side. After the victory over the demons, with the blessings of shri Mahalxmi, he resided over there. And the place got its name after the name of King Ambeshwar. It is believed that, there were three sisters to this King Ambeshwar. Among those, one is Goddess Adhishti whose dwelling place is in the sacred grove of the Adhishti.

Mughals had attacked this temple when they had attacked on the Vishal Gad. At the time of attack, many idols were broken but at that time it is said that many ants came from the ant-holes and surrounded the Pind. These ants protected the pind and drove away the attackers.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

According to the myth, it is believed that every year the God gets upset and goes into the forest. And then the people from the village go to the forest with Sasan sticks in the form of coconut tree and try to convince the God and fetch him back to the temple. The motif behind this is nothing but the protection of the grove and the vegetation. A grand celebration is arranged every year in a temple at the time of navaratra and Dusara. At the time of Dusara, it is a tradition to steal a gold in the form of a tree leaf. At the time of Mahashivratri also a huge crowd can be seen. The sweet naivaidya means a vegetarian naivaidya is offered to the God. No any important work is carried out before considering the verdict from the God.

Previously, the management of the grove and temple was under Vishalgad sansthan and at that time, representative of the council, shri Trimbakrao had carried the restoration of the temple. Now the temple is under, Kolhapur devasthan sameeti.

2. Karanjfen (Kedarling Vitthalai) :

The village Karanjphen comes under Tehsil Shahuwadi and located on the way of Kolhapur-Anuskura Ghat, on 45km distance from Kolhapur. In the village Karanjphen a sacred grove of Kedarling Vitthalai can be seen which is covered with dense forest. Approximately the grove is spread in a vast area of eight acres. And the particular thing about the grove is that the temple of this sacred grove is placed almost out of grove area. In this grove vine can be seen considerably. The grove is covered with dense vegetation but also the trees are covered with the vine everywhere. Villagers call the grove as God's 'Dang'.

To the left side on the road to grove, one can notice an old, dilapidated temple can be seen with a pedestal. This temple is of God Mahadeva and was built by Pandawas. It is said that the temple had to be built in a single night and while building the temple a dawn broke and thus pandawas left it incomplete position and then they left the place too. After looking at the Shivalinga in this temple one can easily judge that the temple is very old and it must belong to ancient period. The particular thing about the temple is that all the shivalingas are in square shape. Leftover of devastated idols and status also can be seen in surrounding area. Many rocks on which pictures of Gods and Goddess at the war are carved are also seen. In the surrounding area a huge trees of Behada, Amberi and jackfruit can be seen. On the distance of mere 100 feet/steps we can see the temple of Kedarlinga. The temple is on the right side of the Panandi. The temple is also very old and it is clearly revealed by its ruined condition. On one side of the temple we can see the palanquin is kept in hanging position. The God is believed to be an avatar of God Jyotiba. Next to it one can see the idols of Goddess Vitthalai and Chopadai. Some stories are famous about this place. But today's generation is not aware of those stories. The temple of Kedarling is believed to be the Jagrut means an alive temple. Thus verdict is taken before starting any important work by the villagers. Sunday is the day of puja. The people of Gurav community carry the responsibility of managing the temple. On the eve of Holi/Shimga a grand festival is celebrated every year. From the place of Holi Manda the palanquin is taken for the procession to the temple. A play of lezim is also arranged. Bands are played. Also the programmes of Bhajan and Kirtan are arranged. In that palanquin, brazen masks of Gods are kept. These masks are always kept at gurav's home.

Besides, on the festivals like Padwa, Dusaraa, Ganesh Chaturthi, in shraavan puja is performed with grand celebration. On the eve of Mahashivaratra, a Prasad is distributed among the people and the devotees. Prasad is always vegetarian. A shawl, shrifal (coconut), turban (feta) and oti (saree and coconut) for Goddess is offered. Through the oti, people donate some money according to their own wish. In the period of Navaratra, people fast for nine days in the temple.

At the time of holi, according to the local ritual, a bride has to offer a cock to the God. Goddess is offered a saree, bangles, Coconut, etc. if one has made vow and if his or her wish is fulfilled then the person has to offer a goat. Every year 10 to 15 scapegoats are offered to the God. Any person from any community or cast is allowed an entrance in the temple and its area.

3. Kasarde: Vitthalai Dhopeswar:

The Vitthalai Dhopeswar scared grove is located into the part of shahuwadi tehsil the tehsil is mainly part of the western ghat and which is located 48km north from the Kolhapur. The Vitthalai Dhopeswar scared grove is very attentive and hard shrine located in the Kasarde village of Shahuwadi tehsil and which is revered by Devotees shrine. The Vitthalai Dhopeswar scared grove is very dense & Beautiful S.G. Because of the very favorable Condition of environment so there are ample species of animal, Bird and trees. Dhopeswar Scared grove is very big and main scared into the Kasarde village grove located. Natural beauty, Beautiful environment, very

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

big, high and dense cover of trees, large area of scared grove, very dangerous corner of valley these are the main characteristics of the Vitthalai Dhopeswar scared grove. The Starting of this scared grove there is one ancient Vitthalai temple located and which is main the main deity of the Kasarde village. The temple is very ancient, there is one statue of Nandi (Nandi means a vahan (as a vehicle) God of Shiva) and local people are heartily vaults to statue of Nandi as a God. In front of the temple there are one jackfruit and one Chafa tree found.

Vitthalai Dhopeswar deity is very attentive and hard shrine in the Kasarde village of Shahuwadi tehsil. There is one tradition in the village still going on, the local people as well as visitors also give Cock victims as Prasad to Vitthalai Dhopeswar God. There is one mythological story about the Vitthalai Dhopeswar temple, there is one tiger is invisible and which is wandering around the temple for the shelter of the temple.

There is every year two fairs are celebrating the local people and which is Navratra and Shivratri fairs, during this fair Palkhi Procession Ceremony is arranging the people. The Palkhi Procession, Ceremony is starting from the house of Malkapur Sarkar to the Vitthalai Dhopeswar temple. The local people and surrounding people comes to this ceremony with lot of several types of Prasad and they are doing worship of the Vitthalai Dhopeswar God. There is one other tradition is very famous and which is Kaul system (means try to understand about the future and to get suggestions from the god for the important work) lots of people coming for the Kaul at Vitthalai Dhopeswar temple and they are believed on that because the of the shrine is very attentive.

Flora:

Basically the tehsil is comes in to high rainfall (1805mm) region due to this in the tehsil evergreen forest is found. The forest of the tehsil is very green and dense and trees are 45 to 50 feet high. In the Shahuwadi tehsil sacred groves mainly Shisav Palas, Bahava, Hela, Anjani, Amba, Jambhul these types of trees are highly observed with desnly and very complicated canopies. In the tehsil the ambeshwar sacred grove is located in squire shape at northern site of the Amba village. Karanjfen sacred grove found in the circle shape with highly Mango, jambhul, Hirada, Bhehada and palas trees. Kasarde sacred groves Hela and Bambu, Anjani, and Jambhul trees mostly observed.

In the Shahuwadi tehsil's sacred grove mostly Kallavi, Amruta, Dagadful, Bhuiringini, Anantmul, Shatavari, Chitrak, Murudsheng, Dukkarkand, Ranpagara, Jaswand, Pev, Shikekai, Wakeri, Gaidhadi, Ashvagandha, etc medicinal plants highly found. In the Karanjfen sacred grove Sikekai, Jaswand, Anantmul these plants highly observed. These types of herbal medicine using on various diseases of the surrounding people. Formerly the Hela trees were using the people for the building of house roof the life of this types of wood is near about 100 to 200year. Hence the Amba and Kasarde sacred groves are very dense and dark. In these sacred groves mostly evergreen forest highly found. Basically the region is fallow to the Western Ghats.

Fauna :

In Shahuwadi tehsil number of birds and animals are habitat such as Gavireda, Randukkar, Sambar, Bhekar, Aswal, Wagh, Sasa, Ghorpad, Beduk, Pansap, Sarada etc. and birds like Satbhai , Khandya, Kotwal, Kokil, Popat, Gayabagala, Bhardwaj, Vachak, Bulbul, Khatik, Haladaya, Ghubad, Rankombada, Pankombada, Chimani etc. Out of which some animals and birds are observed during field work.

Present Status of The Flora And Founa Of Sacred Groves:

1. Ambeshwar (Amba)

This sacred grove of Ambeshwar of village Amba is famous in this area. The are which is built by the villagers at the entrance of the grove to welcome the visitors appears different. The whole area is too vast and beautiful so we need to go there to enjoy and visit the place. Previously, it was in the form of an ancient temple. Now the villagers have constructed new and magnificent temple in its place. But the main and interesting about the construction is that the new temple is built without cutting a single tree in the surrounding area or harming the vegetation. Thus the villagers heartily wish that the grove and also the biodiversity should be maintained as it is, forever. The villagers be have accordingly too. All visitors also take care that they do not harm or touch the vegetation. The visitors who disturb the serenity in the area or cross their limits villagers make them to behave in proper way in the grove to protect it. The Villagers have strong belief in God. Newly built temple is built in the year of 2007-08.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The sacred grove of Ambeshwar has become the tourist place. People from the surrounding area come to visit place for the relaxation. A four wheeler can be easily taken to the temple. It is because of this, few visitors used to come to the place and used to misbehave. Because of that the serenity and sanctity of the place got disturbed. The atmosphere got polluted. They used to bring the meals and used to litter the place.

This area which is blessed with nature's beauty is now losing its beauty because of the various development projects and mining. The bauxite is found in this area on large scale. Thus the business of mining is on its peak here in this area. The north end of the tehsil Shahuwadi has got devastated because of this mining. It is because of this mining many sacred groves are in danger.

2. Karanjphen (Kedarling Vitthalai)

At present, the vegetation in this grove has decreased considerably. Local people though think that the grove should sustain its deep vegetation. Villagers try for it but though even after strong opposition a wood cutting is seen and done on a large scale. The local people think that the land is of their own property and thus they can make use of it as per their own wish. Because of such wrong attitude many old trees have vanished. Villagers are though still trying to plant new trees. Local people do not hunt any animal and do not allow other to do the same. They also think that the trees also should not be cut. Villagers with the help of forest department have planted some trees also. But according to them the government representative of the area also should think of planting the trees and should do something seriously to secure and preserve the grove. If the grove is developed then the people would get the benefits.

A part of the grove which is known as 'Gavaki' is distributed equally among the people of all communities. People of all community do the farming for their selves. And whatever is produced out of main grove for example grass, trees, mango, java plum, etc is claimed by the local government people. Villagers have opposed against tree cutting many times but in vain as the people of the village could not unite. The sacred grove produces grass on large scale in surrounding area and thus business related to milk production is also growing. It is one of the sources of income of the local people. According to the villagers, they feel that government should take care of the grove and should take some important steps for the continuation of the grove. Some rules should be made compulsory.

3. Vitthalai Dhopeswar (Kasarde)

The Vitthalai Dhopeswar sacred grove of the Kasarde village is very beautiful and scenic sacred grove so the climate of the present sacred grove is very cold. The Vitthalai Dhopeswar sacred grove is blessing to the equity of the village so all villagers are praying together to the this shrine. The Large number of tourist also visit to the this sacred grove. But presently this sacred grove is rapidly changing into the recent year. Now a day there is increasing mining work for the box cite mineral. The back-seat, later it ferruginous rock, and other secondary minerals are found there so the large amount of impact of the mining excavation in the surrounding area is disturbing the natural balance of that area. There are decreasing the number of plants, increasing dust, human interference in the surrounding area effecting on the animals these are the main causes of the decreasing status of the Vitthalai Dhopeswar sacred grove. The decreasing forest cover affect on the animal population, so the natural beauty of the Vitthalai Dhopeswar sacred grove is rapidly decreasing day by day.

Conclusion:

The Shahuwadi tehsil is comes into western ghat consequently number of sacred grove are located into the tehsil with variety of natural vegetation. In the Shahuwadi tehsil some sacred grove are disturbing by the human interference therefore various rare plants are decreasing. There is found also deforestation by local people and which is affecting on the density of flora and fauna of the tehsil so it's proper management is essential need in the present day. The more attention of the forest department can be improve the stutus of the sacred grove of the Shahuwadi tehsil.

References :

1. Agarwal, Anil and Narain, Sunita (1985): "Women and Natural Resources", Social Action, 35, Oct.-Nov. 1985, pp. 301-25.
2. Ahmed, M..F.(2004): Bird Diversity Of The Sacred Groves Of Cherapunjee, Meghalaya, India.
3. Almeida M. R. (1996): Flora Of. Maharashtra, Mumbai: Thomas Paul almeidaorient.
4. Amrithalingam, M. (1997): SthalaVrikshasOfTamilnadu. In: N. Krishna And J. Prabhakaran (Eds.). *The Ecological Traditions OfTamilnadu*. C.P.R. Environment Education Centre , Chennai.
5. lingam, M. (1998): *Sacred Groves Of Tamilnadu - A Survey*. C.P.R. Environmental Education Centre, Chennai.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

**Measurement Of Cashew Crop Productivity By Jasbir Singh's Methods In
South Konkan of Maharashtra**

Dr. D.B. Nalawade

Rayat Shikshan Sanstha's Chhatrapati Shivaji College,
Satara (M.S.)India

Dr.Namdeo Adnaik

Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil
Mahavidyalaya,Malkapur-Perid,

Introduction

Level of productivity, as a concept, means the degree to which the economic, cultural and organizational variables (i. e. man-made frame) are able to exploit abiotic resources of the area for agricultural production (Singh, 1979). Agricultural productivity, for that matter, productivity of individual crop depends upon physical and socio-economic elements of the region.

The regional differences in yields per unit area indicate the magnitude and direction of the inter-play of a multitude of factors. However, the level of agricultural productivity is a dynamic concept, as any modification in physical factors and improvement in non physical bases of farming affect agricultural productivity that provides a natural base for future orientation in agricultural planning or more specifically for individual crop's planning. Here an attempt is made to calculate the productivity of individual crop i.e. cashew to understand the weaker areas within the region where special attention can be provided while planning for the agricultural development in the region.

In fact agricultural production refers to the quantum of return from arable land in term of intensity and spatial expansion of cropping system and yield. Measuring the productivity is rather difficult though not impossible as it is a combine effect of several factors such as land, labour, capital, climate etc. As such many scholars in the field of agricultural geography and agricultural economics are making their best efforts to evolve and improve techniques to measure the agricultural productivity.

In the present study Jasbir Singh's methods is used to measure the crop productivity of the South Konkan of Maharashtra. Jasbir Singh's method gives the weightage both cultivated area under particular crop and per hectare yield.

Study Region

The region selected for present investigation is southern part of littoral Maharashtra, located between 15° 36' N to 18° 50' N latitude and 74° 36' E to 75° 50' E. Longitudes comprising Ratnagiri and Sindhudurg districts. It has north south length of 450 km and east –west width of 65 km having average height of 1350 mt from mean sea level. The region is bounded by Arabian Sea to the west the Karnataka and Goa states to the south, Raigad district to north and Satara, Sangli and Kolhapur districts to east. Administratively it is divided into 17 tahsils comprising 13295.5 sq km area and supporting 25,58,154 population.

Geographically the South Konkan has considerable variation in relief, climate and socio-economic environment. The region is a narrow coastal strip with hilly and rugged topographic features along the Sahyadri hills, the valleys are more open and the hills are less rugged. Towards the coast it falls into nearly level plains.

In general, the region experiences moist and humid climate. The rainfall is heavy, especially in the hilly eastern part that is on high crestline of Sahyadri. Weather in rainy season is humid and in winter season it is cool. The average temperature in summer season is 33° C and in winter season, is 18° C. The average rainfall of South Konkan is about 2500 mm. The rainfall is concentrated in four months from June to September in all over the region. Broadly the year may be divided into three seasons, the summer season from March to May, the monsoon season from June to October and winter season from November to February.

Objectives

To study the crop productivity in terms of Jasbir Singh's methods in the South Konkan of Maharashtra.

1. Data Collection and Methodology

The data has collected from two sources viz. primary and secondary. The primary data related to area, production and marketing has been obtained through interview, schedule and questionnaire techniques. The secondary sources include the published Government report, Socio-economic review and district statistical abstracts, Census hand book, Zillah Parishad record, Grampanchayat, Internet etc.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2. **Cashew Crop Productivity by Jasbir Singh's Methods (Crop yield and concentration indices ranking co-efficient method)** The procedure for calculating the productivity by Singh's method is as follows. The relative crop yield and concentration indices arranged in ranking order and computed into average ranking coefficient. The procedure may be explained as follows-

$$Y_i = \frac{Y_{ae}}{Y_{ar}} \times 100$$

Where, Y_i is the crop yield index

Y_{ae} is the average yield per hectare of the crop 'a' (cashew) in the component enumeration unit (tahsil),

Y_{ar} is the average yield of crop 'a' (cashew) in the entire study region.

$$C_i = \frac{P_{ae}}{P_{ar}} \times 100$$

Where, C_i is the crop concentration index,

P_{ae} is the percentage strength of crop 'a' (cashew) in the total harvested area in the component enumeration unit (tahsil) and P_{ar} is the percentage strength of crop 'a' (cashew) in the total harvested area in the entire region.

The yield and concentration ranks for individual crop are added and thereafter divided by 2, thus giving the crop yield and concentration indices ranking coefficient. The equation indicates lower the value of ranking coefficient higher the productivity

The equation is:

$$\text{Crop yield and concentration Indices ranking Coefficient for Crop 'a' (cashew)} = \frac{\text{Crop yield index ranking of crop 'a' (cashew)} + \text{Crop concentration index ranking of crop 'a' (cashew)}}{2}$$

Following are the three cashew productivity zones in the study region.

Table 1.1
South Konkan of Maharashtra: Levels of Cashew Productivity
(By Jasbir Singh's method)

Sr. No.	Category (Productivity Degree)	Percentage share of area under cashew crop to regions Total	Scale of Index value (Ranking Coefficient)	Tahsils
1	High	8.97	Below 6	Lanja(1.5),Vengurla (5)
2	Moderate	74.69	6-12	Dapoli (11), Khed (8.5), Chiplun (9.5), Ratnagiri (9.5), Sangameshwar (8), Vaibhavwadi (10), Devagad(9.5), Kanakawali(6), Malwan(7.5), Kudal(7), Sawantwadi(7.5), Dodamarg(7)
3	Low	16.34	Above 12	Mandangad(13.5), Guhagar(17), Rajapur (15)

Note: Figures in brackets indicate the index values of respective tahsil units.

- High Productivity Zone**

This zone covers two tahsils; together they occupy 8.97 per cent of the study area. Productivity index shows that the Lanja and Vengurla tahsils have high productivity (Table 5.17 and Fig 5.3). Where in Lanja tahsil shows very high proportion yield index (112.93) and crop concentration index (306.00).

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Lanja tahsil has very high productive region followed by Vengurla tahsil with 95.52 crop yield index and 305.36 crop concentration index. The ranking coefficient for Lanja tahsil is 1.5 and for Vengurla tahsil it is 5 (Table 5.18). The Lanja and Vengurla tahsils show high productivity because Lanja tahsil is located at the central part and Vengurla tahsil is situated on south western boundary of study region. The use of high yielding improved varieties and the sound propagation technology are main causes behind the high productivity of Lanja and Vengurla tahsils. Besides that, the physical and climatic conditions are also suitable for the cashew cultivation.

- **Moderate Productivity Zone:**

The moderate productivity zone covers 74.69 per cent of the study area (Table 5.17). Index value of cashew productivity in this zone ranges from 6 to 12(Fig.5.3). It is noted in Dapoli, Khed, Chiplun, Sangmeshwar, Ratnagiri tahsils and all the tahsils of Sindhudurg district (excluding Vengurla), where varkas soil condition is suitable for cashew crop.

- **Low Productivity Zone:**

This zone shared 19.13 per cent of study area (Table 5.17). The Mandangad (13.5), Guhagar (17), and Rajapur (15) tahsils shows very low productivity as compared to other tahsils in study region (Table 5.17 and Fig 5.3). The crop concentration index (25.45) and crop yield index (85.07) are also very low in case of Guhagar tahsil. The crop concentration index (72.36) and crop yield index (87.29) are slightly higher in case of Mandangad as compared to remaining two tahsils. The low productivity of cashew is associated with lack of awareness among the farmers.

Table 1.2
South Konkan of Maharashtra : Cashew Crop Productivity
By Jasbir Singh's Method (2004-05 to 2008-09)

Tahsils	Average Area ha	Av Prdn '000'MT	Av Prdty kg/ha	Index	Ra nk	% to G.C.A.	Crop Cons. Index	Ran k	Ranking coeff.
Mandangad	4699	4535	965	87.29	15	7.96	72.36	12	13.5
Dapoli	8620	8919	1035	93.60	11	9.17	83.36	11	11
Khed	11020	12910	1172	105.98	4	6.44	58.55	13	8.5
Guhagar	5860	5511	940	85.07	17	2.8	25.45	17	17
Chiplun	8957	11005	1229	111.14	3	3.86	35.09	16	9.5
Sangameshwar	8432	11202	1329	120.18	1	4.41	40.09	15	8
Ratnagiri	2777	2787	1004	90.79	14	18.18	165.27	5	9.5
Lanja	6747	8423	1248	112.93	2	33.66	306.00	1	1.5
Rajapur	5731	5446	950	85.95	16	4.97	45.18	14	15
Vaibhavwadi	2087	2155	1033	93.43	12	12.07	109.73	8	10
Kanakawali	8793	9274	1055	95.40	9	21.51	195.55	3	6
Devagad	1436	1477	1029	93.07	13	13.51	122.82	6	9.5
Malwan	4503	5006	1112	100.56	5	10.69	97.18	10	7.5
Kudal	5899	6245	1059	95.76	7	12.42	112.91	7	7
Vengurla	2209	2332	1056	95.52	8	33.59	305.36	2	5
Sawantwadi	8843	9783	1106	100.07	6	11.17	101.55	9	7.5
Dodamarg	3122	3244	1039	94.01	10	19.51	177.36	4	7
Total	99735	110255	1105			11.00			

Source: District Agriculture Superintendent, Ratnagiri and Sindhudurg District.

Conclusion

By Jasbir Singh's method the high productivity of cashew occurs in two (Lanja and Vengurla) tahsils and low productivity of cashew is observed in Mandangad, Guhagar and Rajapur tahsils,

References

1. Government of Maharashtra, District wise General Statistical Information of Agriculture Department, (Part II- Epitome of Agriculture in Maharashtra) 1986- 87, 2002, 2006
2. Husain, M.: A New Approach to the Agricultural Productivity Regions of the Sutlej-Ganga Plains of India, Geographical Review of India, Vol. 38, No. 3 (Sept. 1976), pp. 230-236.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Economic Evaluation of Greenhouse for Rose Cultivation in Kolhapur District

Dr. S. B. Sangale,
Head, Department of Geography,
S.S.G.M. College, Kopargaon, Dist. Ahmednagar (M.S.) India.

Introduction:

Cultivation of rose in greenhouse more profitable as compare to open field. A greenhouse also extends the growing season and used for year round production of this high value plants. Greenhouse farming gives more income with less effort. It means the greenhouse technology is very useful technology in adverse condition for the economic development of farmers. Adoption of greenhouse technology can improve yield and productivity. Cultivation of rose flowers inside greenhouse also helps in improving the economic conditions of the farmers in the Kolhapur district. The water requirement also reduces inside the greenhouse. Therefore, this technology will also be useful in the water scarcity area and hence study is therefore undertaken to find out the comparative analysis of greenhouse and open field and their economics for rose cultivation and calculated the benefit cost ratio.

Recently Kolhapur district of South Maharashtra has emerged out as the progressive district for use of greenhouse technology in farming. It would be pertinent to examine and to assess the distributional patterns of greenhouse in the study area. Besides, it is also proposed to examine the input output analysis regarding crops grown. A comparative analysis dealing with crop productivity in the greenhouse and outside the greenhouse.

Objectives Of The Study

The present research paper incorporates the following objections.

- 1) To study the growth and development of greenhouse farming in the study area.
- 2) To study the distributional pattern of greenhouse farming in the study area.
- 3) To assess the economy of crops inside and outside farm in the study area.
- 4) To assess the economic viability of greenhouse farming in the study area.
- 5) To calculate the benefit cost ratio of rose farming in greenhouse and open field in the study area.

Study Area

Kolhapur district is one of the most agriculturally developed district in the country. The location of Kolhapur district is 15° 43 North to 17° 17 North latitudes and 73° 40 East 42° 14 East longitude. The total Geographical area of Kolhapur district is 7685 Sq. Kms. The maximum temperature of Kolhapur district is 35° c and the minimum is 14.° An average rainfall of the district is 1138.5 mm.

According to census 2011 the total population of the Kolhapur district is 38, 76,001 out of them 19, 80,658 is male population and female population is 1,895,343. The area under irrigation in Kolhapur district is 1, 21,831 hectares. The main river in the district is Panchganga. Kolhapur district population constituted 3.64 percent of the total Maharashtra Population

Data Base

The present research paper is based on primary and secondary sources of data. The primary data is collected through intensive field work with the help of interviews and discussions with the farmers and relevant persons and authorities. The secondary sources of data were collected from the district agriculture office and state Census Reports and Statistical Abstracts, District Gazetteers and some unpublished records.

Methodology

The collected data from different sources were processed and represented by employing different statistical techniques. The uses of statistical and quantitative techniques have been made wherever necessary. The investigator has also attempted frequent discussions with the rose greenhouse farmers and relevant authorities. This method too, proved the best in strengthening and confirming the collected information.

Growth and Distributional Pattern of Green House Technology.

There are regional variations in the distribution of greenhouses in the district. The socioeconomic environment has determined the location of greenhouses. The high capital investment is only possible by rich farmers who have easy access to banking facilities.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

**Table – 1.1 Kolhapur District Area under greenhouses
(Received NHM/ NHB subsidy)**

Sr. No.	Year's	Area under greenhouses (ha.)
1	2005-2006	0.45
2	2006-2007	0.30
3	2007-2008	0.00
4	2008-2009	0.20
5	2009-2010	0.00
6	2010-2011	0.20
7	2011-2012	2.00
8	2012-2013	5.00
9	2013-2014	6.30
10	2014-2015	10.40
	Total	24.85

Source: Department of Agriculture, Government of Maharashtra, Kolhapur District.

Table 1.1 shows the scene of the area under greenhouses in Kolhapur district. The area under greenhouses calculate only subsidy given to greenhouses by National Horticulture Mission (NHM). We find that the year 2007-2008 and 2009-2010 there were no construction greenhouses. The highest area under the greenhouses in the year 2014-15. i.e. 10.40 ha. In the district here we find that the area, increasing contentiously in the district.

Growth of Greenhouse Technology

In Kolhapur district there are three types of greenhouses i.e. GH – I GH-II and GH III (CCPH), which can (wooden/bamboo (NVPH) structure) be differentiated on the basis of material and climate controlling system used lending to variations in the cost for example GH-I requires Rs. 1,08,000 having 200 sq.mt. minimum area 560 sq.mt and GH –III (CCPH) Rs. 1476720 minimum area 1008 sq.mt. According to NHB/NHM rule greenhouse covers minimum area 200 sq.mt for GH – I, area 560 sq.mt for GH- II and 1008 sq.mt. for which drip irrigation facilities are compulsory. Spraying of pesticides and water soluble fertilizer is also done mechanically.

Table 1.2 shows that how there has been an increasing trend in the growth of greenhouses in Kolhapur district. The year 2005-06 is marked with an established of greenhouses in Shirol, Hatkanagale and Kagal Tahsils. In 2011 – 2012 there were 14 greenhouses of which Shirol , Karveer has (03), Kagal (1) Gadhinglaj has (07) greenhouses further in the 2012 – 2013 the number of greenhouses reached to 57 wherein Hatkanagale Tahsil acquired dominance with 28 greenhouses and Gadhinglaj having 16 Kagal, karveer (6) Shahuwadi, Panhala and Ajara having 1 greenhouse.

In the year 2013 – 2014 30 greenhouses recorded in 8 Tahsils. The highest greenhouses in this year Hatkanagale (08) karveer (6) Gaddhanglaj (6), Shirol (3) kagal, Ajara and Chandgad (2) and Shahuwadi (1) greenhouses In the year 2014 -2015 the total number of greenhouses was recorded 83 in 9 Tahsils. The highest greenhouses recorded in 2014-2015, in the district. Thus the period of 2005 to 2015 has experienced increasing trend in the growth of greenhouses from more 05 to 224 in the district.

Tahsilwise Distribution of Greenhouses.

The establishment of greenhouse technology on commercial basis was initiated by some innovative farmers in 1994-95 in Karveer, Kagal, Hatkanagale and Shirol tehils. Kolhpur nearby growing urban market for vegetables and flowers. The Bhudargad and Gaganbavada tahsils are unknown about such Agricultural technology. The year 2005-2006 witnessed only 09 greenhouses showing very slow growth. In succeeding year of 2005-2006 greenhouse technology spread in Shirol (6), Kagal (2) and Hatkangle (2). Hatkangle Tahsil is progressive part due to adopt such technology to maximum production of flowers and vegetables. In Shirol and Hatkangle tahsil construction of more greenhouses due to the inspiration of Ghodawat Agro and Shirvardhan Bio tech. During the year 2009 -2010 the total number of greenhouse 07 in 2 tahsils i.e. Gadhinglaj (4) Hatkanagale (3). There has been gradual diffusion of such new technology after 2011 -2012 in the Kolhapur

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

district. In this year the total 14 greenhouses construction in 04 Tahsils, Shirol (3) Gadhinglaj (7) Karveer (03) Kagal (1). In the year 2012 – 2013 Hatkangle Tahsil has first position with 28. greenhouses which is followed by Hatkangle (28) Gadhighlaj (16),Karveer and Kagal(6) and Shahuwadi, Panhala, Ajara having 01 in these tahsils.

The year of 2013 – 2014 has been decreased the number of greenhouses. In this year 30 greenhouses was constructed by the farmers. Hatkangle (8) tahsil again has shown first ranking position which is followed by Karveer, Gadhinglaj (6), Shirol (3), kagal, Ajara, Chandgad having 02 and Shahuwadi 01. In the year 2014 – 2015 again has been increased with 83 greenhouses in the Kolhapur district. The Shirol tahsil has shown first ranking position in the district. Hatkanagle (15), Kagal (16) Karveer (17), Panhala, Gadhinglaj (6) and Chandgad is 01 greenhouse constructed.

Thus, rate of adoption of such technology was developed and the greenhouse technology has been diffused in the district. The increase in the number can be attributed to growing awareness and interaction among the farmers, dense network of efficient and quick transportation, 50 % subsidies of NHM, NHB and easy loan facilities available through National Banks. Besides this, there are many proposals which can wait to an increasing numbers in years to come as the farmers have become aware of qualitative production and maximization of their returns.

Distributional Spatial Pattern of Greenhouses.

The distributional pattern of greenhouse in Kolhapur district shown table 1.2. The study area can conveniently be divided into three zones which are based on concentration of greenhouses.

A) High Concentration Zone :-

This zone includes the villages in Hatkangle, Shirol Gadhinglaj and Karveer & Kagal tahsils which are well connected with tahsil headquaters by all weathered roads and having good road and railway transport. Hatkangle tahsil has attained first position with 57 greenhouse spread over 13 villages with 100 per cent in GH – II categories. The second position has been attained by Shirol tahsil with 44 greenhouses of GH – II categories located in 15 villages. The third position is acquired by Gadhinglaj tahsil with 41 greenhouses of GH – II types with 11 villages. The forth position is acquired by Karveer tahsil with 37 greenhouses of GH – II types located in 14 villages. The fifth position is having by Kagal tahsil with 27 greenhouses of GH – II types located in 11 villages. This part consisting of these five tahsils has been emerged out as the 'Core Zone' of Greenhouses. The high concentration could be attributed to many factors such as innovative nature of farmers, nearness of state and national highways and railway facilities for quick and efficient transportation of perishable commodities to Mumbai and other national markets, the small farmer also attract towards this new agricultural technology, scheme for financial assistance facilities available from banks and from their own purses, attractive market prices in their earlier stage, favorable policies of NHM/NHB, central government offering @ 50 per cent subsidies for construction greenhouse.

B) Moderate Concentration Zone :-

The moderate zone consists of tahsils of Shahuwadi (2), Panhala (7), Radhanagari (2), Ajara (4), and Chandgad (3) which has poor irrigation facilities and because of remote area in the district. However some rich and experimental farmers have undertaken this activity. The rest of the tahsils viz Gaganbavda & Bhudargad have shown negative response to the construction of greenhouses. The major constraint is that the location of these tahsils is far away from the major transportation routes. The rigid topography, remote area and high rainfall, has led to poor stage of economy resulting into the discouragement to peasants for undertaking costlier the construction of greenhouse. Beside this, lack of communication and scientific Knowledge have also led to poor adoption

Economy Of Crops Inside And Outside Greenhouses a Micro level Study

It is clear from the fact that all the crops can not be grown in the greenhouses due to the high cost incurred for the creation of controlled climatic conditions. However, greenhouses have provided suitable form of technology to the specific crops. In order to assess the returns received to farmers in and outside the greenhouses, a comparative analysis of Rose a popular flower item has been selected in the present analysis. For this, sample study is attempted which may give the representative picture of the study area. The selection is based on random sampling technique. The greenhouse, owned by **Sou. Vijayamala Pandurang Saranaik at**

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Kerli tal. Karveer, occupies 0.40 ha (1 Acre) cultivated area under Rose. The same crop occupying or 0.40 ha (1 Acre) outside the greenhouse by same farmer. Hence, the greenhouse has been selected for comparative analysis. An assessment of cost of production, consisting of various aspects of inputs is attempted.\

1) Labour Cost:

The cost of human labour in greenhouse is always more (Rs.210000/- than the open field (Rs.180000/-). The farmer with a few labours can arrange different operations. For every item of controlled system labourers in increasing number are required. This leads to the increase in the labour cost. Beside this, daily wages paid to labours in greenhouse are higher than the open field.

2) Material Cost:

Material cost refers to the Cost required for different inputs like plants, fertilizers and pesticides in and outside the greenhouse. Table1.3 reveals that the cost for plants in and outside the greenhouse is Rs. 200000 (28000 plants, per plant Rs. 7.14/-) and Rs. 60000/- (4500 plants per plant Rs. 13.33/-) respectively accounting for absolute difference of Rs. 140000/-. The tissues plants are used in the greenhouse whereas traditional seeding plants are used for outside and then after cultured on the each plants. A single tissues cultured plants costs Rs. 7.14 in case of greenhouse and open filed plants costs Rs. 13.33/-

The cost for fertilizers and pesticides, accounts for Rs. 275000 and Rs. 2000000 with absolute difference of Rs. 75000. The cost of fertilizers and pesticide at both places various significantly. In order to maintain healthy climatic conditions and to control diseases of plants pesticide are used frequently in the greenhouse, similarly timely doses of fertilizers are given to plants in large quantity as compared to crop grown in open field. This leads to increasing cost for crop in greenhouse.

3) Electricity Charges :

During growing season, energy charges for greenhouse are Rs. 6000/- for open field Rs. 4000 with little difference of Rs. (Table1.3) Especially in greenhouse where use fogger, mister and drip irrigation system with give to plants water soluble fertilizer the energy charges are further increased the open field.

4) Transportation cost:

Production of Rose for greenhouse requires special markets located at far distance viz. Mumbai, Hyderabad, Pune, etc. Table – shows that Rs. 8000 are required for transporting greenhouse product whereas for open field crop it amounts Rs. 76000 as it sold in the nearby local markets.

5) Maintenance and Repairing Charges :

The charges required for maintenances and repairing equipment like pumps, sprayers and others, in greenhouse are Rs. 5000 in one year .For open field, sprayers are rarely used and for irrigation pumps and pipeline maintenance Rs. 2000 are incurred with the difference of Rs. 3000/-.

6) Composition of Cost :

Item wise cost incurred reveals the fact that cost of production for greenhouse is more with total Rs. 1061000 than open field crop i.e. Rs 54000 (Table1.3) with the difference of Rs. 515000/-. Further, the production cost is increased in case of GH Hi-tech type greenhouse particularly for energy maintenance and repairing charges. In the open field total input is Rs. 900000 which is low per unit area (0.40 ha) whereas in greenhouse total input is Rs.250000. The production of rose of greenhouse is always qualitative in shape size which is mainly preferred by Big cities market and occasions i. e. season, Mothers Day, the higher income group of people use rose flowers for decoration. For this, specific market like Pune, Mumbai, in the present region has been preferred by the farmers.

7) Net Returns:

It is clear from the above analysis that the cost of production of Rose is higher in greenhouse than in the open field for the same unit area. The per unit production is Rs.5 lakh and Rs.3 lakh flowers respectively. The market price of greenhouse production is average Rs. 5.00 flowers. Due to its quality as compared to Rs. 3.00 flowers for open filed produce. Each plant offer nearly flowers production in greenhouse. The total output cost for greenhouse produce goes up to Rs. 1061000 where as open field accounts Rs. 540000. The net returns received from greenhouse are Rs. 1439000 and from open field Rs. 36000 to Sou. Vijaymala Sarnaik for the same crop from the same unit area (0.40ha) during the year 2015 – 2016. But owing to certain limitations greenhouse technology cannot adopted for all the crops.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Table 1.2 Kolhapur District Tahsil wise Distribution of Greenhouses 2005 – 2015

Sr. No.	Tahsils	2005 -	2006 -	2007 -	2008 -	2009 -	2010 -	2011 -	2012 -	2013 -	2014 -	No of villages Enrolled	Total
		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015		
1	Shahuwadi	-	-	-	-	-	-	-	01	01	-	01	02
2	Panhala	-	-	-	-	-	-	-	01	--	-	06	07
3	Hatkangale	02	-	01	-	03	-	-	28	08	15	13	57
4	Shirol	06	02	03	02	-	06	03	-	03	19	15	44
5	Karveer	-	02	01	02	-	-	03	06	06	17	14	37
6	Gagan Bavada	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	Radhanagri	-	-	-	-	-	-	-	-	-	02	01	02
8	Kagal	02	-	-	-	-	-	01	06	02	16	11	37
9	Bhudargad	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Ajara	-	-	-	-	-	-	-	01	02	01	04	04
11	Gadhigraj	-	-	-	-	04	02	07	16	06	06	11	41
12	Chandgad	-	-	-	-	-	-	-	-	-	02	01	03
	GH – I (Simple)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	GH – II (NVPH)	10	04	05	04	07	08	14	59	30	83	-	224
	GH – III (CCPH)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Total	10	04	05	04	07	08	14	59	30	83	78	224

Source: - Based on field work 2016
Department of Agriculture, Government of Maharashtra, Kolhapur District,

**Table 1.3 Kolhapur District A comparative analysis of input/output cost (Rs.)
for Rose inside and outside of the greenhouse in sample studies – 2016.**

Sr. No.	Type of Farm	Type of crops	Area under crop	Cost for plantation	Fertilizer pesticide	Labour Cost	Energy Charges	Transportation cost	Routine Maintenance cost	Interest on Loan	Other charges	Net Return Total Input	Total cost of production	Net profit
1	Green house	Rose	0.40 ha	2000000 (28000 Plants Rs. 7.14	275000	210000	6000	8000 Rs.70 per Box	5000	280000	5000	2500000 Average per flower Rs.5.00 (5lakh)	1061000	1439000
2	Traditional Field (Open field)	Rose	0.40 ha	60000 (Rs.13.33/ plants) 4500 Plants	200000	180000	4000	760000	2000	15000	3000	900000 Rs.3.00 /flowers 3 lakh flower	540000	360000
3.	Difference	--	--	140000	75000	30000	00	00	3000	265000	2000	160000	515000	1079000

Source: Based on field work 2016

Analysis of economic viability

Table 1.2 reflects the required cost of cultivation includes expenditure incurred for field preparation, planting material fertilizer and pesticide, Labour, Energy, charges, transportation routine maintenance cost, interest on loan and other charges etc. Because of high humidity inside the greenhouse as compared to outside. The temperature conditions inside the greenhouse restrict the growth of insect and pests and therefore, no insecticides or pesticides were used inside the greenhouse, whereas these were used outside the greenhouse whenever required. To carry out economic feasibility of greenhouse for farmer, it was considered that each crop

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

was growth at a time inside the greenhouse with full capacity. The details of the total cost and benefit for selected crops grown inside the greenhouse are given in Tale1.3.

Benefit Cost Ratio.

Benefit cost ratio of Rose production has been calculated. It is calculated by dividing total input (present worth) by Total output (Present worth of cost).

$$\text{CBR: NR (TI) / TC (TO)}$$

Where

NR = Net Return (Total Input)

TC = Total cost of Production (Total Output)

Benefit cost ratio of Rose has been calculated as under,

Greenhouse =

$$\text{CBR} = \text{TI (NR) / TO (TC)}$$

$$\text{CBR} = 2500000/1061000$$

$$\text{CBR} = 2.35$$

Open field =

$$\text{CBR} = \text{TI (NR) / TO (TC)}$$

$$\text{CBR} = 900000/540000$$

$$\text{CBR} = 1.66$$

Above calculation shows that the Cost Benefit Ratio of greenhouse inside growing plants of rose as 2.35. Benefit Cost Ratio is high, when plants rose was grown inside the greenhouse because of its high production and high market price.

The cost Benefit Ratio of open field growing plants of Rose as 1.66. It is less because of low production and low price in market.

Conclusions

1. Kolhapur district is well developed in greenhouse farming in Maharashtra and the district is highest in Maharashtra for greenhouse area and production. From 2005-06 to 2014-15 during these 10 year period the cultivated area under greenhouse farming has increased from 0.45 ha to 24.85 ha in the district because of subsidy given by NHM/NHB to farmers. This shows that farming is developing from traditional to hi-tech.
2. In Kolhapur district greenhouses concentrated only on the production of flowers and vegetables.
3. Greenhouse farming technology gives an opportunity for the economic development of farmers.
4. The distribution of greenhouses in Kolhapur district is uneven.
5. For market development use of internet is very important. All information about the market is available on internet, so using this facility national and International markets information must be found out daily, from the market centers of International Trade Center, Geneva, European Union and Japan.
6. Adoption of greenhouse technology can improve yield and productivity.
7. Greenhouse farming gives more income with less effort. It means the greenhouse technology is very useful technology in adverse condition for the economic development of farmers. The Greenhouse is expensive to build and operate. As a result, potential profits are high, but so is the risk involved.
8. Greenhouse growing is an intensive form of plant production and has the potential for high returns, but crops grown in greenhouses are exacting requirements and the market has very high quality demand. Greenhouse technology helps to increase quality, yield, and optimum use of farm inputs and some crops reduce yield duration.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

9. Use of greenhouse technology under the precision farming guidelines enhanced rose crop yield by 3-4 times in case of comparison to the conventional method of farming.
10. Government should have provided training facilities for construction of greenhouses and its management.
11. The Cost Benefit Ratio of greenhouse inside growing plants of rose as 2.35. Benefit Cost Ratio is high, when plants rose was grown inside the greenhouse because of its high production and high market price.
12. The cost Benefit Ratio of open field growing plants of Rose as 1.66. It is less because of low production and low price in market.

Reference:

1. G. Sharan et al (2005): "Greenhouse cultivation in a Hot Arid Area, Indian Institute of Management, (Research and Publication) (IIM) Ahmedabad, India pp. 1-11.
2. S. H. Sengar and S. Kothari (2008): Economic evaluation of greenhouse for cultivation of rose nursery, African journal of Agricultural Research, vol. -3 (6), pp.435-439.
3. James Robbins, Starting a Greenhouse Business (Part-I) some Basic Questions, Agriculture and Natural Resources, University of Arkansas Division of Agriculture, U.S.A.
4. NCPAH (January, 2011) : "Greenhouse A reference Manual, Department of Agriculture and Co-operation, Ministry of Agriculture, Government of India, New Delhi pp.1-9, 23.
5. Colin Wiltshire, Greenhouse operating handbook, Ministry, Graeme Hall, Christ Church, Barbados pp.2-14.
6. P.V. Nelson (1985): Greenhouse operation and management, Reston publication, Virginia.
7. Jadhav M.G. and Patil P.V. (1998): Greenhouse Technology of farming in the Sangli District (Maharashtra): A Geographical Analysis, National Geographical Journal of India, vol-44 pts 1-4, pp.154-161.
8. Tiwari G. N. Goyal R. K. (1998) : Greenhouse Technology; Fundamental design, modeling and Application, Narosa Publishing, New Delhi PP. 4,5,6
9. P. V. Nelson (1985): Greenhouse operation and Management, Third Edition, Reston Publication, Virginia. PP. - 1 – 30.
10. Sangale S.B and Patil P.V (2015): Greenhouse Farming: New Technology of Agriculture,C.S.S. College Hupari Dist. Kolhapur Proceeding of International Conference,ISBN:978-93-81549-93-3,pp.429.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Impact of Globalization on Thermal Pollution

Mr. Pravin Bhanudas Kamble

Assistant Professor, Department of Geography
Santosh Bhimrao Patil College, Mandrup

Mrs.Vandana Sandipan Shinde

Assistant Professor, Department of Chemistry
K.N. Bhise College, Kurduwadi

Abstract :-

The march of globalisation seems inexorable, with effects felt throughout the world. These effects include, but are not limited to, reduced genetic diversity in agriculture (loss of crop varieties and livestock breeds), loss of wild species, spread of exotic species, pollution of air, water and soil, accelerated climatic change, exhaustion of resources, and social and spiritual disruption. Globalization has had far-reaching effects on our lifestyle. It has led to faster access to technology, improved communication, and innovation. Apart from playing an important role in bringing people of different cultures together, it has ushered a new era in the economic prosperity and has opened up vast channels of development. However, globalization has also created some areas of concern, and prominent among these is the impact that it has had on the environment. The thermal pollution often doesn't come to mind. People will first think of things like carbon emissions, personal pollution and waste, and a variety of other changing factors. However, thermal pollution is a real and persistent problem in our modern society. In layman's terms, thermal pollution is when an industry or other human-made organization takes in water from a natural source and either cools it down or heats it up. They then eject that water back into the natural resource, which changes the oxygen levels and can have disastrous effects on local ecosystems and communities. Thermal pollution is defined as sudden increase or decrease in temperature of a natural body of water which may be ocean, lake, river or pond by human influence. This normally occurs when a plant or facility takes in water from a natural resource and puts it back with an altered temperature. Usually, these facilities use it as a cooling method for their machinery or to help better produce their products. Plants that produce different products or waste water facilities are often the culprits of this massive exodus of thermal pollution. In order to properly control and maintain thermal pollution, humans and governments have been taking many steps to effectively manage how plants are able to use the water. However, the effects are still lasting today.

Keywords:- Globalization, Pollution, Thermal Pollution & Thermal shock

Introduction:-

The worldwide movement toward economic, financial, trade, and communications integration. Globalization implies the opening of local and nationalistic perspectives to a broader outlook of an interconnected and interdependent world with free transfer of capital, goods, and services across national frontiers. However, it does not include unhindered movement of labor and, as suggested by some economists, may hurt smaller or fragile economies if applied indiscriminately. Globalization, a term that was used infrequently before the 1990s, is now in common parlance. It refers primarily to an economic system in which raw materials, manufactured goods, intellectual property and financial transactions flow freely (although not equally) across international borders under the supervision only of an international trade authority. It also refers to the homogenisation of language and cultural identity that accompanies this flux of material, ideas and money. Despite its growing strength, the side effects of this pervasive economic strategy remain poorly understood, perhaps because the great majority of them are indirect. This is especially true of the environmental effects. The march of globalisation is often described as inexorable, leading to a final state in which a few, very large corporations dominate world commerce, under the regulation not of nation states but one or a small number of regulatory bodies. These bodies are not run by statesmen, jurists or ecologists, but by economists whose viewpoints harmonise with those of the multinationals they regulate.

Pollution, also called environmental pollution, the addition of any substance (solid, liquid, or gas) or any form of energy (such as heat, sound, or radioactivity) to the environment at a rate faster than it can be dispersed, diluted, decomposed, recycled, or stored in some harmless form. The major kinds of pollution are (classified by environment) air pollution, water pollution, and land pollution. Modern society is also

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

concerned about specific types of pollutants, such as noise pollution, light pollution, and even plastic pollution.

Thermal pollution is the degradation of water quality by any process that changes ambient water temperature. A common cause of thermal pollution is the use of water as a coolant by power plants and industrial manufacturers. When water used as a coolant is returned to the natural environment at a higher temperature, the sudden change in temperature decreases oxygen supply and affects ecosystem composition. Fish and other organisms adapted to particular temperature range can be killed by an abrupt change in water temperature (either a rapid increase or decrease) known as "thermal shock."

Consequences of Globalization on Thermal Pollution

1. Decrease in Dissolved Oxygen Levels: The warm temperature reduces the levels of DO (Dissolved Oxygen) in water. The warm water holds relatively less oxygen than cold water. The decrease in DO can create suffocation for plants and animals such as fish, amphibians and copepods, which may give rise to anaerobic conditions. Warmer water allows algae to flourish on surface of water and over the long term growing algae can decrease oxygen levels in the water.

2. Increase in Toxins: With the constant flow of high temperature discharge from industries, there is a huge increase in toxins that are being regurgitated into the natural body of water. These toxins may contain chemicals or radiation that may have harsh impact on the local ecology and make them susceptible to various diseases.

3. Loss of Biodiversity: A dent in the biological activity in the water may cause significant loss of biodiversity. Changes in the environment may cause certain species of organisms to shift their base to some other place while their could be significant number of species that may shift in because of warmer waters. Organisms that can adapt easily may have an advantage over organisms that are not used to the warmer temperatures.

4. Ecological Impact: A sudden thermal shock can result in mass killings of fish, insects, plants or amphibians. Hotter water may prove favorable for some species while it could be lethal for other species. Small water temperature increases the level of activity while higher temperature decreases the level of activity. Many aquatic species are sensitive to small temperature changes such as one degree Celsius that can cause significant changes in organism metabolism and other adverse cellular biology effects.

5. Affects Reproductive Systems: A significant halt in the reproduction of marine wildlife (although this may be true, reproduction can still occur between fish – but the likelihood of defects in newborns is significantly higher) can happen due to increasing temperatures as reproduction can happen with in certain range of temperature. Excessive temperature can cause the release of immature eggs or can prevent normal development of certain eggs.

6. Increases Metabolic Rate: Thermal pollution increases the metabolic rate of organisms as increasing enzyme activity occurs that causes organisms to consume more food than what is normally required, if their environment were not changed. It disrupts the stability of food chain and alter the balance of species composition.

7. Migration: The warm water can also cause particular species of organisms to migrate to suitable environment that would cater to its requirements for survival. This can result in loss for those species that depend on them for their daily food as their food chain is interrupted.

Conclusion:-

The most important thing to consider is that the effects of thermal pollution greatly outweigh the human need for it to be done. Plants and industries have been able to find successful ways around thermal pollution, but many of them are not practicing it because it's simply easier to work from the traditional model. If we want to promote the thriving environment that surrounds marine biology, then the attitude around thermal pollution needs to take a drastic turn. By being aware of the causes and effects, you can have a significant impact on how these plants choose to operate and you can opt to make change. It is far easier-and more realistic-to predict the disruption and possible demise of globalization than to devise strategies to cope with the environmental upheavals to come. Presumably, physical environmental changes, including increases

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

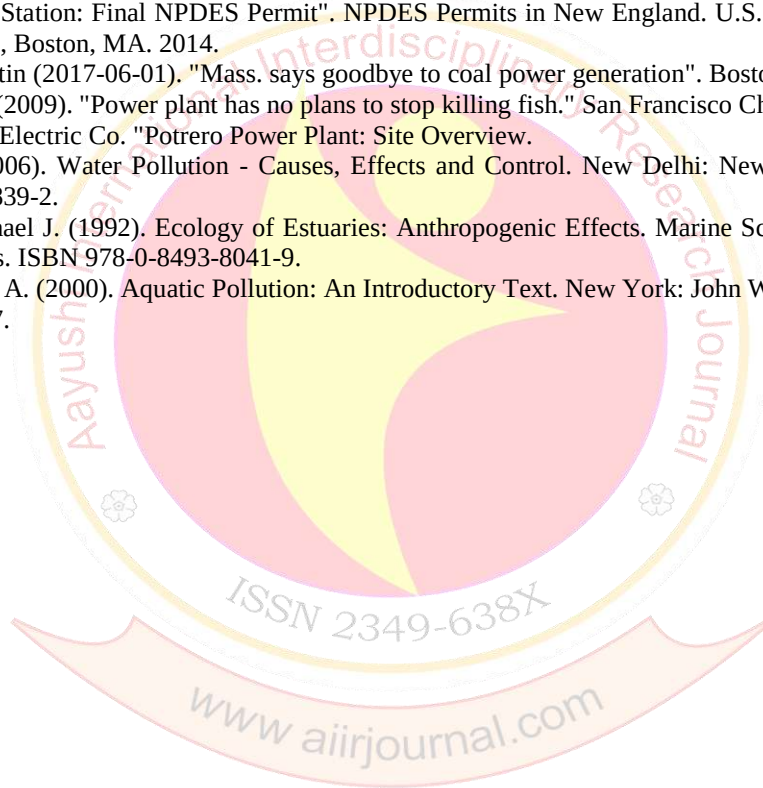
in atmospheric carbon dioxide, changes in temperature, melting of permafrost and oxidation of boreal peat deposits, changes in the distribution and abundance of rainfall and storm events, sea level rise and changes in the ozone shield will have to be dealt with primarily on an ad hoc basis, to the limited extent possible.

Acknowledgements:

I thank Dr Parag Khadake for his encouragement in the preparation of this manuscript, Dr Waghamare H.A. for her critical reading and advice, and an anonymous reviewer for helpful suggestions.

References:-

1. Chiras, Daniel D. (2012). Environmental Science. Burlington, MA: Jones & Bartlett.
2. Washington, D.C. (May 2014). "Technical Development Document for the Final Section 316(b) Existing Facilities Rule.
3. "Technical Development Document for the Final Section 316(b) Phase III Rule."
4. Brayton Point Station: Final NPDES Permit". NPDES Permits in New England. U.S. Environmental Protection Agency (EPA), Boston, MA. 2014.
5. Finucane, Martin (2017-06-01). "Mass. says goodbye to coal power generation". Boston Globe.
6. Selna, Robert (2009). "Power plant has no plans to stop killing fish." San Francisco Chronicle, January 2, 2009.
7. Pacific Gas & Electric Co. "Potrero Power Plant: Site Overview.
8. Goel, P.K. (2006). Water Pollution - Causes, Effects and Control. New Delhi: New Age International. ISBN 978-81-224-1839-2.
9. Kennish, Michael J. (1992). Ecology of Estuaries: Anthropogenic Effects. Marine Science Series. Boca Raton, FL: CRC Press. ISBN 978-0-8493-8041-9.
10. Laws, Edward A. (2000). Aquatic Pollution: An Introductory Text. New York: John Wiley and Sons. ISBN 978-0-471-34875-7.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Ex-situ Conservation of Endangered Plants

Prin.Dr.S. D. Kamble

Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya,
Malkapur, Dist. Kolhapur – 415101

Abstract

Ambegaon tahsil is located in North-West part of Pune district. It is included in the Western Ghats of Maharashtra. Western Ghat is one of the twelve megabiodiversity hotspot in the world. A site for ex-situ conservation of endangered plants was selected on the Eastern side of water reservoir in the campus of Annasaheb Awate College, Manchar. The total area of project is one acre. The land was leveled in the month of May, 2009. Pits were dug at the distance of 10 x 10 ft of size 3 x 3 x 3 ft. These pits were filled with a mixture of clay soil and vermicompost (3:1). The propagules of endangered plants were collected from Bhimmashankar forest, Jambhori, Kalwadi, Varsi sacred groove, Sagdara sacred groove & Awasari Ghat etc. The collected propagules were planted in the filled pits at the onset of rainy season in the month of June, 2009. The weeding was regularly done at an interval of two months. The fertilizer mixture "Sampurna" (15:15:15) was supplied in the month of August at the rate of 100 g/plant in the diameter 2 ft. These plants were regularly sprayed with a mixture of 0.1% Bavistin and 0.15% Endosulphan at an interval of 15 days. The growing plants were regularly irrigated at an interval of 6 days after August to January, 2009 and of 4 days after the February, 2009. These plants are now luxuriantly growing in the field.

Introduction:

Forest is the natural reservoirs of medicinal plants. About 96% of medicinal plants are obtained from the forest. Due to a large forest cover in our country, India is one of the important countries supplying raw material for the production of Ayurvedic medicines. India stands second highest in the world for the production of Ayurvedic drugs. In the year 2008-2009, India has exported Ayurvedic drug of Rs. 594.77 crores. A reputed institution in India has enlisted 800 endangered plants. There are natural and manmade reasons for making plants endangered. In United States, farmers are still cutting trees to clear land at an alarmingly high rate. There are 150 industries in the Pune district producing Ayurvedic drugs. Pune district has lost 1% forest for developmental activities.

Material and Methods:

- 1) A site ex-situ conservation of endangered plant was selected on the Eastern side of water reservoir in the college campus.
- 2) The land was leveled; pits were dug out (3 x 3 x 3 ft.) and were filled with a mixture of clay soil and vermicompost.
- 3) The propagules of endangered plants were collected from Western part of Pune district and planting was done in the pits and watered.
- 4) The weeding, watering and spraying of pesticides was done regularly.
- 5) A fertilizer dose of 15:15:15 was given in August.

Result and Discussion:

The results of present investigation are shown by the photographs. It was observed that 20% plantlets/seedlings died. These pits will be replanted in the coming monsoon. There is a luxuriant growth of plant due to regular weeding watering, fertigation and pest control practices. Important cultivated endangered plants are as below:

Abelmoscus manihot L., *Argeria hookeri* Hook, *Daemia extensa*, *Gardenia resinifera* Roth, *Nothopodites nimmoniana* (Grah). Mabb., *Oroxylon indicum* (L.) Vent., *Rauvolfia serpentina* (L.) Beth, *Saraca asoca* (Roxb.) de Wilde, *Terminalia cuneata* Roth, *Aegle marmelos* (L.) Corr, *Celasia chinensis* etc.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Acknowledgement: We gratefully acknowledge UGC, New Delhi for Financial support.

Reference:

- 1) Almeida, M. R. (1996). Flora of Maharashtra, Vol. I Blatter Herbarrium, Mumbai.
- 2) Cook, T. (1901-1908). The flora of the Presidency of Bombay. London (3 Vols. Govt. of India)
- 3) Deshpande S. D., Sharma B. D. and Nayar M. P. (1995). Flora of Mahabaleshwar and adjoining. Maharashtra. Vol. 1 and 2; Botanical Survey of India, Calcutta.
- 4) Jain S. K. and Sastry, A. R. K. (eds.) (1984). The Indian Plants Red Data Book – I, Botanical Survey of India, Calcutta.
- 5) Mishra D. K. and Singh N. P. (2001) Endemic and Threatened Flowering plants of Maharashtra. Botanical Survey of India, Calcutta.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Occurrence of an Ascomycetous Fungus *Didymosphaeria* in the Aquatic Habitat of Western Ghats.

Prin.Dr.S. D. Kamble, B. B. Chougule².

Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya,
Malkapur, Dist. Kolhapur - 415101

Abstract

While Surveying freshwater red algae along the Western Ghats, the authors came across the specimen of *Didymosphaeria* Fuckel; associated with the species of *Batachosperrum*. Roth in a Swiftly flowing stream in shaded places. The fungus grows on fully submerged dead fallen twigs and wood of an unidentified angiospermic plants and was mistaken in the field for algae owing to its light brownish colour. Critical examination however revealed that it is a fungus belong to class Ascomycotina. (Ainsworth et al 1973).

The fungus resembles to *Didymosphaeria* in the morphology of its fruit body asci and ascospores and hence it is considered as a species of *Didymosphaeria*. However it is unique because of its aquatic habit and sub-microscopic upper extracellular reproductive mycelium with perithecioid pseudothecia.

All the earlier reports on the genus *Didymosphaeria* are from terrestrial environments and the present report is the first record of its kind from aquatic habitat. Besides, the material differs from existing species in its overall morphology dimensions of fruiting body, asci, ascospores and mechanism of spore dispersal. Therefore it is described as a new species *Didymosphaeria aquatica* sp.nov.

Introduction :

While studying freshwater algal diversity from the Western Ghats, the authors came across an interesting aquatic ascomycetous fungus growing on submerged dead wood and dead twigs of an unidentified angiospermic plant. The fungus is a member of family pleosporaceae, order Pleosporales of subdivision Ascomycotina, division Eumycota (Ainsworth et al 1973). The family pleosporaceae is characterised by perithecioid pseudothecia that occur on wood and dead herbaceous stem. The asci are intermingled with pseudoparaphyses.

Western Ghats is one among the twelve major biodiversity hotspot, and it ranges the coastal strip of Western India. The present material is collected during late monsoon from the streams shaded with trees at an elevation of about 9000 meters near Maharashtra – Goa border area.

2.Department of Botany, University of Pune – 411 007

Material and Methods:

The material collected was examined with the help of hand lens on the spot and kept in the plastic bottles along with the stream water. The pH of the water was 7.8. The material was brought to the laboratory and examined under a stereo binocular microscope to study habit, position of fruit bodies, their gross morphology etc.

Results:

The genus *Didymosphaeria* was erected by Fuckel (1869) *Didymosphaeria* sadasivanii was the first report of the genus by Ramchandra Reddy (1960) from India.

Taxonomy:

***Didymosphaeria aquatica* sp. nov.**

Mycelia profusely branched, reddish brown attached by base to the substrate and submerged in freshwater. Pseudothecia solitary, short stalked developed on short lateral branches, situated on a peridium, hyaline, pseudoparanchymatous, measure 325 – 335 x 255 – 267 μ m in v.s. Ostioles measure 10 -16 μ m. Asci bitunicate, clavate, short stalked eight spored measure 162 – 171 x 36 – 40 μ m. Pseudoparaphyses many filiform and colourless. Ascospores, eight, irregularly biserial, light brown, bicelled and constricted at the septa, measure 49 – 54 x 18 – 23 μ m.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Matrix : Dead twigs and dead wood in freshwater stream.
Loc. : Maharashtra Goa border aera.
Date : April, 2000
Leg. : BBC/AQ/1/2000

Discussion:

The present material differs from all other reported species in having unique aquatic habit, sub-microscope aerial nature of mycelium and fruit bodies. The fruit bodies are solitary pale brownish and transparent with single layered pseudoparanchymatous wall. It also differs in the measurement of fruit bodies, asci and ascospores. Hence it is considered as a new species and named as *D. aquatica* sp. nov. This is a first report of genus *Didymosphaeria* in aquatic habit.

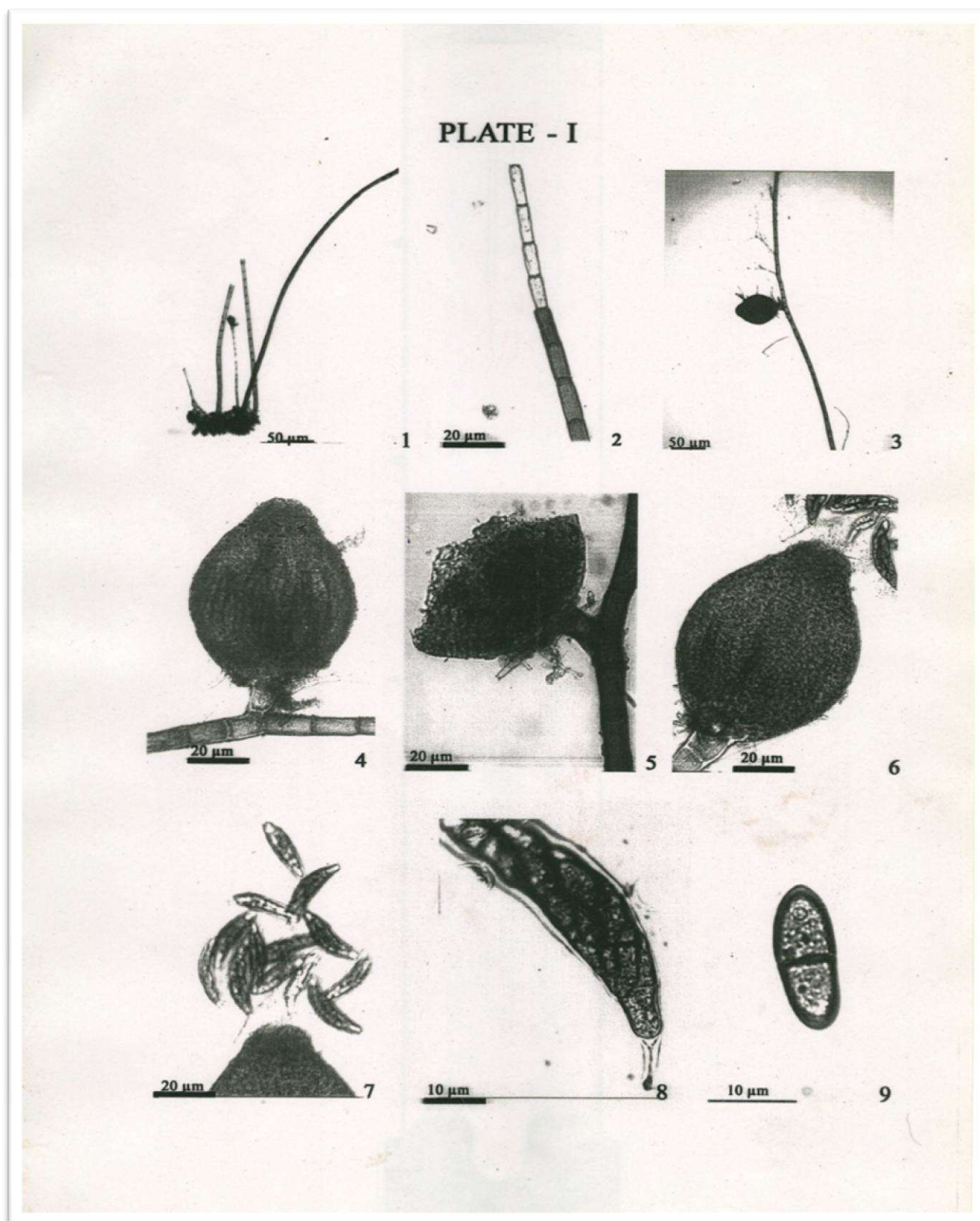
Acknowledgment:

The authors are grateful to Dr. (Mrs.) L. N. Nair, for help in confirming the identification and suggestions and to UGC for financial assistance.

References:

1. Ainsworth, G.C.F.K. Sparrow and A. S. Sussman (1973). The fungi IV A. An advanced treties, Academic Press New York.
2. Ainsworth G.C.P.W. James and D. L. Hoksworth (1971). Ainsworth and Bisbay's Dictionary of Fungi, 6th Edn. Commonwealth Mycological Institute, Kew Surry, England.
3. Aptroot, A (1995), A. **Monograph of Didymosphaeria**. Central bureau Voor Schmmel Cultures.
4. Arx, Von. J. A. and E. Muller (1975). A revaluation of the bitunicate ascomycetes with key to families and genera. Stud. Mycol (Baarn) 1 -158.
5. Biligrani K. S. Jamaluddin, M. A. Rizwi (1978). *Fungi of India Part – I*
6. Dennis, RWG (1968). British Ascomycetes J. Cramer 2nd Edn. Lehre 1- 455.
7. Fuckel, L. (1869) Symbolae mycologicae et Appendices I-III Jahr. Nassan. Ver. *Naturkunde*. 23: 1 – 459.
8. Holm. L. (1957) Etudes taxanomi ques Sur Less pleosporaceaes Symb. Bot. Upsal 14 : 1 – 188.
9. Luttrell, E. S. (1955) The ascostromatic ascomycetes *Mycologia* 48: 511 – 532.
10. Munk, A. (1953) The system of Pyrenomycetes *Dansk Bot. Ark.* 15: 1 – 163.
11. Ramchandra Rao (1966) Fungi on *Lantana camara* Linn. Mycopathol. Et Mycol. Appy. 28: 133 – 136.
12. Ramchandra Reddy (1960) A new species of *Didymosphaeria* from the rhizosphere *Mycologia* 53: 471 – 473.
13. Srinivasulu, B. V. (1970) Genus *Didymosphaeria* from India *Sydowia* 28: 245 – 248.
14. Wehmeyer, L. E. (1963) Some Himalayan Ascomycetes of the Punjab and Kashmir. *Mycologia* 55: 309 – 336.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Analysis of Water Quality Parameters in Various Villages in Karad Tehsil

R.R.Patil,

Department of Chemistry, Balasaheb Desai College, Patan, Dist,-Satara.

Abstract

This paper deals with analysis of the various physical and chemical parameters of different samples from Karad Tehsil, Satara District of Maharashtra, India. The parameters are Total hardness, turbidity, pH, conductivity, TDS, Alkalinity, etc within the permissible limits. The results are compared with slandered prescribed values. The contaminated water is unfit for human consumption .Frequent monitoring is essential to provide safe and healthy life for beings.

Key Words- Parameters, permissible limit.

Introduction

Next to air water is most important for existence of life on the earth. India is heading towards fresh water crisis mainly due to improper management of water resources and environmental degradation .During past two decades the water level in several parts of country has been falling rapidly due to an increase in extraction.

Due to increased human population, Industrialization use of fertilizers in agriculture and manmade activity natural aquatic resources are causing pollution

In aquatic environment leading to decline of water quality .Therefore it is necessary that the quality of drinking water should be checked at regular time interval .Due to use of contaminated drinking water hum an population suffer from a variety of water born diseases, In present study we have studied various physicochemical parameters of fresh ground water in various villages of Karad Tehsil.

Materials and Methods –

Samples are collected from different regions at Karad Tehsil .Samples are collected from populated area, industrial area , agricultural and residential colonies Samples from open dug well, bore well, hand pump, also taken . Samples are collected in clean polythene bottles. Preservation and transportation of the water samples to the laboratory can be done as per slandered methods .pH, conductance are measured by pH meter, conductometer. Other parameters such as TDS, alkalinity, Hardness, chlorides, phosphate, free CO₂, DO were estimated in the laboratory by slandered methods as prescribed.

Results and Discussions-

Sample	pH	Conductance	TDS mg/lit	Alkalinity mg/lit	Hardness mg/lit	Chlorides mg/lit	Phosphate mg/lit	Free CO ₂	Do
1	7.5	1.24×10^{-3}	570	400	460	130.6	1.30	26.4	2.83
2	7.4	0.96×10^{-3}	460	480	388	63.9	0.04	110	3.64
3	7.3	0.45×10^{-3}	210	300	172	31.42	0.026	22	2.8
4	7.1	0.87×10^{-3}	400	300	364	96.56	0.052	44	5.3
5	7.3	0.92×10^{-3}	430	300	408	42.6	0.6	44	3.42

- 1) pH :- The pH is scale of acidity and alkalinity which defines the medium of sample. All water sample show high pH that is above 7.
- 2) Conductance: - Electrical conductivity in water is present due to various ions present in it. It is defined as the measure of ability of aqueous medium to carry an electric current, The minimum EC was recorded for sample is in the range 0.45×10^{-3} mho/cm.
- 3) Total dissolved solids (TDS) –TDS is calculated by using TDS meter .In the present study the lowest TDS value is 210 mg/lit and maximum value is 570 mg/lit .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 4) Alkalinity: - The neutralizing capacity of strong acid is defined as alkalinity of water. The presence of carbonates, bicarbonates affects the alkalinity of water. Water may contain phosphates, silicates, borates which contribute to impart water alkaline in nature. In the present study the lowest value is 300mg/lit,
- 5) Total Hardness of water: - The total hardness of water was determined by complexometric titration with EDTA using Erichrome Black T indicator.
In the present study the lowest value is 172mg/lit and highest value is 460 mg/lit .
- 6) Chloride content (salinity):-
Chloride ions are present in water sample usually as CaCl_2 MgCl_2 and NaCl .It enters in H_2O by polluting materials, wastes, salts present in soil. Chloride content above 250 ppm imparts unacceptable taste to drinking water .The minimum chloride content is 96.56 mg/lit and maximum chloride content is 639 mg/lit .
- 7) Phosphorous Content: - The phosphate is considered as the critical nutrient for growth of algae in water. The most important source of phosphate is the discharge of domestic sewage, detergents and agricultural runoff.
The minimum phosphate content is 0.026mg/lit and maximum content is phosphate 1.30 mg/lit.
- 8) Free carbon Dioxide in water :- Free COD can be easily determined by reacting the water sample with NaOH .The minimum COD is 22 ppm and maximum COD 110 ppm .
- 9) Dissolved Oxygen in water: - Dissolved oxygen in water is determined by Winklers iodometric method .The minimum DO is 2.80 mg/lit and maximum DO is 5.3 mg/lit.

Conclusion: -

Contaminated water is unfit for human consumption .Frequent monitoring is essential to provide a safe and healthy life for human beings by providing them clean, disease free and nutrient rich water .Water should be tested immediately if it suddenly develops any unusual color ,taste or odor.

References:-

1. APHA Standard methods for Chemical examination of Water and Waste water, American Public Health Association 20th Edn ,Washington,D.C.
2. CPCB (2007) Status of ground water quality in India (Part-I). Groundwater quality series: GWQS/09/2006-07.
3. D.R.Khanna, R.Bhutiani (2008) Laboratory manual of water and waste water analysis, Daya Publishing house , Delhi
4. Dr.Alka L.Gupta (2007) Analytical Chemistry, Pragati Prakashan, Meerut.
5. Dr.Shardendu Kislaya (2007) Physico chemical Analysis of River discovery Publishing house, New Delhi.
6. R.K.Trivedy, P.K.Goel (1986) Chemical and Biological methods for water pollution studies. Oriental printing press. Aligarh.
7. R.K.Trivedy, P.K.Goel,C.L.Trishala (1987). Practical methods in Ecology and Environmental Science, Environmental Publication, Karad (India).
8. S.A.Manjare, S.A.Vhanalakar and D.V.Muley (2010) International Journal of Advanced Biochemistry and Research. ISSN0976-2612, Vol1, Issue2

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

**Allelopathic Effect of *Gymnema Sylvestre* (Retz.) Leaf Leachates on Germination And
Growth of *Trigonella-Foenum Garecum* L.C.V.Lam Selection-1**

Dr.Vikram. P. Masal,

P.G.Research Lab.

Dapoli Urban Bank Senior Science College Dapoli.Dist:Ratnagiri

Introduction:

The presence of neighbouring plants species can have a significant influence on seed germination, growth and yield of crop plant (Rice, 1974). Olofsdotter *et. al.* (1995) stated that, the Allelopathy as the direct influence of chemicals released from one living plant on the development and growth of another plant. Putnam (1985) described the phenomenon of auto toxicity as a special form of Allelopathy that occur when chemical substances released from one plant inhibit or delay germination and growth of same or different plant species.

The influence may be either positive or negative depending upon the nature of allelochemical released by the Allelopathic plants. Such Allelopathic effect will become more prominent to future agricultural systems.

In the present investigation deals with the study of significant Allelopathic effects of *Gymnema sylvestre* (Retz.) leaf leachates on the germination and growth of *Trigonella foenum-graecum* L. **c.v.Lam selection-01**

During the experimental period Environmental temperature of Konkan region ranging from 10^{0C} to 34.87^{0C} and Relative humidity at morning period ranging from 87% to 98%.it was maximum during monsoon and decreased during post monsoon period weather condition prevailing during experimental period.

Key Words: Allelopathy, *Gymnema sylvestre* (Retz.) , Konkan.

Material and Method:

During the month of September to October, fully growth matured green leaf samples were collected from Kudavle forest area. It is 15 km away from Dapoli tahasil. The collected leaf samples are brought in the laboratory. Then these samples were dried first at 60 ^{0C} for two days and thereafter at 80 ^{0C} for two days. These dried leaves were grind through two mesh size by electrical grinder to make fine powder. One hundred grams leaf powder of selected plant species were soaked in conical flask containing 200 ml distilled water for 24 hours.

The leaf leachates were filtered and the filtrate made up 200 ml volume by using distilled water. Which were considered as 100% and then diluted with distilled water and prepare solution like as-

T ₀	-	Control Tap water.
T ₁	-	20 % leachates
T ₂	-	40 % leachates
T ₃	-	60 % leachates
T ₄	-	80 % leachates
T ₅	-	100 % leachates

The treatment was replicated four times by using R. B. D. design.

Trigonella foenum -graecum L. seeds were treated with 0.1% mercuric chloride and washed thrice with distilled water and dried on sterile absorbent paper to avoid fungal attack. Twenty five seeds of *Trigonella foenum-graecum* L. were tested for germination in 90 mm diameter petridishes containing germinating paper saturated with above concentration of leaf leachates. The moistened petridishes was maintained by adding 2.5 ml leaf leachates solutions.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The percentage of germination, root and shoot length and biomass production of the seedling was recorded after 3 DAS, 4DAS,5DAS,6DAS and 7 Days after sowing.

Data were subjected to statistical analysis for estimating allelopathic effect of different concentration of leachates of forest plant on the field crops. The value of the germination percentage was firstly converted to respective ARAC-SIN value. These ARC-SIN values were used for statistical analysis. The standard error and critical difference were calculated by following method prescribed by Panse and Sukhatme (1995).

Result And Discussion:

The different treatment of leaf leachates of various concentrations are significantly affected on germination percentage of *Trigonella foenum-graecum* L at all the stages.the germination percentage,radical length ,plumule length was decreased progressively with increase in the concentration of leaf leachates of aqueous solutions .it is depicted in Table No. 1

Effect of different concentration of *Gymnema sylvestre* (Rez.) leaf leachates on germination and growth of *Trigonella foenum -graecum* L (Note:Figure in the parentheses indicates ARC-SIN Values.)

Treatment	Germination % Days after soaking					Length of Radicle(cm) Days after soaking					Length of plumule(cm) Days after soaking				
	3	4	5	6	7	3	4	5	6	7	3	4	5	6	7
T₀ control	75.00 (60.00)	80.00 (63.43)	80.00 (63.43)	80.00 (63.43)	80.00 (63.43)	1.2	1.6	2.066	2.19	2.46	-	1.16	1.50	2.00	2.43
T₁ (20%)	53.33 (46.90)	60.00 (50.76)	61.66 (51.74)	61.66 (51.74)	61.66 (51.74)	0.93	1.33	1.66	1.72	2.16	-	0.83	1.33	1.66	2.10
T₂ (40%)	40.00 (39.23)	50.00 (45.00)	50.00 (45.00)	50.00 (45.00)	50.00 (45.00)	0.76	1.06	1.50	1.25	1.73	-	0.63	1.13	1.43	1.76
T₃ (60%)	33.33 (31.08)	38.33 (31.08)	38.33 (31.08)	38.33 (31.08)	38.33 (31.08)	0.56	0.83	1.06	1.56	1.33	-	0.40	0.86	1.20	1.50
T₄ (80%)	26.66 (31.08)	26.66 (31.08)	26.66 (31.08)	26.66 (31.08)	26.66 (31.08)	0.26	0.66	0.86	1.17	1.10	-	0.30	0.70	0.93	1.13
T₅ (100%)	13.33 (21.41)	20.00 (26.56)	20.00 (26.56)	20.00 (26.56)	20.00 (26.56)	0.10	0.26	0.53	0.60	0.60	-	0.20	0.40	0.50	0.70
SE ± =	1.360	1.581	1.721	1.721	1.721	1.477	0.0291	0.0421	1.169	0.0849	-	0.0227	0.0227	0.291	0.059
CD at 5%	4.284	4.980	5.421	5.421	5.421	NS	0.0916	0.1326	0.233	0.2674	-	0.0715	0.730	0.916	0.186

Similar results were also observed by Gayner (1992), when he studied the effect of different leachates of different tree species on germination of rice and cowpea. The germination of rice was moderately affected with the leaf leachates of *Tectona grandis* L. (Jadhav and Gaynar, 1994), *Casuarina equisetifolia* (Jadhav and

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Gaynar, 1995). They observed that the germination of rice was above 80 % in leaf leachates obtained after soaking the teak leaves for 24 Hrs.

Melkania (1984) showed the different leaf leachates obtained from different tree species affected differentially the germination of different agricultural crops. Maximum inhibition was recorded for *Scalaria italica* than treated with *C. australis* and *G. Optiva* leachats. The germination of *Glycin soia* seed was inhibited when treated with *C. Austria*. Germination of *Echinochloa frumentacea* and *Elusine coracana* was least inhibited. Bhatia and *et.al.* (2005) observed the germination percentage of wheat decreased with the increase in rice straw leachates concentration as compared to control.

Rai and Tripathi (1982), reported the leaf leachates from *Eupatorium riparium* Regel. significantly inhibited the radical and plumule length of *E.adenophorum* and *Trifolium repens*. Rao and *et.al.* (1977) reported that aqueous extract of dry leaves of *Parthenium hysterophorus* L. inhibit the dry weight of plumule and radicals of *Triticum vulgare* L.

From above, similar line of our observations. It was concluded that 100% leaf leachates at 7DAS decreases germination percentage, root and shoot length i.e. 20%, 0.60 cm, and 0.70 cm followed by 80%, 60%, 40% and 2% leaf extract respectively as shown in the above Table No.1.

References:

1. Bhatt, B.P., Chauhan D.S. and Todaria N.P. (1993) Phototoxic effect of tree crop on germination and radical extension of some food crop *Trop.sci.* **33**:69-73
2. Bhatia, R.K., Sukhpreet, Sindhu, M.S., Mehara, S.P., Singh Gurupratap. (2005) Allelopathic effect of rice crop residue of Wheat and Mustard. *Journal of research*. Volume, **42** :pp 412.
3. Gaynar, D.G. and B.B. Jadhve (1992) Allelopathic effects on *Terminalia tomentosa* Roth. On germination of rice and cowpea. *Indian journal of Plant physiology* **35(3)**:288-291.
4. Hollis, C.A., Smith J.E. and Fisher R.F. (1982) Allelopathic effects of common under storey species on germination and growth of southern pines. *For.sci.* **28**:509-515.
5. Jadhve B.B. and Gaynar D.G. (1994) Effect of *Tectona grandis* leaf leachates on germination and growth of rice and cowpea *Ind.j. plant physiology* **35(1)**:86-89.
6. Jadhve B.B. and Gaynar D.G. (1995) Effect of *Casurina equisetifolia* leaf litter leachates on germination and seedling growth of rice and cowpea *Int. Allelopathy journal.* **2(1)**:105-108.
7. Kendrick, R.E. and Frankland, B. (1969) Photo control of germination in *Amaranthus caudatus*. *Planate* **85**:326-329.
8. Melkania N.P. (1984) Influence of leaf leachates on certain woody species on agricultural crops. *Ind.j.Ecol.* **11(1)**:82-86.
9. Molisch H. (1937) *Der Einfluss linear Pflanze auf die andere Allelopathic* Germany: Gustav Fischer, Jena.
10. Muller C.H. (1969) Allelopathy as a factor in ecological process. *Vegetation* **18**:348-357.
11. Panse, N.G. and Suckhatme P.V. (1985) Statistical methods for Agricultural workers. I.C.A.R., New Delhi, Forth Edition.
12. Rao, J.V.S., K. Ram Mohan Rao and S.S. Murthy (1979) Allelopathic effect of some weed of vegetable crop on the germination and early seedling growth of bajara. *Trop. Eco.* **20(1)**:5-8
13. Rao A.N., D.C. Dager and P.S. Dubey (1977) Phyto allelopathic potentials of *Parthenium hysterophorus* Linn. *Ind.j. weed science.* **9(1)**:24-32.
14. Rice E.K. (1974) *Allelopathy*. Academic press, New York.
15. Rai, JPN and Tripathi, R.S. (1982) Allelopathy as a factor contributing to dominance of *Eupatorium riparium* Regel. *Indiand .J.Ecol.* **9 (01)**:14 - 20

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Environmental Remediation: Advanced Approaches

Prof. V.B.Ranmale

Asst. Prof. in Chemistry,
Prof. Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur -Perid

Prof. V.N.Nakarde

Asst. Prof. in Chemistry
Prof. Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur -Perid

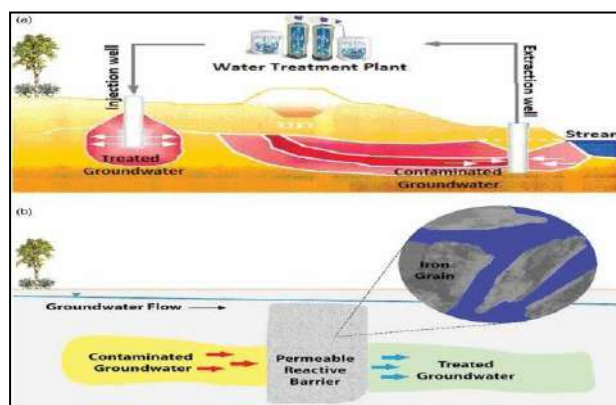
Abstract: *The environmental safety has become severe in World with the boost of industrialization and urbanization. In this paper, the remediation technologies including physical remediation, chemical remediation and biological remediation are focused. The mechanisms of remediation, strengths and drawbacks, developing trend were reviewed in order to supply reference to the study in this field.*

Introduction:

Pollution of ecosystems or in broadly meaning environmental pollution is an integral part of modern society development. All over the world the contaminated sites are a wide environmental problem. The 1960s can be supposed as a keystone in environmental thinking – to comprise such development that has to be based on environment and industry coexistence. In general origination of polluted sites can be divided into two periods ^[1]. The first, historical pollution that involves polluted sites arose particularly in the period from the World War II to the 1960s. In this period dominated thinking, which overplays ability of ecosystems to eliminate man produced pollution. Thereof industry and agriculture experienced rapid growth. Lack of environmental management causes historical pollution (dumping, poor storage, uncontrolled release of chemicals and others). Besides, this period is characterized by absence of comprehensive environmental knowledge. The second period (from the 1960s to nowadays) comprises the concept of sustainable development with emphasis on environmental preservation and protection, agreements, strategies, and action programs in international, regional, national, and sub national levels, advancement of environmental knowledge theory and practice, and interchange of viewpoint on nature capacity to receive pollution. Nevertheless development of the best available techniques, environmental technologies, environmental management, legal acts on the one hand and ongoing environmental pollution e.g., oil spills, industrial accidents, military operations, inobservance of environmental protection and safety legal acts and measures on the other hand are a relevant characteristic of the second period. At present developed remediation technologies can be considered as a response to previously and nowadays advisedly or unawares created pollution. Now development of economics has a tendency toward pollution prevention that is more effective than remediation activities.^[1]

Water remediation with iron nanomaterial:

A common system that has been developed over the years to remediate water is known as a 'pump and treat' system. The system in Figure (a) is meant to pump water from the soil to the surface, to handle it and then to inject it back into the ground. This treatment can be used to clean up pollutants such as chlorinated hydrocarbons, aromatic nitro compounds, and polychlorinated biphenyls (PCBs), pesticides and chromate compounds. The PRB method (b), which is expected to replace the pump and treat method, has some disadvantages, such as its cost (it is very

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

expensive) and there is no definite time of replacement. Sometimes the reactivity of iron is reduced due to the presence of impurities in the form of metal hydroxide and metal carbonate compounds.^[2]

Nanotechnology for clean water:

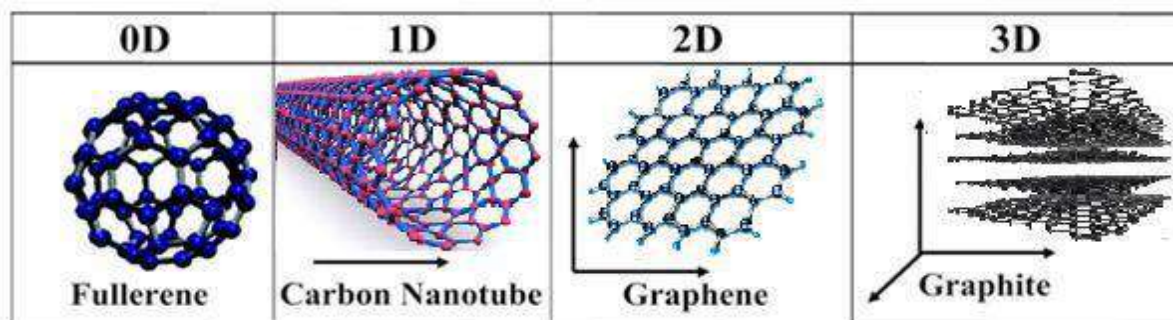
Only 30% of all water on the Earth is not trapped in the ice or glaciers and only 0.08% of it is clean water, an analogy of 1 teaspoon of water versus a 5 liter container of water. In recent years, water has become an important issue, and it is quite difficult to solve the associated problems. The development of nanotechnology can be used to improve water quality. Several methods that can use nanotechnology use reactive media for separation and filtration, bioremediation and disinfection. Remediation is the process to remove, minimize or neutralize the water contaminants that can damage human health or ecosystems. Remediation technologies can be divided into three categories, namely (1) thermal, (2) physicochemical and (3) biological methods. Most traditional methods such as extraction, adsorption and oxidation.^[2]

Remediation of Air Pollution:

There are three major ways in which nanotechnology is being used to treat and reduce the different air pollutants; adsorption by nano-absorptive materials, degradation by nanocatalysis, and filtration/separation by nanofilters.

a) Adsorption by nano-adsorptive materials:

Nanoscience and nanotechnology supposed that many of the present problems including air quality can be solved or greatly ameliorated using the nanoscale adsorbents, called nanoadsorbents. Carbon nanostructures have extremely physical properties like average pore diameter, pore volume, and surface area making them significant for industrial application as nanoadsorbents with high selectivity, affinity, and capacity. There are four examples of carbon nanostructures: fullerene (0D), carbon nanotubes (1D), graphene (2D), and graphite (3D)^[1]

b) Filtration/separation by Nanofilters

Another approach for air pollution control is nanostructured membranes that have pores small enough to separate different pollutants from exhaust. Research focuses on the improvement and optimization of nano-structured membranes to capture several gas pollutants. Nanofibre-coated filter media are used for air filtration (e.g. dust removal) at industrial plants and for filtration of the inlet air for gas turbines). In particulate, filtration by nano-structured membranes is suitable for several VOCs vapors. For example, formaldehyde (HCHO) imposes great challenges for its removal.^[1]

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Phytoremediation technology for reclamation of Heavy Metals-polluted soil and water Phytovolatilization

During Phytovolatilization, the soluble contaminants are taken up with water by the roots, transported to the leaves and volatilized into the atmosphere through the stomata. Volatilization of many metals like selenium, arsenic and mercury by plants has been reported.^[3] **Phytostabilization**

Phytostabilization is a mechanism that immobilizes contaminants mainly metals within the root zone. Thus limiting their migration. Immobilization of contaminants can result from adsorption of metals to plant roots, formation of metal complexes, precipitation of metals (Due to a change in pH), Or a change to less toxic redox state which causes a decrease in the mobility and bioavailability of metals. Another similar phenomenon called phytosequestration.^[3] **Phytoextraction**

Phytoextraction may be defined as the extraction of metals from soil or sediment by metal accumulating vascular plants. These plants take up the metals from the external medium and translocate them to the roots and shoots.^[3]

Conclusion

Nanotechnology has been developed to achieve the purpose of maintaining environmental sustainability. In this case, environmental sustainability is not limited to human environmental issues, but also human health problems. Technologies that have been developed include technologies which can enhance and improve the conventional technological capabilities and new technologies which replace the conventional technologies. Nanotechnology can also be applied to clean the air from toxic gases such as CO, VOCs and dioxins using CNTs, gold nanoparticles and other adsorbents. The application of nanotechnology in the environmental field is not limited to the conditions where environmental contamination has occurred. Nanotechnology can also be applied to prevent the creation of pollution. Its applications include the synthesis of green materials, coatings and biocides to prevent the release of hazardous substances into the environment. Although nanotechnology has many applications in the fields of environmental technology, it needs to be studied further to assess its risk. This is in accordance with the principle that the more sophisticated the technologies, the greater the risks they pose.

References:

- 1) Elham F. Mohamed, Nano Technology: Future of Environmental Air Pollution Control, Environmental Management and Sustainable Development, ISSN 2164-7682, 2017, Vol-6, No.2.
- 2) Ian Sofian Yunus, Harwin, Adi Kurniawan, Dendy Adityawarman & Antonius Indarto, Nanotechnologies in water and air pollution Treatment, Environmental Technology Reviews ISSN: 2162-2515 (Print) 2162-2523 (Online).
- 3) Zhitong Yao, Jinhui Li,*, Henghua Xie, Conghai Yu, Review on remediation technologies of soil contaminated by Heavy metals, Procedia Environmental Sciences 16 (2012) 722 – 729
- 4) Rasel Das,a,* Chad D. Vecitis,b Agnes Schulze,a Bin Cao,c Ahmad Fauzi Ismail,d Xianbo Lu,e Jiping Chen and Seeram Ramakrishna,f, Recent Advances in Nanomaterials for Water Protection and Monitoring.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Effect of Varying Levels of *Asparagus Racemosus* on Growth And Feed Utilization of An Indian Major Carp, *Cirrhinus Mrigala* (Ham)

Dr. S. A.Vhanalakar

Department of Zoology,
Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College,Gargoti

Dr. D.V. Muley

Department of Zoology,
Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

A 120 days feeding trial was conducted to evaluate the potential of *Asparagus racemosus* root meal as dietary protein source in the diet of *Cirrhinus mrigala* fingerlings. Six experimental diets were formulated to contain 20%, 30%, 40%, 50%, 60% and 70% *A. racemosus* leaf meal to partially replace other protein ingredients in the *C. mrigala* diet. The diet containing 0% leaf meal served as the control. The results of the growth and feed utilization responses show that there were no significant differences among the fish fed diets 1 – 3 but were significantly different from fish fed on diet 4 which had lower growth and feed utilization values. The present findings show that *A. racemosus* root meal has good potential for use as one of the protein sources in *C. mrigala* diet up to 30% level without compromising growth.

Keywords: *Asparagus racemosus*; *Cirrhinus mrigala*; growth; feed utilization.

Introduction:

The success of fish farming depends to a very large extent on the provision of adequate quantities of nutritionally balanced feeds in a form in which fish can utilize. Even when the natural feed forms the main source of nutrition, supplemental feeding with artificial feed is necessary to obtain increased production in ponds. In most cases, the formulations are too expensive for use in developing countries. The high cost of some feed ingredients like fish meal has been a problem to use it in formulated diet. Considerable research is now underway to find suitable substitutes in order to formulate cheaper feeds.

The uncertain supply, high price and large demand of fishmeal lead to shortage of fishmeal. To sustain the fish growth it is needed to search alternative fish feed sources. Work on formulation, preparation and testing of feeds based on locally available ingredients is being investigated towards alternative inexpensive protein sources for fish feeds.

There is a developing interest in using medicinal herbs as a kind of dietary supplement in aquaculture and in showing the positive effects on growth and the immune response. Medicinal herbs can improve the quantity of micro-flora in the intestine by increasing some good microbes and inhibiting increased digestion capacity (Liu et al., 2004).

Many nutritionists tried to incorporate medicinal herbs in fish diet. They showed the positive results regarding growth performance and feed utilization of fish. Inclusion of medicinal plant material in fish diet showed better protein and lipid contents after long term feeding. Various medicinal plants like, Chinese herb (Wang et al., 2006), *Quillaja* (Francis et al., 2005) and *Glycyrrhiza glabra* (Kumar et al., 2007) were used in fish feed formulations.

In the present work we used a medicinal plant, *Asparagus racemosus* as a protein source in formulation of fish feed to assess its potential in fish growth.

Materials And Methods:

The feeding experiment was conducted in triplicate for 120 days. Fingerlings of *Cirrhinus mrigala* were used for the experiment. Six types of pelleted feeds were formulated using different ingredients such as rice bran, groundnut oilcake, fishmeal, guar gum binder, Vitamin – Mineral mixture, fine leaf powder of *Asparagus racemosus* in different proportions. A diet with all above ingredients except leaf powder is kept as control (Table 1). The diets were analyzed for their proximate nutrient composition.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Fishes were fed at the rate of 5% body weight in two equal rations daily. At fortnightly intervals a minimum of 50% of fishes were sampled to record the growth. At the end of experiment, the growth parameters like mean body weight, specific growth rate (SGR), feed conversion ratio (FCR) and protein efficiency ratio (PER) were estimated. Difference between means of treatments was tested to find out the level of significance by ANOVA.

Table 1: Formulation and proximate composition of fish diets containing increasing levels of *Asparagus racemosus* root meal

Diet							
	Control	20%	30%	40%	50%	60%	70%
Ingredients (%)							
Groundnut oilcake	43	35	29	24	19	13	08
Rice bran	36	27	23	18	13	09	04
Fishmeal	10	09	09	09	09	09	09
Guar gum Binder	10	08	08	08	08	08	08
Mineral – Vitamin mixture	01	01	01	01	01	01	01
<i>A. racemosus</i> root powder	00	20	30	40	50	60	70
Nutrient content (%)							
Moisture	7.05	8.48	7.21	7.30	7.17	6.36	6.19
Total Ash	12.13	6.82	7.61	7.48	7.13	7.93	8.20
Protein	26.24	23.67	26.62	27.98	26.14	23.85	22.47
Fat	3.81	3.08	3.86	4.72	5.38	6.19	6.49
Fibre	10.54	10.32	12.58	14.58	16.52	17.20	17.15

Results And Discussion:

The growth performance and feed utilization in terms of body weight gain (WG), specific growth rate (SGR), feed conversion ratio (FCR) and protein efficiency ratio (PER) of *Cirrhinus mrigala* fed with different levels of asparagus diets are presented in table 2.

Fishes fed with 30% asparagus diet showed better growth. The 30% diet group showed highest final body weight (23.40 ± 0.67 gm), weight gain (21.10 ± 0.60 gm), SGR (1.06 ± 0.03) and PER (1.16 ± 0.03). The lowest growth and feed utilization was recorded from 70% diet group. The lowest final body weight (11.85 ± 0.34), weight gain (9.65 ± 0.27), SGR (0.78 ± 0.02) and PER (0.42 ± 0.01) was recorded in 70% asparagus diet. Most of the growth parameters showed their peak for 30% diet group except FCR (Fig. 5). The highest FCR value was observed for 20% diet group (2.54 ± 0.07), which is non significant with control. The lowest FCR value was associated with 30% diet group (1.73 ± 0.04).

Table 2: Growth performance and feed utilization in *Cirrhinus mrigala* fed diets containing *Asparagus racemosus* root meal

	Control	20%	30%	40%	50%	60%	70%
Initial body weight (gm)	2.1 ± 0.05	2.4 ± 0.02	2.3 ± 0.06	2.3 ± 0.05	2.1 ± 0.04	2.2 ± 0.05	2.2 ± 0.05
Final body weight (gm)	14.64 ± 0.42	16.36 ± 0.47 ^{NS}	23.40 ± 0.67***	20.62 ± 0.59***	18.20 ± 0.52**	14.09 ± 0.40 ^{NS}	11.85 ± 0.34*
Weight gain	12.54 ± 0.36	13.96 ± 0.40 ^{NS}	21.10 ± 0.60***	18.32 ± 0.52***	16.10 ± 0.46***	11.89 ± 0.34 ^{NS}	9.65 ± 0.27**
Specific growth rate (SGR) % day ⁻¹	0.89 ± 0.02	0.89 ± 0.02 ^{NS}	1.06 ± 0.03**	1.01 ± 0.02*	0.99 ± 0.02 ^{NS}	0.86 ± 0.02 ^{NS}	0.78 ± 0.02 ^{NS}

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Food conversion ratio (FCR)	2.49 ± 0.07	2.54 ± 0.07 NS	1.73 ± 0.04***	2.10 ± 0.06 **	1.87 ± 0.05***	2.37 ± 0.06 ^{NS}	2.27 ± 0.06 ^{NS}
Protein efficiency ratio (PER)	0.65 ± 0.01	0.70 ± 0.02 NS	0.97 ± 0.02***	0.79 ± 0.02 **	0.69 ± 0.01 NS	0.49 ± 0.01 **	0.42 ± 0.01 ^{NS}

(Value expressed is mean of n (n=3); ±: SE)

*P<0.05, **P< 0.01, ***P< 0.001, NS – Non Significant

There was an inverse relationship between the growth of fish and dietary inclusion level of plant meal in fish diet. This trend was observed in present study. The increasing incorporation of asparagus in diets showed increasing growth in *C. mrigala* up to 30% inclusion level and beyond that the fish growth showed progressive decrease. The degree of fishmeal replacement with plant or animal proteins in the diet of fish hampers the growth. For each species of fish, inclusion of plant protein lies within the specific range.

Most of the fish species tolerate the replacement or inclusion level of plant protein below 50%. Above this limit the growth retardation started due to low acceptance of feed, digestion related problems and effect of anti-nutritional factors on growth.

In the present study, the plant sources used in feed formulation proved to be a supplementary ingredient up to a remarkable level solely or in combination for selected fish species, i.e. *C. mrigala*. It is evident from this study that, asparagus meal could be incorporated up to 30% level in formulated diets for *C. mrigala* without affecting fish growth and biochemical composition. Above the said limit the reduction in fish growth was observed.

The data of the present study agree with the finding of Pereira and Oliva - Teles (2003), who reported that significant decreases were found for both, growth and feed utilization with the highest replacement levels of dietary fish meal with plant proteins for gilthead sea bream. There are many evidences, which support the results of present study. The increased incorporation of grass pea above 40% resulted in reduced growth of *Labeo rohita*. Gomes et al. (1993) and Fontainhas – Fernandes et al. (1997) also support the negative growth of fish with higher inclusion of plant sources in fish diets.

References:

1. Fontainhas-Fernandes, A., Figueiredo-Fernandez, A., Gomes, E. F., Reis-Henriques, M. A. and Coimbra, M. A. (1997): Replacement of fish meal by plant proteins in the diet of tilapia, *Oreochromis niloticus*: digestibility and growth performance. Third international symposium on research for aquaculture: fundamental and applied aspects, 24–27 August 1997, Barcelona, Spain p. 187.
2. Francis, G., Makkar, H. P. S. and Becker, K. (2005): *Quillaja saponins* - a natural growth promoter for fish. Animal Feed Science and Technology, Vol. 121, Issues 1 - 2: 147 – 157.
3. Gomes, E. F., Corraze, G. and Kaushik, S. J. (1993): Effects of dietary incorporation of a coextruded plant protein (rapeseed and peas) on growth, nutrient utilization and muscle fatty acid composition of rainbow trout (*Oncorhynchus mykiss*). Aquaculture, 113: 339 – 353.
4. Kumar, R., Sharma, B. K. and Sharma, L. L. (2007): Impact of *Glycyrrhiza glabra* (linn.) as a growth promoter in the supplementary feed of an Indian major carp, *Cirrhinus mrigala* (Ham.). Indian Journal of Animal Research, 41 (1): 15 – 19.
5. Liu, H. B., Zhang, Y., Yang, Y. H., Lu, T. Y. and Ye, J. D. (2004): Effects of five Chinese herb medicines as additive in feed on the growth and intestinal microflora, in common carp (*Cirrhinus mrigala*). Journal of Dalian Fisheries University, 19: 16 – 20.
6. Pereira, T. G. and Oliva-Teles, A. (2003): Evaluation of corn gluten meal as a protein source in diets for gilthead sea bream (*Sparus aurata* L.) juveniles. Aquaculture Research, 34: 1111 - 1117.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Modified Cross draft Gasifier

Shri.Rajaram Gundu Chougale,

Br. Balasaheb Khardekar College, Vengurla.

Abstract:

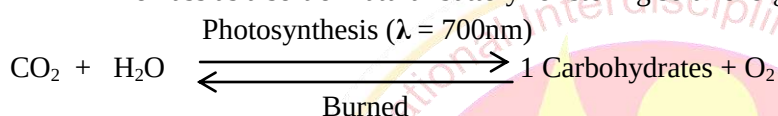
This paper discusses biomass as renewable energy source. Biomass is energy source to replace fossil fuels. Biomass power technologies convert biomass fuels to heat (direct combustion) and electricity. The biomass is easily available, the dry wastes i.e. solid wastes of municipal, used for proposed modified cross draft gasifier.

Keywords : Biomass, Municipals solid waste (MSW), Renewable energy, Cross draft gasifier.

Introduction :

Biomass is probably our oldest source of energy after sun. Biomass gets its energy from the sun. All organic matter contains stored energy from the sun.

Biomass as a sort of natural battery for storing solar energy.¹

Renewable energy is generated from organic material plant or animal waste, which is burned to provide energy eg. Heat and electricity.

Biomass resources (any organic matter) such as (i) Agricultural crops and residues. (ii) Sewage (MSW) (iii) Animal residues (iv) Industrial residues (Bagasse, Saw dust) (v) Forestry crops and residues.

We use four types of biomass today (i) wood or agricultural products (ii) Solid waste (iii) Landfill gas and biogas (iv) Alcohol fuel (like ethanol or biodiesel) for Biomass energy.

Wood (biomass) is the most common source of fuel used for cooking. In India cow or buffalo manure is converted to methane (Biogas plant). The methane gas used to produce electricity. Methane gas can also be converted to methanol (a liquid form of methane). The 4.8% energy consumption from biomass today.

Gasifiers can be classified based on the density factor which is a ratio of the solid matter (the dense phase) a gasifier can burn to the total volume available. Gasifiers can be (a) dense phase reactors : (i) Downdraft (ii) Updraft (iii) Cross draft gasifier (b) lean phase reactors : (i) fluidized bed gasifier (ii) Entrained –flow gasifiers.

Result and discussion : Biomass energy is an abundant, secure, environmental friendly and renewable source of energy. Biomass does not add CO₂ to the atmosphere. Biomass energy is not associated with environmental impacts such as acid rain mine spoils, open pits, oil spills, radioactive waste disposal or the damming of rivers.

Gasifier is equipment in which solid or liquid biomass is converted to a gaseous fuel.

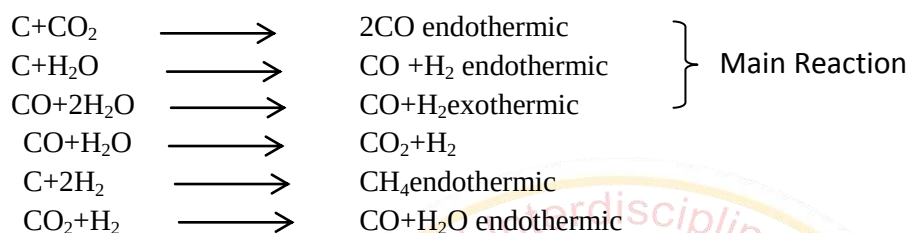
Gasification is Process that exposes a solid fuel (MSW) to high temperature and limited oxygen to produce a gaseous fuel (fuel gas). The gas produced by the process is mixture of gases such as CO, H₂ (water gas) CO₂, N₂ (Producer Gas). The methane, methanol synthesized from Carbon monoxide and hydrogen (combustible gases). The mixture of gases 19-22.8% CO, 18-20% H₂, 9.2 to 13% CO₂, 45-50% N₂, 2-4% methane, 0.5% O₂, 0.9% hydrocarbons / tar, 0.005% charcoal generated in gasifier.²

The reactions occur inside a biomass gasifier.^{1,2,3}

- (1) Drying biomass fuel: when biomass is heated to about 100⁰ C (110⁰ - 200⁰C) the fuel containing moisture (10-35%) is converted into steam.
- (2) Pyrolysis: Pyrolysis is the thermal decomposition of biomass (burning of biomass) in absence of oxygen (without supply) pyrolysis which takes place between 280⁰ to 500⁰C. On heating Volatile matter (methyl alcohol) formed and leaving behind the charcoal (tar). The collected volatiles produce gas which rich in hydrogen (a potential fuel) and carbon monoxide.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- (3) Combustion (Oxidation): Air is introduced into the gasifier after the decomposition process. Oxidation take place at 700-1400⁰C. The charcoal or the solid carbonized fuel (Carbon) reacts with the oxygen (O₂) in the air to produce carbon dioxide and heat. (exothermic reaction) $2H_2 + O_2 \rightarrow 2H_2O$ (endothermic reaction)
- (4) Reduction: At higher temperatures and under reducing conditions that is when not enough oxygen is available, following reduction reaction take place.

The Temperature in reduction zone drops.²

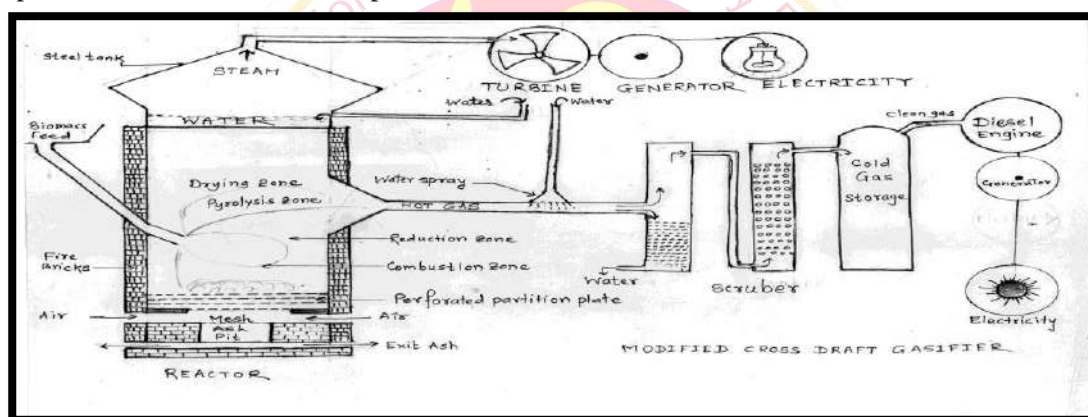

Figure : Modified Cross Draft Gasifier (Proposed)

- Advantages :**
- 1.High charcoal burnout – low tar produced.
 - 2.High fuel to gas conversion efficiency.
 - 3.Best option for uses in gas engines.
 - 4.Low amount of ash and dust.
 - 5.Use of clay fire bricks so low investment.
 - 6.The method of power production is relatively low polluting.
 - 7.Collection and transportation of biomass i.e. MSW is part of Swachata.Abhiyan.

Disadvantage: Extensive gas cleaning required if used for power application because gas stream contains fine particles of dust.

Conclusion:

Biomass fuel is renewable sustainable and clean energy for communities. Biomass fuel is significantly cheaper is used as fuel, reduces need for fossil fuels for the production of heat, steam and electricity.

References :

1. Nisha Sriram, Member IEEE and Mohammad Shahidpour fellow IEEE electric power and power electronics center Illinois Institute of Technology Chicago. Illinois60616 ‘Renewable Biomass Energy’.
2. K.B.Baliga, S.A. Zavari, S.S. Mangaonkar, ArtiSawant, D. Teckchandani, A.Y. Desai, AshaMathew ,College physical chemistry Himalaya, Publishing house, Mumbai.
3. K. Raghuraman, D.V. Prabhu, P.A. Sathe, S.H.S. Bohra,SugandhaShetye,Principles in Physical Chemistry, Sheth Publishers Pvt. Ltd. Mumbai.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

**Studies on Physico-Chemical Parameters And Zooplankton Diversity of
Manoli Dam, Tal-Shahuwadi,District, Kolhapur (Ms)**

Dr. N.K. Kamble

Department of Zoology,
Rayat Shikshan Sanstha's, Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya, Malkapur-Perid,
Maharashtra, India.

Abstract

Most of the man made water bodies are being used agricultural use also used by the local residents for their daily purposes. The present study is carried out to understand the scientific knowledge about the physico-chemical and zooplankton diversity at Manoli Dam Tal-Shahuwadi, Dist-Kolhapur., The study was carried out during the period of one year from June 2016 to May 2017. For analysis of physico-chemical and zooplankton diversity the samples from study area were collected twice in month. The analysed samples indicate that the water quality of Manoli Dam is suitable for aquaculture and agricultural uses. The present study reveals the fact that, how changes in physico-chemical parameter influences the Zooplankton diversity. Rotifers play an important role (as bio-indicator) to know the water quality of studied perennial water bodies.

In the present study various physico-chemical parameters such as Temperature, TS, pH, total hardness, free CO₂, DO, BOD, COD, were analyzed for the period of June 2016 to May 2017. Correlation between the physico-chemical and zooplankton diversity at Manoli Dam showed good relationship.

Key Words : Physico-chemical Parameters, Zooplanktons, Diversity, Manoli Dam

Introduction

Fresh water man made reservoirs are most precious to earth as they are the basic ingredient to life. These reservoirs are used for agriculture, manufacturing and other human activities. The man made reservoirs have impact on socio-economic activities, urbanizations, industrial operations and agricultural production. Man made freshwater habitats are like lakes, ponds, dams, reservoir are known as lentic habitats. The present study involves understanding the functional aspects of freshwater environments. The present study plays an important role in the decision making processes for fish culture and aquaculture practices. Water resources support rich in zooplankton biodiversity. The man made reservoirs are highly productive areas with rich biodiversity, they are used as a spawning and culture ground for fishes. Zooplankton plays an important role in aquatic food web. They form a major aquatic food for fishes and other aquatic invertebrates. zooplankton diversity is sensitive to environmental variations. The objectives of the present study include to identify zooplankton biodiversity of Manoli Dam.

Study Areas

The Manoli Dam is situated near Amba Ghat at Manoli village at about 20 km from Shahuwadi Tehsil.

Materials and Methods

Collection of samples:

Two sampling sites were selected as sites- I and II located in different places of the Manoli dam were selected. The water samples were collected from these selected sites from June 2016 to May 2017. Water samples were collected twice in every month during morning hrs between 9.00 and 10.00 A.M. and evening hrs between 6.30.00 and 8.00 P.M. The 100 liters of surface water was filtered through standard plankton net (Mesh size 30 Micron). The plankton samples were collected in polyethylene bottles and preserved with 4% formalin.

Biological analysis:

For zooplankton analysis, sample of zooplankton were taken into Sedgwick Rafter Cell and carried out the counting was done following the work of Edmondson, APHA, AWWA and WPCF. Zooplanktons were studied under microscope and identified with the help of standard references (Adoni et al., 1985; Agarker et

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

al., 1994). Quantitative analysis was made using plankton-counting cell (Sedgwick rafter). Zooplankton species richness, diversity and evenness were carried out using the method of Ludwig and Reynolds (1988) and Ismael and Dorgham (2003).

Physico-chemical analysis:

The physico-chemical analysis of water samples were carried out by standard methods suggested by APHA and IAAB. interval Temperature (air and surface water) was recorded on the spot using Centigrade thermometer. The pH of the water samples was measured by using the electric pH meter on the spot. For the analysis physico-chemical parameters like Temperature, TS, pH, total hardness, free CO₂, DO, BOD, COD, Alkalinity of the sample was done according to standard methods (APHA, 1988).

**Table 1: Monthly variation in physicochemical and zooplanktons in Manoli Dam
from June-2016 to May-2017**

Months	Tem.0°C		Total Solids mg/lit		Dissolved Oxygen mg/lit		pH		Free Corbondioxide mg/lit	
	Site I	Site II	Site I	Site II	Site I	Site II	Site I	Site II	Site I	Site II
June 16	30.00	29.00	140	140	5.00	5.4	7.00	7.00	6.6	5.8
July-16	25.6	25.6	190	185	6.00	6.00	8.2	8.0	7.4	7.6
Aug.-16	26.00	26.00	170	160	5.7	5.3	8.0	8.7	5.8	5.6
Sept.16	27.6	27.6	195	180	6.7	6.7	7.8	7.7	4.0	5.7
Oct.-16	28.00	28.00	160	170	7.3	7.3	7.5	7.3	7.8	7.7
Nov.-16	24.00	24.00	170	160	8.00	8.00	8.5	8.00	5.5	5.3
Dec.-16	22.00	22.00	160	130	7.9	7.9	7.9	7.9	7.5	8.00
Jan-17	25.00	25.00	160	150	6.8	6.8	8.4	7.8	6.9	7.9
Feb-17	30.00	30.00	190	170	6.3	6.5	7.6	7.5	7.4	7.8
Mar-17	32.00	32.00	160	170	6.4	6.6	8.4	8.6	6.6	6.5
Apr.-17	34.00	34.00	190	185	6.0	6.3	7.0	7.3	6.4	6.6
May-17	36.00	38.00	196	196	6.2	6.2	8.2	8.2	6.4	6.6

**Table 2: Monthly variation in physicochemical and zooplanktons in Manoli Dam
from June-2016 to May-2017**

Months	BOD mg/lit.		COD mg/lit.		Total Hardness mg/lit		Alkalinity		Zooplanktons	
	Site I	Site II	Site I	Site II	Site I	Site II	Site I	Site II	Site I	Site II
June-16	5.6	5.8	8.8	7.4	110	120	120	120	20	26
July-16	7.4	7.3	6.5	6.3	130	140	150	130	24	27
Aug.-16	6.8	6.7	7.5	6.0	130	135	130	140	26	24
Sept.16	7.5	7.7	9.9	8.9	130	150	125	130	28	23
Oct.-16	8.8	7.4	8.8	7.4	140	165	140	135	26	28
Nov.-16	6.5	6.3	6.5	6.3	145	146	146	143	27	26
Dec.-16	7.5	6.0	6.4	6.8	150	150	140	140	24	22
Jan-17	9.9	8.9	7.6	6.9	130	140	143	145	24	28
Feb-17	6.4	6.8	7.4	6.5	130	135	135	140	20	26
Mar-17	7.6	9.4	9.4	8.3	120	125	132	136	18	20
Apr.-17	7.4	6.5	7.8	8.7	100	120	140	145	16	22
May-17	7.6	6.4	8.5	8.9	100	110	150	140	17	21

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Results And Discussion

The main objective of the present study is to investigate physicochemical along with zooplanktons of the Manoli reservoir. Quantitative study of the zooplankton we can find out what type of exotic fishes are to be cultured in the reservoir and in future we can utilize the Manoli Dam for successfully fish culture and production. Variation of physicochemical parameters and zooplanktons for the period of June-2016 to May-2017 are represented in table no. 1 and 2. Physico-chemical characteristics of an aquatic system reflect the quality of aquatic ecosystem.

Water Temperature

Water temperature is an important physical parameter in aquatic ecosystem, because it influences photosynthetic activity water body and affects activities like behavior, respiration and metabolism of aquatic animals. It is necessary to study temperature fluctuations in of man-made reservoirs, because, dissolved oxygen content and temperature are related. Fluctuations in temperature indirectly affects photosynthetic activity of water body and respiration of the aquatic animals.

The highest Temperature was recorded at site I was 36°C in the month of May 2017 and lowest was recorded as 22.00°C in the month of December 2017. At the site II the maximum temperature was recorded as 38°C in the month of May 2017 and minimum 22°C in the month of December 2017. Water temperature is being higher in summer and lower in winter. The high temperature results in decomposition of bottom deposit result in fall in oxygen content and rise in carbon dioxide content in pre-monsoon period. Fall in temperature during winter season may be result the shorter photoperiod and decreased atmospheric temperature (Kant & Raina 1990).

pH (Hydrogen Ion Concentration)

In the present study, the obtained values of pH from June 2016 to May 2017 shown in Table No 1. During this study, at site I the highest pH value was recorded as 8.5 in the month of March 2017 and lowest was recorded as 7.00 in the month of June 2016 and at site II the maximum pH 8.6 was obtained in the month of March 2017 and minimum 7.0 in the month of June 2016. The highest values of pH during summer appeared to be influenced by low water level, number of phytoplankton and the highest value of oxygen. The low value of pH during monsoon might be due to elevated water temperature and also due to dilution caused by the rainwater during monsoon, Rajashekhar et al and Vasumathi et al and Gayathri et al. According to Manawar the hydrogen ion concentration of natural water is an important environmental factor.

Total Solids

In the present study the obtained values of Total solids are shown in Table 1 for the period from June 2016 to May 2017. During this study, the highest Total solids at site I were recorded as 196 mg/lit. in the month of May 2017 and lowest was recorded as 140 mg/lit. in the month of June 2016 and at site II the maximum Total solids was obtained as 185 mg/lit. in the month of July 2016 and minimum 140 mg/lit. in the month of June 2016. The total solid in water due heavy rain results in erosion of soil and mixed with rain water. In water body's total solid, total dissolved solids are composed mainly of carbonate, bicarbonate and chlorides, sulphate, phosphates and organic matter.

Dissolved oxygen

In the present study the obtained values of Dissolved oxygen the highest Dissolved oxygen at site I was recorded as 8.0 mg/lit. in the month of November 2016 and lowest was recorded as 5.0 mg/lit. in the month of June 2016 and at site II the maximum Dissolved oxygen was obtained as 8.0 mg/lit. in the month of November 2016 and minimum 5.3 in the month of August 2016. The dissolved oxygen is essential in aquatic ecosystem it brings various biochemical changes in water body and it affects on metabolic activities of organisms. The dissolved oxygen was found higher in winter season and lower in summer season. Dissolved oxygen is essential for growth and fish production. The dissolved oxygen is seen higher concentration during

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

winter. The higher value of dissolved oxygen during past monsoon might be due to lower temperature and photosynthesis activity. The same result shown maximum DO in winter in previous studies reported by Manwar and Gayathri.

Free Carbon dioxide

In the present study the values of free Carbon dioxide are shown in Table 1 for the period from June 2016 to May 2017. During this study period, the highest free carbon dioxide at site I was recorded as 7.8 mg/l in the month of October 2016 and lowest was recorded as 5.5 mg/l in the month of November and at site II the maximum free carbon dioxide was obtained as 8.00 mg/l in the month of December 2016 and minimum 5.3 mg/l in the month of November 2016. Free carbon dioxide and water temperature varied independently with low value of free carbon dioxide when aquatic vegetation was more abundant & high value of free carbon dioxide when water inflow to the reservoir was greatest. Photosynthesis may results in presence and absence of the free carbon dioxide in the surface water due to utilization by algae and its diffusion from air.

Total Hardness

In the present study the obtained values of Total Hardness are, the highest Total Hardness at site I was recorded as 150 mg/l in the month of December 2016 and lowest was recorded as 120 mg/l in the month of March 2017 and at site II the maximum Total Hardness was obtained as 165 mg/l in the month of October 2016 and minimum 110 mg/l in the month of May 2017. The hardness concentration expressed in terms of CaCO₃. Hardness increase in water in presence of aquatic plants and several chemical substances such as dissolved gasses like oxygen, CO₂, inorganic salts and nutrients.

Biochemical oxygen demand

In the present study the values of Biochemical Oxygen demand shown the Maximum value of Biochemical Oxygen demand at site I was recorded as 9.9 mg/l in the month of January 2016 and -8.8 in the month of October 2016 and lowest was recorded as 5.6 mg/l in the month of June 2016 and at site II the maximum Biochemical Oxygen demand was obtained as 8.9 mg/l in the month of October 2016 and minimum -5.8 mg/l in the month of June 2016. The biochemical oxygen demand indicates the amount of organic matter present in the water that can be decomposed by bacteria under aerobic condition.

Chemical oxygen demand

In the present investigation values of Chemical Oxygen demand shown in Table No.2. The Maximum value of Chemical Oxygen demand at site I was recorded as 8.8 mg/l in the month of June 2016 and October 2016 and lowest was recorded as 6.5 mg/l in the month of July 2016 and December 2016 and at site II the maximum Chemical Oxygen demand was obtained as 8.9 mg/l in the month of March 2017 and May 2017 and minimum 7.4 mg/l in the month of June 2016. Chemical oxygen demand is a measure of the equivalent of organic matter. The COD of water increases with increasing organic matter concentration. The minimum value during winter month may be due to decreasing biochemical oxygen demand value. The high temperature and rapid evaporation of water may results in higher value of chemical oxygen demand.

Zooplankton

In the present study obtained values of Zooplankton are shown in Table 2. The Maximum value of Zooplankton at site I was recorded as 28/lit in the month of September 2016 and 27/lit in the Month of November 2016 and lowest was recorded as 16/lit in the month of March 2016 and 17/lit. in the month of May 2017 and at site II the maximum Zooplankton was obtained as 29/lit. in the month of September 2016 and 28/lit in the month of October 2016 and minimum 20/lit. in the month of March 2017. In present study the zooplanktons was observed about four group i.e. Rotifera (6 Species), Cladocera (9 Species) Copepoda (10 Species) and Ostracoda observed (6 Species). The maximum zooplankton was found during summer followed by winter. The maximum value of zooplankton during summer may be due to optimal temperature and

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

nutritional condition and higher concentration of oxygen. The lowest zooplankton recorded during winter may be related to low temperature.

Conclusion

In the present study the physico-chemical parameters was analyzed and are observed in the range of parameters within the prescribed limit of WHO. The range of physico-chemical parameter and density of zooplankton is suitable for the fishery activities.

References

1. Parashar, C., N. Verma, S. Dixit and R. Shrivastava: Multivariate analysis of drinking water quality parameters in Bhopal, India. *Environ. Monit. Assess.*, 140, 119-122 (2008).
2. Ponmanickam, P., T. Rajagopal, M.K. Rajan, S. Achiraman and K. Palanivelu: Assessment of drinking water quality of Vembakottai reservoir, Virudhunagar district, Tamil Nadu. *J. Exp. Zool. India*, 10, 485-488 (2007).
3. Raja, P., A.M. Amarnath, R. Elangovan and M. Palanivel: Evaluation of physical and chemical parameters of river kaveri, Tiruchirappalli, Tamil Nadu, India. *J. Environ. Biol.*, 29, 765-768 (2008).
4. Rajagopal, T., A. Thangamani, G. Archunan and A. Manimozhi: Studies on diurnal variation certain physico-chemical parameters and zooplankton components of Chinnapperkovil pond in Sattur. *J. Nat. Conser.*, 18, 97-105 (2006).
5. Rajagopal, T., A. Thangamani, S.P. Sevakodiyone, M. Sekar. and G. Archunan: Zooplankton diversity and physico-chemical conditions in three perennial ponds of Virudhunagar district, Tamilnadu. *J. Environ. Biol.*, 31, 265-272 (2010).
7. Ahmad, U., Parveen, S., Mola, H.R., Kabir, H.A., Ganai, A.H. (2012) Zooplankton population in relation to physicochemical parameters of Lal Diggi pond in Aligarh, India, *J. Environ. Biol.*, 33: 1015-1019.
8. Angadi, S.B.; Shiddamaltayya, N. and Patil, P. C. (2005) Limnological studies of Papnash pond, Bidar (Karnataka). *J. Env. Biol.*, 26: 213-216.
9. Bureau of Indian Standards (2003) In: Indian Standard Drinking Water-Specification (First Revision), Edition 2.1 (1993-01), IS 10500: 1991, (c) BIS 2003, Manak Bhavan, 9, Bahadur Shah Zafar Marg, New Delhi, 110002.
10. Chaurasia, M. and Pandey, G. C. (2007) Study of physico-chemical characteristics of some water ponds of Ayodhya-Faizabad. *JEP*, 27(1): 1019-1023.
11. Dutta T.K. and Patra B.C. (2013) Biodiversity and seasonal abundance of Zooplankton and its relation to physico-chemical parameters of Jamunabundh, Bishnupur, India. *Int. J. Sci. Res. Pub.*, 3(8): 1-7.
12. Gannon, J.E. and Stemberger, R.S. (1978) Zooplankton especially crustaceans and rotifers as indicators of water quality. *Trans. Am. Micros. Soc.*, 97: 16-35.
13. Gracia G.; Nandini, B.; Sarma, S. and Paez, S. (2007) Combined effect of sediments and lead on *Brachionus*, *Hydrobiologia*, 393: 209-218
14. Guy, D. (1992) In: The ecology of the fish pond ecosystem with special reference to Africa. Pergamon Press, 220-230.
15. Kamble, B. B. and Meshram, C.B. (2005) A preliminary study on Zooplankton diversity.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Green Nanotechnology: A Need of Time

Mr.Pramod D.Kumbhar

Asst.Prof. in Chemistry

Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya, Malkapur-Perid

Abstract:

Nanotechnology offers immense promise for developing new technologies that are more sustainable than current technologies. Green nanotechnology involves deliberate efforts aimed at developing meaningful and reasonable protocols for generating products and their associated production processes in a benign fashion. The goal is a conscious minimization of risks associated with the products of nanoscience. The green products of nanotechnology are those that are used in either direct or indirect environmental applications. The current article deals with use of Green nanotechnology in various areas of human life. The use of Green nanotechnology in the area of environment, drug delivery, medicines, food and nutraceutical, agriculture and energy discussed in this article.

Key words: Green nanotechnology, environment, drug delivery, energy etc.

Introduction:

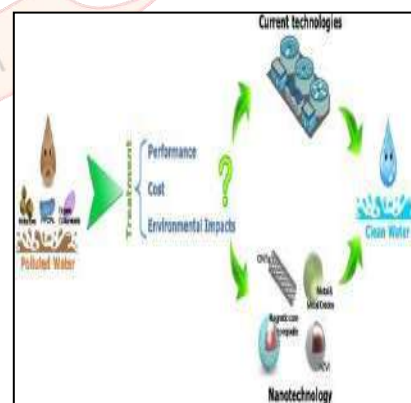
Nanomaterials, with its characteristic dimension at the range of 1–100 nm, are at the leading edge of nanoscience and nanotechnology. In recent years nanomaterials, specifically metal nanoparticles, have received particular interest in diverse field of applied science ranging from material science to biotechnology. Optimizing the nanomaterial synthesis has now become a prolific area of investigation. The biosynthesis of clean, biocompatible, non-toxic and environment-friendly nanoparticles produced both extracellularly and intracellularly deserves merit. There is an unusual opportunity to use science, engineering and policy knowledge to design novel products that are benign as possible to human and environmental health. Recognition of this opportunity has led to the development of the “green nanoscience” concept. Green nanotechnology has drawn on the field of green chemistry, and the framework of the Principles of Green Chemistry (Anastas and Warner, 1998) features significantly in work to design new nanotechnologies for joint economic, social, and health/environmental benefit (Hutchison, 2008). Nanotechnologies will not just initiate the next industrial revolution; it will also offer technological solutions.

Green nanotechnology for Environment

The development of efficient photocatalysts active under visible and solar light is in great demand to supply potable water purification systems. There are several proposed remediation techniques that use nanotechnology. For example, solar photocatalysis using titanium dioxide nanoparticles can degrade pollutants like volatile organic compounds and nitrous oxides and consequently has been used in cement and commercial plants. Paints enriched with nano titanium dioxide, replacing organic biocides, are used to keep the surfaces of buildings clean. Soil remediation of abandoned and old military and industrial sites has become a great challenge in industrialized nations. Trials have been set-up using nano zero-valent iron and iron oxides and the results have been quite promising.^[1]

Green nanotechnology for drug delivery

Nanoparticles facilitates formulation of hydrophobic drugs to improve solubility and efficacy mainly through nanosuspension approach. Nanosuspensions are submicron colloidal dispersions of pure drug particles, stabilized by surfactants. This nanobiomedicine delivery system is simple and advantageous compared to other strategies. Techniques such as media milling, high-pressure homogenization, and use of

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

microemulsion as a template have been used for production of nanosuspensions. This green nanobiomedicine can be delivered by various routes, such as oral, parenteral, pulmonary, and ocular systems. It is also possible to convert nanosuspensions to patient-acceptable dosage forms like tablets, capsules, and lyophilized powder products. Nanosuspension technology has also been studied for active and passive targeted drug delivery systems. An increased awareness in patients not willing to suffer from unnecessary side effects will lead to an increased number of products using nanosuspensions to reduce these risks. By modifying the nanocrystal surface it is possible to achieve a prolonged or a targeted release. This will be an important part of the work for the nanoparticles in future. [2]

Green nanotechnology for Medicines

Biological naturally occurring nanoparticles (nanoclay, tomato carotenoid lycopene, many chemicals derived from soil organic matter, lipoproteins, exosomes, magnetosomes, viruses and ferritin) have diverse structures with wide- ranging biological roles. Biological nanoparticles are often biocompatible and have reproducible structure.

Potential biomedical applications of natural and modified biological nanoparticles have been reported. Green Nanotechnology, as conceived by Professor Kattesh V. Katti, utilizes the strong antioxidant capacity of various phytochemicals to convert gold precursors into their corresponding nanoparticles without the intervention of any toxic chemicals. Typically, mixing aqueous solution of gold salt with tea leaves (or Soy seeds) produced gold nanoparticles with a coating of various phytochemicals on to the nanoconstructs. [3]

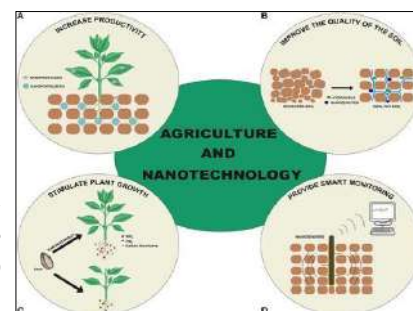
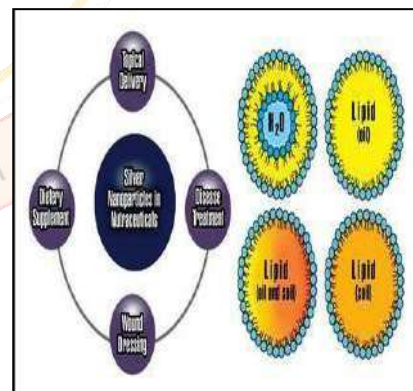
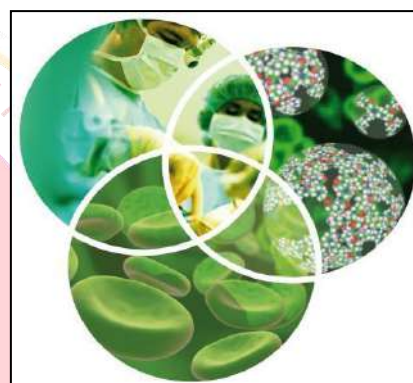
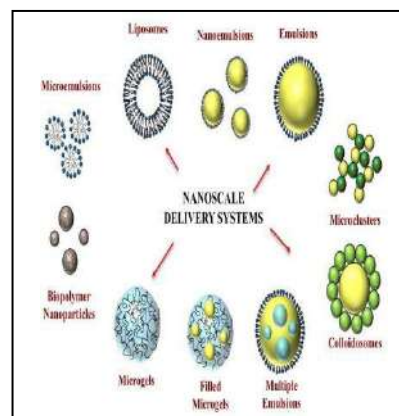
Green nanotechnology for Food and nutraceutical

In food engineering field, two major applications related to nanotechnology, that is, food nanosensing and food nanostructured ingredients are being expected. In the former field, better food quality and safety evaluation can be achieved by using nanotechnology [3]. Advances in technologies, such as DNA microarrays, microelectromechanical systems, and microfluidics, will enable the realization of the potential of nanotechnology for food applications. In the latter, food processing can be largely improved in the aspects of smart delivery of nutrients, bioseparation of proteins, rapid sampling of biological and chemical contaminants, nanoencapsulation of nutraceuticals, solubilization, delivery, and color in food systems; these being some of the emerging topics of nanotechnology for food and agriculture[4].

Green nanotechnology for Agriculture

Delivery of fertilizers Enormous amounts of fertilizer in the form of ammonium salts, urea, and nitrate or phosphate compounds have increased the food production considerably, but they have many harmful effects on the beneficial soil microflora. Most of the fertilizers are not available to plants due to run-off and cause pollution.

Fertilizers coated innanomaterials cansolve this problem. Nano materials have potential contributions in slow release of fertilizers as nanoparticles hold the material more strongly from the plant due to higher surface tension of nanoparticles than conventional surfaces.

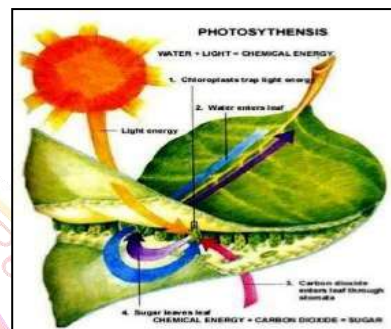

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Moreover, nanocoatings provide surface protection for larger particles. The nanoparticles with natural biofertilizers such as *Pseudomonas fluorescens*, *Bacillus subtilis* and *Paenibacillus elgii* have shown very good growth promotion under in vitro conditions. Nano-biosensors provide a very precise tool that can be used to prevent pest outbreaks and monitor soil quality, which enhances quality and quantity of yields. Nanoparticles loaded with garlic essential oil proved effective against *Tribolium castaneum* Herbst.⁵¹ The use of amorphous nanosilica as biopesticide has been reported. Nanocopper particles suspended in water have been used since at least 1931, in a product known as Bouisol as fungicide in the growing of grapes and fruit trees. [5]

Green nanotechnology for Energy

A recent report lists five areas where nanotechnology can make a difference: fuel additives to increase the efficiency of diesel engines; photovoltaic technology for solar cells; the hydrogen economy and fuel cells; batteries and supercapacitors for energy storage; and improved insulation for houses and offices. Nanotechnology offers the promise of better solar cells. In fact, based on a process mimicking natural photosynthesis in plants that separates the reaction centers of light absorption and charge transport/storage processes, easily process able and cost-effective solar cells (dye-sensitized solar cells-DSCs) can be developed, based on the dye-sensitization approach.

In this device, the active photoelectrode consists of a thin layer of mesoporous nanostructured wide band-gap semiconductor (TiO_2 has been almost exclusively used as a semiconductor in high performance DSCs) deposited onto a conducting substrate and a monolayer of a visible light-absorbing dye chemically adsorbed onto then a nanoparticles of the semiconductor. This new type of nanotechnology-based third generation photovoltaic (hybrid organic-inorganic) currently presents power conversion efficiencies (η) of the order of 12%. Coordinated efforts including the participation of partners from both academia and private companies are now under intensive investigation at a global level, in order to endow the device with a solid character as well as with enhanced life time and stability, features that make this technology a very promising alternative to classical solid state PVs.[6]

References:

- 1) Geoffrey B. Smith, Claes-Goran S. Granqvist Green Nanotechnology: Solutions for Sustainability and Energy in the Built Environment ISBN 9781420085327
- 2) R.Ravichandran Nanoparticles in Drug Delivery: Potential Green Nanobiomedicine Applications *International Journal of Green Nanotechnology: Biomedicine*, 1:B108–B130, 2009
- 3) Debjani Nath, Pratyusha Banerjee Green nanotechnology – A new hope for medical biology environmental toxicology and pharmacology 36 (2013) 997–1014
- 4) R. Ravichandran Nanotechnology Applications in Food and Food Processing: Innovative Green Approaches, Opportunities and Uncertainties for Global Market *International Journal of Green Nanotechnology: Physics and Chemistry*, 1:P72–P96, 2010
- 5) Bhupinder Singh Sekhon Nanotechnology in agri-food production: an overview Nanotechnology, Science and Applications 2014:7 31–53
- 6) Rachel Fagan Changseok Han Chapter Green Nanotechnology: Development of Nanomaterials for Environmental and Energy Applications ACS Symposium Series; American Chemical Society: Washington, DC, 2013.
- 7) Xiaojia He, Huey-Min Hwang Nanotechnology in food science: Functionality, applicability, and safety assessment journal of food and drug analysis 24 (2016) 671 - 681
- 8) Yuan Lu, Soydan Ozcan Green nanomaterials: On track for a sustainable future Nano Today (2015) 10, 417—420

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Applications of Mathematical And Statistical Formulae In Biodiversity Analysis

Mr. Vilas S.Thorat

Asso.Prof.in Mathematics

Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur -Perid

Abstract:

Day by day a vast majority of discrete data from the department of fisheries, poultry science, forest and animal husbandry has been accumulated at different research centre. The application of simple formulae and significant finding is quite necessary. In this paper mathematical and statistical formulae are applied for biodiversity analysis.

Key words: Formulae, analysis, consistency, deviation, classification etc.

Introduction:

Gathered data is frequently not in a numerical form allowing immediate appliance of the quantitative mathematical-statistical methods. The transformation of qualitative data into numeric values is considered as the entrance point to quantitative analysis. Use of statistical methods are constantly increasing in biological theories are closely associated with statistical methods Heredity, one of the recent branches of biology is mainly based on biostatistics. Therefore, for the students of biology, the knowledge of biostatistics is must. Students of Life sciences often felt difficulty in Analysis of sample data, It's treatment for Diagrams and Bar diagrams, Pie diagrams, frequency polygon and frequency Curve, Measures of dispersion (S.D.), and Carl Pearson's coefficient of correlation and Spearman's Rank correlation coefficient. Even methods for analysis of Microbe-Population. Dynamics of population is also tested for their significant increase or decrease or variation as such therefore. It is a prime need to supplement the mathematical formula and statistical methods for easy laboratory work.

Biostatistical Methods:-

1] Classification:- The data can be classified using one of the following basis.

- i) Geographical or Spatial classification
- ii) Chronological or historical classification
- iii) Qualitative classification
- iv) Quantitative classification

Above methods can be used for analysis of fish catch, quality and quantity, same classification methods could be used in poultry, following plants etc.

2] Diagrams and Graphs –

- i) Histogram
- ii) Pi – diagram
- iii) Frequency Polygon and curve

3] Majors of dispersion –

- i) Range
- ii) Quartile deviation
- iii) Standard deviation

4] Co- relation analysis –

- i) Scattered diagram
- ii) Karl Pearson's product movement coefficient of co- relation.
- iii) Spearman's rank co- relation coefficient.

Statistical Methods

Raw data were obtained in a biological experiment rate of reproduction (fecundity) of 45 fishes. From the raw data we see that the rate of reproduction of the given species of fish ranges between 2 and 80. We take the width of class interval 10 the range of first class interval will be 0 – 10, 2nd class interval will be 10 – 20 and so – on. A Histogram was drawn, frequency polygon and frequency curve with the help of data obtained.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Mathematical Formulae

Worked Example: 1) Raw data of egg laying birds in the period of 10 years was obtained.

The number of eggs laid near year by two birds during the last ten years is as follows

First bird – 12, 115, 6, 73, 7, 19, 119, 36, 84, 29

Second bird - 47, 12, 76, 42, 4, 51, 37, 48, 13, 0

Using mathematical formulae of Coefficient of variation it is found that coefficient of variation is less (70.81) in the case of Second Bird as compared to First Bird (83.66). Therefore Second Bird is more consistent in laying eggs.

Worked Example: 2) The length (cm) and weight (gm) of 10 fishes are as follows. Find the correlation coefficient of the two variables.

Length (X)	32	38	48	43	40	22	41	69	35	64
Weight (Y)	20	22	28	26	25	18	24	32	21	30

There is a strong positive correlation between the length of body of studied species of fish. Calculated value comes to 0.96. Calculated value of r is very high, therefore, both variables are highly correlated.

Summary and Conclusion

The mathematical formulae and statistical methods play crucial role in shaping the Biodiversity. The author has visited several poultry farms, The fish markets at Karad, Sangli and even flow of Shivasagar and found that the sampling of fishes, classification their consistency in polluted or not polluted water become the subject of statistical variations. During the study tenure the following methods were applied namely Histogram, frequency polygon, frequency curve, standard Deviation, Coefficient of variation, Karl Pearson's correlation coefficient, Spearman rank correlation coefficient.

The author had tried for line transect method for distribution of bird variety, flowering plants such as line transects are in abundance in college vicinity but due to time limit and financial limits the study has been performed at primary level. The coloured and special pointing in Histograms, Pie diagrams shall highlight quality display of numerical statistical data based on the Biodiversity.

It should be compulsory whenever researcher dealing with preparation of table it should properly treated for significant standard deviation. The frequency polygon and frequency curve how should be finished and made easy to understand. The efforts have been made at primary level. Result should be cross tested for Chi square test and chi student test.

Future Scope

1. The study has vast future scope because computational Biostatistics, The application of formulae for significant Analysis is most necessary.
2. The chi square test, student test and topics on correlation are most necessary for studying the population distribution in aquatic eco systems.

The application of Bio diversity is most deserving in polluted and non polluted research sources. Such type of study is useful in conservation of different organisms and testing the productivity.

Acknowledgement Author is thankful to University Grant Commission, New Delhi and Western Region office, Pune.

References

- 1) Statistical Techniques by Tulpule 1992
- 2) Research methodology G.V. Kumbhojkar 1980
- 3) Elements of Biostatistics S. Prasad Rastogi publications Meerut.
- 4) Mathematical statistics J.N. Kapur, H.C. Saxena S. Chand Prakashan.
- 5) Statistical Techniques Saroj K. PAL Tata Megraw – Hill publishing Company limited, New Delhi
- 6) Applied Statistics Parimal Mukhopadhyaya, books and applied (p), Ltd Kolkatta

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Vertical And Horizontal Distribution Of Soil Parameters In Intensive Agriculture Zone At Catchment Area Of Krishna River And Effect On Fertility Of Cane

Dr.V.A.Kalantre^a, Dr.B.S.Khandekar^b, Mr.A.S.Jagtap^a, Mr.V.R.Kadam^a, Mr.A.R.Kamble^a

a. Balasaheb Desai College, Patan.. b..Krushi Vighyan Kenadra, Kalawade..

Abstract:-

Western Ghats contains rich quality of soil towards the fertility of land. Krishna river provide a good quality of soil in it's catchment area. The region around the river having land which contains different amount of OC,N,K,Ca,S and P. They are participated in the fertility of soil. The objective of this study was to determine such a parameters using different analytical instruments such as pH meter, conductometer, visible spectrophotometer, and S.T.F.R.T. instrument. From those results, it's observed that it needs to increase soil fertility for to increase the crop yield like the cane, rice, and groundnut etc. Our work is very important for farmers residing in this area to improve their soil quality and fertility.

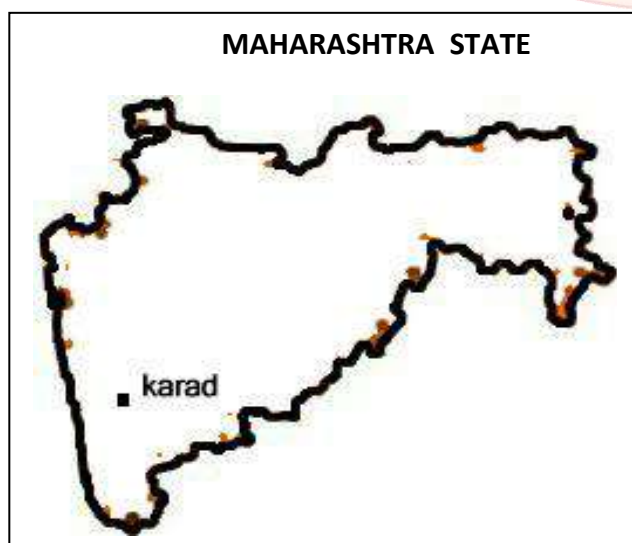
Keywords:- Soil, Parameters, Fertility, Quality, Instruments.

Introduction: Soil is the uppermost layer of variable depth of the earth consisting of loose material, which is the main support for natural vegetation and other life forms of our planet soil is 'a natural surface layer containing living matter and supports various tissues'. Soil is composed of different sized inorganic particulars, reactive and stable forms of organic matter, a myriad of living organism, water and gases. Soil organic matter is an important factor in evaluating management system of the forest soil fertility [1]. The forest soil vary unphysical- chemical changes with time and space resulting in variation among topography, climate, weathering processes, vegetation cover and microbial activities and also biotic and abiotic factors [2]. The Western Ghats comprises an area of around 160000 km², with an elevation ranges from 300-2700 m mean sea level. It covers 34 biodiversity hotspots of the world and are a chain of mountain ranges stretching north to south along the western peninsular India.

The Western Ghats of Maharashtra lays in middle states of India covers 20% of its geographical area. Maharashtra is biodiversity rich region which has one of the mega diversities of the world, which comprises of climate, topography and soil. The Western Ghats of Maharashtra is also known as "Sahyadri." The soils have rich sources of nutrients and help to serve as media for forest trees and thus aid for evaluating the fertility status. The types of soil present in Western Ghats of Maharashtra are red, red sandy, black soil and laterite soils. The castor is primary food plant of eri silkworm, besides play an important role in oil, seeds production in the world.

Materials and Methods –

Study area:

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The study area consist of eight selected regions of Western Ghats of Maharashtra in Karad Tahasil comprising Khubi , Rethare bk, Rethare kh, Gondi, Shere, Malkhed, Saidapur, Karad, at the catchment area of Krishna comparison [fig -1]

Collection of samples:

The soil samples were collected from 5-6 spots from each region at a depth of 45cm with , V shape pit by scraping the sides to collect 250 to 500 gm of soil from each spot . The collected samples were mixed thoroughly an removed unwanted materials and pebbles. Further , composite samples of 250 gm was collected from each region by adopting quadrant technique and were shade dried for 2-3 days and sieved with sieve plate of 2mm size and kept in air tight container . The soil samples were used for analyzing the following chemical properties.

Soil Analysis Terms:

A) Soil pH :

The soil pH measures active soil acidity or alkalinity. A pH of 7.0 is neutral. Values lower than 7.0 are acid; values higher than 7.0 are alkaline. Usually the most desirable pH range for mineral soil is 6.0 to 7.0 and for organic soil 5.0 to 5.5. The soil pH is the value that should be maintained in the pH range most desirable for the crop to be grown.

B) Phosphorous :

The Phosphorous test measures the available phosphorous to the plant. The optimum level will vary with crop, yield and soil physical conditions, but for most field crops a medium to optimum rating is adequate. For soils with pH above 7.3 the sodium bicarbonate test will determine the available P.

C) Potassium :

This test is measures available potassium. The optimum level will vary with crop, yield, soil type, soil physical condition and other soil related factor. Generally high level of Potassium are sandy and low in organic matter. Optimum level colored. Coarse-textured soils, any range from 90 to 125 lbs/acre. On dark colored heavy textured soil level ranging from 125 to 400 lbs/acre may be required.

Determination Of Soil pH

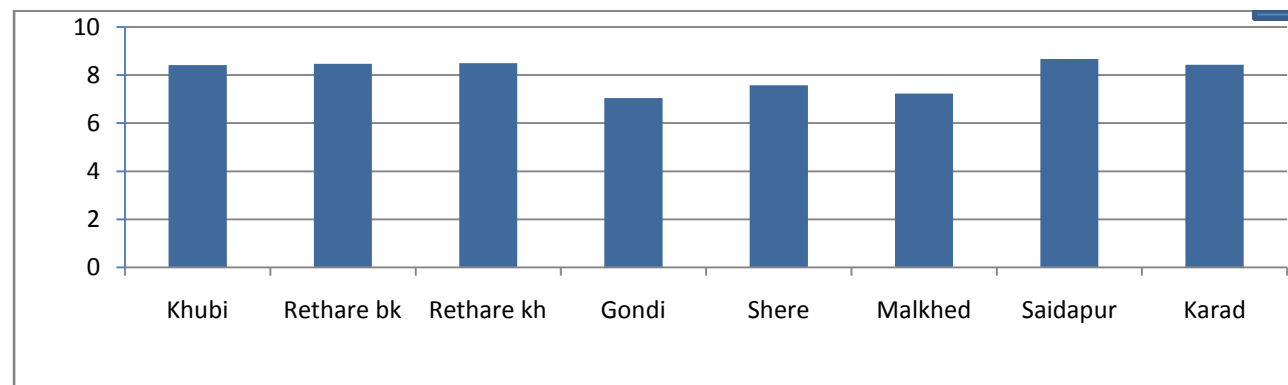
• Acidity and Alkalinity:

- 1) Take the clean beaker and add 20gm of soil sample.
- 2) Then add 100ml of distilled water and stir the solution and immediately measure the pH

Results And Discussion:

Soil pH: The soil pH influences the rate of nutrients release through its influence on decomposition, carbon exchange capacity and solubility of materials. Further, soil pH influences plant growth by way of improving the soil physical condition and nutrients availability, whereas, high or low pH of nutrient medium as adverse effect on plant growth. In the study, soil pH in the selected regions of Western Ghats of Maharashtra registered greter amount of non- significant relationship with other chemical

Name of Village	Khubi	Rethare bk	Rethare kh	Gondi	Shere	Malkhed	Saidapur	Karad
pH	8.42	8.47	8.50	7.04	7.57	7.23	8.67	8.50

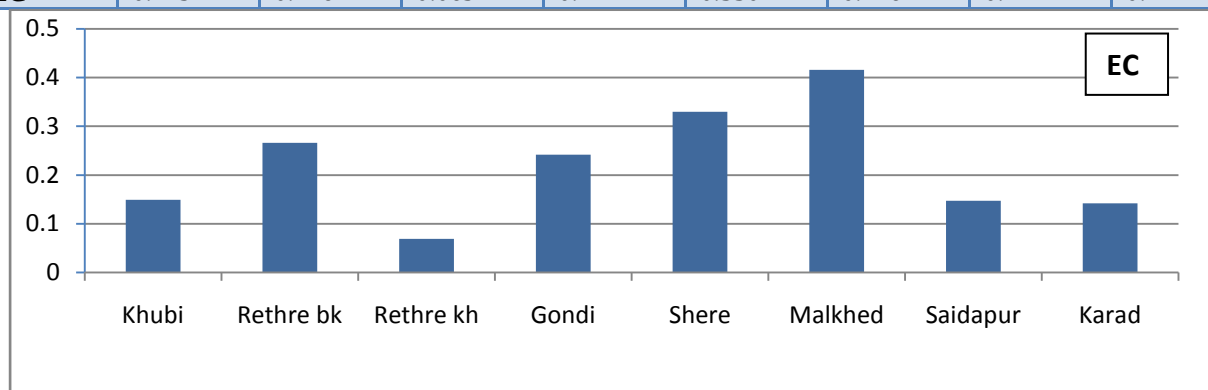

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Electrical Conductivity [EC]:

The measure of electrical conductivity shows the total amount of soluble salts present in the soil. It is the most common measure of soil salinity. The variations found in respect of electrical conductivity among the soil of the selected regions of Karad Tahasil were significant.

Name of Village	Khubi	Rethare bk	Rethare kh	Gondi	Shere	Malkhed	Saidapur	Karad
EC	0.149	0.226	0.069	0.242	0.330	0.416	0.147	0.142

Organic Carbon [%]:

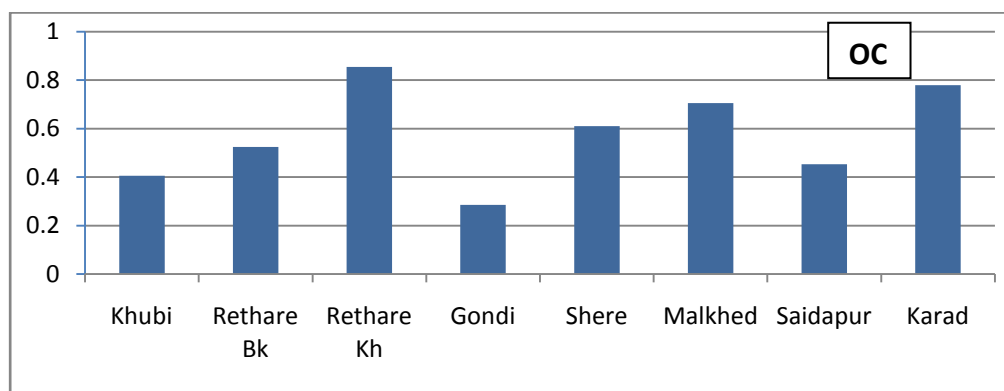
Procedure :-

- 1)Take 1.5gm of soil sample
- 2)Then add 10ml of potassium ($K_2Cr_2O_7$).
- 3)Again add 20ml of H_2SO_4 solution
- 4)Then add 200ml d/w.
- 5)Again add 10ml of Orthophosphoric acid
- 6)0.5 gm of Sodium Fluoride [NaF]
- 7)Then add 1ml of Diphenyl Amine indicator and these solution is titrate against 0.5 N Ferrous Ammonium Sulphate[FAS].
- 8)The end point is Blue to Green then record the burette reading.

Results And Discussion:

The level of soil organic matter determines the multiplication of microorganisms and makes the system more dynamic. The organic carbon content in the soil samples draw from eight different region of Western Ghats of Maharashtra showed significant differences in their values.

Name of Village	Khubi	Rethare Bk	Rethare kh	Gondi	Shere	Malkhed	Saidapur	Karad
OC	0.405	0.525	0.855	0.285	0.61	0.705	0.453	0.78

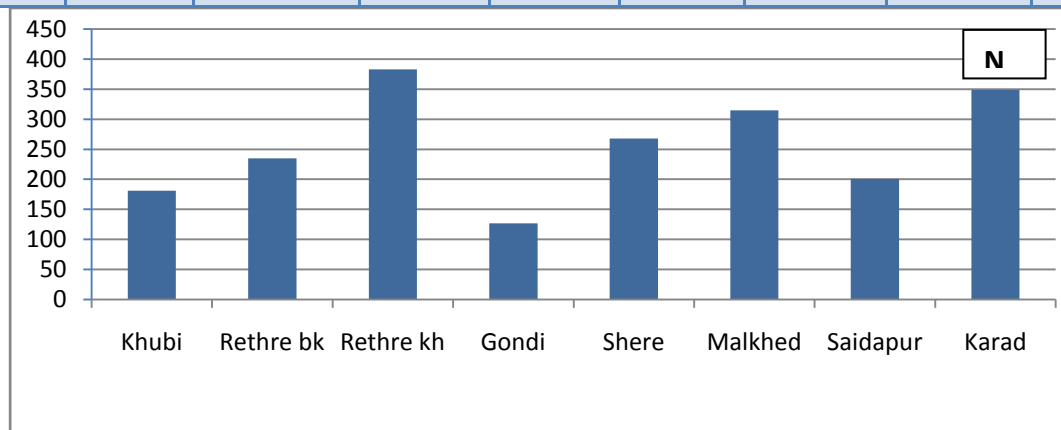
Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Organic carbon contain was found with Rethre kh region [0.885] Organic carbon content in soil can be taken as an index for available nitrogen content in soil as highly significant relationship existed between them [$r = 0.885$ at $p < 0.01$]. However, organic carbon content of soil showed positive non significant relation with, while it was negatively non- significant association with electrical conductivity, available phosphorous and available potassium contents of soils .The soils of upland areas showed a regular decrease of organic carbon content with depth of soil, while the soil in interhill valleys exhibited in irregular trend with depth.

Available Nitrogen [N] :

Nitrogen is an important factor affecting decomposition and this has confirmed. The availability of nitrogen is due to the regular addition of plant residues on the soil and decomposition. The organic compounds are converted into inorganic nitrogen by certain bacteria, which can be absorbed by the plants . In total cycle, about 4-7 tons of nitrogen/ha is added to the soil each year. The composite soil samples of the selected regions of Karad Tahasil were processed for estimating the available nitrogen content; the values being higher for Rethre kh region [383kg/ Ha].

Name of Village	Khubi	RethareBk	Rethare kh	Gondi	Shere	Malkhed	Saidapur	Karad
Nitrogen	181	235	383	127	268	315	201	349

Available Phosphorus [P]:

Procedure:-

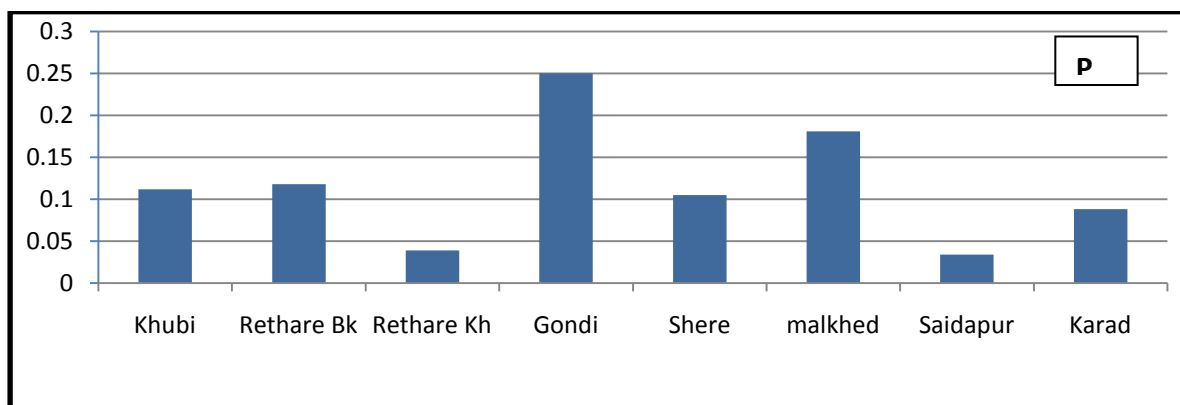
- 1) 2.5 gm of soil sample and add one spoon charcoal powder and add 50 ml NaHCO_3 .
- 2) Then 30 min shake the solution and filter.
- 3) Then 30 ml of filtrate and add 10 ml D/W then one drop of Nitro- Phenol indicator.
- 4) Then add 2.5 ml of H_2SO_4 solution, then solution is colourless then add 8.0 ml off Marfi solution.
- 5) Then above solution is dilute to 50 ml of volumetric flask with distilled water.
- 5) After 15 min measure the absorbance using visible spectrophotometer at 565 nm it is fixed wavelength.

Results And Discussion:

Phosphorus is an essential constituent of protoplasm .It does not move radially through the soil and is not reached by rain or watering . Phosphorous is absorbed by the plants as H_2PO_4 or PO_4 depending upon soil pH Most of the total phosphorous is tied up chemically in compound of limited solubility. The available phosphorous content in the collected soils of selected regions of the Western Ghats of Maharashtra in Karad Tahasil showed 0.5ppm .

Name of Village	Khubi	Rhethare Bk	Rethare kh	Gondi	Shere	Malkhed	Saidapur	Karad
P[ppm]	0.112	0.118	0.039	0.250	0.105	0.181	0.034	0.088

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Available Potassium [K]:

Chemicals:-

- 30 gm of PSX₁ and add 10 gm of PSX₂ dissolve in 200 ml of distilled water.
- These solution in known as PSX solution.

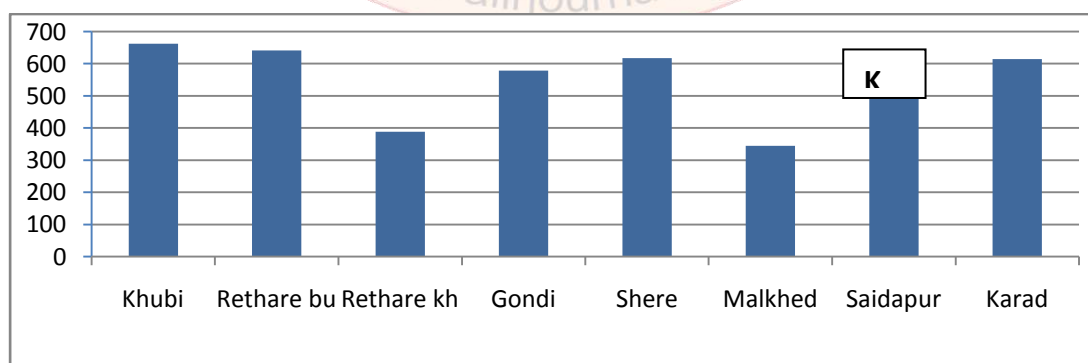
Procedure:-

- Take 2.5 gm soil sample in conical flask then add 15 ml of PSX solution and 0.3 gm of charcoal Powder.
 - Then stir the mixture for 30 min. Then filter the solution using Whatmann Filter Paper No.1.
 - Take 1 ml of filtrate (For blank 2 ml.)
 - Then add 1 tube PT₁ solution.
 - Again add 11 drop PT₂ solution.
 - Still wait for 3 min.
 - Add 3 drop of PT₃ solution then wait for 1 min.
 - Measure the absorbance using S.T.F.R.T. instrument.
- (Note- we have first measure the absorbance of blank solution.)

Results And Discussion:

Potassium is an activator of dozens of enzyme responsible for energy metabolism starch synthesis , nitrate reduction and also plays a major role in protection against diseases by thickening the other cell walls of plant tissues .In the study, significantly highest available potassium content was recorded in Khubi [662.6] .

Name of Village	Khubi	Rethare Bk	Rethare kh	Gondi	Shere	Malkhed	Saidapur	Karad
K	662.6	641.7	388.1	579.0	617.7	344.1	621.3	614.1

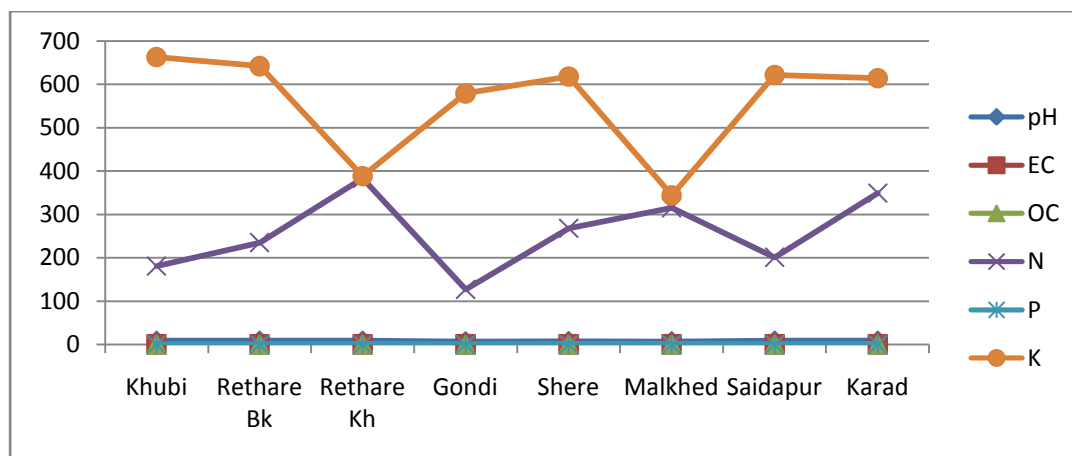
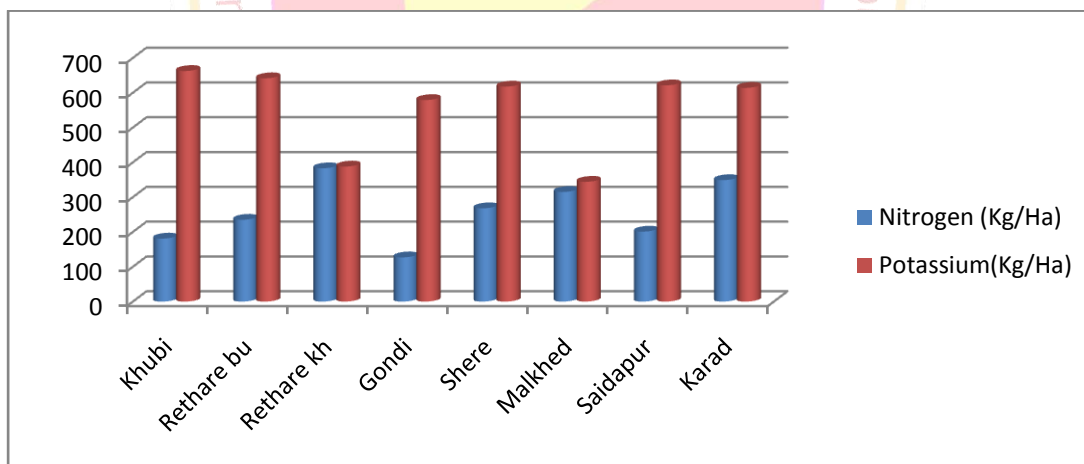
From above things we can also calculate the values of Phosphorous , Calcium,Sulphur.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Mean values of chemical properties of soils Parameter

Name of Village	pH	OC[%]	EC[m.mhos]	N[Kg/ha]	P[PPM]	K[Kg/Ha]	Ca[%]	S[%]
KHUBI	8.42	0.405	0.149	181	0.112	662.6	0.6	36.08
RETHARE (bk)	8.47	0.525	0.266	235	0.118	641.7	0.0	38.32
RETHARE (kh)	8.50	0.855	0.069	383	0.039	388.1	2.5	39.26
GONDI	7.04	0.285	0.242	127	0.250	579.0	3.1	39.09
SHERE	7.57	0.61	0.330	268	0.105	617.7	5.0	42.79
MALKHED	7.23	0.705	0.0416	315	0.181	344.1	3.7	39.07
SAIDAPUR	8.67	0.453	0.147	201	0.034	621.3	0.6	30.92
KARAD	8.43	0.78	0.142	349	0.088	614.1	4.3	39.24

Name of Village	N [Kg/Ha]	K[Kg/Ha]
Khubi	181	662.6
Rethare bk	235	641.7
Rethare kh	383	388.1
Gondi	127	579.0
Shere	268	617.7
Malkhed	315	344.1
Saidapur	201	621.3
Karad	349	614.1

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

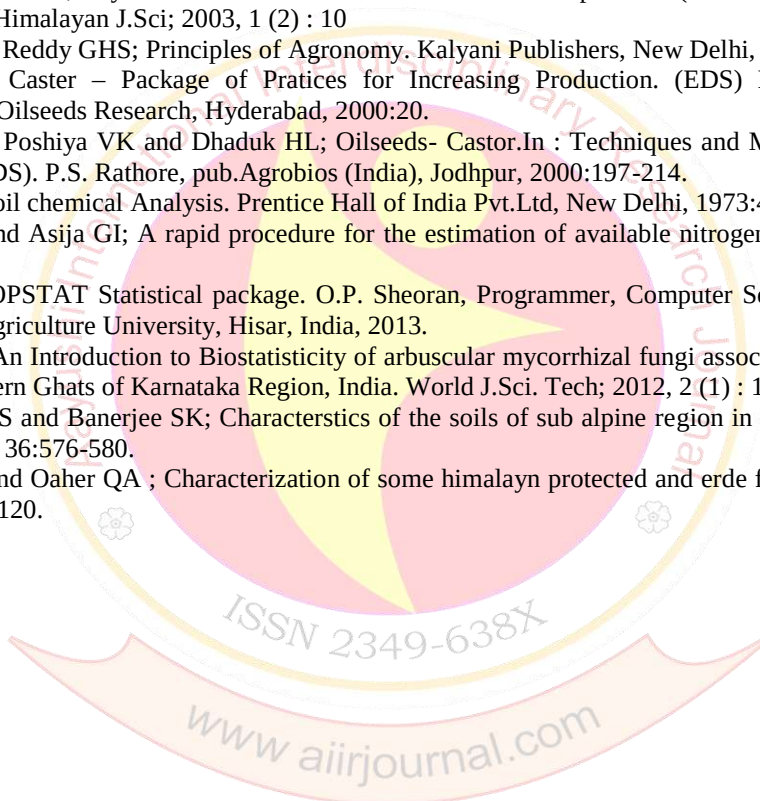
Conclusion:

The result of the study revealed that, the potassium content is medium; for the fertility of the soil for cane land required more percentage of potassium. Land of Khubi Village is good for cane and nitrogen percentage is also medium which give good parametric value for cane. The lands of Rethare kh, Gondi and Shere Villages are good for rice .In general the dose required for cane is 400:170:170.

Acknowledgements- We are very much thankful to Department of Science and Technology, Delhi for providing instruments and computer facilities which are purchasing from DST-FIST grant.

References

1. Dorn JW and Parking TB; Defining and assessing soil quality in: Defining soil quality for a sustainable Environment. (Eds) J.W.Doran, D.C.Coleman and D.F. Benzdicek, Madison Soil Sci. Soc. America, 1994:3-21
2. Paudel S and Sha JP; Physio – chemical characteristic of soil in tropical sal (Shorea robusta Gaertn.) forest in eastern Nepal Himalayan J.Sci; 2003, 1 (2) : 10
3. Ready TY and Reddy GHS; Principles of Agronomy. Kalyani Publishers, New Delhi, 2010: 527.
4. Anonymous ; Caster – Package of Pratices for Increasing Production. (EDS) D.M Hedge and D.Patil, Directorate of Oilseeds Research, Hyderabad, 2000:20.
5. Malaviya DD, Poshia VK and Dhaduk HL; Oilseeds- Castor.In : Techniques and Management of Field Corp Production (EDS). P.S. Rathore, pub.Agrobios (India), Jodhpur, 2000:197-214.
6. Jackson MI; Soil chemical Analysis. Prentice Hall of India Pvt.Ltd, New Delhi, 1973:498
7. Subbiah BV and Asija GI; A rapid procedure for the estimation of available nitrogen in soils, Curr. Sci; 1956, 258:518-522.
8. Anonymous; OPSTAT Statistical package. O.P. Sheoran, Programmer, Computer Section, Chaudhury Charan Singh Hisar Agriculture University, Hisar, India, 2013.
9. Gurumani N; An Introduction to Biostatisticity of arbuscular mycorrhizal fungi associated with some medicinal plants in Western Ghats of Karnataka Region, India. World J.Sci. Tech; 2012, 2 (1) : 13:20.
10. Das PK, Nath S and Banerjee SK; Characterstics of the soils of sub alpine region in eastern Himalayas. J, Soc. Soil Sci; 1988, 36:576-580.
11. Sharma P.D. and Oaher QA ; Characterization of some himalayn protected and erde forest soils J Soc. Soil Sci; 1939, 37: 113-120.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Traditional Methods of Fishing In Kolhapur District, Maharashtra, India

Rahul S. Kamble*, Arjun D. Kumbhar*, Pradnya S. Mitake* and Sagar A. Vhanalakar**

*Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya Murgud, ** Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College, Gargoti,

Abstract:

Fishing and hunting are the oldest activity of human both as a source of food and for recreation. A study was carried out to examine the effect of local fishery on environment and protection of traditional fishing practices. A total 9 traditional fishing methods were recorded during study periods.

Key Words: Traditional Fishing Methods, Kolhapur

Introduction:

Fishing and hunting are the oldest activity of human both as a source of food and for recreation. The food problem for an overgrowing mass of humanity had never been so acute in the part as in recent years due to alarming storage in food production underdeveloped countries of the world like India.

The magnitude of this problem can be viewed from the fact that every minute 3,000 human being are borne. In 1960, 50 million people are added to the world population. This is over 3 billion at present. It has doubled in last sixty year and 39 to double again in less than forty years. The people of Asia and Africa comprising nearly two-third of the world population and sharing about one-third of the total world food output are still underfed, but never in the history of our civilization, have we been able to produce enough food to provide all with the minimum no. of 2,750 calories required daily for the average human being. The fishery products today supply measure 10 calories a day to the average world citizen.

It may be significant to note that the average per capita production by fisherman is much more than an agriculturist. We will see about world fishery production. The total world fish production has expanded from 3306 million metric tons in 1957 to 52.4 million metric tons in 1965 and is likely to reach 100 million metric tons by the year 2000 A.D. (Fishing Gear Technology By K.B.U (1996)

Dr Francis Day, the First Inspector General of Fisheries in India, stated: " Our fishermen are a very miserable lot of people and extremely poor." This view is no longer tenable as Koli community has certainly advanced a great deal although it is not up to the mark (Patil, 1984).

Aims And Objectives:

- To encourage the protection of traditional fishing practices.
- To find out the local resources of fishery and its traditional tools for local fishery.
- To find the effect of local fishery on environment.
- To find the economy of fishery as a traditional earning source and its impact on environment.

Materials And Methods:

Kolhapur district was selected as a study area for traditional fishery of the state of Maharashtra. 4 Talukas i.e. Karveer, Radhanagri, Kagal, Bhudhargaud was selected for the study. The survey was made from Aug. 2016 to Jan 2017 and the data was collected was represented in a tabular form. The data obtained were analyzed. For the acceptance or rejection of the data the interviews were conducted to find out the impact of local fishery as a traditional method for the self and globe as a whole. The Study was carrying out in 15 villages (Murgud, Gargothi, Saravade, Radhanagri, Undarwadi, Akurde, Shengaov, Karadwadi, Piral, Savarde, Nandavad, Sarnobatwadi, Bidri, Boravade, Phijewade). Altogether 45 fishermen were interviewed to collect the fishing methods information. The traditional fishing method and relevant information were collected from the fisherman's by conducting the personal interviews and group discussions. The information collected from the interview was put in the form of Photos, tabular form etc.

Results:

Fishing Methods: The fishing methods were used by the fisherman's in Kolhapur district for fishing are:

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 1. Hooks and Lines:**In this method, rod is tied with indigenous fiber or cotton thread or nylon twine and is fixed to a hook. The bait used to attract the fish or may be earthworm, nymph of beetles, smaller fish or small frogs, or artificial bait made up of rice bran or wheat flour. The line may be indigenous fiber or cotton thread or nylon threaded. This line may be pole (pole and line), which is generally bamboo or other locally available twine. If there is no pole then it is called hand line. A sinker or float may or may not be there are many types of hooks lines like short hand line, long hand line, pole and line; etc. The method is generally practiced as a leisure time hobby by most local individual most of the rivers.
- 2. Smaller Dams:**This method is mostly used when there is shallow water with a slow flow. Usually fisherman's use to construct a small size obstacle in the range of 20 to 30 m long and or a smaller dam in the water. These small dams were made up of clay and stones. After constructing the small dams, water is removed via a small tunnel. At the mouth of tunnel a small size net with 1cm mesh being fixed and by removing the water, fishes were caught by simple handpicking method. A team of 5 to 6 people are required for the job. This type of fishing is usually done in between September to January.
- 3. Using Juveniles:**This method is used since ancient period. This is an old method in Kolhapur District. A knife is tied very tightly at one end of a 5 to 6 feet long stick. This method is often used at night, during night time batteries and lanterns are being used as a source of light, for such type of fishing operation of the above type generally 2-3 people are required.
- 4. Bamboo Sticks:**The bamboo used should be hollow and closed at one end and, one end should be open. As well it should not have length more than 2-3 feet. Usually 12-15 bamboo's are assembled in the water current like breeze or river. After 2-3 days fishing is done.
- 5. Bamboo Basket:**The basket is made up of bamboo. The basket is narrow at both ends and broad at its middle portion. This looks like a rat cage. Mouth of the bamboo basket is looks like a tube which is open at both the ends. One end is found to be narrow as compared with the opposite end. It is in running water for about 5-6 hours to catch the fishes.
- 6. O Method :**A Smaller dams were built in water stream, below of which hollow bamboo were arranged to remove water. At the other end of dam, the falling water from that of the hollow bamboos is allowed to fall on the mesh network. So, that small fishes those passed from the hollow bamboos can be caught. 5-6 people are required for this type of fishing. (Plate no.3)
- 7. Sari:**This method is used in shallow water bodies. One edge of the sari is used to catch the fishes where as other edge of the sari gets entangle with the body. Minimum of 2 women are required for this kind of operation.
- 8. Bow and Arrow:**An Arrow is tied with a long thin thread, and then arrow is thrown to kill the fishes,
- 9. Poisoning:**This is a common method for fishing. This method is very rare in the Kolhapur region. The poison used may be of plant derivatives or synthetic chemicals. The fishes were killed by these operations are said to be fit for human consumption.

Methods	Area of operation	Material Used	Manpower Required in no	Season	Bait used	Species Caught
Hooks and lines	Lake, river Pond and well	Nylon and Silk thread	one	Throughout The year	Earthworm, nymph of the beetles, rice bran or wheat flour, smaller fish	IMC, Wallago or lanchi, bata and Fresh water gobi etc
Constructed by Smaller Dams	Canal and River	Stones, Mud and twigs	6 to 8	Winter and Summer	No used	IMC, orange fin fish, Rita Bata, Fresh water gobi, Great snake headed, Dwarf snake headed etc

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Role of Science in Conservation of Environment and Biodiversity

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Using Javelin	Canal, River and streams	Javelin and Lalten	1 to 2	Throughout The year	No used	Wallago or Lanchi, Bata, Fresh water Gobi, Great snake headed, Dwarf snake headed etc
Bamboo Sticks	Canal, River and streams	Bamboo Sticks	1 to 2	Winter and summer	Earthworm	Great snake headed, Dwarf snake headed etc
Bamboo Basket	Streams And waterfall	Bamboo Basket	1 to 2	Monsoon and winter	No used	IMC, orange fin fish, Rita ghagra Bata
Q method	Steams Canal And River	Stones, Mud, twig And Bamboo	5 to 6	Monsoon and winter	No used	IMC, Wallago or lanchi, Bata, Fresh water gobi, orange fin fish Rita ghagra
Sari	Steams Canal And River,	Sari	One (Woman)	Winter and summer	No used	Dwarf snake headed, Wallago or lanchi, Bata, Fresh water Gobi
Bow and Arrow	Steams Canal And River	Bow and Arrow	One	Throughout The year	No used	Orange fin fish, Rita ghagra, Bala
Poisoning	Steams Canal And River	Plant derivatives or synthetic chemicals	2 to 3	Winter and summer	No used	IMC, Wallago or lanchi, Bata, Fresh water Gobi

Conclusion: From the above data represented in the subsequent project work showed some interesting inferences.

The traditional methods of fishing with respect to fresh water fishery showed there is limited number of fishes found in Kolhapur District, are Indian Major Carps, Orange fin fish, Rita ghagra, Labeo bata, Fresh water gobi, Great snake headed. Dwarf snake headed. Among all those fisheries there are limited encashment areas and also have limited earnings for these fishery. It was also observed that while fishing the quality of water gets disturbed. It was also observed that after fishing the fisherman's were least bother about the environmental desecration.

So in view of the above certain major stapes should be undertaken to protect the environmental desecration. As well as it is very important to educate the fisherman's so that they were aware about the environmental desecration. Training programs should be arranged so that the fisherman's would get the technical knowledge of fishing to improve the earnings.

References:

1. A Mathew (2000): Fish worker's movement in Kerala (1997), Indian Social Institute, New Delhi. Anon (1996b): Handbook on fisheries statistics. Ministry of Agriculture (Department of Agriculture and Co-operation, Fisheries Division), Government of India. 217 p.
2. Anon (1996a): Ninth five-year plan for fisheries. Report of the Working Group, New Delhi. Census 2014: Source: www.indiaonlinepage.com
3. Garcia, S. M. and C. Newton (1995): Current Situation, Trends and Prospects in World Capture Fisheries.
4. Lal, K. B. (1996): Introduction to Fishing Gear Technology.
5. Patil P.A. (1984): A Study of selected socio economic and culture aspects of fisherman community. M.Sc. (Agri.) thesis, Kokan Krishi Vidyapeeth, Dapoli, Maharashtra.
6. Sinha, M. and Katiha, P.K, (2002): Management of inland fisheries resources under different property regimes. In: Institutionalizing Common Pool Resources (ed D.K, Marothia), pp: 437-460, Concept Publishing Company, New Delhi.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Estimation of chlorophyll and carotenoid content in two species of *Allophylus* - *A. serratus* and *A. cobbe* (family Sapindaceae)

***Dr.R. B. Chavan and **Dr.D. K. Gaikwad**

*Assistant professor, Dept of Botany, Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur-Perid.

**Professor and Head, Department of Botany, Shivaji University, Kolhapur (MS), India

Abstract

Allophylus (L.) (family Sapindaceae) has a ethnopharmacological background and medicinally important genus. The two species of *Allophylus*- *A. cobbe* (L.) Raeusch. and *A. serratus* Roxb. (Kurz.) are used by local inhabitants in India against bone fractures, bone dislocations, wounds, cuts, ulcers and diarrhoea. In the present investigation, young and mature leaves of *A. cobbe* and *A. serratus* were evaluated for chlorophyll 'a', 'b', total chlorophyll content and carotenoid content. Content of chl. 'a' and 'b' was higher in mature leaves of *A. serratus* and young leaves of *A. cobbe* while total chlorophyll content and chl. a/b ratio was found higher in mature leaves of *A. serratus* and young leaves of *A. cobbe* which exhibits that mature leaves of *A. serratus* and young leaves of *A. cobbe* are photosynthetically more efficient. Mature leaves of both species have higher carotenoid content than those of younger leaves. Thus, the mature leaves of *A. cobbe* and *A. serratus* can enhance the nutritional value of food if included in diet.

Key words: *Allophylus cobbe*, *Allophylus serratus*, chlorophyll content, carotenoid content

Introduction

Allophylus commonly known as Tit-berry is an important genus of the family Sapindaceae, found to grow on upline edges of hills in Western Ghats as well as mangrove associate at West Coast of India. In Maharashtra, the occurrence of two species of this genus, namely *A.cobbe* (L.) Raeusch, and *A. serratus* (Roxb.) Kurz. is reported by Singh and Karthikeyan (2000). These two species are useful in traditional medical system and carry strong ethnopharmacological background. *A. serratus* is used against bone fractures (Yadav and Sardesai, 2002). Leaves of *A. cobbe* are used by local people against bone fractures (Yadav and Sardesai, 2002), rashes (Selvam, 2007), cuts and wounds (Hegde *et al.*, 2008) and stomach ache (Selvam, 2007). GC-MS analysis of young leaves of *A. cobbe* and *A. serratus* exhibited presence of 3-methyl butanol, 2-propenoic acid, 2-(dimethylamino) ethyl ester, phytol in AS whereas 1,1-diethoxy ethane, amyl nitrite (used against heart disorders like angina), phytol (known antioxidant and anticancer), hexanoic acid in *A. cobbe* (Chavan and Gaikwad, 2018).

Chlorophylls occupy a unique place among all plant pigments due to their role in harvesting the solar energy and acting as an 'electronic gun' in photosynthetic plants. Photosynthetic apparatus in green plants constitutes chlorophyll 'a' and 'b'. Goldbeck (1992) opined that the inhibition of the photochemical charges takes place by the absorption of photon by one of the 200 antenna chlorophyll molecules associated each with PS-I reaction centre which resides as a membrane bound pigment protein complex in the thylakoid membranes of higher plants. Out of the two photosystems in photosynthesizing plants, PS II acts as a light dependant plastoquinone oxidoreductase. Chlorophyll 'a' is found in all reaction centre complexes and antennae whereas chlorophyll 'b' is found only in antennae complexes. Chlorophyll 'a' and 'b' bound to specific chlorophyll binding proteins. The photosynthetic efficiency of plants is correlated with the state and content of pigments in it, as the chlorophyll pigments play a key role in light reaction of photosynthesis.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Carotenoids are widespread in photosynthetic organelles which fulfill critical structural and functional role in photosynthesis. Carotenoids have photoprotective functions within the multisubunit photosystem complexes. They constitute accessory pigments which capture channel energy from light to chlorophyll for the oxidation of water in the Hill reaction of photosynthesis. Carotenoids have a key role in maintenance of the three dimensional integrity of the photosynthetic complexes and their architecture within the thylakoid membrane of chloroplast. According to Horton *et al.* (1996), the arrangement of the individual components in the supramolecular PS structure is designed to facilitate a flexible compromise between maximal photosynthetic efficiency and minimal photo-oxidative damage.

Hence, it is necessary to understand the status of these important metabolites in medicinal plants.

Material and Methods

Chlorophylls were estimated by method by Arnon (1949) while the method by Kirk and Allen (1965) was followed for estimation of carotenoids.

The healthy branches with young and mature leaves were separated and washed with water to remove dust particles and other contaminants on the surface of leaves followed by distilled water wash and blotted to remove water remnants. Exactly 500 mg of leaves were extracted in 80% chilled acetone. The extracts were filtered through Buchner's funnel with Whatmann No.1 filter paper and suction was applied. Final volume of extract was adjusted to 100 ml with chilled 80 % acetone. These filtrates were transferred into conical flasks and wrapped by black papers to prevent photo-oxidation of chlorophylls. Absorbance of these extracts was measured at 663 and 645 nm for chlorophyll a and b respectively, on a Shimadzu double beam spectrophotometer. The blank used was 80% acetone.

The extract prepared for chlorophyll estimation was used for estimation of carotenoids. The absorbance of extract was measured at 480 nm. The total carotenoids were calculated using the formula-

$$C = D \times V \times F \times 10 / 2500$$

where, C=total carotenoids in mg/g f.w.

D=Optical density

V=Total volume in ml

F=Dilution factor

2500=Average extinction

Results and discussion

The content of chlorophyll 'a', 'b', chlorophyll a/b ratio and total chlorophyll content of young and mature leaves of *A. serratus* and *A. cobbe* are depicted in figures 1, 2, 3,4 and 5 respectively. It is noticed from figures that chlorophyll a and b are lower in the young leaves of *A. serratus* while the level of chlorophyll a and b is more in mature leaves in *A. cobbe*. The chlorophyll a/b ratio is higher in the leaves of *A. serratus* than that in *A. cobbe*. The total chlorophyll content of mature leaves of *A. serratus* is more than of young leaves while the young leaves of *A. cobbe* show higher total chlorophyll content.

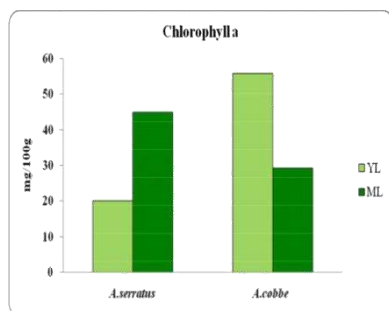

Fig. 1

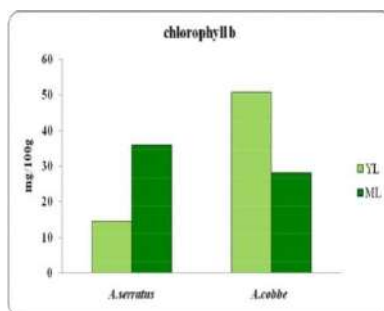

Fig. 2

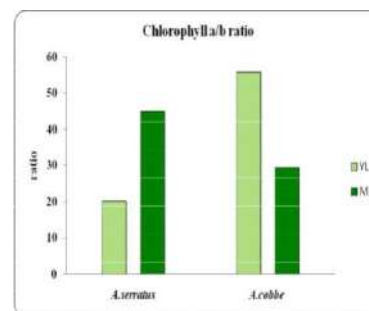

Fig. 3

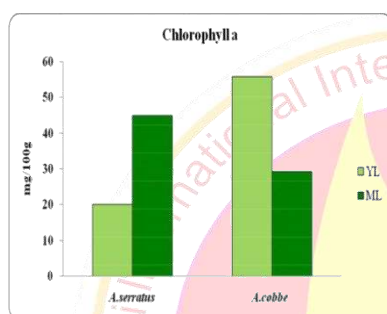

Fig. 4

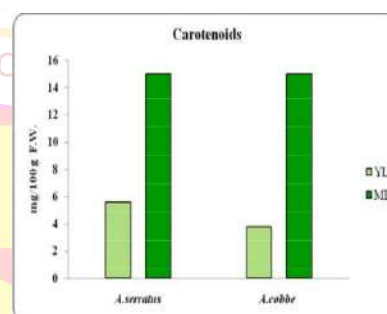

Fig. 5

In view of Rosenow *et al.* (1983) and Reddy and Prasad (1999), photosynthetic efficiency of plant is dependant up on the chlorophyll content. According to them, higher the chlorophyll content, higher the photosynthetic rate leading to enhanced leaf area index resulting higher yield.

Various endogenous as well as environmental factors influence the level of chlorophylls in the leaf tissue. Leaf age influences chlorophyll content and it is used as criteria for the assessment of speed of leaf senescence in many experiments. Sangeetha and Ramarethinam (2000) studied composition of leaf during growth and developmental phases of Mulberry (variety MR2). They found that the level of chlorophyll 'a', 'b' and total chlorophyll showed an increase from tender leaves to mature leaves. Desai (2010) estimated chlorophyll content in young and mature leaves of *Morinda citrifolia* and *Morinda pubescens*. He found elevated level of chlorophyll a, b in mature leaves than young leaves of both the species while chlorophyll a/b ratio was higher in leaves of *M. citrifolia* than *M. pubescens*. In the present study, in young and mature leaves of *A. serratus* exhibits a similar trend exhibiting higher photosynthetic efficiency than *A. cobbe*.

Carotenoid content in leaves of *A. serratus* and *A. cobbe* is represented in figure No.5 which exhibits that mature leaves of both species have higher level of carotenoids than younger leaves. *A. serratus* have two-fold higher values of carotenoid content than *A. cobbe*.

Carotenoids harvest light of wavelength which is not efficiently absorbed by chlorophylls. This harvested energy is instantly transferred to the chlorophylls, P 680 in PS II reaction centre. Excited state of P 680 or singlet state is rapidly quenched during the oxidation of water to oxygen (O₂). The plants are getting more light and also harvest more light and convert it into chemical energy. Under this situation, P 680 transfers electrons directly to O₂ and generate reactive oxygen species (ROS). ROS are very harmful to plants as they cause extensive damage to photosynthetic

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

membrane. Carotenoid plays a vital role in protection against photo-oxidative damage by ROS. According to Pallett and Young (1993), carotenoids especially β -carotene can directly quench ROS as well as singlet chlorophyll. Zeaxanthin and atheraxanthin are generated by oxidation of violaxanthin. The lower energy status of zeaxanthin and atheraxanthin allows energy transfer from chlorophylls to the carotenoids and this energy is dissipated as heat (Demmig Adams and Adams, 1996). This leads to accumulation of zeaxanthin in high light known as xanthophylls cycle (Demmig Adams and Adams, 1996).

As carotenoids have capability to inactivate reactive oxygen species (ROS) and may therefore help to delay or prevent oxidative damage. Various *in vitro* experiments have provided insights into the mechanism of their antioxidant action and the interaction of carotenoids with ROS and coantioxidants (Young and Lowe, 2001). The ROS scavenging activity of carotenoids is associated with minimized risk in development of certain chronic diseases including cancer (Giovannucci *et al.*, 2002 and Keleman *et al.*, 2006), cardiovascular disease (Arab and Steck, 2000) and osteoporosis (Rao *et al.*, 2007). Sommerburg *et al.* (1998) have reported that the xanthophylls carotenoids lutein and zeaxanthin found in dark green or yellow vegetables exist naturally in high concentrations in the macula. Carotenoids have a protective role against the development of age related macular degradation whereas Calvo (2005) reported its role in cataract formation. As awareness of health benefits of carotenoids increases, there has been an amplified interest in determining bioaccessibility and bioavailability of these compounds from foods. According to O'Connell *et al.* (2007), the efficiency of micellization (bioaccessibility) of carotenoids during simulated *in vitro* digestion of plant foods can be used as an effective tool for the initial screening of the relative bioavailability of these compounds.

Several workers have reported the presence of carotenoids in the fruits (Jayaweera, 1982, Wilberg and Rodriguez-Amaya, 1995, Hedren *et al.*, 2000, van Lieshout *et al.*, 2001). Wilberg and Rodriguez-Amaya (1995) reported that carotene is present in cruciferous vegetables (broccoli, capsicum, carrot, chilli, pumpkin, sweet potato and fruits like guava, apricot. The leaves of *A.cobbe* and *A. serratus* are used in traditional medicines as plant beverages (Jayaweera, 1982, Kumar and Rao, 2001). In the present investigation, we noticed that 15 mg/100g carotenoid in *A. serratus* leaves which are in the range of total carotenoid content (1.4 to 19.8 mg/100g edible portion) of underutilized tropical fruits. Thus, it is evident that the leaves of *A.cobbe* and *A. serratus* are rich in the total carotenoid content which indicates that the leaves of *A. serratus* is exhibiting bioavailability of the provitamin-A carotenoids as indicated by van Lieshout *et al.* (2001) and Hedren *et al.* (2000).

Thus, carotenoid rich mature leaves of *A. cobbe* and *A. serratus* can enhance the nutritional value of food if included in diet.

References

1. Arab, L. and Steck, S. (2000). Lycopene and cardiovascular disease. *Am. J. Clin. Nutr.*, **71**:1691S- 1696S.
2. Arnon, D.I. (1949). Chloroplasts and photosynthesis. *The photochemical apparatus its structure and function*. **11**:181.
3. Calvo, M.M. (2005). Lutein: A valuable ingredient of fruit and vegetables. *Crit. Rev. Food Sci. Nutr.*, **45**:671- 696.
4. Chavan, R. B. and Gaikwad, D. K. (2017). GC-MS analysis of young leaves of *Allophylus cobbe* (L.) Raeusch. and *Allophylus serratus* (Roxb.) Kurz. *Indian J of Pharmaceutical Education and Research*. 2017;51(3):472-479.
5. Demmig-Adams, B. and Adams, W.W. (1996). The role of xanthophyll cycle carotenoids in the protection of photosynthesis. *Trends Plant Sci.*, **1**: 21-26.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

6. Desai, N.M. (2010). Physiological studies in a valuable medicinal plant-Noni (*Morinda* Species). A Ph.D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
7. Giovannucci, E., Rimm, E.B., Liu, Y., Stampfer, M.J. and Willet, W.C. (2002). A prospective study of tomato products, lycopene, and prostate cancer risk. *J. Natl. Cancer Inst.*, **94**:391- 398.
8. Goldbeck, J.M.(1992). Structure and function of photosystem-I. *Annu. Rev. Plant Physiol. Plant Mol. Biol.*, **43**:293-324.
9. Hedren, E., Mulokozi, G., Svanberg, U. (2002). *In vitro* bioaccessibility of carotenes from green leafy vegetables cooked with sunflower oil or red palm oil. *Int. J. Food Sci. Nutr.*, **53**:445-453.
10. Hegde, H. V, Hegde, G.R. and Kholkute, S.D. (2008). Screening for antibacterial activities of medicinal plants used as antiseptic in traditional medicine of Uttara Kannada District, Karnataka, India. *Indian Drugs*, **45**:479.
11. Horton, P., Ruban, A.V., and Walters, R.G. (1996). Regulation of light harvesting in green plants. *Annu. Rev. Plant Physiol. Plant Mol. Biol.*, **47**:655–684.
12. Jayaweera, D.M.A. (1982). Medicinal plants (indigenous and exotic) used in Ceylon: Rutaceae-Zygophyllaceae. publ. National Science Council of Sri Lanka.
13. Keleman, L.E., Cerhan, J.R., Lim, U., Davis, S., Cozen, W. and Schenk, M. (2006). Vegetables, fruit, and antioxidant-related nutrients and risk of non-Hodgkin lymphoma: a National Cancer Institute surveillance, epidemiology, and end results populationbased case-control study. *Am. J. Clin. Nutr.*, **83**:1401- 1410.
14. Kirk, J.O.T. and Allen, R.L. (1965). Dependence of chloroplast pigment on actidione. *Arch. Biochem. Biophys. Res. Commun.*, **21**:523-530.
15. Kumar, V. and Rao, R.R. (2001). Some plant beverages used in traditional medicine. *Ethnobotany*, **13**:36-39.
16. O'Connell, O.F., Ryan, L. and O'Brien, N.M. (2007). Xanthophyll carotenoids are more bioaccessible from fruits than dark green vegetables. *Nutrition Research*, **27**:258–264.
17. Pallett, K.E., Young, A.J. (1993). Carotenoids. In: Alscher, R.G. and Hess, J.L. (eds.) Antioxidants in higher plants. Boca Raton, FL: CRC Press, pp.91–110.
18. Rao, L.G., Mackinnon, E.S., Josse, R.G., Murray, T.M., Strauss, A. and Rao, A.V. (2007). Lycopene consumption decreases oxidative stress and bone resorption markers in postmenopausal women. *Osteoporos Int.*, **18**:109- 115.
19. Reddy, Y.A. and Prasad, Y.G. (1999). Potential application of growth regulators in mulberry. In: Devaih, M.C., Narayanswamy, K.C. and Maribashetty, V.G. (eds.) Advances in mulberry sericulture , CVG publications, Bangalore, India. pp.123-144.
20. Rosenow, D.T., Quisenberry, J.E., Wendt, C.W., and Clark, L.E. (1983). Drought tolerant sorghum and cotton germplasm. In: Stone, J.F. and Wills, W.O. (eds.). Plant production and germplasm management under drought conditions. Elsevier, Amsterdam, Netherland, pp. 207-222.
21. Sangeetha, N. and Ramarethinam, S. (2000). Some aspects of senescence in the foliage of mulberry (*Morus alba* L.). *Indian J. Sericulture*, **39**(2):97-102.
22. Selvam, V. (2007). Trees and shrubs of Maldives . *Allophylus cobbe* (L.) Bl. FAO Regional Office for Asia and the Pacific Bangkok (publ.), Thailand, p.21.
23. Singh, N.P. and Karthikeyan, S. (2000). Fl. Maharashtra State- Dicotyledons. Vol.1:570-571.
24. Sommerburg, O., Keunen, J.E.E., Bird, A.C. and van Kuijk, F.J.G.M. (1998). Fruits and vegetables that are sources for lutein and zeaxanthin: the macular pigment in human eyes. *Br. J. Ophthalmol.*, **82**:907-10.
25. van Lieshout, M., West, C.E., Muhilal, F., Parmaesih, D., Wang, Y., and Xu, X. (2001). Bioefficacy of β -carotene dissolved in oil studied in children in Indonesia. *Am. J.Clin. Nutr.*, **73**:949-58.
26. Wilberg, V.C. and Rodriguez-Amaya, D.B. (1995). HPLC quantitation of major carotenoids of fresh and processed guava, mango and papaya. *Lebensmittel Wissenschaft und Technology*, **28**:474–480.
27. Yadav, S.R. and Sardesai, M.M. (2002). *Allophylus*. Flora of Kolhapur District, pp.123-124.
28. Young, A.J. and Lowe, G.M. (2001). Antioxidant and prooxidant properties of carotenoids. *Arch. Biochem. Biophys.*, **385**:20 - 27.

Problems And Prospectus Of Co-Operative Societies In India**Mr. Digamber Bhagwat Bhoge**

(Assistant Professor)

Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya,
Malkapur (Kolhapur)

India has basically an agrarian economy with 72% of its total population residing in rural areas. The rural people need lot of services in daily life which are met by village co-operative societies. The seeds of cooperation in India were sown in 1904 when the first Cooperative Societies Act was passed. Since then, the cooperative movement has made significant progress. Cooperatives have extended across the entire country and there are currently an estimated 230 million members nationwide. The cooperative credit system of India has the largest network in the world and cooperatives have advanced more credit in the Indian agricultural sector than commercial banks. The village cooperative societies provide strategic inputs for the agricultural sector, consumer societies meet their consumption requirements at concessional rates; marketing societies help the farmer to get remunerative prices and co-operative processing units help in value additions to the raw products etc. In addition, co-operative societies are helping in building up of storage go-downs including cold storages, rural roads and in providing facilities like irrigation, electricity, transport and health. Various development activities in agriculture, small industry marketing and processing, distribution and supplies are now carried on through co-operatives. In fertiliser production and distribution the Indian Farmers Fertiliser Cooperative (IFFCO) commands over 35 percent of the market. In the production of sugar the cooperative share of the market is over 58 percent and in the marketing and distribution of cotton they have a share of around 60 percent. The cooperative sector accounts for 55 percent of the looms in the hand-weaving sector. Cooperatives process, market and distribute 50 percent of edible oils.

Meaning of Co-operative Societies:

The term co-operation is derived from the Latin word co-operari, where the word co means 'with' and operari means 'to work'. Thus, co-operation means working together. So those who want to work together with some common economic objective can form a society which is termed as "co-operative society". It is a voluntary association of persons who work together to promote their economic interest. It works on the principle of self-help as well as mutual help. The main objective is to provide support to the members. Nobody joins a cooperative society to earn profit. People come forward as a group, pool their individual resources, utilise them in the best possible manner, and derive some common benefit out of it.

"Co-operation is only one aspect of a vast movement which promotes voluntary association of individuals having common needs who combine towards the achievements of common economic ends."

MI-. H. Calvert defined co-operation "as a form of organisation, where in persons voluntarily associate together as human beings, on a basis of equality, for the promotion of the economic interests of themselves"

Types of Co-operative Societies:

Types of co-operative societies although all types of cooperative societies work on the same principle, they differ with regard to the nature of activities they perform. Followings are different types of co-operative societies that exist in our country.

1. Consumers' Co-operative Society:

These societies are formed to protect the interest of general consumers by making consumer goods available at a reasonable price. They buy goods directly from the producers or manufacturers and thereby

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

eliminate the middlemen in the process of distribution. Kendriya Bhandar, Apla Bazar and Shetakari Bhandar are examples of consumers' co-operative society.

2. Producers' Co-operative Society:

These societies are formed to protect the interest of small producers by making available items of their need for production like raw materials, tools and equipments, machinery, etc. Handloom societies like APPCO, Bayanika, Maharashtra Handloom, etc., are examples of producers' co-operative society.

3. Co-operative Marketing Society:

These societies are formed by small producers and manufacturers who find it difficult to sell their products individually. The society collects the products from the individual members and takes the responsibility of selling those products in the market. Gujarat Co-operative Milk Marketing Federation that sells AMUL milk products is an example of marketing co-operative society.

4. Co-operative Credit Society: These societies are formed to provide financial support to the members. The society accepts deposits from members and grants them loans at reasonable rates of interest in times of need. Village Service Co-operative Society and Urban Cooperative Banks are examples of co-operative credit society.

5. Co-operative Farming Society: These societies are formed by small farmers to work jointly and thereby enjoy the benefits of large-scale farming. Lift-irrigation cooperative societies and pani-panchayats are some of the examples of co-operative farming society.

6. Housing Co-operative Society: These societies are formed to provide residential houses to members. They purchase land, develop it and construct houses or flats and allot the same to members. Some societies also provide loans at low rate of interest to members to construct their own houses. The Employees' Housing Societies and Metropolitan Housing Co-operative Society are examples of housing co-operative society.

Table No-1

Share of Cooperatives in National Economy Percentage (%)

Rural Network (Villages Covered):	98
Total Agricultural Credit Disbursed by Cooperatives:	16.9
Short Term Agricultural Credit Disbursed by Cooperatives:	20
Kisan Credit Cards Issued (43.66 Million up to 31st March, 2012 since inception):	38.3
Fertiliser Distributed*:	36
Fertiliser Production (4.598 Million MT for the year 2009-10):	28.3
Installed Capacity of Fertiliser Manufacturing Units (31.69 Lakh MT, N Nutrient, As on 31.03.2010):	26.3
Installed Capacity of Fertiliser Manufacturing Units (17.13 Lakh MT, P Nutrient, As on 31.03.2010):	30.3
Installed Number of Sugar Factories (324 as on 31.3.2012):	48.2
Sugar Produced (9.304 Million Tonnes as on 31.3.2012):	39.7
Capacity Utilisation of Sugar Mills (As on 31.3.2012):	44.7
Wheat Procurement (9.440 Million Tonnes during 2012-13):	24.8
Paddy Procurement (5.518 Million Tonnes during 2011-12):	14.8
Retail Fair Price Shops (Rural + Urban):	20.3
Milk Procurement to Total Production:	7.85

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Milk Procurement to Marketable Surplus:	16
Ice Cream Manufacture*:	45
Oil Marketed (branded)*:	49
Spindleage in Cooperatives (3.636 Million - As on 31.3.2009):	9.83
Handlooms in Cooperatives*:	54
Fishermen in Cooperatives (active)*:	23
Rubber Procured and Marketed*:	18.5
Areca nut processed and marketed (3.65 lakh tonnes)*:	15
Salt Manufactured (18,266 Metric Tonnes)*:	7.6
Direct Employment Generated:	1.22 Million
Self-Employment Generated for persons:	16.58 Million

Indian Cooperative Movement - A Statistical Profile 2012

Characteristics of Co-operative Societies:

A co-operative society is a special type of business organisation different from other forms of organisation you have learnt earlier. Let us discuss its characteristics.

- 1. Open membership:** The membership of a Co-operative Society is open to all those who have a common interest. A minimum of ten members are required to form a cooperative society. The Co-operative societies Act do not specify the maximum number of members for any co-operative society. However, after the formation of the society, the member may specify the maximum number of members.
- 2. Voluntary Association:** Members join the co-operative society voluntarily, that is, by choice. A member can join the society as and when he likes, continue for as long as he likes, and leave the society at will.
- 3. State control:** To protect the interest of members, co-operative societies are placed under state control through registration. While getting registered, a society has to submit details about the members and the business it is to undertake. It has to maintain books of accounts, which are to be audited by government auditors.
- 4. Sources of Finance:** In a co-operative society capital is contributed by all the members. However, it can easily raise loans and secure grants from government after its registration.
- 5. Democratic Management:** Co-operative societies are managed on democratic lines. The society is managed by a group known as "Board of Directors". The members of the board of directors are the elected representatives of the society. Each member has a single vote, irrespective of the number of shares held. For example, in a village credit society the small farmer having one share has equal voting right as that of a landlord having 20 shares.
- 6. Service motive:** Co-operatives are not formed to maximise profit like other forms of business organisation. The main purpose of a Co-operative Society is to provide service to its members. For example, in a Consumer Co-operative Store, goods are sold to its members at a reasonable price by retaining a small margin of profit. It also provides better quality goods to its members and the general public.
- 7. Separate Legal Entity:** A Co-operative Society is registered under the Co-operative Societies Act. After registration a society becomes a separate legal entity, with limited liability of its members.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Death, insolvency or lunacy of a member does not affect the existence of a society. It can enter into agreements with others and can purchase or sell properties in its own name. Co-operative Society 97

- 8. Distribution of Surplus:** Every co-operative society in addition to providing services to its members also generates some profit while conducting business. Profits are not earned at the cost of its members. Profit generated is distributed to its members not on the basis of the shares held by the members (like the company form of business), but on the basis of members' participation in the business of the society. For example, in a consumer co-operative store only a small part of the profit is distributed to members as dividend on their shares; a major part of the profit is paid as purchase bonus to members on the basis of goods purchased by each member from the society.
- 9. Self-help through mutual cooperation:** Co-operative Societies thrive on the principle of mutual help. They are the organisations of financially weaker sections of society. Co-operative Societies convert the weakness of members into strength by adopting the principle of self-help through mutual co-operation. It is only by working jointly on the principle of "Each for all and all for each" the members can fight exploitation and secure a place in society.

Problems of Co-operative Society:

Besides the above advantages, the co-operative form of business organisation also suffers from various limitations. Let us learn these limitations.

- A. Limited Capital:** The amount of capital that a cooperative society can raise from its member is very limited because the membership is generally confined to a particular section of the society. Again due to low rate of return the members do not invest more capital. Government's assistance is often inadequate for most of the co-operative societies.
- B. Problems in Management:** Generally it is seen that co-operative societies do not function efficiently due to lack of managerial talent. The members or their elected representatives are not experienced enough to manage the society. Again, because of limited capital they are not able to get the benefits of professional management.
- C. Lack of Motivation:** Every co-operative society is formed to render service to its members rather than to earn profit. This does not provide enough motivation to the members to put in their best effort and manage the society efficiently.
- D. Lack of Co-operation:** The co-operative societies are formed with the idea of mutual co-operation. But it is often seen that there is a lot of friction between the members because of personality differences, ego clash, etc. The selfish attitude of members may sometimes bring an end to the society.
- E. Dependence on Government:** The inadequacy of capital and various other limitations make cooperative societies dependant on the government for support and patronage in terms of grants, loans subsidies, etc. Due to this, the government sometimes directly interferes in the management of the society and also audit their annual accounts.

Important suggestions for progress of co-operative Societies:

1. To arrange co-operative education and training programme.
2. To Adequate Arrangement of Finances.
3. Publicity of co-operative Education.
4. To create effective and efficient leadership.
5. To available proper and sufficient storage facilities.
6. To arrange continues inspection, auditing and supervision programme.
7. To check government interference.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

8. To change the policies and methods.
9. Follow up co-operative principles.
10. Mutual cooperation among members.

Conclusion:

Co-operation can be successful instrument provided the co-operation of all is sought. It should be considered an integral part of our social and economic life who can provide the social equality, justice, and free from any sort of exploitation of the poor. It will be a panacea to all evils in the Society. The Cooperatives can ensure the fullest possible participation in the economic and social development of all people. It should be considered as a powerful business model in the developing country like India. It might be a strong tool for poverty reduction in the ground level of mass people. The government should ensure that the concerned authority is performing their role to develop this sector in giving priority

References:

1. Chaudhary C. M., Economics of Co-operation, Sublime Publication, Jaipur (2009)
2. Hajela T. N., Cooperation-Problems, Principles and Practice, Konark Publication.
3. Samantaray , P. C.(2004), Hundred Years of Co-operative Movement : Emerging Issues and Challenges, Orissa Review.
4. Singh Gurusharan K (1998), India's Rural Cooperatives/edited, Vedam Books, Delhi,.
5. *Banishree Das*, Problems And Prospects Of The Cooperative Movement In India Under The Globalization Regime xiv International Economic History Congress, Helsinki 2006, Session 72,
6. The Role of Cooperative Societies in Economic Development Dogarawa Ahmad Bello Ahmadu Bello University, Zaria-Nigeria Online at <http://mpr.ub.uni-muenchen.de/23161/> MPRA Paper No. 23161, posted 9. June 2010 03:12 UTC
7. Das, Kumar(1993) Rural Development Through Decentralization, Discovery Pub. House, Delhi. 180p
8. Deb, Alok Kumar (2006) ,World Cooperative Movement , WWW. Cooperative Movement India. com
9. Eleanor, Margaret Hough, K. Madhava Das (1967), Cooperative Movement in India(Ed): Oxford University Press ,506p
10. Gupta ,S P (2006) Globalisation, Economic Reforms and Employment Strategy in India, 276 P

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalisation Boon or Bane For Indian Economy

Prof. Dr. D. P.Gadhe

Head-Commerce Department
S. S. G. M. College, Kopargaon
Tal-Kopargaon, Dist-Ahmednagar (M.S), India

Introduction:

Globalization means different things to different people. It can be defined simply as an expansion of economic activities across political boundaries of nation states. More importantly it refers to a process of deepening economic integration, increasing economic openness and growing economic interdependence between countries in the world economy. It is associated not only with a phenomenal spread and volume of cross-border economic transactions but also with an organization of economic activities which straddle national boundaries of the world. Globalization in India is generally taken as integrating the economy of the country with the rest of the world. This in turn implies that opening up the economy to foreign direct investment by providing facilities to foreign companies to invest in different fields of economic activities in India; removing constraints and obstacles to the entry of MNCs; allowing Indian companies to enter into foreign collaborations in India and also encouraging them to set up joint ventures abroad; carrying out massive import liberalization programmes by switching over from quantitative restrictions to tariffs in the first place, and then bringing down the level of import duties considerably; and instead of plethora of export incentives opting for exchange rate adjustment for promoting exports. Whether seeds of globalization sown in pre-reform period as many concessions were granted to foreign capital, MNCs were allowed to enter a number of crucial sectors to which their entry was previously restricted and banned. The study is purely based on secondary data. It will have a discussion on negative and positive impacts of globalization on Indian economy.

The real thrust to the globalization was provided by the economic reforms of 1991 initiated by Government of India. The period 1980-81 was marked by severe balance of payment difficulties. The second oil shock pushed up the import bill substantially while exports lagged considerably behind. Thus trade deficit rose to astronomical heights. During seventh plan, private remittances also showed a tendency of flattening out. As a result, net invisibles could finance only 24 percent of trade deficit in the seventh plan. The problems were compounded by gulf war in 1990-91. The trade deficit in this year soared to Rs. 16,934 crore and invisibles also recorded negative earnings. Therefore, current account deficit was as large as Rs 17,369 crore in 1990-91. The problem got further accentuated by India's increased reliance on high cost external commercials borrowings and non-resident deposits all through the 1980s as the flow of concessional assistance was considerably less than the requirements. Capital was flowing out of the country and country was close to defaulting loans. Along with these bottlenecks at home, many unforeseeable changes swept the economies of nations in western and Eastern Europe, South East Asia, Latin America and elsewhere around the same time. Indian economy had experienced major policy changes in the early 1990s. The new economic reform popularly known as Liberalization, Privatization, and Globalization (LPG), aimed at making the Indian economy as fastest growing economy and globally competitive. The series of reforms undertaken with respect to industrial sector, trade as well as financial sector aimed at making the economy more efficient. With the onset of reforms to liberalize the Indian economy in July of 1991, a new chapter has dawned for India and her billion plus population. This period of economic transition has not only had tremendous impact on the overall economic development but also on the mindset of Indian people who could get rid from traditional, stubborn thinking, superstition, and illiteracy.

A. Globalization as a Boon

- 1) The growth rate of GDP of India has been on the increase from 5.6 percent during 1980- 90 to 7 percent in the period of 1993-2001. In the last fifteen years except two or three years, rate of GDP

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

growth was more than 7 percent. It was 9.2 percent in 2006-07. At present in 2016 GDP is growing at 7.4 percent shown by union budget 2016-17.

- 2) The foreign exchange reserves were \$39 billion (2000-01), \$107 billion (2003-04), \$145 billion (2005-06), and \$180 billion in 2007. According to reserve bank of India, India's foreign exchange reserves are \$351.83 billion as on 19 Feb, 2016.
- 3) The cumulative FDI inflows from 1991 to 2006 were Rs. 81566 crore (\$43.29 billion). The sectors attracting highest FDI inflows are electrical equipment including computer software (18 percent), Service Sector (13 percent), Telecommunications (10 percent), and Transportation industry (9 percent) etc.
- 4) In 2010 India's share was 55 percent in Global Outsourcing market.
- 5) India's rank was fourth in market capitalization in 2005, it was preceded by USA, Germany and China. But at present its rank is ninth, it means it is now preceded by eight countries and India's position has worsened but India was able to join trillion dollar market by going through all ups and downs. India's market capital is \$1.6 trillion and it is 2.5 percent of world's capital market.
- 6) As per the Forbes list 2015, India has 100 billionaires. There were only 40 billionaires in India as per forbes 2007 list. The assets of these 100 billionaires are more than cumulative investment in the 91 public sector undertakings by the central government of India.

B. Globalization as a Bane

- 1) India is home to the largest number of child labourers in the world. The census found an increase in the child labourers from 11.28 million in 1991 to 12.59 million in 2001. M.V. foundation in Andhra Pradesh found nearly 40,0000 lakh children mostly girls between 7 and 14 years of age, toiling for 14-16 hours a day in cottonseed production across the country of which 90 percent are employed in Andhra Pradesh. Poverty and lack of security are main causes of child labour. Post reform period has witnessed drastic increase in child labour because due to LPG policy the role of public sector was reduced. Therefore corporates are working for profit motive only.
- 2) Agriculture sector is the backbone of the Indian economy. Above 50 percent people are working in agriculture sector. This sector has been neglected by government in post reform period and share of agriculture has decelerated continuously. At the time of independence, agriculture was contributing nearly half of the GDP but now its share is only 14 percent in total GDP of country. Reasons for backwardness of agriculture are lack of public investment, indebtedness of farmers and presence of intermediaries between sellers (farmers) and buyers.
- 3) Job and social insecurity: globalization has generated problems like job and social insecurity. Public sector provides jobs along with social as well as job security and other benefits also. But in the modern era a person can get a job but neither he would get a neither secure job nor social security. Therefore, increasing insecurity in society is perpetuating other social evils like dowry system, crimes, unemployment etc.
- 4) Poverty and unemployment: as per the Forbes list 2015, India's number of billionaires has crossed 100 and the wealth they possess is more than the investment in public sector undertakings by central government. This has led to wide range of inequalities of wealth among Indian people. Some people are such who dying from starvation and some are dying due to consumption of excessive food in our country. Consequently, Malnutrition, child labour, and crimes are on the rise. Still a large proportion of people in India living below poverty line even India has been unable to achieve millennium development goals in case of many indicators. Whether India's present generation is education but Indian youth is suffering from unemployment and they have to survive

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

on subsistence wages. Seasonal, underemployment and structural unemployment are found in India.

C. Policy Implications/Suggestions

- 1) In the case of agriculture, if the FDI is allowed 100 percent in multi-brand retail sector, then farmers can get remunerative prices for their crop. Farmers are getting meager prices for their produce due to many types of intermediaries between sellers (farmers) and buyers.
- 2) UNCTAD had underlined the large amount of losses to the exchequer of developing countries (\$100 billion a year) due to the routing of FDI through tax havens therefore early implementation of GAAR (General anti avoidance rule) is required which has been delayed by present government. Policy makers need to take cognizance of the fact that it is domestic investment which has provided an overwhelmingly large share of India's capital formation should not be neglected because of foreign phobia.
- 3) Communal disharmony has been the issue of debate for present government. Whether India's ease of doing business rank has improved to 34 but due to violence, riots and strafes at domestic level India has lost its international reputation. Recently agitation by jats in Haryana for reservation was so horrible that shops, malls were set afire. After the withdrawal of protests when owners were advised to start their shops and malls along with financial help they refused to do so. Reason is that they are feeling insecure in such environment. Therefore, communal harmony is must to attract foreign as well as domestic investors.
- 4) To attract investors from different countries infrastructure, Social as well as physical should be improved. Social infrastructure includes education and health on the other hand physical infrastructure includes transportation, energy, banking services etc. A good and efficient infrastructure can play a vital role in the augmentation of globalization process.
- 5) The government has already set the ball rolling. It has relaxed FDI norms to encourage both domestic and foreign companies to manufacture in India sell their products abroad. Indian population has poor skill or they don't have skills at all. The Indian employers have been struggling with acute shortage of skilled manpower despite India having the largest pool of young population in the world. Reason: Lack of required expertise for specific jobs. As per the labour bureau report 2014, the current size of India's formally skilled workforce is only 2 percent. This apart there is also challenge of employability of large sections of the conventionally educated youth. The Indian education system has been churning out brilliant minds but lacking in the skills sets required for specific jobs. Therefore, there is need for appropriate and adequate skill development and training which can convert this force into the largest source of technically skilled manpower. The skill India mission launched by government is pertinent initiative to provide solution to the problem. Only a job ready and skilled workforce can reap the benefits of foreign direct investment.

D. Concluding Remarks

Globalization has its own negative as well as positive impacts in modern era. Our policy implications have been against common man. It is the government which can reap the benefits from globalization if it prepares and implement pro-people policies to attract foreign direct investment. There is example of many developed as well as developing countries such as south ASEAN countries like china, who have yielded a lot from globalization by trading all over the world. Our policies are influenced by big corporates and elites it is proved by the increasing number of billionaires in India as per Forbes list. Even our elections are financed by corporates so it is obviously that government policies are too influenced by corporates to fulfill their own personal interests. It is the policies of china and Russia who have utilized the foreign direct investment to

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

elevate masses above the poverty line. Such policies and attitude should be adopted by India towards globalization. Only pro- poor policies and workforce ready for jobs will be beneficial for government who believes the theory trickle-down effect. Hitherto that trickle-down effect has not been seen by Indian people. Indians are still waiting for good days.

References

- 1) S.K. Mishra & U.K. Puri, (2010), "Indian Economy-Its development Experiences", Himalayan Publication House, pp. 550-554.
- 2) DilipChenoy (2015), "Redefining skills Development Landscape in India", Yojana, Vol. 59, pp. 7-9.
- 3) K.S. ChalapatiRao&BiswajitDhar (2015), "Let's be realistic on FDI", The Hindu, Vol. 5, No. 272, p. 11.
- 4) Government of India (2016). Union Budget- 2016-17 retrieved from <http://indiabudget.nic.in/ub2016-17/bh/bh1.pdf> accessed on 2 February, 2017.
- 5) Tanveer Malik (2015) "Globalization and its Impact on Indian Economy" retrieved from <http://www.fibre2fashion.com/industry-article/2993/impact-of-globalization-on-indian-economyan-overview> accessed on 1 January, 2017.
- 6) Globalisation& its impact on Indian economy: Developments and challenges retrieved from <http://www.legalservicesindia.com/article/article/globalization-&-its-impact-on-indian-economydevelopments-and-challenges-1018-1.html> accessed on 30 May, 2017.

Demonetization and Its Impact on Cooperative Rural Economy**Shashikant Patil**

(Asst. Professor)

Prof.Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur

Introduction:

The Analysis seeks modern infrastructure in the rural sector to boost the consumption and growth. The paper analyses the effect of recent demonetization on cooperative rural economy and for country as a whole. This work attempts to establish the fact that loss in consumer spending and decrease in wage rate in rural sector by demonetization effect have to be handled with proper care with modern infrastructure along with proper allocation of MNREGA and agri-credit and higher agricultural insurance benefit. Indian economy is based on agriculture. About 70% of Indian population directly or indirectly depends upon agriculture. Which related to co-opretive sector in finance,production ,Marketing etc. for the following reason:

1. Largest contribution in national income
2. Largest employment providing sector. Nearly 52.1% of working population is in agricultural sector.
3. Source of industrial development: Industries get basic raw materials from agriculture like textile, sugar, oil processing etc.
4. Development of tertiary sector also happens because of growth of agriculture and industry .Tertiary sector provides helpful services to agriculture and industry like banking, warehousing etc.
5. Contribution in foreign trade-in International level: Agriculture plays an important role in international trade. Jute, Tea, Coffee and Spices are the well known country's export.
6. International importance in cooperative sectors: India is the largest producer of coconuts, mangoes, bananas, milk and dairy Products.

On November 8, Indian Prime Minister Mr. Narandar Modi announced in a broadcast to the nation that Rs. 500 and Rs. 1000 currency notes would no longer be recognized legally as currency. The total currency in circulation in India was Rs. 16.42 lac crore (US\$240 billion) of Rs. 1000 and Rs. 500 notes. The government believe that this demonetization is required for the four main reasons first reason is for stopping the funding of terrorism, second reason for facing the problem of fake Currency, Third reason for making the black money worthless and fourth reason for reducing the corruption, etc.

Review of Literature:

Plenty of literature is available in newspapers, magazines, internet and other platforms of social media about the impact of demonetization on various sectors of the economy and in particular to agriculture. However, barely any empirical evidence justifying the impact of demonetization on farming and related activities is available. A preliminary study was conducted by Bisen, etal. (2017)to analyze the impact of demonetization on various stakeholders such as farmers, traders and consumers. They found that, due to demonetization small and marginal farmers were most affected in contrast to large farmers in case of sowing, purchase of inputs and sale of agricultural commodities. Among commodities, farmers dealing with perishables were more affected than farmers dealing with grains. However, wholesalers were most affected in grain markets and retailers in fruits and vegetable markets. Consumers have used more than one mode of payment to deal with cash crunch situation but, the lower income class people and those who did not use alternative payment methods (e-payment) were the most affected.

Objectives of Paper:

- To study the impact of demonetization on rural person of India
- To study the impact of demonetization on co-operative agricultural sector and farmers of rural India.
- To study the impact of demonetization on economy of India.

Methodology:

The paper is mainly based on the secondary data published in various forms. The data were collected from internet, articles from newspapers published in different forms. It has also analyzed some observations and interactions with rural people at various places on the issue of demonetization and its impact on them.

Findings and Analysis:**Demonetization and its Impact on Rural Economy:**

In India 70 percent (83.3 crore out of total 121 crore) population live in rural areas and depend on agriculture, while 37.7 crore live in urban areas (Census, 2011). Agriculture is the backbone of the Indian economy and is primarily a cash based sector with large capital input. The agricultural and allied sector accounts for 17 percent of the GDP and employ about 49 percent of the total workforce (Planning Commission of India, 2014). It is the largest employment source and important piece of the overall socio-economic development.

The fact is that in rural areas cash dominates in terms of transactions viz. sale, transport, marketing and distribution. There has been almost no use or very little intrusion of the use of credit (Kisan) and debit cards and ATMs, which are very popular in Urban India. People in rural areas who had a significant number of Rs.1000 and Rs.500 notes faced a lot of problems due to the nonavailability of new currency notes. Most of the rural population did not have even the slightest idea of banking which indirectly affected them. Demonetization affected every Indian, but it hit the agricultural sector badly. Farmers suffered a setback due to nationwide cash shortage and a fall in the demand for vegetables in wholesale markets. Some of the farmers sold their crops at cheaper rates and others faced lot of problems as they could no longer afford to sell their Kharif crop harvest involving rice, soybean, cotton, maize, sugarcane or sow Rabi crops.

Around 263 million of Indian farmers are dependent on cash transactions for buying seeds, fertilizers, and fuel for Rabi season (Kohli, 2016). Since Rabi seeds are usually self-pollinated, farmers need not buy seeds every year.

The government took many measures to ease the woes of the farmers. Firstly, the limit for withdrawal was set up to Rs.25, 000 per week against crop loans sanctioned and credited to their accounts subjected to loan limits. As an extended relief, the government allowed the farmers to use the old Rs.500 notes for purchasing seeds from any state or central government outlets as well as any agriculture studies institute.. The rural bank NABARD had announced to disburse \$3.07 billion (Rs.19680 crore) through cooperative banks so as to help the farmers sow winter crops. Also, 250 local wholesale markets in 10 states adopted Electronic National Agricultural Market (ENAM) platform to sell the produce by accepting cheque payment (Srinivas, 2016). But this did not solve the problem as rural banks were already overloaded with responsibilities of exchange. Many people simply did not have active bank accounts and even ATMs were working under capacity. A lot of Assessing the Impact of Demonetization on Rural Economy 7315 housewives, artisans and workers had cash lying with them at home. This wasn't a part of hoarded illegal money but a traditional way of saving money for women without seeking permission from husband or other family members.

Advantages of Demonetization:

Demonetisation also had a positive impact in rural sectors eventually. Initially, rural people faced difficulties in getting cash as trading of high-value notes were banned and a limit was imposed by the

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

government on withdrawal of the cash from the ATM and banks. This reduced liquid cash with people and thus their expenses were reduced. As Indian GDP is consumption driven, demonetization impacted GDP of the country. People owing black money deposited their cash in banks and had to pay taxes to the government which led to increase in government savings. So the liquidity with banks was increased and they were able to lend more money in the market. Eventually supply of money in the market increased and hence interest rates were reduced which were predicted to boost investment in agriculture in the country. It was assumed that as the investment will increase, production of crops will also increase, which will lead to growth in the employment and hence income of the people will finally increase

Case Study - 1

Life was good for Mitharam Patil, a wealthy money lender in a small village of Maharashtra. Patil would typically lend cash to farmers and traders every day, providing a vital source of funding for a rural economy largely shut out of the banking sector, albeit at interest rates of about 24 percent. Patil was stuck with Rs. 700,000 of worthless cash. He could only withdraw up to 24,000 rupees from his account every week, barely enough for his own personal needs as he also works as a farmer. Demonetisation brought bad news for small farmers and traders who depended on Patil, despite his high interest rates, given that bank branches are located far from the village, while the process to obtain loans is long and cumbersome (Choudhury & Jadhav, 2016).

Conclusion:

Problems of loss in consumption due to several problem common in agricultural economy can't be solved only by demonetization. Only black money can be controlled with the help of demonetization. Decrease in crop production in rural sector can best be tackle by the following

- **Higher agricultural credit** will improve the safety net and hopefully catalyse rural spending. Companies with strong rural presence will get benefit if agricultural output increases. If farmers get cheap easy credit from financial institution they will not depend upon village money lender and will not be trapped in high debt.
- **Agricultural Insurance** Indian farmers are suffering from huge loss during natural calamities which can be tackle effectively by agricultural insurance. Insurance is the one of the best way to protect the farmers from such damage. By paying insurance premium farmers can recover their loss from damage in natural calamities. In rural sector it is very critical to make investment in road transport and airways for reducing cost of movement of goods and people. It will improve the economy's overall competitiveness and growth and will increase capacity utilization. The Some of important measure taken by Indian government to boost agricultural growth.

References:

1. Asian Development Bank. (2013). India: Rural finance sector restructuring and development.
2. Economic Times paper
3. Indian Economy-Datt-Sundaram
4. Yojna
5. Annual reports of co-opretive societies

The Impact Of Globalisation On Agriculture Co-Operatives In India**Prof. S. A. Bhandare**

Dept. of Economics

A.S.C. College, Ramamandnagar (Burli)

Prologue

Globalization is not new to Indian agriculture Co-Operatives. Since, 1991s farmers' income have been heavily dependent on Global Trade and their success in selling products in global markets. More recently the development of agreements such as GATT and LPG have been the important point of much of the globalization discussion, with the emphasis on wider access to world market, expanding exports of agricultural commodities and particularly, further processed agricultural and food products. India is Large Experience of Co-operation experiencing rapid economic growth, but during the latest years, agriculture Co-Operatives have been suffering rapid structural development in which growth, merging and especially globalization have been significant trend. In the agriculture Co-Operatives sector there is sufficient of room for improvement. Certainly, there are several Indian agriculture problems that pose a current threat to the food supply of the country.

Objectives of the Study

1. To define the major hazards of the agriculture Co-Operatives.
2. To study the impact of Globalization on agriculture Co-Operatives.
3. To define the solutions of the problems of agriculture Co-Operatives.

Methodology

It was difficult to find the collective farming enterprises working for long time in India. Therefore it was decided to use the secondary data for the further study.

Outcomes

1. Profit seeking: In India agriculture Co-Operative's are do not operate according to normal commercial and economic business principles. The observation may be that the objective of agriculture Co-operatives is not only to maximize incomes, but that there are a number of non-economic objects for co-operatives. The awareness also is that, agriculture Co-operatives do not seek to achieve the probable economic benefits created by globalization and thus there may be a barrier to agriculture Co-operative's in the globalization procedure.
2. Problem of Management: Agriculture Co-Operatives fail because the members of the Co-operatives do not have the best authority and capability to make the necessary decisions. This unique pattern may be an important barrier to the development and globalization of agriculture Co-Operatives.
3. Globalization of Capital: Largely through foreign direct investment, acquisitions, etc. - is capital intensive. At the same period the equity ratio in Agriculture Co-Operatives in agro-and food business is temperately low. As farmers' supply promise in several places has been weakened and in line with the rising demand for capital for product expansion, savings, achievements, etc., the relatively small equity ratio in the Agriculture Co-Operatives will, however, will be a noticeable barrier to the globalization of Agriculture co-operatives. Furthermore, it is a fact that globalization increasingly takes the form of foreign investment and to a lesser extent in the form of exports from the domestic market. And this shift will also increase the capital requirement.

Conclusions

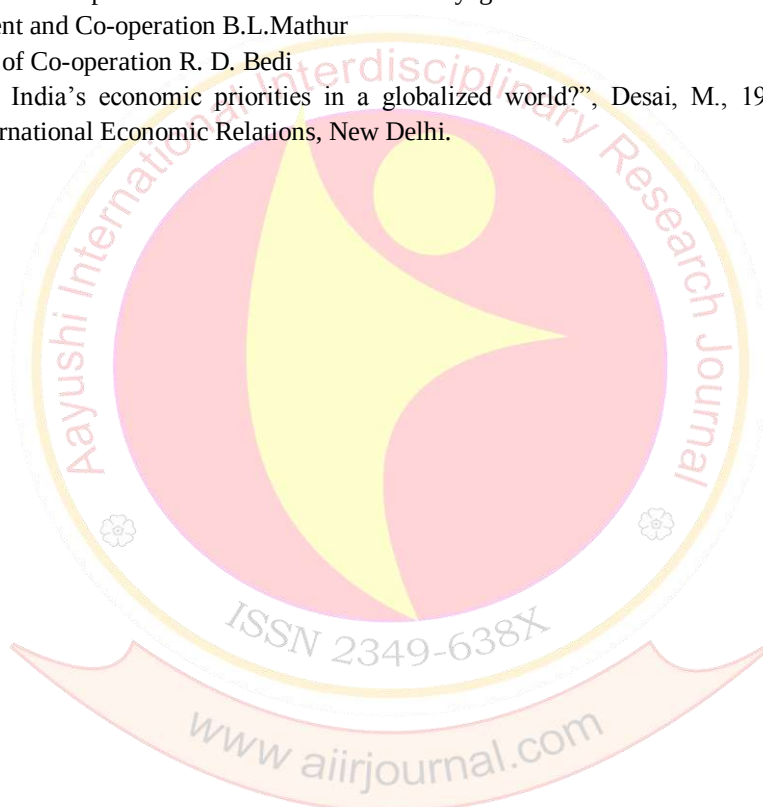
Globalization has been growing more than 27 years, and despite economic crises and recession in India, the globalization trend is likely to continue although with less force than before. Globalization will

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

therefore be one of the most important parameters in India to the planned development of Agriculture Co-Operatives in the next period.

References

- 1) Accelerating Growth through Globalization of Indian Agriculture, Kalirajan, K.P., G. Mythili and U. Sankar, eds. 2001. Macmillan, India.
- 2) Co-operation in India Dr.B. S. Mathur (1996)
- 3) Co-operative Theory and Practice (Marathi) G.S. Kamat
- 4) New economic policy and agriculture: some reflections", Indian Journal of Agricultural Economics, Ahluwalia, M.S., 1996. vol. 51, No. 3, pp. 412-426.
- 5) Recent trends in the Co-operative Movement in India R.B.Tyagi
- 6) Rural development and Co-operation B.L.Mathur
- 7) Theory, Practice of Co-operation R. D. Bedi
- 8) What should be India's economic priorities in a globalized world?", Desai, M., 1999. "Indian Council for Research on International Economic Relations, New Delhi.

**Role Of Co-Operative Marketing In Rural Development Of India
(Special Reference To Regulated Market)**

Sachin V. Yadav

Assistant Professor,
Department of commerce.
S. G. M. College, Karad.

Introduction

In our country over seventy percent of population lives in villages. Agriculture and agricultural related activities continue to be the major sources of income in rural area. Example – **cotton and sugarcane** etc. the farmers are disorganized at village level have low bargaining power and these are the main disadvantage against the traders. Agricultural marketing in India is riddled with various malpractices such as arbitrary, deduction of the price of the produce, manipulation of weights and scales, collusion between the workers and the Buyers, In such circumstances, co-operative marketing helps to reduce the malpractices to a greater extend.

Keywords:- Malpractice, bargaining, arbitrary, Produce

Factors Influencing Agricultural Prices

- 1) Uncertainty of supply
- 2) Financial problems
- 3) Perishable commodities
- 4) Superfluous middlemen
- 5) Variation in quality and quantity
- 6) Inadequate storage facilities
- 7) Improper weights and measures
- 8) Lack of market information

Considering the above problems faced by the farmers, the government, co-operative and private sector have initiated several measures to improve the system of agriculture marketing in our country and the important ones are given below:

- 1) Establishment of regulated markets.
- 2) Standardization of the weights and measures
- 3) Standardization of contract
- 4) Transportation facilities
- 5) Ware housing.
- 6) Provision of grading and Standardization of produce
- 7) Provision of marketing news
- 8) State trading (agricultural commodities)

Regulated Markets

Regulated markets have been established to protect the farmers from the clutches of sellers and brokers and price, quality and trade terms are regulated under legal framework. Market committee, consisting of nominees from state government. Local bodies, traders, and farmers dose the management of such market thus, all interest are represented in the committee. The committee formulates rules and regulation for all business transactions conducted within the market area. The committee fixes the charges, allowances and deductions that can be leaved. Any dispute between the seller and buyer is settled through dispute sub-

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

committee. The finance of the marketing committee is obtained from government grants, market fees, license fees, and rent of godowns the market fees varies between 0.5% to 2%.

Objectives of Regulated Market (APMC)

- 1) Ensure a fair price to the farmers
- 2) Provide congenial environment for business transactions by prohibiting malpractices in market
- 3) To Stabilise the prices of the agricultural produce
- 4) Provide a common place for buyers and seller to meet and undertake buying and selling activities

Advantages of Regulated Markets

- 1) Ethical practices in selling the produce through tender system, open auction and open agreement.
- 2) Unnecessary market charges have been removed.
- 3) It has removed malpractices in weighing the produce.
- 4) Use of certified weights & measures.
- 5) It has overcome adulteration.
- 6) Machinery for settlement of disputes.
- 7) Provide facilities for grading & storage.
- 8) Quick settlement of disputes.

Benefit to The Farmers

- 1) The farmers get fair price for the produce, as the intermediaries are not able to indulge in malpractices.
- 2) Correct weighing of the produce.
- 3) Storage facilities for agricultural produce.
- 4) Ethical practices in selling the produce i.e., open auction and open agreement.
- 5) Immediate payment after disposal of the produce.

Benefits to the Consumers

- 1) He gets a fair price & good quality produce.
- 2) Adulteration is practically nil.
- 3) Correct weights & measures are used.

Problem of Regulated Markets

- 1) **Location:** The regulated markets are situated in district/taluka headquarters & therefore they are not easily accessible to the farmers.
- 2) Delay in receiving the payment after disposal of the produce.
- 3) Higher commission of middle men.
- 4) Consumption of time.
- 5) **Lack of information:** many small & marginal farmers are not aware of the existence of regulated markets.
- 6) **Incentives:** Many farmers are not aware of the incentives, concession, subsidies provided to them by government.
- 7) Expensive
- 8) Grading problem.
- 9) **Administration:** Many regulated markets are not administered democratically, as elections for their market committees have not been conducted for long.
- 10) **Market information:** The market information collected by these have only limited use for the sellers as the information is not wide & through.
- 11) **Malpractices:** Number of these markets does not seem to have observed the financial discipline on them. There is rampant corruption among their officers & employees.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 12) **Management:** Management of some of these markets is unscientific & has favored more powerful section of the population.

Measures To Remove The Deficiencies In The Working Of Regulated Markets

- 1) **Publicity:** The farmers should be made aware of the existence of regulated markets & the benefits offered in the market through village level publicity campaign.
- 2) **Commission agents:** The committee should abolish the presence of commission agents in the market.
- 3) **Payments:** The farmers should get immediate payment for the produce sold.
- 4) **Effective supervision:** The official should increase their involvement in the working of the regulated market & ensure effective supervision of the activities. Political interference should be avoided.
- 5) **Information:** The regulated market should work throughout the harvesting season & should send out detail of the prices of commodities to all the villages.
- 6) The regulated market should consider use of IT & internet for providing cost effective & commercially viable information to farmers.

Conclusion:

The Government, Co-operative and private sectors have initiated a number of measures to improve the system of agriculture marketing in India. This includes use of Information Technology for providing cost effective and commercially viable information to both farmers and traders.

References:

- 1) Rural Marketing - R.Krishnamorthy.
- 2) The Maharashtra Co-operative Quarterly - Oct.-Dec.2017,Jan.-March 2017.
- 3) Co-operative Movement in India.
- 4) Sahakar Parichay - Kopardekar and Joshi.
- 5) Bhartiya Arthavyavastha and Sahakar - Dr.Kayende Patil.
- 6) Research Methodology - Dr. P.L.Bhandarkar.
- 7) Agricultural Problems in India- C.B. Marmora, B.B.Tripathi
- 8) Agricultural Price Policy in India- Prof. S.A. Kahlon and D.S. Tyagi
- 9) Websites:
www.cooperativemovementinindia.com
www.regulatedmarket.com
www.idianmarketservey.com
www.agriculturalpricepolicy.com

**Non Agricultural Financial Needs and it's Sources of Farmers in
Uchat Village,Through co-operative societies****Mr. R.S.Sutar**Head Department of Commerce,
Prof. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur-Perid.
Tal. Shahuwadi, Dist. Kolhapur**Introduction**

Agriculture is main sector of Indian Economy. It still occupies important place in form of rural economy of India. It provides maximum employment in total work-force. Agriculture provides major share of income in total gross domestic product in Indian Economy. Indian Agriculture is source of raw material to industries like sugar, cotton, flour mills. It also plays important role in the field of international trade in form of export of cloths, sugar and fruits funding through co-opretives societies is important. Good crops in agriculture improve and increase the purchasing power of farmers and it creates more demand of other industrial product. It means that development or growth of industries depend upon growth of agriculture. Bad crops tend to depression in business particularly in overall economy. General economic development requires sustainable development in agriculture. Any change either positive or in negative affect entire economy.

Present status of Agriculture:

Green Revolution in India is role-model for many developing countries. India becomes self-sufficient in food grains. Expansion of irrigation facilities, land reforms and utilization of fertilizers are major factors responsible for the change. In spite of an above success still Indian agriculture has to face number of problems.

Problem of farmers:

Farmer have to face many types of problems like drought, unseasonable and heavy rain, no organization support to small farmers, lake of storage facility. Cost of production is higher than minimum support price therefore constantly there is increase in indebt ness among farmers. Therefore it is essential to know how the farmers fulfill their non-agricultural financial needs and what the sources are and how can government may come to his help.

Purpose of Loans:

Rural credit and rural debt mean same but it is necessary to classify why the farmer borrows and why he is indebted. The farmer borrows for production purposes, household expenditure and for other purposes, other purposes mean non agricultural financial needs other than household. i.e. day to day expenditure, construction of house, repair of house, wedding, medical treatment, purchase of two-wheeler etc.

Size of Farms and Productivity:

Suitable unit of cultivation to each farmer is indication of equity social justice in land distribution. But scope of land reforms in this respect is limited. That is abolition of intermediaries, tenancy reforms, consolidation of holding to improve the size, development of public land etc. There is no social justice by implementation of land reforms because of lack of political will, initially it was started with thunderous enthusiasm but later on implementation become a very tame affair.

Origin of the research problem:

Indian economy is predominantly agriculture economy. Compare to industrial and service sector with agricultural economy, it seems that large number of peoples are engaged in agricultural sector with less share in total national income of the economy than these two. Basic problem of Indian Agriculture system is dependence on monsoon. Since, independence of the country steps has been taken for development of agriculture sector by providing heavy amount of funds at various five-year plans. It is finds that still these

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

funds are insufficient for the infrastructural development in agriculture sector.

Economic Status of Farmers and Non Agriculture Financial Needs

The main source of income to farmers is income from agriculture. It is important to know level of income of farmers by this source as well as from other source to fulfill various non-agricultural financial needs.

Farmers Engaged in other Employment

Table No. 1

Sr. No.	Size of land holding	No. of Farmers	Farmers not engaged in other employment	Farmers engaged in other employment
1.	below one acre	54	37	17
2.	above one acre up to two	28	12	16
3.	above two acres up to seven	18	06	12
	Total	100	55	45

Source- Field survey-Jan-2018

The above table shows that farmers who have below one acre land 69% farmers in this category has no other source of income and 31% farmers in this category engaged in other employment because of surplus manpower in their family. It is also finds that the same situation in case of farmers who have more than one acre up to two acres landholding. But in case of last category it is find that 78% of farmers have other source of income because of more than 7 working family members in their family. Employment in other sector means shifting of more than 50% of family members in farmer's families to either Kolhapur, Sangli or particularly to Mumbai. It is clear that out of 100, 55% family has no source of income other than agriculture income. It is also necessary to know the level of income among the farmers.

Non-Agricultural Financial Needs & Source of Income

Table No. 2

Level of Income	Sources	Types of Needs						
		Construction of house	Repair of house	Wedding	Purchase of two wheeler	T.V./ Refrigerator	Medical Surgery	Education
>30000	owned	5000	-	10000	-	-	5000	-
	loaned	50000	10000	50000	-	5000	15000	5000
30001 to 40000	owned	5000	-	10000	-	-	5000	-
	loaned	75000	10000	75000	-	5000	15000	5000
40001 to 50000	owned	10000	10000	10000	-	5000	5000	-
	loaned	75000	15000	75000	-	-	15000	5000
50001 to 60000	owned	10000	10000	20000	10000	10000	10000	5000
	loaned	1000000	-	100000	50000	-	5000	-
60001 to 70000	owned	15000	10000	20000	10000	10000	10000	5000
	loaned	125000	-	100000	50000	-	5000	-
70001 to 80000	owned	15000	15000	25000	10000	10000	10000	10000
	loaned	125000	15000	150000	50000	-	20000	-
80001 to 90000	owned	20000	15000	25000	10000	15000	10000	10000
	loaned	125000	25000	150000	50000	-	20000	5000
90001 to 100000	owned	20000	15000	25000	10000	15000	10000	10000
	loaned	150000	25000	150000	50000	-	20000	5000

Source- Field survey-Jan-2018

The above table shows that farmer below the level of income from Rs. 30000 upto Rs. 50000 can provide Rs. 5000 to 10000 from their owned source of income and takes Rs. 50000 to 75000 from loaned source. In the same ways farmer in level of income Rs. 50001 to 100000 takes loan Rs. 100000 upto Rs. 150000. Average amount for repairs of house Rs. 10000 as from loaned source by the farmer in the income level Rs. >30000 to 40000. Farmers in the remaining level of income fulfill the need of repairs the house by partly from owned source and partly from loaned source of income. It is also clear that maximum number of

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

farmers have taken loan for wedding, for purchase of two wheeler, medicinal surgery. It has been observed that farmers use to sell their live stock and mortgage jewellery and land to pay medical bill in private hospitals at the time of minor & major surgery.

Indebtness of farmers engaged in other employment with agriculture

Table No. 3

Level/ Range of Income	No. of Farmers	No. of Farmers not taken loan	No. of Farmers taken loan	Avg. amount of loan	Types of mortgage given to Bank & Patsanstha
> 40000	11	02	09	100000	Jewellery & house
40001 to 50000	09	01	08	100000	Jewellery & house
50001 to 60000	07	03	04	150000	Salary Cert. & Jewellery
60001 to 70000	12	02	10	200000	Salary Cert. & Jewellery
70001 to 80000	06	01	05	200000	Salary Cert. & Jewellery
Total	45	09	36		

Source- Field survey-Jan-2018

It finds that by analysis of above table- 45% farmers whose family members engaged in other employment along with agriculture, 20% of them have not taken loan because of limited numbers in their family. Therefore fulfill their non agricultural financial needs out of their earning. Out of 45% in total 80% of farmers have taken loan. Of these 80% farmers 25% farmers have taken loan up to Rs. 100000 and 28% among these 80% (i.e. 36) are indebt ness up to Rs. 200000. Only 14% farmers are in indebt ness of Rs. 250000. Maximum number of farmers who have taken loan provided salary certificate and jewellery as a security for loan. Farmers or his family members engaged in other employment means engaged in private or co-operative sector at a local place or at Mumbai.

Conclusion and Suggestions

Farmers in Uchat village of Shahuwadi Taluka in Kolhapur District is an example of economic sceniories of Indian agricultural system with the following findings.

Conclusions:

- Division of land holding among the farmers is question of equitable distribution of land.
- Division of land holding among farmers on the basis of caste and class is another question of social equity.
- Per capita income of farmers who have less than 1 acre land has no economic and social security in sense of fulfillment of non agricultural financial needs of his family. i.e. Construction of house, medical treatment for minor and major surgery etc.
- There is no agro based industrial development at all, to shift surplus human capital from agriculture.
- There is under development of farmers in all sense like economic, social, and educational because of low per capita income from agriculture and no supplementary source of income.

Suggestions:

Land ceiling:

For equitable distribution of land holdings it is necessary to take steps for nationalization of surplus cultivable land in the hands of cream class of farmers. It is to be distributed to landless labours and marginal farmers.

Improvement in mechanization of agriculture prices:

It is necessary to modify the existing system to pricing the agriculture product, which can help the farmers to increase their bargaining power.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Finance policy to agriculture sector:

There are three type systems to provide loan to agriculture sector. It is necessary to modify in such a way like direct credit to the account of farmers from state co-operative bank to co-operative credit societies members account. It is necessary to provide mid-term and long term loan facilities to farmers to fulfill their non-agricultural financial needs on the basis of valuation of lands instead of valuation of per annum production.

Sustainable agro-based economic development policy:

To transfer surplus human capital in agriculture, it is necessary to frame agro-based industrial development policy of rural area.

Marketing of agriculture product:

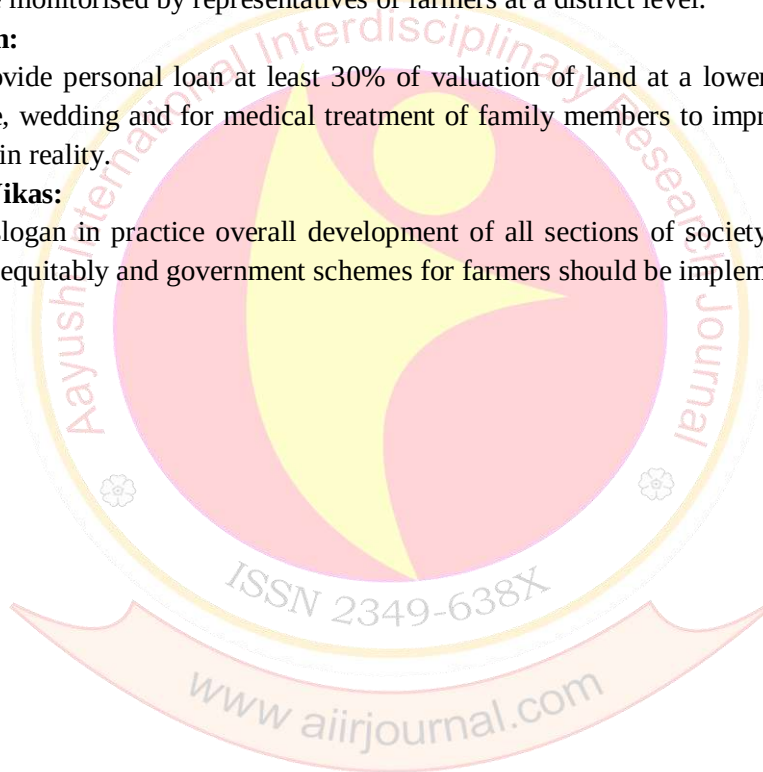
Existing mechanism of agriculture marketing is to be improving by amendment of law in state and central government. There is necessary to eliminate mediators and commission agents to sell agriculture products. The system should be monitorised by representatives of farmers at a district level.

Personal loan system:

It is necessary to provide personal loan at least 30% of valuation of land at a lower rate of interest for the construction of house, wedding and for medical treatment of family members to improve living standard and to bring their dreams in reality.

Sabka Sath Sabka Vikas:

To bring the above slogan in practice overall development of all sections of society, fruits of development should be distributed equitably and government schemes for farmers should be implemented effectively.

जागतिकीकरणानंतर सहकारी चळवळी समोरील समस्या
(Problem of Co-operative Movement after Globalization)

प्रा. सत्यवान पुंडलिक बनसोडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापूर.

ता. शाहूवाडी, जि.कोल्हापूर

प्रस्ताविक:- (Introduction)

सध्या सर्व देशांमध्ये जागतिकीकरणाचे तत्त्व स्वीकारण्यात आले आहे. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या निर्हस्तक्षेप धोरणामध्ये या तत्वांचे मूळ सापडते. सरकारने अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करू नये. बाजार यंत्रणेनुसार अर्थव्यवस्था चालविली जावी. बाजारयंत्रणा किंवा किंमतयंत्रणा अर्थव्यवस्थेतील सर्व प्रकारच्या समस्या सोडवू शकते असे मत त्यांनी मांडले होते. याच विचारांचा आधार घेऊन जगातील बहुतेक सर्व देशांनी जागतिकीकरणाचे तत्त्व स्वीकारले.

भारतात जुलै १९६१ मध्ये सरकारने नवीन आर्थिक धोरण जाहीर केले. त्यानुसार उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या नव्या तत्वांचा अंगीकार केला. त्यामुळे भारतातसुद्धा मुक्त अर्थव्यवस्थेची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. मुक्त अर्थव्यवस्थेचे किंवा जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांवर परिणाम होत आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :- (Meaning of Globalization)

जागतिकीकरण ळसवडंसप्रजपवद ही संज्ञा परिस्थितीच्या संदर्भात वापरली जाते. एखाद्या विषयाबाबत किंवा स्थितीबाबत सर्व अडचणी, अडथळे पार करून ज्या वेळेस वैश्विक किंवा जागतिक, स्वरूप प्राप्त होते. त्या वेळेस त्यास संबंधित स्थिती किंवा विषयाचे जागतिकीकरण झाले असे म्हणतात. आयात- निर्यात व्यापारावरील सर्व निर्बंध दूर करणे व देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी संलग्न करणे या प्रक्रियेला जागतिकीकरण असे म्हटले जाते.

जागतिकीकरणात मुक्त अर्थव्यवस्था अभिप्रेत असते. म्हणजेच आयात -निर्यात व्यापारावरील सर्व बंधने सरकारने दूर करावयाची असतात. जागतिकीकरणात सरकारी हस्तक्षेपाला वाव नसतो. त्यामुळे सरकारी उद्योगधंद्याचे खाजगीकरण केले जाते. तसेच सरकारकडून निरनिराळ्या क्षेत्रांना दिली जाणारी अनुदाने कमी केली जातात. देशांतर्गत उद्योगांसाठी संरक्षणाचे धोरण स्वीकारले जात नाही. सरकारला मुक्त व्यापाराचे धोरण स्वीकारावे लागते. मुक्त व्यापारामुळे भांडवल, तंत्रज्ञान, उत्पादन घटक व वस्तु इत्यादींचा सुलभतेने व्यवहार होतो. यामुळे प्रत्येक देशाला व्यापक विदेशी बाजारपेठा उपलब्ध होतात. परिणामी आंतरराष्ट्रीय बाजारात तीव्र स्पर्धा निर्माण होते. स्पर्धेतुन उत्पादनक्षमता व कार्यक्षमता वाढीस लागते. स्पर्धाक्षमता वाढविण्यासाठी नव्या तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केला जातो. जागतिक पातळीवर सर्व देशांची मिळून एक विशाल अर्थव्यवस्था निर्माण होते.

सहकाराचा अर्थ :- (Meaning of Co-operation)

सहकार ही कल्पना मानवाच्या इतिहासाइतकी जुनी आहे. भारतीय संस्कृतीच्या मुलभुत ग्रंथातून विशेषतः वेद आणि उपनिषदातून सहकाराची कल्पना मांडण्यात आली आहे. सहकार हा शब्द मराठी असून त्याला इंग्रजीत ;बव.वचमतंजपवदद्ध म्हणतात. हा शब्द मुळ लॅटिन 'को -ऑपररी ;बव.वचमतंतपद्ध या शब्दापासून आलेला असून बव याचा अर्थ 'सह ' आणि वचमतंतप याचा अर्थ 'काम करणे' असा आहे. दोन्ही शब्दांचा एकत्रितपणे विचार केल्यास सहकार्याने काम करणे असा त्याचा अर्थ होतो.

सहकार या संज्ञेचा शब्दशःअर्थ परस्पर सहाय्य करणे किंवा सर्वांच्या हितासाठी एकत्रितपणे काम करणे असा होतो.

●सहकाराची व्याख्या :- (Definition of Co-operation)

काही सहकार तज्ञांनी सहकाराची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे.

१ एच.कॅलव्हर्टची व्याख्या :-

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

“आर्थिक हित संबंधाच्या उन्नतीसाठी स्वेच्छेने आणि समानतेच्या भावनेने व्यक्तींनी एकत्र येऊन निर्माण केलेली संघटना म्हणजे सहकार होय. ”

२ सर होरेस प्लंकेटची व्याख्या :- “संघटनेद्वारे परिणामकारक ठरणारे स्वावलंबन म्हणजे सहकार होय”

३ पी.एच. कॅसलमनची व्याख्या :- “ सामाजिक आशय असणारी आर्थिक पद्धती म्हणजे सहकार होय ”

●विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था :- (Types of Co-operative Society)

१ सहकारी साखर कारखाने

२ दुग्ध सहकारी संस्था

३ नागरी सहकारी संस्था

४ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक

५ राज्य सहकारी बँक

६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था

७ सहकारी विपणन संस्था

८ सहकारी शेती

९ ग्राहक सहकारी संस्था

१० सहकारी गृहनिर्माण संस्था

११ मजूर सहकारी संस्था

१२ प्रक्रिया सहकारी संस्था

●सहकारी चळवळी समोरील समस्या:- (Problem of co-operative Movement)

भारतात १९०४ मध्ये सहकारी चळवळ खऱ्या अर्थाने सुरू झाली. स्वातंत्र्यापूर्व काळात ब्रिटिश सरकारने सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी प्रयत्न केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने या चळवळीचा नियोजनबद्ध विकास घडवून आणला. आज सहकारी चळवळ देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचली आहे. शेती, उद्योग, बँका व व्यापार या सर्व क्षेत्रात ही चळवळ पोहोचली आहे. सहकारी चळवळीच्या विकासात दुर्बल व गरीब व्यक्तींना फार मदत झाली. सहकारी उद्योग व प्रक्रिया संस्थांमुळे ग्रामीण विकासाला गती मिळाली. सहकारामुळे आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत झाली. सर्वसामान्य व्यक्तीच्या आर्थिक कल्याणात वाढ झाली.

१९६१ मध्ये नवीन धोरणाच्या अंतर्गत जागतिकीकरणाचा स्वीकार करण्यात आला त्यामुळे सहकारी चळवळी समोर पुढील समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

१ बाजाराती स्पर्धा वाढली :-

जागतिकीकरणामुळे प्रगत देशातील बहुराष्ट्रीय कंपन्या मोठ्या प्रमाणात भारतात आल्या आहेत. या कंपन्यांकडे प्रचंड भांडवल उच्च तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन कौशल्य आहे. सहकारी संस्थांना अशा महाकाय कंपन्यांशी तीव्र स्पर्धा करावी लागत आहे

२ भांडवल उभारणीची समस्या :-

जागतिकीकरणामुळे विदेशी भांडवल मोठ्या प्रमाणात येत आहे. सरकारने विदेशी गुंतवणुकदारांना व अनिवासी भारतीयांना अनेक सवलती जाहीर केल्या आहेत. त्यामुळे विदेशी कंपन्यांकडून वेगाने गुंतवणुक होत आहे. या तुलनेत सहकारी संस्थांची भांडवली कुवत खूप कमी आहे. सहकारात दुर्बल व सामान्य व्यक्तींचा सहभाग असल्याने भांडवल प्रचंड प्रमाणात उभारता येत नाही. त्यापुढे सहकारी चळवळीच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण होत आहे.

३ उत्पादन खर्चाची समस्या :-

सुधारित तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन खर्च कमी ठेवणे आणि बाजारपेठेत मालाच्या किमती कमी ठेवणे विदेशी कंपन्यांना परवडते या तुलनेत सहकारी संस्थांना उत्पादन खर्च नियंत्रित करता येत नाही.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

४ ग्रहक वर्गाचे समाधान :-

बहुराष्ट्रीय कंपन्या ग्रहक वर्गाची जेवढी काळजी घेतात आणि त्यांना ग्रहक मार्गांनी लाभ मिळवून देतात. असा प्रयत्न सहकारी संस्थेकडून होत नाही.

५ अनिष्ट प्रवृत्तीत वाढ :-

जागतिकीकरणामुळे अनिष्ट आणि चुकीच्या व्यापारी प्रथांचा वापर वाढला आहे. त्याचा परिणाम सहकारी संस्थांवर होत आहे.

६ दर्जा व गुणवत्ता :-

बहुराष्ट्रीय कंपन्या उच्च तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून वस्तुचा दर्जा व गुणवत्ता वाढवितात मात्र सहकारी संस्था याकडे दुर्लक्ष करतात.

७ अनुदाने व सरकारी मदत रद्द :-

जागतिकीकरणामुळे सरकार सहकारी क्षेत्रातील आपला सहभाग कमी करत आहे. सरकारी अनुदान व मदत टप्पाटप्पाने रद्द केली जात आहे. याचा फटका सहकारी संस्थांना बसणार आहे.

८ जाहिरातींचा प्रभाव :-

बहुराष्ट्रीय कंपन्या वस्तुंच्या विक्रीसाठी मोठ्या प्रमाणात जाहिरात करीत आहेत. परंतु सहकारी संस्था जाहिरातीवर फार खर्च करू शकत नाही. त्यामुळे त्यांना बाजारपेठा मिळविणे अवघड जाते.

९ व्यवस्थापकीय समस्या :-

जागतिकीकरणामुळे सहकारी संस्थाकडे तज्ञ, कुशल व अनुभव कर्मचारी येत नाहीत ते बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे आकर्षित होतात त्यामुळे सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन योग्य होत नाही.

१० बदलते सरकारी धोरण :-

सरकार सहकारी संस्थांच्या संदर्भातील आपले धोरण बदलत आहे. त्यामुळे सहकारी संस्था अडचणीत सापडल्या आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :- (References)

- १ डॉ.सी.जे.जोशी : 'सहकाराचा विकास' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, २०१२
- २ डॉ.रूपा शहा व डॉ.बी.एच.दामजी : 'सहकाराची विकास' फडके प्रकाशन,कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती, डिसेंबर, २०१२
- ३ श्री.उत्तम कांबळे : 'जागतिकीकरणाची अरिष्टे' प्रकाशन क्रमांक २४ दुसरी आवृत्ती, नोव्हेंबर, २०१०
- ४ प्रा.के.एम.भोसले व प्रा.के.बी.काटे : 'सहकार' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर तिसरी आवृत्ती ,सप्टेंबर,२००९

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

***Cassia grandis* a simple and affordable source as a Natural Indicator for Acid-Base Titration.**

Kishor V. Gaikwad^{a*}, Sourabh R More^b, Chandrakant J. Khilare^a

^{a*}Dept. of Chemistry, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

^bDept. of Chemistry DKASC College Ichalkaranji.

Abstract:

In most of the acid-base titrations indicator is used of synthetic. These synthetic indicators are prepared from various types of chemicals. The preparation process for synthetic reagents causes hazardous effects on the environment. Now a days environmental awareness is increased and worldwide researchers are finding eco-friendly alternatives for the synthetic chemical reagent. In this work natural indicators are prepared from flowers of Cassia grandis, this indicator gives very sharp color change at the equivalence point of the acid-base titration. The whole process for this natural indicator is eco-friendly, economically cheap and materials for process are easily available.

Key Words: *Cassia grandis*, Acid base titrations, indicators.

Introduction:

In 1964 Robert Boyle gave the information on the uses of natural indicator in acid-base titration in his book 'Experimental History of colors'. Colorant extraction of the various plant materials has ability to change their color in acidic or basic solution. Due to the presence of organic pigment like Anthocyanins gives different types of color to the parts of the plant and this color is changes with pH.[1-2]

To determine the unknown concentration of solution by treating with exact known concentration of another solution, this method is called titrimetric analysis. There are various type of the titrations such as acid-base titration, redox titration, complexometric titration and precipitation titration in titrimetric analysis. At the end point of titration analysis is determined by using reagent which changes the color at this changes the color at this stages is known as indicator. In acid-base titrations usually pH indicators are use, which are weak organic acids or bases. It shows the color change at different pH range of the solution. Some standard indicators use such as phenolphthalein, methyl red and methyl orange. [3-5]

Flowers of *cassia grandis* used for preparation of natural indicator, this plant are belongs to fabaceae family. It is ornamental plant. The color of flowers are pink. It is also known as pink shower tree. The genus *cassia* plants contains flavanoids chemical constituent which are pH sensitive, show color change at acidic or basic solution. Using this natural indicator, can be made pH paper alternative for litmus paper. Preparation of such type of Natural indicators we have been reported earlier. [6-7]

Material and Methods

Fresh flowers of *cassia grandis* were collected from the local gardens of Kolhapur regions, Maharashtra, and they were authenticated from R. C. Shahu college botany department, Kolhapur. All other ingredients were of analytical grade and purchased from Loba Chemie Pvt Ltd, Mumbai. Reagents and volumetric solutions were prepared as per standard books[8-9]. The flowers were cleaned by distilled water and Petals cut into small pieces and macerated for 20 min. in 25ml of water. The extract was preserved in tight closed container and stored away from direct sun light. The experiment was carried by using the same set of glassware's for all types of titrations. As the same aliquots were used for both titrations i.e. titrations by using standard indicators and flowers extract, the reagents were not calibrated. The equimolar titrations were performed using 25 ml of Titrand with three drops of indicator. All the parameters used for Analysis and the Comparison of Color Change are given in **Table 1**. A set of three experiments each for all the types of acid base titrations were carried out. The mean and standard deviation for each type of acid base titrations were calculated from results obtained.

Titration

The developed indicator tested for all three types of acid base titration viz. strong acid vs. strong base (HCl Vs NaOH), weak acid vs. strong base (CH₃COOH Vs NaOH) and strong acid vs. weak base (HCl Vs. NH₄OH). The sharp end point was observed for all types.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Result and Discussion:

The flower extract was screened for its use as an acid base indicator in various acid base titrations, and the results of this screening were compared with the results obtained by standard indicators methyl red and phenolphthalein. The results of these titrations are given in Table 2.

The floral extract of *cassia grandis* was found to have anthocyanins and is pH sensitive. The results of pH changes in various acid base titrations of this floral indicator are shown in **Table 1**. The pH value checked for the flower extract of *Cassia grandis* and it was found as pH 7.55 Also the color and pH change observed during acid base titrations is more significant over standard indicator as it gives a sharp color change at equivalence point thus the result obtained showed that the routinely used indicators could be replaced successfully by flower extract as they are simple, accurate, economical and precise.

Table 1: Parameters Used For Analysis and the Comparison of Color Change

Titrant	Titrand	Indicator Color Change (Phenolphthalein) (pH range)	Indicator Color Change (Methyl red) (pH range)	Indicator Color Change (Flower Extract) (pH range)
HCl	NaOH	Pink to Colorless (13.10 -7.80)	Pale yellow to Brown (13.10 -7.21)	Yellow to Colorless (13.00 to 7.70)
HCl	NH ₄ OH	Pink to Colorless (10.40 -7.81)	Yellow to brown (10.40 -7.22)	Yellow to colorless (10.06 -7.09)
CH ₃ COOH	NaOH	Pink to Colorless (13.05 -7.70)	Yellow to brown (13.15 -7.24)	Yellow to colorless (13.02 -7.41)

HCl: - Hydrochloric Acid, **NaOH:** - Sodium Hydroxide, **NH₄OH:** - Ammonium Hydroxide, **CH₃COOH:** - Acetic Acid, **Flower Extract-** *cassia grandis*.

Table 2: Results of Screening.

Sr. No	Titration (Titrant v/s Titrand)	Strength (Moles)	Indicator	Mean (ml) S.D. (±)	Color change (pH range)
1	NaOH V/S HCl	0.1	Methyl red Flower extract	25.0 ± 1.100 25.1 ± 1.730	Yellow to Red(12.25 - 6.97) Yellow to colorless(13.22 - 6.21)
		0.5	Methyl red Flower extract	25.2 ± 1.496 25.1 ± 1.296	Yellow to Red (12.90 - 5.55) Yellow to colorless (12.15 - 5.89)
		1.0	Methyl red Flower extract	24.6 ± 1.173 24.9 ± 1.191	Pale yellow to brown (13.03-6.96) Yellow to colorless (13.10 - 6.23)
		0.1	Phenolphthalein Flower extract	25.0 ± 1.192 25.1 ± 1.294	Pink to colorless (12.76 -7.34) Yellow to colorless (13.02 - 7.81)
		0.5	Phenolphthalein Flower extract	24.8 ± 1.729 25.1 ± 1.196	Pink to colorless (13.53 -7.23) Yellow to colorless (13.05 - 5.89)
		1.0	Phenolphthalein Flower extract	27.6 ± 1.173 27.9 ± 1.122	Pink to colorless (13.02 - 7.74) Yellow to colorless (12.05 - 6.23)
2	HCl V/S NH₄OH	0.1	Methyl red Flower extract	24.8 ± 1.730 25.1 ± 1.927	Yellow to Red(10.70 - 6.45) Yellow to Colorless (11.63 -7.04)
		0.5	Methyl red Flower extract	24.9 ± 1.838 25.2 ± 1.833	Yellow to Red (10.06 - 6.09) Yellow to Colorless (11.09 - 6.19)
		1.0	Methyl red Flower extract	24.9 ± 0.132 24.8 ± 0.122	Yellow to Brown (10.58 - 6.35) Yellow to Colorless (10.68 - 5.75)
		0.1	Phenolphthalein Flower extract	25.1 ± 1.296 24.9 ± 1.197	Pink to colorless (10.05 - 7.70) Yellow to colorless (10.90 -7.40)
		0.5	Phenolphthalein Flower extract	25.0 ± 1.292 24.8 ± 1.200	Pink to colorless (11.91 - 8.11) Yellow to colorless (11.27 - 6.57)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

		1.0	Phenolphthalein Flower extract	25.1 ± 0.215 24.8 ± 0.139	Pink to colorless (11.03 - 7.90) Yellow to colorless (11.68 - 5.75)
3	CH₃COOH V/S NaOH	0.1	Methyl red Flower extract	24.7 ± 1.241 24.9 ± 1.194	Yellow to Red(11.64 - 6.04) Yellow to colorless (11.78 - 6.15)
		0.5	Methyl red Flower extract	24.6 ± 1.171 24.9 ± 1.194	Yellow to Red (11.55 - 6.30) Yellow to colorless (12.07 - 6.58)
		1.0	Methyl red Flower extract	25.5 ± 1.121 25.2 ± 1.141	Yellow to Brown (11.77 - 7.23) Yellow to colorless (11.79 - 6.80)
		0.1	Phenolphthalein Flower extract	24.9 ± 1.516 24.2 ± 1.284	Pink to colorless (10.05 - 6.45) Yellow to colorless (11.78 - 6.45)
		0.5	Phenolphthalein Flower extract	24.1 ± 1.586 24.2 ± 1.360	Pink to colorless (11.55 - 7.07) Yellow to colorless (11.57 - 6.52)
		1.0	Phenolphthalein Flower extract	25.1 ± 1.112 25.3 ± 1.141	Pink to colorless (11.83 - 6.07) Yellow to colorless (11.79 - 6.80)

S.D. (±) - standard deviation

Conclusion:

For all types of titrations equivalent point obtained by the flower extract either exactly coincide or very close with the equivalent point obtained by standard indicators. Thus natural indicator employed in the acid base titrations was found economic, safe and an efficient alternative for traditional indicators. In comparison to this, chemical indicators were found more expensive and hazardous, which proves that floral extract of *cassia grandis* as a natural indicator is more worthy.

Acknowledgements:

The authors express their sense of gratitude towards Prin. Dr. C. J. Khilare, Rajarshi Chhatrapati Shahu College Kolhapur. For scholarly encouragement of our academic Activities and providing all obligatory facilities necessary to carry out present research work.

Reference:

- 1) Savita H. Bhise (2014) – *Acalypha wicklesiana* as Natural pH Indicator, Universal Research Publication Journals ISSN;2249-0353.
- 2) Prashant Thote (2015) – Green Chemistry: study of Acid-Base Indicator properly of Golden beet root, International Journal of Research Granthalaya, ISSN : 2350-0530 Vol(3).
- 3) D. Jeiyendira Pradeep (2013) – A Novel, Inexpensive and less Hazardous Acid-Base Indicator, *Journal of Laboratory Chemical Education* (2)34-38.
- 4) Sidana Jaspreet, Arora Kanika, Nain Perminder, Deswal Geeta.(2011) Herbal indicators as an upcoming trend in titrimetric analysis. *Int Res Jou of Pharm.* 2(4); 177-179.
- 5) Patil M.V. ,Jadhav R.L. (2012) Use of *Phyllanthus reticulatus* Fruit Extract as a Natural Indicator in acid base titration *International Journal of Pharmacy and Pharmaceutical Sciences* Vol 4, Suppl 1, 2012
- 6) Allamanda Blanchetii a simple and affordable source as a Natural Indicator for Acid-Base Titration. *International Journal of Multidisciplinary Research* Vol. IV, Issue 6(I), 2015, Pages 50-53. ISSN: 2277-9302.
- 7) Study of *cassia siamea* as natural, economic and effective alternative for synthetic indicators in 21st Century. *World journal of pharmacy and pharmaceutical sciences* volume 5, issue 5, Pages 1578-1581
- 8) Government of India, Ministry of Health Family Welfare, *Indian Pharmacopoeia*, Vol-II, Controller of Publications, Delhi, pp. A-208, 1996.
- 9) Ambasta B. P, *The useful plants of India*, CSIR, New Delhi. 1-91, 1994.
[http://en.wikipedia.org/wiki/ PH indicator](http://en.wikipedia.org/wiki/PH_indicator). Accessed - December 10, 2007.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Hydrobiological Properties of Water From Different Part of Pravara River in Ahmednagar District

Prof. Kalunkhe B.N., **Chavan B.S., Wandhekar D.A.**

Asso. Prof. and HOD (Zoology) R.B.N.B.College, Shrirampur.

P.G. (Life Science) Student, R.B.N.B.College, Shrirampur.

Abstract:

Hydrobiology is the science of [life](#) and life processes in water. water quality has become a major concern due to ever increasing human developmental activities that over exploit and pollute the water resources. The physico-chemical analysis of water samples was done at two sampling sites, by standard methods. The physico-chemical parameters like pH, EC, DO, BOD, hardness, calcium and magnesium were analyzed during January 2017- December 2017. A study on physical, chemical and biological characters of River water and its suitability for drinking purpose was carried out of reservoir water of Pravara river and its reservoir. Hydrobiological assessment is useful for assessing the ecological quality of aquatic ecosystem. since biological communities integrate the environmental effects of water chemistry The results of the present study have been discussed it is clear that the water is not highly polluted and variations in physicochemical parameters were observed in different seasons. The recorded range of physicochemical parameters was within the maximum permissible limit.

Keywords: Hydro biological, Belapur, Pachegaon , Physicochemical, Pravara river, EC, Fresh water etc.

Introduction:

The Pravara river origin is eastern slope of Sahayadris between Kulang & Ratangad mountains in the Ahmednagar districts of Maharashtra. It is life line of Ahmednagar. Close to its origin the river flows into the town of [Bhandardara](#). Here, the [Bhandardara Dam](#) is constructed across the river forming the Arthur Lake. Water is the base of life and development. The wetland forms unique biological fresh water ecosystem on the planet earth. Water bodies store the freshwater from adjoining are during rainy season. It plays an important role in any ecosystem, hydrology of area and economy. They provide the habitats for migratory birds, aquaculture, plants, animals and microbes. Water is one of the major components of environmental resources .The environmental. Pollution affects the general quality of our health. Several studies have been made on the limnology of fresh water bodies in India. Water resources in India have reached a point of crisis due to unplanned urbanization and industrialization. Urbanization has directly negative impacts on water bodies.

About the river :	Cities : Sangamner , Newasa
Country : India	Landmark : Bhandardara
State : Maharashtra	Source : Sahayadris
District : Ahmednagar	- Elevation 750 m
Tributaries	- Coordinates 19°31' 45' N 73° 45' 5' E
Left : Waki & Mahalungi	Length : 208 km (129 mi)
- Right : Mula	Basin : 6537 km ² (2524 sq mi)

Therefore now a day's freshwater has become as care commodity due to over exploitation and pollution. River water is one of the most important and widely distributed natural resources which are considered as supplemental resource to meet the domestic, agriculture and industrial requirements. The present work is aimed in assessing the reservoir water quality with respect to drinking purpose and also with respect to some aquatic animals. A complete assessment of water quality is based on appropriate monitoring of these components.

Water bodies can be fully characterized by the three major components: Hydrology, Physicochemical, and biology etc. All freshwater bodies are inter-connected, from the atmosphere to the sea, via the hydrological cycle. Thus water constitutes a continuum, with different stages ranging from rainwater to marine salt waters. The parts of the hydro-logical cycle which are considered in this book are the inland freshwaters which appear in the form of rivers, lakes or ground waters. The river flow is highly variable in time, depending on the climatic situation and the drainage pattern. In general, thorough and continuous

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

vertical mixing is achieved in rivers due to the prevailing currents and turbulence. Physical and chemical properties each freshwater body has an individual pattern of physical and chemical characteristics which are determined largely by the climatic, geomorphologic and geochemical conditions prevailing in the drainage basin and the underlying aquifer.

Study Area:

The Pravara river is life line of Ahmednagar Dist and origin is eastern slope of Sahayadris between Kulang & Ratangad Mountains in the Ahmednagar districts of Maharashtra. With respect of title of our project we are decide two region of Pravara river.

A) Belapur :

It is situated Tal Shrirampur, in District Ahmednagar and between 19.574869 Latitudes And 74.645897 longitudes. The Belapur is away from R.B. Narayanrao Borawake college, Shrirampur is 7 km.

B) Pachegaon :

It is in Tal Newasa, District Ahmednagar and situated between 19.551146 Latitudes And 74.928162 longitudes and at 25 km from R.B. Narayanrao Borawake college, Shrirampur.

Materials & method:

Collection of water:

The present study deals with some physical and chemicals parameters of the water to check the present status of water quality of both sampling site .The study was conducted during January 2017 to December 2017. For water sample collection used plastic sample bottles having capacity of one litre. Sample was collected from surface (1-2 cm) and bottom also after collection of sample we labelled them and reach our laboratory as much as possible. For DO and BOD analysis were collected from surface from both sampling site in separate BOD bottles .Two separate bottles were used for each sample .one was analysis immediately at the spot after the collection of water sample as Winkler methods .

Water analysis methods:

Physical and chemical analysis of water sample was done according to Standard Methods as per APHA, Trivedi and Goel. The values obtained were compared with standards prescribed by WHO and BIS. Few parameters such as temperature, pH and Electric Conductivity were recorded on the site by their respective probes. Chemical parameters such as Dissolved Oxygen (DO), Biological Oxygen Demand (BOD), Total Solid, Total Dissolved Solids (TDS), Total Suspended Solids (TSS), Hardness, Calcium, Magnesium and Free CO₂ were then dealt in the laboratory. The following table reveals the parameters, their units and the methods used for their analysis

Result:

Observation Table at Belapur:

Sr. No.	Parameter	Monsoon	Winter	Summer
1	Temperature	19	18	21
2	pH	7.2	6.9	6.7
3	BOD (mg/lit)	2.47	2.31	2.51
4	Free CO ₂ (mg/lit)	14.3	15.1	15.8
5	Total Hardness (mg/lit)	243	251	264
6	Electric Conductivity(μm)	549	584	603
7	Dissolved Oxygen (mg/lit)	7.09	6.93	6.12
8	Total solid (mg/lit)	531	476	491
9	Total Dissolved solid (mg/lit)	509	441	462
10	Total suspense solid (mg/lit)	24	31	39
11	Turbidity	++ ++	++ ++	++ ++

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Observation Table at Pachegaon:

SR NO	Parameter	Monsoon	Winter	Summer
1	Temperature	18	17	21
2	pH	7.1	6.8	6.7
3	BOD (mg/lit)	2.52	2.33	3.21
4	Free CO ₂ (mg/lit)	15.3	16.1	16.9
5	Total Hardness (mg/lit)	231	262	279
6	Electric Conductivity(μm)	490	510	521
7	Dissolved Oxygen (mg/lit)	8.03	7.21	7.68
8	Total solid (mg/lit)	541	497	512
9	Total Dissolved solid (mg/lit)	513	465	489
10	Total suspense solid (mg/lit)	23	37	43
11	Turbidity	++ +	++	++

Conclusion and Discussion :

During the monsoon the color of Pravara river water was turbid and quite muddy. After that, it becomes clear in few days after monsoon. This was the period when algal growths, especially benthic algae, become visible giving a greenish appearance to water. In overall observations, color of Pravara river water, varies clear at upstream to yellowish green at downstream. Water becomes clear, attending maximum transparency in the winter season. Decrease in transparency after winter, indicates increase in population of organism. Water parameter shows variations among estuarine and riverine side because the accumulation of artificial and natural calamities.

Monthly fluctuation of pH was noted at all two sites of river Pravara. Average values ranged between 6.7 to 7.2. i.e. pH values shows, slightly alkaline nature of river water at all the station. It is within the limit of drinking purpose.

The maximum concentration of TDS (462 mg/ L) was recorded during summer, increase in TDS, and increases hardness of water. Present study showed maximum values of DO (8.03 mg/L) during Monsoon, increase in DO is obviously related to decrease in temperature.

Gradual increase in BOD values toward the downstream is due to additional load of organic matter. High values during summer months may be due to high temperature and higher organic load associated with reduced river flow.

The range of CO₂ values was quite wide. The analysis of physico-chemical parameters has indicated the wider human activity and influx of domestic waste in river, which causes the Eutrophication. The phosphorous and nitrogen are supposed to be the most important nutrient controlling growth of aquatic organism.

References:

- 1) Ajithamol A, Michael Babu M, Venkadesh B. Saraswathi S Praba T (March 2016) Assessment of Hydrobiological Parameters in Manakudy Estuary, South West Coast of India. E-ISSN 2278-3202 Int. Res. J. Biological Sci. Vol. 5(3), page no 46-50.
- 2) Kurhe A.R. and Mhase N.S. (2010) Physicochemical characteristics of ground water of Deolali Pravara area district Ahmednagar, Maharashtra. Env. Zoo. India. vol. 13, no2, pp 609- 612.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 3) Deshmukh. B. S. October (2015) Physico-Chemical Characteristic of Pravara River. International Journal of Research Studies in Biosciences (IJRSB) Volume 3, Issue 10, PP 14-18 ISSN. 2349-0357(Print) & ISSN 2349-0365.
- 4) Mophin-kani K. and Murugesan A.G. (2011) Evaluation and classification of water quality of perennial River Tamirabarani through aggregation of water quality index. IJEP vol. 1 no 5 pp 24-33.
- 5) Bhadja P. and Vaghela A. (2013) Hydrobiological studies on freshwater reservoir of Saurashtra, Gujarat, India. J. Biol Earth Sci; 3(2): E1 2-E1 7
- 6) Trivedi R K, Goel P K (1986) Chemical and biological methods for water pollution studies Environ. Publication Karad.
- 7) WHO (1992) World Health Organization. International standards for drinking water. Geneva.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Synthesis of Silver nanoparticle from Arka Plant flower extract as pro-fertilizer for seed germination of dicot seeds

* S. V. Nipane^a, **V. M . Desai^{***}

Department of chemistry, Smt.Kasturbai Walchand College, Sangli,

Abstract :

The utility of part of plant extract has emerged as a novel technology for the synthesis of various nanoparticles. The aim of the present study was to evaluate the effect of flower extract of Arka plant synthesized silver nanoparticles (AgNPs) as pro-fertilizer for seed germination of dicot seed Pulse in aqueous medium. Silver nitrate is used as Silver source and Ag⁺ ions were reduced by using Arka Plant extract. The reaction is carried out at moderate temperature to prevent oxidation. The Silver nanoparticles so formed were characterized by UV-VIS, FT-IR, DLS spectroscopy and TEM analysis. As Silver plays significant role in many biological activities along, we observed the effect of Silver nanoparticles on seed germination of dicot seed Pulse comparing with control as urea. This experiment was designed to study the effect of AgNPs on germination percentage, germination rate, mean germination time, root length and fresh and dry weight of seedlings for Pulse Seed. In presence of AgNP the germination rates of the Pulse seed were enhanced. Significant enhancement of the germination percentage values was observed after treatment of the Pulse seed with AgNPs in comparison with untreated seeds and control urea..

Keywords : Biomaterial, nanoparticles.

Highlights:

- 1] Arka flower extract stabilized Silver nanoparticle was synthesized by green biogenic method.
- 2] The nanoparticles shown 10 nm. Mean crystallite size on the basis DLS and TEM analysis.
- 3] The phytotoxicity of silver nanoparticles was determined on the basis of seed germination effects On dicot seeds compared with urea.
- 4] The nutrient property and cell wall loosening properties of iron nanoparticles for seed germination determined by seed viability index.

1. Introduction :

In recent years , metal nanoparticles received much importance in the nanotechnology field due to their noteworthy properties such as optical, magnetic and catalytic activity. Nanosensors, optoelectronics, nanodevices, absorbents, information storage, biological are the key areas for the application of metal nanoparticles [1, 2] Metal nanoparticles can be synthesized by various methods such as electrochemical, sonochemical, chemical reduction, microwave irradiations [3,4].

Lead to environmental pollution use of toxic chemicals as reducing and capping agents in chemical synthesis restricts the use of metal nanoparticles in direct application in aqueous media due to discharge of wastes may. In synthesis of Metal nanoparticles, most of the synthetic physicochemical methods reported by using organic solvents and toxic reducing agents like thiophenol, mercapto acetate, sodium borohydride [5-8].

Through environmental and biological risks, most of these chemicals are highly reactive and pose potential.. With increasing awareness in green chemistry, synthesis of metal nanoparticles through green approach process has been adapted by the scientific community and focused on development of ecofriendly and biocompatible nanoparticle synthesis methodologies. Microorganisms, plants and enzymes are employed as environmental benign materials for synthesis of biocompatible, non-toxic synthesis of metal nanoparticles [9, 10].

Synthesis of metal nanoparticles using part of plant extracts was found valuable process as compared to microbes due to several advantages viz. simple process, easily available, safe to handle and easily scaled up. . Therefore, biological approach has several advantages over physicochemical methods because of its clean, non-toxic chemicals, environmentally benign solvents, and user-friendly nature [11-14].

Now a days, plant (leaf, flower, seed, tuber, and bark) extract mediated biological process for the synthesis of silver nanoparticles has been extensively explored and compared to other bio-inspired processes [15-16]. The *Arka Palnt*, is a desert plant known as Madar in Greeco Arab medicine. This plant is widely distributed in tropical and subtropical Africa and Asia. The different parts of the plant are used in Indian

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

traditional medicine for the treatment of painful muscular spasm, dysentery, fever, rheumatism, asthma and as an expectorant and purgative. *Arka Plant*, is with good enough quantities of latex i.e. milky liquid, when any mechanical damages, their tissues are broken and secrete the milky latex, consisting of several biologically active compounds, including proteins, amino acids, carbohydrates, lipids, vitamins, alkaloids, resins, and tannins. Predominantly, milky latex contains several alkaloids of interest such as calotropin, catotoxin, calcilin, gigatin etc [14, 17-18]. In this paper, through biological approach using milky latex of *Arka Plant* flower has been used as a reducing material as well as surface stabilizing agent for the synthesis NPs.

The silver nanoparticles synthesis processes has play a major role in the control of their size and shape, thus wide range of physical, chemical, as well as biological methods have been established and reported. Among them, biological processes that are based on part of plant extracts are extensively investigated due their eco-friendly protocol and better morphological control. Using “green” methods in the synthesis of silver nanoparticles has increasingly become a topic of interests as conventional chemical methods are expensive and require the use of chemical compounds/organic solvents as reducing agents [19]. The present study attempts to utilize for the *Arka Plant* flower extract as reducing agent to synthesis silver nanoparticles (AgNPs). Characterization of synthesized AgNPs was done by UV–Vis spectroscopy, DLS, IR and TEM analysis.[14] We found that latex of the plant *Arka*, a multifarious plant having many remedial properties, can act as both reducing and capping agent in the NPs synthesis. This motivated us to further explore the synthesis of AgNPs using *Arka Plant* flowers. We found remarkable shortening in the reaction time and NPs of reduced diameter as compared to conventional heating method. The approach is a green route for the rapid *Arka Palnt* flower stabilized AgNPs synthesis as no hazardous chemicals as a reducing or capping agent are used.[14]

The interactions of nanomaterials with plants have not been fully elucidated. There have been different and often conflicting reports on the absorption, translocation, accumulation, biotransformation, and toxicity of nanoparticles in various plant species. The effects of silver nanoparticles (AgNPs) are still under investigation [20], [21]. The impact of AgNPs on higher plants appears to depend on the species and age of the plants; the size and concentration of the nanoparticles; the experimental conditions, such as temperature; and the duration and method of exposure.[22]

With the provoking development of agricultural nanotechnology, zerovalent iron nanoparticles have been used mainly in multiple industrial, and biomedical applications to benefit the society. Limited studies have investigated the phytotoxicity of zerovalent iron nanoparticles Germination, shoot and root growth tests are often used in these studies to determine the impact of iron nanoparticle exposure to different types of monocot and dicot seeds. The study by Kim [23] showed that exposure of plants to 500mg/L iron nanoparticle can enhance root elongation because iron nanoparticle can induce cell wall loosening and increase turgor pressure in cells. As zerovalent iron nanoparticles behave as Fenton like reagent producing H_2O_2 in biological fluids, In the plants OH radicals can be produced by iron nanoparticle. The OH radicals may trigger cell wall loosening in roots and increase turgor pressure and also degrade pectin polysaccharides in cell walls. These effects causes fast growth of roots and root elongation of seeds to increase seed germination rates. Here in this paper we have demonstrated the effects of iron nanoparticle as growth nutrient for seed germination and root, shoot elongation of dicot seeds.

The study by Kim showed that exposure of plants to 500mg/L iron nanoparticle can enhance root elongation because iron nanoparticle can induce cell wall loosening and increase turgor pressure in cells. As iron nanoparticles behave as Fenton like reagent producing H_2O_2 in biological fluids, In the plants OH radicals can be produced by iron nanoparticle. The OH radicals may trigger cell wall loosening in roots and increase turgor pressure and also degrade pectin polysaccharides in cell walls. These effects causes fast growth of roots and root elongation of seeds to increase seed germination rates. Here in this paper we have demonstrated the effects of AgNPs as growth nutrient as pro-fertilizer for seed germination and root, elongation of dicot seeds Pulse. Here, we concentrated on the effect of AgNPs on the seed germination and plant growth of three crop plants that were exposed to various concentrations of AgNPs. Determining the dose response of plants to nanoparticles is expected to improve our ability to use nanoparticles to increase global crop yields and to boost plant defend against pathogens. Moreover, using the optimum dose of nanoparticles might minimize the risk of the presence of nanoparticles in the plant environment.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2. Experimental Methods :

Reagents

All chemical reagents were of analytical reagent grade and used as received without further purification. The metal salts AgNO_3 used were purchased from S D Fine-Chem. Arka Pant flower , *Puls* seed. Doubly distilled water was used throughout the experiments.

Biogenic green synthesis of Silver nanoparticles :

The experimental procedure for the preparation of silver nanoparticles includes use of the *Arka plant* flowers.[14] The purpose of using flowers of *Arka Plant* is to stabilize the prepared nanoparticles in aqueous solution which could be useful to explore its use in seed germination of dicot seed. About 20g *Arka Plant* flowers were taken washed thoroughly with double deionized water and boiled in beaker containing 100 ml double distilled water for 10-15 min. The hot solution was kept at room temperature to settle down and was filtered through Whatmann No.1 filter paper. The obtained filtered solution was diluted to 250 ml and stored it in a refrigerator. 10 mL of the flower extract was injected in 100 ml of 1 mM AgNO_3 solution and kept stir for 12 hours. The change in color was noted and which was preliminary test toward formation of *Arka plant* flower stabilized silver nanoparticles (AgNPs) solution. The resultant aliquots were stored in a freezer at 4⁰ C to avoid aggregation of nanoparticles into larger size.

Physicochemical and morphological characterization of Silver nanoparticles:

Exposure of AgNPs to germination of dicot pulse seed :

The dicot a pulse seed were soaked in 50 ml. suspensions of the 100, 50 and 10 ppm. of AgNps and urea, *Arka Flower* extract as a control. At these three concentrations of nutrients the rates of growths of roots and shoots of seeds were analyzed. The seed viability indexes were determined and compared by measuring the lengths of roots and shoots of embryo and plants using Image j software.[25]

3. Results and Discussion :

Morphological and structural characterization of nanostructures :

UV- visible spectra **Fig. 1** shows that *Arka Plant* stabilized silver nanoparticles AgNPs. The colour change in the reaction mixture was responsible for the bio reduction process of silver ions in aqueous solution resulting in AgNPs. The UV-Vis spectra of prepared AgNPs shows broad absorption band peaking at 450 nm. The color of solution supports the absorption wavelength in the visible range.

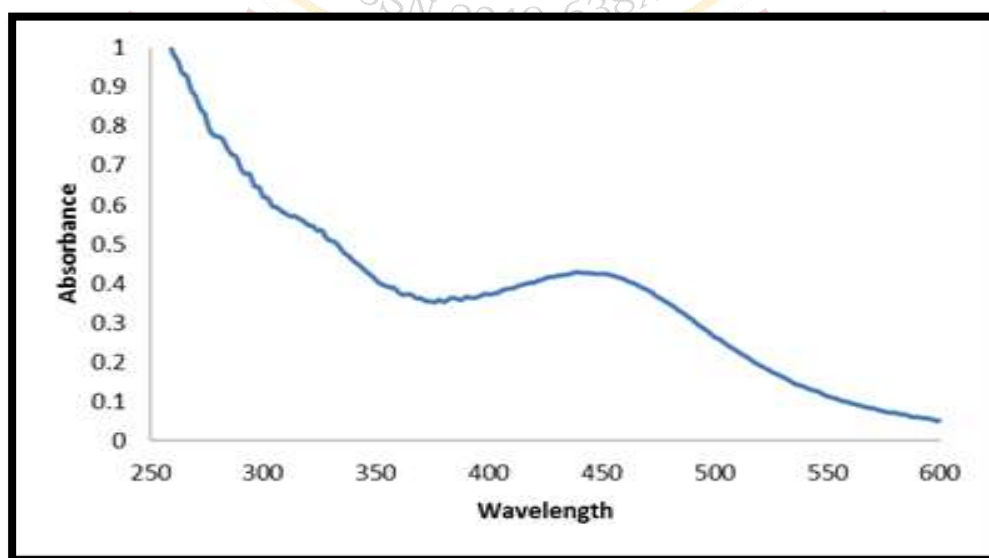

Fig. 1 :UV-visible absorption spectrum with maximum wavelength 450 nm of synthesized AgNPs in aqueous solution

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The typical size and particle size distribution shows **Fig. 2** of the synthesized AgNPs measured using Dynamic Light Scattering equipment. The average hydrodynamic diameter of well-dispersed AgNPs is seen to be of 37 nm shows monodispersivity in aqueous solution.

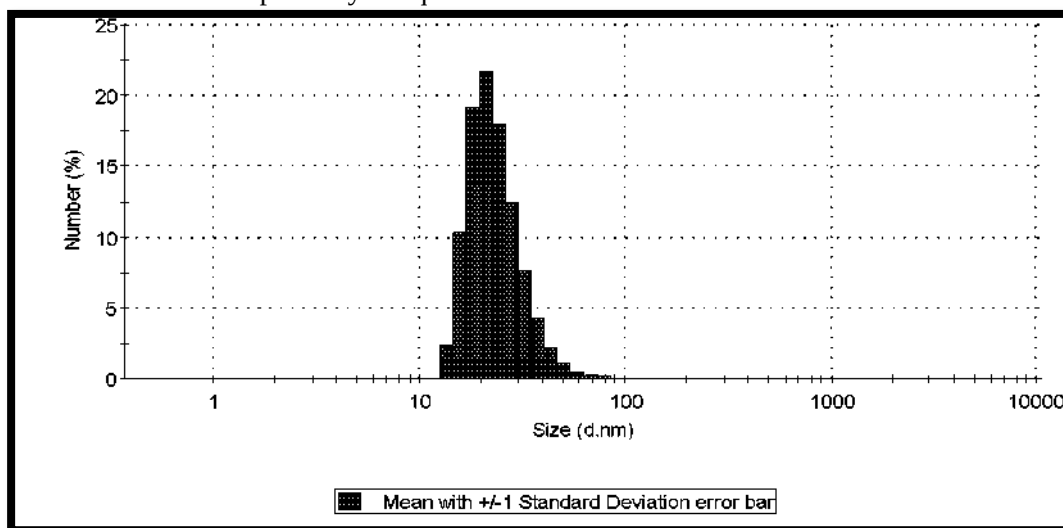

Fig. 2: Particle size distribution of AgNPs obtained using DLS equipment

The particle size distribution and size of AgNPs obtained from the Transmission Electron Microscope (TEM) technique shown in **Fig. 3** supports the results obtained in DLS technique.

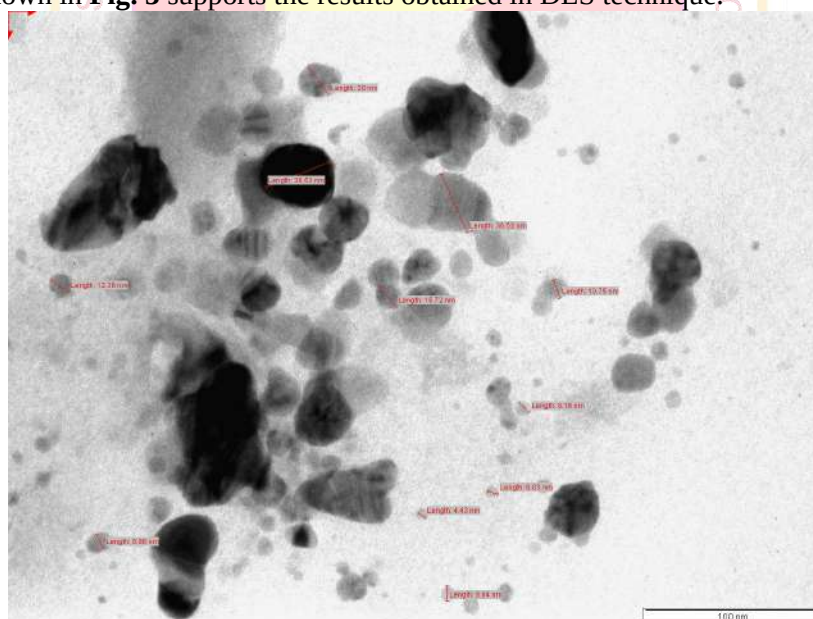

Fig.3 : Microphotograph of AgNPs obtained by TEM

In FTIR spectra **Fig. 4** of AgNPs recorded by KBr pallet technique on Perkin Elmer series spectrometer .FTIR spectra of water dispersible Spinach synthesized and stabilized AgNP nanoparticles reveals the peak at 500 cm^{-1} for Ag-Ag stretching. Other peaks were observed for $-\text{OH}$, $-\text{NH}_2$, $-\text{groups}$ of Spinach extract and spinach flavonoids adsorbed on Ag Nanoparticles nanoparticles.[24]

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

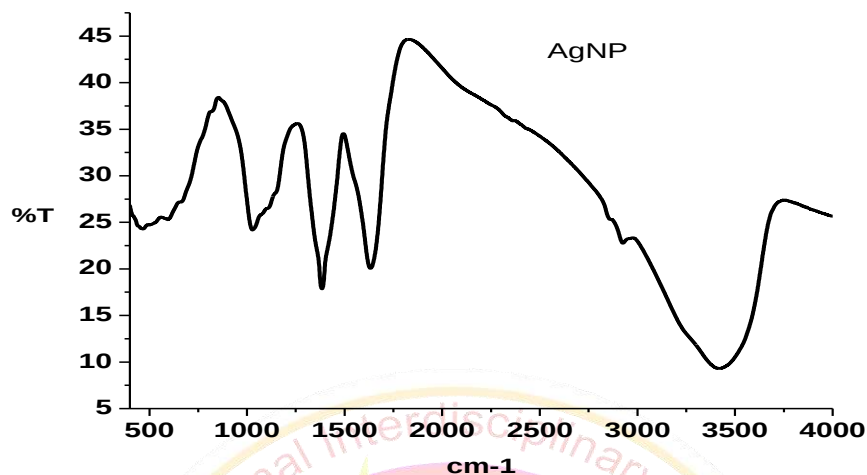

Fig. 4 :FT-IR spectra of AgNP

Effects of AgNPs and urea as nutrients on Pulse Dicot seed :

Seed Germination Measurement

The final germination percentage was calculated based on the total number of germinated seeds at the end of experiment. The measurements were carried out according to the International Rules for Seed Testing. Germination parameters were calculated using the following equations [22].

$$\text{Germination Percentage (GP \%)} = \left(\frac{G_f}{n} \right) \times 100 \quad \dots\dots\dots 1$$

where G_f is the total number of germinated seeds at the end of experiment and n is the total number of seed used in the test and

$$\text{Vigor Index} = \text{Germination \%} \times \text{Seedling length} \quad \dots\dots\dots 2$$

The increasing nanoparticles use in daily products is of great concern, particularly when the positive and negative impacts of nanoparticles on the environment are not known.

Fig. 5: A) only Extract , B) Silver Nanoparticle and C) Control

Hence, in this paper, we investigated the impact of AgNP application on the seed germination and seedling growth on *Pulse* seed. As shown in above images and tables it is clear evidence that, AgNPs increases roots of dicot seeds as compared to urea , pure arka plant extract .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Table-1 : Effect of AgNPs and Control Urea , Extract of pure Arka Plant floor on Germination and elongation of *Pulse* dicot seed

Root lengths of Pulse seed	Angle in degree	Length in cm	Germination percentage	Vigor Index
Ag nano (10 ppm)	35.5	1.6	90	144
Ag nano (50 ppm)	28.6	2.1	90	189
Ag nano (100 ppm)	51.6	4.6	99	455.4
Control (Urea)	45.515	3.9	99	386.1
Extract	38.3	2.7	80	216

The germination rate of *Pulse* seeds significantly increased after treatment with higher AgNP concentrations, whereas no significant effect was found on the corn germination percentage or mean germination time. The highest germination percentage of dicot seed pulse in **table 1** was observed for AgNPs at 100 ppm concentration which is 99 % . So Silver nanoparticles AgNPs are better options for urea as nutrient for seed germination and growth of dicot seed plants. The synthesized nanoprticles increases the root lengths with higher rates within short time span, probably due to cell wall loosening of dicot seeds and faster movement of water and nutrient inside seed cells at germination.

4. Conclusion:

Exposure to nanoparticles can encourage earlier plant germination and improve plant production. Our results indicated that exposure to AgNPs had significant effects on the seed germination and seedling growth of dicot seed .The better crop yields, seed vigor and viability may take place with strait roots with high lengths and minimum angles of roots. Hence for best seed germination and good vigor index , the roots have low angles and high lengths. Hence AGgNPs act as a better nutrient for seed germination of dicot seeds comparable to urea.

5. Acknowledgements: The corresponding author is thankful to SAIF center, IIT, Mumbai, India for providing TEM characterization facility and to Biotechnology department of K.W.College, Sangli for providing the seed germination facilities.

6. References :

1. I. Khan' K. Saeed' I, Khan, Arabian Journal of Chemistry, **2017**.
2. I. A. Mamonova, I. V. Babushkina, I. A. Norkin, E. V. Gladkova, M. D. Matasov and D. M. Puchinyan, *Nanotechnologies in Russia*, **2015**, **10**, 128-134.
3. S. Iravani, H. Korbekandi, S.V. Mirmohammadi, and B. Zolfaghari, *Res Pharm Sci.*, **2014**, **9**, 385–406.
4. V. V. Makarov, A. J. Love, O. V. Sinitsyna, S. S. Makarova, I. V. Yaminsky, M. E. Taliansky, and N. O. Kalinina, *Acta Naturae*, **2014**, **6**, 35–44.
5. Shukla, V. K.; Singh, R. P.; Pandey, A. C. *J. Alloy. Compd.* **2010**, **507**, L13.
6. Ravindra P. Singh*, Vineet K. Shukla, Raghvendra S. Yadav, Prashant K. Sharma,, Prashant K. Singh, Avinash C. Pandey, *Adv. Mat. Lett.* **2011**, **4**, 313-317
7. P. Mohanpuria, K.N. Rana, S.K. Yadav, *J. Nanopart. Res.* **2008** ,**10**, 507-517.
8. U.K. Parashar, S.P. Saxena, A. Srivastava, *Dig. J. Nanomater. Biostruct.*, **2009** ,**4**, 159-166.
9. Nair, B. and T. Pradeep,.. *Cryst. Growth Des.*, **2002** ,**2**,293-298.
10. Willner, I., R. Baron and B. Willner. Growing metal nanoparticles by enzymes.*Adv. Mater.*,**2006** ,**18**,1109-1120.
11. R. Chauhan, A. Kumar, and J. Abraham, *Sci Pharm.*, **2013**, **81**, 607–621.
12. N. Kulkarni and U. Muddapur, *Journal of Nanotechnology*, **2014**, 510246-510254.
13. N. Pantidos and L. E. Horsfall, *J Nanomed Nanotechnol.*, **2014**, **5**, 233
14. S. V. Nipane , P. G. Mahajan, G. S. Gokavi,, *IJRITCC*, **2016** , **4**, 98-107

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

15. J. Chindambaram., K. Saritha., R. Maheswari, and M. Sayed Muzammil., , Chemical Science Transactions, **2014**, 2, 3-5
16. Haverkamp, R.G.. Pick your carats: nanoparticles of gold-silver-copper alloy produced *in vivo*. Journal of Nanoparticle Research, **2007**, 9,697-700
17. Song, JY. Kim, BS. Rapid biological synthesis of silver nanoparticles using plant leaf extracts. Bioprocess Biosyst Eng. **2009**,32,79-84.
18. V. Vishwa Nath., International Letters of Chemistry, Physics and Astronomy,**2014** ,1, 74-90
19. D. Philip, Physica E, , **2010**, 42,, 1417-1424
20. B. Nowack, "Nanosilver revisited downstream", Science, **2010**, 330, 1054-1055,.
21. R. Kaegi, B. Sinnet, S. Zuleeg, H. Hagendorfer, E. Mueller, R. Vonbank, et al., " , Environ. Pollut., **2010** , 158, 9, 2900-2905,
22. Z. M. Almutairi, A. Alharbi, International Journal of Biological, Biomolecular, Agricultural, Food and Biotechnological Engineering, **2015**, 9, 594-598
23. J. Kim, Y. Lee Eun-Ju Kim, S. Gu, E. Ju Sohn, Y. S. Seo, H. J. An, and Y.-Seok Chang, , *Environ. Sci. Technol.* **2014**, 48, 3477-3485
24. S. A. Umoren, I. B. Obot, Z. M. Gasem, J. Mater. Environ. Sci., **2014**, 5, 907-914
25. S. Kikui, T. Sasaki, M. Mackawa, A. Miyao, H. Hirochika, H. Matsumoto," J. Inorg. Biochem., **2005**, 99, 1837-1844,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Codiaeum Undulatum Leaves Extract Herbal Alternative to Synthetic Acid Base Indicator

Ashish S. Sartape^{1*}, Shankar Shendage²

¹ P.G. Department of Chemistry, Balwant College, Vita Dist. Sangli- 415311

² Department of Botany, Balwant College, Vita Dist. Sangli- 415311

Abstract:

Synthetic indicators had perpetually been an alternative choice for all types of titration since long time. However price had always been a tangle. Therefore development of an indicator from natural source i.e. from the leaves extracts had been the main aim of this present research work. To minimize the pollution generated due to synthetic indicators there should be herbal and effective alternative to it. In present work the ornamental plant Codiaeum undulatum leaves extract is developed as natural indicator. The leaves were extracted with ethanol and water in various ratio and 1:1 ratio was found more effective. The results were compared with synthetic indicator like Phenolphthalein and methyl orange which were found surprisingly accurate and precise. There some elements were considered from each block from periodic table and find out its tolerance limit regarding to this titration. Finally it may conclude that Codiaeum undulatum is effective, economical and eco-friendly indicator for regular titrations.

Key Words: Codiaeum undulatum leaves extract, herbal indicator, natural indicator

1. Introduction:

The chemistry is mother of many amenities. Chemistry raised our day today life expectations by affording inventions related with chemicals. We use synthetic indicator for regular acid base titrations and for primary pH determination, we use litmus paper. An indicator is a substance that reveals through characteristic colour changes, the degree of acidity or basicity of solutions. Almost any flower or leaf, for example, that is red, blue, or purple in color contains a class of organic pigments called anthocyanin or chlorophyll that change color with pH. The use of natural dyes as acid-base indicators was first reported in 1664 by Sir Robert Boyle in his collection of essays experimental History of Colors. Indeed, Boyle made an important contribution to the early theory of acids and bases by using indicators for the experimental classification of these substances [1]. The indicator causes change in the colour of the solution depending on the pH [2]. The change in color at a marginal range is attributed to their acidic or basic properties [3].

Presently available acid base indicators like phenolphthalein and methyl orange are synthetic indicators, which produce chemical hazards, [4, 5] and their high cost. Anthocyanins show remarkable change in color with the change in pH due to this property it gives an opportunity to use it as an acid base titration indicator rather than the conventional indicators like Phenolphthalein and methyl orange which are chemical based and may cause health hazards. The ethanolic extracts of narium flower petals can be used as indicators in acid base titrations [6].

As we reported narium flower petal extract [6] as herbal indicator some other researchers also reported like as methanolic extract of the flowers of Tagetes erecta[7], petal extract of Rosa hybrida cv. Menu Pearl and cv. Cri Cri [8] fresh flowers of Dianthus plumarius and Antirrhinum majus [9], Morus alba [10], Methanolic extract of Rosa indica [11], Methanolic fruit extract of Punica granatum [12], Hibiscus rosa sinensis [13], Napoleona Vogelii [14], methanolic extract of Catharanthus roseus and Hibiscus rosa-sinensis [15], Dahlia pinnata[16], Rosa damascena mill L. commonly known as rose [17], Butea monosperma [18], Boerhavia erecta L [19], Fresh flowers of Thespesia populnea Sol., Thumbergia alata Bojer, Helianthus annus Linn. [20], Hibiscus sabdariffa [21].

In present work we have developed the natural indicator for acid base titration of all type. The indicator was developed with leaves of ornamental plant Codiaeum undulatum, Which ethanolic extract was applied as effective and economical green indicator. The best thing of indicator is as the type of indicator was changed we have to change the indicator but this indicator was given surprisingly accurate and precise readings for all types.

2. Experimental:

2.1. Preparation of Codiaeum undulatum leaves extract indicator

The Codiaeum undulatum leaves were collected from campus garden and air dried. Then these leaves were crushed and grinded. The grinded powder was dissolve in ethanol. The extract was stirred for few minute

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

and filtered with muslin cloth and then with Whatman filter paper number one. The extract was then diluted with ethanol and the indicator is ready to use.

3. Result Dissuasion:

3.2. Solvent study

The *Codiaeum undulatum* was extracted with various solvents which are water miscible as we prepare acid base indicator for regular laboratory titration. To investigate the effect of solvent, we studied solvents like ethanol, methanol, acetone, distilled water and ethanol:distilled water(1:1). To this parameter, we got the result to all solvents but ethanol was finally confirmed better solvent to all extraction as it gave maximum absorbance at various λ values with spectrophotometer.

3.3. Color change at various pH

The color change has invented for pH range from 2 to 12 (Fig. 1). The color change has differed λ values. Mainly at acidic range it showed λ values 400 to 420±5nm while basic pH range showed λ value 580 to 620 ±5nm. As per change in pH the color was change it is indication of sensitivity and selectivity regarding pH which give easy interpretation for general appearance of pH. Its spectrum has been taken with UV-VIS spectrometer (Analytik Jena Specord 210 plus) is given in Fig. 2. The color change in various media is given in table 1. The colour change can observed with naked eye only, which may reveals indicator sensitivity towards pH.

3.4. Titrations

The developed indicator tested for all three types of acid base titration viz. strong acid vs. strong base (HCl Vs NaOH), weak acid vs. strong base (CH₃COOH Vs NaOH) and strong acid vs. weak base (HCl Vs. NH₄OH). The sharp end pint was observed for all types. The reading were compared with phenolphthalein and methyl orange indicators and amazingly found accurate and precise. These results may be enhancing the use of this natural indicator in labs which may reduce the pollution up to some extent.

3.5 Divers Ion Study

The titration has been conducted in presence of foreign ions. The tolerance limit was studied each element from each block of periodic table as representative. The utilized salts as precursor for each element has its own acidity and basicity but still they are up to some extent found tolerated for the titration viz. strong acid (HCl) and strong base (NaOH) (Table 2). The elements studied for tolerance limit was Na⁺, K⁺, Cu⁺⁺, Ca⁺⁺, Co⁺⁺ and Al⁺⁺⁺. From the table it was clear that the indicator has greatest limit for K⁺ ion while in presence of Al⁺⁺⁺ it was hard to determine end point, means affected the end point readings.

4. Conclusion

The *Codiaeum undulatum* may be concluded as effective and economical green alternative to the synthetic phenolphthalein and methyl orange indicator. The readings were more truthful and defined. The color change as per pH may indicate that the indicator is sensitive and selective for each pH. The color change was confirmed with spectrophotometric study. The tolerance limit was studied in presence of various elements which was higher for the K⁺ ions. Finally it may concluded that the reported herbal indicator was effective, economical and green also gives the accurate and particular readings for all three types acid base indicators.

References:

- 1] S. H. Bhise, N. G. Shinde, B. S. Surve, N. V. Pimpodkar, S. S. Shikalgar, *Acalypha wilkesiana* as Natural pH Indicator, *Inter. J. Natural Products Res.* 4(1), (2014), 33-35.
- 2] M. A. Suva, *Opuntia ficus indica* (L.) Fruit Extract as Natural Indicator in Acid- Base Titration, *J. Pharma. Sci. Tech.* 3(2) 2014.
3. S. O. Eze, R. A. Ogbuefi, Analytical Potentials of Dye Extracts from *Urena Lobata* (Mgbo) Flowers, *Comm. Applied Sci.*, 2 (1), (2014) 25-35.
4. NTP. Toxicology and Carcinogenesis Studies of Phenolphthalein (CAS No. 77- 09-8) in F344/N Rats and B6C3F1 Mice (Feed Studies). Technical Report Series No 465.NIH Publication No. 97-3390.Research Triangle Park, NC: National Toxicology Program; (1996) 354.
5. HSDB.. Hazardous Substances Data Base. National Library of Medicine.Available from: [http://toxnet.nlm.nih.gov/cgi-bin/sis/htmlgen? HSDB 2001](http://toxnet.nlm.nih.gov/cgi-bin/sis/htmlgen?HSDB 2001).

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

6. V.G. Nikam, V. B. Kulkarni, P. D. Nikam, G. N. Mulik, S. T. Salunkhe, A. S. Sartape, Study of Nerium Odoratum as Natural, Economical and Effective Alternative to Synthetic Indicator and Litmus Paper, Inter. J. Pharma. Chem Sci., 3 (2), (2014), 440-444.
7. A Elumalai, M.C. Eswaraiah, R. Kasarla, P. Ravi. An Alternative to Synthetic Acid Base Indicator- Tagetes erecta Linn. Asian J Res Chem., 5(2), (2012), 218-220.
8. S. Bisht, R. Mishra, A. Panda, B. Praveen, K. Panda, T. Sahu Evaluation of indicator and antioxidant activity of hybrid rose (Rosa hybrida), J Pharm Res 5(1) (2012),428-429.
9. J. Sidana, K. Arora, P. Nain, G. Deswal, Herbal Indicator as an upcoming trend in titrimetric Analysis. IRJP 2(4) (2011), 177-179.
10. K.S. Pathade, S.B. Patil, M.S. Kondawar, N.S. Naikwade, C.S. Magdum, Morus Alba Fruit-Herbal alternative to synthetic Acid Base Indicators, Int J Chem Tech Res, 1(3) (2009), 549-551.
11. V.C. Bhagat, R.D. Patil, P.R. Channekar, S.C. Shetty, A.S. Akarte, Herbal indicators as a substituent to synthetic Indicators, Int J Green Pharm, (2008) 162-163.
12. S. Agrawal, N.R. Raj, K. Chouhan, C.N. Raj, S. Jain, A. Balasubramaniam, Isolation of herbal acid-base indicator from the seeds of Punica granatum, J Chem Pharm Res, 3(2) (2011), 168-171.
13. P. Gupta, P. Jain, P.K. Jain, Isolation of natural acid base indicator from the flower sap of Hibiscus rosa sinensis, J Chem Pharma Res, 4(12) (2012), 4957-4960.
14. J.O. Igidi, F.I. Nwabue, O.N.Omaka, Physicochemical studies of extracts from napoleona vogelii grown in ebonyi state as a source of new acid - base indicators, Res J Eng App Sci 1(2) (2010), 96-101.
15. S. Kadam, A. Yadav, V. Raje, K. Waghmare, Comparative study of natural and synthetic Indicators, Der Pharma Chemica, 5(1), (2013), 296-299.
16. P. Gupta, P. Jain, P.K. Jain, Dahalia flower sap a natural resource as indicator in acidimetry and alkalimetry, IJPT 4 (4), (2013), 5038-5045.
17. S. Himesh, S. Nanda, A.K. Singhai, J. Malik, Radical scavenging activities and natural indicator activity of aqueous and ethanolic extract of rosa damascene. Int J Pharm Pharm Sci 4 (5), (2012), 581-586.
18. B.N. Shreel, K.V. Hetal, S. Singh, Acid-Base indicator property of dye obtained from Butea monosperma. PhTechMed 1(2) (2013), 252-255.
19. V.S. Marulkar, S.S. Kavitate, S.G. Killedar, D.P. Mali, Boerhavia erecta linn., stem bark extract a natural acid-base indicator, Asian J Biomed Pharm Sci, 3(16) (2013), 10-13.
20. S.B. Patil, M.S. Kondawar, D.S. Ghodke, N.S. Naikwade, C.S. Magdum, Use of Flower extracts as an indicator in acid-base titrations, Res J Pharm Tech 2 (2), (2009), 421- 422.
21. Okonkwo, T.J. Nnaemeka, Hibiscus sabdariffa anthocyanidins: a potential two-colour end-point indicator in acid-base and complexometric titrations, Int J Pharm Sci Review Res, 4(3) (2010), 123-128.

Figures:

Fig. 1. Color change with respect to pH of Codiaeum undulatum leaves extract indicator

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Fig. 2. UV-Vis Spectrum for various pH range Codiaeum undulatum leaves extract indicator

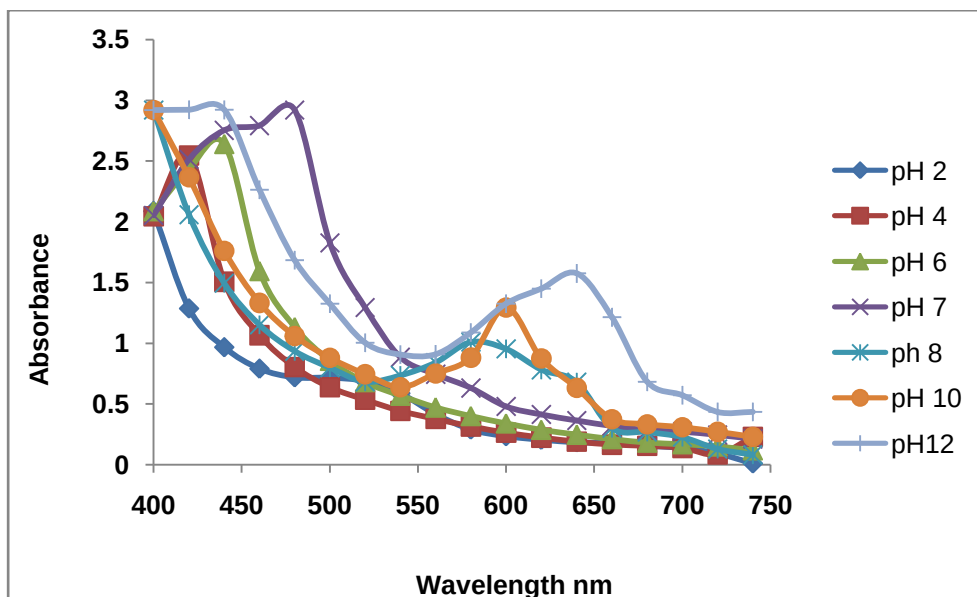

Table 1 Color change at various Codiaeum undulatum leaves extract indicator

Substance	Nature	Original Color	After extract addition
1 M HCl	Acidic	Colorless	Pink
1 M NaOH	Basic	Colorless	Yellow
Commercial Vinegar	Acidic	Colorless	Pink
Commercial baking soda	Basic	Colorless	Yellow
Soap	Basic	Colorless	Yellow

Table 2 Tolerance limit for divers ions in HCl Vs. NaOH titration in presence of Codiaeum undulatum leaves extract indicator

Sr. No.	Salt	Ion	Tolerance limit
1.	NaCl	Na ⁺ (Alkali Earth Metal)	5 mg/ml
2.	KCl	K ⁺ (Alkali Earth Metal)	20 mg/ml
3.	CuCl ₂ .2H ₂ O	Cu ⁺⁺ (d block transition Metal)	5 mg/ml
4.	CaCl ₂ .2H ₂ O	Ca ⁺⁺ (Alkaline Earth Metal)	5 mg/ml
5.	CoCl ₂ .6H ₂ O	Co ⁺⁺ (d block transition Metal)	1 mg/ml
6.	AlCl ₃	Al ⁺⁺⁺ (p block Metal)	1 mg/ml

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Studies on New Species of Cestode Parasite *Flapocephalus Zugeii* Sp. Nov. (Cestodea: *Lecanicephalidae* Braun, 1900) of *Trygon Zugei* From Mumbai Coast of Maharashtra

V. A. Jagtap^{1@}, S. A. Vhanalakar¹ and H. K. Bhagwan²

¹Department of Zoology, Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College, Gargoti,

²S. M. D. M. College, Kallam, Tal - Kallam, Dist-Usmanabad

Abstract:

The present communication deals with a new species of the genus *Flapocephalus* i.e. *F. zugeii* sp.nov. at Mumbai coast, M.S. India. A new species of the cestode *Flapocephalus zugeii* obtained from the host *Trygon zugei* is described. A detailed examination of specimens has allowed us to erect a new species *Flapocephalus zugeii* to accommodate the worm. It shows remarkable differences from other known species of *Flapocephalus*. The scolex is small in size, globular in shape. The scolex is divided two regions, anterior region is small in size, oval having two globular flaps. The posterior region is medium, almost cushion like structure, bearing medium accessory suckers at anterior part. The flaps are small, globular. The accessory suckers are medium in size round in shape. The scolex is followed by short neck. The genital pores are medium in size, oval. The vitellaria are granular, on each lateral side and from anterior to the posterior margin of the segments. The longitudinal excretory canals are medium.

Keywords: Cestode parasites, *Flapocephalus zugeii*, *Trygon zugei*, Mumbai coast.

Introduction :

The genus *Flapocephalus* is erected by Deshmukh, 1977 as a *Flapocephalus trygoni* from *Trygon sephen* Cuvier, (1871) at Ratnagiri. Later on Shinde and Deshmukh added one more new species as a *Flapocephalus saurashtrii* from *Trygoni sephen* Shinde and Deshmukh, (1979) at Ratnagiri, M.S. India.

Materials And Methods :

These cestodes were flattened in 4% formalin, passed in alcoholic grades, stained with Borax carmine and mounted in D.P.X. and whole mount slides were prepared for further anatomical studies.

Description:

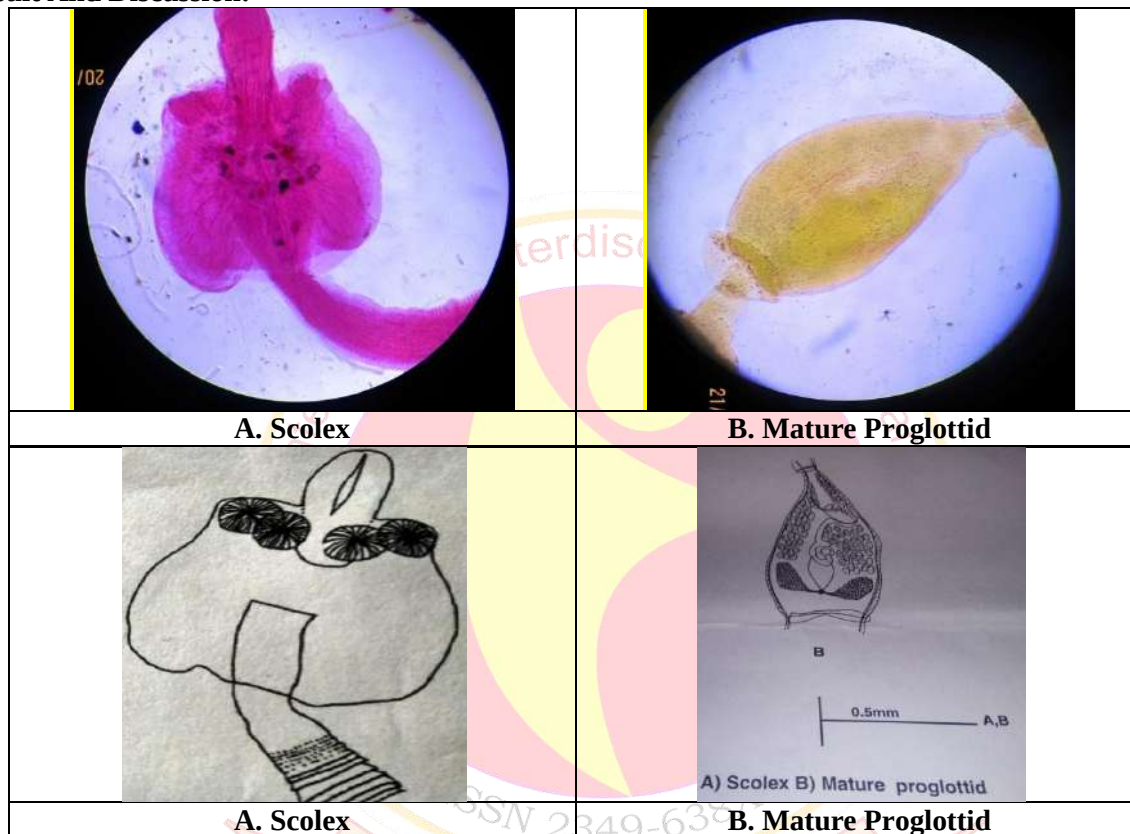
The scolex is small in size, globular in shape, distinctly marked off from the strobila, narrow anteriorly, broad posteriorly and measures 0.873 (0.849-0.897) in length and 0.737 (0.840-0.897) in breadth. The scolex is divided into two regions. The anterior region is small in size, oval in shape, represented by two globular flaps, flaps are thickly muscular with fanwise arrangement of muscle 106 and measure 0.704 (0.693-0.715) in length and 0.181 (0.170-0.193) in breadth. The posterior region of the scolex is medium size, almost cushion like structure, bearing medium accessory suckers at anterior part of the scolex and measures 0.749 (0.738-0.761) in length and breadth respectively. The flaps is small in size, globular in shape and measures 0.011 (0.009-0.014) in length 0.216 (0.215-0.218) in breadth. The accessory suckers are medium in size round in shape and measures 0.048 in diameter. The scolex is followed by short neck, thin, narrow anteriorly, slightly broader posteriorly and measures 0.211 (0.208-0.213) in length 0.0145 (0.0140-0.0148) in breadth. The mature segment are longer than broad, tapering at the anterior end and measure 0.614 (0.606-0.621) in length and 0.232 (0.222-0.242) in breadth. The testes are medium in size, oval in shape, 77 (75-80) in number, preovarian and measures 0.033 (0.014-0.019) in length and 0.004 (0.007-0.0014) in breadth. The cirrus pouch is large size, almost oval in shape, slightly anteriorly directed, placed almost 1/3rd from the anterior margin of the segments and measures 1.703 (1.640 -1.766) in length and 1.804 (2.187-1.421) breadth. The cirrus is wide, slightly coiled, thin, curve anteriorly, contained within the cirrus pouch and measures 0.035 (0.022 -0.048) in length and 0.036 (0.024-0.048) in breadth.

The vas deferens is anteriorly directed, thin and measures 0.035 (0.022-0.048) in length and 0.036 (0.024-0.048) breadth. The ovary large in size, U shaped in appearance indistinctly bilobed, near the posterior margin of the segments, lobes extends anteriorly and measures 0.123 (0.121-0.126) in length and 0.0121 (0.097-0.0145) in breadth. The vagina is wide, starts from the genital pores, posterior to the cirrus pouch, runs for a short distance, enlarges and forms the receptaculum seminis of the ootpe and enormous size, which turns posteriorly and open into and measures 0.844 (0.834-0.854) in length and 0.0227 (0.0121-0.0242) in breadth. The receptaculum seminis is medium in size, oval in shape, and measures 0.243 (0.0194-0.0292) in length and

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

0.138 (0.135-0.140) in breadth. The ootype is small in size, round in shape and measure 0.48 in diameter. The genital pores are medium in size, oval in shape, antero-posteriorly elongated, placed just anterior to the middle of the segments, sub-marginal, irregularly alternate and measures 0.0013 (0.0001-0.00254) in length and in breadth respectively. The vitellaria are granular, on each lateral side and from anterior to the posterior margin of the segments. The longitudinal excretory canals are medium and measures 0.030 in width.

Result And Discussion:

The genus *Flapocephuls* was erected by Deshmukh, (1977) with its type sp. *Flapocephuls trygoni* from *Trygon sephen* Cuvier, (1871) at Ratnagiri, M.S. India. Later on the following species are added to this genus.

- 1) *F. trygoni* Deshmukh, (1979).
- 2) *F. saurashtrii* Shinde and Deshmukh, (1979).

The present communication deals with a new species of the genus *Flapocephalus* i.e. *F. zugeii* sp.nov. at Mumbai coast, M.S. India.

The worm under discussion, the scolex is small in size, globular in shape, the scolex is divided into two regions, anterior region is small, represented by two globular flaps, thickly muscular with fan wise arrangement of the muscles. The posterior region of scolex is medium in size, almost cushion like structure, small, rounded accessory sucker, neck short, the mature segments are longer than broad, testes 77 (75-80) in number, preovarian, ovary large, almost 'U' shaped, near the posterior margin of the segments.

1. The worm under discussion, in having scolex is globular in shape, differs from *F. trygoni*, which is having cushion like shape.
2. The present cestode parasite, in having globular flaps, differs from *F. trygoni*, two semicircular flaps.
3. The present tapeworm, which is having mature segment longer than broad, differs from *F. trygoni* in having longer than broad.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

4. The present worm, which is having testes 75 - 80 in number, differs from *F. trygoni*, 17 - 20 in number.
5. The present cestode, which is having vagina posterior to the cirrus pouch, differs from *F. trygoni*, anterior to the cirrus pouch.
6. The present parasite, which is having ovary bilobed, differs from *F. trygoni*, single mass, elongated, band like, compact.
7. The worm under discussion, in having scolex is globular in shape, differs from *F. saurashtrii*, which is having large globular.
8. The present cestode parasite, in having globular flaps, differs from *F. saurashtrii*, which is having two irregular flap.
9. The present tapeworm, which is having mature segment, larger than posterior, differs from *F. saurashtrii*, in having broader than long.111
10. The present worm, which is having testes 75-80 in number differs from *F. saurashtrii* in having 85 - 95 in number.
11. The present cestode parasite, which is having vagina, posterior to the cirrus pouch, differs from *F. saurashtrii* in having posterior to the cirrus pouch.
12. The present parasite, which is having ovary bilobed from *F. saurashtrii* in having single mass elongated compact.

The above noted characters are enough, to erect a new species, to accommodate these worms and hence the name *Flapocephalus zugeii* sp. nov. is propose after the species name of the host.

Conclson:

By observation noted characters, it is desirable to erect a new species, to accommodate these worms and the name. *Flapocephalus zugei* sp. nov. is proposed after the species name of the host

Type species: *Flapocephalus zugeii* sp.nov.

Host: *Trygon zugei*

Habiata: Spiral valve

Locality: Mumbai coast, India.

References:

1. Deshmukh R. A. (1977): One new species *Flapocephalus saurashtrii* at Verival coast of India, Rivista dipa, 40 (3): 295-298.
2. Deshmukh R. A. (1979): One new cestode *Flapocephalus trygoni* from *Trygon sephen* from west coast of India, Rivista Parasitic, 40(3): 261-265.
3. Deshmukh R. A. and Shinde G. B. (1979): Redescription of *Acanthobothrium crassicolle* Dollfus, 1926 (Cestoda: Onchobothriidae) from a marine fish. Rivista Di. Parasitologia, Vol. XLI No. 2, 231-234.
4. Southwell T. (1930): The fauna of British India including Ceylon and Burma Cestoda Vol. I. Taylor and Francis, London : pp. 271-275.
5. Yamaguti S. (1959): Systema Helminthum Vol. II. The cestodes of Vertebrates. Interscience Publishers, New York and London, 1- 860.
6. Wardle R. A. and McLeod J. A. (1952): The zoology of tapeworm. University of Minnesota press, Minneapolis, pp - 1-780.
7. Wardle R. A., McLeod J. A. and R. A. Dinovsky (1974): Advance in zoology of tape worm 1950 to 1970. University of Minnesota press, Minneapolis, pp.1-274.
8. Jensen K., Cair R. A., Cielocha, J. J. Littlewood D. T. and Waeschenbach A. (2016): When proglottids and scoleces conflict: phylogenetic relationships and a family-level classification of the Lecanicephalidea (Platyhelminthes: Cestoda). International Journal for Parasitology, 46 (5-6): 291-310.
9. Jensen K. (2005): A monograph on the Lecanicephalidea (Platyhelminthes, Cestoda). Bulletin of the University of Nebraska State Museum, 18: 1-241

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

**Study of Physiochemical Properties and Cholesterol Content in Crude Sunflower
and Groundnut Oil, collected from local farmers in the rural area from
Kolhapur District in Western Maharashtra**

V.M Desai^{a*}, S.V.Nipane^b

Department of Chemistry, Smt. Kasturbai Walchand College, Sangli^{a,b}

Abstract:

The quality of oil and its price is dependent on the physiochemical properties such as sap value, acid value, free fatty acids (FFA) content, iodine value, and cholesterol content and hence in our investigation, an attempt has been made to find out these physicochemical parameters of edible oils such as sunflower oil and groundnut oil which is collected from local farmers in the rural area from Kolhapur District in Western Maharashtra. Also, farmers in rural area are unaware of quality of oil and hence this study could be guideline for local farmers, to understand the quality of groundnut oil and sunflower oil. The determination of sap value by reflux back titration method, iodine value determination using Hanus solution by iodometric titration method and cholesterol content using Liebermann-Burchard reagent by colorimetric method, revealed that all physiochemical Properties of groundnut oil excluding iodine value is higher than that of sunflower oil. Sunflower oil contains more amount of cholesterol content as compared to groundnut oil.

Introduction:

Kolhapur district is the southernmost district of Maharashtra and is one of the industrially and agriculturally developed district. The present study was conducted in Kolhapur district which covers nearly about 57,820 ha. area [1] under groundnut and sunflower in which Karveer Tahsil [2] was selected on the basis of maximum area under cultivation.

Oil and fats form an essential part of human diet, as well as serve as an important material for manufacture of soaps, paints, varnishes, hair oils, lubricants, textiles auxiliaries and pharmaceuticals etc. Oilseeds are the second largest agri-commodity after cereals and value about 05.00 per cent of gross national product and nearly 10.00 per cent value of all agricultural products put together.

Worldwide groundnut or peanut (*Arachis hypogaea*, Linn) is one of the important oilseeds. It is the second largest source of vegetable oil in the world. India is rated as the third largest producer of groundnut in the world with annual production of over 5-6 million tons.[1] Gujarat, Andhra Pradesh, Tamil Nadu and Karnataka are the leading producers in the country and accounts for nearly 75% of the total output. Groundnut contributes to nearly 25% of total oil seed production in the country. Nearly 75% output occurs in June-September and the rest during November-March known as khariff and rabi seasons respectively. Groundnut tubers are high in starch and protein; in fact, on a dry weight basis, groundnut tubers have three times the protein as potatoes. The nuts are enriched with many noteworthy health-benefiting nutrients that are essential for optimum health. They are actually legumes but have almost all the qualities that true nuts like Almonds. Groundnut contains on an average 50.00 % of oil, 40.10 % of fat and 25.30 % of protein and is a rich source of calcium, iron and Vitamin-B complex like thiamine, riboflavin, niacin and Vitamin-A. The nuts are an excellent source of Vitamin-E (α -tocopherol); containing about 8 g per 100 g. Vitamin-E is a powerful lipid soluble antioxidant which helps maintain the integrity of cell membrane of mucus membranes and skin by protecting from harmful oxygen free radicals. Groundnut oil is traditionally used for deep frying, as it preserves the natural aroma of food. A crystal clear oil is light, easy to consume and is the preferred oil for many consumers. Filtered Groundnut Oil comes with the goodness of unique high smoke point which makes it best option for sautéing and frying. Which means that the food cooked in it absorbs less oil.

Groundnut Oil contains the goodness of monounsaturated fats (MUFA) and polyunsaturated fats (PUFA), which improves blood cholesterol levels, can decrease the risk of heart related diseases. It also helps to control insulin levels, blood sugar levels and can be especially helpful if you have type2 diabetes. One type of polyunsaturated fat, omega-3 fatty acids, may be especially beneficial to your heart. Omega-3s, found in some types of sources of food, appear to decrease the risk of coronary artery disease. They may also protect against irregular heartbeats and help lower blood pressure levels.

Sunflower oil is the non-volatile oil compressed from sunflower seeds (*Helianthus annuus*). Sunflower oil is commonly used in food as frying oil, and in cosmetic formulations as an emollient. The

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

versatility of this healthy oil is recognized by cooks internationally. Sunflower oil meets the needs of consumer and food manufacturers alike for a healthy and high performance non-transgenic vegetable oil. Sunflower oil is a monounsaturated (MUFA)/polyunsaturated (PUFA) mixture of mostly oleic acid (omega-9)-linoleic acid (omega-6) group of oils. The oil content of the seed ranges from 22% to 36% (average, 28%); the kernel contains 45–55% oil [2]. The expressed oil is of light amber color with a mild and pleasant flavor; refined oil is pale yellow. Refining losses are low and the oil has good keeping qualities with light tendency for flavor reversion. The oil contains appreciable quantities of vitamin E, sterols, squalene, and other aliphatic hydrocarbons. Sunflower oil is valued for its light taste, frying performance and health benefits. Sunflower oil is light in taste and appearance and supplies more Vitamin E than any other vegetable oil. It is a combination of monounsaturated and polyunsaturated fats with low saturated fat levels. It supplies more Vitamin E than any other vegetable oil. Vitamin E is a powerful antioxidant that protects cells against the effect of damaging free radicals. With zero per cent cholesterol levels, it offers a cooking medium that is ideal for the health conscious. As frying oil, sunflower oil behaves as a typical vegetable triglyceride. In cosmetics, it has smoothing properties and is considered non comedogenic. Sunflower oil is also used as an ingredient in sunflower butter.

Saponification value was determined according to titrimetric method discussed by Pearson [3-7]. The saponification value is the number of mg of potassium hydroxide required to neutralize the free acids and to saponify the esters in 1g of the substance. The smaller the saponification value, the larger the average molecular weight of the triacylglycerols present i.e. Saponification value is inversely proportional to the mean molecular weight of fatty acids (or chain length).

Acid value (AV) is the number that expresses, in milligrams the quantity of potassium hydroxide required to neutralize the free acids present in 1g of the substance. The acid value may be overestimated if other acid components are present in the system, e.g. amino acids or acid phosphates [3,8,9].

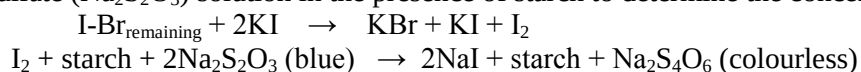
Iodine value (IV) of an oil or fat is defined as the grams of iodine absorbed by 100g oil sample. The iodine value is an identity characteristics nature of oil. As the iodine value is a measure for unsaturation [9-12] of the fatty acids in the fat, the number of double bonds of a pure substance is:

$$\text{Double bonds} = \frac{\text{Iodine value} \times \text{Molecular weight of oil}}{253.84 \times 100}$$

One of the most commonly used methods for determining the iodine value of oils is "Hanus method". The oil to be analyzed is weighed and dissolved in a suitable organic solvent, to which a known excess of iodine chloride is added. Some of the IBr reacts with the double bonds in the unsaturated lipids, while the rest remains:

The amount of IBr that has reacted is determined by measuring the amount of IBr remaining after the reaction has gone to completion ($\text{IBr}_{\text{reacted}} = \text{IBr}_{\text{excess}} - \text{IBr}_{\text{remaining}}$). The amount of IBr remaining is determined by adding excess potassium iodide to the solution to liberate iodine, and then titrating with a sodium thiosulfate ($\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$) solution in the presence of starch to determine the concentration of iodine released:

The present investigations also include determination of cholesterol content in sunflower and groundnut oil using UV-visible spectrophotometer by Liebermann-Burchard [13-14]. In Liebermann-Burchard test, acetic acid reacts with cholesterol in oil sample and gives a green colour whose absorbance, can be determined by UV-visible spectrophotometer at 640 nm.

Materials And Methods:

- 1. Oil Sample Collection:** The samples of crude sunflower and groundnut oil (500mL per sample) were obtained from local farmers in the rural area from Kolhapur District in Western Maharashtra. These samples were stored in air-tight plastic containers and kept at room temperature.
- 2. Hanus solution** [3] was prepared by dissolving 1.82g of iodine in 100ml of glacial acetic acid and then 1ml of bromine water was added for increasing the halogen content.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

3. Liebermann-Burchard reagent [13-14] was prepared with 7ml concentrated sulfuric acid and 5ml glacial acetic acid and was covered with black paper and kept in ice-bath in dark place. Standard cholesterol solution used was 2mg/ml as stock solution.

4. Sample Collection and preparation std. solution of Cholesterol [13-14]: Oil samples were weighed to 1gm, dissolved in chloroform to 10ml and further diluted to 10 times. 3ml of diluted sample solution were mixed with 2ml of Liberman-Burchard reagent and 6ml of chloroform. The test tubes were covered with black carbon paper and kept in ice-bath in dark place for 15 min. Liberman-Burchard reagent react with the sterol to produced characteristic green colour, their absorbance were determined on spectrophotometer at 640nm.

Methods:

1.Determination of Saponification Value by reflux and back titration method [3, 5-7]:

Each oil sample (W=1.0g) was weighed into different marked volumetric flask and 25ml of 0.5N alcoholic KOH solutions was added by pipette. Then this solution is refluxed on water bath for completion of hydrolysis for about one and half hour using water condenser. The flask and the condenser were then cooled and mixture was diluted to 100ml using distilled water in a volumetric flask. 25ml of this diluted solution was then titrated against 0.1N HCl using phenolphthalein indicator until the pink colour just disappeared. A blank determination was conducted simultaneously without sample. The saponification value was calculated using the formula below:

$$\text{Saponification Value} = \frac{(\text{Blank} - \text{Back}) \times \text{Normality of alkali} \times 56.1}{\text{Weight of oil sample in gm}}$$

$$= \frac{(X - Y) \times 0.5N \text{ KOH} \times 56.1}{W} = \frac{28.05 (X - Y)}{W}$$

2.Determination of Acid value by titrimetric method [3]: Each oil sample (W=1.0g) was weighed and dissolved with 50ml of ethanol in a conical flask. The flask was then heated on water-bath for 30min. Two drops of phenolphthalein indicator were added after cooling and titrated to pink end point (which persisted for 15min) with 0.1N KOH. Acid value was calculated by using formula;

$$\text{Acid Value} = \frac{56.1 \times V \times N}{W}$$

Where,

56.1 = Equivalent weight of KOH,

'V' = Volume in ml of standard volumetric KOH solution consumed during titration,

'N' = Normality of KOH solution used

'W' = Weight of oil sample

3.Determination of Ester value, % Free Fatty Acid (FFA) and % of Glycerin [3-10]:

The ester value is defined as the mg of KOH required to react with glycerin (or glycerol) after saponify one gram of fat or oil. It was calculated from the saponification value (SV) and the acid Value (AV) as

Ester Value (EV) = Saponification Value (SV) - Acid Value (AV)

% FFA and % of Glycerin was calculated by using following formulae; [14]

% Free Fatty Acid (FFA) = Acid Value (i.e. AV) x 0.503

% of Glycerin = Ester Value x 0.054664

4.Determination of Iodine value using Hanus solution by iodometric titration method[3]: Each oil sample (W=0.25g) was weighed and dissolved in 10ml of chloroform & then 30ml of Hanus solution was added into each oil sample taken into two different 250ml iodine/stoppered flask. Then flask was closed and kept in dark for 30minutes. 10ml of 10% KI solution was added into each flask after 30minutes and immediately liberated iodine was titrated against 0.1N Sodium thiosulphate solution using freshly prepared starch indicator by iodometric titration method. Iodine value was calculated by using formula;

$$\text{Iodine Value} = \frac{(X - Y) \times \text{Normality of Na}_2\text{S}_2\text{O}_3 \times 0.127 \times 100}{\text{Weight of oil sample in gm}}$$

$$\text{Iodine Value} = \frac{(X - Y) \times 0.1 \times 0.127 \times 100}{W} = \frac{1.27 \times (X - Y)}{W}$$

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

5. Determination of Cholesterol content using Liberman-Burchard reagent [13-14] by colorimetric method:

For preparation of various known concentration of Standard cholesterol solution, the volume of standard cholesterol solution (2mg/ml) was taken as 0.4, 0.6, 0.8, 1.0, 1.2 ml in five test tubes whereas one test tube was kept blank and marked as S₁, S₂, S₃, S₄, S₅ and S₀ respectively. Then, 2 ml of the Liberman-Burchard reagent was added to all six tubes and final volume was made equal (10ml) in each test tube by adding chloroform as shown in Table no. 2. The test tubes were covered with carbon black paper and kept in dark for 15 minutes in ice-bath. The absorbance of all standards (six tubes) was determined on spectrophotometer at λ max 640nm and standard graph was plotted.

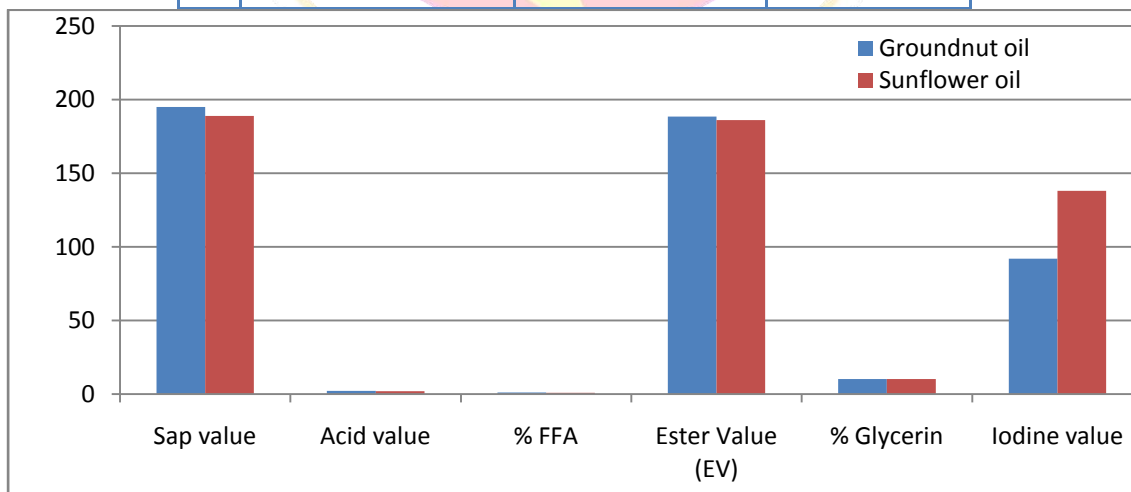
Result and Discussion:

1. Determination of Physiochemical Properties of Groundnut and Sunflower oil :

The analytical data for saponification value, acid value and iodine value of Groundnut and Sunflower oil are shown in table-1.

Table-1: Study of Physiochemical Properties of Groundnut and Sunflower oil

	Physiochemical Property	Groundnut oil	Sunflower oil
1	Sap value	195	189
2	Acid value	2.20	1.866
3	% FFA	1.106	0.935
4	Ester Value (EV)	188.54	186.03
5	% Glycerin	10.30	10.17
6	Iodine value	91.95	138.1

From this observed analytical data, it is clear that all physiochemical Properties of groundnut oil excluding Iodine value is higher than that of sunflower oil.

Sap value is also used in checking adulteration and predicts quality of oil. The higher the sap value of groundnut oil as compared to sunflower oil, the better the soap making ability of the groundnut oil. Higher sap value for triglyceride indicates higher medium chain fatty acids. Saponification value for crude vegetable oils may also be affected by the compounds in the non-saponifiable fraction [3]. Acid value is often a good

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

measure of the breakdown of the triacylglycerols into free fatty acids, which has an adverse effect on the quality of much lipids. Acid value, is the measure of hydrolytic rancidity. In general, it gives an indication about edibility of the lipid i.e. oil. Edible oil must contain <2% acid value [3-5].

Iodine value or iodine number is the generally accepted parameter expressing the degree of unsaturation, the number of carbon-carbon double bonds in fats or oils [3, 6-8]. The higher the amount of unsaturation, the more iodine is absorbed. Therefore, the higher the iodine value of sunflower oil as compared to groundnut oil indicates the greater the degree of unsaturation in sunflower oil. This value could be used to quantify the amount of double bond present in the oil which reflects the susceptibility of oil to oxidation. The iodine value (IV) of free fatty acids is higher than that of glycerides. For each %FFA the IV increases by $0.00045 \times IV$ [14]. Also higher iodine values are evidence that sunflower oil could be used in the manufacture of cosmetics, oil paints and vanish, as well as nutritional purposes.

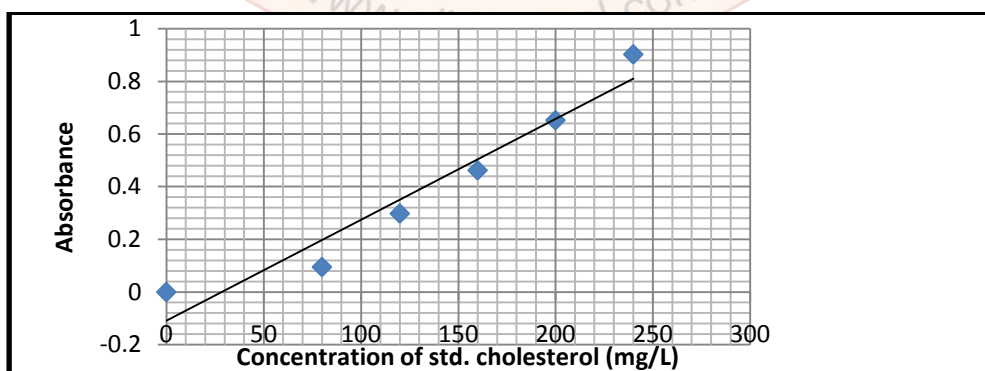
2. Determination of cholesterol content using Liebermann-Burchard reagent by colorimetric method

Table-2: Preparation of Standard cholesterol solution

Reagents	S ₀	S ₁	S ₂	S ₃	S ₄	S ₅	S ₆
Volume of std. cholesterol solution	---	0.4	0.6	0.8	1.0	1.2	---
Liebermann-Burchard reagent (in ml)	2	2	2	2	2	2	2
Solvent Chloroform (in ml)	8	7.6	7.4	7.2	7.0	6.8	8
Concentration of std. cholesterol solution (mg/L)	Blank	80	120	160	200	240	Blank

Table-3: Absorbance of standard cholesterol solutions for calibration curve at different concentrations at 640nm.

Sample	Concentration of std. cholesterol solution (mg/L)	Absorbance
S ₀	00	00
S ₁	80	0.095
S ₂	120	0.298
S ₃	160	0.462
S ₄	200	0.652
S ₅	240	0.902
Sunflower	Unknown	0.674
Groundnut	Unknown	0.435

Cholesterol content also has essential functions in the body such as providing essential components of membrane and serving as a precursor of bile acids, steroid hormones and vitamin-D. Consuming cholesterol in our diet increases the level of low density lipoproteins (LDLs) [13-14]. There are so many different varieties of vegetable oil brands in our markets and all of them claim to be cholesterol free. Due to increasing awareness on the health implications of high cholesterol in the diets, most people now prefer to purchase cholesterol free vegetable oils. The observed Cholesterol content in crude Groundnut oil and Sunflower oil is

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

150.65mg/L and 206.85mg/L respectively. However, quality of oil further depends upon HDLs (High Density Lipoproteins) and LDL (Low Density Lipoproteins).

References:

1. Agricultural profile of kolhapur district
http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/4312/8/08_chapter%202.pdf
2. Socio-Economic Survey of Kolhapur District 2006, Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai – 2005-2006
3. William Odoom and Vida Opoku Edusei, 2015, Evaluation of Saponification value, Iodine value and Insoluble impurities in Coconut Oils from Jomoro District in the Western Region of Ghana, Asian Journal of Agriculture and Food Sciences, Volume 03, 494-499
4. Kola Odunaike, L. P. Akinyemi, A. O Williams and O.T. Ogunmoroti, 2013, Estimation of the physical characteristics of some locally and imported edible vegetable oils samples in Nigeria, International Journal of Engineering and Applied Sciences, Volume 4, 19-27
5. Kirk, R. and Sawyer R. 1991. Pearson's composition and analysis of foods.9th edition, Addison Wesley longman ltd. England. pp. 9- 29, 608-640.
6. Aurand, L.W., Wood, A. E., Wells, M.R. 1987. Food composition and analysis. Van Nostrand Reinhold, New York, pp. 20-33, 181-220.
7. Nielson SS. 1994. Introduction to the chemical analysis of foods. Chapman and Hall, New York. 93-207.
8. Abayeh, O.J., Aina, E.A. and Okuonghae, C.O. 1998. Oil content and oil quality characteristics of some Nigerian oil seeds. J. Pure and Applied Sci. 1: 17-23.
9. Kapila, N., Seneviratne and D.M.S., Dissanayake, 2005. Effect of Method of Extraction on the Quality of Coconut oil,. J. Sci. Univ., Kelaniya 63-72.
10. Pomeranz Y and Meloan CE. 1987. Food analysis: Theory and Practice. 2nd ed. Van Nostrand Reinhold Company, New York. 81-765.
11. Cocks, L. V., Rede Van, C. 1966. Laboratory Handbook for Oil and Fat Analysis. Academic Press Inc., London and New York, 80-129.
12. Duell, H.J., Tr. 1951. The lipids: their Chemistry and Biochemistry Vol. 1 New York Inter Science Publishers pp: 53-57.
13. Attarde Daksha, Pal Subodh , 2010, Estimation of sterols content in edible oil and ghee sample, International Journal of Pharmaceutical Sciences Review and Research, Volume 5, 135-137
14. Dimberu G. Atinafu and Belete Bedemo, Estimation of total free fatty acid and cholesterol content in some commercial edible oils in Ethiopia, Bahir DAR, Journal of Cereals and Oil seeds Vol. 2(6), pp. 71-76,
15. Bianca Silva Ferreira, Lara Pereira Faza, and Mireille Le Hyaric, 2012, A Comparison of the Physicochemical Properties and Fatty Acid Composition of Indai'a (Attalea dubia) and Babassu (Orbignya phalerata) Oils, The Scientific World Journal, 1-4, doi:10.1100/2012/532374

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Impact of Globalization on Literature: A Study of Chetan Bhagat's *What Young India Wants: Selected Essays and Columns*.

Shri N. S. Warake,

Research scholar.

256, Bapuram nagar, Kalamba, Kolhapur

In the realm of literature, Indian English literature is also nevertheless a gala of the transcended modern India reflecting the various shades of globalization. Of late, the realistic, modernistic, pessimistic, mode of the first three decades of post-independence writing is giving way to a non-representational, experimental, self-conscious and optimistic literature (i). The literature produced in neo-colonial era popularly termed as Pop-literature or Call Centre literature, which respectfully bows down to the overarching presence of both prolific Indian writers of international repute such as Chetan Bhagat and Arvind Adiga. Chetan Bhagat has shared his experiences through literary pieces including six famous novels and a prose work. His attendance at over a hundred of events in more than seventy-five cities has made him a global figure. Hence, a humble attempt is made through this paper how Chetan Bhagat's seminal prose work, *What Young India Wants: Selected Essays and Columns* (2012) explicitly acknowledges the young India with the constructive nature of globalization.

The globalization is an inevitable phenomenon. It has many connotations. Dr. Cairo defines it as: "Globalization is a complex web of social processes that intensify and expand worldwide economic, cultural, political, and technological exchanges and connections" (ii). It can also be thought of as flow of ideas exchanged worldwide through the various mediums like literature, technology and multinational corporations into the non-Western world. The process of globalization began with the expansion of Western industrial societies into the non-Western world through colonialism. It characterizes as our development era, a phenomenon that the human society is forced to understand, because for the first time, it questions the surviving and evolution of the human society.

Bhagat's experiences at multinational corporations realized him about the want of his young Indians, even though their regional cultures are different, – a better life in a good society. This made him to exchange his mutual ideas; and understand politicians including MPs and Ministers to explain his thoughts to them about the betterment of India and its youth. Donald Greenless claims: "Chetan Bhagat might not be another Vikram Seth, Salman Rushdie or Arundhati Roy, but he has authentic claims to being one of the voices of a generation of middle class Indian (New York Times). (iii) Being a multinational personality, Bhagat does not mean to deprive off the traditional cultural values completely, which are constantly in flux due to globalization, but he wants to add some new ideas, values brought through his experiences from China, Singapore, Malaysia, etc. Hence, he compares India with Hong Kong as: "The world was much richer, smarter, fairer and ... happier. All our spirituality, diverse cultural identities, policies had brought us nowhere" (p.xii).

Through his illustrious work *What Young India Wants: Selected Essays and Columns*, Bhagat analyses some of the complex issues those are facing modern India and also offers solutions and even invites discussion on them. Though this book is divided into four major parts prefixed with *My Journey*, including *Our Society*, *Politics*, *Our Youth* and *Two Stories*; the fourth part does not come into the purview of this study. Throughout his essays, Bhagat raises certain issues, poses some related questions and offers solutions in the end. He has presented the scenario of his contemporary Indian society very genuinely. In his own words: "I have written them in various states of mind-anger, anguish, frustration, sadness or hope. In these pages, you will find not only the India of now, but also the India of my dreams" (vii).

His essay entitled *Our Society* underlines true facts about rural poverty, corruption, political instability, lack of moral values, typical psyche of people; and economic condition in a globally recognized India. He presents the cultural, social and economical aspects of society. He opines: "For any lasting change to happen in the country, society has to change in terms of its behavior, attitudes and values" (p.1). By values, he means the implicit rules made by Indian culture through which people live in. In his view, one should value to democracy, honesty, community; and being part of India, value to nation. A clear set of values

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

integrate the society and the satisfaction to the people. But the lack of a set of good values leads society to scams, nepotism and bad governance. He says that greed is even good. He compares Americans with Indians. America, despite of its relentless greed, materialism and consumerism, the Americans have developed a system in which wealth is created with hard work, innovation, talent and enterprise. Their innovative work in global corporations has created better prospectus without government connection, though they may have a hundred flaws, they are extremely protective of their system. Because anyone who tries to break it to come up in life in America using unfair means is punished severely. On the other hand, in India, we don't have good laws or such severe punishment that to prosecute the blatantly corrupt. As we can't generate wealth, it kills innovation and keeps the powerful as rent-seeking controllers of recourses. Innovation will rule the world; and the Indians will be left to serve them. Hence, in the globalized world, India may not get colonized politically, but economically.

Bhagat underlines meaning of true wealth. It provides stature and security, a genuine benefit. They are constructs of mind. Politicians loot money to raise their party fund to fight the next election. The corrupt people keep the money hoping that it will give them a better place in life. However, he views: "Since they have stolen, not earned, the wealth, the crime gnaws at them from within and they can never be at peace" (p.14). Hence, Lakshmi (wealth), which is accumulated through honest and fair means, brings peace and happiness to the person, who earns it. He confers idea of talent, which is much celebrated in America. On the other hand, India celebrates success of businessmen. Even they are awarded, ranked and treated as role models for the youth; Government does not see whether they have followed the proper procedure of obtaining the permission, use of agricultural land for proper purposes, obtained licences to open a business. But the ordinary Indians never be able to. That is why; very few Indian companies make money from rent-seeking behavior, creating artificial barriers of access to regulators, thereby deriving our startups of wealth-generating opportunities. None of the recent technological sector has changed the world and created the wealth out of India. Even, the international investors, though, they already know about India's potential, they understand that the Indian corporate-political nexus is actually keeping the country poor, not making it rich (p.17). If we want to set it right, the corporate houses, the government and the individuals should play their role as: "First, the few corporations who really care have to form a cartel against corruption and nepotism. Second, the government has to understand the meaning of protecting Indian industry, and third, we, as individuals, have to stop admiring and glorifying the parasitic billionaires of India" (p.18).

To change this scenario, Bhagat focuses on the psychology of Indian people. In his view, there are three traits of psyche that is not good for the county and its people. The first trait is servility. At school, education system hammers out individual voices and kills natural creativity, turning into servile and course-material slaves. The second is numbness to injustice, which comes from environment. We are exposed to corruption from our childhood. The third is divisiveness, which is taught at home, where the differences amongst people are learnt from family members and relatives. Finally, he suggests the mass self-psychotherapy and do change one thing the mindset. Further, he exposes that despite of internal conflicts, and religion, caste, regionalism-based violence in the country; India is touted to be one of the fastest growing economies in the world. Added to this, he says that poor education, archaic caste-based social discrimination, poorly implemented social policies; and lack of job opportunities lead Indian youth to passive frustration. To infuse modern values in students, he suggests exchange between urban and rural colleges – where every city student will spend time in rural colleges and vice-a-versa, will help a lot.

As India is the agricultural country, farmers need nourishment rather than subsidies, loan, etc. which will not create real progress. Agriculture can be India's competitive strength globally, if the government ensures to nourish the nourishers. Further, Bhagat adds that there is a needless uproar about FDI. When many sectors like Telecom, insurance, software opened to FDI, where service quality is improved, the domestic industry is survived. The FDI investor makes return, takes risk. Only in business, it has become sensitive issue that it will kill domestic small-scale retail sector. But FDI will create jobs, treat its employees better than Kirana owner; and have employee welfare policy. He opines that the common man's life is more important than a company's profit. He cites example of Bhopal poisonous Gas event in which thousands of people died but the CEO of the company has to pay compensation of just Rs. 25000/- where as in USA, the government compensates the company with billions of rupees. He adds further German Bakery event held at

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Pune. Try finding RDX in China; one will be in jail before in acronym but in India it doesn't. Hence, he suggests to value for the life of every citizen. He ends his essay inspiring Indian women not to worry but be happy.

Bhagat's essay entitled 'Politics' focuses on Indian politics and the politicians, their role in building democratic nation India. He says: "If you want to change things in a democracy, you cannot stay away from politics" (p.55). In the past, India had dynasty politics and still it continues as politicians use people on the basis of caste and religion to save their vote bank. They use divide and rule policy so that they can use minority people. They claim to be their saviors and in return ask for vote. They keep debate between Hindu and Muslim rather than building proper infrastructure, irrigation facilities, enough schools, colleges or healthcare facilities to make sure citizen enjoy a respectable life.

Bhagat suggests that in India, the land is a huge asset which government can unlock its value as it is used by politicians in super prime city areas. In his view, non-essential government offices, a portion of government housing; and the think-tank should move out of super prime areas to places like Gurgaon or Noida, which are considered part of the National Capital Region. He feels that the voters view in choosing political leaders must be rational. It is an important choice for country. Yet, in India no such educational institution is there, which groom political talent of the youth. On the other hand, the Georgetown University in the US, for example, actually trains students for political career. Hence, in India there is a lack of political awareness. Still, the economically crippled section of the society does not understand the power of democracy.

While asserting on various scams, Bhagat blames two parties Congress and BJP respectively for their dishonesty towards country. Because they know that public memory is very seasonal. He also blames Congress for proclamation of Muslim quota within the OBC quota. Both the actions had devastating effect as those focus on the attitude of Indian people that they do not value honesty above community and the sins like corruption can be pardoned. To change this attitude, Bhagat appeals the Indian youth otherwise, it will even be more difficult to get good education and good jobs to the young generation.

Bhagat compares new-age politicians with former. In his view, the new-age politicians are bolder than before as they think that silence is no longer golden because their tendency was let's get on with it. For instance, P. V. Narsimharao, Dr. Manmohan Singh kept quiet or, when forced to talk, they behaved in a diplomatic manner to the point of avoiding the issue altogether. He appeals that we need aggressive leaders, who need to have an agenda, a point of view, drive and most importantly a willingness to talk to people about issues (p.79). Further Bhagat flashes on the important issue the then Lakpal Bill raised by Anna Hajare and team. He tries to bring both sides in the Bill agitation, civil society and the government together. Anna was criticized from certain sections of the English speaking intellectual circles with the argument that Parliament cannot and should not be subverted. However, Parliament and Constitution work on a basic assumption – confidence of the people. And that is what not restored. Anna's movement became nation's movement. Feeling insult, Anna's version of draft, which was designed to truly check corruption, government threw it and came up with its own, which was passed in the Lok Sabha but rejected in Rajya Sabha.

Bhagat's views about Defence are significant. He says: "Money spent on bullets, gives no returns; money spent on better infrastructure does" (p.88). Despite Mumbai terror attack by Pakistan, he says that every single Indian's future is linked to Pakistan because of our defence budget, a fair bit of which is spent on account of Pakistan. He suggests three areas to think over: Foreign policy, Strategic defence alliance; and Good old-fashioned peace. While discussing Foreign policy, he raises Kashmir issue and resolves asking certain questions as: government doesn't have unlimited money, so what is better? Keep the fight going – or use the money to build a stronger nation? He lets the readers decide. The new globalized world has interlinked economics, he asserts in Strategic defence alliance. Every nation has to take help of other nation to protect the borders of own. Even, to give some access to other country by means of defence as well as market is significant in respect of protecting one's own country. Finally, he stresses on peace that seems to be lost in the technical world. He underlines the need of peace as it is not affordable to get fight or stay prepared for next twenty years. Thus, he concludes saying: "We must give peace a chance for the nation to progress" (p.92).

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The essay, 'Our Youth' deals with the Indian youth and his problems. As India is the youth, the median age of Indian youth is twenty-five and seventy-five percent of the population is below thirty-five. However, despite these claims, Bhagat points out that the role of youth in the main stream of nation is significant. Through this essay, he talks about Indian education system, what the youth might say to the most powerful person in the country; and the current situation of India. He underlines the importance of student's life so that s/he should not be frustrated or commit suicide thinking about future. Because everybody has some or other kind of spark. He puts his ideas about education as: "If India's population is not trained to face the globalized world...we will become a nation of servants and clerks" (p.110). He gives five reasons of this educational decline. Those are – terrible condition of schools, lack of obsolete curriculum in concern with professional world, massive inflations, which has made life extremely difficult for people with low income; and the hidden benefit of illiteracy to politicians. He also underlines the importance of English to Indian youth as it helps to access the world. He says: "As a developing nation, English is one of the few tools available to make Indians take their rightful place in the world" (p.118). He talks about the need of 10 lakh A-class institutions in concern to population. He says that Indians spend Rs.30,000/- crore as outward remittance for Indian students studying abroad. Part of that money would be diverted inwards if good colleges were available here. He blames Indian education and the aspirants to their intention of learning for the sake of job and not for knowledge. He regrets that innovation, imagination and creativity, crucial for the country have no place in Indian education system.

A young person through his letter to Gandhi (Bapu) talks about the attitude of old generation towards young generation that they think; the young generation is materialistic in nature. He says: "The older generation takes the moral high ground – slowness in work is termed patience, non-stop discussion and no action is called careful consideration and lack of improvement in standards of living is countered with claims about the need to live with austerity" (p.128). This school of old thought is the real enemy of the country.

Instead of discussing historical events in the book like *Jinnah; India Partition Independence* by Jaswant Singh, the leaders in Parliament should think about nation building, says Bhagat. He imagines what the youth might say to the most powerful person like Sonia Gandhi about corruption and marks at her pivotal role in implementing it. He points out the statement made by her son as: "Corruption prevents the benefits of globalization from reaching the common man...In fact, it not only cuts existing benefits, it cuts out future opportunities for the young" (p.139). Further, he compares corruption with terrorism and points out that both are harmful to innocent lives. He asks Sonia to pass a "Political Accountability Bill" in Parliament to finish the disease that the politicians have. He also suggests setting up an Independent Council against corruption as almost all 'first-world' countries have this. Only wonderful speeches are of no use. Hence, there is need to change things. Bhagat says: "Talent is the most precious national resource, we must nurture it" (p.143). He brings forth the fact that the system designed by the people never takes the talent into account. While talking about this attitude, he marks at the talent that conflicts with traditional Indian caste system, it zooms past and people of genuine merit are criticized. Thus, if India became a talent-driven country, India will become progressive nation.

Despite of all the degradations in the contemporary Indian society, someone like Chetan Bhagat came to the frontier and attracted the attention of the Indian people, researchers, critics; and the world towards the role of youth in the main stream of building nation very positively. His ideas imparted in this book are thought provoking. He has touched almost all the sectors of Indian society. Finally, he appeals: "Just like freedom fighters, who made sacrifices for us, let us join hands to make India a better place" (p.180).

References:

1. Sarpparaje, M. Literary Globalization. Pune Research Journal No. 48520 (Arts and Humanities. English 272. Volume 3 Issue 4 ISSN 24543454. www.puneresearch.com/english July - Aug 2017.
2. <http://globalisms.wordpress.com> 5/3/2018.
3. Greenlees, Donald. "Investment banker becomes best-selling author in India." *New York Times*.14 Mar. 2008. Web. 5th March, 2018. <<http://www.nytimes.com/2008/03/14/world/asia/14iht-writer.2.11084160.html?pagewanted=all> &r = 0>.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sri Aurobindo on Poetry: A Study of The Sources of Poetry

Dr. Satish Govind Saykar

Assistant Professor,

Department of English, D. P. Bhosale College, Koregaon

‘The Sources of Poetry’ is taken from Sri Aurobindo’s *The Harmony of Virtue*. It was published in 1897. The ideas expressed in the present essay belong to a poet involved in writing a highly experimental kind of poetry. They are neither derived from the West nor from Ancient India. The ideas contained in the criticism of Sri Aurobindo represent the romantic mood in Indian literature of the early twentieth century.

Aurobindo explains the process of poetic inspiration in a very novel way. He writes that the swiftness of the muse has been embodied in the image of Pegasus. Pegasus is the heavenly horse of Greek legend. By comparing the poetry to Hippocrene, he says that the water of Poetry flows in a current and if there comes a pause or a denial that serves as a sign of hindrance in the stream. Aurobindo explains this poetic process by using the allusion of Saraswati from Indian mythology which means the stream or flowing motion. But even she is only an intermediary. The real mother of inspiration is Ganga that flows impulsively down from the head of Mahadev. All poetry is an inspiration. The inspiration perceives the right expression. As the ancients knew the truth that the poetry is a revelation, they used the same word for poet and prophet, creator and seer, sophos, vates, kavi.

There are differences in the manifestation. The greatest motion of poetry comes when the mind is still and the ideal principle works above and outside the brain. Veda is revealed as the perfect substance and expression of eternal truth. The action of the revelation and inspiration is reproduced by a secondary, diluted and uncertain process in the mind. But the secondary and inferior action is so great that it can give us Shakespeare, Homer and Valmiki, says Aurobindo. There is also a tertiary action of the inspiration. The heart, the observing and reasoning intellect, and the intuitive intellect are the three mental instruments of knowledge. In the intuitive intellect, the ideal principle transmits its inspirations when the greatest poetry is written. But if the intuitive intellect is not strong enough to act habitually, the poetry descends into the heart and return to the intellect filled and coloured with passion and emotion.

Aurobindo asserts that the poetry written from the reasoning intellect consists of inspired conceits, reason, argumentation, rhetorical turns, ornamental fancies, learned and imitative echoes. This is sometimes called classical poetry which is vigorous and excellent but unemotional and unlifted poetry like that of Pope and Dryden. It has its inspiration, truth and value, but it is great only when it is elevated out of itself into intuitive writing or else occupied by the heart. To be great, poetry must have enthusiasm or ecstasy.

The poetry that comes from the heart is usually a disorganized stream. Our restless ideas and imagination mix with the pure inrush from above and turbulent uprush from below. Our enthusiastic emotions seek an exaggerated expression. Our aesthetic habits and preferences busy themselves to demand more satisfaction. Such poetry may be inspired, but not suitable or inevitable. There can be the higher or ecstatic and the lower or emotional inspiration. The lower inspiration disturbs and drags down the higher. Here comes the romantic or excessively high-spirited poetry which is rich in expression. The best poetry coming straight from the right centres may be bare and strong, unadorned and lofty, rich and splendid. It may be at will romantic or classical.

According to Aurobindo, there may be defects in the inspiration which results in a dullness of perception. It says the thing not in the way in which it should be said. This tamasic or clouded stimulus is active and full of unenlightenment and self-ignorance. When the experience is accompanied with the inspired expression, it would make very noble poetry. Aurobindo says that Wordsworth is the most characteristic and interesting victim of tamasic stimulus. Other great poets have also fallen a prey to it, but that tremendous and imperturbable self-satisfaction under the infliction is his alone. There is another species of tamasic stimulus which transmits an inspired and faultless expression. A good deal of Milton comes under this category. In both cases the inspiration or the revelation is active, but it is not associated in the work.

It is when the mind works at the form and substance of poetry without the revelation or inspiration for the production of poetry such as judgment, memory, language and imagination. Doggerel and bastard

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

poetry take birth in the observing intellect and the sensational mind or the passive memory guided only by the mere physical pleasure of sound and emotion. It is bold, blatant, external, imitative and vulgar. The range of its intellectuality and imaginativeness cannot go beyond the vital impulse and delight. But still there is the possibility of a remote action from the ideal self in the sensational mind. Under such circumstances even bastard poetry may have a kind of worth and inevitability. The poet in the sensational man may be entirely satisfied and delighted. The best ballad poetry and Macaulay's lays are instances in point. Scott is a sort of link between sensational and intellectual poetry. While there are men mainly sensational, secondarily intellectual and not at all ideal, Scott will always be admired.

Another kind of false inspiration according to Aurobindo is the rajasic or fiery stimulus. It is hasty, impatient and vain. It is eager to avoid labour by catching at the second best expression or the incomplete vision of the idea. Rajasic poets though feel the defect in what they have written, hesitate to sacrifice it because they are attached to what is valuable in it at the time of its creation. If they find a better expression, they repeat idea rather than striking out the inferior one. Sometimes, drifting or struggling helplessly, they harp on the same imagination without any final success in expressing it. Examples of the rajasic stimulus are commonest in Shelley and Spenser, but few English poets are free from it. This is the rajasic fault in expression. But the fiery stimulus also distorts or hampers the substance. An absence of self-restraint, an unwillingness to restrict and limit the ideas and imaginations is a sure sign of a rajasic ideality. There is an attempt to use all the possibilities of the subject to expand and multiply thoughts and imaginative visions beyond the bounds of the right and permissible. Otherwise, the true idea is rejected or seriously projected by another which seems to be more catching and boldly effective. Keats is the principal exemplar of the first tendency, and the Elizabethans the second. The earlier work of Shakespeare abounds with classical instances, thinks Aurobindo.

The perfect inspiration in the intuitive intellect is the sattwic or luminous inspiration. It is disinterested, self-contained, noble, rich or vigorous. Its eye is only on the right thing to be said and the right way to say it. It does not allow its perfection to be obstructed by emotion or enthusiasm but this does not shut it out from ecstasy and acclamation. On the contrary, its delight of self-enjoyment is a purer and more exquisite enthusiasm than that which attends any other inspiration. Aurobindo further adds that it commands and uses emotion without enslaving itself to it. There is indeed a sattwic stimulus which is attached to its own glow, limpidity and steadiness. It avoids richness, force or emotion of an emotional character even when these are needed and appropriate. The poetry of Matthew Arnold is often though not always of this character. But this is a limited inspiration. Sattwic as well as rajasic poetry may be written from the uninspired intellect, but the sensational mind never gives birth to sattwic poetry.

Aurobindo is of the opinion that a poet need not be a reflective critic. He need not have the reasoning and analyzing intellect. He need not dissect his own poetry. But few things are essential in him. He needs to have intuitive judgment to show himself at a glance whether he has got the best or the second-best idea, the perfect or the imperfect expression and rhythm. Secondly, His intuitive reason will show him without analysis why or wherein it is best or second-best, perfect or imperfect. These four faculties, revelation or prophecy, inspiration, intuitive judgment and intuitive reason are the perfect equipment of genius doing the works of interpretative and creative knowledge.

Inspiration and revelation play a major role in the formation of poetry. The three types of stimulus bring the poetry into existence. They are: tamasic, rajasic and sattwic. Revelation or prophecy, inspiration, intuitive judgment and intuitive reason are the perfect equipments of a genius doing the works of interpretative and creative knowledge.

Bibliography

1. Aurobindo, Sri. 'The Sources of Poetry'. Ed. Devy, G.N., Indian Literary
2. Criticism: Theory and Interpretation. Second Edition. Orient Blackswan: Hyderabad, 2010. p-153-157. Print.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Neo-Colonization in the Post-Colonial World: A Study of Ngugi WaThiongo's *Petals of Blood*

Dr. Dattaguru G. Joshi,

Dept. of English,

Gogate-Walke College, Banda. Dist.:Sindhudurg.(M. S.)

Abstract

NgugiWaThiongo's Petals of Blood (1977) focuses on the neo-colonial aspect of Kenya in the post-colonial global situation. During the colonial era, many nations across the world suffered, which in turn affected its native culture, social systems and their traditions. In the neo-colonial context, the colonial system enters with a new avatar, thus prompting difficulties for the marginalized communities. The leaders fail to deliver and the society remains broken and directionless. Even religion seems unresponsive and defunct. This leads to overall pessimism of a nation. Thiongo presents the problems and suggests possible solutions to these problems.

Key words:Neo-colonization;History; Religion; Colonial; Pessimism.

Introduction

NgugiWaThiongo is a well-known novelist, playwright, essayist, journalist, film maker, political thinker and an academician. Ngugi writes in the preface to *Secret Lives* (1975), "[M]y writing is really an attempt to understand myself and my situation in society and history"(1).His writings focus on the process of cultural and linguistic colonisation in the third-world countries by the neo-colonial forces and International Capital working within the system to destabilize the cultural and social homogeneity of a community. Moreover, his writing is a sharp critique against such hegemonic forces.

The works of Thiongo bring out the consequences of the colonial cultural depreciation, the neo-colonial economic exploitation and the disillusionment among masses in the post-independence era.He switched from English to his mother tongue Gikuyu, so that his works may be read and appreciated by the Kenyan peasantry.

About the novel:

NgugiWaThiongo's novel *Petals of Blood* (1977) focuses on the bond that an individual has with his/her native land and its surrounding, the history or the past, and the issue of the present including the question of livelihood. In his view, the past, present and the future are always present in any context, hence any change is always cyclical in nature.

Petals of Blood encompasses the historical past of the African nations right from the early stage of the evolution of the native society to the shifts in predicaments which lead to colonisation, the subsequent war of independence followed by the liberation from the foreign rule. But, ironically the result was of neo-colonisation and/or internal colonisation, whereby the system remained the same, although the people changed. The struggle for independence was fought to reclaim the identity and the land. However, colonial encounter bred the seeds of urban-rural divide, systematically broke the traditional systems, the religion of the colonisers was imposed on the natives and the worst was the creation of 'hybrids' who could carry on the legacy of the colonisers even after their departure.

Understanding neo-colonisation:

The *Cambridge Encyclopedia* defines Neo-colonialism as "[...]where certain countries are subjugated by the economic power of developed countries, rather than through direct rule"(557). NgugiWaThiongo in *Decolonising the Mind* (1986) refers to it as the rule of finance capital with certain consequences for the people in the areas of economic, political, cultural and psychological spheres and it continuously exerts at subduing the African Culture.

Anthony Appiah (1991) describes neo -colonialism in Africa as [...] the condition of a comprador intelligentsia, a relatively small western-styled, western-trained group of writers and thinkers who can mediate the trade in cultural commodities at the periphery. (17)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Post-colonial and Neo-colonialism were brought into effect simultaneously. Mala Pandurang (1997) in *Post-colonial African Fiction* defines neo-colonialism as, "[...]the high degree of economic and technological influence over a former colony's economic affairs and economic policy by business interests" (5).

Petals of Blood as a critique of Neo-colonialism

The novel *Petals of blood* especially looks at the three phases in Kenya's history, namely pre-colonial, colonial and post-colonial. As seen from a post-colonial perspective, it is relevant to analyse the issue of neo-colonialism.

Petals of Blood runs like a detective novel but with a strong undercurrent of political outlook. The novel begins with the murder of three Kenyan businessmen. There are four suspects who are taken for interrogation, namely, Karega, Munira, Abdulla and Wanja. Karega is a trade unionist, Munira a frustrated school teacher, Wanja a village girl who becomes a prostitute and Abdulla, a lame person, who once was a member of the Mau-Mau movement.

Petals Of Blood discusses the following issues involving shared concerns, namely, killings and decimations of local populace, religious conversion by the Christian missionaries, the issue of foreign settlers, black African bonded labours, exploitation of local territory, the erosion of traditional faith, disruption of social life, colonising of the African mind, attack on the native languages, customs and traditions, the urban - rural divide and most importantly the change observed in the value system of the native society. With the collective history of Africa as the backdrop, it is easy to understand why the author is preoccupied with the above listed issues, as seen from the depiction in the novel.

Failed leadership in the neo-colonial phase in *Petals of Blood*

This novel looks at varied leaders who summarily fail to deliver. The leaders like Chui, NderiWaReira or Kimeria are self-centered, power-hungry and corrupt. They are, what Franz Fanon (2001) refers to as, "[S]poilt children of yesterday's colonialism and of today's national governments, they organize the loot of whatever national resources exist" (37). The upcoming leadership in the form of Wanja, Abdulla, Karega and Munira are pushed back by the economic power of the neo-colonial forces of the comprador. The mass leadership as seen in the form of Nyakinyua, has died a peaceful death. The lawyer, who wants to lend a helping hand, is murdered by the politically powerful forces. In all, the leadership is fractured, thus the whole community is equally directionless, hence vulnerable to neo-colonial forces.

Popular leadership and the process of neo-colonisation

Neo-colonisation is continuing the work of colonisers by following the same policies as adopted by the colonisers. The novel *Petals of Blood* looks at the issue of neo-colonialism in Kenya. The case may be compared to any other third-world country that faced colonisation and presently faces the problem of neo-colonisation.

One of the reasons for continuing the anti-native policy of the colonial enterprise is the weak leadership among the native which has failed to perform and deliver up to the expectations of the masses. Hence, as many other African nations, the common people in the present novel reach a state of despair, betrayal and feel robbed of their dreams.

Different leaders in *Petals of Blood* who fail to deliver or betray the public are NderiWaReira, Kimeria, Mzigo and Chui who would have been exceptionally talented and capable leaders. But they have compromised national interest for their personal benefit and economic profit, unconcerned by the pathetic condition of the public. NderiWaReira, the local Member of Parliament (MP) is corrupted by power. He visits his constituency only during the elections, pleading for votes, or sometimes to gather funds. But once elected, he does not bother to visit the people.

In the neo-colonial context, the livelihood has become a 'grab and take' affair. Without one's own resources in hand, how can one think of one's livelihood and future. The resultant effect is the competition and those who cannot compete are left as derelict and unproductive. The competition is unfair, and Thiongo paints the bleak picture of Kenya's economic turmoil. Wanja in one of her lengthy talk retorts, "This

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

world[...] this Kenya[...] this Africa knows only one law. You eat somebody or you are eaten. You sit on somebody or somebody sits on you" (POB 291). This process is neo-colonisation. It is a feeling of powerlessness and inability to take any decisions either about one's own life, the village or the community. The center of power lies somewhere else. Nyakinyua thinks thus, "[...]it seemed that authority, power, everything was outside Ilmorog[...] out there[...] in the big city' (POB 116).

The political leadership and the administration is more concerned with the city or the urban area, which represents the neo-colonial attitude. At independence, the Kenyan government, politically, economically and socially inherited the colonial structure. Thiongo laments at the inability to dismantle the colonial shackles even after gaining independence. This has resulted in the birth of neo-colonialism with its flawed and unempathetic leadership.

Afro-pessimism in *Petals of Blood*

The novel in fact presents the Afro-pessimistic perspective. The word Afro-pessimism refers to a sense of pessimism and negativism about Africa's ability to overcome the problems faced by it. In the context of the novel, the problems include poverty, urbanization, and lack of social well-being, economic instability and above all the impact of neo-colonisation.

The novel projects violent means as a solution to the socio-economic problems of the oppressed and the downtrodden. The novel seems to suggest that the emancipation of the downtrodden cannot be achieved through the values based in religion, commerce or civilization. No doubt, the coloniser had brought in such values to the colonised. The reverence to natural forces was the core of religious practices and traditions, which were mutilated in the name of "civilizing the natives". Important means used for the purpose were

Religion, Commerce/Trade and civilization. The missionary had crossed the oceans, the forests, for the sake of profit that was his faith and light, and the guns were his protection. The white coloniser carried the Bible; the soldier accompanied them carrying the weapon and the administrator and the settler carried the coin. "Christianity, Commerce, civilization; the Bible, the Coin, the Gun: Holy Trinity" (POB 88).

As a consequence of such a realization, in neo-colonial Kenya, the religion has become corrupt and defunct. In *Petals of Blood*, the incident of the group visiting the farmhouse of Rev. Jerrod Brown is a critique of the religious bigotry, un-empathetic and inhuman approach. The men visit his farmhouse seeking some food and also medical assistance to the young Joseph, who is suffering from fever. The road from the gates leading to the house of Rev. Brown passes through the neat and well-trimmed trees and lawns. Karega reflects over this as, "A well finished application of sweat, art and craftsmanship over a number of years, so much energy and brains wasted on beautifying trees,..." (POB 146). The members are nearly attacked by the barking dogs and at last they meet Rev. Jerrod Brown, who is not a white man but a Black man. He is the most respected man in the Anglican hierarchy, perhaps the candidate to be the next bishop. He was earlier known as Rev. Kamau, but has changed to the Christian name. Rev. Brown is least concerned about their difficulties. Karega jokingly puts it thus, "...the Reverend holy bastard could only offer us the food of the spirit, the breads and fish of Jesus?" (POB 149).

Conclusion:

Petals of Blood looks at the post-colonial perspective as the society has entered in a phase of neo-colonial activity. The age-old heritage of the community is lost and the society cannot be reversed back to the olden days. The country has moved from colonial to neo-colonial phase. This has resulted in westernization of the neo-colonial forces, and encouraged mindless urbanization of a devouring capacity. This in turn has led to spiritual barrenness and immorality of the 'comprador'. Ngugi Wa Thiongo time and again points at failure of the intelligentsia in writing and propagating correct history among its countrymen. The novel hints at violent reaction in order to break the shackles of neo-colonialisation.

Works Consulted:

1. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back*. UK: Routledge, 2002. Print.
2. Crystal, David, ed. *The Cambridge Encyclopedia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. Print.
3. Fanon, Franz. *The Wretched of the Earth*. 1965. UK: Penguin, 2001. Print.

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

4. Loomba, Ania. Colonialism/Post-colonialism.UK: Routledge, 1998. Print.
5. Nayyar, Pramod K. Post-Colonial Literature :An Introduction. New Delhi: Pearson, 2008. Print.
6. Pandurang, Mala, ed. Post-colonial African Fiction. Delhi: Pencraft International, 1997. Print.
7. Said, Edward W. Orientalism . Western Conceptions Of The Orient. 1978. New Delhi: Penguin Books, 2001. Print.
8. Thingo, NgugiWa. Petals of Blood. 1977. Oxford: Heinemann, 1986. Print.
9. Thiongo, NgugiWa. Secret Lives. London: Heinemann, 1975. Print.
10. Decolonising the Mind. Oxford: James Currey, 1986. Print.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Impact of Globalization on Multicultural Society of India

Mr. Ganesh Jayvant Patankar.

Research Student (NET, SET- English)

Kasturbai Walchand College, Tal- Miraj, Dist- Sangli.

Abstract:-

In today's world globalization has become worldwide phenomenon. In India it became an ever growing force since 1991 when on India became a liberal economy. Ever since it had many fold effects on Indian economy as well as on Indian society. Indian society is a multicultural society. People of multiple religions and ethnicities have always been an undividable part of Indian society. Globalization affected Indian society in many ways. Where it made new ways for Indian economy to prosper it also threatened the cultural identity of this multicultural society when it started to affect various elements of this culture. This paper provides comprehensive overview of the impact of globalization on multicultural society of India in terms of language, thought, behaviour, eating habits, ways of life etc.

Key Words: - globalization, liberal economy, multicultural society, cultural identity.

Introduction:-

In today's world globalisation has become a worldwide phenomenon. It has a very long history. It existed in the past too, but today it has been practiced on a very large scale. Globalisation is a process in which people from various distant nations comes in contact with each other. The primary purpose of globalisation was the development of trade on an international level. The developing transportation and communication technology aided the process in last few decades.

The revolution that took place in the field of Internet and gadgets of communication technology like smartphones made it easy for people from various distant countries and communities to come in contact with each other. Social media applications like facebook, twitter and communication facilities like Whatsapp, E-mail, and Hike Messenger etc. helped people with similar interest come closer from around the globe.

'Economic Globalisation' is a word particularly used for a process when a country opens its economy for global trade and foreign investment by relaxing rules, taxes and import- export duties to encourage international trade. It is also called economic liberalisation too and in India it was initiated in 1991 when India changed its economic policies. Indian people are cautious about international trade as a result of English colonisation which came in the guise of international trade. But things started to change since 1991. From then on India always tried to encourage international trade. In 2014 Indian Prime Minister Mr. Narendra Modi announced the campaign 'Make in India', which facilitated the way for transnational companies to set their manufacturing plants on Indian soil by relaxing the conditions for the process. It proved to be a major step forward in the process of globalisation.

What globalisation does is it brings people together from many parts of the world with different languages, cultures, traditions and thoughts. Sometimes the difference between the local community and the newly migrated community becomes the root cause of violent clashes among them. There are many such instances of such cases happening around the world. This process of globalisation gradually results in a multicultural society. Multicultural society is a society consisting people of various cultures, ethnicities and races.

India is a widely spread country with 29 States and 7 Union Territories. There lives people of various religions, casts and ethnicities in India, hence multiculturalism is not a new phenomenon to Indian people. In the past people of different communities from various parts of the world have come here for trade, to take refuge and to plunder. Many times they invaded and ruled the country and became a part of this multicultural society by settling here for ever. The Pathans of Afghanistan and Mongols Mongolia provides a good example of this. They brought with them their religions, traditions, cuisines and languages. Today they have become an undividable part of the Indian society. British came to India for trade purposes and colonised it and ruled it for a long period of more than 150 years. During this period they tried to convert local people to Christianity. They brought with them their language, Christian traditions, manners and thought which affected this multicultural society too deeply that after independence English acquired the state of second national official language in India.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

According to 2011 census 73.8% Indian population is Hindu, 14.2% is Muslim and remaining population belongs to various religions like Sikhism, Buddhism, Christians etc. Almost all of these communities have their own languages. In fact the most of the Indian states are formed on the basis of languages spoken by the local communities. Every community has its own unique traditions, festivals, dance and music styles. Sociologists considers language as the most important part of any culture. Social values of a community are transferred from one generation to the other through the medium of the language of that particular community. When people of different cultures comes in contact with each other there comes different languages in contact with each other. In this way there arises a group of people who can speak two or more languages with various degree of fluency. A person who can speak two language is called as bilingual and a person who can speak more than two languages is called as multilingual. Some creoles and pidgins takes place in the process too. In states like Maharashtra, Andhra Pradesh, Karnata etc. Hindi is not a local language usually three languages are taught in the schools and the colleges. One has to learn Hindi as the national language, English as the global language and the local language. So bilingualism and multilingualism are parts of Indian linguistic scene. As Hindi is the national language as well as the language of the Bollywood (Indian Hindi- language film industry) the most of the Indian population is familiar with it, which made it a dominant language.

In such a multicultural society as India when people of two different community interact with each other there arises a possibility of one language affecting the other one. India was under British rule for more than one and a half century. As English was the language of the rulers it acquired special status among Indian communities. With globalisation, Internet and communication facilities English acquired special status. It is the most dominant language on the Internet. English is the medium through which most of the scientific and technological knowledge is available. There are so many scientific and technological terms in English language that has no parallel words in local languages. Hence there are so many English medium schools in India.

Though this multicultural society lives in harmony there are some violent exceptions to it too. Almost 80% of Indian population practices Hinduism and Hindus are also divided into many castes. There are many instances of communal riots which include Anti- Sikh riots of 1984, Hindu- Muslim riots of 1992, 2002 and the recent riots of Muzafarnagar of 2013. There were many social media apps to worsen the situation.

Globalisation came with so many good opportunities and aspects too. In India globalisation created many job opportunities for both men and women, which helped to brought gender equality to some extent in the Indian society. Women are now allowed to go out to do job which was regarded as a taboo some decades ago. The percentage of women in literacy and in Government as well as private sector jobs is increasing day by day which brought a change in Indian traditional patriarchal society in which today women's opinion is started to be counted because of the financial freedom provided to them by their jobs.

Through liberal economical policy and campaigns such as 'Make in India', Indian Government encouraging foreign multi- national companies to make production and invest in India. In response immigration of skillful labour followed from places where job opportunities are comparatively less to the places where there are more job opportunities, which in turn forced people of different background and culture to come in contact directly. There is a considerable growth in Indian students going abroad for educational purposes as well as in non- resident Indians. When such people comes back the impact of foreign culture, thought, manners and tradition on them can be easily noticed.

Joint family system is among many specialities of Indian culture, but recently more and more people settling away from their families for various purposes such as job, education etc. which makes it look like this tradition of joint family is slowly but surely vanishing.

Internet, Television and mobile communication technologies made it easy for people from distant places to communicate. The impact of foreign language, thought, traditions and manners can be easily noticed in the today's educated generation. Arranged marriage system is a part of Indian tradition and culture and only few decades ago love marriages, inter- cast and inter- religion marriages were considered to be taboo. But now a days there is a considerable growth in the occurrences of love marriages, inter- cast and inter- religion marriages which makes it look like the traditional taboo on such practices has been lifted to some extent.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Thus people are accepting ways of life of western culture and behaving accordingly. Another impact of western culture is the occurrences of the divorces are going high. Along with Indian festivals western festivals such as Valentine's day, Friendship day, Christmas are being celebrated all around India. There is a considerable decrease in the use of traditional Indian dresses by Indian people as an effect of the globalisation which have put their cultural identity in danger. Men have started wearing western dresses like pants, shirts, jeans, T- shirts, jackets, blazers and hats and shoes of various kinds instead of wearing traditional dresses like kurtas, pajamas, dhoti, lungi, Gandhi cap, pagdi etc. women are also wearing western dresses like jeans, pants, T- shirts, shirts, gowns instead of wearing traditional dresses like sari, choli, salwar kameez, ghagra choli, chudidar dupatta, lehenga, ghonght etc. They only wearing traditional dresses on traditional festivals. This once again puts their cultural identity in danger.

Another impact of globalisation can be the habit of eating out. Today foreign food items like pizza, burger, pasta, carbonated cold drinks, ice cream, cheese, wine, noodles, biscuits, cakes are easily available in India and have become a part of local diet. Even traditional festivals are celebrated in non- traditional ways. The use of firecrackers and decorative electric lights on festivals like Diwali can be a good example of it.

In this way globalisation has affected Indian multicultural society in various ways. According to sociologists this phenomenon has a negative effect on local culture. But let's see what culture is. People of the same ethnicity or group made some rules so that all the members of the group could live in harmony. They made these rules according to their perception of life, the environment they lived in, their beliefs and the values of life they believed in. When practiced for a very long period these rules became traditions. Later on these traditions are passed from previous generation to the next one. After so many generations these rules are came to be known as culture. Let's take an example of Chhatrapati Shivaji Maharaj Jayanti (a celebration of the Hindu warrior King Shivaji Bhosle's birth which dates back to 1630 according to some sources). Chhatrapati Shivaji Maharaj Jayanti is an undividable part of present Maharashtra Hindu tradition and culture. But it was not a part of Maharashtra Hindu tradition and culture before 1630.

So my point is that, after next few centuries the effects of globalisation will become integral to the culture of Indian multicultural society and then it will become the cultural identity of the then generation. What we perceive today as the bad effects of globalisation on multicultural society of India may be proved as only our point of view in future. And there is a possibility that points of view being wrong. After all there is not set definition of what is good and what is bad. So we should accept this change because there is simply no point in resisting it. It's unavoidable. It's the future that after few millenniums all humanity will become one culture.

Conclusion:-

Globalisation has affected the multiculturalism of India in various ways in terms of traditions, languages, cuisines, apparels, manners, habits etc. It is something new for all of us. New things can't always be good. But they can seem to be bad even if they are good because they contradict our present opinions and view of life. So we should give it a try.

References :-

1. CRYSTAL, D (1997) *English as a Global Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
2. CANAGARAJAH, A.S. (1999) *Resisting Linguistic Imperialism in English Teaching*, Oxford: Oxford University Press.
3. Appadurai, A. (1996) *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
4. Dominic, K. V. *Multicultural Symphony*. New Delhi: Gnosis, 2014. Print. "Vasudaiva Kutumbakam." Web. 15 Dec. 2014.
5. www.en.wikipedia.org/wiki/Multiculturalism.
6. <https://www.census2011.co.in/religion.php>
7. <http://www.economicdiscussion.net/essays/essay-on-globalisation/18051>.
8. <https://www.ukessays.com/essays/economics/impact-of-globalisation-on-india-economics-essay.php>.
9. <http://socialsciences.in/article/multiculturalism-and-india>.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalisation and Degeneration of Life in Chetan Bhagat's One Night at the Call Center

Dr. Panchappa Ramchandra Waghmare

Assistant Professor

A. R. BurlaMahilaMahavidyalaya, Solapur

Abstract:

Globalisation is the process whereby individual lives and regional communities have been affected by economic and cultural forces that operate world-wide. In effect it is the process of the world becoming a single place. Globalisation has been a catchphrase in academic world since 1990s. The term has various aspects and branches and though it is mostly described and viewed from economic perspectives, it has become one of the most debated issues of the previous and present centuries in many areas of human knowledge such as social, political, cultural and literary studies. The presents study attempts to show the impact of globalisation on human society, culture and individual that is explored in Chetan Bhagat's One Night at the Call Center.

Keywords: Commodification, Ambivalence of Identity, Americanization, Anglicization, Westernization etc.

Introduction:

This research paper tries to show the impact of globalisation reflected in Chetan Bhagat's *One Night at the Call Center*. It constitutes the impact of global culture on the indigenous culture. There is positive and negative effect of the globalisation. The novel deals with the theme of globalisation embodying with the example of world of global culture. Due to globalisation, life becomes full of challenges where there is a growing conflict with self, with family and with society as a whole.

Chetan Bhagat's *One Night at the Call Center* is set up in the metropolitan city, Kanpur. This city is structured with global ideological state apparatuses (culture). It is portrait gallery of Non-governmental organizations (NGOs), private sectors, multinational companies. The work-culture has got a quintessential role. The characters represented in this novel are career-oriented, techno-oriented and workaholic. They want to live with successful life; however they forget to live with meaningful life. The modernization, urbanization imposed them to set up hardware and software industries. Men and women for economic gain (wellbeing) attracted towards the cities. They engaged their life in the work for financial gain. This has made them more time-bounded, mechanical, practical, narrow-minded and self-centered. The characters furthermore neglected their personal and family life. They were alienated with their national identity, patriotic feelings and social welfare and material covetousness embraced them.

Objectives of the Study:

This research paper is carried out with specific objectives:

1. To identify the concept of globalisation in general.
2. To observe the impact of globalisation represented in the novel.
3. To reveal the literary imagination of contemporary writers in English been shaped by the effects of globalisation.
4. To interpret the positive and negative side of globalisation.

Hypothesis:

The research work is based on the following empirically verified assumptions:

1. Globalisation proves itself dominant in the economic and material development of human being.
2. Globalisation aspires and enforces to go for skill based technical education.
3. Globalisation makes cultural and ethical degeneration.
4. Globalisation creates the hybrid and multicultural society.
5. Globalisation creates ambivalence of culture and identity.
6. Globalisation makes spiritual degradation, mental unrest and discontentment.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Significance of the Study:

The present research paper proves significant in understanding the world of globalisation and its impact on the human being and the environment. This will prove to be significant and noteworthy to change the ideology of mankind. This research will be helpful to the mankind to be aware of the effects of the globalisation. The study also concentrates the preservation of the cultural, conventional values.

Methodology:

The study intends to analyze and evaluate the primary texts by using various ideological and technical concepts. The topic of the research being thematic, it also claims for various research methods and techniques that would be applied to analyze the selected novels and bring out the real value of the research. Hence, the research is analytical, descriptive and interpretative in nature.

Analysis:

This novel basically projects the life of people who work in the call centers. The environment in the call center is completely affected by the global situations like blending of cultures, multicultural situation, cultural globalisation and hybridity: the third space. The life of call Center is more mechanical and terse rather than fresh and healthy. The world in call center reoffers as third space where all migrated people work together in multicultural background.

1] Anxiety, Fear and Stress:

This novel talks about the anxieties, fears, and stress of call center employees. In this novel we get rising anxieties, fear and stress in these six characters in call center are constantly under pressure. They themselves are to be blamed for it but one cannot deny that globalisation is also responsible for it. Due to slack in software industry the call center wanted to cut down the number of employees in its main bay and that brings all the people under pressure. Throughout the novel Bhagat offers modernity like smoking is the contemporary metaphor of melancholic state of being depression, stress, feel bad. Vroom is badly addicted by the cigarettes. Vroom, who works in the call center, always tries to solve his problems with burning cigarettes while working. This is real impact of the globalisation. The workaholic people like Vroom be the victim of the addiction and be the part of constant worry, anxiety, strain and pressure.

2] Globalisation and WorkCulture:

In the era of globalisation, the number of men and women working the night shift is increasing with call focuses and export oriented companies located in the Export Processing Zone employing men and women in large numbers during the night shift, without providing proper protection or transport facilities to them. This is perfectly shown in the novel. The younger generation devote themselves to the work by disregarding their personal and family life. Due to globalisation, night duty turn into mandatory, this created the more stress level in men and women represented in the novel. Besides even though night work will help to usher gender-parity in the work force, the apprehensions about incidents of sexual abuse are a matter of concern.

Priyanka's sudden engagement to a Microsoft-man she is never seen stirs things up and each of the characters has his or her own story which Bhagat at least offers a glimpse of. He is at his best in describing the workplace-silliness -- dealing with customers and bosses -- though not particularly creative or imaginative.

3] Commodification and Ambivalence of Identity:

This novel has profound concern for the identity crisis because of globalisation. The characters lose their identity by changing their names and surnames. They lose their indigenous distinctiveness by changing their dress, inherent beauty, talent. The language they speak is English and they become more anglophile, praising English culture and custom. Here the example that shows how they metamorphosized themselves.

In this novel the workers forced to change their names to Western one: ShyamMehra as Sam Mercy, VarunMalhotra as Victor, RadhikaJha – Regima Jones, Esha Singh – Elina. This anglicization of the names deeply associated with colonial policy. Shyam says:

By the way, hi. I am ShyamMehra, or Sam Marcy as they call me at my workplace, the Connexions call center in Gurgaon. (American tongues have trouble saying my real name and prefer Sam. If you want, you can give me another name too. I really don't care.) (One Night at the Call Center,

9)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

This is in real sense a globalisation of culture. Indigenous culture is in the control of one dominant culture. Everything is Americanized and made the Commodification of the names and surnames.

4] Self-Metamorphosis: From Indigenous Self to Global Culture:

The novel reoffers a character Bakshi who self-transformed with new terms of call center. Bakshi was around thirty but looked forty and spoke like he was fifty. He had worked in Connexions for the past three years. Before that, he did an MBA from some unpronounceable university in South India. He though he was Michael Porter or something (Porter is this big management guru—I didn't know either, but Bakshi told me in an FYI once) and loved to talk in manager's languages or Managese, which is another languages like English and American. (32). Bakshi even alters the language of himself in the call centers.

Esha wants to become a model, but unfortunately she cannot become a part of the fashion show. Even then she tries to become a model by hook or crook. She even demoralizes her character by sleeping with Vroom. In this novel beauty of the woman is commodified and sublimated.

People come to call focuses to set them up in the financially. Even Military Uncle comes to gain something to for his financial wellbeing.

Bhagat has a self-righteous and important streak that undermines much of his possibly valid social criticism. Claims of intellectual superiority hardly mask the pathetic inferiority complex they all seem to suffer from.

5]Brain- Drain and Loss of National Identity:

Nationalism involves national identity, by contrast with the related construct of patriotism, which involves the social conditioning and personal behaviors that support a state's decisions and actions.

One Night at the Call Center introduces a young India and the problems of six characters such as Shyam, Radhika, Esha, Priyanka, Vroom, and Military uncle of the novel they facing problems because they are working in the call center. Once they receive call from the God to solve problem and the novel also about to call to make conscious to India to the young people within it.

They neglect their family and personal life and become alienated with the society and the nation. The values of nation, nativity, caste, religion, ethnicity, patriotism were endangered by globalisation. Indigenous life is forcefully converted into the globalisation.

6] Mechanical Life:

Life due to globalisation has become mechanical, perfunctory and unthinking. All of them work in a call Center in Gurgaon called Connexions. Shyam is their ad hoc team leader. Their shift starts from 10:30 pm and ends at 6:30 am. A cab comes to take them and the writer introduces each character in comprehensive. That night all the employees experience a troublesome shift.

The story is about thwarted ambitions, lost love, absence of family affection, pressures at home and the work environment at a call Center. Shyam is very upset to know that his ex-lover Priyanka, a colleague is going to get wedded to a man called Ganesh Gupta who works for Microsoft in the US. He and his colleague Vroom are horrified to know that their boss Bakshi had cheated them by submitting the troubleshooting to headquarters without crediting them. Bakshi had plans to lay off a lot of call Center workers and so they are all worried about their jobs. There are many other stories associated with each of the characters and then a phone call comes from God. God gives them advice on improving their lives, both long term and the immediate danger. The conversation with God motivates the group to such an extent that they get ready to face their problems with utmost determination and motivation. They sit together and chalk out plans to get rid of the problems in their lives. Priyanka dumps her fiancé and marries Shyam. They trap Bakshi and save their own jobs. The most catching thing in this book is when the writer finds out who the lady in the train really was.

7] Domestic Degeneration:

Globalisation violated the Indian domestic system which was integrated and homogeneous earlier. The software companies created commotion the kinship relationship. No intimacy was remained in the characters about their relationship. The intimacy, carefulness, and unconditional love were turmoiled with the effect of globalisation.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

One Night at the Call Center by ChetanBhagat is a story about the lives of six people culturally and linguistically diverse families came for working together in a call center. They search the material pleasure and strive for job satisfaction throughout the novel.

Shyam is separated from the family life. He is also failure in having a good faith and relationship with Priyanka. But unfortunately at the end, establishes a well-sourced software company with Varun (Vroom). Finally he becomes successful in his career, instead failure in maintaining the worth family life. For Shyam, Priyanka who was his girlfriend as well as a colleague is the most important person in the whole story. Throughout the novel we see Shyam narrating his past dates with Priyanka with whom he has had a break up. He is a person who lacks self-confidence and therefore he is unable to achieve his girlfriend as well as a good position at his work place. He is extremely talented and efficient. Towards the end we see how he transforms himself into a completely new person and achieves whatever he wants in his life. It is because of call center, Shyam does not attend the wedding of nearby relatives. His work culture is spoiling his individual or personal culture. His family indigenous life is connected with sensibility.

On the other hand we see Priyanka- an intelligent and a practical girl who is too pre-occupied with her mother who was an extremely important person to her. For her mother's sake she had decided to break up with her boyfriend Shyam and marry NRI Ganesh. Further things turn out to be different in the end and Priyanka selects he love over her mother's desires for the sake of her own happiness.

Vroom (VarunMalhotra) who loves speed and wheels. He stays with his mother who has separated from his father who was a businessman. He is the most carefree person in the book. He has a soft corner for his colleague Esha, but she has never taken him seriously till now it seems. He is a very good friend of Shyam and helps him to get back with Priyanka. Vroom is the one who saves 'Connexions' call center from a major problem using his skills. In the end he gets along with Shyam and starts his own web based company.

Lastly we have the character of Military Uncle who stays alone, away from his son and grandson since they got separated from him and left for the US. He works at the call center to earn some extra money apart from the pension that he gets. He had some misunderstanding with his Son and daughter-in-law but in the end he realizes his mistake and decides to apologize and go back to them.

Hence the book One Night at the Call Center in one way or the other relates to every human being who is so busy in the worldly pleasures that he doesn't have time to think about himself on his own. He looks for the solution of his problems outside whereas the truth is that it lies within himself. So the novel foregrounds the life of people in the globalised world is scattered and fragmented and falling towards the unsuccessful family life.

8] Self-realisation:

The novel is full of drama with pleasant and unpleasant things happening to all the six leading characters. Ultimately, they get a phone call from God which alters their life. You will get this novel many aspects of modern life in India like anger of lost love, thwarted ambitions, lack of family affection, pressures of a family, and the work environment in a call center. It is a very interesting tale of Urban India nights and believe me once you start this novel, you will definitely complete it in single sitting.

Shyam, the main character of the movie or novel is a call center employee. He is on the verge of losing his girl-friend, Priyanka, who is going to marry an NRI working in Dell. Another character, Esha, is hoping for the break as a model. Radhika, who is a housewife, is not happy with her family life. Military Uncle has been barred from meeting his grandchild. Bakshi is the big boss, the manager of the company. Suddenly there is twist in the story when these call center workers receive a call from God.

The entrance of God in the call center is just epiphany or self-manifestation of all the characters. Every one put their own problems and twists from their life. Vroom is fed up with his job in the call center which is meaningless and wearisome. He realizes call center is a money-making job and not a meaningful one to live a life.

Esha wants to quit up her modeling and Priyanka wants to live with her parents and make them happy, Military Uncle wants to live with his grandchild. All these wishes are not fulfilled by the God. He says that to realize the problem and try to solve them. God puts forth four points to be successful in the life: intelligence bit of imagination, self-confidence and failure. Men and women possess all these qualities; instead they have

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

not been used to be a successful person in their life. God insists everyone to peep into the inner world and then they will be happy.

God says that man has lost his faith because of losing the four things such as intelligence, imagination, self-confidence and a failure to digest. These are the four assets of in the era of globalisation.

This paper also makes a concern for the life of person in the metropolitan cities where the people are drawn from the diverse migrated situations. This creates a multicultural hybrid situation. The nature of this world is quiet complex because it is not projecting only one community with homogenous culture, race, caste and creed. Instead the world constitutes global culture with multinational companies and their codes and conducts as well as regional diverse indigenous cultures with diverse religions, languages, traditions and customs. The novel deeply records the world of image in which it opens up with the nature of the same age. It basically concentrates of cyber-culture where the life of employees connected with the complex work environment. The environment at the work is rather perplexed with the hybridity of the culture. The paper also tends to show the cultural commodification and commercialization of education, material covetousness, sublimation and commodification of beauty of woman, brain-drain of intellectuals, mono-cultural hegemony.

Findings:

The following findings are drawn after carefully analyzing Chetan Bhagat's *One Night at the Call Center*.

1. The novel powerfully represents globalisation and its impact on the indigenous society.
2. The above novel proves how globalisation provides number of opportunities to the jobseekers in the private sectors.
3. The novel also projects the disintegration of families and loss of ethical values in the era of globalisation.
4. Globalisation creates ambivalence of identity and culture.
5. The novel projects globalisation that makes the commodification of human emotions and cultures.
6. The novel represents pain of migration or exile, homelessness, displacement, and lack of belongingness in the age of globalisation.
7. Globalisation abolishes the regional and indigenous cultures.
8. Globalisation makes spiritual degeneration, mental unrest and discontentment.

Conclusion:

Globalisation has certain positive and negative impact on education, society, culture and language. It is worth to say that this research will prove itself in developing the perception of globalisation with deep and abiding consideration. This chapter tries to show the impact of globalisation on the social and cultural environment of India. It shows how Indian families suffer from alienation, hybridization. After becoming anglophile, the characters in the novel deeply suffer from the rootlessness. The novel simply narrates story of colonized people in beautiful way.

References:

1. Bhagat, Chetan. *One Night at the Call Center*. India: Penguin Publication, 2005.
2. Ashcroft, Bill, William D., Gareth Griffith, and Helen Tiffin, eds. *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. London: Routledge, 1998.
3. Appadurai, Arjun. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalisation*. Minneapolis: U of Minnesota P, 1996.
4. Bauman, Z., *Globalisation: The Human Consequences*. Cambridge, Mass: Polity, 1998.
5. Bammer, Angelika. *Displacements: Cultural Identities in Question*. Bloomington: Indiana University Press, 1994.
6. Buell, Frederick. *National Culture and the New Global System*. Baltimore, MD: Johns Hopkins UP, 1994.
7. Bharucha, Rustom. *The Politics of Cultural Practice: Thinking through Theatre in an Age of Globalisation*. Hanover: UP of New England, 2000.
8. Featherstone, Mike. *Undoing Culture: Globalisation, Postmodernism and Identity*. London: Sage, 1995.
9. Goody, Alex. *Technology, Literature, and Culture*. Cambridge: Polity, 2011.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Reflections of Globalization in the Select Plays of Mahesh Dattani

Dr. Sunanda Subhash Shelake

(Asst. Professor), Head, Department of English,
Jaysingpur College, Jaysingpur Tal. Shirol, Dist. Kolhapur (MS)

Abstract:

The effects of globalization can be seen in the literature of Indian English writers too. The contemporary Indian English Drama has now moved to capture the new tremors caused by the overwhelming influx of the global capital and policies of free trade after 1991, which are restructuring every aspect of the Indian life with increasing intensity. The drastic economic changes and policies brought about by the globalization in India have changed the life of people especially in the urban areas. India has a rich cultural tradition which is well known to the world. Globalization has westernized India and the Indian culture has also spread its impact globally. Mahesh Dattani is the foremost and the first contemporary Indian playwright to be awarded the Sahitya Academy Award. The dramatic canvas of Dattani is colored with real life conditions and grim experiences related with urban cosmopolitan and middleclass Indians. He has successfully managed to grab a very supportive audience worldwide, amongst the Indian diaspora or even amongst the marginalized audiences who seem to find a voice through his plays. The researcher aims at examining the reflections of these changes generated by the process of Globalization in the plays of Mahesh Dattani.

Introduction:

Many Literary persons and critics believe that literature is a mirror that reflects society. The statement carries deep meaning. History may give us all information about the outer life of the country or the world its events, important dates, etc. but to know about the inner life of the people, their thoughts and tendencies, one has to go through the literature of that society. Knowledge of a particular culture in a particular age can be traced through literature. Thus, literature has the historical value as the writer is well-connected with his society.

The term 'Globalization' appeared in the 1960s. Since then it has been used in literature to describe a process, a condition a system and also an age. It can be viewed as the process of transformation of local or regional phenomena into global ones. It bears varying levels of significance and different meanings with diverse functionality. When we saw an earlier wave of 'globalized' writing, European writers travelled to foreign places and they put up the people and places generally through the eyes of the home nation. In the 1960s and 1970s with the rise of anti-imperial movements, with the rise of feminism and all sorts of identity politics; there was a sudden awareness of empire as a problem of racism, as a problem of sexism, as a problem in ways that were different from before. Previously also it was happening slowly but the scale really changed with the wave of decolonization. That enormous shift has a profound effect on writing of all the writers across the globe.

India has a rich cultural tradition which is well known to the world. Globalization has westernized India and the Indian culture has also spread its impact globally. Culture and tradition of any geographical region holds a special significance with respect to their distinctiveness that differentiates a population within a geographical boundary. This distinctiveness and individuality has been disturbed in different degrees in the process of globalization. Globalization is a part of westernization and modernization. In a way, globalization is changing the social aspects of modernity, spreading world-over normally destroying pre-existent cultures and traditions. Writers are convinced of the fact that international companies have taken up the place of colonizers. They have spread their branches into the economies of the nations.

Globalization in Mahesh Dattani's Plays:

Born on 7th August, 1958 in Bangalore, Dattani studied in Baldwin High School and St. Joseph College of Arts and Science, Bangalore. His academic career marks a blending of contradictions and it seems to have no direct relationship with his theatrical art. He is a graduate in History, Economics and Political Science. His post-graduation is in Marketing and Advertisement Management. His sensitive dramatic self is a fine synthesis of a dancer, director, actor, playwright, audience and commentator moving collectively towards a single direction. His international reputation is based on his writing credentials which include many plays

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

like *Where There's a Will, Tara, Bravely Fought the Queen, Final Solutions* and *On a Muggy Night in Mumbai*.

Most of the issues taken up by Dattani in his plays are radical, unconventional and contemporary. Homosexuality, lesbianism, child sexual abuse and gender discrimination are some of his favourite subjects. He wrote for a specific realism on the lines of Ibsen and Shaw. For him man is an integral part of society and consciously or unconsciously the creeping influences of globalization i.e. the changing societal set up, determine the fabric of relationship around him. The researcher in this paper aims at presenting Mahesh Dattani's plays in the light of the concept of globalization and its effects on them.

His play *Tara* throws light on the anguish of gender discrimination in society. The plot of the play revolves around the family of Mr. Patel. It is related with the life of congenial twins one girl and one boy, who are joined together at the hip. Chandan is the son and Tara is the daughter. They are to be separated through a surgical operation which will mean the danger to life of one of them. In this operation mother prefers that male child should be stronger. The operation was arranged in such a manner that Chandan got the two legs on his part and poor Tara was left cripple. In fact, the third leg was anatomically fit on Tara's body. It could not suit on Chandan. After operation not only the mother but Chandan also suffers for the conscious injustice done to Tara. To get rid of the horrible memories, Chandan decides to escape to London. The issue of gender discrimination and the corruption in medical profession is exposed along with concern for the deterioration of cultural values which is a part of the impact of globalization.

Bravely Fought the Queen was written in 1991. The play is set around an Indian family in which the male authority is represented by two sons Jiten and Ninin, the co-partners of an advertising agency. The two sisters Dolly and Alka, married to two brothers manage household affairs and look after their aging mother-in-law, Baa. They are the silent sufferers for the wrong doing of their companions.

The games with gender identity in this play are not simply a matter of male and female identities within India; they also affect the broader identity of entire culture. Michael Walling, the artistic director of the multi-cultural theatre company Border Crossing aptly says,

"During the colonial period, there was a sense in which India became feminized in both India and Western discourses; the nation was pictured as "Mother India", associated with softness, fluidity, jewellery, silks and make-up".¹

However, Dattani's gender games are more radical than they may appear due to his globalised perspective.

Dattani recurrently portrays the traditional mother figure with some degree of contempt. Sometimes it is Sonal, in *Where There's a Will*, sometimes it is Prema, Gowda in *Do the Needful*, sometimes it is Baa in *Bravely Fought the Queen*, Aruna in *Final Solutions* or Bharati in *Tara*. The younger women are seen as trouble shooter as Lata in *Do the Needful*, Ratna in *Dance Like a Man*, Dolly and Alka in *Bravely Fought the Queen*, and others. He uses his marginalized characters to discuss a host of taboo topics and place them at the forefront for public discussion. The gays in his play, *On a Muggy Night in Mumbai* represent the varied faces of the homosexual community which invariably move towards death, isolation, or a sham heterosexual marriage. Dattani, through such plays lifts the veil of secrecy that covers over the marginalized cultures, sexualities and lifestyles. As Asha Kuthari Chaudhuri puts it,

"The play is the first in Indian theatre to openly handle gay themes of love, affiliation, trust and betrayal, raising 'closet' issues that remain generally invisible".²

In short, the main themes of Dattani's work encompasses issues of the everyday- of learning to live with individual demons as well as those which are fostered by society- including communalism, personal prejudices, identity crises, domestic abuse, gender discrimination in contemporary Indian society. Through these themes we can trace the footprints of globalization in every field of life. There are reflections of exchange of world views and ideas as well as the transformation of the standards of living globally.

Conclusion:

Mahesh Dattani has successfully managed to grab a very supportive audience worldwide, amongst the Indian Diaspora or even among the marginalized audiences who seem to find a voice through his plays. The BBC Radio frequently commissions his plays and he was one of the two Indians asked to contribute for the

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

celebrations on Chaucer's six-hundredth anniversary. Dattani's plays are potent combination of Indian and Western theatre. It shocks and disturbs through its accuracy with the ability to approach a subject from multiple perspectives. Post-colonial India and multi-cultural Europe, both have an urgent need of a cultural expression of the contemporary. Through his plays Dattani creates a space of mingling of Eastern and Western influences which is the main part of the process of the globalization.

Dattani's plays are being staged, published and translated in India and abroad. He pushes the 'invisible' issues to the centre, as he believes that 'mainstream' society lives in a state of 'forced harmony', out of a sense of helplessness or out of a lack of alternatives. Women in his plays are marginalized but they fight back.

Globalization has changed the current social conditions and contributed to the deteriorating of nationality which is reflected through the presentation of gay culture prevalent in the urban area. Nevertheless, there is a process of international integration arising from the interchanging of world views, products, ideas and other aspects of culture. Dattani's plays are performed worldwide and they communicate and travel internationally. Globalization has not only changed our current social conditions but also it has westernized it. The Indian culture has also spread its impact globally through the plays of Dattani. Culture and traditions of India hold a special significance of India's distinctiveness and individuality which has been reflected in a disturbed condition.

In a sense, the plays of Dattani are the reflections and responses to the process of globalization. They are developed into a stage for supporting, evoking and interpreting different social, cultural, sexual and political concepts within the globalized realms. It is a process of hybridization of Western and Indian traditions both linguistically and thematically. Dattani is hailed internationally as a global playwright. He has been far more controversial in India. He is not studied in India as much as he should have been. However, Dattani is successful in communicating with outside world, retaining a homegrown sense of his plays. As a multi-cultural citizen in the globalised world, Dattani puts his strong cosmopolitan outlook in his writings creating multiple identities of his characters. Reflections of globalization in his plays win the worldwide acclaim. The local and the culturally specific co-exist with the trans-local through the bold assertions in his plays.

References:

1. Multani, Anjali, *Mahesh Dattani's plays: Critical Perspectives*, New Delhi: Pencraft International, 2007.p.70.
2. Dattani, Mahesh, *Collected Plays*, New Delhi: Penguin, India, 2000. p. 12.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Multiculturalism on Indian Diaspora Novels in English

Dr. Anil K. Kate

Assit. Prof.& Head, Department of English,
V. N. Arts,Commerce &B.N.Science, Mahavidyalaya, Shirala

Abstract:

These days, globalization and multiculturalism have influenced all aspects of the human life. In the process of human development, these phenomena have greatly affected not only communication among the people but also the ways of cultures of the different communities. The literatures, in the different languages, developed by the scholars and intellectuals from these communities and societies have also been affected immensely by these two concepts.

Diaspora novels in Indian English literature have made their mark on the arena of international level. It is the form of literature that has widened its scope and reputation all over the world. The writers, especially, diaspora having grown in the two displacements come directly in the contact of two or many cultures. They are the child of two nations-motherland as well as dreamland. Their writings emerge from the different aspects such as cultures, conflicts, different identities, hybridity, diversity and assimilation etc. These aspects have been aroused from the globalization and multiculturalism which are the wider pattern of the third world concept developed in the twenty first century and the post-colonial literature.

The present paper deals with some aspects of multiculturalism noted during the research work in the area of multiculturalism and Indian Diaspora Novels in English.

KeyWords: Multiculturalism, Globalization, hybridity, conflict, and assimilation etc.

Introduction:

These days, globalization and multiculturalism have influenced all aspects of the human life. In the process of human development, these phenomena have greatly affected not only communication among the people but also the ways of cultures of the different communities. The literatures, in the different languages, developed by the scholars and intellectuals from these communities and societies have also been affected immensely by these two concepts.

Diaspora novels in Indian English literature have made their mark on the arena of international level. It is the form of literature that has widened its scope and reputation all over the world. The writers, especially, diaspora having grown in the two displacements come directly in the contact of two or many cultures. They are the child of two nations-motherland as well as dreamland. Their writings emerge from the different aspects such as cultures, conflicts, different identities, hybridity, diversity and assimilation etc. These aspects have been aroused from the globalization and multiculturalism which are the wider pattern of the third world concept developed in the twenty first century and the post-colonial literature.

The present paper deals with some aspects of multiculturalism noted during the research work in the area of multiculturalism and Indian Diaspora Novels in English. This paper refers to the writers-V.S. Naipaul, Amitav Ghosh, Rohinton Mistry and Bharati Mukherjee as the prominent diaspora writers and their select novels.

What Is Multiculturalism?

Multiculturalism, as a recent term literally refers to the state of coexistence in a society of multiple cultures of race, ethnicity, religion, gender and sexuality. Multiculturalism is based on ideas of cultural pluralism that flourished during the twentieth century in European socio-political thought. It is a recent coinage and body of thought in political philosophy about the proper way to respond to cultural and religious diversity and a philosophy that appreciates ethnic diversity within a society and that encourages people to learn from the contributions of diverse ethnic backgrounds.

P.C. Chakraborty in his book, '*Critical Approaches to Multiculturalism*' (2010) points out that, 'Multiculturalism is a wide-ranging and brain teasing theme, not a recent trend in the study of literature and society. The major concern of multiculturalism is that we find in world history, and particularly Indian history, which traces cultural pluralism and cultural assimilation on the broad level. This phenomenon is also involved in the study of diasporic literature which is widening its scope in the literary genre. E.D. Hirsch, in his

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Dictionary of Cultural Literacy (1994) explicitly defines the term, 'Multiculturalism' as "the view that the various cultures in a society merit equal respect and scholarly interest".

M. Saji in his paper, 'Multiculturalism in Amitav Ghosh's *The Hungry Tide*' (2011) says, 'The term 'multiculturalism' generally refers to a state of racial, cultural and ethnic diversity within the demographics of a specified place. It aims at recognizing, celebrating and maintaining the different cultures or cultural identities within that society to promote social cohesion. In this context, multiculturalism advocates a society that extends equitable status to distinct cultural and religious groups, with no one culture predominating (103).

'Multiculturalism' according to Chasker, 'is not an intellectual discipline but a movement for social change. It is about respect, recognition, tolerance and protection to all cultures and subcultures. Multiculturalism is not merely an issue of academic debate and discussion but an invitation to dialogue for social cooperation. Thus multiculturalism, as a principle to be acted upon, requires from us all receptivity to difference, an openness to change, a passion for equality, ability to recognize our familiar selves in the strangeness of others. The impact of multiculturalism, thus, can be seen in the diverse fields like trade, industry, commerce, politics, education and literary studies. Thus multiculturalism, mirrored in the literary texts, can be considered as a call for dialogue between groups, cultures and religions' (101).

The Diaspora:

'Diaspora' is a term used by historians to refer to those settlements inhabited by the Jews in all parts of the world outside the state of Israel. The Diaspora, as the term now used, has come to mean any sizable community of a particular nation living outside its own country and sharing some common bonds that give them their ethnic identity and consequent bonding. Today, there are over twenty million people of Indian origin spread across a hundred and ten countries. These people, originally hailing from the Third World countries and now free in the First world, were not forcibly moved from their locations (Anand 160).

In the post-colonial era, Indian diaspora has become an important place in the world of politics, culture, and especially in the field of literature. In the Indian context, the postcolonial writers, especially, diasporic writers have gained their position by writing on the various issues like culture and multiculturalism. One of the most striking things about such post-colonial multicultural literature is many Indias they represent. Jaidev Anupama (2006) writes, 'The diaspora writers have emerged as a significant presence in the international literary arena during the last three decades. And they have indeed been alternatively lapped up by the academia for various reasons. For one, question of identity, politics and legitimacy which have always been crucial to the diasporic discourse, do increasingly command serious attention in our fast changing, increasingly alienated and volatile world (72).

The theme of multiculturalism occupies a significant place in the contemporary literature. The problems encountered by these immigrants are realistically presented in the contemporary literature. The writers of Indian origin migrated to Canada, America and other countries keenly observed the changes that took place in the immigrants. They recorded these changes and resulting pains in their writing which is popularly known as 'Diasporic Writing'. It includes the issues like sense of belongingness, feeling of 'other', cultural conflict and multiculturalism (Kousadikar 41).

The Indian Diaspora fiction in English forms the major volume of Indian English writing. The various issues relating to immigration like culture, multiculturalism, transformation and marginalization are the central aspects of the diaspora writings that are gaining tremendous popularity among the lovers of literature. Multiculturalism in its different aspects has become the culture of the day particularly, that of the diaspora world. It is one of the important social and literary issues in the study of post-colonial and diaspora literature on the broad national and international levels.

Subrata Biswas in her paper, 'Diaspora' (2010) highlights the fact that, 'in the context of diaspora study it must be remembered that diaspora study refers to a subcategory of social studies. So, this academic field of study includes social and ethnic history more than literary history and literary traditions of treating the motif of diaspora. The demand for the further in-depth studies of diaspora is reinforced by the recent changes toward diaspora politics and simultaneous processes of globalization, increasing international immigration and consciousness of minority and political rights' (83).

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The emergence of globalization and internet superhighway coupled with liberalization of economy has accelerated the attraction of diaspora life. Consequently, the present picture of Indian English literature is far away from its earlier images of being 'derivative' and 'imitative'. Especially, the migrant writers, claiming to be Indians or included in the Indian English literature, have settled somewhere else, away from their homeland or prefer to be divorced from their ancestral being, and yet their works have deeper links with their roots. Indian writers grouped under 'expatriate', and 'diaspora' have undergone a sea-change with its expectation and reinterpretation as 'common phenomenon' all over the globe. Diasporic writings raise questions regarding the definition of 'home' and 'nation'. Schizophrenia and/or nostalgia are often preoccupations of these writers as they seek to locate themselves "in new cultures".

Diaspora literature produced by the diasporic writers of such diversity as V.S. Naipaul, Salman Rushdie, Bharati Mukherjee, Rohinton Mistry, Chitra Divakaruni, Meena Alexander, Jhumpa Lahiri, Iqbal Ramoowalia, Vikram Seth, Amitav Ghosh and many others, explore problems and possibilities engendered by the experience of migrancy and diaspora life. In the process of engaging and negotiating notions of history, identity, gender, culture and racial purity, the works of these writers graphically portray their ethnic, cultural and religious experiences in the era of globalization.

Indian Diaspora Novels: Multicultural Impact

The Indian diaspora novels in English and the novelists are on the arena of internationalism due to multicultural and global aspects in their novels. The novelists- V.S. Naipaul, Amitav Ghosh, Rohinton Mistry and Bharati Mukherjee are well reputed diaspora who have emerged as the exponents of two nations--their homeland and dreamland cultures. Their characters remain in the midst of multiculturalism which reflects the respect and existence of different cultures of different communities in the nation-state.

V.S. Naipaul records closely the migrants' life with post-modernist vision relating to the conditions of migrancy. Being the diaspora novelist, Naipaul often gives the pictures of the Indian diasporic community and individuals in his works. His theme in the novel, *Half a Life* (2001) is an intermixing of diverse cultures. Naipaul presents the aspects of cultural diversity and disparity. In this context, Gouri Shankar Jha in his paper, 'V. S. Naipaul: An 'Unusual' Humanitarian/Cosmopolitan' (1995) says that *Half a Life* is a story of longing and suffering, of multilingual, multicultural identity and of the crisis of belongingness. (84).

The story of Willie is set in post-independent India, in London and then he travels to a pre-independent African country which is closely modeled on Mozambique, and lastly for a brief period, in Berlin. There are three important phases in the novel. The first phase is about Willie's father. The second phase deals with Willie's struggle for existence in London and the remaining part is about Willie's life in Africa. Overall, his traveling brings him in contact with many characters and diverse cultures which lead a half-life as exiles. (Choubey 2)

The novel, *The Shadow Lines* (1988) by Amitav Ghosh is a remarkable novel of the cultural diversity. It is a novel at the service of a narrative in which time and space is fluid and constantly shifting from one location to another and from one given moment to another without any forced transitions. This fact of changeability of location, its influence on larger historical forces, and public events are the instances of cultural diversity. These also confirm aspects of multiculturalism and globalization. The characters- Tridib and Ila represent instances of multiculturalism especially their behavior and acceptance of cosmopolitan culture.

Rohinton Mistry's *Such a Long Journey* (1991) presents a picture double diaspora, a notable aspect of multiculturalism. The Canada resident writer depicts his protagonist Gustad Noble, a Parsi who sustains his inclination with many cultures of his friends. The novel is an ideal presentation of different cultures. The wall painted by a street artist in the novel is one of the most important metaphors, in which different cultures and cultural diversity exist significantly. On asking by Gustad, a street artist paints deities from a variety of religions--Hindu, Sikh, Judaic, Christian, Muslim, Zoroastrian, Buddhist, Jainist-etc. wishing to promote "tolerance and understanding in the world" (182). This multicultural mosaic entails a juxtaposition of various religious markers.

Bharati Mukherjee's *Jasmine* (1989) is a novel of cultural transformation, assimilation and hybridity. The novelist, as her heroine Jasmine assimilates completely in the American culture. She had accepted

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

American identity and culture which are her dreams like Jasmine. This multicultural mosaic entails a juxtaposition of various religious markers. The issues concerning cultural differences and diversities between the ancient Eastern and modern Western culture are the noteworthy aspects of the novel *Jasmine*.

Along with the multicultural impact on the select novels, the writers also go for depicting the major themes such as diversity, hybridity, conflict and assimilation. These themes are well considered as the aspects of multiculturalism and globalization.

Conclusion:

The Indian diaspora novelists of Indian English have really an impact of multiculturalism which is an integral aspect of globalization. The select novels and the novelists depict the multiculturalism in the form of describing different characters belonging to different communities. The diversity, hybridity and assimilation among the people are the global phenomena of globalization to which the diaspora and other novelists have made their mark. The importance of multiculturalism as a social movement is recognized everywhere. The focus of it as a movement is to protect the marginalized groups against imposition of the dominant groups. As a movement, multiculturalism aims at the empowerment of the weaker sections of society.

Work Cited:

1. Anand, S.K. "Quest for Identity in Iqbal Ramoowall's 'The Death of A Passport.'" *Literature of Indian Diaspora*. Ed. Anand T.S. New Delhi: Creative Books, 2010. Print.
2. Biswas, Subrata. "Diaspora" *Critical Approaches to Multiculturalism*. Ed. Chakraborty P.C. Kolkata: Books Way, 2010. 76-83. Print.
3. Chakraborty, P.C. *Critical Approaches to Multiculturalism*. Kolkata: Books Way, 2010. Print.
4. Chaskar, Ashok. *Multiculturalism in Indian Fiction in English*. New Delhi: Atlantic, 2010. Print.
5. Ghosh Amitav. *The Shadow Lines*. England: Bloomsbury Press, 1988. Print.
6. Hirsch, E.D. *Dictionary of Cultural Literacy* Blackwell, 1994. Print.
7. Jaidev, Anupama. "The Great Diasporic Novel: Salman Rushdie's *Fury*." *Mapping Migrations: Perspectives on Diasporic Fiction*. ed. Charu Sharma. BooksPlus, 2006. Print.
8. Kousadikar, G. "Multiculturalism: A New Cultural Reality." *CTBC'S IRJ*. Vol:2 Issue: 4. 2015. 41. Print.
9. Mistry, Rohinton. *Such a Long Journey*. Penguin Books, Faber & Faber, 1992, Print.
10. Mukharjee, Bharati. *Jasmine*. Harmondsworth: Penguin, 1990. Print.
11. ---. "V.S. Naipaul: An 'Unusual' Humanitarian/Cosmopolitan." 83.
12. Naipaul, V. S. *Half a Life*. New York: Knopf, 2001, Print.
13. Saji, M. "Multiculturalism in Amitav Ghosh's *The Hungry Tide*." *The Quest: A Literary Journal*. Ravi, Sinha. Vol. 25, No.-2, Dec. 2011. Print.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Cultural Hybridity In Chinua Achebe's Short Story –Uncle Ben's Choice

Mr.Amit Maruti Bamane.

Asst.Professor,Dept.of English

Arts &Commerce College Kasegaon Tal-WalwaDist-Sangli.(MS)

Introduction

African writing in English evolved primarily as a result of the Euro-African colonial encounter and its aftermath. But new African literature will put forth many unsuspected gifts, hidden history, and wonderful surprises to the world in the fullness of time. African literature in English is essentially a creation of 20th century. Modern African writing has been concerned almost exclusively with the reality of African life and few African writers in English have found their thematic material outside Africa. Africa is a challenge to the humanity to see her without prejudice because it has so many traditional practices, new moods, possibilities, philosophies. Though literature of Africa has been kept at the margins, new African literature will bring to surface many unsuspected gifts, hidden history, and wonderful surprises to world. Most of the African writes have brought before the world the problems faced by the natives through literature.

Achebe's short stories are not broadly studied as his novels and Achebe himself doesn't consider them as major part of his work. In the preface for "Girls at war & Other Stories", He writes: 'A dozen pieces in twenty years must be accounted a pretty lean harvest by any reckoning'. Like novels, the short stories are heavily attracted by oral tradition. And like the folktales they follow; the stories often have morals emphasizing the importance of cultural traditions.

The collection of short stories "Girls at war and Other Stories" depicts daily in post- colonial Africa and portrays the social and political stress of newly independent societies attempting to find a balance between ancestral traditions and demands of modern life. It also deals with the marginalized, the person on the periphery, Igbo culture's contested site, cultural conflicts, hybrid identities, and multitude of problems related to the Nigerian Civil War and its aftermath. Chinua Achebe brought before the world the new identity of Africa. He tried to awaken the African people to the need to free themselves of complexes by rejecting blind imitation of the white man's values. He emphasized the need to resurrect their self-respect and dignity as a mean of taking their country from darkness into light.

The word 'Hybridity' that originated from biology and was subsequently applied in linguistic and racial theory in 19th century. But the term 'hybridity' is commonly used to refer to any kind of mixing between East and West. It has acquired importance in the discussion of mixed identities in the field of cultural studies. The term is generally deployed in the context of Indian and African societies that take on influences from the West.

The term 'Cultural hybridity' is used to describe societies that emerge from different cultural contacts. The principal theorist of Hybridity are Homi Bhabha, Nestor Garcia, Canclini, Stuart Hall, Gayatri Spivak and Paul Gilroy. Their contribution helped to create multicultural awareness in the early 1990s. Hybridity progressed to challenge essentialism. Cultural differences emerge from biological differences between races, genders, etc. Cultures have practiced exchange of values, customs or material goods for years uncounted.

Homi Bhabha in his famous text 'The Location of Culture' (1994) explains the liminality of hybridity as a paradigm of colonial anxiety. His focus is that colonial hybridity, as a cultural form, produced ambivalence in the colonial masters and as such altered the authority of power. He is well known for his explanation of theory of cultural hybridity in "Signs Taken for Wonders". According to him, hybridity results from various forms of colonization, which lead to cultural collisions and interchanges.... "The trace of what is disavowed is not repressed but repeated as something different –a mutation, a hybrid." (1994:111)

The term "Cultural hybridity" is also extremely widespread today. In cultural semiosis, all signs are hybrid to our understanding. Cultural Hybridity thus means that "signs are generated from varying sources, codes or times". Integration, the diffusion of codes in favor of the whole is what is at the core of cultural hybridity. In the cultural hybridity, it is very difficult for Africans subjugated to the European rule to adopt manners or cultural values from the European rule without in some sense suppressing his or her own traditional cultural setup. Christianity as well as Western education have major bearing on African natives.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Once colonialism ends, cultural hybridity becomes a creative way of expressing cosmopolitanism and eclecticism. Many people celebrate cultural hybridity as a way of developing new ideas, customs, etc. The colonial experience has affected the colonized to perceive them as inferior to the colonizer. Colonial education and cultural colonization have presented European world with its culture, as a world of order. The colonized were imposed by European culture. As a result, the natives considered their own culture, customs, religion, and race to be inferior to the European. Their own original traditions and religions became meaningless to them.

In thinking about religious hybridity, it is of prime importance to see how a person with different belief systems interacts with his traditional and local religious setup. Most of the African people converted to Christianity. But, they could not leave their traditional customs and manners. Those who have converted to Christianity might be seen as hybrids. In fact, religious traditions of Africans were heavily influenced by the encounter with the Christian Missionaries under colonialism. In short, after the Independence, the lifestyle of Africans reflected a certain amount of "cultural hybridity".

Especially in Igbo culture, the society has always been highly egalitarian and democratic. The traditional Igbo philosophy of life was highly well-integrated. Igbo is a society tolerant of diverse points of view as a result of its valuing of individuals. Individuals who follow the social norms are regarded as worthy persons. The African literature of the Modern Age contains a lot of emphasis on the traditional family structure. Individual's views are appreciated and respected by the society. However, no man can transgress the established values and code of conduct. The true worth of a person is not decided by himself, but by the society.

As Clement Okafor states that The Igbo people "live righteously by conducting their lives in accordance with the ethics of the community and avoiding social taboos"(69). The Igbo people never disrespects their traditional gods and goddesses. Though, if anyone inadvertently disrespects a deity, disaster may befall not only himself but the whole community. Traditional Igbo political system was established on a quasi-democratic republican system of government. Igbo communities were usually governed and administered by a group of elders. But after the independence, the picture of Nigeria was totally changed. The majority of the Igbo people were converted to Christianity.

The Igbo people believe in reincarnation. People are believed to reincarnate into families that they were part of while alive. A diviner can help in detecting who the child has reincarnated from. It is considered an insult if a male is said to have reincarnated as a female. Igbo people practiced polygamy. Men sometimes married multiple wives for economic reasons. In Nigeria, though many Igbo languages are dominant, English is widely spoken by many people.

Igbo culture was imposed by Western culture. The British stepped into Igbo land and changed the scenario of Nigeria lifestyle and culture. The traditional administration system of Igbos was replaced by the British administration policy. The Whites, by converting Igbo people into Christianity, cultivated their own system of government in Nigeria. Moreover, the British rule established a new system of education for the Igbos. The Western education taught the Igbos (pseudo) civilized ways of living, and robbed them of their dignity and pride.

Europeans didn't accept the blacks (Africans) as humans equal to themselves. Rather, they regarded Africans as sub-humans or others who were in great need of western civilization. The intrinsic nature of African cultural identity was destroyed. The erosion of the foundation of the African cultural identity was accomplished by colonialism. The result of this erosion is the alienation of Africans (Igbos) from themselves and their world. Consequently, the individual was negatively affected and was deformed by an inferiority complex. The repercussions of the breakdown of the institutions of native culture were horrible. From this period, the African understood himself differently in relation to the Europeans and fellow Africans.

The short story 'Uncle Ben's Choice' was an episode that happened at New Year's Eve in 1919, was narrated in first person relates in the form of flashback. The narrator tells how, at a much younger age, narrowly escaped from the shackles of Mami Wota the lady of the River, Niger. Achebe has tried to reflect how the traditional Igbo cultural concepts confronted with the Christian culture through the example of Jolly Ben. Jolly Ben, being educated in European schools, works as a clerk in the Niger Company. Naturally, he came in contact with the European lifestyle. He has conformed to the Europeans. He states: "Like all progressive young

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

men I joined the African Club. He played tennis and billiards .Every year we played tournament with the European club.”(75)

Ben has purchased a Raleigh bicycle. Being young, he has become centre of attraction especially for women .But, he never showed any kind of interest in them. The only whom he got acquainted was Margaret .He was attracted towards the beauty of Margaret. But she accepted Christianity. So “she wanted to convert me to Roman Catholic.”(76)This is the best example which shows the cultural encounter between the traditional Igbo and Roman Catholic (Christianity).Ben has much bearing of Christianity .As he had been in the club to celebrate Christmas Eve. He had come at the club enjoy fully.

“You know New Year can pass Christmas for jollity, for we end- of -month people .By Christmas Day the month has reached twenty hungry but on New Year your pocket is heavy .So that day I went to the Club.”(76-77)On the Eve of Christmas, Ben drank a bottle of White Horse and went home “about three o’clock that night”(77).He found a woman in his bed .At first he thought that “it was Margaret .So I began to laugh and touch here and there. She was hundred percent naked.....But when I touched the hair and it was soft like the hair of a European my laughter was quenched by force”. (78)

This also shows how Jolly Ben was adopted to the European culture. He had a high impact of European lifestyle. He had conformed to “the white ways “to shoe his status. But at the end of the story, he narrowly escaped through the traps of MamiWota. He didn’t become the prey of materialism and of acquisitiveness which were prevailed among Europeans. He was saved by the traditional Igbo principles. This highlights how natives like Ben were encountered with the superficial European cultures. It has been an attempt by Achebe to disclose the reality of African culture as well as the primacy of the traditional Igbo culture. He conveys to the young generation to adhere the traditional Igbo principles. On the contrary, he shows the hollowness of European culture. He warns all the young Nigerian people from the dangers of colonialism.

Matthew, being a friend of Ben and also the representative of traditional Igbo culture advises him, “Our fathers never told us that a man should prefer wealth instead of wives and children.”(80)This shows the greatness of Igbo culture .However, there is other side also reflected by Chinua Achebe. Through Ben, Achebe has depicted the patriarchal approach of contemporary Nigerian culture; Women were always considered as inferior and regarded as a menace for family.

“The women of Umuru are very sharp I never showed any of them the road to my house and I never ate the food they cooked for fear of love medicines” (76).Moreover, in contemporary West African society, polygamy was a prevalent custom .Ben also has reflected it when he says, “Today whenever my wives make me vex I tell them”.(80)Ben was highly engrossed in the materialistic world prevalent in the European culture .It is highlighted when he himself talks about gramophone, He states: “One Sunday morning I was playing my gramophone, a brand -new HMV Senior. (I never believe in second hand -things .If I have no money for a new one I just keep myself quiet; that is my motto)”.(76)

Conclusions:

Through this short story, Achebe has tried to portray the African predicament through the presentation of individual African and non-African characters. Materialism and hypocrisy remained among European people. The real picture and cunning purposes were disclosed before the world. And it also affected to some extent the native African people. Materialism refers to the tendency of human beings to be more interested in physical comforts and material possessions. Like Dr. J. M. Stuart-Young, Ben didn’t succumb to the temptations of the MamiWota. Thus he was escaped from the spell of MamiWota and subverted all the plans of MamiWota. Here, the traditional African culture triumphed over all such temptations i.e. western culture. Cultural impact could not affect Uncle Ben’s firm determination. Though, many Africans were influenced by the western education and lifestyle, the traditional African values, and beliefs were preserved by the natives during the colonial period. Cultural hybridity became unsuccessful in changing native attitude of the Africans. Through this story, Chinua Achebe has brought before the world the primacy of the traditional African culture.

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

References:-

1. Achebe, Chinua: *Girls at War and other stories*. New York: Anchor Books, A Division of Random House, INC, 1991.Print.
2. Achebe, Chinua: *An Anthology of Recent Criticism*. Edited by Mala Pandurang.Delhi: Pencraft International, 2006.Print.
3. Bhabha, K.Homi :*The Location of Culture*. London;Routledge Classics.1994.Print.
4. Chaskar, Ashok: *Multiculturalism in Indian Fiction in English*.New Delhi: Atlantic, 2010.Print.
5. Okafor,Clement."Igbo Cosmology and the Parameters of Individual Accomplishment in *Things Fall Apart*".
Chinua Achebe's Things Fall Apart:A Casebook .Ed.IsidoreOkpewho.NewYork:Oxford University Press,2003.67-81.Print.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Impact of Globalization on Higher Education

S. D. Rajratna

Assistant professor in English
K. H. College, Gargoti Maharashtra State

Abstract

The present paper investigates the impact of globalization on higher education. The study uses qualitative analysis as a result of this technique that the researcher feels similar to analyze the impact of globalization on higher education. The data and sources area unit gathered from necessary books, journal, articles, and net sources from the library.

Globalization in India is mostly taken to mean 'integrating 'the economy of the country with the world economy. For centuries acquisition of knowledge education has been looked upon as noble pursuit within the social and cultural lifetime of Indian people. Globalization has resulted in higher education or as a commercial product, with dealings in it being ruled primarily by market forces and therefore the principles of marketplace. Globalization of Indian higher education involves a super nationalism that straddles national boundaries, ignoring cultural identity.

Globalization is radically changing the inner power structures of the nation states and their connectedness and interdependence. Globalization of higher education poses first and foremost a challenge to nation states and higher education institutions themselves. Globalization has contracted the globe into a world village and there is a requirement that the upper education needs to evolve into a lot of substantive to fulfill the new challenges. Economic process is anticipated to own a positive influence on the volume, quality and unfold of knowledge through multiplied interaction among the various states.

Key words: globalisation, industrial product, diversity, manifestation

We live within the era of economic process and easement. Economic process in its totally different manifestations has encapsulated most aspects of life within the gift era. Per Knight and First State Wit the economic process is that the flow of technology, economy, knowledge, people, values, concepts across borders. Economic process in Asian nation is usually taken to mean 'integrating 'the economy of the country with the globe economy. This suggests gap up the economy to foreign direct investments by providing facilities to foreign firms to take a position in numerous fields of economic activities in Asian nation.

The term 'globalization' sometimes evokes up to date extensions of international and multinational exchanges round the world, as a consequence of quick, without delay obtainable means that of transportation and communication. Suarez- Jose Orozco and Qin- Osler and Starkey (2006) state that interest in education for democratic citizenship at world level has enhanced as a results of a) considerations regarding global inequalities underscored by terrorist movements, b) efforts to balance diversity and unity at intervals nation-states, c) the need to encourage political engagement, notably among the young, d) the requirement to curtail youth violence and anti-social behavior, e) the would like to introduce democratic ideology and practices to freshly established nation states, and f) efforts to discourage racism and exponent thinking.

Economic process is secondary economic development that brings the producers and shoppers of various continents and regions into practical relationship through the free exchange of products, services and capital. Three factors area unit chiefly accountable for convergences the world:

- First, the introduction of scientific and technological innovations within the field of communication has removed all the boundaries that earlier blocked the method of returning nearer of the nations of the globe. Data technology has already taken the globe by storm and would still have an effect on all aspects of human life. Biology and gene-splicing area unit revolutionizing science.
- The second factor, which has brought radical changes for globalization, is the dismantling of the Eastern Bloc and the emergence of new regional economic blocs like the ASEAN, the EU and SAARC.
- The third is the dominance of an ideology of market-led regulation, at first applied to economic and monetary exchanges, and currently applied to a spread of alternative sectors of human activities as well as health and education.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Today, most of the developing countries are stricken by a number of economic still as socio-political maladies appreciate state, low earnings, inflation, corruption, exploitation, fast growth and, above all, political instability ensuing from low acquisition rate. Education is believed to be a good remedy that a rustic will apply to cure its economy and eradicate social evils. Within the gift era of competition, survival has progressively become discouraging challenge. Solely those nations and people will with success meet the challenges of economic process World Health Organization have vision and might translate it into action. Acquisition of skills and ability allows the manpower to handle complicated things. Studies have shown that such ability and skills are additional promptly non heritable if students get a chance to undertake out and develop their skills by turning into concerned in sensible work.

For hundreds of years acquisition of data education has been looked upon as noble pursuit within the social and cultural lifetime of Asian individuals. Confucius thought that man may acquire perfection through education, particularly through his own effort at self-education, however conjointly through the emulation of model individuals. Operating Asian mothers had continuously enshrined hope in their hearts to preserve their youngsters through education from the economic condition that had afflicted them. Each Japanese mother regarded education of her youngsters her prime duty. It's aforementioned that a Chinese mother traveled long distances to require evening categories for years on behalf of her a disabled son then educated the boy together with her notes taken within the category. Korean mothers would sell their cows to pay money for their children's education. Of these instances illustrate the high price connected to education in Asia. Several East Asian countries are heavily influenced by the Japanese model of education. Education is that the most vital issue that plays a number one role in human development. It promotes a productive and aware grouping and creates opportunities for the socially and economically underclass sections of society. Economic process has created economic life additional competitive and tightened, creating human experience development additional important. Solely as educated manpower equipped with fashionable skills will contend and get pleasure from exploiting the opportunities created by economic process.

The advent of western education in those nations, mainly within the sub-continent turned into resented on grounds that contemporary training supposed that the knowledgeable elite changed into extra steeped in Christian theology, history, literature and way of life than in technological know-how and era. However, south Asian nations as an entire did not develop their personal device to guard their own way of life and values, and to compete globally. No longer only has education in these countries retained its colonial machine and structure, but it has also remained noticeably distinct. Very few nearby countries have attained number one training for all, no matter the fact that they have been impartial for greater than fifty years. In step with state-of-the-art estimates, common literacy rate of south Asia is forty three percent, well under the sector common of 60 percentages. Schooling structures have did not bring about the perfect transformation either within the well-known social milieu or within the behavior and outlook of people. The present day educational gadget is producing human beings with talents that are not directly applicable to the desires of cutting-edge society.

Satirically, education stays a key component in a globalized economic system, but its reason, framework, and issuer exchange. Castells (2000), has pointed out that "superior educational studies and precise educational systems are necessary however not sufficient conditions for countries, firms, and individuals to enter the facts paradigm". Despite the fact that globalization shapes educational practices, the way in which training is being configured guarantees that education's reason will now not form the globalization debate. Or as a substitute, training will shape globalization's practices in a manner in line with the ones companies who stand most to gain from globalization. Hence, training's function is one that stabilizes inequality and decreases the probabilities for participation inside the democratic sphere at the part of individuals who are the least powerful.

Globalization has ended in better training or as a industrial product, with dealings in it being ruled essentially by way of marketplace forces and the concepts of market. Globalization of Indian higher education involves a first-rate nationalism that straddles national limitations, ignoring cultural identity. Era regularly goes in hand with are classified into 5 classes, and trade in those may be performed below four modes. Classes of training offerings as of now fall in five foremost classes that in accordance with UN provisional vital product classification (UNPCPC) are;

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- i. **Primary training offerings:** these encompass services associated with number one training and preschool education but exclude those associated with infant day-care and grownup literacy programmes.
- ii. **Secondary education offerings:** those covers high school training, first-level technical and vocational training, and education for handicapped students,
- iii. **Better education offerings:** these cover two awesome varieties of sports. The first relates to teaching realistic skills (ruining) in submit-secondary, but sub-degree, technical and vocational schooling establishments, the second relates to conventional schooling supplied by means of the universities, the schools affiliated to them, and the specialized professional establishments diagnosed to be university stage institutions.
- iv. **Person and continuing education services:** these relate to training furnished to grownup beginners and consist of lifelong schooling programmes, together with the ones of extra mastering in popular and vocational subjects, and additionally refresher or retraining programmes.
- v. **Other schooling offerings:** those cowl other kinds of schooling, which are not exactly described by means of degree binding have ultimate price in them of getting to know and training. It for that reason consists of unique training programmes carried out by using industries and organized training lessons, but excludes programmes associated with endeavor and education services supplied through governesses and tutors at home.

Education is crucial to the human resources development and empowerment in any us of and the first-class of education is judged by way of the form of humans it produces. Education is the approach whereby adults pass on to children their beliefs, values and desires for the destiny. Something is completed in training represents a philosophy and a machine of values- our ideals concerning the best, the real and the beautiful.

Diversity in training ought to be contemplated inside the selections made with appreciate to the balance amongst knowledge, information, knowledge and character. Higher training is identified as a critical investment in human capital this is crucial to financial increase. It is diagnosed as an essential channel for upward social mobility for the lower and center lessons. Enlargement in better education will provide extra get right of entry to and greater same academic opportunities to the underneath-privileged and will consequently lessen social inequality. It's far vitally vital to all countries, given the important role of training in monetary, cultural and social development. The present exponential fee of exchange in society has notably diminished predictability and multiplied uncertainties.

The jobs of education have been closely related to the social development and democratic empowerment of societies. The end result of schooling occurs within the destiny. A great gadget for the management of education demands a protracted-range angle. Long range planning requires consistency of purpose, communicated to all through a vision of what the enterprise ought to be. The objective of every university must be to offer, for each scholar, possibilities to develop in four categories: knowledge, which enables us to recognize, expertise, which allows us to do, know-how, which permits us to set priorities, character, which enables us to cooperate, to persevere and to become reputable and depended on individuals of society.

Globalization is noticeably converting the inner power systems of the nation states and their interconnectedness and interdependence. Globalization of better education poses first and primary a challenge to nation states and higher schooling institutions themselves. We inherited an educational device devised with the aid of the British for developing clerks to healthy the wishes of the empire. Human beings from the villages of south discovered the art of typewriting and shorthand and got here to Bombay and Calcutta to grow to be typists. The trend is no exceptional even now. Education at the higher level must liberate the mind from all forms of inhibitions and creativity and synthesis of thoughts have a more role to play. For each quantitative expansion and improvement in high-quality, the gadget requires huge additional resources that want to be supplied.

Globalization has shriveled the arena into an international village and there may be a want that the higher education has to conform into more meaningful to fulfill the brand new challenges. Globalization is expected to have a tremendous have an impact on the extent, excellent and spread of knowledge through

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

elevated interplay many of the numerous states. Globalization of better training represents a large hazard as well as a tremendous opportunity to the economies and academic structures. It has a wide ranging potential to persuade all sectors of development. The expertise acquisition technique is converting from coaching to mastering and from study room mastering to mastering on demand. One of the manifestations of globalization is the emergence of the digital university. Inside the fingers of able instructors, the web can play an outstanding function in fostering development of these abilities in college students. Digital college gives e-mastering, online check and evaluation and all different functions provided by using the university over the net and give a framework for distance schooling that is need-based training programs from a range of international-class vendors.

To summarize, India cannot be successful in the globalized competitive global, if it does now not produce qualitative and worthwhile know-how. However know-how is produced via capable and committed process simplest. One Abdul Kalam is not sufficient for our U.S.A. There is need to supply such gentleman and girls of exceptional visionary energy. In the beginning the 'expert' passing out from the instructional institutes have to be capable of understand and reap the technological vision of Dr. Kalam as out covered in India 2020.

References

1. Carnoy, Martin. (1999). *Globalization and Education reform what Planners need to Know*, Retrieved September, 12, 2013 from <http://www.unesco.org/iiep>.
2. Damodar, G.S. (2001). *It Revolution, Globalization and the teaching of English*: Atlantic Publishers in Distributors, New Delhi, 27.
3. Gupta, Anuja, and Sharma, A.K.(2011). *Globalization and Higher Education*: University News. A Weekly Journal of Higher Education, Vol. 49. November-14-20.
4. Mehrunnisa A. Ali (2009). *Preparing citizens for a globalized world: The role of the social Studies curriculum*. Interamerican Journal of Education Democracy. Retrieved September 24, 2013, from www.ried-ijed.org.
5. Ramakrishnan. (2011). *Redefining Higher Education on Account of Globalization*. Retrieved Aug, 30, 2013 from http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1746062
6. Sign, S.N. (2013). *Globalization of Education*: University News, A Weekly Journal of Higher Education. Vol. 49. November-14-20.
7. William G, Tierney. (2004). *Globalization And Educational Reform: The Challenges Ahead* Journal Of Hispanic Higher Education, vol. 3, no. 1, January 2004, 5-20 Retrieved Aug, 30, 2013, from, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.197.9264&rep=rep1&type=pdf>.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Impact of Modern Globalization on Women

Smt. Bhadalkar Dhanshri S.

Department of English
Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Pachwad, Tal-Wai, Dist-Satara

Abstract

After the independence gradually globalization has been grown, time changes modern globalization come into existence and slowly we find gender equality. Globalization is known economic reforms, structural adjustment programs, New World trade and the opening up of the commercial markets and the global communication village and the world becoming similar and smaller. In the context of women this would mean a better social and economic status. But question remains that does a growing independence necessarily lead to women's development? The globalization is tremendously increasing and women taking advantageous of the globalization in every field all over the world. The village women are working in good company. Gender is an expression of power in social relationship between men and women. It as a power relation derives from institutional arrangements which provide men of a given social group, with greater capacity than women from that social group to mobilize institutional rules and resources to promote and defend their own interest. The women taking education, working in different sectors but they are not completely globalized. Modernization and mechanization has brought many paradoxical situations for the poor household women. For example, the woman of farmer's family works whole day in the field earns money and continually working in whole year, but it does not mean she is thoroughly globalized. The point is both gender economically must be strong and then the country and gender equality will develop over the world. My paper is an attempt to see globalization and its impact on entire economy and society but with a perspective of women's need and conditions because she is the half part of population of the world.

Keywords: Gender, globalization, woman, modernization, economy

Introduction

First of all we have to understand the term of globalization, it means the global integration of international trade, investment, information technology (IT) and cultures. It is conducted by government policies designed to open up economics, domestically and internationally to boost development in poorer countries and raise standards of living people. It is a process of increasing interdependence, interconnectedness and integration of economics and societies to such an extent that an event in one part of the globe affects people in other parts of world. We often listened economy is developed but the process is not consistent throughout the world, it leads conflict and controversy. The effect of globalization on women is adverse especially in developed countries. Women are consumers and they are facing consumer cultures which reduce them to commodities and as producers. Women are exploited on many places; they are exposed to work exploitation and occupational hazards. They played many roles such as mothers who are responsible for the health of their children and families, as working women at home and outside they are major consumers of health products. Recently, one thing is cleared that many products are related to women's health, found to be dangerous in developed countries and totally banned. If women worked as producers, they also have to suffer exploitation, in terms of low wages, poor working, environment, unemployment and other things.

The impact of globalization on women in Developed countries

In modern age the impact were great on women and men also because women were concentrated in different professions like industries, teaching field, business even labouring and mostly affected by foreign competition. Everywhere women are fighting at all levels for stabilization in business even film industry also. They give priority to self-empowerment. Women are working as bus driver, rickshaw driver, conductor even at petrol pump in India, America, and England and so on. Now, for the sake women some international agencies are working for the development of women. Globalization is multidimensional process of economic, political, cultural and ideological. In India every state is become welfare state because of women position which thoroughly changed because aspect of globalization have provided women increasing opportunities to work at regional, national, international levels to demand their rights. The intention is to promote positive aspect of globalization in case of women's right and gender equality. Male-dominated society is now destroyed and gender equality is spreading gradually even now if we see girls are getting more percentage

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

than boys. They are achieving jobs in different sectors like IT, government, they settled in foreign countries and conducting the occupations. In this way, progress of women is going on at best.

This impact on women is happening over the world and they become confident to handle any type of business not only in India but abroad.

Research Methodology

The methodology is used for this paper some Marathi and English language books on globalization from Marathi Vishwakosh, Wai. Books on Gender Equality from Tilak Library, Wai. Questionnaires are studied in a proper way from the collection of research scholars. Books on higher economy in India taken as a source of primary data from British library, Pune.

Comparison of Women business in India and Abroad

If we compare business of the nations we seem in Brazil, Mexico and Thailand women were in business with lower brawn requirements than at the beginning of the period whereas in India brawn requirements were similar for women and men because of women's heavy presence in a agriculture. Gradually, in Brazil, India and Thailand brain requirements increased faster for women than for men. In contrast, in Mexico the growth of low-skill female employment declined and brawn requirement increased among women. In the field of IT the knowledge of computer achieved by women in India and other countries. They run the big companies in India and abroad for example Infosys by Sudha Murthy who is the founder of the company and good housewife also.

In 1999 Human Development Report found that we have to support the issue of increasing women's participation in creating knowledge, using it and reaching it.

International Investment

Women helped in spreading the concept of gender and focused on businesswomen and the participation of women in the information and communication sector and female decision makers in different sectors. Women are become expert in research such as scientific, social and historical. The impact of international market investment on women is crucial one. Globalization is the flow of international capital technology, labour information and increasing international economic relations at all levels. Foreign investment plays an important role in these flows and relation. Women are the pioneer in the international investment. Men and women are affect investment activities in the country and affected by it, whether they are consumers, producers, workers or income earners.

Conclusion

In this way, the impact of international market, investment, business is tremendous on all women. In most countries women and men are distributed differently across manufacturing sectors, between formal and informal sector and within agriculture. The impact of globalization by sector has been gender- based effects. These may include increased female employment in different sectors. This is the modern impact of globalization on women. Gender equality come in business, economical sectors in India and abroad.

References

1. Beneria, L. and A. Lind (1995). "Engendering International trade, policy and action." GSD Working Papers Series, No.5.
2. UNDP, Human Development Report 1999, New York, 1999, Oxford University Press.
3. World Development, Vol. 28 no.7, July 2000, Pergamon.
4. Padama Mallampally, Globalization, International Investment and Gender.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalisation And Loss Of Human Values In Arundhati Roy's *The God Of Small Things*

Prof. Rajesh Mahesh Kale

Assistant Professor Department of English
Santosh Bhimarao Patil College, Mandrup Dist. Solapur

Abstract:

This research paper tries to show the globalisation and its crash on the indigenous society and culture that is represented in Arundhati Roy's The God of Small Things. Globalisation can be described as the process whereby individual lives and local communities are affected by economic and cultural forces that affect worldwide. It is the process of the world becoming a single place. The novel also attempts analyse and interpret the loss of values represented in Arundhati Roy's The God of Small Things.

Key Words: Cultural Hybridisation, Globalisation, Anglophilia, Rootlessness etc.

Introduction:

Generally, globalisation has been described as the process of rapid integration of countries and happening through greater foreign trade and foreign investment. In essence, it refers to increased possibilities for action between and among people in situations irrespective of geographical considerations as per the definition of social theorists. Globalisation can be described as a complex economic, political, and geographic process in which the mobility of capital, organizations, ideas, discourses, and people has taken a global or transnational form. Developed countries have been trying to pursue developing countries to liberalize the trade and allow more flexibility in business policies to provide equal opportunities to multinational firms in their domestic market. Although it is boon for the Indians but it has some drawbacks which pull Indians aback. Its consequences are pervasive.

Objectives Of The Study:

This research paper is carried out with specific aims and objectives.

- To identify the basic tenets of globalisation.
- To understand the impact of globalisation represented in the novel.
- To analyse the nature and effect of globalisation explored in the novel
- To interpret the positive and negative side of globalisation

Hypothesis:

The research work is based on the following empirically verified assumptions:

- Globalisation proves itself dominant in the economic and material development of human being.
- Globalisation makes cultural and ethical degeneration.
- Globalisation creates the hybrid and multicultural society.
- Globalisation creates ambivalence of culture and identity.

Significance Of The Study:

The present research paper proves significant in understanding the world of globalisation and its impact on the human being and the environment. This will prove to be significant and noteworthy to change the ideology of mankind. This research will be helpful to the mankind to be aware of the effects of the globalisation. The study also concentrates the preservation of the cultural, conventional values.

Analysis:

This paper gives attention towards the Roy's engagement with the public voice of India's anti-globalisation movement outside. She is most important India's leading globalisation critic. According to Roy globalisation is one of the major questions in the current era. Though globalisation would help the nation to develop economically but its trend would impact on our language, social and cultural systems, caste, class, race, rituals, festivals and beliefs. It has both positive and negative impacts on indigenous life. The positive

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

side of globalisation is that it can demolish all the rigid, uncivilized, authoritative and discriminative indigenous social systems. The negative side of the globalisation is that it forcefully abolishes the language and culture.

Arundhati Roy's *The God of Small Things* offers an interesting overview of the ways in which the world is structured in the era of globalisation in new forms of imperialism. It concentrates on the accumulation of wealth by neglecting social, moral, ethical and personal aspects.

This paper discusses step by step the various issues of globalisation explored in the novels. It projects the life of characters by using the themes such as forms of manipulation, loss of identity, neo-liberalism, power politics, rootlessness, migration, nostalgia, class conflict, insecurity of life and degeneration of social life and family relations. This paper attempts to analyse and interpret the world of globalisation that is explored by Arundhati Roy's *The God of Small Things*.

1] Anglophilia and Loss of Culture:

The novel deals with the structure of global society or *third world* society which is ambivalent in nature. Most of the characters are *anglophiles* who are highly affected by English language and culture. This is colonial and global impact. However these characters are torn between two cultures one is colonial and global culture and the other is indigenous culture. They are neither on western side nor on indigenous side. The important fact in this novel is that the contamination of the colonized is not their admiration for the English or their efforts to imitate them, but their inability to belong to neither the culture of the colonized nor that of the colonizer and they experience an identity problem.

2] Cultural Hybridisation and Ambivalence of Identity:

The colonized is alienated by imitating the culture of the colonizer from their own culture and at the same time the skin color and national origin of the colonized estranged them from the English culture. Thus, they gain a *hybrid identity*, a mix between native and colonial identity, neither fully one nor the other. Most of the problem about hybrid identities lies in its existence, which is, as Bill Ashcroft highlights the cross-breeding of the two species by grafting or cross-pollination to form a third, 'hybrid' species.

Roy's protagonists, Rahel and Estha are suffering from the great admiration of their family for the English language and culture. They obtain their love of the family if they behave in English manners and hold English values. They are the children who are forced to neglect their own language and does not have any importance, and who had to sing in English in obedient voices. Baby Kochamma, the twin's aunt corrects Estha when he makes a mistake in pronouncing an expression where he say '*Thank God,*' (*The God of Small Things*, 154). For Rahel and Estha speaking in English is a kind of obligation. They have been deprived of their own history, culture, values and language for many years by the colonizers, and they cannot survive themselves from the facts of colonialism. The twin's aunt always forces them to talk in English. Roy narrates this situation as the following:

In other words, this *ambivalent cultural identity* does not belong definitely to the world of either the colonizer or the colonized. It is presented an 'other' from both cultural identities. This mixed identity, hybridity, has been recently associated with the work of Homi Bhabha, whose analysis of colonizer/colonized stresses their interdependence and the mutual construction of their subjectivity. Bhabha maintains that all the cultural statements and systems are structured in a space that he names third' the third space of the enunciation. Cultural identity always comes out in this contradictory and ambivalent space which for Bhabha constructs the argument to a hierarchical 'purity' of cultures. Bhabha puts this in this way:

Roy in her story offers perfectly her twin protagonists Rahel and Estha as two hybrid characters. Although the twins, try not to imitate the English values and language, but they cannot escape from feeling inferior when they compare themselves to their half English cousin, Sophie Mol, since they are just the imitation of English, not real ones. Roy depicts the difference between the twins and Sophie Mol throughout the novel. She describes Sophie Mol as one of the 'little angles' who 'were beach colored and wore bell bottoms', while Rahel and Estha are depicted as two evil where we are told:

Baby Kochamma twin's aunt also gives an expression on the difference between Sophie Mol and the twins. She describes Sophie Mol as 'so beautiful that she reminded her of a wood- sprite.

This point maintains that such a great appreciation that they love even their children as long as they imitate the values of the other culture, and dissemble to be a member of that culture. Roy's another character

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

who suffers from being a hybrid aspect is Pappachi Kochamma, the grandfather of the twins whom with his strong passion to be an English man in manner and appearance.

Pappachi Ammu's father is a man who after retiring from Government service in Delhi having worked for many years as an Imperial Entomologist at the Pusa Institute, and who come to live in Ayemenem with his wife, Mammachi, his son Chacko and his daughter Ammu till he dies. Pappachi tries always to imitate the English way of clothing and as Roy illustrates:

It is his strong passion to another culture that makes him dress a suit, not his traditional clothing, mumudu and khaki Judhpurs though he had never ridden a horse in his life. Ammu his daughter in describing such a great appreciation of the other culture where we are told Ammu said that Pappachi was an incurable British CCP, which was short for *chhichhi poach* and in Hindu meant shit-wiper. Chacko also as Ammu is aware of how his father is keen on the English culture where Roy reports:

Although Pappachi's admiration to English culture is great but he is not able to the reality that he is not English in origin. Despite his big endeavor to be similar to English culture, he does it just in appearance, not in his manner, his way of thinking and attitudes. For example, he is against to her daughter's education where he 'insisted that a college education was an unnecessary expense for a girl. Thereby, he let his daughter finish her school life the same year that he retires from his job in Delhi and moves to Ayemenem. Regarding to his wife's, Mammachi's, during a few month day spend in Vienna, she takes a violin course, the situation is quite similar to that of Ammu's, teacher, Launskuy Tieffethal, made the mistake of telling Pappachi that his wife was exceptionally talented and, in his opinion, potentially concert class. To sum up, Pappachi does not tolerate any kind of success she achieves in her talent in playing the violin.

Upon Pappachi's recognition that the jam and pickle is sold quickly and his wife's business getting better, he becomes irritated, so, he not only prefer not to help her with her works, but also beats her every night. Although Pappachi tries to be appear as a civilized man, he cannot overcome to his other identity which makes him beat his wife, with a brass flower vase every night, and who broke the bow of her violin and threw it in the river. The situation is the same for Chacko, Pappachi's son, because he also is another character who suffers from the hybridization process in terms of not belonging to either the culture of the colonized or that of the colonizer. Roy in reporting Chacko's suffering of hybridization states that: 'our minds have been invaded by a war. A war that we have won and lost. The very worst sort of war. A war that captures dreams and re-dreams them. A war that has made us adore our conquerors and despise ourselves. This point highlights that the colonized always look down upon and scorns their own culture, thereby they are uprooted from their culture and appreciates whatever the colonizer has; therefore, they try to imitate them without being to be a member of it on account of not being European in blood.

Chacko educated at Oxford University, realizes that their country and mind have been captured by the colonizer and he depicts his own people as *anglophile* a person well disposed to the English. However, he himself is aware of being an anglophile, when he comes to loving something that belongs to the English culture. His anglophile identity is approved when he gets wedded to an English woman. As Ammu, his sister, regards it on as marrying 'our conquerors'. Chacko like his father's admiration of the English way of clothing appreciates the manners and attitudes an English woman has. Roy in portraying Chacko's admiration of his English wife states:

Roy in giving the reason why Chacko admires Margaret, which is a kind of looking up down on Indian women, reports that, 'He was grateful to his wife for not wanting to look after him. For not offering to tidy his room. For not being cloying mother. He grew too depend on Margaret Kochamma for not depending on him. He adored her for not adoring him'. Although Chacko appreciates his English wife for not wanting to look after him, unlike his Indian mother, the same English woman leaves him just because he is not used to looking after himself, which is quite clear in the following description:

The important point that arises here is that his marriage to a wedded woman becomes successful to the extent that he is able to hide his real Indian Identity and plays his role successfully as the husband of an English woman. The reason their marriage ends in divorce results in the interaction between his own culture as the colonized and the culture of his wife as the colonizer and his belonging to neither of them.

Although Chacko and Pappachi do their best to look like the colonizer both in manner and attitudes, they become the victims of the interaction with the colonizers' culture that is regarded as superior. Despite

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

their endeavor to imitate the colonizer, considering their behavior throughout the novel it is impossible for them to escape from their own identity, being Indian in blood, not English. Roy, as a postcolonial writer, in her novel tries to concentrate on the sufferings of the colonized originated from the interaction with the colonized.

Besides Roy's hybrid characters which can be understood as an evidence of the contamination arrived with the colonizer, in order to prove how dreadful suffering the arrival of the colonizer has brought to the colonial land, the day on which Sophie Mol come to India is used as metaphorically, and it stands for the coming of the colonizers. Sophie Mol with her English mother Margaret comes from England to India to see her Indian father, Chacko. Her coming to India is important because it stands for that of the colonizer and in what ways it has brought about the sufferings of the people in the colonial territory. Roy explains throughout the novel the great influence of Sophie Mol in disturbing the tranquil situation in India and the destructive effects of her visit. The most shattering effects can be seen in the Estha and Rahel character, both of whom had not seen each other since Estha's return in a train with his pointy shoes rolled into his khaki hold all. Rahel immediately after separation of Estha from Ayemenem loses her mother Ammu, too. Rahel also loves her Ayemenem and her twin brother and wander from school to school. On the whole, Sophie Mol's arrival to India changed their faith and caused all these disastrous events. The life in Ayemenem before her arrival was peaceful and tranquil. Roy in illustrating the Ayemenem maintains that here, however, it was peace time and the family in the Plymouth traveled without fear or foreboding. Sophie Mol's arrival representing the colonizer disturbs the peaceful life in Ayemenem. This is obviously observable when Roy portrays the situation as you couldn't see the river from the window anymore... and there has come a time when uncles turn into fathers, mother's lovers and cousins died and had funerals. It was a time when the unthinkable turn into thinkable and the impossible really happened.

The question of identity ('Who am I?') is important to all the characters in *The God of Small Things*, but especially to Estha and Rahel. On one level, they have a very good idea of who they are: they are extensions of one another. When they are together, they are a whole being. Nevertheless, the more Estha and Rahel learn about the world around them, the more we see them taking on alternate identities and imagining themselves as someone else. Ambassador E. Pelvis, Ambassador Stick Insect, and The Airport Fairy are all versions of themselves they make out with in different situations. Part of what makes their reunion in 1993 so important is that for the first time in 23 years they can consider themselves whole again.

The novel shows identity crisis in the following ways. The nicknames are used in the book to make out different aspects of Rahel and Estha's personality. They lose their identity because of the nicknames people use. Even Sophie Mol is considered as half white and half Indian, rather than being all of one or the other. The downtrodden class is totally ignorant and neglected in the society.

3] Disintegration of Family Life:

The God of Small Things is probably more than anything else a novel about family. It deals with the relationship between brother and sister, mother and child, grandparent and grandchild, aunt and niece/nephew, and cousins. It looks at the ways families are forced to stick together and also how they fall apart. Unconditional family love is a major issue on the table here. Sometimes we feel obligated to love our family members. On the other hand, just because you're related to someone doesn't mean you will love them or that they will have your back. Just like in real life, family relationships in the novel can be complicated, confusing, and frustrating.

The God of Small Things set in the town of Ayemenem, in Kerala, India, the novel unfolds tragically after the premature death of Sophie Mol at the end of the 1960s, which ultimately leads to the disintegration of her extended family. The audience experiences this traumatic event through fraternal twins Rahel and Estha, whose emotional devastation as a result of their cousin's death is manifested in their estrangement and exile. Twenty-three years after Sophie Mol's death, Rahel and Estha, still unable to recover from this event and its attendant consequences, are reunited in an inexplicable act of incest. Running through Roy's narrative is the aftermath of British dominance in India. Indeed, the remnants of British imperialism further worsen the violence that inextricably links the Ipe, Kochamma, and Paapen families. The novel is moving forward and backward in time suggests that what happens to families at the regional level is directly linked to larger political and economic forces at the global level as well. History seems inescapable, even as characters

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

constantly attempt to adjust their constructed realities to uphold the remnants of British rule and the framework of the Indian caste system. However, it is not these characters that suffer the consequences of their actions; in reality, it is the children, their divorced mother, and the Untouchable worker who are made to suffer for the misdeeds of others. In poetic and yet stark language, Roy demonstrates how these victims are irreparably harmed and, in the case of the worker, at least, killed at the hands of the state. In this thesis the ways in which British imperialism and globalisation affect the world of the novel can be seen in the connections between the regional and the global, the marginalization of the other, and the disappearance of bodies enacted by the state. To start to realize the dire poverty that has surrounded Rahel and Estha for most of their lives, it is instructive to consider the opening lines of the first chapter.

4] Rootlessness:

These new Christians' *loss of geographic identity*, erased from official British records, has left them unable to petition the state for recognition and protection. In *Networking Arguments*, Rebecca Dingo argues that one way to analyze how the language in policy documents affects the rhetoric of globalisation involves seeing how this language circulates at the regional level. Dingo argues: 'To network arguments, feminist rhetoricians must not only consider the places where rhetorics travel and are deployed but also the external social, economic, and political influences that serve as requirements for particular policy arguments about women.'

Dingo's explanation regarding the ways in which regional and global policies are enacted offers a productive framework for analyzing the lasting effects of British rule on the citizens of Ayemenem. Considering Dingo's claim that policy documents suggest ways in which rhetoric circulates from one nation to another, Roy's observations about the new Christians points to the challenges of using written documents to enact economic alters within the social framework. Roy suggests that Velutha's forbearers who had become Rice Christians to escape their identity as Untouchables, no longer existed in their own country. If we consider the transformation of the new Christians after India's independence as an example of the power of language to alter realities, we can start to see how histories and identities are erased.

5] Society and Class Conflict:

The characters in *The God of Small Things* are constantly coming up against the forces of society and class. Indian society was structured for centuries according to very rigid social classes and boundaries, through what is known as the caste system. Even though the novel takes place after the caste system stopped being a legal social policy, its characters still get themselves limited by what is and isn't deemed socially acceptable for them. Social rules dictate who can love whom, which occupations people can adopt, and who is considered to be better than whom. Ammu seem to dislike Margaret Kochamma and Sophie Mol, while everyone else fawns over them. Chacko tells the twins that liking *The Sound of Music* is an example of their Anglophilia. Ammu tell Rahel that she does not want the twins to spend so much time with Velutha. Baby Kochamma tries so hard to impress Margaret Kochamma and Sophie Mol with her knowledge of Shakespeare. These are the examples which show the class conflict and discrimination in the Ayemenem village.

Findings:

1. The general aim of globalisation is expansion of economic freedom, providing equal opportunities, better education, eradicating poverty etc. As a result of this, naturally and obviously cultural and political issues arise. The novels tend to show the cultural and ethical degradation at the cost of economic progress.
2. The novels represent pain of migration or exile, homelessness, displacement, and lack of belongingness in the age of globalisation.
3. Globalisation engenders anglophiles by disregarding their regional and indigenous culture.
4. The novels illustrate Americanization, Anglicization, westernization and anglophile spirit of Indian people who are deeply affected in the process of globalisation. These are the major issues which are deeply associated with globalisation.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

5. Globalisation created a new society with multicultural background. This multicultural space is hybrid or *third space* where indigenous self and personal identity is alienated, uprooted and turn into ambiguous.
6. Globalisation abolishes the regional and indigenous cultures.
7. Globalisation enforces to human being to go for material pleasure and not in the true sense a real contentment.
8. Globalisation generates capitalist society and demolishes the downtrodden society.

Conclusion:

This chapter tries to show the impact of globalisation on the social and cultural environment of India. It shows how Indian families suffer from alienation, hybridization. After becoming anglophile, the characters in the novel deeply suffer from the rootlessness. The novel simply narrates story of colonized people in beautiful way. The narration is powerful in exploring the untrodden path of life which the common man cannot experience and understand. This novel shows helplessness of the protagonist Rahel who is torn between the two cultures. It shows how the people in Ayemenem forcefully change themselves and gradually lose their selfhood in the storm of globalisation.

References:

1. Ahmed, Sara. *Strange Encounters: Embodied Others in Post-Coloniality*. New York: Routledge, 2000.
2. Ashcroft, B. *England through Colonial Eyes in Twentieth- Century Fiction*. CLIO, 2004.
3. Ashcroft, Bill, et al. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London: Routledge, 2002.
4. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London and New York: Routledge, 1994.
5. Gandhi, L. (1998). *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. St. Leonards, N.S.W.: Allen & Unwin, 1998.
6. Dingo, Rebecca A. *Networking Arguments: Rhetoric, Transnational Feminism, and Public Policy Writing*. Pittsburgh: U of Pittsburgh P, 2012.
7. Duggan, Lisa. *The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics, and the Attack on Democracy*. Boston: Beacon Press, 2003.
8. Moore-Gilbert, B. *Postcolonial Theory: Contexts, Practices, Politics*. London: Verso, 1997.
9. Moore-Gilbert, B., ed. *Postcolonial Criticism*. London: Longman, 1997.
10. Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. New York: Random House, 1997.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Impact of Globalization on Indian English Literature With Reference to Aravind Adiga's the White Tiger

Prof. Ratnajyoti Devidas Shimpi

Department of English,
P.V.G's S. S. Dhamankar College of Commerce, Science and Arts,
Dindori Road, Nashik-4.

Abstract:

Globalization is a self-explanatory term. We may call it a international platform for to maintain consistency all over the world in the living mode of the people. This is the means for intermingling of people from different cultures, areas and dialects. Globalization has positive and negative impact throughout the world. Global means a change in ones attitude of looking at life, culture and language. This point has been captured beautifully by Aravind Adiga's 'The White Tiger'.

The present paper analyses the impact of globalization on Indian Literature with reference to Aravind Adiga's 'The White Tiger'. The impact of globalization can be seen in the Indian literature. 20th century Indian novels has various globalization themes. Globalization has it's effect on world's literature. So Indian literature is no exception to this transformation process. The present paper, with special reference to The White Tiger, sheds light on the cultural, economic, social impact of globalization on the people of India. It enhances the gap between upper and lower classes. It has creating two worlds in India; the first one is the world of light and the second is dark world. The white Tiger highlights the core issues of Indian society like cultural discrimination, Identity crisis, class-discrimination, influence of foreign culture, corruption, degradation of traditional values and impact of globalization on Indian societies. It explores the dark side of Indian village life.

Keywords: globalization, cultural, emergence, discrimination, identity

Introduction:

Globalization has helped in westernization of India in every field. All areas like business, trade, literature etc. has impact of Globalization. As Ashcroft say, "in the context of Globalization, analyses of local cultural production and specific social and historical developments are becoming more and more important"¹.

'Globalization' refers to the emergence of an international network of economic system. It can be defined as "a process in which more and more people become connected in more different ways across larger distances"². It is the process emerging from the interchange of world ideas, products, views and aspects of culture. 'Globalization has changed our current social conditions and contributed to the deteriorating of nationality and the creation of globality'³.

Impact of Globalization on Indian Literature -

Globalization has its effects on world literature. Indian Literature too affected by Globalization. The economic changes in India have created two countries: the India of Light, which represented by upper class and the India of Darkness, which represented by lower class in India. The New Economic Policy in 1991 has started the process of Globalization in India. The White Tiger studies the contrast between India as a global economic giant and the central character Balram, who comes from poor background. The major theme of the novel is the effects of Globalization on Indian democracy. It talks about upper and lower class and cultural imperialism of western world. Adiga points out the influence of Globalization on language. "Neither you nor I speak English, but there are some things that can be said only in English."⁴

Aravind Adiga's The White Tiger-

Aravind Adiga is an Indo-Australian writer and journalist. His first novel is, The White Tiger, won the 2008 Man Booker Prize. He was born on 23 October 1974 in Chennai (Madras), Tamil Nadu, India. Adiga grew up in Mangalore and studied at Canara High School, then at St. Aloysius College. His other works are Between the Assassinations and Last Man in Tower. Adiga remarks, through the novel, The White Tiger, about the first world influence on the developing countries like India. He highlights the brutal injustices of

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Indian society. It is not an attack on the country, it's about the greater process of self-examination. The main character of the story is Balram Halwai, the story's narrator. He tells of his rise from village peasant to successful entrepreneur. He has faith in his exceptionalism, thinking of himself as a white tiger. Balram was born in the village of Laxmangarh, into a life he considers miserable. As he progressed through the echelons of the underclass, being hired as a driver by Mr. Ashok and Stork, he developed a severe resentment against the upper classes, which forced him to murder Ashok. Balram says that, "In this country, we have two kinds of men: 'Indian' liquor men and 'English' liquor men. Indian liquor was for village boys like me – today arrack, country hooch. English liquor, naturally, is for the rich. Rum, whisky, gin – anything the English left behind."⁵ Balram is the victim of class difference that exists between the rich masters and their poor servants. He robs the money of his employer and finds a new successful life of entrepreneurship in the city of Bangalore- the hub of India's Globalization.

According to Featherston, the postmodern concept gives importance to "fragmentation against unity, disorder against order, individualism against universalism, syncretism against holism, popular culture against high culture and localism against globalism."⁶

Globalization creates an American atmosphere in India in terms of party culture and pop culture, influencing the language, lifestyle and dressing of the Indians. The country like India expands the gap between the rich and poor with its free market policies. It has been stated that, "the period since the neo-liberal economic reforms were introduced in India has been one of dramatically increased income inequality. This will come as no surprise to most people to see the enormous increase in conspicuous consumption by the rich and even the urban upper middle income groups, and also to see side by side how the lives of the poor have become even more vulnerable and precarious."⁷ A small village Laxmangarh is shown as a village paradise on papers, but in reality the facilities provided by the government like electricity, telecommunications are broken. There is no safe drinking water and nutritious food for the people of the village. This is the world of darkness surrounded with hunger, exploitation and debt. Balram, a poor man was not completed his school education. He was intelligent and known as a 'white tiger' – the rarest of animals. First, he became a child labourer. Later on he had a job as a cleaner in a tea-shop. He worked as chauffeur for a foreign returned Ashok. He re-learned many things by watching Delhi city from the driving seat. Balram is brought into "the capital of glorious nation." (P-118). He notes that rich people living in big housing and poor living on the sides of the road. Balram says:

.....all the roads look the same, all of them go around and around grassy circles in which men are sleeping or eating or playing cards and then four roads shoot off from that grassy circle and then you go down one road and you hit another grassy circle where men are sleeping or playing cards... Thousands of people live on the sides of the road in Delhi. They have come from the darkness too – you can tell by their thin bodies, filthy faces, by the animal like way they live under the huge bridges and overpasses making fires and washing and taking lice out of their hair. (P-119-120) He observes the realities of Delhi city. The city life symbolizes Balram's transformation from innocence to criminality. He deceives his master. He transforms from a sweet innocent village fool into a civilized fellow full of debauchery depravity and wickedness (P- 197).

In the beginning Balram is a good human being but some sources like the crime magazine murder weekly develop a kind of discontent in him for his master. He has a feeling of hatred towards his master Ashok one incident increases his anger when Pinky, Ashok's wife drunken drives and kills a child but Ashok forces Balram to confess that he had run over the child. He says, "The jails of Delhi are full of drivers who are there behind bars because they are taking the blame for their good, solid middle-class masters. We have left the villages but the masters still own our body soul and arse ... we all live in the world's greatest democracy...The judges? Wouldn't they see through this obviously forced confession? But they are in the racket too. They take their bribe, they ignore the discrepancies in the case." (P-169).

Balram has a conflict between loyalty and disloyalty and lastly decides to murder Mr. Ashok. In Bangalore with the huge amount of money he starts a new life. For Balram, a large amount of seven hundred thousand rupees, "was enough for a house. A motor bike. And a small shop. A new life" (P-280).

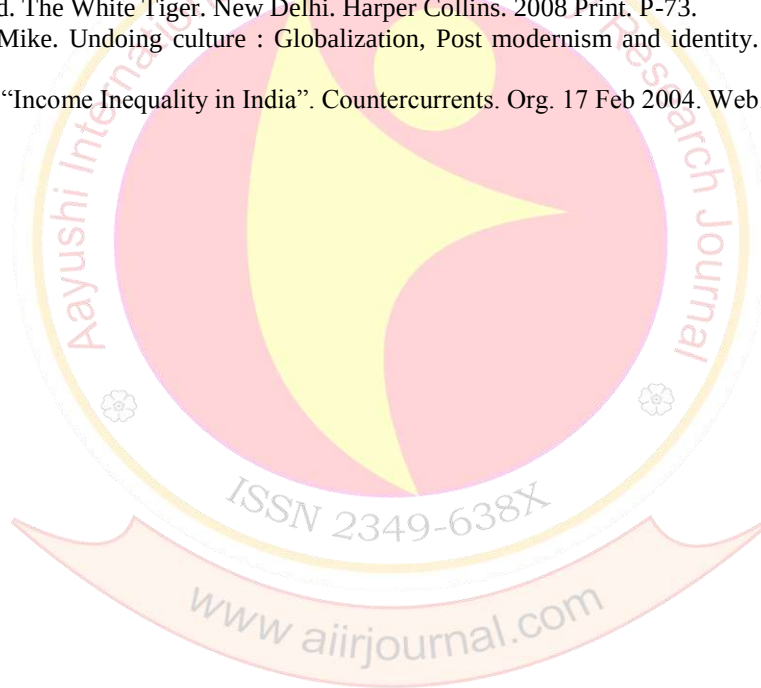
Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conclusion:

The poor are always served as slaves and treated like animals by their masters. The white Tiger comments on the increasing global power which have created a gap between the rich and poor and cruelties perpetuated by one class over another throughout the novel, Adiga attacks the entire global economic system. It has moule various changes in every sphere of Indian life. Adia beautifully represents the impact of globalization on India. Thus, in this paper, I have tried to focus on the impact of Globalization on Indian English literature with reference to Aravind Adiga's ' The White Tiger' which presents the real picture of global India.

References-

1. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin. "Re-thinking the post colonialism in the twenty first century". The Empire writes Back : Theory and practice in post-colonial literatures. Chennai : Routledge, 2005 print. P-210.
2. Lechner FJ. Globalization : the making of world society. New Jersey, John Wiley, Sons. 2009
3. 3.Ritzer G. Globalization : A basic texts. New Jersey, John Wiley and Sons. 2009.
4. Adiga, Aravind. The White Tiger. New York : free press, 2008. Print. P-3.
5. Adiga, Aravind. The White Tiger. New Delhi. Harper Collins. 2008 Print. P-73.
6. Featherstone, Mike. Undoing culture : Globalization, Post modernism and identity. London. Sage pub., 2000 print. P-74.
7. Ghosh, Jayati, "Income Inequality in India". Countercurrents. Org. 17 Feb 2004. Web. 14 Apr 2014.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Globalization on Maya Angelou's Autobiography

Dr. D. K. Kamble

T.K.Kolekar Arts & Commerce College,
Nesari,Tal : Gadhinglaj, Dist : Kolhapur

Maya Angelou's original name was Marguerite Johnson. She was born on 4th April 1928. Her father's name was Bailey Johnson and a doorkeeper and a ship dietitian. Her mother's name was Vivian Baxter who after marriage became Vivian Johnson. By professionally she was a babysitter and card deliver. Maya is a second kid of Vivian and Bailey Johnson. Her older senior brother's name was Bailey who nicknamed Marguerite to Maya.

In the present study, a humble attempt is made to define the term of self. It focuses literary representation of 'self' in the serial autobiographies of Maya Angelou. The history of black women's literature started long before, black women were allowed their right to literacy. It was rooted in and conveyed through storytelling. But oral word was never regarded as literature. When black women finally gained access to the written word their voices were stifled, through difficulties of getting published, and also by critical evaluations of their writings. Despite all such odds, Angelou has tried to present reality from her own point of view and has tried to correct distorted images of the black women.

The present study examines the ways Maya perceives and portrays her diverse and varied experiences as black woman from her own geographical locations. By the exploration of her 'self', Maya is concerned with the situation of African-American black women. Through her own experiences, she examines the socio-cultural conditions, practices and beliefs which disadvantage and oppress women. She challenges, with justification, the secondary status of women in her society. Like many other black women writers, her narratives re-write the lives of black women, thereby revealing the 'concealed histories' of women. In exploring personal issues such as marriage and motherhood which are regarded as vital to women's identity, Maya reveals the complex realities of her life. She is not afraid to expose moments of difference and contradiction in her life. By illustrating her experiences of oppression and marginalization, she shows that these problems are not specific to a particular age, class or situation. In the present study deals with Maya's 'quest of identity'.

At the age of eight Maya and at the age of nine her brothers Bailey both were shifted to their Momma Henderson (maternal grandmother) at St. Louis. It was a much heard life to Maya and Bailey. At St. Louis church and different parties affect the children very differently. At certain movement Maya was raped by her mother's friend Mr. Freeman. He threatened her to dumb the incident otherwise he will kill her brother Bailey.

After the trial, Freeman dies after being violently beaten, evidently by Maya's uncles. Maya is indeed silent, mute. She cannot speak. The silent Maya returns to Momma Henderson, remaining speechless for five years until, she recovers her voice through the patient help of her grandmother's friend, Mrs. Bertha Flowers. As Maya arises from the traumas of childhood, she gains strength from reading literature, and graduates, with honors from the eighth grade.

Soon after graduation she and Bailey move to San Francisco, where their mother, Vivian, was living with her new husband, Daddy Clidell. There, Maya simultaneously attends George Washington High School and on a part time basis a Marxist labor school.

At the later, she takes courses in dance and theater that will prove invaluable in her career. Maya records her separation from her mother and father, and her strong religious and communal connections, shared with her paternal grandmother.

Maya is southern African-American woman writer who narrates her life as a child, adult and a mother herself. In Maya's case, the story is told from the unlikely perspective of a Black Southern female whose chances to be someone was dreadfully limited, due to something that limits placed on the lives of African-American people. And yet, she is intelligible and able to express ideas clearly and effectively in writing, sarcastic, upsetting not all the kind of self that a frequent reader of autobiography expects.

From the first moment, she records being under privileged, an undesirable outsider. According to Sidonie Ann Smith, any Black autobiographer will reveal his or her oppression in those earliest moments "in

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

black American autobiography the opening almost invariably recreates the environment of enslavement from which the black self seeks escape" (1973:367).

Maya feels ugly, awkward, and is poorly dressed throughout the entire first volume, although, she does have flashes of self-pride, for example when she believes that Momma Henderson is rewarding good behavior by putting her and Bailey in the front pew of the Christian Methodist Episcopal Church, generally, though she considers her Black 'Self' to be the cage that catches her.

Similar negative self-perceptions are frequent in Black female autobiography. It is in the raw of the dead-seeming cold rocks, and it is the certain moments which have become a proper guidance to develop her 'self'. In her evaluation from child to woman, Maya fills the reader's imaginations as have very few similar characters in American autobiography.

Alfred Kazin (1964) argues that recreating those early years offers the autobiographer the greatest motive childhood. He states, it is the perfect perspective for revealing the 'self' in part because the narrator derives pleasure from transferring the informed thoughts of an adult into the imaginative visions of a child. Although, he is not writing about Maya, Kazin's remarks fit her perfectly.

Maya's character as a child and young adult, with attention to how she acts and is acted in three specific areas in the family, in the Black community, and in the White community. Maya's performance in these areas reveals the diversity of her character and gives a sense of the various moods, attitudes, and strategies involved in her survival as a Black child in a world exploited by images of Whiteness.

Autobiography is a genre designed to be a revelation of the 'self', as shaped through personal attachments, often with present or absent family members. In *I Know Why the Caged Bird Sings*, Maya's interaction with mother, brother, son and grandmother listen to order and set her experiences. Although these are all strong relationships, Maya's ties with her grandmother are doubtless the most important in forming her character. Of all the Black residents of Stamps, the one person Maya treats with respect is Mrs. Berth Flowers; Maya calls her the "aristocrat of black Stamps" (77).

A self-supporting, independent, graceful woman, Mrs. Flowers gently nurses Maya through her years of silence by reading to her and loaning her books so that Maya's love of literature makes her want to speak it. Maya has observed a pattern in women's autobiographies in which another woman a mother, a daughter, a grandmother, a friend helps the subject identify her 'self' as a writer.

This pattern certainly holds true for Mrs. Flowers, whose encouragement is a major factor in Maya's development as reader, autobiographer and poet. A cage, as Georgia Douglas Johnson states that discipline is not only the Black body but also the female Black body. Black woman is doubly portended because of her race and gender. The 'self' is a concept, so forceful. It harms the autobiography.

It is portrayed fairly briefly in the text. Maya's two sexual experiences with Mr. Freeman, both scenes are created in metaphors. She describes her pain without having to directly speak/write about what she feels. Unable to understand the reality of her situation, she discovers comparisons that sound like dirty jokes because they really are dirty jokes, shown by an obstructed father substitute on an innocent girl.

'Quest for identity' is a system of thought that is focused on women's rights. It insists on equality of women in the home, the market place, and in those institutions that control women's lives, education, medicine, government, and so on. One basic 'self' assumption is that women are victims in a patriarchal society, in which power is held by the father or by his male representatives in the community and in which all important decisions are made by men. Women strives those decisions in the quest for social change is 'self', whether it identifies with the term or not. Most Scholars trace the origins of feminism to the Industrial Revolution in Europe and America in the late-eighteenth and nineteenth centuries.

As large groups of working men experienced democracy and freedom for the first time "women began to require similar privileges the rights to vote, to own property, to control their bodies and their minds" (1992: 98-99).

In America, the feminist movement grew and then settled in the 1920s after women won the right to vote. A second wave of feminism began to increase in America in 1970, the year *Caged Bird* was published. It was called the New Women's Movement. This growth of feminism was recognized to its grassroots appeal. It is a strategy for social change.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

After a number of Black women refused to accept lower positions in SNCC and the CORE the two leading civil rights groups, a separate occurred along gender lines. Many Black women separated themselves from male authority, and formed their own organizations on a certain campus and in the community.

References :

1. Angelou, Maya :I Know Why the Caged Bird Sings. New York:
2. Random, 1970.
3. Brent, Linda, (Harriet Jacobs), 1973, Incidents in the Life of a Slave Girl, 1861, New York: Horcourt.
4. Butler, J. & Scott, J. Feminists Theorize the Political, New York: Routledge, 1992.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Study of Human Values in 'Colours of Magic' a Postmodern Fantasy Novel by Pratchett Terry

Dr. S. G. Patil

Associate Professor,
Arts and Commerce College, Kasegaon, Sangli

Mr. A. G. Shinde

Research Scholar,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract:

Present paper addresses the change in traditional or universal Human values because of post modernization. Post modernization is result of Globalization. It affects all kind of ethos. Author believes that any work of art is product of natural scenario in which that artist lives. This is an attempt to find out change in human values. Firstly some of human values are discussed and change in the same values is been discussed with respect to 'Colours of Magic' by Pratchett Terry.

Keywords: Globalization, Human Values, Post Modern Literature etc.

It is not easy to define word Globalization; *Advance Learners dictionary* defines Globalization as the fact that different cultures and economic systems around the world are becoming connected and similar to each other because of the influence of large multinational companies and of improved communication international. It has changed human life totally. In every field there are changes because of technological development. Technological development has brought more closure so there is impact of globalization in every sector of man. Post modernization started with the end of Second World War. In last two decades globalization become dominant, in a sense we can consider is as an extension of post modernization.

It is believed that literature is nothing but presentation of human life or human characters. Aristotle defined tragedy as "A **tragedy** is the imitation of an action that is serious and also, as having magnitude, complete in itself; in appropriate and pleasurable language;... in a dramatic rather than narrative form; with incidents arousing pity and fear, wherewith to accomplish a catharsis of these emotions". He was of opinion that human characters in work of art should be superior than actual. He never preferred king as a clown, here clown is not considered from appearance point of view but from abilities also and morals point of view as well. William Wordsworth also preferred presentation of common man because of its originality. He believes that common man is innocent in nature that's why common and common man's language is to be preferred for poetry or literature. Here what is meaning if innocent, in this context innocent means the man who is down to earth and has universal human values. It clearly indicates that Human Values are to be preserved or sustained.

Now we will think from different angle regarding formation of work of art. According to some scholars literature is product of social, economical or political condition either favorable or calamities in which work of art is formed. We frequently come across the statement that literature is mirror of society. It is true that literature reflects attitude and perception of the society. Virtues and vices and in the society are reflected in literature. In his 'Course in General Linguistics' Ferdinand de Saussure while speaking about signs and symbols he mentions that there are signs and signifiers. When we utter any word we remember that object for which that word is been used. Similarly when we utter word human we remember human qualities. We are going to discuss the same with respect to 'Colours of Magic', first Discworld novel by Pratchett Terry.

Sir Pratchett Terry is considered as contemporary author of fantasy novels in English. He was born on 28th April 1948 in Beaconsfield in Buckinghamshire, England. He is best known for his collection of works Discworld series of fantasy novels. His first novel *Colour of Magic* was published in 1983. He was appointed the Order of British Empire in 1998 and was knighted for his service for literature in 2009. In his early life he read books by H.G.Wells and Arthur Conon Doyle. After *Colour of Magic* he goes on writing series of fantasy novellas. Till his death in March 2015 he was credited 35 Discworld novels. Now we will discuss fantasy series by Sir Pratchett Terry entitled Discworld. There are some sub series based different patterns that underlies in Discworld novel. In some of novels Rinciwind is main character that series is called as Rinciwind series. This series begins with *Colour of Magic*. Some of novels has witches as main characters that series is called as Witches series. Many novels has Death as main character the series is called as Death series. We are going to discuss human values in 'Colours of Magic'

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Plot of Colours of Magic is related to Rincewind, the protagonist involuntarily became a guide to tourist from Agatean Empire, Twoflower. They were forced to flee the city of Ankh-Morpork to escape from terrible fire that was caused because of misunderstanding of the concept of insurance. Their journey was controlled by the Gods playing a board game, and game is supervised by Blind lo. Together with Hrun the barbarian tourists escape from the soul-eater. They visit Wyrnmburg which is home of the Dragons. They nearly go over the waterfall on the edge of the disc. To escape from that place tourist needs a space capsule in order to launch from that place. Tourist decided to sacrifice Rincewind and Twoflower, but sea troll hijacked the space capsule as it was attempting to escape. Now we will focus some of actions of characters of which we will discuss from human values point of view.

There is character called President of Assassins, who only looks after professional killings by getting money. To kill someone for money doesn't fit in human values. At tavern there brawl for treasure from which Rincewind and Twoflower save themselves. Greed for money, gold or treasure is basic instinct of human being but it doesn't fit in human values. Alchemist is also in greed of gold, when he come to know that gold coin provided by Twoflower is of superior quality. When we say alchemist then there is image of an aged person who is full of knowledge and knows about all good and bad things. He also knows about do's and don'ts of behavior in civilized society.

Liassa is a female character who longs for power, she traps Hrun the barbarian who was strong warrior and perused to fight against her brother. In this duel Hrun killed Lissas brother and Lissa become the powerful woman. It is morally accepted that if you want power then you should achieve by fair means. Here Lissa wants power by hook or crook, so she sacrifices Hrun the barbarian. In short ethics of Lissa are demoted. During the journey Rincewind got arrested, but every time he is saved either luckily. No doubt that Rincewind seems more innocent as compared to other characters, but character of Rincewind appeals readers because of his human values. He is able to smell danger and tries to save others from it. He was given role of guide for Mr. Twoflower. Rincewind had affinity with Twoflower. When both of them were tied with shackles in pyramid like construction and code of destruction of the same was number eight, Rincewind told Twoflower indirectly and suggested not to utter word eight. At the end of the novel Rincewind and Twoflower found themselves in new colourful surroundings. We have only two characters in novel to whom reader wanted to save because of their human nature and Human Values. New colourful surrounding is symbolic and its new beginning.

Conclusion:

At the end we can conclude that all bad characters are left behind and only those characters survived at the end of novel. Poetic Justice i.e. virtue is to be rewarded and vice is to be punished. There is no punishment for those characters whose ethics are not human, but good characters are brought to new level by author. Meaning of the same is author wanted to preserve human values for next generation. Most of characters are corrupted in this fantasy fiction but only those who are more human in nature are survived in postmodern world where moral or human values are crumbling. It is hope of author of moral values or human values in postmodern world i.e. world of globalization.

Works Cited:

1. Abrams M.H., Harpham G.G., *A Handbook of Literary Terms*, New Delhi, Cengage Learning, 2009, Print.
2. Terry, Pratchett. *The Colour of Magic*. Corgi, London. 1985.Print.
3. Drabble, Margaret. *Oxford Concise Companion To English Literature*, 2003, London, Oxford University Press, Print.

Weblogography:

1. www.victorianweb.org
2. www.Bookrags.Com
3. www.enotes.Com
4. www.gurdian.Co.uk

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Greg Egan's *Zendegi*: An Optimistic Vision of near-future Iran

Mr. Rajendra Tambile

Assistant Professor of English
Chhatrapati Shibaji College, Satara MS

Ask any person what he associates with the term "science fiction", and you're likely to hear him conjure up images of spacecraft, alien monsters, computer intelligence, laser guns, Star Trek, Avatar and The Day the Earth Stood Still. You might get a reference to William Gibson's cyberpunk, Ray Bradbury's lyrical dystopias or the first-contact scenarios of Larry Niven or Jerry Pournelle. You will probably not get a lot of references to current events in post-Revolution Iran. But it is Greg Egan, who boldly going where few SF writers have gone before—namely, into the street demos and sitting rooms of near-future Tehran. His new novel *Zendegi* offers a glimpse of a city, and by implication a whole country, struggling to shake off its theocratic shackles and come to terms with the realities of the 21st century. Greg Egan is an Australian science fiction writer currently living in Perth. This novel is published in 2010.

Zendegi's first hundred pages scarcely feel like science fiction at all. Although set in the year 2012, the setting is a theocratic Iran that is hardly different from today's country in any recognizable way. Australian journalist Martin Seymour travels to the country to cover the increasing political and social unrest, and gets involved in a number of dangerous scrapes. At least one of these situations involves his friend Omar, a local who winds up on the wrong side of the authorities. Given the nature of those authorities, this is easy enough to do.

In the near future, journalist Martin Seymour travels to Iran to cover the parliamentary elections. Most would-be opposition candidates are disqualified and the election becomes the non-event the world expects. But shortly afterward a compromising image of a government official captured on a mobile phone triggers a revolutionary movement that overthrows the old theocracy. Nasim Golestani, a young Iranian scientist living in exile in the United States, is hoping to work on the Human Connectome Project -- which aims to construct a detailed map of the wiring of the human brain -- but when government funding for the project is canceled and a chance comes to return to her homeland, she chooses to head back to Iran.

Fifteen years after the revolution, Martin is living in Iran with his wife and young son, while Nasim is in charge of the virtual world known as *Zendegi*, used by millions of people for entertainment and business. When *Zendegi* comes under threat from powerful competitors, Nasim draws on her old skills and data from the now-completed Human Connectome Project, to embark on a program to create more lifelike virtual characters and give the company an unbeatable edge. As controversy grows over the nature and rights of these software characters, tragedy strikes Martin's family. Martin turns to Nasim, seeking a solution that no one else can offer, but *Zendegi* is about to become a battlefield.

Set in a near future Iran (where the theocracy has been overthrown, but where Muslim religion still dominates the culture), an Arab/Muslim focused MMORG gaming companies cutting edge AI software might hold the key achieving 'uploaded consciousness.' Martin is an Australian journalist who covered uprising and overthrow of the Iranian theocracy, and has since 'gone native' with an Iranian wife and child. As tragedy strikes his multicultural family, Martin struggles to maintain his place in his adapted culture, and to provide for his child. *Zendegi* explores what it means to be human, and the lengths one will go to in order to provide for one's children. This emotional roller coaster explores a non-Western-European near future that both challenges ideas of global monoculture and emphasizes the humanity we all share.

As controversy grows over the nature and rights of these software characters, tragedy strikes Martin's family. Martin turns to Nasim, seeking a solution that no one else can offer ... but *Zendegi* is about to become a battlefield.

Zendegi is not really a cyberpunk novel; it's got a lot of the trappings of that genre (cutting-edge tech, near-future setting, political and social revolutions, and online worlds) but none of its sensibilities. It's not rebelling, it's not pushing envelopes, and it's certainly not dark and gritty. Greg Egan is a computer programmer and it shows, as he devotes a lot of page space to the workings of the online world *Zendegi*, a sort of full-immersion Second Life using what he imagines technological advances in the next decade or so will

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

allow. The really speculative elements come into the story when Nasim, an Iranian-born, U.S.-educated neurobiologist, develops the technique of “side-loading” neural maps of human thought and response patterns into software, creating online avatars that are not truly sentient or self-aware, but getting close enough that it begins to make a lot of people uncomfortable. As a work of speculative fiction, it’s quite good, if you enjoy peeks into the near future from someone who actually knows what he’s talking about.

Zendegi also presents what he admits in his afterword to be a purely speculative (and highly optimistic) vision of Iran’s future, when a relatively bloodless coup topples the Ayatollah’s regime and brings Iran into a modern, democratic (but not completely Westernized) age. The book’s strength, besides the cutting-edge portrayal of the online world circa 2025 (so cutting-edge that like the works of William Gibson, Zendegi is going to be pretty dated by then no matter how accurate it turns out to be in its projections) is the human interest angle of the story. This is not a book about fighting mega corporations or tyrannical governments or malevolent computer programs. It’s a book about a researcher who begins to question what the definition of “human” is — if you create a virtual entity that has all the memories and responses of a human being, at what point does it become unethical to simply treat it like a collection of bits that can be rearranged or deleted at will? And it’s about a man who wants to have some say in the raising of his son even after he is gone. Zendegi also presents what he admits in his afterword to be a purely speculative (and highly optimistic) vision of Iran’s future, when a relatively bloodless coup topples the Ayatollah’s regime and brings Iran into a modern, democratic (but not completely Westernized) age. I’ve never been to Iran and don’t speak Persian, so I can’t speak to the book’s authenticity, but nothing struck me as stereotyped, caricatured, or exoticized.

The book’s strength, besides the cutting-edge portrayal of the online world circa 2025 (so cutting-edge that like the works of William Gibson, Zendegi is going to be pretty dated by then no matter how accurate it turns out to be in its projections) is the human interest angle of the story. This is not a book about fighting mega corporations or tyrannical governments or malevolent computer programs. It’s a book about a researcher who begins to question what the definition of “human” is — if you create a virtual entity that has all the memories and responses of a human being, at what point does it become unethical to simply treat it like a collection of bits that can be rearranged or deleted at will? And it’s about a man who wants to have some say in the raising of his son even after he is gone.

While these parts are thoughtful and even touching, Zendegi becomes almost didactic at times. Many sci-fi authors do much worse, so I didn’t feel that Egan was either overloading the reader with techy exposition or pushing the moral dilemmas angle too hard, but these were obviously the elements of the book that he really wanted the reader to think about, and it shows, at the expense of providing much in the way of drama or story. On the one hand, this book is full of SFnal concepts; it’s not a story that could be told stripped of them, whereas many sci-fi novels are just an old familiar story retold with spaceships and aliens. On the other hand, there’s no adventure, not even really much in the way of an antagonist, and thus little to excite someone who reads sci-fi for the spaceships and aliens. Zendegi is a fairly short novel so the pacing doesn’t drag too much.

References:

1. Egan, Greg *Zendegi*, Gollancz, London, 2010.
2. Hayles. Katherine N. *How We Become Posthuman*, University of Chicago Press, 1998.
3. Vint, Sheryll *Science Fiction: A Guide for the Perplexed*, Bloomsbury Publishing Plc, 2014.
4. Lechte, John (ed.) *Fifty Key Contemporary Thinkers from structuralism to posthumanism*, Routledge, 2008

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Globalization on the Environment

Mrs. Manjusha Nitin Suryawanshi.

Assistant Professor,
Ismailsaheb Mulla Law College,Satara.

Introduction-

Globalization is one of the important issues which has changed our life. One the most important factor that is influenced by the change that comes with globalization is the environment. Pressures to the environment by globalization threaten the future of all living beings. Globalization can be thought of to be the result of the opening up of the global economy and the concomitant increase in trade between, globalization can also mean that countries liberalize their import protocols and welcome foreign investment into sectors that are the mainstays of its economy. What this means is that countries become magnets for attracting global capital by opening up their economies to multinational corporations.

Further, globalization also means that countries nations. In other words, when countries that were hitherto closed to trade and foreign investment open up their economies and go global, the result is an increasing interconnectedness and integration of the economies of the world. Further liberalize their visa rules and procedures so as to permit the free flow of people from country to country. Moreover, globalization results in freeing up the unproductive sectors to investment and the productive sectors to export related activities resulting in a win-win situation for the economies of the world.

Meaning of Globalization and Environment-

Globalization is a term which may be used broadly to mean doing things as distant people do them, or more narrowly to mean complying to global standards in economy, politics, culture, education, environment or other matters. It describes the way countries and people of the world interact and integrate. Many things have become globalized as people come into contact.

Environment is everything that is around us. It can be living or nonliving things. It includes physical, chemical and other natural forces. Living things live in their environment. They constantly interact with it and adapt themselves to conditions in their environment. In the environment there are different interactions between animals, plants, soil, water, and other living and non-living things.

Impact of globalization on environment-

Globalization is playing an increasingly important role in the developing countries. It can be seen that, globalization has certain advantages such as economic processes, technological developments, political influences, health systems, social and natural environment factors. It has a lot of benefit on our daily life. Globalization has created a new opportunities for developing countries. Such as, technology transfer hold out promise, greater opportunities to access developed countries markets, growth and improved productivity and living standards.

Many expressions have changed. In addition, the violence and drugs abuse are increased and a lot of deadly diseases have spread under the influence of globalization customs and cultures are disappeared such as traditions clothes and some language. However, although globalization has many disadvantages, we believe that globalization has brought the developing countries many more benefits than the detriments. For example, we can see there is more and a biggest opportunity for people in both developed countries and developing countries to sell as many goods to as many people as right now, so we can say this is the golden age for business, commerce and trade.

Results have pointed out that globalization has led to an increase in the consumption of products, which has impact ecological cycle. Increased consumption leads to an increase in the production of goods, which in turn puts stress on the environment. Globalization has also led to an increase in the transportation of raw materials and food from one place to another. Earlier, people used to consume locally-grown food, but with globalization, people consume products that have been developed in foreign countries. The amount of fuel that is consumed in transporting these products has led to an increase in the pollution levels in the

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

environment. It has also led to several other environmental concerns such as noise pollution and landscape intrusion. Transportation has also put a strain on the non-renewable sources of energy, such as gasoline. The gases that are emitted from the aircraft have led to the depletion of the ozone layer apart from increasing the greenhouse effect. The industrial waste that is generated as a result of production has been laden on ships and dumped in oceans. This has killed many underwater organisms and has deposited many harmful chemicals in the ocean. The damage caused to ecosystem from the oil that spilled from one of the leaking containers of British Petroleum in 2010 is just one of the examples of the threat globalization poses to the environment.

Due to globalization and industrialization, various chemicals have been thrown into the soil which has resulted into the growth of many noxious weeds and plants. This toxic waste has caused a lot of damage to plants by interfering in their genetic makeup. It has put pressure on the available land resources. In various parts of the world, mountains are being cut to make way for a passing tunnel or a highway. Vast barren lands have been encroached upon to pave way for new buildings. While humans may rejoice on the glimmer with these innovations, these can have long-term effects on the environment. Various studies over the years, have found that plastic is one of the major toxic pollutants, as it is a non-biodegradable product. However, plastic is of immense use when it comes to packaging and preserving goods that are to be exported. This has led to increased use of plastic, causing widespread environmental pollution.

It has made so many changes in our lives that reversing it is not possible at all. The solution lies in developing effective mechanisms that can check the extent to which it can impact the environment. Researchers are of the view that the answer to this problem lies in the problem itself, that is, globalization itself can lend support to building a better structure which is economically feasible and environment-friendly. Globalization is about competition, and if certain privately owned companies can take the lead in being environment friendly, then it will encourage others to follow suit.

Balance between development and environment cannot be achieved under the unavoidable effects of globalization. Cities become consumption centers rather than production. Focusing on more earnings and savings brings about the destruction of the urban environment; it gives irreversible damages to environment. To prevent such a disaster besides legal measures, it is primarily necessary to increase people's awareness. Environmental education is a very important tool in this movement. It will be possible to change people's environmental perspective in a positive way with environmental education. People with high levels of environmental awareness can shed light on the solution of environmental problems. Within the scope of this theoretical study that deals with the environmental problems as a reflection of globalization, environmental education activities will be emphasized as a solution proposal.

With the help of technology and science human has transformed and destroyed nature for centuries. Hundreds of millions of dollars have been devoted to improve the quality of the environment and that much more will be spent in the future. Despite these intense efforts expended in 'saving However as a result of this destruction, serious environmental problems threaten the future of his own future. At this point technology is helpless to save the earth. The deterioration of the environment produced by technology is a technological problem for which technology has found, is finding, and will continue the environment', it is questionable whether current scientific and technological approaches can be sufficiently effective in solving numerous environmental crisis. Humanity faces a dire and growing crisis in .With the help of technology and science human has transformed and destroyed nature for centuries. Hundreds of millions of dollars have been devoted to improve the quality of the environment and that much more will be spent in the future. Despite these intense efforts expended in 'saving However as a result of this destruction, serious environmental problems threaten the future of his own future. At this point technology is helpless to save the earth. The deterioration of the environment produced by technology is a technological problem for which technology has found, is finding, and will continue the environment', it is questionable whether current scientific and technological approaches can be sufficiently effective in solving numerous environmental crises. Humanity faces a dire and growing crisis.

Globalization contributes to economic growth and thereby affects the environment in many ways. It accelerates structural change, thereby altering the industrial structure of countries and hence resource use and pollution levels. All dimensions of globalization adversely affect the natural environment. Globalization aims to convert all kinds of value, cultural and natural assets to money. To evaluate this aspect of globalization as

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

the main responsible of the ecological changes will not be wrong. The focus should perhaps be on a few natural resources now being rapidly degraded or polluted or at risk of further deterioration: These are land, water, forests, biodiversity, clean air, and climate change and ozone depletion. Land degradation has become a global problem. Nearly 2 billion hectares of cropland, pastures and forests. Biodiversity is another important issue. This is often understood as a wide variety of plants, animals and micro-organisms. But it also includes genetic differences within each species. It provides many goods and services that sustain lives of humans. Pollution from transport is an another major concern. There are adverse health effects of exposure to air pollution in urban areas as a result of increasing number of motor vehicles. And there are the effects on global climate change. One of the most important factors that are influenced by the change that comes with globalization is the environment. Pressures to the environment by globalization threaten the future of all living beings. As inevitable results of globalization process; developing industrial sectors, shopping malls, successively established factories and tourism activities cause unavoidable environmental problems. Because of globalization, original local environmental values of cities disappear and become identical. Toxic and chemical wastes of factories and industrial organizations lead to environmental pollution and seriously threaten the environmental health of the cities.

Conclusion-

It is important that we put in some efforts to maintain harmony with the environment. The survival of human on this planet is dependent on the environment to such a large extent that we cannot afford to ignore the consequences race of our own actions. While there is a lot of debate and discussion on this issue, the need of the hour is to have effective policies in place, and implementation of those policies. The people that we have chosen to represent us have the responsibility of ensuring that the extent of damage on environment is curtailed, if not totally prevented. Today human beings need to be conscious about the environment because environmental problems have reached uncontrollable dimensions as a result of unconscious actions and behaviors against nature. Humans shouldn't forget that they are parts of nature and need it to exist. However nature doesn't need humans to exist. Humans should learn to live in harmony with nature. Global environmental problems can be avoided with such a measure. In order to instill environmental awareness to the society, all level of educational institutions and local government units in cities should work together to support educational activities. Environmental education is of great importance in raising public environmental awareness and internalizing environmental values.

Creating environmental awareness both through non formal and formal educational activities can provide great benefits for the environment. Especially in city centers seminars, presentations, panels and the other educational activities would be very useful for raising environmental awareness of people. Local governments, universities, non-governmental organizations, formal and informal institutions should work together and support all the activities in this regard. Media has an important role in informing people about the environmental problems. Local environmental problems can be addressed by local television channels and newspapers. Thus people's attention can be drawn to environmental problems. Educational programs for all age groups can be presented on local TV channels. Students in all level of schools from elementary to higher education should be given environmental education. Negative effects of globalization can be cleared only by giving environmental awareness to the people and laws are passed and implemented properly.

References

1. <https://www.managementstudyguide.com/what-is-globalization.htm>
2. <https://www.linkedin.com/pulse/impact-globalization-developing-countries-fairooz-hamdi>
3. <http://www.buzzle.com/articles/globalization-and-its-impact-on-the-environment.html>
4. http://www.aijcrnet.com/journals/Vol_6_No_2_April_2016/8.pdf

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Milestones in Climate Change and Sustainable Developments

Rajashree Jagannath Jawale,

Assistant Professor, Rayat Shikshan Sanstha's,
Ismailsaheb Mulla Law College, Near Karmveer Samadhi Parisar, Satara.

Introduction:

Human life depends on the physical and psychological health or welfare of an individual or a society. Health and welfare in turn, depend on the quantity to which a person's or a society's respective environment keep happy their needs. Climate change is a serious and urgent issue. Environmental Impact Assessment (EIA) is an important management tool for ensuring optimal use of natural resources for sustainable development, and was introduced in India initially for River Valley Projects in 1978-79.

The scope of the EIA has been enhanced to cover other developmental sectors such as industries, mining schemes, energy, etc. We will do this by an examination of the terms: "human quality of life"; "human environments"; "systems goods, services and hazards"; and, "environmental management." The objective of environmental management is improved human life quality. It involves the mobilization of resources and the use of government to administer the use of both natural and economic goods and services. It is based on the principles of ecology. It uses system analysis and conflict resolution to distribute the costs and benefits of development activities throughout the affected populations and seeks to protect the activities of development from natural hazards. Conflict detection is one of the more important tasks in environmental administration planning and the resolution of conflicts is a fundamental part of what makes up "environmentally sound development." Right to sustainable development is a fundamental duty on the state and citizens of India.

Climate Change:

"The Earth's climate is changing, and the scientific consensus is not only that human activities have contributed to it significantly, but that the change is far more rapid and dangerous than thought earlier (IPCC 2007). The global mean temperature of the earth is rising; it has risen by 0.7°C in the 20th century, and continues on an upward trend. This has already begun to impose costs (e.g., in the form of heat waves, frequency of extreme events, and recession of glaciers), but these are still within the bounds of common experience. The danger is that the mutually reinforcing effects of global warming may take the world to a temperature increase of 3°C or higher, with potentially severe consequences. Consider only the item in the last row of the diagram, "Onset of the irreversible melting of the Greenland Ice Sheet". The arrow starts at about 1.5°C, changes to orange at 2°C, and is red by the time it reaches 3°C. The implications of such a melting are enormous, including potentially a 7 metre rise in sea level (see Baer 2007). Even though on this issue, as well as on some other projected impacts of climate change, discussions are ongoing about their probability, the events that they relate to are clearly of a magnitude that avoiding them is vital".

The Challenge of Stabilization:

The main factor in anthropogenic climate change is the increase in the concentration of carbon in the atmosphere over time. This increased concentration has been caused by the emission of GHGs as a result of economic activities, including energy, industry, transport, and land use, many of which rely upon fossil fuels. The most important GHG, carbon dioxide, CO₂, currently constitutes 77 per cent of the global warming potential. Other contributors are methane (from agricultural sources), and land use change such as deforestation. Concentration level has increased because emissions during the last two centuries were in excess of what could be absorbed, and the excess GHGs began to accumulate in the atmosphere. The concentration of CO₂ alone has increased by some 100 ppm over this period (Stern 2006). Current global emissions contribute another 2-3 ppm of carbon dioxide equivalent (CO₂e) GHGs per year.

"**India's Conservation Strategy** highlights the need for coping mechanisms, especially in coastal areas. Some CDM projects have been initiated, and substantial research is under way on emissions reduction through the development of energy from sea waves, biomass, or sustainable transport. India has recently established an Integrated Energy Policy providing access to clean energy for the poor and increasing energy

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

efficiency. The policy is to lead to an estimated reduction in GHG-intensity by 1/3” **The United Nations Millennium Project’s** task force on environmental sustainability (Melnick et al 2005) recommended a series of imitative measures (such as: investment in cost-effective and sustainable energy technologies, elimination of distorting subsidies favoring fossil fuels at the expense of renewable alternatives, the development of climate-friendly markets—e.g. carbon trading, targets for concentrations of GHGs, rationalized consumption and production patterns). There appears to be scope for strategies and development paths that would potentially lead to gains in terms of development as well as climate change mitigation objectives (Gupta 1997: 69). Examples are the gains from energy efficiency increases, mutual reinforcement in areas such as combating desertification and food security, forestry and sustainable development through ‘payment for environmental services’ schemes. At the domestic or national level, one sees demand for energy and transportation rising fast in many developing countries. Decisions made now on what technologies to deploy may have huge impacts on development paths and associated future emission levels. The point was made earlier that mitigation in developing countries may, by far, be the cheapest way internationally to achieve the UNFCCC climate objectives. IPCC (2001) concluded that “adaptation can complement mitigation in a cost-effective strategy to reduce climate change risks; together they can contribute to sustainable development objectives”. We propose that more involvement of the international community in adaptation is a must, given the inevitability of serious climate change impacts in the decades to come, before any mitigation effort would become effective. This is especially pertinent to least developed countries likely to be more affected by climate change impacts”. The climate crisis needs a similar massive investment in technology transfer, including by upgrading existing institutions of research, education (engineering, science, agriculture, and forestry schools, for example), credit, and policy. It also needs a strong extension network. After decades of awareness-raising, there is very little support, for example, for entrepreneurs who might wish to set up a wind farm in a developing country.

Milestones In Climate Change:

- **Agenda 21 - Climate Change(1992):**

Agenda 21 stresses, in many sections, the concern about climate change and the different areas affected by this phenomenon. As pointed out in Paragraph 9.6. "Concern about climate change and climate variability, air pollution and ozone depletion has created new demands for scientific, economic and social information to reduce the remaining uncertainties in these fields. Better understanding and prediction of the various properties of the atmosphere and of the affected ecosystems, as well as health impacts and their interactions with socio-economic factors, are needed". The Agenda also takes into consideration climate change in the framework of the management of the marine environment and climate change (17.1e), of the sustainable development of Small Islands Developing States (17.125) as well as the protection and management of water resources (18.1).

- **United Nations Framework Convention on Climate Change(1994):**

The United Nations Framework Convention on Climate Change was signed in 1992 with the aim of limiting average global temperature increases and the resulting climate change as well as coping with whatever impacts were, by then, inevitable. New negotiations were launched for strengthening the global response to climate change, when countries realized in 1995 that the provisions adopted in the Convention for emission reductions were too weak. From the new round of negotiations, the Kyoto Protocol was formulated.

- **Kyoto Protocol(2005):**

Adopted in 1997, but entered into force only in 2005, the Kyoto Protocol commits industrialized countries to stabilize greenhouse gas emissions based on the principles of the Convention, sets binding emission reduction targets for 37 industrialized countries and the European community in its first commitment period. Overall, these targets add up to an average five per cent emissions reduction compared to 1990 levels over the five-year period 2008 to 2012 (the first commitment period). The Protocol is binding only for developed countries since it identifies them as largely responsible for the current high levels of GHG emissions in the atmosphere. Furthermore, the Protocol places a heavier burden on developed nations under its central principle of the “common but differentiated responsibility”. The Second Commitment Period was inaugurated on 1st January

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2013, after the Doha amendment to the Protocol adopted in Doha in December 2012 and will be running until 2020.

- **4. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) Fourth Assessment Report (2007):**

Established by UNEP and WMO as a scientific body under the auspices of the UN in 1988, the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) is the leading international body for the assessment of climate change. At the core of its mission there is the review and assessment of the most recent scientific, technical and socio-economic information produced worldwide and relevant to the understanding of climate change. The 2007 Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) Fourth Assessment Report, in particular, warned of changing weather patterns and rising sea levels due to accelerating GHG emissions from human activities.

- **Integrating Climate Change into NSDS(2007):**

This Expert Group Meeting on Integrating Climate Change into National Sustainable Development Strategies was organized by the Division for Sustainable Development of the Department of Economic and Social Affairs. The Group Meeting convened in order to examine effective ways of addressing climate change through national sustainable development strategies and strengthen the role of sustainable development as the most effective framework within which to tackle climate change.

- **Cancun Agreements(2010):**

The Cancun Agreements contain the most comprehensive package ever agreed by Governments to support developing States in climate change-related issues. In order to assist them in responding to the most urgent priorities related to climate change and accelerate their transformation in low emission economies, the Agreements set a timely schedule to review the progress they make towards their expressed objective of keeping the average global temperature rise below two degrees Celsius.

- **Durban Climate Change Conference(2011):**

As the second largest meeting on Climate Change, the Durban Climate Change Conference represented a paramount milestone in the implementation of the Convention of Climate Change, the Kyoto Protocol, the Bali Action Plan and the Cancun Agreements. One of the outcomes consisted of the commitment of all the Parties to adopt a universal legal agreement on climate change as soon as possible, but not later than 2015.

- **Future We Want (Paragraphs 190-192)(2012):**

In the Future We Want, Member States reaffirm that climate change is one of the greatest challenges of the present and express their concern about the continuous rising of the emissions of greenhouse gases and about the vulnerability of all countries, particularly developing countries, to the adverse impacts of climate change. They also point out the experiencing increased impacts, including persistent drought and extreme weather events, sea-level rise, coastal erosion and ocean acidification, further threatening food security and efforts to eradicate poverty and achieve sustainable development. In this context, Member States call for the widest possible cooperation by all countries and their participation in an effective and appropriate international response, with a view to accelerating the reduction of global greenhouse gas emissions. In this context, they recall the United Nations Framework Convention on Climate Change and the protection of the climate system for the benefit of present and future generations of humankind on the basis of equity and in accordance with their common, but differentiated responsibilities and respective capabilities. Furthermore, they recognize the importance of mobilizing funding from a variety of sources, public and private, bilateral and multilateral, including innovative sources of finance, to support nationally appropriate mitigation actions, adaptation measures, technology development and transfer and capacity-building in developing countries and urge parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change and parties to the Kyoto Protocol to fully implement their commitments, as well as decisions adopted under those agreements.

- **Warsaw Climate Change Conference (2013):**

The Warsaw Climate Change Conference established a pathway for governments to work on a draft text of a new universal climate agreement to be reached in Paris in 2015. At this conference, countries agreed to initiate or intensify domestic preparation for their intended national contributions towards that agreement. During the conference, countries also resolved to close the pre-2020 ambition gap by intensifying technical work and more frequent engagement of Ministers. The conference also decided to introduce an international mechanism

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

to support most vulnerable populations with better protection against loss and damage caused by extreme weather events and slow onset events such as rising sea levels.

- **SIDS Accelerated Modalities of Action (SAMOA) Pathway(2014):**

The Third International Conference on Small Island Developing States was held from 1 to 4 September 2014 in Apia, Samoa. The overarching theme of the conference was "The sustainable development of small island developing States through genuine and durable partnerships". The SIDS Accelerated Modalities of Action (SAMOA) Pathway (Samoa Pathway) adopted at the Conference addresses priority areas for SIDS and calls for urgent actions and support for SIDS' efforts to achieve their sustainable development.

- **Paris Agreement(2015):**

In December 2015, the 21st Session of the Conference of the Parties (COP21/CMP1) convened in Paris, France, and adopted the Paris Agreement, a universal agreement whose aim is to keep a global temperature rise for this century well below 2 degrees Celsius and to drive efforts to limit the temperature increase even further to 1.5 degrees Celsius above pre-industrial levels. The Agreement recognizes that climate change represents an urgent and potentially irreversible threat to human societies and the planet and thus requires the widest possible cooperation by all countries, and their participation in an effective and appropriate international response, with a view to accelerating the reduction of global greenhouse gas emissions.

- **2030 Agenda: Sustainable Development Goal 13(2015):**

The 2030 Agenda for Sustainable Development recognizes climate change as one of the greatest challenges of the present time and expresses its concerns on how the adverse impacts of climate change can undermine the ability of all countries to achieve sustainable development. The Agenda point out that increases in global temperature, sea level rise, ocean acidification and other climate change impacts are seriously affecting coastal areas and low-lying coastal countries, including many least developed countries and small island developing States. The survival of many societies, and of the biological support systems of the planet, is at risk. The Agenda also identifies UNFCCC as the primary international, intergovernmental forum for negotiating the global response to climate change and reaffirms the determination of Member States to address the threat posed by climate change and environmental degradation. Among the SDGs, Sustainable Development Goal 13 focuses on taking urgent action to combat climate change and its impacts.

In September 2015, UN Member States adopted the 2030 Agenda for Sustainable Development, which gives the GSDR a role in the follow-up and review of the new Agenda (paragraph 83): The high-level political forum will also be informed by the Global Sustainable Development Report, which shall strengthen the science-policy interface and could provide a strong evidence-based instrument to support policymakers in promoting poverty eradication and sustainable development. "Ensuring that no one is left behind" encompasses multiple meanings. For some, it will mean focusing action on disadvantaged groups of society, for example, people living in poverty, women, indigenous people, youth, older people, and persons with disabilities, migrants, or people in conflict and post-conflicts situations. Others will focus on reducing inequalities between countries, including focusing action on countries at the lowest stages of development or facing challenging circumstances. Still others would propose other views and definitions of who those left behind are. Views may also differ on how society can effectively provide opportunities to those left behind. By implication, how different people foresee the timing and sequencing of necessary actions to ensure that no one is left behind might also vary. This has direct implications for how the 2030 Agenda will be implemented". Ensuring that no one is left behind is at the core of the 2030 Agenda for Sustainable Development, and is a fundamental guiding principle for its implementation. The pledge that 'no one will be left behind' appears at the outset in the second paragraph of the preamble and in paragraph 4 of the 2030 Agenda. In those same paragraphs, the Agenda attributes to all countries and all stakeholders the responsibility to implement the agenda. It emphasizes that goals and targets should be met for all nations and peoples and for all segments of society; and highlights the endeavour to reach the furthest behind first. As such, the pledge to leave no one behind relates to the Agenda in its entirety.

Conclusion:

There are so many Agendas, plans and policy in management of climate change and sustainable developments. Promises are made to follow and not to break. Words and statements are useless unless it is put

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

in to an action. Fair procedure in execution of policy and plan of action is the need of the hour. Climate change is an inevitable process so that some important steps must be taken to control the environmental degradation in the world. God is the super power to listen us. Every nation in the world has to be very careful in control and management of climate change. Collective work and collective benefit is the only answer to keep environment under control. Law and Morality are the two sides of same coin in environmental protection and sustainable development.

References

1. Assistant professor , Ismailsaheb Mulla Law College, Satara, Maharashtra.
2. The Global Sustainable Development Report (GSDR) is a United Nations publication aiming to strengthen the science-policy interface at the High Level Political Forum (HLPF) on Sustainable Development, which replaced the Commission on Sustainable Development after Rio+20 as the main United Nations platform providing political leadership and guidance on sustainable development issues at the international level.
3. Article 21 states that everyone has right to life with clean and healthy environment in India. Article 48-A and Article 51-A (g). The Environment Protection Act 1986, Air Act 1981, The Water Act 1974 are very important.
4. The precise statement is that IPCC now has "very high confidence that the globally averaged net effect of human activities since 1750 has been one of warming".
5. Retrieved from http://www.un.org/esa/desa/papers/2007/wp56_2007.pdf
6. See note 2
7. Major international conferences and summits in 2015 –on financing for development, sustainable development, and climate change – have defined a new sustainable development agenda for the next 15 years. At all levels, from global to local, eyes will now be turned on implementing this ambitious agenda. This is the context in which this year's Global Sustainable Development Report (GSDR) appears. Building upon the 2014 and 2015 reports, the current report responds to the mandate from the Rio+20 Conference to contribute to strengthening the science-policy interface for sustainable development in the context of the high-level political forum on sustainable development (HLPF).
https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/10783Chapter1_GSDR2016.pdf
8. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/10783Chapter1_GSDR2016.pdf
9. Retrieved <https://sustainabledevelopment.un.org/topics/climatechange>
10. <https://sustainabledevelopment.un.org/>
11. <https://sustainabledevelopment.un.org/globalsdreport>
12. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/10783Chapter1_GSDR2016.pdf
13. Ibid

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Use of E-Resources By The Social Science Faculty Members Of Shivaji University, Kolhapur

Mr. Abhaykumar. A. Patil

Department of LIS,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract:

Information is a vital component of the modern society. It is the base of the developmental activities of the culture. Library and information centers are the main repositories of information and internet based delivery of information resources are the main services of most of these centers. Traditional libraries are transforming into digital virtual libraries. Hence, modern University Libraries provide the resources such as; book, magazines and journal at par with e-book, e-databases and e-journals to users. This study aims to find out the use of e-resources by the social science faculties of Shivaji University, Kolhapur with a view to examine their exposure to e-resources.

Keywords: E-resources, ICT, E-journals, E-books, E-newspaper

Introduction

E-resources through internet have become a sign of modern age being an individual tool for teaching, learning and research. So the traditional environment has been rapidly changing into an electronic one and the demand for e-resources among the academic and research community has increased in the present decade. Use of e-resources by research scholars, faculty members therefore is an important area of study in today's information environment.

Types of E-resources:

The major types of e-resources with their description are given below.

- **E-JOURNALS:**

E-journals are important form among e-resources as these are very much useful which provide scholarly communication. E-journals can be accessed easily by multiple users at their desktops simultaneously with the support of required technology.

- **E-BOOKS:**

Now the e-books is available in portable form along with IT based access.

"An electronic book is the content of the book made available to the reader in electronic form. According to Encyclopedia of Library and Information Science, electronic book is a term used to describe a text analogous to a book that is in digital form to be displayed on the computer screen electronic books, or e-books, are books in computer file format and read on all types of computers, including handheld devices, designed specifically for reading e-books.

- **E-databases:**

With the emergence of computers and communication technologies the strength of research information system in the development of modern databases has taken up a new shape. The holding of the research knowledge resource center database consist of book, periodicals, reports and theses which can be converted into electronic form that allow access for public use through digital networks and browse by database wire.

- **Electronic Thesis and Dissertation (ETD):**

From the researcher point of view ETD are important. "Thesis is one of the primary documents made available in limited copies to universities and research institutions where the researcher has carried out his research work. However, the academic world believes that the theses should be made available for further researchers easily.

- **E-Zine**

E-Zine means electronic magazine and it is also called web-zine. The articles that are stored on a file server may be distributed or accessed via a computer network.

- **E-News Paper**

News paper provides latest happening/covering event and current topic.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

“An online newspaper/ E-News paper is the online version of a newspaper, either as a stand-alone publication or as the online version of a printed periodical.

Review of literature for the present study:

- **Uma and Reddy (2009)** the study shows that the academic community is extensively using the e-database of their respective subject and satisfaction was ranked first. The user should conduct user awareness program with coordination from the libraries.
- **Masumesh and Venkatesh (2010)** in the study Electronic journal usage and user studies: A literature review provides a picture of electronic journals usages and user studies. It is value for students, teachers and researchers etc.
- **Sharma (2010)** discussed in the article the electronic resources are the essential part of the any university and research library so present article examines the use and impact of various e-resources among the faculty members of NIT, Kurukshetra.
- **Binder and Maranna (2012)** did a survey which was carried among marine science research scientists, along with observations at the marine science department in south India. Information about the availability and use of electronic resources and services, place and access, the purpose of using e-resources, the rank value of use e-resources in research and teaching, the user visit and time spent and use of e-resources and extent of user satisfaction with e-resources etc. are also covered.
- **Hussain (2013)** in the article Use of electronic information resources and Services among the teachers and students describe examines the use of electronic information resources and service among the teachers and students. This article study elaborates the various aspects of uses of ERS provided by the library user's awareness regarding ICT/Digital Information, frequency and purposes of visit, Linking patterns, type of e-information, uses of popular search engines, user satisfaction within information services, etc. This article provides useful information of the present study.
- **Lallaisangzuali (2014)** in this article Use of electronic information resources by the faculty members of Mizoram University, Aizawal: A study describes use of electronic information among the faculty members. This article study on various aspects studied on the e-resources, computer knowledge and skills, frequency of internet use, use of search engine, purpose of using e-resources, type of using e-resources frequently used, place of access of e-resources, frequency of using e-resources, purpose for which the e-resources are used.

Need of the present study:

This topic is selected because electronic resources are used by many faculty members for achieving their target successfully in teaching, learning and research environment. Hence, it is felt necessary to find out how efficiently faculty members in the field of social sciences are using electronic resources? The reason behind the present study is to find out the actual use of electronic resources and how it has benefited by the faculty members in the field of social sciences at Shivaji University, Kolhapur.

Objectives of the study

The main objectives of the study are as follows:

1. To aware various e-information resources by the University teachers.
2. The purpose of using e-resources by the faculty members of social sciences.
3. To find out how extensively the electronic library services are used by the faculty members of social sciences.
4. To tress out the opinions of users about the use of e-services.
5. To find out extent of use of e-information resources by the faculty members for their academic and research work.
6. To make a comprehensive list of e-information resources in the field of social science.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Research methodology

In this chapter an investigator has adopted standard technique for collecting the data pertaining to her research problem. There are a good number of techniques available to collect the data and depending upon the nature of investigation different techniques of data collection is used.

For the present study researcher used descriptive method of research and questionnaire as a data collection tool.

Scope of the study

The scope this study is limited to the field of social science teachers. It includes faculty members from social science departments of Shivaji University, Kolhapur. The departments under the social sciences are:

1. Departments of Economics
2. Departments of History
3. Departments of Political science
4. Departments of Sociology
5. Departments of Journalism
6. Departments of Mass communication
7. Departments of Library and Information Science
8. Departments of Master of Social Work

As per information collected from various social sciences departments there are 32 faculty members. They are accordingly with their designation listed below:

Table no. 1: Department wise Social Sciences faculty members

Sr. No.	Name of the Department	Teacher			
		Professor	Associate Professor	Assistant Professor	Total
1.	Economics	06	01	03	10
2.	History	02	01	01	04
3.	Political Science	03	01	00	04
4.	Sociology	02	01	02	05
5.	Journalism	01	01	00	02
6.	Mass Communication	00	01	00	01
7.	Library and Information Science	01	00	01	02
8.	Social Work	00	00	04	04
Total		15	06	11	32

Data Analysis:

Table 7.1 Awareness of E-resources

Sr. No.	Awareness of E-resources	Frequency	Percentage
1.	Yes	24	96.00
2.	No	01	4.00
	Total	25	100.0

The table no. 4.5 shows that out of the 25 respondents majority 24(96%) faculty members are aware about e-resources and only 01 (4%) is not aware about e-resources.

Table 7.2 Purpose behind use of E-information resources

Sr. No.	Purpose	Level of response				Total
		Most	Often	Sometime	Least	
1.	Academic/Teaching /Learning	19 (76%)	6 (24%)	--	--	25(100%)

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2.	Research/Consultancy/Project	17 (68%)	5 (20%)	3 (12%)	--	25(100%)
3.	Current Information/Update in the field	11 (44%)	12(48%)	2 (8%)	--	25(100%)
4.	Professional Achievement	7 (28%)	12(48%)	5 (20%)	1 (4%)	25(100%)
5.	Higher Education/ further development in the field	12 (48%)	8 (32%)	5 (20%)	--	25(100%)

It is found that there are different responses about purpose behind use of e-resources given by the respondent; hence it is presented below:

- Majority respondents 19 (76%) mostly used e-information resource for academic/teaching /learning purpose, while 6 (24%) use e-resources oftenly for academic/teaching /learning.
- 17 (68%) respondents mostly use for e-information resource research/ consultancy/ project purpose, while 5 (20%) use oftenly & 3 (12%) use sometimes.
- Out of total 12 (48%) respondents oftenly use e-information resource for getting current/updated information in their field, 11 (44%) mostly & 2(8%) sometime.
- 12 (48%) respondents oftenly use e-information resource for professional achievement 7 (28%) mostly, 5 (20%) sometime & 1(4%) least use e-information for professional achievement.

Table 7.3 Opinion about E-resources

Sr. No.	Types of E-resources	Level of response				Total
		Excellent	Good	Satisfactory	Poor	
1.	E- Journal	8 (32%)	14 (56%)	3 (12%)	--	25 (100 %)
2.	E-books	5 (20%)	12 (48%)	7 (28%)	1 (4%)	25 (100 %)
3.	E- Magazines	5 (20%)	16 (64%)	4 (16%)	--	25 (100 %)
4.	E- Thesis/ E- Dissertations	1 (4%)	15 (60%)	9 (36%)	--	25 (100 %)
5.	Online Database	2 (8%)	8 (32%)	13 (52%)	2 (8%)	25 (100 %)
6.	CD ROM based databases	6 (24%)	15 (60%)	4 (16%)	--	25 (100 %)

It is observed that out of total : 14 (56%) faculty member given 'Good' response for access of E-journal, 12 (48%) faculty member given 'Good' response for access of E-books,16 (64%) faculty member given 'Good' response for access of E- Magazines,15 (60%) faculty member given 'Good' response for access of E- Thesis / E- Dissertations, 8 (32%) faculty member given 'Good' response for access of Online Database, 15 (60%) faculty member given 'Good' response for access of CD ROM based databases.

Table 7.4 Reasons for using E-resources

Sr. No.	Reasons	Frequency	Percentage
1.	The information available in electronic form is easy to search	06	24.00
2.	The search output is got conveniently in floppy/CD/Print out form	04	16.00
3.	To get relevant information which is not available elsewhere	02	08.00
4.	To get latest knowledge in research	09	36.00
5.	More information is available in digital form	04	16.00
	Total	25	100.00

The above table no. 4.11 shows that out of all majority 9 (36%) respondents are using e-resources because to getting latest knowledge in research, while 06 (24%) are using e-resources because the information available in electronic form is easy to search, 04 (16%) because it convenient for CD & print and more information is available in digital form.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Table 7.5 Most Used L.I.S. Services

Sr. No.	Type of L.I.S. Services	Frequency	Percentage
1.	E- Journal	20	80.00
2.	E-Book	03	12.00
3.	Online Database	01	04.00
4.	OPAC	01	04.00
	Total	25	100.00

The study shows that majority 20 (80%) faculty members are used e- journal service on web, while 3 (12%) of them are used e-book library services on web & only 1 (4%) used e-database & OPAC .

Table 7.6 Place of access point for E-resources

Sr. No.	Place	Frequency	Percentage
1.	From Library Website	04	16.00
2.	From Publisher Website	02	08.00
3.	From Search Engine	19	76.00
4.	From CD ROM Data base	00	00.00
5.	From Portal	00	00.00
	Total	25	100.00

It is found that majority of respondents 19 (76%) access e-resources from search engine, while 4 (16%) used library website and 2 (8%) used publisher website as an access point to access from database

Table 7.7 Quality of Learning and Research

Sr. No.	Response	Frequency	Percentage
1.	Improved very much	20	80.00
2.	Improved slightly	04	16.00
3.	Less improved	01	04.00
4.	Not improved	00	00.00
	Total	25	100.00

It is found that majority respondents 20 (80%) says that their quality of learning and research is very much enhanced by using e-resources, while 04 (16%) responds that it is slightly enhanced and 01 (4%) says that it is less enhanced.

Table 7.8 Value and rating of E-resources for Study and Research

Sr. No.	Response	Frequency	Percentage
1.	Very much important	23	92.00
2.	Less important	02	08.00
3.	Somewhat important	00	00.00
4.	No important	00	00.00
	Total	25	100.00

It is found that majority respondents 23 (92%) say that the value of e-resources in their study and research is very much important, while 02 (8%) are says that it is less important.

Table 7.9 Satisfaction about information needs

Sr. No.	Response	Frequency	Percentage
1.	Yes	21	84.00
2.	No	04	16.00
	Total	25	100.00

It is found that majority respondents 21 (84%) says that they are satisfied about their information need fulfilled by using e-information services, while 04 (16%) respondents are not agree with this statement.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Table 7.10 Problems in accessing e-information

Sr. No.	Problems	Frequency	Percentage
1.	No internet Connection	07	28.00
2.	Opening web-pages	03	12.00
3.	Browsing	05	20.00
4.	Downloading	02	08.00
5.	Slow Speed/accessibility	08	32.00
6.	Academic work	00	00.00
7.	No IT information	00	00.00
8.	No time	00	00.00
	Total	25	100.00

It is found that the majority 08 (32%) respondents expressed that the main problem is slow internet speed, while 7 (28%) says that they have no net connection, 5 (20%) says that they face browsing problem, 3 (12%) faced the problem of opening of web-pages and 2 (8%) faced the problem of downloading.

Conclusion

Information technology (IT) will help to remove barriers of distance and time. There will be no limit of variety of ways in which modern technology is applied in speedy retrieval of information which is most consistently. It is the power and capacity of modern technology that helps every reader to get the information he/she seeks. E-resources play a very important role to facilitate research and academic activities of the teachers. Higher level education students, researchers and faculty members prefer e-resources along with traditional resources of information. E-resources are offering creative possibilities for expanding access as well as changing learning behavior and research activities. Therefore, social science faculty members should accept the change and adapt to new technology for accessing of e-information resources for their academic and research pursuits.

References:

1. Bindar, B.S. and Maranna, O. (2012). Use of electronic resources and services by Marine Scientists in South India, Journal of Indian Library Association, 48(1), 12-23.
2. Hussain, M. H. (2013). Use of electronic information resources and Services among the teachers and students, SRELS Journal of Information Management, 22(1), 115-122.
3. Lallaisangzuali (2014). Use of electronic information resources by the faculty members of Mizoram University, Aizawal: A study, Kelpo Bulletin, 17(1), 1-12.
4. Lohar, M. S. (2013). Use of Social Science Databases by Faculty members of Shivaji University, Kolhapur: A study.
5. Masumesh, T.D. and Venkatesh, Y. (2010). Electronic journal usage and user studies: A literature review, SRELS Journal of Information Management, 47(2), 141-153
6. Masumesh, T.D. and Venkatesh, Y. (2010). Electronic journal usage and user studies: A literature review, SRELS Journal of Information Management, 47(2), 141-153.
7. Murthy, K. M. (2002). Digital library gateway for library and information science: A study; SRELS Journal of information management. 29(3). 245-254.
8. Retrieved on March 01, 2018, Time: 2:00p.m. From www.ifla.org/files/assets/acquisitions.
9. Retrieved on 01, 2018, Time: 2:10 p.m. From <http://www.unishivaji.ac.in>
10. Sharma, C. (2010). Perception and preferences of e-resources among faculty members of National Institute of Technology (NIT), Kurukshetra, SRELS Journal of Information Management, 47(3), 297-305.
11. Uma, V. and Nagi, Reddy, Y. (2009). Electronic journal databases: An analytical of user satisfaction I.G.M. Library, PEARL a Journal of library and Information Science, 3(3), 34-37

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Digital Library: Challenges and Concerns

Dr. Nandkishor R. Motewar

Librarian,

Khare Dhere Bhosale College, Guhagar, Ratnagiri

Abstract:

This paper introduces the concept of digital library and discussed the various steps, challenges and concerns of the digitization process.

Keywords: Digital Library, Digitization

Introduction:

Definition: According to the American Digital Library Federation, digital libraries are organizations that provide the resources, including the specialized staff, to select, structure, offer intellectual access to, interpret, distribute, preserve the integrity of, and ensure the persistence over time of collection of digital works so that they are readily and economically available for use by a defined community or set of communities.

The definition of a digital library can be given as a set of characteristics are as follows. The digital library is a collection of services, collection of information objects, supporting users with information objects, organization and preservation of those objects, availability directly or indirectly, and electronic/digital availability. The primary objective of digital library is to improve the access as well as it also includes the cost saving, preservation, keeping pace with technology and information sharing.

Steps of Digital Library Creation:

One of the largest issues in creating digital libraries will be the building of digital collections. Digital imaging is an inter-linked system of hardware, software, image database, and access sub-system with each having their own components. Tools used for the digital library include several core and peripherals systems like hardware (such as scanners, computers, and data storage), software (image capturing and editing), network (data transmission), and display/printing technologies. Some of the important points to be considered in developing a digital library are as follows:

- Digital collection - There are essentially three methods of building digital collections: (i) Digitization, converting paper and other media in existing collections to digital form (ii) Acquisition of original digital works created by publishers and scholars. Example items would be electronic books, journals, and datasets. (iii) Access to external materials not held in-house by providing pointers to websites, other library collections, or publishers' servers.
- Access to external digital collection - The digital libraries can obtain access permission to digital collection provided by external sources like institutions, resources of the libraries, electronic journal through on-line access like Elsevier, ACM, etc., which provides their journals on-line through websites.
- Access to digital information available on the web - WWW is the repositories of information and one of the important services of the internet. www.edoc.com, mel.library.mi.us, www.inflibnet.ac.in, etc., are the important portal sites or gateways that provide access to electronics resources. In this respect, we can say that digital libraries can provide access to electronic resources through library home page.
- Conversion of print to digital - Mainly scanning and use of OCR programs and re-keying of data are the two important methods for converting the print to digital resources. Some of the technical requirements of the digital image processing include hardware (computer, scanner, input/output devices), software (image capturing, data compression/decompression), network (for transferring information for resource sharing), and display technologies. All the above components are the important machines and tools needed for digitization.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The key issues to be considered while developing a Digital Library are:

- The scope of the digital library as to type of publications to be part of Digital Library
- The information content of the digital Library.
- Access levels as to full text or abstract level/ access to type of users or privileges.
- Legal aspects i.e. copyright acts.
- Standards
- Sustainability and maintenance
- The appropriate software and funding has to be taken into account before going for institutional

Digital library challenges

Creating “effective” digital libraries pose serious challenges for existing and future technologies. The integration of digital media into traditional collections will not be straightforward, like previous new media (e.g., video audio tapes), because of the unique nature of digital information, which is less fixed, easily copied, and remotely accessible by multiple users simultaneously. Some specific challenges are resource

Discovery, digital collection development, digital library administration, copyright and licensing, etc., library of congress specified various challenges for building an effective digital library, which are grouped as broad categories as follows.

The staff of the National Digital Library Program at the Library of Congress have identified ten challenges that must be met if large and effective digital libraries are to be created during the 21st century. In some cases, there may be no technology solution to the challenge, but through sharing of ideas, new thinking may emerge to help institutions such as the Library of Congress formulate policy on these important issues.

The challenges may be grouped under the following broad categories building the resource, interoperability, intellectual property, providing effective access, and sustaining the resource. [1]

1. Develop improved technology for digitizing analog materials.
2. Design search and retrieval tools that compensate for abbreviated or incomplete cataloging or descriptive information.
3. Design tools that facilitate the enhancement of cataloging or descriptive information by incorporating the contributions of users.
4. Establish protocols and standards to facilitate the assembly of distributed digital libraries.
5. Address legal concerns associated with access, copying, and dissemination of physical and digital materials.
6. Integrate access to both digital and physical materials.
7. Develop approaches that can present heterogeneous resources in a coherent way.
8. Make the National Digital Library useful to different communities of users and for different purposes.
9. Provide more efficient and more flexible tools for transforming digital content to suit the needs of end-users.
10. Develop economic models for the support of the National Digital Library.

Need for skilled staff to manage digital libraries:

The most crucial component of any digital library is its human resources. Although the endeavor to build a team of knowledgeable and skilled staff who are capable of managing a successful digital library may be a one-time investment, it is bound to be a time consuming project. It has become more essential than ever that librarians understand the general principles of creating and managing Web content, for instance. As digital gatekeepers, the librarians' expertise must match or even surpass those possessed by the user. We live in an age whereby information users not only have the knowledge but the capacity of generating information on their own, as well. Therefore there has to be a unique set of professionals who are specially trained to distinguish between information that is palatable to any given set of users, from that which is not. Librarians fit this role perfectly and being information gatekeepers and gateways, they already have the know-how of matching user needs with information resources, predominantly in traditional libraries. These are the people

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

on whom initial attention should be concentrated, by being provided with additional tailor-made training to effectively transform them into digital librarians. Along with that, schools of library and information science should be proactive enough to include the digital libraries module in their respective curricula. This should be done with the view of churning out generations of graduates who are technologically savvy and have the capability to rise up to the occasion when called upon to do so.

Digital librarians are required for the purposes outlined below, among a host of emerging functions:

- To manage digital libraries;
- To organize the digital knowledge and information resources;
- To disseminate digital information from computer-held digital information;
- Provide digital reference services and other electronic information services;
- To provide knowledge mining from the emerging knowledge warehouses;
- To handle the tasks of mass digitization, digital storage process and digital preservation;
- To provide universal access and retrieval of digital knowledge, ultimately access to all knowledge resources available in digital form;
- To catalogue and classify digital objects and digital knowledge.

Tennant (1999) also identified several skills that are supposed to personify the digital librarian's knowledge reservoir. Some of them inevitably coincide with the ones outlined above. [2]

- **Optical Character Recognition (OCR):** Scanning a printed will capture an image but in order to make it searchable, a good knowledge of OCR technology is required.
- **Imaging technologies:** Digital librarians must be aware of the various ways in which surrogates of physical items (for example, journal articles) can be captured. They must be familiar with the typical manipulation required to edit and save it different formats;
- **Markup language:** Digital librarians should have the knowledge of Hypertext Markup Language (HTML) and also a suitable combination of other Web authoring tools (such as SGML, XML, Scripting languages e.g. JavaScript or VBScript, DreamWeaver, Macromedia Flash and so on);
- **Cataloguing and metadata:** Digital objects require organization and description. Digital librarians must understand the ways in which metadata can be captured. They should be familiar with standards such as Machine Readable Catalogue (MARC), Anglo American Cataloguing Rules II (AACR II), Z39.50 protocol, Dublin Core and so on;
- **Indexing and database technology:** Digital librarians must be familiar with a variety of tools from simple and easy indexing and searching tools to complex relational or object oriented database systems;
- **User interface design:** The digital librarian should be able to write the functional specifications and work with other knowledgeable professionals to achieve the desired goal of developing a user-friendly computer interface with the library automation system, in case the library has one;
- **Programming:** Digital librarians need not be full-time programmers, but it would be an added advantage if they were familiar with programming languages such as C, C++ or Java. Knowledge of handling open source software such as Dspace or Greenstone Digital Library would definitely help to manage the process smoothly.

Conclusion:

Libraries around the world have been working on set of challenges to develop digital libraries for several years. The library/information center has to overcome the inhibitions and look ahead for the betterment of information services to the user community by successfully adopting the concept 'digital technology - the need of the hour' and keep pace with world. It seems that the days may not far when the whole world would have digital libraries interconnecting all libraries to meet the academic and research needs within the short time. However, before digital libraries took over the library and information network, the country's archives laws needs to be changed to meet the current challenges in the areas of copyright protection of data and prevention of corruption of data.

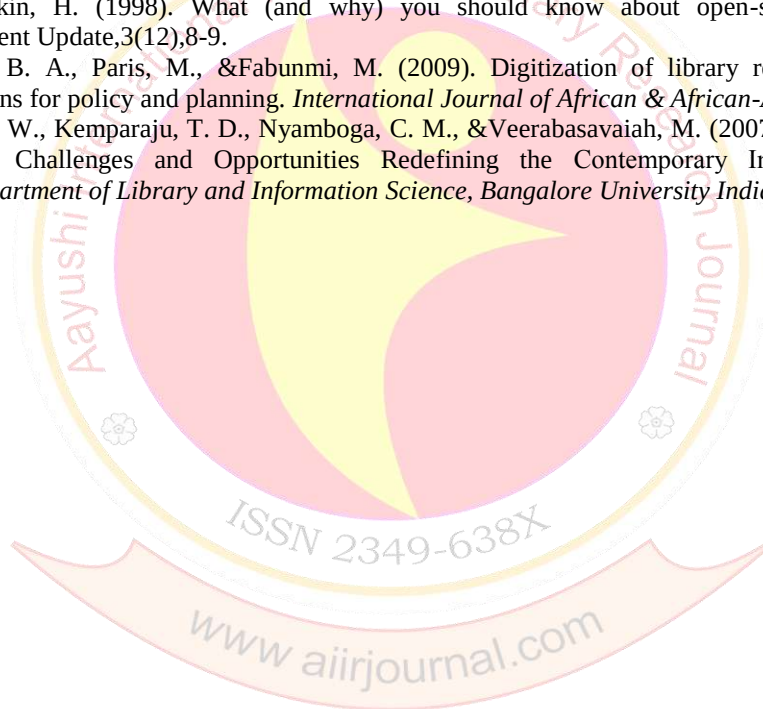
Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Traditional collections can be maintained with extension of traditional methods whereas maintaining the dynamic and informal documents will be possible only with new technical solutions.

Management of the digitization project entails policy initiation, setting priorities and planning. These are challenging tasks for the management. The library management needs to consult libraries that had digitized their materials so as to learn from their experiences. This will guide a lot while formulating policies on the digital project. Digitization process has to be treated as a priority in libraries that are just starting the conversion of their library resources to digital form. Allocations of sufficient fund, time and human resources have to be devoted to the exercise, as it is very expensive, tedious and time consuming. Special policies and plans have to be formulated to guide the exercise. It is advisable to adopt the committee system for its execution, so as to guarantee efficiency. A committee ought to be assigned to each aspect of the exercise.

References:

1. <https://memory.loc.gov/ammem/dli2/html/cbedl.html> accessed on 01 December,2017
2. Tennant, R. (1999). "Skills for a new millennium". Library Journal. Vol. 124, p.139.
3. Shind, G. (2008). Development of Institutional Repositories in Academic and Research Universities in India. Plotkin, H. (1998). What (and why) you should know about open-source software. Harvard Management Update, 3(12), 8-9.
4. Fabunmi, B. A., Paris, M., & Fabunmi, M. (2009). Digitization of library resources: Challenges and implications for policy and planning. *International Journal of African & African-American Studies*, 5(2).
5. Ongus, R. W., Kemparaju, T. D., Nyamboga, C. M., & Veerabasavaiah, M. (2007). Management of Digital Libraries: Challenges and Opportunities Redefining the Contemporary Information Professional's Role. *Department of Library and Information Science, Bangalore University India*.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study on Digital Library Services, Challenges and Opportunities of Academic Libraries in Digital Era

Mr. V.S. Waghere

Librarian, Dahiwadi College Dahiwadi
Tal, Man. Dist, Satara

Abstract:

The paper focuses on the Digital infrastructure service (DIS), opportunities and challenges. The paper reflects on the modern trends of Digital information services. The purpose of this article is to describe basic concepts, processes and services of digital libraries. Libraries as an important social institution have been affected by these changes. Information retrieval, information storage, and information transmission are the competencies of the libraries. Information privacy, copyright, and information security are some of the challenging issues faced by the libraries in digital age.

Keywords: Digital Library, Information Communication Technology, Digital Technology

Introduction:

Libraries are the repositories of the wisdom of ages stored in the form of recorded information for use of present and future generations. Digital technology has made it more easy and comfortable to apply this wisdom and use the collected information for further research and overall development of the society. Earlier the main task of the librarian was just the material selection, but now the same has been extended to the creation and maintenance of web sites, teaching specific reference, fund raising and other task.

Advancement in technology and birth of internet created many opportunities and challenges to modern day libraries and rapid progress in information handling, storing, organizing and communication to users. The emergence information and communication has repositioned the resources, operations and services as well as the expectation of users of an academic library. These days the users prefer to browse through the internet for their information needs rather than visiting the library. It is possible for academic libraries to cope with changing electronic needs of users with traditional collection of print material. Academic libraries should have proper channel of developing electronic resources along with print material, but these libraries face numerous challenges while developing and maintaining electronic resources differ in several ways from conventional print materials.

Objectives:

The objectives of this study research are as follows

- To know different types challenges faced and opportunities available to academic libraries to manage e-resource.
- To highlights strengths and limitation of acquisition of e-resources
- To discover methods used for training of library staff and users
- Strategies uses for user awareness and access to e-resources

Definition:

Digital Library:

According to Lesk (1997)

“Digital libraries are organizing collection of digital information. They combine the structuring and gathering of information, which libraries and archives have always done, with the digital representation that computers have made possible

Digital Library Services:

The following services offered by the digital libraries

- Catalogue Database
- Current awareness Bulletins
- Externally purchased Database

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- CD-ROM Database
- Remote information services
- Internally published newsletter, Reports and journals
- Internet information sources Mirroring and cataloguing
- E-mail
- Bulletin Board Service
- Net News system
- Audio and video communication
- Electronic Table of contents
- Electronic Document Delivery Service
- Electronic Theses and Dissertation
- Reference service
- Electronic publishing
- Discussing groups and forums
- Central storage facilities for Hosting digital collection and index
- Tools for loading, storing. Searching and displaying digital objects
- Special collection service

Digital Library Process:

- **Content selection:** The content selection for the DL is depends on the utility, value and rarity of collection. It may be internal or external free or commercial, owned or licensed, print or electronic formats.
- **Content Acquisition:** Digital library acquired content already in digital formats as well as to be converted and they may be loaded in central or distributed sites.
- **Content Organization:** The concept of content management has been around in intellectual organization and physical organization. Intellectual organization consist object description, cataloguing, indexing control and automatic content extraction. Physical organization includes databases, indexes, storage, content granularity , search and retrieval
- **Content access and delivery:** Access and delivery area of digital library are developing new innovative technologies and process is these areas that will capitalize upon the digitized status of DL content, and allow quicker, easier and cheaper access to content, which in turn will be a powerful justification for your digitization efforts.
- **Access Management:** Access management consist various operation such as access control, content security object identification, ownership establishment, license metering, user ID and password management, proxy/IP authentication management etc.
- **Usage and Monitory:** DL have integrated usage and monitory system that gives answer of such question like that what digital sources are being used, how much and by whom.
- **Networking and interoperation:** Networking enhances digital information services and resource sharing. Interoperation allows to DL users to find out desired information from different system across the word.
- **Preservation:** Digital presentation involves quite different methods, skills and outcome and can complement traditional preservation services, while simultaneously providing unique and dynamic new uses of information.

Software for Digital library:

If we want to create a digital library than we require different software like;

1. Digital library software
2. OCR
3. DOI

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

4. Image editing software
5. Others software
 - Operating system
 - Database Management system software
 - Programming/ scripting language

Challenges of digital library services

1. **Funding:** this activity stalks the management process of digital libraries
2. Lack of keeping to standards
3. Lack of Acquisition of new skills and training of staff.
4. The challenges of managing the digital libraries
5. Problems of infrastructure
6. Abuse of digital technology
7. Licensing ownership and cost

Conclusion:

Now days it is a basic requirement for any academic library to develop e-resource. Libraries can use different methods and techniques to acquire e-resource depending on their needs and user community to be served. Digital information services are still in the evolutionary stages. With the application of the latest IT technology the service becomes highly reliable. The paper studies in detail the problems and challenges facing the DIS. The digital libraries are today are providing service utilizing ICT facilities and infrastructure. Through they are faced with numerous challenges however the academic libraries could gradually overcome such challenges in the course of time. The most important, libraries should keep themselves abreast to the new technology and skill of the digital environment.

References:

1. Al-Suqri, M. N., & Afjal, W. (2007). Digital Age:Challenges for Libraries. *Information, Society and Justice* , 43-48.
2. Behera, J. K., & Singh, S. p. (2011). Problems And Challenges Of Collection Development Of Indian Libraries In Digital Era-An Assessment. *Researchers World-Journal of Arts Science & Commerce* , 133-143.
3. Kavitha, R. (2009). Collection development in digital libraries: trends and problems. *Indian Journal of Science and Technology* , 68-73.
4. R, V. k. (2016). a study on challenges and opportunities for academic libraries in migrating to e-resources. *International Journal of Digital Library Services* , 85-94.
5. Tramboo, S., Humma, Shafi, S. M., & Sumeer, G. (2012). A Study on the Open Source Digital Library Software's: Special Reference to DSpace, EPrints and Greenstone. *International Journal of Computer Applications* , 1-9.
6. [https://www.innovativepublication.com/admin/uploaded_files/IJLIST_2\(2\)_46-50.pdf](https://www.innovativepublication.com/admin/uploaded_files/IJLIST_2(2)_46-50.pdf)
7. <https://archive.ifla.org/IV/ifla73/papers/Sat1-Chiware-en.pdf>
8. <https://pdfs.semanticscholar.org/7a45/fe0dea69d7978c084bc9aa8ecc4af2c96c1.pdf>

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Use of ICT in Libraries

Mrs. Smita Prakash Patole

Librarian

Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Pachwad, Tal. Wai Dist. Satara

Abstract

Innovation and development of information and communication Technologies and its application has created drastic change in the entire library management system. New information technology can potentially support a range of traditional and nontraditional library services. Due to ICT development, the library environment has shifted from traditional model to modern library. The structure, management and retrieval of information are also changed into ICT era. The impact of web based e learning and teaching environment has influenced every facet of library and information services in academic libraries and providing new opportunities and challenges to the library professional for involvement in the knowledge based society including electronic and multimedia publishing, Internet based information services, global networking, web based digital resources etc.

Keywords ICT, Library services

Introduction

Libraries are providing access to information for all, be in written, electronic or audiovisual form. They play a key role in creating literate environments and promoting literacy by offering relevant and attractive reading material for all ages and all literacy levels. Libraries assist in finding, using, and interpreting appropriate information that open up opportunities of lifelong learning, literacy enhancement, informed citizenship, recreation, creative imagination, individual research, critical thinking and ultimately empowerment in an increasingly complex world.

In a changing environment, most of the library services are ICT based and it is important for library professionals to be well informed and updated regarding developments in ICT. The development and changes in the ICT have changed the user's expectations from the academic libraries in different ways.

Library and information professionals are facing various issues like -

- The transition from paper to electronic media as the dominant form of information dissemination, storage and retrieval,
- Increasing demand for accountability along with focus on customer services, performance measurement, bench marking and continuous improvement.
- Introduction of new forms of work organization such as work teams, job sharing, outsourcing, re-engineering etc.

ICT and Library

There has been rapid development in the field of information technology. The three important elements in information technology are computer, communication technology and internet. Many libraries have been computerized to some extent. The modern librarians have trying to get acquainted and familiar with the new technology which has changed the face and interface of library.

Library cannot depend on printed books alone, but it has to make use of computer technology also. The information atmosphere around the world is changing every minute and growing at a tremendous speed due to the emergence of the web based Information and Communication Technologies, globalization of networks and Internet.

Acquiring and providing access to electronic knowledge resources require library professional to change their role from traditional librarian to information scientist by learning and applying new skills to understand the evolving technologies to manage and provide quality on line information service to the patrons of the knowledge society. Almost all the educational institutions, organizations, universities and academic associations have created their websites with the digital repositories on internet the global networked environment has paved the way and opportunity to e literacy.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of ICT on Library services

Use of ICT has changed the fundamental roles, paradigms and organizational culture of libraries and librarians. ICT offering a vast information source and new modes of information delivery. There is a continuing evolution of the roles and functions of libraries and librarians, which appear parallel the growth of acceptance of ICT by library professionals.

The library services are basically same in the traditional and electronic libraries. The web sites for libraries are essential in today's environment. Web site supports library services in a better way. Designing web sites is a more important task depending on the type of library. Some of the issues involved is designing the web sites for libraries, including moving from print design to web design, the use of tools available online. The Information Technology has made its impact on the academic library in recent years in India. The library services are redefined with changing Information Technology environment. The purpose of unlimited potential of IT for modernizing the library services. The computers could make changes in the library services as an administrative tool as a resource for teaching information skill and as part of the library collection in the form of software and databases. The information technology has a positive impact on all the library and information services like library resources to varied services rendered to users.

The following list will give an idea of which various functions of libraries may take advantage from Internet and Web technologies.

Acquisition – Correspondence with Book seller and Publisher, Ordering, Billing, Reminder, Price verification, Online book shops e.g. Amazon

Classification – Dewey Online, OCLC Classify

Collection Development – Subscribe in print or e form, consortia

Cataloguing – Online Catalogues, OCLC, MARC, Metadata standards

Circulation – Remote login, Status check, OPAC access, Reminder to users, User request, Inter library loan

Resource sharing – Union Catalogue, Access, Adding downloading, Reference / Information serves, SDI, Internet sources

User Education – Through email, Through library blog, through web

Advantages of ICT

- Speed, Accuracy and reliability
- Reduce the cost through resource sharing
- Control the information explosion through bibliographic control
- Improve the quality of existing services
- Effective control over entire operations
- Avoid duplication of work
- Facilitate wider dissemination of information products and services
- Participate resource sharing

Role of Librarian

Librarian is a professionally trained person responsible for the care of a library and its contents, including the selection, processing and organization of resources and the delivery of information, instruction and loan service to meet the needs of its users. In an online environment the role of the librarian is to manage and mediate access to information that may exist only in electronic form. The environment in which librarians work is changing in terms of greater access to a range of information, greater complexity in locating, analyzing and linking information, constantly changing technology and adaptation, lack of standardization of both hardware and software, continuous learning for users and staff, management of financial investment for technology.

Librarians are shifting their roles from facilitator to service provider and information broker supporting to the needs of user. Librarians are handling the information in digital media and using web tools and provide instant access to information available. Use of internet, web tools, portals is properly managed and shares the information which is the present and future need. Librarians educate users in searching information using modern tools and techniques and termed himself as website designer, blog builder, database manager, policy maker, business manager while negotiating with publishers and aggregators. From time to

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

time librarian adapted the technology in the area and supported to the user needs. To cope up with the changing digital and technological environment today's librarians have to adapt new practices and competencies.

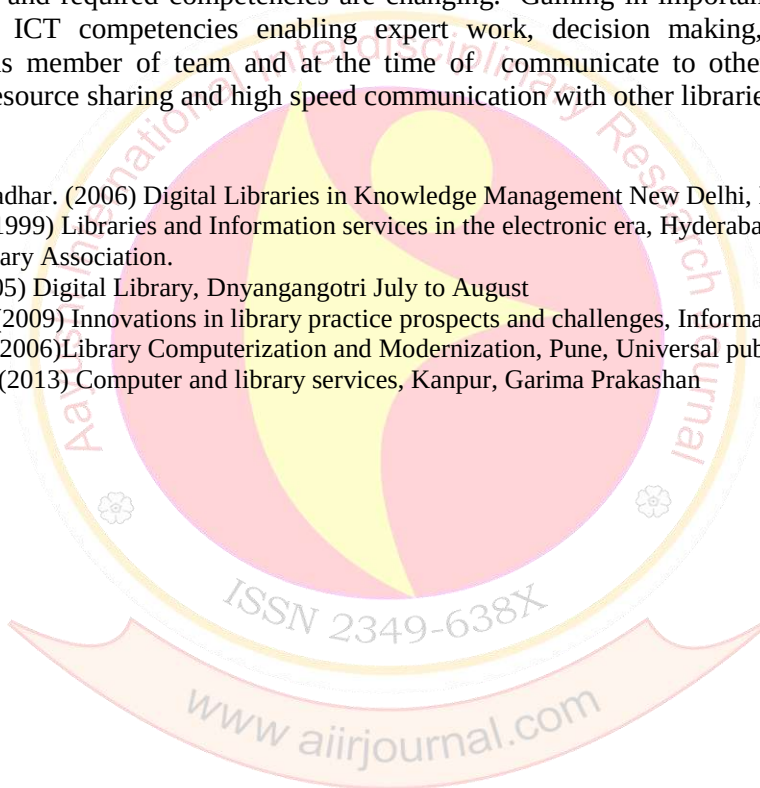
Library staff is undergoing Internet training programmes to keep pace with new technologies and to satisfy the growing complex information needs of users.

Conclusion

The application of information technology in libraries results in increased operational efficiency. The ICT increases productivity of library staff. The new information technology, on one hand facilitate wider access to information for the library users on other hand it facilitates wider dissemination of information products and services generated by the library. ICT has provided new media, new modes of storing and communicating information. It brought many services to library to speed up their activities. Impact of ICT on all spheres of Library House Keeping operations. Technological developments lead to changes in organization of work and required competencies are changing. Gaining in importance are critical thinking, broad competencies, ICT competencies enabling expert work, decision making, handling of dynamic situations, working as member of team and at the time of communicate to others. The availability of networks facilitates resource sharing and high speed communication with other libraries.

References

1. Arnepalli, Kaladhar. (2006) Digital Libraries in Knowledge Management New Delhi, Ess Ess Pub.
2. Murthy, S.S. (1999) Libraries and Information services in the electronic era, Hyderabad. All India conference of the Indian Library Association.
3. Patil, S.B. (2005) Digital Library, Dnyangangotri July to August
4. Patkar, Vivek (2009) Innovations in library practice prospects and challenges, Information studies 16(2)
5. Phadke, D.N. (2006) Library Computerization and Modernization, Pune, Universal publication
6. Roybole, S.D. (2013) Computer and library services, Kanpur, Garima Prakashan

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Knowledge Management & LIS Professional

Anil Ananda Shirke.

Librarian,

Gogate-Walke College, Banda, Tal-Sawantwadi,

Abstract:

Knowledge Management is the key factor in this ICT based environment. It is important to provide quality information to the users through this bulk mass of information available in the cyber space. It is very skillful job to locate, to extract, and to distribute the required information to the dispersed and diversified user community. To perform this task the Library and information professionals should adopt the skills and capability of KM in order provide quality service to the users.

Key words: Knowledge Management, ICT, skill, knowledge repositories, IT etc

Introduction:

Today we are living in knowledge society where knowledge is the primary production resource instead of capital and labour. A knowledge society creates, shares and uses knowledge for the prosperity and well being of its people. In this information society knowledge has become the most important asset for the most economies in the world. The generation and the distribution of knowledge drives all activities of human being around the globe. This process has been accelerated by Information and Communication Technology (ICT) revolution, which has dramatically changed the flow of information. Knowledge-based countries and organizations increasingly encourage their people to pursue life-long learning, investing heavily in research and development and technology to promote knowledge exchange and to drive innovation.

In this changing information environment there is tremendous change in traditional educational system. The graduates and post-graduates in education are not up to their expectations. Still there is a need of change according to change in knowledge environment to achieve the quality in education. The educational institutions are now realizing the growing disparity between what is important to the students and what has been the demand from the employment market. This disparity has posed several challenges before our education.

Knowledge in all fields is now more easily available. It is easy to get lost in such a vast store of information. Therefore the LIS professionals have to come forward to extract, utilize and disseminate the knowledge in a planned way to ensure optimal utilization of this limitless asset, which points towards the Knowledge Management.

What is Knowledge Management ?

"Knowledge Management involves binding a institution's internal and external information and turning it into actionable knowledge through technology. Knowledge Management principles recognize that it is important for institution to 'know they know'. All institutions inherently state, access and deliver knowledge in some manner. The question is what value is added to the products and services they deliver by the effective use of knowledge capital.

Definition:

By Bambom:

KM involves the discovery & capture of knowledge, the filtering and arrangement of this knowledge and the value derives from sharing and using this knowledge throughout the organization i.e. effective use of information

Challenges for implementing KM :

1. Employee has no time for implementing the KM
2. Many times institutional culture does not encourage sharing
3. Lack of understanding of KM & benefits

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

4. Inability to cost benefit of KM
5. Lack of skill for KM :- Organization's process are not designed for KM
6. Lack or financial assistance
7. Lack or appropriate technology
8. Lack or commitment for serious management

Steps in implementing KM:

1. Analysis or the existing system
2. Design the KM System Architecture
3. Audit existing knowledge assets and system
4. Design the KM team
5. Create KM Blueprint
6. Develop the KM system
7. Deploy the KM system
8. Manage change organization culture & reward structures for customers & employee
9. Evaluate performance for KM & refine the system

Objectives or KM:

1. To create knowledge Repositories
2. To improve knowledge access
3. To enhance the knowledge environment
4. To manage knowledge as an asset.

LIS Professional & KM:

The LIS professionals should emphasize on the service ideal or providing quality services to support teaching , research and public services activities , to enable our users to become self-sufficient, to make the library both a place & gateway for information by our commitment to the user community or shared sources and equitable access.

- LIS professionals should consider the growth that would improve the information access to our users , as it would facilitate utilization of information sources to fulfill the II and III laws or library science.
- Globalization a reality. So design the library services for global utilization.
- Deliver more information to more users and help them in the art or managing using it better with IT as the enabling power.
- To Build value-based & value-added library & information services and products.

Mission for LIS Professionals :

Mission of the LIS professionals should towards the widening the access via off-site terminals to electronic services. The mission or LIS professionals should enhance the information seeking skills of users. The professionals should facilitate the research effectiveness or post-graduate students and academic staff.

Plan of action :

- LIS professionals should have to change the mindset from working in a traditional library environment to a cyber based , networked digital environment. i.e. shift from document management perspective to a knowledge Management perspective.
- LIS professionals should have to focus on information and knowledge and not its containers.
- Reinvent the role or librarian from collector to integrator or information to researcher, faculty, students creating a new role adjacent to the existing role but not losing tradition techniques.
- Te LIS professionals should have up-grade their knowledge , skill through life long learning process for effective implementation or KM mechanism.
- Formulate a comprehensive and cohesive library policy based on the realities or KM.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- Provide efficient and effective service by-
 - a. Existing system analysis.
 - b. Adopting measures for library automation to begin with and then provide IT based , Digital services i.e. essential in KM.
 - c. A concentrated intellectual commitment on the part or the librarian and to seek also management commitment for the cause or the library.
 - d. Use or new technologies with traditional techniques.
 - e. Overcome financial shortages by locating sources or increased funding as well as adopting methods or financial resource generation.
 - f. Conduct user surveys to identify needs in the new environment , modifying current services and conduct information programmed.
 - g. LIS professionals soul adopt different roles at different times. He should be : A gateway to future and past : Teacher & enabler: Individual Information Consultant and the knowledge Manager.

Conclusion:

Knowledge in all fields is now easily available. It is easy to get lost in such a vast store or information. Therefore the LIS professionals has to come foreword with new technology and techniques to extract , utilize and disseminate knowledge in a planned way to ensure optimal utilization or limitless asset.LIS professional need to find ways to respond effectively and innovatively to the different landscape in meeting users expectation for that there must be need to discover, capture, filter, organize and chanalize the intellectual resources available in traditional libraries as well as in cyberspace.

References:

1. Bavakutty, M. Rearch on library computerization , New Delhi , Feb.2006.
2. Ansari M.M. Library Management , New Delhi, Shree Pub, 2003, PP- 336-360.
3. Mishra rajendra : Evolutionary & Revolutionary Information and Communicatio Technology; University News 46(01); 2008 P-17
4. Surati Daksha : Need for an Intgrated Course in Information & Knowledge Management ; University News 44(44) ; 2006 P -5-7
5. Pai Asha & Rodrigues LLR.: Knowledge Management : A tool for performance improvement in Higher education; University News 44(22) 2006, P- 5-9
6. Kumari A. Santosh & Reddy D. Raghunath ; Knowledge Management Issues & Concerns: A new based approach ; University News 44(46) 2006 P- 1
7. Srivastav Kiran : Knowledge Management; University News, 44(47) ; 2006 P- 12-17.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Skills Required For Librarianship In 21st Century

Mr. H.Y. Mane

Librarian

D.G.College of Commerce ,Satara

Abstract:

The present paper discuss the librarianship and the skills required for librarianship in 21st Century The concerns of the librarianship, characteristics of the profession. The attributes to be possessed by information profession, librarianship and education. Skills to be possessed by information professionals & kindly role of librarian in modern electronic age. Lastly is concludes that librarian should be master of one subject but jack of all trades is essential in the 21st century.

Keywords: Librarianship, Profession in 21st century, Concerns of profession, Attributes, Information professionals, Education, Skills, Electronic age etc.

Introduction:

As a result of development in transportation, communication, and new technology, some universities and other institutions of higher learning worldwide have internationalized their curricula for comparative aspects in different subjects. It is though internationalism that extensive borrowing of ideas, activities, and technology occurs from one country to another.

Today we are living in the age of electronic era. A large amount of information is being generated every moment through print & electronic media. The ability to collect, store & disseminate this large amount of information needs application of new technologies.

Use of modern technology has a great relevance in the context of fourth Law of Library Science – “Save the time of the reader / staff ” in which Dr. S. R. Ranganathan recognized the objective related to the internal efficiency of the library.

Modern Librarianship is changing face with introduction of digital & E-media. Most of the libraries are becoming hybrid in nature. No profession can escape from the e-learning & digital libraries, as well as multimedia resources. To acquire, organize & disseminate these resources is a challenging task.

Librarians need to enhance the skills of Information Technology for gathering, processing & disseminating information available various formats. By accepting the challenges before the profession, librarian has to acquire basic skills required for the profession i.e. struggle for existence.

Librarianship - A Profession:

Librarianship may be regarded as the one as old as the book. But librarianship as a profession is just a little over hundred years old.

The organization of librarianship as profession stated with the establishment of the ALA American Library Association in 1876.

According to Danton, “Librarianship is that branch of learning which has to do with recognition, collection, organization, presentation and utilization of graphic and printed material.”

“A profession is one in which its members have acquired specialized knowledge which is used either in instructing, guiding or advising others.”

When once librarianship is regarded as profession and one is aware of its set goals, purposes and aims, the responsibility on the part of the librarian is doubled.

Librarianship is a profession rather than a vocation, because it is requires the following notable skill and knowledge as profession.

1. It needs a specialized knowledge – imparted in various library schools/departments.
2. It needs intensive training & continued practice to gain masterly over the skills needed for successful librarianship.
3. A set of Principals or professional ethics have been drawn.
4. A large number of organizations as various levels and of different groups are in existence; and

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

5. It is service oriented.

Thus, librarianship refers to the application of knowledge of documents & certain principles, theories and techniques to the establishment, presentation, organization and use of collections of documents and other materials in libraries the extension of library service.

Concerns Of The Librarianship:

Librarianship as a information profession the following ten are important concerns.

1. Service – He should continue to be useful.
2. Communication skills – He must be capable of understanding other people mixing socially and inspiring confidence in short, of communicating.
3. Curiosity – He should be curious to known people, organization, things, facts, ideas and techniques.
4. Adaptability – He must be adaptive & flexible mind.
5. Perseverance and modesty – Information work is always demanding.
6. Judgment
7. Sound theory
8. Education
9. Professional ethics
10. Professional organizations.

Characteristics Of The Profession:

The following eight characteristics of the profession are important -

1. Sound Theory
2. Education for the profession
3. Professional ethics
4. Professional organizations
5. Tasks before the profession
6. Structure of the profession
7. Entry into the profession
8. Areas of specialization

In addition to the above characteristics librarianship should following seven lamps of conduct

1. Service before self
2. Unbiased
3. Split – mind
4. Sympathetic behaviour
5. Tact
6. Industry
7. Scholarship

Attributes To Be Possessed By Information Professionals:

The following fourteen attributes should be possessed by information professionals.

1. Truth fullness
2. Obey the law
3. Be consistent while dealing with others
4. Remove corruptive influence form the work place
5. Listen to others with empathy
6. Look for good in other
7. Review the organizational code of ethics
8. Demonstrate concern for others
9. Cell attention to unethical behavior
10. Reduce ambiguity about self
11. Provide incentive for promoting high ethical behavior

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

12. Capacity to change
13. Desirability
14. Feasibility

Librarianship & Education:

21st century is the knowledge century. As a curators, facilitators, skill builder, gateways, mediators, linkers, writers etc. control the totality of knowledge and distributing it to required i.e. why it is essential to be up-to-date. Potential is with librarians change in the situation is essential. Marking and packing is not essential for search engines. The responsibility of librarians is increasing day by day.

Education is creative, interactive for students. Access to knowledge is important enriched knowledge is reflecting into knowledge is doubled every year which is unbelieving knowledge is power, energy, strength. Librarians community should be universal.

Skills To Be Possessed By Information Professionals:

Sathivel Murgan (2001) cited by Rajyalakshmi D. (2004) had given the following skill which would probably require by the information professionals.

A – Professional Skills:

- Suitable subject knowledge.
- An understanding of information sources and information flow.
- An awareness of users needs and how to satisfy them. A knowledge relevant legislation.
- Good negotiating and communication skills: including that of repacking of information.
- Training and consultancy skills.
- Knowledge delivery mechanisms.
- Knowledge management.
- Economic aspects of information.

B – Management Skills:

- Change management style
- Strategy planning
- Financial
- Communication
- HRM
- Communication
- Marketing
- Liaison and negotiation skills

C – Knowledge Management Skills:

- Awareness in subject growth & technology
- Handling of information explosion and
- Technical skills of intellectual protection

In general librarianship professional skills required are

1. Soft skills:

- Communications
- Analytical ability
- E-mail
- Team work
- Event/outreach services management

2. Technical skills:

- Information sources and databases
- Information searching skills
- Information repacking
- Copyright
- Information management

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- DL technologies
- Electronic gadget

3. Digital Management:

- Managerial skills
- Communications skills
- Leadership
- Negotiations

Role Of Librarian In Modern Electronic Age:-

Today the librarian plays a significant role in information handling and information transfer. He is rightly known as the information officer or information scientists, and is supposed to provide and active service for maximum use of information with minimum cost and time.

An information officer is known by his behavior and capabilities of providing right information to right seeker as right time. The role of librarian is information of officer changes with the change in the needs of society of the users. The infinite, continuous, multidimensional and multi-faceted growth of information on one land and the development of technology and their application to storage processing and dissemination of information on other hand have posed great challenges to librarian as an information officer for satisfying the demands of specific information.

The above aspects will result in extending the LIBRARIANSHIP as
 He should be

- L - Liberal, learner, listener etc.
- I - Interactive, intellectual, ideal etc.
- B - Bright, beginner, believer etc.
- R - Researcher, recorder, reliable etc.
- A - Appreciator, authoritative etc.
- R - Regular, reproducer, rewarding etc.
- I - Interpreter, increaser etc.
- A - Arranger, assemblage, adjunct etc.
- N - Navigator, noble, etc.
- S - Supportive, sharper, smoother etc.
- H - Handworker, healthy, humble etc.
- I - Investor, informative, etc.
- P - Pursuit, perfection, etc.

He should be master of one but jack of all trades.

Conclusion:

Thus, the modern librarian has to play a vary important role in the process of communication in the contemporary time, for which he must be well educated, highly qualified and professionally competent. In the changing technological environment, the librarian should be highly skilled professional as process or disseminator of the information understanding the requirements of the users.

Therefore librarians must need to overhand themselves drastically so as to retain their identity in a rapidly developing information society. Thus today the librarian plays a significant role in information handling. To become an excellent librarian in the modern times one should be full qualified, trained in latest technology, should have the leadership qualities and knowledge of every minute work of the and knowledge of every minute work of the library for the profession i.e. librarianship.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

References:

1. Khanna, J.K. (1985), Advances in Librarianship, Esc. Publications, New Delhi.
2. Kumer, P.S.G. (2003): Foundations of library and information science, B.R. publishing cooperation, New Delhi.
3. Lal, C. & Kumar, K. (2007): Descriptive Questions in Library and Information Science, Ess. Publications, New Delhi, p. 56.
4. Lucas, Henry C. (2001): Information technology for management 7th Ed. TMHPCL, New Delhi.
5. Mittal, R.L. (1993): Library Administration: Theory and practice, 5th ed. Metropolitan Book Co. Pvt. Ltd., New Delhi, 1993.
6. Rajyalakshmi D. (2004): Information professional knowledge and skills for Information Management, ILA Bulletin, 40(3), July Sept. 2004. p. 11
7. Swaminathern, K.L.M. (2006): Dictionary of Library Science, K.S. Paperbacks, New Delhi. P. 412.
8. www.infolibrarian.com

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Digital Libraries: A Challenge For Librarian

Anil S. Kamble – Librarian

Dr Tatyasaheb Natu College of Arts and Senior College of Commerce,
Margtamhane, Tal. Chiplun, Dist. Ratnagiri

Abstract:

With the advancement of Information and communication technology, the speed of information explosion are increased exponentially. The present era we are living in the age of knowledge based information society considers information as a wealth which should be made available right information for the right user by right way in the right time. The digital library is not merely equivalent to a digitized collection with information management tools. It is also a series of activities that brings together collections, services and people in support of the full life cycle of creation, dissemination, use and presentation of date, information and knowledge.

Keywords: Digital Library, information and knowledge.

Introduction :

With the advancement of Information and communication technology, the speed of information explosion are increased exponentially. The present era we are living in the age of knowledge based information society considers information as a wealth which should be made available right information for the right user by right way in the right time. The digital library is not merely equivalent to a digitized collection with information management tools. It is also a series of activities that brings together collections, services and people in support of the full life cycle of creation, dissemination, use and presentation of date, information and knowledge. The rapid development of the internet in the 1990s and its embrace by the library and information community enabled the concept of the digital libraries (DLs), as a branch of library, research on digital libraries flourished in the mid of 1990s with the advent of the Internet coupled with the need to make information open and easily accessible. A branch is a branch and must have certain properties, whether it is physical or virtual. A digital branch is a branch library, delivered digitally, on the Web. It offers much more than a traditional library website in many ways, because a digital branch has real staff, a real building, a real collection, and real community happening on and around it.

Definition of Digital Library

The **DELOS Digital Library Reference Model** defines a digital library as:

“An organization, which might be virtual, that comprehensively collects, manages and preserves for the long term rich digital content, and offers to its user communities specialized functionality on that content, of measurable quality and according to codified policies.”

According to American Digital Library Federation, “ Digital Libraries are digital organizations that provide resources to the special staff, choose, structure, intellectual access, define dispense, maintain honesty and secure consistent timing of digital work so that it can be set up by a defined community.

According to Edward A Fox: Digital library is a machine readable representation of materials which might be found in a university library together with organization intend to help users to find specific information.”

Hence digital library is a library which exists solely in the digitized form.

Purpose of Digital Library

- 1) To provide library and information services to its users anywhere, any time.
- 2) To preserve the manuscripts the documents digitally.
- 3) To Increase the access of information through networks.
- 4) To expedite the systematic development of procedure to collect, store, organize information in digital form.
- 5) To strengthen the resource sharing networks among institutions.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Function of Digital Library

- Access to large amounts of information to users wherever they are and whenever they need it.
- Access to primary information sources.
- Support multimedia content along with text
- Network accessibility on Intranet and Internet
- User-friendly interface
- Hypertext links for navigation
- Client-server architecture
- Advanced search and retrieval.
- Integration with other digital libraries.

Advantages of Digital Library:

- **No Physical Boundary:** The user of a digital library need not to go to the library physically people from all over the world can gain access to the same information, as long as an Internet connection is available.
- **Round the Clock Availability:** A major advantage of digital libraries is that people can gain access any time 24/7 to the information.
- **Multiple Access:** The same resources can be used simultaneously by a number of institutions and patrons. This may not be the case for copyrighted material: a library may have a license for "lending out" only one copy at a time; this is achieved with a system of digital rights management where a resource can become inaccessible after expiration of the lending period or after the lender chooses to make it inaccessible (equivalent to returning the resource).
- **Information Retrieval:** The user is able to use any search term (word, phrase, title, name, and subject) to search the entire collection. Digital libraries can provide very user-friendly interfaces, giving clickable access to its resources.
- **Preservation and Conservation:** Digitization is not a long-term preservation solution for physical collections, but does succeed in providing access copies for materials that would otherwise fall to degradation from repeated use. Digitized collections and born-digital objects pose many preservation and conservation concerns that analog materials do not.
- **Space:** Whereas traditional libraries are limited by storage space, digital libraries have the potential to store much more information, simply because digital information requires very little physical space to contain them and media storage technologies are more affordable than ever before.
- **Added Value:** Certain characteristics of objects, primarily the quality of images, may be improved. Digitization can enhance legibility and remove visible flaws such as stains and discoloration.
- **Easily Accessible.**

Disadvantages of the Digital Library

The computer viruses, lack of standardization for digitized information, quick degrading properties of digitized material, different display standard of digital product and its associated problem, health hazard nature of the radiation from monitor etc. makes digital libraries at times handicap.

- **Copyright:** – Digitization violates the copy right law as the thought content of one author can be freely transfer by other without his acknowledgement. So One difficulty to overcome for digital libraries is the way to distribute information. How does a digital library distribute information at will while protecting the copyright of the author?
- **Initial cost is high:** – The infrastructure cost of digital library i.e. the cost of hardware, software; leasing communication circuit is generally very high.
- **Band width:** – Digital library will need high band for transfer of multimedia resources but the band width is decreasing day by day due to its over utilization.
- **Efficiency:** – With the much larger volume of digital information, finding the right material for a specific task becomes increasingly difficult.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- **Environment:** – Digital libraries cannot reproduce the environment of a traditional library. Many people also find reading printed material to be easier than reading material on a computer screen.
- **Preservation:** – Due to technological developments, a digital library can rapidly become out-of-date and its data may become inaccessible.

Components of Digital Library:

The followings components of digital libraries.

- Collection Infrastructure:** The collection infrastructure typically consists of two components, i.e. metadata and digital objects. The metadata provides bibliographic or index information for the digital objects. While digital objects are the primary documents that users are interested to access, it is metadata that facilitates their identification and location using a variety of search techniques. The digital library collection can be developed in three ways. Born Digital resources Buying Access to External Digital Collections Converting of Existing Print Media into Digital Format (Digitization)
- Digitization Process:** The digitization process involves three main steps i.e., Selection, Conversion and Preservation.
- Data Capture:** The data can be captured by manual data entry, Imaging with scanners or digital camera and doing OCR (Optical Character Recognition). Electronic scanners are used for scanning of an electronic image into a computer through its original that may be a photograph, text, manuscript, etc.
- Data Processing:** Quality control is an important component in every stage of a digital imaging project. The captured data have to be processed in order to image enhancement, amplification, compression and to remove the noise in OCR processing. For this purpose special software can be used.
- Storage:** The most tenacious problem of a document image relates to its file size and, therefore, to its storage. The scanned images, therefore, need to be transferred from the hard disc of scanning workstation to an external large capacity storage device such as an optical disc, CD ROM / DVD ROM disc, NAS, etc.
- Organizing and Indexing :** It includes developing a metadata schema, assigning metadata and/or unique object identifier to each digital object, linking digital objects with associated metadata to facilitate browsing and searching, organizing digital objects and associated metadata into a database and building browse, search and navigational facilities.
- Retrieval and Display:** Typically, digital library software use database management system at the backend, sophisticated search engines and user-friendly search interfaces as front-end to facilitate search and browsing of resources available in a digital library. Users are also allowed to refine their search strategy. Once the required images have been identified their associated document image can quickly be retrieved from the image storage device for display or printed output.
- Preservation:** The process of maintaining materials produced in digital formats in a condition suitable for use is a real challenge. Problems of physical preservation are compounded by the obsolescence of computer equipment, software and storage media. Migration, Replication, Emulation, Refreshing, Metadata Attachment, Trustworthy digital Objects, Normalization, Bit stream Copying, Technology Preservation, Digital Archeology, Analog Backups, Encapsulation etc. are the digital preservation strategies used in digital libraries.
- Digital Resource Organization :** Classification schemes, Subject headings List, Thesaurus, Catalogues are the tools for resource organization in traditional libraries whereas addressing protocols, development of Metadata Schemes, assigning metadata to digital objects, assigning digital object identifier (DOI) to the digital objects, linking of objects with associated metadata for searching and browsing capabilities, organizing the digital objects with metadata in the database and building browsing and searching interfaces.
- Access Infrastructure:** This includes Search and Browsing Interface which facilitate Simple Search and Advanced Search with Boolean queries, wild cards, phrase searches and field- specific searches.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

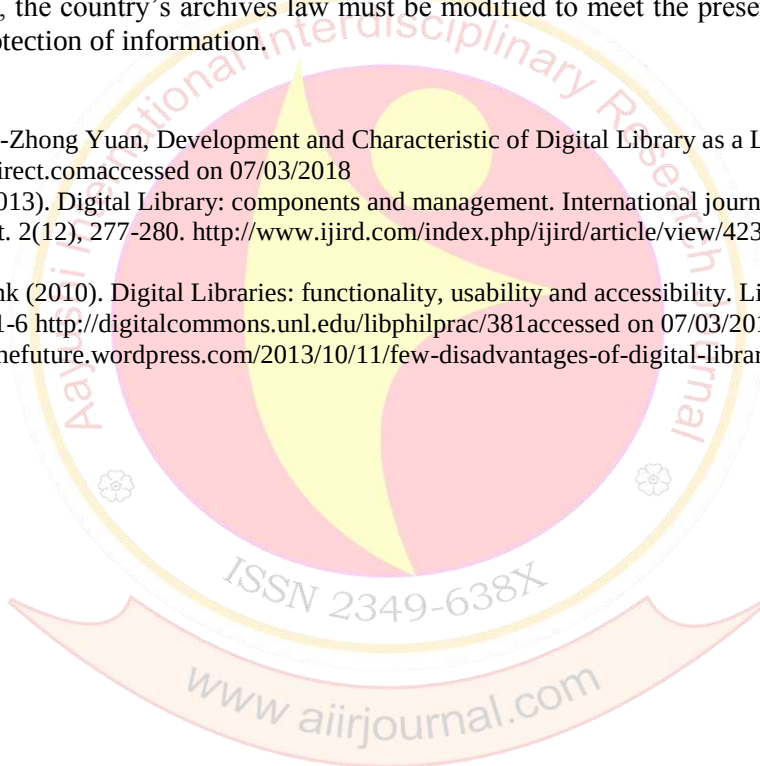
- k) **Networks and Computing Infrastructure:** It includes hardware and software requirements. Servers, Nodes, Printers, Scanners, Digital Camera, Sound Recorders, etc. is the hardware requirement whereas System Software, Application Software, OCR Software, File Format converter, Web server, Database software, Antivirus, Networking software, Image enhancing, Compressing software are software requirements. Digital Library Software viz. Dspace, E- Print, Greenstone, Fedora, Academic Research in the Netherlands Online (ARNO), CERN Document Server Software (CDSware), I-TOR, MyCoRe, Archimede etc. are open source software.

Conclusion:

Libraries all over the world have been working on the digital trend for many years. Libraries and information Centers have to work using digital technology successfully. Times, needs and initiative have to be taken to improve the information services. It looks that the days may not so much when the entire world would have digital libraries interconnecting. However before digital libraries took over the library and information networks, the country's archives law must be modified to meet the present challenges within the areas of copyright protection of information.

References:

1. Jie Suna& Bao-Zhong Yuan, Development and Characteristic of Digital Library as a Library Branch
www.sciencedirect.com accessed on 07/03/2018
2. Kude, Nitin (2013). Digital Library: components and management. International journal of innovative research & development. 2(12), 277-280. <http://www.ijird.com/index.php/ijird/article/view/42318/33816> accessed on 08/03/2018
3. Trivedi, Mayank (2010). Digital Libraries: functionality, usability and accessibility. Library Philosophy and Practice. 381, 1-6 <http://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/381> accessed on 07/03/2018
4. <https://teamofthefuture.wordpress.com/2013/10/11/few-disadvantages-of-digital-library> accessed on 08/03/2018

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Digital Library

Mr. Kamalakar Madhukar Sawant
A.C.S College, Lanja

Digital libraries play an important and indispensable role in educational and research development of higher educational institutions such as colleges, universities, and institutes of an academic and research nature. This article aims to help Library Professionals to cope with the tremendous change in the librarianship due to revolution in ICT. Information Technology has become the essential part of the life Digital Library is in growing sturdily systematically approach is the proper step towards the implementation the technology. Institutional support need of digitalization, collection such are important to consider staff training and user education both are needed to avail the digital age.

Introduction:

Information and Communication technology (ICT) has now become an integral part of our day to day activities and in the working environment. Change in one reality with which individuals, groups and organizations must constantly cope with order to survive.

The new technology has not only created and developed some modern libraries, but also transformed many existing libraries on modern society. Modern Society is based on information resources. The traditional concept of libraries, which was completely based on print media, is changing go to detail form with the help of information technology. A digital library is highly organized collection of electronic learning resources.

The term "Digital Library" has variety of meanings, ranging from a digitized collection of material that one might find in a traditional library to a collection of all digital information along with the services that make that information useful to users. As the working Group discussed possible scenarios, challenge and problems there is a need to come to at least a loose agreement on the scope of the digital library. This document is intended to serve that purpose.

Digital library is a media server and with search engine it can be accessed online. Access of information in which all the functions of acquisition, Storage, preservation, retrieval, access and a display has been carried out through the use of digital format. Many users have problem in using this king of facility due to lack of information literacy.

Definitions

A digital library to be an electronic collection or virtual resources, which may also be available elsewhere. A digital library may allow either online or offline access to the elements it organizes and houses, and may include multimedia as well as multilingual data.

Borgman further opined that the first research-oriented definition of digital libraries came in 1992 when the phrase 'electronic library' was used. The phrase 'electronic library' is now used as digital library (Chen, 2003)

Digital Library :

Library community has used several different phrases over the years to denote this concept- electronic library, virtual library, library without walls—and it never was quite clear what each of these different phrases meant. "Digital library" is simply the most current and most widely accepted term and is now used almost exclusively at conferences, online, and in the literature.

Another factor adding to the confusion is that digital libraries are at the focal point of many different areas of research, and what constitutes a digital library differs depending upon the research community that is describing it.

Third, confusion arises from the fact that there are many things on the Internet that people are calling "digital libraries," which from a librarian's point of view are not.

- **Digitization** : Recall that one of the primary methods of digital collection building is digitization. What does this term mean exactly? Simply put, it is the conversion of any fixed or analogue

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

media--such as books, journal articles, photos, paintings, microforms--into electronic form through scanning, sampling, or in fact even re-keying. An obvious obstacle to digitization is that it is very expensive.

- **Building digital collections** :One of the largest issues in creating digital libraries will be the building of digital collections. Obviously, for any digital library to be viable, it must eventually have a digital collection with the critical mass to make it truly useful. There are essentially three methods of building digital collections:
- **Naming, identifiers, and persistence** :The fifth issue is related to metadata. It is the problem of naming in a digital library. Names are strings that uniquely identify digital objects and are part of any document's metadata. Names are as important in a digital library as an ISBN number is in a traditional library. They are needed to uniquely identify digital objects for purposes such
- **Metadata** : Metadata is another issue central to the development of digital libraries. Metadata is the data that describes the content and attributes of any particular item in a digital library. It is a concept familiar to librarians because it is one of the primary things that librarians do--they create cataloguing records that describe documents. Metadata is important in digital libraries because it is the key to resource discovery and use of any document. Anyone who has used Alta Vista, Excite, or any of the other search engines on the Internet knows that simple full-text searches don't scale in a large network.
- **PURLS** :PURLs are persistent URLs. They are a scheme developed by OCLC in an attempt to separate a document name from its location and therefore increase the probability that it will always be found. PURLs work through a mapping of a unique, never-changing PURL to an actual URL. If a document moves, the URL is updated, but the PURL stays the same. In operation, a user requests a document through a PURL, a PURL server looks up the corresponding URL in a database, and then the URL is used to pass the document to the user.
- **Digital Object Identifier (DOI) System**. DOI is an initiative by the Association of American Publishers and the (American) Corporation for National Research Initiatives designed to provide a method by which digital objects can be reliably identified and accessed. The CNRI Handle system, which underlies DOI, is a system that resolves digital identifiers into the information required to locate and access a digital object.
- **Copyright / rights management** :Copyright has been called the "single most vexing barrier to digital library development" (Chèpesuik, 1997:49). The current paper-based concept of copyright breaks down in the digital environment because the control of copies is lost. Digital objects are less fixed, easily copied, and remotely accessible by multiple users simultaneously. The problem for libraries is that, unlike private businesses or publishers that own their information, libraries are, for the most part, simply caretakers of information--they don't own the copyright of the material they hold.
- **Preservation** :Another important issue is preservation--keeping digital information available in perpetuity. In the preservation of digital materials, the real issue is technical obsolescence. Technical obsolescence in the digital age is like the deterioration of paper in the paper age. Libraries in the pre-digital era had to worry about climate control and the de-acidification of books, but the preservation of digital information will mean constantly coming up with new technical solutions.

When considering digital materials, there are three types of "preservation" one can refer to:

- **The preservation of the storage medium** : Tapes, hard drives, and floppy discs have a very short life span when considered in terms of obsolescence. The data on them can be refreshed, keeping the bits valid, but refreshing is only effective as long as the media are still current. The media used to store digital materials become obsolete in anywhere from two to five years before they are replaced by better technology.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

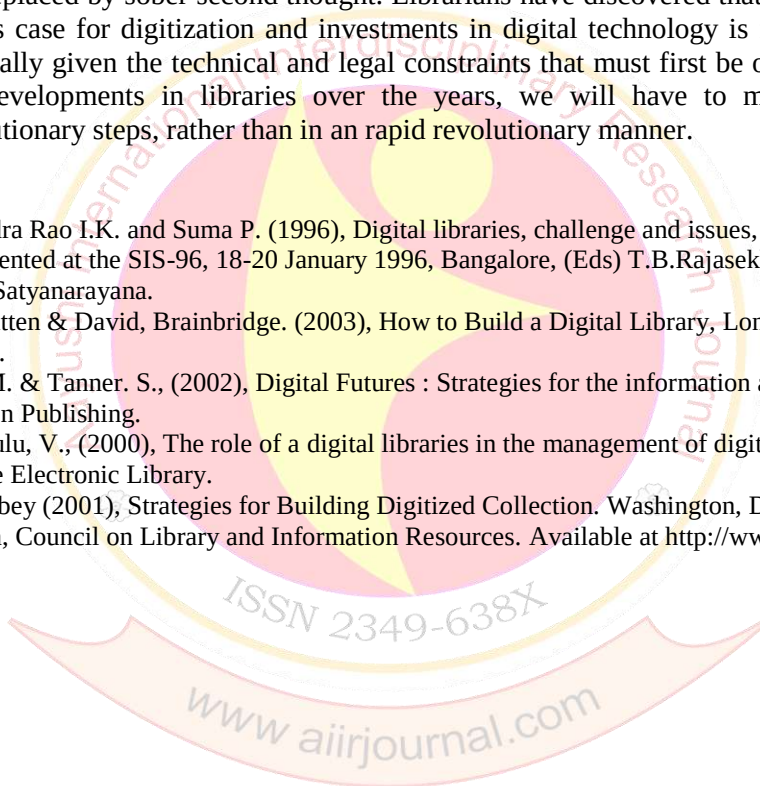
- **The preservation of access to content** :This form of preservation involves preserving access to the content of documents, regardless of their format. While files can be moved from one physical storage medium to another, what happens.

Conclusion:

Digital Libraries have evolved, and developments in information technology have changed the concept of the library from one of print and paper media to digital. The final potential benefit of digital libraries is costly. Digital library is the best gift for human it will help enhance the quality of work in library. Detail study about the digital library employee desire. Libraries around the world have been working on this daunting set of challenges for several years now. They have created many digital library initiatives and projects, and have formed various national schemes for jointly exploring key issues. With several years accumulated experience, the initial enthusiasm surrounding the development of the digital library has been replaced by sober second thought. Librarians have discovered that, with a few exceptions, making a business case for digitization and investments in digital technology is more difficult than first envisioned, especially given the technical and legal constraints that must first be overcome. As with most other technical developments in libraries over the years, we will have to move forward in small, manageable, evolutionary steps, rather than in an rapid revolutionary manner.

Reference:

1. Ravichandra Rao I.K. and Suma P. (1996), Digital libraries, challenge and issues, Digitized information paper presented at the SIS-96, 18-20 January 1996, Bangalore, (Eds) T.B.Rajasekhar, I.K. Ravichandra Rao and N.V. Satyanarayana.
2. Ian, H. Witten & David, Brainbridge. (2003), How to Build a Digital Library, London: Morgan Kaufman Publishers.
3. Deegan, M. & Tanner. S., (2002), Digital Futures : Strategies for the information age, London: Library Association Publishing.
4. Sreenivasulu, V., (2000), The role of a digital libraries in the management of digital Information systems (DIS). The Electronic Library.
5. Smith, Abbey (2001), Strategies for Building Digitized Collection. Washington, D.C. Digital Library Federation, Council on Library and Information Resources. Available at <http://www.clir.org>

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Creating Digital Library Movement with Calibre : An Open Source Software

Mr. Sudhir Pandurang More,
Librarian, D.B.J. College, Chiplun
Dist. Ratnagiri (M.S.) 415605

Abstract:

Digitization of library collection is a common thing in today's information era. Due to lack of space, fund and human resources, library has to adopt the technology which will not only serve the patron of the library but also save the time of reader and save all the trinity of the library as an service institution. Calibre is a digital library software, by which one can create the collection of various digital materials. This paper discusses some factors related to digital library environment with the Calibre software.

Keywords: Digital Library, Library automation, E-Books, E-Journals, Consortia

Introduction:

Library is social institution, where one can acquire knowledge without any restriction. A user can read or use any form of document as per his or her requirement. So in the age of knowledge society and information explosion, the role of each and every library has changed. Now libraries are called as Knowledge Resource Centres. So, the very important objective of such knowledge centre is cater its patrons information need by providing him knowledge resources in print form as well as e-form. This make Librarians to adopt such technology to acquire and maintain the e-book management and serve their users.

This paper quotes how to manage e-books in a library using calibre e-book management software. Calibre is a highly user friendly personal e-book manager. This free software can be used in libraries for developing e-book based content server, archiving news, converting e-book formats etc.

Paradigm shift:

From the ancient period, Libraries are providing information, entertainment, and reading services to its users. Though it faces problems of 3 S's, i.e. Staff, Sources and Space, it is continuously giving the services to the Teaching- Learning programe of the parent institution on academic communities. After invention of Internet and other ICT media, the awareness of readers and demand of information towards library increased. To keep pace with this drastic changes in the ICT, libraries started adopting various tools with the help of automation, computerization and digitization. Some time, it became obligatory to provide e-book facility to the users. In this way, the need of e-book and e-journals came into existence.

Advantages of e-books and e-journals:

E-books and e-journals provide equal knowledge or some time more updated knowledge as compare to print resources. The main advantages of these e-resources are as follows.

1. It doesn't require any physical space. So it is more cost saving as well as space saving.
2. It cannot get mutilated or damaged due to its e-form.
3. Physical verification is simply possible as there is merely possibility of misplacements.
4. One copy of e-book can be access by many users at once through remote places also.
5. E-books saves the time of a reader, also it is cost effective. Once it is downloaded, hundreds of time one can use it or share it.

E-Collection in today's era:

There is lots of e-collection available in every library and information centre. Many of e-collection is managed by the Librarians. The kinds of e-collection are as follows.

- a. E-Books & E-Journals
- b. CDs/DVD's
- c. Dictionaries, encyclopedias (Wikipedia)
- d. Patents

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

e. Theses and dissertations etc.

E-Books:

Today, technology has reached a stage where, even a mobile phone or e-book reader can carry thousands of e-books in one's pocket. Oxford Dictionary defined e-book as “ a book that is displayed on a computer screen or on an electronic device that is held in the hand instead of being printed on paper.”

The Project Gutenberg is the pioneer of free e-books. The Project Gutenberg defines its philosophy as “to make information, books and other materials available to the general public in forms a vast majority of the computers, programs and people can easily read, use, quote, and search.”

Need for e-collection management:

We as a information manager, always try to manage various kinds of documents, such as books, journals, maps, manuscripts and such other things. We can manage it with the help of some library automation software. But to manage e-books, it requires specific kind of e-book management software.

Millions of DRM free (Digital Rights Management) books are available in various digital repositories and digital libraries. It may be noted that several classic books can be downloaded from Internet Archive (<http://archive.org>, <http://pefdrive.org>) free of cost as their copyright has expired. Selecting free e-books from these repositories and creating an e-book library would encourage usage of e-books among the readers. The cost of storage devices and computers are getting cheaper these days. The popularity of open source/free software applications are also increasing. Libraries in developing countries can make use of these positive developments for providing better library service to the community.

E-Collection management:

There are many digital library software and Integrated Library management software available, but these are not designed to manage e-books effectively. There are plenty of e-books available in the internet, what is required is an application which can be used for managing the collection. Important among them are eBook Library Software, KooBits, Blio, Alpha eBooks Manager, All My Books. These applications let manage collection, create catalogue, read e-book. Compared to other e-book managing software, the advantage of Calibre is that, it is a solution for various e-book related activities. It is a viewer, organizer, converter, news fetcher, content manager etc.

E-Collection management with Calibre software:

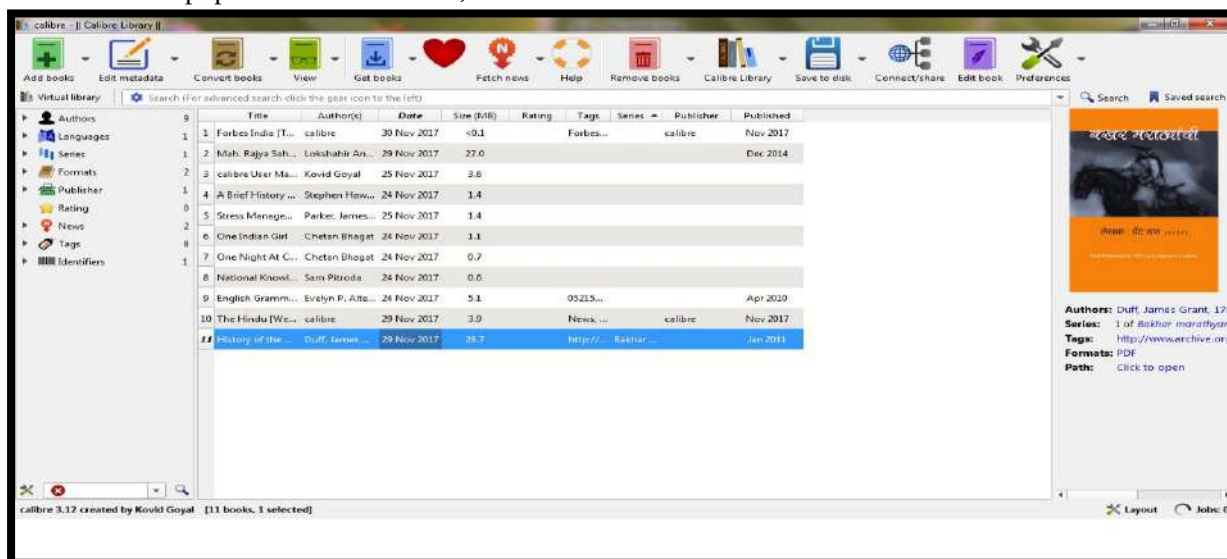
Calibre is a powerful and easy to use e-book manager developed by Kovid Goyal. It's also completely free and open source and suitable to common users and computer experts. Unlike other digital library applications and library automation software, Calibre is very simple. Its design is very attractive and almost all the major options are accessible right from the main window.

Special features of Calibre:

1. Calibre is a comprehensive suit of tools for e-book requirements designed in a user friendly interface.
2. It is so simple to use and also user friendly. It doesn't require prior training to use it.
3. Calibre is available free of cost under the GNU General Public License v3, and it is available in Linux, Windows and Macintosh platforms. It can be downloaded from the website <http://calibre-e-book.com/download>.
4. It saves time on managing e-book collection.
5. One can use it everywhere and with anything. We can transfer e-books from one device to another in seconds, wireless or with a cable without any additional tools.
6. Calibre can convert dozens of file types. Calibre also detects the format that's best suited for the device on its own, so no need to bother.
7. Comprehensive e-book viewer : calibre has a built-in e-book viewer that can display all the major e-book formats. It has full support for Table of Contents, bookmarks, CSS, a reference mode, printing, searching, copying, multi-page view, embedded fonts, and on and on...

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

8. Download news/magazines from the web : calibre can make sure us what's happening from news sources like The Economist, New York Times, New Yorker Magazine, The Guardian, BBC News, National Geographic, CNN, The Wall Street Journal, The Washington Post, The Atlantic, Scientific American, Wired Magazine, The Telegraph, Forbes, Ars Technic etc.
9. It even works offline. Calibre has also some useful backup and import/export features that will guarantee the safety and portability of your book collection.
10. We can edit the books in our collection. Calibre has a built-in editor that allows us to edit e-books in the most popular e-book formats, EPUB and Kindle.

Screenshot of Calibre homepage created at D.B.J. College, Chiplun

Application of Calibre in Digital Library Environment:

Nowadays due to accreditation processes, every library is developing their digital collection. Some are accessing online resources of various consortiums. But accessing online resources are different than digital library. In the previous, you need to log in and access the resource. But in digital library, one do not need to login. It is available for the users all the time.

Calibre is actually designed to be used as personal e-book managing software. The built-in features like web server, email server, metadata harvesting and the control over metadata qualifies this as a good tool in libraries. Many services like Project Gutenberg provides e-books free of cost, and there are DRM Free e-books which can be stored in the library so that users can read at library or copy and read it at their convenience. Users can access e-books library through the Local Area Network (LAN) of an institution or through the internet.

Content server access:

Access to the content server can be restricted by user id and password authentication. If the library doesn't want to provide entire collection through web, access can be limited to a particular collection. For libraries having large level installation, the calibre content server can be managed using the inbuilt command line tools through terminal.

Sharing or e-books :

Calibre has the facility to share books over email quickly. Email server of the institution or general email accounts can be used here. Calibre has inbuilt support for Gmail and Hotmail email services. We send end number of e-books to any one via email.

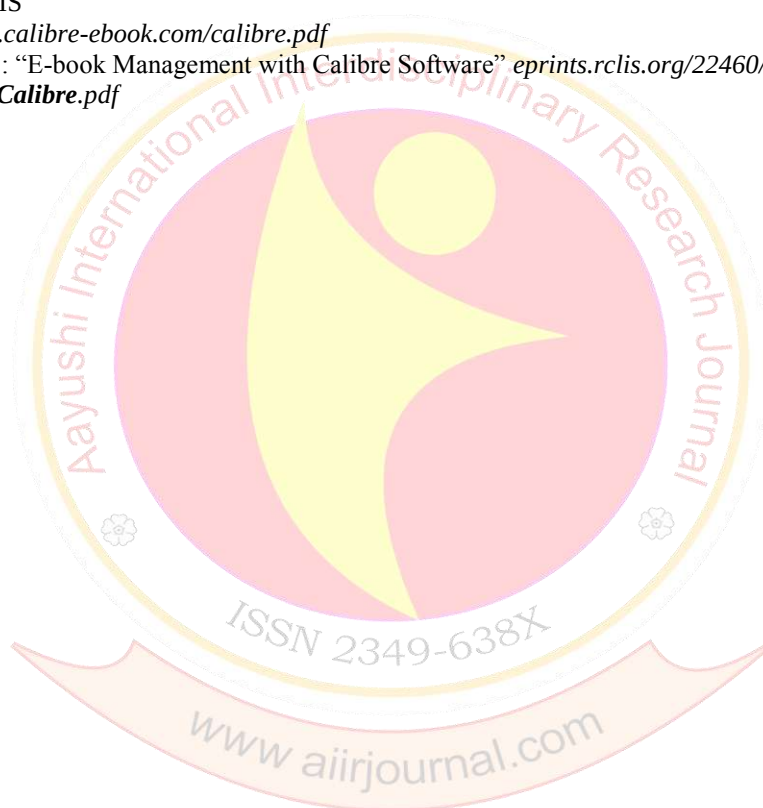
Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conclusion:

Instead of providing the link of various e-book websites, it will be more helpful to give users some books, so that they can carry and read the way they wish to. Calibre is definitely a good tool to manage e-books in the library. With the features available in calibre like the inbuilt web server, metadata harvesting etc., its a promising and a must know tool for librarians.

References:

1. Rao, S. S (2005). "Electronic Books: Their Integration into Library and Information Centers." Electronic Library 23(1): 116–140.
2. Sadiat Adetoro Salau : "Managing e-books in Nigerian academic libraries using Calibre
3. software: a case of Federal University of Technology Minna Library"E-book Management with Calibre Software - e-LIS
4. <https://manual.calibre-ebook.com/calibre.pdf>
5. Jamsheer N. P.: "E-book Management with Calibre Software" eprints.rclis.org/22460/1/Ebook-Management_Calibre.pdf

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Digital Libraries: Functionality, Usability, and Accessibility

Mr. M.S. Shirke

Librarian

Shree R R Patil Mahavidyalaya Savlaj

Tal-Tasgaon Dist- Sangli

Introduction

Rapid advances in information technologies have revolutionized the role of libraries. As a result, libraries face new challenges, competitors, demands, and expectations. Libraries are redesigning services and information products to add value to their services and to satisfy the changing information needs of the user community. Traditional libraries are still handling largely printed materials that are expensive and bulky. Information seekers are no longer satisfied with only printed materials. They want to supplement the printed information with more dynamic electronic resources. Demands for digital information are increasing. Digital libraries will start gaining ground in India in the present century. We are heading toward an environment in which digital information may substitute for much print-based information. A library's existence does not depend on the physical form of documents. Its mission is to link the past and the present, and help shape the future by preserving the records of human culture, as well as integrating emerging information technologies. This mission is unlikely to change in the near future. Digital libraries come in many forms. They attempt to provide instant access to digitized information and consist of a variety of information, including multimedia.

Definition

A digital library is a library in which collections are stored in digital formats (as opposed to print, microform, or other media) and accessible by computers. The content may be stored locally, or accessed remotely. The first published use of the term may have been in a 1988 report to the Corporation for National Research Initiatives. The term was first popularized by the NSF/DARPA/NASA Digital Libraries Initiative in 1994. Bush (1945) created a vision based on experience ("Digital library).

DELOS Digital Library Reference Model defines a digital library as:

An organization, which might be virtual, that comprehensively collects, manages and preserves for the long term rich digital content, and offers to its user communities specialized functionality on that content, of measurable quality and according to codified policies. ("Digital Library")

Characteristics of Digital Libraries

Recent developments in library technology and practices have helped bring some of Lancaster 's paperless society to reality. The effects that digital technology has brought include: (Jebaraj and Deivasigamani 2003)

Digital library collections contain permanent documents. The digital environment will enable quick handling and/or ephemeral information. Digital libraries are based on digital technologies. The assumption that digital libraries will contain only digital materials may be wrong. Digital libraries are often used by individuals working alone. The physical boundaries of data have been eliminated. Support for communications and collaboration is as important as information-seeking.

Compression of data storage is enabling publication and storage of digital information. Telecommunications is facilitating the storage, retrieval, use, and exchange of digital resources.

Function of Digital Library

- Access to large amounts of information to users wherever they are and whenever they need it.
- Access to primary information sources.
- Support multimedia content along with text
- Network accessibility on Intranet and Internet
- User-friendly interface

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- Hypertext links for navigation
- Client-server architecture
- Advanced search and retrieval.
- Integration with other digital libraries.

Purpose of Digital Library

- Expedite the systematic development of procedures to collect, store, and organize, information in digital form.
- Promote efficient delivery of information economically to all users.
- Encourage co-operative efforts in research resource, computing, and communication networks.
- Strengthen communication and collaboration between and among educational institutions.
- Take leadership role in the generation and dissemination of knowledge.

Components

The components of a digital library are:

- Infrastructure
- Digital Collection
- Systems function
- Telecommunication facility
- Human resources

Planning for Digital Library

A digital library committee should be formed to plan for its creation and maintenance. The members must be from various library departments, and, if necessary, consultants can be hired. There are at least two ways of developing a digital library: converting a traditional library into a digital library, and direct development of a digital library.

Planning includes:

- IT Infrastructure
- Digitization
- Access
- Staffing
- Furniture, equipment, and space
- Services
- Funding

Creation of Digital Resources

- Database of digital material that is open to all users over the campus-wide LAN.
- High bandwidth Internet connectivity
- Focus selectively on acquiring digital resources
- Electronic journals, and gradual elimination of print subscriptions
- Licensed databases
- Creation of local digital content available within the university

Advantages of a Digital Library

The advantages of digital libraries include

- Nearly unlimited storage space at a much lower cost
- Re-allocate funds from some staff, collection maintenance, and additional books.
- No physical boundary
- Round the clock availability
- Multiple access

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

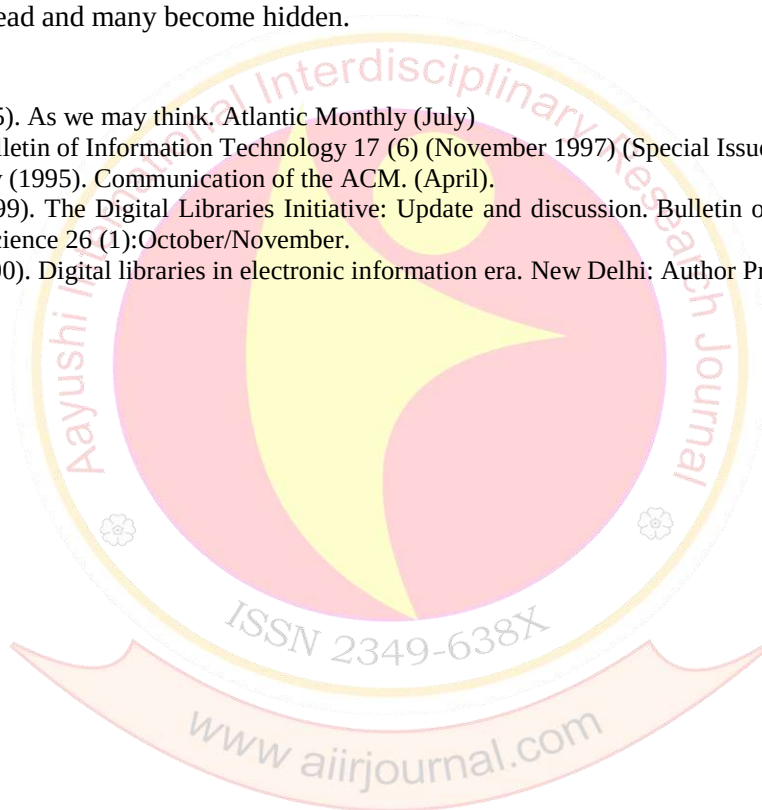
- Enhanced information retrieval.
- Preservation for some print material
- Added value
- Universal accessibility

Limitations

- Lack of screening or validation
- Lack of preservation of a fixed copy (for the record and for duplicating scientific research)
- Lack of preservation of "best in class"
- Difficulty in knowing and locating everything that is available, and differentiating valuable from useless information.
- Job loss for traditional publishers and librarians
- Costs are spread and many become hidden.

References

1. Bush, V. (1945). As we may think, Atlantic Monthly (July)
2. DESIDOC Bulletin of Information Technology 17 (6) (November 1997) (Special Issue on Digital Libraries).
3. Digital Library (1995). Communication of the ACM. (April).
4. Fox, E.A. (1999). The Digital Libraries Initiative: Update and discussion. Bulletin of the America Society for Information Science 26 (1):October/November.
5. Gopal, K. (2000). Digital libraries in electronic information era. New Delhi: Author Press.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जनसंचार माध्यम और हिंदी (समाचारपत्र, इंटरनेट और रेडिओ के संदर्भ में)

प्रा.डॉ.मोहन मंगेशराव सावंत

मा. श्री.अण्णासाहेब डांगे महाविद्यालय हातकणंगले जि.कोल्हापुर

प्रास्ताविक -

जनसंचार माध्यम आज हर मनुष्य की एक जरूरत बन चुका है। २१ वीं सदी सूचना और क्रांति का युग है। आज हर देश में, हर क्षेत्र में नये- नये आविष्कार हो रहे हैं, तो जनसंचार माध्यम इसमें पीछे कैसे रह सकता है? आज इस क्षेत्र में भी काफी बदलाव आ गया है। जनसंचार माध्यमों में भाषा अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका अदा करती है। प्रस्तुत आलेख में हम जनसंचार का अर्थ, और आज के जनसंचार माध्यमों में हिंदी भाषा कौनसी भूमिका निभा रही है? हिंदी भाषा के प्रचार और प्रसार में इस माध्यम का क्या असर हुआ है इस बात पर विचार करेंगे।

जनसंचार का अर्थ -

संचार शब्द संस्कृत की चल धातु तथा सम उपसर्ग से मिलकर बना है। चल का अर्थ है चलना या आगे बढ़ना सम का अर्थ है सम्यक। इस तरह संचार शब्द का अर्थ हुआ सम्यक रूप से आगे बढ़ना या चलना। आगे चलकर उसमें जन शब्द जुड़ गया जिससे जनसंचार शब्द बना जिसका अर्थ है। जन का अर्थ है जनता या लोग भीड़। अंग्रेजी में इसे डौ ब्डडन्छड्वज्ज्छ या डौ डम्क् कहते हैं। इससे इसका सिधा अर्थ हुआ कि बड़ी संख्या में लोगों को प्रभावित करना या लोगों को सम्मिलित करना।

१. अंबादास देशमुख जनसंचार की परिभाषा करते हुए लिखते हैं - "जब हम किसी भाव, विचार या जानकारी किसी दुसरे तक पहुँचाते हैं और यह प्रक्रिया सामुदायिक पैमाने पर होती है तो इसे जनसंचार कहते हैं।"१
२. दंगल झाल्टे- "जनसंचार अंग्रेजी के शब्द का पर्यायी शब्द है किसी वस्तु या विषय का सबके लिए सौझा होना अतः उस प्रक्रिया को कहा जाएगा जिसके द्वारा किसी भाव,विचार अथवा जानकारी को हम दूसरों तक पहुँचाते हैं। जब वह प्रक्रिया सामुहिक पैमाने पर होती है तो इसे जनसंचार कहते हैं।"२

जनसंचार माध्यम और हिंदी -

उपर्युक्त विवेचन में हमने जनसंचार माध्यम याने क्या? इसको तो समझ लिया अब हमें यह जानना है कि इस आधुनिक दौर में इस क्षेत्र में अपनी हिंदी भाषा क्या भूमिका निभा रही है? युग के गतिशील प्रवाह में हिंदी भाषा संचार तथा व्यवहार की दृष्टि से अत्यंत सक्षम बन गयी है इसलिए आज वह विश्वभाषा बन रही है। डाक, बैक, रेल, शेअर बाजार आदि कई प्रशासनिक कार्यालयों में वह संचारित हो रही है। समाचार पत्र, इंटरनेट और रेडिओ आदि क्षेत्रों में तो इसने अपना महत्व स्पष्ट किया है इसी कारण आज हिंदी का प्रचार और प्रसार हो रहा है। निम्न बिंदुओं में हम इसका विवेचन करेंगे।

समाचार पत्र और हिंदी -

समाचार पत्र आज के युग में भी ग्रामीण तथा शहरों में संचार का माध्यम के रूप में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। ऐसे दौर में हिंदी समाचार पत्रों का विचार करे तो हिंदी भाषा का प्रथम समाचार पत्र ३० मई १८२६ में प्रकाशित हुआ जिसका नाम था उदंत मार्तंड। इस समाचार पत्र ने आजादी के काल में सबको जोड़कर रखने की महत्वपूर्ण भूमिका निभायी है। यह अखबार ही क्रांतिकारकों के मुख्य हथियार थे। बंगाल से बंगदूत, पंजाब से वंदेमातरम, कलकत्ता से समाचार सुधा वर्षण, कानपुर से प्रताप इसके साथ साथ महात्मा गांधी जी ने हरिजन, यंग इंडिया मौलाना आजाद ने अल हिजाल आदि समाचार पत्रों द्वारा अपनी भूमिका निभायी। आज के दौर में अमर उजाला, दैनिक जागरण, नवभारत, नई दुनिया, हरिभूमि, प्रभात खबर, राजस्थान पत्रिका, रोजगार समाचार आदि समाचार पत्र विविध क्षेत्रों में अपनी अपनी बात रख रहे हैं। हिंदी के प्रचार प्रसार में इन समाचार पत्रों का बहुत बड़ा योगदान रहा है।

आज यह समाचार पत्र भाषा के अध्यापक बन गये हैं। इसका कारण यह है कि समाचार पत्रों के कारण लोगों का भाषिक तथा शाब्दिक ज्ञान बढ़ रहा है। विविध प्रांतों से समाचार पत्र प्रकाशित होने के कारण लोगों को हिंदी की कई बोलियों का भी ज्ञान हो रहा है। महाराष्ट्र में भी हिंदी समाचार पत्रों का प्रकाशन कई साल पहले से हो रहा है। नागपुर गजट सन १८७०

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

में शुरू हुआ। आगे जाकर शुभ सुचक, सत्यमित्र, केसरी, हिंदी चित्रमय जगत, आयुर्वेद मार्तंड, मारवाडी मित्र, नवभारत, राष्ट्रभाषा , राष्ट्रवाणी ,जनहित टाईम्स , राजस्थान समाज, रस नटराज आदि पत्र पत्रिकाएँ निकली आज के दौर में महाराष्ट्र में लोकमत समाचार, नवभारत ,नवभारत टाईम्स,यशोभूमि आज का आनंद,राष्ट्रदूत ,हमार महानगर, दोपहर का सामना, युग धर्म आदि हिंदी समाचार पत्र काफी लोकप्रिय हुए हैं। आज तो इंटरनेट के कारण यह समाचार पत्र देश विदेश तक पहुँच गये हैं। इसकारण आज हिंदी का प्रचार और प्रसार में बढोतरी हुई है।

इंटरनेट और हिंदी -

आज का युग इंटरनेट का युग है। आज आयडीया, जीओ, एअरटेल जैसी कई कंपनियों ने अत्यंत कम पैसों में लोगों को इंटरनेट की सुविधा उपलब्ध करायी हैं। आज हिंदी भाषा में वेबसाईट बन रहे हैं। पर्यटन ,मनोरंजन, साहित्य तथा इतिहास जैसे क्षेत्रों में लोगों की रुचि बढने लगी है। अतः इस विषय की जानकारी देने के लिए कई वेबसाईट बन रही हैं। सामान्य लोगों तक यह बात पहुँचे इसलिए यह वेबसाईट हिंदी में बनायी जा रही है। वर्ल्ड वाइड वेब द्वारा आज कई पुस्तकें ,आलेख शोध पत्र पुरे अखबार आदि प्राप्त होते हैं। प्रा.कृष्णात खांडेकर इस बारे में लिखते हैं -” सभी प्रकार के शास्त्र, राजनीति,काव्य,कहानी, सिनेमा , पॉप म्यूजिक, पर्यटन,गिर्यारोहण, दूरदर्शन के कार्यक्रम ,कम्प्यूटर आदि असंख्य विषयोंपर दिन रात चर्चा के माध्यम से हिंदी भाषा का प्रचार और प्रसार हुआ है और हो रहा है।”३

इंटरनेट के माध्यम से ई मेल ,जी मेल , रेडिफमेल के कारण हिंदी भाषा का प्रचार और प्रसार बहुत तेजी से हो रहा है। तंत्रज्ञान की पहल के कारण आज संदेश वहन के कई प्रकार विकसित हुई हैं। पहले यह सुविधा केवल अंग्रेजी में उपलब्ध थी पर आज यह सुविधा हिंदी में भी उपलब्ध हुई हैं। इसकारण लोगों को संदेश वहन में सुलभता महसूस हो रही है। इसकारण हिंदी भाषा का प्रसार अपने आप हो रहा है। इंटरनेट पर ऑनलाईन मार्केट के इस जमाने में कई कंपनियों हिंदी में अपना ईशतहार देकर अनायास ही हिंदी का प्रचार और प्रसार कर रही हैं।

रेडिओ और हिंदी -

रेडिओ जनसंचार का श्रव्य माध्यम है। यह एक ऐसा माध्यम है की दूर दराज ,गुफाओं और कंदराओंतक पहुँच सकता है। एक साथ लाखों लोगों तक पहुँचने का यह एक प्रभावी माध्यम बन गया है। मनोरंजन ,खेल ,ज्ञान विज्ञान ,परिचर्चा आदि कई कार्यक्रम लोकप्रिय हो गये हैं। अब हमें यह देखना है कि हिंदी भाषा के प्रचार प्रसार में रेडिओ अपनी भूमिका किसप्रकार निभाता है ?

आज के आधुनिक दौर में समाचार, साहित्यिक गोष्ठी, परिचर्चा ,भजन संध्या, गीत गायन, कविता पाठ ,राजनीतिक, सामाजिक विषयों पर चर्चाएँ आदि कार्यक्रम आज हिंदी भाषा में प्रसारित हो रहे हैं। विश्व में खेले जानेवाले क्रिकेट खेल की कमेंटरी हिंदी भाषा में प्रसारित हो रही है। आज करोडों लोग यह कमेंटरी सुन रहे हैं इसकारण छोटे छोटे बच्चे भी आसानी से हिंदी बोल रहे हैं। रेडिओ के कई निजी प्रसारण भी अपने कार्यक्रम प्रस्तुत कर हिंदी भाषा के प्रचार प्रसार में अपना योगदान दे रहे हैं।

निष्कर्ष-

निष्कर्ष के रूप में हम कह सकते हैं कि जनसंचार का दृश्य माध्यम हो या श्रव्य माध्यम हिंदी अत्यंत सक्षमता के साथ अग्रसर हो रही है। ज्ञान भाषा के साथ - साथ वह आज बाजार की भाषा भी बन रही है और जो भाषा बाजार की भाषा है वह विश्व भाषा सहजता से बन सकती है। जनसंचार माध्यम इसमें अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे हैं। समाचारपत्र, इंटरनेट और रेडिओ यह माध्यम आज हिंदी भाषा के प्रचार और प्रसार में अपना निश्चित रूप से दे सहयोग दे रहे हैं।

संदर्भ -

१. डॉ.अंबादास देशमुख - प्रयोजनमूलक हिंदी अधुनातम आयाम - पृ. ३६६
२. डॉ.जसवंत राठवा - मीडिया लेखन - पृ.१३०
३. प्रा.कृष्णात खांडेकर - हिंदी के प्रचार प्रसार में जनसंचार माध्यम की भूमिका -पृ.१४८

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आधुनिक पुस्तकालय और सामग्री व्यवस्थापन

श्री. डी. ए.जगताप

ग्रंथपाल

लोकनेते गोपीनाथजी मुंडे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मंडणगड,

प्रस्तावना :

किसी भी संस्था के लिए व्यवस्थापन अत्यंत आवश्यक होता है। क्योंकि व्यवस्थापन के बिना किसी भी संस्था का कार्य अधूरा होता है। व्यवस्थापन के अभाव में अनेक समस्याएँ निर्माण हो सकती है। इसी कारण ही सभी क्षेत्रों में व्यवस्थापन के लिए महत्वपूर्ण स्थान है। आज पुस्तकालय की संकल्पना आधुनिकीकरण के कारण बदल रही है। परंपरागत पुस्तकालयों की जगह आज डिजिटल और इलेक्ट्रॉनिक पुस्तकालयों ने ली है। इसी कारण उसे आज 'मिश्रित पुस्तकालय' भी कहते हैं। आज के विज्ञान युग में डिजिटल और इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों के कारण पुस्तकालयों में अनेक नूतन सामग्री उपलब्ध हो रही है। इसका नियोजन और व्यवस्थापन करना अनिवार्य हो गया है। नई पीढ़ी को इस इलेक्ट्रॉनिक तथा परंपरागत सामग्री की जानकारी देना इस आलेख का मुख्य उद्देश्य है।

पुस्तकालय सामग्री व्यवस्थापन की आवश्यकता :

पुस्तकालय एक ऐसा स्थान है, जहाँ सूचना-स्रोतों को इस प्रकार व्यवस्थित किया जाता है कि उपभोक्ता या पाठक उन्हें निजी आवश्यकता के अनुसार सहज प्राप्त कर सकें। स्वरूप के अनुसार पुस्तकालयों के अनेक प्रकार होते हैं तथा उनमें विभिन्न प्रकार की सामग्री हो सकती है। केवल पुस्तकालयों को स्थापित कर देने से काम नहीं चलेगा। जब तक उसमें उपलब्ध सामग्री उपभोक्ता या पाठक को आसानी से तथा तुरंत नहीं मिलती है, तब तक उसका मुख्य उद्देश्य पूरा नहीं होता। पुस्तकालय सामग्री के व्यवस्थापन की आवश्यकता इसलिए भी होती है कि पाठक विभिन्न प्रकार की पुस्तकों को खोजने में सक्षम हो। साथ ही, उपलब्ध संसाधनों का अच्छी तरह से प्रदर्शन हो तथा पाठक के रास्ते में आनेवाली रुकावटों को कम से कम किया जा सके। अतः पुस्तकालय में सामग्री को इस प्रकार व्यवस्थित किया जाना चाहिए कि पुस्तकालय-कर्मचारी तथा पाठकों को उनकी वांछित सूचना ढूँढने में आसानी हो सके।

पुस्तकालय सामग्री व्यवस्थापन का महत्व :

मनुष्य के जीवन में पुस्तकालयों का स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण है। वैसे, आदिकाल से ही ज्ञान का विकास क्रमिक रूप से हुआ है। ज्ञान के इस विकास के साथ-साथ उसे संग्रहित करने की आवश्यकता भी उसने महसूस की है। इसी कारण ही पुस्तकालयों में ज्ञान-सामग्री बढ़ती गयी और इस बढ़ती हुई ज्ञान-सामग्री का व्यवस्थापन करने की आवश्यकता उत्पन्न हो गयी। पुस्तकालयों में विविध ज्ञान शाखाओं के अनुसार विविध विभाग बनाये गये तथा नयी-नयी ज्ञान शाखाओं का विस्तार हो गया। इससे उसके व्यवस्थापन का कार्य बढ़ता गया और व्यवस्थापन का महत्व भी स्पष्ट हो गया।

उद्देश्य :

आज के विज्ञान युग में नये तंत्रज्ञान के कारण पुस्तकालयों में अनेक प्रकार की सूचनाओं की गति बढ़ गयी है। अतः पुस्तकालयों में आनेवाली सामग्री को सुरक्षित रखने के लिए उपयुक्त स्थान निश्चित करना, सामग्री की तकनीकी प्रक्रिया तथा उसका संवर्धन करना, पुस्तकालय में आनेवाले पाठकों के लिए उपलब्ध सामग्री का लाभ दिलाना, पुस्तकालय कर्मचारी तथा पाठकों का समय बचाना आदि पुस्तकालय सामग्री के व्यवस्थापन के विभिन्न उद्देश्य होते हैं।

पुस्तकालय सामग्री :

पुस्तकालय में विभिन्न प्रकार की सामग्री आती है। परंतु पुस्तकालय सामग्री के इन विभिन्न रूपों को जानने से पहले हमें आधुनिक समाज के लिए पुस्तकालय के माध्यम से किये जानावले विभिन्न कार्यों को समझना आवश्यक है। वास्तव में पुस्तकालय सूचना संग्रह, सूचना स्रोत, संसाधन और सेवा प्रदान करनेवाली संस्था का समुच्चय है। पुस्तकालय में आनेवाले विभिन्न प्रकार के पाठकों के लिए पुस्तकालय में पाठ्य-सामग्री का संग्रह किया जाता है। किसी भी पुस्तकालय का मुख्य लक्ष्य

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जिज्ञासू पाठकों की सेवा और सहायता करना होता है। अतः पुस्तकालय सेवा प्रदान करने के लिए पाठय-सामग्री का श्रेष्ठ संग्रह अनिवार्य है। यह सामग्री विभिन्न रूपों में उपलब्ध होती है। इसलिए पुस्तकालय सामग्री को जानना और समझना बहुत जरूरी है। मुख्य रूप में पुस्तकालय-सामग्री के निम्नलिखित चार प्रकार माने जाते हैं-

१. मुद्रित सामग्री
२. अमुद्रित सामग्री
३. इलेक्ट्रॉनिक सामग्री तथा ई-संसाधन
४. अन्य सामग्री

१.मुद्रित सामग्री :

सामग्री संग्रह के संवर्धन के लिए पुस्तकालय मुख्यतः मुद्रित सामग्री पर ही निर्भर रहता है। पुस्तकालय में अनेक प्रकार की मुद्रित सामग्री पायी जाती है। उसमें प्रमुख रूप में विविध विषय पर पठनीय पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, शोध-प्रबंध, पत्रिकाएँ, समाचारपत्र, मानचित्र, पेटेन्ट्स, मानक आदि सभी मुद्रित सामग्री के अंतर्गत आता है। जिस प्रकार का पुस्तकालय होता है, उसी प्रकार की मुद्रित सामग्री उसमें उपलब्ध रहती है।

२.अमुद्रित सामग्री :

मुद्रित रूप को छोड़कर अन्य किसी भी रूप में उपलब्ध सभी प्रकार की सामग्री अमुद्रित सामग्री के अंतर्गत आती है। आधुनिक पुस्तकालय में सूचना और सीखने के संसाधन के रूप में इनका महत्व दिन-ब-दिन बढ़ता जा रहा है। अमुद्रित सामग्री मुद्रित सामग्री से कई रूपों में भिन्न होती है। अमुद्रित सामग्री दृश्य-श्राव्य तथा इलेक्ट्रॉनिक-दोनों माध्यमों में उपलब्ध होती है। उसमें ऑडिओ कॅसेट्स, वीडिओ टेप्स, चलचित्र स्लाइड्स, मायक्रोफॉर्मस्, सीडीज्, डीव्हीडीज्, फोटोग्रैफस् आदि का समावेश होता है। इन सभी प्रकार की सामग्री को उपयोग में लाने के लिए प्रोजेक्टर, टेलिविजन सेट, टेपरिकॉर्ड और ओवरहेड प्रोजेक्टर, एलसीडी आदि का भी समावेश रहता है।

३. ई-संसाधन :

आज के विज्ञान युग में विकास की गति बढ़ गयी है। इंटरनेट के विकास के कारण हमें घर बैठे ही सभी प्रकार की सुविधाएँ उपलब्ध होती हैं। उसी प्रकार पुस्तकालयों में भी कम्प्यूटर और इलेक्ट्रॉनिक संसाधनों ने विशेष स्थान बना लिया है। आज पुस्तकालयों के व्यवस्थापन के लिए बाजार में विविध कम्प्यूटर सॉफ्टवेअर्स उपलब्ध हैं। इस माध्यम के कारण आज पाठकों को किसी भी प्रकार की सामग्री इंटरनेट के माध्यम से प्राप्त होती है। इसे ही ई-संसाधन कहा जाता है। पुस्तकालयों में इलेक्ट्रॉनिक अथवा ई फॉर्मेट में उपलब्ध वे सभी संसाधन उपलब्ध होते हैं, जिन्हें स्थानिय रूप में अथवा इंटरनेट के द्वारा उपयोग में लाया जा सकता है। आज अनेक प्रकार का संदर्भ साहित्य ई फॉर्मेट में उपलब्ध है। ई-संसाधनों में ई-बुक्स, ई-जर्नल्स और ई-डाटाबेस सम्मिलित होते हैं। उदा. ऑक्सफर्ड एडवॉन्स लर्नर्स डिक्शनरी, ई-बुक संस्करण वेबसाईट

Library of Free e-books-<http://www.web-books.com/cool/ebooks/library.htm> , World book - <http://worldbookfair.com>, Meta Text - <http://metatext.com> , Internet public Library - <http://www.ipl.org/div/books> , NAP Open Book - <http://www.nap.edu/index.html>, Net Library - <http://www.netlibrary.com>, e-books Palace -<http://www.ebookpalace.com>, National Digital Library <http://ndi.iitgp.ac.in>

आदि के माध्यम से हम ई-संसाधन उपलब्ध कर सकते हैं।

४.अन्य सामग्री :

मुद्रित तथा अमुद्रित सामग्री के अतिरिक्त कुछ अन्य प्रकार की सामग्री भी पुस्तकालयों में मिलती है। इनमें प्रमुख हैं-मानक, पेटेन्टस्, बुक कंटलॉगज्, पॉम्पलेटस्, रिपोर्टस्, विविध सरकारी रिपोर्टस्, हस्तलिखित तथा रेखाचित्र आदि। ऐसी सामग्री का भी उपयोग पाठकों के लिए आवश्यक होता है। इसमें विविध प्रकार की संस्थाओं के वार्षिक रिपोर्टस् तथा प्रकाशक के बुक कंटलॉगज् रहते हैं। इसका उपयोग पाठक अपने संशोधन-कार्य के लिए करते हैं। अतः अन्य सामग्री का भी पुस्तकालयों में अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान होता है।

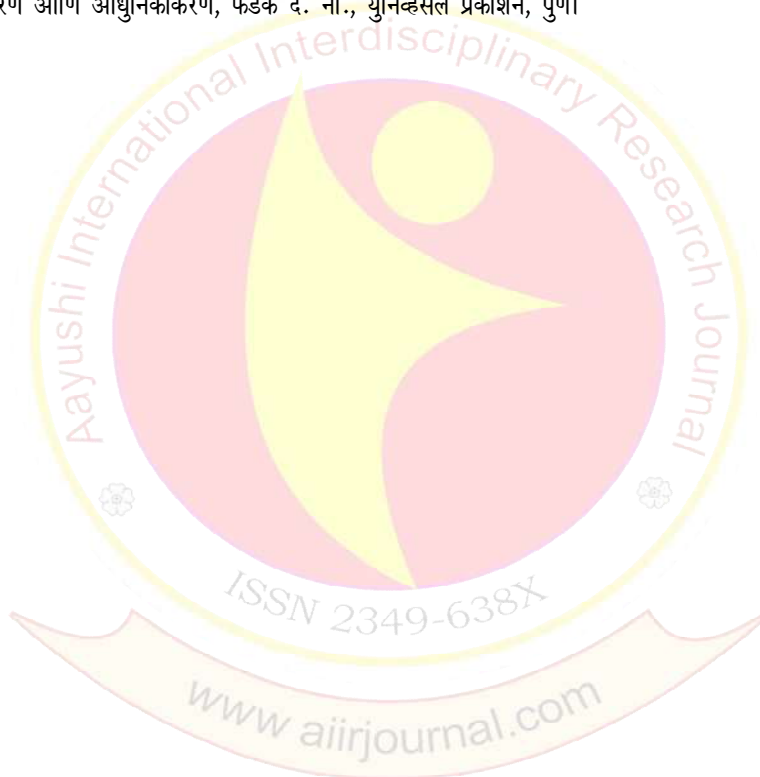
Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

निष्कर्ष :

किसी भी प्रकार के पुस्तकालय में सभी प्रकार की सामग्री का होना अत्यंत आवश्यक होता है। क्योंकि इसके सहारे ही पाठकों को बेहतर सेवा प्रदान की जा सकती है। मुद्रित तथा अमुद्रित सामग्री का महत्त्व निर्विवाद है। आज के विज्ञान युग में ई-संसाधनों के रूप में उपलब्ध सामग्री का भी अपना अलग महत्त्व है। इसके कारण पुस्तकालयों का महत्त्व आज अधिक बढ़ गया है। पुस्तकालयों का अस्तित्व बनाये रखने के लिए उसमें उपर्युक्त सभी प्रकार की सामग्री का होना तथा उसका व्यवस्थापन करना अत्यंत आवश्यक बन गया है।

संदर्भ :

०१. आधुनिक पुस्तकालय सूचना एवं प्रबन्धन, सिंह प्रमोद कुमार, युनिवर्सिटी पब्लिकेशन, नई दिल्ली।
०२. कंप्यूटर और सूचना तकनीक, सिंह शंकर, पूर्वांचल प्रकाशन, दिल्ली ।
०३. सन्दर्भ एवं सूचना सेवा के नवीन आयाम, त्रिपाठी एस. एम. वाई के पब्लिकेशन आगरा ।
०४. ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, फडके द. ना., युनिवर्सल प्रकाशन, पुणे।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भूमंडलीकरण के दौर में हिंदी उपन्यास

हिरामण देवराम टोंगरे
सहाय्यक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
राजे रामराव महाविद्यालय, जत.

भूमिका :

भारत में उदारीकरण के साथ साथ भूमंडलीकरण और वैश्वीकरण के नाम पर उपभोक्तावाद, बाजारवाद, उदारवाद आदि ने धीरे-धीरे अपने पैर पसारना बिसवीं सदी के अंतिम दशक से ही शुरुवात कर दिया। वैश्वीकरण ने भारत के आर्थिक और सामाजिक ढाँचे को अधिक प्रभावित किया। और समय के साथ-साथ उसमें परिवर्तन होता हुआ दिखाई देता है। “भारतीय संस्कृति का चरित्र प्रारंभ से ही उदार रूप में सर्वसमावेशी रहा है। जितनी भी संस्कृतियों के कारवाँ यहाँ आए, वे यहीं की संस्कृति में घुलमिलकर एकमेक हो गए। किंतु अब उत्तर आधुनिक समय में वैश्वीकरण की यह आँधी जितने प्रवेग से भारत में आई, हमारी संस्कृति के भी पैर उखाड़ दिए हैं।”¹ आर्थिक उदारीकरण और भूमंडलीकरण ने पुँजीवाद को जन्म दिया जो की देश के लिए घातक सिद्ध हुआ जिसके कारण शिक्षा, स्वास्थ्य, गरिबी यह जिम्मेदारियाँ व्यक्तिगत बन गई, जिसकी अलोचना अनेक कवि तथा लेखकों ने की और होनी भी जरूरी थी। ऐसा कहा जाता है कि ‘जो काम तलवार से न हो वहाँ कलम ही सही’ तभी सारी बातें साहित्य के माध्यम से बाहर आयी।

आज के समय में भूमंडलीकरण का प्रभाव समाज पर दिखाई देता है, समाज केवल उपभोक्ता बनकर रह गया है। वह वस्तु और प्रवृत्तियों से किसी तरह का संबंध नहीं रखना चाहता जो मनुष्य के लिए नुकसान पहुँचा सकती है। दुनिया के सामने अपनी आवाज उठाने के लिए कोई तैयार नहीं होता। समाज में एक वर्ग भरपेट खाकर घुमने चला जाता है तो दूसरे वर्ग को दिनभर घुमने के बाद भी वह एक रोटी का मुहताज होता है। “भूमंडलीकरण-वैश्वीकरण, ग्लोबीकरण का जो शोर है वह किसी चिंता का मूर्तरूप है जिसने हमारे वैचारिक जगत और जीवन पद्धति में एक अभूतपूर्व परिवर्तन उपस्थित कर दिया है।”² जब साधारण मनुष्य इस बाजारवाद और वैश्वीकरण के संक्रमण के प्रतिरोध का निर्णय नहीं कर पाता तब कवि लेखकों को ठेंस पहुँचती है और वह मन में रोता है।

मध्यकाल की बातें करें तो अनेक कवियों ने सांस्कृतिक संक्रमण के दौरान हमेशा प्रतिरोध किया है, और समाज हित के लिए आवश्यक जो है वही आत्मसात करके सामाजिक सुधार में अपना योगदान देते थे। जहाँ तक हिंदी साहित्य की बात है, तो वह अपनी गुणवत्ता की दृष्टि से समृद्ध है। किंतु विज्ञान और तकनीकी विषयों के क्षेत्र में भारतीय भाषाओं की उपलब्धी बहुत ही कम है। भारत में हर चार कोस पर भाषा बदलती है। भूमंडलीकरण की दृष्टि देखा जाए तो विश्व में अनेक देशों में हिंदी भाषा बोली जाती है। या तो समझी जाती है और भारत के सभी पड़ोसी देशों में भी हिंदी भाषा भारी मात्रा में समझी जाती है।

सन(1985) या उसके आसपास के समय से हिंदी उपन्यास का सृजन परिदृश्य है उसे समकालीन हिंदी उपन्यास के रूप में देखा परखा जाता है। उपन्यास मुख्यतः अपनी कथा के सुत्र को अतिरिक्त में खोजता रहता है। भीष्म सहानी का ‘तमस’ (1973) यदि विभाजन की त्रासदी को कथ्य बनाता है तो ‘मय्यादास की माडी’ (1988) प्रथम स्वतंत्रता संग्राम से 1950 तक के समय को कथा में चित्रित करता है कामतानाथ की ‘कालकथा’ (2000) स्वतंत्रता आंदोलन के दौर को लेकर चलता हुआ दिखाई देता है तो गिरीराज किशोर की ‘गिरमिटिया’ (2001) में स्वातंत्र्य पूर्व के समय को ही केंद्र में रखते हैं। यह सब उपन्यास अतिरिक्त से वर्तमान की ओर जाते हुए दिखाई देते हैं। आज के दौर का उदाहरण देखें तो बाबरी मस्जिद प्रकरण, गोधरा कांड तथा गुजरात का नरसंहार, देशों में चारों ओर फैली सांप्रदायिकता, कश्मिर प्रकरण, अनेक आक्रमण, उपभोक्तावाद, बाजारवाद, सांस्कृतिक विषमता आदि जैसे तात्कालीन मददे उपन्यास की चिंता पर छाए रहे दिखाई देते हैं रविंद्र वर्मा का ‘दर बरस का भँवर’, भगवान सिंह का ‘उन्माद’, अलका सरावगी का ‘कलिकथा’, मो आरिफ का ‘उपयात्रा’ ऐसे अनेक उपन्यासों ने वर्तमान समय को अपना कथ्य बनाया है।

‘हिंदी उपन्यासकारों ने, विशेषतः पिछले दस वर्षों में, इस समस्या का बहुविध चित्रण अपनी कृतियों में बार-बार किया है एक प्रकार से यह बाजारवाद और उपभोक्तावाद का प्रतिरोध स्वर है, स्थितियों का चित्रण कर उनके प्रति नकारात्मक रुख अख्तियार करते हुए उपन्यासों के पात्रों की इस रूप में प्रस्तुति की गई है कि उस सबके प्रति एक वितृष्णा भाव जगे। यदि हिंदी के कुछ सशक्त और चर्चित उपन्यासों के संदर्भ में बाजारवाद और उपभोक्तावाद की स्थितियों को विश्लेषित किया जाए तो स्पष्ट होगा कि सामान्य मनुष्य किस प्रकार बाजार और बाजार की शक्तियों का दास बनकर रह गया है।’³

उपन्यास में अभिव्यक्त भूमंडलीकरण:

कमलेश्वर का उपन्यास ‘कितने पाकिस्तान’ (2000) ई उपन्यास विधा के पारंपारिक विचारों को तोड़ मरोड़कर एक विराट कथा फलक का अत्यंत महत्वपूर्ण उपन्यास है कथा में समय और देश काल का चित्रण करते हुए राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तर पर चलते रहे अनेक संघर्षों, समस्याओं और चिंताओं से जुझते हुए सही अर्थों में भूमंडलीकरण होता हुआ दिखाई देता है। उपन्यास में व्यक्त विचार और स्थापना से स्थान पर असहमती की

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

गुंजाईश हो सकती है किंतु यह निसंकोच रूपसे कहा जा सकता है कि हिंदी में राष्ट्रीय तथा आंतरराष्ट्रीय समस्याओं की ऐसी गंभीर पड़ताल करता हुआ इतने गहरे और बौद्धिक विमर्श करनेवाला यह उपन्यास सबसे श्रेष्ठ दिखाई देता है।

भगवानदास मोरवाल ने उपन्यास लिखने के लिए अपनी जन्मभूमि 'मेवात' अंचल की कथा वस्तु को अपनाकर वहां के जनजीवनपर 'काला पहाड़' (1999) की रचना करके विकास की दृष्टि से हरियाणा राज्य की अविकसित क्षेत्र के समाज को प्रामाणिक रूपसे प्रस्तुत करने का प्रयास किया हुआ है मेवात के क्षेत्र में जो जातीय चरित्र का चित्रण किया है वह भूमंडलीकरण के साथ जोड़ देता है हिंदु मुस्लीमों के बीच की दिवारें जीस रूप से बेमानी है और जिस प्रकार का सांप्रदायिक सौहार्द वहाँ मौजूद है वह आदर्श लगता है। आर्थिक दृष्टि से विषमता के चलते हुए लोग शहरों की तरफ किस प्रकार आकर्षित होते है यह सभी पिछड़े अंचलो का और पूरे देश का सच है।

अलका सरावगी का उपन्यास 'कलिकथा: वाया बाईपास' (1998) में प्रकाशित हुआ कथानक और शिल्पविधान की दृष्टि से यह उपन्यास बहुतही अच्छा है ही किंतु इसे साहित्य अकादमी पुरस्कार भी प्रदान किया गया। कलकत्ता के मारवाडी समाज की गतिविधियों का चित्रण करते हुए इतिहास की गहराई को चिरता हुआ अंग्रेजों के खिलाफ संघर्ष की राष्ट्रीय चेतना जगाने का परिचय भी देता है। उपन्यास में कथा के माध्यम से लेखिकाने मूल्य संक्रमण, बाजारवाद, उपभोक्तावाद से उत्पन्न विविध समस्याओपर महत्वपूर्ण चिंताओ को अभिव्यक्त किया है। लेखिका उपन्यास में लिखती है "इस देश को ओबिचुअरी लिख रही हूँ तीन साल से लगातार सुखा पड़ रहा है और तीन सालसे सरकार हाथ पर हाथ धरे बैठी है। कोक, पेप्सी, और बिसलेरी की कंपनियाँ हजारों गैलन माल ट्रकों में यहाँ भेज सकते है, सरकार पानी नहीं भेज सकती पर कोक, पेप्सी का स्वाद गाय बैल को तो है नहीं, और न इनके मालिको के पास इन्हे खरीदकर पिने के लिए पैसा है।"⁴ समाज जीवन पर बाजारवाद किस तरह हावी होता जा रहा है और सामाजिक समस्या को दुर्लक्षित करते हुए आज का समाज चकाचौंध दुनिया में खोता जा रहा है।

प्रभा खेतान के उपन्यासों में स्त्रीवादी विचारधारा दिखाई देती है 'तालाबंदी' (1991) 'छिन्नमस्ता' (1993) 'अपने अपने चेहरे' (1994) आदि उपन्यासों में उन्होंने पुरुष परंपरावादी समाज में स्त्री को जो दुयम स्थान दिया जाता है समाज में उसकी होनेवाली प्रताड़ना आदि का चित्रण करके अपनी नायिकाओं के माध्यम से ऐसा नारी चित्रण खड़ा करने का प्रयास किया है। 'छिन्नमस्ता' की नायिका स्वयं प्रभा खेतान ही है, जिनका दसवाँ बरस लगते लगते भाई ने उनके साथ को जो सलूक किया उस अमानवीय कृत्य को दाईं माँ यह अभिव्यक्ति देती है अरे जालिम, अरे कसाई अपनी सगी बहन को नहीं छोड़ा। हम तो ओकर हाल सब जानत हई। बहुजी के डर से कुछ बोला नहीं जात।"⁵ यह सब बातें जो प्रदत्त परिस्थितियों में विद्रोह कर अर्थिक स्वावलंबन प्राप्त कर नारी की स्वतंत्र अस्मिता को चित्रित करने का प्रयास किया है।

मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यास भी बड़ी मात्रा में चर्चित होते हुए अपनी छाप छोड़ते है। 'इंदन्नम' (1994) यह उनकी श्रेष्ठ रचना मानी जाती है। उसके पश्चात 'चाक' (1997) दुसरा बहुचर्चित उपन्यास माना जाता है उनके लेखन की विशेषता उनकी ग्राम्य जीवन पर अदभूत पकड़ है उन्होंने भी गांव की स्त्री को केंद्र में रखकर बड़ी सुक्ष्मता से चित्रित किया है 'इंदन्नम' की मंदाकिनी तथा 'चाक' की सारंग जैसे पात्रों की सर्जना के साथ-साथ सभी पात्र ग्राम्य समाज की चेतना, रीति, नीति और रहन-सहन को पुरी तरह प्रतिच्छायित करते है। कोर्ट, कचहरी, ग्राम पंचायत के कार्य, परिवार में चलता हुआ कोलाहल, वोट की राजनीति छुपे हुए प्रेम प्रसंग, जमिन हड़पने की जुगाड़े आदि सारी बातों का चित्रण यथार्थ में किया हैं।

नासिरा शर्मा ने अपने 'जीरो-रोड' उपन्यास में दर्शाया है कि, किस प्रकार दुबई जैसा शहर भूमंडलीय प्रभाव में अमरिकी संस्कृति के प्रभाव को ग्रहण कर रहा है। पूरी दुनिया के सैलानी और व्यापारी लोग अपने-अपने उद्देश्यों की पूर्ती के लिए आते हैं और वहाँ पर सांस्कृतिक परिवर्तन भी बड़ी तेजी से बदल रहा हैं। "ताजियों का यह शहर दुबई अब सबके लिए बाहें फैलाए खड़ा हैं। पूरी दुनिया के व्यापारी अपना सामान लेकर यहाँ बिखरे हुए हैं। ऐसी कोई चीज नहीं है जो यहाँ न मिलती हो। लोग भर-भर थैली खरीदारी करते हैं और जी भर कर घुमते हैं। आबुदाबी तेल के निर्यात में लगा है, तो दुबई तिजारत में। आज इस नए दुबई को देखकर कोई यकीन कर सकता है कि कल तक यह इलाका वीरान पड़ा थ जहाँ इनसानों से ज्यादा उँट नजर आते थे।"⁶ आज देखा जाए तो पूर्व और पश्चिम के सभी देशों का वहाँ सांस्कृतिक संगम देखने को मिलता है। दुबई के साथ-साथ उपन्यास में अनेक देशों के सामाजिक, राजनीतिक प्रसंगों का वर्णन किया है।

सारांश

भारत देश की संस्कृति सबसे श्रेष्ठ मानी जाती है किंतु जिस प्रकार भूमंडलीकरण होकर भारतीय संस्कृति पर पाश्चात्य संस्कृति का अतिक्रमण हुआ है, उसी प्रकार हिंदी साहित्य में भी भूमंडलीकरण की गतिविधियों नजर आती है। आज हर एक लेखक वैश्विकरण के बारे में सोचता है और अपनी साहित्य कृति में उतारकर भूमंडलीकरण को नई दिशा देता है। जो प्रभाव समाज पर दिखाई देने लगा है। हिंदी भाषा को अनेक देशों में समजने वाले लोगो की संख्या जादा होने के कारण भूमंडलीकरण तेजी से होने को मदद मिल रही हैं आज के अनेक उपन्यासों में राष्ट्रीय आंतर राष्ट्रीय स्तर पर होनेवाली समस्या और चिंताओ का वर्णन किया जाता है जो उपरोक्त उपन्यास में दिखाई देता है। आज की स्त्री भी पुरुषो के बराबर कंधो को कंधा मिलाकर काम कर रही है। उनकी दशा और दिशा का भी चित्रण अनेक लेखिकाओं ने अपने उपन्यास में किया है। यह सब भूमंडलीकरण त्रिप्र क्रिया से पूरे विश्व में फैल चला है। भारतीय समाज इससे किन-किन रूपों में और किस-किस प्रकार प्रभावित हुआ है। हिंदी उपन्यास बहुआयामी विस्तार में बहुत गहरी चिंताओ से इसका सार्थक विश्लेषण कथात्मक संवेदनपर किया हुआ दिखाई देता है। जो आज हिंदी उपन्यास अपनी समृद्धि के बलपर वैश्विक स्तर पर प्रतिष्ठित है।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

संदर्भ सूची

1. भूमंडलीकरण और हिंदी उपन्यास , पुष्पपाल सिंह पृ. 8
2. वही पृ.15
3. वही पृ.159
4. प्लेष कादंबरी , अलका सरावगी पृ.6
5. छिन्नमस्ता , प्रभा खेतान पृ.18
6. जीरो रोड , नासिरा शर्मा पृ. 35

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और 'दौड़'

श्री. सुशील अशोक हुपरीकर
(शोध-छात्र)

प्रस्तावना -

आज का युग उपभोक्तावाद, भूमंडलीकरण, बाजारवाद, उत्तर-आधुनिकवाद, व्यावसायिकरण और व्यावहारिक नैतिकता का है। इस युग ने नवयुवाओं के सामने नई नौकरी, नये व्यवसाय, नये रोजगार के द्वार खोल दिये हैं। वैश्वीकरण का प्रभाव सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक और राजकीय व्यवस्था पर पड़ा है। इतना ही नहीं तो साहित्य भी इसकी चपेट से नहीं बचा। भूमंडलीकरण से आये आर्थिक उदारीकरण ने देश के बाजार को तो शक्तिशाली बनाया है। परंतु मानव के पारस्परिक संबंधों को बिगाड़ दिया है। वह उपभोक्तावादी बना है। वह तकनीकी जीवन जी रहा है। पैसा, ग्लैमर और चकाचौंध जीवन आदि अपनानेवाली नई पीढ़ी को अपनापन, पारिवारिक ममत्व, सामाजिक बंधन, रिश्ते-नाते तथा देश के प्रति लगाव आदि सब छलावा लगने लगा है। पारिवारिक संबंधों की महक एवं उसकी कसक उसे बेमतलब लगने लगी है। बाजारवाद के शिकस्त में फँसे भारतीय जन-जीवन की जो वास्तविकता है वही ममता कालिया के 'दौड़'(२०००) उपन्यास में देखने को मिलती है।

भूमंडलीकरण : अर्थ एवं स्वरूप -

हिंदी में जिसे भूमंडलीकरण कहते हैं अंग्रेजी में लॉसवैल्स प्रॉजपवद। अंग्रेजी के लॉसवैल्स प्रॉजपवद के लिए हिंदी में भूमंडलीकरण साथ-साथ वैश्वीकरण, विश्वयण जागृतीकरण जैसे शब्दों का प्रयोग किया जाता है। वैश्वीकरण का प्रभाव दुनियाभर में नजर आता है। भारत में इसकी शुरुआत १९८० के आसपास मानी जाती है।

वैश्वीकरण के संदर्भ डॉ. पंडित बने लिखते हैं "आर्थिक, सामाजिक तथा सीताओं की मर्यादा को हराकर लेनदेन नीति में जिन नियमों को बनाया गया था उसे निकालकर बाहरी खुली लेनदेन के बीच के आर्थिक तथा व्यापारी निर्बंध के रुकावट को दूर करना वैश्वीकरण है।" और प्रा. डॉ. संदीप कीर्तन वैश्वीकरण के संदर्भ लिखते हैं कि "हर दायरे से उपर उठकर मनुष्य का आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आदान-प्रदान वैश्वीकरण का प्रमुख स्वर है।" इन विद्वानों के विचार देखने के बाद वैश्वीकरण या भूमंडलीकरण संदर्भ में मेरी यह विनम्र धारणा है कि देश की अर्थव्यवस्था को दुनिया के अर्थव्यवस्था के साथ जोड़ना ही भूमंडलीकरण या वैश्वीकरण है।

दौड़ उपन्यास और वैश्वीकरण

आज भूमंडलीकरण का प्रभाव हर एक क्षेत्र पर दिखाई दे रहा है। इससे भला शिक्षा व्यवस्था कैसे बच सकती है। शिक्षा का भी भूमंडलीकरण हुआ नजर आता है। आज की व्यावसायिक शैक्षिक संस्थाओं ने युवाओं के लिए उच्च व्यावसायिक शिक्षा के द्वार खोले हैं। जिसके आधार पर आज के युवा नौकरीयों पा रहे हैं। किंतु कैरियर या पैसे की उधेड़बून में वह रिश्ते-नाते, पारिवारिक मूल्य तथा अपनी संस्कृति भूल रहा है - "जहाँ कत्तचर हो न हो कंज्यूमर कत्तचर जरूर हो।" इस धारणा से वह उपभोक्तावादी संस्कृति से जुड़ रहा है। उच्च नौकरी पाने के लिए एक शहर से दूसरे शहर, एक राज्य से दूसरे राज्य यहाँ तक दूसरे देश भी जा रहे हैं। इस संदर्भ में 'दौड़' के पवन का कथन दृष्टव्य है - "यहाँ मेरे लायक सर्विस कहाँ? यह तो बेरोजगारों का शहर है। ज्यादा से ज्यादा नूरानी तेल की मार्केटिंग मिल जाएगी।" स्पष्ट है कि भूमंडलीकरण के कारण युवा किसी भी जगह जाने को तैयार हैं।

इस भूमंडलीकरण के कारण अनेक कंपनियों का निर्माण हुआ है। जिसके परिणामस्वरूप मनुष्यों और यातायात के साधनों की भीड़ बढ़कर प्रदूषण बढ़ा है। मात्र प्रदूषण कम करने का काम करनेवाले को मूर्ख बनाया जा रहा है। 'दौड़' के देवेंद्र का कथन दृष्टव्य है - "रोजू तुम्हारी रिपोर्ट से क्या होगा। क्या टैम्पो और जेनरेटर धुआं ठोड़ना बंद कर देंगे।" इस वैश्वीकरण के कारण ही मनुष्य को अच्छे बुरे की कदर नहीं है। वैश्वीकरण के कारण निम्न वर्ग में, कर्मचारी वर्ग में नई चेतना का उदय हुआ है। वह अपने अधिकार के लिए लड़ने लगा है। इसका परिणाम यह हुआ कि - "कभी कर्मचारियों की हड़ताल तो कभी चालकों की शर्तें।" के कारण पूंजीवादी शासक वर्ग एक ओर त्रस्त हुआ है तो दूसरी ओर श्रमिक वर्ग की शर्तें मानने के लिए तैयार हो रहा है। पर श्रमिकों के शोषण में अंतर नहीं दिखाई देता।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आज धर्म का स्वरूप बदल रहा है। अनेक व्यावसायिक धर्मगुरु समाज को फँसा रहे हैं- “भक्ति के कैपस्यूल बनाकर बेचते हैं आजकल के धर्मगुरु।”⁹ इतना ही नहीं आजकल के “स्वामीजी एकदम धारदार विश्वसनीय अंग्रेजी में भारतीय मनीषा की शक्ति और सामर्थ्य समझाते.....महिला शिबीर में वे अपना आधा व्यक्तव्य हिंदी में देते हैं।और आधा अंग्रेजी में।”⁵ यह वैश्वीकरण का ही प्रभाव है। जिसके कारण अंग्रेजी आदी भाषाओं का प्रयोग हो रहा है। इतना ही नहीं तो इन धर्म - उत्सवों में नौजवान भी शामिल हो रहे हैं। इस कारण ही पवन कहता है - “ जो काम तुम्हारे माँ-बाप के लायक है वह तुम अभी से करोगे।”⁶ आज का युग जिस तरह से बाजारवाद,विज्ञानवाद का है उसी तरह से संगणक का भी है। संगणक ने मानव जीवन में एक अहं स्थान निर्माण किया है। आज के भागदौड़ के युग में विभिन्न प्रकार के काम संगणक के जरिए शीघ्र गति से किए जा रहे हैं -“स्टैला और पवन ने अपनी जन्म पत्रिकाएं कम्प्यूटर से मैच की”⁹ आज मानव काम में इतना व्यस्त हो गया है कि उसे स्वयं तथा अपने दाम्पत्य जीवन के लिए भी समय नहीं है। इस कारण ही ‘दौड़’की रेखा अपने बेटे से कहती है- “यानी सेटलाईट और इंटरनेट से ही तुम लोगों का दाम्पत्य जीवन चलेगा।”⁹ स्पष्ट है कि इस गतिशील जीवन में रिश्ते-नातों का आकर्षण कम हो रहा है। भूमंडलीकरण,बाजारीकरण,व्यावसायिकरण का प्रभाव मानव जाती पर हुआ कि वह परिवार का प्यार,रिश्ते-नातों में तथा आपसी संबंध माँ की ममता, घर का अपनापन भूल गया है। सही मायने में वह व्यवहारवादी संस्कृति का शिकार हुआ है।इस कारण ही पवन शादी के बाद घर से नौकरी के लिए जाते समय बीस हजार का चेक माँ के नाम पर काटता हुआ कहता है - “ माँ हमारे आने से आपका बहुत खर्चा हुआ है,यह मैं आपको पहली किसत दे रहा हूँ। वेतन मिलने पर और दूँगा।”⁷ इस तरह से आज का युवक रिश्तों में अर्थकेंद्रित व्यवहार करता हुआ नजर आता है। माँ-बाप से दूर रहकर एक व्यावसायिक के भाँती रिश्तों-नातों का व्यवसाय समझ रहा है ; तो शादी जैसे पवित्र रिश्ते में भी वह व्यवहार देख रहा है। इस प्रवृत्ति ने शादी का बाजारीकरण किया है।आज का युवक कमानेवाली नौकरदार एवं बिजनेसमन लड़की से शादी करना चाहता है।‘दौड़’ का पवन भी इस विचारशैली का है - “ माँ स्टैला मेरी बिजनेस पार्टनर ,लाइफ पार्टनर और रूम पार्टनर तीनों है।”³ आज की युवती भी खुले विचारों की है। उसके पेहराव में, रहन-सहन, बोलचाल, खान-पान में बदलाव आया है।दोस्तों के साथ घुमना-फिरना उसके लिए एक आम बात बन गई है।विदेशी संस्कृति का अंधानुकरण एवं रिती-रिवाजों का उनपर अत्याधिक प्रभाव पड़ा है -“ मैंने तो ऐसी कोई लड़की नहीं देखी जो शादी से पहले ही के घर में रहने लगे।”⁹ रेखा के इस वाक्य से स्पष्ट होता है कि आज की कई युवतियाँ अपनी संस्कृति भूल गई हैं। अपनी नैतिकता ही मानों कहीं छोड़ आई हैं। बिगड़ते-रिश्ते, मुक्त यौन संबंध, मनचाहा रहन-सहन एवं भौतिक सुख-साधनों की लालसा आज के युवा पीढ़ी के लिए फैशन बन गया है।

आज की युवतियों की मानसिकता बदली हुई है।वह नौकरी करना चाहती है।दोहरी आमदनी नो बच्चे इस सुत्र के अनुसार चलनेवाली आज की लड़कियाँ हैं। वह हम दो ही रहना चाहती हैं।इतना ही नहीं परिवार के साथ तो छोड़ो हमारे दो भी नहीं चाहती । इसका प्रमाण राजूल का यह वक्तव्य है-“ अच्छी भल्ली सर्विस छोड़नी पड़ी।मेरी सब कर्लींग्स कहती थी राजूल शादी करके अपनी आजादी चौपट करोगी और कुछ नहीं। आजकल तो डिक्स का जमाना है।डबल इनकम नो किड्स (दोहरी आमदनी,बच्चे नहीं)। मैं सेंटिमेंट के चक्कर में फँस गई।”⁹स्पष्ट है कि आज की युवती स्पष्ट स्वभाव की, घरकाम में पति की सहायता चाहनेवाली एवं स्वयंपूर्ण रहनेवाली है।

भूमंडलीकरण का परिणाम देश-प्रेम, रिश्ते-नातों पर हुआ है।इस कारण ही भावनाओं की अपेक्षा पैसे को महत्व आया है। मानवतावाद की अपेक्षा हर कोई अमीर बनना चाहता है।सघन का यह वाक्य इसी विचारधारा को स्पष्ट करता है-“माँ जब लायक हो जाऊँगा तभी आऊँगा। ”⁹ युवा वर्ग ने विभिन्न कार्यक्षेत्रों में तो खूब कामयाबी कमाई है।किंतु मानवीय समीकरण बिगाड़ दिए हैं। और ‘दौड़’ इसी का दस्तावेज हैं।

निष्कर्ष -

हिंदी में जिसे भूमंडलीकरण कहते हैं उसे अंग्रेजी में ग्लोबलाइजेशन कहते हैं। अंग्रेजी के ग्लोबलाइजेशन के लिए हिंदी में भूमंडलीकरण के साथ साथ वैश्वीकरण,विश्लेषण,जागृतीकरण जैसे शब्दों का प्रयोग किया जाता है। भूमंडलीकरण से आये आर्थिक उदारीकरण ने देश के बाजार को तो शक्तिशाली बनाया है। परंतु मानव के पारस्परिक संबंधों को बिगाड़ दिया है। वह उपभोक्तावादी बना है। वह तकनीकी जीवन जी रहा है। आज भूमंडलीकरण का प्रभाव हर एक क्षेत्र पर दिखाई दे रहा है। इससे भला शिक्षा व्यवस्था कैसे बच सकती है। शिक्षा का भी भूमंडलीकरण हुआ नजर आता है। आज की व्यावसायिक शैक्षिक संस्थाओं ने युवाओं के लिए उच्च व्यावसायिक शिक्षा के द्वार खोले हैं।जिसके आधार पर आज के युवा नौकरियों पा रहे हैं। किंतु कैरियर या पैसे की उधेड़बून में वह रिश्ते-नाते, पारिवारिक मूल्य तथा अपनी संस्कृति भूल रहा है। पैसा, ग्लैमर और चकाचौंध जीवन आदि अपनातेवाली नई पीढ़ी को अपनापन,पारिवारिक ममत्व,सामाजिक बंधन,रिश्ते-नाते तथा देश के प्रति का लगाव कम हो रहा

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

है। पारिवारिक संबंधों की महक एवं उसकी कसक उसे बेमतलब लगने लगी है। बाजारवाद के शिकस्त में फँसे भारतीय जन-जीवन की जो वास्तविकता है वही ममता कालिया के 'दौड़' उपन्यास में देखने को मिलती है

संदर्भ संकेत

१. डॉ. पंडीत बन्ने आधुनिक हिंदी साहित्य : विविध परिदृश्य पृ ३०
२. २.सं.डॉ.एस के खोत - ठनेपदमे डंदहमउमदज प्दवितउंजपवदैलेजमउएवैवबपंसैबपमदबम -
संदहहंनहम - स्पजमतंजनतमरु छममक थ्वत २०२०ए (आलेख प्रा डॉ संदीप कीर्त पृ १७
३. ममता कालिया :- 'दौड़' पृष्ठ ४१
४. वही पृ. ११
५. वही पृ. १८
६. वही पृ. ८५
७. वही पृ. ४५
८. वही पृ. ३३
९. वही पृ. ३०
१०. वही पृ. ५०
११. वही पृ. ६५
१२. वही पृ. ६८
१३. वही पृ. ५१
१४. वही पृ. ५२
१५. वही पृ. २८
१६. वही पृ. ८५

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण की आहट से परिचित आलोचक: डॉ. देवीशंकर अवस्थी

सतीशकुमार जकाणा पडोळकर

शोधार्थी

विभाग सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे

डॉ. देवीशंकर अवस्थी ने आज से लगभग पांच दशक पहले जब न तो वैश्वीकरण की प्रक्रिया में भारत शरीक था, न ८० के दशक की मीडिया की क्रांति हमारे भारतवर्ष में हुई थी। न कि भाषायी प्रेस उद्योजकता में बड़े उद्योगपतियों का अभूतपूर्व पूँजी निवेश हुआ था और न सूचना संचार प्रौद्योगिकी का चकाचौंध भरा ब्रह्माण्ड इस भारतीय उपमहाद्वीप में प्रवेश कर चुका था, तब साहित्यिक लेखन को स्वातंत्र्य के प्रयोजन से निकालकर जीविकोपार्जन के साधन के रूप में परिवर्तित करने की आवश्यकता डॉ. देवीशंकर अवस्थी ने महसूस की थी। वे लिखते हैं, 'साहित्य-सृजन-प्रक्रिया के मूल में स्वातंत्र्य की भावना भले ही विद्यमान हो, (इसके विवेचन में पड़ना यहीं अप्रसंगिक होगा) पर उसका अंतिम लक्ष्य श्रोता या पाठक प्राप्त करना ही है। जैसे ही रचना समाप्त हुई कि फिर उसका प्रकाशन सृजन-प्रक्रिया का ही अगला और शायद अंतिम कदम है; और इस स्टेज पर लेखक पसंद करे या न करे, उसने एक वस्तु का उत्पादन किया है जिसे कि उसे अन्य वस्तुओं के समान ही बाजार में बेचना है। (यह बात दूसरी है कि लेखक इतना धनी हो कि अपनी इस उत्पादित वस्तु को वह मुफ्त में ही वितरित कर दे दूँ। आज उसकी इस उत्पादित वस्तु का यदि बाजार-मूल्य;डंतामज टंसनमद्ध नहीं है तो फिर वह इस युग के साहित्यिक उत्पादन का अंग नहीं बन सकती। इसके विपरीत यदि विज्ञान के क्षेत्र में कोई नयी खोज हुई हो तो उसका प्रकाशन बिना किसी मार्केट वैल्यू के प्रश्न के हो जायगा; भले ही उसका कोई व्यावहारिक प्रयोग फिलहाल संभव न हो। यह स्थिति साहित्य-सृजन को प्रभावित करती है। कहना यों चाहिए कि आज का साहित्य इस मार्केट-वैल्यू की चलनी में छनकर आता है।

डॉ. देवीशंकर अवस्थी साहित्य को बाजार के साथ जोड़ते हैं। साहित्यिक सृजन भी एक प्रकार का प्रोडक्ट है और उसे अन्य वस्तुओं के साथ बाजार में बेचना है। अगर साहित्यकार द्वारा उत्पादित इस वस्तु का बाजार में कोई बाजार-मूल्य ;डंतामज टंसनमद्ध नहीं है तो ऐसी वस्तु साहित्यिक उत्पादन का अंग नहीं बन सकती। १९६० के दौर में डॉ. देवीशंकर अवस्थी द्वारा किया गया प्रयास आज सच साबित हो रहा है। आज वैश्वीकरण के दौर में साहित्यिक कृतियों ने उत्पादित वस्तुओं की भूमिका अदा की है। आज वैश्वीकरण के प्रभाव के कारण अनेक विमर्शों का उद्भव हुआ है। जनता की मांग के अनुसार साहित्य भी वस्तु के रूप में बाजार में आ रहा है। आज साहित्यकार द्वारा उत्पादित वस्तु का बाजार-मूल्य ;Market Value) है।

डॉ. देवीशंकर अवस्थी साहित्य-सृजन को किसी व्यक्ति द्वारा अवकाश के समय किया हुआ मनोरंजन उपकर्म या स्वातंत्र्य कर्म नहीं मानते हैं। वे साहित्यिक सृजन को ज्ञान-विज्ञान के अन्य ज्ञानशाखाओं के समान एक सामाजिक, उपयोगितावादी एवं उत्पादन कर्म के रूप में स्वीकृति दिलाने के लिए संघर्ष करते हुए दिखायी देते हैं। वे लिखते हैं, 'हम बहुधा अध्यापन, डॉक्टरी, वकालत आदि पेशों, यहाँ तक कि अब वैज्ञानिक पेशे (अखिल भारतीय प्रशासकीय सेवाओं की भांति वैज्ञानिक सेवाओं के भी गठन की बात चल रही है) के संदर्भ में यदि लेखन-व्यवसाय को रखकर देखें तो शायद बात और अधिक स्पष्ट हो सके। इन व्यवसायों में कुछ व्यक्ति लगे होते हैं, जो अपना पूरा समय इन्हें देते हैं और इनसे अपनी जीविका कमाते हैं। इन सब लोगों की कुछ निर्धारित न्यूनतम अपनी योग्यताएं होती हैं जिनको पूरा किये बिना वे उस व्यवसाय में प्रवेश नहीं पा सकते। यदि इन व्यवसायों में लगे व्यक्तियों से उनके कार्य के महत्व और रचनात्मक के बारे में प्रश्न किए जायं तो इनमें से प्रत्येक सफलता के साथ यह दिखा सकता है कि उनमें से हर एक ज्ञान के क्षेत्र का विस्तार करता हुआ चतुर्दिक विकीर्ण मानव-समाज के मानसिक, शारीरिक रूप को विकसित एवं परिवर्तित कर रहा है, समाज के दृष्टिकोण को प्रतिगामी बना रहा है या सामाजिक जीवन के ढोंचे में एक परिवर्तन ला रहा है।' 'परंतु लेखक किसी न्यूनतम योग्यता को प्राप्त करके उस प्रकार लेखक नहीं बन सकता जैसे कोई एल.एल.बी. या एम.बी.बी.एस करके वकील या डाक्टर बनता है। कौन लेखक बने या न बने इस पर कोई प्रतिबंध नहीं है। जिसके भी नाम से कोई चीज प्रकाशित होती है वही लेखक कहला सकता है परंतु इसका जिक्र पहले ही हो चुका है कि एक भिन्न प्रकार का प्रतिबंध प्रकाशन के क्षेत्र में अवश्य है। यहीं एक तथ्य को और देख लेना चाहिए कि उपर उल्लिखित व्यवसायों के समान पूरा समय देकर लिखने वाल आलोचकों, उपन्यासकारों, नाटककारों एवं कवियों की संख्या उपेक्षाकृत कम है। अन्य व्यवसायों में लगे लोग अपने अवकाश के क्षणों में कुछ लेखनकार्य भी कर लेते हैं। इस प्रकार लेखन या साहित्य-सृजन नाम की जो एक सामाजिक क्रिया है, वह एक एक ऐसी दुर्भाग्यपूर्ण भूमि है जिसमें प्रत्येक अपना जोर दिखा सकता है।'

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

डॉ. देवीशंकर अवस्थी ने पेशेगत व्यवसायों के सम्मुख साहित्यिक सृजन को रखकर उसकी गहरी पड़ताल की है। डॉ. देवीशंकर अवस्थी १९६० के दशक में इसी बात को उठाते हैं। १९७०-८० के दशक में ही उनके समकालीन लेखक कमलेश्वर, मोहन राकेश, निर्मल वर्मा आदि लेखकों ने साहित्यिक-सृजन को पेशे के साथ जोड़कर उसे 'जीविकोपार्जन के साधन' के रूप में तबदील किया था। देवीशंकर अवस्थी की दृष्टि की बहुलता के संदर्भ में उदय प्रकाश लिखते हैं, 'उन्होंने १९ वीं सदी के यूरोप में विज्ञान के साथ आज के साहित्यिक सृजन-कर्म की स्थिति की तुलना की है। १९ वीं सदी तक विज्ञान भी साहित्य की ही तरह फुर्सत के क्षणों में किया जाने वाला काम था, (जिसे कुछ सनकी लोग ही किया करते थे) जिसे किसी आर्थिक लाभ की आशा नहीं की जा सकती थी। औद्योगिक क्रांति के काफी बाद जब युद्ध, उद्योग, यंत्र और व्यापार क्षेत्र में विज्ञान का उपयोग हुआ तभी एक व्यवसाय के रूप में उसका विकास हो सका।'

डॉ. देवीशंकर अवस्थी ने भविष्यकालीन संभावनाओं पर अपनी पैनी नजर डाली है। समाचार-पत्रों, अन्य पत्रिकाओं, रेडियो, सिनेमा और टेलिविजन की बढ़ती जरूरत इसमें साहित्यिक-सृजन के लिए संगठित बाजार की संभावना खोजी है। डॉ. देवीशंकर अवस्थी इस संदर्भ में लिखते हैं, 'तात्पर्य यह कि एक लंबा, चौड़ा सुसंगठित पाठक-बाजार है जिसके लिए सामान बनाने वाला लेखक होना चाहिए पर जिसे बेचने की अनेक एजन्सीज हैं। जाहिर है कि यह सब एक ऊँचे दर्जे के तंत्र कौशल की मांग करते हैं।'

डॉ. देवीशंकर अवस्थी वैश्वीकरण एवं बाजारीकरण के साथ साहित्यिक-सृजन को जोड़ने का प्रयास करते हैं। वे कहते हैं आज पूरे विश्व में लेखन कर्म को बेचने के लिए लंबा, चौड़ा सुसंगठित बाजार है, आज आवश्यकता है बाजार मांग के धरातल पर सामान बनाने वाले लेखक की। डॉ. देवीशंकर अवस्थी ने उसी दौर में सृजनात्मक कर्म में व्यावसायिकता की विशेषताएं देखी थीं। वे सारी विशेषताएं आज वैश्वीकरण के दौर में सत्य साबित हो गई हैं। आज सृजनात्मक-कर्म का बाजार मूल्य है और सुसंगठित बाजार भी है साथ बाजार के अनुसार सामान बनाने वाले लेखक भी हैं।

भले ही डॉ. देवीशंकर अवस्थी वैश्वीकरण के दौर के आलोचक नहीं हैं, लेकिन उनकी आलोचना में वैश्वीकरण की आहट दिखायी देती है। यही उनकी आलोचना की भविष्योन्मुख दृष्टि भी कही जा सकती है।

संदर्भ:

१. आलोचना और आलोचना; डॉ. देवीशंकर अवस्थी; वाणी प्रकाशन नयी दिल्ली, संस्करण १९९५; आवृत्ति २०१३
२. आलोचना का विवेक; संपा. डॉ. राजेन्द्रकुमार; लोकभारती प्रकाशन इलाहाबाद; प्रथम संस्करण २००४

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

‘जो है सो’ कहानी में भूमंडलीकरण और बाजारवाद

श्री. सतीश कृष्णात पाटील-कोले,
 शोधछात्र,
 शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर।

कहानीकार सूर्यनाथ सिंह के ‘धधक धुआँ धुआँ’ कहानीसंग्रह में ‘जो है सो’ यह कहानी है। समाज जीवन की बदलती गतिविधियों को उजागर करनेवाले ये कहानीकार है। उन्होंने कहानियों के माध्यम से गाँवों का चित्रण किया है। वो गाँव जो बाजारवाद की पैठ में आया है। वो गाँव जो भूमंडलीकरण की जकड़ों में फँसा है। जिसमें द्वंद्व है दो पीढ़ियों के बीच। सूर्यनाथ सिंह जी ने भूमंडलीकरण और बाजारवाद के प्रभाव से गाँवों की बदलती संरचना को चित्रित किया है। लेखक ने युवा पीढ़ी की मानसिकता तथा संवेदनशून्यता का बड़े ही मार्मिकता के साथ चित्रण किया है। ‘जो है सो’ में स्थित गाँव सिर्फ ‘नौगाँवा’ नहीं है, तो ऐसे अनेक गाँव भारत में हैं जो भूमंडलीकरण के दायरे में आए हैं। ‘नौगाँवा’ इन गाँवों का प्रतिनिधित्व करता है। इन गाँवों पर आर्थिक उदारीकरण हावी है। शहर की चक्काचोंध के प्रति आज की युवा पीढ़ी आकर्षित है। सूर्यनाथ सिंह जी ऐसे नये लेखक है जिन्होंने उन गाँवों का चित्रण किया है जो हिंदी साहित्य में उपेक्षित है। गाँवों का चित्रण, मध्यमवर्गीय परिवार का चित्रण तो कहानियों में मिलता है परंतु गाँव समाप्त होने का चित्रण किसी ने नहीं किया है। गाँव की संस्कृति, किसानों की किसानी सब मिटती चली जा रही है। इसकी वजह सिर्फ भूमंडलीकरण और बाजारवाद ही है।

भूमंडलीकरण यह २१ वीं सदी की नयी अवधारणा है। बीसवीं सदी के अंतिम दो दशक में इसकी नींव दिखाई देती है परंतु हिंदी साहित्य में इसका प्रचलन आज की सदी में ज्यादा दिखाई देता है। भूमंडलीकरण ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ की संकल्पना को साकार करता है। पूरे विश्व को एक पैठ में बाँधने का काम करता है। भूमंडलीकरण के बारे में कहा है कि “भूमंडलीकरण अपने मूलार्थ में भूमंडीकरण है। तात्पर्य यह है कि दुनिया और कुछ नहीं सिर्फ खरीदने-बेचने की जगह है। भूमंडलीकरण अपने आशय से भिन्नो से एकता की बात नहीं करता है बल्कि अपनी परियोजना के अंतिम चरण में भिन्नो के एक में अन्तर्मुक्तिकरण का दुस्वप्न देखता है।”^१ विश्व के सभी देश एक-दूसरे से जुड़े हैं। विश्व की अर्थनीति और विश्वबाजार के निर्माण से प्रत्येक देश एक-दूसरे से जुड़ा है। आज देश में प्रत्येक राज्य, शहर, गाँव इस भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में आया है। अजय तिवारी जी भूमंडलीकरण के बारे में कहते हैं कि “भूमंडलीकरण दो बड़ी घटनाओं का संयुक्त रूप है। एक चीज है सूचना और दूसरा बाजारवादी व्यवस्था।”^२ इन दो रूपों से ही भूमंडलीकरण का दिन-ब-दिन विस्तार होता दिखाई दे रहा है। आज की बढ़ती और विकसित होती सूचना प्रणाली ने तो पूरे विश्व को एक कमरे में बंद कर दिया है। भूमंडलीकरण ही भूमंडीकरण है और इसका अगला रूप बाजारवाद है। जो भूमंडलीकरण के प्रभाव से पूरी दुनिया में विस्तार ले रहा है। बाजारवादी दौर में लोगों पर बाजार हावी हुआ है। आपके बाजार जाने का और न जाने का फर्क नहीं पड़ता, या किसी चीज की आपको जरूरत है या नहीं बाजार नहीं देखता, तो बाजारवादी संस्कृति या उसके आयाम आपको उन उत्पादों की खरीददारी करने के लिए मजबूर करते हैं। उपभोक्तावादी संस्कृति को बाजार निर्माण करता है। इस भूमंडलीकरण और बाजारवाद ने पुरानी संस्कृति और नई संस्कृति की स्थापना की है।

सूर्यनाथ सिंह की कहानी ‘जो है सो’ में बदलते ग्रामीण जीवन की दास्ता है। बाजारवादी संस्कृति ने इस गाँव को तोड़ा है, जो इस कहानी में ‘नौगाँवा’ का चित्रण है। गाँव की संस्कृति मिटती जा रही है। गाँव टूट रहे हैं, बिखर रहे हैं। लोग शहर की तरफ भाग रहे हैं। गाँवों में औद्योगिक विकास हो रहा है। विदेशी कंपनियाँ गाँवों की तरफ अपनी आकर्षण बनायी हुई है। गाँव उनका स्वागत कर रहे हैं। क्योंकि खेती में न किसानों को मुनाफा मिल रहा है और न उसमें उपज बढ़ रही है। कई जगह पर पानी की समस्या है, तो कई आर्थिक समस्याओं से किसान जूझ रहे हैं। ऐसे में किसानों के बेटे अपने पुरखों की जमीन बेच रहे हैं। प्रस्तुत कहानी में नौगाँवा के बड़े लोग और युवा पीढ़ी के बीच में मतभिन्नता दिखायी है। बूढ़े जमीन बेचने को तैयार नहीं हैं। जमीन उनके मान-सम्मान की निशानी है। वे कहते हैं कि “अरे, ई जमीनिया हैं तब तक मान-सम्मान, अभिमान है, खाके फुटानी छक रहे हो। जिस दिन नहीं रहेगी, उस दिन कुक्कुर सियार भी पूछने नहीं आएगा।”^३ वे जमीन को बेचने के खिलाफ है परंतु नवहे तथा नवयुवक, जो बेरोजगार है, जिनके हाथों को काम नहीं वे नौकरी, व्यवसाय तथा बनियेगिरी के सपने देखते हैं। वे कहते हैं कि “साला, बिजनेस सेंटर खुलेगा तो इस जिले का भाग जाग जाएगा। दिल्ली, बम्बई, बंगलोर जाने का कौनो जरूरत नहीं। दस हजार की नौकरी के लिए ससुर खेत-बारी बेच के घूस देने का जुगत भिडाते रहे.....”^४ युवावर्ग सपने देख रहा है कि कोई रोजी-रोटी का काम मिले। आर्थिक उदारीकरण की नीति के तहत सरकार ने देहातों में नीज कंपनियों के माध्यम से

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

एक्सप्रेस वे, बिजनेस सेंटर, बिजली परियोजना खुलने के लिए आठ-नौ गाँवों का चयन किया है। वहाँ की जमीन नीजि कंपनियों को सरकारी मुआवजे के तहत किसानों से ली जाएगी। यह कंपनियाँ देहनों में लोगों को भूलभुलैया करने का प्रयास कर रही है। लोग उन आश्वासनों की लालच में अपनी जमीनें उन्हें सस्ती कीमतों पर दे रही है। बदलाव और विकास की नीति ने लोगों के आचार-विचार, नैतिक मूल्य, रहन-सहन पर प्रभाव डाला है।

भूमंडलीकरण से औद्योगिक विकास तो हो रहा है परंतु किसानों की जमीन खरीदने से उन्हें आर्थिक नुकसान भी हो रहा है। नीजि कंपनियों ने किसानों की खेती खरीदी है लेकिन उसमें डेढ़ रुपया सैकड़ा कमिशन के तौर पर साझीदार लोग किसानों से ले रहे हैं। पटवारी और कारोबारी लोगों के मिलीभगत से किसानों को मुजावजों की किश्त के लिए ठग रहे हैं। बनियेगिरी फैली जा रही है। इसमें किसी को आर्थिक घाटा हो रहा है तो किसी को मुनाफा। नेताओं और प्रॉपर्टी डिलरों की मंडली ने खेतों को बेचने का बाजार ही खुलवाया है। रामकिशोर मिसिर नामक पात्र जिंदगीभर शास्त्र-पुराण पढ़के लोगों का भाग्य बाँचते रहे। परंतु उनका बेटा अमरजीत को होटल चलाता है। वो रसोई पकाने की पढ़ाई भी कर चुका है। इस पात्र के रूप में सूर्यनाथ सिंह जी यह बताते हैं कि बदलते समय के अनुसार अपने कार्यों में भी बदलाव करना चाहिए। यह समय की माँग है। नया दृष्टिकोण लेकर वह अपना होटल का व्यवसाय चलाता है।

प्रस्तुत कहानी महानगरों, सेज, हाई-वे एवं अन्य प्रस्तावित अथवा बढ़ते औद्योगिक क्षेत्र के आसपास के देहाती इलाकों की कृषिभूमि को अपने चंगुल में फँसाने, जबड़ों में जकड़ते, सत्तापोषित पूँजिपतियों के असली चेहरों को दिखाती है। साथही उनके चंगुल में आ रहे किसानों के त्रासद यथार्थ का सजीव चित्रण किया है। विकास मार्ग पर दौड़ लगाकर महानगर गाँव तक पहुँचा है तो अपनी सारी सड़ांध साथ लेकर। बाजारवाद भूत शहरी और ग्रामीण लोगों के कंधे पर बराबर हावी होता दिखाई दे रहा है। बाजारवादी के आने से पहले हर तरफ स्वर्गीय सुख-शांति का राज था। ग्रामीण जीवन तो बहुत ही अच्छी तरीके से जी रहा था। अमरजीत के ढाबे को हटाकर चिरौजीलाल जी के मिठाईमहल को लाने की प्रवृत्ति फिलहाल पनप रही है। यह सिर्फ उदाहरण है। उसके लिए अमरजीत जैसे कई युवाओं की हत्याएँ हो रही है। यह हत्याएँ व्यवसाय की वजह से हो रही है। गाँवों में पनपती यह विदारक संस्कृति भूमंडलीकरण का ही परिणाम है।

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि 'जो है सो' कहानी में लेखक सूर्यनाथ सिंह जी ने भूमंडलीकरण के प्रभाव से गाँवों का नया यथार्थ अनुभूति के द्वारा अभिव्यक्त किया है। भूमंडलीकरण और बाजारवाद के प्रभाव से लोगों के जीवन में हो रहे बदलाव को इस कहानी में दर्शाया है। 'जो है सो' यह प्रतिनिधि कहानी है गाँवों के मिटने की और शहर बनने की। पूँजीवादी विकास मॉडल तथा उससे उपजी उपभोक्तावादी संस्कृति के प्रति गाँवों में प्रबल आकर्षण दिखाई देता है। गाँव पूँजीवादी शैली तथा विकास प्रतिमानों का अनुयायी बन गया है। गाँव पश्चिमीकरण को अपना सौभाग्य समझ रहा है। इस कहानी से पाठकों को यह संदेश मिलता है कि विकास की सारी योजनाएँ केवल बदहाली और असंतोष लाती है और मानसिक सुख, चैन छीन लेती हैं।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. प्रफुल्ल कोलख्यान, बाजारवाद और जनतंत्र, आनंद प्रकाशन, कोलकता, पृष्ठ-१७
२. संपादक, बंदी नारायण, साहित्य और समय, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ-६१
३. सूर्यनाथ सिंह, धधक धुआँ धुआँ, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ-१३
४. वहीं, पृष्ठ-१३

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा

वर्षा गजानन पाटील,
शोधछात्रा,
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर।

वैश्वीकरण का सामान्य अर्थ है, किसी देश की अर्थव्यवस्था को विश्वस्तर की अर्थव्यवस्था से संलग्न करना। वैश्वीकरण के चलते हमारे देश में जो क्षेत्र भारी प्रभावित हुए हैं उनमें कृषि, शिक्षा और संस्कृति का मुख्य रूप से समावेश है। वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा का स्वरूप हर कदम पर एक अवसर और हर कदम पर एक चुनौती के जैसा बन गया है। यह निर्विवाद है कि, समय और समाज सदा ही परिवर्तनशील रहा है। किंतु बीसवीं सदी के उत्तरार्ध में और इक्कीसवीं सदी के लगभग पहले दशक में विश्व में जितना परिवर्तन आया है, उतना पिछली अनेक सदियों में नहीं आया था। सूचना प्रौद्योगिकी क्रांति और उन्नत संचार व्यवस्था ने समूचे विश्व को एक विश्वग्राम में परिवर्तित कर दिया है। सूचना प्रौद्योगिकी के वाहक संगणक और इंटरनेट से सूचनाओं और विचारों के आदान-प्रदान में जहाँ मानव जीवन अत्याधिक सुविधापूर्ण हुआ है, वही घोर नीति एवं असम्प्रक्ति के कारण जनमानस पर दूषित प्रभाव पड़ रहा है। इसके अलावा इस कालखंड में जिस विचारधारा ने विश्व को सर्वाधिक प्रभावित किया है वह है 'वैश्वीकरण'। हिंदी आज विश्व की एक प्रतिष्ठित और मान्यता प्राप्त भाषा बनी है। हिंदी संसार की विशिष्ट महत्वपूर्ण भाषाओं में से एक है। वैश्वीकरण के बारे में सुरैय्या शेख कहती है की "वैश्वीकरण की अवधारणा जैसी-जैसी गतिमान बनती जा रही है वैसी ही हिंदी की संरचना का नया रूप उभरता जा रहा है। वैश्वीकरण ने न केवल नई-नई संरचना प्रदान की बल्कि उसको अपनाने के लिए अनुकूल माहौल भी प्रदान किया है। हिंदी संरचना के नए रूप को नई जमीन प्रदान करने का काम वैश्वीकरण ने किया है।" वैश्वीकरण के माहौल ने तो दुनिया की दूरियों को ही मिटाया। वैश्वीकरण को लेकर भाषा के परिप्रेक्ष्य में भी यही बात है। हिंदी अपनी शक्ति और उदारता से भारत एवं विदेशी भाषाओं के हजारों शब्दों को अपनाकर पर्याप्त शक्ति अर्जित कर चुकी है।

भारत में हिंदी भाषियों की और हिंदी में प्रयोग करनेवाले लोगों की संख्या को देखकर संगणक सॉफ्टवेयर कंपनी मायक्रोसॉफ्ट ने भी एम. एस. ऑफिस सॉफ्टवेयर हिंदी में उतारा है। गुगल सर्च इंजन ने भी हिंदी भाषा को पर्याय के रूप में रखा है। यहाँ तक हर भारतीय भाषा सर्च इंजन पर देखी जा सकती है। इंटरनेट पर भी अनेक हिंदी वेबसाइटों की भरमार देखी जा सकती है। अनेक पत्र-पत्रिकाएँ नियमित रूप से इंटरनेट पर प्रकाशित होती हैं। हिंदी भाषियों की बढ़ती संख्या और वैश्वीकरण के दौर में नई-नई पत्रिकाएँ तथा वेब पेजों की भरमार बढ़ती जा रही है। इंटरनेट पर केवल हिंदी भाषा को पढ़ा ही नहीं जाता तो ई-मेल भी हिंदी भाषा में संभव हुआ है।

बाजार और हिंदी की अनुकूलता का एक बड़ा उदाहरण यह हो सकता है कि पिछले दस-बीस सालों में संचार माध्यमों पर हिंदी के विज्ञापन के अनुपात में सत्तर प्रतिशत उछाल आया है। इसका कारण सुरैय्या शेख बताती है की "वैश्वीकरण के मूल में आधारभूत तत्त्व है व्यापार, जिसे समता, मानवता और विश्वबंधुता से कोई लेना-देना नहीं। अतः इसे भूमंडलीकरण कहना ही सार्थक होगा।" भारतरूपी इसी बड़े बाजार में सबसे बड़ा उपभोक्ता वर्ग मध्य और निम्नवर्ग है जिसकी समझ और आस्था अंग्रेजी की अपेक्षा अपनी राष्ट्रभाषा से अधिक प्रभावित होती है। इस नए भाषिक परिवेश में विभिन्न संचार माध्यमों की भूमिका केंद्रीय हो गई है।

वैश्वीकरण के मौजूदा दौर में भारतीय बाजार की ताकद जैसे-जैसे बढ़ेगी वैसे-वैसे भारतीय भाषा और हिंदी की भूमिका व्यापक होगी। वैश्वीकरण का यह युग एक तरह का कंपनी का युग है। इस युग में औद्योगिक उत्पाद, उपभोक्ता, बाजार और टेक्नोलॉजी का सर्वथा नया संबंध बन रहा है। इसमें देशी या राष्ट्रीय कुछ भी नहीं है। सब कुछ बहुराष्ट्रीय है। पर इस बहुराष्ट्रीय की जुबान वही है जो हमारी आपकी जुबान है। यानी वैश्वीकरण के दौर में हमारे बीच जो चीजें बिक रही हैं वे दुनिया के किसी भी हिस्से का उत्पाद हो सकती हैं, पर बिक रही हैं हमारी प्रादेशिक भाषा में।

हिंदी भाषा का साहित्य भी आज विविध विधाओं के माध्यम से वैश्विक फलक पर अपना अलग स्थान बना रहा है। उत्कृष्ट लेखन और हिंदीतर श्रेष्ठ साहित्य का अनुवाद इस भाषा को मांझ कर इसके वैश्वी स्वरूप को प्रभावी रूप से प्रस्तुत कर सकता है जो कि वैश्वीकरण के इस दौर में परम आवश्यक है। आज हिंदी को समृद्ध बनाने में पत्र-पत्रिकाओं के साथ साप्ताहिक, पक्षिक एवं मासिक पत्र भी अपनी भूमिका निभा रहे हैं। लेकिन हिंदी का सहारा बन रहे इन माध्यमों से ही हिंदी को सबसे बड़ा खतरा भी है। यह माध्यम बोलचाल की भाषा के नाम पर विदेशी भाषा के व्यामोह से स्वयं को मुक्त नहीं कर पा रहे हैं और

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

इनमें प्रयुक्त भाषा में अँग्रेजी शब्दों की भरमार होने लगी है। परिणाम है कि हिंदी के स्वरूप में बदलाव आकर हिंग्लिश एक नया अपभ्रंश रूप अवतरीत हो रहा है। जिसे हमारे सरकार की नीति बढ़ावा दे रही है। इस नीति को डॉ. शिवप्रसाद प्रस्तुत करते हैं—“केंद्र सरकार की अँग्रेजी हिंदी नीति का प्रचार-प्रसार अँग्रेजी के माध्यम से हो रहा है। महात्मा गांधी का सपना हिंदुस्तानी को प्रश्रय देना था परंतु केंद्र सरकार की नीति वैश्वीकरण, उदारीकरण, निजीकरण, बाजार एवं शोध-खोज की भाषा अँग्रेजी है।

अतः स्वतंत्रता प्राप्ति के समय तक हिंदी दुनिया में तीसरी सर्वाधिक बोली जानेवाली भाषा थी परंतु आज स्थिति यह है कि व दूसरी सर्वाधिक बोली जानेवाली भाषा है। यदि हिंदी जानने-समझनेवाले हिंदीतर भाषी देशी-विदेशी हिंदी भाषा प्रयोक्ताओं को भी इसके साथ जोड़ लिया जाए तो हो सकता है कि हिंदी दुनिया की प्रथम सर्वाधिक व्यवहृत भाषा सिद्ध हो। हिंदी के इस वैश्विक विस्तार का बड़ा श्रेय भूमंडलीकरण और संचार माध्यमों के विस्तार को जाता है। यह कहना गलत न होगा कि संचार माध्यमों ने हिंदी के जिस विविधतापूर्ण सर्व समर्थ नए रूप का विकास किया है, उसे भाषा समृद्ध समाज के साथ-साथ भाषावंचित समाज के सदस्यों को भी वैश्विक संदर्भों से जोड़ने का काम किया है। यह अनेकानेक बोलियों में व्यक्त होनेवाले ग्रामीण भारत की नई संपर्क भाषा है। इस भारत तक पहुँचने के लिए बड़ी से बड़ी बहुराष्ट्रीय कंपनियों को भी हिंदी और भारतीय भाषाओं का सहारा लेना पड़ रहा है।

संदर्भ ग्रंथ :-

1. डॉ. सुरैय्या शेख, हिंदी साहित्य और साहित्यिक विमर्श, पृष्ठ ७२
2. वहीं, पृष्ठ ७०
3. डॉ. शिवप्रसाद शुक्ल, वैश्वीकरण और हिंदी गद्य साहित्य, पृष्ठ २२०

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा

शिवानी विनोद मुंडे,
शोधछात्रा,
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर।

वैश्वीकरण २० वीं सदी के उत्तरार्ध का महापरिवर्तन है। यह मूलतः उदारवादी आर्थिक संरचना की देन है। किसी कार्य या प्रसंग के प्रभाव में दुनिया को लपेटना ही वैश्वीकरण, भूमंडलीकरण है। वैश्वीकरण के इस दौर में दुनिया एक देहात बन गई है। औद्योगिक और प्रौद्योगिकी की क्रांति के कारण व्यक्ति एक क्लिक में दुनिया की सैर कर आता है। भारतीय युवा पीढ़ी पाश्चात्य चकाचौंध के साथ उनकी संस्कृति को भी अपनाने लगा है। वैश्वीकरण के इस दौर से सभी क्षेत्रों के साथ भाषा भी प्रभावित हुई है। हिंदी भाषा को राष्ट्रभाषा, राजभाषा का दर्जा प्राप्त है। लेकिन क्या सही मायने में हम अपना कारोबार हिंदी में करते हैं? अंग्रेजी में संवाद करना लोगों को गर्व महसूस होता है। माता-पिता भी अपने बच्चों को अंग्रेजी माध्यम में पढ़ाना चाहते हैं। यहाँ तक की उच्च माध्यमिक स्तर पर अंग्रेजी अनिवार्य और हिंदी ऐच्छिक विषय है। लेकिन एक तरफ वैश्वीकरण के संगणकीय युग में हिंदी में काम करने के लिए और विदेशियों को हिंदी सीखने के लिए अलग-अलग सॉफ्टवेयर बनाए गये हैं।

मॉरिशस के हिंदी विद्वान दयानंदलाल बंसराम कहते हैं-“हिंदी एक ऐसी भाषा है, जिसके द्वारा विश्व की एक बड़े जनसमुदाय से भावात्मक रूप में उभर रहा है। बोलनेवालों की संख्या तथा भाषा की वैज्ञानिकता की दृष्टि से हिंदी संयुक्त राष्ट्रसंघ की भाषा बनने के लिए पूर्णतः सक्षम है।”^१ भारत की संस्कृति और सभ्यता को जानने के लिए विदेशियों ने हिंदी सीखना शुरू किया है। दुनिया के लगभग १६५ विश्वविद्यालयों में हिंदी अध्यापन की सुविधा है। मॉरिशस, त्रिनिदाद, गयाना, सुरिनाम, सिंगापुर आदि के अलावा इंग्लैंड, अमेरिका, रूस, नेपाल आदि देशों में भी हिंदी बोली जाती है। ज्यादातर लोग (विदेशी लोग) भारतीय संगीत को जानने और सुनने के लिए हिंदी सीखना चाहते हैं।

इस स्थिति में यह कहना अनिवार्य होगा कि विदेशों में हिंदी भाषा को बढ़ावा मिल रहा है तो हिंदुस्तानी होने के नाते हिंदी का प्रचार-प्रसार करने के लिए जनसामान्य से लेकर उच्च प्रणाली तक हिंदी को महत्व देना चाहिए।

भारतीय कृषि को विश्वस्तर पर विश्वसनीय स्थापित करने संबंधी डॉ बच्छाव लिखते हैं-“जागतिकीकरण की स्पर्धा में भारतीय कृषि उत्पादन को विश्वास संपादित करना है तो कृषि उत्पादन को अपनी गुणात्मकता सिद्ध करनी होगी। यह गुणात्मकता निर्यात के पश्चात् उपभोक्ता के पास पहुँचने तक कायम रहनी चाहिए।”^२

सच है कि भारतीय किसानों ने खेती के तंत्रज्ञान को अपनाकर देश के विकास में सहयोग देना जरूरी है। व्यवसायाभिमुख और कृषि तंत्रज्ञान में हिंदी होनी चाहिए। साथ ही विश्वविद्यालयीन स्तर पर भी हिंदी का प्रचलन होना चाहिए।

देश-विदेशों में संबंध प्रस्थापित करने के लिए वैश्वीकरण एक बहुत बड़ा अवसर है। अद्यावत तकनीकी को अपनाने का भी यह बहुत बड़ा अवसर है। समाज और लोगों की मानसिकता को जोड़ने का कार्य करनेवाली एकमात्र प्रभावशाली भाषा हिंदी ही है।

हिंदी भाषा उसकी वैज्ञानिकता के कारण सरल और आसान भाषा है। इससे खेती के तंत्रज्ञान को सर्वसाधारण शिक्षित व्यक्ति भी समझकर उसप्रकार की खेती करके अधिक उत्पादन ले सकता है। वैश्वीकरण के इस दौर में सबके साथ रहना है तो हमारा फर्ज बनता है कि हिंदी भाषा के शिक्षा व्यवस्था में नया बदलाव लाना जरूरी है। क्योंकि आनेवाला कल हिंदी अंतर्राष्ट्रीय भाषा बनने की ओर संकेत करता है।

संदर्भ :

१. हिंदी साहित्य और साहित्यिक विमर्श, डॉ. सुरैय्या शेख, प्रथम संस्करण २०१४, पृ. ७६
२. वहीं, पृ. ७३

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा

शहिदा नजीर अल्लार
मलकापुर जिला . कोल्हापुर

आज का दौर वैश्वीकरण का है जिसे हम 'भूमंडलीकरण' या 'ग्लोबलाइजेशन' कहते हैं। वैश्वीकरण की संकल्पना के अनुसार सारा विश्व 'ग्लोबल विलेज' के रूप में परिवर्तित हो रहा है। आज की सामाजिक-आर्थिक-राजनीतिक-सांस्कृतिक-साहित्यिक भाषिक चर्चाओं के केंद्र में वैश्वीकरण है क्योंकि वैश्वीकरण ने एक ओर बाजार को आकर्षित किया है। तो दूसरी ओर समाज-सांस्कृतिक-साहित्य-राजनीति तथा भाषाओं पर उसका प्रभाव पड़ रहा है। भूमंडलीकरण के अंतर्गत बाजार संस्कृति के विकसित हो जाने से भाषा का बाजारीकरण हो गया है। पूरे विश्व में हिंदी जाननेवाला उपभोक्ता वर्ग जादा है साथ ही साथ हिंदी मीडिया की भाषा है इस दृष्टि से भूमंडलीकरण हिंदी भाषा में नई उर्जा का संचार कर रहा है। हिंदी भाषा का विकास हो रहा है। वैश्वीकरण के इस दौर में हिंदी अपनी शक्ति और सामर्थ्य के बल पर उभर रही है।

वैश्वीकरण' का अर्थ

'वैश्वीकरण' को अंग्रेजी में 'Globalisation' कहा जाता है। वैश्वीकरण के अन्य पर्यायी शब्द हैं- 'भूमंडलीकरण' 'जागतिकरण' 'विश्वग्राम' 'विश्वायन' 'संसारीकरण' 'खगोलीकरण' आदि। इन शब्दों में वैश्वीकरण तथा भूमंडलीकरण शब्द सर्वाधिक प्रचलित हैं। वैश्वीकरण को 'वसुधैव कुटुंबकम्' के संदर्भ में भी स्पष्ट किया जाता है। इस संकल्पना के अनुसार सारा विश्व एक परिवार है। वसुधैव कुटुंबकम् वसुधा अर्थात् धरती को एक परिवार कहा गया है। वैश्वीकरण के समर्थकों का भी मानना है कि वैश्विक प्रगति तथा सूचना और संचार क्रांति के परिणामस्वरूप संपूर्ण विश्व एक ग्राम में तब्दील हो गया है।

वैश्वीकरण' की अवधारणा

भूमंडलीकरण शब्द का संबंध वाणिज्य और व्यापार से है। यह संचार और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र से आया हुआ है। भूमंडलीकरण शब्द का व्याकरणिक पक्ष है जो भूमंडल नहीं है उसे भूमंडल बनाना। भूमंडलीकरण में विश्व बाजार को एक ही क्षेत्र में देखा जाता है। इसमें बाजार संबंधी क्रियाओं सहित व्यापारिक कार्यकलापों का वैश्वीकरण है। भूमंडलीकरण या वैश्वीकरण में प्रत्येक देश का अन्य देशों के साथ वस्तु-सेवा-पूंजी और बौद्धिक संपदा का अप्रतिबंधित आदानप्रदान है। इसे मोटे तौर पर पूंजी और श्रम के आदानप्रदान की दृष्टि से देखा जा सकता है। संक्षेप में वैश्वीकरण की संकल्पना विश्व के देशों के बीच खुले बंधनमुक्त व्यापार पर आधारित है जिसमें बांटने की कला है और लाभ कमाई की प्रवृत्ति है। वैश्वीकरण के अंतर्गत सबसे अधिक विकास बाजारवाद का हो रहा है। बाजारसंबंधी दृष्टि उपभोक्तावाद पर आधारित है उपभोग में बढ़ोतरी होने से बाजार का विकास होगा इसलिए वस्तु और सेवाओं की मांग पैदा की जाती है।

वैश्वीकरण और भाषा का संबंध

वैश्वीकरण की प्रक्रिया में भाषा का अनन्यसाधारण महत्व है। वैश्वीकरण में लोगों कंपनियों और विभिन्न राष्ट्रों के बीच पारस्परिक संवाद तथा एकता को स्थापित किया जाता है। वैश्वीकरण का संबंध अंतरराष्ट्रीय व्यापार-निवेश-सूचना प्रौद्योगिकी-कृषि-उद्योग एवं अन्य क्षेत्रों से है। विश्व के विभिन्न देशों के बीच की सीमाएं सहयोग के लिए परस्परालंबी हो गई हैं। अर्थतंत्र अब वैश्विक हो रहा है। बहुराष्ट्रीय कंपनियों का प्रसार हो रहा है। इन बदलते संदर्भों का प्रभाव पर्यावरण-सांस्कृतिक-राजनीति-सामाजिक विकास के साथ साथ भाषा पर पड़ रहा है। क्योंकि भाषा ही वह साधन है जिसके माध्यम से मनुष्य परस्पर विचारविनिमय करता है विचारविनिमय का प्रमुख साधन भाषा है और भाषा ही मनुष्य की बहुत बड़ी शक्ति है। वैश्वीकरण के दौर में बाजार संस्कृति के विकसित हो जाने पर भाषा का बाजारीकरण हो गया है। बाजार में सामान को बेचने के लिए एक सरल आम आदमी की जनभाषा की आवश्यकता होती है। इस दृष्टि से विश्व बाजार में हिंदी भाषा की महत्वपूर्ण भूमिका है।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा

वैश्वीकरण से हिंदी का विस्तार हो रहा है [अधिकाधिक विकास हो रहा है]। हिंदी अपनी शक्ति और सामर्थ्य के बल पर और उभर रही है। हिंदी भाषा का शब्दसमूह बढ़ गया है। वैश्वीकरण के इस युग में हिंदी को नजरअंदाज कर वैश्वीकरण की भाषाई स्तर पर प्रक्रिया नहीं हो सकती है। उत्पादन कर्ता को ग्राहक की भाषा समझना आवश्यक है और जादा से जादा ग्राहक या उपभोक्ता वर्ग हिंदी भाषी है या हिंदी समझते और बोलते हैं। लगभग १५० से अधिक देशों में हिंदी बोली और समझी जाती है। मीडिया की भाषा भी हिंदी है उपभोक्ता वर्ग की भाषा होने से हिंदी भाषा व्यापार को बढ़ाने में सहायक है। हिंदी विश्व बाजार की माध्यम भाषा है संपर्क भाषा है हिंदी भाषा को विश्वभाषा का दर्जा प्राप्त हुआ है। विश्वस्तर पर हिंदी भाषा का दूसरा स्थान है। वैश्विक स्तर पर हिंदी भाषा का प्रचार प्रसार होने के कई कारण हैं। उनमें निम्नलिखित कारण महत्वपूर्ण मान सकते हैं।

१. हिंदी संचार भाषा के रूप में लोकप्रिय

संचार माध्यमों का वैश्वीकरण और बाजारीकरण में महत्वपूर्ण स्थान है। वैश्वीकरण के दौर में संचार माध्यमों का प्रयोग अधिकाधिक हो रहा है। संचार माध्यम चाहे प्रिंट हो या इलेक्ट्रॉनिक उनमें हिंदी का प्रयोग सबसे जादा हो रहा है। जादा से जादा समाचार पत्र तथा पत्रिकाएँ हिंदी में निकलती हैं। सबसे जादा पढ़ा जानेवाला समाचारपत्र हिंदी का है। हिंदी समाचारपत्रों को पढ़नेवाली पाठक संख्या प्रतिदिन ३ करोड़ के ऊपर है। जबकि अंग्रेजी पाठक संख्या १ करोड़ है। अमेरिका [कनाडा] [इंग्लैंड] [जापान] [डॉनल्ड] आदि देशों में भी रेडिओ और टीवी चैनल हैं। विश्वबाजार में हिंदी फिल्मजगत का करोड़ों का कारोबार होता है। इंटरनेट [मोबाइल] [ब्लॉग] [फेसबुक] [ट्विटर] [यूट्यूब] आदि के कारण हिंदी वैश्विक स्तर पर और विकसित हो रही है। इंटरनेट पर हिंदी प्रयोक्ताओं का स्थान अंग्रेजी के बाद दूसरा है।

२. हिंदी विश्व की प्रमुख संपर्क भाषा तथा विश्व भाषा

जनगणना करके यह बताया गया है कि संसार में १४६ राष्ट्र ऐसे हैं जिनमें हिंदी भाषियों की संख्या बड़ी मात्रा में है। युनेस्को के अनुसार जनसंख्या की दृष्टि से तीन भाषाएँ महत्वपूर्ण हैं [अंग्रेजी] [चीनी] तथा हिंदी। फिर भी इनमें जादा समझी जानेवाली भाषा के रूप में हिंदी भाषा का स्थान विश्व में प्रथम है। हिंदी भाषा में विश्व भाषा के सभी गुण विद्यमान हैं। विश्वभाषा याने पूरे विश्व की पूरे संसार की भाषा वह भाषा जो विश्व के अधिकांश देशों में बोली या समझी जाती है।

३. हिंदी ग्राहक की तथा विज्ञापन की भाषा

वैश्वीकरण का सबसे अधिक संबंध बाजारवाद से है। बाजारसंबंधी दृष्टि तथा उपभोक्तावाद पर आधारित तत्व के अनुसार उपभोग में बढ़ोतरी होने के लिए ग्राहक की भाषा से अवगत होना विज्ञापन की भाषा से अवगत होना आवश्यक है और इस दृष्टि से हिंदी भाषा पूरी तरह समृद्ध है। बहुराष्ट्रीय कंपनियों को अपनी खपत बढ़ाने हेतु ग्राहक की भाषा में बात करना [जनसंपर्क] करना तथा अपने विज्ञापन उसी भाषा में देना अनिवार्य है। वैश्वीकरण के इस विश्व बाजार में वस्तु अथवा सेवा को बेचने के लिए एक सरल आम आदमी की जनभाषा की आवश्यकता है। इसके लिए साहित्यिक [मानक] [शास्त्रीय] भाषा की आवश्यकता नहीं है और हिंदी वह भाषा है जो इन गुणविशेषताओं से परिपूर्ण है। इस कारण वैश्वीकरण के दौर में हिंदी का प्रचार प्रसार ग्राहक की भाषा जनसंपर्क की भाषा तथा विज्ञापन की भाषा के रूप में हो रहा है।

४. विश्वस्तर पर हिंदी का अध्ययन अध्यापन तथा अनुसंधान

वैश्वीकरण के धरातल पर हिंदी भाषा के महत्व के कारण हिंदी भाषा का अध्ययन अध्यापन तथा अनुसंधान हो रहा है भारत में केंद्रीय शिक्षा संस्थान ने विदेशी हिंदी शिक्षण की अलग योजना बनाई है। चीन [जापान] [कोरिया] [रूस] [ब्रिटेन] [फ्रान्स] [जर्मनी] [अमेरिका] [यूरोप] आदि देशों के साथ साथ लगभग १५० से अधिक देशों में [१७६] विश्वविद्यालयों में हिंदी भाषा का अध्ययन एवं शोधकार्य हो रहा है। अकेले जर्मनी में १७ विश्वविद्यालयों में हिंदी भाषा का स्वतंत्र विभाग है। अमेरिका के ४५ विश्वविद्यालयों में हिंदी पढ़ी और पढ़ाई जाती है। युरोपीय देशों में बेसिक लैंग्वेज के रूप में हिंदी का पठन पाठन होता है। अमेरिका और मारिशस की युनिवर्सिटी में पीएच.डी. भी होती है।

५. हिंदी साहित्य का वैश्वीक स्तर पर आकर्षण

हिंदी १५०० वर्ष पुरानी भाषा है। इन वर्षों में हिंदी में महाकाव्य [उपन्यास] [कहानी] [निबंध] [कविता] [संकलन] [शोध ग्रंथ] इत्यादि लिखे गए। हिंदी के इस साहित्य संसार ने विश्व को आकृष्ट किया। परिणामस्वरूप हिंदी साहित्य का इतिहास नामक ग्रंथ सबसे पहले गार्सो [डॉ. त्रिपाठी] नामक फ्रेंच विद्वान ने लिखा। तुलसीदास [सूरदास] [कबीरदास] [जायसी] [मिराला] [वंत] [महादेवी] [जयशंकर प्रसाद]

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

दिनकर, अज्ञेय आदि विश्वस्तर पर चर्चित हुए हैं। आज की घड़ी में डॉ. राहत इंदोरी, मुनव्वर राणा, कुमार विश्वास, अनामिका अंबर आदि कवियों के विश्वस्तर पर काव्यगोष्ठियों के कार्यक्रम हो रहे हैं। कई साहित्यकृतियों का अनुवाद हुआ है। विश्व के कई विद्वानों ने इन साहित्य कृतियों पर साहित्यकारों पर शोधकार्य किया है। तुलसीदास, मूरदास पर पहला शोधकार्य विदेशों में हुआ है। विश्व की महत्वपूर्ण विचारधाराएं हिंदी साहित्य में किसी न किसी रूप में प्रगट हुई हैं जैसे प्रगतिवाद, प्रयोगवाद, मानवतावाद आदि। हिंदी साहित्य वैश्विक चेतना से जुड़ा है। कई महापुरुषों की जीवनियां, आयोगाफिया हिंदी में लिखी गई हैं। कई यात्रा वृत्तांत भी प्रकाशित हुए हैं जिससे विश्व का भूगोल और समूचा इतिहास पता चलता है। जिस कारण हम समूचे विश्व से आत्मीयता अनुभव करते हैं यह वैश्वीकरण में महत्वपूर्ण आयाम है।

६. हिंदी संसार की सुगमता भाषाओं में से एक

कई विदेशी विद्वानों का कहना है कि हिंदी सीखने में बहुत ही सरल तथा आसान है। हिंदी ऐसी भाषा है जो तीन महिनों में हिंदी भाषियों के साथ रहकर सीखी जा सकती है। हिंदी फिल्में देखकर भी अहिंदी भाषी व्यक्ति हिंदी सीख सकता है, बोल सकता है। समाहार की विशेषता के कारण हिंदी भाषा में अरबी, फ़ारसी, अंग्रेजी, पोर्तुगाली आदि के शब्द पूरी तरह घुलमिल गए हैं। हिंदी अपनी सुगमता तथा सरलता के कारण वैश्वीकरण के युग में आज अपना अस्तित्व बनाए हुए है।

वैश्वीकरण और हिंदी का भविष्य

वैश्वीकरण ने हिंदी भाषा को बहुत ज्यादा प्रभावित किया है। वैश्वीकरण में हिंदी भाषा का भविष्य उज्ज्वल है। पहले हिंदी विश्व की तीसरी बड़ी भाषा थी। आज वह दूसरी हो गई है। कुछ वर्षों के बाद पहला स्थान भी प्राप्त कर सकती है। यह देन वैश्वीकरण से संबंधित विविध आयामों की है जैसे बाजारवाद, संचार संस्कृति, तकनीकी विकास, विभिन्न राष्ट्रों के पारस्परिक संवाद आदि। प्रति वर्ष लगभग ५० भाषाएं नष्ट हो रही हैं उसका कारण है धीरे धीरे उनके बोलनेवालों की संख्या कम हो रही है। भूमंडलीकरण के चलते हिंदी उस संकट से मुक्त है। संचार माध्यम तथा विज्ञापन की भाषा ने हिंदी को बल दिया है। विश्वबाजार में अपना अस्तित्व बनाए रखने के लिए विश्व के सभी राष्ट्र हिंदी भाषा सीख रहे हैं हिंदी का शब्दकोश बढ़ रहा है। हिंदी में अनुवाद के सॉफ्टवेयर, ग्राफिक के सॉफ्टवेयर, स्क्रिन की सुविधा वाले सॉफ्टवेयर, स्क्रिन टंकन तैयार हुए हैं तथा और भी किए जा रहे हैं।

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा के सम्मुख चुनौतियां

१. विश्व में जिन देशों में हिंदी बोली जाती है वहां की स्थानीय भाषा मूल भाषा का पुट मिल जाता है। हिंदी पर उसका प्रभाव पड़ता है इससे हिंदी भाषा के अनेक रूप विकसित हुए हैं। जैसे मॉरिशस की कियोली हिंदी, फ़ीजी की फ़िजीएन हिंदी, सूरीनाम की सरनामी हिंदी इन रूपों के कारण हिंदी भाषा की मूल मानक वर्तनी के सामने समस्या निर्माण होती है क्योंकि हर भाषाई रूप में वहां के स्थानीय शब्द स्थानीय व्याकरण का प्रभाव पड़ता है।

२. अंग्रेजी भाषा के आकर्षण से हिंदी का एक रूप बहुत प्रयोग किया जाता है वह है हिंग्लिश भाषा। हिंदी और अंग्रेजी की मिलावट से हिंग्लिश भाषा बन गई है। इस भाषा में केवल क्रिया और कारक ही हिंदी के हैं और शेष शब्द अंग्रेजी के होते हैं आज के युवक युवतियां इसी भाषा का ज्यादातर प्रयोग कर रहे हैं।

३. कई चैनल्स तथा विज्ञापनों में जिस हिंदी का प्रयोग किया जाता है। उससे हिंदी का व्याकरणिक ढांचा बिगड़ रहा है। इस में जो वर्तनी की अशुद्धियां होती हैं खिचड़ी भाषा का प्रयोग होता है उसका प्रभाव बच्चों की भाषा पर पड़ता है बच्चे इसी भाषा को अपनी भाषा बना रहे हैं।

४. भूमंडलीकरण के आ जाने से सबसे बड़ा संकट है अंग्रेजी का दबदबा। आज के अभिभावक अपने बच्चों को अंग्रेजी माध्यम में शिक्षा देते हैं क्योंकि इसी भाषा में वे जीविता की खोज करते हैं इससे हिंदी की प्रगति में रुकावट आने की संभावना है।

५. ईमेल, मैसेज, वॉट्सएप, फ़ेसबुक, व्हाट्सएप पर हम जिस भाषा का प्रयोग करते हैं उसमें देवनागरी लिपि की सुविधा होने पर भी रोमन लिपि का प्रयोग किया जाता है इससे देवनागरी लिपि को खतरा है।

इस तरह वैश्वीकरण में हिंदी का विकास तो हुआ है मगर उसकी मानक वर्तनी, मानक उच्चारण, मानक व्याकरण, लिपि के सामने चुनौतियां हैं।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण में हिंदी भाषा के विकास हेतु प्रयास उपाय

१. वैश्वीकरण के परिणामस्वरूप हिंदी भाषा में जो परिवर्तन हो रहे हैं उस प्रवृत्ति को हम रोक सकते हैं। मगर खत्म नहीं कर सकते हम स्वयं सतर्क रह सकते हैं। विद्वानों को सतर्क रख सकते हैं। अध्यापक अपने छात्रों को सतर्क रख सकते हैं क्योंकि मानक भाषा में सतर्कता की बहुत आवश्यकता है।

२. साहित्य के साथ साथ व्यवसायकेंद्रित हिंदी पाठ्यक्रमों की उपलब्धि करनी होगी। क्योंकि अंग्रेजी का आकर्षण साहित्य के कारण नहीं है उसमें जो प्रोफेशनल कोर्सेस हैं। क्रियर ओरिएण्टेड पाठ्यक्रम है उस कारण है। अगर हिंदी में भी ऐसे पाठ्यक्रमों की उपलब्धि हो जाए तो अंग्रेजी के प्रति आज की पीढ़ी का आकर्षण कम हो जाएगा और हिंदी का प्रचार प्रसार आज से दुगुना हो जाएगा जैसे पत्रकारिता, अनुवाद, विज्ञान, मीडिया, गेमिंग आदि। उसी तरह विज्ञान और चिकित्सा के क्षेत्र की ओर ध्यान देना चाहिए।

३. व्यवसायकेंद्रित हिंदी का पाठ्यक्रम तैयार करने के लिए हिंदी जगत के विद्वान और सरकारने प्रयास करने चाहिए। बहुतसे विश्वविद्यालय स्वायत्त हैं वह भी ऐसे पाठ्यक्रम तैयार कर सकते हैं। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ने प्रयोजनमूलक हिंदी बनाई जिसमें अनुवाद और पत्रकारिता को महत्व दिया गया हिंदी भाषा में अब छोटे छोटे सर्टिफिकेट कोर्स भी उपलब्ध है जिसमें लोग कैसे लिखे जाते हैं। प्रेस कथा कैसे लिखी जाती है। सिद्धांत लेखन कैसे होता है आदि का प्रशिक्षण दिया जाता है।

४. हिंदी भाषा से संबंधित हर शख्स, लेखक, अध्यापक, समीक्षकों को सूचना और संपर्क क्रांति से आए बदलावों को स्वीकार कर उसमें टिके रहना चाहिए। सिर्फ प्रिंट मीडिया तक सीमित न रहकर हमें अपने विचार अपना साहित्य वैश्वीक धरातल पर पहुंचाने के लिए संचार माध्यमों का अधिकाधिक प्रयोग करना चाहिए।

५. विश्वविद्यालय तथा महाविद्यालय के हिंदी विभाग अपनी स्वतंत्र वेबसाइट बनाकर छात्रों ने लिखी कथा, कविताएं आदि साहित्य का प्रकाशन कर सकते हैं।

६. विदेशी भाषाएं सीखना, उनके साहित्य को पढ़ना, उनका साहित्य हिंदी में अनूदित कर तथा हिंदी का साहित्य विदेशी भाषाओं में अनूदित कर हम अपनी भाषा का प्रचार प्रसार विदेशों में कर सकते हैं।

७. हिंदी के पारिभाषिक शब्दावली का विकास करना होगा। जिससे वैश्वीक स्तर पर हिंदी के पारिभाषिक शब्दों के प्रयोग का प्रचलन बढ़ेगा।

८. विद्यालय, महाविद्यालय, सरकारी कार्यालय तथा रोजमर्रा के कार्य में हिंदी को पर्याप्त सम्मान तथा अग्रक्रम देना होगा।

निष्कर्ष

उपर्युक्त विवेचन से यह स्पष्ट होता है कि वैश्वीकरण के दौर में सारे विश्व को एक ग्राम के रूप में तब्दील करने में अर्थात् विश्वग्राम की संकल्पना साकार करने में हिंदी भाषा ने अपनी अहम भूमिका निभाई है। बाजार संस्कृति में हिंदी भाषा ने विश्वबाजार में संपर्क भाषा, माध्यम भाषा का काम किया है। हिंदी भाषा ग्राहक की भाषा, विज्ञापन की भाषा, संचार माध्यमों की भाषा होने से तथा सीखने में सरल तथा आसान होने से विश्वस्तर पर सहजता से अपनाई गई। वैश्वीकरण के दौर में हिंदी ने अपना भविष्य उज्ज्वल बनाया। हिंदी भाषा अपनी शक्ति तथा सामर्थ्य के बल पर और विकसित हो रही है। संसार की बड़ी से बड़ी भाषाएं लुप्त हो गई। मगर हिंदी अपनी सहजता, मुलभूता तथा समाहार की विशेषताओं के बलपर वैश्वीकरण में भी टिकी रही और विश्वपटल पर भी अपनाई गई। हिंदी ने मातृभाषा, राजभाषा, संपर्क भाषा के साथ साथ विश्वभाषा का स्थान प्राप्त कर लिया है मगर वैश्वीकरण में हिंदी के सामने जो मानक वर्तनी, मानक उच्चारण, मानक व्याकरण, लिपि संबंधी चुनौतियां रखी हैं उनका मुकाबला कर हिंदी को अपना स्थान बरकरार रखना होगा।

संदर्भ ग्रंथ

१. प्रयोजनमूलक हिंदी, अधुनातन आयाम डॉ. अंबादास देशमुख
२. हिंदी वेबसाहित्य डॉ. सुनीलकुमार लवटे
३. <http://sagarika.blogspot.in>
४. CEC.EDUSAT lecture Dr.Sundarlal Kotharia Dr.S.P.Dikshit

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्विकरण के संदर्भ में 'एक ब्रेक के बाद' उपन्यास

श्रीमती माधुरी परशुराम कांबळे

श्रीमती सी.बी.शाह महिला महाविद्यालय, सांगली

भूमंडलीकरण, वैश्विकरण, ग्लोबलायजेशन का पर्यायी शब्द है। भूमंडलीकरण एक ऐसी प्रक्रिया है जिसके साथ मनुष्य को निरंतर चलना पड़ता है। यह वह सफर है जिसे 'आधुनिक' संस्कृति ने शुरू किया है। आधुनिक काल में व्यक्ति की सोच और विचारों में फर्क दिखाई देता है। वैश्विकरण में विश्व की सभ्यता और संस्कृति को समरूप करने की प्रवृत्ति छिपी है। आज कोई भी ऐसा क्षेत्र नहीं है जो वैश्विकरण से दूर है।

वैश्विकरण का प्रभाव शिक्षा, मिडिया, समाज हर क्षेत्र में दिखाई देता है। भारतीय समाज इससे भिन्न नहीं रह पाया है। इसके चपेट में किसान, मजदूर, आदिवासी, निम्नमध्यवर्गीय लोग, दलित सब आए हुए हैं। वैश्विकरण एक औद्योगिकृत व्यवस्था है। पुंजीवाद को बढ़ावा देने का काम औद्योगिकरण ही करता है।

अलका सरावगी का २००८ में प्रकाशित उपन्यास 'एक ब्रेक के बाद' में इसी औद्योगिक उथल-पुथल का चित्रण किया गया है। औद्योगिकरण की वजह से बहुत सी सुविधा लोगों के पास मौजूद है। मोबाईल, इंटरनेट के जमाने में लोगों का एक दुसरे से संपर्क बनाए रखना आसान हो गया। आज इन्सान हर वक्त काम करने के लिए तैयार रहता है। केवल पैसे कमाना ही जीवन का उद्देश्य समझानेवाले लोग ही समाज में अधिक दिखाई देते हैं। और सरकारी नौकरी की तरह प्राइवेट, मल्टीनॅशनल कंपनियों में उर्म की सीमा नहीं होती है। कंपनी के मालिया या उनके साथ काम करनेवाले किसी भी उर्म तक काम कर सकते हैं। उपन्यास में चित्रित के. वी. शंकर अय्यर के चेहरे पर साठ साल की उर्म में भी तेज है लोग साठ की उर्म में रिटायर होकर घर में आराम की जिंदगी बिताते हैं लेकिन मी. अय्यर साठ की उर्म में भी शहर की सबसे ज्यादा पैसे कमानेवाला मार्केटिंग कन्सल्टेन्ट है। और अपना साठ साल पुरा होने की खुशी में अपने दोस्तों के साथ रातभर समारोह भी मनाते हैं। आधुनिक युग में औद्योगिकरण की वजह से शत दिन एक जैसे हो गए हैं।

आधुनिक युग में मल्टीनॅशनल कंपनियाँ अधिकतर बड़े बड़े शहरों में स्थित हैं और वहाँ काम करनेवाले लोग देश-विदेश के हर प्रांत से आए हुए हैं। इसलिए वे लोग जो एक भाषा बोलते हैं वह अशुद्ध बोलते हैं क्योंकि उनकी अपनी मातृभाषा अलग और जिस शहर में वे रहते हैं उसकी भाषा अलग हो जाती है उपन्यास में के. वी. अय्यर अपने जन्मदिन के अवसर पर पंडितों को बुलाकर हवन करते हैं उस वक्त पंडितों का शुद्ध उच्चारण देखकर खुश होते हैं। के. वी. अय्यर को तीन बातों से सख्त नफरत है अशुद्ध संस्कृत, बेसुरागाना और असंतुष्ट औरते।

औद्योगिकरण के इस युग में मनुष्य का कम उर्म में तरक्की पाना संभव हो गया है इसलिए उपन्यास में चित्रित गुरुचरण जो बावन या तिरपन साल का है लेकिन कॉरपोरेट कम्युनिकेशन के प्रेसीडेंट के मुकाम पर पहुँच गया है यह दुनिया की एव बड़ी मल्टीनेशनल कंपनी है। गुरुचरण अजीवन अविवाहित ही रहा है। लेकिन उसके जीवन में कई महिला दोस्त आए और गए लेकिन कोई भी उसके दिल तर नहीं पहुँच सका जिसके साथ वह शादी करें।

वैश्विकरण के इस युग में आंतरजातिय विवाह करना कोई बड़ी बात नहीं मानी जाती है। क्योंकि उपन्यास के के. वी. शंकर अय्यर तमिल ब्राम्हण होते हुए भी उन्होंने ब्राम्हण कन्याओं का छोड़कर मछली खानेवाली बंग लडकी से शादी की जिसे ब्राम्हणों के बारे में कोई जानकारी नहीं थी। के. वी. को पता था की उनके पिता इस रिश्ते से खुश नहीं होंगे लेकिन फिर भी पिता के खिलाफ जाकर उन्होंने यह तय किया था की प्रेम ही सबकुछ है और उनके इस फैसले के लिए उर्म के साठ वर्ष बाद भी उन्हें कभी अफसोस नहीं करना पड़ा।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

के. वी. अय्यर की जिंदगी में गुरुनाथ राय का विशिष्ट स्थान है गुरुनाथ को के वी की बाते बहुत प्रभावित करती है वह उनकी बातों को ऐसे सुनता है जैसे अपने हृदय में सुरक्षित रख रहा है और जरूरत पडने पर वह उनका प्रयोग कर सके ऐसा महत्वपूर्ण रिश्ता के. वी. और गुरु के बीच बना हुआ है। लेकिन एक दिन अखबार पढते वक्त के. वी. की नजर एक खबर पर टिकी जाती है की किसी एक मल्टीनेशनल कंपनी का इन्सान लापता हो गया और खबर पढने के पश्चात उसे पता चलता है की लापता हुआ व्यक्ति और कोई नहीं तो गुरुचरण है। तब उन की समझ में आता है कि इसलिए गुरुचरण ने बहुत दिनों से उनसे कोई संपर्क नहीं बनाया है। वर्तमान युग में हर मनुष्य अपने काम में इतना मशगुल होता है कि उसे दुनिया में क्या चल रहा है इस बात से कोई लेना देना नहीं होता।

वैश्वकरण के इस युग में मनुष्य चैन से सांस तक नहीं ले सकता औद्योगिक प्रगति का एक उदाहरण याने मोबाईल फोन जिसके माध्यम से इन्सान इन्सान की मिनटों की जानकारी रख सकता है। मल्टीनेशनल कंपनी में काम करते वक्त इन्सान सोचता है की उसे खुद के और परिवार के लिए काम करना ही है उपन्यास में के. वी. अपने आपसे कहते हैं “आदमी सुबह से रात तर कोल्हु के बैल की तरह खटता रहता है। इसी चक्कर में कब चालीसी आ जाती है, पता ही नहीं चलता। वह थककर सुस्ताना चाहता है पर एक तरफ कंपनी चाहती है कि वह सफलता का नया ग्राफ बनाता रहे।” आज इन्सान चाहकर भी आराम नहीं कर सकता है। और अगर आराम करना भी चाहे तो मोबाईल फोन उसे आराम करने नहीं देते मोबाइल की वजह से इन्सान हमेशा पास है ऐसी भावना रहती है। आजकल तो समाज के हर इन्सान सब्जीवाले, पानवाले, नाई मोची सब फोन रखने लगे हैं इसलिए कोई किसी से झुठ नहीं बोल पाता चाहे आप जाहॉ हो। के. वी. सोचता है कि “गुरुचरण राय — लकी मैन का फोन किसी शाम को नहीं बजता। वह मोबाईल फोन नहीं रखता।” और इसलिए गुरुचरण ने शादी भी नहीं की है। लेकिन गुरुचरण से उम्र में दस साल छोटी और पूरे शहर में सबसे सुंदर राजेश्वरी देवी ने गुरुचरण को भाई माना है वह उसका फ्रेंड फिलासॉफर तो है कि लेकिन उसके साथ साथ उन दोनो में कुछ और भी रिश्ता है ऐसा शक हमेशा के. वी. को रहता है।

आजकल इन्सान को कम मेहनत में ज्यादा आमदनी चाहिए और इसलिए इंजिनियरिंग जैसे क्षेत्र में काम करनेवाले अधिक नौकरियाँ बदलने के फिराक में रहते हैं जहाँ जहाँ जादा पॅकेज मिला वही काम करते हैं आज का यह जमाना विज्ञापन का है। आज आदिवासी भी अपने घरों में बैठकर टी.वी., फ्रीज, वॉशिंगमशीन जैसे प्रॉडक्ट के विज्ञापन देखते हैं।

पुराने जमाने में आज जितनी कंपनियाँ कार्यरत नहीं थी। खरिदारी हो या टी.वी. के प्रोग्राम हो क्या देखे या क्या खरिदे यह तय करने का काम सरकारी अफसर ही करते थे। अब तो देश में एक मोबाईल फोन के ही हजारो मॉडेल हैं लोग परेशान हैं की कौनसा फ्रीज, वॉशिंगमशीन, मायक्रोवैव ले वैसे ही गाडी हो या कपडे लोगों की परेशानी तो बढ़ती ही जाती है के. वी. ने एक कोरियन कंपनी की बडी गाडी खरिदी थी जिसमे बैठकर हमेशा उसे सुकून मिलता था और उसे ऐसा लगता था। “सिर्फ दो—तीन लाख की कंजूसी करके छोटी गाडी खरीद उन्होंने अपने को इस खुशी से वंचित नहीं किया।”

आजकल ऑनलाईन शॉपिंग का जमाना है लोगो को घर बैठकर जो चाहिए वह सामान मिल सकता है उसके लिए दौड, धूप, करने की जरूरत नहीं होती अगर चिज पसंद नहीं आती है तो उसे वापस भी लौटा सकते हैं गुरुचरण को भी अपने करियर में सफलता इसिलिए मिली थी की उन्होंने एक कंपनी स्थापित करते लोगो को घर बैठे टेलिविजन पर खरीदारी करना सिखा दिया था। आजकल लोग मेहनत नहीं करना चाहते और अगर घर बैठे उन्हें अच्छा सामान मिल सकता है तो वे ऐसे ही घर बैठे खरिदारी करते हैं। के. वी. ने भी इंडियन स्काई शॉप से विभिन्न कंपनियों द्वारा बनाए बहुत से सामान बेचे तो के. वी. को लगा अगर लोग सिर्फ तस्वीरे देखकर बिना छुए सामान खरिदने पर विश्वास रख सकते हैं तो इंडिया भविष्य में अधिक सफल रहेगा।

इस तरह के बहुत सारे वैश्वकरण के प्रसंगो से जुडा उपन्यास है ‘एक ब्रेक के बाद’। वैश्विक संसार आज जिस तरह से फैल रहा है सूचना और प्राद्योगिक का क्षेत्र भी व्यापक बना हुआ है। इससे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

उपन्यासकार भी अछुते नहीं रह पाए है आधुनिक लेखिका अलका सरावगी भी ऐसी ही लेखिका है जिन्होंने विज्ञापन, मार्केटिंग, प्रसारण विश्वकरण की जानकारी प्रस्तुत उपन्यास के माध्यम से दी है।

संदर्भ :

१. “नारी विमर्श और अलका सरावगी का कथा साहित्य” — डॉ. प्रीती त्रिवेदी पृष्ठ ८३, ८४, ८५, चिंतन प्रकाशन, कानपुर.
२. वागर्थ अंक २२४ मार्च २०१४ पृष्ठ ६६
३. एक ब्रेक के बाद — अलका सरावगी — राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली. पृष्ठ सं—७, ११, १५, १६, १७, ११२, १२०.
४. इंटरनेट — भुमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में इक्की सदी के उपन्यास

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा

डॉ. कृष्णात आनंदराव पाटील

हिंदी विभाग,

श्री शिव-शाहू महाविद्यालय, सरुड ता. शाहुवाडी, जि. कोल्हापुर.

प्रस्तावना :

हिंदी की वैश्विक भूमिका असल में उसकी भारत में भूमिका का ही विस्तार है और भारत में हिंदी की भूमिका अब भी आम आदमी के सपने और हकीकत के बीच हिचकोले खाती भाषा की है। हिंदी का हिचकोला दरअसल राज्याश्र और लोकाश्रय के बीच का है। राज्याश्रय इसलिए कि स्वतंत्र भारत का संविधान उसे संघीय सरकार की राजभाषा के रूप में संरक्षण देता है। मगर अंग्रेजियत वाली मानसिकता उसे अवसर ही नहीं देती कि वह फल-फूल सके। फिर भी, लोकाश्रय हिंदी का स्वभाव है, उसकी बुनियाद है, जिसे वह छोड़ नहीं सकती।

हिंदी के प्रसार और विकास की ताकत उसके सम्मिश्र स्वभाव में है। इसी के बल पर हिंदी जब तत्सम से सजती-संवरती है तो विद्वत समाज की जुबान बनती है, उर्दू से मिल कर भारतीय उपमहाद्वीप के कोने-कोने में बोली-समझी जाती है और देसी भाषाओं और बोलियों के शब्दों को एक कर देश-दुनिया के सुदूर क्षेत्रों में जाती-पहचानी जाती है। कहना न होगा कि हिंदी का यह स्वभाव उसे एक व्यापक और आज के विश्वग्राम में वैश्विक भूमिका पर ला खड़ा करता है।

ऐसा इसलिए भी कि हिंदी आज जिन लोगों में व्यवहार होती है, जिस अवाम की जुबान है, वह दुनिया का सबसे युवा और संभावनाशील है। उसके विकास का पहिया आज जिस रफ्तार से घूम रहा है, उसमें आत्मनिर्भरता और आत्मसम्मान की आकांक्षा और सामर्थ्य है। उस रफ्तार में विश्व राजनीति के केंद्र में पहुंचने की हसरत है। और आम आदमी के श्रम से संपोषित यह सब भारत की अर्थव्यवस्था को मजबूत बना रहा है। स्वाभाविक है कि भारतीय बाजार की भूमिका बड़ी हो गई है।

वैश्वीकरण के मौजूदा दौर में भारतीय बाजार की ताकत जैसे-जैसे बढ़ेगी, भारतीय भाषा और हिंदी की भूमिका व्यापक होगी। वैश्वीकरण का यह युग एक तरह का कंपनी युग है। इस युग में औद्योगिक उत्पाद, उपभोक्ता, बाजार और टेक्नोलॉजी का सर्वथा नया संबंध बन रहा है। इसमें देशी या राष्ट्रीय भी नहीं हैं। सब कुछ बहुराष्ट्रीय है। पर इस बहुराष्ट्रीय की जुबान वही है, जो हमारी-आपकी जुबान है। यानी वैश्वीकरण के दौर में हमारे बीच जो चीजें बिक रही हैं वे दुनिया के किसी भी हिस्से का उत्पाद हो सकती हैं, पर बिक रही हैं हमारी भाषा में।

आज पूरी दुनिया तेजी के साथ बदल रही है। आज के बदलते दौर में नोकरीयों का पूरा परिदृश्य परिवर्तित हो चुका है जिसके बारे में एक दशक पूर्व हम सोच भी नहीं सकते थे। आज हिंदी भाषा का महत्त्व केवल भारत में ही नहीं देश-विदेशों में बढ़ता जा रहा है। भाषा हमारी अमूल्य निधि है। भाषा के सिवा हम कोई भी काम पूरा नहीं कर सकते। भविष्य के बाकी विषयों की अपेक्षा भाषा जीवित रहेगी क्योंकि भाषा अमर है। वह इसलिए कि सही मायनों में हिंदी भारतीय जनमानस की भाषा है। खबरों से लेकर विज्ञापन तक हिंदी प्रभावी साबित हो रही है। आज देश में सबसे जादा बिकनेवाले प्रमुख दस अखबारों में पहले चार हिंदी के हैं।

निजी एफ. एम. रेडिओ चैनलों पर हिंदी के बिना काम चल ही नहीं सकता। इंटरनेट पर हिंदी की विभिन्न वेबसाइट्स पर एक दिन में लाखों लोग हिट्स दे रहे हैं। इसी से हिंदी की व्यापकता का पता चलता है।

हिंदी में कविता, कहानी के अलावा मीडिया, अनुवाद और रचनात्मक लेखन जैसी कई चीजें हैं, जो करिअर बनाने में मदद करती हैं। हिंदी से ऑनर्स करने वाले को नौकरी के लिए कोई दिक्कत नहीं होती। वे विभिन्न प्रतियोगी परीक्षाओं (उेशीर्लीलीश एराळपरीलेप) में शामिल हो सकते हैं। ऐसे अनेक क्षेत्र हैं, जहाँ छात्र अपनी किस्मत आजमा सकते हैं।

बीना अर्थ के जीवन व्यर्थ होता है। प्राचीन संस्कृति में भूख की समस्या थी लेकिन आज की बड़ी समस्या है- बेरोजगारी। भाषा के माध्यम से नौकरी मिल सकती है या नहीं ये प्रश्न गंभीर है। इंटरनेट पर सारी जानकारी उपलब्ध नहीं

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

होती, अगर होती भी है तो नौकरी के लिए कौशल महत्वपूर्ण है जो पाठ्यक्रम से पढ़ाये नहीं जाते। हर क्षेत्र में पूर्व तैयारी करनी होगी। नौकरी विशेष है तो विशेष के लिए विशेष भाषा का ही प्रयोग करना होगा। दुनियाभर की बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ भारत में अपना उत्पादन बेचने के लिए हिंदी भाषा का सहारा ले रही हैं। वैश्विक हिंदी की प्रासंगिकता को लेकर निम्नांकित मुद्दों पर विचार किया जा सकता है।

१) मीडिया की हिंदी :

संचार क्रांति की होड में भारत पीछे नहीं है। इसका एकमात्र कारण यह है कि हिंदी का व्यापक विस्तार। संगणक, दूरदर्शन के कारण हिंदी व्यापक रूप में प्रयुक्त हो रही है। दूरभाष, सेल्यूलर, समाचार पत्र, फिल्म, रेडियो, आदि क्षेत्र में हिंदी का प्रयोग बहुत बढ़ा है। जनसंचार माध्यमों ने हिंदी की अभिव्यक्ति को निरंतर बढ़ाया है।

२) विज्ञापनों में हिंदी :

विज्ञापन एक स्वतंत्र कला है। उसका अपना स्वतंत्र शास्त्र, कानून और शैली होती है। विज्ञापन विविध वस्तु, पदार्थ, कपड़े, प्लैट, बंगलो, जमीन, ज्वेलरी किसी के भी संदर्भ में हो सकते हैं। इसके साथ ही साथ वे मुद्रित, लिखित, श्रव्य, दृश्य स्वरूप में हो सकते हैं। पत्र-पत्रिकाएँ, पोस्टर, पेम्फलेट्स, समाचार पत्र, होर्डिंग्स, रेडियो, दूरदर्शन आदि जैसे अनेक क्षेत्रों में विज्ञापन बनाए जाते हैं। शैक्षिक, धार्मिक, नैतिक, राजनीतिक, सामाजिक, स्वास्थ्य आदि अनेक विषयों पर भी हिंदी भाषा की अलग-अलग शैली का प्रयोग कर विज्ञापन बनाये जा सकते हैं। ऐसी स्थिति में हिंदी भाषा में बने हजारों विज्ञापनों को हम नजरअंदाज नहीं कर सकते।

३) इलेक्ट्रॉनिक माध्यम और हिंदी :

संचार माध्यमों में प्रयुक्त हिंदी तथा साहित्यिक हिंदी के रूपों में काफी बदलाव आ रहा है। भूमंडलीकरण, बाजारवाद, उपभोक्तावाद संस्कृति के चलते हिंदी आंतरराष्ट्रीय स्तर पर विकसित हो रही है। अपने पारंपारिक रूपों का त्याग कर वाणिज्य, कार्यालय, वैज्ञानिक पत्रकारिता में अहम भूमिका निभा रही है। आधुनिकता ने उसे एक नया रूप प्रदान किया है। वैश्विकीकरण के व्यापक आकाश में अपने बंधनों को तोड़कर हिंदी आंतरराष्ट्रीय महामार्ग पर चल रही है। इलेक्ट्रॉनिक माध्यम में हिंदी ढल रही है। इसकी संतुष्टि है। इस बात का अभिमान भी है कि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों के द्वारा हिंदी ने पूरे भारत की सांस्कृतिक, साहित्यिक, सामाजिक और भाषात्मक एकात्मता को एकता के धागे में पिरोने का काम किया है।

४) इंटरनेट और हिंदी :

हिंदी भाषा विकास में इंटरनेट जैसे आधुनिक जनसंचार माध्यम की भूमिका के सिंहावलोकन से यह स्पष्ट है कि इंटरनेट हिंदी भाषा विकास में सर्वाधिक प्रभावी माध्यम बन रहा है। इंटरनेट के माध्यम से हिंदी पत्र-पत्रिकाएँ, नवीनतम सूचनाएँ, पुस्तकें हमें प्राप्त हो रही हैं। अतः हिंदी भाषा विकास में इंटरनेट दिशा दर्शक बनता नजर आ रहा है। हम हिंदी भाषा को इंटरनेट के माध्यम से जितना जीवनोपयोगी, व्यवसायमूलक बनाने की दृष्टि से विकसित करेंगे उतनी जल्दी समृद्ध और शक्तिमान भाषा बनकर विश्व के सामने आयेगी। सरकारी, सार्वजनिक, व्यक्तिगत, स्कूलों, कॉलेजों में व्यापक तौर पर यदि हिंदी भाषा विकास के लिए इंटरनेट का प्रयोग किया जाएगा तो हिंदी अंततः मंच पर अपनी अलग पहचान बनायेगी।

५) हाईटेक युग एवं हिंदी :

हिंदी का अंतर्जालीय स्वरूप निश्चित ही व्यापक धरातल पर सक्रिय परिलक्षित होता है। अंतर्जाल पर प्रकाशित पत्र-पत्रिकाओं ने अनेक नई विधाओं को भी जन्म दिया है। हिंदी का अंतर्जालीय परिदृश्य पर्याप्त मात्र में समृद्ध अवश्य है, लेकिन उसमें असीन संभावनाएँ भी दिखाई देती हैं। हिंदी रचनाकार, पाठक एवं अध्येताओं को अंतर्जालीय ज्ञान में साक्षर होना आवश्यक है। हिंदी पाठकों एवं रचनाकारों को चाहिए कि वे २१वीं सदी के ज्ञानार्जन स्रोत एवं चुनौतियों को केंद्र में रखकर अपना मार्गक्रमण करें।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

६) भारत सरकार के मंत्रालयों में हिंदी :

शिक्षण संस्थाओं के अलावा भारत सरकार के मंत्रालय विभाग के विभिन्न कार्यालयों में भी हिंदी प्रशिक्षक और हिंदी अधिकारी की नियुक्ति की जाती है। इन प्रशिक्षकों का कार्य कार्यालय में उपस्थित अन्य अहिंदी भाषी कर्मचारियों को हिंदी का प्रशिक्षण देना होता है। अध्यापन के अलावा साहित्य के माध्यम से अपनी संस्कृति, मान्यताओं और धरोहरों को अक्षुण्ण रखने का प्रयास किया जाता है। वही रोजी-रोटी के लिए प्रयोजनमूलक हिंदी को अपनाया जा रहा है। विदेश में हिंदी सांस्कृतिक दूत का काम भी करती है। कई विदेशी विद्वान हिंदी की विशिष्टता की ओर आकर्षित हुए और उन्होंने इस भाषा पर अपना प्रभुत्व सिद्ध किया। उन्होंने हिंदी में रचनाएँ भी की, साथ ही हिंदी से अपनी भाषा पर अपना प्रभुत्व सिद्ध किया। उन्होंने हिंदी में रचनाएँ भी की, साथ ही हिंदी से अपनी भाषा में और अपनी भाषा से हिंदी में अनुवाद किए। इस तरह हिंदी ज्ञान-विज्ञान और साहित्य-संस्कृति के आदान-प्रदान का माध्यम बन गई।

७) सरकारी कार्यालयों में हिंदी :

भारत में स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात सरकारी एवं गैर सरकारी कार्यालयों में प्रशासनिक कार्य संपादन हेतु एक सरल, सुपाठ्य, सहज एवं बोधगम्य भाषा की आवश्यकता महसूस हुई और यही सारी विशेषताएँ हिंदी में मौजूद हैं। अतः प्रथम श्रेणी के पदाधिकारियों से लेकर चतुर्थ वर्गीय कर्मचारियों एवं शासकों एवं शोषित की भाषा रोजगार की भाषा बन गई है। इसीलिए आज किसी भी कार्यालय में परिपत्र, ज्ञापन, पृष्ठांकन, टिप्पणी, अधिसूचना, प्रेस विज्ञप्ति, कार्यालय आदेश, अनुस्मारक जैसे महत्वपूर्ण कार्य हिंदी के प्रयोगद्वारा हो रहा है। सचिवालय में हिंदी प्रतिवेदक के पदों की भर्ती भी की जाती है।

८) अनुवादीय हिंदी :

आज अनुवाद का युग है। आज के युग में अनुवाद का अधिक महत्व है। इसीलिए अनुवाद के क्षेत्र में रोजगार की संभावनाएँ पहले से अधिक बढ़ गई हैं। अनुवाद का क्षेत्र व्यापक है। इसीलिए रोजगार भी व्यापक है। पत्राचार, धार्मिक क्षेत्र, न्यायालय, शिक्षा क्षेत्र, सांस्कृतिक आदान-प्रदान, संचार माध्यम, तकनीकी एवं वैज्ञानिक ज्ञान-विज्ञान के लिए, विस्तृत गतिविधियों में अनुवाद अनिवार्य प्रक्रिया बनता जा रहा है। इसका उपयोग क्षेत्र बढ़ता जा रहा है, अतः रोजगार की संभावनाएँ भी बढ़ती जा रही हैं। हिंदी विषय का ज्ञान तथा अन्य भाषा का ज्ञान होने से रोजगार पाना अधिक सुलभ होता जा रहा है।

९) घज़ज़ (Knowledge Process Outsourcing), इज़ज़ (Business Process Outsourcing) में हिंदी :

केपीओ / बीपीओ उद्योग ने भारतीय युवाओं के लिए अवसरों के द्वार खोल दिए हैं। यह एक ऐसा क्षेत्र है जिसने न केवल हजारों लोगों को नौकरी प्रदान की है बल्कि उन्हें बेहतरीन वेतनमान के साथ-साथ अंतराष्ट्रीय वातावरण में काम करने का मौका भी प्रदान किया है। यहाँ बताते चलें कि बीपीओ का अर्थ है- बिजनेस प्रोसेस आउटसोर्सिंग व केपीओ का मतलब है- नॉलेज आउटसोर्सिंग।

ये कम्पनियाँ भारतीय युवाओं को आकर्षक पैकेज के साथ नौकरी पर रखकर उनसे विभिन्न देशों में बैठे अपने ग्राहकों के लिए कार्य कराती हैं। सरल भाषा में कहें तो एक बीपीओ कंपनी अपने विदेशी ग्राहकों को सेवा प्रदान करने के लिए भारतीय युवाओं को नौकरी पर रखती हैं। ये कम्पनियाँ अपने भारतीय संसाधनों द्वारा डाटा-एंट्री, मेडिकल ट्रांसक्रिप्शन, कॉन्टेंट राईटिंग, एचआर व वित्तीय सेवा जैसे कार्य कराती हैं।

बीपीओ शब्द जहाँ इस क्षेत्र में होने वाले सभी तरह के व्यवसायों के लिए प्रयुक्त होता है वही केपीओ ज्ञान व सूचना आधारित सेवाओं से जुड़ा होता है व इसके लिए उच्च शिक्षा का होना जरूरी है। केपीओ सेवा के कुछ उदाहरण हैं- कानूनी सेवा, बौद्धिक सम्पदा एवं पेटेंट से जुड़ी सेवाएँ, अभियांत्रिकी सेवाएँ, वेब डेवलपमेंट, कैड/कैम अनुप्रयोग, व्यापार अनुसंधान एवं विश्लेषण, कानूनी अनुसंधान, चिकित्सा अनुसंधान, प्रकाशन और विपणन अनुसंधान (मार्केट रिसर्च केपीओ) एम.ए.हिंदी के साथ संगणक का संपूर्ण ज्ञान होने पर ही ये रोजगार संभव है।

भारत के विभिन्न क्षेत्रों में हिंदी का फैलाव लिपि के स्तर पर भी दिख रहा है। देश में विज्ञापनी भाषा में हिंदी का बढ़ता प्रयोग इसका उदाहरण है। वैश्वीकरण के बाद हुए भाषायी विस्तार से हिंदी में भारतीय भाषाओं के शब्द ही नहीं आए,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

बल्कि इसका फैलाव अंतरराष्ट्रीय स्तर पर भी आप्रवासियों और विदेशियों की बोली में देखा जा सकता है। मॉरीशस, फिजी, सूरीनाम, जमैका, टोबैगो और गुयाना आदि देशों में करीब पचास फीसदी लोग हिंदी का प्रयोग करते हैं। हिंदी के सैकड़ों शब्द मॉरीशस की क्रियोल में हैं। अमेरिका, कनाडा जैसे देशों में आप्रवासियों की बड़ी आबादी कुछ अलग प्रकार की हिंदी बोलती है। वहां के हिंदी रेडियो कार्यक्रमों में भारतीय रेडियो कार्यक्रमों से ज्यादा गुणवत्ता नजर आती है। हॉलीवुड की फिल्मों में भी हिंदी शब्दों का प्रयोग हो रहा है। ऑस्कर से सम्मानित फिल्म 'अवतार' हिंदी का ही शब्द है। कुछ वर्ष पहले अंतरराष्ट्रीय स्तर पर धूम मचाने वाली फिल्म स्लमडॉग मिलिनेयर का 'जय हो' गाना इसका सर्वश्रेष्ठ उदाहरण है। मीडिया की खबरों के मुताबिक, इस गाने का प्रयोग फिलीपींस, स्पेन आदि देशों में जेल कैदियों की दशा सुधारने में किया जा रहा है। हिंदी के वैश्विक स्वरूप को संचार माध्यमों में भी देखा जा सकता है। संचार माध्यमों ने हिंदी के वैश्विक रूप को गढ़ने में पर्याप्त योगदान दिया है। भाषाएं संस्कृति की वाहक होती हैं और संचार माध्यमों पर प्रसारित कार्यक्रमों से समाज के बदलते सच को हिंदी के बहाने ही उजागर किया गया। आज स्मार्टफोन के रूप में हर हाथ में एक तकनीकी डिवाइस मौजूद है और उसमें हमारी भाषा। सभी ऑपरेटिंग सिस्टमों में हिंदी में संदेश भेजना, हिंदी की सामग्री को पढ़ना, सुनना या देखना लगभग उतना ही आसान है जितना अंग्रेजी की सामग्री को। हालांकि कंप्यूटरों पर भी हिंदी का व्यापक प्रयोग हो रहा है और इंटरनेट पर भी, लेकिन मोबाइल ने हिंदी के प्रयोग को अचानक जो गति दे दी है, उसकी कल्पना अभी पांच साल पहले तक किसी ने नहीं की थी। इंटरनेट पर भारतीय भाषाओं की सामग्री की वृद्धि दर प्रभावशाली है। अंग्रेजी के उन्नीस फीसद सालाना के मुकाबले भारतीय भाषाओं की सामग्री नब्बे फीसद की रफ्तार से बढ़ रही है।

जिस तरह हिंदी से अंग्रेजी की तरफ संक्रमण की एक धारा बह रही है, उसी तरह भारतीय भाषाओं और बोलियों से एक धारा हिंदी की तरफ भी आ रही है, सिका नतीजा है हिंदी का सर्वमान्य रूप से देश की प्रमुख संपर्क भाषा बन जाना। पब्लिक लैंग्वेज सर्वे ऑफ इंडिया के ताजा सर्वेक्षण के आंक बताते हैं कि वृद्धि मौजूदा रफ्तार से हिंदी पचास साल में अंग्रेजी को पीछे छोड़ देगी। यह सब हिंदी की भाषायी सामर्थ्य, समृद्धि, विस्तार, जीवंतता, वैज्ञानिकता आदि के कारण है और इसमें वैश्वीकरण का जबरदस्त योगदान है।

वैश्वीकरण के दौर में हिंदी को और सशक्त बनाने के लिए दूसरी भाषाओं के साथ इसके संबंधों को अनुवाद के माध्यम से मजबूत करना होगा। अनुवाद की भूमिका भाषा की संपन्नता और समृद्धि में सहायक होती है। इसके लिए हिंदी को जनभाषा के स्वरूप के निकट जाना होगा, क्योंकि लोकतंत्र की सफलता लोक को तंत्र के निकट लाने में निहित है।

ऐसे में, हमें हिंदी के विकास की चुनौतियों के समाधान खोजने की आवश्यकता है। इसमें पहली आवश्यकता है हिंदी और सभी भारतीय भाषाओं के संबंधों को मजबूत कर एकीकृत शब्दावली बनाने और मानकीकरण करने की आज हिंदी मनुष्य की असीम भावनाओं को व्यक्त करनेवाली संस्कारजन्य भाषा है। उपर्युक्त सभी प्रासंगिक परिदृश्यों में हम निवेदक, पटकथाकार, समाचार वाचन, पत्रकारिता, संपादक, पर्यटन, प्रूफ रिडर, संवादकार, गीतकार, दुभाषियाँ, क्रिडा समालोचक, आशुलिपिक, डि.टी.पी. कोर्सेस, मार्केटिंग और साहित्य आदि क्षेत्रों का भी अध्ययन कर सकते हैं। इसके साथ-साथ भारत सरकार के नियंत्रणाधीन उपक्रमों सेना, सशस्त्र दलों, अर्धसैनिक दलों, आईटीबीपी निकायों, निगमों, बैंकों, न्यायालयों, विश्वविद्यालयों, भारतीय प्रबंधन और प्राद्योगिकी संस्थान, नवोदय विद्यालय, केंद्रीय विद्यालय, ईएसआई चिकित्सालय आदि में हिंदी अधिकारी और हिंदी अनुवादकों की आवश्यकता होती है।

उपर्युक्त विवेचन इस बात की जानकारी उपलब्ध कराता है कि हिंदी पढ़ने वालों के लिए निराश होने जैसा कुछ नहीं है। आवश्यकता है इस उपलब्ध अवसरों को प्राप्त करने की। आज हिंदी में असीन संभावनाएँ हैं क्योंकि दुनिया का सबसे बड़ा बाजार हमारे पास है। हिंदी ने सबको अपनाया है अब हिंदी सबकी बनेगी। हम यह भूल रहे हैं कि भाषा 'पुल' है 'दीवार' नहीं। हिंदी हम सबकी है।

संदर्भ :

१)	सिन्हा सुखसागर	:	समस्याओं के सलीब पर टंगी राजभाषा हिंदी
२)	श्रीवली डॉ. सुशील	:	विश्वभाषा हिंदी : स्थिति और संभावनाएँ

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

३)	डॉ. नगेंद्र , प्रा. देवेंद्रनाथ शर्मा व अन्य :	विश्व के मानचित्र पर हिंदी
४)	डॉ. हरिमोहन :	आधुनिक जनसंचार और हिंदी
५)	गोदरे डॉ. विनोद :	प्रयोजनमूलक हिंदी
६)	कंसल हरिबाबू :	विश्व में हिंदी-खंड

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और हिंदी भाषा

श्री. नितीन हिंदूराव कुंभार

सहायक प्राध्यापक (हिंदी)

आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रामानंदनगर (बुर्ली)

तह. पलूस, जिला. सांगली.

21वीं सदी विभिन्न आविष्कारों और उपलब्धियों के कारण सबसे तीव्र परिवर्तनों और संक्रमण वाली शताब्दी सिद्ध हो रही है। विज्ञान एवं तकनीकी के क्षेत्र में हो रही आशातीत वृद्धि के कारण पूरी दुनिया एक वैश्विक गाँव में परिवर्तित हो रही है। भौगोलिक दूर – दराज की दूरियां कम हो रही हैं। संपूर्ण विश्व को एक ग्राम में तब्दील करने कि इस प्रक्रिया को ही अंग्रेजी में 'Globalization'¹ ('ग्लोबलाइजेशन') कहा जाता है। अंग्रेजी के इस 'ग्लोबलाइजेशन' शब्द के लिए हिंदी में वैश्वीकरण, भूमंडलीकरण, विश्वायन, जागतिकीकरण आदि पर्यायी शब्दों का प्रयोग किया जाता है। स्थूल रूप से इनका शाब्दिक अर्थ है – पूरे विश्व का एकीकरण। अर्थात् बिना किसी बंधन के एक देश से दूसरे देश तक वस्तुगत उत्पादनों, विचारों, मूल्यों आदि का आपस में साझा व्यवहार एवं आदान – प्रदान करना है। वैश्वीकरण को परिभाषित करते हुए 'रघुवंशमणि' जी लिखते हैं कि – "वैश्वीकरण वस्तुतः उस एकरूपिता की प्रक्रिया से है, जिसके अंतर्गत वस्तुओं, सेवाओं, उत्पादन साधनों, कच्चे माल, वित्त, प्रौद्योगिकी आदि का बिना सरकारी नियंत्रण के देश की सीमाओं से परे सीधा प्रसार होता है"²

अभय कुमार दुबे ने वैश्वीकरण के संदर्भ में कहा है, "आधुनिक भूमंडलीकरण का पहला और प्रधान अर्थ है, एक विश्व – अर्थतंत्र और विश्व बाजार का निर्माण जिससे प्रत्येक राष्ट्र की अर्थव्यवस्था को अनिवार्य तौर से जुड़ना होगा।... तथा कंप्यूटर, इंटरनेट और संचार के अन्य आधुनिकतम साधनों के जरिये से दुनिया में राष्ट्रों, समुदायों, संस्कृतियों और व्यक्तियों के बीच फासलों का कम से कमतर होते चले जाना।"³

एल. क्रोचर कहते हैं, "वैश्वीकरण का उपयोग अक्सर आर्थिक वैश्वीकरण के सन्दर्भ में किया जाता है, अर्थात्, व्यापार, विदेशी प्रत्यक्ष निवेश, पूँजी प्रवाह, प्रवास और प्रौद्योगिकी के प्रसार के माध्यम से राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था का अंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थाओं में एकीकरण।"⁴

अतः वैश्वीकरण एक ऐसी प्रक्रिया है जिसने पूरी दुनिया की तस्वीर बदल दी है। बाजारवाद के इस युग में आज मानव जीवन का प्रत्येक क्षेत्र प्रभावित है। प्रत्येक गतिविधि व्यावसायिक दृष्टिकोण से देखी जा रही है। ऐसे में साहित्य, संगीत, कला, विज्ञान, दर्शन तथा भाषा के वैविध्य पर भी असर होना स्वाभाविक है।

भाषा विचार और भावनाओं की अभिव्यक्ति का एक सशक्त साधन और माध्यम है। विश्व में कई भाषाएँ बोली जाती हैं और सम्भवतः सभी भाषाएँ आपस में संवेदना के स्तर पर जुड़ाव रखती हैं परन्तु हिंदी भाषा अपनी सहजता और लचीलेपन के कारण इस संवेदनशीलता की विशेषता के अत्यंत निकट है। परिणामतः वर्तमान में हिंदी हमारे देश के मानचित्र पर व्यापक फलक के रूप में ही नहीं बल्कि संपूर्ण विश्व को एक सूत्र में बांधे रखने का महत्तम कार्य कर रही है।

किसी भी भाषा को निम्न विशेषताएँ वैश्विक संदर्भ प्रदान करती हैं –

1. उसके बोलने – समझने तथा चाहने वालों की संख्या बड़ी मात्रा में हो और वे विश्व के अनेक देशों में फैले हों।
2. उस भाषा में साहित्य – सृजन की प्रदीर्घ परंपरा हो और प्रायः सभी विधाएँ वैविध्यपूर्ण एवं समृद्ध हों। उस भाषा में सृजित कम – से – कम एक विधा का साहित्य विश्वस्तरीय हो।
3. उसकी शब्द – संपदा विपुल एवं विराट हो।
4. उसकी संरचना तथा लिपि सरल, सुबोध एवं वैज्ञानिक हो।
5. उसमें नए विषयों पर सामग्री तैयार करने तथा वैज्ञानिक एवं तकनीकी उपलब्धियों के साथ अपने – आपको पुरस्कृत एवं समायोजित करने की क्षमता से युक्त हो।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

6. वह अंतरराष्ट्रीय राजनीतिक संदर्भों, सामाजिक संरचनाओं, सांस्कृतिक चिंताओं तथा आर्थिक विनिमय की संवाहक हो।
7. वह जनसंचार माध्यमों में बड़े पैमाने पर देश – विदेश में प्रयुक्त हो रही हो।
8. उसका साहित्य अनुवाद के माध्यम से विश्व की दूसरी महत्वपूर्ण भाषाओं में पहुँच रहा हो।
9. उसमें मानवीय और यांत्रिक अनुवाद की आधारभूत तथा विकसित सुविधा हो। जिससे वह बहुभाषिक कम्प्यूटर की दुनिया में अपने समग्र सूचना स्रोत तथा प्रक्रिया सामग्री (सॉफ्टवेयर) के साथ उपलब्ध हो। साथ ही वह इतनी समर्थ हो कि वर्तमान प्रौद्योगिकीय उपलब्धियों – ई – मेल, ई – कॉमर्स, ई – बुक, इंटरनेट तथा एस. एम. एस. एवं वेब जगत में प्रभावपूर्ण ढंग से अपनी सक्रिय उपस्थिति का अहसास करा सके।
10. उसमें उच्चकोटि की पारिभाषिक शब्दावली हो तथा वह विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी की नवीनतम आविष्कृतियों को अभिव्यक्त करते हुए मनुष्य की बदलती जरूरतों एवं आकांक्षाओं को वाणी देने में समर्थ हो।

आज हिंदी प्रायः उपर्युक्त सभी प्रतिमानों पर खरी उतरती है। आज हिंदी विश्व के सभी महाद्वीपों तथा महत्वपूर्ण देशों में किसी न किसी रूप में प्रयुक्त होती है। वह विश्व के विराट फलक पर प्रकट हो रही है। आज वह बोलने वालों की संख्या के आधार पर चीनी के बाद विश्व की दूसरी सबसे बड़ी भाषा बन गई है। तो कुछ विद्वान हिंदी को चीनी के ऊपर अर्थात् प्रथम क्रमांक की भाषा मानते हैं। डॉ. जयन्ती प्रसाद नौटियाल ने भाषा शोध अध्ययन सन 2005 के हवाले से लिखा है कि, विश्व में हिंदी जानने वालों की संख्या एक अरब दो करोड़ पच्चीस लाख दस हजार तीन सौ बावन है। जबकि चीनी बोलने वालों की संख्या केवल नब्बे करोड़ चार लाख छह हजार छह सौ चौदह है। अतः यह निर्विवाद सत्य है कि हिंदी बोलने वालों की संख्या के आधार पर विश्व की दो सबसे बड़ी भाषाओं में से है।

हिंदी में साहित्य – सृजन की परंपरा भी पुरानी है। वह 8वीं शताब्दी से लेकर वर्तमान 21वीं शताब्दी तक सृजनरत है। उसका काव्य विश्व के श्रेष्ठतम साहित्य की क्षमता रखता है। उसका शब्द भंडार विपुल है। हिंदी के 'शब्दकोश' तथा 'विश्वकोश' निर्मिण करने में भी विदेशी विद्वान सहायता कर रहे हैं।

हिंदी भाषा का साहित्य भी आज विविध विधाओं के माध्यम से वैश्विक फलक पर अपना स्थान बना रहा है। हिंदी साहित्य का अनुवाद विश्व की लगभग सभी भाषाओं में हो रहा है। हिंदी भाषा और साहित्य का दायरा निःसन्देह विश्व के मानचित्र पर बढ़ा है, जो कि वैश्वीकरण के इस दौर में बहुत ही आवश्यक है।

जहाँ तक देवनागरी लिपि की वैज्ञानिकता का सवाल है तो वह सर्वमान्य है कि देवनागरी में लिखी जाने वाली भाषाएँ उच्चारण पर आधारित हैं।

हिंदी में अंग्रेजी के स्तर की विज्ञान और प्रौद्योगिकी पर आधारित पुस्तकें बन रही हैं। विगत कुछ वर्षों से इस दिशा में उचित प्रयास हो रहे हैं। अभी हाल ही में महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय वर्धा द्वारा हिंदी माध्यम में एम. बी. ए. का पाठक्रम आरंभ किया गया। इसी तरह "इकोनामिक टाइम्स" तथा "बिजनेस स्टैंडर्ड" जैसे अखबार हिंदी में प्रकाशित होकर उसमें निहित संभावनाओं का उद्घोष कर रहे हैं। पिछले कई वर्षों में यह भी देखने में आया कि "स्टार न्यूज" जैसे चैनल जो अंग्रेजी में आरंभ हुए थे वे विशुद्ध बाजारीय दबाव के चलते पूर्णतः हिंदी चैनल में रूपांतरित हो गए हैं। साथ ही, "ई. एस. पी. एन" तथा "स्टार स्पोर्ट्स" जैसे खेल चैनल भी हिंदी में कमेंट्री देने लगे हैं। हिंदी को वैश्विक संदर्भ देने में उपग्रह – चैनलों, विज्ञापन एजेंसियों, बहुराष्ट्रीय निगमों तथा यांत्रिक सुविधाओं का विशेष योगदान है। वह जनसंचार – माध्यमों की सबसे प्रिय एवं अनुकूल भाषा बनकर निखर रही है।

आज विश्व में सबसे ज्यादा पढ़े जानेवाले समाचार पत्रों में आधे से अधिक हिंदी के हैं। विश्व के दर्जनों देशों में हिंदी की पत्रिकाएँ निकल रही हैं। आज दक्षिण पूर्व एशिया, मॉरीशस, चीन, जापान, कोरिया, मध्य एशिया, खाड़ी देशों, अफ्रीका, यूरोप, कनाडा तथा अमेरिका तक हिंदी कार्यक्रम उपग्रह चैनल के जरिए प्रसारित हो रहे हैं। आज मॉरीशस में सात हिंदी चैनल कार्यरत हैं।

आज वैश्वीकरण का सबसे प्रभावी साधन और माध्यम है – सूचना एवं प्रौद्योगिकी। अंग्रेजी के साथ हिंदी भी इंटरनेट की भाषा बनने की क्षमता विकसित कर चुकी है। इसका प्रमाण है विभिन्न वेब साइटों पर मौजूद हिंदी के अखबार और पत्र-पत्रिकाएँ। इंटरनेट जैसे वैश्विक माध्यम के कारण हिंदी के अखबार एवं पत्रिकाएँ दूसरे देशों में भी विविध साइट्स पर उपलब्ध हैं।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

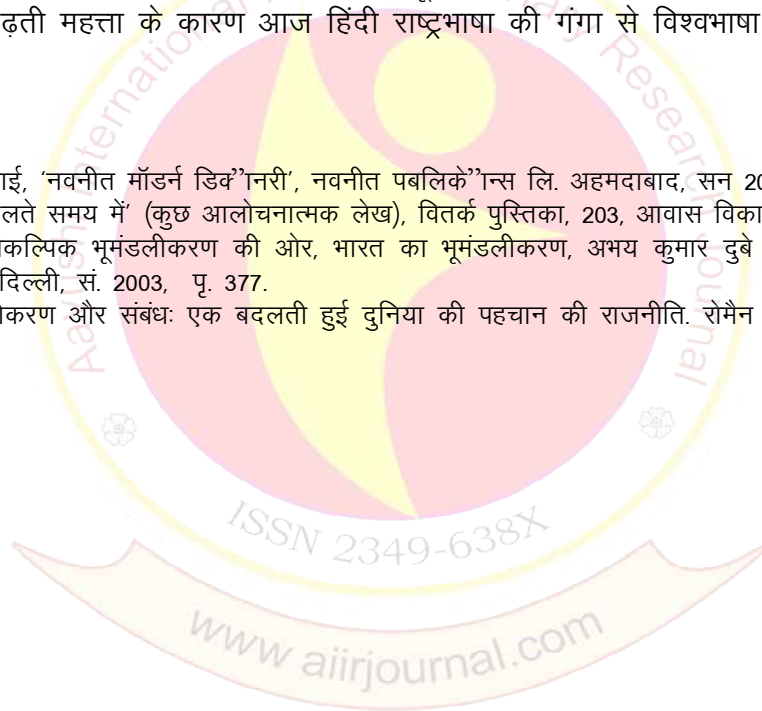
हिंदी विश्व के प्रायः सभी महत्वपूर्ण देशों के विश्वविद्यालयों में अध्ययन – अध्यापन में भागीदार है। अकेले अमेरिका में ही लगभग एक सौ पचास से ज्यादा शैक्षिक संस्थाओं में हिंदी का पठन – पाठन हो रहा है। इसके अलावा अब तक विश्व हिंदी सम्मेलन मॉरीशस, त्रिनिदाद, लंदन, सुरिनाम तथा न्यूयार्क जैसे स्थलों पर सम्पन्न हो चुके हैं। जो वैश्वीकरण की दृष्टि से हिंदी की एक महत उपलब्धि ही कही जा सकती है। फलतः हिंदी विश्व के सबसे बड़े लोकतंत्र की ही राष्ट्रभाषा नहीं है बल्कि पाकिस्तान, नेपाल, भूटान, बांग्लादेश, फिजी, मॉरीशस, गुयाना, त्रिनिदाद तथा सुरिनाम जैसे देशों की सम्पर्क भाषा भी है। अतः वैश्वीकरण की प्रक्रिया में हिंदी अपनी पूरी क्षमता के साथ योगदान दे रही है।

निष्कर्ष :

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि विदेशी निवेशकों और कंपनियों को भारत के धरातल पर उतरने के लिए एवं उपभोक्ताओं को आकर्षित करने के लिए हिंदी के सहारे की सख्त आवश्यकता है। अपनी इसी आवश्यकता के चलते वे अपने उत्पादों की जानकारी, उनकी विज्ञापन सामग्री हिंदी में प्रस्तुत कर रहे हैं। आज हिंदी किसी प्रदेश विशेष या देश की भाषा न रहकर समूचे विश्व की भाषा बन गई है। अतः वर्तमान वैश्विक परिवेश में हिंदी की बढ़ती महत्ता के कारण आज हिंदी राष्ट्रभाषा की गंगा से विश्वभाषा का गंगासागर बनने की प्रक्रिया में है।

संदर्भ सूची :

1. एस.आर. प्रभुदेसाई, 'नवनीत मॉडर्न डिक्शनरी', नवनीत पबलिके'न्स लि. अहमदाबाद, सन 2012. पृ. 272.
2. रघुवंशमणि, 'बदलते समय में' (कुछ आलोचनात्मक लेख), वितर्क पुस्तिका, 203, आवास विकास, बस्ती, सं. 2013, पृ. 8.
3. विजय प्रताप, वैकल्पिक भूमंडलीकरण की ओर, भारत का भूमंडलीकरण, अभय कुमार दुबे का अभिमत, वाणी प्रकाशन, दरियागंज, नई दिल्ली, सं. 2003, पृ. 377.
4. एल.क्रोचर. वैश्वीकरण और संबंध: एक बदलती हुई दुनिया की पहचान की राजनीति. रोमैन और लिटिलफील्ड सं. 2004, पृ. 8.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि कोकणातील कुणबी आणि कोळी बोली भाषा

डॉ.नानासाहेब शामराव यादव.

सहयोगी प्राध्यापक.

द.ग.तटकरे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, तळा ता.तळा जि.रायगड.

भारताने १९९१ च्या आर्थिक धोरणात स्वीकारलेली त्रिसूत्री म्हणजे उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण.भारतात जागतिकीकरणाला सुरुवात होऊन जवळ जवळ तीन दशकांचा कालखंड पूर्ण होत आहे जागतिकीकरणाने मानवी जीवनाला सर्वांगाने व्यापले आहे.यातून भाषा हा घटकही सुटलेला नाही जागतिकीकरण ही अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे.ज्याला अर्थशास्त्र म्हणजे काय हे समजत नाही त्यालासुद्धा जागतिकीकरणाचे फायदे – तोटे सहन करावे लागतात.जागतिकीकरण म्हणजे मुक्तअर्थव्यवस्था.भांडवलदारवर्गाला अधिक नफा कमावण्यासाठी जगाची बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यासाठी भांडवली राष्ट्रांनी ही संकल्पना राबवली आहे.ब्रिटनचे तत्कालीन पंतप्रधान रॉबर्ट पील यांनी १८८४ च्या सुमारास व्यापाराची जुनी पद्धती मोडीत काढून मुक्त व्यापाराला चालना दिली.'खाउजा'मुळे ब्रिटनला आर्थिक फायदा झाला आणि फ्रान्सने व्यापारात उदारीकरण आणले.रावसाहेब कसबे याबद्दलचे आपले मत व्यक्त करतांना म्हणतात, “ इ.स.१८७० ते १९१४ हा जवळपास अर्धशतकाचा काळ हा मुक्त अर्थव्यवस्थेचे युग म्हणून ओळखला जातो.या काळात भांडवल गुंतवीत असे आणि श्रमिकांना जिथे काम मिळत असे तिथे ते मुक्तपणे जाऊ शकत असत.काळात कोणत्याही देशाचे नागरिकत्व मिळण्यास फारशी खळखळ होत नसे.बाजार सरकारी हस्तक्षेपातून मुक्त होता आणि तारायंत्रे रेल्वे, वाफेच्या इंजिनावर भरधाव धावणारी जहाजे या त्या मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या नाड्या होत्या.हीच मुक्त अर्थव्यवस्था जिच्यावर सूर्य कधीच मावळत नव्हता अशा ब्रिटीश साम्राज्यशाहीच्या रूपाने जगभर तळपत होती.”^१ हे जागतिकीकरणाचे पहिले पर्व असल्याचे ते जसे मानतात तसे जागतिकीकरणाचे श्रेय ते आधुनिकीकरणाला देतात

जागतिकीकरणामुळे जग आता एक खेडे बनलेले आहे.सामाजिक आणि सांस्कृतिक वातावरणात मोठे बदल होत आहेत.पाश्चात्य संस्कृतीचे वारे पूर्वीपेक्षा अधिक वेगाने वाहू लागले आहेत.जग जवळ येत आहे तशी भाषिक प्रश्नांची तीव्रता आणि गुंतागुंतही वाढलेली आहे.इंग्रजी भाषा ही संपर्काची भाषा बनत चाललेली आहे.या सर्वांचा परिणाम समाजजीवनाबरोबर भाषेवरही झाला.

जागतिकीकरणाच्या वाढत्या प्रभावामुळे भाषिक समस्या निर्माण झालेल्या असून त्यातीलच एक म्हणजे भाषिक ध्रुवीयकरण होय.भाषिक ध्रुवीयकरणामुळे एका भाषिक प्रदेशात दोन भाषिक समूह तयार होतात आणि दोन टोकांच्या भाषिक भूमिकांचे असणे म्हणजे भाषिक ध्रुवीयकरण होय.या प्रक्रियेमध्ये परकीय भाषेला महत्त्व प्राप्त होऊन निजभाषा मागे पडतात.भाषिक ध्रुवीयकरण हे सामाजिक-सांस्कृतिक वृत्तींमुळे घडते तसेच ते आर्थिक राजकीय धोरणांमुळे ते वाढीस लागते.सद्याच्या जागतिकीकरणाच्या काळात अनेक बोलीभाषांना ध्रुवीयकरणाची हानी पोहचली आहे.भारतात जागतिकीकरणाला सुरुवात झाल्यापासून येथील सामाजिक सांस्कृतिक, भाषिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, आरोग्य आणि औद्योगिक क्षेत्रामध्ये वेगाने बदल होत असल्याचे चित्र पहावयास मिळते.जागतिकीकरणाच्या रेट्यात समाजजीवन आणि बोलीभाषा नवी वळणे घेतांना दिसते. डॉ.प्रकाश परब याविषयी म्हणतात, “एकीकडे इंग्रजीसारखी भाषा साम्राज्यवादी इतिहास तसेच विज्ञान, तंत्रज्ञान, उद्योग आदी क्षेत्रांतील आंतरराष्ट्रीय व्यवहार यामुळे जागतिक संपर्क भाषा म्हणून वेगाने वाढत आहे तर दुसरीकडे शेकडो भाषा नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत.बदलत्या आर्थिक धोरणामुळे व जीवनसंघर्षामुळे समाजाच्या भाषानिवेदीवर व भाषावृत्तीवरही परिणाम होतांना दिसत आहे.अस्तंगत होणाऱ्या भाषांचे जतन आणि संवर्धन कसे करावे हा एक गंभीर प्रश्न आहे.कारण भाषा ही केवळ संप्रेषणाचे, भौतिक प्रगतीचे साधन असून त्यापलीकडेही तिला एक सामाजिक, सांस्कृतिक भूमिका असते.भाषा ही त्या त्या त्या समाजाची पृथगात्म ‘ओळख’ असते, हजारो वर्षांची ‘परंपरा’ असते आणि संप्रेषणाच्या कार्याबरोबरच समाजाची सांस्कृतिक जडणघडण करणारी एक व्यवस्था असते.”^२ त्यामुळेच जगातील प्रत्येक भाषा जगली पाहिजे, जगवली पाहिजे यासाठी आग्रह धरला जातो.जगात आज जो भाषिक संचित नष्ट झाले ती अपरिमित हानी आहे.भारतीय भाषा आणि बोलीभाषा यांच्या संदर्भात डॉ. गणेश देवी म्हणतात, “ १९५१ च्या जनगणनेनुसार भारतात एकूण ७८२ भाषा व बोली नोंदवण्यात आल्या, तर ही संख्या १९६१ मध्ये १,६५२ पर्यंत वाढवलेली होती.त्यात पूर्वी सर जॉर्ज ग्रीअर्सच्या ‘लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया (१९०३- १९२३) ने १९ व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात भारतातील जी माहिती गोळा केली त्यानुसार भारतात त्या काळात १७९ भाषा आणि ५४४ बोली अस्तित्वात होत्या ते १९२१ च्या जनगणनेनुसार तेव्हाच्या भारतात १८८ भाषा आणि ४९० बोली अस्तित्वात होत्या.”^३ भाषिक व्यवहार

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

किती गुंतागुंतीचा असतो हे वरील माहितीच्या आधारे आपल्या लक्षात येते बोलींचा विचार केला तर बोलींमध्ये झपाट्याने बदल होत आहे.बोलक बोली भाषा बोलण्या ऐवजी दुसरी भाषा म्हणजे प्रमाणभाषा किंवा इंग्रजी भाषा बोलणे पसंत करतात.भाजच्या बोलीभाषांची स्थिती लक्षात घेतली तर ती अत्यंत चिंताजनक आहे.आज उपलब्ध असणाऱ्या बोलींपैकी केवळ ७८ भाषांमध्ये वर्तमानपत्रे प्रसिद्ध होतात.७१ भाषांतून रेडिओचे कार्यक्रम प्रसारित होतात आणि १५ भाषांमध्ये चित्रपट निर्माण होतात.यामध्ये सुधारणा होणे आवश्यक आहे

शंकर सखाराम यांनी गुघाट मेल, झोंज हे कथासंग्रह तसेच शब्दानुबंध घरपरसू गावदरणी, आगारातील माणसं हे ललित गद्य आणि कविता, शब्दचित्रे असे विविधतापूर्ण लेखनांमधून त्यांनी कोकणातीलबोलींचा समर्पक वापर केलेला आहे.मराठी प्रादेशिक कादंबरीचे जनक र. वा. दिघे यांनी 'पाणकळा', 'सराई' या कादंबऱ्यांमधून रायगड जिल्ह्यातील खेड्यांचे चित्रण केलेले आहे. वा. दिघे यांच्यानंतर शंकर सखाराम यांनी 'एसईझेड' ही कादंबरी लिहून रायगड जिल्ह्यातील नागाव पेण, पोयनाड, रेवदंडा, शहाबाद, हाशिवरे या परिसरांतील शेतीवर उपजीविका असणाऱ्या कातकरी, आगरी, कोळी, कुणबी, मराठा समाजाचे चित्रण केलेले आहे.

कुणबी बोली :

कुणबी जातीस कणबी किंवा कुळंबी असेही म्हटले जाते. कुणबी ही महाराष्ट्रातील एक प्रमुख जात आहे 'कुण' म्हणजे लोक आणि "बी" म्हणजे बिज याचाच अर्थ जे एका बिजापासून अनेक बिज तयार करतात म्हणजेच उत्पादन करतात.शेतीचा व्यवसाय करणाऱ्यांना पूर्वी कुणबी असे म्हटले जायचे कालांतराने कुणबी ही जात निर्माण झाली. ही जात मुख्यतः महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, गुजरात, छत्तीसगड, कर्नाटक, केरळ, आंध्रप्रदेश व गोवा या राज्यात आढळते. कुणबी हा मराठी शब्द कुणबा तसेच संस्कृत मधील 'कुर' म्हणजेच शेतीची लागवड करणारे पासून आला असावा.कुणबी या जातीस मिळते जुळते शेती व्यवसाय करणारे कुलंबी (दखन), कुलवाडी (दक्षिण कोकण), कानबी (गुजरात), कुलबी (बेळगाव), रेड्डीज (आंध्रप्रदेश), कुरमी (बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, झारखंड) जाती भारतात आढळतात.रायगडमध्ये शेती करणारा कुणबी समाज मोठ्या प्रमाणावर आहे.या परिसरांतील कुणबी जी भाषा बोलतात त्याला 'कुणबी' बोली म्हणतात. रायगड जिल्ह्यातील कुणबी समाज व्यवहारासाठी जी कुणबी बोली वापरतो त्या कुणबी बोलीत पुढील संवाद येतात

सुकटीचा बंगा भात खात, घरातील सकाळ खापुल्यांच्या वासाने उजाडली, तिकरं गावन बघ, हं याला सपानच परला असणार, खलची वलय कराची हाय, आरं काय अंगनची सकल सकालच वलय बिलय चायलीय, नाना आल्याशिवाय शाना व्हता यत नाय, चला ग पोरीनू मुरूम हाना, अगो यंदा राधाबाय करसाने बसतंय वाटतं, आपल्या कुणब्याची अंगना मंजे उघरा घरच आज इकरं इहरीवर पान्याला ? तिकर नलाला पानी नाय, सगली छलवनूकच रं चंदनूकरी नाय त ना घरन मान, ना समजान मान, जाव दे रं माझा बाबा तुझे पोटाखलना, डे त्याला शिक्षणात यस.न दाखव त्याला सोनचं दीस, नदीकाठी थोडासा मालरान हाय त्यावर करू मेहनत न पिकवू फला, मिन्ही काशी लावाचा बेत केलाय,पैसा फेक नि म्हशी गाभण देख, घरन मोरवा न वाहना फिरवा,

कुणबी बोलीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील

- १) कुणबी बोलक काही खास शब्दप्रयोग करतांना आढळतो. उदा. सुकटीचा बंगा भात – सुकत घालून केलेला मोकळा भात खापुल्यांच्या वासाने – शेळ्यांच्या मुताचा वास खालची वलय – खालचे भाताचे शेत, करसाने बसने – मुलीचे लग्न ठरल्यानंतर हा शब्द प्रयोग केला जातो, च्युंभ्या – पोपटांचे थवे, असे खास कुणबी बोलीतील शब्द शेतकरी वापरतांना आढळतात.यांतील काही शब्द आगरी, कोळी बोलक बोलतांना वापरतात.याचे कारण म्हणजे एकाच गावात कुणबी, आगरी आणि कोळी राहतात त्यामुळे ते सहज शक्य आहे.प्रमाण मराठीची कुणबी बोलीच्या मराठीच्या स्वनव्यवस्थेशी तुलना केल्यास स्वनांच्या उच्चारणातील काही प्रवृत्ती पुढीलप्रमाणे:

- १) प्रमाण मराठीतील 'ळ' चा उच्चार कुणबी भाषक 'ल' करतांना दिसतात.आगरी, कोळी आणि कोकणातील शेती करणारा मराठा हा ही 'ळ' ऐवजी 'ल' वापरतांना आढळतो.

उदा – सकाळ – सकाल, सगळे – सगल, फळे – फला, माळरान – मालरान, मिळणे- मिलान,

- २) कुणबी भाषक 'ड' जेवजी 'र' हा शब्द बोलतांना वापरतो. उदा.पडला – परला, इकडे – इकरं, तिकडे – तिकरं.

- ३) कोकणातील कुणबी भाषक 'ण' या व्यंजनाऐवजी 'न' हे व्यंजन वापरतो

उदा. पाणी – पानी, कोण – कोन, पण – पन, सण – सन इ.

- ४) कोकणातील कुणबी बोलीत क्रियापद रूपांमध्ये ऊ, ई, आल्यास ऊ, ई चा लोप होतो.

उदा. खाऊन – खान, जाईल – जावं, खाईल – खाला. इ.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

५) कोकणातील कुणबी बोलीत पुढीलशब्दांना 'ताव' प्रत्येय लावला जातो. उदा. कर – करताव, मर – मरताव.

कोळी बोली :

कोळी या शब्दाची व्युत्पत्ती अनेक प्रकारे केली जाते.कोळी हा शब्द 'कुल' या शब्दापासून उत्पन्न झाला तसेच महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशानुसार संस्कृत भाषेत 'कोल' हा शब्द येतो.कोल म्हणजे नौका.जो नौका वहवितो तो 'कोळी'. आर्य भारतात येण्यापूर्वीपासून रानटी अवस्थेत भारतात कोळ्यांचे वास्तव्य होते असा भारताच्या प्राचीन इतिहासात उल्लेख आहे.कातवडी, नाग, भिल्ल, कोळी हे भारताचे मूळ रहिवासी होते.ही पुरातन जमात आर्य संस्कृतीशी साधर्म्य असणारी जमात आहे.असाही एक मतप्रवाह आहे.महिकावतीच्या बखरीमध्ये नाग, कोळी, वारली आणि ठाकर हे मध्यप्राचीन लोक असून ते महाराष्ट्रात शकपूर्व २००० – १००० आले असावेत असे सांगितले आहे. "मध्यप्रदेश, दक्षिण महाराष्ट्र, गुजरात आणि कोकण या भागात कोळ्यांची वस्ती आहे.मात्र पश्चिम भारतात संपूर्ण दक्षिण महाराष्ट्र, गुजरात, ठाणे व कुलाबा जिल्ह्यात कोळी आढळतात." महिकावतीच्या बखरीत "बिंबराजाला माहिम व आसपासच्या भागात कोळ्यांची वस्ती आढळल्याचा उल्लेख आहे." कोळी मुळचे कोणत्या ठिकाणचे आहेत हे सांगता येत नसले तरी अश्मयुगात मानवाने या बेटांवर पदार्पण केले.मासेमारी आणि शिकार करून ते आपली उपजीविका करीत हे लोक दक्षिणेतून आले आणि त्यांनी आपल्याबरोबर नारळाची झाडे लागवडीसाठी आणली असा एक मतप्रवाह आहे.त्यांचे मूळ ठिकाण गुजरातमध्ये असावे.शिवनिबंध या ग्रंथात समुद्रकिनारी राहणाऱ्या कोळ्यांना समुद्रकोळी किंवा सोनकोळी असे नाव आहे.कोळ्यांची वस्ती प्रथम कुलाब्यात (रायगड) असावी.कोळी भाषेतील काही संवाद -

कोलीन ऐली कोलीन ss न, सुकट आंबार सुकट बोंबील, वाकट्या, मंदिलं हाती न, पानी पाजा वाईस, सोरे खायचे दीस गेले गुरुजी ! तीनशे सारे तीनशे रुपयं किलू झैयलाय कोन घेनार ? न आम्ही तरी कशा हाननार, मास्तर इसरा ते सारं, आता आंबार सुकट घ्या आरं बाबा कुनब्यासंग – य जीवबी – सगल वाटंकरी, कुनबी हाय तर सगला हाय, धरतरी हाय !",म्हावरा घ्या गो ss.,तो सरकार मेला आमचे कोली लोकांचे जिवावर उठलाय नी – दर्यान गलबत घालू नका आन मासली मारू नका, न दु सरा काय अरे बलानू आमाला त्यानी बंदरच ठेवला नाय नी – आमचे बंदरान ती कोलशाची जहाज उभी.मग आमची मासलीची जहाजा कुठं उभी कराची,मंग सोरतू का काय सरकारला...पन थोरीशी गेलू मोर्चाला आन मंग ऐलू इकरं, म्हावरा इकवाला.पोट हाय नारे बाला.तिकरं मोर्चा हाय चालू

कोळी बोलीची उच्चार वैशिष्ट्ये –

- १) कोळी बोलक 'ऊ' व 'ऊँ' बदल 'ओ' आणि 'ओं' उच्चार करतात.
- २) र ऐवजी ड वापरतात. उदा. सोडे – सोरे, सारे – साडे, होडी – होरी.
- ३) ण ऐवजी न येतो. उदा. पाणी – पानी, कोण – कोन, आणि – आन.
- ४) ल ऐवजी ल वापरतात. उदा. कोळी – कोली, सगळे – सगल, बाळानो – बलानू इ.

कोळ्यांची बोलीभाषा ही कोकणातील आगरी आणि कुणबी बोलीनप्रमाणेच वेगळी आहे.या बोलींना लिपी नाही.

जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे भाषांच्या अस्तित्वाचा ध्वन निर्माण झाला असून बोलीभाषा तर कायमच्याच नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.जागतिकीकरणाच्या काळात आपल्याला नोकरीची चांगली संधी फक्त इंग्रजी भाषेमुळेच मिळू शकते या स्वार्थ निजभाषेच्या नसाला कारणीभूत आहे.कुणबी आणि आगरी बोलीभाषेतील कितीतरी शब्द नामशेष झालेले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) कसबे रावसाहेब, जागतिकीकरण : स्वरूप आणि वास्तव, सुमेध प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र.१०.
- २) परब प्रकाश (डॉ), पुणे विद्यापीठ – उद्बोधन वर्ग व्याख्यान.
- ३) देवी गणेश (डॉ), भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण (संपा) अरुण लाखडे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००१, पृ.क्र.३८.
- ४) राजवाडे वि. का. (संपा) महिकावतीची बखर, सरिता प्रकाशन, पुणे, तिसरी आवृत्ती-सप्टेंबर २०१३, पृ. क्र. ८४
- ५) राजवाडे वि. का. (संपा) महिकावतीची बखर, सरिता प्रकाशन, पुणे, तिसरी आवृत्ती-सप्टेंबर, पृ.क्र.८४.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचा स्त्रीवादी साहित्यावरील प्रभाव

प्रा. सुखदेव नारायण एकल
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
गडहिंग्लज. जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य या अनुषंगाने विचार करताना जागतिकीकरणाचा एकूणच मराठी साहित्यावर खोलवर असा परिणाम झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणाने मानवी जीवनासंदर्भात निर्माण केलेल्या अनुकूल प्रतिकूल प्रश्नांचा वेध मराठी साहित्याने घेतलेला दिसतो. प्रामुख्याने अलिकडच्या काळातील मराठी साहित्याचे जागतिकीकरणाचे अनेक पडसाद उमटलेले दिसून येतात. त्या अनुषंगाने स्त्रीवादी साहित्याचा विचार प्रस्तुत विवेचनात केला जाणार आहे. प्रारंभी जागतिकीकरण या संकल्पनेबाबत काहीएक विचार करून स्त्रीवादी साहित्य संकल्पना आणि जागतिकीकरणाचा परिणाम झालेल्या काही कलाकृतींचा विचार प्रस्तुत ठिकाणी केला जाणार आहे. एकूणच जागतिकीकरणाचा स्त्रीवादी साहित्यावर नेमका कसा वा कोणत्या अंगांनी प्रभाव पडला याचा शोध प्रस्तुत विवेचनात घेतला जाणार आहे. प्रारंभी स्त्रीवाद ही संकल्पना थोडक्यात समजावून घेऊ.

जागतिकीकरण :

जागतिकीकरण ही संकल्पना अलिकडच्या वीसएक वर्षात उदयाला आलेली संकल्पना आहे असे प्रारंभी नमुद करावे लागेल. आज आपण जागतिकीकरण हा शब्द ग्लोबलायझेशन या अर्थाने वापरतो. जागतिकीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य या अनुषंगाने मांडणी करताना जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या प्रश्नातून साहित्याची मांडणी झालेली दिसून येते. कथा, कादंबरी, कविता याच्या माध्यमातून जागतिकीकरणाने निर्माण झालेल्या प्रश्नांची मांडणी अलिकडच्या काही वर्षातील मराठी साहित्यावर नजर टाकल्यास याची जाणीव झाल्यावाचून राहत नाही. जागतिकीकरण ही संकल्पना अर्थशास्त्राशी निगडित असली तरी वाङ्मय व्यवहारावरही जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

जागतिकीकरणाने जशा चांगल्या गोष्टी आणल्या तसचे त्याचे दुष्परिणामही मानवी जीवनावर झाले. मूल्य, संस्कार, नातीगोती, श्रम, यासारख्या काही गोष्टींना जागतिकीकरणाने सुरूंग लावण्याचे काम केलेले दिसून येते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये प्रामुख्याने विषमता, शोषण, जीवघेणी स्पर्धा व नफेखोरीला महत्त्व प्राप्त झाले. तसेच पर्यावरणासंबंधीचे काही प्रश्नही निर्माण करून ठेवले. औद्योगिक विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचे शोषणही मोठ्या प्रमाणात होताना दिसू लागले. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या मक्तेदारीचे आणि विस्ताराचे कार्य जागतिकीकरणामुळे झालेले दिसून येते. देशाच्या आर्थिक नियोजनावर या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे नेहमीच वर्चस्व असलेले दिसून येते. जागतिकीकरणात पैसा आणि नफा यांना महत्त्व आल्याने मानवी मूल्येही मग पैशात मोजली जाऊ लागली. असे असले तरी प्रत्येक बाब नफा म्हणून कशी मोजता येणार? भाषा, संस्कृती, कला यांच्याबरोबरी मानवाचे जीवनही रसातळाला नेण्याचे कार्य जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये होताना दिसते. एकूणच मराठी साहित्यावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्यामध्ये कथा, कादंबरी, कविता, नाटक या साहित्याप्रकरांमधून जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या प्रश्नांची मांडणी झाल्याचे दिसून येते. याबरोबरच मराठी साहित्यातील ग्रामीण, दलित साहित्य प्रवाहांवरही जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडलेला दिसतो तसाच तो स्त्रीवादी साहित्यावरही पडलेला दिसतो. प्रस्तुत ठिकाणी जागतिकीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य यांचा विचार केला जाणार आहे.

स्त्रीवाद :

हा विचार करताना स्त्रीवाद या संकल्पनेचा विचार करू. १९६० नंतर पाश्चिमात्य जगात स्त्री प्रश्नासंबंधी नवा विचार सुरू झाला. सिमोन द बोव्हुआरचे 'द सेकंड सेक्स' हे पुस्तक १९४९ साली प्रकाशित झाले. पण पुस्तकाचा खरा प्रभाव १९६० नंतर झालेला दिसतो. मराठी साहित्याच्या बाबतीतही साठनंतर एक नवा विचारप्रवाह मराठी साहित्यामध्ये रूढू लागला. तो म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. मानवी समाज स्त्री आणि पुरुष अशा लैंगिक भेदाने दोन विभागामध्ये साधारणपणे अर्धा अर्धा वाटला गेला आहे. परंतु साहित्य निर्मितीचा विचार केला तर या दोन वर्गांच्या योगदानाच्या प्रमाणातील व्यस्तता डोळ्यात खुपावी इतकी टोकदार आहे. या व्यस्त प्रमाणामुळे स्त्रियांच्या साहित्याचा स्वतंत्र विचार प्रस्तुत आणि समर्थनीय वाटतो. जीवनाच्या इतर अंगोपांगप्रमाणेच साहित्य निर्मितीच्या क्षेत्रातही पुरुषप्रधान समाजरचनेमुळे स्त्रियांना वाव मिळाला नाही असे दिसून येते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पुरुषानुगामी साहित्याचे स्त्रीवादी वाचन ही स्त्रीवादी समीक्षेची एक नवी दिशा आहे. स्त्री साहित्याचे मूल्यमापन स्त्रीच्या भूमिकेत जाऊन केले पाहिजे. अबला, माता, दासी किंवा देवता म्हणून स्त्रीरूपे साहित्यात येतात. ती मुख्यतः पुरुषप्रधान संस्कृतीचा आविश्कार असतात. स्त्रीदायित्व व देवत्व या दोन्ही प्रतिमा स्त्रीत्वाचा बळी देणाऱ्याच! स्त्रीवाचकाने स्वतःची वाचन मनोवृत्ती जोपासली तर तर लिखित साहित्याविषयी नवा दृष्टिकोन तयार होऊन त्याचे नवे स्पष्टिकरण मिळेल. स्त्रीने पुरुषनिर्मित साहित्य वाचताना पुरुषीकरणाच्या प्रक्रियेला प्रतिरोध केला पाहिजे. तसेच स्त्रीनिर्मित साहित्य वाचताना त्यातील आशय, संदर्भ, परंपरा यांचे संबंध दुसऱ्या स्त्रियांशी, स्त्री समाजाशी जुळविले पाहिजेत. यातून स्त्रीवाचक दृष्टिकोनाची निर्मिती होईल. स्त्री साहित्याच्या निर्मिती प्रक्रियेचा, कल्पनाशक्तीचा व वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा समग्र वेध घेण्यासाठी अशी स्वतंत्र स्त्रीनिष्ठ समीक्षादृष्टी विकसित करण्याची आवश्यकता आहे. स्त्रीसाहित्याचे स्त्रीवादी समीक्षादृष्टीतून वर्णन, विश्लेषण, मूल्यमापन अजून फारसे झाले नाही. त्यासाठी स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून साहित्याचे पुनर्वाचन होण्याची गरज आहे. किंबहुना स्त्रीवादी वाचन संस्कृतीची वाढझाल्यास स्त्रियांच्या साहित्याची योग्य समीक्षा होऊ शकेल. ती स्त्रीवादी साहित्याच्या वाढीस पोषक ठरेल असे वाटते.

जागतिकीकरणाचा स्त्रीवादी साहित्यावरील प्रभाव :

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्याचा विचार करत असताना यासंदर्भातील मराठी समीक्षकांच्या नोंदीच्या विचार करणे महत्त्वाचे ठरते. मराठीतील समीक्षक अविनाश सप्रे, हरिश्चंद्र थोरात यांनी यासंदर्भात प्रतिकूल अशी मते नोंदवलेली दिसून येतात. जागतिकीकरणाचा मानवी जीवनावर, संस्कृतीवर होत असलेला परिणाम समजून घेवून लेखनात त्याचे रूपांतर करण्यात लेखक अपयशी ठरलेले आहेत. असे याबाबतील समीक्षकांनी आपले अभिप्राय नोंदविलेले आहेत. असे असले तरी सदानंद देशमुख यांची, *बारोमास* ही कादंबरी, गो. पु. देशपांडे यांचे *मुझिक सिस्टीम* हे नाटक, शरणकुमार लिंबाळे यांची *झुंड* ही साहित्यकृती आणि मराठीतील अरुण काळे सारख्या कवींच्या कवितांमधून जागतिकीकरणाच्या भयावह अशा वास्तवाचा वेध घेतला गेला आहे हे नाकारून चालनार नाही.

जागतिकीकरणाचा स्त्रीवादी साहित्यावरील प्रभाव या अनुषंगाने विचार करताना नव्वदनंतरच्या काही स्त्रीलेखिकांच्या साहित्याचा विचार करणे प्रस्तुत ठरते. पितृसत्ताक परंपरा, स्त्री-पुरुष लैंगिकता, धर्म, जात, न्यायव्यवस्था यांच्या मध्ये होणारी घुसमट यांचा वेध काही स्त्री लेखिकांनी आपल्या लिखनातून घेतला आहे. त्यामध्ये गौरी देशपांडे, आशा बगे, मेघना पेठे, सानिया, कविता महाजन, उर्मिला पवार, प्रज्ञा पवार यांच्या लेखनातून जागतिकीकरणाचे पडसाद उमटलेले दिसून येतात.

गौरी देशपांडे आशा बगे यांच्या लेखनातून प्रामुख्याने स्त्रीच्या मानसिकतेचा, लैंगिकतेचा, समाजातील घुसमटीचा, पुरुषप्रधान संस्कृतीचा वेध घेतला गेला आहे. *एकेक पान गळावया, चंद्रिके ग सारीके ग* या गौरी देशपांडे यांच्या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या तसेच सानिया यांची त्यानंर ही कादंबरी यामधून मध्यमवर्गीय सुक्षित स्त्रीच्या आयुष्यात नवऱ्याचे स्थान काय असते तसेच तो सोडून गेल्यानंतरची तिची आवस्था यासंदर्भात भाष्य केलेले दिसून येते. पारंपरिक मूल्यांना कवटाळून बसणारी नायिका उपरोक्त साहित्यकृतींमध्ये दिसून येत नाही तर जागतिकीकरणाचा प्रभाव असणारी नायिका दिसून येते. त्यामुळे खोट्या परंपरा, मूल्ये झुगारून देवून पारंपरिक चौकटीच्या बाहेर जावून पाहते.

कविता महाजन यांच्या *ब्र* आणि *भिन्न* या दोन्ही कादंबऱ्यांमधून जागतिकीकरणाचे अनेक संदर्भ येताना दिसतात. *ब्र* मधील नायिकेला तिचा पती घटस्फोट देतो त्यानंती ती नायिका स्वतःच्या पायावर उभी राहण्यासाठी सेवाभावी संघटनेत काम करू लागते. अशा सेवाभावी संस्था जागतिकीकरणाशी नाते सांगणाऱ्या असतात. अशा सेवाभावी संस्थामागील वेगळा चेहरा या निमित्ताने पुढे येतो. जागतिकीकरणाने रूजवलेला निःस्वार्थी त्यागी जीवनाचा समज खोटा ठरतो. तसेच *भिन्न* या कादंबरीतूनही वेगळा विषय समोर येताना दिसतो. एडसग्रस्त माणसांचे जीवन आणि त्यांना मदत करणाऱ्या सेवाभावी संस्था यांच्यातील परस्पर संबंध आणि सेवाभावी संस्थांचे खरे रूप या निमित्ताने चित्रित झालेले दिसून येते. एकीकडे गंभीरपणे काम करणारी माणसे आणि दुसरीकडे स्वतःचे हित पाहणाऱ्या संस्था आणि पदाधिकारी यांची गुंतागुत प्रस्तुत कादंबरीत पहावयास मिळते. मराठीमध्ये अशा प्रकारची महत्त्वपूर्ण कादंबरी म्हणून प्रस्तुत कादंबरीची नोंद घेतली गेली आहे.

मेघना पेठे यांची नाचितिरामि ही कादंबरीही जागतिकीकरणाचे नवे भान देणारी अशी आहे. जागतिकीकरणाने स्त्रीला आलेल्या नव्या आत्मभानाची कहाणी प्रस्तुत कादंबरीमध्ये आलेली दिसते. प्रेमात आलेल्या नैराश्याला कवटाळून न बसता एका नव्या जोमाने जगणे या कादंबरीतील नायिका स्वीकारते. नवरा हा फक्त विरजणापुरता हे नवे भान आलेली नायिका प्रस्तुत कादंबरीत पहावयास मिळते. जागतिकीकरणाचा प्रभाव असणारे उर्मिला पवार यांचे *आयदान* हे आत्मकथन होय. जागतिकीकरणाने झालेल्या चांगल्या वाईट परिणामांचा वेध प्रस्तुत आत्मकथनामध्ये झालेला पहावयास मिळतो. दलित स्त्रियांसमोर वर्तमान जगण्यातील प्रश्न, जातपंचायत, कुटुंबव्यवस्था, समाज यांची स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन या सर्व गोष्टी नव्या अनुभव विश्वातून आपल्या समोर

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

येताना दिसतात. प्रज्ञा पवार यांच्या *आरपार लयीत प्राणांतिक* या कवितेतून एका तमासगीर स्त्रीचा जीवनाचा वेध घेतला गेला आहे. नवभांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये एक कलावंत असणाऱ्या विठा भाऊ मांग या स्त्रीची आत्मभानाची कहाणी या कवितेतून मांडली गेली आहे. जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या अड्डानांना ताठ मानेने समोरे जाण्याचे काम विठा करते. स्वतःचा शोध घेत नव्या जगात स्वतःची नवी ओळख निर्माण करण्याचे काम प्रज्ञा पवार यांनी विठाच्या माध्यमातून केले आहे असे म्हणावे लागेल.

स्त्रीवादाचा प्रभाव असणारे स्त्रीलिखित मराठी नाटक मराठी नाट्य वाङ्मयात लक्षणीय असे दिसून येत नाही. तरीही काही थोडेफार प्रयत्न मराठीत झाले आहेत असे नमुद करावे लागेल. जागतिकीकरणाचा फारसा परिणाम जरी या नाटकांवर पडला नसला तरी काही प्रश्न या निमित्ताने मांडले गेलेले दिसून येतात. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून स्त्रियांच्या प्रश्नांचा वेध घेणाऱ्या स्त्री-नाटककारांमध्ये तारा वनारसे (कक्षा), कुमुदिनी रांगणेकर (आंधळी कोशंबीर), सरिता पदकी (बाधा), विभावरी शिरूरकर (अलौकिक संसार, कलियुग ग बाई कलियुग, हिरा जो भंगला नाही) या नाटकांचं स्थान उल्लेखनीय आहे. पारंपरिक स्त्रीपेक्षा वेगळ्या विषयांवरची नाटकं लिहिणाऱ्या स्त्री-नाटककारांमध्ये शिरीश पै यांच्या नावाचा उल्लेख करता येतो. तसेच ज्योत्स्ना देवधर यांचं 'कल्याणी' हेही नाटक या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असे आहे.

समारोप-

जागतिकीकरणाचा जसा सर्व मानवी जीवनावर परिणाम झाला तसाचा साहित्यावरही झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे आलेले नवे भान, आणि त्यातून निर्माण झालेल्या नव्या प्रश्नांचा वेध स्त्रीवादी साहित्याने घेतलेला दिसतो. असे असले तरी तो जागतिकीकरणाचा स्त्रीजीवनावर झालेला परिणामाचा म्हणवा तितका वेध मराठी साहित्यात झालेला दिसून येत नाही. पण माया पंडित म्हणतात, त्याप्रमाणे जागतिकीकरणातून आपल्या साहित्य परंपरा, इतिहासाचे भान, सर्वसामान्य लोकांच्या जगण्याचा प्रश्न स्त्रियांपुढे उभी ठाकलेली आढाने याच्या स्वरूपात बदलत्या वास्तवाचा विचार सर्जनशील लेखिका कशा करतात याचा थोडासा प्रयत्न जरी यातून आला तरी पुरेसं आहे. हे म्हणने सार्थ वाटते.

संदर्भ-

१. समकालिन स्त्रियांच्या कादंबऱ्या- किशोर सानप
२. जागतिकीकरण, समाज आणि मराठी साहित्य- डॉ. रवींद्र शोभणे
३. स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य - डॉ. वंदना महाजन
४. प्रवाह आणि प्रतिक्रिया - डॉ. रवींद्र ठाकूर
५. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य, संपा.- शरद गायकवाड, सुनिल शिंदे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कादंबरी

प्रा.एकनाथ शामराव पाटील

प्रमुख मराठी विभाग

मा.श्री.अण्णासहेब डांगे कला,वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय हातकणंगले जि.कोल्हापूर

साहित्य हे समाजाचा आरसा आहे. बदलत्या समाजाच्या कल्पनात्मक वास्तव साहित्यात प्रकटते. अर्थात त्या साहित्यकृतीचा लेखकाची दृष्टी साहित्याला आकार देत असते. समाजातील संवेदनशील घटक म्हणून साहित्याचा कर्ता बदलत्या समाजाचे भावविश्व अपरिहार्यपणे व्यक्त करतो. सामाजिक,सांस्कृतिक,अर्थिक भौतिक परिवर्तनाच्या कक्षेतून सामाजिक विश्व कालानुरूप साहित्यातून प्रकट झालेले असते. म्हणून जसा काल तसे साहित्य असेही म्हटले जाते. याप्रमाणेच १९९० नंतर संपूर्ण जगभर जागतिकीकरणाचे जे वारे वाहायला लागले. त्याचे कमी अधिक परिणाम समाजातील सर्चच घटकावर झालेले पहायला मिळते. खाजगीकरण उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या नव्या धोरणामुळे भारतीय सामाजिक जीवन सर्वांगाने बदलले आहे. साहित्यही त्याला अपवाद नाही. १९९० नंतर भारतीय समाज परिवर्तनाचा वेग कमालीचा बदलेला दिसून येतो. नागर भागात जागतिकीकरणाचा अधिक परिणाम झाला असला तरी १९९० नंतरच्या ग्रामीण जीवनावर जागतिकीकरणाचे दूरगामी परिणाम ग्रामीण साहित्यावर झाले आहेत. त्याच व्यक्त झाले आहेत. त्याचा विचार या शोधविधात केला आहे. १९९० नंतरच्या सामाजिक परिवर्तनातून सामाजिक आणि वाडमयीन मूल्ये याचे अविष्करणाचे नवे रूप कथा कादंबरी नाटक कविता या वाडमय साहित्यात प्रकारात आले आहे.

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण समाज

भारत हा खेड्याच देश म्हणून गणला जातो. भारतीय अर्थव्यवस्था आजही शेतीशी पूरक घटकावर अवलंबून आहे. हरित क्रांती मुळे देश अन्न धान्याच्या उत्पन्नाच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण बनलेला आहे. म्हणून शेती हा या समाजाचा महत्वाचा उत्पन्नाचा घटका आहे. शेती पूरक वेळोवेळी जे निर्णय होतात त्याचा कमी जास्त परिणाम ग्रामीण सामाजिक पर्यावरणावर झालेले आपल्याला पहायला मिळतात.

भारतीय लोकसंख्येच्या दृष्टीने आणि अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने शेती आणि शेतकरी महत्वाचा घटक आहे मान्य करावे लागते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्षेपित शेती आणि शेतकरी ग्रामीण समाज आणि त्याशी संबंधित जीवनावर जागतिकीकरणाचा परिणाम झाला आहे. ग्रामीण समाज वरवरचा बदललेला असला तरी त्यात जीवधेणी स्पर्धा संघर्षच पहायला मिळतो. खेडे म्हणून जी वैशिष्ट्ये होती ती कालोघात नष्ट होताना दिसतात. आलुतेदार बलुतेदार माध्यमे नवे तंत्रज्ञान याचा परिणाम ग्रामीण व्यवस्थेवर झाल्यामुळे शहरी सदृश्य संस्कृतीचा वावर पहायला मिळतो. मानवी नातेसंबंध आणि हित यात नाटकी आणि व्यवहारी स्वरूप आले आहे. श्रमाच्या तुलनेने शेतीपेक्षा शहारात अधिक पैसा मिळाल्यामुळे नव्या पिढीला शहराविषयी आकर्षण निर्माण झाले. नोकरीनिमित्त शहराकडे आकर्षलेली पिढी गाव आणि शेतीकडे दुर्लक्ष करू लागली. अर्थात शेतीच्या उत्पन्नातून मिळते काय असा व्यावहारीक प्रश्न या नव्या पिढीच्या मनात निर्माण झाला. जागतिकीकरणाचे हे अपरिहार्य फलित आहे असे म्हणावे लागते.

१९९० नंतर ग्रामीण समाजात राजकीय अर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक दृष्ट्या ग्रामीण समाजावर परिणाम झाला आहे. तसे ग्रामीण कादंबरीत त्याचे चित्रण पहायला मिळते.

रा. र. बोरडे,आनंद यादव, महादेव मोरे हे जागतिकीकरणाच्या प्रभावाच्या काळात आणि त्यापूर्वीही लेखन करणारे लेखक आहेत. त्यानंतर राजन गवस, राजन खान, रंगनाथ पठारे, बाबुराव मुसळे, गणेश आवटे, विश्वास पाटील, अरुण साधू, संदानंद देशमुख, रविंद्र शोभणे, भारत काळे, मोहन पाटील, उत्तम तुपे, कृष्णात खोत, प्रतिमा इंगोले, मयु सांवत, तानाजी राऊ पाटील, सुरेश शिंदे, माधव कोंडविलकर, जनार्दन वाघमारे, रमेश इंगळे उत्रादकर, प्रवीण बांदेकर, महेंद्र कदम, नामदेव कांबळे इत्यादी कादंबरीकार १९९० नंतरचे ग्रामीण विश्व आपल्या कादंबरीतून रेखाटताना दिसतात. या सर्व लेखकांच्या साहित्यात शेतीविषयीचे जे बदल झाले त्याचे फायदे कमी आणि धोके जास्त असल्याचे जाणवते. खेड्यावर आणि शेतीवर जे दूरगामी परिणाम पहायला मिळतात. खाजगीकरण उदारीकरण या धोरणांचा ग्रामीण जीवनावर विशेष परिणाम झाला. मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

दरिद्री शेतकरी हा धनधांडग्या शेतकऱ्याच्या तुलनेने कमकुवत ठरल्याने अशा दरिद्री शेतकऱ्यांच्या विविध समस्या आणि त्यांची शोकांतिका याकाळातल्या लेखकांच्या साहित्यात चित्रित झाल्या आहेत .

१९९० नंतरच्या काळातील रंगनाथ पठारे हे महत्वाचे लेखक . त्यांनी हरण व ताम्रपट या कादंबरीतून ग्रामीण राजकारणाचा वारकाईने वेध घेतला आहे . रां र बोरडे यांच्या आमदार सौभाग्यवती आणि नामदार श्रीमती मध्ये राजकारण व त्याचा परिणाम समाजजीवनावर झाला . विशेषता स्त्रीया या राजकारणात बाहूली म्हणून येते पण पठारे यांच्याइतके सखोल वर्णन त्यात येत नाही .

रवींद्र शोभणे यांची कोंडी मध्ये महानगरीय जाणिवेचा स्पर्श खेड्याला झालेला दिसतो . ग्रामीण परिसर, तेथील सरंजामवृत्ती ,पारंपरिक वहिवाट ,बोली, भाषा वाक्प्रचार याच्या योजनेमुळे कादंबरी वास्तवाला जाऊन भिडते . प्रवाह मध्ये पतीत ताराची व्यथा सांगितली आहे . तर रक्तध्रुव मध्ये वासना आणि वासनेची विविध रूपे रेखाटली आहेत .भीमराव वाघचौरे यांची रानखळगी , शोषराव मोहिते यांची जगणं तोलाचं , धूलपेरणी यासारख्या कादंबरीतून ग्रामीण कुटूंबव्यवस्थेचे चित्रण येते . लेखक स्वकहाणी सांगताना त्याच्या कुटूंबाची श्रमकहाणी सांगतात .

शोषराव मोहिते यांची असं जगणं तोलाचं आणि धूलपेरणी मध्ये शेती ,शेतकरी आणि ग्रामीण समाज जीवन येतं . खेड्यातील सावकरी, त्यांचे शोषण त्यामुळे शेतकऱ्याची झालेली परवड चित्रित झाली आहे .कष्ट करूनही शेतकऱ्यांच्या पदरी निराशा येते . ग्रामीण सणवार, रीतीरिवाज ,भजन, यात्रा ,जत्रा आणि कन्नड मराठी मिश्रित भाषेचा हेल हे या कादंबरीचे विशेष आहे . धूलपेरणीत शेतकरी मुलाचे आयुष्य विचार भावना प्रकटते . नव्या शिक्षित पिढीला आपले ग्रामीण कुटूंबाचे दारिद्र्य घालवून सुखाच्या अपेक्षांचे स्वप्न पहाणारा तरुण यात व्यक्त झाला आहे .

ग्रामीण समाजाचा महत्वाचा कणा म्हणजे स्त्री . तिचे कुटूंबात महत्वाचे स्थान आहे . त्याच बरोबर संसार उभा करताना विनात ती घरासाठी झटते .नव याच्या खांद्याला खांदा लावून त्याच्या सुख दुःखःत राहण्याची तीची वृत्ती कायम आहे . संकटाच्यावेळी ती पदर खोचून संघर्षाला सामोरे जाते . प्रतिमा इंगाले यांची बुढाई व पार्टटाईमध्ये स्त्री शोषणाचे प्रतिक म्हणून येते . कष्टकऱ्यांच्या जीवनातील शोषण आणि त्यांची अगतिकता प्रकटते . व हाडी बोलीतून लेखकाने सहज अविष्कार केला आहे . पार्टटाईम मध्ये भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रीयानी कितीही शिक्षण घेतले किंवा पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून विविध क्षेत्रात वावरू लागल्या तरीही स्त्री म्हणून तिचे दुख कायम आहे .

कृष्णात खोत हे या काळातील महत्वाचे लेखक . गावठाण मध्ये आनंदी या विधवेचे कलात्मक वर्णन यात येते .ग्रामीण कादंबरीतून येणारे कुटूंब ,चित्रण, दुःख दारिद्र्य व कष्ट हे पाचवीला पुजलेले आहे . याला कृष्णात खोत यानी स्पष्टपणे चित्रित केले आहे . कष्टमय जीवन आणि संपूर्ण जीवनाची शोकांतिका तिच्या वाटयाला आल्याचे आपल्याला गावठाण मध्ये पहायला मिळते .

बाबुराव मुसळे यांची हाल्या हाल्या दुध दे पखाल वारूळ या सारख्या गंभीर लेखनाच्या कादंबरीतून ग्रामीण ,पशू ,माणसं ,शेती व्यवहार यांचे सूक्ष्म वर्णन केले आहे . खेड्यातील समकालीन वास्तववादी भूमिका घेऊन आपल्या कादंबऱ्यातून ग्रामीण जीवनाचे तरल अविष्करण मुसळेच्या लेखनात येते . दुःख शोषणाचा बळी ठरलेला शेतकरी ताणतणाव आणि दारिद्र्याच्या खाईत अडकला आहे . तर शोषण करणारे उजळ माध्याने समाजात प्रतिष्ठेने वावरत आहेत याविषयीची विवेचना लेखनात जाणवते .

१९९० नंतरच्या काळातील सक्षम लेखक म्हणून राजन गवस यांच्या कादंबऱ्या महत्वाच्या आहेत . कळप धिंगाणा तणकट बळीचा या त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबऱ्या आहेत . १९९० पूर्वीच्या चौडकं भंडारभोग या सारख्या कादंबरीतून जोगतीणचे दुःख मांडले आहे . तणकट मध्ये गावातील दलित सवर्ण संघर्ष येतो . गवस प्रत्येक कादंबरीचे आशय आणि अभिव्यक्ती वैशिष्ट्यपूर्ण आहे .म फुले यांची समाजसुधारणेविषयीची भूमिका घेऊन विशेषता शेतकऱ्यांच्या विषयीचा कळवळा राजन गवस यांच्या कादंबरीत जाणवतो . लेखनशैली ,भाषा ,प्रतिमा, म्हणी, संवाद ,पात्रे या वैशिष्ट्यपूर्ण योजनेमुळे कादंबऱ्या विशेष लक्षात राहतात .

राजन खान यांच्या हयात आणि मजार या कादंबरीत शेतात असलेल्या कवरीने जागा व्यापलै म्हणून ती कवर वाजूला करून तीचा स्वार्थासाठी वापर केला जातो . माणूस मध्यवर्ती मानून मुस्लिम समाजातील विशेषता स्त्रीयांची दाहक दुःख सांगितले

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आहे. जातवन मध्ये दलितावरील अन्याय वास्तवपणे रेखाटतात.नामदेव कांबळे यांची राघववेळ , उनसावली , साजरंग या मातंग समाजाचे दुःख हाल आपेष्टा दारिद्र्य सांगणा या कथा आहेत .

या काळातील विशेषता दुष्काळसदृश्य भागातील महत्वाचा प्रश्न म्हणजे पाणी होय . अर्थात निसर्गाच्या मर्जीने शेतकऱ्यांच्या स्वप्नाला आकार दिला जातो . असे असले तरी अलिकडे काळात विविध औद्योगिक आणामुळे नष्ट झालेली जंगले आणि त्याचा कोप याचा परिणाम म्हणजे पाण्याची वाणवा होय . पाण्याचा गंभीर प्रश्न आणि कृषी संस्कृतीचे पडझड त्यातून आलेले नैराश्य याचे यथार्थ मांडणी करणारे लेखक म्हणजे सदानंद देशमुख यांची तहान वारोमास यादृष्टीने महत्वाच्या आहेत . तर विकास योजनांच्या नावाखाली शहरांची प्रगती साधण्याच्या हेतूने धरण बांधण्यासाठी सरकारी कायदांचा जबरदस्तीने अधिकार वापरून शेतकऱ्याला मातेसमान असणा या जमिनी काढून घेऊन या भूमातेशी ताटातूट करणा या या व्यवस्थेने शेतकरी उध्वस्त झाला . त्याची अगतिकता विश्वास पाटील यांच्या झाडाझडती , पांगिरा तून प्रवरपणे चित्रित झाली आहे . १९९० नंतरचे ग्रामीण समाजजीवनाचे पाण्यासारखे महत्वाचे प्रश्न या लेखकांनी समर्थपणे मांडले आहेत .

मोहन पाटील यांच्या बस्तान मध्ये शेती व्यवसायावरील संकट गडद केले आहे . शहरीकरणामुळे खेड्यांचे अस्तित्व धोक्यात आलेले आहे .शेतीमध्ये आयुष्यभर रावण्यापेक्षा शेती विकून एका दमात पैसा मिळवू अशी भावना वाढीला लागलेली आहे . १९९० नंतरचे आधुनिकीकरणातील भौतिक सुखाच्या हव्यासाच्या मागे पळणा या नव्या पिढीचा विचार आणि भूमीनिष्ठेपेक्षा पैशाचे महत्त्व लेखक अधोरेखित करतात .

माधव कोंडविलकर यांच्या डाळ मध्ये शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य आणि त्याच्या कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे .चिंतनातून शेतकऱ्याविषयीची चिंता व्यक्त केली आहे .

या काळातील आणखी महत्वाची कादंबरी प्रवीण बांदेकर यांची चाळेगत चा उल्लेख करावा लागतो . ग्रामीण जीवनाचा अत्यंत सूक्ष्म वेध या कादंबरीने घेतला आहे . समकालीन बदलत्या वास्तवाला सामारी जाणरी सेझसारखा प्रश्न त्यातून तयार झालेले राजकारण समाजकारण मानवी मूल्यांचा विसर अशा विषयावर कोकणीत भाष्य करणारी वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरी आहे .

रमेश इंगळे उत्रादकर यांची निशाणी डावा अंगठा ही कादंबरी साक्षरता सारख्या गंभीर विषयावर विनोदी अंगाने केलेली मांडणी विशेष लक्ष वेधते .

१९९० नंतरच्या कादंबरीत जागतिकीकरणाच्या ग्रामीण जीवनावरील प्रभाव त्याचे कमी अधिक परिणाम आणि त्याचे स्वरूप याचा विचार उपरोक्त लेखकांच्या साहित्याचा अभ्यास केला नंतर लक्षात येते . समकालीन ग्रामीण वास्तवाचे चित्र वास्तव आणि कल्पनेच्या पातळीवर मांडण्याचा प्रयत्न या लेखकांनी केला आहे . समारोप :

आधुनिकता आणि जागतिकीकरण याच्या प्रभावाने यथायोग्य समाजदर्शन घडवले आहे . रंगनाथ पठारे गणेश आवटे विश्वास पाटील कृष्णात खोत बाबासाहेब मुसळे राजन गवस सदानंद देशमुख प्रवीण बांदेकर रमेश इंगळे उत्रादकर प्रवीण बांदेकर या कादंबरीकारांनी बदलत्या ग्रामजीवनाचा सूक्ष्म सखोल व वास्तवपणे वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे .गावा गावतील राजकारण आधुनिकतेचा जागतिकीकरणाचे परिणामातून सिध्द करणारी ग्रामव्यवस्था या काळातील कादंबरी वाडमयाने चित्रित केली आहे . राजकारण आधुनिकता जागतिकीकरण यांचा प्रभाव आणि ग्रामीण समाजाचे कमालीचे परिवर्तन पहायला मिळते .या बदलत्या वास्तवाचे प्रभावी व कलात्मक चित्रण ग्रामीण कादंबरीकारांनी केले आहे . हे अभ्यासावरून स्पष्ट होते .

संदर्भ :

१. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य : गायकवाड शरद, सुनिल शिंदे
२. जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य: वनसोडे प्रवीण, शांतरक्षित गावंडे
३. ग्रामीण कथा स्वरूप आणि विकास :मुलाटे वासुदेव
४. साठोतरी साहित्य प्रवाह :लुलेकर प्रल्हाद
५. ग्रामसंस्कृती : यादव आनंद
६. साहित्य आणि समाज :नागनाथ कोतापल्ले
७. मराठी ग्रामीण कादंबरी :रवींद्र ठाकूर
८. गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी : खोले विलास

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि समकालीन मराठी ग्रामीण कथा साहित्य

प्रा. सौ. निर्मला वसंतराव मोरे

मराठी विभाग

राजे रामराव महाविद्यालय, जत जि. सांगली

स्वातंत्र्योत्तर काल म्हणजेच १९व्या शतकाच्या पुर्वार्धित शिक्षणचा प्रसार झापाटयाने झाला. त्याचा परिणाम म्हणून समाजात औद्योगिक क्रांती, हरित क्रांती, धवल क्रांती असे समाज परिवर्तन झाले. त्यामुळे अवघे विश्वाचे रूपच पालटले म्हणजेच जागतिकीकरण आले. आपले जग एक बाजारपेठच बनले. यामुळे जग एकात्म बनले तंत्रज्ञानची वाढ वाढ आणि विस्तारही झाला. दळणवळणाची व माहितीच्या तंत्रज्ञानाने हा क्रांतीकारक बदल झाला उपभोक्त्यांना हव्या तशा वस्तू उत्पादक पुरवू शकतो. वित्तीय बाजारपेठेत रात्रदिवस व्यवहार चालू राहिले त्यामुळे विदेशी चलनाचे देशांतर होवू लागले. मर्यादित स्वरूपाची का होईना परदेशात व्यवसायाची व नोकरीची संधी मिळू लागली. त्यामुळे कोणत्याही देशाला कोणत्याही देशाशी व्यापार करता येऊ लागला. त्यातूनच 'खाऊजा' संस्कृतीचा उदय झाला. तर हे खाऊजा म्हणजे तरी काय? तर खा म्हणजे खाजगीकरण तर ऊ म्हणजे उदातीकरण व जा म्हणजे जागतिकीकरण व बाजारीकरण होय. त्यामुळे विदेशी कंपन्या राजरोसपणे व्यापारासाठी येवू लागल्या आणि येथेच स्थायीक होवू लागल्या. त्यामुळे मात्र भारतातील कंपन्या आजारी पडू लागल्या. तसेच येथे बेकारी वाढली. त्यामुळे येथील अर्थव्यवस्था गलितगात्र बनली. अशी सुधाराणेच्या नावाखाली आपल्या देशासमोर एक संकटच उभे राहिले. या जागतिकीकरणामुळे लोकशाही नैतिक मुल्ये समता, स्वातंत्र्य, मानवता लोप पावू लागली. कारण आज प्रत्येक जण एकमेकाकडे ग्राहक म्हणूनच पाहतोय. त्यामुळे जागतिकीकरण हे मानवाला दाखवलेले खोटे मृगजळच आहे. आणखी तसा जागतिकीकरणाचा चेहरा आक्राळ विक्राळच आहे. कारण हे श्रीमंत राष्ट्रांनी स्वतःच्या स्वार्थासाठी केलेले करार आहेत. ते ही अगदी चतुरपणे केले. जेणेकरून विकसनशील व अविकसित राष्ट्रांना ते सोईचे नाहीत. यामुळे गरीब अतिशय गरीब झाला. आणि श्रीमंत अतिशय श्रीमंत बनला. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमुळे चंगळवाद माजला. खरे तर जागतिकीकरणाने (मिक्स इकॉनॉमिक्स) म्हणजेच समान अर्थव्यवस्था आणावयाची होती. पण प्रत्यक्षात हे फक्त गाजरच दाखवले गेले. कारण समाजात त्याचा परिणाम विघातकच झाला. तसेच विदेशी कंपन्यांना हे कळले होते कि, भारतात काय विकले जावू शकेल तेच पिकवले पाहिजे. जसे जर द्राक्षाच्या वेलीनां व म्हशीनां जर संगीत ऐकवले तर उत्पादनात वाढ होते. हा शोध आणि फायद्याच्या गणित परिणाम हा जागतिकीकरणातीलच आहे. त्यामुळे आज अशी वस्तुस्थिती आहे कि, जागतिकीकरणाकडे पाठ फिरविल्यास कुठलाही देश आपली प्रगती करू शकणार नाही. या प्रक्रियेने मानवी समूहानां नियंत्रित केले आहे. प्रगत राष्ट्रांचा साम्राज्यवादाचा डाव साधतो आहे. मूठभर लोकांची चंगळ आहे.

भारतीय समाजाची संस्कृती आणि एक विशिष्ट प्रकारची धाटणी होती. माणसांचा माणसाच्यावर विश्वास होताच. पण दिलेल्या शब्दावरही भ्रावसा होता. पण प्रत्येकालाही आपल्या जाती धर्माविषयी अभिमान तर होताच पण देवत्वावरही भयानक श्रद्धा होती. एवढेच नाहीतर नात्यानाततील ऋणानुबंध अगदी घट्ट होते. त्यामुळे तिथे रामराज्य नांदत होते. या प्रत्येक माणसाची आपल्या गावाशी, तिथल्या काळ्या आईशी नाळ जोडलेली होती. पण पुढे माणसांच्या रोजच्या जगण्यात जागतिकीकरणाचा उदारमतवाद या कलीने प्रवेश केला आणि माणसांच्या जगण्याचा भवतालच बदलून गेला. माणसांच्या माणसातील विश्वासाने तडा गेला. व ग्रामीण समाजाची अनेक वर्षांची परंपरा होती. बदलून 'बद दरवाजा' आली. तसेच प्रत्येक वस्तूच्या मुल्याने बाजारात आणि समाजात खऱ्या अर्थाने समानता आली पण माणसाचे अस्तित्व आणि अस्मिता धोक्यात आली. तंत्रज्ञानाने अवघे विश्व जवळ आले. पण माणसे मात्र दुरावली. यंत्रामुळे माणसाला माणसांची गरज वाटेनाशी झाली. आता हेच पहाना आता भारतात रोबो (यंत्रमानव) येवू घातलाय. नैतिक मुल्यांचा अर्थ माणसागणिक ज्याच्या त्याच्या सोईनुसार बदलू लागला. त्यामुळे माणसांच्या जगण्याचे तंत्रच बदलून गेले.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सामाजिक बदला बरोबर अर्थिक बदलांचा परिणामही समाजावर होऊ लागला. त्याचा परिणाम म्हणून लोक शहराकडे स्थलांतरीत होऊ लागले.चोडी ओस पडू लागली आहेत. वस्तूच्या जगततात तो त्यांच्या आक्रमणाचा 'टारगेट ऑडिअन्स' बनला आहे. एवढेच नाहीतर भौतिक सुखाच्या आहारी गेला कुणालाही कुणासाठी थांबायला वेळ नाही. नव्या काळाची नवी आव्हाने आवासून उभी आहेत. एवढेच नाहीतर आई वडील, मुले यांच्या नात्यात दुरावा निर्माण झाला आहे. आई वडीलांची आठवण आता फक्त 'पेरेंट्स डे' लाच होवू लागली आहे. पण माणसाला माणसांची सोबत हव आहे. हा त्याचा निसर्गदत्त गुणधर्म आहे. आजचे जग हे फक्त कनेक्टेडच बनले आहे. तशी वस्तूचं गर्दीत माणसांची किंमत राहिली नाही. याविषयी अरूण काळे एका कवितेत म्हणतात,

“ माणस भंगारात येवू नये म्हणतो
जगाच गाव ग्लोबल गाव केलयं ना
तर प्रेमाचे होऊ दया बाबा जागतिकीकरण ”

यासर्वांचा परिणाम हा १९९० नंतरच्या कालखंडातील साहित्यावर झाला. त्यामुळे खरे तर मानवी संवेदना बोथट झाली. कारण समाजासमोर तशी आव्हानेच होती. ती म्हणजे एकीकडे माणसांच्या मुलभूत गरजांची पूर्तता न होणारा वर्ग तर दुसरीकडे चंगळवादाचा पुरस्कार करणारी बाजारपेठ व प्रसार माध्यमांचा सुळसुळाट असे विरोधभासाचे चित्र सगळीकडे दिसते आहे. भोगवादी चंगळवादाचा पुरस्कार करणारी संस्कृतीचे आक्रमण यामुळे मानवी अस्तित्व धोक्यात आले आहे.आता हेच बघा ना! विश्व सुंदरी स्पर्धा घेतल्या जातात.मॉडेलिंगच्या नावाने तिचे वस्तूकरण केले जाते. एवढेच नाही तर तिचा वापर हा कोणत्याही वस्तूच्या जाहिरातीसाठी करून त्यातून स्त्री अंग प्रदर्शन घडविले जाते. आधुनिकता व फॅशनच्या नावाखाली ही भारतीय संस्कृतीच्या पावित्र्य लोप पावत आहे. कारण जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कोणाचीही दयामाया, नैतिक अनैतिक असे फालतू विचार करायला वेळच नाही. या जागतिकीकरणाचे बरे वाईट परिणाम जसे समाजावर झाले तसेच ते वाडमयावरही झाले.

जागतिकीकरणाची व्याख्या:उत्तम कांबळे यांच्या मते,“जागतिकीकरण म्हणजे दुसरे तिरे काही नाही तर समाजातल्या बहुसंख्य वर्गाची दमछाक करण्यासाठी मांडलेला एक नवा खेळ ,एक नवे षडयंत्र च आहे”

अशा सर्व परिस्थितीचा सर्वच भाषेतील साहित्यावर परिणाम इतका झाला कि, या नव्या सहस्रकात मानवी जीवन खऱ्या अर्थाने ढवळून निघाले तसेच समाजातील कुटुंबव्यवस्थेवर आघात झाले कि, यावेळी समाजात हिंसा केद्रस्थानी उभी आहे. यामुळे माणसात तुटलेपणाची, उपरेपणाची , एकाकीपणाची, जाणिव होवू लागली. त्यामुळ समकालीन जीवनावर जसे दूरगामी परिणाम झाले त्याचे प्रतिबिंब वाडमयातील कादंबरी, काव्य, नाटक, कथामधून पडत होते. यापैकी समकालीन मराठी ग्रामीण कथासाहित्यावरील जागतिकीकरणाचे परिणाम या संदर्भात चिंता आणि चिंतन करणे योग्य ठरते.

शोधनिबंध विषयाचे महत्व:

जागतिकीकरण आणि समकालीन मराठी ग्रामीण कथा साहित्याचा विषयी त्याचे संशोधन करण्याचा प्रयत्न करून हा शोधनिबंध लिहला आहे. यात समकालीन मराठी ग्रामीण कथेवर जागतिकीकरणाचा काय परिणाम झाला.खरे तर जागतिकीकरणाची सुरुवात ही ग्रामीण भागापासूनच झाली. आणि खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरणाची झळ ग्रामीण भागालाच मोठ्या प्रमाणात सोसावी लागली.

संशोधन पद्धती:— प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि समाजशास्त्रीय, आस्वादक अशा संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.तसेच वेगवेगळ्या संदर्भग्रंथांचा, वापर करण्यात आला आहे. या शिवाय राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकांचा व संकेत स्थळाचाही उपयोग केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१. ग्रामीण भाग म्हणजे तसा शहरापासून दूर त्यामुळे सुधारणा पासून वंचितच कसा राहिला हे तपासणे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

२. ग्रामीण साहित्यावर जागतिकीकरणाचा दूगामी परिणाम काय झाला हे तपासणे.
३. समकालीन ग्रामीण मराठी कथेतून स्त्री जीवन आणि पाणी समस्यांचा आढावा घेणे
४. समकालीन मराठी ग्रामीण कथा लेखकांच्या कथालेखन शैलीचा शोध घेणे.

सुरूवातीच्या काळात अध्यात्म सांगणारे व भक्तीमार्ग शिकविणारे संत साहित्य निर्माण झाले. त्यानंतर इंग्रजी राजवटीत शिक्षणाच्या वाढत्या प्रसारामुळे मराठी साहित्याच्या रूपात बदल झाला. त्यावेळी विविध साहित्य प्रकार उदयास आले. ते म्हणजे कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक होय. त्याचे भाषा हे माध्यम होते तर साहित्य हे साधन होते. त्यातून सामाजिक प्रबोधन करून सामाजिक चळवळी निर्माण झाल्या. या वाडमयीन चळवळीनी समाजातील समस्या मांडल्या. लेखणीच्या माध्यमातून समाजात जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला.

समकालीनतेची संकल्पना काळाशी निगडीत आहे. समकालीन हा शब्द सम आणि कालीन अशा दोन शब्दापासून बनला आहे. समकालीन याचा कोशागत अर्थ एकाच काळात राहणारे किंवा एकाच युगातील व्यक्ती म्हणजे समकालीन होय. पण यातही संदिग्धता आढळते. समकालीन ही संज्ञा केवळ व्यक्ती नाहीतर समाजाच्या दृष्टीने होते माणसाने आपलं जगणे सुसह्य व्हावे म्हणून समाजाची निर्मिती केली. त्यानंतर आपल्या जगण्याला अर्थपूर्णत यावी यासाठी संस्कृतीची निर्मिती केली. त्या संस्कृतीचं असणे एक सत्व असते. समाज आणि संस्कृती यांचा असलेला सुसंवाद संबध दृढ असतो. त्यामुळे समाजापासून संस्कृती व संस्कृतीपासून समाज वेगळे होवूच शकत नाही. त्यावेळी समाजाचे प्रतिबिंब साहित्यात पडत असते.

समकालीन साहित्याची व्याख्या करताना वसंत आबाजी डहाके म्हणतात, 'समकालीन साहित्य म्हणजे जे साहित्य काळाबरोबर आहे. ज्या काळात ते निर्माण होत असते.त्या काळाचे प्रतिबिंब त्यात आहे. त्या काळाचा विचार ,जाणिवे मते ज्या साहित्यात व्यक्त होतात. असे साहित्य' या साहित्यातून आपल्या काळाशी त्या काळातील परिस्थितीशी नाते असते. या साहित्यातून घडलेल्या घटनांचे पडसाद उमटतात. तसच त्या काळातील मानवी इच्छा, आंकाक्षा समस्या त्या सोडविण्यासाठीचे प्रयत्न त्याच बरोबर वेदना, विद्रोह, आशावाद यासर्वांचा अविष्कार समकालीन साहित्यातून २१व्या शतकातील मराठी ग्रामीण कथा बदलत चालली आहे. त्याचा परिणाम म्हणून कथाकथन करण ही काळाच्या ओघात मागे पडत चालले. त्यामुळे ग्रामीण कथा लेखनाचा वेगही मंदावला.तसेच वाढत्या प्रसार माध्यमांच्या वाढत्या प्रसारणामुळे वाचकांची व कथा ऐकणाऱांची रसिकता कमी होवू लागली आहे. फक्त मोबाईलवरील मेसेज वाचण्याइतका वाचक राहिला आहे. त्याची साहित्याकडे पाहण्याची मानसिकताच कमी होत चालली आहे. असे अनेक परिणाम २१व्या शतकातील मराठी ग्रामीण कथा साहित्यावर कसा झाला. हे पहाणे आवश्यक वाटले, म्हणून हा शोधनिबंध लिहला आहे.

भारत देश तसा खेडयाचा देश त्यामुळे ग्रामीण भाग व परिसर मोठया प्रमाणात आहे. पण तो भाग अविकसित व अज्ञानी त्यामुळे तेथे समस्यांचा पूर त्यामुळे महात्मा गांधीजीनी 'खेडयाकडे चला'अ अशी साद घातली. त्याचवेळी गांधीवाद व ग्रामीण साहित्य हे उदयाला आले. तसा १९२०पासूनच खऱ्या अर्थाने ग्रामीण साहित्यास सुरूवात झाली. प्रारंभी काळात कथा साहित्याला सुरूवात झाली. ह. ना. आपटे यांनी 'काळ तर मोठा कठीण आला'ही पहिली कथा लिहून दुष्काळाचे वास्तव चित्रण केले आहे. त्यानंतर वि. स. सुखटणकर, लक्ष्मणशास्त्री जोशी, श्री. म. माटे ज्यांना ग्रामीण कथेचे जनक असे म्हणत. य.गो. जोशी, र.वा.दिघे, ग.ल.ठोकळ, बा.भ. बोरकर, म.भा.भोसले अशा अनेक कथाकारंनी ग्रामीण समाज जीवनातील कृषिव्यवस्था, समाजजीवन,भूक,दारिद्र्य, अपेक्षाभंग,अज्ञान, शोषण, अंधश्रद्धा, देवभोळेपणा,त्यांच्या रूढी परंपरा, शेतकऱ्यांचे कष्ट त्यांच्या जीवनात येणारी नैसर्गिक संकटे,त्यामुळे आलेला कर्जबाजारीपणा, पाणी समस्या असे अनेक समस्या मांडताना निर्माण झालेली ग्रामीण संवेनशीलता यात दिसून येते.

यानंतर १९६० नंतर ग्रामीण व नागर भेद होवून मराठी साहित्यातून ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, अदिवासी असे विविध साहित्यप्रवाह निर्माण झाले. त्यातूनच ग्रामीण चळवळीने उभारी घेतली. ग्रामीण लोकांना आत्मभान आले.आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरूद्ध आवाज उठवला. त्यासाठी सारा समाज सजग बनला. त्यासर्वांचे प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यात उमटू लागले. त्यावेळी व्यंकटेश माडगूळकर, चारूता

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सागर,द.ता. भांसले, भास्कर चंदनशिव, बाबाराव मुसळे,वासूदेव मुलाटे, अशा अनेक कथाकारांनी ग्रामीण साहित्याला एक नवी प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. एवढेच नाहीतर ग्रामीण लेखकांची एक नवी पिढी तयार झाली. त्यांच्या अनुभवाला एक तेज प्राप्त झाले. जसे एका दिव्याने दिवा पेटवावा. एकमेकांच्या अनुकरणातून ग्रामीण समाजाच्या समस्या प्रकटू लागल्या. कारण कोणतेही साहित्य हे समाजाचा आरसा असते. असे परिवर्तन होवू लागले.

१९८०नंतर जागतिकीकरणाची लाट आली.भांडवलशाहीचा उदय झाला. थोडक्यात प्रांत, राष्ट्र यांच्या सीमारेषा नष्ट होवून विश्वात्मक होणे या उदात्त मुल्याची नवी संकल्पना अस्तित्वात आली. 'हे विश्वच माझे घर' अशी मानव जातीच्या कल्याणच धारणा होती. या काळात महादेव मोरे, चंद्रकुमार नलगे, अनुराधा गुरव, प्रतिमा इंगवले,आनंद यादव, रा रं. बोराडे,सदानंद देशमुख, लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातून आधुनिकतेची जाणीव झाली. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना दिले जाणारे दुय्यम स्थान तिच्यावर होणारा अन्याय त्याला वाचा फोडण्याचे काम या काळातील साहित्यिकांनी केले. या पिढीने पारंपारिक संग्राम संस्कृतीला छेद देण्याचे महत्वपूर्ण काम केले.

२१व्या शतकात तर 'खाऊजा' संस्कृतीचा पगडा साहित्यावर खोलवर रुजला. तो कसा हे सांगण्यासाठी उत्तम कांबळे आपल्या एका कवितेत म्हणतात,

सारं जग जवळ जवळ आलंय म्हणतात।

पण माणसं माणसासून दूरदूर धावताहेत।

रोबोटच्या गळ्यात गळा घालताहेत।

माणसाऐवजी कुत्र्यावर कुत्र्याऐजी यंत्रावर विश्वास टाकताहेत।

अशी समाज व्यवस्था झाली आहे.अर्थ,यंत्र,तंत्र युगात आपण माणूसपण हरवून बसलो आहे. एवढेच नाहीतर मानवीनैतिक मुल्येही बदलली आहेत. काळानुरूपम माणसाला बदलावे लागत आहे. न बदलता मागे राहिले तर अपयश येते. त्याप्रमाणे साहित्यातही अनेक बदल घडून आले. १९९० नंतर कथाकारांनी समाज वास्तव अगदी बारकाईने मांडले आहे. याच काळात कृषिजन संस्कृतीचे नवे रूप साहित्यातून पहावयास मिळते. याच काळात ग्रामीण साहित्याला 'कृषिजन साहित्य'हे नाव राजन गवस यांनी सुचविले. ही संकल्पना ग्रामीण साहित्याचे व्यापक रूप अशा अर्थाने वापरली आहे. यावेळी राजन गवस, आसाराम लोमटे, नागनाथ कोत्तापल्ले, द.ता. भोसले,श्रीराम गुंदेकर, विलास सांरग, कृष्णात खोत, किरण गुरव, आदी कथाकारांनी कथालेखन केले पण नुसती कथा मनोरंजनासाठी लिहली नाही तर एकूण समाज व्यवस्थेचा नवा अर्थ मांडला.

यावेळी ग्रामीण जीवनाची उपेक्षा,नागर संस्कृतीकडून होणारे शोषण, सहकारातून उद्धार होण्याऐवजी भ्रष्टाचार होवून शोषणच झाले. त्यामुळेवाटयाचे दारिद्र्य काही संपले नाही.तर दारिद्र्य वाढलेच त्यामुळे आता ग्रामीण कथेचे विषयही असे बनले कि, राजकारण,निवडणूका, सहकारी साखर कारखाने, यातून होणारे शोषण याशिवाय नवनवीन कायदे,यांत्रिकीकरणामुळे पारंपारीक शेती संस्कृतीचा लोप, निसर्गाच्या व पावसाच्या लहरीपणामुळे वाढलेला कर्जबाजारीपणा, असे अनेक विषय येत आहेत. जसे 'इडा पिडा टळो' या आसाराम लोमटे यांनी एका कथेत तीन अपत्ये असणारा उमेदवाराला निवडणूकीची उमेदवारी मिळणार नाही म्हणून नारायण बायकोचा गर्भपात करतो पण तो गर्भही मुलाचा होता हे ऐकून तयाला पश्चाताप होतो. अशी शेतकऱ्याची ससेहोलपट होते. या शिवाय भास्कर चंदनशिव यांनीही ग्रामीण जीवनातील अनेक पापुद्रे उलगडून दाखविले आहेत.

यंत्रयुगाचा वाढता प्रसार हा खेड्यापर्यंत पोहचला. सगळीकडे यंत्राने शेती केली जावू लागली. एवढेच नाही तर मोबाईल, दूरदर्शन (टी. व्ही.)हा तर घराघरात पोहचला. त्यामुळे आजची तरुणाई ही या माध्यमामध्ये इतकी गुरफटली आहे. ते शेती व्यवसायापासून दूर जावू लागली.शिक्षण घेतल्यामुळे शेती करण्यापेक्षा नोकरी करणे पसंद करू लागला. एवढेच नाही तर ग्रामीण भागातील मुलीही नोकरी करणाऱ्या मुलाची अपेक्षा करू लागल्या आहेत. जर या तरुणाईचा अपेक्षाभंग झाला तर तच्या पदरी निराशा येवून तरुण व्यसनाधिन होऊ लागला. कृत्रिम स्वप्नाची पुर्तता करण्याच्या धडपडीत अपयश आल्याने त्याला नैराश्य येवू लागले. याचेही प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यात दिसू लागले. त्याच बरोबर शेतकऱ्याला शेती

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

करणे परवडेनासे झाले आहे. कारण निसर्गाचा अनियमितपणा पावसाची कमतरता, मजुरीचे वाढते दर,शिवाय शेतीमाला मिळणारा कवडीमोल भाव त्यामुळे वाढलेला कर्जबाजारीपणा नशीबी आलेले दारिद्र्य यावेळी जगावे कसे असा पडलेला प्रश्न यातून शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारतो.याचबरोबरी पाणी समस्या तर त्याच्या पाचवीलाच पुजलेली असते. अशा अनेक समस्या घेवून मराठी ग्रामीण साहित्यात परिवर्तन होताना दिसते.

२१व्या शतकात जागतिकीकरणाने समाजात भौतिक विकास झाला. पण ग्रामीण भागातील समाजाची परिस्थिती मात्र 'जैसे थे'आहे.या सर्वांचे चित्रण मराठी ग्रामीण कथेत संवेदनशील मनाने होताना दिसते. या सर्वांविषयी वसंत आबाजी डहाके म्हणतात, 'मानवी अनुभवाच्या संदर्भात दूर या संकल्पना बदलल्या आहेत. अर्थात आपल्यासारख्या देशाच्या परिस्थितीत या संकल्पना सापेक्षाने घ्याव्या लागतात. अनेक छोटी शहरे खेडी आहेत. पण अद्यापही दळणवळणाच्या सुधारणा पोहचल्या नाहीत. पण मोबाईल, फोन, सॅटेलाईट, टी.व्ही., संगणक पोहचला. पण तिथला पाण्याचा प्रश्न किंवा विजेचा प्रश्न मिटला नाही तर याला सुधारणा झाली असे म्हणता येईल का?'तसेच चंगळवादही बऱ्याच प्रमाणात वाढला आहे. त्याचे लोनही गावात पोहचले आहे.त्याचाही परिणाम साहित्यावर होतो आहे. तसेच वर्तमान काळातील भडक नि भावविश प्रसंगनाट्याचे तटस्थ वृत्तीनेक चित्रण होवू लागले. त्यातूनच पुढे समकालीन साहित्य प्रवाह निर्माण झाला. म्हणजेच काय या विषयी खडक आणि पाणी या ग्रंथात गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, 'सामाजिक राजकीय समस्या विचारात घेता काही लेखक उत्कटपणे व्यग्र झालेले असतात. काही जणानीतर विशिष्ट नैतिक व राजकीय मुल्याची स्थाने म्हणून स्वीकार केलेला असतो.' जसे प्रतिमा इंगोले यांनी मांडलेली पाणीसमस्या ही सामाजिक समस्या म्हणून चित्रित केली आहेकृ याच काळात प्रयोगशीलता हे तत्व साहित्यात आले यामुळे मराठी ग्रामीण साहित्याचे संक्रमण झाले. तसेच आशयाच्या दृष्टीनेही बदल घडून आले. प्रत्येक साहित्यकृतीत एक वेगळेपणा आला.

निष्कर्ष:

१. २१वे शतक हे जसे जागतिकीकरणाने सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन करणारे ठरले तसे मराठी ग्रामीण साहित्यावरही पडसाद उमटले.
२. मराठी ग्रामीण साहित्यात प्रतिबिंबित झालेले ग्रामीण समाज जीवन हे केवळ भौतिक सुखसाधनांच्या अंगाने व व अनुकरणाने निर्माण झाले.
३. २१व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तन ही समाजा झालेली क्रांती होती. पण ग्रामीण माणसांच्या मनाची मशागत होवून क्रांती झाली नव्हती.
४. २१व्या शतकातील परिवर्तन म्हणजे गेल्या पिढीतील पारंपारिक रितीरिवाज लोप पावून नवीन जीवनमुल्यांनी त्यांची जागा घेतली असे लक्षात येते.
५. वर्तमान काळातील बदल मांडताना आजचे नवोदित साहित्यिक त्या बदलांच्या मुळाशी जात नाहीत किंवा त्याची कारण मीमांसा शोधत नाहीत
६. आजच्या मराठी ग्रामीण साहित्याचा चेहरामोहराच बदलून गेला आहे. कारण वर्तमान काळातील भडक नि भावविश प्रसंगाचे चित्रण होवू लागले.

समारोप :

२१व्या शतकातील मराठी ग्रामीण साहित्यात परिवर्तन होवून त्यात यांत्रिकीकरणाचा समावेया आढळतो. पण आजसुद्धा ग्रामीण समाजाचे शोषण करणारे लोक अस्तित्वात आहे. त्यामुळे ग्रामीण समाजाचे झालेले हे परिवर्तन हे उत्स्फूर्तपणे झालेले नाही तर ते परिस्थितीच्या रेट्यामुळे हे परिवर्तन झाल्याचे आढळते. यात मनःक्रांतीचा भाग कमी वाटतो. त्यामुळे समाजात नवनवीन मुल्यांची भर पडते. पण कधी कधी ग्रामीण लोकांना आंदोलन करावे लागते. किंवा शेतीमालाला योग्य भाव मिळण्यासाठी रस्त्यावर उतरावे लागते ही खेदाची बाब आहे.म्हणून २१व्या शतकातील हे परिवर्तन सामाजिक बांधिलकीच्या रूपाने झाल्याचे जाणवते. त्यामुळे वरकरणी भौतिक साधनांच्या अंगाने अमुलाग्र परिवर्तन

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

झाली. पण हे ग्रामीण जीवनाच्या बाहयांगील परिवर्तन आहे. पण मुळातून हे मानसिक परिवर्तन व्हायला पाहिजे तेथे परिस्थितीती जैसे थेच असल्याचे जाणवते.

संदर्भ ग्रंथ:

१. कोत्तपल्ले नागनाथ: साहित्य आणि समाज
२. गाडगीळ गंगाधर : खडक आणि पाणी
३. ओहळ अभिमन्यू : मराठी ग्रामीण कथा: स्वरूप आणि वाटचाल
४. डॉ. भोसले द. ता. ग्रामीण साहित्य एक चिंतन
५. प्रा. अशोक पळवेकर,आणि उर्मिला चव्हाण : जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य : सुगावा प्रकाशन पुणे
६. उत्तम कोबळे:जागतिकीकरण :मराठी कविता , परचुरे प्रकाशन मंदीर मुंबई.
७. संपा. मा.मा. जाधव : अक्षरगाथा अंक
८. संपा. डॉ. सोनाळकर: शिविम संशोधन पत्रिका

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीरणाचा उच्च शिक्षणावर झालेला परिणाम

प्रा. श्री. सचिन शिवाजी पाटील
(कै.रामराव निकम बी.एड कॉलेज,इंदोली)

प्रा.कु.माधुरी शिवाजी धायगुडे
(जिजामाता अध्यापिका विद्यालय,सातारा)

प्रस्तावना:

उदारीकरणाच्या नीतीमुळे जागतिकीकरण हा परवलीचा शब्द बनला आहे.माहिती तंत्रज्ञानाच्या जलद विकासामुळे मानवी जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात बरेच बदल घडून येत आहे.गेल्या दोन दशकात डिजिटल नेटवर्क,इंटरनेट,सॅटेलाईट,संप्रेषण प्रणाली व मोबाईल इत्यादी क्षेत्रात मानवाला थक्क करणारे बदल झाले आहे. शिक्षणातील उदारीकरण ,खाजगीकरण,आणि जागतिकीकरण एल.पी.जी ची प्रक्रिया माहिती तंत्र विज्ञानामुळे अधिक गतिमान झाली आहे. या गतिमान शिक्षण व्यवस्थेतील सातत्यपूर्ण बदलामुळे शिक्षण प्रक्रियेचेही स्वरूप बदलत आहे.बदलता शिक्षणक्रम,अभ्यासक्रम,जागतिक दर्जाचे शिक्षण, शिक्षणातील स्पर्धा,शिक्षण संस्थांचे व्यावसायिकीकरण,वाढती लोकसंख्या आणि शासकीय धोरणाची अपूर्ण अंमलबजावणी यामुळे आपल्या देशातील उच्च शिक्षणाचा दर्जा जागतिकीकरणाच्या तुलनेने अपेक्षित प्रमाणात वाढलेला दिसत नाही.तो वाढविण्यासाठी सर्वप्रथम जागतिकीकरणाच्या या युगात शिक्षकांना नैतिकदृष्ट्या अधिक सक्षम,कौशल्यप्रधान,ज्ञानाधिष्ठित व कृतिप्रेरित करणे गरजेचे आहे.

जागतिकीकरण:

“देशाच्या सीमेपलिकडे आर्थिक व्यवहार नेणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

“आपली अर्थ व्यवस्था जगाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये समाविष्ट करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

“ जागतिकीकरण एक प्रक्रियांचा संच कि ज्यामुळे जग हे जलद गतिने आर्थिक व जागतिक व्यापासासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक बाजारपेठ तसेच जागतिक समुह संप्रेषण जाळ्याची प्रक्रिया होय.”

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही कल्पना आर्थिक,लोक,वस्तु,यांची जागतिक स्तरावर त्याचबरोबर विकसित आणि विकसनशील देशाबरोबर आर्थिक संबंध निर्माण करण्यासाठी त्याच बरोबर त्याची राष्ट्रीय ओळख अबाधित ठेवण्यास साहय करते.

जागतिकीकरणाचे तीन ठळक विभाग पडतात.ते म्हणजे आंतरराष्ट्रीय व्यापार,आंतरराष्ट्रीय गुंतवणुक व आंतरराष्ट्रीय वित्तव्यवस्था.

जागतिकीकरणाच्या या काळात संगणकासारख्या अत्याधुनिक साधनामुळे कार्यपद्धती व उत्पादन प्रक्रियेत आमुलाग्र कांती घडून येत आहे. या गतिमान अर्थव्यवस्थेमुळे समाजाची मागणी बदलते आहे. कामगारवर्ग व तंत्रज्ञांनी वेगळी व्यवस्था करणे जरूरीचे आहे.अनेक कारकुणी कामे आता कालबाहय झाली आहेत.उत्पादन प्रक्रियेच्या संगणकीकरणामुळे अनेक कौशल्य आता निरूप्योगी ठरत आहेत.एखाद्या उत्पादनासाठी पूर्वी लागणा—या कामगाराची आता जरूरी नाही.एका बाजूला भरपूर मनुष्यबळ व दुस—या बाजूला प्रचंड व नेत्रदिपक तंत्रज्ञानामुळे मनुष्यबळाची कमी आवश्यकता असते अशा कोंडीत भारतासारखा विकसनशील देश सापडला आहे.जेट विमाने,संगणक जाल व उपग्रह यांमुळे आता भौगोलिक सीमाच जणू नष्ट झाल्या आहेत.जगाच्या एका टोकाला लागलेला शोध,उपलब्ध झालेली माहिती क्षणार्धात जगाच्या दुस—या टोकाला पोहचवण्याची क्षमता असलेली संपर्क माध्यमे आता सहजपणे उपलब्ध आहेत सारे जगच माणसाच्या कवेत आले आहे.एकूण जग एका हाकेवर यावे इतके जवळ आले आहे.

शिक्षणाचे जागतिकीकरण:

शिक्षणाचे जागतिकीकरण म्हणजे कोणत्याही बंधनाविना गुंतवणुक,रोजगार,शोध व संशोधन यासाठी व्यापक शिक्षणात प्रवेश करणे यासाठी जगातील कोणताही नागरिक त्यांच्या कुवतीनुसार व निवडीनुसार मुक्तपणे अध्ययन अध्यापन करू शकतो व रोजगार शोधू शकतो.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रत्येक देशाने खुल्या अर्थव्यवस्थेचे धोरण स्वीकारल्यानंतर त्यामध्ये शिक्षणक्षेत्रही विविध प्रकारचे शिक्षण घेण्यासाठी खुले करणे म्हणजे शिक्षणाचे जागतिकीकरण होय.

शिक्षणक्षेत्र हे सेवाक्षेत्र झाल्याने आता ते सर्वासाठी खुले असेल त्यामुळे जे शिक्षण उत्कृष्ट असेल,व्यावसायाभिमुख असेल व आकर्षक असेल तेच शिक्षण आगामी काळात टिकेल शिक्षणक्षेत्राचा सेवाक्षेत्रात समावेश केल्याने पुढील गोष्टी साध्य करता येतील.

१. परदेशी विद्यापीठांची पदवी देशांतर्गत मिळेल.
२. उत्कृष्ट दर्जा व अभ्यासक्रम असणारे शिक्षण घेता येईल.
३. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा,जागतिक स्तरावर घडणा—या बाबींचा समावेश असलेला अभ्यासक्रम असेल.
४. विद्यार्थी वर्गाला आपल्या पसंतीनुसार अभ्यासक्रमाची निवड करता येईल.
५. व्यावसायिक कौशल्यावर आधारित असणा—या अभ्यासक्रमांची शिक्षण प्रणालीची निवड करता येईल.
६. तज्ञ,अनुभवी आणि नामवंत शिक्षकांचे मार्गदर्शन मिळेल.
७. जागतिक स्तरावरील तज्ञांचे मार्गदर्शन व सल्लामसलत होईल.
८. शिक्षण हे चार भिंतीच्या आत न राहता बाहेरील व्यावहारिक जगातील घडामोडींचा अभ्यास देखिल करता येईल.
९. जागतिक स्तरावर स्पर्धा करता येईल आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील.

भ्रमीमत मकनबजपवद पे दवजीपदह इनज उनसजपचसम हसवईस बवददमबजपअपजल जव जीम उवकमतदूवतकण

मनुष्य व निर्मितीचे भरीव काम ख—या अर्थाने उच्च शिक्षणातूनच होत असते आणि म्हणून शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्याचे प्रयत्न सातत्याने करणे आवश्यक आहे.गुणवत्ता हा जागतिकीकरणाच्या युगातला महामंत्र आहे.जागतिकीकरण हे खरे तर ज्ञान तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे झाले आहे. त्यामळे उच्च शिक्षणाचे महत्व वाढले आहे.भारताची प्रगती होउन भारत आर्थिक महासत्ता बनवण्यासाठी उच्च शिक्षणाचा दर्जा वाढविणे जरूरी आहे.त्यासाठी भारतीय उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाची पुर्नरचना करून अभ्यासकृत बदलत्या गरजांवर आधारित ठेवून ज्ञान तंत्रज्ञानाने उभी केलेली आव्हाने लक्षात घेउन अभ्यासक्रमाची पुर्नरचना करावी लागेल.अभ्यासक्रमात विपुलता,विविधता व लवचिकता हवी.

जागतिकीकरणाचा भारतीय उच्च शिक्षणावर झालेला परिणाम —

- माहिती आणि ज्ञानाचा पूर्वी कधी कल्पना नाही असा फैलाव.
- वस्तुनिष्ठ वास्तावाचक आभासीकरण आणि माहितीचे डिजिटलाइजेशन.
- शिक्षण आणि जागतिक दळणवळणासाठी इंग्रजी भाषेचा आवश्यक जागतिक साधन म्हणून प्रसार.
- वैश्विक आणि बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या कल्पनांचा प्रसार.
- अँग्लो अमेरिकन संस्कृती आणि शैक्षणिक तत्वांचा अन्य संस्कृतीमध्ये प्रसार.
- पौरात्य संस्कृतीची असमतोल वृद्धी.
- जागतिकीकरणासाठी शिक्षणाची बदललेली ध्येये.
 - ज्ञानप्राप्तीसाठी अध्ययन
 - कार्यासाठी अध्ययन
 - सहजीवनासाठी अध्ययन
 - भविष्यासाठी अध्ययन
- माहितीचे नवनवीन स्रोत व आशयसमृद्धी—
 - छापील पुस्तके,वृत्तपत्रे,रेडिओ,टि.व्ही,पुर्वीचे स्रोत आता इंटरनेट,वेब,सी.डी.रोम,मल्टीमेडिया, मोबाईलमुळे जग,जगातील सर्व ज्ञान खिशात आले आहे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- माहितीबरोबरच कौशल्याचे विकसन
- विविध सामाजिक रचनांसाठी अभ्यासक्रमनिर्मिती
- नवीन विषयांची गरज — नागरिकत्वाचे शिक्षण,एकात्मिक,पर्यावरण शिक्षण,लोकसंख्या शिक्षण,
- शांतता शिक्षण
- सामाजिक मूल्ये — सहनशीलता (काश्मिर प्रश्न,भारत — चीन,अमेरिका—उत्तर कोरिया,उत्तर कोरिया—दक्षिण कोरिया,इज्राईल—पॅलेस्टाईन इ.बाबींवर),प्रभावी संवाद,बंधुता
- विद्यापीठांचा शाखीय विस्तार वाढला.उदा.नॅनोटेक्नॉलॉजी
- जागतिकीकरणामुळे विद्यापिठांच्या बाहेरही उत्कृष्ट गुणवत्तेच्या काही प्रशिक्षण आणि संशोधन संस्थांची स्थापना झाली.
- शिक्षणाचे खाजगीकरण वाढले.
- जागतिकीरणामुळे उच्च शिक्षण घेणा—या विद्यार्थ्यांकडे फी देणारे गि—हाईक म्हणून पाहिले जात आहे.
- उच्च शिक्षण महागडे बनले.आर्थिक कुवत नसलेले उच्च शिक्षणापासून वंचित राहू लागले.
- भारतातील विद्यार्थी भारतात राहून इतर देशातील विद्यापीठांत प्रवेश घेवून अभ्यासक्रम पूर्ण करू लागले.
- बाहेरच्या जगातील विद्यापीठे भारतात येउन भारतीयांसाठी अध्यापन सुविधा,अभ्यासक्रम,भौतिक संसाधने,अध्यापक वर्ग इत्यादी सुविधा पुरवून पदव्या देऊ लागले.

समारोप :

जागतिकीकरणामुळे प्रत्येकाला निर्बंधाची वस्त्रे अधिक सक्षमपणे नव्या वातावरणाशी जुळवून घ्यावे लागेल.सर्वच बाबतीत लवचिकता हे सुत्र स्वीकारावे लागेल.शिक्षण संस्थांचे विस्तिर्ण जाळे सर्वत्र उपयुक्त अशा विद्यार्थी जगताला उपलब्ध करण्यासाठी चढाओढ असेल.भारतीय शिक्षण संस्थांना अभ्यासक्रमाची गुणवत्ता,दर्जा सातत्याने चांगला ठेवण्यास भाग पाडले जाईल.शिक्षण प्रक्रियेतील साचेबंदपणा जावून अभ्यासक्रम,शिक्षक चाचण्या,परिक्षा प्रशिक्षण,अद्यावत ज्ञान,तंत्र आदी बाबतीत सतत ताजेपणा राखणे अपरिहार्य ठरेल.

संदर्भ :

१. भोसले,रमा.आश्विनीकुमार,डोणे,उज्वला मधुकर (२००९) शिक्षणातील बदलते विचारप्रवाह,फडके प्रकाशन
२. सप्रे,निलिमा,पाटील,प्रिती शिक्षणातील विचारप्रवाह,फडके प्रकाशन
३. करंदीकर,सुरेश,मंगरूळकर मीना उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण,फडके प्रकाशन
४. तापकीर,दत्तात्रय विद्यमान शिक्षणातील नव विचार प्रवाह,संघमित्रा प्रकाशन

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचे स्वरूप आणि परिणामांची चिकित्सा

प्रा.भीमराव जोतिबा शिंदे

ओंकार शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित, कला, वाणिज्य
आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सारे जग ओढले गेले आहे. 1990 नंतर जागतिकीकरणातून झालेला लाभ अथवा हानी समजून घेण्याचा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात होत असलेला दिसत आहे. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीची बनलेली आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम जीवनातील सर्वच घटकांवर झालेला आहे. कोणी अभ्यासक या प्रक्रियेकडे सकारात्मक पाहून विकास समजावण्याचा प्रयत्न करत आहेत तर कोणी नकारात्मक, विरोधात्मक दृष्टिकोणातून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया उलगावण्याचा प्रयास करत आहेत. समर्थक व विरोधक जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेबाबतीत निर्माण झाले आहेत. प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष समर्थकांची संख्या मोठी असली तरी ही प्रक्रिया मानवी समाजास, मानवी जीवनास, जीवनासंबंधीत असणा-या सर्व क्षेत्रांस, विचारांस हादरवून सोडणारी बनली आहे. मानवी जीवनाची, भविष्याची वाटचाल संभ्रमित व असुरक्षित वाटू लागली आहे. जीवनाची स्थिरता संपून जीवननौका, समाजनौका हेलकावे घेत आहे. मानवी समाजाची, निसर्गाची वाटचाल -हासाकडे अथवा अधःपतनाकडे की विकासाकडे, की दिशाहीनतेकडे होते आहे. याबाबतीत प्रश्न निर्माण झाला आहे. म्हणून या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा वेध या प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

जागतिकीकरणाचा प्रभाव :

जागतिकीकरण ही तशी खूप गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत सारे जग ओढले गेले आहे. जागतिकीकरणातून सुटण्याचा प्रयत्न कोणी केल्यास तो सुटू शकत नाही. इतकी प्रचंड शक्ती या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत दडलेली आहे. यातून मानवी जीवनाशी संबंधीत असलेल्या सर्वच बाबी सुटू शकल्या नाहीत. इच्छा असो अथवा नसो पण या जागतिकीकरणाने मानवाच्या विचाराला, वर्तनाला मनोभूमिकेला, जीवननिष्ठेला व्यापून टाकले आहे. मानवी जीवनाच्या संघर्षालाच जागतिकीकरण मिडलेले आहे. या जागतिकीकरणाचा लाभ तर झालेला आहे. नाहीतर हानी तर झालेली आहे. सर्व मानवजातीलाच या जागतिकीकरणाने मगरमिठीत घेतलेले आहे. मानवी जीवनाशी ज्या ज्या गोष्टींचा संबंध येतो. त्या सर्वच क्षेत्रांवर याचा परिणाम झालेला आहे. निसर्ग सुध्दा या प्रभावातून सुटलेला नाही. मानवाला, मानवी समाजाला स्वतःची जणू इच्छाच राहिली नाही. 'सबकुछ जागतिकीकरण के नाम' अशी म्हणण्याची वेळ आज आली आहे. जागतिकीकरण समजून घेण्याचा प्रयत्न फार मोठ्या प्रमाणात जगभर केला जात आहे. अभ्यासक, विचारवंत या संदर्भात विचारमंथन करत आहेत. जागतिकीकरणास समजून घेण्याचा प्रयत्न त्यांच्याकडून होत आहे. जगाला समजावून देण्याचा प्रयत्न त्यांच्याकडून केला जात आहे. जागतिकीकरणामुळे नवी जागतिक समाजव्यवस्था निर्माण होण्याची प्रक्रिया घडत आहे. ही व्यवस्था किती लाभदायक व किती हानीकारक आहे याचे निष्कर्ष अभ्यासकांकडून विचारवंतांकडून मांडले जात आहेत. कोणकोणत्या क्षेत्रांवर जागतिकीकरणामुळे परिणाम होत आहे हे समजून घेत आहेत. एक मात्र निश्चित म्हणता येते की, या जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून कोणीही सुटू शकत नाहीत.

जागतिकीकरणाची गतीही ठळकपणे जाणवते आहे. झपाट्याने हे जग, मानवी जीवन बदलत चालले आहे. होणारा बदल समजून घेऊ पर्यंत दुसरा बदल समोर उभा ठाकलेला आहे. हे परिवर्तन फक्त चार दोन क्षेत्रांपुरते मर्यादित राहिले नसून सर्वच क्षेत्रांना याची लागण झालेली दिसते.

आधुनिकता आणि जागतिकीकरण :

जागतिकीकरणाचे मूळ शोधण्याचा प्रयत्नही विचारवंत करत आहेत. विविध निष्कर्ष काढले जात आहेत. आर्यांच्या आगमनापासून ते आजच्या वर्तमानकाळापर्यंतचे संदर्भ देऊन मोठ्या प्रमाणात विचारमंथन केले जात आहे. यातून जागतिकीकरणाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न होत आहे. मानवाच्या जन्मापासूनच ही प्रक्रिया घडत आहे. असे विचारवंतांना वाटते. मानवातील स्थलांतराची प्रेरणा, बंधनात दीर्घकाळ न अडकण्याची वृत्ती अशा प्रक्रियेला जन्म देत असते. अभ्यासक विचारमंथनाअंती हे मान्य करू लागले आहेत की, अठराव्या शतकात सुरू झालेल्या आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जागतिकीकरणाचे मूळ आहे. अमेरिका आणि पाश्चात्य राष्ट्रे अथवा कम्युनिस्ट राष्ट्रे कळत न कळत या प्रक्रियेत समाविष्ट झालेली आहेत. आधुनिकीकरण हे जातनिरपेक्ष, धर्मनिरपेक्ष, वंशनिरपेक्ष व राष्ट्रनिरपेक्ष असल्याचे मान्य करावे लागते. जागतिक संस्कृतीचा पुरस्कार करणारे सॅम्युअल हंटिंग्टन आणि वैश्विक इतिहास लेखनाचे आणि उदारमतवादी लोकशाहीचे समर्थन करणारे फ्रान्सीस फुकुयामा यांच्या विचारमंथनातील आधुनिकतेची चर्चा जागतिकीकरणाची प्रक्रिया समजून घेण्यास मदत करते. विज्ञानामुळे व अभियांत्रिकीमुळे आधुनिकीकरण झाले आणि जागतिकीकरणाची प्रक्रिया घडू लागल्याचे चित्र स्पष्ट होऊ लागले.

देशोदेशीची अर्थव्यवस्था एकमेकांशी जोडली जावून अर्थव्यवस्थेचे एकात्मिकरण होण्यास संदेशवहन क्षेत्रात झालेल्या तांत्रिक प्रगतीची मदत झालेली दिसते. मुक्तअर्थव्यवस्थेचा स्वीकार, औद्योगिक प्रगती, विज्ञान व तंत्रज्ञानातील प्रगती, या गोष्टी जागतिकीकरणास कारणीभूत ठरलेल्या आहेत.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आधुनिकतेच्या कुशीतूनच जागतिकीकरणाचा जन्म झाला. कम्युनिस्ट विचारसरणीचा पराभव व भांडवलवादी विचारसरणीचा विजय ही भांडवलवादी जागतिकीकरणाला अभूतपूर्व बळ पुरवणारी घटना ठरली आणि यातूनच जागतिकीकरणाचा प्रभाव जगभर दिसू लागला. संपूर्ण जग जागतिकीकरणाच्या प्रभावाखाली आले. जणू सर्व देश एकमेकांशी जोडले गेले. जग हे एक खेडे बनले.

जागतिकीकरण आणि जागतिक संस्था :

जागतिकीकरण जगातील बहुसंख्य गरिबांच्यासाठी फारसे उपयुक्त ठरले नाही. दारिद्र्य निर्मुलन झाले नाही. अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य आलेले नाही. आजचे जागतिक वातावरण हे अनेक विसंवाद, अनेक अतिविरोधानी भरून गेलेले आहे. या समस्येतून बाहेर पडण्याचा विचार विचारवंत करत आहेत. जागतिकीकरणाचे समर्थकच आजच्या घडीला जास्त आहेत. हेही वास्तवच आहे. निर्माण झालेल्या समस्या ह्या जागतिकीकरणामुळे नाहीत तर 'आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी', 'जागतिक बँक' आणि 'जागतिक व्यापार संघटनेशी' संबंधीत आहेत. त्यांचा आतापर्यंतचा व्यवहार हा प्रगत देशांच्या बाजूने राहिला आहे. अप्रगत देशांचा फारसा विचार झालेला नाही. असे जागतिकीकरणाच्या संदर्भातील विचारमंथनातून स्पष्ट होत आहे. हितसंबंधाचा विचार करणेच या संस्थांच्या ध्येयधोरणांचे ध्येय आहे असे दिसते. जागतिकीकरणाचा पहिला टप्पा एकोनिसशे चौदा साली संपुष्टात आलेला दिसतो. एकोनिसशे नव्वद साली सुरू झालेले जागतिकीकरण म्हणजेच आज वर्तमान काळात प्रभाव टाकत असलेले जागतिकीकरण होय.

जागतिकीकरणामुळे मानवी समाज स्वतःचे स्वास्थ्य हरवून बसला आहे. हे स्वास्थ्य वैयक्तिक पातळीवरही व सामाजिक, आर्थिक पातळीवरही हरवून बसलेला आहे. आजची राजकीय व्यवस्थाही अर्थव्यवस्थेच्या हातात गेलेली आहे. अर्थव्यवस्था जागतिकीकरणास वळण देणा-या वैश्विक संस्थांच्या हातात गेली आहे. माणूस यंत्रवत बनला आहे. जागतिकीकरणाच्या दुष्ट चक्रात मानवी जीवन अडकले आहे.

जागतिकीकरणाचे परिणाम :

प्रदुषण ही एक फार मोठी समस्या या जागतिकीकरणाने निर्माण केली आहे. शेती व्यवसायावरही या जागतिकीकरणाचा विपरीत परिणाम झालेला दिसत आहे. मानवी मूल्ये अर्थहीन वाटावीत इतकी वाताहत जागतिकीकरणाने मानवी जीवनाची केलेली दिसते. अमेरिकेतील सत्ताधारी वर्ग व अमेरिकेचे समर्थन करणारा इतर देशातील सत्ताधारी वर्ग जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या समस्येस कारणीभूत ठरले आहेत. मानवाचे आणि या सृष्टीचे संबंधच बिघडलेले दिसतात. औद्योगिकीकरणाच्या विपरीत परिणामांना सामोरे जावे लागते आहे. त्याचे कारणही जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली औद्योगिकता. अधिक उत्पादनासाठी शेतीवर, शेतजमीनीवर अनन्य स्वरूपाचे अत्याचार होत आहेत. भांडवलाशाहीला अधिक बळ देण्याचे काम जागतिकीकरण करत आहे. स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्वाचा गळा घोटण्याचे काम म्हणजेच लोकशाही मूल्यांना उध्वस्त करण्याचे काम जागतिकीकरणाने घडताना दिसत आहे. मानवाला चंगळवादी बनविण्याची कसर जागतिकीकरणाने सोडली नाही. जागतिकीकरणाने अगतिक, अशांत, असमाधानी बनलेला माणूस धर्माचा, अध्यात्माचा आधार हा जगण्याच्या संघर्षात बळ मिळविण्यासाठी शोधीत आहे. प्रचंड आर्थिक विषमता वाटायला आली आहे. पाणी, अन्न, हवा या गोष्टी प्रदुषित झाल्या. स्वार्थासाठी वाटटेल त्या स्तराला जाण्याचा अधमपणा जागतिकीकरणाने जन्माला घातला आहे. मानवी जीवन भयभीत, असुरक्षित आणि असहाय बनले आहे. सामान्य माणूस जागतिकीकरणाच्या जात्यात भरडली जात आहेत. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या सद्परिणामापेक्षा असद्परिणामांची प्रचंड वाढ झालेली आहे. जागतिकीकरण मानवास स्वार्थापोटी आंधळे बनवत आहे. कोणताही विधिनिषेध न बळगण्यापर्यंत मानसाची, भांडवलवादाची, जागतिकीकरणाची मजल गेली आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वच संस्थांवर याचे गंभीर परिणाम दिसत आहेत.

जागतिकीकरण आणि शोषण :

जागतिकीकरणाने अवतरलेले यंत्रयुग हे कारागीरांच्या जीवनास उध्वस्त करणारे ठरले. जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यामुळे शेतकऱ्यांचे जीवन कठीण बनले. भांडवलवादाची मनमानी स्वार्थासाठी सर्वांनाच वापरून घेत आहे. यात शेतकरी, मजूर, अकुशल कामगार जास्त भरडले जात आहेत. जागतिकीकरण म्हणजे, दूसरे तिसरे काही नसून जगभराच्या भांडवलदारांना जगभर मोकळे रान सोडणे आहे. मुक्तअर्थव्यवस्था ही जागतिकीकरणाचाच भाग आहे. या जागतिकीकरणाने होत असलेला विकास नको म्हणण्याची वेळ मानवी जीवनावर आलेली आहे. विशिष्ट वर्गांनाच लाभ देणारी गोष्ट म्हणजे जागतिकीकरण असे एकंदरीत चित्र दिसते आहे. मानवी जीवनास, निसर्गास, पशु-पक्ष्यांच्या जीवनास जागतिकीकरणाने मोठी हानी पोहचविलेली आहे. संविधानिक मूल्ये सुध्दा या जागतिकीकरणाने सुटलेली नाहीत त्यांना धोका निर्माण झाला आहे. प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मोठ्या प्रमाणात मानवी जीवनाचे शोषण होत आहे.

समारोप :

साहित्य, समाज आणि संस्कृतीवरही जागतिकीकरणाचा परिणाम झाला आहे. शिक्षणक्षेत्रावरही याचा परिणाम दिसतो, प्रादेशिक भाषा दुय्यम समजून इंग्रजी भाषेला जे महत्व प्राप्त झाले त्याचे कारणही जागतिकीकरणाचा प्रभावच आहे. नीति-अनीतिचे गांभीर्य संपुष्टात आणण्यास जागतिकीकरणाने निर्माण झालेला भोगवाद, चंगळवाद कारणीभूत ठरला आहे. अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था, शेती, निसर्ग, आचार-विचार, खाण-पिण, वेशभूषा, नीति-अनीति, मानवमानवातील संबंध, कुटूंबसंस्था, विवाहसंस्था, देशोदेशीचे संबंध, भाषा, संस्कृती, साहित्य,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पर्यावरण, हितसंबंध, गरीबी, श्रीमंती इत्यादी सर्वच बाबींवर जागतिकीकरणाचे बरे-वाईट-गंभीर- परिणाम झालेले आहेत. जगभरातील सर्व देशातल्या मानवी जीवनाचे संदर्भ बदलले गेले आहेत. मानव सुरक्षिततेची अनुभूती घेण्याऐवजी असुरक्षिततेची अनुभूती घेत असलेला दिसत आहे. मानवी जीवनाचे संगीत आज ऐकू येणे बंद झाले आहे. मानवी मूल्यांचा मोठ्या प्रमाणात -हास झाला आहे. माणसाचा माणसावरील विश्वास उडाला आहे. या जागतिकीकरणाला बळी पडलेला व स्वतःच्या इच्छा-आकांक्षा - स्वप्ने- आशा या सर्व गोष्टी उध्वस्त होत असताना असहायपणे, अगतिकपणे, हताशपणे पाहणारा समाज जागतिकीकरणरूपी विशाल अजगराच्या विळख्यात सापडून गुदमरत आहे. असेच एकंदरीत जागतिकीकरणाकडे पाहून वाटते.

संदर्भ :

1. दुबे अभयकुमार (संपा.) भारत का भूगंडलीकरण, वाणी प्रकाशन, नवी दिल्ली, (2003)
2. कसबे राबसाहेब , आंबेडकर आणि मार्क्स, सुगावा प्रकाशन ,2री आवृत्ती, पुणे (2006)
3. उत्तम कांबळे, जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2002.
4. सी.प. खेर, जागतिकीकरण, समस्या, आशय आणि अनुभव.
5. डॉ. सौ. सुर्यकांता अजमेरा, प्रा. विनोद उपर्वट, जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा.
6. डॉ. मकुंद गायकवाड, जागतिकीकरण शाप नव्हे वरदान.
7. डॉ. वि.वि. घाणेकर, जागतिकीकरण व भारतातील शेतकरी, सहकारी संस्था उद्योग आणि बँका.
8. भालचंद्र नेमाडे, साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण.
9. गजानन खातू, जागतिकीकरणाचं दाहक वास्तव.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि स्त्रिया

प्रा. संध्या जयसिंग माने

राज्यशास्त्र विभाग

राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :-

जागतिकीकरणाची संकल्पना आपल्याला आज 21 व्या शतकात चांगल्या प्रकारे परिचित आहे. किंबहुना जागतिकीकरण हा आपल्या प्रत्येकाचा एक अविभाज्य भाग बनला आहे.. जीवन जगत असताना मग ती स्त्री असो की पुरुष किंवा तो कोणत्याही राष्ट्राशी संबंधित असो जागतिकीकरणाची संकल्पना ही त्याच्याशी बांधली गेली आहे. पुरुष संस्कृतीमध्ये सामाजिक स्तरावर स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले गेले आहे. मात्र जागतिकीकरणाचा या प्रक्रियेतही तिचे नेमके स्थान काय आहे हे अभ्यासणे गरजेचे ठरते.

उद्देश :- जागतिकीकरण व महिला याचे संबंध अभ्यासणे.

मुद्दे-

- जागतिकीकरणाची संकल्पना
- जागतिकीकरणाचे स्वरूप
- महिलांचे सामाजिक स्थान
- जागतिकीकरण प्रक्रियेत महिला
- समालोचन

● जागतिकीकरणाची संकल्पना :-

जागतिकीकरणाचा अर्थ म्हणजे संपूर्ण जगाची एका मोठ्या बाजारपेठेत रुपांतरित होण्याची प्रक्रिया होय. स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया होय. जी देशाची अर्थव्यवस्थेला व्यापक वैश्विक अर्थव्यवस्थेचा भाग बनवते.

जागतिकीकरणाचीही प्रक्रिया तशी 19 व्या शतकापासून सुरु झालेली दिसते. भांडवलशाहीची वाढ, दळणवळण साधनांमध्ये झालेली प्रगत सुधारणा, टेलिग्राम अशा माध्यमातून राष्ट्र ऐकमेकांशी जोडली जाऊ लागली होती. 20 व्या शतकामध्ये उपलब्ध हवाई मार्ग, दूरध्वनी, संगणक, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार यामधील संबंधातून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया वेगाने सुरु झालेली दिसते. आता माहिती तंत्रज्ञान, इंटरनेटचे जाळे, सेवांचा व्यापार या माध्यमातून जागतिक स्तरावर राष्ट्र ही खेड्यांप्रमाणे ऐकमेकांशी संपर्क, व्यवहार करताना दिसत आहे.

● जागतिकीकरणाचे स्वरूप :-

जागतिकीकरण ही विविध राष्ट्रांमधल्या लोकांची तेथील व्यापारी संस्था आणि शासनसंस्था यांच्यातील अंतरक्रिया आणि एकसूत्रीकरणाची प्रक्रिया आहे. आणि या प्रक्रियेला माहिती तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने वाढलेला आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक यांना चालना दिली आहे. या प्रक्रियेचे पर्यावरणावर, संस्कृतीवर, राजकीय व्यवस्थावर, आर्थिक विकास आणि समृद्धीवर तसेच जगभरातल्या समाजातील मानवाच्या भौतिक कल्याणावरही परिणाम झाला आहे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रगत तंत्रज्ञान, बदलती धोरणे यामुळे राष्ट्रांमधील गुंतवणुकीत, व्यापारात, स्थलांतरणांमध्ये प्रचंड वाढ झालेली दिसून येते. प्रगत, अप्रगत राष्ट्रांमध्ये जागतिकीकरणाचा परिणाम कमी जास्त प्रमाणात दिसून येतो.तसाच तो सकारात्मक व नकारात्मकही दिसून येतो. एक मात्र नक्की आहे, की जागतिकीकरणाचा संबंध हा मानवाच्या अलिकडील प्रगत तंत्रज्ञान, उदरनिर्वाह, व्यापार अशा महत्वाच्या भूमिकांमधून अंतर्भूत होताना दिसतो. म्हणजेच मानवाच्या वैयक्तिक जीवनापासून ते राष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, आंतरराष्ट्रीय संबंधापर्यंत जागतिकीकरणाचा परिणाम होताना आपणांस दिसून येतो.

● **महिलांचे स्थान :-**

निसर्गाने स्त्री व पुरुष या दोहोंना निर्माण केले. स्त्री – पुरुष या दोघांच्या मिलनातून अपत्यनिर्मिती होते. स्त्रीची शारीरिक रचना ही पुरुषाची शारीरिक रचनेहून वेगळी व कमी ताकदीची निर्माण केली असली तरी बौद्धिक दृष्ट्या मात्र स्त्री ही पुरुषाच्या बरोबरीने कार्यरत असलेली आपणांस दिसून येते. मात्र पूर्वीची मातृसत्ताक पद्धतीस छेद देऊन पुरुषसत्ताक संस्कृती उदयात आली. व स्त्रीचे स्थान हे दुय्यम किंबहुना ती अस्तित्वहीन ठरते. स्त्रीचे स्थान फक्त ती उपभोग्य वस्तू, व चूल आणि मूल या क्षेत्रांपर्यंतच मर्यादित ठेवण्यात आली. व यातूनच स्त्री – पुरुष तुलना सुरू होऊन स्त्रीच्या अस्तित्वाची लढाई सुरू झाली. स्त्रीला दिले जाणारे दुय्यम स्थान, तिच्यावर होणार शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिक अत्याचार, तिची केली जाणारी विटंबना यासाठी तिची लढाई सुरू झाली.

प्रगत असो अथवा अप्रगत राष्ट्रांत तिला तिच्या अधिकारांसाठी, हक्कांसाठी लढावे लागले, लागत आहे.अनेक कालखंड तिचा हा लढा सुरू आहे. हा संघर्षाचा लढा तिला तिच्या अस्तित्वापासून म्हणजेच रचनापासून कुंटूबापासून समाजापर्यंत, समाजापासून राष्ट्रांपर्यंत व राष्ट्रांपासून ते आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत पोहचवावा लागला आहे.

मेरी वूलस्टोनक्राफ्ट, जॉन स्टुअर्ट मिल, टेलर या सारख्या विचारवंतांनी घरातील स्वतःपासून अडकलेल्या, स्त्रीयांकडे लक्ष वेधले, सफ्रेजेट चळवळीतील महिलांनी राजकीय दृष्टीने मताधिकार मिळावा म्हणून लढा दिला सिमॉन द बोव्हाच्या 'द सेकंड सेक्स' या पुस्तकाने सत्ताधीश शोषकाच्या बाबतीत लक्ष वेधले. त्यानंतर स्त्री चळवळीची पावले वेगाने पडू लागली. जहाल स्त्रीवाद अस्तित्वात येऊन लिंगभेदजन्य विषमतेविरुद्ध स्त्रीचा लढा सुरू झाला. 1975 च्या दशाकात स्त्रीदशक जागतिक पातळीवर साजरे होण्यासाठी तत्पूर्वी अनेक शतकाचा हा स्त्री अस्तित्वाचा, स्त्री अधिकाराचा व समानतेचा लढा सुरू असताना आपणांस दिसून येतो. स्त्रीयांच्या बाबतीत काही प्रमाणात हे लढे यशस्वी झालेले दिसतात. तिची लढाई संपूर्णतः ती जिंकली आहे. असे आजच्या क्षणाला आपण ठामपणे म्हणू शकत नाही. कायद्याने स्वातंत्र्यता, समानता बहाल झाली. असली तरी ती प्रत्यक्ष कृतीत जोपर्यंत अवतरत नाही तोपर्यंत ही लढाई अजून सुरू ठेवावी लागणार आहे. तिचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी हा लढा अजूनही ती लढत आहे. मग ती जहाल, पर्यावरणीय, समाजवादी अशा वेगवेगळ्या वैचारिक माध्यमातून असेल पण तिचा जिहाळाचा विषय एकच आहे, तो म्हणजे तिचे अस्तित्व स्त्री – पुरुष समान पातळीवर सिद्ध करण्याचे.

● **जागतिकीकरण प्रक्रियेत महिला :-**

जागतिकीकरणाची सकारात्मक परिणाम झाला की नकारात्मक झाला हा अभ्यासाचा वेगळा विषय असू शकतो. अगदी प्रगत आणि अप्रगत राष्ट्रात तो पुन्हा फायदेशीर ठरला की तोट्याचा ठरला हा ही वेगळा विषय ठरतो. पण जागतिक पातळीवरील कमकुवत असणाराच्या घटकांसाठी तो कसा ठरला हे अभ्यासणे गरजेचे ठरते. कारण तळागाळातील घटकांसाठी हा त्याच्या अस्तित्वाचा एक महत्वाचा टप्पा ठरतो. स्त्रीया, कामगार, मागास घटक जे समाजात स्वतःच्या अस्तित्वासाठी, अधिकारांसाठी, आर्थिक सुबत्तेसाठी लढत आहेत. त्यांच्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम कसा होत आहे. ही गोष्ट महत्वाची ठरते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

1999 च्या मानवी विकास अहवालात असे म्हटले आहे. की, स्पर्धात्मक बाजारपेठ कार्यक्षमतेची हमी देऊ शकतात. परंतु त्यामुळे समतेची श्वावती मात्र देता येत नाही. आणि बाजारपेठा मानवी विकासासाठी कधीही उपयुक्त ठरू शकत नाहीत. स्त्रियांचे मुळातच पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेतील स्थान दुय्यम आहे. यांचाच अर्थ प्राथमिक स्तरावर मुळातच ती समान नाही व जागतिकीकरणाच्या या व्यवस्थेमध्ये या स्पर्धात्मक बाजारपेठेमध्ये समतेची श्वावती नसल्याने तिचे हे स्थान आणखी डळमळीत होताना दिसत आहे. व्यक्ती म्हणून, नागरिक म्हणून स्थान मिळवितांना स्त्रीवादाचे लढे ती लढत आहे यातच या जागतिकीकरणाचा बाजारपेठेत मात्र या मुद्द्याची फारशी दखल घेतली जात नाही.

जागतिकीकरणामुळे आरोग्य, अन्नधान्य, सेवा, शिक्षण अशा महत्वाच्या धोरणांमध्ये शासनाने खासगीकरण आणल्याने गरिब कुटुंबातील स्त्रीयांना आरोग्यविषयक सुविधा, अन्नधान्य सेवा,(रेशनिंग), प्राथमिक ते उच्चशिक्षणापर्यंतच्या सुविधा आर्थिक दृष्ट्या परवडत नसल्याने त्यांच्यावर यापासून वंचित राहण्याची वेळ आली आहे. हीच अवस्था स्त्रीयांच्या आर्थिक स्वावलंबन आणि रोजगार हमी बाबत दिसते. जागतिकीकरणामुळे रोजगार निर्मिती होताना दिसते. स्त्रीयांच्या बाबतीतही हे चित्र सकारात्मक दिसत असले तरी ते स्त्री – पुरुष आर्थिक असमानतेवर आधारलेले दिसते.अगदी आय –टी क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रीया स्वावलंबी दिसतात पण त्यांच्या बाबतीत होणारा लैंगिक, मानसिक छळ ही पुन्हा चिंताजनक गोष्ट ठरताना दिसते. ती स्वतःला सुरक्षित समजत नाही. या नोकरदाऱ्या स्त्रीयांच्या बाबतीत मिळणाऱ्या कायदेशीर सुविधा उदा . बाळतपणाची रजा, इतर सवलती खाजगीकरणांमुळे संपुष्टात येताना दिसते.नैतिक दृष्टीने स्त्रीचे असाणारे पुरुषाचे बरोबरीचे स्थान या संकल्पनेला जागतिकीकरणामुळे तडा गेल्यासारखे वाटते. संस्कृतीचेविदारीकरण होऊन तिचे गतिमान तंत्रज्ञानामुळे स्त्रीभूगहत्वेसारखे प्रकार समोर येऊन तिच्या अस्तित्वास धोका निर्माण होताना दिसत आहे.

समालोचन :-

जागतिकीकरणाची प्रक्रियेत पुन्हा एकदा स्त्री अबला होण्यापेक्षा ती आणखी सबला कशी होईल यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. तिला जगाचे नागरिक बनविणे तिच्या शिक्षणांवरील आणि आकलनक्षमतेवरील गुंतवणूक विशेषतः I.C.T. शी संबंधित कौशल्ये ग्रहण करणे , इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व निर्माण करणे या गोष्टी आत्ताच्या स्त्रीवादी कार्यकर्त्या, अभ्यासक यांनी करणे गरजेचे आहे.स्त्री – पुरुष समानता आणण्यासाठी स्त्री – दृष्टीकोनाचे अंदाजपत्रक ही संकल्पना रुजणे गरजेची आहे. मानवी हक्काचे समर्थन करताना स्त्रीयांच्या मानवी हक्काची जागरुकता सर्व स्त्री – पुरुषांमध्ये आणणे गरजेचे आहे. तरच जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत स्त्रीला कोणत्याही क्षेत्रात स्त्री म्हणून कमी लेखले जाणार नाही.

संदर्भ :-

1. घडियाला रेहाना – समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया (अनुवाद – मंजूषा गोसावी) मराठी आवृत्ती – डायमंड पब्लिकेशन, पुणे 411030 वर्ष – 2008 .
2. डॉ. पाटील भारती – स्त्रिया : समाज आणि राजकारण हर्मिस प्रकाशन, पुणे, 14 फेब्रुवारी 2014.
3. प्रा. सुमंत यशवंत – स्त्रीवादाची ओळख प्रकाशन – समन्वयक, प्रगत अध्ययन केंद्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग, पुणे विद्यापीठ डिसेंबर – 2012.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि विज्ञानसाहित्य

प्रा. डॉ. शिवकुमार सोनाळकर
श्री शिव-शाहू महाविद्यालय, सरुड,
ता. शाहवाडी, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना

आधुनिक ज्ञान-विज्ञानाची परंपरा इंग्रजी सत्येमुळे मराठीत रुजली. पाश्चिमात्य राष्ट्रात औद्योगिक क्रांती झाली होती, त्याच्या मुळाशी विज्ञान होते. नवे-नवे शोध लागत होते. तंत्रज्ञानात भर पडत होती. भौतिक सुविधा प्राप्त होत होत्या. साहजिकच त्यांची मानसिक सृष्टीही कमालीची विकसीत झाली आणि त्यामधूनच विज्ञानसाहित्य जन्माला आले. इ.स. 1800 च्या सुमारास झालेल्या औद्योगिक क्रांतीने सामान्य माणसांच्या जीवनावर विज्ञानाचा प्रभाव वाढला. विज्ञानमुळे भौतिक आणि सामाजिक बदल घडू शकेल याबद्दल उत्सुकता निर्माण झाली. या उत्सुकतेपोटी विज्ञानकथांचा जन्म झाला, इ.स. 1818 मध्ये मेरी शेलीने लिहिलेली 'फ्रॅन्केस्टाईन' उर्फ 'मॉडर्न प्रोमिथस' ही विज्ञानकथा इंग्रजी विज्ञानसाहित्यात आद्य मानली जाते. यानंतर एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावधीत अनेक युरोपियन लेखकांनी मनोरंजक अशा विविध विज्ञानकथा लिहिल्या. विज्ञानाच्या नेत्रदिपक प्रगतीचा हा काळ होता. अनेक नवे-नवे शोध लागत होते. ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत होत्या. या साऱ्या स्थित्यंतराचे प्रतिबिंब तत्कालीन विज्ञानकथामध्ये अपरिहार्य उमटले. आपल्याकडे इंग्रजांनी सुरु केलेल्या शिक्षणपरंपरेतून प्रथमतः शालेय क्रमिक पुस्तकातून विज्ञान आले. नंतर नियतकालिकांनी विज्ञानातल्या शोधांचा, तंत्रज्ञानाचा जागर सुरु केला. विज्ञानातल्या इंग्रजी शब्दांच्या परिभाषा मराठीतून बनवल्या गेल्या. लहान मुलांना मनोरंजनातून ज्ञानवर्धक साहित्य देण्याच्या हेतूने विज्ञान रंजनात्मक पुस्तिकांची निर्मिती केली गेली.

मराठीतील विज्ञानकथा 1900 सालापासून लिहिली गेली असली तरी खऱ्या अर्थाने ती जनसामान्यांच्यापुढे 1980 नंतरच म्हणजे विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या टप्प्यात आली. महाराष्ट्रातच काय पण संपूर्ण भारतात 1975 पर्यंत विज्ञान आणि साहित्य यामध्ये एकप्रकारची दरी होती. विज्ञानाचा जसा प्रसार होत गेला, तंत्रज्ञान जसे मानवी जीवनाला उपयुक्त ठरू लागले तसे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचे ज्ञान व माहिती करून देण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. पाश्चात्य विज्ञानसाहित्याचा आदर्श समोर होताच. प्रथम त्यांच्या अनुकरणाने मराठी विज्ञानसाहित्याचे लेखन होत गेले. जयंत नारळीकरांसारख्या नामांकित शास्त्रज्ञाने जेव्हा विज्ञानसाहित्य लेखनाला सुरुवात केली तेव्हा विज्ञानसाहित्याला प्रतिष्ठा लाभली. नारळीकरांची प्रेरणा घेऊन इतरही लेखक या प्रांतामध्ये लेखन करू लागले. निरंजन घाटे, बाळ फोंडके, लक्ष्मण लोंढे, सुबोध जावडेकर, अरुण मांडे, अरुण हेबळेकर यांनी दर्जेदार साहित्यलेखन केले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर वैज्ञानिक प्रगती आणि मराठी साहित्य

भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा इंग्रजांनी राज्यकारभाराच्या सोईसाठी निर्माण केलेली दळणवळण क्षेत्रातील मोटार, रेल्वे, विमान, दूरध्वनी ही साधने मर्यादित स्वरूपातच होती. मोठ्या शहरात कापड-तागाच्या गिरण्या होत्या, कोळशाच्या-लोखंडाच्या खाणी होत्या. संबंध भारतात नाव घेण्यासारखा टाटा उद्योगसमूह होता. आपली शेतीही पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीनेच होती. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना वैज्ञानिक प्रगतीचे आणि तंत्रज्ञानाचे महत्त्व पटलेले होते. यामुळे भारतात बरेच विज्ञानतंत्रज्ञानविषयक नवे प्रकल्प उभे राहू शकले. रामन रिसर्च इन्स्टिट्यूट, साहा इन्स्टिट्यूट ऑफ न्यूक्लियर फिजिक्स आणि महाराष्ट्र ज्ञानवर्धिनीसारख्या संस्था अस्तित्वात आल्या होत्या.

जगदीशचंद्र बोस, मेघनाथ साहा, चंद्रशेखर व्यंकटरमण यासारख्या जागतिक विज्ञानात ठसा उमटवलेल्या वैज्ञानिकांची परंपरा भारताला लाभली होती. श्रीनिवास रामानुजन यांच्यामुळे भारताचा नाव गणिती क्षेत्रात गाजलेलं होतं. मोक्षगुंडम विश्वेश्वरया यांनी अभियांत्रिकी क्षेत्रात जागतिक कीर्ति संपादन केली होती. सुब्रमण्यम चंद्रशेखर, हरगोविंद खुराना हेही गाजलेले भारतीय शास्त्रज्ञ होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पंडित नेहरूंच्या प्रयत्नांमुळे होमीभाभा, एस. एस. भटनागर यांच्यासारखे शास्त्रज्ञ परदेशातील लढू पगाराच्या नोकऱ्या सोडून भारतात आले. त्यांच्या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सल्ल्यानेच नेहरूंनी भारतीय अणुउर्जा आणि अवकाश संस्थेची स्थापना केली. ठिकठिकाणी राष्ट्रीय प्रयोगशाळांची स्थापना झाली. आयआयटीसारख्या संस्था उभ्या केल्या. या संस्था पुढे इंदिरा गांधींच्या काळात भरभराटीस आल्या. इंदिरा गांधींनी 1966 मध्ये इलेक्ट्रॉनिक आणि संगणक क्षेत्रातील प्रगतीचे पाऊल उचलले. यातूनच पुढे नॅशनल इन्फॉर्मेटिक्स सेंटरची निर्मिती झाली. त्यांच्याच कारकिर्दीत पर्यावरण व सागरी अभ्यासासाठी दक्षिण ध्रुवावरची मोहिम, महासागराच्या शोध मोहिमा आखल्या. शिवाय रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, जीव अभियांत्रिकी, खगोल विज्ञान, गणित इत्यादी शास्त्रशाखात भारताने भरारी मारली.

भारताचा आण्विक कार्यक्रम, 1974 मध्ये पोखरण येथील अणुचाचणी, त्यानंतर इंडियन स्पेस रिसर्च ऑर्गनायझेशन (इस्त्रो) ची स्थापना, पृथ्वी, त्रिशूल, आकाश, नाग यासारख्या प्रक्षेपणास्त्र निर्मितीचा कार्यक्रम, उपग्रह प्रक्षेपण, माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगती, संगणकक्षेत्रात मारलेली भरारी या सर्व क्षेत्रांचा विचार केल्यास जगाच्या मानाने थोडी उशिरा का होईना पण भारताने विज्ञान तंत्रज्ञानामध्ये प्रगती केली. या सर्व प्रगतीचा भारतीय जनमानसावर पर्यायाने साहित्यावरही परिणाम झाला.

विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि मराठी माणूस

स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये जी विज्ञान-तंत्रज्ञानाची प्रगती झाली त्याला महाराष्ट्रही अपवाद नव्हता. भारत सरकारने विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या ज्या काही संस्था स्थापन केल्या त्यामध्ये महत्त्वाच्या संस्था महाराष्ट्रामध्ये आहेत. केवळ शांततेसाठी अणुशक्ती हे भारताचे ब्रीद असल्याने भारताच्या विजयपुरवठ्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी 1966 मध्ये मुंबई येथे भाभा अणुसंशोधन केंद्र तुर्भेची स्थापना करण्यात आली. डॉ. होमी भाभांच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ या केंद्राचे नामकरण करण्यात आले होते. डॉ. होमी भाभांच्या प्रेरणेतून 1945 पासून टाटा मूलभूत संशोधन संस्था मुंबईमध्ये कार्यरत होतीच. 1950 मध्ये पुण्यामध्ये राष्ट्रीय रासायनिक प्रयोगशाळा स्थापन झाली. इंग्रजांच्या सहकार्याने मुंबईत स्थापन झालेली हाफकिन इन्स्टिट्यूटही कार्यरत होती. इंग्रजी सरकारच्या चळवळीचे प्रमुख केंद्र मुंबई असल्याने शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठ स्थापनेमध्ये महाराष्ट्र इतर राष्ट्रापेक्षा अग्रेसर राहिला आहे. त्याचबरोबर उद्योगधंद्यामध्येही अग्रेसर राहिला आहे. स्वातंत्र्यानंतर विज्ञान शिक्षणाला महत्त्व मिळू लागले. अभियांत्रिकी, कृषी, वैद्यकीय महाविद्यालये स्थापन झाली. मुंबई येथील पर्वईमध्ये आयआयटी या अद्ययावत अभियांत्रिकी कॉलेजची निर्मिती झाली. ज्ञानाचे माहेरघर म्हणून मुंबईबरोबर पुण्यानेही उचल खाली. हे वातावरण हळू हळू महाराष्ट्रभर पसरत गेले.

भारतामधील बहुतेक वैज्ञानिकांनी जागतिक पातळीवर ठसा उमटवला तरी महाराष्ट्रातील वैज्ञानिकांचे प्रमाण कमीच राहिले आहे. आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे खगोलशास्त्रज्ञ जयंत नारळीकर हे मात्र अपवाद आहेत. शिवाय वसंत गोवारीकर, परम महासंगणकाचे निर्माते विजय भटकर, अनिल काकोडकर, अणुशास्त्रज्ञ शिवराम भोजे अशी नावे सांगता येतील. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमध्ये महाराष्ट्र तसा मागेच राहिला आहे. मराठी माणसाची आहे त्यात समाधान मानण्याची वृत्ती होती. आपले राज्य सोडून बाहेर जायला त्याचे मन धजावत नव्हते. अर्थात आता यामध्ये खूपच फरक पडला आहे. दुसरे म्हणजे महाराष्ट्रामध्ये विज्ञानाचे शिक्षण इंग्रजीमधून दिले जाते. इतर राज्यामध्ये ते मातृभाषेतून दिले जाते. जे ज्ञान मातृभाषेतून दिले जाते त्याचे लौकर आकलन होते. इंग्रजी भाषेचे आकर्षण आणि मराठी या मातृभाषेची उपेक्षा यामुळे विज्ञान-तंत्रज्ञानामध्ये महाराष्ट्र इतर राज्यापेक्षा मागेच राहिलेला आढळतो.

आर्थिक बाबतीत महाराष्ट्र अग्रेसर असल्यामुळे आणि मुंबई हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे केंद्र महाराष्ट्रात असल्यामुळे नव्या तंत्रज्ञानाचा प्रवेश इथे लौकर झालेला दिसून येतो. मुंबईबरोबरच पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, सोलापूर, कोल्हापूर सारखी शहरे झपाट्याने पुढे आली. महाराष्ट्रामध्ये देशपरदेशातील कंपन्या आल्या. कारखानदारी वृद्धिंगत झाली. इथल्या लोकांना रोजगार मिळाला. मराठी माणसांची आर्थिक सुबत्ता वाढली. पुण्यासारखे शहर तर संगणक सॉफ्टवेअर क्षेत्रात अग्रेसर राहिले आहे. आयआयटी, आयआयएम सारख्या क्षेत्रात मराठी तरुणांनी यशस्विता प्राप्त केली. अमेरिकेच्या सिलिकॉन वॅलीमध्ये, महाराष्ट्रीयन लोकांचा भरणा पुष्कळ प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. सॉफ्टवेअर क्षेत्रातील नव्या तंत्रज्ञानाची निर्मिती करून मराठी तरुणांनी आज प्रचंड यश संपादन केले आहे. कार्पोरेट क्षेत्रातही मराठी माणूस अग्रेसर असलेला दिसून येतो. एकंदरीत मराठी माणसाने विज्ञान-तंत्रज्ञानामध्ये दाखवलेला उत्साह त्यातून मिळवलेला पैसा, यश या बाबी खऱ्या असल्यातरी हा वर्ग सर्जनशील साहित्याबाबत उदासिन असलेला दिसून येतो. त्यांनी आपले अनुभव, कल्पना साहित्यातून व्यक्त केल्या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

तर मराठी साहित्यामध्ये भर पडेल. साहजीकच मराठी विज्ञानसाहित्य समृद्ध होईल.

विज्ञानयुग, संगणकयुग आणि साहित्य

विज्ञानयुग आणि संगणकयुग अशा दोन समांतर युगात आपण आज वावरत आहोत. विसाव्या शतकाला बरेचदा विज्ञानाचे शतक म्हणतात. या शतकाची उत्तरार्धाची अखेरची पंचवीस वर्षे ही संगणक युगाच्या नांदीची वर्षे समजली जातात. एकोणिसाव्या शतकात युरोपमध्ये विज्ञानाचे नवे-नवे शोध लागू लागले आणि औद्योगिक क्रांती झाली. त्यानंतर विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची झपाट्याने प्रगती होऊ लागली. आपल्याकडे इंग्रजांच्या प्रयत्नाने विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आले असले तरी जगाच्या मानाने खूप उशिरा आले. स्वातंत्र्यापर्यंत त्याचा वेग मर्यादित स्वरूपाचा होता. 1947 साली स्वातंत्र्य मिळाले त्यानंतर शासनाच्या प्रयत्नाने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाला अधिक महत्त्व देऊन त्याचा प्रसारही अधिक वेगाने होत गेला.

आज एकविसाव्या शतकात आपण वावरत आहोत. माहिती-तंत्रज्ञानामध्ये प्रचंड प्रगती घडत आहे. दूरदर्शन, दूरध्वनी, संगणक, भ्रमणध्वनी, इंटरनेट, आज भारतामधील तळागाळातल्या लोकांपर्यंत पोहचले आहेत. कृषिक्षेत्रात पारंपरिक शेती जाऊन बहुतांश यंत्रांचा वापर करून शेती केली जाते. सिंचनाच्या सोयी उपलब्ध झाल्या आहेत. तालुकापातळीवर औद्योगिक वसाहत, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय महाविद्यालये स्थापन होत आहे. पारंपरिक शिक्षणाऐवजी शास्त्र विषय घेऊन अभियांत्रिकी शाखेकडे विद्यार्थ्यांचा कल दिसून येतो आहे. प्रवासासाठी एसटी, रिक्शा, मोटर, रेल्वे सर्वत्र उपलब्ध आहेत. आज घराघरात मिक्सर, इस्त्री, फ्रिज सारखी उपकरणे आहेत. एकंदरीत विज्ञान आपल्या जीवनाला सर्व अंगानी भिडत आहे. विज्ञानाशिवाय अथवा तंत्रज्ञानाशिवाय आपण जगू शकत नाही अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. हे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान उत्तरोत्तर वाढत जात असलेले आपणास पहायला मिळते. संगणक युगामध्ये तर प्रचंड क्रांती होऊन घराघरात दूरध्वनी आले. प्रत्येक व्यक्ती आज मोबाईलवर बोलताना दिसते. बोलणाऱ्या व्यक्तीच्या आवाजाबरोबरच त्याचे चित्रही दिसण्याची सोय थ्री जी मुळे उपलब्ध झाली आहे. खिशात बसणाऱ्या छोट्या मोबाईलमध्ये इंटरनेट सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. जणू अवघे विश्वच आपल्या खिशांमध्ये आल्याचे चित्र आहे.

विज्ञानयुग आणि संगणकयुगाच्या पार्श्वभूमीवर आपली मराठी भाषाही बदलताना दिसते. हॅलो, हाय, एसएमएस, प्रीपेड, पोस्टपेड, लॅंडलाईन, फीज, टी.व्ही., इंटरनेट, नॅनो असे शब्द परिचित होत आहेत. इंग्रजी शब्दांना आपण भ्रमणध्वनी, दूरभाष, चलभाष, आंतरजाल असे मराठी पर्यायी शब्द योजले असले तरी या शब्दांपेक्षा इंग्रजी शब्द अधिक सुलभ वाटून त्याचा वापर होत असताना दिसतो. या बदलत्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे चित्रण मात्र मध्यवर्ती साहित्याच्या धारेमध्ये अभावानेच आलेले दिसते. विज्ञान तंत्रज्ञानापेक्षा मानवी जीवनातील अन्न, वस्त्र, निवारा यातील मूलभूत प्रश्नांनाच साहित्य अधोरेखित करताना दिसते.

मानवाच्या ज्याप्रमाणे अन्न, वस्त्र, शिक्षण, निवारा या मूलभूत गरजा आहेत तशी विज्ञान ही देखील मूलभूत गरज आहे. उपरोक्त गरजांचा विकास साधण्यात विज्ञान कारणीभूत असलेले दिसते. एकंदरीत विज्ञान हा आपल्या जीनाचा अविभाज्य घटक बनला आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा परिणाम मानवी जीवनावर कसा होतो अथवा वेगवेगळे शोध लागून भविष्यातील मानवी जीवन कसे असेल याचा वेध घेण्याचे काम विज्ञानसाहित्य करत असते. आपल्या जीवनजाणिवा विज्ञानाशी निगडित असल्याने या जाणिवांचा प्रसार झाला परंतु विज्ञान जाणिवा, विज्ञाननिष्ठा अजूनही निर्माण झाल्या नाहीत. विज्ञानसाहित्य लेखनाकडे लेखक फारसे वळताना दिसत नाहीत. वाचकही त्याचे वाचन करताना दिसत नाहीत. पाश्चिमात्य देशात मात्र विज्ञाननिष्ठा रुजली असल्यामुळे तेथे विज्ञानसाहित्याचा प्रवाह अधिक विस्तारलेला, संपन्न झालेला दिसून येतो. भारतातील इतर भाषेपेक्षा, मराठी विज्ञानसाहित्य कसदार असले तरी ते तोकडे आहे. भविष्यात विज्ञानसाहित्याला पुष्कळ संधी आहे.

विज्ञान, तंत्रज्ञानातील शोधामुळे ज्ञानाचा, माहितीचा स्फोट झाला आहे. ते सर्व ज्ञान माणसाला कवेत घेणे, आत्मसात करणे अशक्य झाले आहे. विज्ञानसाहित्यामुळे नवे ज्ञान, नवे भान मिळते. नवी-नवी सृष्टी दिसू लागते. मनुष्य आपल्या अज्ञानाच्या ओशाळपणातून अधिक मुक्त होतो. विज्ञानसाहित्य ही वाङ्मयाची शाखा आहे, ती विज्ञानाची शाखा नाही. विज्ञानाचा माणसावर होणारा परिणाम चित्रित करणे विज्ञानसाहित्याचे उद्दिष्ट आहे. विज्ञानाची माहिती करून देणे हे उद्दिष्ट नाही. विज्ञानसाहित्याच्या केंद्रस्थानी माणूसच असला पाहिजे. विज्ञान असून चालणार नाही. विज्ञानसाहित्य हे वर्तमानकालीन जीवनाच्या आधारे भविष्यकालीन विज्ञानतंत्रज्ञानामधील समस्यांचा, भविष्यकालीन जीवनाचा वेध घेते. विज्ञानसाहित्य हे करमणूक करणारे साहित्य आहे. ते इतर साहित्य प्रकारापेक्षा

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

बौद्धिकदृष्ट्या अधिक उत्साहक आणि कल्पनादृष्ट्या अधिक लवचिक असे साहित्य आहे. विज्ञानसाहित्य आशयाने विज्ञाननिष्ठ असते पण प्रकृतीने ते सर्जनशील असते. विज्ञानसाहित्याचा लेखक वैज्ञानिकच असला पाहिजे असे नाही. विज्ञानाच्या अभ्यासाने असे साहित्य निर्माण करता येईल. विज्ञानसाहित्यात बुद्धी आणि भावना या दोहोंनाही आवाहन केलेले असते.

एकविसावे शतक आणि विज्ञानसाहित्य

एकविसाव्या शतकात वावरत असताना ज्ञान, विज्ञानाचे सर्वच क्षेत्रात आक'मण झाल्याचे आपणाला अनुभवायला मिळते आहे. नव्या तंत्रज्ञानामुळे जगण्याच्या कल्पना बदलल्या आहेत. जे अशक्य वाटत होतं ते शक्य होत आहे. विज्ञानामुळे जग जवळ येत आहे. माणूस मात्र एकाकी होत चालला आहे. विज्ञानाची आश्चर्यकारक प'गती सुरू आहे. विज्ञानाचे विध्वंसक परिणाम पाहून विश्व हादरले आहे. त्याचा परिणाम म्हणून विज्ञान वाङ्मयाची निर्मिती होत आहे. मन आणि विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि जीवन, जगण्याची यांत्रिकता, यंत्रवत मनुष्य, विज्ञानाची वाढती क्षेत्रे आणि आवश्यकता, निसर्ग आणि विज्ञान यामुळे विज्ञान साहित्याला भवितव्य आहे हे निश्चित होते.

संदेश वाहनाच्या क्षेत्रातील कांती कल्पनेच्या रूपाने विज्ञान कथांतून आली. पृथ्वीच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत उपग्रहाच्या माध्यमातून संदेश वहन होऊ शकेल अशी कल्पना विज्ञान साहित्यिकांनी प्रथम आपल्या कथांतून मांडली. अल्पावधीतच संदेश वहनाचे दळणवळण प्रत्यक्षात सुरू झाले. त्यातूनच मोबाईल्स, सॅटेलाईट, सेल्युलर यासारख्या कल्पनाही अस्तित्वात आल्या. स्टेम सेल्समुळे शरीरातील निकामी अवयव पुन्हा नव्याने निर्माण होण्याची शक्यता विज्ञान साहित्यिकांनी नोंदविली आहे. किडनी निकामी झाली तर ती काढून टाकून आपल्याच शरीरात दुसरी किडनी निर्माण केली जाईल, अशा आशयाच्या कल्पनेवर आधारीत लेखन होते. यशवंत देशपांडे यांच्या 'गिनीपीग' या विज्ञानकथेवर आधारित एक मालिका दूरदर्शनवर दाखविली होती. त्या कथेत एका वैद्यक शास्त्राज्ञाला तुटलेला अवयव पुन्हा नैसर्गिकरीत्या वाढवायची कल्पना सुचते. ही कल्पना तो पालीच्या तुटलेल्या शेपटीवरून घेतो. पुढे संशोधन करून तबलावादकाच्या हाताची तुटलेली बोटे पुन्हा वाढविण्यात यश मिळवितो, परंतु त्याची तबला वाजवायची कला मात्र हरवलेली असते. याच कथेत एका अपघातात बोटे तुटलेल्या चित्रकार स्त्रीचे चित्रण येते. ती स्त्री बोटांच्या पुननिर्मितीचा उपचार नाकारते. कारण ज्या बोटांनी मला चित्रे काढता येणार नाहीत अशी बोटे मला नकोत असे हे कथानक अंतर्मुख करायला लावणारे आहे.

वैद्यक क्षेत्रातील महत्वपूर्ण बाब म्हणजे टेस्टट्युब बेबी होय. यासंदर्भातही भरपूर लेखन आढळते. मानवी गर्भाला आईच्या उदरात वाढविण्याऐवजी त्याला बाहेर वाढविता आले तर अशा कल्पनेच्या काही कथा आहेत. विज्ञान साहित्यिकांच्या मते, टेस्टट्युब बेबीमध्येच गर्भाची संपूर्णपणे वाढ केली तर गर्भाशयातील बालकाच्या मृत्यूचे प्रमाण कमी होईल. गर्भाची निकोप व सुदृढ वाढ होईल. त्याला कोणताच आजार होणार नाही. मातेला असणारा रोग बालकाला होणार नाही. असा विचार त्यातून पुढे येऊन आज 40 वर्षे होऊन गेली. आज हजारोहून अधिक गर्भ टेस्टट्युबच्या माध्यमातून भारतात जन्माला येत आहेत. मानवाची वात्सल्य भावना, मातृप्रेम, पितृप्रेम यांच्यात बाधा येण्याची भीती विज्ञान कथाकार व्यक्त करीत आहेत.

बाळ फोंडके यांची 'विद्यावहिनीचा सला' या कथेत नायिकेचा पती एका अपघातात आपले पौरुष गमावतो. तेव्हा तिने सासऱ्याचे गोठवून ठेवलेले वीर्य वापरून कृत्रिम गर्भधारणा करून वंशाला वारस प्राप्त करून द्यावा असा सला तिचा नवराच तिला देतो. परंतु हे ऐकून नायिकेच्या मनाची झालेली घालमेल अत्यंत परिणामकारकरणे लेखकाने मांडली आहे. पित्यासमान असलेल्या सासऱ्याचे मूल आपल्या गर्भाशयात वाढवायचे या कल्पनेनेच त्या सुनेचे संस्कारी मन थरकापून जाते. या कथेत मात्र तिला जरी विज्ञानाने मातृत्व मिळणार असले तरी तिच्या नवीन निर्माण होणाऱ्या नातेसंबंधावर त्याचे किती विपरीत परिणाम होऊ शकतील याचे चित्रण या कथेत आले आहे. याच बरोबर कृत्रिम गर्भधारणेस तिची तयारी असते. पण आपल्या नवऱ्याच्या बापाचा गर्भ पोटात वाढवायचा की नाही हा प्रश्न तिला पडतो. हा प्रश्न विज्ञानाने उभा केला आहे. लक्ष्मण लोंढेच्या 'महात्मा' नावाच्या एका कथेत एका वयस्कर चित्रकाराला पार्किन्सन्स डिजीज होतो. त्याची सून गरोदर असते. तिचा गर्भाच्या पेशी काढून त्या चित्रकाराच्या मेंदूत घातल्या तर त्याचा रोग बरा होण्याची शक्यता असते. आता त्याच्यापुढे प्रश्न पडतो की गर्भावस्थेतल्या आपल्या नातवाच्या पेशी घेऊन जगायचे की त्या नाकारून मरणाला सामोरे जायचे? शुभदा गोगटे यांच्या 'वासुदेवे नेला कृष्ण' या कथेचाही उल्लेख येथे करता येईल.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

माधुरी शानभाग यांच्या 'पुनर्जन्म' या पहिल्या कथासंग्रहातील 'विधिलिखित' ही कथा सरोगेट मदर या विषयावर आधारित आहे. या कथेत नायक – नायिकेच्या प्रेमातून निर्माण झालेल्या गर्भाचा गर्भपात केला जातो. मात्र त्या गर्भाला विशिष्ट उपचारांद्वारे सुरक्षित ठेवून दुसऱ्या स्त्रीच्या गर्भाशयात रोपण केले जाते. यातून निर्माण झालेल्या नात्याचा (सरोगेट मदर) विलक्षण योगायोग वाचकाला हादरवून सोडतो. भविष्यात निर्माण होणाऱ्या शक्यतांची हमी देणारी ही कथा आहे.

जयंत नारळीकरांसारख्या शास्त्रज्ञाने लिहिलेल्या विज्ञानकथांमधून समाजातील अनिष्ट प्रवृत्तीवर, अंधश्रद्धेवर प्रहार केले आहेत. निसर्गाकडे मानवजातीच्या कल्याणार्थ अनेक गोष्टी आहेत. परंतु त्या पचवून घेण्याइतपत माणसाकडे मानसिक परिपक्वता नाही. 'पुत्रवती भव' या कथेत समाजात खोलवर रुजलेल्या 'पुत्र श्रेष्ठ नि कन्या कनिष्ठ' या विचार प्रवृत्तीवर नकळत ताशेरे ओढले आहेत. समाजात पसरलेली अंधश्रद्धा, अंधश्रद्धेला बळी पडणाऱ्या स्त्रिया आणि लिंगभेद (मुलगा हवा/मुलगी नको) या बाबत समाजाचे प्रबोधन करण्याच्या हेतूने नारळीकरांनी ही कथा लिहिली आहे.

नारळीकरांनी 'यक्षाची देणगी' या पहिल्याच कथासंग्रहात 'पुत्रवती भव' ही कथा नारळीकरांनी जीवशास्त्रीय संकल्पनांचा आधार घेऊन लिहिलेली आहे. मुलगा हाच वंशाचा दिवा असतो अशा मानस युगात मुलगी झाली म्हणून स्त्रीचा छळ होतो. मुलगा होण्यासाठी नवस-तापस-भोंदू संन्यासी-वैदूंचा आधार घेतला जातो. मुलगा-मुलगी होण्यामागचे शास्त्रीय सत्य ते उलघडून दाखवतात. भारतीय समाजामध्ये मुलगा होण्यासाठी चालणारी धडपड, त्यातून निर्माण होणाऱ्या विविध प्रकारच्या समस्या आणि अंधश्रद्धा यांचे अत्यंत वास्तववादी चित्रण नारळीकरांनी या कथेद्वारे केले आहे. 'उजव्या सोंडेचा गणपती' या कथेत नारळीकर प्रतिबिंबात व्यक्तिमत्त्वाचं रूपांतर करता येते हे 'मोवियस' तत्त्वाच्या आधारे सांगतात. 'मोवियस' प्रमाणे अवकाश-काल यांना पीळ पाडण्यासाठी शास्त्रज्ञ संजू गोळे वेगवेगळे प्रयोग करतो आणि आपली स्मरणशक्ती घालवून बसतो अशी ही कथा आहे. या कथेत नारळीकरांनी काही रेखाटने दिली आहेत. 'मोवियसची पट्टी'ची प्रतिमा वापरून एका बाजूला सिद्धांतन आणि दुसऱ्या बाजूला व्यक्तिमत्त्वाच्या गूढतेचा नाट्यामय विकास नारळीकर मांडताना दिसतात. वैज्ञानिक सिद्धांत आणि साहित्यसूत्र यांचा जणू मेळच साधला आहे. 'यक्षाची देणगी' कथासंग्रहातील 'धोंडू', 'दृष्टीआड सृष्टी', 'पुनरागमन', 'ट्रॉयचा घोडा' आणि 'अखेरचा पर्याय' या कथा परग्रहावरील सृष्टीचे विस्मयकारी चित्रण करतात. 'ट्रॉयचा घोडा' या कथेमध्ये 2050 सालातील घडणारे वातावरण आहे. या कथेमध्ये 'पायोनियरदश' हे यान परत येते. परंतु हे यान पृथ्वीवरील मानवांनी पाठवलेले नसून ते परग्रहावरील मानवाने पाठवलेले आहे. 'ट्रोजन हॉर्स' ही ग्रीक कथेतील संकल्पना वापरून पृथ्वीवासीयांना गाफील ठेवण्याचा प्रयत्न कसा केला जातो ते लेखक नाट्यापूर्ण पद्धतीने मांडतो. 'पुनरागमन' कथेत पृथ्वीवरील संभाव्य संकटापासून बचाव करण्यासाठी काही लोक अन्य ग्रहावर वसाहत स्थापतात. त्या वसाहतीमधून दोघांना पृथ्वीवर निरीक्षक म्हणून पाठवतात. 'अखेरचा पर्याय' मध्ये तीन शास्त्रज्ञांना शंभर वर्षासाठी शनीभोवती घिरट्या घालत ठेवण्यात आले आहे. 'दृष्टीआड सृष्टी' कथेत मंगळाच्या पृष्ठ भागाखाली मंगळवासीयांची वसाहत असल्याची कल्पना केली आहे. 'धोंडू' कथेत उल्केच्या सहाय्याने धोंडू अंतराळातून पृथ्वीवर अवतरतो. त्याची अफाट बुद्धिमत्ता पाहून तो पृथ्वीवर रहाणे योग्य नाही म्हणून त्याला पुन्हा अवकाशात पाठवले जाते. 'धूमकेतू' कथेमध्ये पृथ्वीजवळून जाणाऱ्या धूमकेतूचे समाजात असणाऱ्या अंधश्रद्धा गैरसमजाचे वर्णन केले आहे. धूमकेतू जवळ आल्याने पृथ्वीवर ओढवलेले संकट, संकट निवारण्यासाठी जगातल्या शास्त्रज्ञांचे प्रयत्न एकीकडे तर दुसरीकडे संकट निवारणासाठी यज्ञयाग-पूजाअर्चा यांचे विरोधाभासी चित्रण त्यांच्या कथेत येते. यासंदर्भात नारळीकर म्हणतात, "अंधश्रद्धांवर उपाय म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे नीट तपासणी करूनच एखाद्याचा स्वीकार करणे. हा दृष्टिकोन वैज्ञानिक संशोधनाच्या मुळाशी असला तरी तो जीवनात इतरत्रही लागू पडतो." (यक्षाची देणगी, 2003 प्रस्तावना, 10)

मानवाला यंत्रवत करणाऱ्या विज्ञानसाहित्यात संपूर्ण विश्वाला व्यापणाऱ्या संगणकाचे फार मोठे योगदान आहे. विज्ञानाने घडून येणारे बदल आणि त्यांचे माणसांवर होणारे परिणाम या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. विज्ञानाने आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीत बदल घडून येतात. त्यांचे परिणाम माणसांच्या वागण्यावर होतात, त्यांच्या मानोवृत्तीवर होतात, त्यांच्या जगण्याच्या पद्धतीवर होतात. विज्ञान साहित्य हे बदलांना सामोरे जाते.

'संगणकाची सावली' या कथासंग्रहातील सुबोध जावडेकर यांची 'आतला आवाज' या कथेत एका जगविख्यात मराठी गायिकेचे चित्रण केले आहे. वयपरत्वे तिचा आवाज खराब होतो. तिच्या आवाजावर निस्सीम प्रेम करणारा एक तरुण तिच्या खराब झालेल्या आवाजातल्या टेपवरून तिच्या जुन्या तेजस्वी आवाजात ते गाणे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

टेप करायची पध्दत शोधून काढतो. एका प्रकारे तिचा जुना आवाजच तिला परत देतो. त्या श्रेष्ठ गायिकेला अतिशय आनंद होतो. तरीही ती या देणगीचा स्वीकार नाकारते. संगणकाच्या सहाय्याने सध्याचा खराब झालेला आवाज बदलून तेच गाणे जुन्या निर्दोष आवाजात टेप करायचा शोध हे झाले विज्ञान. त्या शोधाचा वापर करून नवीन गाणी जुन्या आवाजात उपलब्ध होणं, हा त्या शोधामुळे घडून आलेला बदल.

डॉ. बाळ फोंडके यांच्या 'ऑफ लाईन' या कथेत भविष्यात संगणकीय तंत्रज्ञानाने मानवी जीवन सर्वता व्यापणाऱ्या 'मेड- टू- ऑर्डर' जीवनपध्दतीचा धावता आढावा घेतला आहे. ऑफीस ,काम, आजार, औषधोपचार, लग्नकार्य आणि इतर सोहळे व सगळे सोपस्कार 'व्हर्चुअल रिअॅलटी' प्रक्रियेद्वारे घडून येतील. या कथेतून तंत्रज्ञानाबद्दल आणि रीतीरिवाज, भावभावना, नैतिकमूल्ये यांच्या होणाऱ्या न्हासाबद्दल खंत व्यक्त होताना दिसते.

रोबो म्हणजे यंत्रमानव. कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर आधारलेला यंत्रमानव. तो मानवी आज्ञेचे तंतोतंत पालन करतो. यंत्रमानव हा अनेक क्लिष्ट स्वरूपाची कामे करण्यासाठी अमेरिका व जपानमध्ये वापरला जातो. यंत्रमानवाची सुविधा मोठ्या प्रमाणात व्यवहारात आली तर त्यातून कोणत्या प्रकारच्या सामाजिक समस्या निर्माण होतील यांचे चित्रण अनेक विज्ञानकथामधून पहावयास मिळते. निरंजन घाटे यांच्या 'यंत्रमानवाची साक्ष' या कथेत यंत्रमानव हा माणसाने तयार केलेली स्वतःची यांत्रिक प्रतिकृती असून त्याला माणसारखे मन नसेल तरी त्याच्यात पेरलेल्या बुद्धिमत्तेमुळे तो माणसाच्या मुळावर येऊ शकतो हे दाखवून दिले आहे. त्यात यंत्रमानवाला पाळाव्या लागणाऱ्या तीन नियमांविषयी उहापोह केला आहे. यंत्रमानव ही नियमावली काटेकोर पाळीत असतानाही माणूस त्यांच्याकडून आवाजवी अपेक्षा करतो, हेही दाखविले आहे. त्यातून मानवी मनाचा हावरटपणा उघड होतो. आणि तो उघड करण्यासाठी माणसानेच निर्माण केलेला यंत्रमानव निमित्त बनतो. या कथेतील मानवी मनाच्या वैशिष्ट्यांवर केलेली नर्म विनोदी टीका विनोदात्मक आणि विचार करायला लावणारी आहे. निरंजन घाटे यांच्या 'यंत्रलेखक' (1996) 'बिचारी ती' मधील उषा ही पुरुषांना नाकारून यंत्रमानवालाच घरी आणते. 'अप्पांचे अश्रू'मध्ये दोन सायबोर्ग एकमेकांविरुद्ध हेरगिरी करण्यासाठी एकत्र येतात. त्यांच्यात मानवी भावना निर्माण होऊन ते एकमेकांच्या प्रेमात पडतात. धक्कातंत्राच्या आधारे घाटे मिशिकल विनोदही निर्माण करतात, 'अजब व्यापारी' कथेतील व्यापारी हा भूतकाळातील पुस्तके दुर्मिळ म्हणून वर्तमानकाळात विकत असतो. भविष्यकाळातून सोने आणून तो विकतो. अप्पा त्याचा छडा लावतात. हा कालप्रवास प्रत्यक्ष विज्ञानात शक्य नसला तरी विज्ञानकथात रुळलेला आहे. 'कथा एका कथेची' आणि 'यंत्रलेखक' या दोन्ही कथांना विनोदी पद्धतीने रंगवले आहे. कथालेखनाचे काम यंत्रमानवावर पडल्यावर त्यांची उडालेली भंबेरी प्रस्तुत कथांचा विषय आहे. 'संस्कृतिरक्षक' कथेत विज्ञानकथाकार हेच परग'हावरील लोक आहेत आणि ते अशा परग'हवासियांचे स्वागत करावे अशी पृथ्वीवासीयांची 'जीवनचक्र' कथासंग्रहात भविष्यकाळातील प्रगतीच्या आणि मानवी परस्पर संबंधांचे चित्रण करणाऱ्या या कथा आहेत. 'सुटका' या पहिल्याच कथेतील पिनाकीन, निखिल आणि त्यांचे मित्र सुट्टी व्यातीत करण्यासाठी शर्मिष्ठा-3 या ग्राहवर गेलेले असतात. अवकाशयानात बसून सर्वजण ताऱ्यांच्या लपंडावात, दंगामस्तीत रमून जातात. यानाच्या फिरकीमुळे अचानक गुरुत्वाकर्षणात बदल होतो यान अवकाशात भरकटतं. सर्वजण खूप घाबरतात. पण पिनाकीन मात्र न घाबरता भरकटलेले यान सरळ करतो आणि सर्वजण बचावतात. भरकटलेले यान कसे मुक्त होते हेच या कथेतून सांगितले आहे. 'नखं खाणारा माणूस' या कथेत अवकाशातील दहशतवादाचे चित्रण येते. भारताने चांद्रवसाहतीवर स्वयंपूर्ण बनण्याच्या दृष्टीने 'मातीविना शेती' म्हणजे 'जंगलशेती' हा अभिनव उपक्रम हाती घेतला होता. परंतु शेतीत सायनाईड ओतून ती नष्ट केली होती. त्याचा शोध घेण्यासाठी स्पेस डिटेक्टिव्ह पिनाकिनची नेमणूक होते. पिनाकिन मुहम्मद कासिम या गुन्हेगाराला त्याच्या नखं खाण्याच्या सवयीमुळे पकडतो. अवकाश दहशतवाद तथा अवकाश तपासकथा असे या कथेचे स्वरूप आहे.

बाळ फोंडके यांची 'कालाय तस्मै नमः' ही कथा कालप्रवासाशी संबंधीत आहे. कथानायक प्रो. गुहा हे आपला शिष्य रमेशला कालयंत्रातून पस्तीस वर्षे पुढे भविष्यकाळात फिरवून आणण्याचा प्रयोग आखतात. या प्रयोगात रमेशचे वय वाढते आणि साठ्याव्या वर्षी त्याचा मृत्यू होतो. फसलेल्या प्रयोगाची चटका लावणारी ही कथा आहे. 'गेले ते दिवस' मधील सावित्रीबाई, नवऱ्याची तुटपुंजी पेन्शन आणि वाढती महागाई यामुळे त्रस्त झाल्या आहेत. अशावेळी नवऱ्याने यापूर्वीच बनवलेले कालयंत्र घेऊन त्या भूतकाळात पन्नास वर्षे मागे जातात आणि स्वस्त वस्तूंची भरपूर खरेदी करतात. 'वारस' कथेतील विज्ञानकथा लेखक बाणेश्वरभट्टांना आपली अर्धवट कथा कशी पूर्ण करायची याची चिंता आहे. बाणभट्टाचा दाखला समोर ठेऊन ते ही कामगिरी आपल्या दोन मुलांवर सोपवतात. धाकटा मुलगा राजेश्वरने कथेचा केलेला सुंदर शेवट पाहून त्याची वारस म्हणून नेमणूक करतात.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अण्वस्त्र स्पर्धा पराकोटीला पोहोचली असताना 'जगाच्या कल्याणा' कथेतील पृथ्वीचा नाश करू शकणाऱ्या महाभयंकर अण्वस्त्राची निर्मिती प्रकि'या जगातील निवडक अशा दहा शास्त्रज्ञांना माहित आहे. त्यातील एका शास्त्रज्ञांची पत्नी या दहा शास्त्रज्ञांना ठार करण्याची योजना आखते. 'बुद्धीबळ' ही विलक्षण उत्कंठावर्धक आणि वाचकाला अस्वस्थ करून सोडणारी कथा आहे. सरकारला खूप हुषार मुले भावी नागरिक म्हणून नको असतात. मुलांचा बुद्ध्यांक तपासणे त्यासाठी वयाच्या बाराव्या वर्षी परीक्षा देणे बंधनकारक असते. चंदूच्या असामान्य हुषारीमुळे एकुलत्या एक असलेल्या आई-वडिलांना चिंता लागते. सरकारी परीक्षेत प्रमाणापेक्षा चंदूचे बुद्धिबळ अधिक असल्याने त्याच्या प्रेतावर अंत्यसंस्कार करण्यासाठी आई-वडिलांना निरोप दिला जातो.

'उजव्या सोंडेचा गणपती' ही कथा शास्त्रीयदृष्ट्या आकलनास कठीण आहे. 'वै-याची रात्र' कथेत दोन संगणक एकमेकाशी बोलतात. 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे' कथेत पृथ्वीवरील जीवसृष्टी अंतराळातून आलेली आहे अशी कल्पना आहे. 'मायाबाजार' आणि 'नरवर' या कथा यंत्रमानवाशी संबंधीत आहेत. 'कृत्रिम गर्भधारणा' आणि 'बिरबलाचा न्याय' या कथा कृत्रिम गर्भधारणा आणि टेस्टट्युब बेबीशी संबंधीत आहेत. डॉ. बाळ फोंडके यांच्या विज्ञानकथेसंबंधी विश्वेश्वर सावदेकर यांचा अभिप्राय बोलका आहे. ते म्हणतात, "विविधतेबरोबर रंजकता हे बाळ फोंडके यांच्या कथेचे वैशिष्ट्य आहे. त्यांच्या बहुतांश विज्ञानकथांचे कथानक हे सामान्य लोकांभोवती फिरताना दिसते. त्यामुळे वाचकांना या कथा आपल्या वाटतात. 'उजव्या सोंडेचा गणपती'सार'या अपवाद सोडल्यास या कथांमध्ये वैज्ञानिक विलिप्तता नाही." (विज्ञानकथा; स्वरूप आणि समीक्षा, 1996, 110)

विज्ञान साहित्यातील विषयांची व्याप्ती पाहून वाचक आश्चर्यचकीत होतो. या साहित्यातील विषयांमध्ये संबंध मानवजात, सगळी पृथ्वी, सगळी सूर्यमाला, आकाशगंगा सारे सारे आकाश पातळ, सारे सारे प्रचंड, अथांग आपल्या कवेत धरू पाहणारे विज्ञानसाहित्य उदयाच्या हया विश्वाचे सामर्थ्य, त्यांचे मर्यादेबाहेर वाढणारे सामर्थ्य, त्यांचे आत्मविनाशक सामर्थ्य, सर्व संहारात्मक सामर्थ्य याने कुठेतरी हलले आहे, याचा प्रत्यय येऊ लागतो. सर्व विश्वाचे नियंत्रण, एका जागी, एका यंत्राच्या एका कळीत उद्या केंद्रित करणे शक्य होईल... पण हे बटन दाबणाऱ्याचा हात, त्यामागची वासना – भावना मात्र नियंत्रित करता येईलच याची खात्री विज्ञान कथात्मसाहित्याला देता येत नाही. (मराठीतील निवडक कथा- निरंजन घाटे, प्रस्तावना).

आज विज्ञान साहित्याची समाजाला गरज काय? कशासाठी या साहित्याचा अभ्यास करायचा? हे प्रश्न आजच्या अभ्यासकांना पडतात. आज वरवर पाहता विज्ञान तंत्रज्ञान समाजाला पुढे पुढे नेत असले तरी मूलभूत मानवी प्रवृत्तीवर फार मोठा आघात होत आहे. घराघरातून व्यक्ती स्वातंत्र्याची पूजा बांधली जात आहे. घराघरातील संवाद अत्यंत मर्यादित झाले आहेत. अत्यंत तात्काळ प्रतिक्रिया नव्या पिढीकडून येत आहेत. एखादी गोष्ट मिळविण्यासाठी सहनशीलता बाळगावी लागते, मन मारावे लागते, आपल्या सुखात कोणीतरी वाटेकारी असू शकतो, या सान्या गोष्टी आज कालबाह्य झाल्या आहेत. याच गोष्टी आजच्या संगणक तंत्रानाच्या काळात आपल्यापुढील सर्वात मोठे आव्हान निर्माण करीत आहेत.

पूर्वी आपल्या संस्कृतीतील पिढी घडविण्याचा धागा भाषा ही होती. ती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे कुटूंबव्यवस्थेतून संक्रमित होत होती. आज मात्र संगणकाची इंटरनेटची व मोबाईलची भाषा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे न जाता समकालीन पिढीची आदान-प्रदानाची भाषा ठरली असून दोन पिढ्यांमध्ये अंतर वाढविण्यास कारण ठरलेली आहे. ही पिढी केवळ वर्तमान क्षणापुरती विचार करणारी आहे. तिला भूतकाळाशी कर्तव्य नाही. आणि भविष्य काळाची चिंता नाही ! आजचा क्षण जगा!! उद्याची पर्वा कशाला? अशी प्रवृत्ती बाळगणारी ही पिढी आहे. एकीकडे कॉम्प्युटर, मोबाईल हे जमीनीशी जोडले गेले असून माणूस मात्र अंतराळात राहतोय, अधांतरी चालतोय गणपलशरीरलश्रश्र श्रळसहीपशीं असे त्याचे वर्णन केले जाते.

या पार्श्वभूमीवर विज्ञान आणि प्रत्यक्ष वास्तव यांच्या परस्पर संबंधातून निर्माण होणाऱ्या समस्या ह्या सृजनशील साहित्यात येणे गरजेचे आहे. वर्तमान साहित्यात समकालीन वास्तवाची दखल नसणे ही बाब माफ करण्यायोग्य नाही. त्या अनुषंगाने समाजाला योग्य दिशा दर्शविण्यासाठी व प्राप्त वर्तमानाचे वेळीच भान प्राप्त करून घेण्यासाठी विज्ञानसाहित्य ही काळाची गरज ठरते. या पार्श्वभूमीवर विज्ञानसाहित्याचे वेगळे दालन न ठरता भविष्यसन्मुख असणारे पुढचे पाऊल आहे, असे मानून त्याचे सन्मानाने स्वागतच व्हावयास हवे!

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

संदर्भ

1. विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय : निरंजन घाटे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, 2000
2. मराठी विज्ञानसाहित्य : संपा. म. सु. पगारे, प्रशांत प्रकाशन, पुणे, 2004
3. मराठीतील निवडक कथा:(संपादक) निरंजन घाटे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, 2001
4. विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना : व. दि. कुलकर्णी, निरंजन घाटे, निहारा प्रकाशन, पुणे, 1990
5. यंत्रमानव (संपादक) : सुबोध जावडेकर, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, 2007.
6. विज्ञानकथा : स्वरूप आणि समीक्षा : विश्वेश्वर सावदेकर, चा प्रकाशन, नागपूर, 1996.
7. विज्ञानसाहित्यविश्व : निरंजन घाटे, अभिनुजा प्रकाशन, पुणे, 2001.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण आणि सार्वभौमत्वासमोरील आव्हाने

प्रा. एम.डी. माने

सहाय्यक प्राध्यापक

राजा शिव छत्रपती महाविद्यालय, महागांव
ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना —

जागतिकीकरण ही बहुतेक सर्व राष्ट्रांच्या राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाभोवती गोंगवणारी १९९० दशकातील महत्त्वाची गोंडस वाटणारी संकल्पना म्हणून ओळखली जाते. विशेषतः सोव्हिएत रशियाच्या विघटनानंतर शितयुद्धोत्तर कालखंडात एकध्रुवीय जगाचे निर्मिती होण्याकडे जागतिक राजकरणांचा काटा झुकु लागला आणि विविध आंतरराष्ट्रीय संघटनांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात वाढीस लागला. लष्करी आघाड्यांची जागा आर्थिक आघाड्यांनी घेण्यास सुरुवात झाली. त्यातून नव्या जागतिक, आर्थिक, राजकीय व्यवस्थेची निर्मिती आकारास येवू लागली. या व अशा कारणांतून अशियांन (असोसिएशन ऑफ साऊथ ईस्ट एशियन नेशन्स), एपेक (अशियांन पॅसिफिक एकाॅनॉमिक कोऑपरेशन), नाफट, ई.यु. पुढे विश्व व्यापार संघटना अशा जागतिक संघटना निर्माण झाल्या. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे विकशील राष्ट्रांत मोठे बदल होवू लागले. विकासाच्या दृष्टीने विकसित राष्ट्रांनी बाजारपेठा आणि तंत्रज्ञानाची अदलाबदल घडवून आणणे दर्जेदार उत्पादीत मालाची निर्मिती व लाभ, आर्थिक सुधारणा करणेची नविन संधी प्राप्त झाली. परंतु जागतिकीकरणातून राष्ट्रांमध्ये विषमता, अस्थीय बाजारी अर्थव्यवस्था, पर्यावरणीय अव्यवस्था आणि नविन आर्थिक वसाहतवाद आणि बसणारे सार्वभौमत्वाला तंडे इत्यादी आव्हाने मोठ्या प्रमाणात भेडसावू लागली आहेत. त्यांचे भिन्न-भिन्न परिणामही राष्ट्रांतर्गत आणि जागतिक स्थैर्यावर दिसू लागली आहे. यासर्व भौमत्वाच्या आव्हानांचे कोणते आयाम आहेत आणि त्यांचे काय परिणाम जाणवत आहेत. यांचा शोध घेणे आणि उपलब्ध पर्यायांचा विचार करणे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ व स्वरूप —

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा अर्थ अनेक विचारवंतांनी अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला असला तरी त्यांचे निश्चित सर्व सहमतीचे निर्णय होत नाही. तथापि साधारणपणे जागतिकीकरण ही उत्पादने (प्रोडक्ट), सेवा (सर्व्हिस), भांडवल (कॅपिटल), लोक (पिंपल) आणि माहिती व संस्कृती यांच्या सीमा पार वाढत्या प्रवाहाला दर्शवणारी संकल्पना आहे.

राजकीय दृष्टीकोनातून राष्ट्रांचे पारंपारिक महत्त्व कमी करून बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था, संघटनांचे, राज्यकांचे (नॉन स्टेट अॅक्टर्स) महत्त्व वाढवणारी जागतिकीकरण ही प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियामुळे राष्ट्रांच्या आर्थिक आणि राजकीय सर्वभौमत्वाची (इकाॅनॉमिक अँड पोलिटीकल सार्व्हेंनेटी ऑफ द स्टेट) संकल्पना मागे पडली असून त्यांची जागा विभागीय व आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व राजकीय सार्वभौमत्वांने घेतली आहे.

वैश्विक पातळीवर होत असलेली राजकीय, आर्थिक, सांस्कृती एककीकरणाची प्रक्रिया होय. तसेच जागतिकीकरण ही मुक्त व्यापार आणि बाजारपेठांच्या माध्यमातून वैश्विक एककीकरण साधणारी प्रक्रिया आहे. अशा अनेक अर्थ जागतिकीकरणाचे आहेत.

व्याख्या — हेरॉड, टाथेल — रॉबर्ट्स— ‘जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे एका काल्पनीक विश्व अर्थव्यवस्थेकडे दर्शवणारी संकल्पना आहे—.

कॉक्स आणि कॉर्टन — ‘जागतिक भांडवलशाहीतून (ग्लोबल कॅपीट्यालीझम) निर्माण झालेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था, यांचा प्रभाव असणारी आंतरराष्ट्रीय राजकीय, आर्थिक व्यवस्थेत राष्ट्रांची भूमिका मर्यादीत करणारी प्रक्रिया म्हणजेच जागतिकीकरण होय’.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

स्मिथ — जागतिकीकरण आंतराष्ट्रवाद आणि सर्वासाठी स्वातंत्र या मुल्यांचा समावेश असणारी मुक्त व्यापार आणि आर्थिक व्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळवून देणारी सर्वसमावेक्षक प्रक्रिया आहे.

वरील व्याख्यांचा व अर्थाचा विचार करता जागतिकीकरणात राष्ट्रांचे सार्वभौमत्व त्यांचे स्थान काय असू शकेल यांची कल्पना साधारणपणे येवू शकते.

जागतिकीकरणाचे वैशिष्ट्ये — या संकल्पनाचे वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील राष्ट्रांच्या लोकामधील व राष्ट्रांमधील संबंध क्रिया, प्रतिक्रिया (इंटरॅक्शन) वाढवणारी प्रक्रिया आहे. याला १९९० च्या दशकात अनेक कारणांनी गती मिळाली आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत लोकांतील अंतर कमी होत असून 'ग्लोबल व्हीलेज' ची कल्पना आकारला येत आहे.
२. मुक्त व्यापाराचा पुरस्कार — मुक्त व्यापार व बाजारपेठांच्या स्वातंत्र्यावर ही व्यवस्था अवलंबून आहे. यातून आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संबंधातून आर्थिक व सामाजिक एककीकरण होईल व ही व्यवस्था एकूण आर्थिक व राजकीय स्वरूपाची असेल.
३. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची प्रभावी भूमिका — या कंपन्यांचे स्वरूप आणि त्यांच्या कामाची व्याप्ती, त्यांचे भांडवल ते त्यांच्या वाढत्या प्रभावाला जबाबदार आहे. या कंपन्या भांडवली अर्थव्यवस्थांची निर्मिती मानतात. शोषणावर आधारित नव वसाहतवादी व्यवस्थेत भांडवलशाही राष्ट्रे अशा कंपन्यांना शोषणाचे साधन म्हणून वापर करून घेतात. यांचाच फार मोठा प्रभाव सार्वभौमत्वावर व राष्ट्रांच्या परवाळंबीतत्वावर होतो. जागतिकीकरण अन्यायी असमान व्यवस्था होण्यात व जागतिक स्वातंत्र्य आणि स्थैर्य नष्ट होण्यात होवून आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद व अन्य प्रश्नाला जन्माला घालतात.
४. बिगर शासकीय संघटनांची सक्रियता — आंतरराष्ट्रीय आर्थिक, राजकीय व्यवस्थेत अशा अनेक बिगर राजकीय संघटनेची भूमिका महत्त्वाची असते. ते जागतिकीकरणाचे वैशिष्ट्य आहे. १९९० च्या दशकात पर्यावरण मानवी हक्क, बालकामगार, महिलांचे प्रश्न, राष्ट्रीय संरक्षण अशा बाबतीत या संघटनांची कार्याची व्याप्ती वाढली आहे. आज पाच हजारहून अधिक बिगर राजकीय संघटना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय पातळीवर कार्यरत आहे. उदा. आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉस संघटना, आंतरराष्ट्रीय विमान वाहतूक संघटना, आंतरराष्ट्रीय ऑल्पीक समिती, मानव हक्क आयोग, व्यापारी संघाची विश्व परिषद अम्नेस्टी इंटरनॅशनल, हुमन राईट वॉच, ग्रीन पीस अशा संघटनांचे कार्य उल्लेखनीय आहे.

राष्ट्रांच्या अनेक पारंपारिक जबाबदा—या बिगर राजकीय, शासकीय संघटना वर पडत असलेले राष्ट्र — राज्यांचे महत्त्व कमी झाल्याचे जाणवते.

५. विभागीय व्यापार संघाची भूमिका — जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यापारी, आर्थिक संघाची भूमिका वाढली आहे. आर्थिक व व्यापारी क्षेत्रातील एकीकरणात (रिजनल इंटीनेशन) मध्ये या संघाचे योगदान वाढले आहे. विभागीय आर्थिक हितसंबंध रक्षणासाठी संघटीत प्रयत्न वाढता आहेत. उदा. ए.एस.इ.ए.एन., नाफता, ई—यू, सार्क, आशिया पॅसिफिक, इकोनॉमिक कोओपरेशन इत्यादी

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेवर प्रभावी टाकणारे प्रमुख व्यापार संघ —

१. ए.एस.इ.ए.एन. — या अंतर्गत ए.एस.इ.ए.एन. रिजनल फोरम, ए.आर.एफ., एशियन फ्री ट्रेड यरिया, ए.एफ.टी.ए. — या दक्षिणपूर्व आशिया राष्ट्रांच्या आर्थिक व औद्योगिक विकासात त्यांचा वाटा महत्त्वाचा आहे. म्हणून त्यांचा आर्थिक विकासाचा दर ७ ते ८ टक्के इतका वाढला आहे. म्हणून त्यांना 'आशियाई वाघ' म्हणतात.
२. एपेक — १९८९ साली स्थापन झालेली एपेक ही जगातील श्रीमंत राष्ट्रांचा व्यापार संघ म्हणून ओळखला जातो. यात अनेक विकसित व विकसनशील राष्ट्रे (अमेरिका, सिंगापूर, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, जपान, न्युझीलंड वगैरे)
३. नाफता —

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

४. इ.यू. — युरोपीय महासंघ आणि त्यांचे सात घटक त्यांची सिंगल कंरन्सी व कॉमन फोरम अॅण्ड सेक्युरेटी पॉलिसी बनविणेपर्यंत मजल गेली आहे.
५. सार्क — दक्षिण आशियाई उपखंडातील सात राष्ट्रे (भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान, मालदिव) इत्यादी. यांची सहा प्रमुख उद्दीष्टे लक्षात घेतल्यास परस्पर सहकार्यातून विकासाचे उद्दिष्ट साधले जाणारे देह लक्षात येते. १९०४ साली काठमांडू येथील बाराव्या सार्क परिषदेत मुक्त व्यापारी क्षेत्र निर्माण करण्याचे सर्व संमतीने ठरवण्यात आले.

वरील विभागीय व्यापारी संघामुळे प्रादेशिक पातळीवर एककीकरणाची प्रक्रिया गतिशील झाल्याचे दिसून येते. परिणामी जागतिकीकरणाची प्रक्रिया देखील गतिशील बनविण्यात विभागीय व्यापार संघ यशस्वी ठरलेली आहे. तथापि वास्तवात काही अपवाद वगळता अन्य क्षेत्रात त्यांची काही भयावह रूपे देखील आढळतात. त्यांची काही धोरणाबाबत सामाजिक स्थिती देखील काहीअंशी कारणीभूत असली तरी त्यांचे थेट परिणाम सार्वभौमतावर झालेली आहे.

जागतिकीकरण आणि राष्ट्रीय सार्वभौमत्वा समोरील आव्हाने

जागतिकीकरण प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अनेक घटकांबाबत प्रकषिणे जाणवतात. त्यांचे स्वरूप उग्ररूप धारण करत आहेत. त्यातून राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वापुढे अनेक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागत आहे.

१. सार्वभौमत्वाचे विभाजन — जागतिकीकरणातून निर्माण झालेल्या नविन पर्यावरणाला जुळवून घेताना राष्ट्रांना अनेक अडथळ्यांचा सामना करावा लागत आहे. राष्ट्रांच्या पारंपारिक भूमिकेत बदल होत असून नविन भूमिका वटवाव्या लागतात. त्यातून राष्ट्रांचे कार्य मर्यादित बनत आहेत. पूर्वी राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाचा गुण विशेष (अॅट्रीब्युट्स) असणारे सार्वभौमत्व हे इन्स्पेरेबल होते. ते आज डेलीगेशन ऑफ पॉवर मध्ये विभाजीत होत आहे. परिणामी राष्ट्रांपुढे अनेक प्रश्न चिन्ह उभे रहातात. राष्ट्रापुढे अंतर्गत व बाह्य अडचणी वाढल्या आहेत.
२. सार्वभौमत्वाचे प्राधिकार व स्वायत्तता धोक्यात — त्यांच्या मुळाशी घाव घातला जात आहे. परिणामी राष्ट्रांचे परावलंबित्व वाढले. डिपेन्सीबल वाढले. राष्ट्रांची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडले जात असल्याने स्वतंत्र राष्ट्रीय तोंडवळा असलेली अर्थव्यवस्था यांची स्वायत्तता टिकविणे कठीण जात आहे. आज राष्ट्रांच्या आर्थिक आणि व्यापारी हितसंबंधाचे प्रतिनिधीत्व करण्याचे कार्य विभागीय व्यापारी संघटना करीत आहे. आपल्या देशातील शेतकरी यांना किती अनुदान द्याव्याचे आर्थिक विकासाचा दर किती असायला हवा अशा हे ठरविण्याचा अधिकार जागतिक बँक व आय.एम.एफ. व्यापारी संघ यांच्याकडे असून त्यांची व्यापारी राजवट वाढली. ते सार्वभौमत्वास घातक आहे.
३. राष्ट्रांच्या आर्थिक व व्यापारी अधिकारावर मर्यादा — सर्व नियमांचे व व्यापारी राजवटीचे पालन करावा लागत असलेने आर्थिक व व्यापारी क्षेत्रात सार्वभौम राष्ट्रे व विरुद्ध व्यापारी राजवटी यांच्यात व्द्वंद्व होवून प्राधिकाराची विभागणी झालेली आहे. आर्थिक धोरण निर्मिती प्रक्रिया केवळ राष्ट्रपूर्ती मर्यादीत राहिलेली नाही. ती बहुराष्ट्रीय कंपन्या व व्यापारी संघ बिगर राष्ट्रीय संघटना यांच्याकडे गेली आहे.
४. राजकीय सार्वभौमत्वावर परिणाम — राष्ट्रांच्या आर्थिक सार्वभौमत्वावर प्रमाणेच राजकीय क्षेत्रात देखील जागतिकीकरणाचा प्रक्रियांचा मोठा परिणाम झालेला आहे. जागतिकीकरणाने माणसाळलेल्या राष्ट्रांना मानवी सुरक्षा, मानवी हक्क, संरक्षण, पर्यावरण, बालकामगार निष्पात्रीकरण यांचे नियम बंधनकारक ठरतात. परिणामी राष्ट्रांच्या अंतर्गत हस्तक्षेप वाढत आहे. आर्थिक बहिष्कारांचे चटक सहन सोसावे लागत आहे. स्वेच्छानुसारी युनोचय हस्तक्षेप वाढले आहे.
५. राजापेक्षा राजकांची भूमिका व प्राबल वाढत आहे — नॉनस्टेट अॅक्टर्स मुळे सार्वजनिक सार्वभौमत्वाचे उल्लंघन होत आहे. ही राजकीय बहुपातळीवरील करारातून आलेली आहे. त्याचा फायदा व्यापारी राजवटीना व विभागीय व्यापारी संघाना होत आहे. आणि ते राष्ट्रीय सर्वभौमास आव्हान ठरत आहे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आजच्या शतकात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेवर अनेक प्रश्न उपस्थितीत होत आहेत. प्रामुख्याने भांडवलशाहीस अनुकूल असणारी प्रक्रिया, शोषणाधारीत, नववसाहत वादाचे नवे साधन, लोकशाही विरुद्ध प्रक्रिया, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे मक्तेदारी वाढवणारी व राष्ट्रीय सार्वभौमत्वास आव्हान देणारी आर्थिक बरोबर आर्थिक बरोबर राजकीय सार्वभौमत्वाचे उल्लंघन करून परावलंबीत्व वाढविणारे, राष्ट्रांचे प्राधिकरण कमी करणे, आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील महत्व कमी होत असून राज्यांकांचे महत्व वाढत आहे.

तथापी जागतिकीकरणाबरोबर आर्थिक उदारीकरणाची प्रक्रिया देखील गेल्या कांही वर्षात गतीमान झाली आहे. उदारीकरण हा राजकीय अर्थव्यवस्थांना आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला जोडणारा महत्वाचा दुवा आहे. आंतरराष्ट्रीय एकीकरणात व आर्थिक व व्यापारी निर्मितीमध्ये महत्वाची प्रक्रिया आहे. परिणामी उद्योगक्षेत्रांना मुक्त परवाना आयात—निर्यातीवरील बंधने हटविणे, निर्यातीला प्रोत्साहन देणे अन्यायी करपद्धती बदलणे परकीय भांडवल व तंत्रज्ञान यांची गुंतवणूकीवरील बंधने उठविणे या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत.

जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम बरेच आहेत. गरीबी, बेकारी उपासमारी हे प्रमाण वाढले. जगाचे अर्ध्याहून अधिक लोकसंख्या (३ अब्ज) अदयाप दारिद्र्य रेषेखाली आहे. त्यांचे रोजचे उत्पन्न २ डॉलर पेक्षा कमी आहे. गरीब—श्रीमंत राष्ट्रातील दरी वाढत आहे. जागतिक लोकसंख्येच्या ९० टक्के लोकसंख्या ही गरीब व अविकसित राष्ट्रात रहाते आहे. परंतु जागतिक व्यापारीतील त्यांचा वाटा ०.३ टक्के आहे. लोकशाही संकल्पनेतील स्वातंत्र्य समता, न्याय या मुल्यांचे उल्लंघन होत आहे. ही प्रक्रिया नफ्याच्या असमान वितरणावर आधारित आहे. त्यामुळे अविकसित व गरीब राष्ट्रांना न्याय जिकरीचे झाले आहे. जागतिकीकरण ही प्रक्रिया लोकशाही आधारित नसून लादल्यात आली आहे. (इमपोज्ड डीसिजन अँड नॉट डेमॉक्राटीक चॉईस) बनली आहे. जागतिकीकरण याबाबत फ्रँक, वॅलर स्टेन या अभ्यासकांच्यामध्ये या प्रक्रियेने जगाची केंद्र आणि बाह्यवर्तुळ (कोअर व पेरीफेरी) या घटकात विभागणी केली आहे. केंद्रामध्ये भांडवलशाही पाश्चात्यांमध्ये राष्ट्रे व परिणामामध्ये दक्षिण अफ्रिका, त्या अमेरिका आणि आशिया अशा अविकसित राष्ट्रांचा समावेश होतो. ती आपल्या आर्थिक औद्योगिक विकासासाठी विकसित राष्ट्रांवर अवलंबून आहे. अविकसित राष्ट्रे राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र असले तरी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर परावलंबी आहे. ती विकसित राष्ट्रांच्या शोसनाला बळी पडतात. परिणामी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे विकसित राष्ट्रांची पकड घट्ट होत आहे.

या सर्वांचा विचार करता काही पर्यायी उपायांची योजना आखून राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाबरोबर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आर्थिक व व्यापारी एकीकरण, सहसमन्वयतुन प्रतिष्ठापूर्वक कसे जोपासले जाईल त्यांची प्रतिष्ठापना कसे करता येईल. यांचा विचार होणे गरजेचे आहे.

सार्वभौमत्वाच्या जोपासनासाठी काही उपाययोजना —

१. एफ.डी. आय. ची केली जाणारी गुंतवणूक सर्व राष्ट्रांमध्ये समन्यायी पद्धतीने झाली पाहिजे. या दृष्टीने त्याचे व्यवस्थापन होणे आणि पर्यायी योजना शोधले पाहिजे.
२. विशिष्ट देशाच्या व्यापार वाढीवर निर्बंध घालणे गरजेचे आहे. ही ज्यामुळे सार्वभौमत्वाला घातकता येणार नाही.
३. विकसित राष्ट्रे व अविकसित/विकसनशील राष्ट्रे जी आर्थिक अडचणीत आहेत. त्यांच्या परस्परातील संशयाचे वातावरण संपवण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. परस्पर विश्वास व सार्वभौमत्वाचा जतन असे वातावरण करणे गरजेचे आहे.
४. कमकुवत आर्थिक स्थिती असणा—या व छोट्या देशांच्या अंतर्गत व बाह्य राष्ट्रातील संबंधाबाबत आणि प्रश्नांबाबत होणारा हस्तक्षेप कटाक्षाने टाळला पाहिजे.
५. क्षेत्रीय संघटनेच्या आर्थिक व्यापार व परस्पर मैत्री संबंधात चांगले व्यवहार वाढविणेसंबंधी प्रयत्न गरजेचे आहे.
६. जागतिकीकरणतुन अस्तित्वात येणा—या स्वयंमसेवी/बिगर शासकीय संघटनांनी मानवी हक्क, मुल्य, राष्ट्रीय हित, सार्वभौमत्व याबाबत सर्तकता वाढविली पाहिजे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

७. व्यापार व आर्थिक अंतरराष्ट्रीयपातळीवर सामाजिक एकीकरणात राष्ट्रांचे स्वावलंबन, स्वतंत्र अस्तित्व यांना बाधा पोहचणार नाही. यांची दक्षता घेतली पाहिजे. तशी व्यवस्था व कठोर नियम तयार केले जावून त्यांची निपक्ष कार्यव्यवस्था अस्तित्वात आवश्यक आहे.
८. व्यापार संघटनेच्या बंधनावर मर्यादा टाकल्या गेल्या पाहिजे. जेणेकरून व्यापारी राजवटीना आळा बसेयल.
९. प्रादेशिक राष्ट्रांच्या प्रश्नांना बगल देवून आंतरराष्ट्रीय व्यापार बड्या राष्ट्रांच्या झाल्यास प्रादेशिक राष्ट्रांतील वैरभाव तसाच टिकून राहतील व असुरक्षितेचे वातावरण वाढून सार्वभौमत्वापुढे प्रश्न चिन्हे उभे राहतील. उदा. भारत—पाक संबंध यात काश्मीर प्रश्नाला व कराराला बगल देता येणार नाही.
१०. जगातील कोणत्याही राष्ट्राला आर्थिक व्यापारी क्षेत्रात जवळचे राज्य म्हणून मान्यता देवून आर्थिक व्यवहार करण्यात येवू नये.
११. प्रादेशिक संघातून व्यापारी व आर्थिक बुरक्या खालील क्षेत्रीय बलवान राष्ट्रांचे प्रभुत्व वाढता कामा नये यांची दक्षता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घेतली जावे. बड्या राष्ट्रांचे आर्थिक बहिष्कारांचे बळी छोटी राष्ट्रे ठरवू नयेत.
१२. राज्य बाह्य राज्यकांचे अंकटर्स निर्माण होणार नाही. यांची सत्कारता घेतली गेली पाहिजे.
१३. विपरोक्त पर्यायाचा जागरूकपणे जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने शितयुध्दोत्तर परिस्थितीनंतर नविन आव्हाने पेलण्यास राष्ट्रे समर्थ झाली पाहिजे. वरील सर्व धोरणे अमंलात आणलेस राष्ट्रांचे सार्वभौमत्व आबाधित ठेवून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध क्षेत्रात एकीकरण व सामंजस्य टिकविणे शक्य आहे. थोडक्यात भारताच्या संदर्भात अर्मत्यसेन यांनी विधान केलेनुसार भारताचे राजकीय सांस्कृतिक धोरण हे जगाला सर्वसमावेशक व सहायकारी असून ते त्यांच्या सांस्कृतिक व ऐतिहासिक परंपराला अनुसरूनच आहे. परंतु त्यांच्या राजकीय व आर्थिक सार्वभौमत्वाला खळगा न पाडता लोकशाही जीवनमुल्ये स्विकारून वाटचाल झाल्यास जागतिक पातळीवर राष्ट्रांचे सार्वभौमत्वा आबाधित राखून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध एकीकरण घडवून आणणेस कोणतीही अडचण भासणार नाही.

संदर्भ —

१. आंतरराष्ट्रीय संबंध — डॉ. वसंत रायपूरकर
२. विचारमथन महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका.
३. समाज प्रबोधन पत्रिका अंक १४५, १४७, १५४, १५५
४. समकालीन राजकारण
५. प्रबोधन प्रकाशन ज्योती अंक ३५५, ३६१, ३६२.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील परिणाम

प्रा.डॉ.सतीश सर्जेराव देसाई
सहयोगी प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग
शिक्षणमहर्षी डॉ.वापूजी साळूंखे कॉलेज,मिरज

प्रस्तावना :

जागतिकीकरण ही एक बहुआयामी सामाजिक व आर्थिक प्रक्रिया आहे. पण वास्तव अर्थाने जागतिकीकरण ही आर्थिक प्रक्रिया समजली जाते. प्रत्येक देश आपल्या देशाचा आर्थिक विकास व्हावा म्हणून शेजारील अगर ईतर देशांबरोबर आपला व्यापार वाढवतात किंवा आर्थिक गुंतवणूक वाढवतात यातून त्यांच्यातील परस्पर संबंध वाढत जातात. यातून एक देशाचे दुस या अगर इतर देशांशी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक देवाणघेवाण होते याला जागतिकीकरण असे म्हणतात. जागतिकीकरणामध्ये आर्थिक व्यापाराला जरी महत्वाचे स्थान असले तरी व्यापाराबरोबर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक संबंधांची देवाणघेवाण वाढते. आणि संपूर्ण जगाची एकच जीवन पद्धती तयार होऊ लागते. म्हणून जागतिकीकरणामध्ये संपूर्ण जग हे एक खेडे बनू पाहात आहे असे आपणास चित्र दिसत आहे. याचे म्हणजेच जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील परिणाम सदर संशोधन लेखामध्ये लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन लेख दुय्यम साधन सामुगीवर आधारित असून यामध्ये पुस्तके व पुर्व प्रकाशित संशोधन लेखांचा उपयोग केला आहे. कांही अंशी निरीक्षण या प्राथमिक साधनाचा उपयोग केला आहे. तथ्य विश्लेषणासाठी संशोधनाच्या गुणात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे. तसेच वर्णनात्मक संशोधन आराखडायाचा उपयोग केला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील आर्थिक परिणाम जाणुन घेणे.
२. जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील सामाजिक परिणाम जाणुन घेणे.
३. जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील राजकीय परिणाम जाणुन घेणे.
४. जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील सांस्कृतिक परिणाम जाणुन घेणे.

तथ्यांचे विश्लेषण :

जागतिकीकरण ही संमीश्र आणि गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. सी.प.खेर म्हणतात जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, अर्थ, तंत्रज्ञान, ढळणवळण, पर्यावरण, लोकांचे राहणीमान, समाजव्यवस्था व संस्कृती अशा सर्व क्षेत्रामध्ये घडून येणारे परिवर्तन होय. खेर म्हणतात त्याप्रमाणे जागतिकीकरण ही एक सामाजिक परिवर्तन घडऊन आणणारी प्रक्रिया आहे. तसेच ती प्रक्रिया केवळ आर्थिक किंवा व्यापाराशी संबंधीत नसुन तंत्रज्ञान, ढळणवळण, पर्यावरण, लोकांचे राहणीमान, समाजव्यवस्था व संस्कृती यांच्याशी सुद्धा ती संबंधीत आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वच अंगाशी निगडीत असणारी मानवी जीवनात अमुलाग्र बदल घडऊन आणणारी जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे.

जागतिकीकरणाचे स्वरूप :

जागतिकीकरण ही संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे स्वरूप जाणून घ्यावे लागेल. जागतिकीकरणाचे स्वरूप हे आर्थिक व सामाजिक आहेच त्याच बरोबर ते राजकीय व सांस्कृतिक सुद्धा आहे.

१. जागतिकीकरणाचे आर्थिक स्वरूप :

मुलतः जागतिकीकरण ही आर्थिक प्रक्रिया आहे हे जगाने आज मान्य केले आहे. कारण विचारवंतांच्या मते जागतिकीकरणाला जी सुरवात झाली ती आर्थिक विकासातून झालेली आहे. कोणताही देश आपला आर्थिक विकास व्हावा म्हणून शेजारील देशामध्ये आर्थिक व्यापार अगर आर्थिक गुंतवणूक वाढवतो. व्यापारत सुलभता व निश्चिंता यावी म्हणून अनेक देशांनी गॅट

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

करारावर सहया केल्या . यातूनच आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँक उदयास आल्या . भारताने १९९१ साली गॅट करारावर सही केली होती . त्यामुळे जागतिक व्यापारास चालना मिळाली .

२ . जागतिकीकरणाचे सामाजिक स्वरूप :

जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण विश्वाचा दृष्टीकोण बदलू लागला . संपूर्ण जग एकमेकांच्या जवळ येऊ लागले . त्यातून आचार आणि विचारांची देवाणघेवाण सुरू झाली . भारतासारख्या खंडप्राय देशामध्ये तर अनेक प्रकारच्या इष्ट अनिष्ट रूढी प्रथा परंपरा होत्या . अनेक प्रकारचे सामाजिक भेद होते . अनेक पंथ संप्रदाय होते . पण जागतिकीकरणामुळे यामध्ये समानता प्रस्थापीत होण्यास झाली .

३ . जागतिकीकरणाचे राजकीय स्वरूप :

जागतिकीकरणामुळे प्रत्येक देश एकमेकांच्या संपर्कात येऊ लागले . देशा देशात एकवाक्यता रहावी ऐक्य टिकावे एकमेकांच्या हिताच्या आड कोणी येऊ नये यासाठी जागतिक स्थरावर कांही राजकीय संघटना निर्माण झाल्या आहेत . उदा . संयुक्त राष्ट्र किंवा जागतिक आरोग्य संघटना ईत्यादी .

४ . जागतिकीकरणाचे सांस्कृतिक स्वरूप :

जगातील प्रत्येक देशाला स्वतंत्र आणि वेगळी संस्कृती आहे . जागतिकीकरणामुळे जसे संपूर्ण जग जवळ येऊ लागले म्हणजे एकमेकांचा संपर्क वाढू लागला . तसे एकमेकांना एकमेकांच्या संस्कृतीची म्हणजेच जीवनपद्धतीची ओळख होऊ लागली . यातून पुढे सांस्कृतिक देवाण घेवाण सुरू झाली . आणि एक नविन संस्कृती निर्माण होऊ पाहात आहे . उदा . भारतीय संस्कृतीवर जो पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव पडलेला आहे त्यातून आजची जी संस्कृती निर्माण झाली आहे त्याचे कारण जागतिकीकरण हेच आहे .

जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील परिणाम:

आताच आपण जागतिकीकरणाचे आर्थिक सामाजिक राजकीय व सांस्कृतिक स्वरूप जाणून घेतले आहे . या सर्वांचा विचार करता जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावर देखील परिणाम झालेले आहेत हे नाकारता येणार नाहीत . एक गोष्ट मात्र खरी आहे की हे परिणाम ईष्ट किंवा अनिष्ट चुक किंवा बरोबर फायद्याचे किंवा तोट्याचे असू शकतात . माझ्या निदर्शनास आलेल्या सर्व गोष्टी मी येथे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे .

जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील सामाजिक परिणाम:

भारतातील सामाजिक जीवनमान पुर्वी अत्यंत साधे होते . अज्ञाना मध्ये सुख पाहणारी सामाजिक जीवन पद्धती अस्तीत्वात होती . जागतिकीकरणामुळे भारतात सामाजिक जीवनाचा संपूर्ण कायापालट झालेला दिसून येतो . भारतात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे . दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झालेले आहे . अंधश्रद्धांचे देखील प्रमाण कमी झालेले . बालविवाहाचे प्रमाण कमी झालेले आहे . भौतिक सोयीसुविधांचे प्रमाण वाढलेले आहे . पण रस्ते जसे डांबरी झाले तसे मानसे देखील डांबरट झालेली आहेत . शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले असले तरी जीवनाचे व्यवहार ज्ञान कमी झालेले आहे . भ्रष्टाचार वाढलेला आहे . स्वार्थाने तर उच्चांकी पातळी गाठलेली आहे . विज्ञानाने प्रगती केली आहे पण आरोग्य ढासळलेले आहे . अशा अनेक संमीश्र बाबी भारतीय समाजात आज दिसून येतात . दहशतवादाचा खतपाणी मिळाले आहे . बँकांचे घोटाळे वाढलेले आहेत . हरीतकांती झाली अन्नधान्यात वाढ झाली असली तरी सकस आहाराची कमतरता मात्र आजही भारतात दिसून येते .

जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील आर्थिक परिणाम:

जागतिकीकरणामुळे भारतात उद्योगधंद्यांचा विकास झाला . आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली . भारताची आर्थिक स्थिती सुधारली . भारताचे दरडोई उत्पन्न वाढले . परकीय उत्पन्न देखील वाढले आहे . शेतीच्या तंत्रज्ञानात वाढ झाली असल्यामुळे अन्नधान्यात वाढ झाली . भारतातील लघु उद्योगात वाढ झाली . असे अनेक आर्थिक फायदे दिसून आले असले तरी कांही आर्थिक तोटे देखील दिसून आले आहेत . जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजात टोकाची आर्थिक विषमता वाढलेली आहे . व्यापारात अनिष्ट स्पर्धा सुरू झालेली आहे . लघु उद्योगात वाढ झाली असली तरी पारंपारिक उद्योग बंद पडले आहेत . यामुळे लाखो लोक बेकार झालेले आहेत . अन्नधान्यात वाढ झाली असली तरी हायब्रीड अन्नधान्याचे उत्पन्न वाढलेले आहे . देशी वाण असणारी अन्नधान्ये आज नामशेष होत आहेत . भाजीपाला फळेफुले यांचे उत्पादन अत्यंत चुकिच्या पद्धतीने घेतले जात आहे . त्याचा आपल्याच भारतीय लोकांच्या आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम होत आहे .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील राजकिय परिणामः

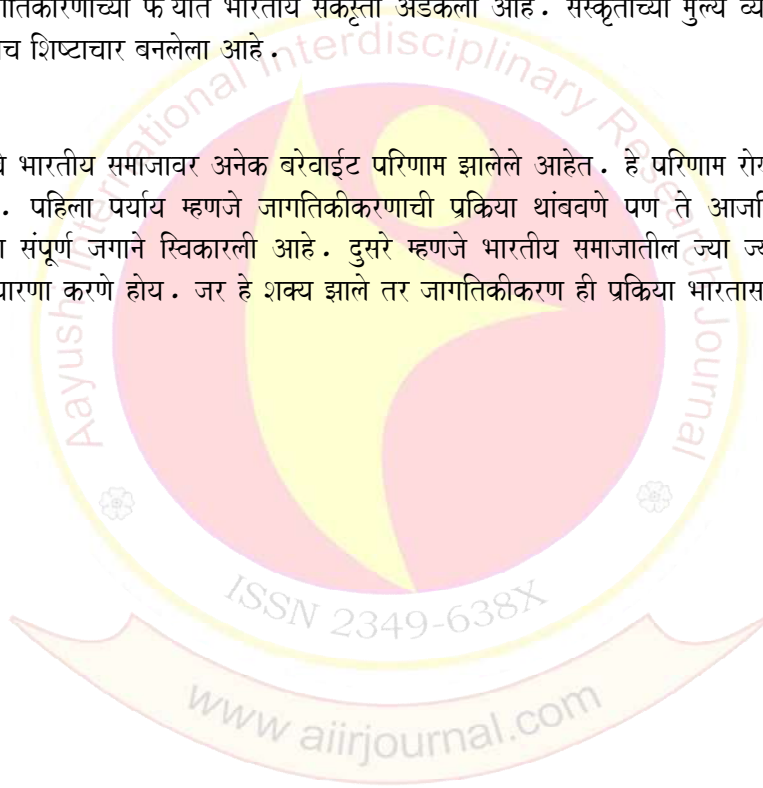
स्वतंत्र्य प्राप्तीनंतर जगाच्या पाठीवर भारताने आपले अस्तीत्व दाखविले आहे . स्वामी विवेकानंदानी भारतीय म्हणजे हिंदू धर्माची खरी ओळख जगाला करून दिल्यामुळे भारताचे राजकिय महत्व आणखीनच वाढले . भारताकडे असणारी सहिष्णूता राजकियदृष्ट्या जगाला दिलेली एक महान देणगी आहे . पहिले आणि दुसरे महायुद्ध झाल्यानंतर प्रत्येक देशात राजकिय वर्चस्व वाढवण्यासाठी जणू स्पर्धेच लागलेली आहे . ही स्पर्धा जरी वरकरणी दिसून येत नसली तरी आतून कायम सुरू आहे . यालाच शितयुद्ध म्हणतात .

जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील सांस्कृतिक परिणामः

भारतीय संस्कृती ही एक जगातील सर्वात प्राचीन संस्कृती म्हणून ओखली जाते . बदलत्या काळानुसार अगर बदलत्या पर्यावरणानुसार जगातील अनेक संस्कृती नामशेष झाल्या आहेत . पण भारतीय संस्कृतीने आपला वसा आणि वारसा आजही जपलेला आहे . याचे एकमेव कारण म्हणजे भारतीय संस्कृतीची असणारी मुल्य व्यवस्था होय . आजही संपूर्ण जगात भारतीय संस्कृती लोकप्रिय आहे . पण जागतिकीकरणाच्या फेयात भारतीय संस्कृती अडकली आहे . संस्कृतीच्या मुल्य व्यवस्थेवरच आज आघात होत आहे . उदा . भ्रष्टाचार हाच शिष्टाचार बनलेला आहे .

निष्कर्ष व शिफारसी :

जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावर अनेक बरेवाईट परिणाम झालेले आहेत . हे परिणाम रोखायचे असतील तर आपल्या समोर दोन पर्याय आहेत . पहिला पर्याय म्हणजे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया थांबवणे पण ते आजमितीला शक्य नाही . कारण जागतिकीकरण ही प्रक्रिया संपूर्ण जगाने स्विकारली आहे . दुसरे म्हणजे भारतीय समाजातील ज्या ज्या भागावर अनिष्ट परिणाम झालेले आहेत त्यामध्ये सुधारणा करणे होय . जर हे शक्य झाले तर जागतिकीकरण ही प्रक्रिया भारतासाठी एक वरदानच ठरेल यात तिळमात्र शंका नाही .

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वैश्वीकरण और उपन्यास साहित्य

प्रा. अश्विनी अशोक देशिंगे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

कला, वाणिज्य व विज्ञान महिला महाविद्यालय, तासगांव

प्रस्तावना :

वैश्वीकरण या भूमंडलीकरण के युग में भारतीयता खतरे में पड़ गयी है। वास्तव में आधुनिकता क्या है ये कोई नहीं जानता या कोई इसकी परिभाषा नहीं कर सकता। हर कोई अपने हिसाब और फायदा देखकर इसके बारे में बात करता है। आज के युग में बदलाव होना जरूरी है, पर वो बदलाव अच्छा और कल्याणकारी होना चाहिए। लेकिन हम देख रहे हैं कि, आधुनिकता के नाम पर जो गंदगी फैल रही है। उसे रोखना कितना मुश्किल है ये तो पता नहीं पर कोशिश करना जरूरी है।

वास्तविकता में देखा जाये तो भारतीय संस्कृतिक में 'वसुधैव कुटुंबकम्' केंद्र बिंदू में है। पर वैश्वीकरण के लक्ष्य धन, भौतिक साधनों, सामग्रीयों तथा सुविधाओं के बल और आकर्षण का माध्यम है। ये आकर्षण मनुष्य के बाहरी दुनिया में ही नहीं तो मनुष्य की भीतरी दुनिया याने के विचारों में भी प्रवेश कर चुका है। इतना ही नहीं इस वैश्वीकरण के कारण देश के आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं शैक्षिक क्षेत्र अत्यंत कुप्रभावित हुये हैं।

इस देश की युवा पिढी बनाने में जो शैक्षिक क्षेत्र कार्य करता है। उस शैक्षिक क्षेत्र में साहित्य क्षेत्र का बहुत बड़ा योगदान रहता है। और वो साहित्य लिखने वाले जो महान लेखक जिसमें आर्य चाणक्य, प्रेमचंद, निराला, विवेकानंद ऐसे कई हस्तीयाँ जिनका साहित्य उच्च कोटी का है जिसका इस्तेमाल कर रहे हैं। और इस साहित्य से मनुष्य को विचारों से सक्षम बनाने में योगदान रहा है और आगे भी रहेगा। क्योंकि न जाने कितने सालों से कितने सालों तक हमें इन साहित्य का इस्तेमाल करना होगा। आधुनिकता के नाम पर आये लेखकों ने सिर्फ पूँजीपती या बाजारीकरण के दुनिया में अपना साहित्य बेचने का कार्य किया जिसे उनका धन से फायदा हो। ये जो लेखक हैं उन्होंने साहित्य लिखते वक्त हम पाठकों को अच्छा क्या दे सकते हैं ये ना सोचकर में कितना अच्छा कमा सकता हूँ ये सोचा और इस दौर में भारतीय लेखक की मौलिक विशिष्टता नष्ट हो रही है। विश्व में हिंदी साहित्य बहुत बड़ा माना जाता है। लेकिन उस साहित्य में वैश्वीकरण ने अपने पैर पसारें हैं। हिंदी की हर विधा याने के नाटक, कहानी, कविता, उपन्यास इतना ही नहीं हिंदी भाषा पर इसका प्रभाव दिखाई देने लगा है।

हिंदी उपन्यास ने इस भूमंडलीकरण या वैश्वीकरण का चित्रण किया है जिसमें हम पाश्चात्य संस्कृति का अनुकरण भारतीयों ने किस प्रकार किया है। या फिर पाश्चात्य जीवन का प्रभाव किस प्रकार भारतीय जीवन पद्धति पर दिखाई देता है उस सबका चित्रण हिंदी उपन्यासकार ने अपने धरातल पर किया है। वह हमें भूमंडलीकरण की सच्चाइयों के पास ले जाता है तथा हमारी सोच में नई हलचल उत्पन्न करता है। 'मुझे चाँद चाहिए' उपन्यास में सुरेंद्र वर्माजीने जो यशोदा शर्मा का वर्षा वशिष्ठ होकर एक बड़ी हस्ती हो जाना क्या दर्शाता है? पूरा उपन्यास वर्षा वशिष्ठ की व्यावसायिक निपुणता का बाजारवाद में खड़ा सच है।

एक संस्कृत आध्यापक की बेटी बचपन में अपने स्कूल में पहले अपना नाम बदलती है। पूँछे जाने पर जिस प्रकार का उसका जवाब होता है। वो कालिदास कृत 'ऋतुसंहार का उदाहरण देते हुए कहती है कि छः ऋतुओं में यही उसे सबसे अच्छी लगी और वशिष्ठ उनका गोत्र है और एक महान मुनि का नाम भी। उस वक्त उसमें इक्कीसवी सदी के लड़की के गुण दिखाई देने लगे थे याने जब वो कॉलेज चली जाती है तो उसकी अध्यापिका दिव्या कत्याल उसकी प्रेरणा स्रोत बन जाती है। और वो धिरे-धिरे रंगमंच और फिल्मों से जुड़ जाती है। वही वो हर्ष से मिलती है और उसके प्रेम में रहती है। और वही पर वो बिनब्याही माँ बन जाती है। इतना ही नहीं एक ब्राह्मण परिवार के होने के बावजूद भी वो मांसाहार तथा शराब पीती है। वो ये सबकुछ करती, क्योंकि उसे चाँद चाहिए। १९९६ में लिखा उपन्यास २१ वी सदी की हाल बया करती है। क्योंकि इस सदी की युवती अपनी शर्तों पर जीना चाहती है। उसे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

घर—परिवार, पति की मान—मर्यादा से कुछ लेना देना नहीं है। सभी मर्यादाएँ उसके लिए धिनौने पाखंड हैं और भोग उसके संकल्प हैं। इसलिए एक नया दौर आया है वो है 'लव इन रिलेशनशिप' जो कि एक वैश्वीकरण का भाग है। और एक भारतीय संस्कृति का नाश।

रविंद्र वर्मा अपने 'दस बरस का भँवर' में इस जमाने को 'भूमंडलीकरण का जमाना' कहकर भूमंडलीकृत अपसंस्कृति की कलाई खोलते हैं जहाँ रतने अपने अमेरिका में बस गए भाई मदन के पूरी व्यापारिक शब्दावली में भारत में पूँजी निवेश की बात इसीलिए पूछता है क्योंकि उसकी नौकरी छूट गई है। और वो अपनी चिट्ठी में अपने भाई से इसप्रकार बात करता है कि, किसी अमेरिकी कंपनी से भारत में व्यापार करने को कहे रहा है। और उसे विश्वास दिलाने के लिए अंबानी का उदाहरण भी दे देता है।

इस भूमंडलीकरण के दौर में अमेरिका से लेकर हिंदुस्तान तक नौकरियों के संसार का सिकुड़ना था। अंत में, यह सवाल पुछा गया था कि भारत में भैया कितना नवेश करना चाहेंगे। अमेरिका भारत में उसी प्रकार अपना नव उपनिवेशवाद फैला रहा है जैसा कि कभी अंग्रेजों ने फैलाया था। और उसका एक ही परिणाम उसे दिखाई देता है कि "जो बच्चे आज पिज्जा खा रहे हैं, उसके लिए रोटी जुटाना मुश्किल हो जाएगा।" दो सदी पहले अंग्रेजों ने एक हाथ में सलीष और दुसरे हाथ में बंदूक लेकर हमारे देश में प्रवेश किया था। इस दशक में एक हाथ में मोबाईल फोन और दुसरे हाथ में ड्रिंक लेकर हमारी धरती पर कदम रखा है। उपन्यासकार उस समय की कल्पना से आक्रांत है, जब नया आदमी भूमंडलीकृत होगा। पूरा देश इस 'नए आदमी' की छवि में ढलता जा रहा है। जो लोग अमेरिका कुछ कमाने के लिए गये थे वे वहाँ जाकर वहीं के ही होकर रह गए हैं। भारत में झाँसी जैसे छोटे शहर का मदन उसी पीढ़ी का प्रतिनिधि है। मदन अपने देश के सफलतम युवकों में से या जो अमेरिका जाकर बसते हैं। अमेरिका की धरती पर उसका अपना घर था, जहाँ दो गाड़ियाँ खड़ी थी। वह दुसरे अप्रवासी भारतीय युवकों से एक कदम आगे था। उसने एक अमेरिकी लड़की से शादी की, जिसका नाम जेन था। जेन अभी तक भारत नहीं आई थी।

मदन के माध्यम से हम देख सकते हैं कि कई नव युवा पिढ़ी पैसे कमाने के लिए अपने देश को छोड़ कई पाश्चात्य देशों में जाकर वहाँ नौकरियाँ कर रहे हैं। लेकिन हमारा भारत कृषीप्रधान देश होने के बावजूद भी हमारी युवा पिढ़ी किसान नहीं बनना चाहती बल्कि नौकरी करना चाहती है। यह है वैश्वीकरण का और एक आघात।

अलका सरावगी ने बहुत सचेत रूप में 'कलीकथा : बाया बाईपास' तथा 'शेष कादंबरी' उपन्यासों में अमेरिकीकरण के बढ़ते दुष्प्रभावों का विश्लेषण किया है तथा उनका 'एक ब्रेक के बाद' उपन्यास तो पूरी तरह से वैश्वीकरण की समस्याओं पर ही केंद्रित है। ऐसे कई उपन्यासों को हम देख सकते हैं कि इसमें एक बात विशेष रूप से ध्यातव्य है: नए—पुराने सभी उपन्यासकारों ने बीसवीं सदी के अंतिम दशक में आई भूमंडलीकरण की आँधी को साम्राज्यवादी ताकतों विशेषतः अमेरिका की बाजार ढूँढ़ने की प्रक्रिया का ही अंग माना है जिसका श्रीगणेश ईस्ट इंडिया कंपनी के शासन के समय से ही हो गया था। इसलिए सभी उपन्यासों में वर्तमान के भूमंडलीकरण के उत्स अवश्य खोजे हैं और वे बार बार कंपनी शासन द्वारा विभिन्न रूपों में भूमि अधिग्रहण और बाजार पर छा जाने की नीतियों के विश्लेषण तक जाते हैं।

उपसंहार :

हिंदी साहित्य में वैश्वीकरण का आना याने की भारत के लगभग सभी ओर इसका फैलना तथा बढ़ना है। उपर्युक्त उपन्यास तो कुछ प्रसंगों को सामने लाने की कोशिश है। जिसमें भारत का अपना एक रंग था लेकिन आज वो रंग किसी दुसरे रंग में मिलकर उसी जैसा हो गया। हर क्षेत्र में हम देख सकते हैं कि वैश्वीकरण का आना भारत की अपनी मूल संस्कृति का नष्ट होना है। हम देख सकते हैं कि आजादी के बाद भी भारत विकसित राष्ट्र नहीं हो पाया है। इसका कारण है वैश्वीकरण ना हमने अपनी संस्कृति का पालन करते हैं और ना ही हमारे देश की वस्तुओं को अपना मानते हैं। कुछ पैसे बचाने के चक्कर विदेशी माल को खरीदते हैं तथा अपना अच्छा माल विदेशी सस्ते में खरीदते हैं। आज भी भारत की कई जनता शाम को भूखी सोती है। करीबन ३० करोड़ लोग आज भी गरीब और गरीब है।

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अंत में सिर्फ इतना कहना उचित है कि, इस वैश्वीकरण के कुछ थोड़े युवा लेखक अवश्य बच गए हैं जो वैश्वीकरण का निहितार्थ या इस शब्द का विपर्यय भली भाँति समझ रहे हैं और भाषा एवं साहित्य के प्रति बहुत सतर्क हैं।

संदर्भ :

उपन्यास :

- १) मुझे चाँद चाहिए — सुरेंद्र वर्मा
- २) दस बरस का भँवर — रविंद्र वर्मा
- ३) कलिकया : बाया बाईपास — अलका सरावगी

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरणाने भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये झालेले परिवर्तन

प्रा. रोहिणी भगवान पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक
कला वाणिज्य व विज्ञान महिला महाविद्यालय तासगांव

जगातील सर्व देशात साधारणतः 1985 नंतर उदारीकरण व जागतिकीकरण या संकल्पना महत्त्वाच्या मानल्या जातात. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनो, गॅट, नाणेनिधी, जागतिक बँक इ. जागतिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या. याचा उद्देश जगातील सर्व देशांनी विविध प्रकारचे व्यवहार एकत्रित करावे. जागतिकीकरण हा 20 व्या शतकाच्या अखेरीचा व 21 व्या शतकाच्या प्रारंभीचा परवलीचा शब्द बनला आहे. जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तुची किंवा घडामोडीची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया ह्या संज्ञेचा उपयोग बहुधा आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणुक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांसाठी खुली केली जाते.

भारतात 1990 च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. ह्या काळात देशावरचे विदेशी कर्ज एवढे वाढले होते की, जागतिक बँक वतसक ढंदाद्ध आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, ाजमतदंजपवदंस डवदमजंतल थनदकद्ध ह्या खाजगी संघटनांनी भारताला आणखी कर्ज देणे नाकारले व कर्ज मिळवण्यासाठी भारतावर काही अटी लादल्या ह्या अटीमध्ये भारताने आपल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये काही धोरणात्मक बदल करून तिला विदेशी कंपन्यांसाठी खुले करणे समाविष्ट केले. अर्थव्यवस्थेतील या बदलांना 'आर्थिक सुधारणा' म्हणतात व त्यात जागतिकीकरणा सोबतच उदारीकरण, खाजगीकरणाचा समावेश होतो.

व्याख्या – जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या राजकीय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार करणे होय.

जागतिक बँक –

जागतिकीकरण म्हणजे अ) उपयोग्य वस्तुंच्या समावेशासह सर्व वस्तुंवरील आयात नियंत्रणे हळूहळू रद्द करणे. ब) आयात जकातीचे दर कमी करणे. क) सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाचे खाजगीकरण करणे होय.

प्रो. सी. टी. कुरियन –

जागतिक अर्थव्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थांचा समुह होय. ज्यामध्ये निरनिराळ्या कार्यक्रमांनी जे एकमेकांशी विविध मार्गांनी परस्परांवर क्रिया करतात आणि अशा कालांतराने त्याच्या वृत्तीत बदल करतात.

जागतिकीकरणाची उद्दिष्ट्ये –

- 1) उद्योगांची वाढ व्हावी
- 2) मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार
- 3) अर्थव्यवस्थेतील सरकारने लादलेली नियंत्रणे कमी करणे.
- 4) सरकारच्या उपक्रमाचे खाजगीकरण
- 5) आयातीवरील बंधने काढणे
- 6) निर्यातीला उत्तेजन देणे
- 7) विदेशी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या गुंतवणुकीला सर्व क्षेत्रात मुक्त प्रवेश देणे
- 9) चलनाची किंमत चलन बाजारातील चढ उताराप्रमाणे ठरविणे

जागतिकीकरण फायदे –

- 1) सर्व समाजात क्षवकनबजपवद च्पेइपसपजल थवदजपमत च्या जवळ नेणे अन्न आणि शस्त्र अशा दोन गरजा समाजापुढे आहेत हे दोन शब्द प्रतिनिधिक आहेत अन्न या शब्दात अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभुत गरजा आणि शिक्षण वैद्यकीय सेवा या सारख्या महत्त्वाच्या गोष्टींचा समावेश करता येईल. तसेच शस्त्र या शब्दात संरक्षण साहित्याबरोबरच चैनीच्या वस्तुचा ावसस वगैरेद्ध समावेश करता येईल या वस्तु निर्मितीसाठी लागणारी समाजाकडील साधन सामग्री मर्यादित असते म्हणजे मनात येईल तितके शस्त्र आणि अन्न आपल्याला मिळत नाही. उपलब्ध सामग्रीचा वापर करून किती शस्त्र आणि किती अन्न उत्पादीत करता येईल याचा आलेख म्हणजे क्षवकनबजपवद च्पेइपसपजल थवदजपमत होय.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 2) योग्य प्रकारे झालेल्या जागतिकीकरणाचा फायदा म्हणजे युद्धखोरी कमी होणे. दोन देशांमध्ये मोठ्याप्रमाणावर व्यापार चालतो आणि त्यातून दोन्ही देशांमध्ये रोजगार निर्मिती झाली आहे. अशा दोन देशांमध्ये युद्ध होणे म्हणजे दोन्ही देशांनी आपल्याच पायावर धोंडा पाडून घेण्यासारखे आहे. स्वतःच्या हितसंबंधाना धक्का न लावता कोणीच युद्ध करू शकणार नाही आणि यातून युद्धखोरी कमी होईल.
- 3) जागतिकीकरणाने जगातील सर्व समाजांना जवळपास सारखे राहणीमान जगायला मिळू शकते. 'घाना' हया सध्याच्या काळातील एक मागासलेला देश आहे, पण जगातील कोकोच्या उत्पादनात त्या देशाचा मोठा वाटा आहे.
- 4) सध्या भारत आणि चीनमधील कंपन्यांची इथिओपिया सारख्या देशांमध्ये शेतजमीन विकत घ्यायची चढाओढ लागली आहे. तेव्हा योग्य ते प्रयत्न केल्यास घाना, इथियोपिया यासारखे देश भविष्याकाळात अन्नधान्याची निर्यात करू शकतील. पुर्णपणे जागतिकीकरण म्हणजेवस्तु/सेवाबरोबरच मनुष्य बळाचीही.
- 5) देशाच्या सीमापलीकडे देवाण घेवाण होणे तेव्हा त्या परिस्थितीत घाणा इथियोपियातील संशोधकांना अमेरिकेत जाऊन संशोधन करायला आडकाठी येऊ नये .

जागतिकीकरणाचे तोटे –

- 1) औद्योगिक वसाहतीतील अर्थ कारखाने 1996 ते 2000 या काळात बंद पडले. सध्या काय परिस्थिती आहे माहित नाही पण याचे कारण म्हणजे मोठ्या कंपन्याबरोबरच स्पर्धला तोंड देयायला त्या छोट्या कारखानदारांना शक्य नाही. पूर्वी बंद अर्थव्यवस्थेत त्यांना स्पर्धा नव्हती. पण नव्या आर्थिक धोरणामुळे स्पर्धा वाढली आणि त्याचा दुष्परिणाम त्यांच्यावर झाला एक देश म्हणून विचार केला तर संगणक क्षेत्रामुळे गेल्या 15 वर्षात 25 लाख रोजगाराच्या नव्या संधी निर्माण झाल्या आणि लोकांची क्रयशक्ती वाढली, त्यामुळे पदकपतमजसल त्याहून जास्त रोजगार संधी निर्माण झाल्या त्यामानाने औद्योगिक वसाहतीत छोट्या कारखान्यावर अवलंबून असलेल्याचे रोजगार गेले त्याची संख्या कमी आहे, पण मधल्या काळात अशा गेलेल्या रोजगाराचा प्रश्न नक्कीच उभा राहतो.
- 2) भारताचे सकल घरेलू उत्पादन ; ळक्वद्ध 2008 मध्ये सुमारे 1.2 ट्रिलियन डॉलर होते तर एकुण निर्यात 175 बिलियन डॉलर आहे. याचा अर्थ भारताचा एकुण सकल घरेलू उत्पादनापैकी सुमारे 15: वाटा निर्यातीचा आहे. हाच वाटा भविष्याकाळात 50: वर गेला आणि अमेरिकेत आल्याप्रमाणे आर्थिक संकट आले तर त्यावेळी भारतीय वस्तुंची मागणी अमेरिकेत नक्कीच घटणार आणि अमेरिकेतील मंदीचा परिणाम भारतावर लगेच होईल, ज्यावेळी मंदी चालू असते तेव्हा हे संकट मोठे वाटते.
- 3) भारताने सेवाक्षेत्र हा आपला बतम बळचमजमदबम आहे असे ठरवले आणि संगणकासारख्या क्षेत्रावर अधिक लक्ष केंद्रीत केले तर इतर क्षेत्रांमध्ये चमक असलेले लोक नव्या स्पर्धात्मक युगात मागे पडू शकतील उदा. सध्या यांत्रिकी रसायन अशा अनेक इतर अभियांत्रिकी क्षेत्रांमधील लोक संगणक क्षेत्रात काम करत आहेत. याचे कारण म्हणजे त्यांना त्या क्षेत्रात जास्त पैसा मिळून देतील अशा संधी उपलब्ध आहेत, पण असे आपले क्षेत्र बदलायला जमले तर अशा लोकांना स्वतःकडे बुद्धिमत्ता असूनही डावलल्यासारखे वाटेल.
- 4) स्पर्धात्मकता हा महत्त्वाचा घटक झाल्यामुळे कंपनीला आपल्या सेवेची गरज नाही. या एकाच कारणामुळे अनेकांच्या नोकऱ्या जातील. सध्या आलेल्या मंदीत काही लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या त्यात ते कामात कमी पडले. म्हणून नाही तर सध्याच्या काळात त्यांच्या सेवेची कंपनीला गरज नाही म्हणून शाश्वत नोकरीची हमी पाहिजे असेल त्यांना मात्र हा काळ नक्कीच कठीण आहे.
- 5) जागतिकीकरणाचे युग म्हणजे अत्यंत वेगाने होणाऱ्या बदलांचे युग आज मोठ्या मागणीत असलेले अनेक व्यवसाय भविष्याकाळात कालबाह्य होऊ शकतात आणि नवे व्यवसाय निर्माण होऊ शकतात. तेव्हा काळाची पावले ओळखून आपली दिशा बदलणे शक्य झाले नाही तर असे लोक नक्कीच संकटात सापडतील.

बहुराष्ट्रीय कंपनी –

बहुराष्ट्रीय कंपनी हया ज्यांची उत्पादन क्षेत्रे आणि विक्रीसाठीच्या बाजारपेठा जगभर पसरलेल्या असतात. साधारणपणे जगभर अशा 50,000 कंपन्या आहेत त्याची 3 लाखांपर्यंत शाखा आहेत. या कंपन्याकडे प्रचंड स्रोत, भांडवल, मुनष्यबळ, तंत्रज्ञान व व्यावसायिक क्लृप्त्या असतात. जगातील सर्वश्रेष्ठ 200 कंपन्यांचे उत्पन्न जगाच्या एकुण उत्पन्नच्या 1/4 आहे. खरेतर जागतिकीकरण ही बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूक आहे. बहुराष्ट्रीय कंपनी उत्पादन करत असलेल्या किंवा विक्री करीत असलेल्या वस्तु व सेवांसाठी मोठ्या बाजारपेठांची गरज असते. वसाहतवादाचे आणि हक्काच्या बाजारपेठांचे दिवस आता गेले असल्यामुळे या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जागतिकीकरण या गोंडस नावाचा वापर करून बाजारपेठेसाठी नवीन प्रयत्न चालविले आहेत.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या विकासासाठी अनेक घटक कारणीभूत असतात.

- 1) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रसार पुर्ण जगभर असतो.
- 2) कंपनीकडे प्रचंड भांडवल असल्यामुळे त्यांच्या वित्तीय क्षमतेत वाढच होत राहते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 3) बाजाराच्या काटेकोर अभ्यासामुळे विपणनात या कंपन्या श्रेष्ठ असतात.
- 4) तंत्रज्ञान विकास, नवनवीन शोध, आधुनिक क्षमतांचा या कंपन्या लवकर वापर करतात.
- 5) बहुराष्ट्रीय प्रसारामुळे काही देशांमध्ये येणारा तोटा दुसऱ्या देशांमधून भरून निघत असतो.

बहुराष्ट्रीय कंपन्या दोन किंवा अधिक देशांमध्ये कार्यरत असतात. त्याचे मुख्यालय सहसा त्याच्या मायदेशी किंवा एखाद्याच देशात असते तर त्यांच्या शाखा किंवा संलग्न संस्था इतर देशांमध्ये असतात. परकीय थेट गुंतवणुक करून या शाखा किंवा संलग्न संस्था कार्यरत असतात.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची सकारात्मक कार्ये –

- 1) देशातील बचत व गुंतवणुकीतील तफावतीमुळे भांडवलाचा अभाव निर्माण होतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या ही भांडवलाची तुट भरून काढतात सोबत त्या परकीय चलन देखील आणतात.
- 2) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये निर्यातक्षम वस्तु बनविण्याची क्षमता असते. त्यामुळे निर्यात वाढते.
- 3) शासनाच्या करवसुलीत वाढ होऊन महसुलाचा प्रश्न सुटतो.
- 4) बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्वतः सोबत परकीय तंत्रज्ञान तांत्रिक कौशल्य व्यवस्थापनाचे कौशल्य सोबत आणतात.
- 5) या कंपन्यांना कामगारांना चांगला रोजगार पुरवू शकतात.
- 6) ग्राहकांना उच्च प्रतीच्या व कमी किंमतीच्या वस्तु उपलब्ध होतात.
- 7) देशी उद्योगांबरोबर संलग्न संस्था स्थापन केल्यास देशी उद्योगांना पुनरुज्जीवन मिळते त्याच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ होते.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची नकारात्मक कार्ये –

- 1) बहुराष्ट्रीय कंपन्या माहिती, ज्ञान, संपर्क, जाहिरात अशा प्रत्येक क्षेत्रात निपुण असल्यामुळे देशी संस्था मागे पडत जातात. लघुउद्योग नामशेष होत जातात.
- 2) या कंपन्यांना देशात गुंतवणुक करण्यासाठी संरक्षण, करसवलत, कच्च्यामालात सवलत, जागा मिळवून देणे यासारखी मदत केली जाते. त्यामुळे देशी उद्योगांपेक्षा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना सवलतीची वागणुक मिळते.
- 3) या कंपन्या बऱ्याच देशांमध्ये व्यापारी लाभ मिळविण्यासाठी राजकीय हस्तक्षेप करताना दिसतात.
- 4) परकीय चलन मिळविण्यासाठी या कंपन्यांना आमंत्रित केले जाते. सुरुवातीला परकीय चलन मिळते, परंतु भांडवल देशात आले की परकीय चलनाचा ओघ थांबतो.
- 5) देशातील बरेच भांडवल लाभांश, रॉयल्टी, तांत्रिक सेवाशुल्क, व्याज या स्वरूपात देशाबाहेर जाते यामुळे देशातील भांडवल तर बाहेर जातेच सोबत ते परकीय चलनही घेऊन जाते.

भारत आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या –

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी भारत ही खूप मोठी बाजारपेठ आहे. परकीय गुंतवणुकीसाठी भारतीय अर्थव्यवस्था मोठी संधी आहे. भारतातील रोजगार, मुद्रास्फिती, बँका, व्यापार, पायाभूत सुविधा या कंपन्यांना अनुकूल आहेत. भारतातील राजकीय स्थिरता तसेच अर्थव्यवस्थेतील बृहतलक्ष्मी घटकांची स्थिरताही परकीय कंपन्यांना आकर्षित करत आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेत भांडवल तसेच परकीय चलन आणले असले तरी भारतातील लघु उद्योगांवर त्याचा वाईट परिणाम होत आहे.

संदर्भ –

- 1) भालचंद्र नेमाडे, नागनाथ कोतापल्ले (मुक्त ज्ञान कोषातून)
- 2) दिपस्तंभ प्रकाशन स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र – 1 (लेखक – डॉ. किरण जी देसले)
- 3) प्रा. भोसले प्रा. काटे (फडके प्रकाशन) व्यावसायिक प्रकाशन
- 4) लोकराज्य
- 5) www.wikipedia.org.in

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीरणाचा भारतीय लोकसंख्येवरील परिणाम

प्रा. डी.एच.नाईक

संशोधक विद्यार्थी समंत्रक

प्रा.डॉ. एन.डी.पाटील महाविद्यालय,

मलकापूर.(पेरीड) ता. शाहूवाडी.

प्रस्तावना-

मानवी जीवनाच्या इतिहासाचा विचार करताना आपल्याला मानवी जीवनाचे विविध टप्पे दिसून येतात. आधुनिक युगात मानवी जीवनात खूप मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येतात. राजशाही शासन व्यवस्था व वसाहतवाद व लोकशाही याक्रमाने मानवी जीवनाचा विकास झालेला दिसतो. हा विकास मानवाचे राहणीमान, आर्थिक स्थिती, विचार सरणी यातून स्पष्टपणे जाणवतो, दुसऱ्या महायुद्धानंतर विविध देशांनी वेगवेगळ्या अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. या अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप सुद्धा कालांतराने बदलत गेलेले दिसून येते. भारताने सुरुवातीला मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. कालांतराने या अर्थव्यवस्थेतील तोटे लक्षात आल्यानंतर खाजगीकरण, जागतिकीकरण उदारीकरण धोरणांचा स्विकार क्रमाक्रमाने भारताने केला. इ.स. १९९१ साली भारताने आर्थिक धोरणांच्या सुधारणा धोरणाच्या कार्यक्रमाद्वारे स्विकार अर्थमंत्री डॉ. मनमोहनसिंग यांच्या मार्गदर्शनाखाली केला.

जागतिकीकरणाचा अर्थ म्हणजे संपूर्ण जगाची एका मोठ्या बाजारपेठेत रूपांतरीत होण्याची प्रक्रिया. जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजात झालेले बदल लक्षणीय आहेत. आणि म्हणूनच समाजातील नव्या बदलांचा अभ्यास करताना त्यांची दखल घेणे क्रमप्राप्त आहे. खरे तर सामाजिक मुद्दे कमी अधिक प्रमाणात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेशी जोडलेले आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा लोकसंख्या वाढीवरील परिणाम विशेषता: भारतीय लोकसंख्ये संदर्भामध्ये अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारताने इ.स. १९९१ साली जागतिकीकरणाचा स्विकार केला. आणि भारतीय जनतेच्या विचारांमध्ये परिवर्तन घडून आले. मग ते विचार सकारात्मक व नकारात्मक असेल. या दोन्ही गोष्टींच्या परिणाम स्वरूप लोक स्थलांतर करू लागलेत या स्थलांतरापाठीमागील कारणांचा शोध घेणे तसेच भारतातील लोकसंख्या व शिक्षण, ग्रामिण व शहरी स्थलांतर, लोकसंख्या वाढीची कारणे. इत्यादी गोष्टींचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक बनले आहे.

उद्देश -

- १) जागतिकीकरणानंतर भारतातील बदल अभ्यास करणे.
- २) जागतिकीकरणातील भारतीय शिक्षण व दर्जा यांचा आढावा घेणे.
- ३) जागतिकीकरणातील भारतीय ग्रामीण - शहरी स्थलांतराचा आढावा घेणे.
- ४) भारताने जगाकडे जाणाऱ्या लोकसंख्येचा आढावा.
- ५) जागतिकीकरणात भारतातील शेतीचा.
- ६) जागतिकीकरणातील भारतीय बेरोजगारीचा आढावा.

प्रबंध परिचय -

समाजात प्रत्येक व्यक्तीला एक दर्जा असतो. अर्पित दर्जापेक्षा स्वकष्टार्जित दर्जाला हल्लीच्या युगात खूपच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अशा प्रकारचा दर्जा हा त्या व्यक्तीच्या आर्थिक परिस्थितीवरून विचारात घेतला जात असतो. जे लोक स्थलांतर करीत असतात ते आपला आर्थिक आणि सामाजिक दर्जा कसा उंचावेल यासाठी विचार करीत असतात. म्हणून स्थलांतरितांच्या दर्जाचा जेव्हा विचार केला जातो तेव्हा त्याचे बुद्धिवंतांचे स्थलांतर आणि श्रमिकांचे स्थलांतर म्हणजे बुद्धिवंत आणि श्रमिक असे दोन उपप्रकार पडतात.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

१) बुद्धिवंतीय -

बुद्धिवंतीय स्थलांतर प्रक्रियेत सर्वसामान्यांचा समावेश झालेला नसतो. जे लोक बुद्धिमतेच्या बाबतीत हुशार असतात म्हणजे वैद्यकीय, तांत्रिक विद्याशाखेत कमालीचे हुशार असतात ते आपल्या बुद्धिमतेचा वापर चांगल्या ठिकाणी होण्यासाठी स्थलांतर करीत असतात. विशेषतः विचारवंत आणि शास्त्रज्ञांच्या या स्थलांतर प्रक्रियेत अधिक सहभाग असतो. हे लोक ज्या ठिकाणी राहतात तेथे त्यांना त्यांच्या क्षेत्रात विकासाच्या दृष्टीने वाव मिळत नाही म्हणून ते इतरत्र स्थलांतर करीत असतात. विशेषतः विचारवंत आणि शास्त्रज्ञांचा या स्थलांतर प्रक्रियेत अधिक सहभाग असतो. हे लोक ज्या ठिकाणी राहतात तेथे त्यांना त्यांच्या क्षेत्रात विकासाच्या दृष्टीने वाव मिळत नाही म्हणून ते इतरत्र स्थलांतर करीत असतात. सर्वसाधारणपणे अशा प्रकारचे स्थलांतर अविकसित आणि अविकसनशील देशांतून विकसित देशात होत असते. ते ज्या ठिकाणी राहतात त्या ठिकाणी त्यांना त्यांच्या आवडीनुसार योग्य नोकऱ्या मिळत नाहीत. संशोधनकर्त्यांना तर तशी अजिबात संधी उपलब्ध नसते. म्हणूनच जगातील अनेक अविकसित व विकसनशील देशातील तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ, संशोधक व इतर बुद्धिवान लोकांनी अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी व फ्रान्स आणि अन्य काही विकसित देशांमध्ये स्थलांतर केलेले दिसून येते. अशा प्रवृत्तीमुळे विकसनशील देशांनी उच्च शिक्षणासाठी केलेला प्रचंड खर्च व्यर्थ जात असतो. या अशा लोकांचा त्या अविकसित वा विकसनशील देशांच्या विकासासाठी कसल्याही प्रकारचा उपयोग होत नसतो. ही एक प्रकारची समस्या विकसित देश वगळता अन्य देशांना सध्याच्या परिस्थितीत भेडसावत आहे. म्हणूनच अशा प्रकारच्या समस्येला बुद्धीनिःसारण ;ठतंपद क्तंपदद्ध असे म्हटले जाते.

२) ग्रामीण आणि नागरी स्थलांतर -

स्थलांतराच्या वर्गीकरणासाठी तथा प्रकाराच्या दृष्टीने स्थानवैशिष्ट्यांचा आधार घेतला जात असतो. जे लोक स्थलांतर करतात त्यांच्या मूळ निवासस्थानाचे ठिकाण या दोन्ही ठिकाणच्या वैशिष्ट्यांचा स्थलांतराच्या बाबतीत विचार केला जात असतो. म्हणजे या दोन्ही ठिकाणची राहणीमानाची परिस्थिती, व्यवसाय, वाहतूक, व्यापार, शिक्षण, आरोग्य, प्रशासन या नि इतर अन्य बाबी कशा आहेत याचा तुलनात्मक विचार केला जातो. म्हणूनच ग्रामीण आणि नागरी भागात स्थलांतर का नि कसे घडून येते.

३) व्यवसाय परिवर्तन -

१) शेती अयोग्य जमीन - शेतीयोग्य जमीन ही तशी बऱ्यापैकी सुपीक समजली जाते. या सुपीक जमिनीतून जास्तीत जास्त उत्पादन काढले जात असते. म्हणूनच ज्या भागात सुपीक जमीन असते तेथे लोकसंख्या जास्त असते. सर्वांची आर्थिक परिस्थिती खूपच चांगली नसली तरी लोक खाऊन - पिऊन निदान सुखीतरी असतात. परंतु ज्या प्रदेशातील जमीन कोणत्याही प्रकारचे जीवनउपयोगी उत्पादन काढण्यास असमर्थ असते त्या प्रदेशातील लोकांचे जीवनमान कमालीचे निकृष्ट असते. येथील लोक मृत्यू येत नाही म्हणून जगत असतात. ज्यांना येथे जगणे शक्य होत नाही ते इतरत्र स्थलांतर करीत असतात. म्हणजे शेतीसाठी अनुकूल नसलेल्या प्रदेशातून इतरत्र सोयीच्या ठिकाणी स्थलांतर करण्याची प्रक्रिया ही एखाद्या देशापुरतीच मर्यादीत नाही तर ती जागतिक स्वरूपाची आहे.

२) औद्योगिकरण - ज्या प्रदेशात औद्योगिकरणाचे प्रमाण जास्त असते त्या प्रदेशात इतर भागातून लोक उपजीविकेसाठी येत असतात. प्रामुख्याने शेतीअयोग्य जमीन असलेल्या भागातून लोक औद्योगिक क्षेत्राकडे स्थलांतर करीत असतात. जेथे मोठ्या प्रमाणात कारखाने असतात तेथे कुशल आणि अकुशल अशा दोन्ही प्रकारच्या लोकांना रोजगाराची संधी उपलब्ध झालेली असते. प्रामुख्याने ज्या भागात औद्योगिकरण झालेले नसते तेथील लोक औद्योगिकरण भागाकडे स्थलांतर करीत असतात. औद्योगिक क्रांतीच्या पूर्वी उद्योगधंद्याशी निगडित लोक खेड्याखेड्यातून स्थानिक लोकांच्या गरजा पूर्ण होण्याइतपत विविध वस्तूंची निर्मिती करीत असत. म्हणून खेड्यातील लोक इतरत्र स्थलांतर करण्याच्या मनःस्थितीत नसत. परंतु औद्योगिक क्रांतीनगर ग्रामीण भागातील उद्योगधंदे बंद पडल्यामुळे येथील लोक औद्योगिक क्षेत्राकडे स्थलांतर करू लागले आहेत. दिवसेंदिवस हे प्रमाण सातत्याने वाढतच आहे.

३) बेकारी - नैसर्गिक साधनसंपत्तीची कमतरता आणि सातत्याने लोकसंख्येत होणारी वाढ यामुळे असमतोल निर्माण होऊन बेकारीचे प्रमाण वाढत असते. काहीही केले तरी वाढीव लोकसंख्या विभागात सर्वांनाच निदान पोटापुरते का होईना काम मिळणे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शक्य नसते. अन्न, वस्त्र नि निवारा याबाबतीत नको त्या प्रकारचे हाल सोसावे लागत असतील तर आपोआपच स्थलांतर करण्याची भावना निर्माण होत असते. म्हणून मिळेल त्या ठिकाणी लोक स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरास कारणीभूत समजला जातो.

४) **भारतीय शेती आणि ग्रामीण समाज यावरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव** - जागतिकीकरण आणि भारतीय धोरण अभ्यासल्यानंतर आता तुम्ही जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवर किंवा शेती श्रेत्रावर व भारतातील ग्रामीण समाजावर काय प्रभाव पडला हे समजून घेणे अत्यावश्यक आहे.

१९६१ मध्ये उद्भवलेल्या आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी भारताने जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या वित्तीय संस्थांकडे कर्ज मागितले. हे कर्ज देताना या संस्थांनी भारतावर उदारिकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण धोरण स्वीकारताना अट घातली. या अटीनुसार तात्काळीन पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारने जून १९६१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण जाहिर करून त्यामध्ये या तीन प्रक्रियांचा स्वीकार केला. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली गेली. परिणामी, भारतात जागतिकीकरणाचे जोरदार वारे वाहू लागले. भारतात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू होऊन आज २४ वर्षे झाली आहेत. या कालावधीत जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजाच्या सर्व श्रेत्रावर मोठा प्रभाव आहे. या ठिकाणी तुम्ही भारतातील शेती व ग्रामीण समाज यावर जागतिकीकरणाचा काय प्रभाव पडला आहे हे समजावून घेणार आहात.

१) इष्ट प्रभाव

१) **कृषी उद्योगास चालना** - जागतिकीकरण व उदारीकरणामुळे सहा उद्योग सोडून बाकीचे सर्व उद्योग सुरू करण्यास खाजगी उद्योजकांना व परकीय कंपन्यांना परवानगी मिळाली. त्यामुळे अनेक भारतीय उद्योजकांनी तसेच कांही परकीय कंपन्यांनी (उदा. पेप्सी, कोका कोला, आयटीसी, पिझा, हच इत्यादी) शेती मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग उभारले. कुरकुरे, चिप्स, सॉस, कोल्ड ड्रिंक्स, फ्रुट ज्यूस, आईस्क्रीम इत्यादी खाद्यपदार्थांच्या निर्मितीचे कारखाने काढले. या खाद्यपदार्थांचे पॅकेजिंग वाहतूक व विक्री करणे यासारख्या स्वयंरोजगाराचे प्रमाणे वाढले. त्यामुळे रोजगार वृद्धी होऊन लोकांना काम मिळू लागले. कृषी उद्योगास चालना मिळाल्याने बटाटा, टोमॅटो, फळे यांच्या उत्पादनात वाढ होण्यासाठी चालना मिळाली आहे.

२) **कृषी मालाच्या निर्यातीत वाढ** - जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत निर्यातीवरील अनावश्यक व जाचक निर्बंध कमी किंवा शिथिल करण्यात आले. शिवाय निर्यातीचे दर ही कमी केले. त्यामुळे भारतातून इतर राष्ट्रांना गहू, तांदूळ, कापूस, चहा, कॉफी, रबर, ताग, तंबाखू, फळे, फुले, भाजीपाला, प्रक्रियायुक्त डबाबंद खाद्यपदार्थ इत्यादींची मोठ्या प्रमाणावर निर्यात होऊ लागली आहे. त्यामुळे भारताची परकीय गंगाजळी (चलनसाठा) वाढण्यास मदत झाली आहे. भारतात सद्या अन्नधान्याचे शिलकी उत्पादन होते. शिवाय आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेपेक्षा भारतात अन्नधान्याच्या किंमतीही बऱ्याच कमी आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा फायदा उठवून भारत शेतमालाची निर्यात वाढवू शकतो. थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे भारतास कृषीमालाची निर्यात वाढविण्याची मोठी संधी उपलब्ध झाली आहे.

२) अनिष्ट प्रभाव

१) **निर्यातीवर मर्यादा** - जागतिकीकरणामुळे भारतातून शेतीमालाची निर्यात वाढू शकते हे खरे असले तरी निर्यात वाढविण्याच्या मार्गात अनेक अडथळे आहेत. पहिला अडथळा असा की कांही परकीय राष्ट्रे ही भारताच्या निर्यातीच्या मार्गात अडथळे उभा करीत आहेत. उदा. भारतातील मच्छिमार (कोळी) मासे पकडताना कासव निवारक सामग्रीचा वापर करीत नाहीत म्हणून अमेरिकेने भारतीय कोळंबीच्या आयातीवर बंदी घातली. आरोग्यविषयक गोष्टींची काळजी घेतली जात नाही म्हणून युरोपियन संघाने भारतातून होणारी माशांची निर्यात थांबविली. अधिक कीटनाशके फवारली जातात म्हणून मध्यपूर्वेतील राष्ट्रांनी द्राक्ष, आंबे, संत्री इत्यादींची निर्यात रोखून धरली. त्यामुळे भारतीय शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान झाले. दुसरा अडथळा म्हणजे भारतीय शेतीमालाची गुणवत्ता देखील आंतरराष्ट्रीय मानकांच्या (प्लजमतदंजपवदंसै जंदकंतकेळकसोटीवर उतरत नाही. त्यामुळे अनेक विकसित राष्ट्रे भारतीय शेतीमाल नाकारतात. तिसरा अडथळा म्हणजे भारतात वाहतूक, सुसज्ज बंदरे, साठवणूक, पॅकेजिंग इत्यादी बाबतच्या प्रगत सोयी सुविधांची

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मोठी कमतरता आहे. त्यामुळे निर्यातीवर मर्यादा पडतात. त्यामुळे भारतात शेतीमालाचे उत्पादन वाढले तरी त्याची निर्यात करून फायदा मिळवणे शक्य होत नाही.

२) सामान्य शेतकरी वंचित - जागतिकीकरणाच्या फायद्यापासून भारतातील सामान्य शेतकरी वंचित राहिला आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतीमालाचे उत्पादन वाढवून त्याची निर्यात करून फायदा मिळविण्याची संधी भारतीय शेतकऱ्यांना उपलब्ध झाली आहे हे खरे. तथापि, या संधीचा फायदा करून घेणे केवळ मूठभर बड्या बागायतदार शेतकऱ्यांनाच शक्य होत आहे. बहुसंख्य शेतकरी हे अल्पभूधारक, गरीब, अडाणी, दैववादी व परंपरागत तंत्राने शेती करणारे असे आहेत. त्यामुळे त्यांची शेती नेहमीच तोट्यात असते. जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे बी-बियानांचे पेटंट गेले आहे. तसेच, खते व कीटकनाशकावर मिळणारे सरकारी अनुदान कमी झाले आहे. तसेच शेतमजुरीचे दरही प्रचंड वाढले आहेत. या विविध कारणांमुळे शेतीतील उत्पादन खर्चही वाढला आहे. त्यामुळे सामान्य शेतकऱ्यांना जागतिकीकरणाद्वारे उपलब्ध झालेल्या संधीचा लाभ उठवणे शक्य होत नाही. त्यामुळे आपल्या निर्वाहविषयक व व्यवसायविषयक गरजा भागविण्यासाठी अनेक शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढला आहे. कर्जबाजारीपणाच्या समस्येतून सुटका होण्यासाठी अनेक शेतकरी आत्महत्या करू लागले आहेत. जागतिकीकरणामुळे भारतात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या आहेत असे जागतिकीकरणाचे विरोधक म्हणतात.

३) अन्नधान्याच्या किंमतीत वाढ - सध्या भारतात अन्नधान्याच्या (आणि इतर वस्तू व सेवांच्याही) किंमती दिवसेंदिवस वाढत चालल्या आहेत. याला जागतिकीकरणच जबाबदार आहे. असे अनेकांचे मत आहे. कारण जागतिकीकरण फळे, भाजीपाला, फुले, कोळंबी, इत्यादीची निर्यात करून अधिक नफा मिळविणे शक्य होत आहे. परिणामी, बागायतदार शेतकरी व करारपद्धतीने शेती करणाऱ्या कंपन्या केवळ अशाच पिकांचे उत्पादन करण्यावर भर देत आहेत. त्यामुळे तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया इत्यादीचे उत्पादन घटून त्यांच्या किंमती वाढत आहेत. अनुदान कपातीच्या धोरणामुळे सार्वजनिक धान्य वितरण व्यवस्थेतील (स्वस्त धान्य दुकानातील) अन्नधान्याच्या व इतर खाद्यपदार्थांच्या किंमतीत वाढझाली आहे. परिणामी सर्वसामान्यांना पोट भरणे कठीण झाले आहे.

४) लागवड क्षेत्रात घट - जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतीखालील जमीनीचे क्षेत्र म्हणजेच लागवडीखालील क्षेत्र घटण्याचा धोका वाढला आहे. जागतिकीकरणात देशाची निर्यात वाढविण्यावर भर दिला जात आहे. त्यानुसार विशेष आर्थिक क्षेत्रे निर्माण करणारा कायदा भारतात २००५ मध्ये संमत केला व १० फेब्रुवारी २००६ रोजी देशभर लागू केला. सुरुवातीस या क्षेत्रांच्या निर्मितीसाठी पडीक जमिनीचा वापर करणे अभिप्रेत होते. तथापि, पुढे मात्र मोठमोठ्या उद्योगपतींनी पैशाच्या जोरावर गरिब शेतकऱ्यांच्या लागवडीखालील सुपीक जमीन अल्प मोबदल्यात गिळंकृत करणे सुरू केले. परिणामी, लागवडीखाली क्षेत्र घटू लागले, शिवाय गरिब शेतकरी भूमिहीन बनले. अनेक लोक विस्थापित झाले. काही आंदोलनांना हिंसक वळण लागले. परिणामी शेती क्षेत्रात अशांतता निर्माण झाली.

ब) ग्रामीण समाजावरील प्रभाव :

➤ **इष्ट प्रभाव**

१) रोजगार संधीची उपलब्धता - जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारतात औद्योगिक, कृषी व सेवा या तीनही रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. या संधी उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत. ग्रामीण भागातील बुद्धिमान व कर्तृत्ववान अशा सुशिक्षित तरुणतरुणींना रोजगाराच्या या नवीन संधी आकर्षित करू लागल्या आहेत. या संधीचा लाभ घेऊन आपल्या करिअरचा विकास करण्याविषयीची जागृती ग्रामीण तरुण - तरुणींमध्ये हळूहळू निर्माण होऊ लागली आहे.

२) संप्रेषण सुविधात वाढ - जागतिकीकरणामुळे भारतात संप्रेषण क्षेत्रात मोठी क्रांती घडून आली आहे. टपाल, दूरध्वनी, मोबाईल, मोटार, विमान इत्यादी सुविधांचे अत्याधुनिकीकरण व विस्तारीकरण घडून आले. टेलिफोन, आयएसडी, एसटीडी, मोबाईल, इंटरनेट इत्यादी सुविधा खेड्यापाड्यातही उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यामुळे ग्रामीण लोकांना जगातील कोणत्याही व्यक्तीशी व संस्था - संघटनांशी संपर्क साधता येऊ लागला आहे. मोबाईल कंपन्यांतील स्पर्धेमुळे मोबाईल सेवा स्वस्त होऊन खेड्यातील मजुरांच्या

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

हातातही मोबाईल हॅडसेट दिसू लागला आहे. त्यामुळे संपूर्ण जग हे आपल्या मुठीत आले आहे. थोडक्यात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत संप्रेषण सुविधांत वाढ झाल्याने भारतीय ग्रामीण समाजाचे संपर्क क्षेत्र प्रचंड प्रमाणात विस्तारलेले आहे.

३) **उपभोग्य वस्तूंचा पुरवठा** - जागतिकीकरणामुळे भारतीय बाजारपेठेत उपभोगाच्या उत्तमोत्तम वस्तू (उदा. मोटार सायकल, मोटार, फ्रिज, टि.व्ही., वॉसिंग मशिन, मोबाईल सेट, संगणक सेट, लॅपटॉप इत्यादी) वाजवी दरात विक्रीसाठी उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यामुळे ग्रामीण समाजातील सधन वर्ग त्यांचा उपभोग घेऊ लागला आहे. जागतिकीकरणाच्यापूर्वी या वस्तू केवळ शहरी समाजातील सधन व्यक्तींनाच खरेदी करणे शक्य होते. जागतिकीकरणानंतर मात्र या वस्तू ग्रामीण समाजासही उपलब्ध झाल्या आहेत.

सारांश :-

वरील सर्व उहापोह गोष्टींचा सारांश सांगावयाचा झाल्यास आपणास असे म्हणावे लागेल की, भारतीय जनता-जनार्दनावर काही अनुकूल तर काही प्रतिकूल परिणाम या जागतिकीकरणाने झाला आहे. यंत्रांचा शोध लागला पण मजुरांची संख्या कमी झाली; शेतीवर लोकांचे अवलंबन वाढले त्यामुळे शेतीचे तुकडीकरण झाले, उत्पादन घटले. उत्पादन वाढवण्यासाठी संकरीत प्रयोग झाले. जागतिकीकरणामुळे त्यास चालना मिळाली पण त्यातून जसे उत्पादन वाढले तसेच रोग व किडींचा प्रादुर्भाव वाढून मानवी जीवनमान रोडावले. कालांतराने औद्योगिक क्रांतीने शेती व्यवसाय दुय्यम झाला. शेतीतील उत्पन्न तटपूजे झाले त्यामुळे खेड्यातील लोक शहराकडे वळले. थोडक्यात त्यांच्या या निर्णयामुळे व्यवसाय परिवर्तन घडलेच पण शहरी लोकसंख्या वाढली, झोपडपट्ट्या वाढल्या, अधिक घनतेने व औद्योगिकीकरणाने कार्बनडाय ऑक्साईड बाहेर पडून वातावरण बिघडले त्याचा परिणाम लोकसंख्येवर झाला. तसेच विविध क्षेत्रे त्यामध्ये शिक्षण, आरोग्यपरिणामांमूळे स्थलांतरे घडून आली. ग्रामीण लोकांचा राहणीमानासंदर्भातील विचारसरणी बदलली. भारतातील शिक्षणसंस्था जागतिक स्पर्धेमध्ये टिकण्यासाठी त्यांच्या दर्जा सुधारणेवर भर देण्यात आला. थोडक्यात जागतिकीकरणासाठी जेवढे सफल प्रयत्न यशस्वी झाले त्याचा परिणाम प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षपणे लोकसंख्येवर होऊन मानवी संस्कृती, राहणीमान आणि जिवनतत्वे बदलून गेली आहेत.

निष्कर्ष -

- १) जागतिकीकरणामुळे भारतीय लोकसंख्येत विविध क्षेत्रात स्थलांतरणाची प्रक्रिया सुरू आहे.
- २) जागतिकीकरणामुळे भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या बेरोजगाराच्या समस्येत आहेत.
- ३) जागतिकीकरणामुळे भारतातील बहुसंख्य लोक बिगरशेती व्यवसायाकडे जास्त प्रमाणात वळलेले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) लोकसंख्याशास्त्र -डॉ. दा.धो.काचोळे
- २) जागतिकीकरण आणि भारत - नलिनी पंडीत
- ३) जागतिकीकरण आणि वंचित समाज -श्री. रमेश पतंगे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ग्रंथपालांची व्यावसायिकता

युवराज आनंदराव पाटील, ग्रंथपाल
देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, चिखली
ता.शिराळा जि. सांगली

प्रस्तावना

ग्रंथपाल हा सेवाभावी वृत्तीने करावयाचा व्यवसाय आहे. ग्रंथपालाच्या सेवाभावी वृत्तीवर सदर ग्रंथालयातील सेवांचा दर्जा अवलंबून असतो. ग्रंथपालाने नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून वाचकांना सेवा पुरविल्या पाहिजेत. आपल्या कौशल्याने व ज्ञानाने वाचकांना ग्रंथालयाकडे आकर्षित केले पाहिजे. जास्तीत जास्त वाचकांनी ग्रंथालयाचा लाभ घेण्यासाठी ग्रंथपालाने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. वाचकाभिमुख सेवा दिल्यास वाचक ग्रंथालयात येण्यास प्रवृत्त होतो. यासाठी ग्रंथपालाचे कौशल्य, ज्ञान, सेवाभावी वृत्ती उपयुक्त ठरते. ग्रंथपाल हा संशोधकाचा मार्गदर्शक असतो. संशोधकास त्यांच्या संशोधनामध्ये मदत करण्यासाठी नवीन माहिती साधनांचा वापर करणे गरजेचे बनलेले आहे. माहितीशिवाय कोणत्याही समाजाची प्रगती होऊ शकत नाही. ग्रंथालये ही माहितीची महाव्दारे आहेत. येथील माहिती उपभोक्त्यापर्यंत पोहोचण्याची जबाबदारी ग्रंथपालाला पार पाडावे लागते.

● नैतिक जबाबदारी

ग्रंथालयाचा विकास करण्याची नैतिक जबाबदारी ही ग्रंथपालाची असते. ग्रंथालयातील उपलब्ध माहिती वाचकापर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य ग्रंथपालाला करावे लागते. वाचन साहित्याचा विकास करताना कोणत्या वाचन साहित्याची निवड करावयाची हे ग्रंथपालास ठरवावे लागते. उदा. महाविद्यालय ग्रंथालयात गाईडसदृश्य वाचन साहित्य खरेदी करू नये याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर होतो. विषयाचा सखोल अभ्यास करण्याऐवजी कामचलावू अभ्यास अभ्यास गाईड सदृश्य वाचन साहित्यामुळे होण्याची शक्यता असते. वाचकांकडून पुस्तक देण्यास विलंब झाल्यास पुस्तकाचा उपयोग अभ्यासासाठी झाल्यास तशी खात्री पटल्यास सदर वाचकांकडून दंड वसूल करू नये. या ठिकाणी ग्रंथपालाची नैतिकता उपयोगी ठरते. वाचकांच्या हिताचे निर्णय काही नियम लवचिक करून घेतल्यास वाचकांच्या संस्थेत वाढ होत जाते. अशा प्रकारे ग्रंथपालाची नैतिकता ग्रंथालयाच्या वाढीस चालना देत असते.

● ग्रंथपालाची कार्ये

ग्रंथालय ही सेवाभावी संस्था आहे. ग्रंथालयाचा विकास होण्यासाठी ग्रंथपालाची भूमिका महत्वाची असते. पालकसंस्था व ग्रंथालय प्रशासन यांचा दुवा ग्रंथालय असतो. ग्रंथालयामार्फत सेवा देताना पालक संस्थेची उद्दिष्टपूर्ती होणे आवश्यक असते. याची जबाबदारी ग्रंथपालावर असते. आपले ज्ञान कौशल्य व चतुराई याव्दारे ग्रंथपालाने विकास केला पाहिजे. ग्रंथपालाची कार्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) ग्रंथालयाविषयी आत्मीयता

ग्रंथपाल हा ग्रंथालयाचा प्रमुख असतो. ग्रंथालयाचा विकास हा ग्रंथपालाचा ध्यास असला पाहिजे. ग्रंथालय प्रशासनाचा वेळ वाचला पाहिजे, पैसा वाचला पाहिजे, कमी वेळेम चांगल्या सेवा दिल्या पाहिजेत याचा आराखडा ग्रंथपालाने तयार केला पाहिजे व त्याची काटेकोर अंमलबजावणी केली पाहिजे हे सर्व करताना ग्रंथपालांना ग्रंथालयाविषयी आपुलकी असणे गरजेचे आहे.

२) वाचन साहित्य संग्रह विकास

पालक संस्थेची ध्येयधोरणे व वाचकांची आवड लक्षात घेऊन वाचन साहित्य संग्रहाचा विकास ग्रंथपालाने केला पाहिजे. ग्रंथांची खरेदी करताना त्याच्या दर्जावर भर दिला गेला पाहिजे. जास्त सूट मिळते म्हणून वाचन साहित्य खरेदी न करता खरेदी की गुणात्मक दर्जावर झाली पाहिजे. वाचन साहित्य संग्रहाचा विकास करताना ई साहित्याचाही विचार करणे आजच्या युगात गरजेचे बनेलेले आहे.

३) पूर्वग्रह दूषित दृष्टीकोन ठेवू नये

वाचकांना सेवा देत असताना वाचकाबद्दल पूर्वग्रह दृष्टीकोन ठेवू नये. ग्रंथालयात आलेल्या वाचकाला दर्जेदार सेवा दिली पाहिजे. वाचकामध्ये भेदभाव करू नये. वाचकाविषयी पूर्वग्रह दूषित असेल तर वाचक ग्रंथालयात येण्यास टाळाटाळ करतील. त्यामुळे सर्व वाचकांच्या बाबतीत समभाव ठेवावा. पूर्वग्रहदूषित दृष्टीकोन ठेवू नये.

४) पालक संस्थेची उद्दिष्टपूर्ती

पालक संस्थेची ग्रंथालयाकडून असलेली अपेक्षा पूर्ण करण्याचे काम ग्रंथपाला करावे लागते. उदा. अंधासाठी काम करणाऱ्या संस्थेचे ग्रंथालय असेल तर तेथे ब्रेनलिपीतील साहित्य खरेदी करावे लागेल. महाविद्यालयीन ग्रंथालय खरेदी करणे गरजेचे असते. पालक संस्थेच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत ग्रंथांची खरेदी ग्रंथपालास करावी लागते.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

५) ग्रंथपालाची चिंतनशीलता

ग्रंथपालाकडे चिंतनशीलता हा गुण असणे गरजेचे आहे. ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांना कोणत्या पुस्तकांची गरज आहे. हे ओळखून त्यांची उपलब्धता करून दिली पाहिजे. काही वाचक आपल्या गरजा स्पष्टपणे बोलून दाखवत नाहीत अशावेळी वाचकांना वाचन साहित्य पुरविताना चिंतनाची आवश्यकता असते.

६) ग्रंथपाल सामाजिक संस्कृतीचे जतन करणारा असला पाहिजे

वाचन साहित्य संग्रहाचा विकास करताना सामाजिक संस्कृतीचा विचार करणे ग्रंथपालास क्रमप्राप्त ठरते. ग्रंथालयात विभक्त वाचन साहित्य असू नये. वाचन साहित्य खरेदी करताना याचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

७) कालसापेक्ष बदल

ग्रंथालयाचा विकास करताना बदलत्या व्यवस्थापनाचा वापर केला गेला पाहिजे. काळानुरूप नवीन माहिती तंत्रज्ञानाचा स्विकार केला गेला पाहिजे. एकूणच ग्रंथालय व्यवस्थापनामध्ये कालसापेक्ष बदल करणे अपरिहार्य आहे. स्वतःबरोबरच ग्रंथालय कर्मचाऱ्यामध्ये बदल करणे गरजेचे आहे.

८) स्थानिक भाषेचे ज्ञान

ग्रंथपालाला स्थानिक भाषेचे ज्ञान असले पाहिजे तरच तो वाचकांना समक्षपणे सेवा पुरवेल. स्थानिक भाषा येत नसल्यास ती आत्मसात करणे क्रमप्राप्त आहे. वाचकांना सेवा देण्यासाठी त्यांची भाषा ही ग्रंथपालास अवगत असलीच पाहिजे.

● ग्रंथपाल व समाज

ग्रंथालयीन सेवांचा संबंध व्यक्तीशी पर्यायाने समाजाशी असतो. समाजाची संस्कृती परंपरा याबाबत विविध उपक्रम ग्रंथालयामार्फत राबवावेत. समाजातील अंधश्रद्धा, वाईट प्रथा, रुढी याबाबत जाबरुक्ता करणारे साहित्य उपलब्ध करणे गरजेचे आहे. तसेच या संबंधातील अनेक उपक्रम राबवून समाजाची यातून सुटका करण्याचे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. समाजाला ग्रंथालयाकडे आकृष्ट केले पाहिजे.

● ग्रंथपाल व वाचक

ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांशी ग्रंथपालाचा संपर्क असला पाहिजे. वाचकांच्या गरजा, आवडी निवडी विचारात घेऊन वाचन साहित्य उपलब्ध करून दिले पाहिजे. वाचकांच्या मनोवृत्तीचा वेध घेऊन त्याला वाचन साहित्य दिले पाहिजे. एखादा वाचक उदास व नैराश्य आलेला असेल तर निराशा दूर करण्यासाठी उपयुक्त ठरणारे पुस्तक अशा वाचकास देणे गरजेचे असते. अशा प्रकारे वाचकांच्या समस्यांवर पुस्तकोपचार करणे शक्य आहे.

● सारांश

ग्रंथपालाने ग्रंथपालन व्यवसायात व्यावसायिकतेचा वापर केला पाहिजे. वाचकांच्या वाचनाच्या गरजा पूर्ण केल्या गेल्या पाहिजेत. यासाठी नैतिकतेची आवश्यकता आहे. त्याचबरोबर व्यवसायिकतेची आवश्यकता आहे. व्यावसायिकतेचा वापर करून नवीन तंत्रज्ञान व माहिती साधनांचा वापर करून वाचकांना ग्रंथालयाच्या सेवा दिल्या गेल्या पाहिजेत. यासाठी नवीन तंत्रज्ञान ग्रंथपालाने आत्मसात करणे गरजेचे आहे. व्यवसायात होणारे बदल ज्या प्रमाणे व्यावसायिक स्वतः बदल करतो त्याचप्रमाणे ग्रंथपालाने स्वतःमध्ये बदल करणे आवश्यक बनलेले आहे.

● संदर्भ

- १) गोखले, मुग्धा : ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यास क्रमांतील नवीन प्रवाह : ज्ञानगंगोत्री डिसेंबर २००९
- २) भागवत मधुवन्ती : माहिती सल्लागार : काळाची गरज : ज्ञानगंगोत्री

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जोतीराव फुले यांच्या राजकीय विचारांचा अन्वयार्थ

कृष्णा अंबादास भानवसे

एम. फिल. संशोधक विद्यार्थी,

इतिहास विभाग,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे.

स्वातंत्र्यपूर्व भारताच्या इतिहासात प्रामुख्याने दोन प्रकारचे वैचारिक संघर्ष चालू होते. एक तर ब्रिटिशांच्या वसाहतवादा विरोधी लढत असतानाच भारतीयांमध्ये अंतर्गत दोषामुळे आणखी एक लढा चालू होता. या दोन्ही लढ्यांमध्ये परस्पर पुरक घटक शोधला तर 'आधुनिकता' हा घटक लक्षात येतो. भारतातील आधुनिकता ही पाश्चात्य मूल्ये आणि भारतीय मूल्ये यांच्या संयोगाने साकार होते या काळात आधुनिकता स्विकारण—या विचारांमध्ये वेगळेपण आढळतो विशेषतः महात्मा फुले यांच्या सारख्या समाजसुधारकांबाबत, महात्मा फुले यांनी भारतातील अवैदिक परंपरा प्राधान्याने स्वीकारली तसेच त्या काळातील लोकप्रिय 'उपयुक्ततावादाऐवजी' थॉमस पेन यांचा मानवतावाद स्वीकारला. अशा काही वेगळेपणांमुळे महात्मा फुलेंच्या दृष्टीकोणाबाबत विविध मतमतांतरे आढळून येतात.

प्रस्तुत शोध निबंधात महात्मा फुले (इ. स. १८२७—१८९०) यांच्या राजकीय विचारांचे अन्वेषण यातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी प्रामुख्याने महात्मा फुलेंनी केलेल्या लेखनाचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये महात्मा फुले यांच्या ब्रिटिश शासनाबाबतचा दृष्टिकोन समकालीन राजकीय संस्थांबाबतचा दृष्टिकोन राष्ट्र व राष्ट्रवाद याबाबतचे विवेचन तसेच राज्याबाबतची संकल्पना इ. बाबींचा विचार केला आहे. महात्मा फुले यांच्या विचारात राजकीय संदर्भांनी मध्यसुत्र शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

समकालीन राजकीय संस्थांबाबतचा दृष्टिकोन:

महात्मा फुले यांनी स्थापलेल्या 'सत्यशोधक समाज' या संस्थेच्या उद्देशपत्रिकेत 'या समाजात राजकीय विषयांवर बोलणे अर्जी वर्ज आहे' असे म्हटले आहे. यातून महात्मा फुलेंना विशिष्ट राजनैतिक किंवा राजकीय दृष्टि नव्हती असे मानले गेले. तसेच काही ठिकाणी त्यांना राष्ट्रवाद विरोधी दृष्टीचे मानले गेले. महात्मा फुलेंनी सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तकात राजकीय संघटनांची चिकित्सा केली आहे. या लेखनाचा मतीतार्थ असा की, अशा संघटनांमध्ये कृती व उक्तीच्याबाबतीत फरक आढळतो. अशा सभांमध्ये 'सार्वजनिक', 'राष्ट्रीय' असे नाव असले तरी मुख्यतः श्रीमंत, वकील, कारकुन यांचा भरणा आहे. यामध्ये कनिष्ठ जातीय शुद्र, अतिशुद्र, शेतकरी यांचा सहभाग नाही.^१

विध्वांचे परि नॅशनल काँग्रेस॥ पळे बंगल्यास॥ नाच करी

नको तो नाही मांग महारास॥ सिव्हील सर्व्हीस॥ कोणासाठी॥^२

यामध्ये महात्मा फुलेंच्या विचारांची दिशा स्पष्ट होऊ लागली. इंग्रजांकडे मागीतले जाणारे स्वातंत्र्य कोणासाठी ? हा महात्मा फुलेंचा दृष्टीकोन अर्थपूर्ण आहे. सार्वजनिक व राष्ट्रीय सभा या वास्तवीक हितसंबंधाची सार्वजनिक व राष्ट्रीय सभा नसल्याचे महात्मा फुले दाखवून देतात. अशा १८ धन्यांची एकी होऊन त्याचे चरचरीत कोडबुळे म्हणजे एकमय लोक कसे होऊ शकले? ^३ हा महात्मा फुलेंचा महत्वाचा प्रश्न आहे. समकालीन ब्रिटिश विद्वानांच्या मांडणी भारत हा भौगोलिक संज्ञेशिवाय अधिक नव्हता. याच काळात फुलेंनी अमेरिकन राजकीय विचारांचा अभ्यास केला. त्यामुळे त्यांना उच्चवर्णीय सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हा 'अपवित्र देशाभिमान' वाटतो कारण हा अभिजत दृष्टीकोन व्यक्त करण—यांच्या 'पेशवाई पुन्हा स्थापना' साठीच्या 'परशुरामा खुणा' तर नाहीत, कारण मध्ययुगीन भारतीय राज्याच्या सरंजामी किंवा सामंती स्वरूपाबाबत ते जाणून होते. म्हणूनच त्यांना जुलियश सिझर वरील नाटकामधील बुटस हा प्रजासत्ताकवादी व 'महापवित्र स्वदेशाभिमाना वाटतो' यातूनच त्यांना प्रजसत्ताक राज्याबाबत वाटणारी आपूलकी दिसते.

नॅशनल सभा इंग्रजा का बोधी॥

सत्य वर्ता आधी॥ एकीसाठी ॥^४

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

महात्मा फुलेचा देशाभिमान :

महात्मा फुले हे खरे तत्त्वनिष्ठ स्वातंत्र्यवादी होते. ^५ फुले यांना स्वतंत्र्यवादी महती कळत नव्हती असे नाही . भारताचे स्वातंत्र्य म्हणजे वरीष्ठ जातींचे स्वातंत्र्य नसून त्यात शुद्रातिशुद्रांचे स्वातंत्र्य अंतर्भूत असणे त्यांना अभिप्रेत होते. 'गुलामगिरी' या पुस्तकात फुले लिहतात की, ब्रिटिशांना भारतातून घालवून देण्याकरीता तरुणपणी भारून गेलो होतो. महात्मा फुले यांचे स्नेही मामा परमानंद माठे राजकीय विचारवंत होते, सहकारी सदाशिव गोवंडे हे सार्वजनिक सभेचे नेते होते, त्यातूनच महात्मा फुले यांना तत्सम राजकीय विचारांचा संसर्ग होणे अनिवार्य बाब होती. कोल्हापूर – बर्वे खटल्यावेळी ^६ महात्मा फुले यांनी लोकमान्य टिळक व गोपाळ गणेश आगरकर यांच्यासाठी स्वतःचे स्नेही व सत्यशोधक कार्यकर्ते रामशेट बाबूशेट उरवणे यांना जामीन होण्यास सांगितले आणि डोंगरीच्या तुरुंगातून टिळक सुटल्यानंतर इ.स. १८८२ मध्ये त्यांच्या सत्कारात पुढाकार घेणे या बाबींमध्ये जोतीरावाचा देशाभिमान दिसतो.

ब्रिटिशांविषयी भूमीका :

'अंत्यजांनी तुम्ही उपकार स्मरा, पोटी गच्च धरा, इंग्लिशस' असे महात्मा फुले यांनी म्हणजे यामागची भूमीका समजावून घ्यावी लागते. फुले यांनी ओळखले होते की विषय परिस्थितीत जनआधारीत राज्यक्रांती शक्य नाही. अभिजनांदारे होणा-या क्रांतीबाबत त्यांना संशय वाटत होता. सामाजिक प्रगतीला आणि क्रांतीला प्रतिकूल ठरलेल्या ब्राम्हणी राज्यापेक्षा इंग्रज राज्य परवडले. ^७ म्हणूनच महात्मा फुले म्हणतात, "इंग्रज लोक आज आहेत, उद्या नाहीत, ते आपल्या जन्मास पुरतील म्हणून कोणच्याने खास करून सांगवत नाही. यास्तव त्या लोकांचे राज्य देशात आहे तोंच आपण सर्व शुद्रांनी जलदी करून भटांच्या वडिलोपार्जित दास्यापासून मुक्त व्हावे यामध्ये मोठा शहाणपणा आहे." ^८ वरील विधानावरून स्पष्ट होते की, ब्रिटिश राज्याचा त्यांच्या धोरणाचा तसेच आधुनिकतेचा काळ परिस्थितीनुसार फायदा करून घेणे फुलेंना अभिप्रेत होते. तसेच ब्रिटिश राज्याची अल्पकीनता त्यांना जाणवली होती. अशा परिस्थितीत त्यांनी मांडलेली रणनीती यातून त्यक्त होते. ब्रिटिशांच्या दास्य शृंखला महात्मा फुलेंना मान्य असणे म्हणजे 'मानवमुक्तीच्या लढ्यातील पाईका' ^९ ला राष्ट्रमुक्ती अपेक्षित नसणे होय व हे शक्य नव्हते.

'ब्रिटिशांची दोस्ती करून ब्राम्हणशही मोडण्याच्या कल्पनेमूळे या क्रांतीकारकत्वाला छेद गेला कारण इंग्रजांशी दोस्ती म्हणजे अंतीमत: त्यांच्या हितसंबंधाच्या कक्षेत व मर्यादित आपल्या हितसंबंधांचा मेळ घालणेच होय.' ^{१०} हे प्रा. बी. व्ही. औटी व प्रा. अशोक चौसाळकर यांचे मत योग्य वाटत नाही. महात्मा फुले यांनी नहमीच क्रांतीकारक भूमीका घेताना ब्रिटिश हितसंबंधांशी मेळ घातल असे म्हणणे अयोग्य ठरते. वरील विधानामध्ये जाणवते की, त्यांना महात्मा फुलेंची रणनीती समजली नाही.

सरकारची आर्थिक चिकित्सा :

'हल्लीचे आमचे महातत्वज्ञानी ख-या एका देवास भजणारे इंग्रज सरकार बहादर, म्युनिसिपालटीद्वारे, अन्य मार्गाने रयतेचे द्रव्य हरण करून.....' ^{११} अशी जेव्हा ब्रिटिश शासनाची फिरकी घेतात तेव्हा त्यांच्या दृष्टीकोन व्यक्त होतो . ते म्हणतात " अहो सरकारच्या मनांत आम्हा कंगाल शेतक-यांविषयी खरोखर कळवळा आहे तर ते आपले बिलयती सावकरांचे एक अर्ब रकमेचे व्याज अजिबाद खंद का करीत नाहीत? ^{१२} तसेच दर सहा मैलावर जागोजागी जकात वसवून त्याजपासून लाखे रुपये गोळा करू लागले.. . सर्व जंगले सरकारने आपल्या घशात सोडली त्यांच्या कोंड्याभोंड्याच्या भाकरीबरोबर तोंडी लावण्याच्या मिठावरसुद्धा भली मोठी जकात वसवली आहे.....

शेतक-यांचे शेतात भरपूर पाणी पोटभर भाकर व अंगभर वस्त्र मिळावे असा वरकांती भाव दाखवून आतून आपल्या देशबांधव युरोपीयन इंजिनियर कामगारास मोठे मोठे पगार देण्याचा हेतू मनी धरून, त्यांचे कर्ज हिंदुस्तानाच्या बोडक्यावर वाढवून त्या कर्जापैकी लक्षवधी रुपये खर्ची घालून जागोजागी कालवे बांधले... पाण्याची किंमत मनमानेल तशी घेऊन तजबिज ठेवली जाते काय? ^{१३}

महात्मा फुले यांचे 'शेतक-यांचा आसूड' पुस्तकातील हे विवेचन म्हणजे ब्रिटिशांच्या आर्थिक चिकित्सेचाच नव्हे तर त्यांच्या आर्थिक राष्ट्रवादी दृष्टीचा सज्जड पुरावाच होय, ही आर्थिक दृष्टी बहुजन विशेषत: शुद्र आणि शेतक-यांच्या हिताची आहे. ब्रिटिश विराधात जनवादी राष्ट्रीय चळवळ सुरू झाले नंतर त्यातील सविनय कायदेभंगाच्या लढ्यात महात्मा फुलेंनी उल्लेखीत केलेले जंगल व मिठ हे घटक प्रकट होतात ही बाब सुद्धा लक्षात घ्यायला हवी तसेच ब्रिटिशांच्या वसाहत वादाच विविध आर्थिक टप्प्यांनुसार परकियांदारे गुंतवणूक, जकात जंगलावर ताबा, शेती व सिंचनाच्या साधनांदारे कर तसेच शासकिय कर्मचा-यांचे पगार इ. भारतीयांच्या शोषणाचे मार्ग स्पष्टपणे सांगितले आहेत.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शोषकांचा विरोध :

भारतीय प्रबोधन व आधुनिकता यांचा पाया रचण्यास व सरंजामी रचनेच्या विरोधस सुरुवात झाली. महात्मा फुले यांनी या सरंजामी रचनेला विरोध केला. हा विरोध मध्यस्थ, दलाल, सावकार, प्रशासक यांच्या बाबतीत प्रगट झाला आहे पण समकालीन परिस्थितीत अशा क्षेत्रात अधिक प्रमाणात ब्राम्हण वर्गच होता. मात्र फक्त ब्राम्हण प्रभुत्वाचा बीमोड हे फुले यांच्या विचाराचे मुख्य सुत्र निश्चितच नव्हते.गं.बा. सरदार यांच्या विवेचनानुसार महात्मा फुले यांचा लढा हा शोषितांच्या शोषनाविरुद्ध लढा होता.म्हणूनच शोषित असलेल्या शुद्र, शेतकरी आणि स्त्रिया यांच्या हितसंबंधाच्या आड यणा—या सर्व घटकांना महात्मा फुले यांनी विरोध केला. समकालीन परिस्थिती व त्यातील मर्यादा लक्षात घेऊन आपणास एवढेच म्हणता येईल कि प्रसंगी ब्रिटिशांची मदत घेतली पण त्यांच्या हितसंबंधासाठी मेळ मात्र कधीच बसू दिला नाही.

महात्मा फुले यांनी लावलेला 'पर्यायी संस्कृती'^{१४} चा वृक्ष बहुत करून सामाजिक—धार्मिक अंगांनी बहरला आहे.त्यास फुटलेले राजकीय फांदी म्हणजे 'दीनबंधु, सार्वजनिक सभा' होय या सभेचे हितसंबंध अभिजांशी जुळत नाहीत तसेच ते ब्रिटिशांशी ही जुळत नाहीत. महात्मा फुलेंनी केलेल्या शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक सुधारणा चळवळीद्वारे झालेल्या जाणिवजागृतीतून वसाहतवाद विरोधी राष्ट्रीय लढ्यात अनेक नेते व कार्यकर्ते लाभले. नारायण गणपत अमृतकर यांनी १९२७ साली महात्मा फुलेंना 'भारताच्या स्वातंत्र्याचे जनक'^{१५} असे संबोधले आहे.यातून स्पष्ट होते की, महात्मा फुलेंचे अनुयायी वसाहतवाद विरोधी राष्ट्रीय लढ्यातही सहभागी झाले होते. १९३० साली शेतक—यांना आणि अस्पृश्यांना काँग्रेस प्रवेशाचे अवाहन केले गेले त्यामूळे महाराष्ट्रातील ज्योतीरावाच्या विचारसरणीच्या लोकांनी राष्ट्रीय सभेत प्रवेश केला.^{१६}

राष्ट्रसभेसाठी मित्र होऊ जातो॥ यईन म्हणतो॥ मद्रासेस
जसे मांग—म्हार यांचे नव्हे दादा। पुन्हा शत्रुभेद॥ जागा देतो^{१७}

शासनाबाबतची संकल्पना :

महात्मा फुलेंच्या समारच्या आदर्श प्राधान्याने अमेरिकन आणि फ्रेंच आहे.^{१८} यांना मिळालेले शिक्षण व पाश्चात्य विश्वाची आलेली जाण अमेरिकन आणि स्कॉटिश मिशन यांद्वारे आलेली आहे. मानवी हक्क राज्यसंस्था आणि स्वातंत्र्य यांच्याविषयीच्या फुलेंच्या कल्पना अमेरिकन मुशीतून घडलेल्या आहेत. महात्मा फुले यांच्यावर थॉमस पेन यांचा प्रभाव होता. व्यक्तीस्वातंत्र्याबात तो जॉन स्ट्युअर्ट मिलच्या कितीतरी पुढे होता.^{१९} महात्मा फुले हे जहाल अशा उदारमतवादी प्रवाहाचे घटक होते.^{२०} या जहाल उदारमतवादी विचारप्रवाहावर जॉन लॉक यांचा प्रभाव होता. महात्मा फुले हे लोकसत्ताक आणि लोककल्याणकारी राज्याचे दृष्टे पुरस्कर्ते होते. जातिविहिन एकत्म राष्ट्राची कल्पना^{२१} जोतीराव फुले यांच्या पुढे होती एकुणच या विवेचनात आपणास जानवते की, शासनविषयी त्यांची संकल्पना आधुनिक लोकशाही राज्यासमान होती.

आठराधान्याचे कोंडबुळे होऊन 'एकमय लोक' किंवा राष्ट्रनिर्मिती ही अवघड आणि दीर्घकालीन प्रक्रीया आहे. जातीराव फुले यांनी राष्ट्रीय सभेला 'सत्यवर्ता आधी एकीसाठी' असा सल्ला दिला आहे .तसेच त्यासाठी आर्यवर्तीय गहाण काढणे आवश्यक मानले आहे .व या मार्ग राष्ट्रीयसभेच्या शत्रूभेदाला कशी जागा देते हे स्पष्ट केले .अशाप्रकारे नुकत्याच उदयास आलेल्या राष्ट्र जातिवर्गाबाबतच्या भूमिकेतील मर्यादा स्पष्ट केल्या.

जोतीराव फुलेंचा दृष्टीकोन मुळातच लोकशाही प्रधान होत. त्यांना सामाजिक विषमतेची तिब्र जाणीव होती यासाठी त्यांनी राजकीय सुधारणे अगोदर राजकीय लोकशाही अगोदर, सामाजिक लोकशाही निर्माण करण्यावर भर दिला असे म्हणता येईल. अ. आर. देसाई यांनी राष्ट्रवादासंदर्भात मांडलेल्या समाजजिवनाच्या लोकशाहीकरणाची पक्रिया महात्मा फुलेंच्या कार्यात दिसते. सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक अशा विविध क्षेत्रात पर्यायी संस्कृती उभारून लोकशाहीवादी का जोतीराव फुले यांनी केले. शुद्रातीशुद्र, स्त्रीया आणि शेतकरी यांचे लढाऊ तत्वज्ञान उभारले. ब्रिटिशांच्या आधुनिकतेचा आसूड भारतीय समाजाच्या दोषांवर ओढला तरी ब्रिटिश हिताशी मात्र मेळ बसू दिला नाही. एवढेच नव्हे तर त्यांना ब्रिटिशांच्या वसाहतवादी धारणांची आर्थिक अंगाने चांगली जाण होती, व त्या माध्यमातून त्यांनी ही जाण लेखनात व्यक्त केली आहे. यामध्ये आर्थिक राष्ट्रवाद व्यक्त होतो. फुलेंना सर्वांगीण लोकशाही अपेक्षित होती. स्थलकाल सापेक्ष धोरणीपणा दाखवून सामाजिक लोकशाहीस पूरक कार्य करून अपेक्षित असणारा सामाजिक लोकशाहीकडून राजकीय लोकशाहीकडे जाणारा मार्ग प्रशस्त केला.

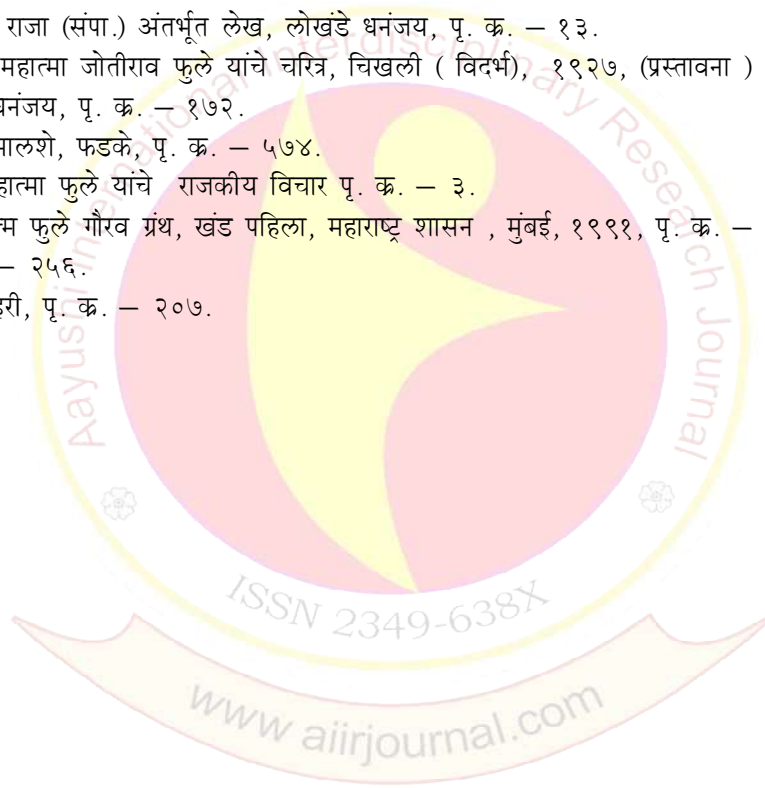
संदर्भ टिपा.

१ कीर, मालशे, फडके (संपा.) महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र शासन मुंबई, १९९१, पृ. क्र.— ५२०.

२ किता, पृ. क्र. — ५७८.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- ३ कित्ता, पृ. क्र. — ५२१.
४ कित्ता पृ. क्र. — ५७८.
५ सरदार गं. बा., महात्मा फुले: व्यक्तीत्व आणि विचार, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, १९८२ , पृ. क्र. — १७२.
६ नरके हरी, महात्मा फुले : शोधाच्या नव्या वाटा, पृ. क्र. — ३०६.
७ कीर, धनंजय, महात्मा जोतीराव फुले , पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, १९७३ , पृ. क्र. ९१.
८ उपरोक्त, कीर, मालशे, फडके, पृ. क्र. — २९३.
९ दीक्षीत, राजा पर्यायी संस्कृतीचे निमित्त, लेख अंतर्भूत, लोखंडे, धनंजय (संपा.), पुणे विद्यापीठ वार्ता, २०००, पृ. क्र.— १२.
१० उपरोक्त, नरके , हरी, पृ. क्र. — ९८.
११ उपरोक्त, कीर, मालशे, फडके, पृ. क्र. — २९३.
१२ कित्ता, पृ. क्र. — २९४.
१३ कित्ता, पृ. क्र. — २९१.
१४ उपरोक्त, दीक्षीत राजा (संपा.) अंतर्भूत लेख, लोखंडे धनंजय, पृ. क्र. — १३.
१५ पाटील पं. सी., महात्मा जोतीराव फुले यांचे चरित्र, चिखली (विदर्भ), १९२७, (प्रस्तावना)
१६ उपरोक्त, कीर, धनंजय, पृ. क्र. — १७२.
१७ उपरोक्त, कीर, मालशे, फडके, पृ. क्र. — ५७४.
१८ मोरे, सदानंद, महात्मा फुले यांचे राजकीय विचार पृ. क्र. — ३.
१९ नरके, हरी, महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, खंड पहिला, महाराष्ट्र शासन , मुंबई, १९९१, पृ. क्र. — २४५.
२० कित्ता, पृ. क्र. — २५६.
२१ उपरोक्त, नरके हरी, पृ. क्र. — २०७.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सबाल्टर्न इतिहास लेखनाच्या दृष्टिकोनातून घिसाडी जमातीचे चिकीत्सक विवेचन

श्री .किरण सर्जेराव पवार

[पी .एच .डी .संशोधक

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे

इतिहासहे एक सतत वाढत जाणारे स्थित्यंतर आहे .तसेच इतिहास म्हणजे स्वतंत्रतेसाठीआणि मानवीप्रक्रियेच्या नवीन उच्च आकलनासाठीलोकांनी केलेल्या संघर्षाची नोंद होय .कार्ल मार्क्सने सांगितलेल्या पाया आणि इमला या सामाजीक सिद्धांतानुसार समाजाच्या विकासात उच्च वर्गाप्रमाणेच खालच्या वर्गातील जाती जमातींचाही समावेश असतो .परंतु या सामाजीक घटकांचे कर्तृत्व नेहमीच समाजासमोर येत नाही .किंबहुना त्याची इतिहासात नोंद घेतली जात नाही .तथापी सामान्य मानसामध्येही इतिहास घडवण्याची क्षमता असते .

१९८०च्या दशकात साम्राज्यवाद,प्राथमिकतावाद,नवमार्क्सवाद,राष्ट्रवाद, स्त्रिवाद तसेच आंबेडकरवाद इ .घटकांभोवतीच भारतीय इतिहासलेखन फिरत होते .यावेळी इतिहास पुर्नमुल्यांकनाची गरज निर्माण झाली .याच काळात भारतीय विचारवंत रणजीत गुहा यांनी इतिहासलेखनातील सबाल्टर्न स्टडी ही संकल्पना मांडली .सबाल्टर्न ही संकल्पना इटालियन मार्क्सवादी व कम्युनिस्ट पार्टीचा नेता अँटानिओ ग्रामशी(१८९१-१९३७)याच्या 'कनिष्ठ दर्जाचे घटक' या संकल्पनेच्या जवळ जाणारी आहे .निम्नजाती कामगार कारागीर तसेच स्त्रिया इ .घटकांचा सामाजीक विकासात हातभार असतो .तथापी समाजातील काही दुर्लक्षित घटकांचा इतिहास हा सुद्धा महत्वाचा आहे .इतिहासलेखनातील सबाल्टर्न स्टडी या संकल्पनेचे स्वरूप स्पष्ट करताना अभिजित साहु हे इ .पी .थॉम्पसन यांच्या 'Popular Movementsand Middle Class Leadership'या ग्रंथातील "History from Below being by concentrating on local and regional developments, encompassing various groups in the word popular-tribal, Peasant, artisan, labour protests and in the middle class a class which started asserting some kind of regional on national leadership an which had a totally different composition from Princes and Zamindars."या परिच्छेदाचा आधार घेतात .थोडक्यात इतिहासलेखनातील सबाल्टर्न स्टडी ही संकल्पना समाजातील निम्न घटकांचा इतिहास समोर आणण्यास सहाय्यभूत आहे .¹

मध्ययुगीन कालखंडात गावगाड्यातील भटक्या जमाती या समाजासाठी अत्यंत आवश्यक होत्या .परंतु गावगाड्यावर वतनदार व बलुतेदार या वर्गाचे वर्चस्व होते .म्हणजेच भटक्या जमाती या गावगाड्याला आवश्यक असूनही सामाजीक विकासाच्या लाभापासून वंचितच होत्या .घिसाडी जमात ही अशीच एक गावगाड्याला आवश्यक परंतु कायमच दुर्लक्षित राहिलेली जमात होय .सबाल्टर्न अर्थात एक वंचित घटक म्हणून या जमातीचा अभ्यास करणे उद्बोधक ठरते .

गावगाड्यातील घिसाडी जमातीचे स्थान

भारतातील जाती जमातींचे राहणीमान परंपरा [खेडी]भाषा [बोली]रीती[व्यवसाय हे विविध पातळीवर वेगवेगळे दिसून येते .साहजीकच या विविधतेमुळे भारतीय समाज बहुरंगी व बहुआयामी बनलेला आहे . भारतीय समाजाच्या याच बहुआयामी स्वरूपामुळे तसेच विविध प्रकारच्या जाती जमातींच्या व्यामीश्रतेमुळे विविधतेत एकता असलेला देश म्हणून भारताची ओळख निर्माण झाली आहे .याच बहुआयामी स्वरूपाचा एक भाग म्हणजे जातीव्यवस्था होय . जातीव्यवस्थेच्या संदर्भात मानवंशशास्त्रज्ञ घुर्ये असे म्हणतात की [A] cast was a group with a separate arrangement for meeting out justice to its members apart from that of the community as a whole,within which the caste was included as only one of the group.This means that,in this caste bound society the amount of community feeling must have been restricted and that the citizens owed moral allegiance to their caste first, rather than to thecommunity as awhole."²भारतातील जातीव्यवस्थेची उतरंड ही प्राचीन कालखंडापासून एका विशीष्ट चौकटीमध्ये निर्माण होत आलेली आहे .या चौकटीमध्ये विविध जाती जमातींनी स्वतःचे अस्तित्व[परंपरा]बोली[रीती]बोलीभाषा[श्रुतेतीक भाषा टिकवून ठेवत स्वतःला विकसित केले आहे .याच जातीव्यवस्थेतील एक महत्वाचा घटक म्हणजे भटक्या विमुक्त जाती जमाती होय .

घिसाडी जमातीची ऐतिहासिकता

प्राचीन काळात धातु विज्ञान फार प्रगत होते .धातु व्यावसायिकांमध्ये लोहार [मुर्तिकार][मुर्णकार यांचा समावेश होई .त्यापैकी लोहार हा तत्कालीन कालखंडातील लष्करी व सामाजीक दृष्ट्या फार महत्वाचा होता .प्राचीन काळात लोहाराला कर्मर म्हणून

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ओळखले जाई तर आदी पुराणात त्याला अयस्कार म्हंटले गेले. भारतातल्या महाराष्ट्र राजस्थानमध्य प्रदेशउत्तर प्रदेशकिर्नाटक इ. भागात लोहाराला वेगवेगळ्या नावाने संबोधले जाई. मध्ययुगिन कालखंडातही लोहाराचे महत्व अबाधीत राहिले. 16 व्या शतकात भारतातील परिस्थिती ही युद्धजन्य होती त्यामुळे साहजिकच सामान्य लोकांमध्ये स्थलांतराचे प्रमाण मोठे होते. तत्कालीन राजस्थानमध्ये लोहारकाम करणारी अर्थात गाडी लोहार या नावाने ओळखली जाणारी एक जमात महाराष्ट्रामध्ये आली आणि घिसाडी नाव धारण करून भटकंतीचे जीवन अंगीकारून राहु लागली. या जमातीची घिसाडी या नावाने स्वतंत्र ओळख ही १६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व १७ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंतच्या सुरुवातीच्या काही दशकांमध्ये निर्माण झाली.

घिसाडी नावाचा विचार केला तर असे दिसते की घिसाडी हा शब्द घिसणे या धातुसाधिताचे रूप आहे.³ लोखंडाच्या वस्तुश्रुतीउपयोगी औजारेह्यारेह्यारे इ. वस्ते बनवल्यानंतर धार चकाकी किंवा गुळगुळीतपणा येण्यासाठी लोहार किंवा घिसाडी त्यांना नेहमी घासून घासून घेत असतो. त्यामुळे अशा वस्तुंना घासणारा किंवा चकाकी आणणारा कारागीर म्हणजे घिसाडी होय. अशी या नामाची उत्पत्ती वाटते. परंतु हा अंदाज पुरेसा तार्किक वाटत नाही कारण सुतार सुद्धा वस्तुला घासून चकाकी आणतात. घिसाडी नामाच्या उत्पत्तीविषयी सिराज उल हसन हे 'The cast and Tribes of H.E.H.Nizams Dominions' या ग्रंथात म्हणतात की'घिसाडी हा शब्द घैस या उर्दु या शब्दापासून तयार झाला आहे. उर्दुमध्ये घैस या शब्दाचा अर्थ घिसने असा होतो.⁴ परिणामी घिसने या शब्दापासून घिसाडी हा शब्द तयार झाला असे आपणास म्हणावे लागते.

घिसाडी जमातीच्या महाराष्ट्रात येण्यामागे एक विचारप्रवाह असा सांगितला जातो की १५६८ मध्ये राजस्थानमध्ये चितोडगड या ठिकाणी राजपुतांचे राज्य होते. त्यावेळी मोगल सम्राट अकबराने चितोड जिंकून घेतले. अशा वेळी राजपुत राज्याच्या लष्करामध्ये शस्त्रे निर्माण करणाऱ्या गाडी लोहार नामक जमातीचे लोक अत्यंतदुखी झाले व त्यांनी अशी प्रतिज्ञा केली की जोपर्यंत चितोड राजपुतांच्या ताब्यात येत नाही तोपर्यंत राज्यात पुन्हा परतणार नाही व असेच भटके जीवन जगु लागली. राज्य सोडून जाताना या लोकांनी प्रतिज्ञा केली. हिच गाडी लोहार किंवा राजपूत लोहार जमात भटकत भटकत महाराष्ट्रात आली व भटकंतीचे जीवन अंगीकारून घिसाडी या नावाने राहु लागली.⁵ शत्रुच्या प्रदेशात आपण मुलूचे कोण आहोत हे कुणाला समजु नये म्हणून आम्ही घोसंडी गावचे रहिवासी आहोत अशी ते इतरांना आपली ओळख सांगु लागले. त्यामुळे घोसंडी गावचे रहिवासी असलेले घिसाडी अशी त्यांची ओळख निर्माण झाली.⁶ तसेच पुर्विच्या काळी घिसाडी जमातीमध्ये कुस्ती खेळणे मानाचे समजले जायचे. शरीरसंपदा असल्यामुळे घिसाडी पहिलवान लोकप्रिय असत. तसेच घिसाडी पहिलवान हे प्रतिस्पर्ध्याला घिसा नावाचा डाव टाकून पराभूत करत असत. त्यामुळे घिसा डाव टाकणारा पहिलवान घिसाडी अशी त्यांची ओळख बनली.⁷ तर के. एन. सिंग People of India-Maharashtra Vol. XXX part I या ग्रंथात म्हणतात की 'No authentic report on the Ghisadi community is available which can give a clue about their origin and history of their migration to their present habitual'.⁸ तर डब्लु. कुक हा इंग्रज अधिकारी घिसाडी जमात ही मुलूची दख्खन किंवा दक्षिण भारतातील असल्याचे सांगतो.⁹ थोडक्यात सर्व शक्यतांचा विचार केला तर असे दिसते की घिसाडी जमात ही राजस्थानमधून महाराष्ट्रात स्थलांतरीत झालेली राजपूत लोहार किंवा गाडी लोहार नामक जमात आहे.

घिसाडी जमातीचा विकास

मध्ययुगीन कालखंडातील महाराष्ट्रातील ग्रामप्रशासनात गावगाड्याचे फार महत्व होते. आणि या गावगाड्यात लोहार हा अतिशय महत्वाचा घटक होता. परंतु तत्कालीन कालखंडात दोन किंवा तीन गावांसाठी एकच लोहार असे त्यामुळे सुगिच्या दिवसांत गावातील लोहार हा कामात अत्यंत व्यस्त असे. साहजिकच शेतकऱ्यांना ऐन सुगीच्या दिवसांत शेतीपयोगी औजारे नविन किंवा डागडुजी करून वेळेवर मिळत नसत. अशा वेळी गावात भटकंती करत व्यवसाय करणारे घिसाडी येत आणि गावातील शेतकऱ्यांची कामे त्वरीत करून देत. याबदल्यात घिसाडी कारागिराला पैसे द्याऱ्याच्या वस्तु मिळत. सुगी संपल्यावर हे घिसाडी कुटुंब दुसऱ्या गावी निघून जात असे. गावोगाव अशी कित्येक घिसाडी कुटुंबे भटकंती करत आपले पोट भरत.¹⁰ म्हणजेच घिसाडी जमातीचे लोक एका ठिकाणी स्थिर राहत नसत. अर्थात घिसाडी जमात ही विकासापासून वंचित होती.

सबाल्टर्न म्हणून घिसाडी जमातीची सध्यास्थिती

आधुनिक कालखंडातही घिसाडी जमात विकासापासून खुप दूर आहे. कित्येक घिसाडी कुटुंबे आजही गावोगाव भटकत आहेत. कोणत्याही एका गावात त्यांना जास्त दिवस थांबु दिले जात नाही कारण त्यांच्याकडे चोर म्हणून पाहिले जाते. साहजिकच अनेक घिसाडी कुटुंबांची भटकी वृत्ती आजही कायम आहे. तसेच एका गावी स्थिर नसल्यामुळे घिसाडी लोकांना रहिवासी प्रमाणपत्र जित प्रमाणपत्र इ. मिळत नाहीत. साहजिकच शासनाच्या सर्व योजना व सवलतीपासून या जमातीतील लोकांना वंचित रहावे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

लागते .साहजिकच इतर जमातींच्या तुलनेत घिसाडी जमातींच्या लोकांचा आर्थिक सामाजिक विकासच झाला नाही .म्हणजेच घिसाडी जमात एक अप्रगत जमात म्हणून जीवन जगत आहे .

घिसाडी जमातीच्या आर्थिकतेचा जर विचार केला तर असे दिसून येते की घिसाडी जमातीचे दरडोई उत्पन्न हे अत्यंत कमी आहे .कारण आधुनिकतेमुळे अनेक प्रकारची शेतीउपयोगी यंत्रे निर्माण झाली आहेत घिसाडी जमातीच्या लोकांनी निर्माण केलेल्या वस्तु या मजबुत परंतु दिसायला ओबडधोबड असतात .परिणामी यंत्रावर निर्माण झालेल्या चकचकीत वस्तु परंतु जास्त टिकावू नसलेल्या वस्तुंना ग्राहक पसंतीदेतात .साहजिकच घिसाडी जमातीच्या लोकांचे आर्थिक दारिद्र्य वाढत आहे .त्यामुळे त्यांचे जीवनमान कमालीचे खालावलेले आहे .अर्थात पोटाची खळगी भरण्यासाठी या जमातीतील लोक गावोगाव भटकत आहेत . दारिद्र्यामुळे साहजिकच या जमातींच्या लोकांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा कल अतिशय उदासिन आहे .परिणामी घिसाडी जमातीतील मुला मुलींचे शिक्षणातील प्रमाण अत्यल्प आहे .इकोनेट संस्थेने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार असे दिसते की घिसाडी जमातीतील शिक्षणाचे प्रमाण हे केवळ १२.५ टक्के आहे .¹¹ शिक्षणाच्या अभावामुळे साहजिकच निरक्षरता विरोजगारी आरोग्याच्या समस्या अधिश्रद्धा इ .विघातक समस्या आज घिसाडी जमातीमध्ये निर्माण झालेल्या आहेत .

जगात आधुनिकरणाचे वारे वाहु लागले आणि याचा परिणाम घिसाडी जमातीवरही पडला .जमातीमध्ये आता शिक्षीत तरुणांची संख्या वाढत आहे . घिसाडी जमातीचे महत्वाचे काम म्हणजे लोखंडी औजारे बनवणे परंतु औद्योगिकरणामुळे हे काम नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे . त्यामुळे जमातीतील लोकांनी नवीन नवीन व्यवसाय करण्याला प्रारंभ केलेला आहे . बांधकाम व्यवसाय इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांची दुरुस्ती शिक्वणी शिकवण्या घेणे खाजगी वाहतुक हॉटेल व्यवसाय इ . क्षेत्रामध्ये जमातीतील लोक सहभाग घेत आहेत .तसेच जमातीमध्ये प्राध्यापक डॉक्टर पत्रकार अशा पदापर्यंत जाणारे तरुण निर्माण झाले आहेत साहजिकच जमातीतील कित्येक लोक आता भटकी वृत्ती सोडून शहरांमध्ये स्थिर होत आहेत .¹²

समारोप

मध्ययुगिन कालखंडात गावगाडा हा अर्थव्यवस्थेचा कणा होता आणि हा गावगाडा चालवणारे पाटिल कुलकर्णी व बलुतेदार आलुतेदार वर्ग अतिशय महत्वाची भुमिका बजावत होते . या वर्गाव्यतिरिक्त गावगाड्यासाठी आवश्यक असणारा भटक्या जमातींचा वर्गही अस्तित्वात होता .या भटक्यांपैकी घिसाडी जमात फार महत्वाची होती .आधुनिक काळातही ही जमात आपले महत्व राखून आहे .म्हणून घिसाडी जमातीचा ऐतिहासिक विकासात्मक आढावा घेणे अत्यंत महत्वाचे ठरते .

समाजातील एक वंचीत घटक म्हणून घिसाडी जमात आजही अत्यंत दुर्लक्षित आहे .शिक्षण मिळत नाही अर्थिक सुवत्ता या समाजनिर्मितीसाठी आवश्यक असणाऱ्या महत्वाच्या बाबी समाजात कासवगतीने विकसित होत आहेत .परंतु समाजातील अजून खुप मोठा घटक हा सामाजिक हक्क मुक्तभूत अधिकार शिक्षण इ .गोष्टींपासून अनभिज्ञ आहे .जमातीतील लोकांनी आता संघटन करणे खुप महत्वाचे आहे त्याशिवाय जमातीचा विकास होणे असंभव आहे .तसेच समाजानेही घिसाडी जमातीलाही स्वतःच्या विकासाचा हक्क आहे असे मानून समाजविकासाच्या प्रवाहात या भटक्या जमातीला सामावून घेणे फार महत्वाचे आहे .अन्यथा घिसाडी जमात एक वंचीत घटक म्हणूनच आपली ओळख कायम ठेवेल .

संदर्भ

- 1) Abhijit Sahoo ,Articles :Subaltern Studies : A New Trend in Writing History , Odisha Review, November – 2014,Page No. 84.
- 2) Ghurye, Cast, Class and Occupation, Popular publication, Bombay, 1961, page no.19
- 3) डॉ .चव्हाण दिलीप घिसाडी जमातः एक अध्ययन सवली प्रकाशन पुणे द्वितीय आवृत्ती २००६ पृष्ठ क .२२
- 4) Sayed,Siraj-ul-Hasan,The cast and Tribes of H.E.H.Nizams Dominions,The Time Press,Bombay,1920,page no.201
- 5) चव्हाण रामनाथ लिख दिनिक तरुण भारत जानेवारी १९८६
- 6) चव्हाण रामनाथ भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत खंड २ दिशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा .लि . पुणे प्रथम आवृत्ती २००४ , पृष्ठ क . २१५
- 7) कित्ता पृष्ठ क . २१५
- 8) Sing,K.N.,People of India-Maharashtra Vol.XXX part I,anthropological survey of India,page no.226

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 9) Crooke, W., The Native Races of British Empire – Northern India, London, 1907, page no.94
- 10) मुलाखत निरायण साळुंके प्रिण्टिंग प्रि. ७६ वर्ष दिनांक २३ जानेवारी २०१४
- 11) अहवाल इकोनेट संस्था पुणे प्रिण्ट क. ७६
- 12) मुलाखत रविंद्र पवार शहर टाकली प्रि. ३२ वर्ष दिनांक २ ऑगस्ट २०१५

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भटक्या जमाती व बाबासाहेब आंबेडकर

जगन्नाथ बाबासो सावंत

संशोधक

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

भारतीय समाज आणि संस्कृती अतिप्राचीन आहे. भारतात अनेक जाती, जमाती, पंथ, वांशिक व भाषिक इत्यादि विविध सामाजिक समूह अस्तित्वात आहेत. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत भटके व इतर वंचित जाती जमातींचा बारकाईने इतिहास लिहला गेला नाही कारण आपल्या देशात चातुर्वर्ण्य व जातीव्यवस्था पाळणारे वर्ग असल्याने या शुद्र, कारागीर, जाती जमातींचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, व त्यांच्या कलाकौशल्या संदर्भातील इतिहास लिहला गेलेला नाही. आपल्या देशात इतिहास फक्त उच्च वर्णाचाच असावा असे प्राचीन मानवधर्म शास्त्रकारांनी सांगितलेले आहे. 'स्वधर्म एष सुतस्य साध्दिष्ट पुरातने: देवतानामृषीणां च राजां चामित तेजसाम वंशाना धारणं कार्यं श्रुतानांच महात्मनाम इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः' म्हणजे, इतिहास पुराणात ब्रह्मवाद्यांना द्वारा सांगितलेले देवता, ऋषी, पराक्रमी राजा यांची वंशावळी व महात्मांनी सांगितलेल्या गोष्टींचाच असावा. प्राचीन काळापासून शुद्र, अदिवासी, व अदिवासी अदृश्य भटके यांचे जीवन आणि कलाकौशल्य संदर्भात इतिहास लिहला नाही. पाश्चिमात्य, भारतीय राष्ट्रवादी व इतर अभ्यासकांनी जात व जमात यांचा उपयोग त्यांच्यातील फरक न दाखविता समान अर्थाने केल्यामुळे, त्या संकल्पना बाबत संदिग्धता निर्माण झालेली आहे. भारतीय समाजात आज जात कोणती? व जमात कोणती? असे अनेक प्रश्न निर्माण झालेली आहेत. जाती जमाती मधिल मुळचे रहिवाशी कोण? या संदर्भात मानववंशज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ यांच्यामध्ये अनेक मतभेद आहेत. अदिवासी व भटक्या जमातीचे प्राचीन काळातील इतिहास ज्ञात नसला तरी राईस्ले, शूबर्ट, इत्यादी मानववंश शास्त्रज्ञांनी, समाजशास्त्रज्ञ गो. स. घुर्गे, बी. आर. आंबेडकर आणि जेम्स फर्ग्युसन यांनी ते या देशातील 'अदिम रहिवाशी' (Primitive Tribes) असल्याचे स्पष्ट केलेले आहे.

पूर्वी अदिम जीवन जगणाऱ्या जमाती व यातील काहीना ब्रिटिशकाळात गुन्हेगारीचा शिकका बसलेल्यांना महाराष्ट्र शासनाच्या यादीत विमुक्त जमाती (De-notified Tribes) व भटके जमाती (Nomadic Tribes) म्हणून समावेश करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्रात भटक्या विमुक्त जमातीच्या एकूण ४२ प्रमुख जमाती आहेत, या बेचाळीस जमातींच्या अनेक पोटजाती ही आहेत. महाराष्ट्रातील विमुक्त जमाती (DNT) मध्ये रामोशी, वडार, कैकाडी, भामटा, बेस्तर, बेरड, कंजारभाट, कटाबू, छप्परबंद, फासेपारधी, राजपारधी, रजपूतभामटा, वाघरी, लमानी. भटक्या जमातीत (NT-B) कोल्हाटी, घिसाडी, गोंधळी, गारुडी, बेलदार, वैदू, वासुदेव, जोशी, मसणजोगी, नंदीवाले, सिक्कलगा, ठाकर, रावळ, पांगुळ, भराडी, गोपाळ, भुते, काशीकापडी, मैराळ, हेळवे, गोल्ला, घ्यारेकंजार, चित्रकथी, भोई, बहुरूपी, ठेलारी, ओतारे, गोसावी. भटक्या जमातीत (NT-C) मध्ये धनगर व वंजारी (NT-D) या जमातींना 'विमुक्त व भटके' (De-notified & Nomadic Tribes) असे संबोधण्यात येते, ज्या पूर्वी भारतातील मुळचे रहिवाशी (Primitive Tribes) होते. भटक्या जमातीचे पारंपारिक व्यवसाय व प्रस्थापित वर्गाकडून त्यांना दिले जाणाऱ्या शिब्या यावरून त्यांचा अनेक जाती व उपजाती निर्माण झालेल्या आहेत. जातीव्यवस्था ही आर्यांनी विशेषता त्यांच्यातील ब्राम्हण वर्गांनी निर्माण केलेली आहे. जातीव्यवस्था ही विषमतेवर आधारलेली होती उच्च जातींना अनेक अधिकार होते पण खालच्या जाती जमातींना नव्हते. आर्यपूर्व येथील अदिम मानव समाजात वर्ण व्यवस्था नव्हती, आर्य व अदिम जमात यांच्यात संघर्ष झाल्यावर अदिम जमातींना पराभूत करून त्यांना दास बनविले. पराभव झालेल्या जमातींना कनिष्ठ प्रकारचे कामे देऊन त्यांना राजसत्ता व समाज व्यवस्थेतून वंचित ठेवले. समाजात जातीच्या आधारे सामाजिक स्तरीकरण करण्यात आणि प्रत्येक जातीला वेगळा दर्जा देण्यात आला, त्यांचा व्यवसायावरून त्यांची जात ठरवली आणि या जातीमधील कारागीर व मजूरांची विभागणी केली. बी. आर. आंबेडकर म्हणत, 'जाती व्यवस्था ही नुसतीच श्रमविभागणी नाही तर ती श्रमिकांची विभागणी आहे'. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून आजपर्यंत मजूर, कारागिर वर्गांना वंचित व कमी लेखण्यात आले आहे. भारतात असे होण्याचे कारण म्हणजे आपल्या देशातील मुलांना कधीही शमाकडे सन्मानाने पाहण्यास शिकविले जात नाही, भारतीय समाजात शमाच्या बाबतीत सन्मानाच्या भावनेचा अभाव आहे कारण जाती व्यवस्थेच्या ढाच्यामध्ये शमावर आधारित कोणत्याही गतिविधिला तुच्छ मानले जाते.

ब्रिटिशांनी १८७१ मध्ये 'गुन्हेगारी जमाती कायदा' (Criminal Tribes Act) पास केला. भारतातील भटक्या जमातींना गुन्हेगार ठरवण्यात आले. जमातीमधील एखाद्या टोळीने गुन्हे केला तर संपूर्ण जमात गुन्हेगार ठरवली जात असे. भटक्या जमातींल सर्वच जमाती चोर किंवा गुन्हेगार नव्हते हे लक्षात घेतले पाहिजे. 'भटक्या जाती जमाती या जन्मजात गुन्हेगार (Born Criminal) असतात; चोरी करणे हा त्यांचा जन्मजात व्यवसाय असतो.'^२ असा शिकका त्यांच्यावर मारण्यात आला. ९० वर्ष भटक्या जमाती मधिल पुरुष, स्त्रीया, वृद्ध व मुलांना ब्रिटिश वसाहतींमध्ये (Settlement) बंदिस्त होते. वसाहतींमध्ये मुले जन्मले तर ते ही गुन्हेगार

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ठरवले जात. अशा जाचक बंधनातून या जमातींना मुक्त करण्यासाठी राघवय्या व्ही., ठक्करबाप्पा, काटजू के. एन., व काही कम्युनिस्टांनी प्रयत्न केले. १५ ऑगस्ट १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर काही वर्षांनी, म्हणजेच ३० ऑगस्ट १९५२ मध्ये नेरोलाचे (आंध्रप्रदेश) व्ही. राघवय्या यांच्या विशेष प्रयत्नामुळे देशातील गुन्हेगारी जमाती कायदा रद्द झाला, त्यावेळी भारताचे कायदामंत्री बी. आर. आंबेडकर हे होते त्यांची यामध्ये काय भूमिका होती? महाराष्ट्रातील भटक्या जमातींना १२ एप्रिल १९६० मध्ये सोलापूर येथील बंधिस्त वसाहतीतून, काही शिकलेल्या भटक्या लोकांनी आपल्या पूर्वजांनी व काही वसाहतीत बंधिस्त जीवन जगत आसलेल्यांची व्यथा तत्कालीन सरकार पुढे मांडून या जमातींना मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. १९६० नंतर महाराष्ट्रातील प्रस्थापित राज्यकर्त्यांनी त्यांना 'गुन्हेगार व भटके' अशी संज्ञा देऊन या जमातींची वेगळी सूची तयार केली आणि तेव्हापासून या जमातींना 'विमुक्त जाती' असे संबोधण्यात (Concept) येवू लागले.

बी. आर. आंबेडकरांच्या '*Annihilation of Caste*' व '*Writings and Speeches*' मधिल खंड २, ३ व ५ मध्ये 'गुन्हेगारी जमात' म्हणून भटक्या जमाती संदर्भात उल्लेख आहे. ब्रिटिशांच्या सरकारी कागदपत्रात भटके जमातीचा उल्लेख 'गुन्हेगारी जमात' असा असल्याने तोच शब्द आंबेडकरांनी वापरला असला तरी भटके हे या देशातील अदिम रहिवाशी असल्याचे सांगतात. अदिवासी व भटक्या जमाती संदर्भात आंबेडकर यांच्या मते, 'The first thing to note is that the Primitive Tribes and the Criminal Tribes are not afflicted by this system of untouchability. To a Hindu they do not cause pollution. Indeed these Primitive and Criminal Tribes observe untouchability towards the Untouchables. The situation is full of humour when one sees members of these Primitive and Criminal Tribes feeling that they would be polluted if they would touch an Untouchable. They are poor, filthy, superstitious, ignorant, far more than the Untouchables yet they pride themselves as socially superior to the Untouchables. This of course is the result of the contagion which they have from the Hindus. But the point to note is that the Hindu does not treat them as Untouchable. That is an advantage which they have over the Untouchables and which makes their future assured. If the Primitive Tribes have no opportunities for advancement it is because they choose to live in isolation. But once they come out of their forest recesses and take part in civilization, there is nothing that will stand in their way. Similarly the Criminal Tribes have their future assured.'³ याचा अर्थ असा की, 'अदिवासी व भटक्या जमातीं अस्पृश्य समजल्या जात नाहीत आणि त्यांच्याशी संपर्क आल्यामुळे आपण विटाळलो असे सवर्ण हिंदू ही मानीत नव्हते. अदिवासी व गुन्हेगार जमातीचे लोक अस्पृश्यांपेक्षा ही गरीब, घाणेरडे, अंधश्रद्धाळू, अज्ञानी असतात, तरीही आपण अस्पृश्यांपेक्षा श्रेष्ठ आहोत, असा त्यांना अभिमान वाटत आसतो. सवर्ण हिंदूंच्या संसर्गामुळे त्यांना ही बाधा झालेली दिसते. सवर्ण हिंदू अदिवासी व भटक्या जमातींना अस्पृश्य मानीत नसल्यामुळे त्याचा भविष्यकाळ चांगला असेल'. असे आंबेडकरांना वाटत होते'. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सायमन आयोगाने (Simon Commission - 1928) आंबेडकर यांना विचारले की, अदिवासी जमाती (Primitive Tribes), भटक्या जमाती (Criminal Tribes) या अस्पृश्य (Untouchable) आहेत का नाहीत? 'गुन्हेगार जमाती यांची गणना अस्पृश्य वर्गात करता येईल काय? तेव्हा आंबेडकर यांनी म्हटले की, 'गुन्हेगार जमाती अस्पृश्य समजल्या जातात की नाही याविषयी पुरेशी आधार सामग्री उपलब्ध नसल्यामुळे निश्चित मत बनविणे शक्य नाही.'⁴ अदिवासी व भटके अस्पृश्य आहेत का नाहीत या संदर्भात निश्चित पुरावा सापडलेले नाही असे त्यांनी कबूल केले आहे. गुन्हेगार जमाती अस्पृश्य समजल्या जातात की नाही? मात्र त्यांना अस्पृश्या सारखी वागणूक मिळत होते असे ऐतिहासिक दाखले सापडतात. वेद, पुराण, स्मृती, आपस्तंब इत्यादी प्राचीन धर्मग्रंथ, सूत्र व अर्थशास्त्रात त्यांना शुद्र व दास म्हटले गेले आहे. प्राचीन काळापासून भारतातील अनेक अदिम व भटके जे शुद्रकारागीर, दास व वेठबेगार होते, ज्यांना हिंदू समाज व्यवस्थेने 'जन्मजात गुन्हेगार' ठरविले, ज्याची पुर्ननिर्मिती ब्रिटिश काळात गुन्हेगार जमाती कायद्यात झालेली दिसते. मनुस्मृतीत (इ.स.पूर्व २०० ते इ.स. २००) शुद्र समजले जाणारे 'बहुरूपी, घिसाडी, कुत्रे पाळणारे, मद्यविक्री करणारे भटके व अदिवासी यांच्या पासून अन्न घेतले जाऊ नये.'⁵ 'दगड घडविणारे शिल्पकार, घिसाडी, लोहार, सुतार इत्यादी दासांपासून विनावेतन काम करून घ्यावे'.⁶ मनु म्हणतो, 'श्रमाचा मोबदला मिळाला नाही तरी शुद्रकारागीरांनी विनातक्रार वेठबेगारी करायचे'⁷ व मांस, दही, झाडपाल्याचे औषध विकणारे वैदू, पारधि, चमडे विकणारे चांभार, दगडी वस्तू बनवणारे कारागीरांकडून १/६ कर घेतला जावा'.⁸ कौटिल्याने आपल्या 'अर्थशास्त्रात' दगड काम करणाऱ्या जमातींना 'शुद्रकारुक'⁹ असे म्हटले. मनुस्मृतीत भटक्या जमातींना शुद्र, व्याभिचारी व गुन्हेगारी ठरवून त्यांचा विकास होऊ दिला नाही, त्यांना धनसंचय करण्यास निर्बंध घातले. 'शक्तेनापि दि शुद्रेण न कार्यो धनसंयचः शुद्रो हि धनमासाद्य ब्राम्हणानेव बाधते।'¹⁰ म्हणजे शुद्राला धनसंचय करण्यास परवानगी असू नये, तो ब्राम्हणास बाधक होईल. प्राचीन काळात सुखी जीवन जगणाऱ्या जमातींना हिंदू समाजव्यवस्थेने 'बहिष्कृत व जन्मजात गुन्हेगार' ठरविले. या जाती जमाती बाबत हिंदूंना कधि दया आली नाही, म्हणून आंबेडकर म्हणतात की, 'अदिम व गुन्हेगार जीवन जगणाऱ्या जमातीं संदर्भात हिंदूंना कधि लाज वाटली नाही'.¹¹ आज ही वडार जमाती सारखे डुकरे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पाळणाऱ्या जाती जमातींना अस्पृश्या सारखी वागणूक मिळते, या जातीतील लोक डुकरे, उंदीर, मांजरे खातात त्यांना शिवु नये, शिवले तर आंगोळ करण्यात यावे अशी प्रथा हिंदू समाज व्यवस्थेत अजून आहे.

प्राचीन काळापासून ते पेशवे काळापर्यंत या जाती जमातींना त्यांच्या श्रमाचा मोबदला मिळाला नाही. श्रमिक शुद्र जाती जमातींना वेठबेगार म्हणून विनामोबदला, प्रस्थापित वतनदार व राज्यकर्तीचे घरे, राजवाडे व किल्ले बांधण्यासाठी ठेवले जात. हिंदू समाज व्यवस्थेत 'अस्पृश्य व इतर अनेक हलक्या जातींना अपमानकारक वागणूक दिली जात होती. उच्च वर्गातील अथवा अधिकाऱ्याकडून या वंचित जाती कडून सक्तीने काम करून घेतले जात होते.^{१२} मध्यकाळात, 'वेठबेगारांना किल्ल्यांवर खूप कष्टाची कामे करावी लागत असल्याने संबंधीत जमातीचे लोक गावे सोडून जात होती'^{१३} असे अनेक संदर्भ इतिहासात मिळतात. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्य काळात ग्रामीण भागातील प्रस्थापित वर्गाच्या वाड्यावर, घरात, शेतात, व गायम्हशीचे दररोज गोटा साफ करण्यासाठी इत्यादी अनेक निकृष्ट प्रकारचे कामे दलित, अदिवाशी, भटक्या जमाती कडून विनावेतन काम करून घेत असत. सक्तीने वेठ सारख्या पद्धतीतून दलित, भटके, मागास मानवाला दिले जाणारे कूर व अमानुष वागणूक, अंधश्रद्धा विरुद्ध आंबेडकरांनी आवाज उठवला. हिंदू धर्मातील अशा वाईट चालीरितींना आळा बसावा आणि माणसाला माणूस म्हणून समाजात जगता यावे यासाठी आंबेडकरांनी खूप प्रयत्न केलेला आहे व स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधान कलम २३ (१) नुसार माणसांचा अपव्यापार व वेठ यांना मनाई करण्यात आली जे आंबेडकर यांच्या मुळे शक्य झाले हे विसरता कामा नये. ज्यामुळे हे लोक आज स्वाभिमानाने आपल्या आवडी निवडी प्रमाणे काम व व्यवसाय करतात.

आंबेडकर म्हणतात की, अदिवासी व गुन्हेगार जमातीचे लोक अस्पृश्यांपेक्षा ही गरीब, घाणेरेडे, अंधश्रद्धाळू, अज्ञानी असतात, तरीही आपण अस्पृश्यांपेक्षा श्रेष्ठ आहोत, असा त्यांना अभिमान वाटत आसतो. आणि 'The Shudras and the Criminal and Primitive Tribes are more hostile to the Untouchables than they are to the Brahmins.'^{१४} ('शुद्र, भटके व अदिवासीचे बाह्यपेक्षा अस्पृश्यांची अधिक शत्रुत्वाची भावना आसते'.) फक्त अदिवासी व गुन्हेगार जमाती स्वताला श्रेष्ठ समजतात एवढेच नव्हे तर आज ही भारतीय समाजातील प्रत्येक जात व जमात आपण इतरांपेक्षा कसे श्रेष्ठ आहोत हे दाखवण्याचा प्रयत्न करत आसतात. प्रत्येक जात व जमातीला आपली भाषा, रूढी, परंपरा, संस्कृतीचा अभिमान वाटत आहे, मग ते शुद्र, दलित, भटके, मागास असो, श्रेष्ठत्वाची ही भावना त्यांच्यात हिंदू धर्मातील प्रस्थापित वर्गाच्याकडून आलेली आहे. अदिम जीवन जगणाऱ्या अदिवाशी, भटके जमाती मध्ये हिंदूधर्म व्यवस्थेने, तुम्ही हिंदू कसे आहात, तुम्ही आमुक राजवंशाचे होता, तुमचे दैवत कोणते असा प्रचार व प्रसार संविधानातील धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकारांचा गैर वापर करत आज ही करत आहेत. उदा. हनुमान (मारूती) हा देवता तुमच्या जातीत जन्माला आला असा प्रस्थापित अध्यात्मिक वर्गाकडून सांगितले जात, जो क्षत्रिय होता. हनुमान हा किष्किंधा नगरचा क्षत्रिय राजा केसरी व पत्नी अंजनीचा पुत्र होता.^{१५} अंधश्रद्धेचा विळाखेत आडकलेला वडार सारखे इतर वंचित जमाती आज ही हनुमानाला डोक्यावर घेतलेला आहे. इत्यादी अनेक काल्पनिक व भ्रामक कल्पना हिंदू धर्मातील प्रचारकांनी दलित, अदिवाशी व भटके जाती जमाती मध्ये पेरले आहे. आज ही या जाती जमाती आमचे पूर्वज शूरवीर होते, त्यामुळे आम्ही महान आहे. आम्ही सुर्यवंशी, चंद्रवंशी, राजा भीमरथाचे वंशज, आम्ही क्षत्रिय, आमचा जातीत आमुक नेता, पराक्रमी जन्माला येऊन गेला त्यामुळे आम्ही महान आहोत असे अनेक कित्ते आज मिरवत आसताना दिसतात.

आंबेडकरांना वाटात होते की सर्वर्ण हिंदू भटक्या जमातींना अस्पृश्य मानत नसल्याने त्यांचा भविष्यकाळ चांगला असेल पण तसे झाले नाही. प्राचीन काळापासून भटक्या जमातींना हिंदू समाज व्यवस्थेत तुच्छ मानले आहे. आज ही भटक्या जमातींचा भविष्यकाळ अंधारात आहे, आज ही भटक्या जमाती अनेक शहरात बसस्टॅन्ड, पूलाखाली (Bridge) फुगे, कंगवे, छोटे खेळणी सारख्या इतर वस्तू विकत तर कधी भिक मागत आसताना दिसतात आणि तेथेच राहत आसतात. या जाती जमातीतील बहुसंख्य कुटूंबे दारिद्र्य, निकृष्ट प्रतीचे जीवन जगत आहेत. या जाती जमातीतील लोक आज ही काम धंद्यासाठी गावोगाव फिरत आसतात, अनेकांना राहण्यासाठी घरे नाहीत, त्यांची घरे हे पालांचे, लाकडी फळ्यांचे त्यांना भिंत व छत नाही, आणि त्यांचा घराची जागा हे शहरातील मलमुत्रांनी वाहणाऱ्या गटारीवर, गावाबाहेर तर कधी गावातील लोक ज्या ठिकाणी हगतात तेथे यांचा वस्त्या आहेत. आज यांची अशी अवस्था आहे पूर्वी कसे राहिले जगले याचा विचार कोणी केला नाही. डच यात्री फ्रान्सिसको पेलसार्ट (Francisco Pelsaert) यांनी आपल्या वृत्तांत 'Remonstrantie', असे म्हणतात की, 'सामान्य लोक इतक्या भयंकर आणि क्लेशदायक जीवन जगत होते की, त्यांचा जीवनाचे यथार्थ वर्णन करावयाचे झाल्यास त्यांची घरे म्हणजे एक निखालस ठणठणात असलेली असाह्य दुःखाची जागाच असे म्हणावा लागेल.'^{१६} स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर हीच अवस्था आज ही आहे. शहरी व ग्रामीण भागातील वस्त्यामध्ये आरोग्याचा प्रश्न गंभीर आहे अस्वच्छता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, पाण्याची कमतरता यासारखे अनेक प्रश्न आहेत. या समस्या फक्त भटक्या जाती जमाती मध्ये आहे एवढेच नाही तर दलित, अदिवाशी, मागासामध्ये ही आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. भटक्या जमाती मधिल काही शिकलेले जे सरकारी नोकरीत कार्यरत असणाऱ्यांनी जमिन घेऊन चांगली घरे बांधलेली आहेत मात्र त्यांचे

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रमाण कमी आहे. आज हे अनेक शहरात स्थायिक होऊन, कामधंदा करत प्रगतीच्या दिशेने यांची मंद वाटचाल सुरू आहे. अनेक पिढ्या अशिक्षित असल्याने ते मागास राहिले आहेत. भटक्या जमातींनी आपला पारंपारिक व्यवसाय सोडलेला नाही, आणि नवीन कामधंदा उभा करण्यासाठी उत्पन्न नाही. राजकीय हक्कांपासून या जमाती पूर्ण वंचित आहेत. भारताचे संविधान कलम ३३० आणि ३३२ नुसार अनुसूचित जाती जमातींना लोकसभेत व विधानसभेत जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद आहे,^{१७} पण भटक्या जमातींसाठी भारताचा संविधानात विशेष तरतूद नाही. एकंदरीत हे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक दृष्ट्या मागास असून, आज खऱ्याअर्थाने भटक्या जाती जमाती वंचित, अंधश्रद्धेचा दगडाखाली दबलेल्या आहेत असे त्यांचे भविष्य (Future) दिसत आहे.

२३ अक्टोबर १९२८ रोजी सायमन आयोगापुढे साक्ष देताना आंबेडकर म्हणाले, 'I will say one thing. With regard to the criminal tribes, it might not be a good thing to give them adult suffrage, because by occupation they are a people who have more the interest of their own particular community in their mind, and they are not very particular as regards the means whereby they earn their living; but I do not think there is any harm in giving aborigines the right to vote'.^{१८} 'गुन्हेगार जमातींना (भटके) प्रौढ मताधिकार पद्धतीचा फायदा घेऊ देणे चांगले ठरणार नाही, गुन्हेगार जमातींचा व्यवसायच असा आसतो की, ते आपल्या समाजाच्या हितसंबंधांचाच फक्त विचार करतात आणि पोट भरण्यासाठी गुन्हेगार जमाती कोणतीही साधने वापरण्यास मागेपुढे पाहत नाहीत. मात्र आदिवासींना मताधिकार दिल्यामुळे कसलीही हानी होणार नाही'. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्य नंतर भारतातील सर्व प्रौढ पुरुष व स्त्रियांना ते निरक्षर असले तरी मताधिकार द्यावा या विचाराचे आंबेडकर होते. १९२८ मध्ये सायमन आयोगापुढे साक्ष देताना मात्र भटक्या जमातींना मताधिकार देण्यास त्यांनी नकार दिला कारण या जमाती आपल्याच हितासाठी बघत असतात असे मत मांडले. आज ही भारतातील प्रत्येक जात व जमात आपले हित साध्य करण्यासाठी प्रयत्नशील आसते. स्वातंत्र्यापूर्वी किंवा स्वातंत्र्यानंतर या जमातीने कोणते व काय हित साध्य केले? आंबेडकरांना असे का वाटले? भटक्या जमातींना गावगाड्याने फारसा जवळ केला नाही, विशेष म्हणजे गावापासून त्यांना वंचित ठेवण्यात आले. उदा. 'पेशवेकाळात वडार जमात गावगाड्याबाहेर वस्ती करून राहत होती'.^{१९} गावात प्रवेश करण्यास त्यांना मनाई होती, आणि जर गावात प्रवेश केला तर त्यांना प्रस्थापित वर्गाकडून शिक्षा दिली जात होती. भटक्या जमातींचे काही मजूर व कारागीरांचे पारंपरिक कामानिमित्त गावगाड्याशी संबंध आल्याने त्यावेळी ही यांना गावप्रमुख व पाटलांकडे सक्तीने हजेरी द्यावा लागत होता. फक्त शाहू महाराज यांचा कोल्हापूरातील संस्थानात भटक्या जमातींचे सक्तीने हजेरी बंद केली होती.

बी. आर. आंबेडकर यांच्या मते हिंदू समाजातील अवर्ण (Non-Caste Hindus) म्हणजे 'अदिवासी, भटक्या जमाती, व अस्पृश्य' यांची एकूण लोकसंख्या ८० लाख होती. ज्यामध्ये भटक्या जमातीची (Criminal Tribes) लोकसंख्या साडे चार लाख होती.^{२०} १९४९ मध्ये 'अंत्रोळकर कमिटी नुसार मुंबई प्रांतातील गुन्हेगार जमातीची एकूण संख्या १५ लाखाच्या आसपास होती. १९६० दरम्यान महाराष्ट्रात १५ लाख ३२ हजार इतकी लोकसंख्या भटक्या विमुक्ताची दिली गेलेली आहे'.^{२१} रेणुके आयोगा नुसार ११ कोटी लोकसंख्या भटक्या विमुक्तांची नमूद करण्यात आली होती. आजपर्यंत भटक्या विमुक्तांच्या लोकसंख्या संदर्भात अभ्यासक व समितीने १९३१ च्या जातवार जनगणनेचा आधार घेतलेला आहे. १९३१ जनगणनेनुसार भटक्या विमुक्तांची मुंबई प्रांतात ११ लाख ७५ हजार ४५९ इतकी होती. भटके जमातींची पद्धतशीरपणे जनगणना अजून झालेली नाही, या जमाती अदिवासी अदृश्य व भटकत असल्याने त्यांची निश्चित लोकसंख्या पुढे आलेली नाही. भटके जमातींची निश्चित अशी लोकसंख्या किती आहे?

भारतीय संविधानाच्या कलम ३४० नुसार, 'भारतातील सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांच्या स्थितीचे व त्यांना ज्या अडचणी सोसाव्या लागतात त्यांचे अन्वेषण करण्यासाठी संघराज्य व राज्यांना उपाय योजना करण्याचा अधिकार दिलेला आहे'.^{२२} पण आज ही भटक्या जमाती संदर्भात केंद्र व राज्य सरकारकडून दुर्लक्ष झालेले आहे. भटक्या विमुक्त जमातीचे अन्वेषण करण्यासाठी नेमलेल्या राष्ट्रीय आयोगाची अंमलबजावणी होत नाही, जर पाच वर्षांनी नवीन आयोग नेमण्याची पद्धत अलीकडे रूढ होत चाललेली आहे. सध्या भटक्या विमुक्त जमातीचे अन्वेषण करण्यासाठी राष्ट्रीय आयोगावर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा एका आध्यात्मिक माणसाची निवड करण्यात आली आहे, हा आयोग अता काय उपाय योजना करेल? राष्ट्रीय आयोगाचा प्रमुख हा सनदी अधिकारी किंवा तज्ञ व्यक्ती असावा लागतो पण तसे होत नाही. आज ही या जमातींची दिशाभूल होत असून, यांना दुर्लक्षित केले जात अल्याचे चित्र समोर येते. या जमातींना एखादी मोठी चळवळ उभा करावी किंवा बुद्धिनिष्ठ चळवळीत सहभाग घ्यावा असे काय वाटत नाही. आज ही भटके जमाती मेलेल्या प्राण्यांसारखे झोपे गेलेले असून, त्यांना कोणी जागे करण्याचा प्रयत्न करत नाही.

बी. आर. आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या आधारे भटक्या जमातींसह भारतात राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला संविधानाच्या भाग देण, कलम ५ नुसार 'नागरिकत्वचा'^{२३}, भाग तीन मधील 'मुलभूत अधिकार'^{२४} ज्यामध्ये, समानतेचा अधिकार म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीस कायद्यापुढे समानता (कलम १४), धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या कारणावरून भेदभाव करण्यास मनाई (कलम १५. १), सार्वजनिक रस्ते व जागांचा वापर (कलम १५.२), सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नती करता

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अथवा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्या करिता विशेष तरतूद करण्यात यावे (कलम १५. ४), राज्यातील मागास वर्गांना 'पर्याप्त प्रतिनिधित्व' नसलेल्या वर्गांकरता नियुक्ती किंवा पदे राखून ठेवण्याची तरतूद केली आहे (कलम १६. ४), स्वातंत्र्याचा अधिकार यामध्ये भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य (कलम १९. १.क), शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जमण्याचा (कलम १९. १.ख), भारताच्या राज्यक्षेतात सर्वत्र मुक्तपणे संचार करण्याचा (कलम १९. १.घ), भारताच्या राज्यक्षेतात कोणत्याही भागात राहण्याचा व स्थायिक होण्याचा अधिकार (कलम १९. १.ड), कोणताही पेशा आचरणाचा अथवा कोणताही व्यवसाय, व्यापार करण्याचा अधिकार (कलम १९. १.छ), धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीस सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्म मुक्तपणे प्रतिज्ञापित करण्याचा अधिकार (कलम २५. १) दिलेला आहे. भारतीय संविधानाच्या भाग चार मधिल 'राज्य धोरणाची निदेशक तत्वेच्या'^{२५} कलम ३९ क नुसार सामाजिक न्याय व विधि विषयक मोफत सल्ला, कलम ४२ नुसार स्त्रियांना प्रसूतीसाहाय्य, कलम ४५ नुसार बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण, कलम ४६ नुसार दुर्बलतर जनवर्ग यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन, या कायद्याचा आधारे आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या आधारे भटक्या जमातींना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. मात्र आंबेडकरांनी मागासवर्गीयसाठी केलेल्या कायद्याचे राज्यकर्त व विविध पक्षांनी व्यवस्थित अंमलबजावणी केलेली दिसत नाही. भारतीय संविधानातील कलमांचा आजपर्यंत अनेक नेत्यांनी किंवा पक्षांनी गांभिर्याने विचार केलेले नाही. स्वातंत्र्यानंतर ही अनेक वर्षे उपरोक्त सर्व कलमांच्या अधिकारापासून भटके जाती जमाती वंचित होते.

बी. आर. आंबेडकरांनी भारतीय संविधानात दुर्बलतर यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन व्हावे यासाठी कायदा केला पण राजकीय सत्ताधीशांनी या कायद्याकडे अनेक वर्षे दुर्लक्ष केले. सत्ताधीश हे प्रस्थापित वर्गातील आसल्याने स्वातंत्र्यानंतर ही अनेक भटके व इतर मागास जाती जमाती शैक्षणिक व आर्थिक दृष्ट्या वंचित राहिले. महाराष्ट्रात आज भटके जाती जमातींना कमी प्रमाणात का असेना आरक्षण मिळते. आरक्षणा बाबत भारतीय संविधानात कलम १६(४) मध्ये 'पर्याप्त प्रतिनिधित्व' या शब्दाचा वापर करण्यात आला आहे. आज भारतीय समाजातील प्रस्थापित वर्ग आरक्षण म्हणजे सवलती व लाभ असा विचार करतात. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत वंचित असणाऱ्या जाती व जमातींचे सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय इत्यादी जीवन क्षेत्रातून प्रगती व्हावी म्हणून सत्ताकेंद्रात (Power Centre) ज्यावर प्राचीन कालखंड ते आजपर्यंत उच्च वर्गाचे वर्चस्व होते आणि आज ही आहे, अशा सत्ताकेंद्रात वंचिताना 'पर्याप्त प्रतिनिधित्व' मिळावे असा आहे.

भारतीय संविधान अंमलात येऊन आज ६५ वर्षे झाली तरी महाराष्ट्रातील भटक्या जमातींचा म्हणावे असे सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, व राजकीय विकास झालेला नाही. १९५० पासून अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींना विशेष घटनात्मक सवलती मिळतात त्यामुळे या जाती जमातीची प्रगतीचा दिशेने वाटचाल सुरू आहे. भटक्या जमातीसाठी शासकीय पातळीवर विशेष घटनात्मक तरतूद लागू नाहीत. त्यामुळे या जमातीचा म्हणावे तशी प्रगती झाली नाही. भटक्या जमातींना सुसंस्कृत करण्याचा आणि त्यांना चरितार्थासाठी अधिक सन्माननीय मार्गावर आणण्याचा जास्त प्रयत्न केला गेला नाही. याचे कारण म्हणजे अंधश्रद्धा, शैक्षणिक अज्ञान व या जमाती राजकीय हक्कापासून वंचित तसेच राष्ट्रीय पातळीवर कोण प्रतिनिधी किंवा नेता नाही. या जमातींचे काही लेखक व अभ्यासकांनी, विविध राजकीय पक्ष व नेत्यांन पुढे आपल्या जाती जमातीच्या व्यथा व वेदना सांगत आहेत पण प्रत्येकवेळी महाराष्ट्रातील अनेक पक्षांनी व नेत्यांनी भटक्या जमातींना दूर्लक्षित ठेवले आहे. भटक्या जमातीच्या संदर्भात जाणीव असताना देखील बी. आर. आंबेडकरांनी या जमातीच्या सामाजिक, आर्थिक जीवनाबाबत किंवा त्यांच्या व्यथा संदर्भात लिखाण केलेले आढळत नाही कारण, 'आंबेडकरांचा शोध अदिम मूलनिवासींचा नव्हता, चातुर्वर्ण्यातील गुलामसदृश्य शुद्र वर्णाचा होता.'^{२६} अपवाद फक्त 'जातिप्रश्नेचे विध्वंसन' आणि सायमन आयोगासमोर साक्ष्य देताना भटक्या जमातीचा उल्लेख केलेला आढळतो. आंबेडकर यांच्यामुळे आज भटकेसह भारतात राहणाऱ्या प्रत्येक नागरीकाला नागरिकत्वचा, समानतेचा, स्वातंत्र्याचा अधिकार प्राप्त करून दिला. ज्यामुळे या जाती जमाती आज स्वाभिमानाने भारतीय समाजात राहत आहेत, आपल्या स्वतंत्र संघटना निर्माण करून आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय विरुद्ध लढत आहेत. हे लढण्याचे सामर्थ्य त्यांचात भारतीय संविधानाने दिला आहे हे विसरता कामा नये. आज भारतीय समाजात विज्ञान व तंत्रज्ञानाची प्रगती सुरू असताना दुसरीकडे आध्यात्मिकवाद प्रबळ होत आहे. संविधानाने दिलेल्या धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकारांचा आध्यात्मिक वर्गाकडून गैरवापर होत असताना दिसतो. भारतीय समाज व्यवस्थेत आध्यात्मिकवाद इतका प्रबळ होत आहे की ज्यामुळे संविधानाला तडे बसू लागले आहेत. समाजात अंधश्रद्धेचे प्रमाण कमी न होता वाढत चाललेली आहे. अंधश्रद्धेची खरी भयानकता म्हणजे माणसाची चिकित्सक बुद्धी आणि विवेकशक्ती मारून टाकते. अज्ञानावर ज्ञानाने अजूनही पूर्णपणे मात केलेली नाही यासाठी जोरदार प्रयत्न केला पाहिजे. सत्ता, संपत्ती, बळावर प्रस्थापित वर्ग आध्यात्मिकवादाचा प्रसार व प्रचार करत, भौतिकवादी विचार दडपण्याचा प्रयत्न करत आहेत. नरेंद्र दाभोळकर, गोविंद पानसरे, कलबुर्गी सारख्या भौतिकवादी विचारांचे अभ्यासक व लेखकांची हत्या करण्यात येते. आज समाजात भौतिकवादी विचारांची गरज आहे, समाजात वैज्ञानिक प्रबोधन झाले नाही तर ते आपल्या सर्वांगीन प्रगतीपासून वंचित राहतील.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

संदर्भ:

1. वायुपुराण, १. ३१-३२
2. Raghayiah V., 'The Problems of Criminal Tribes', Akhila Bharatiya Adimajati Sevaka Sangh, Delhi, 1949, P. 5
3. Ambedkar B. R., 'Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches', Vasant Moon (Ed.), Vol. 5, Reprinted, Dr. Ambedkar Foundation, Ministry of Social Justice & Empowerment, Govt. of India, New Delhi, 2014, P. 143
4. Ambedkar B. R., Op Cit, Vol 2, PP. 463-64
5. मनुस्मृती, ४. २१३-२१६
6. मनुस्मृती, ७. १३८
7. मनुस्मृती, ८. ४१३
8. मनुस्मृती, ७. १३१-१३२
9. कौटिल्य, 'अर्थशास्त्र', ५.२.२१
10. शिंदे वि. रा., 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न', मंगुडकर मा. प. (संपा.), प्रथमावृत्ती, महाराष्ट्र शासन,, मुंबई, १९७६, पृ. ५२ व मनुस्मृती, १०. १२९
11. Ambedkar B.R. 'Annihilation of Caste', Third edition, Ambedkar school of thoughts, Amritsar, 1945, P. 30
12. Habib Irfan, Agrarian System of Mughal Empire, Delhi, 1999, PP. 180-81
13. चौहान देवीसिंग; खोबरेकर वि.गो., 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, मुंबई, १९८३, पृ. ४०
14. Ambedkar B. R., Op Cit, Vol. 5, P. 115
15. कुराडे-पाटील कि., 'सीतायान', प्रथम खंड, आयोध्या पर्व, अक्षर दालन, कोल्हापूर, पृ. १६३
16. Francisco Pelsaert, 'The Remonstrantie', Cambridge, 1925, P. 60
17. आंबेडकर बी. आर.; 'भारताचे संविधान', तिसरा आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य भाषा संचालनालय (अनु.), विधी व न्याय मंत्रालय भारत सरकार, १९८८, दिल्ली, पृ. १०३-४
18. Ambedkar B. R., Op Cit, Vol 2, P. 471
19. कुलकर्णी अ. रा.; खरे ग. ह. (संपा.), 'मराठ्यांचा इतिहास', खंड दुसरा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९८४, पृ. २९१-९२
20. Ambedkar B. R., Op Cit, Vil. 3, P. 92 & vol. 5, P.143
21. माने लक्ष्मण, 'विमुक्तान' प्रथम आवृत्ती, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई, १९९७, पृ. २५६
22. आंबेडकर बी. आर.; उपरोक्त, पृ. १०६
23. कित्ता, पृ. ३
24. कित्ता, पृ. ५
25. कित्ता, पृ. १६-१७
26. पाटील शरद, 'प्रिमिटीव्ह कम्युनिझम, मातृसत्ता-स्त्रीसत्ता आणि भारतीय समाजवाद', खंड ४, पहिली आवृत्ती, मावळाई प्रकाशन, शिरूर, २०१२, पृ. १३२

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अहमदनगर जिल्ह्यातील जमीन बळकाव लढा व कम्युनिस्ट पक्ष

प्रा. गणेश शंकर विधाटे

रयत शिक्षण संस्थेचे,
एस. एस. जी. एम. कॉलेज, कोपरगांव,

महत्वाचे शब्द : जबरन जोत, सिलींग, बिबड, भूमिहीन

शोध निबंधाचा उद्देश -

१. कम्युनिस्ट पक्षाचा जमीन बळकाव लढयाबाबतच्या भूमिकेचा आढावा घेणे
२. १९६२ च्या महाराष्ट्र सरकारच्या जमीन धारण काल मर्यादा कायद्याच्या गुण दोषाचा आढावा घेणे
३. सिलींग कायद्याविरुद्ध कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका
४. अहमदनगर जिल्ह्यातील जमीन बळकाव लढयात कम्युनिस्ट व इतर डाव्या पक्षांच्या योगदानाचा आढावा घेणे
५. जमीन बळकाव लढयाची फलश्रुती अभ्यासणे

प्रस्तावना -

१९५२ च्या दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर अहमदनगर जिल्ह्यात कम्युनिस्ट पक्ष, रिपब्लिकन पक्ष व लाल निशाण पक्षाने सरकारकडे असलेली हजारो एकर जमीन आदिवासी, हरिजन भूमिहीनांना मिळावी या करिता भूमिहीनांच्या चळवळीची यशस्वी मुहूर्तमेढ रोवली होती. या चळवळीतील जमीन बळकाव लढा हा पुढचा महत्वाचा टप्पा होता.

१. जमीन बळकाव लढयाची पार्श्वभूमी -

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने संपूर्ण देशामध्ये सिलींगचा कायदा झाला पाहिजे याकरिता १९७० साली अखिल भारतीय पातळीवर एक मोठा जमीन बळकाव लढयाचा कार्यक्रम हाती घेण्याचा निर्णय घेतला. कारण कम्युनिस्ट पक्षाच्या मते स्वातंत्र्य मिळून २३ वर्षे होऊनही काँग्रेस सरकार शेतकऱ्यांना त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन (शेतकीचे मालकी हक्क) उपलब्ध करून देण्यात अपयशी ठरले होते. राज्यातील काँग्रेस सरकारने शेतीबाबत अनेक कायदे केले. शेती विकासावर प्रचंड पैसा खर्च केला. तरीही ग्रामीण भागातील ८० टक्के शेतमजूर, गरीब शेतकरी दरिद्री जीवन जगत होते. खेड्यातील ४० टक्के जनता भूमिहीन होती. जे शेतकरी भूमालक होते त्यांच्याकडे तुटपुंजी जमीन होती. याउलट ८ टक्के लोक असे होते, की त्यांच्याकडे लागवडीखाली असलेल्या जमिनीचा ३६ टक्के मालकी भाग होता. त्यात जुने राजेरजवाडे, बडे जमीनदार, पूर्वीचे जहागीरदार, बडे उद्योगपती आदिंचा समावेश होता. त्यामुळे जमिनीवरची ही प्रस्थापितांची मक्तेदारी नष्ट करून त्यांच्याकडील जमिनी भूमिहीनांना दिल्या जात नाही, तोपर्यंत शेतमजूर आणि गरीब शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारणे शक्य नाही असे कम्युनिस्टांचे मत होते.^१ सरकार मात्र देशात पुरेशी जमीनच नाही, आहे त्या जमिनीचे आम्ही वाटप करून टाकले आहे अशा थापा मारीत होते. एम. एस. दांतवालांसारखे सरकारधार्जिणे अर्थशास्त्रज्ञ जमीन मालकी संबंधाबाबत पंजाब, तामिळनाडू व आंध्रप्रदेश या राज्यात पुरोगामी कायदे झालेले नसतानाही तेथे हरितक्रांतीने अपेक्षेपेक्षा जास्त यश प्राप्त केल्याचे दिसून येते. याउलट महाराष्ट्र व गुजरातसारख्या राज्यात जमीनविषयक विशेषतः कुळांच्या बाबत प्रगत कायदे झालेले आहेत त्या राज्यात शेतीउत्पादनक्षमतेची वाढ बेताचीच आहे असे निष्कर्ष काढण्यात मशगुल होते. शेतीउत्पादनाला आणि उत्पादनक्षमतेला हानीकारक अशा जमीनविषयक सुधारणा सरकारने टाळाव्यात असे त्यांचे मत होते. सरकारनेही हरितक्रांतीला, वाढत्या शेतीउत्पादनाला महत्व देऊन त्यामागे जमीनवाटप व जमीनसुधारणा घडवून आणून शेतीउत्पादनात वाढ करण्याचा मार्ग अवरुद्ध करून टाकला. कॉ. डांगे सरकारच्या या धोरणावर टिका करताना म्हणतात, “जमीनमालकी संबंधात सामाजिक जीवनात, शासनसंस्थेत एकूण समाज व अर्थव्यवस्थेत रचनात्मक बदल न करता शेती व्यवस्थेतील तांत्रिक प्रगतीवर दिलेल्या एकांगी भर हा प्रगतीविरोधाचा धोका वाढवीत आहे.” अमेरिकन अर्थतज्ञ सोलोन बारक्लोभ भारत सरकारच्या जमीन सुधारणेवर भाष्य करतांना म्हणतो, “शेतीमालकीसंबंधात फेरबदल करण्याच्या प्रश्नाला बगल दिली तरी त्या प्रश्नाशी चार डोळे करण्याचा क्षण टळत नाही आणि राज्यकर्त्यांनी टाळाटाळ केली तरी अविकसीत देशातील कष्टकरी जनता तो अशा पद्धतीने सोडविल की ती सुखावलेल्या जमीनदारांना सुखावह होणार नाही.”^२ त्यातच जमीनधारणेच्या काल मर्यादेच्या कायद्यात सरकारने अनेक पळवाटा करून ठेवल्या होत्या. उदा. १९६२ साली महाराष्ट्र सरकारने जमीन धारणेची काल मर्यादा ठरविणारा कायदा केला. हा कायदा म्हणजे जमीन मालकी संबंध सुधारणेचा अखेरचा टप्पा व जमीन मालकी संबंधात विषमता नष्ट

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

करणारा कायदा होय असे काँग्रेसजन आत्मप्रौढीने सांगू लागले. मात्र वस्तुस्थिती वेगळीच होती. महाराष्ट्रात ३० एकर जमिनीवर ११ टक्के खोतदार आहेत व शेतकऱ्यांच्या ६ टक्के खातेदार आहेत. परंतु त्यांच्याजवळ ४२ टक्के जमीन आहे. हयाउलट ५ एकरपर्यंत ३७ टक्के खोतदार व १५ टक्के शेतकरी असून फक्त ७ टक्के जमीन त्यांच्याजवळ आहे. त्यामुळे ही जमीन मालकी संबंधात विषमता नव्हे तर आणखी काय असा सवाल कम्युनिस्ट सरकारला विचारू लागले. या कायद्यात जमीनदारांना पळवाटा असल्यामुळे आणि मर्यादेचे क्षेत्र अधिक ठेवल्यामुळे जमिनीचे केंद्रीकरण अबाधित राहिले. उदा. १९५६ सालच्या भाऊसाहेब हिरे यांच्या कुळ कायद्यातील तरतुदीनुसार बारमाही पाणी, दोन व एका हंगामातील पाणीपुरवठा जमिनीसाठीचे प्रमाण व कोरडवाहु जमीनसाठीचे कमाल जमीन धारण प्रमाण अनुक्रमे १२, २४, २७ व ४८ एकर असे ठेवण्यात आले. याउलट १९६२ च्या जमीन धारणा कमाल कायद्यानुसार बारमाही पाणी, दोन व एका हंगामातील पाणीपुरवठा जमिनीसाठीचे प्रमाण व कोरडवाहु जमीनसाठीचे कमाल जमीन धारण प्रमाण अनुक्रमे १८, २७, ३० व ६६ ते १२६ एकर (व्यक्तिगत मालकीच्या जमिनीवर व कुटुंबाला सवलत) असे ठेवण्यात आले. त्याचा फायदा घेऊन मक्तेदारी, जमीनदार, उच्च अधिकारी, मंत्री यांनी लाखो शेतकऱ्यांना त्यांच्या हक्काच्या जमिनीपासून वंचित ठेवले.^३

२. जमीन बळकाव लढयाचा ठराव पास - भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने सरकारचा हा धूर्त डाव ओळखून जनतेचे या प्रश्नावर प्रबोधन करावयास सुरुवात केली. एकीकडे जनतेला समाजवादाचे डोस पाजावयाचे तर दुसरीकडे जमीनदारशाही नष्ट करून भूमिहीनांना हक्काची जमीन मिळवू द्यावयाची नाही असा धूर्त खेळ सरकार आपल्याशी खेळत आहे हे जनतेने ओळखले. वाटप करायला पडजमीनच शिल्लक नाही असा प्रचार प्रस्थापित सरकार, जनसंघ व हितसंबंधी करीत असतांना देशात ९ कोटी एकर सरकारी पडजमीन, ३ कोटी एकर जंगलाची जमीन व ९ कोटी एकर वरकड जमीन अशी एकूण २१ कोटी एकर जमीन वाटपासाठी उपलब्ध आहे हे कम्युनिस्ट पक्षाने दाखवून दिले व सरकारचा हा प्रचार धादांत खोटा असल्याचे जनतेच्या निदर्शनास आणून दिले. १९६७ च्या निवडणुकीच्या काळात कम्युनिस्ट पक्षाने मक्तेदार, जमीनदार, सरकारी मंत्री, बडे अधिकारी आणि त्यांचे पाठीराखे सरकार यांच्या विरुद्ध प्रचार करून १९६९ च्या सुरुवातीला जमीन बळकाव लढा उभारण्याचा निश्चय केला.^४

१९६९ मध्ये भाकप, भारतीय खेत मजदूर युनियन आणि अखिल भारतीय किसान सभा या संघटनांनी एकत्र येऊन लागवडीस लायक अशा सरकारी पडजमिनी ताब्यात घेण्याची मोहीम हाती घेतली. सप्टेंबर १९६९ मध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या राष्ट्रीय कौन्सिलने एक ठराव पास केला. “सरकारी जमिनी ताब्यात घेण्याची मोहीम हिरहिरिने हाती घ्या, आपल्या पक्षाशी सहकार्य करून ज्या ज्या जनसंघटना आपल्याबरोबर यायला तयार असतील त्यांना बरोबर घेऊन या मोहिमेला हात घाला. ही सत्याग्रहाची लक्षणात्मक मोहीम आहे, या दृष्टीने तिच्याकडे न पाहता सरकारी जमिनीचा प्रत्यक्ष ताबा घेऊन तेथे पिके काढवयाची आहेत या दृष्टीने तिच्याकडे न पाहता सरकारी जमिनीचा प्रत्यक्ष ताबा घेऊन तेथे पिके काढवयाची आहेत या दृष्टीने या मोहिमेकडे आपण पहिले पाहिजे, असा सर्व पक्षघटकांना आदेश दिला.”^५

३. अहमदनगर जिल्ह्यातील जमीन बळकाव लढयाची सुरुवात - भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या आदेशानुसार दि. ८ फेब्रुवारी १९७० रोजी अहमदनगर जिल्ह्यातील श्रीरामपूर येथे भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष, लाला निशाण पक्ष व संयुक्त समाजवादी पक्ष यांच्या वतीने भूमिहीन शेतकरी, शेतमजूर व आदिवासींची एक परिषद कॉ. दत्ता देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली व कॉ. डांगे, कॉ. गोदूताई परुळेकर, साथी एस. एम. जोशी यांच्या उपस्थितीत संपन्न झाली. परिषदेत महाराष्ट्रातील लागवडी लायक जंगल व पडीक जमीन भूमिहीन शेतकऱ्यांना कसण्यास द्यावी, जमीनदार व बागायतदार शेतकऱ्यांचे जमिनीवरील केंद्रीकरण नष्ट करून जमिनीचे फेरवाटप व्हावे, आदिवासींना वहितास आणलेल्या जंगल जमिनी काढून घेऊ नये इत्यादी मागण्यांचे ठराव पास करण्यात आले. तसेच भूमिहीन शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर ४ मार्च रोजी विधानसभेवर भव्य मोर्चा नेण्याचा निर्णय घेण्यात आला.^६ श्रीरामपूर परिषदेतील निर्णयानुसार ४ मार्च रोजी कॉ. डांगे यांच्या अध्यक्षतेखाली २५ हजार शेतकऱ्यांचा भव्य मोर्चा विधानसभेवर नेण्यात आला. “एप्रिल पर्यंत जमिनीचे फेरवाटप केले नाही तर २० हजार भूमिहीन शेतकरी जमिनीत नांगर घालून तिचा कब्जा करतील. सारा महाराष्ट्र पेटविल्याशिवाय आम्ही गप्प राहणार नाही” असा निर्णायक इशारा कॉ. डांगे यांनी सरकारला दिला.^७ सरकारने मात्र बहिरेपणाचे सोंग घेऊन भूमिहीनांच्या मागण्यांना वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या. त्यामुळे भाकप व महाराष्ट्र राज्य शेतमजूर संघ यांच्या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन दि. १४ एप्रिल १९७० रोजी महाराष्ट्रातील १५ जिल्ह्यातील हजारो भूमिहीन व आदिवासींना लालबावट्याच्या जयघोषात पडित जमिनीत नांगर घातले व २३ हजार एकर जमिनीवर कब्जा केला. या जबरन जोत आंदोलनात सुमारे ५ हजार भूमिहीन व आदिवासींना अटक करून त्यांना दिर्घ मुदतीच्या शिक्षा ठोठावण्यात आल्या.^८ अहमदनगर जिल्ह्यात संगमनेर तालुक्यातील ०८, अकोले तालुक्यातील ०५, श्रीरामपूर तालुक्यातील तालुक्यातील ०५ व राहुरी

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

तालुक्यातील ०६ केंद्रांवर भूमिहीनांनी जमिनीत नांगर फिरवून सत्याग्रह केला. या सत्याग्रहात कॉ. पी. बी. कडू, आमदार कॉ. बी. के. देशमुख, कॉ. सहाणे मास्तर, कॉ. रामभाऊ नागरे, कॉ. बाबुराव थोरात यांनी सहभाग घेतला. भूमिहीनांच्या प्रश्नावर झालेला हा पहिलाच राज्यव्यापी भव्य लढा होता. या लढ्याने गरीब जनतेच्या जमिनीच्या मागणीबाबत सरकारचे धोरण बदल्याखेरीज आपणास जमीन मिळू शकणार नाही ही जाणीव भूमिहीनांना झाल्यामुळे या लढ्याला प्रचंड पाठिंबा मिळाला असे आपल्या मुलाखती दरम्यान कॉ. पंढरीनाथ सहाणे मास्तर यांनी सांगितले.^१

४. कालबाह्य सिलिंग कायद्याविरुद्ध कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका - भूमिहीनांची लढाऊ चळवळ आणि जमिनीची भूक लक्षात घेऊन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी यांनी सर्व मुख्यमंत्र्यांना एक पत्र लिहिले. “सरकारी पडजमिनी गरीब भूमिहीन शेतकऱ्यांना लवकर वाटून द्या, कुळ कायद्यात योग्य त्या दुरुस्त्या करण्यासाठी आणि त्या अंमलात आणण्यासाठी उपाय योजा,” असे आदेश या पत्रान्वये देण्यात आले. पंतप्रधानाच्या नेतृत्वाखाली ‘आम्ही मूलगामी जमीनसुधारणा कायदे करणार आहोत, जमिनीचे वाटप करणार आहोत’ अशा घोषणा काँग्रेसकडून केल्या गेल्या.^{१०} भाकपचे अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोल्याचे आमदार कॉ. बी. के. देशमुख यांनी विधानसभेत सरकारच्या शेतजमीन (जमीनधारणेची कमाल मर्यादा) (तृतीय सुधारणा) विधेयकाची चिरफाड करतांना ४ मे १९७० च्या भाषणात शेतकऱ्यांची वस्तुनिष्ठ व्याख्या करून सरकारच्या दुटप्पी धोरणाचे सातत्याने वाभाडे काढले. ते म्हणाले, “ज्याने कधी शेतात नांगर धरला नाही, नांगर कसा धरायचा याची ज्ञाना माहिती नाही, तो शेतकरी झाला आहे. अध्यक्षमहाराज, जो स्वतःशेती करतो, थोडीफार मजुरी लावून कष्ट करतो, राबतो त्याला शेतकरी समजले पाहिजे. असा जो शेतकरी आहे तो जी जमीन कसतो तेवढी जमीन त्याला देण्यात यावी. तशी दुरुस्ती कायद्यामध्ये केली तरच आपल्याला जी हरितक्रांती करावयाची आहे, ती यशस्वी होऊ शकेल. तरच गोरगरिबांचे प्रश्न सुटतील. अन्नधान्याची गरज भागले. पण अध्यक्षमहाराज ह्या गोष्टी करण्याच्या दृष्टिने शासन कधीही पाऊल टाकणार नाही. कारण मध्यमवर्ग व वरच्या वर्गाचे विशिष्ट लोक यांचे संरक्षण हे सरकार करते. कारण ते लोक निवडणुकीत शासनाला मदत करतात. त्यामुळे त्यांच्या हिताचे संरक्षण करणे ही शासनाची जबाबदारी समजली जाते. तेव्हा आपण सिलिंगचा कायदा करून योग्य ते पाऊल उचलावे. तसा कायदा केला तरच देशाचे उत्पादन वाढू शकेल व भूमिहीनांना आणि शेतकऱ्यांना जमिनी कसण्यास मिळू शकतील. परंतु अशा प्रकारचे पाऊल सरकार उचलणार नाही याची मला खात्री आहे.”^{११}

दि. ८ ते १३ मे १९७० या काळात भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या राष्ट्रीय कौन्सिलची बैठक दिल्ली येथे पार पडली. या बैठकीत आजचे विनवुडाचे सिलिंगचे कायदे सुधारण्याच्या प्रश्नावर काँग्रेस, अकाली - जनसंघ, डी. एम. के., स्वतंत्र पक्षाचे मुख्यमंत्री मूग गिळून बसले आहेत. सिलिंगच्या कायद्यात सुधारणा करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही असे ही काही मुख्यमंत्री उघडपणे बोलत आहेत. त्यामुळे प्रधानमंत्री व काही राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांनी कितीही चांगल्या घोषणा केल्या तरी गरीब शेतकरी, शेतमजूर आणि आदिवासींनी लढाऊ आंदोलने उभारल्याशिवाय या घोषणांमधून फारसे काही निष्पन्न होणार नाही असा बैठकीत निष्कर्ष काढण्यात आला. म्हणून सिलिंगच्या कायद्यात मुलभूत सुधारणा करून सरकारी जमिनीचे वाटप व्यवस्थित घडवून आणणे यासाठी भूमिहीनांच्या खालील मागण्यांवर अखिल भारतीय पातळीवर जमीन बळकाव लढ्याची भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने हाक दिली.

१. सर्व सरकारी जमिनी, लागवडी लायक पडजमिनी, जंगल जमिनी सोडून ग्रामपंचायतीच्या ताब्यातील उपजाऊ जमिनी, जमीनदार, मक्तेदार आदींच्या ताब्यात असलेल्या सरकारी जमिनी भूमिहीन गरीबांना देण्यात याव्यात. ज्या भूमिहीनांच्या ताब्यात सरकारी जमिनी आहेत त्यांना होणारा छळ बंद करून त्यांचे पट्टे त्यांना करून देण्यात यावेत.

२. कुळांच्या ताब्यातील जमिनीवरून त्यांना बेदखल करण्याचे सर्व मार्ग बेकायदेशील घोषित करून त्यांचे उल्लंघन करणाऱ्या जमिनदारांना दंड ठोठावले पाहिजेत. कुळ कायद्यात योग्य त्या दुरुस्त्या करणारे कायदे केले पाहिजेत. खंडाचा भरमसाठ दर कमी करून त्यांचे प्रमाण निश्चित केले पाहिजे. सरंजामी जमीनदारी नष्ट करून कुळांना जमिनीचे मालक ठरवले पाहिजे.

३. आजचे सिलिंगचे कायदे पूर्णतः बदलावेत. त्यात खालील मुद्द्यांचा समावेश करावा. साखर कारखान्यांच्या मालकीचे फार्म, गवताळ जमिनी, फळबाग आणि देवस्थानांच्या जमिनी यांना मिळणाऱ्या सवलती बंद कराव्यात. काही कायद्यांमध्ये सिलिंगचा कायदा व्यक्तींना लागू आहे. त्यामुळे हा कायदा कुटुंबाला लागू केला पाहिजे. जमिनदारांच्या मालकीच्या जमिनीवर आज जी कमालमर्यादा आहे ती कमी केली पाहिजे. जमिनीची परिस्थिती आणि चळवळीची तीव्रता या बाबी लक्षात घेऊन भिन्नभिन्न राज्यात सिलिंगच्या मर्यादा खाली आणल्या पाहिजेत.

४. आदिवासींच्या बळकावलेल्या जमिनी त्यांना परत करून त्यासंदर्भात कडक कायदा करावा. त्यांना जंगलाच्या जमिनी दिल्या जाव्यात आणि बिबड (भटक्या पध्दतीने) शेती कसण्याचे त्यांनी सोडून देऊन कायम शेती करावी म्हणून त्यांना आर्थिक व तांत्रिक मदत दिली जावी.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

५. जमीनदारांच्या मालकीच्या गावठाणाच्या जमिनीवर वस्ती करून राहणाऱ्या लोकांना या जमिनीचे मोफत मालकी हक्क दिले पाहिजेत.

६. सिलिंग कायद्याची अंमलबजावणी केल्यानंतर वरकड, सरकारी पडजमीन व जंगलाची जमीन भूमिहीन शेतकऱ्यांना वाटून द्यावी किंवा त्यांची सहकारी शेते स्थापन करावीत.

७. जमिनीचे योग्य वाटप व्हावे या करिता ज्या वेगवेगळ्या भूमीसमित्या केल्या जातील त्यात भूमिहीनांच्या संघटनांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे.^{१२}

५. **जमीन बळकाव लढा तीव्र** - १४ एप्रिलच्या लढ्यानंतर सरकारने '१९७० च्या आत आम्ही हा प्रश्न सोडवू' अशी घोषणा केली असली व त्याप्रमाणे हालचाली सुरू केल्या असल्या तरी १४ एप्रिल सरकारची व ७ जून आपली! या जिद्दीने आपण पुढील लढयाची तयारी केली पाहिजे. १४ एप्रिलच्या लढयात जी जंगल, वरकड व पडजमीन आपण सरकारकडे मागितली आहे ती "७ जून नंतर मृग नक्षत्राचा पाऊस पडल्यावर आम्ही पेरणार, त्याचे पीक घेणार व त्याचे प्रत्यक्ष फायदे भूमिहीन शेतकऱ्यांना मिळवून देणार." म्हणून या लढयाच्या तयारीला त्वरीत सुरूवात करून '७ जून नंतर पेरते व्हा' असा संदेश देऊन जमीन बळकाव लढयाचा कार्यक्रम सर्व राज्यांत पावसाळा सुरू होताच हाती घेण्याचा आदेश कम्युनिस्ट पक्षाने दिला.^{१३}

दि. १ जुलै १९७० रोजी भाकप, अ. भा. किसान सभा व आदिवासी भूमिहीन शेतमजूर संघ यांच्या नेतृत्वाखाली राहुरी तालुक्यात सहा केंद्रांवर जमीन पेरणी सत्याग्रह करण्यात आला. याचे नेतृत्व जिल्हा किसान सभेचे अध्यक्ष कॉ. बाबुराव थोरात, कॉ. गंगाधर जाधव यांनी केले.^{१४} १४ जुलै रोजी महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाच्या सभेत जमीन बळकाव लढा तीव्र करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. कम्युनिस्ट पक्षाच्या आदेशानुसार १५ ऑगस्ट १९७० रोजी भाकप, किसान सभा, लाला निशान पक्ष, प्रजा समाजवादी पक्ष, संयुक्त समाजवादी पक्ष व भूमिहीन शेतमजूर संघटना यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण भारतात व महाराष्ट्रभर बडया बागायतदारांकडील जमिनी ताब्यात घेण्याचा सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.^{१५}

अहमदनगर जिल्ह्यात श्रीरामपूर तालुक्यात खाजगी साखर कारखानदारी व बडया बागायतदारांचे मोठे प्रस्थ होते. त्यामुळे सर्वपक्षीय नेतृत्वाने या तालुक्यात ४ केंद्रांवर जमीन बळकाव लढा कार्यक्रम घेण्याचा निर्णय घेतला. तालुका मॅजिस्ट्रेटने या भागाच्या आसपास १४४ कलम जारी केले. त्याचा भंग करून सत्याग्रह करण्याचा सर्वांनी निश्चय केला. अहमदनगर जिल्ह्यात सोमय्या (९०० एकर जमीन) यांच्या श्रीरामपूर तालुक्यातील फार्मवरील सत्याग्रहात अहमदनगर, बीड व औरंगाबाद जिल्ह्यातील ८०० सत्याग्रहींना भाग घेतला. त्याचे नेतृत्व कॉ. चंद्रगुप्त चौधरी व कॉ. निवृत्ती उगले यांनी केले. कॉ. बाळासाहेब नागवडे, कॉ. वकीलराव लंघे, कॉ. नामदेवराव आव्हाड, कॉ. जगनाथ सोनवणे, कॉ. बाबुराव थोरात, कॉ. अचपळराव लांडे पाटील, कॉ. सातपुते पाटील, कॉ. लक्ष्मणराव लांडे, कॉ. शांतीलिंग आप्पा लोहकरे, कॉ. विनायकराव औटी आदी कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांनी या सत्याग्रहात भाग घेतला. फार्म भोवती पोलिस व एस. आर. पी. चा कडक पहारा ठेवण्यात आला होता. फार्ममधील शेतमजुरांनी १५ ऑगस्ट १९७० रोजी एक दिवसांचा लाक्षणिक संप करून सत्याग्रहाला आपला पाठिंबा व्यक्त केला. सत्याग्रहींना सिलिंग मर्यादेपेक्षा जादा जमीन काढून द्या, भूमिहीन व आदिवासींना जमीन मिळालीच पाहिजे, जान देंगे जीमन लेंगे अशा घोषणा देत फार्ममध्ये घुसण्याचा प्रयत्न केला. पोलिसांनी १४४ कलमाचा भंग केल्याबद्दल सर्व सत्याग्रहींना अटक केली. स्त्रियांना २०० रु. दंड अगर दोन दिवसांची शिक्षा ठोठावण्यात आली. श्रीरामपूर तालुक्यातील जमीनदार खटोड (१३०० एकर जमीन) यांच्या मालुंजा येथील फार्ममध्ये कॉ. एकनाथ भागवत व आमदार दराडे यांच्या नेतृत्वाखाली ६०० भूमिहीन सत्याग्रहींनी जबरदस्तीने जमीन बळकावण्याचा प्रयत्न केला. पोलिसांनी त्यांनाही ताब्यात घेतले. स्टेट फार्म हरेगाव येथे सुमारे ७६ सत्याग्रहींना जमीन ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला. या तुकडीचे नेतृत्व कॉ. माधवराव गायकवाड, आमदार कॉ. बी. के. देशमुख व कॉ. पी. बी. कडू पाटील यांनी केले.^{१६} कोल्हार येथे केंद्रीय मंत्री आण्णासाहेब शिंदे यांच्या ६० एकर शेतीत २२३ सत्याग्रही घुसल्याबद्दल त्यांना १८८ कलमाखाली अटक करण्यात आली. या सत्याग्रहाचे नेतृत्व कॉ. गंगाधर ओगले यांनी केले.^{१७}

६. **जमीन बळकाव लढयाचे यश** - १५ ऑगस्टचा जमीन बळकाव लढा संपूर्ण भारतभर झाला. या लढयात ३१,१८३ सत्याग्रहींना अटक झाली व १,६१,९९० एकर जमीन ताब्यात घेण्यात आली. महाराष्ट्रातील २६ पैकी २२ जिल्ह्यातील २० हजारापेक्षा जास्त सत्याग्रहींनी लढयात भाग घेतला. त्यात १२०० स्त्रिया होत्या. ७५०० जणांना अटक झाली व ४ हजारापेक्षा जास्त सत्याग्रहींना ७ दिवस ते ४।। महिन्यांची शिक्षा झाली. या लढयात १२ हजार एकर पडजमिनीचा कब्जा घेण्यात आला.^{१८} महाराष्ट्रात अहमदनगर जिल्हा हा या लढयामध्ये सर्वात आघाडीवर होता. जिल्ह्यात १७०० सत्याग्रहींना अटक करण्यात आली. ११६७ जणांना १ महिन्याची शिक्षा झाली. या लढयामुळे जिल्ह्यातील बडया बागायतदारांनी आज ना उदया आपल्या ताब्यातील जमीन जाणार याची

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

धास्ती घेतली. तसेच स्वतःकडे हजारो एकर जमीन ठेवून त्या जमिनीवर राबणाऱ्या कुळांना उपाशी मारणारे व शेतमजुरांची पिळवणूक करणारे शासकीय व खासगी भांडवलदारांचे लुटारू शोषक स्वरूप समोर आले. भूमिहीनांना वाटण्यासाठी थोडीच जमीन शिल्लक आहे हया प्रचारातील फसवेपणा दिसून आला. बड्या जमीनदार व भांडवलदारांनी हजारो एकर जमीन बेकायदेशीर मार्गाने बळकावली आहे हे या लढ्यामुळे स्पष्ट झाले.^{१९} या लढ्याच्या परिणामस्वरूप केंद्र सरकारच्या सूचनेनुसार महाराष्ट्र सरकारने १९६१ च्या भूमीधारणेची मर्यादा कमी करण्यासंबंधीचा वटहुकूम १९७१ साली काढला. त्यानुसार बागायतीची कमालमर्यादा १० ते १८ एकर, विहीरीच्या पाण्याखालील जमिनीची २७ एकर व कोरडवाहू जमिनीची कमाल मर्यादा ५४ एकर, एवढी निश्चित केली. गरीब शेतकरी, शेतमजूर व आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परिषदेत कम्युनिस्ट पक्षाचे सेक्रेटरी काँ. एकनाथ भागवत यांनी या वटहुकूमला विरोध करून जमीनधारणेची कमाल मर्यादा निम्म्यावर आणून ही मर्यादा साधारण ३० एकर, हलक्या जमिनीसाठी ५० एकर व ओलीताखालील जमिनीसाठी ८ एकरपेक्षा अधिक न ठेवण्याची मागणी केली. तसेच जमिनीची कालमर्यादा ठरवितांना जमिनीच्या मालकी ऐवजी त्या जमिनीत किती उत्तपन्न निघते हा निकष लावण्याची मागणी केली. सिलींगची अंमलबजावणी सप्टेंबर १९७० ऐवजी जानेवारी १९७१ पासून करण्याच्या सूचनेला कम्युनिस्टांनी विरोध केला. कारण अनेक बागायतदारांनी आपल्या लाखो एकर जमिनी नातेवाईकांच्या नावे केल्या होत्या. शेतकरी कोणाला म्हणावे याची स्पष्ट व्याख्या न केल्याने सधन व्यापारी, दलाल, सरकारी अधिकारी, काळा पैसेवाले यांना एक प्रकारे अभय मिळून त्यांना जमीन ठेवण्याची मुभा मिळाली. त्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षाने जमीन धारणेची कमाल मर्यादा ठरविण्याच्या वटहुकूमाला विरोध करण्याची भूमिका चालूच ठेवली.^{२०} पुढे १९७५ साली देशात आणीबाणी जाहीर झाल्यानंतर पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी २० कलमी कार्यक्रम घोषित केला आणि त्यामध्ये कम्युनिस्ट पक्षाच्या धोरणानुसार सिलींग कायदा करून त्यात मोठ्या जमीनदारांकडील अतिरिक्त जमिनी भूमिहीन शेतमजुरांना देण्याची तरतूद केली.^{२१} अशा प्रकारे कम्युनिस्ट पक्षाने देशपातळीवर जमीन बळकाव लढ्याच्या माध्यमातून उभी केलेली चळवळ यशस्वी करण्यात अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्षाने मोठी भागीदारी केलेली दिसते.

संदर्भसूची

१. दैनिक नगर टाइम्स, वर्ष ११ वे, अंक ४५ वा., दि. १८/१२/१९७६, पृ. क्र. २
२. दैनिक नगर टाइम्स, वर्ष १३ वे, अंक २३९ वा., दि. १२/०७/१९७८, पृ. क्र. १.
३. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दि. ०५/१०/१९८०, पृ. क्र. १.
४. काँ. भगवान गायकवाड, “मुलाखत दि. २३/०८/२०१४”, तालुका सचिव भाकप, शेवगाव, मु. पो. खरडगाव, ता. शेवगाव, जि. अहमदनगर
५. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दि. ३०/०३/१९६९, पृ. क्र. ९
६. ढोले अशोक एकनाथ, ‘काँ. पी. बी. कडू पाटील जीवन व कार्य: एक चिकित्सक अभ्यास (१९२१ - १९९६)’, (अप्रकाशित शोध प्रबंध), टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, २०१४, पृ. क्र. २८२
७. कडू पी. बी., ‘क्रांतिपंढरीचा वारकरी’, (शब्दांकन: सविता भावे), प्रकाशक, अरूण पुंजाजी कडू, सात्रळ, राहुरी, सप्टेंबर २०१४, पृ. क्र. १८४
८. भागवत एकनाथ, ‘जमिनीचा लढा लढवा’, भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या महाराष्ट्र राज्य कौन्सिलचे प्रकाशन, राजभुवन, सरदार पटेल रोड, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १० जुलै १९७०, पृ. क्र. ३.
९. उद्धृत, देशमुख सुदाम, ‘महाराष्ट्रातील ग्रामीण गरिबी आणि जमिनीचे फेरवाटप’, भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या महाराष्ट्र राज्य कौन्सिलचे प्रकाशन, राजभुवन, सरदार पटेल रोड, मुंबई, प्रथमावृत्ती, जुन १९६९, पृ. क्र. १-२
१०. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दि. १३/०२/१९७२, पृ. क्र. ३-४
११. भागवत एकनाथ, ‘जमिनीचा लढा लढवा’, उपरोक्त, पृ. क्र. ३
१२. जमिनीसाठी देशव्यापी लढा उभारा! पडित व वरकड जमिनी ताब्यात घ्या! (भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या राष्ट्रीय कौन्सिलच्या दि. ८ ते १३ मे १९७० च्या दिल्ली येथे बैठकिने संमत केलेला ठराव), भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या महाराष्ट्र राज्य कौन्सिलचे प्रकाशन, राजभुवन, सरदार पटेल रोड, मुंबई, पृ. क्र. २.
१३. दैनिक नगर टाइम्स, वर्ष ५ वे, अंक ११३ वा., दि. १२/०२/१९७०, पृ. क्र. १.
१४. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दि. ०८/०३/१९७०, पृ. क्र. १.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

१५. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दि. २६/०४/१९७०, पृ. क्र. १-२
१६. कॉ. पंढरीनाथ बाबुराव सहाणे, “मुलाखत दि. २७/११/२०१४”, माजी तालुका सचिव भाकप, संगमनेर, मु. पो. पेमगिरी, ता. संगमनेर, जि. अहमदनगर
१७. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दि. १७/०५/१९७०, पृ. क्र. ७
१८. उद्धृत, शेवाळे विठ्ठल, ‘एका वादळाची कहाणी - कॉ. बी. के. देशमुख यांचे जीवनकार्य’, प्रकाशक, कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, रेड फ्लॅग बिल्डिंग, बिंदु चौक, कोल्हापूर, पहिला आवृत्ती, मे २०१०, पृ. क्र. २४-२५
१९. जमिनीसाठी देशव्यापी लढा उभारा! पडित व वरकड जमिनी ताब्यात घ्या!, उपरोक्त, पृ. क्र. ७ ते ९
२०. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दि. १७/०५/१९७०, पृ. क्र. ८.
२१. साप्ताहिक युगांतर, महाराष्ट्र राज्य कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र, दि. १९/०७/१९७०, पृ. क्र. ६.

**Impact of Globalisation on Indian Bank Sector: with special Reference to
Scheduled Commercial Bank**

Rajaram Jagannath Gore

Research Student
Dept. Commerce and Management
Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

Banking is very much important sector in India. Out of banking sector scheduled commercial bank has a so much branches in India. Scheduled commercial bank pays important role in the development of rural area because this bank opened much more branches in rural area and this bank has provided loan to the Small, medium and large landholders. Present study shows growth in total number of branches 220.58% between the periods of 1991 to 2016. The total deposit in scheduled commercial bank was 1925.41 billion Rupees in the year 1990-91 this deposit increased up to 93272.90 billion Rupees in the year 2015-16. Also total finance provided to landholders had Rs. 39.15 billion Rupees in the year 1990-91 that was increased up to 1889.10 billion Rupees in the year 2010-11. Growth in investment was 151.41 billion Rupees in 1981-82 that was increased up to 17377.88 billion Rupees. Overall study shows the globalisation has positively affected on the growth of number of branches, deposits of SCB, finance to landholders and investment of SCB. **Keywords:** Globalisation, Scheduled commercial Banks, Growth.

Introduction

Globalization means the free movement of goods, services and capital throughout the world. Globalization involves the opening up of national economies to global markets.

The some sociologist defines globalisation as a decoupling of space and time. With the advent of instantaneous communications, knowledge, trade and culture can be shared around the world simultaneously. This will ultimately result in an increase in international trade, investment and capital flows.

Scheduled commercial bank means these banks which have been included in the second schedule of RBI Act, 1934. For the assessment of performance of banks, the RBI categorized them in public sector banks, old private sector banks, new private sector banks and foreign banks.

Objectives

1. To study the impact of Globalisation on Deposits of Scheduled commercial bank.
2. To study the impact of Globalisation on Investments of Scheduled commercial bank.

Research Methodology

All the study depends on the secondary data available in the different websites, books, magazines and journals.

Analysis

The present analysis shows impact globalisation on the number of the commercial banks, growth of deposits as well as the investment of commercial banks in various sectors.

Growth of Scheduled commercial Banks

1. Growth in Number of Branches –

Table no -1- Number of Branches (in Numbers)					
Year	Rural	Semi- urban	Urban	Metropolitan	Total
1991	35206	11344	8046	5624	60220
1996	32995	13561	9086	7384	63026
2001	32562	14597	10293	8467	65919

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2006	29649	15943	12258	11728	69578
2011	33460	23318	17681	16447	90906
2016	50554	35959	24363	21958	132834

Source -

The table no 1 shows the total numbers of branches of SCBs in 1991 were 60220 (rural, semi-urban, urban and metropolitan as 35206, 11344, 8046 and 5624 respectively). Those total numbers are increased in 2016 up to 1,32,834 (rural, semi-urban, urban and metropolitan as 50554, 35959, 24363 and 21958 respectively). This numbers shows globalisation was positively affected on the branches of SCB.

Table No – 2 -Growth in Number of Branches (Percentage)					
Year	Rural	Semi Urban	Urban	Metropolitan	Total
1991	-	-	-	-	-
1996	93.72	119.54	112.93	131.29	104.66
2001	98.69	107.64	113.28	114.67	104.59
2006	91.05	109.22	119.09	138.51	105.55
2011	112.85	146.26	144.24	140.24	130.65
2016	151.09	154.21	137.79	133.51	146.12

Table no 2 indicates this table shows growth in number of branches in rural, semi-urban, urban and metropolitan area. The growth in total area was 104.66% in the period of 1996 this growth was increased up to 146.12% in 2016. Out of growth of total area, growth of rural, semi-rural, urban and metropolitan area in the period 1996 was 93.72, 119.54, 112.93 and 131.29 respectively. This growth was increased up to 151.09, 154.21, 137.79 and 133.51 respectively in 2016 respectively. This growth shows globalisation was positively affected on the growth of number of branches of scheduled commercial bank.

2. Growth in Deposits

Table No – 3 - Deposits (Rs in Billion)						
Year	Demand	Growth (%)	Term	Growth (%)	Total	Growth (%)
1990-91	331.92	-	1593.49	-	1925.41	-
1995-96	806.14	242.87	3532.05	221.65	4338.19	225.31
2000-01	1425.52	176.83	8200.66	232.18	9626.18	221.89
2005-06	3646.40	255.79	17444.09	212.72	21090.00	219.09
2010-11	6417.05	175.98	45662.64	261.77	52079.69	246.94
2015-16	8889.96	138.54	84382.94	184.80	93272.90	179.10

Source

This table shows the growth in deposit (demand and term) of scheduled commercial banks. The growth of total deposit always remained more than 150% in every year. The total growth in 1996, 2001, 2006, 2011 and 2016 was 225.31%, 221.89%, 219.09%, 246.94% and 179.10% respectively. This growth shows globalisation was very positively affected on deposits of the scheduled commercial banks.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

3. Growth in Finance

Table No – 4 - Finance to Farmers (Rs in Billion)								
Year	Up to 2.5 Acre	Growth (%)	2.5 to 5 Acre	Growth (%)	Above 5 Acre	Growth (%)	Total	Growth (%)
1990-91	11.81	-	9.52	-	17.82	-	39.15	-
1995-96	20.01	169.43	19.52	205.04	37.03	207.80	76.56	195.56
2000-01	37.40	186.91	36.42	186.58	71.35	192.68	145.17	189.62
2005-06	168.23	449.81	176.19	483.77	326.82	458.05	671.24	462.38
2010-11	460.19	273.55	574.36	325.99	854.55	261.47	1889.10	281.43

Source -

Table number 4 indicates growth in small, medium and large landholder's and finance provide to them within 5 years. Growth in finance to small (up to 2.5 acre) landholders was 169.43, 186.91, 449.81 and 273.55 in the year 1995-96, 2000-01, 2005-06 and 2010-11 respectively. Also growth in finance to medium (2.5 acre to 5 acre) landholders was 205.04%, 186.58%, 483.77% and 325.99% in the year 1995-96, 2000-01, 2005-06 and 2010-11 respectively.

4. Growth in Investment

Table No – 5 - Investment (Rs in Billion)						
Year	Govt. Securities	Growth (%)	Other Securities	Growth (%)	Total	Growth (%)
1981-82	101.57	-	49.84	-	151.41	-
1991-92	627.27	617.57	274.69	551.14	901.96	595.71
2001-02	4111.76	655.50	270.93	98.63	4382.69	485.91
2011-12	17350.18	421.96	27.70	10.22	17377.88	396.51

Source-

Table no 5 indicates the growth in Govt. securities, other securities and total securities. Investment in Govt. securities in 1981-82 to 2111-12 was 101.57 billion rupees to 17350.18 billion rupees. The growth in the total investment was increased from 151.41 billion rupees to 17377.88 billion rupees. And growth in total investment remain 595.71%, 485.91% and 396.51% respectively in the area of 1991-92, 2001-02 and 2011-12 respectively.

Conclusion:

The analysis of growth pattern of key parameters of branches, deposits, finance and investment etc., reveals that the "globalization" had a positive impact on the growth of whole banking sector. The result projected that globalization is almost a complete success on growth front. To conclude that the recent trend of growth of banking sector showed the trust of Indian economy on globalization. This has sowed a positive impact on the growth of Indian banking sector. All indicators show the positive impact, in each case the average growth rate is increased in post-globalization period.

References

1. www.rbi.org.in
2. RBI, Handbook of Statistics on Indian Economy.
3. www.wikipedia.org
4. <http://www.iosrjournals.org>

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Role of Family, Teachers & Society in Value Education

Prof. Dr. S.D. Gadhe

Head Marathi Department

S.S.G.M.CollegeKopargaon Tal-KopargaonDist-Ahmednagar(M.S)India

Abstract

Education has long been recognized as a central element in development. It is considered as a vital input in modernization where the developing countries like India began its drive for social and economic development since its independence. Education is important in a small country India, because it promotes the knowledge, skills, habits, values, or attitudes and understanding of the people in the country. And it is also considered as the backbone of the development of India. Therefore, greater concern and emphasis must be put into the means and ways by which education transfer the needed knowledge and information to students/children. It helps people to become a useful ~ 7 ~ member of the society and to develop an appreciation of their culture heritage and live more satisfying human lives. There is an acute need for incorporate values on the realms of religion, education, social service, economics and politics in India. The term "Value" refers to a development of "heart". It is not enough to find for Mother India a modern independent, secular, technological "herd" if, in the process she has lost her "heart".1 "Value-Based-Education is highly needed in our modern society because our lives have become more miserable. The quantity of education has considerably increased, but the quality has decreased. Why? The number of educated people has reached at a high level, but murder, hatred, and selfishness have spread out like wildfire everywhere. Why? Many institutions are opened, but only few civilized people are produced. Why? Degrees are available for all, but the dignity has gone down. Why? Trained people are produced from many institutions, but sincere people are very few. Why? Many books are written; much research is done; many professional achievements are attained, but humanity is threatened. Why? Therefore, we need Value- Based-Education."

Keywords- Values, Education, Family, Society & Teachers

Introduction

Usually the parents are the first people to have an influence on a child and their values. A good mannered person is always loved, respected and welcomed everywhere by everybody. Good manners are acquired more by observation than by formal teaching. Right from childhood a toddler will imitate his/her parents. It is therefore necessary that parents are alert, because the children, like monkeys imitate what their parents do. These days most of the parents have one or two children and they tend to be too indulgent with them. Parents must themselves be an example of good behaviour for their children. Good manners are not taught through formal teaching. They are acquired more by observation. It is therefore imperative that parents are very cautious. Children are very smart and observant. Whatever the parents do or talk, they mimic their parents. You must have noticed that children generally speak in the same tone and manner in which their parents speak. Good manners are not taught through formal teaching. They are acquired more by observation. The parent should not give too many instructions to the children. Allow the child to learn from your manners rather than lecture.

Role of Family -

- Family being the first and major agency of socialization has great influence and bearing on value inculcations. It is the home which sets the pattern for the child's attitude towards. People and society, aids intellectual growth in the child and supports his aspirations and good values.
- Some of the values and methods that help up in bringing up child in a harmonious environment.
- Praise and encourage them to explore.
- Set realistic goals for them.
- Act yourself as a role model. Show respect to all humans, animals.
- Sensitize children towards weaker and marginalized sections.
- Set religious and cultural values together with your children.
- Never indulge yourself in dishonest deeds. It is what the children learn at home that they practice later on.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- Help your children to develop the sense of discrimination between right and wrong so that they could develop their own value judgment.

Role of Society:-

- Society inculcates values through its various institutions and tools.
- Next to family, it is the society that teaches children about social values. It is the society through which young children start getting social acceptance from friends.
- The society also provides a place for social disapproval for anti-social conduct. But it is less structured than the schools.
- The role of society is very important for the social development of child.
- Individuals who get more opportunities to take up social roles and responsibilities are better equipped to take moral decisions in their life.
- Role of Educational Institutions
- Education in its aims, curriculum and methods is linked with values. It is through education that society seeks to preserve and promote its cherished values.
- Whatever is learnt and imbibed will determine to how students will live out their lives in future.
- Educational institutions provide a structured environment where children learn values of cooperation, hard work etc.

Contribution of Family in Value Education:-

Family is the cornerstone of society. Human society cannot function without it. It is an universal social institution.

- Family is the first home of citizenship and mother is the first and most important teacher of the child. From mother, he/she would learn values of life like truthfulness, honesty, love, respect to elders and selfless service etc.
- Good relationship between husband and wife can help children to imbibe good values. In ancient India women were occupying same status as men in society or perhaps even a higher one. Some of the examples - Husband used to address his wife 'Patni' (The one who leads the husband through life) or - 'Dharmapatni' (The one who guides her husband on the path of 'Dharma' or righteousness.) or 'sahdharmacharini' (The one who moves together with her husband on the path of 'Dharma'.)
- shoulder equal responsibility in the growth and development of the society. • Hence each woman has a 'dharma' towards the world and to herself. Along with men she is expected to
- The following values may be kept in mind while dealing with women in the family and society.
- Enhance self-esteem and self confidence in women.
- Build a positive edge of women by recognizing their contribution to the society.
- Foster decision making through collective process.
- Enable women to make informed choices in areas like, education, employment and health.
- Ensure equal participation in the developmental process.
- Provide information, opportunities knowledge and skill for economic independence.
- Enhance access and information's related to their rights and entitlements in the society in view to have their better participation.

Methods of Promoting Values in Family:-

- 1) **Love** - Love, sympathy and friendship creates a balanced outlook.
- 2) **Enthusiasm** - To make life worthwhile and fruitful, we must generate enthusiasm within ourselves. Generations of enthusiasm will take place when we discover for ourselves a goal and attach ourselves with a spirit of dedication, reverence and love.
- 3) **Promoting basic values** - Values such as tolerance, non-violence, sympathy and compassion need to be cultivated for the well beings of others and to create a viable and sustainable world of trust and mutual understanding to dominate suspicion, fear, tension, insecurity and greed. We must ensure peace and harmony in the family in order to eliminate domination. None of these values can be

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

legislated but are possible through education in values and spirituality children would consciously and unconsciously imbibe the values being in practice in the family.

- 4) **Harmony in family** - harmony among all members of family is basic for promoting good values among family members 'Harmony is a precious treasure of human life'. Success, satisfaction and happiness are the different facets of harmony.
- 5) **Peace** - It is a basic value for promoting good will in the family. A family in peace can achieve perfection and family members will be a source of strength to society.
- 6) **Holistic Education** - We should not teach industrial values or technical values but must follow holistic values which can make a family a heaven for its members. All the problems and pains are the results of human beings aggressive nature and wrong doings. The spiritual path is the only right and sure way to change the behaviour of the mankind by long term plan. The beginning for this must be made in the family.
- 7) **Positive Attitude** - All the members must have a positive attitude which can enhance the reputations and prestige of the family.
- 8) **Constructive Actions** - Negative actions always bring pain and sorrow, but constructive actions bring us pleasure and joy. The more we care for the happiness of others, the greater our own sense of well being. Cultivating a close, warm hearted feelings for others automatically puts the mind at ease.
- 9) **Chapter on family life in school curriculum –**
- 10) The content could be :
 - a. Need of family
 - b. Cooperation among family members
 - c. Cleanliness and good environment of home
 - d. Respect for elder members of the family
 - e. Sharing of goods happily - Eating food together
 - f. Soft speaking - Love and affection
 - g. Prayers to one's god
 - h. Enjoying and participating in family functions.

Role of Teachers in Value Education

In order to impart value education, we need teachers at all levels of education system who can effective in molding the minds of the students for understanding and practice of values.

- In order to intensify the establishment of an integrated education system, on the basis of peace, human rights and democracy, training of teachers in value education becomes essential.
- The personality of the teacher must be the embodiment of values. The teacher must possess qualities of head and heart.
- There is great need to infuse civic consciousness, patriotism and discipline among the students. In higher education the teacher is the central figure in whom the university sees its past glory and around him it builds its future dignity.
- A teacher must be constantly searching, researching, criticizing, and learning and making himself fit for teaching.

Conclusion

Parenting is nothing short of a challenging experience and it isn't a smooth road. Expect a lot of bumps on the way. Rest assured that you'll be able to handle everything wonderfully if you just keep calm and deal with your kid in the right way. Always be mindful of the fact that being too strict or too easy isn't going to help. Finding a balance is the best way to handle any situation. Do not hesitate to seek advice from other parents, and even friends and family. You can also have a talk with your pediatrician and learn more about your child's development status and the measures you need to apply. Remember that your kid's good habits always begin at home. A good habit for children helps your child grow up soon and be a wonderful and

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

successful human being. Make sure you're there throughout to guide and support him. Don't forget to share your parenting experiences with us.

Reference

1. www.parentous.com/2013/07/16/good-manners-inculcating-good-values-and-habits-in-children
2. www.lists10.com/10-qualities-inculcate-child
3. www.momjunction.com/ways-to-ensure-good-habits

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Distribution of Co-Operative Lift Irrigation Scheme in Kolhapur District: A Geographical Analysis

Dr. B.S. Jadhav,

Head Department of Geography, Vijaysinha Yadav
Arts & Commerce College, Peth Vadgaon,

Prof. Bharat Patil,

Head Department of Geography, Sripatrao Chougale
Arts and Science College, Malwadi Kotoli,

Abstract

The lift irrigation method was first approved by the then Bombay state government in 1949. It was "designed to assist the Grow More Food effort and to step up food production in the State by making use of the modern methods of lifting water to proved irrigation to agriculturists". These schemes were undertaking in the public sector, prior to the First Five Year Plan. During the period of the planning, the state government took a number of policy decisions regarding planning, execution, and financing of lift irrigation schemes. The suitable changes in the policy from time to time gave an impetus to the progress of the surface water lift irrigation in the state. In this research paper describes general features of the lift irrigation and geographical distribution of lift irrigation schemes on the basis of river and tehsil level. In present research paper unpublished secondary data have been used which is collected from Irrigation GIS mapping techniques have been used for this research paper. In Kolhapur district co-operative lift irrigation scheme are well developed in eastern part (Karvir, Kagal Shirol and Hatkanagale) of district but undulating topography is a key factor which is responsible for less development of co-operative lift irrigation scheme in Western Part of Kolhapur district. Large, medium and small irrigation project are played major role in development of co-operative lift irrigation scheme in Kolhapur district.

Keyword: Irrigation, Lift Irrigation.

Introduction

The lift irrigation method was first approved by the then Bombay state government in 1949. It was "designed to assist the Grow More Food effort and to step up food production in the State by making use of the modern methods of lifting water to proved irrigation to agriculturists". These schemes were undertaking in the public sector, prior to the First Five Year Plan. During the period of the planning, the state government took a number of policy decisions regarding planning, execution, and financing of lift irrigation schemes. The suitable changes in the policy from time to time gave an impetus to the progress of the surface water lift irrigation in the state.

Lift Irrigation is a recent form of irrigation, which differs from other traditional means of irrigation like well, canal and tank. The last five decades have witnessed the development of lift irrigation causing into deep and far reaching impact on the agricultural economy of the region. Though it requires heavy capital outlay it has been practiced on co-operative basis along the river banks. Here, the researcher has attempted to analyze such irrigation technology with reference to its development spatial characteristics, impact on cropping pattern and productivity based on primary data. In addition to this, the negative impacts of lift irrigation are also assessed which has invited attention of scientists recently.

Objective

1. To study distribution of Co-operative lift irrigation scheme in Kolhapur district.
2. To examine tehsil and river wise total irrigated area under lift irrigation scheme.

Database And Methodology:

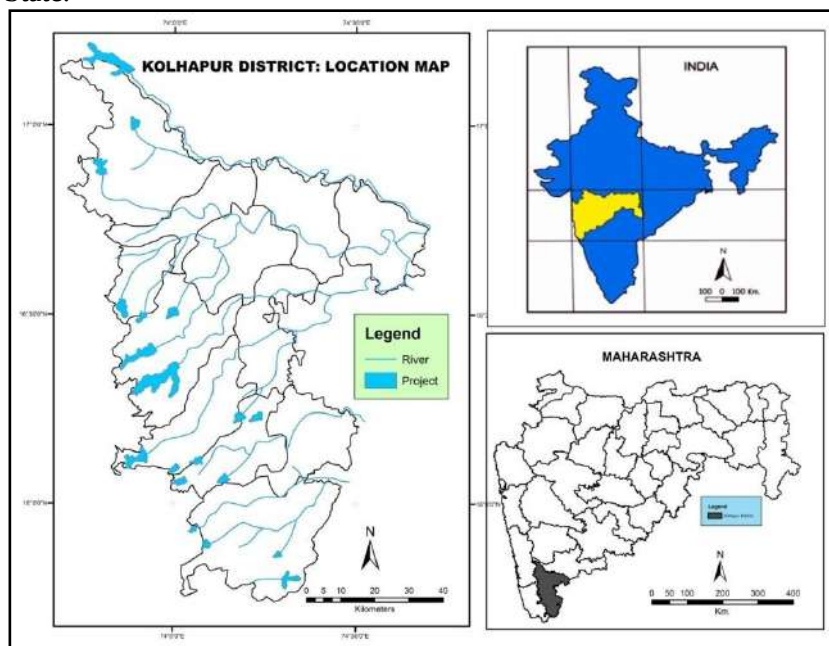
In present research paper no of co operative lift irrigation schemes unpublished secondary data have been collected from Irrigation Department of Kolhapur district. GIS Dot density cartographic techniques, statistical method and graphs have been used for analyzing statistical data.

Study Area:

Kolhapur district is situated in the extreme southern part of Maharashtra State. It lies between 15° 43' and 17° 17' north latitudes and 73° 40' and 4° 42' east longitudes. It is surrounded by Sangli district to the north, Karnataka State to the east and south and Ratnagiri and Sindhudurg districts to the west. The Sahyadri ranges to the west and Varna River to the north form the natural boundaries. The district has an area of 7,685.00 sq km and a population of 2989507 (1991), 3523162 (2001) and 3876001 population as per census

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

1991, 2001 and 2011. While the geographical area of the district accounts for 2.5 percent of the total area out of the Maharashtra State.

Physiographical Kolhapur district is separated in to three regions i.e. hilly (Above 900 met.), foothills (750-900 met.), and plain region (Below 750 met.). Hilly region covers major portion of western part of district which is called as western ghat. Most of the central part of the district is enclosed by foot hills and eastern area has fertile plain region which having well irrigation amenities due to the Rivers viz. Panchagnaga, Warana, Dudhaganga, Vedganga, Bhogavati, Hiranyakeshi and Ghataprabha are drains the whole eastern part the district., consequently the district has achieved the irrigation development.

Geographical Distribution of Lift irrigation Scheme:

“Lift irrigation is generally defined as lifting of water from perennial sources of rivers with heavy capacity electric pumps and distributed through pipeline to nearby fields within its command area in the flood plains of the river.”

In present research paper to describe distribution of lift irrigation scheme at tehsil and river wise. The installation is made either on co-operative or individual basis. However, the capacity of pumps is always high in case of co-operative schemes. The role of co-operative sector is also noteworthy in regards to the development of lift irrigation, particularly the sugar factories, established during 1960-1970, have encouraged the development of lift irrigation by making special efforts in their command areas in order to gain sugarcane, as a raw material. Such large scale lifts are possible along the river banks as it requires virtually abundant supply of water stored in the river course by constructing K.T. weirs (Kolhapur Type weirs). The open weirs consist of number of small spans closed with horizontal or vertical needles. The needles are taken out during the flood session so that weirs, at the end of the monsoon season they are again inserted to store water, which is lifted by electric pumps for irrigation.

Tehsil wise Distribution of Lift Irrigation Scheme

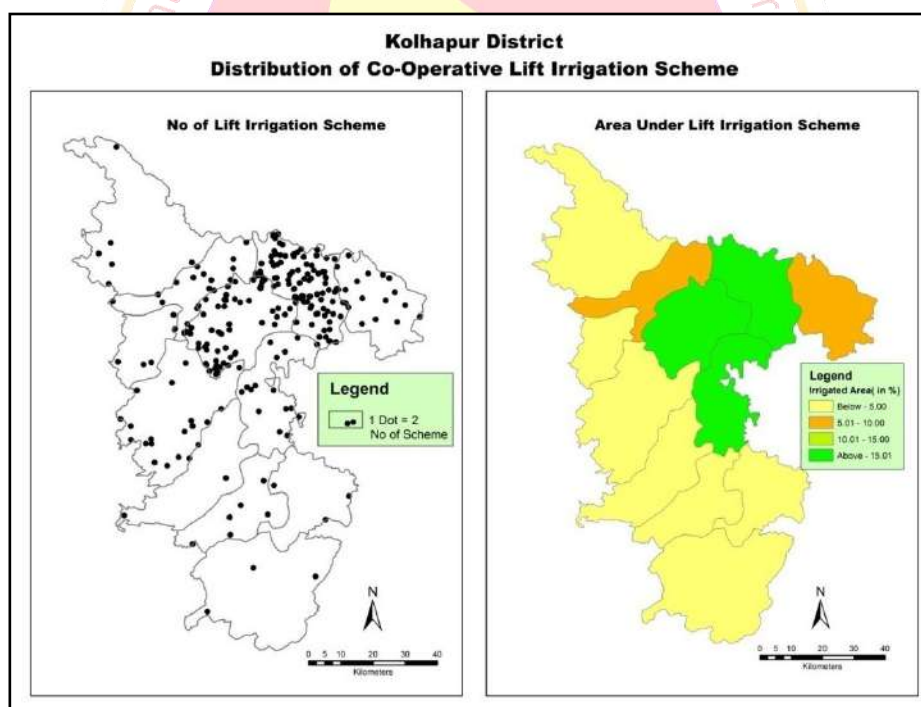
In Kolhapur district there are 498 co-operative lift irrigation schemes. The lift irrigation schemes are in private and co-operative sector, in these research paper to study the tehsil wise distribution of co operate lift irrigation scheme. In the map number of co-operative lift irrigation schemes 1 dot shows 2 no of lift irrigation scheme. According to below density map and table no 1 shows that in Karvir and Hatkanangale tehsil there are 117 and 197 no of lift irrigation scheme. Also in Radhanagari tehsil there are 40, Panhala (34), Kagal and Shirol tehsil denoted 30 on of lift irrigation scheme. In tehsil western part of Kolhapur district viz. Ajra (13),

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Shahuwadi (12), Bavda (8), Gadhinglaj (7), Chadgad (6) and Bhudardad (4) recorded less no of lift irrigation scheme.

Table No: 1
Kolhapur District: Tehsil wise distribution of lift irrigation scheme

Tehasil	No of Scheme	No of Farmer	Area under Irrigation	
			In Hector	In Percent
Ajra	13	217	381	0.84
Karvir	117	6025	7646.4	16.93
Kagal	30	6062	9593	21.24
Bavda	8	110	131	0.29
Gadhinglaj	7	124	186	0.41
Chandgad	6	282	485	1.07
Panhala	34	2281	3559.36	7.88
Bhudargad	4	134	129	0.29
Radhanagari	40	1371	1886.6	4.18
Shahuwadi	12	733	1080	2.39
Shirol	30	2052	3324.25	7.36
Hatkanangale	197	9665	16762.77	37.12
District	498	29056	45164.38	100.00

Above the chropleth map and table shows that area under co-operative lift irrigation scheme. The area under under lift irrigation scheme is divided in to four categories viz. Below 5 per cent (Low), 5.01 to 10.00 (Moderate) per cent, 10.01 to 15.00 (High) per cent and above 15.01 (Very High) per cent. In very high categories there are three tehsil viz. Hatkanagale (37.12) per cent, Kagal (21.24) per cent and Karvir (16.93) per cent. There is no any one tehsil in between 10.01 to 15.00 (High) categories. In moderate level categories Panhala (7.88) and shirol (7.36) there are two tehsil. There are 7 out of 12 tehsil falls in low level of categories viz. Ajra (0.84), Bavda (0.29), Gadhinglaj (0.41), Chandgad (1.07), Bhudargad (0.29), Radhanagari (4.18), Shahuwadi (2.39) per cent area under lift irrigation scheme.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

River Bank wise Distribution of Lift Irrigation Scheme

River is the main source of co-operative lift irrigation scheme. The Warna, Panchaganga, Dudhaganga, Vedaganga and Hiranyakeshi these are main rivers of the district flow towards from north to south. The Warna has a long course but a restricted basin. The Panchaganga, on the other hand, commands a large drainage area through its main tributaries, the Kasari, Kumbhi, Tulsi and Bhogavati. The southern rivers, the Dudhaganga with its main tributaries the Vedaganga and the Hiranyakeshi have long courses but smaller and independent valleys.

Table No: 2
Kolhapur District: River Bank wise distribution of lift irrigation scheme

River	No of Scheme	No of Farmer	Area under Scheme	Tehsil
Kadvi	3	145	132	Shahuwadi
Karanjgaon	1	23	47	Chandgad
Kasari	14	695	1220	Panhala
Kumbhi	8	110	131	Bavda
Kumri	1	8	19	Chandgad
Ghatprabha	1	3	5	Gadhinglaj
Chikotra	1	178	283	Kagal
Chitri	16	287	471	Ajra, Gadhinglaj
Jangamhatti	2	44	80	Ajra,
Tulshi	26	1381	2374	Karvir, Radhanagari
Dudhganga	49	6895	11161.6	Karvir, Kagal, Bhudargad, Radhanagari, Hatkanangale
Narevadi	2	191	303	Chandgad
Patgaon	3	56	48	Bhudargad
Bhogavati (Panchaganga)	233	10498	14497.1	Karvir, Radhanagari, Shirol, Hatkanangale
Lakikate	2	60	116	Chandgad
Warna	135	8475	14265.68	Panhala, Shahuwadi, Shirol, Hatkanangale
Sarfnala	1	7	11	Ajra

No of Co-operative Lift Irrigation Scheme on River Bank

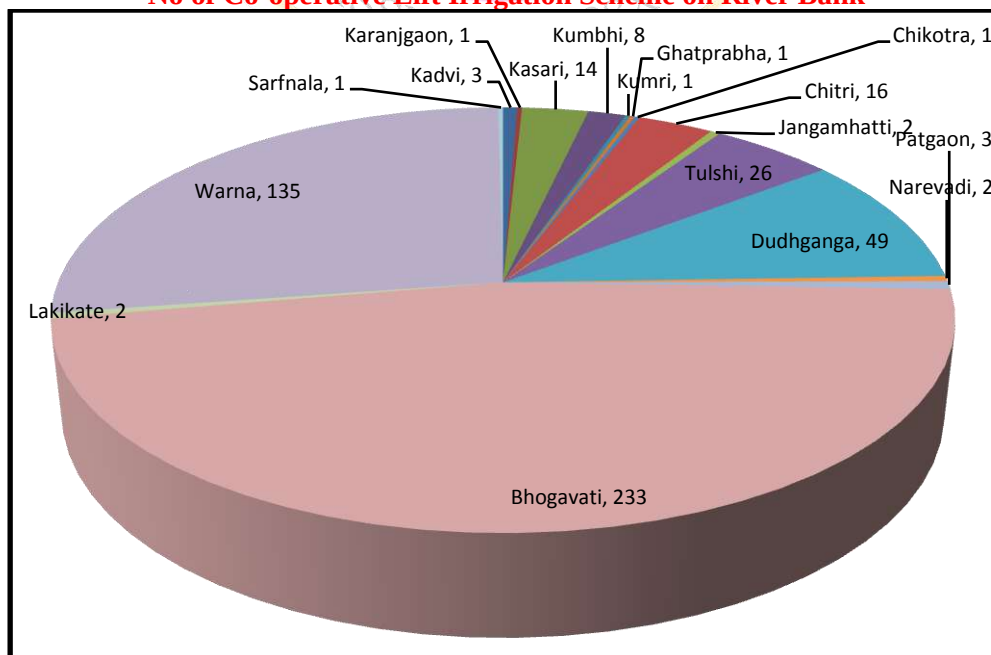

Fig. No 2

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

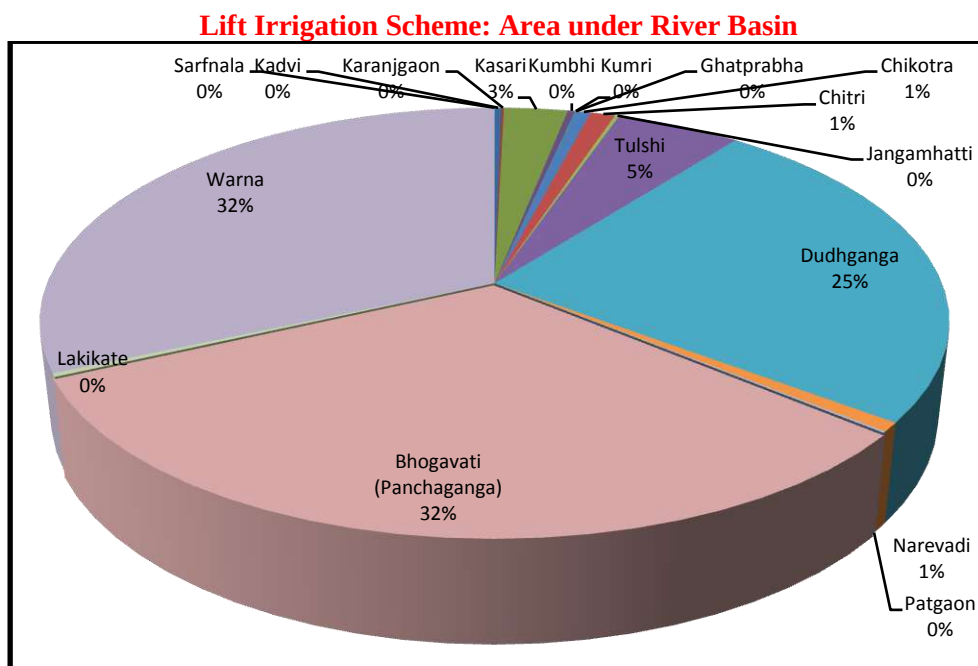

Fig. No 3

Panchaganga River is a life line of Kolhapur District, 233 out of 498 co-operative lift irrigation schemes are situated on bank of Panchaganga and his tributaries of Bhogavati River. Bhogavati and Panchaganga River flow towards Karvir, Radhanagari, Shirol and Hatkanangale tehsil. Second highest 135 no of co-operative lift irrigation scheme are located on the bank of Warna River, these River flow towards outer boundary of Shahuwadi, Panhala, Shirol and Hatkanangale tehsil. Remain 130 out of 498 co-operative lift irrigation Scheme are located Dudhganga River (49), Tulshi River (26), Chitri River (16), Kasari River (14), Kumbhi River (8) and Kadvi River (3).

In the catchment area of Warna River (14265.68 Hecter) and Bhogavati River (14497.1 Hecter) 135 and 233 co-operative lift irrigation scheme covered 32 per cent area. Dudhganga River No of 49 co-operative lift irrigation schemes are covered 25 per cent (11161.6 Hecter) area. Tulshi River 5 (2374 Hecter) per cent, Kumbhi River 3 (131 Hecter) per cent Chitri River 1 (471 Hecter) per cent and Narevadi 1 (303 Hecter) per cent area covered by co-operative lift irrigation scheme.

Conclusion:

- The no of Co-operative lift irrigation schemes are highest in Hatkanangale (197) and Karvir (117) tehsil. In Hatkanangale tehsil 37.12 Per cent (16762.77 Hecter) area benefited under 197 Co-operative lift irrigation schemes. Hatkanangale rank first in term of no of lift irrigation scheme and total area under irrigation, because of large co-operative lift irrigation scheme (more than 5000 Hecter area) are located in Hatkanangale tehsil viz. Ghunki, Top, Minche, Talsande, Nej, Pargaon, Ambap and Jakhale co-operative lift irrigation scheme.
- The Kagal (30) tehsil is rank third in no of co-operative lift irrigation scheme but in term area under irrigation rank second. In Kolhapur district largest co-operative lift irrigation scheme are located in Kagal tehsil Viz. Vhanali (1534 Hecter), Kasba Sangaon (1136 Hecter), Shendur (892 Hecter) and Daryache Vadgaon (667 Hecter). These four Co-operative lift irrigation schemes are situated on the Bank of Dudhganga River.
- It is observed that western part of Kolhapur district is hilly area at hence in these tehsil Shahuwadi, Bavda, Ajra, Radhanagari, Bhudargad, Chandgad and Gadhighlaj tehsil recorded less than 5 per cent area covered by co-operative lift irrigation scheme. It means that physiographic is a main factor which is responsible for development of co-operative lift irrigation scheme.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- The large, medium and small irrigation project are located in more than 6000 mm rain fall area these stored water is perennial water source of Panchaganga and his sub tributary river. Viz. Ambeohol, Chitri, Sarfnala (Ajra), Dhamani, Dudhaganga, Tulashi, Radhanagari (Radhanagari), Kadavi, Kasari (Shahuwadi), Khumbhi (Bavda), Patgaon (Bhudargad), Warana (Panhala), Zambare (Chandgad) at hence co-operative lift irrigation scheme are well developed in Kolhapur district.

Reference:

1. <http://www.mrsac.gov.in/> तालुका नकाशे
2. <https://mahasdb.maharashtra.gov.in/districtReport.do?rpt=5&dist=530>
3. Kolhapur District Census Handbook 1991
4. Socio Economic Abstract of Kolhapur District
5. Kolhapur Gazetteer.
6. Lad. P.P (2014), "A Study Of Water Management of Lift Irrigation Scheme In Kundal, IJAAR, ISSN – 2347-7075 and Applied Research (IJAAR),Vol. 1 No.4
7. Maharashtra Water Resources Regulatory Authority, Developing Regulations for Bulk Water Pricing in the State of Maharashtra.
8. Planning Commission Government of India New Delhi (1962), Pricing of Irrigation Water Planning.
9. Water Resources Department Government Of Maharashtra, India (2011), Report On Benchmarking Of Irrigation Systems In Maharashtra State

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study of Globalization Impact on Gender Equality

Ajinkya Sambhaji Hake
M.A.(Eng.) M.Ed. SET(Edu.)

Dr. Bharti Tukaram Sakekar
M.A. M.Ed. SET(Edu.), M.Phil, Ph.D.

Abstract

We empirically assess the influence of globalization on social institutions that govern female subjugation & gender equality in developing countries. Observing the progress of globalization for almost on hundred developing countries. This paper contributes to the literature on specific deterrence by addressing the issue of selecting the gender equality in new era. It's important for the globalization. Now it's the issues related to the world and it's necessary to expand our views & accept the equality in each. Terms of globalization & gender issues, Past many decades we saw the inequality about the gender but now its need of 21st century and it must be in our world.

The main objective of this paper to explore the impact of globalization on gender empowerment globalization consists of complex economic, political, cultural & geographic processes whereby goods, capital, information, people & ideas move across boundaries. The impacts of globalization are not the same for every one. It expands opportunities & enhances prosperity for some nations.

Key Words: globalization impact, gender equality etc.

Globalizations impact on gender in the 21st century. Around the world has surfaced as a contentions issue. While some argue that globalization is beneficial, it is also claimed that not everyone is benefiting from globalization equally. In particular, females often do not benefit to the extent of their male counterparts. Contemporary globalizing forces such as the world bank & united Nations have worked to deconstruct the barriers of inequality & existing gender gaps. As it's the need of our world.

Objectives-

- 1) To create right awareness about globalization.
- 2) To develop the equality & its need among society.
- 3) To draw attention of society towards the globalization.
- 4) To create right things about gender equality.

Definitions –

Globalization :- The process by which businesses or other organizations develop international influence or start operating on an international influence or start operating on an international scale.

Gender equality :- Women & men enjoy the same rights and opportunities across all sectors of society. That the different behaviors aspirations and needs of women & men are considered, valued & favored equally.

Introduction –

Most of the economies of the developing. World are now in the process of restructuring from an inward looking and state directed policy regime to an outward looking economy in the direction of free market & liberalization. In the context of women this would mean a better social & economic status. It has been pointed out that women as consumers stand to lose under protectionism. Since most of the women are in subsistence economy, globalization is detrimental to the poor women & contributes to the feminization of poverty.

21st century globalization & its impact on gender equality remains highly influenced by the past. Globalization on it's own cannot end gender inequality. There should be an understanding that the globalization process as whole offers both opportunities. As well as challenges for human development. It is precisely through understanding the dynamics of gender inequality while incorporating both males & females into the playing field that equality can ultimately be achieved.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalization & Gender equality –

Globalization has been described as the gradual elimination of economic borders and concomitant increase in international exchange & transnational interaction. Globalization has been identified with economic reforms, structural adjustment programs, New world trade order and the global communication village & the world increasingly becoming similar and smaller.

Globalizations impact on gender inequality in the 21st century around the world has surfaced as a contentions issue while some argue that globalization is beneficial, it is also claimed that not everyone is benefiting from globalization equally.

“A process of interaction & integration among the people, companies, & governments of different nations, a process driven by international trade & investment & aided by information technology. This process has effect on the environment, on culture on political system, on economic development & prosperity and on human.

21st century globalization and its impact on gender equality remains highly influenced by the past. The world Bank openly admitted to the influence of the past by claiming, “even among to economic opportunities, old patters of employment segregation by gender can emerge.

Gender equality is important both for individual people & economic development looking data on gender equality in welfare & work life it is visible that there still are gaps between women & men. At the same time the world we live in is becoming more globalization. Moreover, globalization is often viewed as having both positive and negative impacts, making Some people winners while others become losers.

Although both women & men work in the informal sector, men generally occupy the street work & high paying jobs women work in law paying jobs. Women work in low paying jobs. With the advance of modern technology & more men entering into the lowest income brackets of informal work. For example in nation states where men work as Vendors and petty traders. Women workers can be located at home.

Empowering Women –

Trade openness & the diffusion of new information, communication technologies (ICTs) & other immerging technologies have translated into more jobs & stronger connections to markets for many women, increasing their access to economic opportunities . I some countries and sectors women's wages have also increased relative to those of mens

Gender inequality has more costs in an integrated world. It can diminish contries ability to compete internationally particularly for countries with export potential in goods & services with high female employment. And given growing global awareness of women's rights, continued gender inequality can also hurt a country's international standing. These factors strengthen the incentives for policy action towards gender equality around the world .

Greater access to information has allowed many in developing countries to learn about life and mores in other parts of the world, including those pertaining to the role of women. Possibly affecting attitudes & behaviours. A shift toward more egalitarian gender roles & norms has also been facilitated & in some cases, reinforced by women's economic empowerment.

Several factors associated with a more global world strengthen the incentives for action towards greater gender equality.

Gender equality is more costly in an integrated world because it diminishes a countries ability to compare internationally particularly if the country specializes in female – intensive goods & services.

International peer pressure has also led more countries than ever to ratify traties against discrimination.

Growing media exposure & consumers demands for better treatment of workers has pushed multinationals towards fairer wages and better working conditions for women.

Now a days its very important to expand our views about the gender. We live in the age of 21st and the world would be go very fast everywhere in the world men & women have equal opportunities in each sector. Like many other foreign nations we can see the both men & women do equally work in each sector. Like global isseus also liberalization, globalization also involve them and nowhere in the world the issues of gender is not withstanding.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Whenever we do any work in past many decades we compared the gender. People were divided the work between men & women. They create the barriers or boundries for their work but now all the boundries are collapsed by the courage of women. They can do easily the work of men & women also proud upon the work or the success of women. Now the age is scientific age and human always known about the capacity of our own , they involved women in each of his work equally and we now see the pairs does their wore with very passionetly and it's the success of our 21st century. All the drawbacks or the old thoughts are removed and new generation can think about equality.

We focus on gender & globalization aspects of globalization that adversely affects women are forced labor, child labor, such negative aspects reflect the inadequacies of domestic institutions & policies of governments rather than being inevitable attributes of globalization. Social norms are also involved for example, the social norms may be for parents to take advantage of the labor of their children. The prospects for achieving gender equality in developing countries in the context of institutional change that accompanies globalization.

Globalizations impact on gender inequality has also had its fair share of benefits in the U.S. to the extent that the demands for female workers in the export and ICT – enabled sectors has increased and as women have filled these new jobs. The U.S. has been on the forefront of the technological advancement around the world. As a result the ICT industry impacts & reflects both a benefits and a hindrance to gender inequality.

Public opinion in the U.S.A. on globalization and its impacts on gender inequality has been shaped by benial of basic human rights in the workforce abroad. 21st century globalization and its impact on gender equality remains highly influenced by the past. The world bank openly admitted to the influence of the past by claiming “even among those who have benefited from higher access to economic opportunities, old patterns of employment segregation by gender can emerge”. Further more the ability to undermine these old patterns is by continually raising awareness. The ability to raise awareness & counter old patterns is prominent in the U.S. and visible through globalizing organization sponsored groups.

Globalization on it's own cannot end gender inequality. There should be an understanding that the globalization process as a whole offers both opportunities as well as challenges for human development. Consequently, a collective effort implies an understanding that “the specific gender related needs of men are overlooked, as well as the important role that men can play in achieving gender equality and empowering women. It is precisely through understanding the dynamics of gender inequality while incorporating both males & females into the playing field that equality can ultimately be achieved.

Lorber states that gender inequality has been a historic worldwide phenomeno, a human invention and based on gender assumptions. It is linked to kineship rules rooted in cltures & gender norms that organizes human social life, human relations as well as promotes subordination of women in a form of social strato. Anartya sen highlighted the need to consider the sociocultural influences that promote gender inequalities. In India, cultural influences favour the Preference for sons for reasons related to kinship, lineage, inheritance, identity, status & economic security. This preference cuts across class & caste lines, and it discriminates against girls. In extreme cases the discrimination takes the form of houour killings where families kill daughters.

Globalization has set in motion large scale population movements that render meaningless distinct categories of displacement. Yet, in recent years nation states have in creasingly emphased the distinction between ‘economic’ migrants & political refugees.

In reality, nations-states that have achieved growth have developed polices for producing multiple products and promoting workers learning skills. Sustainable growth depends on the existence of diverse economies & a skilled labor force. Capable of adapting to new technologies. Through their employment decisions, women for the most part, have tried to fill the gaps between their needs & available resources. Finally gender equality and empowerment iplies so percent representation of women I the politics, bureaucracy and other decision-malcing position. Only this can ensure gender empowerment in access, decision making power and achievement at all levels.

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

References:

1. Emma Olsson – School of Economics & Management.
2. Rama Martin (2003) – Globalization and workers in Developing countries. (New York world Bank)
3. N. Potrafke, HW Ursprung – European Journal of Political Economy (2012)
4. R Ganguly – Scrase – Gender & Society 2003 journals.sageub.com.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Social Perspectives in Dissociative Identity Disorder

Dr. Nitin A. Kolekar

Asst. Professor in English

Gharda Institute of Technology, Lavel, Khed (MS) India

Abstract

Dissociative Identity Disorder (DID) also familiar as Multiple Personality Disorder (MPD) is one of the most controversial psychiatric analyses in the world. It comprehends the occurrence of two or more distinct personalities that organise person's behaviour with a mysterious memory loss. In the current age, psychology is the prime subject in many forms of arts and it is reflected in fictions as the mysterious internal devastation into split identities. Hollywood mostly exposed multiple personality disorder in the context of crime and violence. Some novels reveal the feature of dissociative identity disorder in overexcited and obsessed manner, but some depicted in much accurate and authentic way. It is the need of research to comprehend and explore the sociological theories which are consistent with the process of dissociation and desocialization of human being. The present paper not only explores social perceptions and their significance in psychological disorders but also provides sustainable argument about the same.

Keywords: *Dissociation, psychological disorder, antisocial personality, abuse and neglect.*

Since the origin of literature, psychology has been the prime concern of literature. There are many authors who have depicted psychological disorders in their literary work. The story of Oedipus, the King as set down by Sophocles and performed in about 430 BC, reveals the inner conflict of Oedipus which drives him to change his destiny. John Bunyan's *Grace Abounding to the Chief of Sinners* (1666) reveals the supernatural elements and bipolar illness with hyper depression. The revenge tragedies of the Elizabethan and early Jacobean period, along with Shakespearean tragedies are full of with madness and fractured psychology. Hamlet's psychological dilemma, melancholy personality and inaction (to be or not to be...) and Ophelia's madness creates the impact on viewers. The Gothic novel is characterised by the troublesome return of the past into the present, mostly in the form of obscured and hidden family secrets; mentally complex, abnormal and horror episodes and ghost appearances. It also includes the idea of 'haunting' which is directly associated with human psychology. Edgar Allan Poe's *The Murders in the Rue Morgue* (1841), presents obsessive, depressive and neurasthenic elements. Poe's fiction and poetry sets the pattern for psychological representation of characters in fiction of the next century. Miguel de Cervantes' *Don Quixote de la Mancha* (1605, 1615) reveals the delusions and fascination of the lead characters. In early twentieth century, James Joyce (*Ulysses*), Virginia Woolf (*Mrs. Dalloway*), William Faulkner (*The Sound the Fury*) and Lawrence Sterne (*The Rainbow* and *Sons and Lovers*) used narrative techniques like streams of consciousness to present psychological canvas of their characters. Samuel Beckett used 'interior monologue' in *Molloy* to express his subjective experience. Twentieth century literature is full of vibrant images of psychological disorders.

Dissociative identity disorder has been the part of American literature since 1886 when Robert Louis Stevenson released his novella, *Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* in various forms of media including Broadway musical, a television mini-series, a video game and more than 30 feature films. Dr. Jekyll, the scientist, separates his good and evil natures artificially which causes him to switch between two separate personalities. Shirley Jackson in 1954 published her novel *The Birds' Nest*. It reveals the central character of a young woman with multiple personalities. During the process of writing the novel, Jackson took various interviews of a local psychiatrist who treated a client with dissociative identity disorder.

In the psychological disorder, the process of dissociation is key process. The meaning of word 'dissociation' is 'the disconnected state of human mind from the reality'. It is the substitute mode or protective means in seeking to overcome, reduce or bear the stress. In other words, it can be defined as, the unconscious reaction of human mind to the highly disturbing or hurtful phenomena in the life. A. Reber, renowned American psychologist, defines the 'dissociation' in *A Dictionary of Psychology*, as "a method of coping with an experience that would otherwise be overwhelming, it is a process through which the person compartmentalizes various parts of his personality, emotions or body and sees them as separate from his true self".(102) According to the reports of the National Mental Health Association (NMHA), around one-third of

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

the population occasionally feels like they are watching themselves in the movie. The major cause of dissociation is extreme and extended trauma; it may be sexual or physical abuse in childhood. The excessive stress of natural disasters or war may also cause dissociation. It is more common among children. It is a coping skill used to depart the person from the stressful events or memories. For children, it is easy to dissociate and detach from themselves as their identity is still forming. In adulthood, Dissociation may become worse during times of stress. Sever and continuous dissociation results in the development of dissociative identity disorder in the victim.

Dissociative identity disorder is characterized by two or more different dissociated personality states that alternately control a person's thoughts and behaviour. Person with dissociative identity disorder contains gaps in memory and an inability to remember important personal information. Person with dissociative identity disorder switches suddenly from one identity to another, these identities may vary tremendously. For example, one alter may be quiet and shy whereas another is loud and active. In some cases, people may alter from different genders and various ages. Despite having multiple alters, it is important to remember that these various alternate states are all manifestations of one single person. When a stressful or traumatic experience triggers the re-emergence of these dissociated parts, the person switches usually within seconds into an alternate personality. Some people have histories of erratic performance in school or in their jobs caused by the emergence of alternate personalities during examinations or other stressful situations. They may have distinct, rational identities within themselves that are able to assume control of their behaviour and thought. These identities may or may not be aware of these 'alter personalities', and may or may not present with different names, mannerisms, gender identity, and sense of age. Flashback is one of the ways in which dissociated memories begin to come back. These flashbacks may often caused by a 'trigger', which is a current-day reminder of something shocking or stressful from the past. The 'trigger' could be a sound, a taste, a sight, a touch, a smell, a situation, a location, or a specific body movement.

Stressful memories of childhood sexual, physical, emotional and ritual abuse and neglect are the major traumas and social affairs which may result into the development of dissociative identity disorder in person. According to child health experts, child abuse is any harm to or neglect of a child by another person that presents an imminent risk or results in serious physical or emotional harm and in some cases, the death of a minor.

Abuse in children may be physical, sexual, emotional or mental; or it can be a combination of any of these forms, and can occur among all genders, races, educational backgrounds and socioeconomic groups. It is more common in families with a history of domestic violence. What is considered to be abusive or neglectful in a particular society changes over time. In other words, cultures are important factors to be taken into account when we label certain acts as abusive or neglectful. The term 'child abuse' was first officially used in Britain in the government circular of The Department of Health and Social Security in 1980. Department of Health in their booklet, Working Together to Safeguard Children: A Guide to Inter-agency Working to Safeguard and Promote the Welfare of Children gives the guidelines and defines the physical abuse as the wilful infliction of physical pain or injury on a child. It may be kidnapping, excessive shaking, shoving, punching, slapping, pinching, hitting, kicking, hair pulling, choking, burning with cigarettes or scalding with hot water. In some severe cases, physical abuse may result in the death of a child. But mostly it results into psychological disorders. In the process of neglect, various psychological experts consign a great deal of responsibility on the parents. Physical neglect is the most common form of abuse in children all over the world. It may occur when a parent or other caretaker fails to perform their physical, psychological and moral roles and responsibilities towards their children.

Sexual abuse is more severe type of abuse which may results into stressful physical and mental conditions. According to K. Kunzman, childhood sexual abuse is a physical violation of a child's body through any sort of sexual contact or psychological violation of the child through verbal or non verbal sexual behaviour. There are several opinions of psychiatrists and medical experts about the consequences of sexual abuse. The scholar, H. Hunter argues in his book entitled, *Abused Boys: The Neglected Victims of Sexual Abuse* that, the cruelty of the impact of sexual abuse on any victim is also depend on the age at which the abuse begins; the frequency and duration of abuse; the type of activities that constitute the abuse; the nature of

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

relationship between the offender and the victim; the manner in which the exposure of the abuse occurs and how the people other than the abuser in the victim's life response to the abuse.

Sexual assault is one of the most inhuman acts in sexual abuse a person may commit upon another. It is the effect of power and autonomy. Children come under the mercy of those who have power over them, and get drawn into abusive situations without understanding what is happening. Self sexuality is one of the fundamental things to ones sense of self. This kind of abuse takes away the control of one's body, ones mental state and one's life. The victims of sexual abuse may experience multiple and complex outcomes from the stress. Various parts of human being like physical, mental and spiritual may get affected by the abuse; and these parts can express symptoms and effects associated to abuse. Our society is based on values which allow men to dominate women and misuse the power against defenceless children. In such phenomena, children carry fear, low self esteem, and helplessness with them into adult life.

Social theories like Antisocial personality disorder, Marxist and Feminist theories are useful in the analysis of Psychological disorders like Multiple personality disorder. As a social animal, human being is always governed by certain social and/or antisocial circumstances.

Antisocial (Dissocial) Personality is characterized by a pervasive pattern of disregard for, or abuse of, the rights of others that begins in childhood or early adolescence and continues into adulthood. There may be a poor moral sense or conscience and a history of misdeed, impulsive and forceful behaviour. These people treat others cruelly without any obvious concern. They seem to feel no guilt, even at harming those closest to them or in relation to them. The excitement of taking chances and manipulating others seem to be their prime motivations. Psychologists think that a number of early childhood factors might contribute to the development of a psychopathic or sociopathic personality. These factors include having an emotionally unstable parent, parental rejection, lack of love during childhood and inconsistent discipline. Young children in the first few years of life, who do not have the opportunity to emotionally bond with their mothers, experience a sudden separation from their mothers, or see changes in their mother figures are at particularly high risk of developing a psychopathic personality.

Marxist theory explains human development is the result of behaviour of human being; which is influenced by the choice and action of human as response from brain to the environmental stimuli. It explains both law and social justice and focuses upon the division between the ruling -class elite and the labourers. In a society, the ruling class elite (bourgeoisie) control the social system and culture which allows them to control the social, religious and spiritual state as well. They use this control to manipulate the powerless and helpless people and keep them in a position of subjection. The ritual abuse, institutional abuse is systematically and ideologically arranged by such classes and under the social and cultural ritual. Marxist theorists believe that power and autonomy are the basic tools that govern human psychology and result into fractured psychology or various psychological problems. It states that physical and ritual abuse is either committed by the autonomous class to keep the powerless class in place, or by the powerless class to strike out against the autonomous class. Misdeed and negligence are defined by those who have the power in society. The ideology of society or religion is only used to repress, control and to marginalize the powerless people.

Feminist theory attempts to define psychological disorders as a result of several abuses based upon the experiences, interpretations, analysis and view of the world as observed by women. It tries to understand the nature of gender inequality and studies women's social roles, experience, and interest in various fields. It undertakes to answer most theories of sociology and psychology that have been developed, examined and applied by men to men, which have only incorporated women as an afterthought. It explores discrimination, sexual objectification, oppression, stereotypes in feminine point of view. It argues that the acts of men are in such a manner intended to keep women and girls in a submissive position in society. Women and children may be abused or treated more cruelly in an attempt to fulfil men's sexual or physical desires and keep women from attaining the equality and standards with men in life. All feminist theories try to explore discrimination, sexual objectification, oppression, stereotypes and patriarchy in the society.

In the early twentieth century, the emergence of industrialization, urbanization and economic transformation in the society resulted into strong tensions within the middle class family. The easy access of commercialized sex destroyed various families and their control and dominance in the society. At the same time feminism and its success offered various new opportunities for non marital forms of sexual behaviour.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Some women in the middle class, refused men completely, where as young working class women connected in new forms of sexual relationships and accepted premarital sexual association. It resulted that, the working class youth began to find out a world of imported amusements. In such world, sexuality has crossed all social norms and control. In the late twentieth century, America has entered a new sexual epoch. The value was given to various erotic things; sex became commercialized activity and a means of self expression. It is labelled as sexual liberalism. Youth started to experiment with sex as homework for their future adult life. The image of women is changed; the new woman became independent, seductive and associated with smoking. Women were also protected by laws in various countries.

Industrial development changed the face and figure of cities; and cities became the prime economic force. Workers and other youth took the pleasure of increasing capitalism. But the Industrial Crash in mid twentieth century brought them back to a dark reality. Mean while, the mass culture of film, radio and popular magazines fabricated an idyllic behaviour that all classes aimed to imitate. It creates a different kind of middle class consumer values and personal freedom that allowed doing anything under the tag of liberty. The complications were generated in the society due to the rise of divorce system, remarriage, out of wedlock childbearing, same-sex relationship and new productive technologies. The accessibility of cohabitation, serial relationship and gay partnership decreased the value of marriage, also affected the experience of childhood and became the reason of de-institutionalisation of family and marriage.

Cultural and Philosophical rootlessness helped and accelerated the speed of demolition of family institution, marriage institution, social control and values. Various movements like feminism changes the personal, social and political life of women totally, but it also affected the society and human relationships negatively. The demolition of family institution resulted in the creation of the problems in the married life of people. The nurturing of their infants gets affected. The events of physical abuse and neglect of children took place in the society. Various children became the victim of child abuse and became mentally weak and disturbed. The lack of deep association with culture, values and behavioural liberty enhanced the events of violence, aggression and criminal activities in society. Along with such problems, fractured psychology became the principal obscurity for society and psychological tensions were developed at large scale in society.

Works Cited:

1. Carson, Robert Abnormal Psychology and Modern Life. Pearson Publication, 1997. Print
2. Dell, P. F. and O'Neil, J. A. (ed.) Dissociation and the Dissociative Disorders: DSM-V and Beyond. Tyler and Francis Groups, 2011. Print
3. Dijk, J. V. The Basics of Personality Disorders. New Delhi: Epitome Books, 2009. Print
4. Fischer, Cloude. S. Made in America: A Social History of American Culture and Character. The University of Chicago Press, 2010. Print
5. Haddock, Deborah B. Dissociative Identity Disorder: Sourcebook. Chicago: Contemporary Books, 2001. Print
6. Hunter, H. Abused Boy: The Neglected Victims of Sexual Abuse. Ballantine Books, 1991. Print
7. Korbin, J. E. Child Abuse and Neglect: Cross-Cultural Perspectives. University of California Press, 1981. Print
8. Reber, A. S., and Reber, E. S. Dictionary of Psychology. London: Penguin Publication

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Problem of Global Arms Race

Dr. D. R. Dubal

Dept. of History, M. S. Kakade College, Someshwarnagar
Tal: Baramati, Dist: Pune, Pin: 412306

There is to-day a widely spread concern about the decline of the United Nations as an organization for peace and security. The Secretary General of the United Nations expressed this concern very clearly in his report to the 37th Regular Meeting of the General Assembly. He warned the member nations that a state of international anarchy might well develop unless measures were taken to halt the present trend of frequent use of violence and of diminishing respect for the UN character.

In periods of international crisis the United Nations seems increasingly paralyzed. The Security Council often cannot act at all, and, when it can, its resolutions are too often ignored by those who feel strong enough to do so. Mr. Javier Perez de Cuellar suggested some ways which may improve the machinery of the Security Council. He also discussed how the Secretary General could play a more efficient role in solving international disputes. Moreover he paid a great deal of attention to the system of peacekeeping operations and to ways and means of strengthening this system.

The United Nations is, he believed, losing credibility by the fact that too often discussions do not lead to concrete action. He concluded by urging the member nations to make serious efforts to strengthen the role of the United Nations as an instrument for collective security.

The general debate gave evidence of the fact that the concern of the Secretary General was shared by many countries. In its resolution on the report the General Assembly deplored the lack of respect for the United Nations Charter and for the United Nations. It was observed that the system of collective security is not efficiently used. It was stressed that the rules of the Charter must be carefully observed and that it is necessary to strengthen the ability of the United Nations to guard international peace and security.

The Manilla Declaration

Another important event of this same General Assembly was the adoption of the so called Manilla Declaration on Peaceful Solutions of Conflicts. This declaration implies no more than a first step in the process of improving the mechanism of peaceful solutions of conflicts. It is largely a declaration of principles which are already stated in the U.N. Charter. Nevertheless it is useful as an expression of a wish to uphold in practice these principles. Especially important is a strong emphasis on the role of the International Court of Justice.

The Report of the "Palme Commission"

Outside the official United Nations frame the strengthening of the United Nations has been discussed by the so called Palme Commission, which was composed by prominent representatives of not only the Western nations but also the Soviet Union and Poland and some developing countries. The commission dealt with issues of disarmament and security. There is, of course, a close connection between these issues. The main idea of the report is that the present world system of confrontation and terror balance must be replaced by peaceful co-operation and common security. The ultimate goal is general and complete disarmament, but in order to reach that goal some short term measures are required and recommended. These may alleviate the present tension between the power blocks and start a process of balanced disarmament. At the same time it is of vital importance to strengthen the United Nations machinery for peaceful solution of conflicts.

The report stresses the fact that after 1945 most wars have been fought in the third world. It concludes that a primary aim should be to create a security system which may prevent the use of armed violence as an instrument for solving conflicts between developing countries. A perfect system of this kind may be unattainable, but, in the opinion of the Commission, it is possibly significant to reduce the danger of war between developing countries by strengthening the ability of the United Nations to deal efficiently with menacing conflicts of this kind.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conflicts are often brought to the attention of the Security Council as last resort when it is too late to avoid violence. The Commission feels that a change of attitude is needed here. Moreover certain new procedures are recommended which aim at an early discovery and an early investigation of such matters of international dispute as many endanger peace. Especially important in this connection are, of course, the Security Council and the Secretary General. The Security Council must get increase authority so that it will be able to prevent conflicts. This presupposes better international understanding and more co-operations between the permanent members of the Security Council. The Secretary General should be encouraged to make an early use of section 99 of the Charter which entitles him to draw the attention of the Security Council to threat against peace.

References:

1. Report of the Office of Technology Assessment to the American Congress : "The Effects of Nuclear War", US Government Printing Office, Washington
2. Barry Buzan : People, States and Fear, Harvester Press Group, Brighton, Sussex.
3. Cf. I. H. Nish, "Is Japan a Great Power?", The Year Book of World Affairs (London: Stevens & Sons)
4. Cf. Herman Kahn and Anthomy J. Wiener, The Year 2000 (New York: The Macmillian Company)

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Historical Globalization of India

Prof. Sandip Haribhau Shirsath,

Asst. Proffesor, Dept. of History

Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya Newasa

Abstract

Globalization has been associated with key areas of change in Culture, language, traditions, market, politics, and economics. Globalization means different to different people. For some people, it is the movement of language, ideas, people and products around the world. Others see it as the dominance of multinational corporations and the destruction of cultural identities. It has different effects on the different peoples and communities of developed and developing countries, cities, suburbs, men and women.

Keywords: Globalization, World, India, History.

Introduction

The importance of Globalization in India traces back its root in Ancient India. In fact many of the branches of globalization are much older than the rise of capitalism itself. In ancient India, immigration and migration of the races and communities were frequent affairs. As human civilization advanced and men learnt trading, trade and commerce began between the countries Exchange of finance capital was also an age old affair. With the rise of capitalism many aspects of globalization came into surface and became an accepted practice.

As a result of the debt, during the 1980's Globalization process and policy became very much pressing in the third world countries. Meanwhile the discovery of microchip created revolution in computer technology. Information technology underwent a revolutionary change. The fall of the previous Soviet Union and the collapse of communism paved the ground for further advancement of the capitalists' countries to pursue the policy of globalization. The countries which had taken debt were found unable to pay the debt and that helped the spread of globalization easier a measure.

History of Globalization

Globalization is mainly a socio-economic term which is nowadays synonymous with the economic development of a country. In simple terms, it is a continuous process through which different societies, economies, traditions and culture integrate with each other on a global scale through the means of communication and interchange of ideas. By having an idea of the history of globalization, one will be able to properly understand the causes which led to such social and economic change.

Alexander the Great forges eastward link with Chandragupta Maurya for overland routes between the Mediterranean, Persia, India, and Central Asia. During the 1st century CE the trans-world trade makes its first major appearance in China under the Han dynasty and successfully established trade relations with Asian and European countries. The period from 650-850 AD records the expansion of Islam and trade relations with the west Mediterranean region with the Indian sub-continent. The Rise of Genghis Khan during 1100 AD gave rise to the integration of overland routes across Eurasia. The 1650s marks the expansion of the slave trade and it sustained the expansion of Atlantic Economy, giving birth to integrated economic and industrial systems across the Ocean. The period from 1776 to 1789 AD marks the US and French Revolutions and the creation of modern state as a fall-out of military and business interests. These integrated empires expand during the industrial revolution. The eighteenth century marks the merging of the modernity with globalization and it also marks the foundation for the creation of international trade law.

Early history of Globalization

According to most scholars and researchers, it is the modern age which led to the origin of globalization. In this age, wide spread development took place in the field of infrastructure and connectivity. This led to more interaction between the nations and sharing of ideas, culture and tradition took place. All these put a direct impact on the process of globalization. In the economic scenario, more trade links started

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

taking place between countries on a global scale which influenced global as well as domestic economies to a great extent.

However, there are some scholars who point out that the origins of the history of globalization can be traced back to the ancient civilizations. Scholars who advocate this theory say that the example of the earliest forms of globalization is the trade links between the Sumerian civilization and the Indus Valley Civilization in third millennium B.C. In fact, after this age, there are numerous instances where trade links were established between various countries like India, Egypt, Greece, and Roman Empire and so on. There were regular business links between the Parthian Empire, Roman Empire and Han Dynasty. The popularity of the trade relations led to the development of various trade routes like Silk Road and so on.

Globalization in the medieval age

The Islamic period in the medieval era is an important epoch in the history of globalization. This was when the Jewish and the Muslim traders started going to various parts of the world to sell various items. This led to a blend of ideas, traditions and customs.

In China, the first postal service was introduced and paper was invented. This led to better knowledge sharing. As more and more people started traveling to various countries across the world, it led to more communication between people and intermingling of languages. Explorers like Columbus and Vasco Da Gama sailed through the oceans in search of new countries and establish trade links with them or to make other countries their colonies. All these factors were a major cause for the development of the pre-globalization era.

The medieval period was the age of discovery. It was in this period that Africa and Eurasia engaged in cultural and economic exchange between them. Gradually, this led to the growth of colonies in various parts of Africa, Asia and Latin America. As a result, there was constant blend of the ideas, languages, rituals and customs between the natives and the foreign inhabitants. In fact, this system of colonization put a deep impact on agriculture, trade, ecology and culture on a global scale.

Globalization between the pre modern periods to modern period

The industrial revolution in the 19th century was one of the major periods in the history of globalization. Due to the industrial revolution, there was a significant increase in the quantity and quality of the products. This led to higher exports and better trade and business relations. Due to better products and colonization, lots of countries across the world became the consumers of the European market. The phase of pre globalization perhaps came to an end after the First World War was fought. The war put a significant adverse effect on the economic scenario and it led to the Great Depression and gold standard crisis in the later part of the 1920s and early 1930s.

Globalization in the modern era

Globalization, in the modern sense of the term, came into existence after the Second World War. One of the main factors for this was the plan by the world leaders to break down the borders for fostering trade relations between nations. It was also in this period that major countries like India, Sri Lanka, Indonesia and some countries in South America gained independence. As a result, these countries too started having their own economic systems and made established trade relations with the rest of the world. The establishment of the United Nations Organization (UNO) was also a major step in this regard.

Gradually, the economic scenario of the world strengthened and it led to better trade relations and communication. Some other factors which have put a positive impact on globalization are:

- Promotion of free commerce and trade
- Abolition of various double taxes, tariffs, and capital controls
- Reduction of transport cost and development of infrastructure
- Creation of global corporations
- Blend of culture and tradition across the countries

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Another milestone in the history of globalization is the creation of the World Trade Organization which led to the growth of a uniform platform to settle trade and commercial disputes. According to economic surveys, the world exports improved significantly from 8.5% to around 16.2% due to globalization.

Definitions of Globalization

Thomas Friedman's definition of Globalization "Globalization is the intensification of economic, political, social and cultural relations across borders"

Giddens defines

Globalization as the intensification of worldwide social relations linking distant localities in such a way that local happenings are shaped by events occurring many thousands of miles away and vice versa. Although every attempt at classifying the processes of Globalization necessarily results in oversimplification and a reduction of complexity.

Globalization in India:

India became independent as one of the poorest countries of the world. The British colonial rule had destroyed the self-sufficient agrarian economy. Prime Minister Jawaharlal Nehru preferred mixed economy for planned economic development of the country. Public sectors were set up along with a number of private enterprises. But like the socialistic model of economy, the mixed economy of India has not produced profitable results.

A number of public sectors became sick and the growth rates of production had begun to fall. The government was compelled to sanction subsidy to make the price of some essential commodities low, despite the rising burden on state exchequer. While the poverty of the people continued to grow to an alarming extent, there was an acute balance of payment crisis. Due to low domestic savings, there was no adequate capital for investment.

There was also shortage of resources to provide educational and health facilities to a large growing population. Moreover, there was high rate of inflation and the balance of payment deficit was around \$10 bn. In such a situation P.V. Narsingh Rao government was compelled to introduce the policy of liberalisation and privatisation. Dr. Manmohan Singh, the then finance minister was instrumental in the adoption of new economic policy in 1991.

In July 1991, the Government of India decided to go in for liberalisation of economy. A new economic policy was formulated and implemented with an emphasis new upon economic reforms. These were governed by the principles of liberalisation, privatisation, market economy, free trade, deregulation and delicensing. These reforms paved the way for initiating the process of liberalisation and Globalization of Indian economy. Similar changes were adopted by other states.

Importance of Globalization In India

Globalization in India has great importance in politics, economics, culture, religion and in every branch of knowledge and science. In economic or material field the term globalization is used to denote two different meanings.

The importance of Globalization in India are as follows :

- First, it means spread of trade and commerce of Indian Businesses.
- Secondly, it speaks of immigration and migration of people of different areas.
- Thirdly, it opens avenues of free movement of currency and other medium of exchange among the different countries.
- Fourthly, it denotes the scope of investing the capital of one country into another and thereby producing the agricultural goods, industrial goods and services in that other country and selling it there or in any third country continuously.
- Fifthly, it speaks of the exchange of finance capital from one country to another.
- Sixth, it increases the impact of the trade, investment and production of the multinational or trans-national Corporations.
- Seventh, it speaks of the opening of the avenues of technological exchange among different countries.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- Lastly, it stresses on the expansion of international information media and the impact of using electronic technology on the information media of different countries.

Conclusion:

The wake of globalization was first felt in the 1990s in India when the then finance minister, Dr Manmohan Singh initiated the economic liberalization plan. Since then, India has gradually become one of the economic giants in the world. Today, it has become one of the fastest growing economies in the world with an average growth rate of around 6-7 %. There has also been a significant rise in the per capita income and the standard of living.

References :

1. Shaikh, Ziya. "Impact of globalization social and cultural values in India" 9.
2. Wheelan, Simon "The impact of globalization on urban development", ICFI-1999.
3. Ashutosh, Kumar "Effect of globalization on Indian society", 2013.
4. <https://www.harisingh.com/newsFriedman.htm>
5. <https://innovareacademics.in/journals/index.php/ijbm/article>
6. <http://www.glopp.ch/A3/en/multimedia/giddens.pdf>
7. <https://www.importantindia.com/1805/impact-of-globalization-in-india/>

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

RFID Technology in Library

Badrinath D. Dhakne

Librarian,
Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur

Yograj S. Firke

Librarian,
J. T. Mahajan College of Engineering, Faizpur

Abstract

Radio Frequency Identification (RFID) is not a new system but the base of this was established way back in 1940s. The credit goes to commercial or business organizations that have explored and implemented RFID to acquire, manage and provide security to their products or items. Information and Communication Technology has transformed the format of information and work culture of libraries. Still libraries are trying to address various problems like qualitative information management, speedy acquisition and dissemination of information and security of information products. This paper gives brief idea about the RFID, its importance in the library system, how it works and describes different components of the RFID technology. It also briefs about tentative budget to establish RFID technology in the library and finally its future in Indian libraries.

Keywords: RFID, Tag, RFID Readers, RFID Sensors.

Introduction

Radio Frequency Identification, well known as RFID, was mainly used in the laboratory research in the 1940s for replicated communication systems. Later in 1980s it was prominently used by the business organizations to manage their commercial items. Recently, RFID technology has received attentions of library systems all around the world. It is basically a data acquisition and storage system which provides accurate and exact data without human intervention. It promises various benefits in management of circulation system, improved accuracy with speed, efficiency and full security of data sharing. Technically it is 'a technology that consists of a system and tiny tags, which uses radio waves to automatically identify people or objects'. It consists of a transponder with antenna and a chip and a reader which attached to a computer to identify the item. The complete set of these items is called a tag or a label. Data or information can be written on the chip (barcode etc.) and stored in the tag or label that is attached to the item to be identified and reader is non-movable (fixed at security gate or so).

RFID Application in Libraries

RFID is the latest fast growing technology to be used in library for minimizing the theft of documents and as an access control systems. RFID-based systems move beyond security to become tracking systems that combine security with more efficient tracking of materials throughout the library, including easier and faster charge and discharge, inventorying, and materials handling.

RFID is a combination of radio-frequency-based technology and microchip technology. The information contained on inbuilt microchips in the tags affixed to library materials is read using radio frequency technology regardless of item orientation or alignment and distance from the item. The tags can be read at a distance of up to two feet by each of two parallel exit sensors. The devices used for circulation are usually called "readers" while the ones used at building exits are usually called "sensors". The technology used in RFID systems can replace both EM (Electro-Mechanical) or RF (Radio Frequency) and even the barcodes theft detection systems.

How RFID Works

As a part of technology implementation, an RFID tag is implanted in each and every book and reading material of the library and complete book information is entered into the software installed in server or workstation. Now whenever a library member brings the book for issue return purpose, the RFID reader from the tag reads the information pertaining to that book and transmits the data into the software and books is smoothly issued in a few seconds with a minimum of manual intervention. As the member takes the book outside the library, the antenna placed at the exit gate automatically read the information contained on the RFID tag to verify whether the book is properly issued or not. In case the book is not issued to the member as

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

per library norms or it is being stolen from the library the antenna sense it and give an instant alert. Thus the technology resulted successful theft reduction of books.

The same RFID technology is also used for stock taking practice. Earlier, manual stocktaking was an exhausting exercise as each and every book's detail had been manually entered into the system or registers. Now with the introduction of new technology it is very easy for the library staff to just place a scanner on the top of the book; the scanner automatically passed on scanned information to the common database or server.

Advantages of RFID Systems

- **Faster Circulation Transactions:** The use of RFID definitely reduces the amount of time required to perform circulation operations. The most significant time saving fact is that information can be read from RFID tags much faster than from barcodes and that several items in a stack can be read at the same time. The time savings are less for charging than for discharging because the time required for charging usually is extended by social interaction with patrons.
- **The perfect tracker :** An another feature of this technology in time savings and security aspect is that the RFID tags replace both the EM security strips or RF tags of older theft detection systems and the barcodes of the automated library system—i.e., the system is a comprehensive RFID system that combines RFID security and the tracking of materials throughout the library; or it is a hybrid system that uses EM for security and RFID for tracking, but handles both simultaneously with a single piece of equipment. [3M has developed readers that can do both concurrently except for videotapes and audiotapes. These have to be desensitized and sensitized in a separate operation]. In either case, there can be as much as a 50 percent increase in throughput.
- **Simplified self-charging/discharging:** For patrons using self-charging, there is a marked improvement because they do not have to carefully place materials within a designated template and they can charge several items at the same time.
- **Highly reliable :** Several RFID library systems claim an almost 100 percent detection rate using RFID tags and there are very few false alarms than with older technologies once an RFID system is properly tuned.

Some RFID systems have an interface between the exit sensors and the circulation system to identify the items moving out of the library. Where a patron to run out of the library and not be intercepted, the library would at least know what had been stolen. If the patron card also has an RFID tag, the library will also be able to determine who removed the items without properly charging them. However, the author has not been able to identify a library that has implemented this security feature.

- **High-speed inventorying:** A unique advantage of RFID systems is their ability to scan books on the shelves without tipping them out or removing them. A hand-held inventory reader can be moved rapidly across a shelf of books to read all of the unique identification information. Using wireless technology, it is possible not only to update the inventory, but also to identify items, which are out of proper order. This feature of technology is very helpful in stock taking where much time was wasted in manual entries.
- **Automated Identification of materials:** Another application of RFID technology is automated identification of materials. This includes conveyor and sorting systems that can move library materials and arrange them by category into separate bins or onto separate carts. This significantly reduces the amount of time required for reshelving the reading material.
- **Better than bar-code :** RFID tags are far better than bar codes, as these are not required to be scanned through some reader or recorder, as required in bar-code. Finally, the RFID tags last longer than barcodes because nothing comes into contact with them. Most RFID vendors claim a minimum of 1, 00,000 transactions before a tag may need to be replaced.

Disadvantages of RFID Systmes

- **High cost :** The major disadvantage of RFID technology is its cost. The readers and sensors used to read the information are costing between Rs.100,000/- to Rs.1,50,000/ a server costing as much as Rs.5,00,000/- to 600,000/- and the tags cost Rs.30 to Rs.45 each.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- **Easy to deceive the technology :** It is possible to deceive an RFID system by wrapping the protected material in two to three layers of ordinary household foil to block the radio signal. Clearly, bringing household foil into a library using RFID would represent premeditated theft. It is also possible to create a fault in an RFID system by placing two items against one another so that one tag overlays another. That may cancel out the signals. Although this requires knowledge of the technology and careful alignment.
- **Removal of tags :** The RFID tags are typically affixed to the inside back cover of the book and are exposed for removal. This is a rare case but that does not mean that there won't be problems when patrons become more familiar with the role of the tags. If a library wishes, it can insert the RFID tags in the spines of all except thin books, however, not all RFID tags are flexible enough. A library can also imprint the RFID tags with its logo and make them appear to be bookplates, or it can put a printed cover label over each tag.
- **Exit sensor problems :** The performance of the exit sensors is problematic. They must read tags at up to twice the distance of the other readers. If the library install a smaller antenna at checkpoint than there can be problem for sensor to check every patron, because it will not work properly. The performance of exist sensors is better when the antennae on the tags are larger
- **Fear to invade Patron Privacy :** There is a perception among some that RFID is a threat to patron privacy. That perception is based on two misconceptions: (1) that the tags contain patron information and (2) that they can be read after someone has taken the materials to home or office.

The vast majority of the tags installed in library materials contain only the item ID, usually the same number that previously has been stored on a barcode. The link between borrower and the borrowed material is maintained in the circulation module of the automated library system, and is broken when the material is returned. When additional information is stored on the tag, it consists of information about the item, including holding location, call number, and rarely author/title. The RFID tags can only be read from a distance of two feet or less because the tags reflect a signal that comes from a reader or sensor. It is, therefore, not possible for someone to read tags from the street or an office-building hallway. It is, therefore, important to educate library staff and patrons about the RFID technology used in libraries before implementing a program.

Components of an RFID System

A comprehensive RFID system has three components: (1) RFID tags that are electronically programmed with unique information; (2) readers or sensors to interrogate the tags; and (3) a server or docking station on which the software that interfaces with the automated library system is loaded. It is also possible to distribute the software among the readers and sensors.

- **Tags :** Each paper-thin tag contains an etched antenna and a microchip with a capacity of at least 64 bits. There are three types: "read only", "WORM," and "read/write." Tags are "read only" if the identification is encoded at the time of manufacture and not rewritable. This type of tag contains nothing more than item identification. It can be used for items acquired after the initial implementation of RFID and by libraries that have collections without barcodes. Such tags need not contain any more than 96 bits.

"WORM" (Write-Once-Read-Many)" tags are programmed by the using organization, but without the ability of rewriting them later. They can be used when a retrospective conversion of a collection that is already barcoded is undertaken. The main advantage over read only tags is that information in addition to the identification number can be added. However, it must be information that won't need to be changed. That could be an author and/or truncated title if the tag has enough capacity, but not library location or circulation status.

"Read/write tags," which are chosen by most libraries, can have information changed or added. For example, a library might add an identification code for each branch. That information could be changed where the holding location subsequently changed. When a vendor includes a "theft" bit that can be turned on and off, the RFID tag can function much like an EM or RF tag.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

All of the tags used in RFID technology for libraries are “passive.” The power to read the tags comes from the reader or exit sensor, rather than from a battery within the tag. “Active” tags, which have their own power supply, are substantially larger and more expensive than the tags used in library RFID applications. It is these tags that can be read at distances of up to ten feet.

- **Tagging materials:** A library planning on doing its own tagging should consider using volunteers in addition to its regular staff. That both reduces the time and cost of tagging. Only limited training is required, typically 15 to 20 minutes. There are many options for tagging books. It is important to select a consistent location for book tags. The inside of the back cover is the recommended location because it is the fastest for right-handed tag installers to reach. Most libraries are not able to tag their entire collections at one time. They must, therefore, plan a phased implementation.

The Retrospective conversion of existing barcoded items, including affixing the tags to library materials, takes 15-30 seconds per item depending on the amount of information added to the tag and the skill of the person doing the tagging. Pre-programmed tags, which are used for new acquisitions in libraries that want only identification numbers on the tags, take even less time because they do not involve scanning existing barcodes.

- **Readers/Sensors:** A typical system includes several different kinds of readers, also known as sensors when installed at library exits. These are radio frequency devices designed to detect and read tags to obtain the information stored thereon. The reader powers an antenna to generate an RF field. When a tag passes through the field, the information stored on the chip in the tag is decoded by the reader and sent to the server, which, in turn, communicates with the automated library system when the RFID system is interfaced with it. While there is software in each reader to facilitate communication with the server and/or with library staff, most of the software supplied by the RFID system vendor is on the server when one is included in the system. When there is no server, most of the software is on the readers, although some may be on a docking station.

The types of readers include staff workstations for circulation desk charging and discharging, patron self-charging stations, and longer-range walk-through exit sensors to detect and read an RFID tag passage for purposes of determining whether it is a charged (authorized/no alarm) or discharged (non-authorized/alarm) event. The exit sensors are sometimes called “antennae,” but that is not correct because an antenna is only one component of an exit sensor. It is also possible to install a reader in a book drop to discharge materials as they pass the reader. Finally, there is a portable device that consists of a scanning gun attachment to read a group of items on the shelves for purposes of locating missing and misplaced items.

Readers for use at the circulation desk typically cost Rs. 1,00,000/- or more each. They can be placed on the circulation counter or built-in. Discharging can be done on the same units, or on one or more dedicated units away from the service counter. Checkin is particularly rapid because the materials can be moved over the unit without regard to the orientation of the material and no conversation with patrons is involved.

RFID exit sensors at exits look much like those installed in libraries for the last several decades, however, the insides are very different. One type reads the information on the tag(s) going by and communicates that information to a server. The server, after checking against the circulation database, activates an alarm if the material is not properly checked-out.

A bookdrop reader can automatically discharge library materials and reactivate security. Since they have already been checked-in, they can go directly back onto the shelves. These units can also be used with sorter and conveyor systems. The portable scanner or inventory wand can be moved along the items on the shelves without touching them.

- **Server/Docking Station:** The server is the heart of some comprehensive RFID systems. It is the communications gateway among the various components. It receives the information from one or more of the readers and exchanges information with the circulation database. Its software includes the APIs (Applications Programming Interface) necessary to interface it with the automated library system. The server typically includes a transaction database so that reports can be produced.

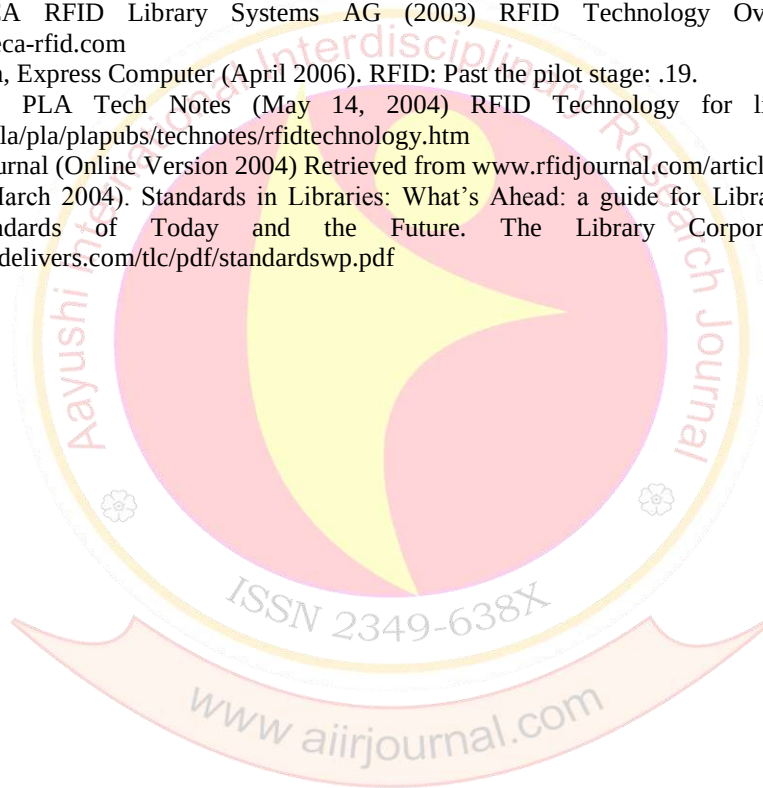
Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conclusion

Although, the RFID technology is quite expensive, still it has yielded excellent results for the all the organization. The technology is set to become more popular in India with more deployment in the coming time in different sectors. It has been proved that this technology reduces the labour, costs and provides efficient results, which leads to foolproof security and access control. The only barrier in the journey is high cost of it, but it is expected that in coming days the cost will come down further and very early we will see mass adoption of this technology in various libraries and in Indian and World.

References

1. Ayre, Lori Bowen, The Galecia Group (August 2004) Position paper: RFID and libraries. Retrieved from www.galecia.com/weblog/mt/archives/cat_rfidandwireless.php
2. Berkeley Public Library (n.d.) Berkeley Public Library: Best Practices for RFID technology. Retrieved from berkeleypubliclibrary.org/BESTPRAC.pdf.
3. BIBLIOTHECA RFID Library Systems AG (2003) RFID Technology Overview. Retrieved from www.bibliotheca-rfid.com
4. Abhinav Singh, Express Computer (April 2006). RFID: Past the pilot stage: .19.
5. Boss. R. W. PLA Tech Notes (May 14, 2004) RFID Technology for libraries. Retrieved from www.ala.org/ala/pla/plapubs/technotes/rfidtechnology.htm
6. FAQ RFID Journal (Online Version 2004) Retrieved from www.rfidjournal.com/article/articleview/207
7. Koppel, T. (March 2004). Standards in Libraries: What's Ahead: a guide for Library Professional about the Library Standards of Today and the Future. The Library Corporation. Retrieved from <http://www.tlcdelivers.com/tlc/pdf/standardswp.pdf>

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Stigmatized by Law and Excluded by Society; The Ramoshi Community of Maharashtra.

Dr.Vijay Jaysing Mane

Asst Prof,

Yashwantrao Chavan School of Social Work, Jakatwadi, Satara.

Abstract:

India, the largest democracy in the world is divided into number of religions, castes and tribes, but it is unified as a Nation by its Constitution. No doubts that Indians are equal at political level but are not all equal at social and economic level. The VJNT and NT tribes are known as indigenous tribes but are treated at different level within the country and in some cases also within the state. Even within the state of Maharashtra the VJNT and NT do not enjoy equal Constitutional status, for example Kaikade community belong to SC category in one region while the same community belongs to VJNT category in other region. Especially the VJNT and NT are the most oppressed communities in Maharashtra. Present paper tries to focus on the socio-economic condition of the Ramoshi tribe from Maharashtra in the era of Libralisation, Privatisation and Globalisation (LPG). Ramoshi tribe belongs to the VJNT category. It is vulnerable and belongs to marginalized section of society excluded from the main stream of development since pre-independence period to this date.

Introduction:

The theme of Indian Constitution is to secure social, economic and political justice to all its citizens. The Constitution describes India as a Sovereign socialist, Secular, Democratic republic and underlines the national objective of fraternity. It emphasizes the dignity of the individual and the unity and integrity of the nation. The leaders like Pandit Jawaharlal Nehru then the Prime Minister and the Chair of the Drafting Committee Dr. B.R. Ambedkar, were strongly committed to the rights of minorities and dalits, and played a key role in designing policies and programmes for protecting their rights. This was the path designed for Welfare state.

Welfare State and VJNT and NT tribes:

The welfare state symbolizes a system in which the social and economic security of its citizens is taken up as the responsibility of government. A welfare state is a concept of government in which the state plays a key role in the protection and promotion of economic and social well-being of its citizens. When India attained independence, it had innumerable problems and challenges. There were social inequalities and all the vulnerable sections of the society such as women and children, dalits, VJNT and NT tribes, were deprived of basic means of living. The Constitution makers were very much aware of these problems faced by these communities. Which is why, they decided that India would be a welfare state.

The VJNT and NT tribes are known as indigenous tribes but at present are the most venerable communities. There are 28 Nomadic Tribes and 14 De-notified tribes in Maharashtra and most of them leave in very poor socio-economic condition. As per the National commission (Renke Commission, 2008) for De-notified, Nomadic, and Semi-nomadic tribes, it is estimated that 7% of India's population is De-notified and Nomadic Tribes. The VJNT and NT tribes from Maharashtra are in the OBC list at the central level. Ramoshi community is one of the denotified community from Maharashtra. Since ancient age Ramoshi community is famous for protection of village. Large numbers of people from Ramoshi community are residing in Pune. Satara and Ahmednagar districts of Maharashtra state.

Primarily Ramoshi community used to earn its bread and butter from the jungle products. Major activities were hunting and agriculture. In Maharashtra it is not primarily related to village life. The community is bold and adventures. The weapon that symbolizes this community is Axe. It is believed that they used to clear the forest and prepare the land for agriculture purpose. In the due course of time they took up the task of protecting village, fort from foreign invasion and wild animals. The community is highly trust-worthy and followers of promise. The Ramoshi community used to resides away from village and close to the jungle. Maratha emperor Shivaji utilized these inherent qualities Ramoshi community. They were expert in finding path ways and chasing thieves. One more evidence states that because of the above mentioned

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

expertise of Ramoshi community, under the head of Bahirji Naik, Shivaji Maharaja established surveillance department of his state.

Criminal Tribes Act and Ramoshi Community:

Ramoshi community was employed till the end of Maratha Empire, there after community become unemployed, jobless and wandered from one place to another in search of livelihood. The land given to them was taken away by the later rulers. Nothing was left out as a source of earning for them. In revolt to this act of the ruling class, they took up the fight against them for their just rights over the landed property that was given in honor of their bravery and sincerity. These deeds were labeled as antisocial practices such as robbery, dacoity by the then ruling class and same view was taken up by the later rulers, the Britishers. In order to confine antisocial practices in, 1871 year the British government declared some communities as "criminal community". Ramoshi community was one among them termed as the criminal tribe. The established society did not oppose this; contrarily they seem to have liked it. Some clauses of this act were:

1. Permission should be obtained from police while shifting from one location to other
2. Government got the right to form a settlement and keep the groups of people there.

The British Government of India passed the notorious "Criminal Tribes Act in 1871." According to this Act certain communities were "notified" as "criminal tribes". The basis for this was very simple, those nomadic people whose source of livelihood was from forest products, who were nomadic cattle grazers, who were wandering singers and acrobats, etc. such people were notified, according to the British. From 1871 to 1944 this Act was amended time and again, new areas and new communities were roped in. In 1952, Government of India officially "denotified" the stigmatised ones, without making any provisions for their livelihood. In 1959, Government of India passed the "Habitual Offender's Act" which is not much different from the "Criminal Tribes Act, 1871". From 1961, Government of India, through the state machineries is publishing state-wise lists of "Denotified and Nomadic Tribes."

The indigenous Ramoshi tribe has been treated as criminal by birth and subject to harassment and ill treatment at the hand of the society and the state machinery since this act came into existence in British rule. There is no provision of constitutional safeguards for day-to-day brutality faced by this tribe. Under colonial rule, the relatively autonomous and self-sufficient Ramoshi tribe lost their means of livelihood and had to depend on new occupation. But, due to lack of new skill, they are struggling to sustain their livelihood. Because of such situation, nowadays Ramoshi tribe is lowest in all hierarchies, social, political and economic.

Introduction of new economic policy: Libralisation, Privatisation and Globalisation (LPG):

India adopted the policies of Libralisation, Privatisation and Globalisation (LPG) in the year 1991. This brought change in the economic development paradigm of India. LPG is looked as a Universal process. Globalization has opened up broader information, technology and communication lines and brought more companies as well as different worldwide organizations into our country.

In this era of LPG the rich are becoming rich while the poor have turned to be poorer. The condition of Ramoshi community is not different for the other communities who were termed as criminal. The local people and the police even today kill them; torture them, like beasts of prey. And, after independence, police and the political and non-political power wielders engaged them in criminal activities. They were forced to rob and steal. The police and the stolen good receivers took it all, and often had them killed. Their stigma is the curse of their life. All over India, the denotified communities are jailed, mob-lynched, tortured to death in police lock-ups. Worst of all, even India's other tribals treat the denotified tribes as "expendable ones."

The Ramoshi community belongs to marginalized section of society excluded from the main stream of development since pre-independence period to till date. Ramoshi tribe has been treated as criminal by birth and subject to harassment and maltreatment at the hand of the police, society, and the state machinery since the British rule. This condition of Ramoshi tribe is spoiling their social identity, which leads to discrimination by dominant sections of society. There is no provision of constitutional safeguards for day-to-day atrocities faced by this tribe. Under colonial rule, the relatively autonomous and self-sufficient Ramoshi tribe lost their means of livelihood and had to depend on new occupation. But, due to lack of new skill, they are struggling to sustain their livelihood. Because of such situation, nowadays Ramoshi tribe is lowest in all hierarchies, social,

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

political and economic. MDGs state about eradication of extreme poverty and hunger, achieving universal primary education, promoting gender equality and empowerment of women, reducing child mortality rate and improving maternal health. Grassroots experiences and prima facie evidences do not assert any benefits to the communities.

Day in and out the governments in power have promised to bring amendments in the Habitual Offenders Act but nothing has changed till date. The people from criminal communities are booked under the provision of this act and penalised. This is the routine picture and the people from these communities are also accustomed to this. In many cases of robbery, dacoit or in any other such issue apart from the criminals even innocent youth are roped in by the authorities. The health, education and other conditions of the people from these communities has turned to be worst. Women from these communities are more pathetic. They have to suffer discrimination at various levels. At home they are treated secondary and at societal level they are exploited at wide range.

Details of Budget allocate for NT-DNT in five years plan (1951-2012)

Gaps in Accessing Schemes by Ramoshi Community

- First and important gap in accessing schemes is they do not have citizenship documents and which is necessary to fulfill the requirements and criteria for the particular schemes.
- There is less or no budgetary provision for the development corporation established for them. There is lack of staff in district development corporation office. Only two persons are appointed in each district - one is district officer and one peon.
- There is lack of awareness about development and welfare programmes among this community
- Ramoshi's are facing various problems for accessing schemes of Development Corporation like lack of documents, delay in sanctioning proposals, political interference and less budgetary provision.

Different commissions and NT-DNTs:

- Starting from the British rule till today various governments have appointed several commissions and committees for the development of the Nomadic and Denotified Tribes.
- All these commissions recommended inclusion of Nomadic and Denotified tribes among the scheduled tribes. Moreover in the year 2002 the Maharashtra State appointed State Backward Classes commission under the chairmanship of Justice R. N. Bapat which is known as 'Bapat commission'. The Bapat Commission also recommended that NT-DNT should be enlisted in the Scheduled Tribes. Another commission is Maharashtra state appointed Justice Agrawal Commission in 2004 for inclusion of Nomadic and Denotified tribes in Scheduled Castes and Tribes.
- In the year 2005 first time in the history of India the central government appointed National commission for Nomadic, Denotified and Semi Nomadic Tribes under the chairmanship of Mr. Balkrushna Renke popularly known as 'Renke Commision'. The Renke Commission has submitted the study in the year 2008.
- In recent years another commission headed by Dada Idhate is appointed by the present government. The commission has also submitted its report.

Conclusion:

Although most of the provisions proposed by Dr. Babasaheb Ambedkar have been passed in the later years of independence, still the truth remains that the basic rights as a human being have yet to be restored for these communities even after 71 years of the working of the Indian Constitution based on the principle of Liberty, Equality and Justice to all Indian citizens. In the typical urban, upper-middle class, 'globalised' outlook, untouchability and other related 'evils' are aberrations that will be swept away in India's spectacular march towards economic progress. But this has not turned as the true picture of our society. If something is not talked about day in and day out, is the reality that has to be tackled by dalits and others who know that caste-based discrimination is rampant across the country, despite all the efforts made by Ambedkar and others, and all the fine laws passed in Parliament.

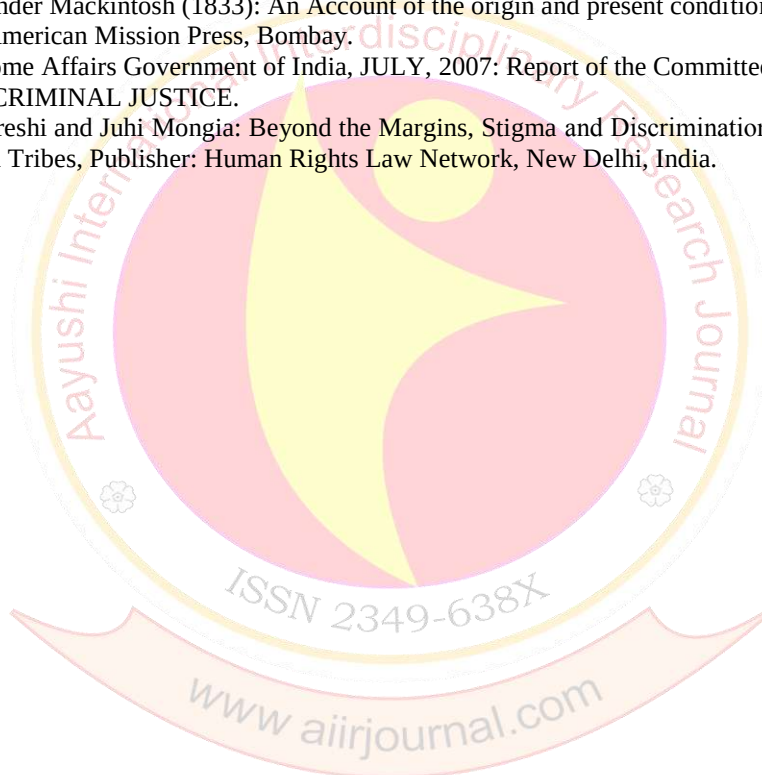
Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Today it is the responsibility of the learned society like us to enforce the basic human rights of equality. Lastly but not the least it should be understood by all the sections of society that it is important to provide support system towards elimination of bias so as to make it meaningful for the vast majority of these communities in our country.

References:

1. वेशाली भंडलकर: BaT@yaa ivamau@t jaatl jamaatlItla is~yMaacal saQyaisqatl va puZlla Aavhanao, भटक्या विमुक्त समाजाची राज्य परिषद, पुणे. 2400702011
2. Santosh Jadhav, President NIRMAN, Pune: Development Corporations and Policies for Nomadic Tribes in Maharashtra: A Critical Review
3. Government of India document: Sub-Categorization within OBCs
4. BILL of 2015 Government of Maharashtra: BILL to provide for the prohibition of social boycott of a person or group of persons including their family members, and for matters connected therewith or incidental thereto.
5. Captain Alexander Mackintosh (1833): An Account of the origin and present condition of The Tribe Of Ramoossies. American Mission Press, Bombay.
6. Ministry of Home Affairs Government of India, JULY, 2007: Report of the Committee on DRAFT NATIONAL POLICY ON CRIMINAL JUSTICE.
7. Zoya Bilal Qureshi and Juhi Mongia: Beyond the Margins, Stigma and Discrimination Against India's Nomadic and Denotified Tribes, Publisher: Human Rights Law Network, New Delhi, India.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Agriculture and Sustainable Development in Indian

Dr. Arun A. Patil

Head, Dept.of Geography,
Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur (M.S.) India.

Shri. Suresh. V. Ingale

Warana Mahavidyalaya,
Aitawade Khurd, Kolhapur (M.S.) India.

Introduction

India is Agrarian village. Agriculture is main occupation of our country. Agricultural production provides income, employment and food at affordable prices as well as raw material for the processing industry and foreign exchange from exports. Creating a sustainable agricultural development path means improving the quality of life in rural areas. Ensuring enough food for present and future generations and generating sufficient income for farmers.

Sustainable agricultural development also involves ensuring and maintaining productive capacity for the future and increasing productivity without damaging the environment natural resources. In addition, it requires respect for and recognition of local knowledge and local management of natural resources, and efforts to promote the capabilities of current generations without compromising the prospects of future ones. Consequently, economic and environmental sustainability, adequate farmer incomes, productive capacity for the future, improved food security and social sustainability are important elements of developing countries' agricultural development.

Major agricultural part of the country depends upon Erratic Monsoon which is confined to 3 to 4 months of the year, much of the rain water runs off the sea a Irrevocably lost. So the sustainable source of water is essential for agricultural. The availability of adequate irrigation facilities transforms the subsistence agriculture landscape gradually into commercial one making agrarian economy market oriented. In peninsular India, where agriculture is perpetual gamble with the monsoon, irrigation acts not only as a protective and establishing factor but also a productive input. Here are some reasons and a few solutions for sustainable agriculture in India.

Objectives

There are two objectives of this research paper.

- 1) To study the Agriculture issues or problems.
- 2) To make suggestions for the agricultural development.

Methodology

In India the scope of the study is limited to examine the benefits and applicability of agriculture business. The study includes their benefits and problems. As well as it includes appropriate framework regarding to establish the sustainable agriculture development in India.

The present study was conducted on the sustainable agriculture development in India. is based on secondary data. The data has been furnished from the related articles, research papers, reports and reports of the government of India. Some data has furnished from the websites of the government of India, as well as ministry of agriculture.

Issues of Indian Agriculture

1. Agriculture is unorganized activity

Indian agriculture is largely an unorganized sector. No systematic institutional and organizational planning is involved in cultivation, irrigation, harvesting etc. Institutional finances are not adequately available and minimum purchase price fixed by the government do not reach the poorest farmer.

2. Farms are small and economically unfeasible

The ground reality is that majority of the farmers in India own as little as two acres of land. Cultivation on such small area is not economically feasible. Such small farmers have become vulnerable. In many cases, the farmers are not even the owners of the land, which makes profitable cultivation impossible because significant portion of the earnings go towards the payment of lease for the land.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

3. Middlemen and economic exploitation of farmers

Exploitation by the middlemen is the reason put forth for not getting the best price for the produce of the agriculturists. The government should promote the plan called “*ulavarsanthai*” (Farmers Market), where the farmers can directly sell their products at reasonable price to the consumers.

4. Government program do not reach small farmers

Government has implemented agricultural debt. waiver and debt. relief scheme in 2008 to benefit over 36 million farmers. Direct agricultural loan to stressed farmers under so called *Kisan credit Card* were also covered under this scheme. However, most of the subsidies and welfare schemes announced by the Central and State governments do not reach the poor farmers. On the contrary, only big land lords are benefited by those schemes.

5. High indebtedness and exorbitant interest rates

The root cause of farmers taking their lives is the increase in their indebtedness and debt burden. Exorbitant interest rates have to be declared illegal and the government has to take strict measures against greedy money lenders. Easy access to institutional credits have to reach the small and marginal farmers, without cumbersome procedures.

6. Real estate

We can see even fertile land best suited for agricultural purpose being sold to real estate people, who prepare plots and give attractive advertisements to sell at exorbitant price. There is need to implement strict measures to prevent land grabbing

Sustainable Solutions of Agriculture

1. Multiple crops

Cultivation of multi crops such as coconut, turmeric, pine apple, banana, apple, papaya, ginger will yield profitable results to the farmers.

2. Special agricultural zone

Just like industrial zone, there is an urgent need to establish special agricultural zones, where only farming and agriculture related activity should be allowed.

3. Need to modernize agriculture

By introducing farm techniques which guarantee a definite success, an increase in youth participation on agricultural fields is economically possible. This can be attained only by implementing new technologies. Research efforts should continue for the production of crops with higher yield potential and better resistance to pests. Technological advancement in agriculture should be passed down to the small farmers.

Where the existing crops would not do well under drought and weather conditions, the farmers should be helped to shift to cultivating crops that would be easy and economical to cultivate.

4. Educate the farmers

Many farmers in India are not aware of crop rotation. Though education in urban areas has improved a lot, the government has ignored the same in rural areas in general and in agriculture sector in particular. This is the reason why farmers are not adequately aware of the various schemes provided by the government.

5. Clubbing of small fields may help

Several farmers who own small piece of land can join together and combine all small fields into one large chunk. This may help in variety of ways.

6. Need for meaningful crop insurance policies

Crop insurance is must and the claim should be settled easily under the supervision of the district collectors. Traditional crop insurance depends on the direct measurement of the damage suffered by a farmer to determine his/her payout. However, field loss assessment is often not feasible or expensive, since most of our farmers are small holders. Index based insurance, on the other hand, responds to defined parameter. Index based insurance has the advantages that it is transparent and all the insurers within the defined geographical area are treated equally. It has low operational and transnational costs, while also ensuring quick payouts.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

7. .Need for better water management

Irrigation facilities that are currently available do not cover the entire cultivable land. Apart from the areas where perennial rivers flow, most of the agricultural fields do not have irrigation facility. In most cases, it is not the lack of water but the lack of proper water management that causes water shortage. Improved modern methods of rain water harvesting should be developed. Water management can be made more effective through interstate co-operation on water resources, where surplus water from perennial rivers can be diverted to the needy areas.

Connecting the rivers throughout the country will solve this problem. Construction of National Waterways will improve the irrigation facility, which in turn can save the farmers, if the monsoon would fail.

8. Alternate source of income for farmers

Small farmers should be encouraged to develop alternative sources of income and the government should take up the responsibility for providing training to the farmers to acquire new skills. In drought affected areas, the government should start alternative employment generation programs to reduce the dependence on agriculture as the sole source of income. Such programs should be standardized.

Farmers should be enabled to divide their activities into three parts. One for regular crop production, one for animal husbandry or fisheries and another for timber production. These activities complement each other and also alternate sources of income of farmers can be ensured.

9. Need for national weather risk management system/disease alert system

Facilitating national weather risk management system that alerts farmers when there is a danger of extreme weather, would go a long way in reducing losses in agriculture. Value added services like pest and disease alert applications, in combination with the weather forecast would equip the farmers to handle and manage their crops better. For example, Water Watch Cooperative, a Netherlands based organization, has developed a disease alert system that sends an alarm to farmers, if probability of a pest/disease would be detected.

Similarly, system that detect the amount of water to be provided to a field based on the field water content, biomass and rainfall probability, would aid in optimization of water provision to the crop and ensure efficient crop management.

Priority Areas for Support

i) Enhancing agricultural productivity, competitiveness, and rural growth:-

Promoting new technologies and reforming agricultural research and extension: Major reform and strengthening of India's agricultural research and extension systems is one of the most important needs for agricultural growth. These services have declined over time due to chronic underfunding of infrastructure and operations, no replacement of aging researchers or broad access to state-of-the-art technologies. Research now has little to provide beyond the time-worn packages of the past. Public extension services are struggling and offer little new knowledge to farmers. There is too little connection between research and extension, or between these services and the private sector.

Improving Water Resources and Irrigation/Drainage Management: Agriculture is India's largest user of water. However, increasing competition for water between industry, domestic use and agriculture has highlighted the need to plan and manage water on a river basin and multi-sectoral basis. As urban and other demands multiply, less water is likely to be available for irrigation. Ways to radically enhance the productivity of irrigation ("more crop per drop") need to be found. Piped conveyance, better on-farm management of water, and use of more efficient delivery mechanisms such as drip irrigation are among the actions that could be taken.

There is also a need to manage as opposed to exploit the use of groundwater. Incentives to pump less water such as levying electricity charges or community monitoring of use have not yet succeeded beyond sporadic initiatives. Other key priorities include:

- (a) Modernizing Irrigation and Drainage Departments to integrate the participation of farmers and other agencies in managing irrigation water.
- (b) Improving cost recovery.
- (c) Rationalizing public expenditures, with priority to completing schemes with the highest returns

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

(d) Allocating sufficient resources for operations and maintenance for the sustainability of investments.

Facilitating agricultural diversification to higher-value commodities: Encouraging farmers to diversify to higher value commodities will be a significant factor for higher agricultural growth, particularly in rain-fed areas where poverty is high. Moreover, considerable potential exists for expanding agro-processing and building competitive value chains from producers to urban centers and export markets. While diversification initiatives should be left to farmers and entrepreneurs, the Government can, first and foremost, liberalize constraints to marketing, transport, export and processing. It can also play a small regulatory role, taking due care that this does not become an impediment.

Developing markets, agricultural credit and public expenditures: India's legacy of extensive government involvement in agricultural marketing has created restrictions in internal and external trade, resulting in cumbersome and high-cost marketing and transport options for agricultural commodities. Even so, private sector investment in marketing, value chains and agro-processing is growing, but much slower than potential. While some restrictions are being lifted, considerably more needs to be done to enable diversification and minimize consumer prices. Improving access to rural finance for farmers is another need as it remains difficult for farmers to get credit.

Moreover, subsidies on power, fertilizers and irrigation have progressively come to dominate Government expenditures on the sector, and are now four times larger than investment expenditures, crowding out top priorities such as agricultural research and extension.

ii) Poverty alleviation and community actions

While agricultural growth will, in itself, provide the base for increasing incomes, for the 170 million or so rural persons that are below the poverty line, additional measures are required to make this growth inclusive. For instance, a rural livelihoods program that empowers communities to become self-reliant has been found to be particularly effective and well-suited for scaling-up. This program promotes the formation of self-help groups, increases community savings, and promotes local initiatives to increase incomes and employment.

By federating to become larger entities, these institutions of the poor gain the strength to negotiate better prices and market access for their products, and also gain the political power over local governments to provide them with better technical and social services. These self-help groups are particularly effective at reaching women and impoverished families.

iii) Sustaining the environment and future agricultural productivity

In parts of India, the over-pumping of water for agricultural use is leading to falling groundwater levels. Conversely, water-logging is leading to the build-up of salts in the soils of some irrigated areas. In rain-fed areas on the other hand, where the majority of the rural population live, agricultural practices need adapting to reduce soil erosion and increase the absorption of rainfall. Overexploited and degrading forest land need mitigation measures. There are proven solutions to nearly all of these problems. The most comprehensive is through watershed management programs, where communities engage in land planning and adopt agricultural practices that protect soils, increase water absorption and raise productivity through higher yields and crop diversification. At issue, however, is how to scale up such initiatives to cover larger areas of the country.

Climate change must also be considered. More extreme events – droughts, floods, erratic rains – are expected and would have greatest impact in rain-fed areas. The watershed program, allied with initiatives from agricultural research and extension, may be the most suited agricultural program for promoting new varieties of crops and improved farm practices.

Conclusion

India is developing country and agriculture is the backbone of Indian Economy. Economic and environmental sustainability, adequate farmer incomes, productive capacity for the future, improved food security and social sustainability are important elements of developing countries' agricultural development. Promoting new technologies and reforming agricultural research and extension: Major reform and

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

strengthening of India's agricultural research and extension systems is one of the most important needs for agricultural growth.

Improving Water Resources and Irrigation/Drainage Management: Agriculture is India's largest user of water. However, increasing competition for water between industry, domestic use and agriculture has highlighted the need to plan and manage water on a river basin and multi-sectoral basis.

Modernizing Irrigation and Drainage Departments to integrate the participation of farmers and other agencies in managing irrigation water. Improving cost recovery. Rationalizing public expenditures, with priority to completing schemes with the highest returns Allocating sufficient resources for operations and maintenance for the sustainability of investments.

Developing markets, agricultural credit and public expenditures: India's legacy of extensive government involvement in agricultural marketing has created restrictions in internal and external trade, resulting in cumbersome and high-cost marketing and transport options for agricultural commodities.

References :

1. Government of Maharashtra (1973): The Report of the Fact Finding Committee For Survey of Scarcity Areas.
2. Mc Master, D.N (1962): A subsistence crop Geography of Uganda Agriculture. world land use survey.
3. Murthy Y.K. (1976) : Utilization of Irrigation Facilities in Role of Irrigation, in the Development of Indian Agriculture, Published by the Indian Society of Agricultural Economy Bombay and the institute for Social and Economic change, Bangalore Seminar Series
4. Maharashtra Krishi Paryatan VistarYojana 2008, A.T.D.C., Pune, Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.
5. Singh, Jasbir (1976): An agricultural Geography of Harayana, Vishal Publication,
6. Kurukshetra.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Development of Religious Tourism in Narsobawadi: A Geographical Analysis

Mr. Somnath Gaikwad

Assistant Professor, Akkatai
Ramgonda Patil Kanya
Mahavidyalaya, Ichalkaranji

Dr. Atish Patil

Assistant Professor, DKASC
College, Ichalkaranji

Mr. Ashok Koli

Research Student, Department of
Geography, Shivaji University,
Kolhapur

Abstract

Religious tourism, also commonly referred to as faith tourism, is a type of tourism, where people travel individually or in groups for pilgrimage, missionary, or leisure (fellowship) purposes. Tourism has grown manifold and so has the fame of India. Let us together get acquainted to a different and vital side of the country and learn about these fascinating religious tourism places in India. Narasimhawadi commonly known as Narsobawadi or Narsobachiwadi is a small town in Shirol Tehsil of Kolhapur district. Narsobawadi gets its name from the presence of 'Shree Narasimha Saraswati', the Purna Avatar of Lord Dattatreya. With a lot of archaeological value this became a major pilgrim spot for many Shri Dattatreya devotees and located on a confluence of the Panchganga and Krishna rivers. This holy place is famous in south India but its infrastructural development is less comparative to the people visiting to this place.

Keywords: Religious tourism, Faith tourism, Pilgrimage, Missionary, Pilgrim spot

Introduction

Tourism is an industry concerned with attracting people to a destination, transporting them there, housing, feeding and entertaining them upon arrivals & returning them to their homes or it is an industry which deals mostly with consumers, attraction, money and people which provide them goods and services.

There is a difference between tourism and other industries. Tourism is light industry requiring little capital investment, which can be utilize the intangible and immovable assets like Religion, culture, heritage, natural vegetation, beaches, parks, mountains, sculpture, etc.

Each year millions of people are travelling throughout the world for different purposes. Faith-based visits to holy sites and sacred places are the oldest and most common type of travel in human history and this type of tourism is increasing its share in the sector. Motivations behind religious tourism may depend on many reasons: searching for truth and inner peace, enlightenment, an authentic relationship with the divine, satisfaction of the spiritual or material needs. Considering the multi-religiosity in the world and spreads of the religions, travelling to the religious sites may generally require visiting the other countries. The spiritual journey may also result in an interaction with "the other" and may change the perceptions of pilgrims, tourists and local people. Religious Tourism can be defined as travel with the core motive of experiencing religious forms, or the products they induce, like art, culture, traditions and architecture. Religious tourism is nothing but travel for visits pilgrimages or religious centers. Jerusalem or the Vatican is consider to be very auspicious in the christen world. Arab and Muslim world, the pilgrimage to Mecca is considered to be great act of faith. Or Hindu people go to Charidham, Hrishikesh and Badrinath. Jains are going for Sammed-Shikharjee. According to the World Tourism Organization, an estimated 300 to 330 million pilgrims visit the world's key religious sites every year. According to the U.S. Office of Travel and Tourism Industries, Americans traveling overseas for "religious or pilgrimage" purposes has increased from 491,000 travelers in 2002 to 633,000 travelers in 2005 it is 30 % increase in the American religious tourists. According to the Religious Conference Management Association, in 2006 more than 14.7 million people attended religious meetings (RCMA members), an increase of more than 10 million from 1994 with 4.4 million attendees. The United Methodist Church experienced an increase of 455% in mission volunteers from 1992 with almost 20,000 volunteers compared to 110,000 volunteers in 2006. The Christian Camp and Conference Association states that more than eight million people are involved in CCCA member camps and conferences, including more than 120,000 churches. Religious attractions including Sight & Sound Theatre attracts 800,000 visitors a year while the Holy Land Experience and Focus on the Family Welcome Centre each receives about 250,000 guests annually. About 50,000 churches are in the United States with religious travel programs. About 25% of

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

travellers said, they were currently interested in taking a spiritual vacation. These all figure shows that religious tourism is the dominant tourism in the world this is the first motive of travelling in the world.

Narsobawadi is a small village located close to Kolhapur, which attracts tourists in quite a large number. It is popularly known as Narsobachi-Wadi. This place is situated at the confluence of river Krishna and Panchganga. Narsobawadi has a great archaeological significance.

Narsobawadi became a pilgrim centre as Shri Dattatreya, in his incarnation known as Narsinh Saraswati lived here for twelve years. Here there is no idol of Shri Dattatreya symbolising his presence. Instead of that his existence is symbolised by his "Padukas" (slippers). In ancient times, there was a thick forest here. Narasinha Saraswati Swami is one of the 16 descents of Lord Datta. Kurundwad was his spot of penance. Wadi has during 1034-1982 tradition of Ramchandra Yogi, Narayan Swami, Mouni Maharaj, Tembe Swami & Mhadaba Patil whose tombs are seen. The original temple on the confluence of the Krishna and Panchganga River has a tradition of 500-600 years. In the daily routine from the dawn, 'Maha-Pooja' with eating leaves and golden crown is worth-seeing. Except Chaturmas (4 Rainy months), every night the palanquin is taken out before which various hymns are sung. The auspicious, religious atmosphere created is impressing.

The Mandir is managed by Devotees' Mandal under West Maharashtra Devasthan committee. There are shops with Datta Cult-things & sweet marts. Saint Eknath got the Ghat built as per Paithan's. On purnima (day of full moon) & Kanyagat big fairs are held. It is 40 Kms. from Kolhapur. Adilshaha was a devotee and donated lands. Yearly, 10 Lakh people visits to this place. And there is Gram Panchayat and facility of conveyances.

Study Region:

This religious place is situated on the sacred confluence of Krishna and Panchganga rivers at distance of 45Km from Kolhapur. Wadi Narsinha commonly called as *Narsobachiwadi*. This place is located in the Shirol tehsil of Kolhapur district. Situated on 16° 40' N latitude and 74° 35' E longitude lies five kilometres south of Shirol and 45 km away from Kolhapur, at the confluence of the river Krishna and Panchaganga. It is named after Narsinha Saraswati, who for twelve years is said to have lived at the sacred meeting of the rivers. Most of the people are Brahman community priests or ministrants of the deity Narsinha. Wadi Narsinha is a holy place and is visited by large numbers of pilgrims. It has two large temples, one dedicated to Dattatraya and the other to Narayan Swami. The temple of Dattatraya to the south of the village on the river bank is twenty-four feet long, twelve feet broad and twelve feet high. West of the temple of Dattatraya lies the temple of Narayan Swami who is learns about religion direct by Dattatraya. It is fifty-one feet long, twenty-two feet broad and fourteen feet high.

This is the famous holy place so mostly tourists are coming here from all districts of Maharashtra as well as Karnataka, Madhya Pradesh and Gujarat. Narasimhawadi is a small town located at the banks of Krishna River. It is about 3 km from Shirol Tehsil. Kurundawad is the nearest town and is about 2 km away. Narasimhawadi may be reached by state transport buses that available from Jaysingpur and Kolhapur. Nearest railway station is Jaysingpur which is about 17 km from this place. The typical distances from major cities in Maharashtra are: Pune - Narsoba-Wadi (254 km), Sangli - Narsoba Wadi (22 km), Miraj - Narsoba Wadi (19 km), Jaysingpur - Narsoba Wadi (16.7 km), Kolhapur - Narsoba Wadi (52 km), Audumbar - Narsoba Wadi (53 km), Nipanni - Narsoba Wadi (45 km), Mumbai - Narsoba Wadi (405 km via Mumbai Bangalore Express Highway).

Significance Of The Study:

Very few religious centres are established in Maharashtra. In these attractions Narsobawadi in Shirol tehsil is very famous. People from Maharashtra and Karnataka are coming here for Dattas temples, their status and also temple construction is attractive. Another most important thing is that, location is on the beautiful joints of two rivers, i.e. Krishna and Panchanganga. Therefore these are also attraction for other religions people. But infrastructure is not developed properly and promotion of this place is very less, for that this study is necessary.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Objectives:

General objective is to study the status of Narsobawadi as a Religious tourism centre in Shirol tehsil. However, followings are the specific objectives of the study:

1. To look into the geographical basis for the religious tourism in Narsobawdi of Shirol tehsil.
2. To assess the development of infrastructure for religious tourism of Narsobawdi from Shirol tehsil.

Database And Methodology:

The required data for this study has been collected from both primary and secondary sources. These are,

- 1) The primary data has been collected through visiting Narsobawdi of Shirol tehsil.
- 2) An interview of some tourists has been conducted.
- 3) Photographs have been taken from the study area.
- 4) Secondary data have also collected from district census handbook, socio-economic review of Kolhapur district, gazetteers of Kolhapur. Various reports, web site of Maharashtra tourism and available published and unpublished reports.

Review Of Literature:

- 1) Navle (1996), worked on Pandharpur a study in pilgrimage tourism in his thesis submitted to the Shivaji University, Kolhapur. He conversed on the Varkari and Vari of the Pandharpur as special characteristic of pilgrimage tourism.
- 2) Sharma, Desh Bandhu and Sushma (2002) Studied marketing strategy for pilgrimage tourism with reference to hotel services. In the pilgrimage tourism.
- 3) Adavitot (2002) has done his geographical study on Akkalkot-a geographical study in pilgrimage tourism a thesis submitted to the Shivaji University, Kolhapur and pointed on the intention of tourist towards visiting Akkalkot and their socio-economic status.
- 4) Potdar (2003) pointed out potentials of tourist points in south konkan region in Maharashtra state in her thesis entitled "Tourism development in south Konkan" submitted to the Shivaji University, Kolhapur. She focused on undeveloped tourism centers, which have natural beauty and scenic tourist attractions. She also pointed out the impact of tourism on the south konkan region.
- 5) Koundal (2012), Research Paper entitle "Impact of Pilgrim tourism in Jammu and Kashmir Economy: A Case Study of Mata Vaishno Devi Pilgrims" published in Golden Research thought Vol. 2. Issue II, studied on pilgrimage tourism in Vaishno Devi of Jammu and Kashmir. He highlight the income effect of pilgrimage tourism on the economy of Jammu and Kashmir for that he asses the expenditure of tourist on shopping, lodging and internal traveling.

About Narsobawdi:

Narasimhawadi is famous for the Hindu temple of Shri Narasimha Saraswati (1378–1458). Shri Dattatreya in his Narasimha Saraswati incarnation is believed to have lived here for as long as 12 years. (Ref. Shri Gurucharitra). The life story of Shri Narasimha Saraswati, his philosophy and related stories are described in Shri Guru Charitra. There are no images or idols here which show his presence. But there are two *Padukas* or *slippers* which immortalize his great *avatar*.

History Of The Place:

Nrusinhawadi is famous pilgrimage place in Kolhapur district. Nrusinhawadi is a capital of Datta devotees. Swayambhu *Paduka* of Dattaguru are worshipped daily. The real third incarnation of Shri Dattaguru, Shri Nrusinha saraswati stayed in this area full of Oudumber trees for 12 years and he flourished this region.

In Gurucharitra, this religions importance is described in the name of Amarapur. Shri Nrusinh saraswati while travelling after completing Chaturmas at Oudumber, reached this place. There were many *Audumber* tree forests. Due to earnest request of Datta devotees swami stayed there. Nrusinh Sraswati's stay

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

was for about 12 years at this place and therefore the place got the name as Narsobawadi. Swami established Datta *Paduka* (sacred footwear).

The place has natural beauty and refreshing scenery due to confluence of Krishna and Panchaganga and thick forests of *Audumber* trees. Swamiji's stay added sacredness and the attraction of people.

The Nrusinhawadi area is spread for about one square mile in the centre of two rivers Krishna and Panchaganga. The population of town is about 4000. On the Ghat of Krishna River and below large *Audumber* trees there is a beautiful and attractive temple. The *Paduka* established by Swami are there in that temple. Present temple was constructed by muslim king Adilshah of Vijapur. The daughter of this Vijapur king had lost her eyes. As asked Bidar Badashah, he came to Nrusinhawadi. He worshipped Shri Guru, decided Navas. The sacred ash given by worshipper when applied to eyes of daughter she regained sight. King became glad. Records indicate that he gave two villages Ourwad and Gourwad on the other side of Krishna river Inam , ownership for enabling worship activities of the temple As today's temple was constructed by Muslim King it does not have a spire. It is an elongated high building and in front there is large Ghat of Krishna-river and the river is flowing slowly.

There is *Audumber* tree at the center below which Shri Guru used to sit, and the *Paduka* are established there facing Krishna river there is a open space in front. The worshippers sit there & adore & worship the *Paduka* in a sancturay (Gabhara). The door of the Gabhara is very small. The devotee hall in which *Paduka* are placed has silver metal lining on face portion. At center there is Ganeshpatti on top & sides Peacock, Jay-Vijay images & on upper side Nrusinh Saraswati's image is carved with silver metal-cover. Main worshippers sit here & do worship rituals. On one side there is a big statue of Shree Ganesh & it is also worshiped.

List of festivals arranged in Narsobawadi:

- *Kanyagat Mahaparykal* (Once in a 12 year)
- Datta Jayanti
- Guru Pornima
- Pornima (Full moon day)
- *Dippostav* on Tripurari Pornima (Festival of Light)
- *Gurupushyarnut*

And also on the Thursday here people visits in more number as compare to the normal days. Because the Thursday is considered as the day of god Datta, so people visits in more number on that day.

Infrastructure of Narsobawadi:

There are average 10 lakh people visits annually to this place. Such huge population is treated by this holy place. Nrusinhawadi trust is providing daily food facility to average 2000 people at afternoon and evening. Also trust is having lodging facility for near about 200 people in '*Bhakt-Nivas*'. Also there is private lodging facility is available. Here infrastructural facilities are available i.e. Grampanchayat, Government Hospital, Primary and Secondary school, Polytechnic college, Police Station, Bus Stop and Parking, Vegetable market, Lodging with hotels 14, Hotel 22, Sweet stalls 28, Toys shop 20, Toys stalls 8, Tea stalls 11, Cloth stores 06, General shops 08 etc,

Also here is one temporary parking lot is available, which is make available on the festival days. There is fire facility is also made available by the local authorities on rush days.

Problems Observed In Narsobawadi:

Narsobawadi is very famous holy place from south Maharashtra. From the whole India people are visiting to this place. Here some problems are also observed and rise by the tourists and local people.

- Inadequate infrastructure
- Steep steps
- Slippery steps due to algal growth
- Deforestation

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- Traffic problem
- Flood problem
- There is no disaster management facility (Boat facility)
- Water pollution due to garlands (*Nirmalya*)
- There is no drinking water facility available for the tourist
- Depth of Krishna river is increasing day by day due to sand pumping
- There is insufficient security services
- There is no locker facility for tourist
- There is no chappal and shoes stand
- There is insufficient solid waste management facility

Suggestions:

On the festive days there should be lodging facility made available by the local authorities

- 1) Made plantation on the river side area.
- 2) There should be display the boards of traffic rules and made available traffic police at the location.
- 3) There should be make available facility of disaster management specially flood boat.
- 4) Dustbins should be made available for the disposals of garlands.
- 5) Drinking water facility should be made available by the local authorities.
- 6) There should be made strict rules and regulations for the sand pumping and local authorities govern the concern issue.
- 7) There should be made more security facility like number of police mans.
- 8) Locker facility should be made available.
- 9) Chapple and shoes stand should be made available.
- 10) There should be made available proper solid waste management facility.

Conclusion:

Narsinhwadi is a Village in Shirol Taluka in Kolhapur District of Maharashtra State. It belongs to Desh or Paschim Maharashtra region. It belongs to Pune Division. As compare to the people visiting this place the infrastructure facilities are inadequate. If the suggestions should be imply by the local governing authorities there should tourists have more satisfied with the services and facilities at the Narsihnwadi.

References:-

A) Books:

1. Mathieson A. & Wall G. (1983): Tourism - Economic, Physical and Social Impact, Longman Group Ltd., London.
2. Modi Shalini (2001): Tourism and Society, Rawat Publications, Jaipur.
3. Raj Aparna (2004): Tourist Behavior - A Psychological Perspectives, Kanishka Publishers & Distributors, New Delhi.
4. Robinson H. (1976): The Geography of Tourism, Macdonald and Evance Ltd., London.

A) Thesis and Dissertations:

1. Potdar M. B. (2003): Tourism development in South Konkon. Unpublished Ph.D. Theses, Submitted to Shivaji University, Kolhapur.
2. Desai A.P. (1987): Tourism potential in Kolhapur district. Unpublished M.Phil. Dissertation, Submitted to Shivaji University, Kolhapur.

C) Government Publications:

1. Census of India: District Census Hand Book of Kolhapur District (1981 to 2001)
2. Government of Maharashtra: Maharashtra State Gazetteers, Kolhapur District. Vol. XXIV.

D) Internet:

1. Google Maps
2. Wikipedia
3. Collector office Kolhapur

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Globalisation and Social Change

Vinay D. Takale

B.Sc, B.Ed, M.Ed, M.A (Education),MH SET(Education)
Assistant Teacher Govt. High School Kudchire,Bicholim – Goa

Abstract

Globalisation is recently popularised term that refer to the growing interconnectness of our world. It has broad political social cultural implications that extend beyond outsourcing and trade.Globalisation has led to change in society,lifestyle and ways of living.Culture is the unique human reality.It defines the quality of social change as its indicators.This paper mainly focused on social change on account of globalisation.

Key words Globalisation, Culture, Urbanisation, Industrialisation, Multiculturalism.

Introduction

The word globalisation is derived from the verb globalise which means to amake a world wide in scope.Globalisation is gradual integrationof economies and societies derived by new technologies,new relationships and the national and international policies of a wide range of actors including governments,international organisations business,labours and civil society. Globalisation led to liberation. Liberalisation is lifting of restrictions and allowing free trade across the border. Change is apart of both the individual and social life and when changes occur in the modes of living individual which influence social relations such changes are called social changes.

Objective

- 1) To identify different social changes in context of globalisation.
- 2) To know the factors of social change on account of globalisation.

Urbanisation

Urbanisation is the result of industrialisation. Urbanisation is is a structural process of change is generally related to industrialisation. Urbanisation results from concentration of large scale and small scale industrial and commercial and administrative setup in the cities, technological development in transport and communication, cultural and recreational activities. Due to liberalization policies of government it has made possible to get employment. All over the world the number of big towns and their development is on the increase and India is no exception to this rule. Urbanisation involved both borrowing and lending of culture.

Several empirical studies of urban families conducted by scholars like I.P.Desai, Kapadia and Allen Ross, have pointed out that the urban joint family is being gradually replaced by the nuclear family, the size of family is shrinking, and kinship is confined to two of three generations only. There is emergence of new social relationships among people in cities as well as pre marital and extramarital relations. In urban sector we can see husband dominant family is being replaced by egalitarian family where wife is given share in the decision making process dominant families are slowly changing and women is gaining importance due to earning member.

Industrialisation

Industrialisation is the direct cause of urbanisation. Industrial revolution started in England in 1860. Industrialisation is the most important factor of social change in the world. Industrialisation is the basis of modernity and no country can afford to ignore it. This is because man wants to conquer nature and this is possible only through industrialisation. The industrialisation is the indicator of cultural progress and no country can make any headway without industrialisation. In the pre industrialisation era the families used to live together in the same place for generations, but with industrialisation men had to go to work in the factories away from home. This resulted in nuclear families, leading to move away from traditional culture, festival, dance, drama, local folk and rituals. Children of such families were unknown to their own culture. They had to adapt to new culture leading to cultural loss.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Industrialisation was the beginning to participate women. She was forced to earn livelihood in case of low income group, but the life style of high income group totally changed in terms of food habits, standard of living, dress, hair style. Now a days we can see malls and inox. Every week end public visit has become the part of leisure.

Technological changes

With the process of globalisation liberalisation along with trade there was technology transfer resulting into setting up Multinational companies. The technological factors have made considerable contributions to the social change. The introduction of computer controlled machines communication system has brought considerable change in the society. The direct impact can be perceived in urbanisation and unemployment, crime, juvenile delinquency. As a consequence of urbanisation, new class have come into being and new ideological movements have been born. In the urban life the technological change has produced decline in the community feeling, over valuation time, decline in social control, decline in moral standard, increase in crimes.

Previously car had to be started by the use of handle, woman did not drive the car, but now with introduction of self starting in the cars many well to do woman can be seen driving cars. This has also led to changes in the dress, mobility and thinking. There is change in value outlook.

Multiculturalism

Culture is that complex whole which includes knowledge, beliefs, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society E B Tylor (1958). Culture gives meaning to our relationship with the other as it also forms subjective identity. Culture therefore enters into the process of social change in many forms at various levels.

Assimilation of culture is a process whereby people of a culture learn to adapt to the ways of the majority culture. There is a loss of own culture or person gives more value to the cultural aspects of majority community. The local culture is ignored and in the passage of time the traditional culture will lose its identity. In the United States there are many immigrants from different countries have been influenced by majority group culture. Many technocrats and IT professionals for a better life or attractive package migrate to the Europe or USA. They prefer to settle and adapt to local culture, language, food and dress leading to social change.

Globalisation also leads to multiculturalism that is cultural diversity. Here immigrants and others should preserve their culture with the different culture interacting peacefully within one nation. Today this is the official policy of Canada, Australia and the UK. It is preserving cultural mosaic of separate ethnic groups. This has been described as salad bowl model.

Globalisation can date back to the past history during the Mughal, British and Portuguese period. With the advent of these rules we can see the people accepting the culture of Muslim rule in terms of dress, lifestyle, food, prayer to God, language and habits leading to cultural change. Religion and culture are closely linked and cannot be separated. In Goa after the long 451 years of Portuguese rule many people have adopted Christianity religion and acquired Portuguese culture in terms of language, food, habits, life style, housing, festivals, drama, dance, music, dress and marriage styles.

In the era of globalisation again it has undergone change through the electronic media. The TV channel MTV V channel broadcast the western music programme. Many children try to imitate and retain it in the name of modernisation.

Conclusion

The globalisation has led to cultural and social change. It may lead to new permutations, new combinations, new options and new cultures. With the increasing pace of globalisation the idea of global citizenship would gain support but it would not destroy the existing identities.

Reference

1. Kumar, A. (2012). Indian Society in Transition. Jaipur: Book Enclave.

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2. Kumar, A. (2017). Paradigm shift in Indian education system. Univesity News , Vol.55 No 46 Nov.13-9-2017.
3. Modi, I. (2014). Reading in Indian Sociology Culture and Society. New Delhi: Sage publications.
4. Mukhrjee, P. R. (2005). Globalisation one world many voices. Delhi: Rawat publication.
5. Rao, C. S. (2012). Principles of Sociology with an Introduction to Social Thought. New Delhi: S Chand and Company Pvt. Ltd.
6. Sernau, S. R. (2008). Contemporary readings in Globalisation. Pine Forge Press.
7. Sharma, K. L. Indian Social Structure and Change. Jaipur: Rawat Publications.
8. Sociology In India. (2005). New Delhi: IGNOU.
9. W.Mansbach, Y. H. (2012). *Globalisation*.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Problems of Co – Operative Banks in India in The Era of Globalization

Mr. Lalit Chandrakant Velekar
Mudhoji College, Phaltan

Introduction

Co-operation is a world-wide movement. It was introduced in India in the early years of this century in the wake of famines which had resulted in economic hardship and an alarming increase in the indebtedness of the farmers to the moneylenders. Co-operative Banking credit on easy terms appeared to be best means of getting the farmers out of the vicious circle of indebtedness and poverty. The idea was to free the farmers from the necessity of having to borrow money on usurious rates of interest from 'Sabukars' or "Village moneylenders"

Co-operation was introduced in India mainly as a defensive organization for dealing with problems of rural indebtedness with the acceptance and implementation of a planned economic development wedded to the ideas of socialism and democracy; co-operation became a dynamic economic instrument for achieving. The social objectives of the nation plan.

Statement of the Problems:-

Liberalization & globalization ushered in by the government in the early 1990 have thrown open many challenges to the Indian cooperative banks and financial sector. The cooperative banking and financial sector reforms is alleged to have worsened the rural credit environment. To quote," the more total neglect of rural credit by policy maker during the period 1994-1996 is largely attributable to the adverse environment created by the financial sector reforms. One of the recommendations of the Narasimhan committee appointed by RBI in 1991 on financial system is that the target of bank credit to priority sector should be scaled down from 40% to 10% of net bank credit.

The recent crisis in certain cooperative banks in Gujarat & Maharashtra was the fallow of this policy of bank furthers the new banking culture nurtured by reforms, which emphasizes glamorous lending like lending to large co-operates or consumption loans deteriorates rural credit environment.

Objectives of the Study:-

- 1) To study Historical background of co-operative Banks in India.
- 2) To find out problems faced by co-operative banks in modern era of globalization
- 3) To suggest recommendation.

Research Methodology:-

The descriptive methodology has been used to collect data. Secondary data has been collected from various published sources, reference books, journals, periodicals, newspaper, internet websites.

Meaning of Globalization:-

Globalization started from the 19th century and the period between 1870 to 1913 has been considered as first phase and the period from middle of 20th century is viewed as the second phase. The world Human development report 1999, states that privatization and liberalization than in earlier decades.

The form globalization means international intergration. It includes an array at social, political and economic changes. The economic changes initiated have had a dramatic effect on the overall growth of the Indian economy. It also heralded the integration of the Indian economy in to the global economy.

Weaknesses –

- 1) Weak structure at primary level of cooperative banking sector.
- 2) Lack of responsiveness from federal organizations towards the needs at their members organizations.
- 3) Working of different cooperatives in Isolation rather than unified system.
- 4) Lack of participation of uses member.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

History of Co-operative Banking in India –

The Historical roots of the co-operative Movement in the world days back to days of misery and distress in Europe faced by common people to fund their basic needs in uncertain times. The idea spread when the continent was faced with economic turmoil which led large population to live at subsistence level without any economic security.

Indian cooperative Banks was also born out of distress prevalent in Indian society. The cooperative credit societies Act, 1904 led to the formation of co-operative credit societies in both rural and Urban areas. The act was based on recommendations of sir Frederick Nicholson (1899) & Sir Edward Law (1901) their ideas in turn were based on the pattern of Raiffeisen & Schulze respectively.

The Cooperative societies Act of 1912 further gave recognition to the formation of non-credit societies and the central co-operative organizations.

In independent India, with the onset of planning, the co-operative organizations gained more Leverage & role with the continued governmental support. Michigan committee in 1915, highlighted the deficiencies of on cooperative societies which seeped – in due to lack of proper education to the masses. He also laid down the importance of central assistance by Government to support the movement.

The Royal commission on Agriculture 1928, Saraiya committee in 1945, central committee for cooperative training in 1953, Constituted by RBI for establishing regional training centers.

The cooperative movement and backing structures soon spread and resonated with the unexpressed need of the rural Indian and small scale businesses.

Problems faced by Co-operative banks in modern era of globalization

Following problems are faced by co-operative banks they are as under

1)Credit risk –

Credit risk is the risk that borrowers will fail to repay what they have borrowed. The risk to the bank includes the amounts lent not being repaid, loan interested not being received, cash flows being received later than expected and increased collection costs. This results in the need to set aside provisions and capital to provide for future losses.

2)Liquidity and funding –

This is risk that the Bank cannot pay amounts that it owes when they fall due or can only do so at excessive cost the risk can arise either because the bank has insufficient funds to pay the amounts it owes or even though the Bank has sufficient funds, those funds have been invested and so are not readily available.

3)Market –

Market risk is the risk of losses arising due to changes in market prices the Banks biggest exposure to market risk is from changes in interest rates. The Bank also has a small exposure to market risk from changes in foreign currency exchange rates.

4)Operational –

Operational risk is the risk of loss resulting from inadequate or failed processes, people and systems within the bank or from external events.

5)Reputation –

Reputational risk is risk that the banks image in the eyes of its customers its employees and other businesses is works with could be damaged as a result of poor decision making, performance. The impact of operational failures or other external issues.

6)Strategic and business –

Strategic and business risk is the that the Banks plans cannot be carried out because of changes, either internal to the company or external in the markets in which it operates.

7)People –

Another risk facing the bank is that it will be unable to operate as planned because it doesn't have enough employees or employees with appropriate skills. This is linked with its prior integration with the co-operative group, where senior management are on contracts for services with other members of the group.

8)Regulatory –

Regulatory risk is the risk of fines, public censure limitation on business or restitution costs arising from failure to understand, interpret, implement and comply with regulatory requirement.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

9)Conduct Risk –

The risk that the banks behavior offerings or interactions will result in unfair out comes for customers.

10) Pensions -

Pensions risk is the risk that the Bank will be required to pay more than expected in to its employee's pension's schemes in order that the schemes can pay the pensions to which its employees, former employees and retirees are entitled as they fall due.

11) Lack of Modern practices of Banking –

Co-operative bank not having the modern practices of banking in there working viz, net banking, mobile banking, online banking, e-banking, ATM banking and all other modern were banking practices. Due to which they have been eliminated and remained back foot in the modern era of marketing.

Conclusion –

Co-operative Banking is a key sector in the Indian Banking scene, which in the recent years has gone through a lot of turmoil. Though some co-operative banks have shown credible performance in the recent years. Some co-operative banks have not been able to service the growing credit requirement of client or the newer demands for loans in the field of personal finance. In the interest of healthy competition co-operative banks should be encouraged to grow.

Co-operative Bank play pivotal role in the rural and urban banking system yet failure / bankruptcy of those banks raise many doubts about their viability and sustenance. The result reveal that banks performed better on one parameter but weaken on other which led to dwindling situation.

References

- 1) UpendraDhar - Globalization & Economics development.
- 2) Dr. B.S.Salunkhe - Analysis of co-operative credit societies.
- 3) Dr. Mahesh K. Venishanker -Economics reforms in India.
- 4) N. Vinayakam - Indian Banking by 2000 A.D.
- 5) Prasanna G. Deshmukh - Working of co-operative Banks in India – Overview & prospective.
- 6) SoyeliaUsha L. – Reaserch paper on “A study on co-operative Banks in India” – International isurnal of research in Humanities and social sciences.
- 7) Jyoti Gupta suman Jain – Research paper on “A study on co-operative Banks in Inidia with special reference to lending practices”.

Consumer Co-operative Society Problems & Prospects

Prof. Laxmikant Chandrakant Velekar
Mudhoji College, Phaltan

Introduction-

Consumer Co-operative societies are formed by the members with an objective to provide goods and services at the cheaper rate by eliminating middlemen commission by establishing direct relationship with the manufactures or wholesalers. They purchase bulk goods and services directly from the manufacturers or wholesalers and sell those among the members in small lots. The profit which usually wholesalers or retailers avail is passed on by the societies to the members in form of cheaper rate and balance as dividend. The main advantage of this type of societies is that members of this society enjoy the steady supply of goods and services at reasonable price without compromising the quality.

Objective of the Study-

1. To study history and evolution of consumer co-operative societies and movement in India.
2. To study various types of consumer co-operative societies.
3. To know functions of co-operative societies in India.
4. To find out problems of consumer co-operative societies in India & suggest remedies for improving consumer's co-operative societies in India.
5. To suggest conclusion on research problem.

Research Methodology-

The descriptive methodology has been used to collect data. Secondary data has been collected from various published sources, reference books, journals, periodicals, newspaper, internet websites.

Meaning- Co-operative society

A Co-operative society is a type of business formation. In this formation, profits are shared, and commercial goods are shared between everyone that participated in sharing

Definition-

Consumer Co-operative Society-

A consumer co-operative is a co-operative business owned by its consumers for their mutual benefit. It is a form of free enterprise that is oriented towards service rather than pecuniary profit. Consumer's co-operatives often take the form of retail outlets owned and operated by their consumers.

History-

Consumer co-operatives rose to prominence during the industrial revolution as part of the labour movement. As employment moved to industrial areas and job sectors declined, workers began organizing and controlling businesses for themselves. Workers co-operative were originally sparked by "critical reaction to industrial capitalism and the excesses of the industrial revolution." The formation of some workers co-operatives were designed to cope with the evils of unbridled capitalism and the insecurities of wage labour.

The first documented consumer cooperative was founded in 1769, in a barely furnished cottage in Fenwick, East Ayrshire, when local weavers manhandled a sack of oatmeal into John walker's whitewashed front room and began selling the contents at a discount, forming the Fenwick weaver's society.

Consumer Co-operative movement in India-

The Consumer Co-operative movement began in India in the year 1904. But the movement did not amount to much till the beginning of the First World War, and then it began to develop gradually.

The Second World War was mainly responsible for the momentum gained by the movement. When our country became independent, the government took keen interest in popularising the movement among the masses.

Evolution- The earliest consumer Co-operatives were started in India at the beginning of the country (1904). However, they were legally recognized under the Co-operative societies act in 1912. The Government has

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

found it convenient to rely more on consumer co-operatives in periods of emergency, especially for distribution of controlled commodities.

Types of Co-operative Societies-The main type of Co-operative society's are-

1. Consumer's Co-operative
2. Producer's Co-operative
3. Marketing Co-operative
4. Housing Co-operative
5. Credit Co-operative
6. Co-operative forming societies
7. Co-operative Better forming societies
8. Co-operative Joint farming societies
9. Tenant & Joint farming societies
10. Collective farming societies

Functions - Consumer Co-operative society is that society that procure assortment of house hold goods to its members @ a cheapest possible price and ensures availability of this goods to its members @ anything is been needed. However some functions they perform are as follows.

1. Selling of pure and unadulterated goods.
2. Ensuring availability of goods
3. Selling at a very reasonable price
4. Ensuring that the goods are sold with good measure and weight.
5. Helping the government in distribution policy especially during the period of scarcity
6. Educating its member.

Problems - Consumer Co-operative societies suffering by following problems in India

1. The consumer Co-operative movement in India is government sponsored and initiated. Consumers are often not aware of their own organizing capacity. They do not come forward to organize and strengthen the movement as whole.
2. As the consumer co-operative movement in India relies extensively on government help. It is not possible for the societies to carry on extension activities with any degree of self-assurance and competence.
3. Consumer's co-operatives are not well integrated but are isolated and scattered; therefore, they are less viable.
4. The procurement and purchase operations of consumer co-operatives are not a carefully considered process in India.
5. Consumer's co-operatives are faced with the problem of low efficiency, which stands in the way of improving the quality of their services people are not satisfied only with the low price of the commodities; they want to receive efficient service from the co-operative
6. Consumer's co-operatives in India find it extremely difficult to compete with private retail traders, who often evade sales tax on a large scale. Consumer's co-operatives, by paying the sales tax promptly, have to raise the prices of goods.
7. The unhealthy competition offered by retail traders has therefore reduced the sales of consumer co-operatives to a great extent in spite of their efforts to increase them.
8. Lack of judicious purchasing policies and unintelligent purchasing operations.
9. High overhead cost as against low margins of profit owing to preponderance of controlled commodities, in business activity.
10. Lack of proper inventory control.

Prospects / Suggestions for Improving consumer's Co-operative societies in India-

The following are some of the measures suggested to solve or minimize the problems of consumer's co-operatives in India.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

1. There should be a proper co-ordination among the primary and wholesale co-operatives on the one hand and between these consumer stores and state federation on the other. The National co-operative consumer's federation (NCCF) should take interest in effecting this co-ordination.
2. The government should develop a more favourable attitude towards consumer co-operatives and extend its positive support to the movement by providing financial and technical assistance. As consumer co-operatives protect the interests of the poor, the government must offer certain tax concessions and help them in the procurement of essential commodities.
3. Sales tax legislation will have to be rationalized to ensure that a certain part of unproductive expenditure in collecting it is eliminated and the scope for evading is curtailed.
4. The government should therefore levy excise duty at the place of production itself so that consumer co-operatives are freed from facing the unhealthy competition offered by private traders.
5. With a view to checking the price rise, the NCCF should set up some consumer goods industries in collaboration with super bazaars and state level organizations.
6. The financial base of the consumer co-operative societies will have to be strengthened by making available loans to them at low rates of interest either by the government or by other financial institutions.
7. As in other types of co-operative societies, extensive arrangements should be made for the education and training of members.
8. The business of the consumer co-operative stores will have to be diversified so that they might cater to the requirements of a large number of consumers.
9. Sufficient care has to be exercised while fixing the prices of goods sold by consumer co-operatives.
10. The prices charged by them will have to be in between the market rates and "selling at cost price". Which means fixing the prices on the basis of cost and adding to it a small percentage of profits this kind of pricing policy will assist in stepping up the sales of consumer co-operatives?

Conclusion-

If above suggestions are acted upon, the working of consumer co-operatives can be made more efficient. But the consumer co-operative societies will have to be encouraged in this country because they are the best means of safeguarding the interest of consumers by eliminating the unfair practices of private retail traders.

References-

1. <http://www.uk.coop/sites/uploads/attachment/co-op-economy-2015pdf>.
2. Euro Coop. "Consumer co-operatives : Democracy Development – Employment (P.D.F.) P. 4 Retrieved 2011-06-07
3. Prashanth Reddy - Complete information on the different type of co-operative societies registered in India.
4. G.S.Kamat - New Dimensions of co-operative management.
5. V. Sharada - The Theory of co-operation.
6. www.google.com
7. G.R.Madan – Co-operative movement in India.
8. Kareem, R.O. Aribabu Y.D. Akintaro, - The Impact of Co-operative society on capital formation.
9. Pradit Machima (1994) "Consumer Co-operative movements in Asia" ICA / NCCT sub-regional seminar on consumer co-operative Bombay 24th April to 3rd May 1994. P- 25-26.
10. Goyal S.k. (1972), Consumer Co-operative movement In India.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Challenges before Urban Cooperative Banks in Maharashtra

Dr. Pandharinath Kadam
Mudhoji College, Phaltan
Dist- Satara

Introduction:

Maharashtra has always been in the forefront of the cooperative movement in India. It was leadership provided by eminent personalities such as Vaikunthlal Mehata, Dr. D.R. Gadgil and D.G. Karve which was largely responsible for progress of cooperative movement. In the field of cooperative banking the Maharashtra state cooperative Bank occupied and continues to occupy a prominent position. Since 1991 financial and banking reforms started very stiff policy implemented by RBI towards capital requirement, NPA norms and efficiency. Due to this policy several urban banks in India as well as Maharashtra has been suffered.

In new competitive era, those urban banks are capable in capital adequacy remaining in the bank business and other weaker banks close their business or merge in other private banks. However, it is needed to enhance them which is important in view point of small business sector middle income group for meeting their financial requirements. Therefore, present paper focused especially on problems faced by urban banks.

Objectives of the paper

1. To study the urban cooperative banks
2. To analyse the position of UCB'S

Data collection:

To accomplish the objectives of present research paper Data has been collected from original reference such as Cooperative Maharashtra at glance, Sahakari Maharashtra, and reputed reference books, periodicals and Webs

Core of the study

Cooperative movements have been started in India since 1904 as per cooperative act. At the initial stage only rural credit cooperative societies were established. Mclagan and Banking Investigation Committee was recommended to establish urban banks, however, after 1965 real development of urban banks was started because on 1st Mar 1966 Banking Regulation Act was applied to urban cooperative banks and also permitted branch expansion.

Need of urban cooperative banks

- To inculcate the habit of saving and thrift among the urban society
- To meet the needs of credit and finance of artisans and small businessman, fixed income earners of urban and semi urban areas
- To finance rickshaw, tempo, jeep and tour travel business and small businessman from urban areas for self-employment
- To provide modern banking services to common people from urban society
- Overall development of working class people through cooperation
- To curb money lending business in urban areas

Progress of UCB's

Since 1991, there are many challenges before urban banks but in Maharashtra state, they are develops in especially in metro cities and semi metro cities in Maharashtra such as Mumbai, thane, Nasik, Pune Sangli Solapur, etc

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Table 1 progress of USB's in Maharashtra since 1991(Rs in Lakhs)

Sr No	Particulars	1991	2001	2005	2011
1	Numbers of bank	381	654	637	517
2	Members (000)	4464	7808	7986	-
3	Share Capital	1882	89875	154104	2700
4	Own Fund	15540	431770	885662	-
5	Deposits	466298	4092326	5833164	138124
6	Working Capital	617642	5574123	7457979	
7	Loan Distribution	442279	3221062	4312446	90260
8	Societies in Profit	367	559	497	-

Source: Cooperative movement at glance 2012

Observations:

It can be clarify that, number of USB's has been reduced since 2005 and also members have not increased significantly. It indicate that, own funds risen significantly its near about 27 time more in 2005 as compare to 1991, whereas, deposits collection ratio decreased from 13 per cent to 12 per cent during the period, loan distribution also shown diminishing rate.

Challenges before Urban Cooperative Banks

1. Competition with commercial banks
Since economic liberalization commercial banks providing loans against home, vehicles and also consumer goods they have challenged the urban banks for expansion of their business
2. Capital adequacy
As per Narshiham Committee recommendations maintaining capital adequacy ratio to all type of banks is mandatory it was tough challenge to urban bank. Lack of capital adequacy several banks merges in private banks, there are 41 UCB's merges and 95 liquidators in 2011-12.
3. NPA
RBI rule out NPA norms for urban banks from 2001 it was very tough challenge to adjust it. Due to hike in NPA bankruptcy of cooperative banks has risen.
4. CBS formation
Commercial banks installed core banking system and provides on line banking facilities such as ATM, Credit Card, NEFT, RTGS, ECS etc. In this completion urban banks have not capable to install such capital oriented modern bank business
5. Sick banks
In Maharashtra state after 2001, there is stiff competition among banks. Thus small bank business was adversely affected. Many cooperative banks are waiting for their mergers with commercial banks
6. Increasing Expenditure
many urban banks are unit banks and they are having one or two branches so they have to keep require more cash liquidity, As a result the average expenditure of banking services is more and expensive therefore profitability decreases

Remedies

Challenge before urban banks have been increased after new regulation of RBI. Many banks are struggling for their identity. On this basis banks should adopt following remedies. -

- Urban co-operative banks should try to increase their share capital and deposits.
- For the recovering of their outstanding loans urban banks should go to loan committee and try to bring down NPA.
- To adopt new technology of banking.
- While accepting loan proposal proper valuation of the property of the person taking loan should be undertaken.
- To provide prompt and various modern services.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- Urban banks improve their quality through new technology of CBS.
- Recommendation of Narshiham committee report should minimize for urban banks by RBI.

Conclusion -

In Maharashtra, there is imbalanced development of urban co-operative banks. Banks having competent capital base and wide working area are in efficient position, but small banks have become incompetent. Especially, after banking reforms, many urban banks are facing problems. Large, NPA, low liquidity, less deposits etc. are the main problems before these banks. To overcome these situation effective remedies is the need of the hour and of that, reformation is must.

References –

- 1) Datta and Sundaram (2004) 'Indian Economy' S. Chand and Co. Delhi.
- 2) Prof. S. K. Kulkarni (1999) 'Co-Operative Development, PhadakePrakshan,Kolhapur.
- 3) 'Sahakari Maharashtra' Govt. Publication various issues.
- 4) Co-operative movement at a glance (2010) Govt. of Maharashtra, Department of Co-operation commissioner for Co-operation and Registrar.
- 5) Jhingan M.L.(2007) Money Banking and Finance, Vrinda Publications New Delhi.
- 6) Ashok Bandopandhay (2004) 'Hundred years of Co-operative movement –vision and mission 2020' Indian Co-operative review New Delhi.
- 7) B.S. Mathur (1994) 'Co-operative in India' SahityaBhavan, Agra Publication.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जागतिकीकरण व सहकारी साखर उद्योग

प्रा. ए. एस. जाधव

अर्थशास्त्र विभाग

मुधोजी महाविद्यालय, फलटण,

प्रस्तावना –

महाराष्ट्राच्या औद्योगिक क्षेत्रामध्ये शेतमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी साखर उद्योगाला विशेष महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण विकास राजकारण व अर्थकारण हे सहकारी साखर कारखान्यावर अवलंबून आहे. ग्रामीण भागात पायाभूत, मूलभूत सोयी सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे फारसा औद्योगिक विकास झाला नाही. यातून मार्ग काढण्यासाठी शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग सहकारी तत्वावर ग्रामीण भागात स्थापन करण्यास सुरुवात झाली. सहकारी तत्वावर स्थापन झालेली रोजगार, दळण, शिक्षण, आरोग्य बाजारपेठ यासारख्या पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यास हातभार लावणारी प्रक्रिया संस्था म्हणजे सहकारी साखर कारखाना होय.

धर्मशास्त्रात साखरेला पंचामृतापैकी एक अमृत म्हटले जाते. ऊसापासून निर्माण होणारी साखर हा जीवनस्रोत आहे. भारतात फार पूर्वीपासून साखरेचे उत्पादन केले जाते म्हणून भारताला साखरेचे माहेर घर म्हणतात. भारतात पहिला साखर कारखाना सिव्हिलियन क्राफ्ट्स या व्यक्तीने 1784 मध्ये हुगळी(सुकशुगर) येथे स्थापन केला. देशात 1932 मध्ये 31 साखर कारखाने अस्तित्वात होते. महाराष्ट्रात सहकारी तत्वावरील पहिला साखर कारखाना 1918 मध्ये स्थापन झाला. महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखान्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कायापालट झाल्याचे दिसून येते

अभ्यासाचे महत्व –

भारताने 1991 मध्ये जागतिकीकरणाचा स्विकार केला. जागतिकीकरण या विषयाची चर्चा न संपणारी आहे. कारण जागतिकीकरणाचा परिणाम सहकार बरोबरच अनेक क्षेत्रावर झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यामुळे शेतमालाला योग्य किंमत मिळून मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली त्याचप्रमाणे इतर उद्योगांच्या विकासाला चालना मिळून मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती झाली आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावणाऱ्या सहकारी साखर उद्योगावर बदलत्या परिस्थितीनुसार जागतिकीकरणाचा परिणाम अभ्यासने आवश्यक आहे. जागतिकीकरण व सहकारी साखर कारखाने यांच्या अभ्यासातून काही नवीन बाबींवर प्रकाश टाकणे, काही नवीन पैलूचे आकलन होण्यासाठी व काही वेगळे निष्कर्ष मिळतात का यासाठी सदरील विषयाचा अभ्यास महत्वपूर्ण ठरतो.

उद्देश –

1. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्याचा अभ्यास करणे.
2. जागतिकीकरणाचा सहकारी साखर कारखान्यावरील परिणाम जाणून घेणे.

अभ्यास पद्धती –

सदरील शोध निबंध पूर्णतः दुय्यम साधनसामुग्रीवर आधारलेला आहे. यासाठी संदर्भ ग्रंथ, मासिके, शासकीय अहवाल, संकेत स्थळे इ. दुय्यम साधनसामुग्रीचा वापर तथ्य संकलनासाठी करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची मर्यादा –

सदरील शोध निबंधात महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यावर अधिक भर देण्यात आला असून 1991 ते 2015 या कालावधीतील सांख्यिकीय आकडेवारी विचारात घेण्यात आली आहे.

जागतिकीकरण व सहकार –

भारतामध्ये सहकारी चळवळीला सुरुवात 1904 मध्ये झाली असली तरी स्वातंत्र्यानंतरचा सहकारी संस्थांचा विकास नियोजनबद्ध झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात सहकारी चळवळ कोनाकोपऱ्यात पोहोचल्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास झाला आहे. समाजवादी समाजरचनेचे उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सहकाराने महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. समाजातील दुर्बल घटकांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी व आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी सहकारी चळवळ उपयुक्त ठरली आहे. सहकारी साखर कारखान्यामुळे ग्रामीण भागाची प्रगती झाली आहे.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतीय अर्थव्यवस्थेला नवीन दिशा देण्यासाठी सन 1991 मध्ये जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदरीकरणाची संकल्पना स्विकारली आहे. भारताने जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा स्विकार करून अर्थव्यवस्थेला नवीन वळण देण्याचे प्रयत्न केला आहे. सध्या जागतिकीकरणाचा तिसरा टप्पा सुरु आहे. सहकारी संस्थानी आपली स्पर्धात्मक शक्ती वाढवल्यामुळे आजही सहकारी साखर कारखाने टिकून असल्याचे दिसून येते. सहकारी साखर कारखान्यावर जागतिकीकरणाचा फारसा प्रतिकूल परिणाम झाला नाही. जागतिकीकरणाची तत्व ही मुळातच भांडवलशाही समर्थन करणारे आहेत. तर सहकाराची तत्व समजावादी समाज रचना प्रस्थापित करणारे आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी साखर उद्योगाची स्थिती –

‘सहकारातून समृद्धीकडे’ हे ब्रीद महाराष्ट्राने स्विकारले आहे. महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखाने ज्या ज्या भागात स्थापन झाले व यशस्वीपणे चालवले गेले त्या त्या भागाचे अर्थकारण व समाजकारण पालटले आहे. जागतिकीकरणानंतर महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्याची स्थिती पुढील तक्त्यात दर्शविले आहे.

तक्ता क्र.1 महाराष्ट्रातील सहकारी साखर उद्योगाची सद्यस्थिती (रु.लाखात)

		1991	1997	2003	2009	2011	2015
1.	नॉदणीकृत कारखाने	138	165	202	201	202	202
2.	उत्पादना करत असलेले कारखाने	93	102	144	111	123	99
3.	सभासद	9140	16,362	45,543	2,0782	24,210	25,163
4.	भाग भांडवल	28,885	86,672	2,34,884	9,81,213	7,58,052	2,93,028
5.	ठेवी	64,000	1,15,983	1,65,874	5,06,070	7,62,391	2,18,835
6.	खेळते भांडवल	2,88,552	9,03,285	20,67,986	42,79,983	21,52,084	36,15,430
7.	नफा	3125	2420	1844	4,98,602	3,02,580	9147

आधार – महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एक दृष्टीक्षेप- 2015, सहकार आयुक्त पुणे,
महाराष्ट्र शासन, पृ. क्र. 36

वरील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे उत्पादन करणाऱ्या सहकारी साखर कारखान्याची संख्या 1991 च्या तुलनेत वाढली आहे. जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यानंतर सभासदांची संख्या, भाग-भांडवल, ठेवी खेळते भांडवल इत्यादीचे प्रमाण वाढले आहे.

जागतिकीकरणाचे सहकारी साखर कारखान्यावरील परिणाम

- सहकारी साखर कारखाने नफा मिळवण्याच्या उद्देशाने स्थापन झाले नसून समाजाच्या कल्याणासाठी स्थापन झाले आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या स्पर्धातही कारखाने कार्यक्षमपणे कार्यरत आहेत.
- समाजातील अनेक जाती-धर्माच्या लोकांनी आपला उद्देश साध्य करण्यासाठी सहकारी साखर कारखान्याची स्थापना केल्यामुळे कारखान्याच्या विकासासाठी समाजाची शक्ती वापरली जाते त्यामुळे जागतिकीकरणामध्ये कारखाने टिकून आहेत.
- सहकारी साखर कारखान्याबद्दल लोकांना प्रेम व आपुलकी असते. कारखान्यावर प्रेम करणाऱ्या अनेक व्यक्ती व समाजाकडून संस्थेच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न केले जातात. म्हणून जागतिकीकरणाच्या काळातही कारखान्याचा विकास झाल्याचे दिसून येते.
- उद्योगासाठी आवश्यक असणाऱ्या पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागात नसल्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या ग्रामीण भागात स्थापन होत नाहीत. त्यामुळे सहकारी साखर कारखान्यांना फारसी स्पर्धा करावी लागत नाही.
- कारखान्याची मालकी समाजाची असते तर बहुराष्ट्रीय कंपन्याची मालकी खाजगी व्यक्तीचे असते. त्यामुळे समाजाच्या समस्यांची जाण कारखान्यांना असते ती सोडवण्याचा कारखाने प्रयत्न करतात. सामाजिक हिताच्या दृष्टीने बहुराष्ट्रीय कंपन्या अपयशी ठरल्या आहेत.

संदर्भ –

- डॉ. साठे मधुसुदन-आर्थिक सुधारणा आणि वाढ – भाग – 5, 2008.
- कॉम्रेड पानसरे गोविंद-महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी पर्यायी दृष्टीकोन – 2012, पृ.क्र.261.
- डॉ. सत्रे अनिल-भारतीय अर्थव्यवस्था-2017, पृ. क्र. 389
- योजना' जून 2003, पृ. क्र. 33
- महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एक दृष्टीक्षेप 2015, महाराष्ट्र शासन, पृ. क्र. 36
- Noel Deerry – 1949, The History of Sugar vol.I Chapman and Hall, London – P – 54.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Carbon Sequestration Study of Teak from moist Monsoon Forest of Western Ghats

Mr. C.P. Bhagat,
Department of Botany, K.H. College, Gargoti

Abstract

The post industrialization era witnessed the constant rising in the level of CO₂ in the atmosphere. Today it has reached to the alarming levels of 390 ppm i.e. about 004%. The forests which occupy the vast stretches of the land are acting as the major sinks of the CO₂. Nowadays, teak plantations are seemed to be the means to actuate the monetary gains. Besides this, the teak plantations can act as the principal sequesters of carbon. In the present study, the focus is on discovering the potential of teak to sequester carbon. For this the teak plant with 4.3 cm diameter at the breast height was selected. The biomass of only the bole of tree was determined using non harvest method of biomass estimation. The carbon content was measured based on the conventions of IPCC.

Key words: CO₂, teak, biomass estimation, carbon sequestration.

Introduction

Rising global population and its different anthropogenic activities is adding to the existing levels of CO₂. Today it has reached to 390ppm from 280ppm of preindustrial era. It's the matter of grave concern for the scientific community as these levels are posing various problems like global warming, depleting agricultural produce, expanding deserts, changing precipitation patterns, increase in the level of sea due to melting of Atlantic icebergs etc. These events signal the mankind to discover the ways and means to mitigate this. Otherwise this will lead to catastrophic and irreversible damage to the nature in the years to come.

But the nature has its own mechanisms to rectify the wrongs done by the human being. The plants are acting as the main CO₂ sinks as they absorb it and store it in the long run. The practice of raising and maintaining the plantations on the private as well as government level is regularly done as an afforestation mechanism. The community afforestation program was taken up by the government in the decade of 80s. Also at the advent of every rainy season the government is undertaking the plantation of trees as the community campaign. This has increased the potential of the region to sequester large amount of CO₂. The principal plant that is resorted for this is the teak. The teak is most preferred tree for plantation as it has more durability and workability. It gives the additional incentive of absorbing and storing the carbon. The young plantations sequester carbon rapidly and the old plantations act as reservoir of it. The teak is utilized mainly as the fuel and as the furniture and building material. This also gives the additional reward of storing the carbon in the long run thus extending the storage period.

There are several methods and procedures for estimating the amount of carbon fixed in the plants. Most preferred method is to estimate the biomass of the plant and then find out its carbon content using the conventions established by the IPCC. The feasibility and reliability of these methods is well established through the different investigations by the scientific sphere. Present study aims at investigating the biomass estimation of teak plant by the use of allometric equation. Further this biomass value was utilized to calculate the carbon sequestered in the same plant. Only the bole biomass of the tree was considered to ignore any discrepancies that may arise out of the errors in measurements.

Materials And Methods:

The site from where the teak plant was considered for study lies on the eastern slopes of Sahyadri Mountains in the vicinity of Gargoti town (NL 16° 19' 17" and EL 74° 07' 46" altitude 573m). This region is endowed with the evergreen vegetation with many endemic species. This region is having annual precipitation around 1800 mm. The climate here is classified as Aw on the Koppen-Geiger system.

Two methods are suggested for the biomass estimation – destructive and non destructive.

The plant is directly harvested from the site and weight of the different components of the tree like trunk, branches, leaves etc. is measured in the destructive method. Again the weight of the oven dried materials is estimated. This method is feasible only for the plants with small biomass. But in the present study, the non destructive method is applied to arrive at the biomass. For this the measurements of the tree like

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

diameter at the breast height (DBH), height of the tree (H) is measured. To find out the density of the tree, the cube shaped piece of the branch was taken out from the tree. The dry biomass of the cube shaped piece was calculated by using the method of Colgan et al. The horizontal cross section i.e. disc at the base of the tree was taken. The weight of the disc was recorded (field weight FW), then dried in oven to a constant weight (DW) and water content (WC) of the disc was calculated by using the equation

$$\frac{FW - DW}{FW} \times 100 = \text{WC}$$

Then the dried weight of the disc is determined and volume of the disc is measured by water displacement method. These values were used to calculate the density of the wood (ρ). The biomass of leaves, small branches and roots of the tree were not taken into account to avoid any discrepancies in the measurement.

The biomass of bole of the tree was calculated using different parameters like bole height (H), density of the wood (ρ) and diameter at the breast height (DBH). The allometric equation developed by Chaturvedi and Raghubanshi for the biomass estimation of teak in tropical forests was utilized.

$$\ln Y = 5.153 + 0.448 \ln X$$

$$\text{where } X = \rho D^2 H$$

$$R^2 = 0.934$$

Result And Discussion:

The diameter (DBH) of the bole at breast height was found to be 4.2 cm, density was 0.57 g/cm³ and tree height was 4.07 m. The dry biomass of the tree was 23.48 kg by the allometric equation method. By the destructive method the dry weight of the bole was found to be 26.07 kg. The difference between these two types of estimates is around 2.59 kg which is not very insignificant. The difference in the weights can be attributed to the errors in the measure of parameters for non destructive method. Although the allometric method counts the various parameters like diameter, density and tree height, the accurate dry weight estimation may need the consideration of any other parameter which significantly influences the biomass of the tree. While applying the allometric equations to the biomass estimation the location of the area from where the tree is harvested, the pattern of rainfall, water and mineral content of the soil is also important. So, we recommend deriving the location specific and species specific allometric equations for biomass estimation of any tree.

References:

1. Website : www.research.noaa.gov (accessed on 20 Nov 2017)
2. Teerawong L, Pornchai U, Usa K, Charlie N, Chetpong B, Jay HS and David LS (2012), Int. J. Env. Sci., (1) 126-133
3. Brown S. Lugo AE (1982), Biotropica, 14 : 61-187.
4. Vashum KT and Jaykumar S (2012), J. Ecosyst. Ecogr., 2:116
5. Colgan MS, Asner DP and Swemmer T (2013), Ecol. Appl., 23(5):1170-1184.
6. Chaturvedi RK and Raghubanshi AS (2015), Forest Sci., 61: